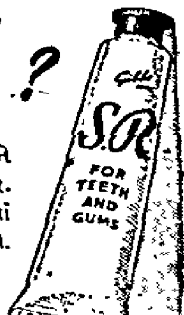
અમૂલ્ય દાંત !

તે તમારા હાસ્યની શોભા ક્યાં સુધી વધારશે ?

દાંતના પારાના કોહવાટથી તમારા હાસ્યની રમણીયતાને જોખમમાં મૂકતા નહિ. તાજગી આપનાર એસ. આર. ટુથપેસ્ટથી* નિરંતર તમારા કીમતી દાંત સાફ કરતાં નીરોગી પારામાં સફેદ અને મજબૂત તે રાખશે.

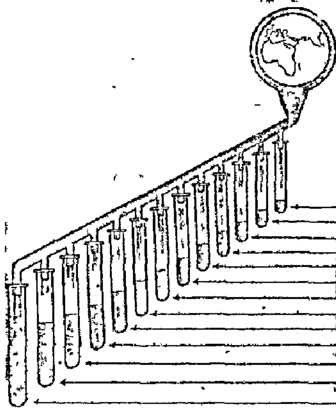
*દાંતના પારાની પીડા માટે ઉત્તમ પરખવું સારવાર તરીકે દાંતના ડૉક્ટરોમાં જાણીતી સોડીઅમ રીસીનોલીએટ તેમાં છે.

GSR. 21-60 GJ D. & W. GIBBS LIMITED, LONDON, ENGLAND

પૃથ્વીનું દોહન

શ્રીમદ્ ભાગવતના ચતુર્થ સ્કંધમાં પૃથુ રાજાએ કરેલા પૃથ્વીના દોહનની કથા આવે છે જેમાં પૃથુ રાજા પૃથ્વીનું દોહન કરે છે અને પરિણામે ભાતભાતની ઔષધિઓ માનવજાતના કલ્યાણ સારૂ પામે છે. આ કથાનું રહસ્ય શું હશે એ આપણે જાણતા નથી. પણ, શ્રીમદ્ ભાગવતની આ પૌરાણિકકથાને આજના ધાતુશાસ્ત્રના વિજ્ઞાને કેટલી બધી મળતી આવે છે?

૦.૦૬ ગંધક
૦.૦૯ મૅંગેનીઝ
૦.૦૯ કાર્બન
૦.૧૨ ફૉસ્ફરસ
૦.૧૪ હાઇડ્રોજન
૦.૬૨ ટાઇટેનિયમ
૨.૦૭ મૅગ્નેશ્યમ
૨.૫૮ પોટૅશ્યમ
૩.૬૪ કૅલ્શ્યમ
૫.૦૬ લોઢું
૮.૦૭ ઍલ્યુમીનિયમ
૨૭.૬૧ સિલિકન
૪૬.૪૬ ઑક્સિજન

ઇ. સ. ૧૯૨૪માં એફ. ડબલ્યૂ. ક્લાર્ક અને એચ. એસ. વૉશિંગ્ટન નામના બે અમેરિકી વૈજ્ઞાનિકોએ, આખી પૃથ્વીનું તો નહિ, પણ પૃથ્વીના ઉપરના દસ માઈલ સુધીના પડનું પૃથક્કરણ (દોહન) કરવાની હામ ભીડી હતી, કારણ કે પૃથ્વીના દસ માઈલ (ઊંડે) સુધીના પડમાં જુદી જુદી જાતનું ખનિજ દ્રવ્ય કેટલા પ્રમાણમાં છે તે એ લોકો નક્કી કરી શક્યા હતા. આ માટે એમણે દુનિયામાં જુદેજુદે ઠેકાણેથી મેળવેલા ૫,૧૫૯ ખનિજ દ્રવ્યોનું રાસાયનિક પૃથક્કરણ કર્યું હતું. એ બધાની સંખ્યાબંધ સરેરાશો ઉપરથી એમણે પૃથ્વીના આટલા પડનું કુલ ખનિજ દ્રવ્ય ૧૭,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ ટન નક્કી કર્યું હતું અને તેમાં પૃથ્વીના એટલા પડનું જુદીજુદી વસ્તુઓનું પ્રમાણ ઉપર મુજબ તારવ્યું હતું (જુઓ ચિત્ર)

ચિત્રમાં બતાવેલાંનો કુલ સરવાળો ૯૯.૬૧ ટકા જેટલો થાય છે. બાકી રહેતા ૦.૩૯ ટકામાં ત્રાંબુ, રૂપું, કલાઈ, જસત, સોનું વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. એમાં ખાસ કરીને એક નવી ધાતુ ટાઈટેનિયમનું મોટું પ્રમાણ ધ્યાન ખેંચે છે જોકે કલાઈ જેવી દેખાતી આ ધાતુ લોઢા અથવા ઍલ્યુમીનિયમ જોડે મિશ્રિત થઈ માત્ર મિશ્ર ધાતુ તરીકે જ થોડી ઘણી ઉપયોગી છે; બાકી એ ધાતુમાં ખાસ માલ નથી. બીજું, આ પ્રમાણથી એવું ધારવાનું નથી કે આ બધી ધાતુઓ અથવા બીનધાતુઓ એટલા જ પ્રમાણમાં મેળવી શકાય છે. કારણ કે કાચી ધાતુ અથવા માટીમાંથી એને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં મેળવવી એ બહુ અઘરું અને ખર્ચાળ કામ છે. એમ તો કેટલું બધું ઍલ્યુમીનિયમ ધરતીના દસ માઈલના પેટાળમાં પડ્યું છે! છતાં ઍલ્યુમીનિયમનો દુકાળ પડશે એમ લૉર્ડ બીવરબ્રૂક અને બીજાઓએ ઇ. સ. ૧૯૪૦માં બહાર પાડ્યું હતું. વળી સમુદ્રના એક ઘન માઈલમાં ૫,૦૦૦,૦૦૦ પૌંડનું સોનું પડ્યું છે, અને જર્મનીના ફ્રિટ્ઝ હેબર નામના વૈજ્ઞાનિકે, એ મેળવીને પોતાના દેશની ખોટ પૂરી પાડવા ૧૯૧૮પછી કમર પણ કસી હતી; જોકે એમાં એ નિષ્ફળ નીવડેલો. વળી જે ખનિજ મળી આવે છે તે કાંઈ ધરતીના કોઈ એક જ સ્થળે મળી આવતું નથી, પણ જુદેજુદે સ્થળે વેરવિખેર પડેલું હોય છે.

ધાતુઓ અને તેમની વિશિષ્ટતા

૧ સૌથી વધુ ઉપયોગી ધાતુ . . . લોઢું
૨ વજનમાં હલકી ધાતુઓ . . ઍલ્યુમીનિયમ, મૅગ્નેશ્યમ
૩ ગૅલ્વેનાઇઝિંગ ધાતુ (વીજળિકપૃથક્કરણથીપડચડાવનારી) જસત
૪ સીસાગર (સીસાપડા)ની ધાતુ . . સીસું
૫ અનેકવિધ ઉપયોગમાં આવતી ધાતુ . . નિકલ
૬ વીજળી, ગરમી વગેરેની જલદવાહક ધાતુ . . ત્રાંબું
૭ ધાતુઓની કલાઈ કરનાર ધાતુ . . . કલાઈ
૮ પોલાદને કાટ ન ચડવા દેનાર ધાતુ . . ક્રોમિયમ
૯ અન્ય ધાતુઓને કાપનારી કઠણ ધાતુ . . . . ટંગસ્ટન
૧૦ લોઢામાંથી કાર્બનનું તત્ત્વ (જેથી લોઢાની બરડતા ઘટે છે) કાઢનાર ધાતુઓ . . . . મૅંગેનીઝ, વેનેડિયમ
૧૧ લોખંડ જોડે મિશ્રિત થઈ લોઢાની મિશ્ર ધાતુઓને વિધવિધ ગુણો આપનાર ધાતુઓ. કોબાલ્ટ, મોલિબ્ડિનમ
૧૨ હવામાં ન કટાનાર ધાતુ . . . . . કૅડમિયમ
૧૩ જેનું ભવિષ્ય ઊજળું છે એવી નવી આગંતુક ધાતુ બૅરિલિયમ
૧૪ અતિ મૂલ્યવાન ધાતુઓની ત્રિમૂર્તિ . સોનું, પ્લૅટિનમ, રૂપું
૧૫ અને એમની અનુયાયિનીઓ: ઇરીડિયમ, પેલેડિયમ, રોડિયમ
૧૬ અછતવાળી ધાતુઓ: સીરિયમ, ઇટ્રિયમ, લૅન્થેનમ, નિયોડિમ, નાયોબિયમ, કોલંબિયમ, પ્રેસોડિયમ, ટૅન્ટેલમ, સેમેરિયમ, ઝર્કોનિયમ
૧૭ ક્ષાર રૂપે છતવાળી છતાં ઓછી ઉપયોગી ધાતુ: 'ટાઇટેનિયમ'
૧૮ સૌથી ભારે ધાતુ . . . . . . ઑસ્મિયમ
૧૯ સક્રિય (Active) ધાતુઓ (હવામાં અને પાણીમાં પણ ઝટ રાસાયનિક રૂપાંતર પામતી ધાતુઓ): પોટૅશિયમ, સોડિયમ, લીથિયમ, કૅલ્શ્યમ (ચૂનાની ધાતુ) સ્ટ્રૉન્શ્યમ
૨૦ પ્રવાહી ધાતુ . . . . પારો
૨૧ પ્રાણ દેનારી ધાતુ . . . . . . રેડિયમ
૨૨ અર્ધ ધાતુઓ: ઍન્ટિમની (સુરમાની ધાતુ), આર્સેનિક (સોમલની ધાતુ), બિસ્મથ, સિલેનિયમ, ટેલ્યુરિયમ, સિલિકોન (રેતીની ધાતુ)

તું બેઠો દેવા તો

તું બેઠો દેવા તો અમને લેવામાં શી હાણ ?
તું બેઠો ગાવા તો આતુર તત્પર આ અમ કાન,
માધવ! તું બેઠો દેવા તો અમને લેવામાં શી હાણ?

કંઈ અઢળક જ્યોત ગગનની,
આ ભૂતલના કંઈ ખગની,
કંઇ શુભ્ર પ્રજળતી લગની,
અમ ગોરસમાં તવ રસના જો હોય કદીક પ્રપાત,
તારો રાસ ચગે રળિયાત.—માધવ૦

આ જમનાના જળઘાટે,
આ વૃંદાવનની વાટે,
શું નિર્મિત હશે લલાટે,
અમ ચરણોનું તવ ચરણોમાં રચતો તું નિર્વાણ,
તારી મધુર અધરની આણ —માધવ૦

સુન્દરમ્

તું ભાઈ મારા

- મિશ્ર -

ન અન્યના સુખ તણી અસૂયા,
સ્વસુખનો ના છલકાટ અંતરે,
ન અન્યના દુઃખ તણી વિડંબના
સ્વદુઃખનો ના ડર લેશ ભીતરે.

ના જીતનો ગર્વ હરંત નમ્રતા,
હે હારને સ્મિત તણી વધાઇ,
ને દ્વેષ ને ઝેર તણા ય જંગમાં
જીતી જશે પ્રેમ તણી મગાઈ.

'તું ભાઇ મારા! મન મોટું રાખજે,
ને વિશ્વનાં ઝેર બધાં પચાવજે,
તું સત્યને પંથ ધપ્યે જજે સદા,
બધાયનો રાખણહાર રામ છે.

સનાતન

ઉત્તુંગના યાત્રીને

- વસંતતિલકા

ઉત્તુંગ જે શિખરની શિવ શાશ્વતીએ
સોહંત સોમ પર પાવક પાદ માંડી,
યાત્રી દિગંત ભરતી નવ દૃષ્ટિ પામી
આત્મા તણી અમિતતા નિરખી બનાવે;
ને દેવની દ્યુતિમય કાંતિ ધરી અનેરી
સ્વર્લોકના સુમનહાસ્ય—તગત તારા—
તોડી પ્રસારિત કરી કર, અંજલીએ
એની અનંત વિભુને પ્રણમી સમર્પે
માંડી સુભગ્ય તણું સુખ ભાવભાવે
પીએ સુધારસ સુધાકર-ચંદ્રિકાનો;
કાળાધિકાર હરતા પગવારગા જ
પામે પ્રમાદ દ્યુતિ દેવતણા પ્રભાવી,
તે તુંગ શૃંગ જ સુલક્ષ્ય બનાવનારા
યાત્રી' પગે પગ પદે નવ વેગ વાધો!
મુશ્કેલ માર્ગ પર વિઘ્ન વિભેગનાંનું
શ્રદ્ધાત્મનું સ્મિત મુખે તવ હો સદૈવ'
ને ભક્તિ ભવ્ય તણી ઊર્મિલતા વધાની'
મંત્રો તણું મદદ ગાન ઊંચે જગાડો!
સોપાન ગાનમય આત્મ અભીપ્સુ તારો
આરોહતો સર કરો શિખરો સ્પૃહાનાં

પૂજાલાલ

શેષ દાને

હે 'મારા દેશ' જ્યારે દે આદેશ!
કોઇ મહાયજ્ઞને કાજે,
રહે અળગું સદુને આને:
કોઇ સમિધ બને, કોઇ ઘૃત બને
વળી એક થવા મહાઆગે;
કોઈ ધાન્ય બને, કોઈ ધૂપ બને,
તદ્રૂપ થવા સોહાગે. હે૦
કોઇ ધૂમ ચઢે, કોઇ અગ્નિ ચઢે,
કોઈ જ્યોત બને મહાદાને,
સર્વ બળી જળી ખાક બને ત્યારે
એનું હો શેષ-દાને' હે૦
વ્યક્તિ મહા છે, દેશ મહા છે,
છે મહા માનવજાતિ,
એથી મહા છે સત્યની જ્યોતિ
રહે એ ન બુઝાતી! હે૦

રતિલાલ છાયા

રવિ બે

રવિ બે-પૂર્વ અને પશ્ચિમની
ક્ષિતિજે રમ-તાં વચ્ચે થક
વહતી જીવનની તરંગિણી!

મ[illegible]રામ રાવળ

હિંમત

માસિક મનન

લેખક
રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી

સદ્ગુણનું સાચું સ્વરૂપ 'મધ્યમ માર્ગ'માં રહેલું છે, એ સત્ય જગતના વિવિધ મહાત્માઓએ ઉપદેશ્યું છે. ભગવદ્ગીતામાં જ્ઞાન, ભક્તિ ને કર્મનો સમન્વય કરીને તેમાંનો વચલો માર્ગ સર્વોત્તમ છે એમ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ગૌતમ બુદ્ધે 'મધ્યમ પ્રતિપદા' અર્થાત્ તપ અને ભોગ વચ્ચેનો મધ્યમ માર્ગ શ્રેયસ્કર છે એવો ઉપદેશ આપ્યો છે. ચીનમાં કૉન્ફ્યુશિયસે 'સુવર્ણમધ્ય'ના મહાન સૂત્રનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, અને ગ્રીસમાં ઍરિસ્ટોટલે બે છેડાઓ વચ્ચેનું 'મધ્યબિંદુ' એવું સદ્ગુણનું લક્ષણ પ્રરૂપ્યું છે.

તદનુસાર હિંમતના મહાન ગુણ આ કાયરતા અને ઉતાવળાપણું, એ બે વચ્ચેનો મધ્યમ માર્ગ છે. '[illegible]' એ કાયરની વૃત્તિ છે તેમ જ વગર વિચાર્યે 'ધા હોમ કરીને પડો' એમાં ઉતાવળાપણું રહેલું છે. પરંતુ મહાકવિ કાલિદાસની નીચેની અમર પંક્તિમાં હિંમતનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમાયેલું છે—

विकारहेतौ सति विक्रियन्ते
येषां न चेतांसि त एव धीरा

(મનોવિકારના કારણો હોય છતાં જેનું મન વિકારને વશ ન થાય તે જ ધીર છે.) સર્વાંગસુન્દર અભિનવયૌવના ગિરિરાજકન્યા પાર્વતીની સેવાનો નિત્ય સ્વીકાર કરતા છતાં 'આત્મેશ્વર' શંકર હિમાલય જેવા અચલ રહ્યા અને મનોવૃત્તિના તોફાની વેગને પ્રશાન્ત કરી શક્યા. આ જ એમની ધીરતા. વીર નર્મદે પણ યોગ્ય જ કહ્યું છે કે

'રણ તો ધીરાનું વીરાનું;
નહિ ઉતાવળા, કાયરનું.'

એક અમેરિકન વિદ્વાન કહે છે કે જેમ સ્ત્રીઓમાં સર્વોત્તમ ગુણ 'શીલ' છે, તેમ પુરુષોમાં 'હિંમત' છે, અર્થાત્ સ્ત્રીનું સ્ત્રીત્વ એની પવિત્રતાને લીધે, અનન્યનિષ્ઠતાને લીધે છે, અને પુરુષનું પુરુષત્વ એની હિંમતને લીધે છે. છતાં સ્ત્રીને હિંમતની તેમ જ પુરુષને શીલની જરૂર પણ છે જ.

હિંમતના બે પ્રકાર છે: શારીરિક અને આત્મિક. એક જ મનુષ્યમાં ઉપરોક્ત બન્ને પ્રકારનો સુયોગ હોય તો તે એક અપૂર્વ છે. માત્ર શારીરિક હિંમત સ્થૂળ બળની પોષક છે. સ્થૂળ બળની સાથે ઘણીવાર આસુરી વૃત્તિઓ જોડાયેલી હોય છે. રાવણમાં, રામના સૈન્ય સામે થવાની હિંમત હતી અને દારુણ યુદ્ધમાં કદાપિ પાછી પાની કરે એવો એ ન હતો; પરંતુ સીતાના સૌન્દર્યના મોહ સામે થવાનું આત્મિક સામર્થ્ય નહોતું, તેથી પરિણામે એનો વિનાશ થયો. વળી સિકંદર, સીઝર અને નેપોલિયન, દુર્યોધન, શિશુપાલ અને જરાસંધની ગણના પણ શારીરિક હિંમતવાળા મહારથીઓમાં જ કરી શકાય.

આત્મિક હિંમત એ આત્મબળની પોષક છે. અધ્યાત્મબળ દૈવી સંપત્તિને ઉત્તેજે છે. સ્થૂળ બળ એ ખરું બળ નથી, પરંતુ આત્માનું બળ એ જ ખરું બળ છે. આત્મિક હિંમત રૂપી બખ્તરથી સજ્જ થયેલા પ્રહ્લાદે પિતાની આજ્ઞાનો સાદર નિરાદર કરી પ્રભુના નામનું રટન કરતાં ધગધગતા સ્થંભને બાથ ભીડી. ભોજો ભક્ત ગાઈ ગયા છે કે:

પ્રથમ સત યુગમાં પ્રહ્લાદને પીડિયો,
બાળિયો રખ તે લોહ તાતો;
ધીર નવ ધડકિયા, ભયથી નવ ભડકિયો,
થડકિયો શેષ ત્રૈલોક્ય જતો.

આત્માની આ અમોઘ શક્તિને લીધે સૉક્રેટિસે હસીને આત્માથી પૃથક્ બળું શાંતિથી ઝેરનો પ્યાલો પીધો, અને તારણહાર ઈશુએ ક્રૂસારોહણ કર્યું. વળી, આપણા સમયમાં જ પ્રકટેલી પ્રભુની મહાન વિભૂતિના અધ્યાત્મ બળને વર્તમાન જગત આશ્ચર્યચકિત નયને નિહાળી રહ્યું છે અને તેના પદાર્થપાઠ શીખી રહ્યું છે. આત્મિક હિંમતનું સચોટ દર્શન નીચેની સુપ્રસિદ્ધ પંક્તિઓમાં સુંદર રીતે થયું છે:

'હરિનો મારગ છે શૂરાનો,
નહિ કાયરનું કામ જોને'

કાયરતા એ મૃત્યુ છે, આત્મબળ એ જ જીવન છે. 'नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः' એ ઉપનિષદનું વચન કાયર મનુષ્યને સખત ચાબખા છે. 'ભીરુ મૃત્યુ પહેલાં ઘણીવાર મરે છે, પણ ધીર તો એકવાર જ મરે છે' એવું મહાકવિ શેક્સપીયરનું વચન છે. પ્રભુ હિંમતવાનને સહાયતા આપે છે એ અક્ષરશઃ સત્ય છે.

ગૃહ, રાજ્ય, સમાજ, ધર્મ ઇત્યાદિ જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં હિંમતની જરૂર છે. હિંમતથી જ પરાક્રમશાળી નિર્ભયતા પ્રાપ્ત થાય છે અને 'અભય' એ જ દૈવી સંપત્તિમાંનો પ્રથમ ગુણ છે. હિંમતવાન માણસ પરિણામ વિચાર, વિવેક ને સમયસૂચકતાપૂર્વક કોઈ પણ કાર્યમાં પગલું ભરે છે પરંતુ એકવાર કાર્યનો નિર્ણય કર્યા પછી તેને પ્રાણના ભોગે પણ પાર ઉતારવા પ્રયત્ન કરી છૂટે છે. તેની સ્થિતિ આવી છે:

'રે પહેલું જ મનમાં ત્રેવડીએ!
[illegible]
રે જો ચડીએ તો કટકા થઈ પડીએ!

મહાભારતકારે ધીર-વીરનો મહાન આદર્શ પોતાના ગ્રંથમાં આલેખ્યો છે. યુધિષ્ઠિર અત્યંત શાન્ત છે, ભીમ ઘણીવાર અતિ ઉગ્ર છે; પરંતુ એ બંને વચ્ચે વીર અર્જુનનું સ્થાન છે. એક વિષમ પ્રસંગે યુધિષ્ઠિર જેવા સત્યનિષ્ઠ પુરુષ અર્ધસત્ય અથવા અસત્ય બોલ્યા; પણ અર્જુન તો સર્વથા વિકારથી અલિપ્ત જ રહ્યા. આ જ ખરી ધીરતા, આ જ ખરું મનુષ્યત્વ

ભારતગણમાં પ્રેમાદરપાત્ર નામ

બા
કસ્તુરબા ગાંધી

પતિની જીવનજ્યોતમાં પોતાની જીવનજ્યોતને સમાવી દેનારી ભારતવર્ષની સનાતન નારીનું પ્રતીક

[illegible] ફેબ્રુઆરી '૪૪

કાઠિયાવાડમાં પોરબંદરમાં સને ૧૮૬૯ના એપ્રિલમાં એમનો જન્મ થયેલો. ગાંધીજી કરતાં એ લગભગ છ મહિને મોટાં. એમના પિતાનું નામ ગોકુળદાસ મકનજી હતું અને માતાનું નામ વ્રજકુંવર. તેમને ત્રણ ભાઈ ને બે બહેનો મળી કુલ પાંચ ભાંડુ હતાં. તેમાંથી એક બહેન ને એક ભાઈ નાનપણમાં જ ગુજરી ગયાં ને મોટા ભાઈ યુવાન વયે ચાલ્યા ગયા. એ જમાનામાં, ને તેમાંયે કાઠિયાવાડમાં, છોકરીઓને કોઈ ભણાવતું નહિ. એટલે નાનપણમાં બા સાવ નિરક્ષર રહેલાં હતાં, પણ ઘરકામની એમને સારી તાલીમ મળી હતી. વળી પિતાના સંસ્કારી વૈષ્ણવ કુટુંબના કેટલાક ઉત્તમ ગુણો એમને વારસામાં મળ્યા હતા.

એમના પિતાશ્રી પોરબંદરમાં વેપારી હતા. એમની આર્થિક સ્થિતિ સામાન્ય હતી. પોરબંદર રાજ્યનું પ્રધાનપદું કરતા ગાંધી કુટુંબ સાથે તેમને સારો સંબંધ હતો. એટલે તેમણે પોતાની પુત્રીની સાત વર્ષની ઉંમરે સાડા છ વર્ષના ગાંધીજી સાથે સગાઈ કરી, અને ૧૩ વર્ષની વયે તેમનાં બન્નેનાં લગ્ન થયાં.

બાલ્યાવસ્થામાં જ એમના ગૃહસ્થાશ્રમનો આરંભ થયો. એ બાળ ઉંમરનાં પતિપત્નીના સંસારનું ને નાદાનીભર્યા ઝઘડા[illegible]નું વર્ણન ગાંધીજીએ બહુ જ માર્મિક શબ્દોમાં આપ્યું છે.

૧૮૮૮માં ગાંધીજી વિલાયત ગયા તે પહેલાં એક બાળક અવતરેલું તે બે કે ચાર દિવસમાં જ મરી ગયેલું. ત્યાર પછી હરિલાલભાઈનો જન્મ થયો. તે વખતે એમની ઉંમર ઓગણીસેક વર્ષની હતી. ગાંધીજી વિલાયતમાં હતા ત્યારે તેમનાં માતુશ્રી, જે બાનાં સાસુ, ગુજરી ગયાં. જેઠાણી [illegible] સુધી પૂનામાં રહેતાં એટલે ઘરનાં બાળકોને નવડાવવા ધોવડાવવા તથા સાચવવાનું બધું જ કામ નીચું ઘાલી બા કર્યે જતાં. રસોડું તો આખું બાના જ હાથમાં હતું.

ગાંધીજી વિલાયતથી બૅરિસ્ટર થઈ પાછા આવ્યા. પણ એમની બૅરિસ્ટરી હિંદુસ્તાનમાં ન ચાલી. [illegible] કેસ લઈને આફ્રિકા જવાનું થયું. પણ એ તો ત્યાં એકને બદલે ત્રણ વર્ષ રહી ગયા. એ વર્ષો પણ બાનાં રાજકોટમાં જ વીત્યાં. ૧૮૯૬ની સાલમાં ગાંધીજી છ માસને માટે કુટુંબને લેવા માટે દેશમાં આવ્યા, પણ એમના અહીં છ માસ પૂરા થયે તે પહેલાં જ જલદી પાછા ફરવાનો આફ્રિકાથી તાર આવ્યો, એટલે બા, બે દીકરા ને પોતાના [illegible]

ચિત્ર: બંસીલાલ વર્મા 'ચકોર'

બન્નેને [illegible] ગાંધીજી આફ્રિકા જવા ઊપડ્યા.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજીના જીવનને પલટો આપનારા પ્રસંગો બન્યા અને ઈ. ૧૯૦૪માં તો તેમના જીવનમાં ક્રાંતિકારી પરિવર્તન થયું. એ જીવનપરિવર્તન માટેનો તેમનો આગ્રહ એટલો તીવ્ર અને ઉત્કટ હતો કે તેમની સાથે નભવું [illegible] મુશ્કેલ બનતું. ગાંધીજીએ એક વાર એમને વિનોદમાં [illegible] 'સાચું જ કહ્યું કે હું ભારે જાલિમ છું. એક તરફથી તારો પ્રેમ અને બીજી તરફથી તારો આગ્રહ એ બન્નેના જોરથી બીજા ઉપર અસર [illegible] કે મારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાને તને રાજી કરવાને [illegible]' ગાંધીજીના આવા જાલિમ પ્રેમમાં અને જીવનપરિવર્તનની ઉત્કટ તીવ્રતામાં બાએ શી રીતે નભાવ્યું હશે? ગાંધીજીના જીવનનો પ્રવાહ ત્યાગ, વૈરાગ્ય ને સંન્યાસ તરફ જોરથી વહે જતો હતો. તેને અનુસરી [illegible] દીધા છે, તેમાં કશો અંતરાય નથી નાખ્યો, અને તેમ છતાં જ્યાં જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં ત્યાં નમ્ર સૂચના [illegible] પ્રતિકાર [illegible] અનિષ્ટ દિશામાં જતા વાર્યા છે ને હંમેશાં [illegible] દિશામાં રાખ્યા છે.

ગાંધીજીના સત્યાગ્રહ[illegible] હતા. [illegible] પ્રસંગ ગાંધીજીએ પોતાની આત્મકથામાં નીચે મુજબ આપ્યો છે:

. . . તેમાં ઘણી વાર મારા મહેતાઓ મારી સાથે રહેતા. તેમને હું કુટુંબીજન ગણતો. ઘરની બાંધણી પશ્ચિમ ઘાટની હતી. તેમાં કોટડીઓમાં ખાળ નથી હોતા. તેથી દરેક કોટડીમાં પેશાબને સારુ ખાસ વાસણ હોય છે. તે ઉપાડવાનું કામ અમારું ધણીધણિયાણીનું હતું. એક પંચમ કુળમાં જન્મેલા મહેતા નવા હતા. તેમનું વાસણ અમારે જ ઉપાડવું જોઈએ. બીજાં તો કસ્તુરબાઈ ઉપાડતી, પણ આ તેને મન હદ આવી. અમારી વચ્ચે કલેશ થયો. હું ઉપાડું એ તેને ન ગમતું, ને તેને પોતાને ઉપાડવું ભારે થઈ પડ્યું. મેં બોલ ઊંચે સાદે કહ્યા: 'આ કંકાસ મારા ઘરમાં નહિ ચાલે.'

'ત્યારે તમારું ઘર તમારી પાસે રાખો, હું ચાલી.'

હું એ રંક અબળાને પકડીને દરવાજા લગી ખેંચી ગયો. દરવાજો અરધો ઉઘાડ્યો. આંખમાંથી ગંગાજમના વહી રહ્યાં હતાં. અને કસ્તુરબાઈ બોલી, 'તમને તો લાજ નથી, મને છે. હવે લજવાઓ ને બારણું બંધ કરો. કોઈ જોશે તો બેમાંથી એકે નહિ શોભીએ.' મેં મોં તો લાલ રાખ્યું પણ શરમાયો ખરો. દરવાજો બંધ કર્યો. અમારી વચ્ચે કજિયા તો પુષ્કળ થયા છે, પણ પરિણામ હંમેશાં કુશળ આવ્યું છે. પત્નીએ પોતાની અદ્ભુત સહનશક્તિથી જીત મેળવી છે."

ગાંધીજીની સાથે તેમના કેટલાક મતોમાં અનાયાસે ને ઈચ્છાપૂર્વક અને કેટલાક મતોમાં શરૂઆતમાં કમને તથા આગ્રહપૂર્વક પણ પાછળથી સમજી જઈને, એમ બા ચાલ્યા છે. અપરિગ્રહની બાબતમાં બાને ઠીકઠીક પ્રયત્ન કરવો પડ્યો છે. તેનો પહેલો પ્રસંગ ગાંધીજીની આત્મકથામાંથી એમના જ ભાષામાં જોઈએ:

'બોઅર યુદ્ધના કામમાંથી છૂટા થયા પછી મેં સાથીઓ આગળ દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી મુક્ત થવાની માગણી કરી રજા મેળવી. આ વેળા નાતાલના હિંદીઓએ મને પ્રેમામૃતથી નવડાવી મૂક્યો. ઠેકઠેકાણેથી માનપત્રો ને કીમતી ભેટો આવી. ભેટોમાં સોનારૂપાની ને હીરાની વસ્તુઓ પણ હતી. એમાં એક પચાસ ગીનીનો હાર કસ્તુરબાઈને સારુ હતો. પરંતુ એને મળેલી વસ્તુ પણ મારી સેવાને અંગે હતી, એટલે તેને નોખી તારવી ન શકાય. તે રાત્રી મેં બાવરાની જેમ જાગીને ગાળી. સેંકડોની ભેટો જતી કરવી એ ભારે પડતું હતું; રાખવી એ વધારે ભારે લાગતું હતું "મારાથી આ વસ્તુ ન જ રખાય" એવા નિર્ણય પર આવ્યો. બાળકો તો સમજ્યાં. પણ કસ્તુરબાઈને સમજાવવાનું કામ ધાર્યા કરતાં વસમું નીવડ્યું. 'તમારે ભલે ખપ ન હોય, તમારા છોકરાઓને ભલે ન હોય, ભલે મને પહેરવા ન દો, પણ મારી વહુઓનું શું? એમને તો ખપ આવશે? ને કોણ-જાણે છે કાલે શું થશે?' પણ ઘરેણાં મારે પાછાં આપવાં જ હતાં. અંતે ઘણી વાતોમાં હું જેવીતેવી સંમતિ લઈ શક્યો.

હિંદુ ધર્મના સંસ્કાર બામાં કેટલા ઊંડા બેઠેલા હતા એનો આ એક પ્રસંગ ગાંધીજીની આત્મકથામાંથી જ લીધો છે:

'કસ્તુરબાઈને વારંવાર રક્તસ્રાવ (લોહીવા) થયા કરતો. એક દાક્તર મિત્રે શસ્ત્રક્રિયા કરવાની ભલામણ કરી. દાક્તરે ક્લોરોફોર્મ વિના શસ્ત્રક્રિયા કરી. ક્રિયા વખતે દરદ ખૂબ થતું હતું. પણ જે ધીરજથી કસ્તુરબાઈએ તે સહન કર્યું તેથી હું તો આશ્ચર્યચકિત થયો. ક્રિયા નિર્વિઘ્ને પૂરી થઈ. પણ પછી કસ્તુરબાઈનું શરીર મુદ્દલ વળતું ન હતું. દાક્તરે મને ટેલિફોન કર્યો: 'તમારા પત્નીને હું માંસનો સેરવો આપવાની જરૂર જોઉં છું.' મેં જવાબ આપ્યો: 'મારાથી એ રજા નહિ અપાય. પણ કસ્તુરબાઈ સ્વતંત્ર છે. તેને પૂછવા જેવી સ્થિતિ હોય તો પૂછો, ને તે લેવા માગે તો બેલાશક આપો.'

'દરદીને આવી બાબતો પૂછવાની હું ના પાડું છું. તમારી પત્નીને મારે ઘેર રહેવા દેશો ત્યાં લગી હું તેને જે કાંઈ આપવું ઘટે તે આપીશ. જો એમ ન કરવું હોય તો તમે તમારી પત્નીને લઈ જાઓ.'

હું કસ્તુરબાઈ પાસે ગયો. તે બહુ અશક્ત હતી. તેને કંઈ પણ પૂછવું મને દુઃખદાયક હતું પણ ધર્મ સમજી મેં તેને ઉપરની વાત ટૂંકામાં સંભળાવી. તેણે દૃઢતાપૂર્વક જવાબ આપ્યો: 'મારે માંસનો સેરવો નથી લેવો. ભલે હું મરી જાઉં, પણ મારાથી આ દેહ વટલાવાશે નહિ.'

મેં સમજાવાય તેટલું સમજાવ્યું પણ તે એક ટળી બે ન થઈ ને બોલી: 'મને અહીંથી લઈ જાઓ.'

ઝરમર ઝરમર મેહ વરસતો હતો. સ્ટેશન દૂર હતું. ડરબનથી ફીનિક્સ રેલરસ્તો ને ફીનિક્સથી લગભગ અઢી માઈલનો પગરસ્તો હતો. જોખમ સારી પેઠે હતું. પણ ઈશ્વર સહાય થશે એમ મેં માની લીધું. અમે દરદીને આશ્રમમાં લઈ ગયા. ત્યાં કેવળ પાણીના ઉપચારથી ધીમેધીમે શરીર બંધાયું.

આજે તો જેલમાં જવું એ બહુ સહજ વાત થઈ પડી છે; પણ પહેલાં તો જેલનું નામ સાંભળીને લોકો ડરતા હતા. ત્યારે સ્ત્રીથી જેલમાં જવાય એવી તો કોઈને કલ્પના પણ નહોતી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ૧૯૧૩ની સાલમાં એવો કાયદો પસાર થયો કે ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રમાણે થએલાં લગ્ન—કે જે લગ્નખાતાના અમલદાર પાસે રજિસ્ટર થએલાં હોય—તે સિવાયનાં લગ્નને કાયદામાં સ્થાન નથી. આ સ્થિતિ સ્ત્રી ને પુરુષ બંને ન સહન કરી શકે એવી હતી. ગાંધીજીએ આ કાયદો રદ કરવા માટે ત્યાંની સરકાર સાથે વાટાઘાટ કરી, પણ એનું કાંઈ પરિણામ આવ્યું નહિ. એટલે તેમણે સત્યાગ્રહ કરવાનું નક્કી કર્યું. એમાં સ્ત્રીઓને પણ નોતરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

બાપુએ લડત શરૂ કરી, અને એની શરૂઆતમાં બા તથા બીજી ત્રણ બહેનો જેલમાં ગઈ. બાની તો પ્રતિજ્ઞા હતી કે અમે તો જેલમાં ફળાહાર જ કરશું. જો જેલવાળા ફળ પૂરાં ન પાડે તો ભૂખ્યા રહેવું ને મરવા વારો આવે તો મરી જવું. આ પ્રતિજ્ઞાને જેલના અધિકારીઓએ તુચ્છકારી કાઢી. બા પાસે બીજો ઉપાય ન રહ્યો. તેમણે ઉપવાસ આદર્યા. એક, બે ને ત્રણ દિવસ થયા ત્યાં તો એમના પર તરફની મેટ્રન ઢીલી થઈ ગઈ. પાંચમે દિવસે સરકાર ઝૂકી ને બાને ફળ મળ્યાં. પણ એ એટલી બધી ઓછી માત્રામાં મળ્યાં કે ખરું જોતાં બાને ત્રણ મહિના અર્ધા ઉપવાસથી જ રહેવું પડ્યું. ત્રણ મહિને બા જેલના દરવાજામાંથી બહાર આવ્યાં ત્યારે સાવ હાડપિંજર થઈ ગયાં હતાં. જઠરાગ્નિ મંદ થઈ જવાને કારણે મોળાઈઓ થતી હતી ને આખે શરીરે સોજા આવી ગયા હતા. ડૉક્ટરોની ઘણી દવા કરી પણ કાંઈ ફેર પડ્યો નહિ. છેવટ બાપુએ ૧૪ દિવસ સુધી બાને ઉપવાસ કરાવ્યા ને લીંબડાનું સેવન કરાવ્યું. આ દિવસો દરમિયાન બાપુએ બાની જે સેવા કરી છે તેનું વર્ણન કરવા માટે શબ્દો જડવા મુશ્કેલ છે. પણ બાપુની એ સેવા ફળી ને બા એ માંદગીમાંથી તદ્દન સાજાં થઈ ગયાં.

આફ્રિકામાં ચોમેર વાતાવરણ અંગ્રેજીથી ભરેલું હોય. બાપુના સાથીઓ મોટે ભાગે અંગ્રેજો. પાછળથી હિંદુસ્તાનમાં પણ આશ્રમમાં અનેક ભાષાઓ બોલનારાઓનું મંડળ. તેમાં અંગ્રેજી ભાષાનો ઉપયોગ સારા પ્રમાણમાં. આથી જો કે બા અંગ્રેજી ભણેલાં નહોતાં છતાં તેઓ પ્રસંગોપાત્ત છૂટાછવાયા અંગ્રેજી શબ્દોથી પોતાનું ગાડું ગબડાવી શકતાં. આશ્રમમાં ગોરા મહેમાનો આવે તેમનું સ્વાગત કરવું, તેમને કુશળપ્રશ્નો પૂછવા, ચાહ કે કોકો જોઈતું હોય તો પૂછવું, વગેરે સાધારણ વાતચિત બા સારી રીતે કરી શકતાં. આમ તેમને અંગ્રેજી બોલતાં તો આવડતું. પણ (અનુસંધાન આગળ પૃષ્ઠ ૫૧મે)

દિગ્દર્શક

શ્રી શરદિન્દુ બંદ્યોપાધ્યાયની વાર્તા ઉપરથી
અનુવાદક
રમણિક મેઘાણી

માહ મહિનાની એ સાંજે આખા યે ગામ ઉપર સાંજનું ધુમાડિયું આવરણ જાણે ભારે બોજારૂપ થઈને ચડી બેઠું હતું. માથે ઘેરાતી શિયાળુ રાતના ભયને કારણે ગામ ટૂંટિયાં વાળીને જાણે ગોદડામાં લપાઈ ગયું ન હોય એવું લાગતું હતું.

પણ ગામ સૂતું ન હતું. સાંજના ધુમાડા જેવો જ એક ભારે ચિંતાનો બોજો ગામના ગરીબમાં ગરીબથી માંડી જમીનદાર સુદ્ધાં ઉપર ઝૂઝી રહ્યો હતો. જમીનદાર વૈકુંઠબાબુ! સહુ ચાહતા, સહુને એમને માટે આદર હતો, કારણ એ ઉદાર સ્વભાવના ને પ્રેમી માણસ હતા. જમીનદારીનો ભાર મુનીમ ગુમાસ્તાને ભળાવી શહેરમાં જઈને વસનાર જમીનદાર એ ન હતા. એથી જ સહુના મનમાં આશંકા જાગતી હતી કે કોણ જાણે આજની રાત કેવી જશે. દૂર-સુદૂરના સાગરપારથી આજે આવનાર ફેંસલો કોણ જાણે કેવો હશે!

ગામ વચ્ચેના એમના વિશાળ મકાનના ઓરડે ઓરડે દીવા બળે છે. સગાં વહાલાં, દાસ દાસી ચારે બાજુ ફરતાં ફરે છે, પણ એ બધાં જ ધીરેધીરે બિલ્લી પગે ફરે છે. કોઈના યે મોંમાં વાત નથી. કંઈક બોલવાની ખાસ જરૂરિયાતે પણ તેઓ ગુસપુસ વાતો કરે છે, —જાણે નજીકમાં જ છેલ્લા શ્વાસ લેતું કોઈ સ્વજન ન પડ્યું હોય કે જેથી જરા પણ અવાજ થતાં એને અશાતના થવાનો ભય હોય.

મુખ્ય બેઠકઘરની ગાદી ઉપર જમીનદાર વૈકુંઠબાબુ તકિયા પર માથું ટેકવી એમ જ બેઠા હતા. સામે મખમલના એ બત્તીદાનમાં સફેદ મીણબત્તી બળતી હતી. હોકાની નળી ડાબા હાથે મોં પાસે રાખી વારંવાર એ હોકો ગગડાવી લેતા હતા. શરીરે એક જાંબુડી બહેરામપુરી રેશમી ચાદર વીંટાળેલી, ગૌરવર્ણા, ઊંચા, પડછંદ પુરુષ, ઉંમર આશરે સાઠ, મોં ઉપર એક એવી શુભ્ર સાત્વિકબુદ્ધિની તેજસ્વિતા હતી જ, જોતાં જ વેદકાળના બ્રાહ્મણ પંડિતો યાદ આવી જતા.

શાન્તપણે બેઠાબેઠા એ હોકો ગગડાવતા ધુમાડાના ગોટા બહાર કાઢ્યે જતા હતા, પરંતુ મનના હૈયામાં કંઈક તરફડાટ થઈ રહ્યો હતો. જ્યારે માત્ર રાહ જોવા સિવાય બીજું કંઈ જ કામ હોતું નથી, ત્યારે સમય કેમે કર્યો વીતતો નથી. કામ વિનાની પળો જાણે ડગુમગુ ડગ માંડતી ધીરે ધીરે વીતતી હોય છે. આજ રાત્રે આઠ પહેલાં વિલાયતના ફેંસલાનો તાર આવી પહોંચવા ધારણા છે. વૈકુંઠબાબુએ નાના મહેતાજી પ્રફુલ્લને આજ પહેલાં જ ટપાલ ઑફિસે મોકલી દીધો છે. પણ તાર ઑફિસ છ ગાઉ દૂર મહેશપુરમાં હોઈને નવ પહેલાં સમાચાર આવવા સંભવિત જ નથી. બેશક, પ્રફુલ્લ સાઈકલ ઉપર જ ગયો છે.

વૈકુંઠબાબુએ બારણા ઉપર ટાંગેલી જૂની મોટી ઘડિયાળમાં જોયું. સાડા છ. હજુ ય અઢી કલાકની વાર છે. વખતને હાથ વડે ઓછો જ ધક્કો મારી શકાય છે?

દસ વરસથી જમીનદાર વૈકુંઠબાબુ એક મુકદમો લડે છે. સામાન્ય મુકદમો નહિ પૂરે પૂરા—આ આખી જમીનદારીની માલિકી અંગેનો એ મુકદમો છે. જેને તો બધું ય ગુમાવવાનું રહે છે કે આ હાથે મહેલાતમાંથી સીધા જઈને મારગ રખડતા થઈ રહેવાનું છે. દસ વરસ સુધી ધીરે ધીરે ઉપલી અદાલતોમાં જતાં હવે આ મુકદમો છેક છેલ્લી, આખરી અદાલત, વિલાયતની પ્રીવી કાઉન્સિલમાં પહોંચ્યો છે. ત્યાં

કેટલોક સમય મુકદમો ચાલ્યા બાદ આજે એનો ફેંસલો મળવાનો છે. વૈકુંઠબાબુના જીવનમાં એક મહાન સંધિક્ષણ આવીને ઊભી રહી છે. પોતે છે એવી ને એવી જ સ્થિતિમાં રહેશે કે રસ્તે રખડતા ભિખારી થશે? આજે એ પાકેપાકું નક્કી થઈ જવાનું છે.

અંદરની રૂમની ઓરડીમાંથી ગૃહદેવતાના શીતળ ભોગની ઘંટડી રણકી. વૈકુંઠબાબુએ હાથમાંની હોકાની નળી એક બાજુ મૂકી, આંખો મીંચી ગૃહદેવતાનું સ્મરણ કર્યું. આજે આ શું એમની છેલ્લી પૂજા હશે? કાલે પ્રભાતે શું આ ગૃહદેવતાની પૂજાનો અધિકાર એમનો નહિ રહે? એમને બદલે કોઈ બીજું આવીને આ પૂજા કરશે?

ઊંડા નિસાસાને માંડમાંડ રોકીને એમણે ફરીને ઘડિયાળ સામે જોયું. છ ને પાંત્રીસ. માત્ર પાંચ જ મિનિટ વીતી છે! હવે તો વધુ નથી સહેવાતું. મહિનાઓ ઉપર મહિનાઓ સુધી એમણે ચૂપચાપ શાન્તપણે રાહ જોયા કરી છે, પણ હવે, જ્યારે સમય પૂરો થવા આવ્યો છે ત્યારે હવે, થોડીશી ધીરજ પણ એ ધારી શકતા નથી. અસહ્ય છે આ આશંકા. આ કરતાં તો જે થવાનું હોય તે તુરત થઈ જાય!

છેલ્લા કેટલાક મહિનાથી જે પ્રશ્નને એમણે માંડમાંડ દાબ્યું હતું, તે હવે પાછું બળવત્તર થઈને એમના મનમાં જાગ્યું હતું: 'જોના તો દે!' 'ના ના, જે નજીકના ભવિષ્યમાં છે અને જે હમણાં જ વર્તમાનમાં પરિણમવાનું છે એને માટે આમ ઉતાવળ શા માટે?' આમ એ પોતાને સમજાવતા હતા. પણ આશંકાની વેદના હવે ધીરેધીરે અસહ્ય થઈ બેઠી હતી.

નમી ગયેલી ચાદર ખભે ખેંચતાં એમણે સાદ દીધો: 'હરીશ!'

હરીશ એમનો જમીનદારીનો મૅનેજર છે. સજ્જન! ચાળીસેક વરસનો, બાપવાન ને એકદમ દૂબળિયા બાંધાવાળો સામાન્ય માણસ. વૈકુંઠબાબુનો એ માનીતો છે. છેલ્લા થોડાક દિવસથી ચિંતાને લીધે એની આંખો ઊંડી ઊતરી ગઈ છે ને ત્યાં કાળાશ આવી છે. ગાલનાં હાડકાં દેખાય છે.

એ આવીને બારણા પાસે ઊભો રહ્યો. ચિન્તાતુર વદને શેઠ સામે જોતાં એણે પૂછ્યું: 'કેમ મોટાભાઈ?' એના અવાજ ઉપરથી જણાતું કે એનો સાદ ગદ્ગદ બેસી ગયો હતો.

વૈકુંઠબાબુ એની સામે જોઈ સહેજ હસ્યા ને સહજ ભાવે બોલ્યા 'ચાલ, એક બાજી રમીએ '

હરીશની ઊંડી ઊતરેલી ચિંતાતુર આંખોમાં ભયની છાયા પડી ને બોલી ઊઠ્યો 'ના, ના, રહેવા દો હવે એની જરૂર નથી હવે તો માત્ર બે કલાક જ—'

વૈકુંઠબાબુ બોલ્યા એથી જ તો કહું છું કે ચાલ, બાજી રમી જોઈએ જે થવાનું હશે એ તો થઈ જ ગયું હશે પછી એ જાણવામાં મોડું શીદ કરવું ? ચાલ જોઈએ '

હરીશ વધુ કંઈ જ કહી ન શક્યો શેતરંજ ગોઠવાઈ બાજી શરૂ થઈ શેઠ નોકર હોવા છતાં એ બંનેનો સંબંધ ગાઢ હતો લાંબાકાળના સહવાસને પરિણામે બંનેને એકબીજાની ખરી ઓળખ હતી ને તેથી તેઓ કદી નિરાશ ન થતા એથી જ જીવનની શરૂઆતમાં જ શુષ્ક વ્યવહારુ સંબંધ બંધાએલો તે જીવનની ઉત્તરાવસ્થામાં અવિચ્છેદ્ય અંધ રંગમાં પરિણમ્યો હતો આજ જો વિધાતાના લેખને અંગે વૈકુંઠ બાબુને મારગ વચ્ચોવચ ખાલી હાથે ઊભા રહેવાનો વારો આવે, તો હરીશ પણ અને પડખે જ જઈને ઊભશે એ નિઃશંક વાત છે

આજી શરૂ થઈ વૈકુંઠબાબુની આ રમત પાછળ એક અજબ રહસ્ય છુપાયું છે ત્રિકાળદર્શી જ્યોતિર્વિદો જેમ જરા ય ભૂલ વિના ભવિષ્ય ભાખી શકે છે તેમ જ રીતે વૈકુંઠબાબુની આ રમતનું પરિણામ પણ એના શુભ શુભનો અફર નિર્ણય આપતું આજની વાત નથી લગભગ વીસ વર્ષ પહેલાં રમતરમતમાં જ એ એણે આ શોધ કરી હતી ને તે પછી સેંકડો વાર એની પરીક્ષા લેવાઈ ચૂકી છે રમતનું પરિણામ કદીય ખોટું પુરવાર થયું નથી રમતમાં જીત થતાં એ પોતાની સમસ્યામાં શુભ ભાળતા ને હાર થતાં અશુભ ને એમ જ હરેક વેળા થતું

ધીમે ધીમે કરતાં, આમ આ શેતરંજની રમત એમના જીવનના 'દિગ્દર્શન યંત્ર' હોકાયંત્ર જેવી થઈ રહી હતી નાનીમોટી કોઈ પણ વાત યા ભાવિ વિષે શંકા ઊભી થતાં જ એ હરીશ સાથે શેતરંજ રમવા બેસી જતા રમતનું પરિણામ કદીયે ફોક ન જતું એ નિઃશંકરીતે અમોઘ ભાવિ જાણી જતા

પરંતુ આજની આ જીવન મરણની સમસ્યાનો નિર્ણય જાણવા એ આ પ્રયોગ અજમાવવા ચાહતા ન હતા વારંવાર ઈચ્છા થવા છતાં છેલ્લે એ ડરી જતા કે કોણ જાણે કેવો યે ફેંસલો આવ્યો હશે ' જો ખરેખર મુકદ્દમામાં હાર્યો જ હોઉં તો એ વહેલેથી જાણી દુઃસહ માનસિક વેદનાને વધુ લંબાવવાથી શો ફાયદો ?

આજ સુધી આમ કહીકહીને જ અમણે મનને મનાવ્યું હતું, પરંતુ હવે એ રહી ન શક્યા,—રમવા બેઠા રમત વેળા એમની અને હરીશની વચ્ચે અણકહી જ શરત હતી કે હરીશે જાણીજોઈને હારવાનો પ્રયત્ન ન કરવો બંને અજોડ ખેલાડી હતા જોતજોતામાં બંને રમતમાં મગ્ન બની ગયા રાત્રે આઠ વાગ્યે બાજી પૂરી થઈ વૈકુંઠબાબુ હાર્યા !

હરીશ થોડીક પળ બુદ્ધિભ્રષ્ટની જેમ બેઠો રહ્યો ને પછી આંખ આડું કપડું ધરી ઊભો થઈ ગયો !

વૈકુંઠબાબુનો ચહેરો પાષાણ જેવો બની ગયો હતો હોકાની નળી ફરી મોંમાં મૂકી એ તકિયાને અઢેલી બેઠા જવા દો ભાગ્યવિધાતાએ મારે માટે આ જ સાચવી રાખ્યું હશે જીવન આખું ઐશ્વર્ય અને આબરૂ વચ્ચે વીતાવ્યા બાદ વૃદ્ધાવસ્થામાં ખાલી હાથે વીંધરે સેરો સ્ત્રી-પુત્રનો હાથ ઝાલી રસ્તે રસ્તે ભટકવાનું હશે ! સમગ્ર સંસાર નિહાળીનિહાળીને નીરખશે, નિર્મમ શત્રુઓ તાળીઓ પાડી હસશે પેટનો ખાડો પૂરવાની—જે માટે જીવનમાં કદી વિચાર્યું યે નથી એની જ વાત હવે સદા વ્યાકુળ ચિત્તે વિચારવી પડશે સ્ત્રી પુત્ર પૌત્રાદિના ભૂખ્યાં મોં જોવા પડશે

આહ ! આ કરતાં શું મોત સારું નહિ ?

હૃદયભેદક ચિંતાના ગહન સાગરમાં વૈકુંઠબાબુ ડૂબી ગયા હતા વખતનું ભાન એમને રહ્યું ન હતું એચિંતાનો બારણા પાસે કંઈક અવાજ સાંભળ્યો એણે મોં ઊંચું કર્યું

બારણા પાસે ઊભોઊભો હરીશ પ્રબળ ઉત્તેજનામાં હાંફતો હતો એની આંખો જાણે બહાર ધસી આવતી હતી એના હાથમાં એક બદામી કવર હતું ઉતાવળે સાદે એ બોલી ઊઠ્યો 'વૈકુંઠબાબુ તાર !'

વૈકુંઠબાબુએ સકરુણ નેત્રે હરીશ સામે જોયું પોતાના દુઃખને ભૂલી અમનું મન હરીશ માટે ચિંતાતુર થઈ ઊઠ્યું 'બિચારો ! મારી સાથે એ પણ ડૂબ્યો !'

ગળું ખંખારીને ધીમે સાદે એ બોલ્યા, 'તું જ ફોડીને વાંચ '

'ના ના તમે જ ફોડો, મોટા ભાઈ— ને હરીશ ખચકાતે પગે આવી વૈકુંઠની પાસે ઊભો રહ્યો પ્રફુલ્લ કહે છે કે પોસ્ટ મારફત અને મોં મીઠું કરાવવા વિષે કહેતા હતા કહેતા હતા કે આપણે જીત્યા છીએ—'

વૈકુંઠની આંખો એકવાર ચમકી ઊઠી ફરી શાંત થઈ ગઇ કવર ફોડતાંફોડતાં એ શુષ્ક સાદે બોલ્યા, 'ગાંડો છે ' પ્રફુલ્લ અવળું જ સમજ્યો હશે—'

કવર ફોડી તાર બહાર કાઢી વાંચ્યો એમાં લખ્યું હતું 'અંતરનાં અભિનંદન ' તમે મુકદ્દમો જીત્યા છો !' વૈકુંઠબાબુની ચારે બાજુની ધરતી એકવાર જાણે ડોલી ઊઠી, એ બેભાન થઈ તકિયા પર ઢળી પડ્યા

શરણાઈ વાગે છે ઢોલ ત્રાંસા વાગે છે જમીનદારની મહેલાત આખી ય દીપકમાળથી ઝળહળે છે માગણોના ટોળે ટોળાં આવીને ડેલા સામે ઊભા રહી આનંદસંકીર્તન—સમૂહગાન કરે છે નાચે છે ને આનંદગીતો લલકારે છે અંદર સ્ત્રી વર્ગ શિયાળો છે એ ભૂલીને પરસ્પરને અત્તર ગુલાબ જળ, કેવડા જળ આદિથી તરબોળ કરી રહ્યો છે રાત પૂરી થવા આવી છે, છતાં હજુયે કોઈને વિરામ નથી

વૈકુંઠબાબુ ફરી સ્વસ્થ થયા છે દીવાનખાનામાં તકિયે અઢેલીને હોકાની નળી હાથ ધરીને એ બેઠા છે એમનો હાથ હજુયે થોડોથોડો કંપે છે અગાધનુપી મહેનત પછી, દુસ્તર નદી પાર કરીને તટ ઉપર પગ મૂકતો તરવૈયો જેમ તટ પર પગ મૂકતાં જ લાંબો થઈને પડે છે, ને પછી ફરી સાર્થકતાની તૃપ્તિએ એનું હૈયું ભરપૂર બની રહે છે, એ જ રીતે વૈકુંઠબાબુના શરીર મન પણ અસીમ તૃપ્તિએ હવે ભરપૂર બની રહ્યાં હતાં 'ભગવત' શબ્દ એમને મોંએ સતત હતો ભગવત ભગવત ભગવત

ચારે બાજુ ઉત્સવ કોલાહલ ને પ્રિયજનોનાં મોં ઉપર હાસ્ય ફરકી રહ્યું છે, છતાં—એમ છતાં યે, આ પરિપૂર્ણ સફળતામાં યે એમના જીવનનો એક છાનો ખૂણો એચિંતાનો ખાલી થઈ ગયો છે શેતરંજની રમતનું પરિણામ ફોક ગયું છે ! હવે એના પર વિશ્વાસ મૂકી ભાવિ વિષે નિશ્ચિંત રહેવું નહિ ચાલે સુખાનીનું દિગ્દર્શનયંત્ર એકાએક ખોટકાઈ ગયું છે !

ને એ થયું, જાણે આજના પરમ પરિપૂર્ણ આનંદને દિવસે જીવનભરનું એક આત્મીય સ્વજન અને મૂકીને ચાલ્યું ગયું છે !

કૃતઘ્નતાને ગળી ખાવાની શક્તિ, એનું નામ ખરી ઉદારતા

કલાના રૂપરહસ્યની શાસ્ત્રીય સમજણ આપીને રસદૃષ્ટિ ખીલવતી લેખમાળા

શિલ્પ-વિજ્ઞાન

શ્રી અર્ધેન્દુકુમાર ગાંગુલીના મૂળ પરથી
અનુવાદક સૌ. શ્રી અપર્ણાબેન ત્રિવેદી

૨–શિલ્પમાં રેખા-યોજના

શિલ્પના ગુણદોષની પરીક્ષા તે માત્ર પ્રકૃતિના રૂપ સાથે હૂબહૂ મળતુ આવે છે કે નહિ એટલું જોવાથી જ થઈ શકતી નથી. ભાસ્કર્યની રૂપકલ્પના તો તેની રેખાઓની સંગતિ અને એકતાનતા (harmony of line) ઉપર અને તેના જુદાજુદા માપની ભારસામ્યતા (balance of masses) ઉપર જ ખરો આધાર રાખે છે. કાગળ પર આલેખેલા ચિત્રમાં જોકે રેખાના મૂલ્ય ને કથનશક્તિ (expressiveness) ઘણાં હોય છે, પરંતુ શિલ્પમાં તો રેખાનું મૂલ્ય એથી પણ વધારે ગણાય છે, કારણકે શિલ્પમાં તો તેના જાતજાતના છેદમાં ચારે દિશાઓથી પ્રકાશ પડતો હોવાથી મૂર્તિની સ્પષ્ટ રેખાનું તારતમ્ય ઘટી જાય છે. આથી મૂર્તિકારને રેખાનો સમાવેશ અને સમન્વય એટલી કુશળતાથી કરવો પડે છે કે, જુદેજુદે વખતે જુદી જુદી જાતનો જે પ્રકાશ તેના પર પડે તેમાં પણ તેમની રચાએલી મૂર્તિ નવા નવા રૂપ અને આકર્ષણ કરતુ મોહિની રૂપ લઈને પ્રકાશે. મૂર્તિના જુદાજુદા અવયવોમાં ને પરિસરમાં (massesમાં—પાસે પાસેના આકારોમાં) શિલ્પીને એવો સંબંધ રચવો પડે છે કે જે તેમાંના એકાશ-ગાત્રાંશનો પૂરક થઈને એકબીજાને બળ આપે અને બંને યુક્ત થઈને અખંડતાનતાવાળી સમગ્રતા (unity, totalism) જમાવે. મૂર્તિની આ અવયવ સમષ્ટિમાંથી કોઈ પણ અંગ બાદ રાખી ન શકાય, કેમકે તેમાં દરેક અંગ બીજા એક અંગનો જરૂરી અંશ જ હોય છે. એટલા જ માટે ભારતીય શિલ્પની યોગરૂઢ ભાષામાં મૂર્તિ (sculpture)નું નામ 'સ–કળ', એટલે કે જુદાજુદા અવયવો અથવા કળાયુક્ત દ્રવ્ય એવું આપ્યું છે. કલા સહિત વર્તમાન તે 'સ–કળ'.

એમ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો શિલ્પીની પ્રતિમા એ જાતજાતના પરિસર(masses)ના સૂરમાં ગઠાએલી રૂપરચના છે. ઘનમાન (depth)-ની દૃષ્ટિએ જોતા, પ્રતિમા એ આકાશ રોકતી, જગ્યા રોકતી, પિંડો (volume)ની એક સમષ્ટિ અથવા સમાવેશ છે. (Sculpture is a 'disposition of volume in space—*Mailiol*)

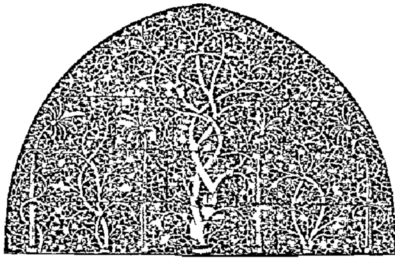
ચિત્રકાર જેમ વિવિધ પરિસરના ખંડાંશો (masses areas)ને એકત્રિત કરી તેનું એક સુસંબદ્ધ સંયોજન કરી ચિત્રનિર્માણ કરે છે, તેમ શિલ્પીને પણ પોતાના અનુરૂપ રસ્તે મૂર્તિરચના કરવી પડે છે. વળી તેની રચના તો ઘનમાન (depth)ને લીધે ક્ષેત્ર અથવા આકાશ (space)ને પણ રોકે છે, એટલેકે ઊંડાણની દૃષ્ટિએ શિલ્પીને એક નવા માન (dimension)માં પણ પોતાની રચનાને સાર્થક કરવી પડે છે.

આજના મૂર્તિ શિલ્પમાં રંગ કરવાની પદ્ધતિ સાધારણ રીતે પ્રચલિત નથી. પ્રાચીન કાળમાં ગ્રીસ અને રોમમાં મૂર્તિને રંગ વડે ચિત્રિત કરવાની રીતિ હતી. ભારતવર્ષમાં માટીના દેવ દેવીઓની મૂર્તિઓને હજુ પણ ચિત્રિત કરવામાં આવે છે. પણ પ્રાચીન મંદિરોના ગર્ભ ગૃહમાંની દેવ દેવીઓની પ્રતિમાઓ સાધારણરીતે ચિત્રિત કરવામાં આવતી નથી. જે દિવસથી શિલ્પમાંથી આ રંગ કરવાની પ્રથા દૂર કરવામાં આવી છે તે દિવસથી મૂર્તિના અવયવોમાં સ્પર્શને યોગ્ય રૂપ (tactile quality) ખીલવવાનો પ્રયત્ન ચાલ્યો છે. અર્થાત મૂર્તિના દેહમાં લીસુ અથવા રુક્ષ એવા જાતજાતના સ્પર્શાનુભવનું સર્જન કરવું પડે છે. પત્થરનો કેટલોક અંશ ઘસીને લીસો કરીને તથા કેટલોક અંશ રુક્ષ અને કઠણ રાખીને જુદાજુદા અંશોમાં વિપરીત રસ (contrast)ની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી લીસા અંશમાં વધુ મૃદુતાનો અને રુક્ષ અંશમાં વધારે રુક્ષતા તથા કઠણતાનો ભાવ આપવાના ચાતુર્યનો પ્રયોગ ઉસ્તાદ શિલ્પીઓ કરે છે, અને વિપરીત તથા વિવાદી રસના આવા ઘાત-પ્રતિઘાતથી મૂર્તિને અભિનવ ભાવથી ઉજ્જ્વલિત કરવાનો માર્ગ તેઓ શોધી કાઢે છે. ફ્રેન્ચ શિલ્પી રોદા (Rodin)એ આવા વિપરીત રસના પ્રયોગમાં અદ્ભુત કૌશલ્યનો પરિચય કરાવ્યો છે (ચિત્ર નં ૧૩). આમ શિલ્પમાંથી રંગ યોજનાની પ્રથા કાઢી નાખીને શિલ્પીઓ હવે પ્રતિમારચનાને ફક્ત રેખા અને પ્રકાશ એ બે સાધનમાં જ સીમાબદ્ધ કરે છે. એટલા માટે હવેના શિલ્પમાં રેખા યોજના અને રેખા સમાહાર વધુ જરૂરના ગણાય છે. એમાં ફક્ત રેખાની જ સૂક્ષ્મતાથી સુગઠનની ગોળાઈ તથા માંસ પેશીની મૃદુતા કુશળતાથી બતાવાય છે. ભારતના પલ્લવ યુગમાં રચાએલા એકમે કુચ્ચમાનમાં ખોદાએલા પ્રસ્તરખંડમાં (high reliefમાં) આના ઉન્નત દૃષ્ટાન્તો છે.

એટલે, આ રેખારચના અને સંસ્થાનમાં છન્દપ્રવાહનો વિવિધ સુયોગ અને લાલિત્ય બહુ પ્રમાણમાં છે. એથી કરીને ચિત્રની માફક શિલ્પમાં પણ છન્દ રચના (rhythm) એ એક જરૂરી ઉપાદાન અને સાધન છે. પ્રતિમા રચનામાં પણ જો રેખા સંસ્થાનને બરોબર છન્દ

ચિત્ર ૧૩ શિલ્પમાં અમુક ભાગ રુક્ષ અને અમુક લીસો કરી વિપરીત રસનો ભાવ પ્રકટાવતી ફ્રેન્ચ શિલ્પી રોદાની કૃતિ 'ફ્રાન્સ'

જમણી બાજુ છેડે–ચિત્ર ૧૪ સાંચીના સ્તૂપના શિલ્પોમાંનું એક આલંકારિક સુશોભન જેમાં કમળફૂલના લાલિત્યને પકડીને યોજેલા વળાંકોમાં છન્દ ગતિ આપેલી છે ઉપર–ચિત્ર ૧૫ અમદાવાદની સીદી સૈયદની મસ્જિદમાંની જાળી, જે આલંકારિક સુશોભનમાં અદ્ભુત છંદલીલા દાખવતી તેની બારીક કોતરણી માટે આખી દુનિયામાં નામાંકિત છે વચ્ચે–ચિત્ર ૧૬ બેલૂરના મંદિરમાંની ગંગાદેવીની મૂર્તિ

ગતિમાં—છન્દના તાલમાં સુમેળ ન ભરી શકાય તો તે માત્ર ચક્ષુ રીઝાનું જ એક કારણ બની રહે છે ભારતમાં સાંચીના સ્તૂપનો જુદાં જુદાં આલંકારિક સુશોભનો (design)માં આવાં ઓજસ્વિત શિલ્પમાં કરેલા છન્દપ્રયોજનાનાં ઘણાં નિપુણ ને ચિત્તહારી દૃષ્ટાન્તો છે કમળ ફૂલના લાલિત્યને પકડી લઈને તેના ચક્રાકારને જુદી જુદી રીતે વળાંક આપીને તથા તેના જુદા જુદા બંધ યોજીને, આ વળાંકની તિર્યક ગતિમાં છંદના તાલે તાલે કમળના મૃણાલના કોમળ દેહને પ્રસારી તેમણે નાચતો કરી દીધો છે (ચિત્ર નં ૧૪) મંદિરોની જુદી જુદી આલંકારિક પરિકલ્પનાની રચના (design)માં શિલ્પમાં આવા વિવિધ પ્રયોગો જોવામાં આવે છે ને એ, તેમાંના રેખા સંસ્થાનમાં રમી રહેલી છંદની લીલાગતિના ઘણાં ચિત્તહારી નિદર્શનો છે અમદાવાદની સીદી સૈયદની મસ્જિદની જગવિખ્યાત પથ્થરની કોતરણીની જાળીમાં રેખા વિન્યાસની આવી અદ્ભુત છંદલીલાના ઉદાહરણ છે (ચિત્ર નં ૧૫)

ભારતના પ્રાચીન દેવ દેવીઓના કાલ્પનિક મૂર્તિઓની રેખા-કલ્પનામાં પણ છંદ ગતિના ઘણાં રમણીય દૃષ્ટાન્તો છે દક્ષિણ દેશના બેલૂરના મંદિરમાં ગંગાદેવીની મૂર્તિને વેષ્ટન કરી એક પ્રભાવાળા તોરણની સુંદર કલ્પના આપી છે (ચિત્ર નં ૧૬) એક કમળના મૃણાલની શાખા દેવીની પાદપીઠના મકરની સૂંઢમાંથી નીકળીને, વળાંક લઈ દેવીના ભૂજ બાહુમાં થઈને, વળી એક નમણો વળાંક લેતી ઊંચે ચડી, માથા ઉપર એક સુંદર વર્તુલાકાર તોરણ (arch) રચી રહે છે, અને ત્યાંથી જમણા હાથની રેખા સાથે પોતાનો પ્રવાહ મેળવી દઈને ફરી જરા વળાંક લેતી જળધોધની સુમિષ્ટ ધારાની માફક વક્રકોરનું રૂપ લઈ, સ્વચ્છન્દ ગતિથી છન્દના તાલમાં નીચે ઊતરે છે શિલ્પમાં દર્શાવેલી છન્દલીલાનું આ એક શ્રેષ્ઠ દૃષ્ટાન્ત છે

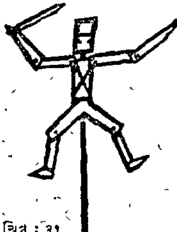
છન્દ ગતિ ઉપરાંત બીજા એક વિશેષ રસના નિરૂપણનો પણ પ્રયોગ શિલ્પમાં થાય છે એનું નામ સ્થિર રસ અથવા શાન્તિ રસ (repose) જાતજાતની રેખાના ગતિચાંચલ્યમાંથી તથા વિવિધ રૂપ (mass)ના સમૂહો (volume)ની ભારસામ્યતા (balance) માંથી શિલ્પી એક મધુર રસનો ઉઠાવ લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે આ રસ તે સ્થિર ભાવનો શાન્તિરસ (repose) નિપુણ શિલ્પી આ સ્થિરતા, અથવા ગતિહીનતાની આ રેતબ્બતા, જાતજાતની ક્રિયા પ્રતિક્રિયાની વિવિધ પ્રકારની ચંચળતાનો સમન્વય કરીને–તેમાં વિપરીત ગતિને કેન્દ્રગત (equilibrium) કરીને એક મધુર એકતાનમાં પર્યવસિત કરે છે ગતિહીનતાના આ સુસ્થિર રસ(repose)ના ઘણાં ઉદાહરણો પ્રાચીન ગ્રીસદેશના શિલ્પમાં (ચિત્ર ૧૭)ને તેના અનુકરણથી થએલા ઇટાલીના પ્રતિમાશિલ્પોમાં (પાછલા પૃષ્ઠમાં પ્લેટ પર) છે ભારતની ઘણી દેવી પ્રતિમાઓમાં અને ગૉથિક યુગની ખ્રિસ્તી પ્રતિમૂર્તિઓમાં પણ એના ઘણાં સુંદર નિદર્શનો મળે છે ભારતની 'ધ્યાની બુદ્ધ'ની પ્રતિમાઓમાં, અથવા જગવિખ્યાત 'પ્રજ્ઞાપારમિતા'ની અલૌકિક મૂર્તિકલ્પનામાં ઉતરેલું શાન્તિરસનું પ્રતીક તો દુનિયાના બીજા કોઈ પણ દેશના શિલ્પમાં વિરલ ગણાય છે (ચિત્ર નં ૧૮) ચીન દેશની ઘણી પ્રતિમૂર્તિઓ પણ ભારતીય સાત્ત્વિક રસના પ્રશાન્ત ભાવની રૂપકલ્પનાની આ ધારાનું જ અનુસરણ કર્યું છે પ્રજ્ઞાપારમિતાની આ સ્થિર ભાવની, શાન્તિરસની મૂર્તિને કવિઓએ 'વાયુહીન સ્થાનમાં રહેલી કમ્પહીન દીપશિખા'ની સાથે સરખાવી છે (निर्वात निष्कम्प इव प्रदीपम्)

પથ્થર અથવા લાકડાની વસ્તુમાં આ ગતિહીનતા અથવા સ્થિર રસની મૂર્તિ રચવી જેટલી સહેલી છે તેટલો, ચલમાન ગતિનો ભાવ (movement) તેમાં ઉતારવો સહેલો નથી છતાં ચતુર મૂર્તિકારો દરેક યુગમાં, નિશ્ચલ પથ્થરમાંથી પણ જાતજાતની કલ્પિત મૂર્તિમાં ગતિ અને ચપળતાના અનેકવિધ છન્દમય પ્રતીક રચી ગયા છે

આગાઉ ચિત્ર નં. ૧૧માં પાર્થેનનની ઉદ્દામ ગતિના અશ્વચિત્રમાં તેનો ઉલ્લેખ છે. પત્થર કે લાકડા જેવાં નિશ્ચલ ઉપાદાનોમાં ગતિની ચંચળતા ઉતારવી ઘણી અઘરી છે. માટે, શિલ્પીને ગતિની વિવિધ ભંગી સર્જવા સારૂ જાતજાતની મૂર્તિમાંથી તેમાના એવા એક વિશેષ ગતિરૂપની ચૂંટણી કરવી પડે છે કે જે દ્વારા ગતિનું યથાર્થ રૂપ આપણને કૂબહૂ ઊતરેલું લાગે. ગતિના આરંભથી તે અંત સુધી એ ગતિમાન મૂર્તિ ભિન્ન ભિન્ન ભંગીના રૂપોમાંથી પોતાનું પ્રકટીકરણ કરી ઊઠે છે. એ વિભિન્ન ભંગીમાંથી એવી એક ચલન્ત મૂર્તિને શોધી કાઢવી પડે છે, જેમાં આ ગતિવેગનું બીજ તીવ્ર રૂપે ઢંકાએલું હોય છે. દાખલા તરીકે પાણીનું મોજું જ્યારે એની સમતલ રેખાની ગોદ છોડી, વાંકી રેખામાં ઉપર ચઢે છે, ત્યારે તે તેના ઊંચામાં ઊંચા શિખર (crest) ઉપર પહોંચી ત્યાં એક મુહૂર્તને માટે સ્થિર થઇ ઊભું રહે છે. પરંતુ આ સ્થિરતાના ભાવમાં પણ તેની ચલન્ત શક્તિનું બીજ અથવા શક્તિ હોય જ છે; કારણકે ત્યારે પણ તેની ગતિશક્તિ નિઃશેષ થઈ જતી નથી પરંતુ તે વખતે પણ નીચે ઊતરી આવવાનો વેગ એમાં રહેલો હોય છે ઉપર ચઢવાથી ગતિની એક ક્રિયા સંપન્ન થઇ, જ્યારે નીચે ઊતરવાનો બીજો અધ્યાય હજુ બાકી છે. ચીન અને જાપાનના કલાકારોનાં ચિત્રોમાં આવી ગતિલીલાનું રહસ્ય બહુ સ્પષ્ટ ભાષામાં વ્યક્ત થયું છે. તેના દૃષ્ટાન્ત રૂપ જાપાની કલાકાર હોકુસાઇનું પ્રખ્યાત ચિત્ર 'જલ-મોજું' અગાઉ આવી ગયું છે (ચિત્રવિજ્ઞાન વિભાગમાં નં ૭૨).

ગ્રીક શિલ્પી માઇરાન સર્જિત વિખ્યાત 'ચક્રનિક્ષેપ'ની મૂર્તિ (discobolus—disc-thrower)માં આ ગતિશીલ વેગધારણનું સાર્થ મુહૂર્ત (dynamic movement) અતિ નિપુણ કુશળતાથી પ્રકાશિત થયું છે. (જમણી બાજુ નીચે ચિત્ર નં. ૧૮).

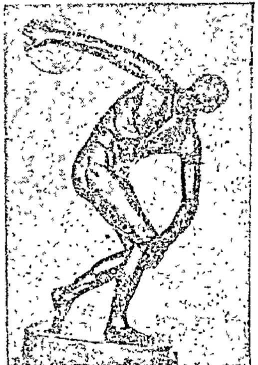
યુરોપની બીજી એક અતિ પ્રસિદ્ધ મૂર્તિમાં પણ ગતિ (movement)ની ચંચળતા નિશ્ચલ પાષાણના રૂપમાં પ્રગટ થઇ છે. એ છે ગ્રીક શિલ્પના અંતિમ કાળની અતિ પ્રસિદ્ધ કલ્પનાકૃતિ 'લા-કોઓન' (પાછલા પૂઠામાં). એમાં ગ્રીક દંતકથાના લા-કોઓન નામે એક ધર્મગુરુએ એક અજગર સામે ખેડેલા ભીષણ યુદ્ધનું આલેખન છે. આ મૂર્તિ-ત્રયમાં ઉદ્દામ ચંચળતાનું વાસ્તવિક ચિત્ર ખીલી ઊઠ્યું છે. લા-કોઓન અને તેના બે પુત્રોને અજગરો ભરડો લઇ તેમના જીવનનો અંત આણે છે તે સામેની એમની અંત-કાળની મથામણ તેમાં ઉતારેલી છે. પણ આ મૂર્તિ-ચિત્રમાં એ ત્રણ મૂર્તિઓની જુદી-જુદી ગતિ અને ભંગીમાલાની વચ્ચે કોઇ પણ જાતનું ઐક્ય સ્થાપવાનો પ્રયત્ન થયો નથી. એમાં એવું કોઇ પણ એક ખાસ કેન્દ્ર નથી, કે જ્યાં, અહીંતહીં ફરતી આપણી આંખને જરા સુસ્થિર થઇને ઊભા રહેવાની તક મળે. એમાં જાણે આપણી આંખ એ મૂર્તિના અંગ પ્રત્યંગોના વળાંકમાં વિક્ષિપ્ત થઇને એના ગતિચક્રની સાથેસાથે ફરવા માંડે છે! ગતિ અને સ્થિતિ એ બંને સાપેક્ષ (relative) વસ્તુઓ છે. આપણે સ્થિર થઇને બેઠા વગર બીજી વસ્તુની ગતિની-ચંચળતાનો અનુભવ કરી શકતા નથી. ટ્રેન-માં બેઠા હોઇએ છીએ ત્યારે બારીમાંથી બહારની કોઈ સ્થિર વસ્તુની સાથે સરખા-મણી કર્યા વગર આપણે ચાલતી ગાડીની ગતિ અનુભવી શકતા નથી, કારણ કે ગાડીની ગતિ તેમાંના બેસનારાને પણ સાથોસાથ ગતિ આપે છે. એટલે સ્થિતિનો ભાવ જો આંખની સામે ન હોય તો આપણે બરોબર ગતિનો ભાવ પણ અનુભવી શકતા નથી.

ચિત્ર : ૨૧

જે પ્રમાણે ઉચ્ચોચ્ચ ટોચે પહોંચેલા સમુદ્રના મોજામાં એક પલ મુહૂર્તને માટે સ્થિરતાનો ભાવ હોય છે, તે પ્રમાણે ગતિની તીવ્રાવસ્થામાં પણ ક્ષણભરને માટે સ્થિતિનો અવકાશ હોય છે. ગતિ-વેગની આ સ્થિર પલમાં ખરૂં જોતાં નિશ્ચલતા નથી, પણ એ શક્તિના વિરોધની વચમાં રહેલી એક સામયિક ગતિહીનતા છે

ગતિમાં પણ સ્થિતિનું આવું શ્રેષ્ઠ નિદર્શન, ભારતીય પ્રતિમાકારની અપૂર્વ કલ્પના 'નટરાજ'-ના પ્રતિમાની રસમય મૂર્તિમાં ચિત્રિત થયું છે.
(અનુસંધાન સામેના પાના પર ચિત્રોની નીચે)

જમણે : સ્થૈર્ય ને ગતિનાં બે ગ્રીક શિલ્પ - ઉપર: ચિત્ર ૧૭-ડેની ડેમેટર; નીચે: નં. ૧૮ ડિસ્કોબોલસ

શિલ્પમાં 'સ્થૈર્ય' અને 'ગતિશીલતા' એ બે [illegible]
એ સર્વોત્કૃષ્ટ ભારતીય પ્રતિમાઓ: ડાબી બાજુ
'પ્રજ્ઞાપારમિતા', જમણી બાજુ 'નટરાજ'

નટરાજ શિવની એ મૂર્તિ નૃત્યગતિના વાવાઝોડામાં આવિર્ભૂત થઈ, 'કાલ પુરુષ ને નૃત્યના કદમાં ચૂર્ણવિચૂર્ણ કરીને [illegible], એક અપસ્મૃત (રાક્ષસ)ના [illegible] વડે ભમરડાની નિદ્રિત ગતિની માફક ચક્કારે (gyrating) ફરે છે એ મૂર્તિને અચાનક જોવાથી તો ભ્રમણા જ થાય કે જાણે મૂર્તિ સ્થિર થઈને ઊભી છે [illegible] ફેરવતું ચંચળ ચિત્ર જોવાથી સમજાય છે કે નૃત્યની ગતિના વેગમાં તેને ઓળખો [illegible]

ડાન્યૂબ

દક્ષિણ જર્મનીના રમ્ય મનોહર પ્રદેશ બ્લૅક ફૉરેસ્ટ—કાળા કાન્તાર—માંથી નીકળી ઠેઠ યુરોપના પશ્ચિમ કાંઠાને પખાળતા ગૂઢ ગમ્ય કાળા સમુદ્રને મળતી મધ્ય યુરોપની આ લાંબામાં લાંબી મહાનદી, જે, એ વિશાળ ભૂમિખંડમાં પથરાયેલા સાત દેશોને પરિપ્લાવિત કરતી તથા એ વિવિધરંગી પ્રજાઓની સંસ્કૃતિ તથા ઇતિહાસની તડકીછાંયડીઓની સાક્ષી બનીને તેમને પોષણ ને પ્રેરણા આપતી વહે છે, તેનો આત્મકથારૂપ રસદર્શી પરિચય.

ડાન્યૂબ! એનો પ્રવાહ, એનો મરોડ, એનું લાસ્ય અને એનું રુદન જાણ્યા પહેલાં એક વાત સાંભળો. વીએનામાં સ્ટ્રાઉસ નામનો એક સંગીતકાર થઈ ગયો. તેણે એક ગીત રચ્યું. એ ગીતનું નામ 'બ્લ્યૂ ડાન્યૂબ'. એ ગીત જો સાંભળવા મળે (એની રેકર્ડ આવે છે) તો યુરોપની આ મહા સરિતાનું માનસિક ચિત્ર જરૂર અનુભવશો.

બ્લ્યૂ ડાન્યૂબ! એ [illegible] નથી ધીરી શાંત ગંભીર, સપ્રમાણ દેહની કોઈ લલના તે યુવતી નથી, પ્રૌઢત્વના ઉંબરે ઊભેલી પ્રસન્નગંભીર માનિની છે. રસિકોની રસવૃત્તિને ઉત્તેજતી, સ્વસ્થ, શાંત, મૃદુ ગતિથી એ વહે છે, અને નર્મ વિનોદવાણીના ઉચ્ચારણ સમો એનો જલતરંગ અપૂર્વ આકર્ષણ કરી રહે છે.

ડાન્યૂબને માનો કે, વાણી ફૂટે તો ડાન્યૂબ આમ બોલે:

મારા હૃદયનો આનંદ કે હૃદયનો વિષાદ પારખવાની શક્તિ તમને સ્ટ્રાઉસ આપશે. પરંતુ તમે એનું 'બ્લ્યૂ ડાન્યૂબ' બહુ ના સાંભળશો. નહિ તો મારા પ્રેમમાં પડી જશો, ડૂબી જશો, અને મારી જિં[illegible] શોધવામાં ખરચી નાખશો. વળી એક બીજી વાત કહું. હું નદી નથી. સ્થૂલ સ્ત્રી પણ નથી. પરંતુ એક ભાવના છું, ફક્ત કલ્પના છું. મારા પ્રેમમાં પડેલો તેમાં ડૂબે છે, ત્યાં સુધી જઈ શકતો નથી.

યુગયુગ પહેલાંની વાત છે. મારાં માબાપ જર્મન હતાં અને જર્મનીમાં બ્લૅક ફૉરેસ્ટમાં મારો જન્મ થયો હતો. મારે બીજી ત્રણ નાની બેનો હતી. એક એક વાર પહાડ ઉપરથી હું દોડતી હતી અને ત્રણે બહેનો દોડતીદોડતી મારી પાછળ પડી. એવામાં એ ત્રણે [illegible] પડી અને હું ખીણમાં હતી ત્યાં આવીને [illegible] મેં જોયું તો તેમના પ્રાણ નીકળી ગયા હતા! આખો દિવસ મેં [illegible] રડ્યા કર્યું અને જળના દેવથી જ્યારે એ છાતીફાટ રુદન સહન ન થયું ત્યારે એ મારી પાસે આવ્યા ને પૂછ્યું: 'છોકરી, કેમ રડે છે?' મેં જવાબ ન આપ્યો, પણ રડ્યે રાખ્યું. તેણે જોયું કે મારી ત્રણ બેનોનાં શબ ત્યાં પડ્યાં હતાં. એમણે કહ્યું: 'રડીશ નહિ છોકરી. તારી બેનોને હું જીવતી કરું છું. પણ ભૂખી, આજે નહિ તો કાલે આપણ સૌને મોત તો આવશે જ ને?'

મેં કહ્યું: 'હે દેવ! અમે ચારે બેનો અમર થઈએ, સાથે ખેલીએ, રમીએ, હમેશાં રહીએ, એવું કરો.'

'[illegible] મનુષ્યદેહમાં તે અમરતા હોય! કહે તો તને અમર બનાવું કે નદી કરું?'

મેં કહ્યું: 'અમર નહિ, નદી કરો. અમે દોડીશું, ઘૂમીશું, રમીશું, દોડાવશું, હસાવશું, રમાડશું. દેવ, અમને નદીઓ જ કરો.'

'તારું પણ ચાર નદીઓને માટે અહીં પૂરતી જગ્યા નથી. માટે તને મુખ્ય નદી કરી તેમાં તારી ત્રણે બેનોને સમાવું છું. ત્રણે હવે તમે મનુષ્યદેહે દેખાશો નહિ.'

'પણ દેવ, હું પરણીશ કોને? મારાં સુખદુઃખ કોને કહીશ?'

'તું અખંડ કુંવારી રહીશ. અનેક તારા પ્રેમમાં પડશે.'

'પણ મારું શું?'

'તું સૌને, એ સૌ તારું હૃદય [illegible] તારું માનવ શરીર તારા [illegible] પ્રેમીજનને દેખાશે અને તું અને એ એકરસ થશો. અને એ રસસમાધિમાંથી કલા ઉત્પન્ન થશે. એવો તારો એક પ્રેમી એક સંગીતકાર હશે. એનું નામ સ્ટ્રાઉસ હશે. એ તને નદી રૂપે નહિ જુએ, પરંતુ રમણી, પ્રેમાર્દ્ર પ્રેયસી તરીકે તારું દર્શન કરશે. ત્યારે ચાર આંખો એક થશે. બે હૃદય એક થશે અને ઉભયનો આત્મા સમાધિસ્થ થશે. એ ભાવસમાધિમાંથી શુદ્ધ રતિ ઝરશે અને એ તન્મયતાથી, એકરસથી, અદ્વૈતથી, સંગીતનો ધ્વનિ ઉદ્ભવશે. બ્લ્યૂ ડાન્યૂબ નામનું અમર ગીત રચાશે. એ સમાધિ યુગયુગ સુધી ચાલુ રહેશે. અને તમારા ઉભયની સમરસતાથી, તદ્રૂપતાથી, અમર સમાગમથી રસજ્ઞોની રસવૃત્તિ ઉત્તેજશે. તું ને સ્ટ્રાઉસ કદી વિખૂટાં નહિ પડો. આમીન!'

આટલું કહીને દેવ અદૃશ્ય થયા અને મેં નદીરૂપે વિચરવા માંડ્યું. મારું સ્થૂલ શરીર બ્લૅક ફૉરેસ્ટ—કાન્તારથી તે કાળા સમુદ્ર સુધીનો અઢારસો માઈલનો વિસ્તાર રોકી રહ્યું અને તે વિસ્તારમાં મેં અનેક દેશોની દોસ્તી સાધી. અનેક શહેરોને પાણી પાયાં. અનેક ખેડૂતોનાં ખેતરોને [illegible] ફળદ્રુપ કર્યાં. અનેક નાનીનાની સરિતાઓને મારામાં સમાવી. અનેક દેશનાં અનેક વહાણોને મારા વક્ષ ઉપર વહાવ્યાં. ચિતારાઓની કલમને, કવિઓની કલ્પનાને, વેપારીઓના વેપારને મેં પાળ્યા, પોષ્યા, વિકસાવ્યા.

તમે પૂછો છો, આ બધું શા માટે? પૂછશો નહિ. માતા બાળકને પયનું પાન કેમ કરાવે છે? પૂછશો નહિ. ગુરુ શિષ્યને જ્ઞાન કેમ આપે છે? પૂછશો નહિ. સૂર્ય કેમ તપે છે, વાદળાં કેમ વરસે છે ને નદી કેમ વહે છે તે, મહેરબાની કરીને પૂછશો નહિ. પૂછશો તો ડાન્યૂબ પાસે એક જ જવાબ છે: સૌસૌનો સ્વભાવ. કોઈનું કરી છૂટવું એ વત્તાઓછા પ્રમાણમાં નદીઓનો સ્વભાવ. [illegible] તેમ તે એમનાં પાણી,—અખૂટ, અપાર, અમાપ, અમોઘ. ભલે ઇતિહાસ સર્જાઓ, રાજસત્તાઓને [illegible] આર્થિક અને સામાજિક રચનાઓ ઘડીએ, પણ બધું પડદાની પાછળ. અમારા હાથ કોઈ પિછાને નહિ. નાઈલે મેમ્ફિસ અને થીબીસ જેવાં મહેલો આપ્યાં, ટાઇબરે રામ જેવું રોમ સર્જ્યું, ગંગાએ કાશી સમું અમર ધામ આપ્યું અને મેં વીએના, બુડાપેસ્ટ વગેરેનાં વિધાન કર્યાં, તેમને વિકસાવ્યાં, [illegible], છતાં, આ બધું છતાં,—ઇતિહાસકારો તો એમની અજ્ઞાનનિદ્રામાં રાજવંશો, રાજસભાઓ અને [illegible] માનવીઓની ઇચ્છાઅનિચ્છા, રાગદ્વેષ, શક્તિ અશક્તિ, બુદ્ધિ વગેરેના જ રાસડા ગાય છે!

જર્મનીની ભૂમિ પર વિચરતીવિચરતી હું ઑસ્ટ્રિયામાં આવી ત્યાં વીએનામાં થંભી અને તે વીએના કેવું કલાકારોનું, સંગીતકારોનું, પ્રેમીજનોનું વીએના! પ્રેમથી ભેટવા [illegible] જાણે વહાલું બાળક! રંગીલું રસીલું [illegible] વીએના મારે કિનારે ઉભરાય છે.

હૉલાંડ
બેલ્જીઅમ
ડુસેલ્ડોર્ફ
કૉલોન
રહાઇન નદી
બર્લિન
એલ્બ નદી
ઓડર નદી
જ
ર્મ
ની
પ્રાગ
ચે કો સ્લો
ન્યુરેમ્બર્ગ
લક્ઝેમ્બર્ગ
ફ્રાન્સ
ડાન્યૂબ નદી
મ્યુનિચ
સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ
ઑ સ્ટ્રિ યા
ટ્રીએસ્ટ
ઇ
ટા
લી
એડ્રિયાટિક સમુદ્ર
યુ ગો સ્લા
ભૂમધ્ય સમુદ્ર

મધ્ય યુરોપના સાત દેશો—જર્મની, ઑસ્ટ્રિયા, ચેકોસ્લોવાકિયા, હંગરી, યુગોસ્લાવિયા, રૂમાનિયા અને બલ્ગેરિયાને પરિપ્લાવિત કરતી મધ્ય યુરોપની આન્તરદેશીય ગંગાનદી ડાન્યૂબના ખીણપ્રદેશનો આ નકશો તેની ગહનતાનો ખ્યાલ આપી રહેશે. તેમાં તે તે દેશોની નીપજો અને ધંધાઓ તથા વિવિધરંગી પ્રજાઓના માનવીઓનાં આલેખનો આપી તેને વધુ ચિત્રાત્મક બનાવ્યો છે. દેશોની નીપજો તથા

...દ્રગાના શાંત પ્રકાશમાં ગાતે કાંઠે અનેક યુગનો ... તરંગાવ ...ાવ છે અને ગામડાઓમાં, ટેકરીઓમાં, વહાણોમાં મારી માનવતા ...દાશે છે. આ ગીતિઓમાં — આ માનવતા, અમરતા ને ઉન્નતતાની ...મા સભા આ ગીતિઓનાં જ મને મારા પ્રિય ... ગીતિઓના

કાંઠેમાં અને ઘરોમાં, એનાં પત્રાઓમાં ને એની બજારના તરણું અરણ્યોમાં એ ન્હાકમે સંગીત ભર્યું અને એક વહેલી સવારે એણે મારે કિનારે આવી એકાએક મને લેઈ લીધી!

મેં મારા પ્રિયતમને જોયો ત્યાં મારું અંતર હેલે ચડ્યું અને

ઉદ્યોગોના પ્રતીકોની માર્ગદર્શની ઉપરાંત જગાએ ખૂણે આપી છે. ખડતલ અને તીવ્રબુદ્ધિ જર્મનો, શાણા અને હુન્નરી ચેક, વીર અને રંગીલા ઑસ્ટ્રિયનો, હંગારીના ટેકીલા અને ગુણનગર ગામ્યારો, જનપદી સંસ્કૃતિથી રંગાયેલ રુમાનિયનો અને સ્લાવો—એવી એ નાનાવિધ પ્રજાઓની એ અન્નપૂર્ણા અને પ્રેરણામયી લોકમાતા છે તેથી વિવિધરંગી પોષાકવાળા માનવીઓના આલેખનો તે તે પ્રદેશોમાં આલેખ્યા છે

એમની એનો પ્રેમ પારખ્યો, એમનાં પારખી, અને હું એના હૈયાની ગોદમાં લપાઈ. મારી હૂંફથી એનું હૈયું ગુંજી ઊઠ્યું 'બ્લ્યૂ ડાન્યૂબ'-ના અમર સંગીતનો જન્મ થયો.

પણ વીએના અને ગ્રાઉમની વાત હું આજે નહિ કરું એ તો મારી અત્યંત નજીક ને અત્યંત પવિત્ર અને તેથી ગુપ્ત હકીકત છે.

તમે થાકી ગયા છો? થાક્યા જ હશો. હું જોઉં છું એમ તમે મારે કાંઠે આવ્યા જ આવો. ચાલો, પેલી નાનકડી ઓસરમાં બેસી જાઓ અને હું વહેતી વહેતી મારી વાત કહેતી જઉં.

; જોયું? કેવો ઝડપી પ્રવાહ છે. ઑસ્ટ્રિયા તો આ ગયું ને હવે આવશે હંગારી. આ આવ્યો 'કાર્પેથીઅન ગેઇટ'. અહીં મારી રક્ષા ઉત્તર મોરેવિયન ને દક્ષિણે આલ્પ્સ એ બે પર્વતશાળો કરી રહ્યા છે. મારું અને મોહકનું માનવું હોય, ખરી વાત શું? એક પ્રિયતમા ને એ પ્રેમીજનો તો માત્ર વાત છે. મેં બનેને કહ્યું કે હું તમારી એકેની નથી. બને બીચારા જ્યાં હતા ત્યાં સ્તબ્ધ ઊભા રહ્યા! પણ એ ય મારી અંગતવાત. જુઓ આ 'પ્રેસબર્ગ' આવ્યું. ચારે તરફની સુષ્ટિમા

વ્ય ક્તિ ગ ત પ્ર ગ તિ ક ર વા મા ટે

સ્વ-નિયમનનાં સૂત્રો

સુર્યોદય પહેલાં બિછાનાનો ત્યાગ કરવો. શરીરની અંદરની અને બહારની શુદ્ધિ કરી વ્યાધિઓથી બચવા પ્રયત્ન કરવો.

કામથી કે કસરતથી યોગ્ય વ્યાયામ મેળવવો.

થોડી મિનિટ મનને સ્વસ્થ કરવા ધ્યાન કે સદ્ગ્રંથનુ વાચન કરવું.

દિવસના કામોની યાદી કરવી અને તે પ્રમાણે ક્રમ ગોઠવવો.

પોતાના અભ્યાસના કે ધંધાના સાહિત્યનો સભાગી સાફસૂફ કરી ગોઠવવા.

વિચારો અને મુલાકાતોની નોંધ કરી કાગકાજમાં વ્યવસ્થા અને શાંતિ જાળવવી.

ખાનપાનને ઋતુ અનુસાર પૂર્ણ નિયમિત રાખવું. જરૂર પ્રમાણે આરામ લેતા જ રહેવું.

પોતાના અને કુટુંબના શ્રેય માટે મોઢામણું પ્રામાણિક માર્ગે ધન કરતાં શરમ ન રાખવી.

મિત્રો, સહકાર્યકરો તથા ગ્રાહકો સાથે સ્પષ્ટતાથી અને વિવેકથી વર્તવું. પોતાની ભૂલ કબૂલ કરવામાં જરા ન રાખવી અને સુધારવા તત્પર રહેવું.

જરૂરી વાતોનો સ્મૃતિ ઉપર બોજો ન રાખતાં લખી જ લેવી. આપલેના હિસાબમાં ચોક્કસ રહેવું.

પોતાના કર્તવ્યને માટેના ગ્રંથો તેમજ પોતાના ધંધાના ગ્રંથોનો સંગ્રહ કરવો.

પત્રવ્યવહારમાં ચોક્કસ અને નિયમિત રહેવું.

વ્યસનો અને દુર્ગુણોથી સાવધાન રહી બચવું.

વખતોવખત મનની સ્વસ્થતા માટે એકાંતમાં જવું.

રવિશંકર રાવળ

વિલાસ માણો અને દૂર-સુદૂર આંખને છેતરતું જોવું પેલું વીએના! આ સ્થળેથી જ શરૂ થશે હંગારીની કથા—એની ગૌરવભરી કથા! એના પ્રત્યેક ડુંગરે ને પ્રત્યેક કિલ્લે પ્રેમશૌર્ય વેરાયાં પડ્યાં છે. એની ટેકરીએ ટેકરી પ્રતિધ્વનિ આપનારી લાગે છે. પ્રેસબર્ગના કિલ્લામાં બહાદુર રાણી મેરીઆ ટેરેસાને જોઈ એકો થઈ ગયો હતો. હજી જોઈ શકશો. હંગારીના નાનકડો રાજકુમાર ઊંચકી છે અને હંગારીના પ્રત્યેક અમીરને તે બંધ રાખી સમાધી રહી છે અને આખના પડકારામાં અમીરોની તલવારો મ્યાનમાંથી બહાર પડે છે. એક મહાઘોષ ઊઠે છે: 'અમારા રાજકુમારને અમારો મુલક અમારી સમશેરોથી ને અમારા લોહીથી રક્ષીશું.' સાંભળ્યો એ ભારતનો ઉદ્ઘોષ?

પણ એ તો મર્દોના ઇતિહાસની વાતો. એ બધું યે પાણીનો મોજો થઈ ગયું, અને નેપોલિયનના ભયંકર હલ્લા તથા ખૂનરેજીને વિજયો એ તમામ સ્વપ્નાતીત થઈ ગયા. હું એ બનાવો તરફ નથી હસી કે નથી રડી. વળી હું કાંઈ આખી જ એક રાષ્ટ્રની, એક પ્રજાની કે એક સમયની છું? હું તો છું જર્મનીની, ઑસ્ટ્રિયાની, હંગારીની, રૂમાનિયાની—સૌ દેશની, સૌ પ્રજાની, સૌ કાળની છું.

ઓહો! આ તો નમતો પહોર થઈ ગયો! ને જો, દૂરદૂર બુડાપેસ્ટનો ... જાણે અસંખ્ય દીવાઓ ત્યાં ઝગમગી રહ્યા છે! જાણે આખું બુડાપેસ્ટ મને શોધવા કિનારે ઊભું ન હોય! જગત આખું કેટલું બદલાઈ ગયું છે! એક જ દિવસમાં આમ વિવિધતાનું ભાન કરાવનાર કઈ શક્તિ હશે? જો આ આવ્યું બુડાપેસ્ટ. પણ આ તો હું જ મોહવા નીકળી છું. તમને શું લાગે છે એ કાંઈ તમે તો કહો.'

'વાહ ડાન્યૂબ! હું તો એમ વિચારું છું કે તારે લીધે આ સૌંદર્ય કે આ સૌંદર્યને લીધે તું. તારે કેટલાને કેટલી વાતો કરવાની હશે! આવી નૌકાઓ, આટલા હોડકાં, આટઆટલા કાફલામાં વળી અસંખ્ય માનવી! એ દરેકને તું કેટકેટલી વાતો કરતી હશે! તું દરેકને શું જુદુંજુદું કહેતી હશે?'

'ના. દરેક જુદું સાંભળે છે. હું જુદુંજુદું કહેતી નથી.'

'અને આ બુડાપેસ્ટ ને પેલા એના રાજમહેલો,—સુંદર અને શોભીતા. આ ભૂમિ અને એના સર્જન તથા રક્ષણ ખાતર કેટકેટલું આ લોહી રેડાયું હશે! ઑસ્ટ્રિયાના સામ્રાજ્યમાં, ઑસ્ટ્રિયાની એડી નીચે કચડાયા છતાં હંગારીનો આત્મા હંગારીનો જ રહ્યો. તુર્કીના દમન દોર ને જુલમને પણ હંગારીના આત્માઓ ન નમ્યા. અને જ્યારે એ વિદેશી બેડીઓ ગળે ખસેડી ત્યારે જ એ આત્મા જાગ્યો. ડાન્યૂબ! તું શું એ વખતે તટસ્થ હતી?'

'હા, હું તટસ્થ હતી. મારે તો બે બાજુઓની ધમાચકડી જોવી જ પડે ને! મશિયામાંથી હૂણોનાં ધાડાં ચડી આવેલાં અને સારા યુરોપને મારતાં કરી ગયાં. પણ મેં તો તેમને યે પાણી પાએલાં. મારે સૌ સરખા. ચાલો હવે ડિપડીએ. હજી તો આખું હંગારી આગળ પડ્યું છે. હવે આખી સપાટ ફળદ્રુપ ધરતી જોયે રાખજો. એ ધરતી તે હંગારીનું હૃદય છે. જુઓ આ શરૂ થઈ એ ધરતી. નાખી નજર પહોંચે ત્યાં સુધી જુઓ તો શું દેખાય છે?'

'ધરતી ને આકાશ એક થઈ જાય ત્યાં સુધી સપાટ ફળદ્રુપ મેદાન અને કેટલાં વિધવિધ દશ્યો! કેવાં ગામડીઓ! કેવા વિધવિધ પોષાક! જાણે રમતી તો પિચકારીઓ છૂટતી હોય એવો સમગ્ર દેખાવ છે.'

'હા. અને છતાં હું ધરાતી નથી. અહીં તો હું ધીમી, ધીમી, અતિ ધીમી થઈ છું. આ કિસાનો મને મિઠાને છે, પૂજે છે. એમની ધરતીને હું ફળદ્રુપ કરું છું ને ભરપુર પાણીથી ભરું છું. અને આ આવ્યા 'મોહાક'ના મોહક પ્રદેશ. આ મોહાક શબ્દ હંગારીના ઇતિહાસનો કરુણ શબ્દ છે. આ જગ્યાએ તુર્કસ્તાને હંગારીને જમીન પર રોળી દીધું હતું અને અસંખ્ય હંગારીઅન અમીરો ને આમ સૈનિકોના ભોગ ઉપરથી તુર્કી વિજેતાઓના ઘોડાની ક્રૂર ખરીઓ બુડાપેસ્ટ પહોંચી હતી ને ત્યાં ઇસ્લામનો વાવટો ચડ્યો હતો. પણ દોઢદોઢ સદીની તુર્કી હકુમતને પણ છેવટે હંગારીએ ખખેરી નાખી.

'અહીંથી બેલગ્રેડ કેટલું દૂર?'

'હવે થોડી વારમાં પણ દરમ્યાન આ એક નદી મને મળે છે તે નિહાળો. તેનું નામ 'સેવ' તે આલ્પ્સપુત્રી છે. હવે આ આવ્યું બ્રહ્મેડ. જોયો પેલા ડુંગર પરનો કિલ્લો? અને પેલો મોટો ખડક? આ જગ્યાને મારા 'હૃદયનું દ્વાર' કહે છે. હવે આવી લાગ્યું એ ક્મેડ. યુગોસ્લાવિયાની રાજધાની. કેમ? ઊતરવાની તૈયારી કરી કે શું?'

'હા, તમે તો થાકતા જ નથી, થાકતા જ નથી ને હજી તો કાળો સમુદ્ર ઘણે દૂર છે.'

'મારે થાક્યે કેમ ચાલવે? ભલે, તમે તમારે જાઓ.'

'મને જવું તો નથી ગમતું. તમે કેટલા માયાળુ અને ઉદાર છો! લગાર કહેશો કે હવે તમે ક્યાં ક્યાં વિચરશો?'

'હવે હું વધારે ધીમેધીમે વહેતી જઈને પૃથ્વીને મારી વિશાળતામાં સીંચતી વિચરીશ. મારા પટ વિસ્તરશે અને અનેક સરિતાઓ મને ભેટશે. મનોહર ખીણોમાં મેં ગાનું ગાન થશે અને તરુઓ તેમાં લીન થશે ને પંખીઓ તે ઉપાડશે. માર્ગમાં અનેક ખડકો, અનેક પ્રેમીઓની માફક મારી રાહ જોતા ઊભા હશે. મોળે દિવસો મેઘધનુષ્ય રક્ષા કરશે અને રાત્રીના નીરવ એકાન્તમાં હું અને બ્રહ્માંડ આત્માની એકતાનતા અનુભવતા વિહરીશું.'

'ચાલો ત્યારે, આવજો.'

યશોધર નર્મદાશંકર મહેતા

સંસારનાં શહેરો

૫૮—ગોવા

હિંદમાના નાનકડા પોર્ટુગીઝ સંસ્થાનની રાજસત્તાએ લોકોના પ્રાથમિક હક્કો પગ નીચે કચડી દેવાનો જે પ્રયત્ન, ડૉ. રામમનોહર લોહીઆની ત્યાંની મુલાકાત વખતે કરેલો અને તેનો તેમણે સામનો કરેલો ત્યારથી ત્યાંનું પાટનગર ગોવા લોકજીભે રમતું થયું છે.

ઇતિહાસના પટ પર જુદા જુદા સમયે ત્રણ શહેરોએ 'ગોવા' નામ ધારણ કર્યું છે અને એ નામોનો ઇતિહાસ દક્ષિણ હિંદના ઇતિહાસના ત્રણ પ્રકરણોનું નાનકડું પ્રતિબિંબ બની રહે છે. પુરાણોમાં ગો, ગોપુરી અને ગોમન્ત તરીકે જે શહેરનો ઉલ્લેખ છે, અને જેને મધ્યયુગની અરબી ભૂગોળમાં સિંદબાર અથવા સિંદાપુર તરીકે ઓળખાવ્યું છે તે ગોવા શહેર તો ઠેઠ અંતરાળમાં વસેલું હતું, પરન્તુ અત્યારે તો તેનું નામોનિશાન પણ નથી રહ્યું. ઈસવી સનના છેક બીજા સૈકાથી માંડીને ઈ. ૧૩૧૨ સુધી તેના ઉપર કદંબ વંશની આણ વર્તતી હતી. ઈ. ૧૩૭૦ સુધી તે ઇસ્લામી આક્રમકોના હાથમાં પડયું હતું, પણ ફરી પાછું તે વિજયનગરની હિંદુ આણ નીચે લઈ લેવાએલું. આજે તે નામશેષ બની ગયું છે.

બીજું શહેર જે જૂના ગોવા તરીકે આજે ખંડિયેર હાલતમાં હજીયે કંઈક નામોનિશાન ધરાવે છે તેને, વાસ્કો ડા ગામાએ હિંદને કિનારે પગ મૂક્યો ત્યાર પહેલાં માત્ર ૧૯ વર્ષ અગાઉ જ ૧૪૭૯માં, બિજાપુરના મુસ્લિમ બાદશાહે વસાવેલું. ઈ. ૧૫૧૦માં પોર્ટુગીઝ આક્રમક આલ્બુકર્કે તેને કબજે કર્યું ને ત્યારથી તે પૂર્વના ફિરંગી સામ્રાજ્યનું મુખ્ય મથક બની રહ્યું હતું. ફિરંગીઓના અમલમાં આવ્યા પછી એ શહેર ઉત્તરોત્તર એટલો વિકાસ સાધતું ગયેલું કે સોળમા સૈકામાં તો તે પૂર્વ અને પશ્ચિમના સમગ્ર વેપારનું મુખ્ય કેન્દ્ર હતું અને તે ફિરંગી સામ્રાજ્યના પાટનગર લિસ્બનના જેટલા જ દરજ્જાના હક્કો ભોગવતું, એટલું જ નહિ તેની સ્પર્ધા પણ કરતું. પણ સત્તરમા સૈકામાં થએલી ફિરંગીઓની પડતી સાથે આ જાહોજલાલ શહેરની પણ પડતી થતી ગઈ અને આજે તો તે માત્ર કૅથોલિક ધર્મ સામ્રાજ્યના એક પુરાણા કેન્દ્રના સ્મૃતિસ્થાન તરીકે ઓળખાઈ રહ્યું છે. તેની મૂળ ૨૦૦,૦૦૦ (બે લાખ)ની વસતિને બદલે ઈ. ૧૯૦૦માં તો ગરીબીના અવતાર સમી માત્ર ૨,૦૦૦ માણસોની વચ્ચે ઊભેલી કેટલીક ભવ્ય અને વિશાળ ધાર્મિક ઇમારતોનાં ખંડિયેર જેવું જ તે શેષ રહ્યું હતું. આજે તો એ વસતિ પણ ત્યાં નથી રહી અને કેટલાંક નિર્જન ખંડિયેરોનો રાશિ બની ગયું છે. જે ટકી રહ્યાં છે તેમાં સંત કૅથેરાઈન, સંત ફ્રાન્સિસ અને બૉમ જીસસના દેવળ જોવા જેવાં છે. બૉમ જીસસના દેવળમાં સોના રૂપા અને ઝવેરાતથી મઢેલી એક સ્ફટિકની મંજૂષામાં સંત ઝેવિયરના અવશેષો રાખવામાં આવ્યા છે. સંત ઝેવિયરની કબર તો, જીનોઆ અને ઈટાલીના આરસમાં કરેલા રૂપાના જડતર કામની બેનમૂન કલાનો નમૂનો ગણાય છે. એ મકબરાના વિશાળ અને ઊંચા ખંડમાં ચોતરફ સોનાના જડતરકામવાળા સીસમ ને ચંદનના કબાટો આવેલા છે જેમાં ગ્લાસ ... ભાગમાં ખાનાં, ત્યાં જેની જ સાચવેલાં પાદરીઓને એ ઘ્રાય ... વિશાળતા દર્શાવે છે અને તેની જાહોજલાલીની સ્થિતિનો ખ્યાલ આપે છે. એ ઉપરાંત તેની બાજુએ આવેલું ... જેસુઈટ પાદરીઓનું સમગ્ર હિંદનું મુખ્ય કેન્દ્ર ... કોન્વેન્ટ તથા સંત કૅથેરાઈનના દેવળની ગૅલેરીમાં કલાના ઉત્કૃષ્ટ નમૂના જેવા ચિત્રોનો સમૂહ પણ આજ લઈને બિસ્માર હાલતમાં છે.

ત્રીજું ગોવા તે આજનું પંજિમ શહેર જે નવા ગોવા—New Goa (બિજાપુરના શાહ આદિલશાહે ગોવાના રક્ષણ માટે દરિયા કિનારાના શહેરો કિલ્લો મૂળ બનાવેલો અને પોતાના રાજધાનીના મથકને જૂના ગોવાથી ત્યાં ફેરવવાનો હતો. તે અરસામાં જ ... હકોન્ગો આલ્બુકર્કે ૧૫૧૦ ની સાલમાં તેના કબજે લીધો અને ત્યારથી તે અત્યાર સુધી તે ફિરંગીઓના કબજામાં જ રહ્યું છે.

માંડવી નદીના કિનારે દરિયાથી ત્રણ માઈલ અંદર આ શહેર વસેલું છે. તેનું ક્ષેત્રફળ આઠ ચોરસ માઈલનું છે. જૂનું ગોવા નાશ પામતું જતું હતું ત્યારે ૧૭૬૦માં ફિરંગીઓએ પોતાનું મથક આ સ્થળે ફેરવ્યું હતું. સ્વચ્છ અને સુઘડ હારોવાળાં તેના મકાનો, રસ્તા અને ઠેકઠેકાણે બાંધેલ બગીચામાં ફૂલ ... રાઈજીની લીલોતરીથી પ્રથમ નજરે જોનારની આંખમાં તેની જે છાપ વસી જાય છે તે એકદમ ભૂંસી શકાતી નથી. મહેરાની જંજાળમાંથી આરામ લેવા ઇચ્છનારાઓને અહીં શહેરની બધી સગવડો સાથે સાથે એકાન્ત અને મધુર શાંત વાતાવરણ મળે છે. વળી બ્રિટિશ હિંદ કરતાં અહીં જ ... મોંઘી હોવાથી મુસાફરો ઘણો થોડો ખર્ચે સારી પેઠે રહી શકે છે. શહેરની બહાર થોડે દૂર જૂનું ગોવા, મડગાંવ, વાસ્કો ડા ગામા, અને પૉન્ડા જોવા જેવા સ્થળો છે. પૉન્ડામાં આવેલું શાન્તાદુર્ગાનું એક પ્રાચીન મંદિર જોવા જેવું છે.

ગોવાની મુખ્ય નિપજ નાળિયેર, ફળો, તેજાના અને ... આ પ્રદેશની મુખ્ય પેદાશ ચોખા છે. ખાણોમાંથી લોઢું અને મૅંગેનિઝ મળી આવે છે, પરન્તુ તેમાંથી ઘણુંખરું બહાર મોકલવામાં આવે છે. વસતિમાં મુખ્યત્વે ક્રિશ્ચિયનો અને હિંદુઓ છે. ભાષા કોંકણી છે. ગોવાનો મોરમુગાંવ રેલવે માર્ગ હોવાથી મદ્રાસ મરાઠા રેલવેથી સંકળાયેલ છે ... મુંબઈથી આગબોટ દ્વારા માર્મગોવા જવાય છે. ગોવા જવા માટે હોટલોનો આશ્રય લેવો પડે છે.

સંસ્કારિતા!

અનંત કાણેકરનો નર્મનિબંધ

'તમે સુંદર છો' આવા શબ્દ વડે ગમે તે સ્ત્રીનાં કોઈ પુરુષ વખાણ કરે, તો તેને આનંદ થાય છે, પણ જો કોઈ તેની સામે નજર ઠેરવીને એ જ ભાવ બતાવે તો એ સ્ત્રીઓથી હરગિજ તેઓ ચીડ ચડે છે. આ વાતનો મને રહીરહીને અચંબો થાય છે. કોઈ પુરુષ એકાદ સ્ત્રી તરફ જ્યારે ધ્યાન આપીને જુએ છે ત્યારે, તેનામાં કંઈ જોવા જેવું છે, એ સુંદર છે, એ જ વાત એ એક રીતે કબૂલ કરે છે. પણ સ્ત્રીઓને આ વાત સમજાવવાની રીતી જૂની સનાતન સ્ત્રીઓની વાત તો જવા દો, પણ તદ્દન આધુનિક સમજ જમા કરતી ચાલાક પ્રગતિશીલ જુવાન સ્ત્રીઓ પણ જ્યારે મારી સામે જુએ છે, ટીકીને જોઈ રહે છે' એવી ફરિયાદ કરતી સંભળાય છે.

મારી ઓળખીતી એક છોકરી હંમેશાં આવી ફરિયાદ કરતી. એક દિવસ મેં એની બરાબરની ખબર લીધી.

'મારી ક્લાસનો પેલો છોકરો રોજ મારી સામે જોયા કરે છે' એ બોલી.

'સહેજ વાત છે! તારા 'ક્લાસ'માં એકસો બાર માણસ અમારી સામે કોઈ જોતું નથી, તેથી અમે નિરાશ થઈ ગયાં છીએ, અને તારી સામે લોકો જુએ છે એની તું ફરિયાદ કરે છે. મનુષ્યસ્વભાવ પણ કેવો હોય છે!'

'તમે મશ્કરી શું કરો છો?' એ બોલી. 'એ છોકરો બિલકુલ સારો નથી.'

'જ્યાં સુધી એ તારી સામે ફક્ત જોયા જ કરે ત્યાં સુધી એનામાં કંઈ ખરાબ હોય એવું મને બિલકુલ લાગતું નથી. તારામાં કંઈક જોવા જેવું છે,— તું જુવાન છે, સુંદર છે ત્યાં સુધી લોકો તારી સામે ટકટક જુએ છે. પાંત્રીસ વર્ષ પછી તો તું પૈસા આપીને જોવાનું કહીશ તોય પણ કોઈ નહિ જુએ. મૂગી મૂગી ઘેર જા અને જો બહુ હેરાન થતી હો, તો ખાતરીથી ખુરશો લઈને ફરજે!'

મને ખાતરી છે કે મનમાં તો, લોકો પોતાની સામે જુએ છે એ વાતનો આનંદ થતો હતો, પણ માત્ર બહારથી એ બતાવતી નથી, ઊલટો એ કરતી હતી. આનું કારણ દેખીતું જ છે. પુરુષના આપણી સામે જોવાથી મનમાં આનંદ તો થાય છે, પણ જો આપણે લોકોને એ બતાવીશું, તો લોકો આપણી ખરાબ મશ્કરી, એટલે શરૂઆતથી જ જીભને ખરાબ કહી નાખો. યુદ્ધશાસ્ત્રમાં એક નિયમ છે કે 'આક્રમણ એ જ સૌથી સારું સંરક્ષણ છે' (Offensive is the best defensive) એ જ નિયમ સ્ત્રીઓ પાળતી હોવી જોઈએ.

મારા એક તત્ત્વજ્ઞાની મારી એક સ્ત્રીમિત્રને હું જોરજોરથી સંભળાવતો હતો. એના જવાબમાં એણે મને જ બરોબર સંભળાવી. એના કહેવામાં થોડો સાર હતો અને મને પણ એનું કહેવું બરાબર લાગ્યું.

'પુરુષજાતિના એક મોટા પક્ષકાર તરીકે હું તમારાં અભિનંદન કરું છું' એ બોલી. 'જરા સરખું કોઈ જુએ એટલે આપ છાસ ...' મોં ફેરવતી ટીકી સ્ત્રીઓ તમે કહો છો તે ખરું હશે. અને કોઈ સારો માણસ અમારી સામે જુએ તો અમને આનંદ થાય છે એ વાત પણ હું માન્ય રાખું છું. પણ કોઈ માણસ તમારી સામે તાકી તાકીને જોતો જ રહે—પછી એમાં એનો હેતુ ભલે ગમે તે હો,—તો પણ શું તમને મનમાં કંઈનું કંઈ લાગે છે કે નહિ?'

'હા, એ તો લાગે છે' મેં કહ્યું.

'થયું ત્યારે' એ બોલી, 'કઠણ દિલના તમારા જેવા પુરુષોને જો આમ કંઈનું કંઈ લાગે, તો અમ સ્ત્રીઓને કંઈ ભય લાગી જાય એમાં નવાઈ જેવું શું છે? કોઈ બીજાને 'કંઈનું કંઈ લાગવા દેવું' એ શું સારી વાત છે?'

મારે કબૂલ કર્યા વગર છૂટકો જ નહોતો. કારણ કે ફક્ત પુરુષોએ સ્ત્રીઓને જ શું પણ કોઈએ કોઈને જ કોઈ વખતે પણ એમ 'કંઈનું કંઈ લાગવા જેવું ન કરવું જોઈએ'. આમ તો હું માનું છું માણસની સંસ્કારિતાની મારી તો વ્યાખ્યા જ એ છે. આપણા બોલવાથી, ચાલવાથી કે રહેવાથી કોઈને કદી પણ કંઈ કંઈ લાગવા ન દેવું એનું જ નામ સંસ્કારિતા. અને આ સંસ્કારિતા માત્ર ચોપડીઓ વાંચવાથી, ઉપાધિઓ મેળવવાથી કે દુનિયાભરનો પ્રવાસ કરવાથી નથી આવતી. એ તો આપણા મનનું જ એક ઘડતર થવું જોઈએ. એ દૃષ્ટિએ અમારા ગણપતરાવ વિશેષ ભણેલા નથી. બહાર કદી બહુ ફરેલા નથી, છતાં એમને હું મારા કરતાં ઘણા વધારે સુસંસ્કૃત માનું છું. એક જ દાખલો આપું.

અણ્ણાસાહેબને મેં એક સુંદર ફૂલદાની આપી હતી. એક વખત હું, મામા અને બીજા એક ગૃહસ્થ ત્યાં વાતો કરતા બેઠા હતા. પેલા ગૃહસ્થ હાથ નચાવી નચાવીને કંઈક કહેતા હતા, એવામાં અચાનક એમનો હાથ પેલી ફૂલદાનીને લાગ્યો અને તે નીચે પડી. તેના ટુકડે ટુકડા થઈ ગયા. એક ક્ષણ વાર મને આ ફૂલદાની આમ ફોડવા બદલ પેલા માણસ પર ગુસ્સો થઈ આવ્યો. મેં જોર બોલ્યો નહિ. પણ મારી ખાતરી છે કે મારા ચહેરા પર નાપસંદગીની છાયાઓ તો દેખાઈ જ ગઈ હશે. મામાસાહેબને જાણે કંઈ જ થયું નથી એવું મેં બતાવ્યું તો ખરું, પણ જો પેલા માણસનું મારી તરફ ધ્યાન ગયું હોત તો તેને એ જોઈ 'કંઈનું કંઈ' લાગ્યું હોત જ. એને એણે જોયું નહિ, એ વાત જુદી.

પણ એ જ વખતે કાકા કેટલી સહજતાથી વર્ત્યા! પેલા માણસના મોંમાંથી પોતાની ભૂલ માટે કંઈક દિલગીરીના શબ્દ બહાર પડે તે પહેલાં જ કાકા એકદમ બોલી ઊઠ્યા, 'ફિકર નહિ, ફિકર નહિ ભાઈ, એનો વસવસો તમે ના કરશો. પરોઢના પેલા બાબુ કંઈ કરીને જ એના ટુકડા તો કરી નાખ્યા હતા. પણ તે ફેંકી દેવાને બદલે મેં એ ગોઠવી મૂક્યા હતા. તમે તો ફક્ત નિમિત્ત બન્યા એટલું જ. ખરું જોતાં તો મારે જ એ ટુકડા ફેંકી દેવા જોઈતા હતા.'

પેલા ગૃહસ્થના માથેથી જાણે એકદમ ભાર હળવો થયો એવું લાગ્યું.

એના ગયા પછી મેં કાકાને કહ્યું 'પેલા ફૂટેલા ટુકડા શા માટે ગોઠવી રાખ્યા હતા, કાકા?'

'અરે ટુકડા શાના? આખી જ હતી એ તો.'

'એટલે?'

'એને હાથે જ એ તો ફૂટી. પણ એ બિચારાને એનું માઠું લગાડાય? એક વખત ફૂટેલી ફૂલદાની કંઈ પાછી આખી જ થવાની હતી?'

હું તો છક થઈ ગયો. કાકા વિષે મારા મનમાં માન વધ્યું. એમની સંસ્કારિતા વિષે મારે શું વાત કરું? આ બે મામાને માટે કહી જ કહીશ નથી, અને કહેવાનો પણ નથી, કારણ કે કોણ જાણે કદાચ મારા જ જેવો કોઈ એનો આધાર લઈને મારે માથે ચડી બેસે અથવા મને વખાણીને સતાવે!

માલતી જોષી

સોદો એનું નામ જ્યાં બંને પક્ષ ધારે છે કે પોતે સામાને છેતર્યાં છે!

નર્તન અને વાદ્ય

શાસ્ત્રમાં નૃત્યને લગતા ત્રણ ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે: નાટ્ય, નૃત્ત અને નૃત્ય. તેના લક્ષણો આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યાં છે: (૧) કથા અભિનય અથવા તો ચાર પ્રકારના અભિનયથી યુક્ત તે નાટ્ય (નાટક), (૨) તાલાનુસાર સ્વાભાવિક અંગવિક્ષેપ કે હલનચલન તે નૃત્ત, ને (૩) નાટ્ય તથા નૃત્તનું સંમિશ્રણ તે નૃત્ય.

નૃત્ત માત્ર શોભા અને આનંદ પૂરતું જ હોય છે અને તે કશો પણ અર્થ દર્શાવતું નથી. જ્યારે નૃત્યમાં નાટ્ય અને નૃત્ત બંનેના અંશો રહેલા હોવાથી તેની પાછળ કંઈક કથા રહેલી હોય છે અથવા તો તે અર્થયુક્ત હોય છે. સામાન્યરીતે આજે તો નૃત્ય શબ્દ નૃત્ત (Dance)ના અર્થમાં પ્રચલિત જોવામાં આવે છે, પરંતુ નૃત્ય શબ્દનો ખરો શાસ્ત્રીય અર્થ તો ઉપર કહ્યું તેમ નૃત્ય નાટક (Dance drama) એવો થાય છે.

નર્તન વળી લાસ્ય અને તાંડવ એવી બે પદ્ધતિમાં વહેંચાયું છે. મૃદુ કે કોમળ પ્રકારના નર્તનને શાસ્ત્રની ભાષામાં લાસ્ય કહે છે, અને ઉદ્ધત કે ઉગ્ર પ્રકારના નર્તનને તાંડવ કહે છે. લાસ્ય શૃંગારરસ પ્રધાન હોય છે અને તાંડવ વીરરસ પ્રધાન હોય છે.

સામાન્યરીતે માનવામાં આવે છે તેમ 'તાંડવ' એ અમુક ખાસ નૃત્યનું નામ નથી, પણ નૃત્યનો એક સર્વસામાન્ય પ્રકાર છે.

લાસ્ય પાર્વતીથી અને તાંડવ તંડુ નામના મુનિથી ઉત્પન્ન થયું હોવાનું મનાય છે. કોઈ એક સાયંકાળના સમયે મહેશ્વર શિવ મૃદંગ, ઢોલ, ઝાંઝ, ભેરી, ડિંડિમ, ગોમુખ, પણવ, દુર્દર વગેરે વાદ્યો સહિત, વિવિધ પ્રકારના અંગહારોથી લય અને તાલને અનુસરીને નૃત્ય કરી રહ્યા હતા. તે નૃત્યમાં રેચક અને પીંડીબંધ જોઈને નંદી અને ભદ્રમુખ વગેરે ગણોએ તેના નામ અને લક્ષણો બાંધ્યાં. શંકરે આ રેચક અને પીંડીબંધ સર્જી તંડુ મુનિને આપ્યા. તંડુ મુનિએ તેને ગીતની સાથે યોજીને સુંદર નૃત્યપ્રયોગ ઉત્પન્ન કર્યાં. આ નૃત્યપ્રકાર તંડુથી ઉત્પન્ન થયો તેથી તે તાંડવ કહેવાયા.

તાંડવમાં થતા અંગહારોની સંખ્યા બત્રીસની છે. આ બત્રીસ અંગહારો કરણોથી ઉત્પન્ન થાય છે. હાથ-પગની ગતિના સંયોગને કરણ કહે છે. તેની કુલ સંખ્યા એક સો ને આઠની છે. આ બધા અંગહારો અને કરણો તો હાલ નષ્ટપ્રાય છે. નાટ્યશાસ્ત્રમાં તેના નામો અને લક્ષણો આપવામાં આવેલાં છે.

લાસ્યના દસ અંગ છે અને તેનું વિવરણ પણ નાટ્યશાસ્ત્રમાં કરેલું છે. આ અંગો વિષે ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર અને સંગીતરત્નાકર વગેરે શાસ્ત્રો વચ્ચે થોડી ભિન્નતા જોવામાં આવે છે.

કેટલાક નાટ્યશાસ્ત્રોમાં નૃત્તના ભેદો પણ આપવામાં આવેલા છે. જેમકે (૧) હલ્લીસક—અનેક સ્ત્રીઓના નર્તનમાં એક જ નેતા હોય તેવું (જેમ ગોપ સ્ત્રીગણમાં શ્રી કૃષ્ણ), (૨) રાસ—હલ્લીસકનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ તે રાસ. આપણા ગુજરાતના રાસ અને ગરબા તે આ જ એમ કેટલાકનું માનવું છે. દંતકથા એવી છે કે પાર્વતીએ પોતાનું લાસ્ય નૃત્ય બાણાસુરની પુત્રી ઉષા (ઓખા)ને શીખવ્યું, ઉષાએ તે શ્રી કૃષ્ણના પૌત્ર અનિરુદ્ધને શીખવ્યું, અનિરુદ્ધે તે ગોપ સ્ત્રીઓને શીખવ્યું, ને આ રીતે તેનો સૌરાષ્ટ્ર (ગુજરાત)માં પ્રચાર થયો.

કેટલાક શાસ્ત્રોમાં નૃત્યના પણ અમુક પ્રકાર જણાવવામાં આવેલા છે, પણ તેના નામો નાટ્યના જ પ્રકારોને મળતા હોવાથી તે બાબત કશો નિર્ણય થઈ શકતો નથી.

વાદ્ય

સંગીતશાસ્ત્રોમાં વાદ્યના ચાર પ્રકાર પાડવામાં આવેલા છે. તેને તત, અવનદ્ધ, ઘન અને સુષિર એવા નામો આપવામાં આવેલા છે.

વીણા વગેરે તારવાળાં વાદ્યોને તત કહે છે, ચામડાંથી મઢેલા મોંવાળા ઢોલ, મૃદંગ વગેરે વાદ્યોને અવનદ્ધ કહે છે, મંજીરા વગેરે ધાતુના બનેલા ઝાંઝ આદિ વાદ્યોને ઘન કહે છે અને વાંસળી વગેરે પોલાણવાળા તથા હવાના દબાણથી વાગતા વાદ્યોને સુષિર કહે છે.

વીણા વગેરે તત વાદ્યોના બે પ્રકાર છે: શ્રુતિ વીણા અને સ્વર વીણા. આમાં સ્વર વીણાના બીજા ઘણા ભેદો છે, જેમકે એકતંત્રી, ચિત્રા, મત્તકોકિલા, આલાપિની, કિન્નરી, પિનાકી વગેરે.

પ્રાચીન સંગીતશાસ્ત્રોમાં આ ચાર પ્રકારના વાદ્યોના નામો તથા તે બજાવવાની રીત વગેરે વિસ્તારપૂર્વક આપવામાં આવેલાં છે.

યોગેન્દ્ર પ્રિયદર્શી

કસોટી

બુદ્ધિને કસતા થોડા પ્રશ્નો ઉકેલી ન શકો તો જવાબો આ નીચે ઊંધા છાપ્યા છે.

(૧) જીવનમાં વારંવાર નજરે પડતી કેટલીક વસ્તુઓ હશે કે જે ડાબી હોય છે કે જમણી તેનો જવાબ જલદીથી તમે કદાચ નહિ આપી શકો. તમારી અવલોકનશક્તિ સારી હશે તો નીચેના પ્રશ્નો વાંચતાં વેંત તમે તેના જવાબ આપી શકશો. (ક) આપણા ચાલુ સિક્કાઓ પર બાદશાહનું મોં કઈ બાજુએ છે? (ખ) ગુજરાતી સ્ત્રીઓ ચૂની કયા નાકમાં પહેરે છે? (ગ) હૃદય મોટે ભાગે કઈ બાજુ હોય છે? (ઘ) વરને કન્યાને વરની કઈ બાજુએ બેસાડવામાં આવે છે? (ઙ) પગે ચાલનારાએ રસ્તાની કઈ બાજુ ચાલવું જોઈએ? (ચ) બ્રાહ્મણો જનોઈ કયા ખભા પર પહેરે છે? (છ) રેલવે એન્જિનમાં ડ્રાઈવર કઈ બાજુએ બેસે છે? (જ) ઘોડે કઈ બાજુથી ચડાય? (ઝ) પુરુષો પોતાના વાળનો સેંથો મોટે ભાગે કઈ બાજુ પાડે છે?

(૨) ઇરાનના રાજા જેમ 'શાહ' કહેવાય છે તેમ નીચેના રાજ્યોના રાજાઓ શું કહેવાય છે? (ક) અફઘાનિસ્તાનના, (ખ) વડોદરાના, (ગ) હૈદ્રાબાદના, અને કાઠિયાવાડમાં (ઘ) જૂનાગઢના, (ઙ) ભાવનગરના, (ચ) પોરબંદરના, (છ) વાંકાનેરના, (જ) લખતરના.

(૩) બનાવટી (સિન્થેટિક) રબર નીચેની ત્રણ પૈકી એક ચીજમાંથી બનાવાય છે તે કઈ? દૂધ, પેટ્રોલિયમ, દરિયાઈ વનસ્પતિ.

(૪) કહો જોઈએ. (ક) રેશમ એક જાતના કીડા બનાવે છે, પણ એ રેશમ જેવું જ રેયન શામાંથી બને છે? (ખ) બ્રાઝિલની રાજભાષા કઈ? (ગ) વાંચતી-લખતી વેળા ચોપડી કે કાગળ આંખથી કેટલે અંતરે રાખવા જોઈએ? (ઘ) આજ સુધી એરોપ્લેન વધુમાં વધુ કેટલી ઊંચાઈએ ઊડી શક્યું છે? (ચ) હિંદ ચીન કરતાં મોટો કે નાનો?

(૫) આપણા દેશની ચલણી નોટો પર આજસુધીમાં એક જ હિંદીની સહી આવી છે તે કોની?

કસોટીના ઉત્તરો (૧) ક–ડાબી, ખ–ડાબા, ગ–ડાબી, ઘ–જમણી, ઙ–જમણી, ચ–ડાબા, છ–જમણી, જ–ડાબી, ઝ–ડાબી (૨) ક–અમીર, ખ–ગાયકવાડ, ગ–નિઝામ, ઘ–નવાબ, ઙ–મહારાજા, ચ–મહારાણા, છ–રાજસાહેબ, જ–ઠાકોરસાહેબ (૩) પેટ્રોલિયમ (૪) ક–વનસ્પતિના રેસાઓમાંથી, ખ–પોર્ટુગીઝ, ગ–ચૌદ ઇંચ, ઘ–૫૬૦૦૭ ફીટ–એક ઇટાલિયન વિમાન, ચ–મોટો (૫) સર ચિંતામણ ડી. દેશમુખ

મછવો

હૈયાની સો વાત તીના તુફાન
પીખી રહે છે નિત ચિત્તના શઢો
સંકલ્પનું ત્યાં દૃઢ છે સુકાન
શ્રદ્ધા ઝગે છે ધ્રુવ જ્યાં મીનારો

(આતિથ્ય) —ઉમાશંકર જોષી

ગુણવંતરાય આચાર્ય

ગુજરાતી સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના વિકાસ અર્થે કામ કરવા માટે અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી વર્ષાવર્ષ અપાતો ઈ. ૧૯૫૫નો રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક જેમને અપાયો છે તે શ્રી ગુણવંતરાય પોપટભાઈ આચાર્યનો જન્મ ભારત પ્રાંતના અજમેર-મેરવાડા મથક નસીરાબાદમાં ઈ. ૧૯૦૦ના સપ્ટેમ્બર માસની નવમી તારીખે થયો હતો.

એમના પિતા પોપટભાઈ આચાર્યે ઘણી ગરીબ સ્થિતિમાંથી સ્વાશ્રયે અભ્યાસ કરી રમોયાની નોકરી કરતાકરતા વકીલાતની પરીક્ષા પસાર કરી અને મોરબી રાજ્યમાં ન્યાયાધીશ તરીકે નિમાયા અને ત્યાર પછી માંગરોળ, જૂનાગઢ, પોરબંદર, જામનગર વગેરે સ્થળોએ પોલીસ ઉપરી તરીકે નોકરી કરી ફરીને રાજકોટમાં વકીલાત કરતા.

આવા સમયમાં તેમને ખાસ કરીને બહારવટિયાઓના મુલકમાં જવાનું પિતાને વારંવાર ગોચર અગોચર સ્થળોએ તપાસાર્થે જવાનું થતું ત્યારે રાતના વખતે મીરો, વાઘેરો, બારોટો વગેરે આવીને તેમની પાસે વાર્તાઓ કહેતા. શ્રી ગુણવંતરાય આવા મુકામોમાં પિતા સાથે બાળવયથી જ ફરતા અને ઐતિહાસિક વાર્તાઓ ને દરિયાઈ કથાઓ એમને આ રીતે પ્રથમ પરિચય અને પ્રથમ મહોબ્બત થઈ.

પિતાના અવસાન પછી એમની ઉત્તરક્રિયા કરવી કે નહિ એ સંબંધ પોતાના વડિલ સાથે એમને મતભેદ પડ્યા. એ મતભેદમાં એ સત્તર વર્ષની વયે ઘર છોડીને નીકળી ગયા. મુંબાઈમાં ફૂટપાથ ઉપર ભટકી ભટકીને એમણે અભ્યાસ કર્યો પણ ઇન્ટરમાંથી તે અધૂરો મૂકવો પડ્યો અને ઑક્ટોબર ૧૯૨૦માં 'સૌરાષ્ટ્ર'માં તંત્રીખાતામાં એ જોડાયા.

ત્યાંથી 'મુંબઈ સમાચાર', જામનગરના 'વિભાકર', રાણપુરનું 'સૌરાષ્ટ્રમિત્ર' અને 'સૌરાષ્ટ્ર' — સૌરાષ્ટ્રમાંથી 'ફૂલછાબ' અને ત્યાંથી અમદાવાદ 'નવસૌરાષ્ટ્ર', 'બહુરૂપી' અને 'ગુજરાત સમાચાર'ના તંત્રીવિભાગમાં કામ કરીને એ 'જન્મભૂમિ'ના વાર્તાવિભાગના મુખ્ય નિરીક્ષક તરીકે જોડાયા. ત્યાં સાત વર્ષ રહ્યા પછી હાલમાં તેઓ મુંબાઈમાં 'મોજમજાહ' નામના પત્રના સંચાલક છે અને મુંબઈ તેમજ જામનગરમાં પોતાના છાપખાના ચલાવે છે.

૨૯ વર્ષની વયે તેઓ ઇન્ટરમાં અભ્યાસ કરતા ત્યારે સફર કરવાની

ખૂબ કેટલીક વાર ઘેર ઘરની ટોચ પર બેઠેલું લીલા રંગનું ચકલીથી જરા મોટું પણ કૂણું પંખી જોયું હશે. આ નાનો નીલકંઠ પોપટ જેવો જરા પીળાશ પડતો પણ આનો રંગ હોય છે. શિકાર શોધવા માટેનો એનો અવાજ તીણો. માથાપર ને પાંખોમાં સોનેરી ઝાંય હોય છે. આંખ આગળ કાળી લીટી હોય છે. આ પંખીનું શરીર માપમાં ચકલી જેટલું હોય પણ પૂંછડી લાંબી અને છેડેથી સોય જેવી અણીવાળી. પાંખ રંગના ઝાંખા હોય છે. એ ઊડતાં ઊડતાં જ શિકાર પકડી લે છે. શિકાર જોઈને એક દમ ત્યાંથી ઊડે ને પાછો એ જ જગ્યા પર આવીને બેસે. એ જમીન પર ભાગ્યે જ આવે છે.

પણ આવા ઝીણા જીવ ને આમ ટોળાં બોલ હવામાં ફરતી ઉડાઉડ એનો આહાર. એ પકડવાની એની રીત ખૂબ મજાની. હવામાં ઊડે ને શિકાર પકડી પોતાની જગ્યા પર પાછો ફરે. શિકારને પગમાં પકડી મોં વડે ઝૂડીને ખાય છે. આ ક્રિયા વારંવાર કર્યા કરે. ઠેઠ અંધારું થવા સુધી આ ચક્કર ચાલ્યા કરે.

આ ઋતુમાં સેંકડો બગીચામાં અને ખેતરોમાં જોવા મળે છે. આ પંખીની વાત લખું છું. આ સુંદર પંખીઓ ઘણાં ઝાડ પર સાથે બેસે છે. ગરમ માથાવાળું પંખી નીલકંઠ (ડૂબકી) અને પાણીમાં પણ જોવા મળે છે. (શ્રી વનેચરના લેખ ઉપરથી)

(બ્લૉક 'ગુજરાતી પગના સૌજન્યથી')

વિટામિન [૧]

લેખકઃ નટવરલાલ શાહ

વાચનમાં અને વાતચિતમાં આજે વિટામિન શબ્દ એટલો તો પ્રચલિત થઇ ગયો છે કે કોઇપણ સુશિક્ષિત માણસ તેના નામથી વાકેફ જ હશે. પરંતુ એની સાચી માહિતી, એના પ્રકાર, ને તે મેળવવાનાં [illegible]

આ માસ (ફેબ્રુઆરી) ઇતિહાસમાં

તા. ૩ સાયમન કમિશનના વિરોધમાં દિલ્હીમાં હડતાલ, ૧૯૨૮
તા. ૪ બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના, ૧૯૧૬
[illegible] નો બહુમાન ભર્યો અંત્ય વિક્ટોરિયા ક્રોસ
[illegible] ૧૧ (જુઓ આ અંકની માધુકરી)
[illegible] નરલ લોર્ડ મેયોનું આંદામાનમાં ખૂન, ૧૮૭૨
[illegible] ગાર્ટગ્રામ આલ્વા એડીસનનો જન્મ, ૧૮૪૭
[illegible] હુમો જન્મ, ૧૮૯૬
[illegible] તખ્તનશીન થયો, ૧૬૫૬
[illegible] રાં ગેરાને મારી પ્રાચીન [illegible] સો શોધી કાઢનાર [illegible] ૧૮૬૧
[illegible] નેને હાથ ગયો, ૧૮૪૯
[illegible] વિનગરનું અવસાન, ૧૮૯
[illegible] મરી વિન્સેન્ટ વાનગ [illegible] ૧૫૦૦
[illegible] માસની અભિવિશેષ

અબ્રાહમ લિંકન

[illegible] મેરિકન પ્રમુખોની નામા- [illegible] જનું નામ પરમોચ્ચપદ છે આ અબ્રાહમ લિંકન અનેક અમેરિકનના હૃદય- [illegible] કરનું પહેલું સ્થાન ધરાવે છે. [illegible] ગાંધીજીને બાદ કરતાં, [illegible] કોઇ પણ માણસ એના પુરુષાર્થોમાં નથી નીવડ્યાં. [illegible] કુમળાનાં કુમળા ચારિત્ર, [illegible] નમ્ર સ્વભાવ ધરાવનારો આ [illegible] ફેબ્રુઆરીએ ગરીબ મા- [illegible] ક ઝૂંપડામાં જન્મેલા. [illegible] સાળા શિક્ષણ પામેલા [illegible] વિકાસ સાધ્યા, અને ખેતી, [illegible] કરનારાકરતો તે સર્વેયર અને [illegible] ૧૮૩૬માં વકીલાતની સનદ [illegible] વત શરૂ કરી ૧૮૩૪થી એ [illegible] ધારાસભાથી પક્ષનેતા બનીને [illegible] [illegible] ને કંટાળ [illegible] ત્યારથી [illegible] શરૂ થયા, અને પોતાના [illegible] આ આગ્રહ બની એવા [illegible] નાણાંદ નહિ કરવાની [illegible] પ્રાતિન્ય સ્થાપિત આંતર- [illegible] દેશી બંધુત્વારીમ નુશાસિત- [illegible] દેશો છૂટાં પડ્યાં બાદ [illegible] અને સખત મુશ્કેલીઓનો સામનો [illegible] યુદ્ધમાં વિજયી નીવડ્યાં. [illegible] ૧૮૬૫ની ૧૪મી એપ્રિલે, [illegible] પ્રાતીના [illegible] બન્યા.

દષ્ટિએ, બગદાદ ને બસરાત જતાં ગાંડીવાના વેપારીઓનાં વહાણોમાં બગદાદ ને બસરાત સુધી વહાણની સફર પણ એમણે ખેડી છે ને એ વહાણો પર લાંબાથી ખલાસીઓ સાથે રહીને ચોકુંધણું વહાણવટાનું કામ પણ કર્યું છે.

પત્રકાર તરીકેના વ્યવસાયમાંથી નવલકથાના લેખક તરીકે એમને ખેંચી લાવવા માટે એમનાં પ્રથમ પત્ની નિર્મળાબહેનની ક્ષયના અસાધ્ય દરદની અતિ લાંબી બીમારી મુખ્યત્વે જવાબદાર બની. ચાર વર્ષ સુધી રાતના અખંડ ઉજાગરા અને ચાર વર્ષ સુધી પત્નીની માંદગીના ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે કમાણીમાં ઉમેરો કરવાની અનિવાર્યતા, આ બેનો સમન્વય એટલે એમની પ્રારંભની પાંચસાત નવલકથાઓ.

શ્રી ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહની એમના ઉપર પ્રીતિ હતી. તેમણે 'પ્રજાબંધુ'નું ભેટપુસ્તક લખવાનું કામ એમને સોંપ્યું. એ એમના લેખકજીવનની શરૂઆત. ત્યાર પછી તો એમણે સતત લખ્યા જ કર્યું છે. એમનું સૌથી પ્રથમ પુસ્તક 'પીરમનો પાદશાહ' (પ્રજાબંધુનું ભેટપુસ્તક) ને એમનું છેલ્લું પુસ્તક 'અલ્લા બેલી', એ બે વચ્ચે તેર વર્ષનો ગાળો છે. એ ગાળા દરમિયાન સામાજિક નવલકથાઓ અને નવલિકાઓ, ઐતિહાસિક નવલકથાઓ અને નવલિકાઓ, દરિયાઈ કથાઓ અને કહાણીઓ, જીવનચરિત્રો, હળવા હાસ્યલેખો, ડિટેક્ટિવ કથાઓ, અંગ્રેજી કથાઓ તથા રાજદ્વારી ગ્રંથોના અનુવાદો વગેરે મળીને એમણે અનેક પુસ્તકો લખ્યાં છે.

શ્રી ગુણવંતરાય સામાજિક કરતાં દરિયાઈ કથાઓ તરફ વધારે પક્ષપાત ધરાવે છે અને ચોક્કસ પ્રકારના ઐતિહાસિક પ્રસંગો પસંદ કરીને એના ઉપર કથા લખવાની એમને વિશિષ્ટ હથોટી છે. ઇતિહાસમાં એમને મોટાં નામો કે વિજયકથાઓને બદલે જે નાનાંનાનાં માણસોએ કાંઇક પણ રચનાત્મક ચીલો મૂક્યો હોય, કંઇક પણ નવી દૃષ્ટિ બતાવી હોય એવાઓની કથાઓ ને પ્રસંગો વધુ ગમે છે, ને એવા પ્રસંગ [illegible]

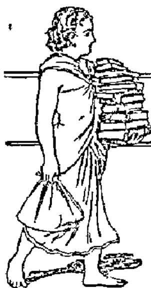
એ રેસાનો ઉપયોગ હુન્નરઉદ્યોગમાં તો ગાદલાં, તકિયા, ગાદ મચ્છરિયા, ઓશીકાં અને ગાદીવાળાં બીજાં રાચરચીલાં ભરવા માટે સારી પેઠે વપરાય છે. એ અત્યંત હળવું અને સ્થિતિસ્થાપક હોવાથી એના ભરેલા તકિયા, ઓશીકાં વગેરે દબાયા કે મસળાયા બાદ પાછા પોતાની અસલ સ્થિતિ ધારણ કરી શકે છે.

એનો બીજો અગત્યનો ગુણ ગરમાવાપણાનો છે. કાપોકના ભરેલી ગાદીઓ, ઓશીકાં વગેરે ઉનાળામાં ઠંડાં રહે છે, જ્યારે શિયાળામાં ગરમ લાગે છે. કાપોક ભેજ પણ ઓછામાં ઓછો પકડે છે. એથી વળીઓ સંધિવાવાળા દરદીઓને એની પથારી વાપરવાની ભલામણ કરે છે. તે વાસ વગરનું અને લગભગ જંતુરહિત છે, અને છતાં એ એને તદ્દન જંતુરહિત કરવા માટે વારંવાર ગરમી આપવી હોય, પણ તે છતાં એ નાના રેસાઓના ગુણધર્મો એ ગરમીથી નાશ પામતા નથી, એ એનો સવિશેષ ગુણ છે. તેના ઉપર તડકા અને હવાની અસર પણ તાત્કાલિક થાય છે. સહેજ તડકે નાખતાં એનાં તકિયા કે ઓશીકાં પાછાં પોતાની મૂળ સ્થિતિસ્થાપકતા મેળવી લે છે. રજાઇઓ માટે પણ એનો ઉપયોગ સારી રીતે થઇ શકે તેમ છે, કારણ કે તે ગરમી આપવામાં ઉત્તમ હોવા ઉપરાંત ખૂબ જ હળવું છે.

ગયા યુદ્ધ દરમ્યાન એનો ઉપયોગ બીજી અનેક દિશાઓમાં પણ સારા પ્રમાણમાં થયો છે. દરિયામાં ડૂબતા બચવા માટે બનાવવામાં આવતા બૂચથી ભરેલા જીવનરક્ષક બોયાને બદલે કાપોકથી ભરેલા બોયાં વધુ સગવડભર્યાં માલૂમ પડ્યાં છે. તે વજનમાં માત્ર પાંચ રતલ ને [illegible] ઔંસ હતાં અને તે પાણીમાં ૨૪ કલાક સુધી ૩૫ રતલ વજનને આધાર આપી શકેલાં. પાણીમાં માણસનું સરેરાશ વજન ૬ રતલ હોય છે. કાપોક ભરેલાં જીવનરક્ષક બોયાં, જાકીટો અને કમરપટ્ટા, પ્રમાણમાં વધુ ઉપયોગી અને સહજ નીવડ્યાં છે.

કાપોકમાં ઊનાં (fur) અને રૂ બંનેના ગુણ છે. તે રૂનાં જેવું જ ગરમ છે અને રૂ કરતાં પણ જ [illegible]

[illegible] તેમ(મળ) છે, ને [illegible] રસ એસ્કોર્બિક [illegible] ની જરૂરી [illegible] (શાહ) [illegible]

માધુકરી

મછવો

હૈયાની સૌ વાસનાના તુફાન
પીને રહે છે નિત ચિત્તના શઢો
સંકલ્પનું ત્યાં દૃઢ છે સુકાન
શ્રદ્ધા ઝગે છે ધ્રુવ નામ દીવડો

(આતિથ્ય) —ઉમાશંકર જોશી

ગુણવંતરાય આચાર્ય

ગુજરાની સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિમાં વિશિષ્ટ અર્પણ કરવા માટે અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી વર્ષાવર્ષ અપાતો ઈ. ૧૯૪૫નો રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક જેમને અપાયો છે તે શ્રી ગુણવંતરાય પોપટભાઈ આચાર્યનો જન્મ ભારત પ્રાંતના અજન્સીના વડા મથક જેતલસર કૅમ્પમાં ઈ. ૧૯૦૦ના સપ્ટેમ્બર માસની નવમી તારીખે થયો હતો.

એમના પિતા પોપટભાઈ આચાર્યે ઘણી ગરીબ સ્થિતિમાંથી સ્વાશ્રયે અભ્યાસ કરીને રસોઇયાની નોકરી કરતાંકરતાં વકીલાતની પરીક્ષા પાસ કરી અને મોરબી રાજ્યમાં ન્યાયાધીશ તરીકે નીમાયા, અને ત્યાર પછી ગાંડળ, જૂનાગઢ-પોરબંદર, જામનગર વગેરે સ્થળોએ પોલીસ ઉપરી તરીકે નોકરી કરી. ઉત્તર કાળમાં તેઓ વકીલાત કરતા.

આવા સમયમાં ને ખાસ કરીને બહારવટિયા ગાના હંગામમાં જ્યારે પિતાને વારંવાર ગોચરઅગોચર સ્થળોમાં રાતવાસા કરવા પડતા, ત્યારે રાતના વાતે મીણા, વાઘેરો, બારોટો વગેરે આવીને રાતભર વાર્તાઓ કહેતા. શ્રી ગુણવંતરાય આવા હંગામોમાં પોતાના પિતા સાથે બાળવયથી જ ફરતા એટલે ઐતિહાસિક વાર્તાઓ ને દરિયાઈ કથાઓ સાથે એમને આ રીતે પ્રથમ પરિચય અને પ્રથમ મહોબ્બત થયાં.

પિતાના અવસાન પછી એમની ઉત્તરક્રિયા કરવી કે નહિ એ સંબંધે પોતાના વડીલ બંધુ સાથે એમને મતભેદ પડયા. એ મતભેદમાં એ સત્તર વર્ષની વયે ઘર છોડીને નીકળી ગયા. મુંબાઈમાં ફૂટપાથો ઉપર ભટકી ભટકીને એમણે અભ્યાસ કર્યો. પણ ઇન્ટરમાંથી તે અધૂરો મૂકવો પડયો અને બૉમ્બે ક્રૉનિકલના તંત્રીખાતામાં એ જોડાયા.

(બ્લૉક 'ગુજરાતી પદ્યના સૌજન્યથી)

બૉમ્બે ક્રૉનિકલ, મુંબાઈ સમાચાર, જામનગરની વિભાજી સ્કૂલ, રાણપુરનું 'સૌરાષ્ટ્રમિત્ર' અને 'સૌરાષ્ટ્ર'—સૌરાષ્ટ્ર ગાંધી ફૂલછાબ અને ત્યાંથી અમદાવાદ 'નવ સૌરાષ્ટ્ર', બાદ ફરી ગુજરાત સમાચારના તંત્રીવિભાગમાં કામ કરીને એઓ રણજીત મૂવીટોનમાં વાર્તાવિભાગના મુખ્ય નિરીક્ષક તરીકે જોડાયા. ત્યાં સાત વર્ષ રહ્યા પછી હાલમાં તેઓ મુંબાઈમાં 'મોજમજાહ' નામના પત્રના સંપાદક છે અને મુંબાઈ તેમજ જામનગરમાં પોતાનાં છાપખાનાં ચલાવે છે.

૧૯૨૬ સુધીમાં તેઓ બે ટીમાં હાઈસ્કૂલમાં અભ્યાસ કરતા ત્યારે સફર કરવાની

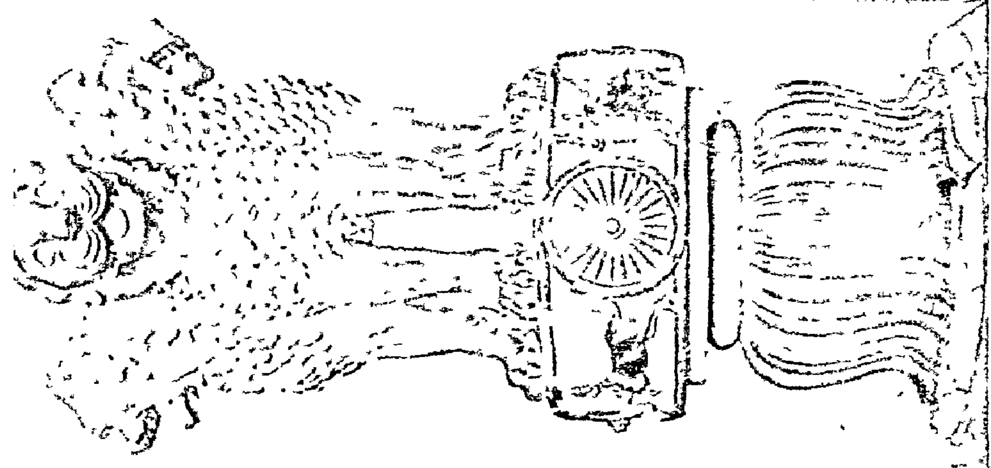
જ્યારે તાર પર કે ઝાડની ટોચ ઉપર લીલા રંગનું ચકલીથી જરા મોટું પણ ફૂમતું પક્ષી જુઓ તે લીલા નીલકંઠ. પોપટ જેવડું જરા પી(ળો) ભાગ હશે, પણ આનો તો ચળકદાર લીલમ જેવો રંગ છે. સ્વભાવે ન(ાનુ)ં, માથા પર ને પાંખોમાં સોનેરી ઝાંયવાળું, નાજુક આસમાની આભાવાળું. આંખથી કાન સુધી સળંગ કાળો પટો, છાતી ઉપર કૉલર જેવું માણું લાંબું પૂછડું, ધેરા લીલા રંગની છાયાવાળી, અને ચાંચથી નીકળેલાં કાળા રંગના લોખંડના તાર જેવા, બે લાંબા રંગના બે પીંછાં આખો લાંબ ચાંચ કોમળ પાતળી ને અણીદાર. સહેજ વળેલી ને એકદમ વાળી જગ્યાઓમાં જેવા જોવા મળે. પગ નબળા આગળથી આગળ ... આથી તે જમીન પર સરળતાથી ચાલી શકતું નથી. ફક્ત ઝાડની ડાળી પકડીને બેસી શકે.

પણ આવી સ્થિતિને સામે કોમળ હોઈ હવામાં ફરવાની કુદરત જ એને આપી છે. એ પકડવાની એની રીત પણ ન્યારી. ફરતો ફરતો હવામાં ઉડે ને ઊડતાઊડતા જ હવામાં તરતી જીવાત પકડી મોંમાં દાબી ગળી જાય. એની પાંખ વિશાળ હોવાથી આ સરળતાથી બની શકે છે. આમ એક નાનું ચક્કર લગાવીને પાછો તાર પર આવી બેસી જાય. કલાકો સુધી આવા ચક્કર વારાફરતી લગાવતો જાય. આનો અવાજ તેથી ટિર્ર-ટિર્ર જેવો કોઈ સીસોટી મારતો જાય.

આ ઋતુમાં તો એ મોસમના ગામડાં ને ખેતરાળ પ્રદેશોમાં નજરે ચડે છે. આ નાના લીલા રંગથી વાતાવરણ રંગી નાખે છે. આપણે અમે રાજાજના સુંદરતમ ગણાતા પક્ષીઓ પૈકી એક આ નીલકંઠની સાત જાતો હિંદમાં થાય છે. તેમાંની સૌથી પરિચિત છે લીલો નીલકંઠ (કિંગફિશર) અને બાકીની પંખીજગતમાં નીલમ.

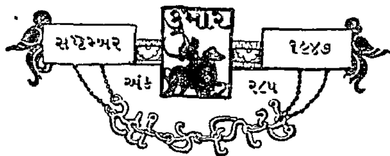
(શ્રી 'વનેચર'ના લેખ ઉપરથી)

ભારત

નાવલી નદીને તીરે (મહિયાવાડમાં સાવરકુંડલા ગામે આવેલી એ નદીનું દૃશ્ય) ચિત્રકાર છગનલાલ જાદવ
આ નદીના વાળા વહેણના ફોટોગ્રાફ સાથે તેને વિષેની અજબ હકીકતનો પરિચય આ ગ્રંથના પાછલા ફ્લાની [illegible] ચિત્રપ્લેટ ઉપર જુઓ

ચિત્રો

સારનાથના અશોક સ્તંભનું સિંહ શિખર — પૂઠું
નાવલી નદીને તીરે — છગનલાલ જાદવ — નિરંગી મુખચિત્ર
નાવલી નદી — ફોટો યોગેન્દ્ર પ્રિયદર્શી — પાછલા પૂઠામાં
અમેરિકન ટિકિટ શતાબ્દીનું 'સ્ટૅંડ કવર' (હરિલાન બૅંકરોનો સંગ્રહ) /,

કાવ્યો

અંધકાર — રાજેન્દ્ર શાહ — ૨૫૩
જવદીપ — બાલમુકુન્દ દવે — ૨૧૩
બાઠા — 'ઉત્તાનિન' — ૨૧૩
અવળી વાત — મકરન્દ દવે — ૨૧૩
જવાન — 'સનાતન — ૨૧૩

ચરિત્ર

વિજય મરચન્ટ — ૨૫૬
વિનુ માંકડ — ૨૧૭

વાર્તા

પદ્મવહુ (તારાશંકર બંદ્યોપાધ્યાય) — રમણિક મેઘાણી — ૨૬૧

લેખો

સ્થાપત્ય (શિલ્પવિજ્ઞાન ૧૨) — સૌ અનર્ણા ત્રિવેદી — ૨૬૩
બહારવટાને પથે [ગારીસફર નો અંતભાગ ૧] — જીવરામ જોષી — ૨૬૫
સંધ્યા ને પ્રભાત (રવીન્દ્રનાથ ટાગોર) — વિનોદ મહારી — ૨૬૬
પોટાશિયમના ક્ષારો [શરીરવિદ્યા જીવનમાં વિજ્ઞાન ૭] — ૧ મૂ શાહ — ૨૬૭
પીળો ચંપો [આપણી વનસ્પતિ ૭] — જયંતીલાલ દે ગોઝા — ૨૭૨
અભિનય [પ્રાચીન નાટ્યશાસ્ત્ર ૧૩] — યોગેન્દ્ર પ્રિયદર્શી — ૨૭૩

વિભાગો તથા પ્રકીર્ણ

વિટામિનનો કોઠો (ચિત્રબોધ) — ૨૫૨
સ્વાધીનતા (ગનન) — સુવણુ — ૨૫૪
રાજા કુંવરસિંહ [સ્વાતંત્ર્યના શહીદો-૯] — ૨૬૦
કસોટી — ૨૬૮
Our Friends Abroad—પત્રમિત્ર વિભાગ — ૨૬
ઑગસ્ટની તવારીખ — ૨૭૫
આ માસ ઇતિહાસમાં (વ્યક્તિવિશેષ સૅમ્યુઅલ જૉનસન) — ૨૭૧
માધુકરી — ૨૭૬
જળકુકડી [માસમાસના પંખી ૨૧] — ૨૭૬
છેલ્લું પાનું — ૨૮૦

કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ તરફથી તંત્રી, મુદ્રક અને પ્રકાશક બચુભાઈ પોપટભાઈ રાવત
મુદ્રણ પ્રકાશનસ્થાન કુમાર પ્રિન્ટરી કુમાર કાર્યાલય લિ ૧૪૫૪ રાયપુર, અમદાવાદ
વાર્ષિક લવાજમ રૂા ૭, પરદેશમાં રૂા ૯ ૦ અથવા ૧૪ શિલિંગ છૂટક નકલના બાર આના

VINOLIA
WHITE ROSE SOAP

'કુમાર'ના છેલ્લા ૮ અંકોમાં વિટામિન વિષે વિસ્તૃત માહિતી આવી ગઇ છે. તે સમગ્ર માહિતીને સ્પષ્ટ રીતે આવરી લેતો કોઠો અહીં આપ્યો છે, તેના પર ઝડપી નજર ફેરવનારને પણ કયા પદાર્થમાં કયું વિટામિન કેટલા પ્રમાણમાં આવેલું છે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવશે

વિટામિનનો કોઠો

પદાર્થ	એ	બી ૧	બી-૨	સી	ડી	ઈ	કે	પી
દૂધ	o o	o	o o	o	o o	o		
માખણ	o o o				o o	o		
ઘી	o o		o		o o o	o		
કૉડલિવર ઑઈલ	o o o o				o o o o			
ઈંડા	o o	o o	o o o		o			
ઘઉં	x	o o o	o					
ચોખા	x	o	x					
બાજરી		o o	x					
જવ	x	o o	x					
મકાઈ	o o	o o	x					
તુવેરની દાળ	o	o o	o o					
મગ	o o	o o	o o					
સોયાબીન	o o o	o o o	o o					
વટાણા		o o	o			o	o	
ફણગાવાળા કઠોળ	o o	o o	o o	o o o		o		
ગાજર	o o o	o	o	x	o o		o o	
ડુંગળી	x	o	o	o				
બટાટા		o	o	o			o	
મૂળા	x	o		o				
મેથીની ભાજી	o o o	o	o	o o		o o	o o	
મૂળાની ભાજી	o			o o		o o	o o	
પાલખની ભાજી	o o o	o	o o	o o		o o	o o	
કોબીજ	o o o	o	o	o o		o	o o	
મીઠો લીમડો	o o o			o o				
કકોડા				o o o o				
સરગવો	o o o	o		o o o				
ફલાવર	x	o o		o o o				
કારેલા	o o	o	x	o o o				
કોથમીર	o o o		o	o o			o	
ટમાટા	o o	o o	o	o o				
કાકડી	x	o	o	x		o		
આમળાં				o o o o				
જામફળ	o	o	o	o o o				
પપૈયા	o o	x	o	o o				
કેળાં	o	o	o	o				
લીંબુ				o o				o
મોસંબી	o	o	o	o o				
પાકી કેરી	o o	o	o	o				
લીલા મરચાં	o o			o o				
નાગરવેલનાં પાન	o o			o				
મગફળી	o	o o o	o o					

કોઠાની સમજ: (oooo)=ખૂબ સારા પ્રમાણમાં, (ooo)=મોટા પ્રમાણમાં, (oo)=ઠીકઠીક પ્રમાણમાં, (o)=ઘણું થોડું, (x)=નહિ જેવું

કુમાર વર્ષ ૨૪મું · અંક નવમો · સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૭

રહસ્યઘન અંધકાર

નાની મારી કુટિર મહીં માટી તણી દીવડીનાં
આછાં તેજે મધુરપ લહી'તી બધી જિન્દગીની,
ને માન્યું'તું અધુરપ કશી યે નથી, હું પ્રપૂર્ણ.

ત્યાં લાગી કો જરીક સરખી ફૂંક, દીવી બુઝાઇ;
છાઇ મારાં સ્ફુરિત બનિયાં લોચને ધૂમ્રલેખા:
ને ઝીણી-કો જલન સહ ત્યાંથી ઝરે અંધકાર.

એને સીમાં નથી, અતલ ઊંડાણ એનાં કશાં રે!
દીવાતેજે નયન બનિયાં અંધ, તે અંધકારે
ન્યાળે છે કો નિરાળું અમિત કરુણાથી ભરેલું રહસ્ય.

રાજેન્દ્ર શાહ

—જવાન—

· શાલિની ·

રસ્તા પાડે જે નવા તે જવાન,
ચીલેચીલે તો બધાથી ચલાય,
ખેંચી કાઢે આયખું તો બધાય,
જીવી જાણે જિંદગી તે જવાન.

સનાતન

વાંછા

[પૃથ્વી]

અમોઘ રવિ-ભર્ગ શા પ્રબલ ઓઘ ના માહરે
જગે વહવવા; ન વા વિધુ સમી સુધા-જ્યોતિના
અખંડ રસ-વર્ષણો વિતરવાં; ન કે વીજ શા
જ્વલંત ઝબકારથી જગતનેત્ર આંજી જવાં;
અરે! દીપક યે થઈ ન ચહું ઘોર અંધારનાં
અભેદ્ય પડ ભેદવા; ફક્ત એક વાંછા ઉરે:
બનુ ધૂપસળી, ખૂણે રહી જલી, ઢળી ખાખમાં,
પ્રસારૂ સુરભિ હું—શક્ય યદિ—સ્વલ્પ કાવ્યો તણી

'શૈવાલિન્'

જલદીપ

એક દીપ તણાયો જાય
જલમાં દીપ તણાયો જાય.
કમળ સમો ઘૂમે વમળોમાં
વાયુમાં વીંઝાય
જલમાં દીપ તણાયો જાય.

અંધારાંના અંચલ ભેદી
પંથ પાડતો જાય:
તરંગની ચંચલ અસવારી
કરી તેજ મલકાય
જલમા દીપ તણાયો જાય.

ઘડીક નગણી જ્યોતિનાજુક
સંપુટમાં જ સમાય:
ઘડી ભવ્ય ભૂગોળખગોળે
દીપશિખા લહરાય
જલમા દીપ તણાયો જાય.

વાટ વણી ના, ના પેટાવ્યો
પોતે પરગટ થાય:
નહીં રોશ કે નહીં રોગરો
કેવલ જ્યોતિરૂકાય
જલમાં દીપ તણાયો જાય.

બાલમુકુન્દ દવે

અવળી વાતું

જેની વાટ દેખીદેખી નેન થાક્યાં
એને અંતર કેમ ઉચાટ ન જાગે?
પાય પડ્યા જેને, વીનવ્યા આંસુથી,
હાય! એને કેમ કાંઇ ન લાગે!

આંહીં, અને, જેને પાટુએ મારીને
દૂર ખસેડ્યાં કુડ અપમાને;
તો ય લળીલળી પાય પખાળતા
એહ ખસે ન કોઈ દિનમાને.

આજ 'ન જાવ, ન જાવ,' કહીકહી
રગરગી જેને કાળજું રોકે;
મુખ મરોડીને એ જ સિધાવતું
એક ઘડી નવ ફેર વિલોકે.

ને આહીં આતુર ચાતક નેણમાં
રોજ દીવા ઝગે આરતી કેરા;
એને કાજે અરે! દેવ હૃદાના
કઠોર બની થાય કેમ નમેરા!

આખ કરે તપ, હોઠ પરે જપ
થાય જેના, એહ વેગળું જાતું;
પાસ રેતું એની વાસના લેશ ન,
હાય વિધાતાની અવળી વાતું.

મકરન્દ દવે

સ્વાધીનતા આપણા દેશમાં પ્રગટી છે પણ આપણા અંતરમાં પ્રગટ થવી હજી બાકી છે

—મનન—

આચાર્ય કૃપાલાનીજી વારંવાર કહેતા કે મિત્રો, એક હિંદી એક અંગ્રેજથી કોઈ વાતે ઊતરતો નથી, પણ પાંચ હિંદી પાંચ અંગ્રેજથી અનેક રીતે ઊતરતા છે એમના કથનનો એક અર્થ એ છે કે સાથે મળીને, વ્યવસ્થિત રીતે કામ કરીને, કામને દિપાવવાનો ગુણ એક પ્રજા તરીકે આપણે ખીલવ્યો નથી

એમ તો આપણે પણ એક સમાજ છીએ અને ઘણા પ્રાચીન કાળથી આપણા સમાજ જીવનનો અંકોડો અતૂટ રહ્યાનો ગર્વ પણ આપણે સહેજે ધરી રાખીએ છીએ કોઈક વાર દીર્ઘાયુષ્યને જ આપણે આપણી શ્રેષ્ઠતાનો પુરાવો માનીએ છીએ જુઓને, પ્રાચીન શાસ્ત્રીય સંસ્કૃતિ આટલી બધી પ્રાચીન છે અને હજી સુધી લુપ્ત થઈ નથી એને એની મહત્તાનો પુરાવો કયાં નથી માનવામાં આવતો? હું એ મતનો પ્રતિવાદ કરવા માગતો નથી અનેક સંસ્કૃતિઓ નામશેષ થઈ ગઈ હોવાના આટલા બધા પુરાવા મોજૂદ હોય ત્યારે ઇતિહાસના જૂના કાળથી આજ પર્યંત જીવી રહેલી જગતની એક મહાન સંસ્કૃતિની કોઈક પ્રકારની આંતરિક ગુણસમૃદ્ધિનો અસ્વીકાર પણ શી રીતે થઈ શકે?

પણ આપણી પ્રાચીનતા કે આપણી વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિના દીર્ઘાયુને કારણે આપણે ભલે ગૌરવ ધરીએ, પણ ભૂલીએ નહિ કે એ જીવી ગઈ તેનું કારણ કેવળ પ્રજાનો પુરુષાર્થ નથી, પણ એના પર આક્રમણ કરનારાઓ ઊંચા સંસ્કૃત નહોતા એ ઇતિહાસનો અકસ્માત્ પણ છે આપણે જીવ્યા છીએ તેનું એક કારણ એ પણ છે કે પ્રચંડ ઝંઝાવાતમાં તૃણ નમી જઈને જેમ જીવતદાન મેળવી લે છે તેમ આપણે—એટલે કે આપણી પૂર્વે આ દેશમાં વસીને સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ એકરસ બની ગએલી અનેક પ્રજાઓની બનેલી આગલી પેઢીઓએ—નમીનમીને અંતે નિભાવી છે પ્રચંડ ઝંઝામાં પણ ઝાડની જેમ ઊખડી જવાની શરતે ટટ્ટાર ઊભા રહ્યાની કોઈ દીર્ઘ પ્રણાલિકા પર [illegible] આપણે ઇતિહાસોથી શોધીને બતાવી શકીએ તેમ નથી

આત્મનિંદા કરવાના હેતુથી આ નથી લખતો, પણ ખોટી આત્મસ્તુતિથી બચવું જ જોઈશે આપણે જુદે જુદે પ્રસંગે અમુક અમુક રીતે જ કેમ વર્ત્યા તેનાં બે કારણો છે એ કારણો ગૌરવજનક દુઃખ હળવું કરવા લાગે એમ છે એ પૈકીનું સૌથી મોટું કારણ એ ગણાવી શકાશે કે સાંસ્કૃતિક એકત્વ સિદ્ધ કરવાને આપણા પૂર્વજો જેટલા પ્રયત્નશીલ હતા તેટલું રાષ્ટ્રીય એકત્વ સિદ્ધ કરવાને એ નહોતા તે કાળના જૂના સાધનોની મદદથી, આજે આપણે જોઈએ તેવી રાષ્ટ્રીયતા આવડા વિશાળ ભૂમિખંડની પ્રજા સિદ્ધ કરી શકે એમ પણ નહોતું સૌ પોતપોતાના પ્રદેશના કે રાજ્યના કે મર્યાદિત સમાજના ઐક્યની દૃષ્ટિથી જ વિચારતા 'ગુજરાતનો નાથ'માં મુનશીનો કીર્તિદેવ આજની કલ્પનાના ઐક્યનું સ્વપ્ન સેવતો દેખાય છે પણ એ કીર્તિદેવ તો કલ્પિત છે આપણી વાસ્તવિકતા તો પોતપોતાની મઢૂલીઓ સંભાળનારા મુંજાલોએ જ રચી હતી આપણા દેશ પર પરપ્રજાઓએ કરેલાં આક્રમણો સફળ નીવડતાં એનું કારણ એ નથી કે ક્ષાત્રતેજનો અભાવ હતો, અભાવ વિશાળ દૃષ્ટિનો હતો, વિશાળ દૃષ્ટિએ પ્રેરેલા સંપનો હતો

આમ છતાં મોટામોટા સામ્રાજ્યોની રચના દ્વારા એકપ્રજાત્વની ભાવના ઊછરતી જતી હતી અવશ્ય રાજવહીવટની જરૂરતોને કારણે અંગ્રેજોએ આગળ જે કંઈ બાકી રહેલું તે પરિપૂર્ણ કરી આપ્યું અંગ્રેજોના શાસન હેઠળ સમસ્ત હિંદની પ્રજાએ રાષ્ટ્રીય ઐક્યનો અદ્ભુત અનુભવ કર્યો રાષ્ટ્રીય મહાસભાની આખીયે કારકિર્દીએ એ અનુભવમાં સક્રિયતાનું બળ ને ભાવનાનું તેજ પૂર્યું અને તોપણ રાષ્ટ્રીયતા આપણને જેટલી 'ઈષ્ટ' લાગે છે તેટલા પ્રમાણમાં આપણા જીવનમાં તે હજી 'દૃઢમૂલ' થઈ નથી જેટલે અંશે એ કષ્ટ છે એટલે અંશે એના ગીતો ગાવા આપણને વહાલાં લાગે છે, પણ જેટલે અંશે એ આપણા પ્રમાદ પર આક્રમણ લાવે છે કે સ્વભાવમાં ઉચિત ફેરફાર માગે છે તેટલે અંશે આપણે તેનાથી દૂર ભાગીએ છીએ રાષ્ટ્રીયતા આપણને પ્રિય છે, પણ પ્રમાદ તેથી પણ પ્રિય છે આપણે સમૂહજીવન જીવવા માગીએ છીએ તે પણ અત્યંત મર્યાદિત રૂપે આખા રાષ્ટ્રના તારે તારે આપણી રગો નાચતી હોય છે, પણ તે માત્ર આપણી કલ્પનામાં ને વખતોવખત આપણા નેતાઓના નિવેદનોમાં જૂનો વારસો હજી યે આપણે જતનથી જાળવ્યો છે ભૂતકાળનો ભાર હજી પણ આપણી [illegible] નથી સાથે મળીને સંકલ્પો સિદ્ધ કરવાનું આપણે હજી શીખવાનું છે આપણને જે મળ્યું છે તે આપણા પુરુષાર્થનું ફળ નથી રાજા રામમોહનરાયથી માંડીને તે દાદાભાઈ ને ગોખલે તથા લોકમાન્યથી લઈ ગાંધીજી જવાહર ને વલ્લભભાઈ સુધીના, [illegible] ને માટે પરમાર્થની ધૂણી અખંડ ધીખતી રાખનારા થોડાક પુરુષાર્થી લોકનાયકોની સંકલ્પશક્તિને જોરે આપણે [illegible] થતા આવેલા, તેને જાગતિક પરિસ્થિતિએ એકાએક ટેકો મળી જતાં આપણે આજે ખંડિત સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરી છે

આમ, સ્વાધીનતા આપણા દેશમાં પ્રગટી છે, પણ આપણા અંતરમાં પ્રગટ થવી હજી બાકી છે છેલ્લા ૨૫ વર્ષ દરમ્યાનની આપણી અહિંસક કહેવાતી લડતોથી આપણે થોડા ઘડાયા જરૂર હોઈશું, પણ ગુલામીની ઝીણી પડેલી જડ આપણામાંથી ઊખડી ગઈ નથી આપણે આપણી જવાબદારીઓ પૂરી જાણી લીધી નથી સ્વાધીન પ્રજાનાં લક્ષણો આપણે વિકસાવ્યાં નથી

ત્યાં તો સ્વતંત્રતા અચાનક આવી પડી ૧૫મી ઑગસ્ટે આપણે તેનું અપૂર્વ સ્વાગત કર્યું આપણી ઉત્સવપ્રિય પ્રજાને [illegible] સ્વાગત કરવું ખૂબ ભાવે છે ઠેરઠેર પ્રજા હરખઘેલી બની દીપોત્સવીની રોશનીની ઝાંખી પડે એવી રોશનીઓ થઈ આઝાદીનો પ્રત્યક્ષ સ્પર્શ અનુભવવા માગતા હોય તેમ નરનારીઓ ઘરની બહાર મ્હાલવા નીકળી પડ્યાં રાજમાર્ગો પર છલોછલ લોકપૂર વહેતાં થયાં તેપણ એમાં સ્વાધીન પ્રજાને છાજતી તાલબદ્ધ ચાલ નહોતી, વ્યવસ્થા નહોતી કેવળ બેતાલ સ્વતંત્રતા હતી ગુજરાતનું પાટનગર પણ એ ઊજવણીમાં પાછળ નહોતું એની ઊજવણીમાં થયેલા અવિવેકનું થોડું દર્શન છાપાંએ કરાવ્યું છે પણ એના મૂળમાં યે આપણી જૂની ટેવો જ હતી એ ટેવોના બેએક દુઃખપ્રદર્શનો અહીં નોંધ્યા વિના રહેવાતું નથી

તા. ૧૬મી ઑગસ્ટની રાતે પણ આઝાદીના ઉત્સવિયાનો ઉન્માદ થોડોક જ નરમ પડ્યો હતો એ રાતે હિંદુમુસ્લિમોના ભાઈચારા અને એકદિલીના સંકેતરૂપ સરઘસો ઠેરઠેરથી નીકળવાનાં હતાં હું એક મિત્રની સાથે રાયપુર ચકલામાંથી [illegible]ની હવેલી તરફને રસ્તે જતો હતો ત્યાં એક સાઈકલસવારોનું એક મોટું સરઘસ હાથમાં મશાલો લઈને 'હિંદુ મુસ્લિમ એક હૈ'નો સૂત્રપોકાર કરતું સામેથી આવી લાગ્યું

(સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૭)

એને જગ્યા કરી આપવા અમે રસ્તાની એક ધારે જઈને ઊભા રહ્યા. અર્ધુએક સરઘસ અમારી આગળ રહીને પસાર થયું હશે ત્યાં સરઘસમાંના એક સાઈકલસવારે પોતાના હાથમાંની સળગતી મશાલ રસ્તા વચ્ચોવચ્ચ જોરથી ફેંકી દીધી! સંભવતઃ જલતી મશાલને કારણે ગરમ થયેલું તેલ નીચે રેલાયું હશે ને એ ભાઈથી એ જીરવાયું નહિ હોય. મારે એ ભાઈની આઝાદી ઝરતીની કે એના કૃત્યોની ટીકા કરવી નથી. તેમ હાથ દાઝતો હોય તોપણ મશાલ પકડી રાખીને નવી આવેલી સ્વાધીનતા માટેની પોતાની લાયકાત પુરવાર કરી દેવાની તક એણે એમ ગુમાવી એમ પણ કહેવું નથી. પણ આટલું તો હું અવશ્ય કહીશ કે, મશાલ ભલે એણે ફેંકતાં ફેંકી દીધી, પાડ પ્રભુનો કે કોઈને એથી નુકસાન થયું નહિ, પરંતુ ફેંકી દીધા પછી સાઈકલ પરથી ઊતરીને સળગતી મશાલ રસ્તાની એક કોરે લઈ જઈને બુઝાવી દેવાની તો જરૂર એની ફરજ હતી જ. એમ નિષ્ક્રિય મૌનના આ બધું બની ગયું. પાછળના સાઈકલસવારો રસ્તા વચ્ચે પડેલી જલતી મશાલ આગળથી આડા કપાઈને વહ્યા ગયા. આખરે મશાલ ફેંકી દેનાર ભાઈએ જે કર્તવ્ય ટાળ્યું હતું તે અમારા જેવા રાહદારીને બજાવવું પડ્યું.

એ ભાઈને અપવાદરૂપ ગણીને આશ્વાસન લેવાની મારામાં હામ નથી, કેમકે પોતાનો કચરો પારકાના આંગણામાં ઠાલવીને જે સ્વચ્છ થયાનો સંતોષ મેળવે છે, રસ્તા વચ્ચે જે થૂંકે છે, જાહેર સ્થાનોમાં ગંદકી કરે છે, ટોળે મળતાં જ ધાંધાધાંધ કરી મૂકે છે, દૂકરાં પટસુખ (creature comforts) ભોગવતાં જેમ ન પોતાની માફક બીજાઓ પણ જીવે છે, પોતાના જેટલો જ જીવવાનો અને સગવડો ભોગવવાનો તેમનો પણ અધિકાર છે એ જાતનો વિચાર આવે જ ભાગ્યે, તેવી વ્યક્તિઓથી મોટે ભાગે રચાએલા આપણા સમાજનો તે એક પ્રતિનિધિ છે. જેવા પોતે છે તેવા જ બીજા પણ છે એ ખ્યાલમાંથી પ્રવર્તતો નાગરિક ધર્મ જ્યાં સુધી આપણા જીવનમાં દૃઢમૂલ નહિ થાય ત્યાં સુધી આવા દાખલાઓ બનવાના જ. જ્યાં સુધી ભેગા મળીને જીવવાનું, ભેગા મળીને કામ કરવાનું અને સંકલ્પો સિદ્ધ કરવાનું હેવત આપણામાં પ્રગટી શકે જ નહિ.

બીજો દાખલો આનાથી પણ ભૂંડો છે. ૧૭મી ઑગસ્ટે રવિવાર હતો અને પ્રજાજીવનમાં એકસામટી ત્રણ રજાઓ ભેગી આવી હોવાથી લોકો મોટી સંખ્યામાં ટહેલવા નીકળી પડ્યાં હોય એ સ્વાભાવિક હતું. ઉત્સવના ઉત્સાહનાં હવે વળતાં પાણી હતાં છતાં રસ્તા પરની અવરજવર રોજના કરતાં પ્રમાણમાં ઠીક વધારે હતી. મારે લાલદરવાજાના બસ ટર્મિનસ પરથી બસ પકડવી હતી. ભીડ સખત હતી અને ઉતારુઓ કતારમાં ઊભા રહ્યા નહોતા. એવામાં એક બસ આવી ને ટોળાએ તેની પર ધસારો કર્યો. પણ પાછળથી તરત જ એક બીજી બસ આવી અને ટોળાનો એક ઘણો નાનો પ્રવાહ એ તરફ વળ્યો. હું એમાં હતો, અને છએક માસના બાળક સાથે એક બહેન પણ એમાં જ હતી. અમારી બસ આગળ ભીડ ઓછી જોઈને પેલા ટોળામાંથી પણ ક્રમેક્રમે માણસો આ તરફ આવીને જમા થવા માંડ્યા હતા. બસમાંથી ઊતરનારાઓ ઊતરી રહ્યા હતા. પેલાં બહેન પ્રવેશની ઠીક નજીક હતાં. છતાં ઉતારુઓ ઊતરી રહ્યા પછી ધક્કા ખાધા વિના રહેવાનો નહોતો એ નક્કી હતું. એટલે બસમાં ફરી પડવાને ટાંપી રહેલા 'મરદો'ને મેં કહ્યું 'આ બહેનની સાથે આટલું નાનું બાળક છે તો આ ત્રણે ઘડી ખમી ધસારો ખાળીને એમને પહેલાં જવા દેવાં.' મારા પ્રસ્તાવના વાજબીપણા વિશે તો દલીલને અવકાશ જ નહોતો, એટલે તરત એ સ્વીકારાઈ ગયો. 'ખરી વાત છે, ખરી વાત છે, એમને પહેલાં ચઢવા દેજો' એવા અવાજો સુદ્ધાં નીકળ્યા. પણ ત્રણેક ઊતરનારાઓ બાકી હશે ત્યાં તો ચઢવાવાળાઓની અધીરાઈ સ્પષ્ટ દેખાવા માંડી. એટલે મેં ચેતવણી દાખલ કહ્યું કે, 'આ બહેનને પહેલી ચઢવા દેજો.' મારી સાથે ઊભેલામાં જ ઊજળા પોશાકવાળા હતા તે ભણેલા પણ હશે એમ એમની સિકલ પરથી લાગતું હતું. છતાં બરાબર ચઢવા વખતે કરારનો ધરાર ભંગ કરતાં એ પણ બિલકુલ ખચકાયા નહિ. પેલી બહેનને એમણે હડસેલે બાજુએ કાઢી અને પાછળથી થએલા હેલારાને લીધે એ ભીંસાવા માંડી. એ બાપડીથી 'મારે નથી જવું, નથી જવું, મને નીકળી જવા દો' એવી ચીસ પડાઈ ગઈ અને હું, જે બસમાં એ પહેલી દાખલ થાય તે જોવાને ઉત્સુક હતો, તેને લાગ્યું, સ્વાધીન પ્રજાના મરદોનું આ શૂરાતન એના બાળકને કચરી ન નાખે ને એ સલામત બહાર નીકળી જાય એટલું જ કરવાનું બાકી રહ્યું!

એ બહેન એ ટોળામાંના કોઈની સગી નહોતી તેમ મારી સગી પણ નહોતી. પણ એ સ્ત્રી હતી, એટલે કે ધક્કા સામે જાતનું ને બાળકનું રક્ષણ કરવાનું એનામાં કાંડાબળ નહોતું, માટે જ કાંડાબળ ધરાવનારાઓ પર એની સલામતીની જવાબદારી રહેવાની હતી. એ ખ્યાલ એમના મનમાં સ્ફૂર્યો હોય પણ સ્ફુટ થયો ન હોય તો મેં સ્ફુટ કરી આપ્યો હતો. છતાં એને વશ વર્તવાની એમનામાં ધૃતિ નહોતી, ધૃતિ નહોતી, કેમકે 'અહીં એક બસ છે, હું છું, મારે એમાં બેસવું છે, મારે ઉતાવળ છે અથવા તો બસની રાહ જોઈને ઊભા રહેવાનો મને કંટાળો છે' એટલો જ ખ્યાલ એમના વર્તનને પ્રેરતો હતો. એથી વિશેષ નહિ. એ નાનું ટોળું આપણા આખા સમાજનું પ્રતિનિધિ હતું એમ કહું તો એ વધારે પડતું નહિ ગણાય એવી આશા છે. અને એ આખો પ્રસંગ આપણામાં વ્યવસ્થાનો અભાવ છે, આપણામાં અસંયમ ને સ્વાર્થપરાયણતા છે, તેનો સૂચક છે. દુનિયામાં બીજે બધે પણ દેવો નથી વસતા, આપણા જેવા ભૂલો કરનારા માનવીઓ જ વસે છે. છતાં વ્યક્તિ પોતે વ્યક્તિ મટીને સમૂહનો અંશ બને ત્યારે સરખી રીતે વર્તવાની [illegible] પાડી હોય છે, એ સઘળા સમૂહોનો અનુભવ છે. ખાનગી કરતાં જાહેર વર્તનમાં વધારે સંયમ અને શિષ્ટતા આપણે દાખવીએ છીએ. આપણો સમાજ પણ એમાં અપવાદરૂપ નથી. પણ એ ગુણ આપણે હજી વધારે ખીલવવો જોઈએ છે, એને સમાજધર્મ બનાવવો જોઈએ છે અને સંકલ્પમાં પ્રતિષ્ઠિત કરી આચારમાં ઉતારવો જોઈએ છે. 'તમે પેનીની સંભાળ રાખો એટલે પાઉન્ડ આપોઆપ પોતાની સંભાળ રાખશે' એવી એક જાણીતી અંગ્રેજી કહેતી છે. એનો ઉપયોગ કરીને કહું તો રોજના નાનાનાના પ્રસંગોમાં વ્યક્તિ પોતાની સ્વાધીનતા સંભાળે, એટલે કે સમાજધર્મને અનુસરતું સંયમપૂર્ણ, વ્યવસ્થિત, શિષ્ટ વર્તન રાખે તો રાષ્ટ્રની સ્વાધીનતા તો આપોઆપ સંભાળાઈ જશે.

સુબંધુ

સ્વતંત્રતા પોતાની સાથે જવાબદારીઓ ને બોજાઓ પણ લાવે જ છે. પરંતુ આપણે શક્તિ, વિશ્વાસ ને હિંદના ભાવિમાં શ્રદ્ધા સાથે તેનો સામનો કરીએ અને સંપૂર્ણ આશા રાખીએ છીએ કે દરેક હિંદી, તે ગમે ત્યાં હોય ને ગમે તે ક્ષેત્રમાં હોય તોપણ હિંદની સેવામાં પોતાનું સર્વોચ્ચ અર્પણ કરશે.

—જવાહરલાલ નહેરૂ—

હિંદના ક્રિકેટનો ગૌરવધ્વજ

આ માસની આખરમાં ઑસ્ટ્રેલિયા ખાતે રમવા જનારી હિંદી

વિજય મર્ચંટ

વિજય મરચન્ટ'! નાના બાળકોથી માંડીને વૃદ્ધો પણ આજે એ નામથી પરિચિત છે હિંદી ક્રિકેટ શોખીનોના આજ હૃદયરાજ છે હિંદના વિજિગીષુ ક્રિકેટની રમતના એક માન પ્રતીક, દી ક્રિકેટના નાક વિજય મરચન્ટનું નામ દેશના સીમાડાઓ વ- ધીને આજે જગતભરમા પહોંચી ગયું છે હિંદના આ 'મૅડમેને' હિંદી કેટના ઇતિહાસમા એક તેજસ્વી પ્રકરણ ઉમેર્યું છે રેહલમા તે ભુતા હતા ત્યારથી જ ક્રિકેટ રમવાનુ શરૂ કરીને તેમણે કૉલેજ મા, ચતુરંગી મૅચો, રણજી ટ્રોફી એમ એકએક પગથિયુ વધીને ી તો સગીન પ્રગતિ કરી છે કે આજે ઑસ્ટ્રેલિયા જતી હિંદી તે કર્ણધાર (captain–કૅપ્ટન) નીમાયા છે જગતના શ્રેષ્ઠ ઃ બૅટ્સમેનોમા વિજય મરચન્ટનુ સ્થાન ઘણું ઊંચુ છે

એવા, હિંદી ક્રિકેટના ગૌરવમુકુટ ગણાતા શ્રી વિજય માધવજી રચન્ટનો જન્મ ઇ ૧૯૧૧ની ૧૨મી ઑક્ટોબરે મુંબાઇમા ગર્ભ મત કુટુંબમા થયો હતો નાનપણથી જ તે ક્રિકેટ તરફ આકર્ષા ા અને પોતાના બાળમિત્રો સાથે નાનકડી બૅટ અને બૉલ લઈ ગલે ક્રિકેટ રમવાની શરૂઆત કરેલી ઈ ૧૯૨૮મા ભરડા ન્યૂ હાઇ લમા દાખલ થયા કે તરત જ તેમણે ત્યાંની 'C ટીમમા' પોતાનુ મ નોંધાવ્યુ અને ક્રિકેટનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો ૧૯૨૩ મા તેમને યુનિયર' ટીમમા લેવામા આવ્યા શરૂઆતમા જોકે તેમને સારી ફળતા ન મળી, પણ તેથી નિરાશ ન થતા ધીરજ, હિંમત અને તત અભ્યાસથી પોતાની રમત એવી તો સુધારી કે બીજે જ તેમને જુનિયર ટીમના કૅપ્ટન બનાવવામા આવ્યા, એટલું નહિ પણ સીનિયર ટીમમા પણ તેમને સ્થાન આપવામા આવ્યુ નિયર ટીમના કર્ણધાર તરીકેની તેમની કારકીર્દિ એટલી વિજયી ી કે જુનિયર ટીમોની આંતર-શાળા (Inter-school) હરી- ઈમા ૧૯૨૬મા તેમણે પોતાની શાળાને સર્વોપરિતા (Cham onship) અપાવ્યુ વળી તે જ વર્ષમા સીનિયર ટીમને પણ સર્વોપરિપદ મળ્યુ તે પણ વિજય મરચન્ટને જ આભારી હતુ ી છેલ્લી મૅચમા તેમણે દરેક ઇનિંગમા એકેક સદી નોંધાવેલી

આમ, શાળાની પોતાની જ્વલંત કારકિર્દી પૂર્ણ કરીને ૧૯૨૯મા સિડનહામ કૉલેજમા તે દાખલ થતા જ તે કૉલેજની ટીમના કર્ણ ધાર નીમાયા અને ત્રણ વર્ષ સુધી એ માન તેમણે ભોગવ્યુ ૧૯૩૧ મા એ કૉલેજને આંતર કૉલેજ હરીફાઇમા સૌથી પહેલી વખત સર્વો પરિપદ મળ્યુ તેમા પણ શ્રી વિજયનો જ મોટો હિસ્સો હતો તે વર્ષે તેમણે ૫૦૦ રન નોંધાવેલા, જે સરાસરી દર મૅચે ૮૪ પ્રમાણે થતા હતા, અને ખેલાડી દીઠ સરાસરી ૧૨ રન આપી ૧૯ ખેલાડી ઓને એમણે રમતમાંથી બાતલ (આઉટ) કરેલા

ક્રિકેટના ક્ષિતિજ પર ઊગતા આ તેજસ્વી સિતારાને બીજે જ વર્ષે ૧૯૨૯મા ચતુરંગી હરીફાઇ (Quadrangular Tournament) માટે ઝડપી લેવામા આવ્યા અને એમણે પણ ત્યા ઉત્તરોત્તર એવી આકર્ષક તથા સંગીન રમત જમાવી કે એ સ્થાન તેમણે કાયમનુ કરી લીધુ ! ૧૯૪૩થી તો તે ત્યા હિંદુઓની બાજુના કર્ણધાર રહ્યા છે

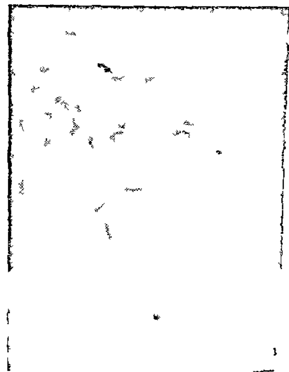
૧૯૩૨મા ઇંગ્લંડ ગયેલી હિંદી ટીમમા તેમનુ સ્થાન નિશ્ચિત હતુ પરંતુ મુંબાઇ પર મૂકવામા આવેલા પ્રતિબંધને કારણે જ તે જઈ શક્યા નહિ તેમની જ્વલંત રમતને કારણે હિંદની દરેક મહત્ત્વ ની મૅચોમા તો તેમનુ સ્થાન લગભગ અનિવાર્ય જેવુ થઇ ગયુ હતુ ૧૯૩૩ મા જાર્ડિનના નેતૃત્વ નીચે આવેલી એમ સી સી ટીમ સામે 'કસોટી' (Test)ની મૅચો રમવા માટે જે હિંદી ટીમ ચૂંટાઈ તેમા તેમની પણ વરણી થઈ એ ક્રમાગત અંગ્રેજ ટીમ સામે પણ તેમણે પોતાની રમતની ચમક બતાવી આપી ત્રણે 'કસોટી' મૅચોમા મળી તેમણે કુલ ૨૦૦ રન નોંધાવ્યા જે સરાસરી ૩૩ પ્રમાણે થયા ૧૯૩૫મા ઑસ્ટ્રેલિયાથી આવેલી મહાન રાઇડર ટીમ સામે તે અશક્તિના દુખાવાને કારણે રમી શક્યા નહોતા

૧૯૩૬મા વિજયનગરમ્ના મહારાજાના નેતૃત્વ નીચે ઇંગ્લંડ ગયેલી હિંદી ટીમમા પણ વિજય મરચન્ટની ચૂંટણી વિનાસંકોચે થઈ ગઇ, અને પછી ઇંગ્લંડમા તેમણે જે આલા દરજ્જાની રમત બતાવી તેણે તો તેમને વિશ્વખ્યાત કરી દીધા ! ત્યા વચ્ચે આમ ઈજા થવાને કારણે ૬ મૅચો તો તે નહિ રમી શક્યા, અને છતા તેમણે એ આખા પ્રવાસમા મળી કુલ ૧૭૪૫ રન નોંધાવ્યા હતા જે સરાસરી દર મૅચે ૫૧ રન થતા હતા તેમનો આ આંકડો આખા ઇંગ્લંડમા તે વખતે ત્રીજે નંબરે આવતો હતો ! અને માંચેસ્ટર ખા- તેની કસોટી (ટેસ્ટ) મૅચમા તેમણે તથા મુસ્તાકઅલીએ પહેલી જ વિકેટની ૨૦૩ રનની ભાગીદારીમાં દરેકે જે એકેક સદી નોંધાવી તેનાથી તો હિંદી ક્રિકેટનુ નામ જગતભરમા ગાજી ઊઠયુ એ મૅચમા લાગલાગટ સવા ચાર કલાક રમીને મરચન્ટે એક નવો જ વિક્રમ (Record) કર્યો ! અને પ્રખ્યાત ક્રિકેટ વિવેચક વિસ્ડન દર વર્ષે તે તે વર્ષના જગતના પાંચ શ્રેષ્ઠ ખેલાડીઓ પસંદ કરે છે તેણે તે વર્ષના પાંચ ખેલાડીઓમા વિજય મરચન્ટને ચૂંટીને તેમનું બહુમાન કર્યું મરચન્ટની આકર્ષક રમતથી મુગ્ધ થયેલો વિસ્ડન લખે છે. "પાંચ ફુટ છ ઇંચ જેટલી ઓછી ઊંચાઇ હોવા છતા તેમને રન મેળવવામા જરા પણ મુશ્કેલી નથી પડતી (અનુસંધાન આગળ પાન ૨૫૮મે)

ફરકાવનાર બે ગુજરાતીઓ

ટીમમાં અગ્રણી એવા બે લોકલાડીલા ખેલાડીઓની જીવનરેખા

વિનુ માંકડ

ઑસ્ટ્રેલિયા જતી હિંદી ટીમમાં જો કોઇ સર્વશ્રેષ્ઠ ઑલ રાઉન્ડર (બૅટ્સમૅન બૉલર અને ફીલ્ડર) હોય તો તે વિનુ માંકડ. આજે તે જગતના પહેલા વર્ગના ડાબોડી સ્પિન બૉલર ગણાય છે એટલું જ નહિ પણ હિંદી ટીમની રમતની શરૂઆત કરનારા બૅટ્સમૅનો (opening batsman)માંના તે એક છે. બૅટ્સમૅન અને બૉલર બન્ને રીતે ઊંચું સ્થાન ધરાવતા વિનુ માંકડનું સ્થાન હિંદી ટીમમાં અનોખું છે અને ૧૯૪૬માં ઇંગ્લંડ ગએલી હિંદી ટીમમાં તેમણે ૧૦૦૦ રનનો જુમલો અને ૧૦૦ વિકેટ કબજે કરીને તો ક્રિકેટ જગતનું મોટું માન ગણાતું 'ક્રિકેટ-ડબલ' મેળવ્યું છે.

વિનુ માંકડનો જન્મ ૧૯૧૭ની ૧૨મી એપ્રિલે કાઠિયાવાડમાં ક્રિકેટકેસરી રણજીતસિંહ ને દુલિપસિંહના જામનગરમાં થયો હતો. નાનપણથી જ ક્રિકેટનો શોખ હોવાથી શાળામાં ભણતા હતા ત્યારથી જ ક્રિકેટ રમવાની શરૂઆત કરી અને રમતમાં તેમની પ્રવીણતાને કારણે નવાનગર હાઇસ્કૂલની ટીમમાં તેમને લેવામાં આવ્યા. કાઠિયાવાડ સ્કૂલ્સ શીલ્ડ ટૂર્નામેન્ટમાં તેમની શાળાને સર્વોપરિપદ મળ્યું તેમાં વિનુનો હિસ્સો નાનોસૂનો નહોતો.

શાળાની કારકિર્દી દરમ્યાન તેમણે જે સંગીન અને ઊંચી રમત બતાવી તેને કારણે નવાનગર ક્રિકેટ એસોસીએશનના અધિકારીઓનું ધ્યાન તેમના તરફ ખેંચાયું અને જામનગર ટીમમાં તેમની ચૂંટણી થઇ.

માંકડમાં રહેલી ગુપ્ત શક્તિઓને બહાર લાવવાનું તથા તેને કેળવવાનું માન પ્રિન્સ દુલીપસિંહજી અને ક્રિકેટ નિષ્ણાત એ. એફ. વેન્સ્લે (Wensley)ને ફાળે જાય છે. તેમણે ક્રિકેટની રમતનું યોગ્ય શિક્ષણ તથા સૂચનો આપીને વિનુને મંજાએલો ખેલાડી બનાવ્યો. તેમના હાથ નીચે વિનુએ કરેલી ઝડપી પ્રગતિને કારણે ૧૯૩૬માં રણજી ટ્રોફીમાં રમવા માટે નવાનગરની ટીમમાં વિન્સ્લીએ તેમને સ્થાન અપાવ્યું અને તે જ વર્ષમાં મુંબાઇની ચતુરંગી હરીફાઈમાં પણ તેમને હિંદુઓ તરફથી લેવામાં આવ્યા. રણજી ટ્રોફીમાં તે વર્ષે નવાનગરને પહેલી જ વખત સર્વોપરિપદ મળ્યું તેમાં વિનુ માંકડનો ફાળો મોટો હતો. બંગાળની સામે તેમણે ૧૮૧ રન નોંધાવીને પોતાની રમતની ચમક બતાવી આપી ત્યારથી માંકડે પોતાનું સ્થાન આ બન્ને ટૂર્નામેન્ટોમાં લગભગ કાયમનું જ કરી નાખ્યું છે. ચતુરંગી (પાછળથી પંચરંગી) મૅચોમાં ૧૯૪૪ સુધી તેમણે ૧૭ ઇનિંગ રમીને ૭૦૬ રન નોંધાવ્યા છે જે સરાસરી દર ઇનિંગે ૪૧ રન થાય. જોકે ચતુરંગી મૅચોમાં તે બૉલર તરીકે બહુ ચમક્યા નથી પણ તેનું કારણ એ છે કે તેમને વધારે વખત બૉલિંગ આપવામાં આવી જ નહોતી.

૧૯૩૭માં હિંદમાં આવેલી લોર્ડ ટેનિસન ટીમ સામે કસોટી (ટેસ્ટ)ની મૅચો રમવા માટે હિંદી ટીમમાંથી વિનુ માંકડની ચૂંટણી થઈ અને માત્ર ૨૦ વર્ષની ઉંમરના એ ગભરુ યુવાને એ મસાલાદાર અંગ્રેજ ટીમ સામેની ચાર ટેસ્ટોમાં પોતાનું પાણી બરાબર બતાવી દીધું. એમાં રમાએલી કુલ ૭ ઇનિંગમાં તેમણે ૩૭૬ રન નોંધાવ્યા જે સરાસરી દર ઇનિંગે ૬૨ રન થાય (એક વખત તો ૧૧૩ રન કર્યા છતાં નોટ આઉટ રહેલા). બૉલિંગમાં પણ તેમણે સરાસરી દર વિકેટે માત્ર ૧૪ રન આપી ૧૫ વિકેટો કબજે કરેલી! ફક્ત હિંદી ટીમમાં જ નહિ પણ અંગ્રેજોની બાજુમાં પણ કોઇ ખેલાડીએ આવો સુંદર ફાળો આપ્યો નહોતો. ટેનિસન ટીમ જેવી મજબૂત ટીમ સામે આવું મહાન પરાક્રમ કરવું એ કંઈ જેવીતેવી વાત નથી. લૉર્ડ ટેનિસને જાતે તેમની શ્રેષ્ઠ રમત માટે વિનુને અભિનંદન આપ્યા હતા અને જણાવ્યું હતું કે માંકડ એ હિંદના પ્રથમ દરજ્જાના ખેલાડી છે ને ઑલ રાઉન્ડર તરીકે તેમનું ભવિષ્ય ઘણું જ ઊજળું છે. જામનગરમાં અંગ્રેજ ટીમને જે ૩૪ રનની હાર મળી તેમાં વિનુનો જ મોટો ફાળો—બૅટ્સમૅન અને બૉલર બન્ને રીતે—હતો.

૧૯૩૮ના ક્રિકેટ મેગેઝિન 'ઍન્યુઅલ'માં મિ. બાર્ડે (Barday) વિનુ વિષે લખે છે: હિંદનો ઉત્કૃષ્ટ ખેલાડી જો કોઈ હોય તો તે નિ:સંશય રીતે વિનુ માંકડ છે. ઑલ રાઉન્ડર તરીકે તેમણે સર્વોચ્ચ કીર્તિ મેળવી છે. લૉર્ડ ટેનિસન ટીમ સામે બૅટ્સમૅન તરીકે તે એક વખત નિષ્ફળ ગયા નથી. વળી તે ઘણા ચોક્કસ ડાબોડી બૉલર પણ છે. તે એક મહાન ખેલાડી છે. રણજી ટ્રોફીની મૅચોમાં પણ આજ સુધી તેમણે બૉલર અને બૅટ્સમૅન બન્ને રીતે સારી નામના મેળવી છે. હાલ તો તેઓ ગુજરાત ટીમના કૅપ્ટન છે.

હરીફ ટીમના સર્વ ખેલાડીઓને પોતે એકલે હાથે આઉટ કરવાનું દરેક બૉલરનું સ્વપ્ન હોય છે. પણ ભાગ્યે જ કોઈની એ આશા પાર પડે છે. એમ આવું મહાપરાક્રમ કરવાનું ભાગ્ય વિનુ માંકડને સાંપડ્યું છે. મુંબઈની ચતુરંગીમાંથી એક મૅચમાં તેમણે પારસીઓની દસેદસ વિકેટો માત્ર ૬૧ રનમાં ખેરવી નાખી હતી! તે જ હરીફાઈમાં મુસ્લિમોની પણ ૮ વિકેટો તેમણે માત્ર ૧૦૦ રન આપીને જ કબજે કરી હતી.

૧૯૪૫માં ઑસ્ટ્રેલિયન સર્વિસિઝ ઇલેવન સામે કસોટીની મૅચો રમવામાં માંકડની વરણી થાય એ સ્વાભાવિક જ હતું. તે ટીમ સામે તે બે ટેસ્ટ મૅચો રમેલા ને કુલ ૧૬૨ રન નોંધાવ્યા હતા તથા ૨૫૩ રન આપી ૭ વિકેટ કબજે કરી હતી. કલકત્તાની 'કસોટી'ની મૅચમાં તેમણે ૭૮ રન નોંધાવેલા. માંકડની રમતથી ઑસ્ટ્રેલિયન

ટીમમાં ફ્રુમન (ફ્રી) ખૂબ જ પ્રભાવિત થયા હતા તે કહે છે, 'માંકડ બૉલને સરસ રીતે 'સ્પિન' કરી શકે છે એટલું જ નહિ પણ 'લેંગ્થ (Length) પણ સરસ જાળવી રાખે છે ઇંગ્લંડમાં હેડ્લી વેરાઈટીની પછી વિનુ માંકડ જેવો બીજો કોઈ સારો ડાબો ડીબૅ વરગી શકે તેમ નથી

તેજ વર્ષે સીલોન ગયેલી હિંદી ટીમની સાથે માંકડ પણ ગયા હતા ત્યાં કોલંબામાં રમાયેલી ટેસ્ટ મૅચમાં તો માંકડની બૉલિંગ બહુ કતરનાક મથાવી દીધા હતો તેમણે માત્ર ૩૪ જ રનમાં ૮ ખેલાડીઓને ફરી નાખ્યા હતા! આ પ્રવાસ દરમ્યાન તેમણે સરેરાશી ૨૧ રન નોંધાવેલા અને ૪૦૬ રનમાં ૨૦ વિકેટ હાંસલ કરી હતી જ સરાસરી દર વિકેટે ૧૫ જ રન થાય

'આમ 'બૅટસમૅન' અને બૉલર બન્ને રીતે ખ્યાતિ મેળવી ૧૯૪૬માં જ્યારે હિંદી ટીમ સાથે ઇંગ્લંડ ગયા ત્યારે મને બાગે જ ખ્યાલ હતો કિન્તુ સૌથી મોટું માન 'ક્રિકેટ ડબલ' તેમને મળ્યું ઇંગ્લંડમાં માંકડ અને અમરનાથ એ બેની ઉપર જ હિંદી ટીમની બૉલિંગનો બધો ભાર આવી પડયો હતો અને તે કામ તેમણે અતીવ જવાબદારી બૉલિંગથી બરાબર પાર પાડયું વિનુ માંકડે સરાસરી દર વિકેટે ૨૦ રન આપીને ૧૩૪ પ્રથમ કક્ષાની અંગ્રેજ વિકેટો ખેરવી વધુમાં એમ સી સી ટીમના ૭ ખેલાડીઓને તો માત્ર ૩૭ રનમાં જ આગળ ખેરવી નાખેલા! આખા પ્રવાસ દરમ્યાન ૧૧૨૦ રન નોંધાવીને તેમણે બૅટસમૅન તરીકે પણ પોતાની કીર્તિ કાયમ રાખી તેમણે પોતાને ખાતે કુલ ત્રણ સદીઓ નોંધાવી હતી અને ઉપરાંત ૭ મહીઓની ભાગીદારીમાં હાળો આપેલો, એટલું જ નહિ પણ તેમણે અને હજારેએ ૩૨૨ રનની ભાગીદારી નોંધાવીને તો આખા પ્રવાસનો મોટો વિક્રમ (record) કર્યો હતો! એ આખા પ્રવાસ દરમ્યાન પરદેશની આબોહવામાં પણ ૨૯ મૅચોમાંથી માત્ર એક જ મૅચ તે રમી શક્યા નહોતા, એ તેમનું આરોગ્ય કેવું મજબૂત છે તે બતાવે છે

વિનુ માંકડ અને વિજય મરચન્ટ ઇંગ્લંડમાં

આવા સર્વશ્રેષ્ઠ ડાબોડી બૉલર સરસ ઓપનિંગ બૅટ્સમૅન અને સર્વોત્તમ ફીલ્ડર તરીકે ખ્યાતનામ વિનુ માંકડની ઑસ્ટ્રેલિયા જતી હિંદી ટીમમાં પસંદગી થાય તેમાં શી નવાઈ?

વિનુને ક્રિકેટ વિષે ખૂબ જ મમત્વ છે અને તેને ખાતર પોતાની કોઈ પણ સુખસગવડ નિછાવર કરી નાખવાને તત્પર હોય છે તેમના વિષેની એક બીજી વાત એ છે કે તે બૉલિંગ ડાબે હાથે નાખે છે પણ બૅટિંગ તો જમણી બાજુથી જ કરે છે! ક્રિકેટ સિવાય બીજી કોઈ પણ રમતનો તેમને શોખ નથી તેમની ઉંમર હજી તો માત્ર ૨૮ વર્ષની છે અને લગ્ન થયું હોઈ એક પુત્ર પણ છે તે ચુસ્ત શાકાહારી છે, એટલું જ નહિ પણ સીગારેટ કે તમાકુ સુદ્ધાં અડતા નથી માત્ર ચાના તે ખૂબ રસિયા છે અને દિવસના ૨૫થી ૩૦ કપ ચા મોજથી ઉડાવી શકે છે મોટી મૅચોમાં રમવાનું હોય તે વખતે શાસ્ત્રીય રીતે ચંપી કરાવવાનો તેમને ખાસ શોખ છે ૧૯૪૪થી ગુજરાત ક્રિકેટ એસોસીએશનના પ્રમુખ સર ચિનુભાઈએ તેમને પોતાના પુત્રોને ક્રિકેટનું શિક્ષણ આપવા રોક્યા છે સ્વભાવે તે ખૂબ જ આનંદી ને મળતાવડા છે

વિનુ માંકડે ક્રિકેટ જીવનની શરૂઆત તો લેગ બૅટસમૅન તરીકે કરી હતી પણ આજે તો તે સર્વોત્તમ ડાબોડી સ્પિન બૉલર ગણાય છે તેમની બૉલિંગ ધીમી હોવા છતાં તે સરસ 'સ્પિન' કરી શકે છે તેમના 'લેગ-બ્રેક' એવા તો ઝડપી હોય છે કે બૅટસમૅનને તે મૂંઝવી નાખે છે ને અકધારી ધીમી બૉલિંગમાં અચાનક વચ્ચે વચ્ચે 'ફાસ્ટ' બૉલ નાખીને તે બૅટસમૅનને પોતાની ઝડપનો ખ્યાલ આવવા દેતા નથી બૅટસમૅન તરીકે પણ તેમનું સ્થાન ઊંચું છે મેદાનની ચારે બાજુ તે વિવિધ પ્રકારના ફટકાઓ ખૂબ આસાનીથી મારી શકે છે તેમની ફીલ્ડિંગ પણ ખૂબ ચપળ છે અને ઘણુંખરું 'સ્લિપ'માં જ તેમનું સ્થાન હોય છે

ગરવી ગુજરાતના આ પ્રતિનિધિ ઇંગ્લંડની માફક ઑસ્ટ્રેલિયામાં પણ પોતાના નામનો ડંકો વગાડીને પાછા ફરે એમ આપણે ઈચ્છીએ

વિજય મર્ચન્ટ (અનુસંધાન પાછળ પાન ૨૧થી)

પોતાની ઊંચાઈની ખોટ તે પોતાના પગની ચપળ ચિવટાઈ તથા સર્વગ્રાહી ચકોર નેત્રોથી ભરી કાઢે છે જ્યારે ગોલંદાજી (Bowling)ને પણ તે ફટકાર્યા વગર છોડતા નથી રનનો જુમલો વધારવા તે 'હુક'નો સરસ ઉપયોગ કરી શકે છે 'લેગ' તરફ બૉલને કૌશલ્યભરી રીતે વાળવાની તેમની કળા પર તો પ્રેક્ષકો વારી જાય છે તેમની સંરક્ષણાત્મક સંગીન રમત (Defence) તેમનો ઊંડો અભ્યાસ તથા અનુભવ બતાવે છે

ઇંગ્લંડમાં તેમણે મેળવી આ અસાધારણ સફળતાથી ૧૯૩૭માં

ઇગ્લંડથી હિંદ આવેલી લૉર્ડ ટેનિસનની ટીમ સામે હિંદી ટીમના કર્ણધાર તરીકે તેમની નિમણૂક થઇ. એ જવાબદારીના વધુ પડતા ભારને કારણે હો કે તે વખતે તેમની રમતને 'ફૉર્મ' નહિ હોવાને કારણે હો પણ પોતે વ્યક્તિગતરીતે એ વખતે ખાસ રમીનહિ શકેલા; છતાં એ અંગ્રેજ ટીમને પણ બે વખત હરાવીને પોતાની કર્ણધાર તરીકેની શક્તિઓનો તો પરચો આપ્યો જ.

૧૯૪૪માં સીલોન ગએલી હિંદી ટીમના કર્ણધાર તરીકેની માળા પણ તેમને જ આરોપવામા આવેલી. ત્યાં રમાએલી પાચ મૅચોમાં હિંદે બે વાર જય મેળવ્યો જ્યારે બાકીની મૅચો પૂરી થઈ શકી નહોતી.

૧૯૪૫ માં હિંદ આવેલી 'ઑસ્ટ્રેલિયન સર્વિસિઝ ઇલેવન' સામેની 'કસોટી'ની મૅચમા હિંદની બાજુ સંભાળવા વિજય મરચન્ટ જ કર્ણધાર નીમાએલા. ત્રણ કસોટીની મૅચોમા બે તો લગભગ અનિર્ણિત રહી; પણ છેલ્લી મૅચમાં હિંદે ઑસ્ટ્રેલિયાને ૬ વિકેટની સજ્જડ હાર આપીને પોતાની શ્રેષ્ઠતા પુરવાર કરી આપી. કલકત્તા ખાતેની મૅચમાં મરચન્ટ ૧૫૫ રન કર્યાં છતા નૉટઆઉટ રહેલા અને સરાસરી દરેક મૅચમાં ૬૦ રનનો મોટો ફાળો આપેલો. ઑસ્ટ્રેલિયન ટીમના કર્ણધાર એ. એલ. હૅસેટ તો મરચન્ટની રમત પર ખૂબ આફરીન હતા. તે લખે છે, 'વિજય મરચન્ટ માફક જોરદાર ફટકા મારનાર બૅટ્સમૅન (hard hitting batsman) મેં બહુ ઓછા જોયા છે કોઇ પણ બોલને તે જમીનથી ઊંચે ભાગ્યે જ ઉછાળે છે. સરસ ફટકો મારવા માટે તે પગનો જે પેંતરો લે છે તે તો ખરેખર પ્રેક્ષણીય છે આગળ વધીને સંરક્ષણાત્મક રમત રમવાની એમની કળા, તથા કયા બૉલને કેવો ન્યાય આપવો તેનો યોગ્ય નિર્ણય કરવાની શક્તિ—એ બે વસ્તુને કારણે તે પ્રથમ દરજ્જાના બૅટ્સમૅન બની શકયા છે.'

૧૯૪૬માં ઇંગ્લંડમા જે હિંદી ટીમ ગઈ હતી તે અનેક દૃષ્ટિથી ગૌરવની છે. ઇંગ્લંડમાં લાંબો વખત રહેલા શ્રી પટૌડીના નવાબ તેના કર્ણધાર હતા, જ્યારે ઉપ–કર્ણધાર તરીકે આપણા વિજય મરચન્ટ હતા ત્યાં હિંદી ટીમને કુલ ૩૩ મૅચોમાંથી ૧૫ મૅચોમા જીત મળી અને માત્ર ૪ મૅચમાં હાર મળી (બાકીની મૅચો અધૂરી જ રહી હતી.) તેનું ઘણું શ્રેય શ્રી વિજય મરચન્ટને ફાળે જાય છે. ત્યા તેમણે જે ચમકદાર રમત બતાવી તે અત્યારસુધીની તેમની જ્વલંત કારકીર્દીના કળશ રૂપ હતી. તેમણે ત્યાં આખા પ્રવાસમાં મળી કુલ ૨૬૩૦ રન નોંધાવ્યા જે સરાસરી દર મૅચે ૭૫ પ્રમાણે થાય! આ પ્રમાણ આખા ઇંગ્લંડમાં બીજે નંબરે આવતું હતું તેમણે કુલ ૮ સદીઓ નોંધાવી જેમાં એક તો બેવડી હતી! અને 'કસોટી'ની મૅચમાં સદી નોંધાવનાર તે એકલા જ હિંદી હતા. ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં કદી નહોતી એવી ભેજવાળી (wet) આબોહવામાં આવી રંગીન રમત બતાવવી એ કંઇ નાનીસૂની વાત નથી. વળી કૅપ્ટન તરીકે પણ તેમનામાં કેવા ઉચ્ચ ગુણો છે તેની પ્રતીતિ તેમણે પટૌડીના નવાબની ગેરહાજરીમાં જે મૅચોની કૅપ્ટનશિપ ધારણ કરેલી તે મૅચોનું પરિણામ જ બતાવી આપે છે. આવી ૧૩ મૅચોના તે કર્ણધાર હતા તેમાંની ૮ મૅચો તે જીત્યા, ૫ અધૂરી જ રહી, જ્યારે હાર્યા તો એક પણ નહિ.

ઇંગ્લંડમાં વિજયે જે યાદગાર વિજય મેળવ્યો તથા પોતાના ઉચ્ચ ગુણોની ઝાંખી આપી તેને કારણે આ માસ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૭માં ઑસ્ટ્રેલિયા જતી હિંદી ટીમના તે સર્વાનુમતે કર્ણધાર ચૂંટાયા છે. ઑસ્ટ્રેલિયા જેવી બળવાન ટીમ(જેણે ઇંગ્લંડની હારેલી ટીમને પણ ધાણી હાર ખવડાવી છે)નો સફળ સામનો વિજયની અનુભવી તથા તેજસ્વી નેતાગીરી જ કરી શકશે એમા લેશમાત્ર શંકા નથી.

આજ સુધીના ક્રિકેટના ઇતિહાસમાં મરચંટનું સ્થાન અજોડ રહ્યું છે. તેમની પ્રેક્ષણીય રમત, તેમણે નોંધાવેલા વિક્રમો ઇત્યાદિને કોઈ આંટી શકે તેમ નથી. પચરંગી મૅચોમાં અત્યાર સુધી તેમણે ૧૬૦૦ રન નોંધાવ્યા છે, જે દર મૅચે સરાસરી ૬૦ રન થાય જેમાં તેમણે ૪ વખત તો બેવડી સદીઓ નોંધાવી છે. રણજી ટ્રૉફીમાં તેમણે આજસુધી કુલ ૩૬૦૦ રન નોંધાવ્યા છે, જેની સરાસરી પણ દર મૅચે ૯૦ રન થાય છે. તેમાં ૧૬ તો સદીઓ છે, જે પૈકી એક ત્રેવડી સદી અને ત્રણ બેવડી સદીઓ છે! ૧૯૪૪મા તેમણે મહારાષ્ટ્ર સામે ૩૫૯ રન નોંધાવવા છતા 'નૉટ આઉટ' રહી જે વિક્રમ કર્યો છે તે તો એમના જીવનનો તથા હિંદના શ્રેષ્ઠ ક્રિકેટ જગતનો સર્વોચ્ચ આંક ગણાય છે અને તેને આજ સુધી કોઇ પણ હિંદી ખેલાડી આંટી શક્યા નથી આ સિવાય તો તેમણે કેટલાયે વિક્રમો કરેલા છે તે સર્વે જો અહીં ગણાવા બેસીએ તો તેનું એક મોટું પુસ્તક થાય.

પણ મરચન્ટની મહત્તા કેવળ આંકડાઓથી માપી શકાય તેમ નથી ક્રિકેટની રમતમા આજે તે એક સંપૂર્ણ ખેલાડી ગણાય છે. દરેક જાતના ફટકા (stroke) પર તેમણે અસાધારણ પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે પણ તેમાયે તેમની 'લેટ કટ' (Late cut) તો શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. મેદાનની ચારે દિશામા તે સુલભતાથી ફટકા મારી શકે છે તે કદી પણ બૉલને જમીનથી ઊંચે ઉછાળતા નથી, પણ તેમનો દરેક ફટકો જમીનને સમાંતર હોય છે કલાકોના કલાકો સુધી તે જરા પણ થાકયા વગર એકધારી રમત રમી શકે છે પોતાની સંગીન રમતમાં તે એક પણ 'ચાન્સ'ને સ્થાન આપતા નથી, એટલુ જ નહિ પણ એક પણ ફટકો ખોટો કે અપૂર્ણ મારતા નથી ગમે તેવી વિકટ પરિસ્થિતિ યા હવામાન હોય છતા તેમા તે જે ધીરજ, સ્વસ્થતા, આત્મવિશ્વાસ ને એકાગ્રતાથી રમે છે તે તો ખરેખર આશ્ચર્યકારક છે. હિંદના સર્વે ખેલાડીઓમા તે જ સૌથી વધુ શિસ્તબદ્ધ ખેલાડી છે અને જગતના બહુ જ ઓછા ખેલાડીઓ તે બાબતમા તેમની બરાબરી કરી શકે. એક વખત એ રમતમા જામી ગયા પછી સદી કે બે સદી નોંધાવરાવી દીધા વગર તેમને ઉખેડવા એ તો એક મહાભારત કાર્ય છે. ક્રિકેટમાં તેમની આ આશ્ચર્યકારક પ્રગતિ એ તેમના સ્વ-પ્રયત્નનું જ ફળ છે.

ક્રિકેટ વિષે તેમણે ઘણું ઊંડું વાચન કર્યું છે જગતના શ્રેષ્ઠ ક્રિકેટરો વિષે તે જેટલી વિશાળ માહિતી ધરાવે છે તેટલી ભાગ્યે જ બીજો કોઇ ખેલાડી ધરાવતો હશે કર્ણધાર તરીકે પણ તે અજોડ ગણાય છે. તેમની દૃઢતા, ચીવટ, ધીરજ, ગમે તેવા સંજોગોમા પણ સ્વસ્થતાથી કામ લેવાની તેમની આવડત, ટીમના દરેક સભ્યના ગુણાવગુણ તથા શક્તિ–અશક્તિ વિષેનું તેમનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન અને પોતાની સંગીન બૅટિંગ તથા રમત વિષેની અત્યંત સૂક્ષ્મ માહિતી ઇત્યાદિ ગુણોને કારણે હિંદી ટીમના કર્ણધાર તરીકે તેમના જેવી બીજી સમર્થ વ્યક્તિ ભાગ્યે જ મળે. એ દૃષ્ટિથી એક વિવેચકે જે એમ કહ્યુ છે કે 'વિજય મરચન્ટ એકલા જ હિંદી ટીમનું અરધુ બળ તો ધરાવે છે' એ ઉક્તિ તદ્દન સત્ય લાગે છે.

૩૫ વર્ષના આ તેજસ્વી ને ઘડાએલા ક્રિકેટર હજુ, બીડી કે દારૂને અડતા પણ નથી ને હજુ સુધી અપરણિત છે. મુંબઇની ચાર કાપડની મિલોના મૅનેજિંગ એજન્ટ્સ મેસર્સ ઠાકરસી મુળજી ઍન્ડ કંપનીના તે એક ભાગીદાર છે ક્રિકેટ સિવાય તેમને બીજી કોઈ રમતનો ખાસ શોખ નથી; તેઓ શારીરિક સ્વસ્થતા માટે કોઈક વાર ટેનિસ રમે છે.

પેઢુમાં થતા દરદને કારણે વિજય મરચન્ટ ઑસ્ટ્રેલિયા જવાના નથી એ છેલ્લા ખબરે હિંદની ક્રિકેટ–શોખીન જનતાને હતોત્સાહ ને ગમગીન બનાવી મૂકી છે. આપણે આશા રાખીએ કે ઑસ્ટ્રેલિયા જતાં પહેલાં તેમને સારું થઈ જશે.

રાજા કુંવરસિંહ

પૂર્વના સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધમાં જે તેજસ્વી નેતાઓની ઉજ્જ્વલ રેખા ચમકી ગઈ તેમાં રાજા કુંવરસિંહનું સ્થાન ઘણું જ ઊંચું છે. બિહારના શાહબાદ જિલ્લાના આ ૮૦ વર્ષના વૃદ્ધ રાજપુત રાજાએ યુવાનોને પણ શરમાવે તેવી સ્ફૂર્તિ તથા બહાદુરીથી ક્રાંતિકારી સૈન્યનું જે સફળ સંચાલન કર્યું તેની પ્રશંસા તો ખુદ અંગ્રેજોએ પણ કરી છે. એટલું નહિ પણ સાતસાત વાર તાલીમબદ્ધ અંગ્રેજ સેનાને તેણે જે હાર આપી તેથી ભલભલા અંગ્રેજ સેનાપતિઓની પણ ઊંઘ ઊડી ગઈ હતી. પાસે નહોતા સૈનિકો કે નહોતો તોપ આદિનો ભારે લશ્કરી સરંજામ છતાં કેવળ અપૂર્વ યુદ્ધકૌશલ્યથી તેણે અંગ્રેજોને જે સજ્જડ શિકસ્તો દીધી તે તેને જગતના પણ ઉચ્ચ સેનાપતિઓની હરોળમાં બેસાડે તેવી છે.

જિંદગીમાં અનેક સલ્તનતો બદલાની પણ બિહારમાંના એના પરંપરાગત રાજપુત રાજ્ય પર તરાપ મારવાની કોઈ હિંમત કરતું નહિ. પણ લૉર્ડ ડેલહાઉસીએ આ બહાદુરોનું રાજ્ય ઝૂંટવી લેવાની હિંમત કરી ત્યારથી તેણે અંગ્રેજોને ઉખેડી નાખી ફરી સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો નિશ્ચય કર્યો અને નાનાસાહેબ પેશ્વા સાથે મસલતો શરૂ કરી.

નિશ્ચિત યોજના પ્રમાણે સત્તાવનનો દાવાનળ ફાટી નીકળ્યો કે તરત બિહાર સ્થાની હિંદી પલટનો જગદીશપુરમાં રાજા કુંવરસિંહના નેતૃત્વ હેઠળ ભેગી થઈ. તેણે પ્રથમ તો જિલ્લાના મુખ્ય શહેર આરા ઉપર હુમલો કરી તે જીતી લીધું અને કિલ્લામાં ભરાઈ બેઠેલી અંગ્રેજ સેનાને ઘેરો ઘાલ્યો. એ ઘેરો ઉઠાવવા દાનાપુરથી કૅપ્ટન ડનબારની સરદારી હેઠળ આવેલી સેનાને કુંવરસિંહે ગેરિલા પદ્ધતિથી એવી તો સજ્જડ હાર આપી કે માંડ ૫૦ માણસો બચતા પાછા ફરી શક્યા. આથી મેજર આયર મોટી સેના લઈ ચડી આવ્યો. એ યુદ્ધમાં છેલ્લી ઘડીએ બાજી પલટાઈ જવાથી કુંવરસિંહે પાછા હઠીને પોતાની રાજધાની જગદીશપુર જઈ મોટી લડાઈની તૈયારીઓ કરવા માંડી. પણ એ તૈયારી પૂરી થાય તે પહેલાં જ આયર ચડી આવ્યો. કુંવરસિંહને એક બે નાની લડાઈઓ પછી જગદીશપુર પણ છોડવું પડયું ને તેણે બિહારના જંગલોમાં પોતાનું થાણું નાખ્યું.

એવામાં એક અમુક પલટન આઝમગઢથી અયોધ્ય જતી હતી તેને ભીડાવવા રાજાએ વીજળી ઝડપે અતરોલિયાના કિલ્લામાં જઈ પડાવ નાખ્યો. મિલમૅનની સરદારી નીચે અંગ્રેજ સૈન્યે કુંવરસિંહ પર હુમલો કર્યો. કુંવરસિંહે પીછેહઠનો દેખાવ કર્યો. આથી ઉતાવળ જઈ અંગ્રેજ સેના ભોજન કરવા બેઠી, પણ કોળિયા મોંમાં મૂકે તે પહેલાં તો કુંવરસિંહે પાછા ફરી સિંહની માફક તૂટી પડીને અંગ્રેજોને સજ્જડ હાર દીધી. તેનું વેર લેવા બનારસથી કર્નલ ડેમ્સ મોટા સૈન્ય સાથે ચડી આવ્યા. પણ તેની યે મિલમૅન જેવી જ ભૂંડી વલે થઈ.

હવે વખતો કલકત્તાના રસ્તા પર આવેલા કાશી તરફ કુંવરસિંહે નેમ સાધી. આથી ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ કૅનિંગ ગભરાયો અને તેણે ફસાઆવતા સેનાપતિ માર્ક કરને મોકલ્યો. પણ માર્ક કરનેય હાર ખાઈને નાસી જવું પડયું. એવામાં સેનાપતિ લગર્ડ જબ્બર સેના સાથે ચડી આવ્યો. ગંગાની જેમ બને તેમ નજીક જઈ કોઈ અનુકૂળ સ્થળે લડી શકે તે માટે કુંવરસિંહે એક યુક્તિ કરી. પોતાના સૈન્યના થોડા ચુનંદા સૈનિકોને લગર્ડના માર્ગમાં આવતી તાનુ નદી પરના પુલ પર મોરચો બાંધી ત્યાં જ રોકી રાખી પોતે બાકીના મોટા ભાગના સૈન્ય સાથે ગંગા તરફ કૂચ કરી અને લગર્ડના સ્વાગત માટે તૈયાર થઈ ઊભો. લગર્ડ ને કુંવરસિંહ વચ્ચે જે યુદ્ધ થયું તેમાં પાસે તોપખાનું હોવા છતાં લગર્ડનો સખત પરાજય થયો.

કુંવરસિંહને ગંગા પહોંચતો અટકાવવા હવે સેનાપતિ ડગલાસ ચડી આવ્યો. પણ તેને ય હાર ખાવી પડી. ફરી ડગલાસે મોટું સૈન્ય લઈ હુમલો કરી કુંવરસિંહનો હાથીઓ કબજે કર્યો. કુંવરસિંહે પોતાના સૈન્યને નાના વિભાગોમાં વહેંચી નાખી જુદેજુદે રસ્તે થઈને ગંગા તરફ મોકલ્યું. આથી ડગલાસ લેશમાત્ર પીછો પકડી ન શક્યો.

ગંગાએ પહોંચી કુંવરસિંહે પોતે બાલિયા આગળથી નદી પાર કરશે એવી અફવા ફેલાવી, અંગ્રેજ સૈન્યને ભુલાવામાં નાખી પોતે સૈન્ય સાથે શિવપુર ઘાટેથી હોડીમાં ગંગા પાર કરી. છેલ્લી હોડીમાં તે ગંગા પાર કરતો હતો ત્યાં અંગ્રેજ સેના આવી પહોંચી ને કિનારા પરથી ગોળીબાર કરવા લાગી. દુર્ભાગ્યે એક ગોળી કુંવરસિંહના કાંડામાં પેસી ગઈ. તેનું વિષ આખા શરીરમાં ફેલાઈ ન જાય તે માટે તે બહાદુર વીર ઝટ પોતાની તલવાર કાઢી કોણી સુધીનો હાથ કાપી નાખી ગંગામાં ફેંકી દીધો અને ઘા પર પાટો બિરાજી દીધો!

ગંગા પાર કરીને તેણે વીજળી વેગે પોતાની રાજધાની જગદીશપુર કબજે કરી. આ સાંભળતાં જ આરાથી લીગ્રાન્ડ મોટા તોપખાના સાથે ચડી આવ્યો. પોતાનું લશ્કર થાકેલું, રણસાહિત્ય અપૂરતું ને પોતે ઘવાએલો,—એવી સ્થિતિ છતાં તે કુશળ સેનાનીએ અંગ્રેજ સૈન્યને એવી તો સજ્જડ હાર આપી કે ખુદ અંગ્રેજોએ જ તેને મોટી ભૂંડી હાર તરીકે વર્ણવી છે. આમ, પૂરા આઠ માસ બાદ કુંવરસિંહે પોતાની પ્યારી જન્મભૂમિને પરદેશી ફિરંગીઓની એડી તળેથી મુક્ત કરી અને પોતાનો વિજયી ધ્વજ મહેલ પર ફરકાવ્યો. પણ એવામાં હાથનો ઘા વકરી જવાથી તે મહાન સેનાનાયક ૧૮૫૮ની ૨૬મી એપ્રિલે પોતાના વિજયી ધ્વજની છાયામાં જ મૃત્યુ પામ્યો.

પદ્મ વહુ

શ્રદ્ધાનો છેલ્લો બારીક તાંતણો હમેશાં કસોટીની અંતિમ પળે જ તૂટી જાય છે. એ ટકાવી રાખવાની માણસમાં તાકાત હોય . . .

શ્રી તારાશંકર બંદ્યોપાધ્યાયની મૂળ બંગાળી વાર્તા પરથી અનુવાદક રમણિક મેઘાણી

એ ચંદ્રબાબુની પાઠશાળા હતી શિયાળાની સવારે છોકરાઓ આંગણામાં પાથરેલી ચટાઈઓ પર વિદ્યાર્થીઓ બેઠા હતા આંગણાના એક ખૂણામાં મોટું એવું લીમડાનું ઝાડ હતું એ લીમડાને ફરતો ઓટલો એ જ ચંદ્રબાબુનું આસન ત્યાં બેઠાબેઠા એ સંસ્કૃત ચોપડી વાચતા હતા કુરૂપ ચહેરો—જોતા જ મૂછો ઊડીએ ગયો છતા કેમ જાણે ગમતા પણ ઉપજતી અને વળી માણસની નિર્મમતાએ ગામના વિરૂપ ચહેરા તરફ જોતાં ભય પણ લાગતો

એમના આખા શરીરે રક્તપિત્તનાં ગળણના ચાઠા હતા નાક ફૂલીને જાડું બની વાંક થઇ ગયું હતું આંખની નીચેની પાંપણો ન જાણે કઇ રીતે અવળી થઇ ગઈ હતી કે એની અંદરની ફિક્કી રતાશમાં સદાયે મેલ દેખાતો આખું યે શરીર કંઈ પણ મેળ વિના ફૂલી ગયું હતું ધોળાકાળા ડાઘથી શરીર આખું છવાઈ ગયું હતું એવું વિરૂપ વદન જોઈ વિદ્યાર્થીઓ ભય અનુભવતા બાળક કિશોરોને ત્રાસ ઉપજે એવું વિકૃત એમનું વદન હતું

આમ છતા એમની શાળા ચાલતી એમની શિક્ષણ-પદ્ધતિ વખાણાતી એમનું જ્ઞાન અગાધ હતું એમનો આધાર હતો માત્ર આ શાળા, પુસ્તકો ને પત્ની ઘર અને પાઠશાળાની બહાર એ ભાગ્યે જ નીકળતા કોઈ આવતું તો મળતા ખરા, છતા વાતો એવી રીતે કરતા કે જાણે પોતે ગુનાહ કરાયો ન હોય!

વિદ્યાર્થીઓ પોતપોતાના પાઠ પાકા કરતા હતા એક જણ ઊંચું કરીને મોં ફાડીને ટગર જોતો હતો બાજુની તળાવડીના કાંઠા પરના શીમળાના ઝાડ પર ટીંટોડીઓના ટોળા કુદકા મારતા ખેલતા હતા પાછળની હારમાં છોકરાઓ અંદરોઅંદર આંખમિચામણા કરતા હતા બે જણા અરવાળાની રમત રમતા હતા

અચાનક આઠેક વર્ષનો એક છોકરો એકાએક આની બાજુના છોકરા પર કૂદ્યો અને તેને એક મુક્કી લગાવી એનું નાક લોહીઆળ કરી મૂક્યું! શાળાની શાન્તિ તૂટી છોકરાઓ અધીર થઇ ઊઠ્યા ચંદ્રમોશાય વાચતા હતા તે ચોપડી એક બાજુ મૂકી લીમડાની સોટી ઉગામી બોલ્યા 'મૂક, મૂક' એઈ ચારુ, મૂકી દે એને!'

એમના પત્ની રસોડામાં હતા દોડતા આવીને બનેને એમણે જુદા પાડ્યા અને ખૂબ જ મૃદુ સાદે લાગી લાજમાંથી કહ્યું, 'ર, લડો મા ભણ્યા નથી કે 'ઝઘડો દરવો ના કહી '

માસ્તર પત્નીનો સ્વભાવ જ આ હતો,—લાંબી લાજ ને મૃદુ સાદે વાત એમનું મોઢું છોકરાઓએ પણ પૂરેપૂરું-સરખી રીતે ક્યારે ય જોયું નથી, કે ક્યારે યે એમને મોટે સાદે બોલતા સાંભળ્યા નથી ચારુ રોષથી ફુલાતો હતો એ બોલ્યો, 'તે આ શા માટે મને બાપ સામે ગાળ દીધી?'

ઘવાએલો નિશાકર માત્ર રડતો જ હતો, 'એં એં મારે નાક . એં . એં .. લોહી કા ..'

માસ્તર-પત્ની બોલ્યા,'ચારુ,તારે કહેવું હતું ને? માર્યું શા માટે?'

'પણ મને બાપ સામે ગાળ શાનો દે?'

ચંદ્રમોશાય બોલ્યા, 'વિચારવા જેવી વાત છે, પદ્મવહુ પિતૃભક્તિનું તે ઈનામ આપવું કે સજા?'

માસ્તર-પત્ની એમની ટેવ મુજબ ધીરે સાદે બોલ્યા, 'ચારુ, તું આજે બે વાગ્યા સુધી ઊભો રહેજે અને નિશાકર, તું જા, ચારુના બાપુ પાસે એમને બધી વાત કરી એમની માફી માગીને આવ, જા '

ચંદ્રમોશાય બોલ્યા, 'બરાબર ન્યાય થયો, વાહ!' આટલું કહી એ ફરી વાચનમાં પરોવાઈ ગયા પત્નીએ પૂછ્યું, ફરી કેમ વાચવા માંડ્યા? છોકરાઓના પાઠ તપાસી એમને રજા આપી દો પાણી ગરમ થઇ ગયું છે, નાહી લો'

...ડી બાજુએ મૂકી એ બોલ્યા, 'હા,
ને પછી જરા હસીને,—'પણ છતાંયે
હવે તો નથી સહેવાતું'
...આપ્યો નાના બાળકોને બોલાવીને
...ઉ, આવો તો!'
...કે પાસ થયેલા બાઇ છે પતિની
...ભણાવે છે
...ટર' કહે છે ચંદ્રમોશાય એમના
...રાકરની ચંદ્રમોશાય પાસે જઇને
પાટી ધરીને ઊભા રહ્યા ચંદ્રમોશાયે એમની પાટી પર નજર ફેરવી
જઈ કોઇને કહ્યું 'રાઇટ', કોઇને કહ્યું કે 'આટઆટલી ભૂલ છે'

એ કોઈની ચોપડી પાટી કે પેન-પેન્સિલને અડતા નહિ દાખલો
ગણી બતાવતા તે પણ લીંગડા પર ઝૂલતા પાટિયામાં કહેતા કે, 'સહુ
પહેલા નાની બાજુએથી શરૂઆત કરવી જોઇએ

મ સ્તર-પત્ની નાના વિદ્યાર્થીઓને પૂછતા 'કહે જોઇએ આપણે
ત્યાં લીલા રંગની કઇ કઇ ચીજ છે?' આમ અભ્યાસક્રમ ચાલતો

શાળામાં રજા પડી ગઈ રસ્તા ઉપરથી હજી બાળકોનો કલરવ
સંભળાતો હતો માસ્તર પત્નીએ ઘૂંઘટો દૂર કર્યો દેખાવમાં એ સાદન
સામાન્ય સ્ત્રી લાગે છે ઊલટું જરા શામળી કહેવાય મા આટલું કહી ને
આંગણું વાળવામાં પરોવાઈ વાળતાંવાળતાં એ બોલી, 'એવુંએવું
તમે શા માટે મને કહો છો?

હાથમાં ચોપડી લઇ ઊભેલા ચંદ્રમોશાય બોલ્યા, 'શું કહ્યું મેં?'

એમની સામે તાકી રહી પદ્મ બોલી 'કેમ ન કહ્યું કે વેળા ?'

ચંદ્રમોશાય વ્યથિત થઈ બોલ્યા 'સાચે જ પદ્મ વહુ, હવે આ
નથી સહેવાતું'

પદ્મ વહુની આંખો છલકાઈ ઊઠી એ મૂંગીમૂંગી જ આંગણું
વાળવા લાગી આંગણું વાળ્યા બાદ એક પાટલો, બાલદી વગેરે લાવી
લીંગડાના તેલની શીશી ને એક અંગૂછો લાવી મૂક્યા એ બોલી, 'લો
તેલ ચોળો, માલિશ કરો

ચંદ્રમોશાય તેલ માલિશ કરવા બેઠા પદ્મ વહુ લીંગડાના પાંદડા
ઉકાળેલા ગરમ પાણીની હાંડી લઈ આવ્યા હાંડીના મોં આડો અં
ગૂઠો રાખી એણે એક ટોપામાં પાણી નાખ્યું, ને પછી હથેળી આગળ
ધરી એણે પતિને કહ્યું 'લાવો, જરાક વાંસે માલિશ કરી દઉં'

'રહેવા દે, મેં માલિશ કર્યું છે' પતિએ કહ્યું

પદ્મ વહુ બોલી 'આ જ તમારી ટેવ બૂરી છે કપડાંને અડવા ન
દેવી શરીરે હાથ લગાડવા ન દેવો જુઓ, અડયે જ રોગ થતો
હોત તો તો જોઈતું 'તું જ શું? એ તો ભાગ્યની વાત છે

ચંદ્રમોશાયે કહ્યું, 'તને ખબર નથી પદ્મ વહુ રહેવા દે શું થશે
એથી વળી? દવા તો ઘણી યે થઇ ગઇ!'

પદ્મ વહુ બોલી, 'રવિવારનું વ્રત તમે શા માટે મૂકી દીધું? રવિનું
સ્તવન પણ હવે કેમ નથી કરતા, કહો તો?'

હવે ચંદ્રમોશાય બોલ્યા, 'એ બધું ખોટું છે, પદ્મ વહુ કંઈ કરતા
કંઈ ફેર નથી પડતો ઘણું યે કરી જોયું બધું નકામું છે મા બધું'

પદ્મ વહુ બોલી, 'ના, ના, ધર્મ તે કંઈ ખોટો હોતો હશે? જુ
ઓ, ભગવાનના કોપ વિના આ ભયંકર રોગ થાય જ નહિ, ભગવાન
પ્રસન્ન થતાં ફરી સારું થઈ જશે ભગવાનને ભૂલશો મા'

પદ્મ વહુ ઓસરીમાં ભોજનની તૈયારી કરી ભાણું કાઢવામાં
પરોવાઇ જમવાનું પતાવીને ચંદ્રમોશાય બોલ્યા 'તને જોઈને પ્રેમ
માં માનવાનું મન થાય છે, પદ્મ વહુ જાણે છે, ભગવાન પાસે હું
શાની કામના કરું છું તે? હું માગું છું કે એ તને સાજીનરવી શરીર
લાંબુ આયખું આપે'

પદ્મ વહુ સહેજ રોષ કરી પેલી બોલી 'હું મારું કામ કરું છું
મારે માટે તમે ચિંતા ન કરશો તમે તમારા પોતાના માટે જ ભગ
વાનને ભજો એ હું માગું છું'

પણ આજથી દસ વર્ષ પર ચંદ્રમોશાયને આ દરદ જ્યારે પહેલ
વહેલું દેખાયું ત્યારે પદ્મવહુ પ્રજી ઊઠી હતી દરદનું નામ સાંભળીને જ
એ રસોડાની ચાવીમાં ખૂણી પકડીને પોતાના કમનસીબ વિષે વિચા
રમાં પડી ગઇ હતી ચંદ્રમોશાય ત્યારે ઘરમાં દૂઝિયા વાળીને ઊંધા
પડ્યા પડ્યા રોતા હતા પદ્મવહુને પોતાના ગામનો રક્તપિત્તને લીધે
ગળી ગયેલા અંગોવાળો ભિખારી યાદ આવ્યો હતો કેવો કુરૂપ હતો
એ, ને કેવી દુર્ગંધ આવતી હતી એના શરીરમાંથી? ને ટપ ટપ એની
આંખમાંથી આંસુ સરી રહ્યા હતા, રસોઈ અધી થઈ ગઈ હતી પણ એ
પૂરી ન થઇ ચૂલો જ પૂરેપૂરી ઠંડો થઇ ગયો ચંદ્રમોશાયે પણ તે દિવસ
નહોતું ખાધું આખો દિવસ એ એમ ને એમ પડ્યા રહેલા સાંજટાણે
ઊઠીને સરખા બેસીને એમણે સાદ પાડ્યો હતો કે 'પદ્મ વહુ!'

કોઇએ જવાબ ન આપ્યો એમણે ફરી સાદ પાડ્યો, 'પદ્મ વહુ'

સાંજના અંધારામાં માત્ર તમરાં બોલતાં હતાં માનવીનો સાદ
ક્યાંયે સંભળાતો નહોતો ત્યારે પદ્મ નાસી ગઇ હતી, ચાર ગાઉ દૂર
એનું પિયર હતું ત્યાં જઇ માના ખોળામાં માથું નાખી એ ધ્રુસકે
ધ્રુસકે રડતી હતી એની મા પણ રડતી હતી

પણ એનો બાપ જુદી પ્રકૃતિનો માણસ હતો એ બોલ્યો, 'તેં
બહુ ખોટું કર્યું બેટા, ચાલ, આજે જ તને પાછી મૂકી આવું'

ને પદ્મ ધ્રુસકાં મૂકતી બોલી ઊઠી હતી કે, ના, ના, હું ત્યાં
નહિ રહી શકું બાપુ હું મા નહિ સહી શકું'

ને પુત્રીને માથે હાથ ફેરવતા પિતાએ કહ્યું હતું કે, 'બેટા તું તો
સમજે છે મારી દીકરી રામાયણ મહાભારત બધું યે તેં તો વાંચ્યું
છે રક્તપિત્તીઆ પતિને વેશ્યાને ત્યાં લઈ જતી સતીની વાત તું તો
જાણે છે ને એમ!'

પદ્મ રડતી હતી એણે માથું હલાવી વિરોધ દર્શાવ્યો, 'ના,
ના, હું ત્યાં નહિ રહી શકું' બાપે કહ્યું 'ઠેરપૂરો કમનસીબ પૂર્વ
જન્મના પાપ વિના આવો રોગ કોઇને યે ન થાય પણ તું શા માટે
આ જન્મમાં નવું પાપ કરે, બેટા? આવતા ભવનું ભાગ્ય બાંધવું
જ જોઇએ ને, બેટા? એના કુરૂપને જોઈ તું એનો—તારા પતિનો ત્યાગ
કરે, ને પછી આવતા જન્મમાં તને આવું જ દરદ નહિ ઉપડે એમ
કોણ કહી શકે છે? આવશે જન્મ શા માટે, આ જન્મમાં પણ'

ને આ વાતથી નાસી જઇને પદ્મની મા બોલી ઊઠી 'તમે પણ
કેવી વાત કરો છો! આ બધી વાતો બહુ સારી છે કેમ?'

મા આખી રાત મનોમન અજંપામાં મથ્યા રહીને વળતી સવાર
પદ્મે પિતા પાસે જઇને કહ્યું હતું બાપુ ચાલો મને મૂકી જાઓ?'

ને ત્યારથી પિયરથી પાછા વળ્યા બાદ પદ્મે એટલી તો નિષ્ઠા
પૂર્વક પતિસેવા આરંભી દીધી કે જેની તુલના ન થઈ શકે ગામનો
આબાલવૃદ્ધ નારીસમૂહ માત્ર વિસ્મય જ ન પામતો, પણ જે વિપુલ
શ્રદ્ધાની અંજલિ પદ્મને આપી તે પણ અતુલનીય હતી

પરંતુ પદ્મ તો એ તરફ જરા સરખી યે નજર પણ ન કરી

એકાએક જ ગામના જીવનમાં મોટા પલટા આવ્યા ચંદ્રમોશાયની
શાળા પડી ભાંગી મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓએ શાળા છોડી દીધી
ન જાણે ક્યાંથી એક નવો પાસ (અનુસંધાન આગળ પાન ૨૩ મે)

કલાનાં રૂપરહસ્યની શાસ્ત્રીય સમજણ આપીને રસદૃષ્ટિ ખીલવતી લેખમાળા

સ્થાપત્ય

શ્રી અર્ધેન્દ્રકુમાર ગાંગુલીના મૂળ પરથી અનુવાદક
સૌ. શ્રી અપર્ણાબેન નિવેદી

૪–સ્થાપત્યકળા : સર્વ કળાઓની જનની

સ્થાપત્યકળા (architecture) બીજી બધી કળાઓની જનની છે. ગૃહનિર્માણ થયા વિના ચિત્ર ચીતરવાની જરૂર ઊભી થતી નથી. માણસે સૌ પ્રથમ ચિત્રો આલેખવાની શરૂઆત ઘરની ભીંતો પર કરી. આમ, ભીંતના ભૂષણ (decoration) રૂપે જ ચિત્રનો જન્મ થયો. ઘરની ભીંતો ન હોય તો મોટાં ફલકચિત્રો આલેખવાનું સ્થાન ન મળે. પૃથ્વી પરના સૌથી પ્રાચીન ચિત્રો પર્વતગુફાઓ (caves)ની ભીંતો પર જ આલેખાએલા છે (દાખલા તરીકે પીરીનીઝ પર્વતની આલ્તામિરા ગુફામાનું આદિમાનવે આલેખેલું આ નીચેનું ચિત્ર).

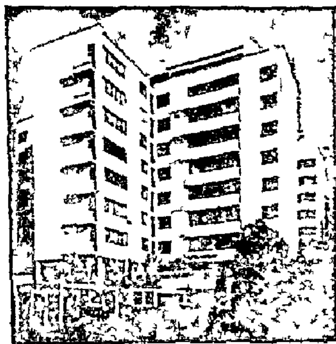
એ જ પ્રમાણે ખ્રિસ્તીયુગનું પ્રથમ ચિત્ર ભૂમિના પેટાળમાં ગુપ્તગૃહ (catacombs)ની ભીંત પર ચીતરાયું હતું. ઇટાલીની શ્રેષ્ઠ ચિત્રમાળા દેવળની દીવાલોના જ ભૂષણ રૂપે, ભક્ત અને ઉપાસકોના ભક્તિરસના ઉપાદાન રૂપે ચીતરાઇ હતી. એટલા માટે ભિત્તિચિત્ર (fresco–painting) એ ચિત્રકળાનું પ્રથમ રૂપ કહેવાય છે ભારતવર્ષમા પણ (આદિમ યુગની ચિત્રાવલિઓ પછી) અજન્તાની ગુફાના ભીંતચિત્રો આજે સૌથી પ્રાચીન ગણાય છે. પ્રતિમા–શિલ્પમા પણ એમ જ છે. એ કળા પણ સ્થાપત્યની અનુગામી છે. માણસના હાથે ઘડાએલી સૌથી પ્રાચીન શિલ્પ–પ્રતિમા (sculpture) સ્થાપત્યની સાથે જ સંકળાએલી છે. દેવતાની મૂર્તિનું રક્ષાગૃહ થયું મંદિર, દેવાલય અને ખ્રિસ્તી દેવળ. મૂર્તિનું સ્થાન મંદિરની અંદર તેમજ બહાર પણ ખરું. મૂર્તિ–શિલ્પ સ્વતંત્ર શિલ્પ તરીકે આચરાવા લાગ્યું તે પહેલા તે મંદિર, મકાન તેમજ જુદાજુદા કીર્તિસ્તંભો (monuments) સાથે સલગ્ન—જોડાએલું હતું. પ્રાથમિક અવસ્થામાં તો મૂર્તિ–શિલ્પ સ્થાપત્યની સાથે યુક્ત (architectural sculpture) જ હતું અને આદિ યુગમા તે સ્થાપત્યના અલંકાર તરીકે વપરાતું. એટલા જ માટે, શિલ્પી ઘણી વખત, આકૃતિ અને પ્રકૃતિમા, તેમજ પ્રમાણ અને કલ્પનામાં સ્થાપત્યકળાની પ્રયોજનીયતાને વશ વર્તીને ચાલે છે. સ્થાપત્યના આ હકને લઈને તેની પોતાની સત્તા ઘટી જાય છે આના ઘણા દાખલા મંદિર સાથે સંલગ્ન એવી શિલ્પ–પ્રતિમાઓમા મળી આવે છે દાખલા તરીકે શિલ્પ જ્યાં સુધી સ્થાપત્યની સાથે જોડાએલું હતું ત્યા સુધી ચતુર્મુખ મૂર્તિશિલ્પ (એટલેકે જેને ચારે બાજુથી જોઇ શકાય એવી છૂટી પરિપૂર્ણ મૂર્તિ)ની કલ્પનાને અવકાશ જ ન હતો મંદિરની અંદર ગોપાએલી મૂર્તિ પણ માત્ર સામેથી જ દર્શનીય હતી આ અવસ્થામાં શિલ્પ સ્વતંત્ર ન હતું; માત્ર મકાનો કે મંદિરોના અંગવિશેષના અલંકારો તરીકે જ તેનું મૂલ્યાંકન થતું વળી કોઇ રાજા, મહાપુરુષ કે સાધુસંતની પ્રતિમૂર્તિ (portrait) મૂકવી હોય તો તેને પણ કીર્તિસ્તંભ (monument) યા સમાધિની સાથે સંયુક્ત કરવાની જ પદ્ધતિ હતી. (એટલેકે પ્રથમ એ કીર્તિ–સમાધિનું સ્થાપત્ય રચાય અને પછી તેમા મૂર્તિ જડાય) પ્રાચીન આસીરિયા, ગ્રીસ તેમજ યુરોપના ગૉથિકયુગની કળાઓમા આ રીતે પ્રતિમા-શિલ્પ સ્થાપત્ય-કળાને અધીન રહ્યું હોવાનાં ઘણા ઉદાહરણો છે.

વળી, માણસના નિત્ય વ્યવહારની કળામય વસ્તુઓનો પણ ઘણીખરીનો આધાર મકાનના સ્થાપત્યના ઉપર જ રહેલો છે. ઘરના ઉપસ્કરો, ખાટલા, આસન, ચટાઇ, ગાલીચા, ગાદી તકિયા, ઘડા-ગાગર, વાડકા-પ્યાલા, પાનની પેટી આદિ અનેક ગૃહવાસ અને ગૃહસજાવટના ઉપકરણો સ્થાપત્યકળાની–વાસ્તુકળાની–સાથે જ જોડાએલા છે. ગૃહ ન હોય તો ગૃહશોભા અને ગૃહવાસની એ બધી વસ્તુઓ અને ઉપકરણોની કાઇપણ આવશ્યકતા કે મૂલ્ય નથી.

એટલે, જોઈ શકાય છે કે કલાશિલ્પ (painting and sculpture)અને કારુશિલ્પ (applied and industrial art–કારીગરી) એ બંને કલાઓ સ્થાપત્યની છાયામા જ જીવે છે એમનું સ્વતન્ત્ર અસ્તિત્વ નથી એમ કહીએ તો પણ અતિશયોક્તિ ન કહેવાય.

સ્થાપત્ય અથવા વાસ્તુકળાની બીજી એક વિશેષતા એ, કે તે માણસના સમાજ અને સામાજિક જીવનની સાથે બહુ નિકટપણે જોડાએલું છે ઉત્સવગૃહો, સભામંડપો, નાટ્યશાળાઓ અને નાટ્યમંડપો વગેરે પ્રકારના સ્થાપત્યો અનેક માણસોના મિલન અને એકત્ર સમાગમ માટેનું એક આચ્છાદન રચે છે આપણું એક ગૃહ અથવા વાસ્તુ, તે પણ એકાધિક માણસ અને તેમનાં પુત્રકલત્ર તથા સગાવહાલાના એકત્ર વસવાટ માટેની નિલયભૂમિ છે. સ્ત્રીને કેન્દ્રમાં રાખીને જ એકેએક ગૃહવાસ નિર્મિત થાય છે માટે જ કહ્યું છે 'ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતે.' એક એક ગૃહમાં એક એક પરિવાર વસીને સમાજને એક એક એકમ (unit) રચી આપે છે; અને આવા ઘણા પરિવારોની સમષ્ટિના સમાહારથી સમાજનું સંયોજન થાય છે. અમુક ઝૂંપડીઓની આવી સમષ્ટિથી એક એક ગામડું બને છે; અનેક જુદા વાસ્તુગૃહોના સમાહારથી શહેરનો જન્મ થાય છે. ગામડાની ઝૂંપડીથી માંડીને શહેરની મકાનશ્રેણી સુધી સર્વનો આધાર સ્થપતિ અથવા વાસ્તુશિલ્પીના ઉપર રહેલો છે. વાસ્તુશિલ્પ બાદ કરીએ તો સમાજ ટકી જ શકે નહિ.

ગામડામા કે શહેરમા, માણસના સામાજિક જીવનની ટેવો (habit) અને રીતિપદ્ધતિ (mode of life) પ્રમાણે જ વાસ્તુશિલ્પની સંયોજના અને રૂપમાં પરિવર્તન થાય છે માણસના ન્યાતસમૂહો કે ધંધાસમૂહો (community) જે પ્રમાણે જીવન વ્યતીત કરતા હોય, તેની પ્રયોજનીયતા અને રુચિ પ્રમાણે જ તેનું વાસ્તુશિલ્પ રૂપ અને મૂર્તિ ગ્રહણ કરે છે. આ રીતે માણસના જીવનની પ્રતિકૃતિ અથવા પ્રતિબિમ્બ તેના ગૃહવાસના રૂપ (form) અને નકશા (design)માં પ્રતિબિમ્બિત થાય છે. બંગાળની જીવન વ્યતીત કરવાની પ્રથા અને રીતિ–નીતિ બંગાળીના ઘરના ચોક, પૂજનો ઓરડો, ઓટલો, ચોકને મળતી પરશાળ, શયનગૃહ, ગૌશાળા અને સ્નાનગૃહ આદિની વ્યવસ્થા તથા સંસ્થાનરીતિ (plan)માં પ્રતિફલિત થાય છે. જોકે છેલ્લાં ૨૫–૩૦ વર્ષમાં બંગાળના સામાજિક જીવનની રીતિપદ્ધતિમા ઘણી જાતના પરિવર્તનો થયા છે અને આ પરિવર્તન તેના આધુનિક ગૃહની વ્યવસ્થા તથા પદ્ધતિમાં

[યુરોપના આધુનિક પદ્ધતિના સ્થાપત્યનો નમૂનો]

પણ પ્રતિબિંબિત થાય છે બીજા પ્રાંતોમાં પણ આ જ પ્રમાણે બન્યું છે

આવી રીતે માણસના જીવનનો આદર્શ તેના જીવન ઘડતરની રીતિ નીતિ અને પદ્ધતિ, તેના ગૃહ નિર્માણના રૂપ અને વ્યવસ્થા ઉપર તેના સામાજિક તથા નૈતિક જીવનને પ્રભાવિત અને નિયંત્રિત કરે છે તો કોઈ પ્રકારના ગૃહ વગેરે માણસની સમાજબુદ્ધિને તથા નીતિબુદ્ધિને પોષિત ને સંકુચિત પણ કરે છે જો આપણે જુદાં જુદાં સામાજિક જીવનની તથા ઉચ્ચ આદર્શોના નૈતિક જીવનની અપેક્ષા રાખતા હોઈએ તો આપણે તેને ઉપયોગી વાસગૃહ જ ઊભું કરવું પડશે કારણકે આપણા વાસગૃહની વ્યવસ્થા અને પના આપણા સામાજિક અને નૈતિક જીવનના પથપ્રદર્શક બની છે આપણે એવું ગૃહ નિર્માણ કરવાની જરૂર છે કે જે ગૃહમાં રહી સામાજિક બુદ્ધિ નીતિબુદ્ધિ ધર્મબુદ્ધિ સૌન્દર્યબુદ્ધિ, સ્વબુદ્ધિ—ટૂંકમાં આપણા સાચા મનુષ્યત્વનો વિકાસ અને સાર સહેલાઈથી સાધી શકે

યુરોપમાં આધુનિક યુગમાં તેના નવા જીવનના આદર્શોને અનુકૂળ અને આધુનિક સામાજિક (social) તથા બૌદ્ધિક (intellectual) જીવનને અનુરૂપ સ્થાપત્યનો ઉદ્ભવ થયો છે ત્યાં આ આધુનિક પદ્ધતિ (modernistic) ગૃહનિર્માણકળા મુખ્યત્વે બે કારણોને લીધે જન્મી છે એક તો વિજ્ઞાન અને સ્વાસ્થ્યબુદ્ધિની—આરોગ્યની દૃષ્ટિએ બીજું આર્થિક ભાર તથા જરૂરિયાતો મુજબ અને ત્રીજું નવાનવા શોધાતા ગૃહનિર્માણના ઉપકરણો—સાધનો (material)ના ઉપયોગની નજરે પહેલું તો એ કે ગૃહનો રોજના ઉપયોગના ખૂણેખાંચરો જલદીથી સાફ થઈ શકે તે માટે એ આધુનિક સ્થાપત્યમાંથી બધા જ પ્રકારના આભૂષણ—અલંકારો અને જટિલતાનો નાશ કરવામાં આવ્યો છે અલંકારબહુલ ગૃહ (ornamental architecture) મૂળ અને રોગના બીજ તથા જંતુઓ (germs)ની

આવાસભૂમિ થાય છે અધિકતર પ્રકાશ તથા વાયુ સંચાર (ખુલ્લા દરવાજા-બારીઓ) મળી રહે તે માટે મોટામોટા ચતુષ્કોણ માળ આ રાખીને પ્રાચીન પ્રથા તથા ઢબની બારીઓ કાઢી નાખવામાં આવી છે ધર્મમાં શ્રદ્ધા હોવાના જુદાજુદા પ્રતીકો (symbols) અને પ્રતિમાઓનું તો વર્તમાન જીવનમાં કાંઈ પ્રયોજન જ રહ્યું નથી, અને તે પ્રાચીન કાળમાં ધર્મશ્રદ્ધાના પ્રતીક (symbol) રૂપ એ બધા આભૂષણો અને અલંકારો જુદાજુદા સ્થાનો ઉપર અધિકાર કરતા તે બધાનો તો હવે મૂળમાંથી નાશ કરવામાં આવે છે.

વર્તમાન આદર્શ પ્રમાણેની જીવનપ્રણાલિકા તથા અર્થનીતિના સંઘર્ષને કારણે સમાજવાદની સાથે એક જ પરસ્પર સંયુક્ત (અવિભક્ત) કુટુંબ તરીકે રહેવું હવે અશક્ય થઈ પડ્યું છે થોડા ખર્ચમાં થઈ જાય કોઈ પણ જાતના શોભાશણગાર વગર અને સીધીસપાટ રેખા (straight line)માં સ્વચ્છ તથા યોગ્ય પ્રમાણમાં હવા અજવાળું આપતું ઘર યોજવાના આદર્શે આજે નવી રીતિના સ્થાપત્યને જન્મ આપ્યો છે આ સ્થાપત્યનું નામ પડ્યું છે ચતુષ્કોણવાદી (cubist) વાસ્તુરીતિ એમાં વાંકી વળાંકવાળી રેખાને તો સ્થાન જ નથી એનું નિર્માણ સીધીસટ રેખાઓના જ સમુદાયથી થાય છે જીવનની બધી જટિલતા કાઢી નાખી અને સહજ રસ્તે, સરળ રસ્તે સ્વાસ્થ્યને રસ્તે વિજ્ઞાનસંમત રસ્તે થોડા ખર્ચે રસ્તે ચલાવવું, એ છે આ નવી રીતિના સ્થાપત્યનું મૂળ સૂત્ર આ પદ્ધતિના સ્થાપત્યે પ્રાચીન પ્રણાલિની સ્થાપત્ય રીતિ સાથેનો બધો જ સંબંધ તોડી નાખ્યો છે અને અમુક અંશે આદિ યુગની વાસ અને લાકડાની બનાવટની સહજ સરળ સ્થાપત્ય-રીતિની અનુકરણતાના રૂપમાં પાછા ફરવાનું લાગે આ આધુનિક રીતિમાં નજરે પડે છે આદિ જીવનની જટિલતાથી સરળતા તરફ પ્રત્યાવર્તન કરવાની એક દુરાશા અને આશામાં આ પાશ્ચાત્ય પ્રથા એવી છે પણ જીવનમાં ખરેખર એવી સરળતા અને સાધના રૂપને પ્રતિષ્ઠિત કરવા માટે તો વ્યક્તિગત અને સામાજિક બન્ને જીવનને ઝીણવટભરી રીતે ચાલાક અને નિરર્થક ભોગબુદ્ધિમાંથી પહેલા તો સંપૂર્ણપણે મુક્ત કરવા પડશે યુરોપમાં ઘણાં કારણોને લીધે જીવન ચાલવાની રીતિ-પદ્ધતિ, વેશ-ભૂષા અને ઘરની બાંધણી બધું બહુ વધારે વ્યવસાયી અને જટિલ થઈ ગઈ છે તેમાંથી બચવાને આ આધુનિક રીતિની સરળ વાસ્તુ પદ્ધતિ તેમને કદાચ એક સહજ-સરળ એવા વિમુખ સંયમી જીવનના આદર્શો તરફ કાંઈક કામ કરી શકે

ભારતવર્ષની પ્રાચીન પદ્ધતિના સ્થાપત્યમાં ભારતના પ્રાચીન જીવનની રીતિપદ્ધતિ અને આદર્શ સંબંધ તથા તેના પ્રાચીન ભારતનું વાસ્તુશિલ્પ ભારતના પ્રાચીન જીવનની સાધના અને સંસ્કૃતિનું એક રૂપ છે હવે ભારતની આધુનિક સાધના અને ભવિષ્યની સંસ્કૃતિ આ કાળના ભારતના વાસ્તુશિલ્પને કોઈ નવા રસ્તે કોઈ નવા સૌન્દર્યના આદર્શોમાં ઘડશે તેનો આધાર અને કોઈ આધુનિક ભારતના ઉપર નિર્ભર છે ભારતની પ્રાચીન સ્થાપત્યકીર્તિ આજ પણ આખી પૃથ્વીને વિસ્મય પમાડે છે ભારતની ભવિષ્યની સ્થાપત્ય-કીર્તિ તે પ્રાચીન કીર્તિની આ સાધના અને આદર્શનું અતિક્રમણ નહિ કરી શકે એમ કોણ કહી શકે ?

[આ લેખમાળા અહીં સંપૂર્ણ થાય છે પરંતુ તેને અનુસંધાને આ માળામાં જ આજ સુધી પ્રતિપાદિત કરેલા કલાના સિદ્ધાંતો ઉપર એ જ લેખકે કલકત્તા યુનિવર્સિટીના કલાના અભ્યાસક્રમની પરીક્ષાઓ માટે યોજેલા કેટલાક પ્રશ્નપત્રો હવે રજૂ કરીશું જે વાચકોએ આ માળાનું રસપૂર્વક આજ સુધી વાચન અધ્યયન કર્યું છે તેમને આ પ્રશ્નપત્રો પોતાના જ્ઞાનને કસવાનું એક અત્યંત ઉપયોગી સાધન બની રહેશે, એટલું જ નહિ પણ એ પ્રશ્નપત્રો વિસ્તૃત હોવાથી ને એક સ્વતંત્ર અભ્યાસ રૂપ પણ બની રહેશે]

બહારવટાને પંથે

આજથી એક દસકા પૂર્વે ૧૯૩૪-૩૫ના વર્ષોમાં જેમણે આ લેખકની 'મારી નજર'ની લેખમાળા વાંચી હશે તેમને એમની આ નવી આપકથાનો વિશેષ પરિચય આપવાનો નહિ રહે એના મથાળા તથા આ પહેલા જ હપતાના મુખ્ય સદંર્ભથી સમજ પડશે કે ગઈ માળામાં એમણે ક્રાંતિકારી દળમાં પોતે ભાગ લીધાના જે કેવળ ઈશારા રૂપ વર્ણનો કર્યા હતા તેની સવિસ્તર હકીકત હવેના સંજોગોમાં વિશેષ ગોપન વિના આમાં ક્રમશ આવશે

['મારી નજર'નો અંતર્ભાગ] —— લેખક જીવરામ જોષી ——

પ્રકૃતિના ગહન નિયમોને આપણે સમજી શકતા નથી તેના પ્રત્યક્ષ પરિણામો કહી જાય છે કે એવું કંઈક છે જ તેમાંની એક ગહનતા તે સંસ્કાર પુનર્જન્મ કે કર્મફળની પ્રચલિત માન્યતાને બાજુએ મૂકીએ તો યે આટલું તો લાગે છે કે સંસ્કારના બીજ સાથે લઈને જ માનવી જન્મે છે ખેતરમાં પોંખેલા દાણા સમા તે જીવનમાં સંઘરાઈ રહે છે યોગ્ય પોષણ મળતા તે ઊગી નીકળે છે અને માનવજીવનનું મૂળ બની જીવન રૂપે ફાલેફૂલે છે

મારો સ્વભાવ જ સંગ્રામપ્રિય એને અનુકૂળ જે કંઈ આવે તે મને ગમે ગામડાના વાસ ભાગ્યે જ કોઈ ભણેલું હોય હોય તો તે મહા સુધરેલો ગણાય કાઠિયાવાડના દેશીરાજ્યમાં શિક્ષણ જેવું કશું મળે નહિ સંવત ૧૯૭૧-૭૨નો સમય સદ્ભાગ્યે મારું ગામ નાના તાલુકદાર દરબારનું તેનો રાજકીય અંકુશ સરકારના એજન્સી નામે ખાતાના હાથમાં તેને લીધે બે ગાઉ દૂર પડોશના ગામે નિશાળ ઊઘડેલી અમારે મન નજીકમાં મળી આવી ઊલટયા ભણવું એ મોટામાં મોટી સિદ્ધિ લાગતું એવી સિદ્ધિ પાસેના ગામે આવી ઊભે અને લાભ ન લઈએ તે કેમ બને? મારા ગામના દસ બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં મારા પિતાજી જ એકલા ખભે ખડિયો લઈને ચલાવા નામના વીસ ગાઉ દૂરના ગામે પાઠશાળામાં પહોંચી ભણી આવેલા આ રીતે ભણવામાં અમને ગૌરવ દેખાતું એ ગૌરવ જાળવી રાખવાની બાળહોંશ લઈને હું દોડતો કૂદતો પેલે ગામ ભણવા જતો

પહેલી ચોપડીમાં ગયો વાચન સરસ પહેલી ચોપડી વિના બીજી કોઈ ચોપડી વાંચવા મળે નહિ ઘરમાં પિતાજીના બધા જ પુસ્તકો સંસ્કૃતમાં પરીક્ષા ગઈ શિક્ષક નવી ચોપડીઓ લઈ આવ્યા ઢગલો કરીને જેની તેની ચોપડી વહેંચવા બેઠા નજીક બેસીને ધીમેથી મેં એક ચોપડી ઉઠાવી તે ત્રીજી કે ચોથી ચોપડી હતી ઉઘાડતા જ કોઈ હાથમાં તલવાર લઈ ઘોડા પર કૂચ કરી જતો સવાર અને પાછળ સૈનિકો, એનું ચિત્ર જોયું વીરમૂર્તિ એ ઘોડેસવારને અંતરના સન્માનનયનોએ ધરાઈધરાઈને નીરખ્યા તૃપ્ત નયનોએ જિજ્ઞાસાને ઠેસ મારી પાઠનું મથાળું વાંચતા શ્રદ્ધા નમી પડી મથાળું હતું 'શિવાજી' શિવાજી? એ ચિત્રમાંનું વીરની છટાવાળું ચિત્ર શિવાજીનું? એ ચિત્ર ફરી જોયું અને શ્રદ્ધાએ નમન કીધું

મારું ગામ ચારણોનું પણ માગણ ચારણ નહિ ગામેતી ચારણ એમને ત્યાં બોરાણા, જામુડા એવા ચારણી ગામોએથી મહેમાનો આવે એમાં ઘણા કવિ ને ઘણા વાર્તાકાર બનારસમાં બેઠક જામે અને એમાં અમે બાળકો રસલ્હાણ માણીએ એવી એક બેઠકમાં સાંભળેલી 'શિવાજી ન હોત તો સુનત હોત સબકી' એવી એક છંદની છેલ્લી કડી સ્મરણમાં કોતરાઈ ગઈ હતી શિવાજીના પરાક્રમની વાર્તા, ચારણી ઢબ અને વાર્તાપ્રિય બાળમાનસ અને અનુકૂળ એવા સંસ્કાર એમ એ વાર્તા સાંભળ્યા પછી કેટલા યે દિવસો સૂતા કે જાગતા કલ્પના જાગે ત્યારે શિવાજીનો સૈનિક બની રણમાં ઝઝૂમતો હોઉં એવી પોતાની જાતને ઘડી કાઢતો રહ્યો

આજ એ શિવાજીનો પાઠ ને ચિત્ર જોતા એ ઉન્નેક ફરી તાજો થયો એકીસપાટે વાંચી ગયો શિક્ષક મૂંઝામણમાં એ જોઈ પ્રસન્ન થઈ મારી વાચન દક્ષતાને નવાજવા પૂરતી એ ચોપડી મને વાંચવા દીધી પણ સૌને ચોપડી વહેંચાઈ ગઈ ત્યારે છેવટે તેમણે મારા હાથમાંથી ચોપડી ખેંચી લીધી એમાં ઠેકાણે કરો વાંચવાનો રહી ગયો

એ જ ચોપડીમાં કે પછી બીજીમાં વાંચ્યો મહારાણા પ્રતાપનો પાઠ એ પણ વીર શિવાજીના જ ચારિત્ર્ય અને વીરતાથી ભરેલા બંનેના સમાન શત્રુ વિદેશી યવન બાદશાહો બંને સરખી રીતે તેમની સામે ઝઝૂમ્યા અને માતૃભૂમિની સ્વતંત્રતાના સંગ્રામનું મંગલાચરણ કર્યું ભારતમાં એવો કોઈ રાજા હશે જે વીર શિવાજીની જેમ યવનો સામે લડતો હશે? લડતો હોય તો હું ત્યાં જઈને સૈનિક બનું રાજકીય જ્ઞાનથી અબોધ હું એવીએવી કલ્પના કરતો

પણ હવે તો એ યવનો જેર થઈ ગયા છે અને તેમના હાથમાંથી ભારતની સ્વાધીનતા અંગ્રેજોએ ઝૂંટવી લીધી છે આ બધા ય રાજા અંગ્રેજ સરકારના દાસ બની ગયા છે એ જ્યારે જાણ્યું ત્યારે મારી આશાનો દોરો તૂટી ગયો હવે અંગ્રેજ સામે લડે અને રાજ્ય પડાવી લે એવો તો કોઈ રાજા હશે જ નહિ તો મારે ક્યાં જઈને વિદ્રોહી સેનામાં ભરતી થવું? દેશની સ્વાધીનતાની લગની મારી રીતે મૂળિયા ઘાલી બેઠી એ હું ન સમજી શક્યો

સંસ્કારબીજને આ સામાન્ય પ્રસંગોએ પોષણ આપી ઉગાડી દીધું અને જીવનમાં તે ફાલીફૂલીને ઘટાટોપ બની ગયું છેવટે દેશની સ્વાધીનતાના શત્રુઓ સામે સામી છાતીએ ગોળી ખેલવાની ઈચ્છા પણ પૂરી થઈ કલ્પનામાં રચી જોયેલા પ્રસંગો સાંપડયા મહારાણા પ્રતાપની પેઠે શત્રુથી બચવા પહાડ વનો ને નિર્જન પ્રદેશોમાં ભટકવાનો લહાવો મળ્યો અકથ્ય યાતનાઓ સહી ભારતના ક્રાંતિકારી દળમાં ગુજરાતના પછાત ભાગ કાઠિયાવાડના ગામડાનો હું એક તરુણ ગુજરાતી જોગ લઈને ઠેઠ બંગાળ પહોંચ્યો ને ક્રાંતિકારી દળમાં જોડાઈ મા ભારતીની સ્વાધીનતાના સંગ્રામનો એક નાનકડો સૈનિક બનીને લડી ચૂક્યો કદાચ તે રીતનો હું પહેલો જ ગુજરાતી હોઉં

મારા ગામથી થોડે જ છેટેના ગામનો મારી રાણવાળો બહારવટે ચડેલો ને છાતી ધડકાવે એવા પરાક્રમો દાખવી વીર ગાથા રચી ગયો એનો જ એક 'એકવિયો' થઈ ગયો તે ય નજીકનો એકલો જ રહેતો, પણ એકલેપંડે આખું ગામ લૂંટતો કોઈ સંગીસાથી નહિ છતાં બહારવટું ખેલતો એમની વાર્તાઓ સાંભળતો ત્યારે ઘડીભર થઈ જતું કે ગામના સિપાઈની બંદૂક ઉઠાવી રેતીમાં નાસી જવું પણ પછી અંગ્રેજો ક્યાં હોય? એની સાથે લડવા ક્યાં જવું? એ તો અશક્ય જેવું લાગ્યું અને રાણવાળો બનવાની વાત જતી કરી

આ ગડમથલમાં એક પ્રસંગ બની ગયો

મનેકભાઈ નામે એક સિપાઈ અમારા ગામનો ચોકીદાર હતો તેની પાસે દારૂ ભરીને ફોડી શકાતી એક બંદૂક હતી મારી આંખમાં તે સમાઈ ગઈ એ બંદૂક મળે તો? મળે તો શું કરું એ વિચાર્યું નહિ એ ઘડી હાથમાં રમાડી શકાય તો યે કેટલો આનંદ થાય મારા બાળસ્વભાવનું એ પ્રિય રમકડું બની ગયું

સંધ્યા અને પ્રભાત

અહીં સંધ્યા ઊતરી આવી સૂર્યદેવ! કયા સમુદ્ર પાર કયા દેશમાં તમારું પ્રભાત થયું હશે?

શયનગૃહના દ્વાર પાસે ઘૂંઘટભરી નવવધૂની જેમ અહીં અંધકારમાં રજનીગંધા ખીલી ઊઠે છે, ત્યારે ત્યાં પણ જાણે ક્યાંક ભોર વેળાનું ચંપાનું ફૂલ ફૂટ્યું હશે.

અહીં કોઈ જાગ્યું. સંધ્યાએ જલાવેલો દીપ બુઝાવી દીધો. રાત્રે ગૂંથેલી ગુલાબની માળા ફેંકી દીધી.

અહીં દરેકને બારણે આગળા પડયા, ત્યારે પેલી પાર બારીઓ ખુલવા લાગી. અહીં નૌકા ઘાટે બંધાવા લાગી અને માછીમારો નીંદની તૈયારીમાં પડયા ત્યારે પેલી પાર શઢમાં પવન ભરાવા લાગ્યા.

પેલા લોકો ધર્મશાળામાંથી બહાર નીકળ્યા છે. પૂર્વની બાજુ મોં ફેરવી ચાલ્યા જાય છે. એ લોકોને કપાળે પ્રભાતનું તેજ ચમકે છે. રાતની ગાજલ હજુ પૂરી નથી થઈ. એમને રસ્તે બારીએ બારીએ કાળીભમ્મર આંખોભરી કરુણ માગના અનિમેષ દૃષ્ટિએ જોઈ રહી છે. એમને માટે રસ્તો પગ આગળ નિમંત્રણની લાલ પત્રિકા ખોલીને બેઠો છે 'તમારે માટે આ બધું ય હાજર છે.' એ લોકોના હૃતપિંડના રક્તના તાલે તાલે જયભેરી બજી ઊઠી છે.

અહીં બધા ગોધૂલિ વેળાએ દિવસની શેષ નૌકામાં પાર થઈ ગયા.

ધર્મશાળાના આંગણામાં આ લોકો ગોદડીઓ બિછાવે છે. કોઈ એકલા તો કોઈ સંગાથે થાક્યાપાક્યા પડયા છે. રસ્તાની આગળ શું છે તે અંધકારમાં દેખાતું નથી. પાછળના રસ્તે શું હતું તેની અંદરઅંદર ઝીણીઝીણી વાતો ચાલે છે. વચમાં વાતો બંધ પડી જાય છે. ત્યાર બાદ શાંતિ છવાઈ રહે છે. તે પછી આંગણામાંથી ઉપર જુએ છે તો દેખાય છે આકાશમાં સપ્તર્ષિ.

સૂર્યદેવ, તમારી ડાબી બાજુએ આ સંધ્યા, તમારી જમણી બાજુએ પેલું પ્રભાત. એ બંનેને તમે મેળવી આપો. આની છાયા અને પેલાના તેજને એક વાર તમારે ખોળે લઈ ચુંબન કરો.

આની પૂર્વી રાગિણીથી પેલાના પ્રકાશને તમે આશીર્વાદથી વધાવી દો.

(રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની 'લિપિકા'ના મૂળ બંગાળી ઉપરથી) —વિનોદ કોઠારી

મલેક બાપુને બે દીકરા. મોટા સાથે ભાઈબંધી કરી. રાતે ને દિવસે તેને ઘેર જાઉં. ભીંતે લટકતો જમૈયો, તલવાર ને ક્યારેક એ બંદૂક જોઈ હૃદય થડકા ખાય. બંદૂક મલેક બાપુ સાથે જ લઈને ફરે. તેમને ઘેર હું જાઉં. કોઈ ન હોય અને બંદૂક લઈને ક્યાંક સંતાડી દઉં? સંતાડવા માટે મારા ઘરની એક ઓરડી પણ પસંદ કરેલી. તેમાં ગાયો માટે ઘાસ ભરી રાખતા. દિવસે તો બંદૂક લઈ જવાય નહિ. રાતે જાઉં તો મલેક બાપુ બેઠા જ હોય. નિરાશ થઈ ગયો.

એક દિવસે તક મળી ગઈ. ગામથી દૂર મહાદેવનું મંદિર. નિર્જન શાંત જગ્યા. પાસે જ નાનકડી નદી વહે. મને એ નદી, એ શાંતિ ને પ્રાકૃતિક નિર્જનતા ઘણાં ગમે. આજ પણ એવી જ શાંતિ મને પ્રિય છે, એવાં જ સ્થાનો અતિઘણાં ગમે છે. તેથી જ હું ઘણો કાળ ગુપ્તવાસ ભોગવતાં આવાં નિર્જન સ્થાનોમાં ગાળી શક્યો.

દશેક વાગ્યા હશે. મંદિરે જઈ ચડયો. ઊંચા પગથાર પર જઈ જોઉં તો મલેક બાપુ નદીમાં કપડાં ધૂએ છે. ઘાટની પાળે પર કોરાં કપડાં ને બંદૂક પડયાં છે. મારું હૈયું ફફડયું.

એમ જોઈ જ રહ્યો. થોડીવારે મલેક બાપુ કપડાં ધોતા ઊઠયા. સામે કિનારે લીમડાનું ઝાડ હતું. ત્યાં આગંતુકોના સારુ માટીના એક માટીનો લોટો મુકેલો. તે લઈ પાણી ભરી બાપુ દિશાએ ગયા. સામે કિનારે નાનકડા કોતરમાં તેઓ અદીઠ થયા.

તરત હું ચાલી પડયો. બંદૂક લઈને સંતાડી દઉં. નાદાન હું, વિચારી ન શક્યો કે બંદૂક સંતાડીને કરીશ શું? સ્વાર્થને વિચાર કે આંખ હોતાં નથી. શક્યતા કે ગંભીરતા સમજ્યા વિના ઝટઝટ ગયો તો ખરો, પણ નજીક જઈ ઊભી જવાયું. લઉં કે ન લઉં એ વિમાસણ થઈ પડી. છેવટે દૃઢ મન કરી બંદૂક ઉપાડી. ઓ હો! એનું વજન! જાણે કોઈ અમૂલા દ્રવ્યનો ભંડાર. લોહી બમણા વેગથી દોડી રહ્યું. રૂંવાડાં ખડાં થઈ ગયાં. આજુબાજુનું બધું કાંપતું દેખાયું. લીધી બંદૂક છોડાય તો નહિ જ. લઈને બે ચારેક ડગલાં આગળ વધ્યો. ત્યાં તો—

'એવા ઈ કોણ?' મલેક બાપુનો ઘેરો અવાજ ગરજતો સંભળાયો!

કિનારાની ઊંચી ભેખડ ચડીને ઉપર જ આવતું હતું. ભેખડ આઠ દસ હાથ ઊંચી. અમે નહાવા ઊતરીએ ત્યારે આ ભેખડની ગોદમાં અમારાં કપડાં મૂકીએ. આ અનુભવે ઊગરવાનો માર્ગ કરી આપ્યો.

એકાએક આવી પડેલા સંકટ સમયે સંપૂર્ણ ધૈર્ય એ મારા સ્વભાવનું વિશેષ લક્ષણ છે. મોતનો ઘેરાયો પણ હું કદી થડક્યો નથી. કોણ જાણે કેમ, પણ આવા પ્રસંગોએ મને ઉપાય પણ એવા જ કારગત સૂઝ્યા છે. આખું ઘર છૂપી પોલીસે ઘેરી લીધું હોવા છતાં ત્રીજે માળેથી હું આબુ કહેવા માર્ગે નાસી છૂટયો છું.

એવા અનેક પ્રસંગોનો વિચાર કરું છું તો સમજાય છે કે તેનું કારણ એક માત્ર દૃઢ ધૈર્ય. ધીરજને લીધે અકસ્માત આવેલા સંકટથી ગભરાટ જેવું નથી રહેતું. ગભરાટ જ માનવીને મૂંઝવે છે. શાંત ચિત્ત યોગ્ય માર્ગ વિચારી શકે છે. અકસ્માત આવી પડેલા સંકટ સમયે સાહસ વડે જ સફળતા મેળવી શકાય અને ધૈર્ય વિના સાહસ ઊગતું જ નથી.

મલેક બાપુનો અવાજ સંભળાયો કે તરત જ મેં કહ્યું 'મલેકબાપુ, મારે નહાવા પડવું છે. છાંટા ઊડે તો બંદૂક પર પડે ને? એટલે બંદૂક આ ભેખડના બોડામાં મૂકું છું.'

'ઊડવા દેવા! મૂકી દે ત્યાં' કહેતા મલેક બાપુ મને વઢવા માંડયા. 'મારા અભાગી! ભરેલી બંદૂકને અડાય?'

એ કહેતા રહ્યા અને મેં બંદૂક પાછી હતી ત્યાં મૂકી દીધી.

બાળવયના આ પ્રયત્નમાં ભવિષ્યનો કોઈ સંકેત સમાયો છે એ હું ક્યાંથી સમજું? આજે વીત્યું સંભારું છું તો પ્રકૃતિના મહાન નિયમાનુભવ ન થાય છે. ગીતાના કર્મવાદનું આ જ રહસ્ય છે. (ચાલુ)

રોજિંદા જીવનમાં વિજ્ઞાન [૭]

પોટાશિયમના ક્ષારો

લેખક ડૉ. નરસિંહ મૂ. શાહ એમ.એસસી., પીએચ. ડી.

રાસાયનિક વર્ગીકરણમાં પોટાશિયમ અને સોડિયમ બંને ધાતુઓ એક જ વિભાગમાં આવે છે ને બંને 'આલ્કલી ધાતુઓ' તરીકે ઓળખાય છે, એ અગાઉ આવી ગયું. બંનેના ગુણધર્મે પણ લગભગ સરખા છે ને બંને વચ્ચે સામ્ય પણ ખૂબ છે. છતાં સોડિયમને મુકાબલે પોટાશિયમ કુદરતમાં ઓછું માલૂમ પડે છે. ભૂસ્તરીય શિલાઓ, વનસ્પતિ અને પ્રાણીસૃષ્ટિ—પ્રકૃતિના એ ત્રણે મુખ્ય વિભાગોમાં પોટાશિયમના ક્ષારો ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં મળી આવે છે.

પ્રાથમિક કાળની પ્રાચીન શિલાઓમાં પોટાશિયમ સિલિકેટ રહેલું હોય છે. ઓર્થોક્લેઝમાં ૧૦૭ થી ૩૧ ટકા સુધી પોટાશિયમ માલૂમ પડે છે. મુસ્કોવાઈટ અબરખમાં પણ પોટાશિયમ હોય છે.

વનસ્પતિમાં તો કેટલી યે કાર્બનિક તેજાબોના પોટાશિયમ ક્ષારો મળી આવે છે. દાખલા તરીકે સોરેલ અને રેવંચીમાં ઍસિડ પોટાશિયમ ઑક્સાલેઈટ ને દ્રાક્ષમાં ઍસિડ પોટાશિયમ ટાર્ટરેઈટ હોય છે. સોરેલનો ક્ષાર કપડાં પરથી શાહીના ડાઘ કાઢવામાં વપરાય છે. દ્રાક્ષનો ક્ષાર આરગોલ યા ટાર્ટર ક્રીમ તરીકે ઓળખાય છે.

આવી વનસ્પતિને બાળવાથી તેની ઉપરના ક્ષારોનું પોટાશિયમ કાર્બોનેટમાં પરિવર્તન થાય છે અને તે રાખમાંથી પોટાશિયમ કાર્બોનેટ કાઢી શકાય છે. એ વનસ્પતિના લાકડાની રાખને પાણી સાથે મેળવી, એ દ્રાવણને ઉકાળી, છેવટનો ભાગ લોઢાની સાંકડી કડાઈમાં ગરમ કરવાથી પોટાશિયમ કાર્બોનેટ બનાવવાની રીત પહેલી અસ્તિત્વમાં આવી અને હજી પણ આ જ રીત કેટલીક જગ્યાએ વપરાય છે. પોટાશિયમ કાર્બોનેટનું સામાન્ય નામ 'પોટાશ' પણ આ ઉપરથી જ આવ્યું લાગે છે: 'પૉટ' એટલે ઘડો અને 'ઍશ' એટલે રાખ, એ ઉપરથી પોટાશ એટલે ઘડાની રાખ.

વનસ્પતિને પોટાશિયમની ખાસ જરૂર પડે છે તેમની વૃદ્ધિમાં એ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. વૃક્ષોને દર વર્ષે (તેના ઑક્સાઈડના હિસાબે ગણતાં) એકર દીઠ સવા પૌંડ પોટાશિયમની જરૂર રહે છે. બીજી વનસ્પતિને એથી પણ વધારે જરૂર પડે છે. આ જરૂરિયાત જમીનમાં રહેલા પોટાશિયમ ક્ષારો પૂરી પાડે છે પણ વારવાર પાક ઉતારવાથી જમીનના પોટાશિયમ ક્ષારોનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે અને જમીન ફળદ્રુપતા ગુમાવે છે; એટલે જમીનની ફળદ્રુપતા ટકાવી રાખવા પોટાશિયમના ક્ષારોવાળું ખાતર જમીનને આપવું જોઈએ. લાકડાં બાળવાથી પડતી રાખમાં આ ક્ષારો સારા પ્રમાણમાં હોય છે, એટલે જ રાખ એ ઉપયોગી ખાતર ગણાય છે.

સમુદ્રના પાણીમાં પણ પોટાશિયમના ક્ષારો હોય છે. તેમાંથી દરિયાઈ વનસ્પતિ પોતાની જરૂરિયાત અનુસાર તેને શોષે છે. બીટ સાકરના છોડ પોટાશિયમ ક્ષારો ખૂબ શોષે છે. સાકરની બનાવટમાં સાકર કાઢી લીધા પછી બીટનો જે કચરો રહે તેમાં આ પોટાશિયમ ક્ષારો એકઠા થાય છે. એને ગરમી આપી ઉકાળીને ચાસણી કરી બાળી નાખવામાં આવે છે, એટલે પોટાશિયમ કાર્બોનેટ પાછળ રહે છે.

ઘેટાંના પરસેવામાં સારા પ્રમાણમાં પોટાશિયમ ક્ષારો હોય છે. જો ઊન ઉતારીને તરત પાણી વડે ધોઈએ, એ ધોવણ તપાસીએ તો ૧૦૦ ભાગ ઊનમાંથી પાંચ ભાગ પોટાશિયમ કાર્બોનેટ મળી આવે છે.

પ્રાણીઓના લોહીમાં પોટાશિયમ ને સોડિયમનું પ્રમાણ અનુક્રમે ૦.૦૨૨ ને ૦.૩૨ ટકા હોય છે. વનસ્પત્યાહારી પ્રાણીઓના દૂધમાં તેમજ મનુષ્યના દૂધમાં પોટાશિયમ વિશેષ પ્રમાણમાં આવેલું છે (૩ પ:૧). આપણા જીવનમાં પોટાશિયમની આવી મહત્તા છે.

પોટાશિયમના ક્ષારો જોકે કુદરતમાં સર્વત્ર વેરાએલા મળી આવે છે, છતાં તેનો ઉપયોગમાં લઈ શકાય એવો જથ્થો તો બહુ થોડી જગ્યાએ નીકળે છે. આવા ઉપયોગી જથ્થા—ભરાણો—માં જર્મનીના સ્ટાસ્ફુર્ટનાં ભરાણોનો ખાસ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. એ ભરાણો ૧૮૩૯માં મળી આવેલાં અને અત્યાર સુધી દુનિયાના લગભગ બધા દેશોને પોટાશિયમના ક્ષારો તેમાંથી જ પૂરા પડતા. ત્યાં પચાસ લાખ ટન પોટાશિયમ ક્ષારોની વાર્ષિક પેદાશ થાય છે. ભૂસ્તરીય કાળમાં કોઈ તળાવ સુકાઈ જવાથી આ ભરાણ અસ્તિત્વમાં આવ્યાં હશે એમ તેમની રચના પરથી લાગે છે. તેમાં ભિન્નભિન્ન ક્ષારોના ઉપરાઉપરી થરો આવેલા છે. આવા થરોમાં ૫૦–૧૩૦ ફુટ જાડો બેવડા ક્ષારનો બનેલો એક મોટો પટ્ટો આવેલો છે. આ બેવડા ક્ષારને કાર્નેલાઈટ કહેવામાં આવે છે અને તેમાં પોટાશિયમ અને મૅગ્નેશિયમ ક્લોરાઈડો સંયુક્ત રૂપમાં આવેલા છે. તેમાંથી પોટાશિયમ ક્લોરાઈડ જુદો પાડવામાં આવે છે. કાર્નેલાઈટને ગરમી વડે પીગળાવવાથી લગભગ શુદ્ધ પોટાશિયમ ક્લોરાઈડ તેમાંથી જુદો પડે છે અને પીગળેલો મૅગ્નેશિયમ ક્લોરાઈડ દ્રવરૂપ તરીકે પાછળ રહે છે. પછી પોટાશિયમ ક્લોરાઈડને શુદ્ધ કરીને તેમાંથી પોટાશિયમના બીજા ક્ષારો બનાવવામાં આવે છે. હવે તો આલ્સેસનાં ભરાણો પણ પોટાશિયમના ક્ષારોનો મોટો ભાગ દુનિયાને પૂરો પાડે છે. વળી રશિયા, અમેરિકા અને કૅનેડાના અમુક પ્રદેશોમાં પણ પોટાશિયમના ક્ષારોનાં ભરાણો જડી આવ્યાં છે. પણ છતાં સ્ટાસ્ફુર્ટનાં ભરાણોની મહત્તા ઓછી થઈ નથી.

મીઠામાંથી સોડા બનાવવાની લી બ્લાન્ક પદ્ધતિનો ઉલ્લેખ પહેલાં આવી ગયો. આ રીત અનુસાર પોટાશિયમ ક્લોરાઈડમાંથી પોટાશિયમ સલ્ફેટ અને પછી તેમાંથી પોટાશિયમ કાર્બોનેટ બનાવાય છે. પોટાશિયમ કાર્બોનેટ મોતીની રાખ (pearl-ash) તરીકે ઓળખાય છે. પોટાશિયમ કાર્બોનેટના સંતૃપ્ત દ્રાવણમાં કાર્બન ડાયૉક્સાઈડ વાયુ પસાર કરવાથી પોટાશિયમ બાઈકાર્બોનેટ બને છે. આ પોટાશિયમ કાર્બોનેટને હવામાં રાખવાથી તે પાણી ચૂસે છે. કાચની બનાવટમાં તથા રંગાટમાં આ ક્ષાર ઉપયોગમાં આવે છે. આ પોટાશિયમના મિશ્રણવાળો કાચ 'સખત કાચ' તરીકે ઓળખાય છે.

કૉસ્ટિક સોડાની માફક કૉસ્ટિક પોટાશ પણ બનાવી શકાય છે અને 'સૉફ્ટ' (માખણ જેવા નરમ) સાબુની બનાવટમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. આપણા રોજિંદા ઉપયોગમાં વપરાતો સાબુ કૉસ્ટિક સોડામાંથી બનાવાય છે. કૉસ્ટિક પોટાશના દ્રાવણો કાચ પર અસર કરે છે, તેથી રૂપું, નીકલ યા લોઢાનાં વાસણમાં જ તેનું દ્રાવણ ઉકાળી શકાય. પીગળેલો પોટાશ તો પ્લૅટિનમ જેવી ઉમદા ધાતુને પણ ખાઈ જાય છે.

દવામાં વપરાતા પોટાશિયમ બ્રોમાઈડ અને પોટાશિયમ આયોડાઈડ પણ ઉપયોગી ક્ષારો છે. બ્રોમાઈડ તો ફોટોગ્રાફીમાં પણ વપરાય છે. વળી પોટાશિયમ સલ્ફેટ ફટકડીની બનાવટમાં અને ખાસ કરીને તંબાકુની ખેતીમાં ખાતર તરીકે ઉપયોગમાં આવે છે.

પોટાશિયમના બધા ક્ષારોમાં પોટાશિયમ સાયેનાઈડ ખૂબ ઝેરી છે તે સોનારૂપાના ખનિજ પથ્થરોમાંથી એ કીમતી ધાતુઓ કાઢવાના ઉદ્યોગમાં વપરાય છે

પોટાશિયમ કાર્બોનેટને ગંધક સાથે ગરમી વડે પીગળાવીને તૈયાર કરેલો પદાર્થ લીવર ઑવ સલ્ફર તરીકે ઓળખાય છે બગીચાઓમાં ઝાડને નુકસાનકર્તા જીવજંતુઓનો નાશ કરવા માટે આ પદાર્થ છાંટવામાં આવે છે

પોટાશિયમ ફૉસ્ફેટ ખાતરમાં વપરાય છે હોમીયોપથી પદ્ધતિમાં આ પદાર્થ કાલી ફૉસના નામથી દવા તરીકે વપરાય છે

પોટાશિયમ નાઇટ્રેટ અગર 'સૉલ્ટપીટર' તો આપણા દેશમાં ખૂબ બનાવાતું પેશાબ અને મળ જેવા નાઇટ્રોજનવાળા કાર્બનિક પદાર્થોને ચૂના યા જૂની ભીંતો પરના ચૂનાના પ્લાસ્ટર સાથે મેળવીને કોહાવા દેવાથી તેમાં રહેલા સૂક્ષ્મ જંતુઓ રાસાયનિક ક્રિયાઓ કરે છે અને તેમાંથી કૅલ્શિયમ નાઇટ્રેટ બને છે, જેને પોટાશિયમ કાર્બોનેટ સાથે ઉકાળવાથી સૉલ્ટપીટર તૈયાર થાય છે આને નાઇટરનું વાવેતર (niter plantatuno) કહે છે આ રીતે ૨૦ હજાર ટન સૉલ્ટપીટર આપણા દેશમાં બનાવાતું આ પદાર્થ ઘણું જ ઉપયોગી ખાતર છે યુદ્ધકાળમાં તેનો ઉપયોગ દારૂગોળાની બનાવટમાં પણ થાય છે દવામાં પણ તે વપરાય છે

કૉસ્ટિક પોટાશના દ્રાવણમાં ક્લોરિન વાયુ પસાર કરવાથી પોટાશિયમ ક્લોરેઈટ બને છે આ પદાર્થ ૧૭૮૬માં શોધાયો હતો દીવાસળીના ઉદ્યોગમાં, ફટાકડામાં, ફોટોગ્રાફીમાં વપરાતા ફ્લૅશ પાઉડરની તથા સ્ફોટક પદાર્થોની બનાવટમાં, એવા અનેકવિધ ઉપયોગમાં તે આવે છે ગંધક યા ફૉસ્ફરસ સાથે આ ક્લોરેઈટને ઘસવાથી ખૂબ જોખમકારક ભડાકો થાય છે તેના ઉપર ગંધકના તેજાબનું એક જ ટીપું નાખવાથી તેમાંથી ભડાકા સાથે તડતડીઆ અવાજે નીકળે છે, અને પીળો વાયુ વછૂટે છે (ચેતવણી: પણ આ પ્રયોગો ખૂબ સાવધાનીપૂર્વક કરવા તેમાં મોટું જોખમ છે)

પોટાશિયમ અને સોડિયમના ક્ષારો એકબીજાને ખૂબ મળતા હોઈ જરૂર પડ્યે પોટાશિયમને બદલે સોડિયમના ક્ષાર વાપરી શકાય વળી સોડિયમ ક્ષારોને મુકાબલે પોટાશિયમના ક્ષારો મોંઘા પણ હોય છે એટલે જ્યાં બની શકે ત્યાં પોટાશિયમના ક્ષારને બદલે સોડિયમ ક્ષાર વાપરવામાં આવે છે

પોટાશિયમના લગભગ બધા સામાન્ય ક્ષારો સોડિયમ ક્ષારોની માફક પાણીમાં દ્રાવ્ય છે બુન્સેન બર્નરની જ્યોતમાં પોટાશિયમ ક્ષારો વાદળી રંગ આપે છે અને તેને વાદળી કાચમાંથી જોવાથી તે રાતા દેખાય છે

પણ આ ઉપરાંત ઉદ્યોગોમાં ખાસ વપરાતા પોટાશિયમના બે અત્યન્ત ઉપયોગી ક્ષારો તો પોટાશિયમ ડાયક્રોમેટ અને પોટાશિયમ પરમૅન્ગેનેઈટ એમના સંબંધે સવિસ્તર વર્ણન આવતા અંકમાં

કસોટી

બુદ્ધિને કસતા થોડા પ્રશ્નો આ નીચે આપ્યા છે પ્રયત્નને અંતે તમે ઉકેલી ન શકો તો ઉત્તરો નીચે જ અવળા છાપ્યા છે

(૧) એક વિદ્યાર્થી બજારમાંથી ૧૦ આના ખર્ચીને એક ચોપડી, પેન્સિલ અને રબ્બર લાવ્યો જો પેન્સિલની કિંમત રબ્બર કરતાં બે આના વધારે હોય અને ચોપડીની કિંમત પેન્સિલ અને રબ્બર એ બંને કરતાં ત્રણ ગણી હોય તો તેણે દરેકની શી કિંમત આપી હશે?

(૨) નીચે આપણી જાણીતી નવલકથાઓના અગત્યનાં પાત્રો તથા તેના સર્જક લેખકોના નામો સેળભેળ આપ્યા છે તેમાં કયું પાત્ર કોનું સર્જેલું છે તે તમે શોધી શકશો? (અનુસંધાન પાછલા પૂંઠા સામે)

FREEDOM COME *

પંદરમી ઑગસ્ટે જે અનેક રાષ્ટ્રભાવનાઓને કલા અને ઉત્સવના રૂપમાં જન્મ આપ્યો છે તેમાં તરી આવતું કવિ હરીન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાયનું આ કાવ્ય, ત્રણ સૂચક શોભનચિત્રો સાથે પુસ્તિકા રૂપે પ્રકટ થયું છે દેશ પરદેશના મિત્રોને હિંદની સ્વતંત્રતાની વધાઈ પહોંચાડવાને આ સર્વથા સુલભ ને ઉચિત ભેટ ગણાશે સ્વાતંત્ર્યને સત્કારતા એવા કવિએ ઉત્ફુલ્લ હૃદયે મહાત્માજીથી માંડીને અદના શહીદ સુધીનાને અંજલિ અર્પી છે ને સ્વાધીનતાનું સાચું મૂલ્યાંકન નિર્દેશ્યું છે હિંદના ભાગલા વિષે એ લખે છે:

The mother is divided on the map,
She shall not be divided in our heart

. . . .

But we shall rise and reunite the mother,
Yea, we shall move together towards our goal,
Inseperable, brother one with brother,
One India, one nation and one soul

પુસ્તિકામાંના કલાકાર કૃષ્ણ હેબ્બારના ત્રણે સુશોભનો ભાવના અને રેખાકૌશલના કેવા સુંદર નમૂના છે તેનું, એક માના સંતાનનું ભાઈની જોડીનું બાજુએ દર્શાવેલું તેમાંનું ચિત્ર નિદર્શક છે   ર. મ. રા.

(*નાલંદા પ્રકાશન, પોસ્ટ બૉક્સ ૧૩૫૩ મુંબઈ, કિંમત ૦-૧૨-૦)

Our Friends Abroad

જગતસંપર્ક સાધતો
પત્રમિત્ર-વિભાગ

[આ પત્ર મેળવનાર: રસિકરામ ભોગીલાલ, ૯ મો પબ્લિક ફ્લૂવ, અંધેરી]

આ માસનો પત્ર:
સીડનીથી
મુંબાઈ

231 Bronte Road, WAVERLEY,
New South Wales, (Australia)

પ્રિય મિત્ર રસિક,

હું તમને વહેલો જવાબ ન મોકલી શક્યો તે માટે મને માફ કરજો. અમારા 'ટર્મ'ના તહેવારો હોવાથી હું રોકાયેલો હતો.

અમારી શિક્ષણ-પદ્ધતિ હિંદ કરતાં ઘણી જુદી છે. અહીં બાળક પાંચ વર્ષનું થાય કે તેને 'પબ્લિક કિંડરગાર્ટન'માં અથવા ખાનગી શાળાઓમાં ફરજિયાત મોકલવું પડે છે. આ શાળામાં એક વર્ષ પસાર કર્યા પછી તેને પ્રાથમિક (primary) શાળામાં દાખલ કરવામાં આવે છે. પ્રાથમિક શાળાઓ એ સરકાર તરફથી ચાલતી સાર્વજનિક (public) શાળા છે. તેમાં કુલ ૬ વર્ષનું શિક્ષણ હોય છે. પહેલાં બે વર્ષ સુધી છોકરા-છોકરીઓને સાથે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, પણ પછી તેમને જુદાજુદા વર્ગમાં બેસાડવામાં આવે છે. પ્રાથમિક શાળાની છ પરીક્ષાઓ પાસ કર્યા પછી વિદ્યાર્થીઓને તેમની બુદ્ધિ પ્રમાણે જુદીજુદી સરકારી માધ્યમિક શાળાઓમાં મોકલવામાં આવે છે. સૌથી હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓને હાઇસ્કૂલમાં, તેથી ઓછા બુદ્ધિમાન વિદ્યાર્થીઓને ઇન્ટરમીડિયેટ હાઇસ્કૂલમાં અને સાવ મંદ વિદ્યાર્થીઓને ઔદ્યોગિક યંત્રવિદ્યાની શાળાઓમાં (Industrial Technical schools) મોકલવામાં આવે છે. છોકરીઓના પણ આ જ પ્રમાણે વિભાગ કરવામાં આવે છે, માત્ર તેમની શાળાઓ જુદી હોય છે.

હું અત્યારે સીડની હાઇસ્કૂલમાં ભણું છું તેથી હાઇસ્કૂલના શિક્ષણનો તમને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપી શકીશ. અમારી આ શાળા આખા ઑસ્ટ્રેલિયામાં જ નહિ, પણ પૂર્વના સમસ્ત દક્ષિણ ભાગોમાં મોટામાં મોટી ગણાય છે. અહીં ચીન, અમેરિકા અને યુરોપથી પણ વિદ્યાર્થીઓ ભણવા આવે છે। હાઇસ્કૂલમાં કુલ ૫ વર્ષનું શિક્ષણ હોય છે. પહેલાં ત્રણ વર્ષના તેના અભ્યાસક્રમમાં નીચેના વિષયો હોય છે: મિકેનિકલ ડ્રૉઇંગ અને વૂડક્રાફ્ટ (૧ કે ૨ વર્ષ), લૅટિન અથવા ભૂગોળ, ફ્રેન્ચ, ઇંગ્લિશ, ગણિત, ઇતિહાસ, ફીઝિક્સ કેમિસ્ટ્રી, બિઝનેસ પ્રિન્સિપલ અને સોશિયલ સ્ટડીઝ. આ વિષયોનો ત્રણ વર્ષ અભ્યાસ કર્યા પછી હાઇસ્કૂલની ઇન્ટરમીડિયેટ પરીક્ષામાં વિદ્યાર્થીને બેસવા દેવામાં આવે છે. જો તેમાં તે પાસ થાય અને જો તેની ઉંમર ૧૫ વર્ષની હોય (ન્યૂ સાઉથ વેલ્સ પ્રાંતમાં શાળા છોડતી વખતે ૧૫ વર્ષની ઉંમર હોવી જરૂરી છે) તો તેને સરસ નોકરી મળી શકે છે. પણ જો તેની ઇચ્છા હોય તો તે આગળ પાંચ વર્ષનો અભ્યાસ પૂરો કરી શકે છે. હું અત્યારે ચોથા વર્ષમાં છું. છેલ્લાં બે વર્ષના અભ્યાસક્રમમાં નીચે મુજબ ૬ વિભાગો હોય છે. તે દરેકમાંથી એક-એક વિષય પસંદ કરવાનો હોય છે, પણ તે એવી રીતે કે એક જ વિષય બે વખત ન આવે.

વિભાગ ૧ લો: અંગ્રેજી, વિભાગ ૨ જો: ફ્રેન્ચ, લૅટિન, ગ્રીક, વિભાગ ૩ જો: ગણિત-૧, સામાન્ય ગણિત, વિભાગ ૪ થો: ગણિત-૨, જર્મન, રશિયન, લૅટિન, ઇતિહાસ, વિભાગ ૫ મો: ભૌતિકશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર, બંને સંયુક્ત, વિભાગ ૬ ઠ્ઠો: રસાયનશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, લૅટિન, રશિયન, ઇકૉનૉમિક્સ, સમાજશાસ્ત્ર (સોશિયલ સ્ટડીઝ)

મેં આ વિષયો પસંદ કર્યા છે: અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, ગણિત-૧, ગણિત-૨, ભૌતિકશાસ્ત્ર અને રસાયનશાસ્ત્ર. પાંચમા વર્ષને અંતે વિદ્યાર્થી મૅટ્રિકની પરીક્ષામાં બેસે છે. જો તેમાં તે પાસ થાય તો તેને સીડનીની યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ મળે છે. ત્યાં તે પોતાની ઇચ્છા મુજબનો અભ્યાસક્રમ પસંદ કરે છે. હું વિજ્ઞાનનો અભ્યાસક્રમ લેવાનો છું. કૉલેજનો અભ્યાસક્રમ પૂરો કર્યા પછી જો વિદ્યાર્થી હોશિયાર હોય તો તેને ર્‌હોડ્ઝ સ્કૉલરશિપ મળે છે જેથી તે વધુ અભ્યાસ માટે ઇંગ્લંડ કે બીજા કોઈ દેશમાં જઈ શકે છે. હું ધારું છું આ ઉપરથી તમને અમારી શિક્ષણપદ્ધતિનો ખ્યાલ આવશે.

સાચું કહું તો હજુ સુધી મેં કોઈ હિંદી જોડે સંભાષણ કર્યું નથી. આજે મેં રસ્તા પર એક હિંદી દંપતીને તેમનાં બે બાળકો સાથે જતાં જોયાં. પણ મને આશ્ચર્ય તો એ લાગ્યું કે પુરુષ સ્ત્રી તરફ બિલકુલ ધ્યાન આપ્યા વગર ઘણો આગળ ચાલતો હતો. અસ્તુ. હિંદને સ્વાતંત્ર્ય મળે છે એ સાંભળીને મને ઘણો આનંદ થયો છે, પણ હિંદી લોકો એકબીજા તરફ ધર્મ અને નાતજાતના ભેદભાવ છોડી સાદિલપણું નહિ બતાવે ત્યાં સુધી મળેલી આઝાદી સફળ નહિ થાય. અહીંનો જ દાખલો આપું: દર વખતે જ્યારે હિંદી વહાણ અહીંના બારામાં આવે છે કે તરત વહાણ ઉપર હિંદુ-મુસલમાનના ઝઘડા શરૂ થાય છે. તમારી ૯૦ ટકા પ્રજા નિરક્ષર છે અને હું ધારું છું કે આઝાદીનો સાચો અર્થ તેમને સમજતાં પણ નહિ હોય.

તમે અંગ્રેજી ભાષા પર જે અસાધારણ કાબૂ મેળવ્યો છે તે માટે હું તમને અભિનંદન આપું છું. મોટા ભાગના ઑસ્ટ્રેલિયનો જે કઢંગું અંગ્રેજી બોલે છે તેથી તમારું અંગ્રેજી ખરેખર ચડિયાતું છે. ઑસ્ટ્રેલિયાના વિશિષ્ટ શબ્દપ્રયોગો (slang) રૂઢિપ્રયોગો તમારે જાણવા છે?

તમારા શિક્ષક ખરેખર વિદ્વાન હોવા જોઈએ. તેમણે તમારા પત્ર નીચે જે વિચારપૂર્ણ નોંધ લખી છે તે માટે આભાર.

તમારા તરફથી ત્વરિત જવાબની આશા રાખતો,

હમેશ તમારો જ, Ray

ફરી એનું એ

'કુમાર' આવતી કાલના નાગરિકોમાં જિંદાદિલી, સત્ત્વશુદ્ધિ ઇત્યાદિ ગુણોનો પરિપોષ ચાહે છે. આથી 'કુમાર'ના ગયા અંકોમાં અમારે કેટલાક પત્રમિત્રોની અપ્રામાણિકતા તથા માનસિક અધોગતિ અત્યંત ગ્લાનિપૂર્વક પણ પ્રકાશમાં લાવવી પડી હતી. તેની તો તરત અમે કડક ખાનગી તપાસ હાથ ધરી છે અને ઘણાખરા બનાવોમાં ગુનેગારો પકડાઈ જઈને અગર શુદ્ધ પશ્ચાત્તાપ થવાથી જાતે જ બહાર આવીને ક્ષમા માગે છે. તેવો જ એક વધુ બનાવ એક ભાઈ અમારી જાણ પર લાવ્યા છે. તે લખે છે, 'ઘણા દિવસ બહારગામ રહી ગયા બાદ મારી દુકાને હું પાછો ફર્યો ત્યારે દુકાનમાં ૧૫૦ પત્રોનો ઢગલો જોઈ હું તો આશ્ચર્યથી દિગ્મૂઢ બની ગયો! પત્રો પર સરનામું જોયું તો 'કુ. ભાનુમતી આર. શુદ્ધ ઘી ભંડાર, સદર બજાર, હૈદ્રાબાદ' એમ લખેલું હતું. પછી ખબર પડી કે કોઈકે મારું ખોટું નામ 'કુમાર'માં મોકલવાથી આમ બનવા પામ્યું છે.

(મારું સાચું નામ ભાનુલાલ આર ઠક્કર છે) આ બાબત મેં મારા કસરતના વિદ્યાર્થીઓને પૂછતા એક છોકરો બહાર આવ્યો અને પોતે જ આ અઘટિત કાર્ય કરેલું હોઈ તે માટે તેણે માફી માગી '

અમારા ધ્યાન પર આવેલી એક બીજી વસ્તુ વિષે ડેરોલના એક ભાઈ લખે છે કે, 'આપે જે વાલીની સહી કરાવવાની નવી રીત કાઢી છે તેનો પણ ખોટો ઉપયોગ થાય છે છોકરાઓ કાગળ લખી જરા બનાવટી અક્ષરે અથવા બીજા કોઈ પાસે પોતાના વાલીની સહી કરાવી મોકલે છે, આથી સહી કરાવવાનો કંઈ ઉદ્દેશ સરતો નથી ' આ પણ એક જાતની માનસિક અધોગતિ છે પોતાનું નામ છપાવવાના ક્ષુલ્લક મોહમાં ફસાઈને પોતાના જ પિતા કે ભાઈની બનાવટી સહી કરાવનારને પોતાના નૈતિક પતનનો ખ્યાલ નથી હોતો. જોકે અમે તો પુખ્ત વયના માણસોની સહી ઓળખી શકીએ છીએ

ત્રીજા ભાઈ એવી સૂચના કરે છે કે 'કુમાર'માં માત્ર છોકરાઓના જ સરનામા પ્રસિદ્ધ કરો, છોકરીઓના સરનામા પ્રસિદ્ધ ન કરશો' આ સૂચન ઉપર પહેલા અમે વિચાર કર્યો હતો પણ કેવળ થોડાક મોજી પત્રમિત્રો અઘટિત પત્રવ્યવહાર કરશે એ ભયે બહેનોને અન્યાય કરવો અમને ઠીક નથી લાગતો

આ ક્ષુદ્ર મનોવૃત્તિઓ જોઈને એક ભાઈએ લખ્યું છે, 'હિંદી પત્રમિત્રોનો વિભાગ જ બંધ કરો તો સારું, કેમકે તેમાં કેવળ નામ છપાવવાના આશયથી જ મોટા ભાગના પત્રમિત્રો સરનામા મોકલતા હોય છે આવા પત્રમિત્રોને જ્યારે કાગળ લખીએ છીએ ત્યારે બહુ જૂજ જવાબ આપે છે (પરદેશનો તો દરેક મિત્ર જવાબ લખે છે) આવા લોકોને તો પોતાનું નામ છપાવવું હશે તો બીજા છાપાંઓમાં છપાવી શકશે, કારણ હવે ઘણા છાપાઓએ આવો વિભાગ શરૂ કર્યો છે તેથી 'કુમાર'માં આ વિભાગ બંધ કરવાથી તેટલી જગ્યા બચશે અને તે જગ્યામાં કોઈ ઉપયોગી લેખમાળા શરૂ કરી શકાશે '

પત્રમિત્રો શું પોતાની ક્ષુદ્ર મનોવૃત્તિવાળું આચરણ ચાલુ રાખી અમને આ છેલ્લા ભાઈએ સૂચવેલો માર્ગ લેવાની ફરજ પાડશે ?

પરદેશનાં પત્રમિત્રોનાં સરનામાં

(1) Miss Reno Brown 31 Newbattle, Calderbonkv), Airdri Lan (Scotland), (2) Evelyn Swords, 5748 Blackstone Ave, Chicago-37 (U S A), (3) W N Agbok P O B 1, Awunaza (Gold Coast-Africa), (4) Mrs. W Wells, 64 Harcourt Ave Toronto-6 (Canada), 5) Joe Ventura, St Lewis, H Rue D'Agen Gzira (Malta) (6) John Hutchinson 128 Garthland, Dr Dennistoun Glasgow (Scotland), (7) Eva U Bailey, R 'I Dows. Iowa (U S A) (8) Mrs Raw Thomson, 6100 east, 13 street, Winfield, Kansas (U S A); (9) Bessie Bowers, Gainesboro, Verginia (U. S A), (10) Neil GunaseKera, 'Wityasevena' Paiyagala So (Ceylon), (11) Art Hoffman, P O B 47, Lockport, N Y (U S A), (12) Ernest Q Bigelow, R I, Pelham, New Hampshire (U S A) (13) Fita Ranch, R 5 Estherville, Iowa (U S A) (14) J Sabhapat, 17 Edmonton Lane, Kirillapone, Nugegoda (Ceylon) (ધીરેન્દ્રકુમાર દફતરી તરફથી આ સરનામાં મળ્યાનો ઉલ્લેખ કરવો)

પત્રમિત્રોને સૂચના

હકુભાઈ બી ગાંધી, વિજયકુંજ, જગનાથ રોડ, રાજકોટ, એ ભાઈ 'કુમાર'ના કોઈપણ વાચકને પોતાના સંગ્રહમાંથી ૧૨ થી ૧૫ ટિકિટો મફત આપવા ઈચ્છે છે માગણી કરનારે સાથે પોતાના સરનામાવાળું પોસ્ટનું કવર મોકલવું

પત્રમિત્ર વિભાગની કોઈપણ જાતની માહિતી અગર જવાબ મેળવવા જરૂરી પોસ્ટેજ સાથે મોકલવું આવશ્યક છે પોસ્ટેજ વિનાના પત્રોના જવાબો આપવામાં આવતા નથી પત્રમિત્ર તરીકે નામ નોંધાવવા ઈચ્છનારે એક પોસ્ટકાર્ડ ઉપર પોતાના જ હસ્તાક્ષરમાં પોતાનું પૂરું નામ, પૂરું ઘરનું સરનામું, ઉંમર અને શોખ જણાવી નીચે પોતાના વાલીની સહી તેમના હસ્તાક્ષરમાં લઈ પછી તે કાર્ડ અમારી ઉપર મોકલવું જરૂરી છે ઉપરમાંથી કોઈપણ એક બાબત જણાવવી રહી ગઈ હશે તે પત્ર ઉપર ધ્યાન આપવામાં નહિ આવે

નવા હિંદી પત્રમિત્રો

(૩૮૪) અતુલ ઓઝ, શાહીબાગ, ૧૨મો રસ્તો, ખાર, મુંબાઈ. ૧૨—૧૭, ટિકિટસંગ્રહ, સિનેમા, (૩૮૫) ચન્દ્રવદન અંબાશંકર ભટ્ટ, ૯૯૨ કૃષ્ણનગર, સર પટણી રોડ, ભાવનગર (કાઠિયાવાડ)-૧૯, ટિકિટસંગ્રહ, ક્રિકેટ, સંગીત, (૩૮૬) નિર્મળકુમાર ર વ્યાસ, કે રૈવન્યુ કમિશનર, મંગળભુવન, મોરબી (કાઠિયાવાડ)—૧૩, ટિકિટસંગ્રહ, ક્રિકેટ, (૩૮૭) વિનોદ ર વ્યાસ, મંગળભુવન, મોરબી, —૧૫ તરવું, વાચન (૩૮૮) હરિલાલ હધુભાઈ ચુડાશામા, જમાદારના પારો, બાબરા, પ્રોવ ધરનર (કાઠિયાવાડ)—૨૦, ટિકિટસંગ્રહ, (૩૮૯) નટવર બ્રહ્મભટ્ટ કે જેઠાલાલ વૈદ્ય, પટવા શેરી, ગોમતીપુર, અમદાવાદ-૨—૧૮, પત્રકારત્વ, (૩૯૦) રમણિક વલ્લભદાસ માંધવાણી, કે હંસરાજ મોરારજી પબ્લિક સ્કૂલ, નવ ગુજરાત, અંધેરી મુંબાઈ—૧૬, ટિકિટસંગ્રહ, તરવું; (૩૯૧) દિપક ભગવાનજી મહેતા, હરદાસ બીલ્ડિંગ, ખોલી ન ૨૫/૨૬, એસાયલમ રોડ, રણછોડ લાઇન્સ, કરાચી ૧—૧૯, પત્રકારત્વ, અવતરણસંગ્રહ, (૩૯૨) રમણિક મોહનલાલ શાહ, કે કેશવલાલ એન્ડ કુ ગોપાલજીનો રસ્તો, જયપુર સીટી—૧૯, ટિકિટસંગ્રહ (૩૯૩) હસમુખ ન પારેખ, પ્રેમજી લધા બીલ્ડિંગ, માટુંગા (જી આઈ પી) મુંબાઈ—૧૬, ટિકિટસંગ્રહ, સંગીત, (૩૯૪) શાંતિલાલ આર અમીન, સીનોર (વાયા મિયાગામ) વડોદરા રાજ્ય—૧૮, ક્રિકેટ, સંગીત, (૩૯૫) પ્રવીણચન્દ્ર મથુરદાસ મહેતા, નવાબની ખડકી, આચરીઆમાં, પાટણ (ઉ ગુજરાત)—૧૬, સાહિત્ય, (૩૯૬) રજનીકાન્ત રણછોડલાલ જાની, સિદ્ધનાથ મહાદેવની પોળ, વિસનગર—૧૮, પ્રવાસ, વ્યાયામ, સાહિત્ય; (૩૯૭) રવજી દેવજી કે દેવજી નાનજી, દેવિબાઈ નિવાસ, બાગનવાડા રોડ, મુંબાઈ ૧૯—૧૬, ટિકિટસંગ્રહ, (૩૯૮) નટવરલાલ પુ મહેતા, કે પુરુષોત્તમ મ મહેતા, રણછોડ લાઇન્સ, એસાયલમ રોડ, કરાચી ૧—૧૪, ટિકિટસંગ્રહ, ચિત્ર-વાચન; (૩૯૯) ચિત્તરંજન મથુરદાસ મહેતા, નવાબની ખડકી, આચરીઆમાં, પાટણ (ઉ. ગુજરાત)—૧૪, ક્રિકેટ; (૪૦૦) હરિપ્રસાદ વી શુક્લ, બજાર, ગોઝારીઆ, વાયા આજોલ-માણસા (ઉ ગુજરાત)—૧૯, સંગીત, ફોટોગ્રાફી, ચિત્રસંગ્રહ, (૪૦૧) મોહનલાલ સી પારેખ, લક્ષ્મીભુવન, સેંડહર્સ્ટ રોડ, મુંબાઈ ૪—૨૧, રાજકારણ, વાચન; (૪૦૨) બંસીધર છગનલાલ શુક્લ, ૯૯/૧ પુરાણી-નિવાસ, મણિનગર, અમદાવાદ—૧૫, ચિત્રકામ, અવનવી વસ્તુઓનો સંગ્રહ, (૪૦૩) બહેર એ પટેલ, પો બૉ. ન ૧૦૫, કોલંબો (સીલોન)—૩૧, સંગીત, સિક્કાસંગ્રહ, મહાપુરુષોના ફોટા સંગ્રહ ખાસ કરીને પારસીઓ સાથે પત્રવ્યવહાર ઇચ્છે છે, (૪૦૪) અન્વર કોમ. અલીભાઈ, પો બૉ નં ૧૭૦, દાર એ સલામ, (ઈ આફ્રિકા) —૧૮, સિક્કાસંગ્રહ, પોસ્ટકાર્ડસંગ્રહ; સરનામું અંગ્રેજીમાં

યગેનો દાક્તર આગળ આવ્યો. ચંદ્રમૌશાયને ગળ માગિન ગે લેઈ ગ પૂછી ઉઠ્યા એણે જઈને મહાજનને ઠેકે વાત મૂકી ? આ તમે શું ચાલવા દો છો? ગા બધા નીગીગી સ્વસ્થ બાળો ગ નાળ્યું દમે ગગના શરીરમાં લેપ્રેસી નો ચેપ વાગે પાડી મહ ઈલાજ રહેશે શું? રક્તપિત્ત એ તો અજબનો ચેપી રોગ છે'

મે બોલ્યું પણ આગાગ ચંદ્રમૌશાય બહુ સચેત-જાગતા ગાલુમ છે છોકરાઓને ગે સ્ત્રીયે સ્પર્શતા નથી ચોરી, પાટી પેન, પેન્સિલ બુધ્ધાને નહિ ગગનું લીગડા પર સુવડું પાડ્યું પણ એમના પત્ની લૂછી આપે છે'

દાક્તર બોલ્યો 'અરે ભાઈ એનો ચેપ તો શ્વાસોચ્છ્વાસથી યે લાગી જાય ગા દરદ સૌ પહેલું નાકમાંથી શરૂ થાય છે'

મેં બોલ્યું 'એ સાચું છે નાક જ પહેલું ફૂલવા માંડે છે ભાઈ'

ચંદ્રમૌશાય ચૂપ જ રહ્યા ન તો એમણે ઊંડો નિસાસો નાખ્યો કે ન તો કંઈ દુઃખ દેખાડ્યું પોતાના શાંતિ માટે એ ચિન્તામાં પડી ગયા હોય એવું પણ ન જણાયું

જે થોડાક વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં હાજર હતા તેમને એમણે કહ્યું 'હવેથી આ શાળા બંધ થાય છે તમે પણ હવે અહીં આવશો મા'

પણ માસ્તર પત્ની પેલા દાક્તર પર રોષે ભરાઈ હતી ચંદ્રમૌશાયે ગને કહ્યું 'બતાપર રોષ કર્યે શું વળશે, પદ્મ? એણે ગના જ્ઞાન મુજબ સાચું જ કહ્યું છે'

પદ્મ બોલી 'જેનો ન હોય તો જ્ઞાની જ્ઞાન હોત તો આગ ન કહેત હું આજ આટલા વરસથી નિરંતર તમારી સાથે રહું છું એવું થતું હોય તો તો મને ઘણા દિ' પહેલા દરદ ઊપડ્યું હોત ઉ હતું હતા હજુ યે નથી ઊપડ્યું'

ચંદ્રમૌશાય બોલ્યા દુઃખ કે રોષ કરીશ મા પદ્મ ભગવાનનું ભજન કર તારો ભગવાન જ આજ આપણો ભરોસો છે

ને પદ્મ રડી પડી

ઘણી વાર સુધી રડ્યા બાદ આંખો લૂછી એ બોલી ખરી વાત છે 'તમે ધ્યાન રાખજો'અ આપણને કંઈ હેરાન નહિ કરે'

ને ત્યાર પછી ગરૂ થયો કપરો જીવનસંગ્રામ જીવનનિર્વાહ માટે પદ્મે ધાન લાવવા ને ચોખા છડવાની મજૂરી કરવી શરૂ કરી ચંદ્રમૌશાય અ શક્તિમાનૂર કઠોરમજૂરી કરતી પરિશ્રમપરાયણ પદ્મ તરફ જોઈ જ રહેતા, કંઈ જ બોલતા નહિ.

એક દિવસ પદ્મ એકાએક બહાર આવી ઓટલા પર લાગી પડી

ચંદ્રમૌશાયે પૂછ્યું આમ કેમ કરે છે પદ્મ?

હા તા હા તા પદ્મ બોલી જીવ ગભરાય છે'

સ્વસ્થ થા પદ્મ ચિંતા ન કરી, ભગવાન પાસે તારે માટે ક ન માગી મારી જ મુક્તિની કામના કરું?

પણ આજે પદ્મે ગના કંઈ વિરોધ ન કર્યો એ ગાત રહી

સાંજ થતાંથતાંમાં પદ્મને થોડો તાવ ચડ્યો ને સવારે એ જ્યારે ઊઠી ત્યારે અનુ શરીર એટલું તો દુર્બળ લાગતું હતું કે જાણે તે સાવ નખાઈ જ ગઈ છે ઘરમાં ચોખા હતા નહિ ખૂબ વિચારી કરીને એ પાડોશી મુખુજ્જેને ઘેર ઉછીના ચોખા લેવા ચાલી

મુખુજ્જેની પત્નીએ કહ્યું 'આવો આવો બેસો'

પદ્મ બોલી, 'ના બહેન બેસીશ નહિ કાલથી પાછો તાવ આવે છે ઘરમાં ચોખા નહોતા એથી'

એજ વખતે મંગળ નાદ સાથે પુત્રવધુઓ ઘરમાં પ્રવેશી કોઈ કારણસર માનતા માની તે આજે પૂરી કરીને વહુઓ પાછી ફરી હતી મુખુજ્જે પત્નીએ કહ્યું 'અરે વહુ બેટા, માસ્તર-વહુને સેંથે સિંદૂર પૂરો ગે સાક્ષાત લક્ષ્મી છે એમને પાન આપો નોતરી આપો, કરીને પ્રણામ કરો ને એમની ચરણરજ લો'

પ્રસાદની થાળી લઈ મોટી વહુ આગળ આવી પદ્મે પોતાનો ઘૂમટો જરા ખેંચી માથું કર્યું મોટી વહુએ એમના સેંથામાં સિંદૂર પૂરી પાન સોપારી આપ્યા

મુખુજ્જે-પત્ની બોલી 'રહેવા દે તારા હાથમાં પ્રસાદનો થાળ છે તો ગનોમન પ્રણામ કરી લે અટલું બસ છે અને ચારે ગેર જેટલા ચોખા આપ તે પદ્મવહુને'

મોટી વહુ ચાલી ગઈ મુખુજ્જે-પત્નીએ પદ્મને પૂછ્યું આ તને ક્યારથી થયું પદ્મવહુ?'

ચમકીને પદ્મે કહ્યું શું બહેન?'

'આ ભર રે દર્દ?

પદ્મ ચમકીને મુખુજ્જે પત્ની તરફ જોઈ જ રહી એનું આખું શરીર થરથર ધ્રુજી ઊઠ્યું

મુખુજ્જે પત્નીએ કહ્યું જરી તારા હાથ તો જરી દેખ તો!

પદ્મે બંધ મહુ બના હાથ આગળ ધર્યા ને પાને પ્રભ પોતાના હાથ તરફ જ જોઈ રહી કોઈએ એની આંખમાં જાણે આગ પ્રેતલોકના દ્વારની નજર સામે ફેંકી નાખ્યા હોય ફૂટી એથી આગળી ત તરંગમાં તેલ ચોપડ્યું હોય તેમ ચગતી હતી પદ્મને થયું કે જાણે અગણિત ક્રમિ કીડા અને કીડા બીડ બેઠી રહ્યા છે તે એકતરફ નજર રાખતા દિગંતજ ફક્ત ન લાગી

પેર પાછી ફરી આ હવે સમય ચિત્તે પોતાના એવા મેરી પગના આંગળા પણ ફૂલી ગયા હતા ઉંદરે કરડેલું એણે દાબીને જોયું તો બધે ઠામઠામ જાણે ધારા થતી હોય તેમ જણાયું

ને પોતાનું મોં જોવા ગરમ્ય બારીને વનીચ બેઠી પણ અરીસાનું ઢાંકણું ખોલતાં વેંત જ ભય સહ એણે બંધ કરી દીધું ને પછી એમએ ગા ધરતીપર ઢળી પડી ગભરાટ જેવી વાત હતી કે એની આંખમાં એક આંસુ પણ ન હતું ચંદ્રમૌશાય પાત:કર્મ પતાવવા બહાર ગયા હતા પાછા આવી આગળે સાદ પાડ્યો પદ્મ'

પદ્મ માથા પગનો છેડો રકની પાગલની જેમ બોલી જુઓ, જુઓ! થયું ને એના મોં તરફ જોઈ એક ઊંડો નિસાસો મૂકી, માથું ઢાળી ચંદ્રમૌશાય મૌન ઊભા રહ્યા

આ આખો દિવસ પદ્મ ઊઠી નહિ ચંદ્રમૌશાયે પણ તેને સાદ પાડ્યો નહિ બીમાર સમા આપણી લઈ એ ચૂપચાપ બેસી રહ્યા સાંજે બહાર નીકળ્યા બહાર ઊભીને જ બોલ્યા 'પદ્મ જા, ઊઠી જા, હાથ મોં ધોઈને તાજી થા'

એ પાછા ફર્યા ત્યારે પદ્મ દીવાબત્તી કરી અરીસો લઈને બેઠી બેઠી એકાગ્રચિત્તે પોતાનું પ્રતિબિંબ જોઈ રહી હતી

પદ્મ ચંદ્રમૌશાયે સાદ દીધો અન્યભાવે નજરે ઊંચી તરફ જોઈને પદ્મ બોલી, દૂર થાવ દૂર થાવ દૂર થાવ મારી સામેથી'

એમને એ થોડાક ગભરાયા ને ચંદ્રમૌશાય ઓસરીમાં જ ઊભા રહ્યા પદ્મ ત્યારે પણ અરીસો લઈને જ બેસી રહી હતી એની પાસે બળતું ફાનસ મોટી વાટે બળતું હોઈ લાલચોળ થઈ ગયું હતું પદ્મ વાટને વધુ ઊંચે ચડાવી

મધરાતે ઝન ઝન એવો અવાજ સાંભળી ચંદ્રમૌશાયની ઊંઘ ઊડી ગઈ રાત ચાંદની હતી સામે બળતા ફાનસનો કાચ ભાંગી ગયો હતો ને અંદર બળતી વાટનો મશાલ જેવો થોડોક લાલ પ્રકાશ

દેખાતો હતો. પદ્મ ત્યાં નહોતી. ચંદ્રમોહનને ચિંતા થઈ. ચારે બાજુ ધારીધારીને જોયું. વરંડામાંથી ફરી અવાજ આવ્યો, 'જન ઝંઝ, જન '

ચંદ્રમોહન ઘરમાં જઈને જોયું તો પદ્મ નિર્ભેગ રોષથી ભીંત પરની ફ્રેમ કરેલી ચિત્રોની છબીઓને તોડી ફોડી રહી હતી. કાચના ટુકડાઓથી ઘર છવાઈ ગયું હતું. પદ્મનું મોં લોહીઆળ હતું.

આગળ્ ભર સહ સાદ પાડ્યો° પદ્મ પદ્મ!

પણ એણે એના તરફ જોયું નહિ. એણે ફરી એક છબી પર ઘા કર્યો. ચંદ્રમોહને હવે એનો હાથ ઝાલી સાદ દીધો 'પદ્મ, પદ્મ!'

પદ્મ એકટશે થોડી વાર પતિ તરફ જોઈ રહી ને પછી 'હું હું' કરતી રહી પડી ને સમતોલતા ગુમાવતાં નીચે ધરતી પર ૫ડી. જડ પ્રતિમાની જેમ ધબ દઈને ઢળી પડી

ને એ મૂર્છા ફરી ન વળી

થોડી વાર એકાગ્રચિત્તે એને તપાસીને ડાક્તર બોલ્યા, 'પ્રપ્રેન અભાવે આને બેરીબેરી* થયો હતો.'

*બેરીબેરી=પોષણના અભાવે થતો એક દરદ, જેમાં ખાસ કરીને હાથ પગ ફૂલી જાય છે ને પ્રાણીઓમાં અંદરથી જીવનસત્ત્વ ચૂસ્યા કરે છે

માસમાસના વૃક્ષવિશેષનો પરિચય આપતી લેખમાળા 'આપણી વનસ્પતિ'નો સાતમો હપતો

પીળો ચંપો

લેખક જયંતીલાલ દેવશંકર ઓઝા એમ. એસસી.

'ચંપા તુજમેં તીન ગુન રૂપ રંગ ઔર વાસ,
અવગુન એક હી ભયો ભ્રમર ન આવે પાસ'

એવું જાણીતું કવિવચન જે ચંપા માટે બોલાય છે તે આ પીળો ચંપો, ધોળો નહિ. આપણામાં સામાન્ય રીતે ચંપાના નામથી જે વૃક્ષ ઓળખાય છે તે પણ આ જ પીળો ચંપો અને તે જ સાચો ચંપો છે. તેને રાયચંપો પણ કહે છે. સંસ્કૃતમાં તેને 'ચંપક' અથવા સુવર્ણચંપક કહે છે અને મરાઠીમાં સોનચાફા યા 'પીવળા ચાફા' કહે છે. એનાં ફૂલોની સુવાસ એટલી તો ઉગ્ર હોય છે કે ભમરો તેની પાસે જઈ શકતો નથી ને તેથી જ કવિએ ઉપર કહેલી ઉક્તિ ગાઈ છે. સંસ્કૃત તથા હિંદી સાહિત્યકારોએ તો ચંપા ઉપર અનેક સુંદર કવિતાઓ રચી જ છે, પરંતુ એની સુવાસ અંગ્રેજી સાહિત્ય સુધી પણ પહોંચી છે. કવિ શેલીએ ગાયું છે

'The Champaca odours fail
Like sweet thoughts in a dream'

ચંપાનું શાસ્ત્રીય નામ મિચેલીઆ ચંપક (Michelia Champaca Linn)

ચંપાનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન નેપાળથી પૂર્વે સમશીતોષ્ણ હિમાલયનાં જંગલો, આસામ તથા બ્રહ્મદેશમાં પેગુ ને તેનાસરીમ સુધી, ને આપણી તરફ દક્ષિણ હિંદ, નીલગિરિ અને ત્રાવણકોર સુધી જોવામાં પણ તે આવે છે. હિંદમાં બાગબગીચાઓ અને મંદિરોમાં તો સર્વત્ર આ વૃક્ષ તેનાં ફૂલોની દિલચસ્પ સુવાસ માટે ઉગાડવામાં આવે છે.

ચંપાનું ઝાડ દેખાવમાં પણ સુંદર હોય છે. તે ૧૧૦ ફીટ કે તેથી યે વધુ ઊંચું ઊગે છે. તેની છાલ ભૂરા રંગની ને લીસી તથા તેની શાખાઓ ઊંચે ચડતી અને આસપાસ ફેલાએલી હોય છે. શાખાઓ પર પાન આંતરે આવેલાં હોય છે અને તે ૬ થી ૧૦ ઇંચ લાંબાં, ૨ થી ૪ ઇંચ પહોળાં, ટોચે અણીવાળાં અને ઉપરની બાજુએ ચળકાટવાળાં તથા નીચેની બાજુએ રુંવાટી પડતાં હોય છે.

પાનની દાંડી ૧ થી ૧ ઇંચ લાંબી હોય છે.

એનાં ફૂલોનો ઉદ્ભવકાળ એપ્રિલથી સપ્ટેમ્બર માસ સુધી, ઉગાણાં ને ખરી જવાનો સમય ચાલે છે. શાખાઓ ઉપર નાની ને રુંવાટીવાળી દાંડી ઉપર એકેક કરીને ફૂલો ગોઠવાએલાં હોય છે અને વ્યાસમાં તે ૨ થી ૨॥ ઇંચ હોય છે. શરૂઆતમાં તો ફૂલો પર ભૂરી પીળી પાંખડીઓ આવરણરૂપે હોય છે, પણ તે થોડા સમયમાં જ ખરી પડે છે ને અંદરથી ઘેરા પીળા કે નારંગી રંગનું સુંદર ફૂલ પ્રગટ થાય છે. ચોમાસામાં તો ફૂલો ખૂબ હોય છે. એનાં રૂપ જેટલી જ સુંદર ને માદક એની વાસ એટલી તો ઉગ્ર હોય છે કે આપમેળે હવામાં ચોમેર પ્રસરી રહે છે. રૂપ, રંગ અને વાસનો એનામાં સુયોગ હોવાથી સ્ત્રીપુરુષોને એ ફૂલ ખૂબ મુગ્ધ કરે છે.

ચંપાનું ફળ ગેરુ ભૂરું અને ઉપર નાના સફેદ છાંટણાંવાળું હોય છે. તેની અંદર ૧ થી ૧૨ લીસાં, લાલચટક બી હોય છે, જે પાછળથી ભૂરાં થાય છે. ચંપાનાં બી શિયાળે પાકે છે. ઝાડ પરથી એ વીણીને ભેગાં કર્યાં પછી જેમ બને તેમ જલદી વાવવાં જોઈએ, નહિતર તેની ઊગવાની શક્તિ નાશ પામે છે. આ વૃક્ષને સારી રીતે ઉગાડવા માટે મધ્યમ પ્રકાશ, ભિનાશવાળી હવા ને ભેજની ઊંડી જમીનની જરૂર રહે છે.

માદક મધુર વાસ આપતાં ચંપાનાં ફૂલનો ઉપયોગ સ્ત્રીઓની વેણી અને શોખીનોના ગળાના હાર ઉપરાંત ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં પણ થાય છે. મલાયામાં તો લોકો ચંપાનાં સુગંધી ફૂલો કાયમી સુગંધ માટે કપડાંમાં મૂકી રાખે છે. ફૂલોમાંથી એક જાતનું ઊડણ તેલ મળે છે. સીઆમમાં તો ચંપાનાં ફૂલોમાંથી કાઢેલું અત્તર નાહ્યા પછી લોકો

પીળા ચંપાનાં પાન
કળી ફૂલ અને ફળ

વાપરે છે. ઉપરાંત ફૂલોને ઉકાળીને તેમાંથી પીળો રંગ કાઢવામાં આવે છે, જે રંગવાના કામમાં વપરાય છે. ચંપાનાં ફૂલ, પાન, બી તેમ જ છાલ બધાં ઔષધ તરીકે પણ વપરાય છે. ચંપાનું બહારનું લાકડું આછું બદામી ભૂરું હોય છે ને તે ટકાઉ હોઈ ફર્નિચર તેમ જ બાંધકામ માટે ઉપયોગી ગણાય છે, પરંતુ ચંપો પવિત્ર વૃક્ષ ગણાતું હોઈ તે ભાગ્યે જ કાપવામાં આવે છે. સીલોનમાં દેવળોમાં પધરાવવા માટેની બુદ્ધની મૂર્તિઓ ચંપક-કાષ્ઠમાંથી કોતરવામાં આવે છે.

પ્રાચીન નાટ્યશાસ્ત્ર

તથા તેની અનુષંગી નૃત્યાદિ કળાઓનો પરિચય આપતી લેખમાળા [૧૩]

અભિનય

(૧-આંગિકાભિનય)

લેખક · યોગેન્દ્ર પ્રિયદર્શી

પોતે જોએલી વસ્તુનું અનુકરણ કરવું કે અનુભવેલા ભાવને સામા પાસે પ્રત્યક્ષ કરવા તે અભિનય. તે ચાર પ્રકારનો છે: આંગિક, વાચિક, સાત્ત્વિક અને આહાર્યરૂપ.

અંગજન્ય કે શરીરના હલનચલનથી દર્શાવવામાં આવતો અભિનય તે આંગિક. વાચાજન્ય કે વાણીના અમુક અનુકરણથી દર્શાવવામાં આવતો અભિનય તે વાચિક; આત્મજન્ય અથવા ચિત્તની અમુક વૃત્તિથી દર્શાવવામાં આવતો અભિનય તે સાત્ત્વિક; અને ભૂષણજન્ય અથવા વેષાલંકારના અનુકરણથી દર્શાવવામાં આવતો અભિનય તે આહાર્યરૂપ. આ ચારે અભિનય સામાન્યરીતે આંગિકાભિનય, વાચિકાભિનય, સાત્ત્વિકાભિનય અને આહાર્યાભિનયના નામે ઓળખાય છે. એ પૈકી પ્રથમ આપણે આંગિકાભિનય લઈએ.

અંગ-ઉપાંગ

શરીરના જુદાજુદા અવયવો 'અંગ' અને 'ઉપાંગ' એવા બે ભાગમાં વહેંચાએલા છે. મસ્તક, હસ્ત, ઉરા (છાતી), પાર્શ્વ (પડખાં), કટિ (કેડ), પાદ (પગ) વગેરે શરીરના 'અંગો' ગણાય છે જ્યારે નેત્ર, ભ્રૂકુટિ, નાસા (નાક), ઓષ્ટ (નીચલો હોઠ), કપોલ (ગાલ), ચિબુક (દાઢી) વગેરે 'ઉપાંગો' ગણાય છે.

વિવિધ હાવભાવ અને અભિનય દર્શાવવામાં આખા શરીરમાં મુખ્ય સાધન મુખ છે; એટલે આપણે પ્રથમ આંખ, નાક, ભ્રૂકુટિ વગેરે ઉપાંગોનાં નાનાવિધ હલનચલન વિષે અને વિવિધ અભિનયમાં તેનો જે વિનિયોગ કરવામાં આવે છે તેને વિષે જાણીએ, જોઈએ.

તારાકર્મ: એટલે આંખની કીકીઓનાં જુદાંજુદાં ચલન. એવા ચલન નવ છે–તે આ પ્રમાણે: (૧) ભ્રમણમ્, (૨) વલનમ્, (૩) પાતનમ્, (૪) ચલનમ્, (૫) પ્રવેશનમ્, (૬) નિવર્તનમ્, (૭) સમુદ્વૃત્તમ્, (૮) નિષ્ક્રામમ્, (૯) પ્રાકૃતમ્

ભ્રમણમ્: બને નેત્રપુટ (પોપચાં)ની અંદર રહીને કૃષ્ણગણિ (કીકી) ગોળાકારે ભ્રમણ કરે તે ભ્રમણમ્.

વલનમ્: કીકી ઉપરના ખૂણેથી સામેના નીચેના ખૂણે જાય તે.

પાતનમ્: કીકી ઉપરથી નીચે જાય તે.

ચલનમ્: કીકી વારાફરતી બને તરફ જાય તે.

પ્રવેશનમ્: કીકી અંતર્ભાગમાં પ્રવેશે તે.

નિવર્તનમ્: એક ખૂણે કટાક્ષ દૃષ્ટિથી જોવું તે.

સમુદ્વૃત્તમ્: નેત્રવિસ્તાર થવો તે.

નિષ્ક્રામમ્: ડોળા બહાર ધકેલાવા તે.

પ્રાકૃતમ્: સ્વાભાવિક સ્થિતિ.

ઉપરના નવ ચલનોના વિનિયોગ (અભિનયમાં તેનું પ્રયોજન) આ પ્રમાણે છે:

ભ્રમણમ્ અને ચલનમ્–વીર રસમાં.

વલનમ્ અને નિષ્ક્રામમ્–ભયાનકમાં.

પ્રવેશનમ્ હાસ્ય અને બીભત્સમાં

પાતનમ્–કરુણમાં.

નિવર્તનમ્–શૃંગારમાં.

નિષ્ક્રામમ્–અદ્ભુતમાં.

સમુદ્વૃત્તમ્ અને નિષ્ક્રામમ્–રૌદ્ર રસમાં.

પ્રાકૃત–અન્ય ભાવોમાં.

પુટકર્મ: એટલે આંખના પોપચાંનાં ચલન. તેનાં પણ જુદાંજુદાં નવ કર્મો છે તેના નામ (૧) ઉન્મેષમ્, (૨) નિમેષમ્, (૩) પ્રસૃતમ્, (૪) કુંચિતમ્, (૫) વિવર્તનમ્, (૬) પ્રસ્ફુરિતમ્, (૭) વિહિતમ્, (૮) વિલોલિતમ્ (૯) સમમ્. એનાં લક્ષણ આ પ્રમાણે છે:

ઉન્મેષમ્: પોપચાનો વિશ્લેષ કરવો–જુદાં કરવા.

નિમેષમ્: પોપચાની સમાગતા–ભેગા કરવાં તે.

પ્રસૃતમ્: પોપચા પ્રસારિત કરવા–પ્રસારવાં તે

કુંચિતમ્: પોપચા કુંચિત કરવા–સંકોડવા તે.

વિવર્તનમ્: પોપચાને ઉદ્વૃત્ત–ઊભા કરવા તે

પ્રસ્ફુરિતમ્: પોપચાને સ્પન્દિત એટલે કે સંકોડવા તથા પહોળાં કરવા તે

વિહિતમ્: પોપચા સ્થગિત–બંધ કરવા તે

વિલોલિતમ્: પોપચા પટપટાવવા તે.

સમમ્: પોપચા સ્વાભાવિક રાખવા તે.

પોપચાના આ નવે કર્મોનો વિનિયોગ જુદાજુદા અભિનયમાં આ મુજબ કરવાનો હોય છે:

ઉન્મેષમ્, નિમેષમ્ અને વિવર્તનમ્ (એકસાથે)–ક્રોધમાં.

પ્રસૃતમ્: અદ્ભુત, વીર અને હર્ષમાં

કુંચિતમ્: અનિષ્ટ દર્શને (ખરાબ દૃશ્ય કે કુત્સિત વસ્તુ જોવામાં).

સ્ફુરિતમ્: ઈર્ષ્યામાં.

વિહિતમ્: નિદ્રા, મૂર્છા, પવન, ઉષ્ણતા, ધુમાડો, વર્ષા, નેત્રરોગમાં.

વિલોલિતમ્: અંજન (આંખ આંજવામાં), અતિપ્રકાશ, આકસ્માતમાં.

સમમ્: શૃંગારમાં.

ભ્રૂકુટિકર્મ: એટલે ભ્રમરના હલનચલન તે પણ સાત પ્રકારના છે: (૧) ઉત્ક્ષેપમ્, (૨) પાતનમ્, (૩) ભ્રૂકુટિ, (૪) ચતુરમ્, (૫) કુંચિતમ્, (૬) રેચિતમ્, (૭) સહજમ્. તેના લક્ષણ આ પ્રમાણે છે:

ઉત્ક્ષેપમ્: ભ્રૂનોન્નતિ અનુક્રમે કે એકીસાથે ભ્રમર ઊંચી કરવી તે.

પાતનમ્: અનુક્રમે કે એકીસાથે ભ્રમર નીચી કરવી તે.

ભ્રૂકુટિ: બંને ભ્રમરના મૂળ એકસાથે ઊંચે ચડાવવાં તે.

ચતુરમ્: સહેજ તાણેલી, સમાયમાન, મધુરશોભિત ભ્રમર.

કુંચિતમ્: સહેજ મૃદુ ભંગ કરી બંને ભ્રમર એકબીજાની પાસે આણવી તે

રેચિતમ્: એક ભ્રમરનો લલિત ઉત્ક્ષેપ.

સહજમ્: સ્વાભાવિક ભ્રમર.

આ બધાં ભ્રૂકુટિકર્મનો વિનિયોગ નીચે પ્રમાણે કરવાનો કહ્યો છે:

ઉત્ક્ષેપમ્: નર્મ ચેષ્ટા, શ્રવણ, દર્શન, લીલા, વિતર્ક, સંતાપ, ક્રોધ, અદ્ભુત, હર્ષ વગેરેમાં.

પાતનમ્: અસૂયા, જુગુપ્સા, હર્ષ, નિદ્રા ઇત્યાદિમાં

ભ્રૂકુટિ: અસાધારણ રોષમાં

ચતુરમ્: શૃંગાર, વિલાસ, લીલા, સૌમ્યતા, સ્પર્શ, રૂપ, ગંધ વગેરેમાં તેમજ 'કુટ્ટમિતમ્' આદિ ભાવોમાં.

હવે

આપણે આ મહાન રાષ્ટ્રના ભાવિને હવે ઘડી શકીએ છીએ તેમ વેડફી પણ શકીએ છીએ. સુસ્તી, દુર્લક્ષ ને કાયરતા આપણને અધોગતિએ લઈ જશે; અને તેથી જવાબદારીના સંપૂર્ણ ભાન સાથે આપણા દેશને પ્રગતિ ને સમૃદ્ધિ તરફ લઈ જવાનું કામ આપણું છે. આપણી મહેનતનાં ફળ ચાખવાને બેસી જવાનો સમય હજુ આવ્યો નથી. જગતની આંખો મીટ માંડી જોઈ રહી છે કે આપણી નવજિત સ્વતંત્રતાને આપણે કેવીક સફળતા અપાવીએ છીએ ને દેશને કેવી રીતે શાંતિ ને પ્રગતિને માર્ગે લઈ જઈએ છીએ. સખત કામની આ ઘડી છે. આપણી સન્મુખ એવડું વિશાળ કાર્યક્ષેત્ર પડ્યું છે કે જેમાં સ્વેચ્છાનુસાર સૌ શ્રમ કરી શકે છે. બધાની મદદ ને સહકાર વડે જ પ્રજા ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ સાધી શકે છે.

—ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ

રેચિતમ્: રોદન, નૃત્ય વગેરેમાં
સહજમ્: અન્ય ભાવોમાં

નાસા-કર્મમાં નાકની જુદી જુદી છ સ્થિતિઓ આવે છે તે આ છે: (૧) નતા, (૨) મંદા, (૩) વિકૃષ્ટા, (૪) ઉચ્છ્વાસા, (૫) વિકૂણિતા અને (૬) સ્વાભાવિકા. તેના લક્ષણ આ પ્રમાણે કહ્યા છે.

નતા: નસકોરાં વારંવાર ચપટાં થતાં હોય તે
મંદા: નસકોરાં સ્થિર હોય તે
વિકૃષ્ટા: ઉત્ફુલ્લિત એટલે નસકોરાં ફૂલે તે
ઉચ્છ્વાસા: શ્વાસ ખેંચાએલો હોય તેવાં નસકોરાં
વિકૂણિતા: સંકોચાએલાં નસકોરાં
સ્વાભાવિકા: સહજ ભાવોમાં રહેલાં નસકોરાં

નસકોરાંના આ લક્ષણોનો વિનિયોગ નીચે પ્રમાણે કહ્યો છે:

નતા: ફુરસાઉ (તિરસ્કાર), અગર્ભવચન, શોક, ઉદાસીન વાણી તથા અતિયોભમાં
મંદા: ઔત્સુક્ય, વિચાર, ચિંતા, શોક અને દુઃખમાં
વિકૃષ્ટા: તીવ્ર ગંધ, શ્વાસ, રોષ, ભય વગેરેમાં
ઉચ્છ્વાસા: સુગંધ, દીર્ઘ શ્વાસ આદિમાં
વિકૂણિતા: હાસ્ય, જુગુપ્સા, અસૂયા, નિંદા, પીડા ઈત્યાદિમાં
સ્વાભાવિકા: શેષ ભાવોમાં

કપોલ-કર્મ એટલે ગાલની છ દશાઓ આ છે (૧) ક્ષામમ્, (૨) ફુલ્લમ્, (૩) પૂર્ણમ્, (૪) કંપિતમ્, (૫) કુંચિતમ્, (૬) સમમ્. તેના લક્ષણો આ મુજબ છે:

ક્ષામમ્: અવનત-બેસી ગએલા, નીચે ખેંચાએલા ગાલ
ફુલ્લમ્: વિકસિત-પહોળા, ભરેલા, ફૂલેલા ગાલ
પૂર્ણમ્: ઉન્નત-ઊંચા ચડાવેલા ગાલ
કંપિતમ્: કંપિત-ધ્રુજતા ગાલ
કુંચિતમ્: સંકોચેલા ગાલ
સમમ્: સ્થિર ગાલ

તેનો વિનિયોગ આ પ્રમાણે છે.

ક્ષામમ્: દુઃખ, ભય, બીભત્સ આદિ ભાવોમાં
ફુલ્લમ્: સંતોષ, પ્રહર્ષ, અદ્ભુત, આદિમાં
પૂર્ણમ્: ઉત્સાહ તથા ગર્વમાં
કંપિતમ્: રોષ અને દર્પમાં
કુંચિતમ્: રોમાંચ, સ્પર્શ, શીત, ભય, જ્વર ઈત્યાદિમાં.
સમમ્: અન્ય સર્વમાં.

અધરોષ્ઠ-કર્મમાં નીચલા હોઠની છ વિવિધ ક્રિયાઓ આવે છે: (૧) વિકર્તનમ્, (૨) કંપનમ્, (૩) વિસર્ગમ્, (૪) વિનિગુહમ્, (૫) સંદષ્ટકમ્ અને (૬) સમુદ્ગમમ્. તેના લક્ષણ આ મુજબ છે:

વિકર્તનમ્: હોઠનું ફરકવું
કંપનમ્: હોઠનું ધ્રુજવું
વિસર્ગમ્: હોઠ બહાર કાઢવો.
વિનિગુહમ્: હોઠ અંદર લઈ જવો
સંદષ્ટકમ્: હોઠને દાંત વડે દાબવો
સમુદ્ગમમ્: હોઠ બહાર ગોળ કરવો

આ લક્ષણોનો વિનિયોગ નીચે મુજબ કરવાનો હોય છે:

વિકર્તનમ્: અસૂયા, વેદના, લજ્જા, અનાદર, આળસ આદિમાં
કંપનમ્: શીત, જ્વર, રોષ, ભય, વગેરેમાં
વિસર્ગમ્: સ્ત્રીવિલાસ, બિબ્બોક, રંજન વગેરેમાં
વિનિગુહમ્: શ્રમ તથા આયાસમાં
સંદષ્ટકમ્: ક્રોધ વગેરેમાં
સમુદ્ગમમ્: અનુકંપા, અભિનંદન, ચુંબન વગેરેમાં

દંત-કર્મ. દાંતના સાત પ્રકારના કર્મ આ પ્રમાણે છે (૧) કુટ્ટનમ્, (૨) ખંડનમ્, (૩) છિન્નમ્, (૪) ચુક્કિતમ્, (૫) લેહનમ્, (૬) દષ્ટમ્, (૭) સમમ્. તેના લક્ષણ નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યા છે:

કુટ્ટનમ્: દંતસંઘર્ષ-દાંત કડકડાવવા
ખંડનમ્: દાંતનો સરકાટ કરવો, દાંત ભચડવા
છિન્નમ્: ગાઢ સંશ્લેષ કરવો-દાંત દાબવા
ચુક્કિતમ્: તમાકુ ખાતા હોઈએ તેમ દાંત પહોળા કરવા
લેહનમ્: જીભથી દાંત ચાટવા
દષ્ટમ્: દાંતથી નીચલો હોઠ દાબવો
સમમ્: સ્વાભાવિક કાર્યોમાં

આ લક્ષણોનો વિનિયોગ નીચે મુજબ કરવાનો કહ્યો છે:

કુટ્ટનમ્: ભય, શીત, જ્વર, વ્યાધિ વગેરેમાં
ખંડનમ્: જપ, અધ્યયન, સંલાપ, ભક્ષણ વગેરેમાં
છિન્નમ્: વ્યાધિ, ભય, શીત, વ્યાયામ, મરણ, આળસ મરડવામાં
ચુક્કિતમ્: તમાકુ ખાવામાં, ઘોષ કરવામાં
લેહનમ્: આલોકનમાં
દષ્ટમ્: ક્રોધ, ઈર્ષ્યા વગેરેમાં
સમમ્: સ્વાભાવિક ચેષ્ટાઓમાં

ચિબુક-કર્મ એટલે દાઢીના સર્વ કર્મો, તે દાંતની સાથે જોડાએલી હોવાથી, દંતક્રિયાને જ અનુસરે છે.

'ઉપાંગોની' આ બધી વિવિધ ક્રિયાઓ અને અભિનયમાં તેનો વિનિયોગ આપણે જોયા. હવે આવતા લેખાંકમાં આપણે શરીરનાં વિવિધ મોટાં 'અંગો' અને તેનાં કાર્યો જોઈશું. (ચાલુ)

ઑગસ્ટની તવારીખ

તા. ૧ શ્રી વી. કે. કૃષ્ણમેનનની હિંદના લંડન ખાતેના હાઈ કમિશનર તરીકે નિમણુક થઇ; • સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘે ઇન્ડોનેશિયાના પ્રશ્નમાં ઝડપી દરમ્યાનગીરી કરી.

તા. ૭ પૂર્વ બંગાળમાં ફેની તથા ગેસ્ટોનીઆ વિભાગમાં પૂરથી ૧૨ લાખ માણસો સંકટગ્રસ્ત.

તા. ૧૦ મ્હેસુર, કોલ્હાપુર તથા દખ્ખણ રાજ્યોનું નવા હિંદી સંઘમાં જોડાણ.

તા. ૧૨ જુનાગઢ પાકિસ્તાનમાં જોડાયું • હિંદના વડા ન્યાયમૂર્તિ તરીકે સર હરિલાલ જેકીશનદાસ કણિયા નિમાયા.

તા. ૧૩ હૈદ્રાબાદ તથા કાશ્મીરે કોઇ સંઘમાં નહિ જોડાતાં સ્વતંત્ર રહેવાનો નિર્ણય કર્યો.

તા. ૧૪ આઝાદ હિંદના નવા પ્રધાનમંડળની જાહેરાત. રાતના બાર વાગ્યે હિંદે સંપૂર્ણ સત્તા ધારણ કર્યાનો ભવ્ય વિધિ થયો. આમ સેંકડો વર્ષથી ગુલામ બનેલું હિંદ સ્વતંત્ર બન્યું. • ઇન્દોર હિંદી સંઘમાં જોડાયું

તા. ૧૫ હિંદનો સ્વાતંત્ર્યદિન દેશભરમાં ખૂબ ધામધુમથી સ્વાતંત્ર્યોત્સવ ઉજવાયો.

તા. ૧૬ અત્યાર સુધી પરદેશમાં રહેલા હિંદના નામીતા ક્રાંતિકારી નેતા સરદાર અજીતસિંહનું ઇટલીથી હિંદ પાછા ફર્યા બાદ હૃદય બંધ પડી જવાથી અવસાન.

તા. ૧૭ પંજાબ અને બંગાળની સરહદ નક્કી કરવા બેઠેલા સીમા કમિશનનો સર સિરિલ રૅડક્લિફે આપેલો ચુકાદો બહાર પડયો.

તા. ૧૮ ભોપાળ હિંદી સંઘમાં જોડાયું • મુંબાઈ હાઈકોર્ટના માજી અધ્યક્ષ ને યુનિવર્સિટીના માજી કુલગુરુ ભાગનજી વાડિયાનું મૃત્યુ.

તા. ૨૦ ડૉ. એમ. ઓ. રૌફની બર્મા ખાતેના હિંદના હાઈ કમિશનર તરીકે નિમણૂક • પોતાની બીપણ આર્થિક કટોકટીને પહોંચી વળવા ઇંગ્લંડે આજથી પાઉન્ડને ડૉલરમાં ફેરવવાની મના કરી.

તા. ૨૨ સરહદ પ્રાંતના કૉંગ્રેસવાદી પ્રધાનમંડળને બરતરફ કરી ગવર્નર કનિંગહામે મુસ્લિમ લીગને પ્રધાનમંડળ રચવા આમંત્રી

તા. ૨૫ નેપાળમાં હિંદના એલચી તરીકે સરદાર સુરજિતસિંહજી નીમાયા.

તા. ૨૬ પંજાબમાં ખૂબ મોટા પાયા પર રમખાણ શરૂ થયાં, જેને પરિણામે હજારો માર્યા ગયા. લાખોએ હિજરત કરી.

તા. ૨૭ હિંદી સંઘની લોકસભામાં સંયુક્ત મતાધિકાર રદ કરવામાં આવ્યો.

તા. ૨૯ કોચીન રાજ્યે પ્રજાને સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજતંત્ર આપવાની પહેલ કરી

૨૩૫ (સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૭)

આ માસ (સપ્ટેમ્બર) ઇતિહાસમાં

તા. ૧ જાપાનમાં જગતનો સૌથી ભીષણ ગણાએલો ધરતીકંપ થયો, જેમાં સંખ્યાતીત જાનમાલની ખુવારી સાથે ટોકિયો ને યોકોહામા બે મોટા શહેરો ભસ્મીભૂત થયાં, ૧૯૨૩.

તા. ૨ પોર્ટુગીઝ ગવર્નર આલ્બુકર્કે હિંદમાં સૌ પ્રથમ કારખાનું સ્થાપ્યું, ૧૫૦૩

તા. ૧૦ હૈદરઅલીએ કર્નલ બેલીની સરદારી હેઠળની અંગ્રેજ ટુકડીને કેદ કરી, ૧૭૮૦.

તા. ૧૨ શિકાગોની સર્વધર્મપરિષદમાં વિવેકાનંદજીનું પહેલું યાદગાર ભાષણ, ૧૮૯૩.

તા. ૧૩ રાજકીય કેદીઓ તરફ રાખવામાં આવતા ક્રૂર વર્તાવના વિરોધમાં આમરણાંત ઉપવાસ પર ઉતરેલા ક્રાંતિકારી જતીન્દ્રનાથ દાસનું ઉપવાસને લીધે મૃત્યુ, ૧૯૨૯

તા. ૧૫ રશિયામાં ઝારશાહીનો નાશ થઈ પ્રજાસત્તાક રાજ્યની સ્થાપના થઈ, ૧૯૧૭

તા. ૧૭ માનવ મગજની શ્રેષ્ઠકૃતિ ગણાતા અમેરિકાના રાજબંધારણની જાહેરાત, ૧૭૮૭

તા. ૧૮ દિલ્હીના ઘેરા પછી અંગ્રેજ સેનાપતિ હડસને હુમાયુની કબરમાં સંતાએલા મુગલ સમ્રાટ બહાદુરશાહને કેદ કર્યાં ને એના બે પુત્ર તથા એક પૌત્રનો વધ કર્યો ૧૮૫૭

તા. ૧૯ શિવાજીના નૌકાદળે અંગ્રેજોને નૌકાયુદ્ધમાં સખત હાર આપી, ૧૬૭૯

તા. ૨૧ સ્કૉટલૅન્ડના શીર્ષકવિ તથા નવલકથાકાર વૉલ્ટર સ્કૉટનું અવસાન, ૧૮૩૨

તા. ૨૯ ઇંગ્લંડના વડા પ્રધાન ચેમ્બરલેઇન, ઇટાલીના મુસોલિની, જર્મનીના હિટલર ફ્રાન્સના દલાદિયે વચ્ચે મ્યુનિક કરારો થયા જે અનુસાર હિટલરની ભૂખ સંતોષવા ઝેકોસ્લોવાકિયામાંનો કેટલોક પ્રદેશ આપી દેવાયો, ૧૯૩૮.

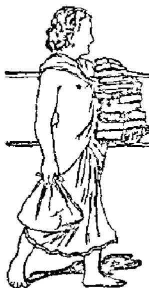
આ માસની વ્યક્તિવિશેષ

સૅમ્યુઅલ જૉનસન

અંગ્રેજી ભાષાનો સૌ પહેલો આધારભૂત શબ્દકોષ રચનાર ઇંગ્લંડના આ નામી સાહિત્યકારનો જન્મ ૧૭૦૯ની ૧૮મી સપ્ટેમ્બરે લિચફીલ્ડ ગામમાં એક ગરીબ બુકસેલરને ત્યાં થએલો. જન્મથી જ કદરૂપા તથા બિહામણા દેખાવનો જૉનસન શાળામાં હોશિયાર વિદ્યાર્થી ગણાતો. ૧૭૨૮માં તે ઑક્સફર્ડ કૉલેજમાં દાખલ થયો, પણ ગરીબીને કારણે ૧૭૩૧માં ડિગ્રી મેળવ્યા વગર જ કૉલેજ છોડી દેવી પડી. જીવનનિર્વાહ માટે એક શાળા ચલાવવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કર્યા પછી ૨૮ વર્ષની વયે નજીવા નાણાં સાથે તેણે લંડનનો રસ્તો લીધો. ત્યાં 'જેન્ટલમેન્સ મૅગેઝીન' પત્રમાં તેને નોકરી મળી ૧૭૩૮માં તેની 'લંડન' નામની કૃતિ બહાર પડી અને લોકોએ તે સાહિત્યકાર તરીકે પ્રકાશમાં આવ્યો અને ૧૭૪૪માં તેણે લખેલું 'સૅવેજ કવિનું જીવનચરિત્ર' તેની જોરદાર ભાષાને કારણે ખૂબ લોકપ્રિય બન્યું ૧૭૪૭માં તેણે અંગ્રેજી ભાષાનો સંપૂર્ણ શબ્દકોશ બનાવવાનું ભગીરથ કાર્ય માથે લીધું અને પૂરાં આઠ વર્ષ સુધી તનતોડ મહેનત કરી, ૧૭૫૫માં બે મોટા ભાગમાં તેને પ્રસિદ્ધ કર્યો, જે ખૂબ જ વખણાયો અને તેને પ્રથમ પંક્તિના સાહિત્યકારનું સ્થાન મળ્યું.

૧૭૫૦થી ૧૭૫૨ સુધી તેણે 'રૅમ્બલર' નામનું અર્ધ-સાપ્તાહિક ચલાવ્યું તેમાં આવેલા તથા ૧૭૫૮માં 'આઇડલર' શીર્ષક હેઠળ પ્રસિદ્ધ થએલા તેના નિબંધો તેની વિશિષ્ટ શૈલીના શ્રેષ્ઠ નમૂના ગણાય છે. પણ આ સાહિત્યપ્રવૃત્તિએ તેને બહુ ન્યાલ કરી નાખેલો નહિ. વચ્ચે એક વખત તો એવો હતો કે તેની મૃત્યુ પામેલી માતાના દફનવિધિ માટે પણ તેની પાસે પૂરતા પૈસા નહોતા તેથી એક જ અઠવાડિયામાં 'રાસેલાસ' (Rasselas) નામની તેની પ્રખ્યાત નવલકથા લખી નાખી ફક્ત ૧૦૦ પૌંડમાં વેચીને તેણે પૈસા ભેગા કરેલા! પણ ૧૭૬૨થી તો ઇંગ્લંડના રાજ તરફથી તેની કદર તરીકે દર વર્ષે ૩૦૦ પૌંડનું પેન્શન તેને મળવા લાગ્યું, જેથી આર્થિક ભીંસમાં વીતતા તેના જીવનને કંઈક રાહત મળી. ૧૭૬૪માં તેણે સાહિત્યકારોના એક પ્રભાવશાળી સભા (ક્લબ) સ્થાપી જેમાં ગોલ્ડસ્મિથ, બર્ક અને ગિબન જેવા નામાંકિત લેખકો ભાગ લેતા.

૧૭૮૧માં ૭૩ વર્ષની ઉંમરે તેણે કવિઓનાં જીવનચરિત્રોના ૧૦ ભાગ બહાર પાડ્યા જે તેની લેખિનીનું ચાતુર્ય તથા વિચારોની પ્રૌઢતાના નમૂના છે. ૧૭૮૪ની ૧૩મી ડિસે-

મધપૂડો

આ માસનું પંખી

૨૧–જળકૂકડી

વિકટ છે ચઢાવ વસમા દુર્ગમ છે પથ સાગા,
ક્લાન્ત શ્રાન્ત જનતાને કાજે દુર્લભ માર્ગ-વિસામા
ડગ તોય ભરી નિર્ભય,
અંતે પામીશું જય,
પ્રબળ પૌરુષે પ્રપંચીઓના કરશું ફેંદ નકામા
ધપશું પુણ્ય પ્રભાતે ઉજ્જ્વળ નવસર્જન-આરે,
નવસૌભાગ્ય અર્ચીશું જનની જન્મભૂમિ ભાલે

(પ્રસ્થાન) — નાથાલાલ દવે

સૂરતનો હાકેમ ખુદાવંદખાન

સુરતની વિશિષ્ટતાઓમાં 'સુરતનો કિલ્લો' પણ ગણનાને યોગ્ય ગૌરવ ધરાવે છે અને બહારગામના મુસાફરોને માટે શહેરની જોવાલાયક પ્રાચીન ઇમારતોમાં એ કિલ્લાનું સ્થાન પણ મહત્ત્વનું છે એ કિલ્લાનો બંધાવનાર ખ્વાજા આકા સફર ખુદાવંદખાન નામનો સુરતનો બાદશાહી હાકેમ હતો મૂળ તો એ તુર્કસ્તાન અને બસર દેશના સેનાપતિ અમીર સલમાનનો નોકર હતો, તેથી એ 'સલમાની' નામથી ઓળખાતો તુર્કસ્તાનમાંથી બે સરદારો ગુજરાતમાં આવીને વસ્યા હતા એક અમીર મુસ્તફા, જેને બહાદુરશાહ તરફથી 'રૂમીખાન'નો ખિતાબ બક્ષવામાં આવ્યો હતો, અને બીજો આ ખ્વાજા સફર જેને ગુજરાતના સુલતાન મહમ્મદ ત્રીજા તરફથી 'ખુદાવંદખાન'નો ખિતાબ બક્ષવામાં આવ્યો હતો ઉમરાવ તરીકે એણે જે ઊંચું પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું તેથી સુરતના હાકેમ તરીકે એની નિમણૂક થઈ હતી જન્મે એ યુરોપી હતો એનો પિતા આલ્બેનિયાનો અને માતા ઈટાલીની હતી મુસલમાની ધર્મ એણે પાછળથી સ્વીકાર્યો હતો

એ વખતે ફિરંગીઓએ આપણા દેશમાં જબરો પગપેસારો કર્યો હતો એમની ચાંચિયા તરીકેની પ્રવૃત્તિઓએ એ વખતે ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું ઈ ૧૫૩૦માં ફિરંગીઓ નૌકાનો કાફલો લઈને તાપી નદી આગળ આવ્યા અને તેમણે રાંદેર તેમજ સુરત બંનેને આગ લગાડીને સળગાવી મૂકવાનો જે ભીષણ પ્રયત્ન કર્યો તેમાં રાંદેરની જાહોજલાલીને તેમણે હમેશનો ફટકો લગાવ્યો પશુબળ વાપરવા ઉપરાંત છળકપટનો પણ તેઓ ઉપયોગ કરતા આપણા આજના ચરિત્રના નાયકને પણ એવા છળકપટથી અમણે પોતાના પક્ષમાં લઈ લીધો હતો અને દીવનું રક્ષણ કરવાનું કાર્ય એને સોંપ્યું હતું પણ થોડા વખતમાં જ ખ્વાજા સફરનું મન ગોરા લોકો ઉપરથી ઊઠી ગયું અને ઇ સ ૧૫૩૮માં એણે તેમની નોકરીનો ત્યાગ કર્યો

ત્યાર પછી ગુજરાતના સુલતાન મહમ્મદને જ પોતાની સેવા એણે અર્પણ કરી અને સુરતના હાકેમ તરીકે એની નિમણૂક થઈ એ હકૂમત દરમિયાન જ સુરતનો કિલ્લો એણે બંધાવ્યો (ઇ સ ૧૫૪૦) એ કિલ્લો બંધાવતા ખુદાવંદખાનને અટકાવવાને ફિરંગીઓએ ઘણા પ્રયત્ન કર્યા યુદ્ધસામગ્રીથી સજ્જ નૌકાદળનો જેટલો બને તેટલો ઉપયોગ કરી એની સામે તોપનો સખત મારો ચલાવ્યો તેમાં ન ફાવ્યા ત્યારે લાંચરુશ્વત આપીને ફોડવાનો પ્રયત્ન આદર્યો તે પણ નિષ્ફળ ગયો ને સુરતનો એ કિલ્લો બંધાયો જ

'તબકાત-ઈ-અકબરી'માં નિઝામુદ્દીન અહમદ આ કિલ્લા વિષે સવિસ્તર માહિતી પૂરી પાડે છે 'એ કિલ્લો નાનો પણ ઘણો મજબૂત અને રક્ષણસાધનસંપન્ન છે ગુજરાતના સુલતાન મહમ્મદના નોકર સફર આકાએ ફિરંગીઓના હુમલાઓને અટકાવવા માટે અરબી સમુદ્રના કિનારા ઉપર હી સને ૯૪૭માં એ બંધાવ્યો તેણે અનુભવી કારીગરો ને બાહોશ ઇજનેરોની મદદ મેળવીને કિલ્લાની મજબૂતી માટે બરાબર ગોઠવણ કરી હતી બે બાજુએ તેમણે કિલ્લાની ચીસ વાર પહોળી ખાડી કરી છે, અને તેને નદીની સાથે જોડી

સાપના જેવી બિહામણી પોતાની લાંબી પાતળી ડોક જ પાણીની સપાટી ઉપર કાઢી, બાકીનું શરીર પાણીમાં રાખી તળાવ કે નદીમાં તરતું દેખાતું આ મેળા રંગનું પક્ષી ગુજરાતમાં આખું વરસ જોવામાં આવે છે શરીરનો રંગ બદામી ઝાંયવાળો કાળો, ગળે દાઢી તથા ગળું પીળાશપડતા, પીઠ ઉપર ચળકતા રૂપેરી પટ્ટા, લાંબી, કાતર જેવી પૂંછડી પગ કાળા તથા તેના ચારે તરફ આંગળાંવચ્ચે થી સંધાએલા પણ આ પક્ષીની વિશિષ્ટતા તો છે તેની લાંબી, ગોળ નળી જેવી, પણ છેડેથી તીક્ષ્ણ ભાલા જેવી ચાંચ અને શરીર પ્રમાણમાં લાંબી પેઠી ડોક

પાણીમાં અત્યંત ઝડપથી તરી શકતા આ પક્ષીનો મુખ્ય ખોરાક છે માછલાં પણ તેની ચાંચ માછલાને 'પકડવાના' ઉપયોગની નહિ હોવાથી તે એક અભિનવ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરે છે માછલી દેખાતાં જ તે શિકારી કૂતરાની માફક પાછળ પડી પોતાની ભાલા જેવી ચાંચ તેના શરીરની આરપાર પરોવી દે છે પછી પાણીની બહાર આવી તે પરોવાએલી માછલીને ચાંચથી છૂટી કરવા તેની લાંબી ડોક ઉપયોગમાં લે છે જેમ આપણી આગગાડીઓ ચોકસાવડા સ્ટેશનોએ ગાડીઓ આપવા ફેંકો મારીને કાઢી નાખીએ છીએ, બરાબર તેજ રીતે જળકૂકડી પાણીદાર કમાન જેવી પોતાની લાંબી ડોકને ઝટકો મારીને માછલીને હવામાં અધ્ધર ઉછાળે છે અને નીચે પડતા તો પોતાની ચાંચમાં ઝીલી લઈ ગળી જાય છે (અને ગળવામાં પણ માછલીનું માથું નીચે રહે તે રીતે; ચાંચમાં પહેલું આવે એ રીતે ઝટકા વખતે તેને ફેરવી દે છે) કેવો અદ્ભુત ભક્ષ્યવિધિ !

પાણા પાસે કે પાણીમાં જ ઊગેલાં ઝાડ ઉપર આ પક્ષી પોતાના માળા બાંધે છે અને કેથી ૪ લંબગોળ લીલાશપડતાં ઇંડાં મૂકે છે આખું ચોમાસું તેનો સંતાનોત્પત્તિ કાળ છે

(શ્રી 'વનેચર'ના લેખ પરથી સંપ)

દીધી છે તથા અહીં તેમણે પથ્થર, ચૂનો અને પાકી ઈંટોની દીવાલ ઊભી કરી છે કિલ્લાની દીવાલ પંદર વાર પહોળી અને વીસ વાર ઊંચી છે, બબ્બે પથ્થરોને એક બીજા સાથે લોઢાના પાટા વડે જડી લીધા છે અને વચ્ચેના ગાળાઓમા તથા સાંધાઓમા સીસાનો રસ રેડયો છે કોટના કાંગરાઓ અને બાકોરાઓ તેમણે એવી ચતુરાઈથી મૂક્યા છે કે જોનાર આશ્ચર્યચકિત થયા વગર રહે નહીં કિલ્લાના દરેક બુરજ ઉપર ચોખડી બાંધી છે આ ચોખડી ફિરંગીઓની જ વિશિષ્ટ રચના છે તેથી જ્યારે શસ્ત્રબળ વડે આ કિલ્લો બંધાતો અટકાવવામા ફિરંગીઓ ન ફાવ્યા ત્યારે આ ચોખડી તો ન જ બાંધવામા આવે તે માટે તેમણે મોટીમોટી રકમો આપવા માંડી, પણ ખુદાવંદખાને તેમની માગણીઓને તુચ્છકારી કાઢી ”

કિલ્લામા તોપોમા ‘સુલેમાની’ તોપો ખાસ ગણનાપાત્ર છે ઈસ્તંબૂલના તુર્ક સુલતાન સુલેમાનના હુકમથી એ તોપો બનાવવામા આવી હતી તેથી તે સુલેમાની તોપો તરીકે ઓળખાતી હતી ઈ સ ૧૫૩૮મા સુલેમાન પાશાના નેતૃત્વ હેઠળ ફિરંગીઓની વિરુદ્ધ લડવાને માટે જે નૌકાદળ હિંદુસ્તાનમા આવ્યુ તેની સાથે એ તોપો પણ હિંદુસ્તાનમા આવી એ નૌકાદળના સરદારે દીવને ઘેરો ઘાલવાનુ છોડી દઈને વિદાય લીધી ત્યારે આપણા કિનારા ઉપર ઉતારાયલી આ તોપો એણે અહીં જ રહેવા દીધી એમાની કેટલીક તોપો ખુદાવંદખાને સુરત મોકલાવી સુરતના કિલ્લા ઉપર ગોઠવી અકબરે ગુજરાત પર ચઢાઈ કરીને સુરતના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો ત્યારે એ તોપો કિલ્લામા જ હતી ઈ સ ૧૫૭૩ના જાન્યુઆરીની અગિયારમી તારીખે એ કિલ્લાને જે ઘેરો ઘલાયો તે એક મહિનો અને સત્તર દિવસ સુધી રહ્યો ઘેરા દરમિયાન કિલ્લામાની તોપોથી બાદશાહની છાવણીને નુકસાન ન પહોંચે તે માટે એ પીત ગાવની નજીકમા એ દાવણી ખસેડવાની ફરજ પડી હતી પણ ત્યા આગળ પણ કિલ્લામા તોપના ગોળાઓ આવ્યા વગર રહેતા નહોતા, અને ખુદાવંદખાનનો બાંધેલો કિલ્લો એટલો મજબૂત હતો કે એને સર કરવાનુ કામ બાદશાહને માટે પણ ઘણું ભારે થઈ પડયુ હતુ અને અંતે ૧૫૭૩ની ૨૬ મી ફેબ્રુઆરીએ બાદશાહે કિલ્લો સર કર્યો ત્યા તેમણે સુલેમાની તોપો જોઈ આ તોપોનુ કદ અને તેનુ દૂર સુધી પહોંચવાનુ સામર્થ્ય જોઈને બાદશાહ ચકિત થયા એ તોપો એમણે સુરતથી આગ્રા મોકલાવી દીધી બાકીની તોપો મુજાહિદખાન જુનાગઢ લઈ ગયા

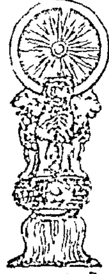
એ પછી દીવના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલવાનુ સાહસ તેણે ઉપાડયુ અને તેમા મોખરે રહી દોરવણી આપવાનુ મહાકાર્ય પણ ખુદાવંદખાને જ કર્યું હતુ બીજા ઘેરા વખતે કિલ્લામાથી એક તોપનો ગોળો છૂટયો તેણે એના પ્રાણ લીધા ઈ સ ૧૫૪૬મા એનુ મૃત્યુ થયુ એ પછી દીવની લડાઈનુ નેતૃત્વ એના બીજા પુત્ર મુહરરમને મળ્યુ તેની આજ્ઞાથી ખુદાવંદખાનના શબને સૂરત લઈ જવામા આવ્યુ ગુજરાતની સલ્તનતના અંતિમ કાળના ઈતિહાસમા શૂરવીર સેનાધ્યક્ષ તરીકે એનુ નામ સદા ઝળકતુ રહેશે મુલ્લાવાડમાં ખુદાવંદખાનનો જે રોજો છે તેનુ શિલ્પકામ ભવ્ય પ્રકારનુ છે એ રોજો અને એની અંદર કોતરેલો લેખ સૂરતના એક મહાન પુરુષનુ સ્મરણ આપણને કરાવી રહ્યા છે (ગુજરાતમિત્ર)—પ્રા મોહનલાલ પા દવે

રાષ્ટ્રધ્વજ પરનું અશોક ચક્ર

આઝાદ હિંદના રાષ્ટ્રધ્વજનુ વિશિષ્ટ ચિહ્ન તે એના વચલા સફેદ પટામા શોભતુ આસમાની ચક્ર છે આ ચક્રનુ પ્રતીક મૌર્ય સમ્રાટ અશોકના સારનાથ-સ્તંભ પરના ધર્મચક્ર પરથી સિદ્ધ કરવામા આવ્યુ છે સારનાથ (એટલે સારંગનાથ) હિંદના બૌદ્ધ તીર્થોમા મહત્ત્વનુ સ્થાન ધરાવે છે એક પૂર્વ જન્મમા બુદ્ધ ભગવાન આ સ્થળે સારંગ-નાથ એટલે હરણોના નાયક રૂપે અવતર્યા હતા તે સમયના કાશીરાજને રોજ પોતાના આહાર માટે તે અરણ્યના એક હરણનો સંહાર કરવાની લત લાગી હતી એક દિવસ ગર્ભવતી હરણીનો વારો આવતા એ બે જીવ બચાવવા તેને બદલે સારંગનાથ પોતે રાજાનુ ભક્ષ્ય બનવા તૈયાર થયા તેમનામા સ્વાર્પણની આ ભાવના જોઈને રાજાના મોહના પડળ દૂર થયા ને તેને પોતાના કૃત્ય માટે શરમ આવી હવે તેને ભાન આવ્યુ કે મનુષ્યના રૂપમા હોવા છતા વસ્તુત પશુ તો પોતે જ છે પછી તે ક્રૂર હિંસા તજી અહિંસાના પરમ માર્ગે વળ્યા આ સારનાથ ગૌતમબુદ્ધના પોતાના જીવનમા પણ અગત્યનુ સ્થળ બની ગયુ, કેમકે બોધિગયામા સંબોધીજ્ઞાન પ્રગટ થયા પછી બુદ્ધ ભગવાને પોતાના પરમ જ્ઞાનનો પ્રથમ ઉપદેશ આ સ્થળે આપ્યો આ ઉપદેશનો ઉદ્દેશ ધર્મચક્ર પ્રવર્તનનો હતો ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિત: — અર્થાત્ ધર્મનુ તમે રક્ષણ કરો ને ધર્મ તમારુ રક્ષણ કરશે, એવો ધર્મનો સૂક્ષ્મ ભાવ સ્ફુટ કરવાને ચક્રનુ રૂપક યોજવામા આવ્યુ છે તેને ‘ધર્મચક્ર’ કહે છે ધર્મચક્ર એટલે ગોળ ગતિમાન ચક્રની જેમ સદાસર્વદા ગતિમાન રહેતો ધર્મ

સારનાથ કાશીતીર્થથી ચારપાંચ માઈલ દૂર છે ત્યા ધર્મ ચક્ર પ્રવર્તનના ઉપદેશના સ્થાન પર ધર્મરાજિકા-સ્તૂપનુ સ્મારક છે તેની ઉત્તરે રાજા અશોકે એક ઊંચો સ્તંભ ઊભો કરાવ્યો હતો હજી ત્યા તે સ્તંભ અનેક ટુકડાઓમા ખંડિત થએલી દશામા ખડો છે મૂળ સ્તંભ ૫૫ ફૂટ જેટલો ઊંચો હતો સ્તંભ પર બ્રાહ્મી લિપિમા પ્રાકૃત ભાષામા ધર્મલેખ કોતરવામા આવ્યો છે આ સ્તંભનો શિરોભાગ સ્તંભના દંડમાંથી છૂટો પડી ગયો છે ને હાલ સારનાથ મ્યુઝિયમમા જોવા મળે છે આને સ્તંભનુ સિંહ-શિખર કહે છે તેમા સહુથી નીચે અનેક પાંખડીઓવાળા ઊંધા કમળની સુંદર આકૃતિ કોતરેલી છે કમળની ઉપર એક ગોળાકાર ફલકની પટ્ટી છે તે પર કુલ આઠ આકૃતિઓ કોતરી છે જેમા એકાંતરે ગોળ વિશાળ ચક્રની ને દરેક બબ્બે ચક્ર વચ્ચે ગતિમાન પશુની આકૃતિ છે દરેક ચક્રને ચોવીસ આરા છે પશુઓમા ગજ, વૃષભ, અશ્વ ને સિંહ છે આ ચાર પશુઓ ચાર દિશાના રક્ષક ગણાય છે,—ગજ પૂર્વનુ, અશ્વ દક્ષિણનુ, વૃષભ પશ્ચિમનુ ને સિંહ ઉત્તરનુ, ચક્ર આ ધર્મચક્રનુ પ્રતીક છે ચાર દિશાએ ચાર ગતિમાન પશુઓ ને એકાંતરે એમ તરે ચક્રની આકૃતિ એમ સૂચવે છે કે ભગવાન બુદ્ધે પ્રવર્તાવેલુ ધર્મચક્ર ચારે દિશામા સતત ગતિમાન રહે

આ આઠ આકૃતિઓવાળા ફલકની ઉપર ચાર દિશામા ચાર સિંહની ઊભી ભવ્ય આકૃતિઓ સ્તંભ-શિખરની શોભામા અભિવૃદ્ધિ કરે છે એમની ગર્વિષ્ઠ આંખ, મુખની બહાર લટકતી જીભ, દેહ પર પ્રસરેલ કેશવાળી ને સુંદર સ્નાયુબદ્ધ પગ એ ભારતીય શિલ્પકળાની અનુપમ કૃતિ છે આટલુ સિંહશિખર સાત ફુટ ઊંચુ છે પણ અગાઉ આ સિંહના શિર પર વળી એક મોટુ ભવ્ય ધર્મચક્ર રહેતુ હાલ તેના કેટલાક ટુકડા રહ્યા છે તે પરથી જણાય છે કે એ વિશાળ ચક્રનો વ્યાસ ગાળા ફૂટનો હતો તેને પહોંચી ઉપરેની પરિધિની

સારનાથ-સ્તંભનો ધર્મ-ચક્રાંકિત શિરોભાગ

પછી, એ રીતે સુંદર ગાદી ને તેનું ધર્મચક્ર હતી એવા સ્તંભના મસ્તક-ની આકૃતિઓ પરથી ફલિત થાય છે. આ છે અશોકના સારનાથ સ્તંભનું ધર્મચક્ર. અશોક મૂળ સ્તંભ સાથે મૂકેલું હતું. હમણાં ખંડિત છે ત્યારે તેના શિખર પર આ ધર્મચક્ર કેવું શોભતું હશે તે મનમાં કલ્પના કરો.

આ ધર્મચક્રની આકૃતિના દર્શન સાથે જે મહાન વિભૂતિઓના સ્મરણ સંકળાયેલા છે તેમાં એક હતા સિદ્ધાર્થ ને બીજા હતા રાજર્ષિ અશોક. એકે સંદેશ હતો અહિંસા અને ધર્મનો, જીવનમાં સુખશાંતિનો. ગૌતમ બુદ્ધે આ પરમ ધર્મનું ચક્ર સારનાથ આગળ પોતાના આચરણમાં પ્રવર્તાવ્યું, રાજા અશોકે આ ચક્ર દેશદેશાંતરમાં પ્રસરાવ્યું. આ ધર્મ માનવતાનો ધર્મ હતો, અહિંસાની અહિંસકતાનો ધર્મ હતો, સત્યની વિશુદ્ધિનો ધર્મ હતો. એ ધર્મનું શુદ્ધ સ્વરૂપ બાહ્ય રૂપ આડંબરનું નહિ પણ આંતરિક આચારનું હતું. આજે આ ધર્મચક્ર હવે આપણી આઝાદ હિંદના ધ્વજનું પ્રતીક બન્યું છે. માનવતાનો પરમ ધર્મ સર્વ દેશમાં, સર્વ યુગમાં સનાતન છે ને સનાતન રહેશે. પરંતુ જે ભારતદેશે તેના સદ્ગુણોનું દર્શન કર્યું છે ને કરાવ્યાં છે તે દેશના વારસામાં પર્વતનું આ ગૌરવ ટકાવી રાખે, મહાત્માજી દ્વારા સજીવન પામેલો સત્યાગ્રહનો એ પુરાતન ધર્મ દેશમાં હંમેશ ઉત્તરોત્તર પ્રસરતો રહે ને અંતરની સમજમાં ઉતરેલી સંસ્કૃતિના આચરણમાં માનવજાતિ પગલાં માંડે તો ને ત્યારે રાષ્ટ્રધ્વજના આ નૂતન પ્રતીકને વહન કરનાર હિંદ પોતાના ધર્મચક્ર માટે સાચું ગૌરવ ધારણ કરી શકશે. (પ્રજાબંધુ) —હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી

ગુજરાતનાં શાકભાજી તથા ફળોમાં વિટામિન 'સી'

'કુમાર'ના ૨૮૧મા અંકમાં વિટામિન 'સી' વિષે સામાન્ય માહિતી આવી ગઈ છે. ખોરાકમાં જો આ વિટામિન ન હોય તો સ્કર્વી (Scurvy) નામનો ભયંકર રોગ થાય છે. એટલું જ નહિ પણ જો આ વિટામિનનું પ્રમાણ ખોરાકમાં ઓછું હોય તો માણસ જલદી થાકી જાય છે, સાંધામાં કળતર થાય છે અને દાંત તથા પેઢાંમાં વિકૃતિ ઉત્પન્ન થઈ પાયોરિયા થાય છે. વળી આ વિટામિન ઘા રૂઝવવામાં તથા હાડકું સાંધવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

આવું આ અગત્યનું વિટામિન આપણા ગુજરાતના રોજિંદા વપરાશની શાકભાજીમાં તથા ફળફળાદિમાં કેટલું છે તથા રાંધવાથી તે નાશ પામે છે કે કેમ તે પર ડૉ. એચ. જી. પંડયા, ડૉ. સી. સી. શાહ અને ડૉ. કે. જી. નાયક એ ત્રણ પ્રખ્યાત વૈજ્ઞાનિકોએ ઘણું મહત્વનું શાસ્ત્રીય સંશોધન કર્યું છે. તેમણે કુલ ૩૬ જાતના શાકભાજી તથા ૨૭ જાતના ફળોની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી તપાસ કરીને તેમાં વિટામિન 'સી'નું પ્રમાણ કેટલું છે તે નક્કી કર્યું છે. તેમના સંશોધનનો મહત્ત્વનો સાર 'ગુજરાત સંશોધન મંડળ'ના ત્રૈમાસિકમાંથી ઉતારી નીચે આપ્યો છે.

કોબી, સરગવો, ફ્લાવર તથા સાંગરામાં વિટામિન 'સી' ખૂબ જ પ્રમાણમાં છે. તે જ પ્રમાણે લીલા પાંદડાંવાળી ભાજી (જેવી કે મૂળાની, મેથીની, પાલખની, સુવાની, ચોળીની)માં, તેમજ કોથમીર મરચાં તથા કાકડીમાં પણ તે સારા પ્રમાણમાં છે. આ બધાં શાકભાજી ગુજરાતમાં પુષ્કળ થાય છે તથા પ્રમાણમાં સસ્તાં હોવાથી ગરીબ લોકોને આશીર્વાદ સમાન છે. આમ કેટલાંક ન ધારેલાં શાક-ભાજીમાં વિટામિન 'સી' ઘણા મોટા પ્રમાણમાં મળી આવ્યું છે.

જે ૨૭ ફળો તપાસવામાં આવ્યાં હતાં તેમાં આમળાં અને જામફળમાં આ વિટામિન ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં જણાઈ આવ્યું છે. આ બંને ફળો સસ્તાં ને સહેલાઈથી મળી શકે તેવાં છે. જગતનાં કોઈ પણ ફળ કરતાં આમળામાં 'સી' વિટામિન સૌથી વધારે છે અને તેની સવિશેષ મહત્તા તો એ છે કે સૂકવેલાં આમળાં તથા ચૂર્ણમાં પણ વિટામિન સારા પ્રમાણમાં જળવાઈ રહે છે. જે બીજાં ફળોની બાબતમાં નથી. દૂધમાં વિટામિન 'સી' સારા પ્રમાણમાં નહિ હોવાથી ડૉક્ટરો નાનાં બાળકો તથા માંદા માણસોને ઘણું ખરું ટમેટાં અને મોસંબીનો રસ લેવાની ભલામણ કરતા હોય છે, પણ આ ફળો આખા વરસ દરમિયાન મળતાં નથી, એટલું જ નહિ પણ પ્રમાણમાં મોંઘાં પણ છે. આથી મધ્યમ વર્ગના માણસોને તો તે અલભ્ય હોય છે. આમને માટે આમળાં શ્રેષ્ઠ છે. રોજના એકથી બે આમળાં યા તેનો રસ પૂરતો છે. ગોરસ આમલી, પપૈયાં, બોર અને નારંગીમાં પણ આ વિટામિન સારા પ્રમાણમાં છે.

આપણે ત્યાં ઘણાખરા શાકભાજી બાફીને કે તેલમાં વઘારીને જ ખાવાનો રિવાજ છે. આજે સર્વસાધારણ સિદ્ધાંત તો એવો જ છે કે વિટામિન ગરમીથી નાશ પામે છે. આ રીતે રસોઈમાં ખરેખર બધા વિટામિન નાશ પામે છે કે રહે છે, ને રહે છે તો કેટલા તે બાબત પણ સંશોધન કર્યું છે. જેમનામાં વિટામિન 'સી' ખૂબ પ્રમાણમાં છે એવી ૧૫ શાકભાજીઓમાં બાફ્યા પહેલાં, અને મીઠાવાળા પાણીમાં બાફ્યા બાદ, મીઠા વગરના પાણીમાં બાફ્યા પછી તથા તેલમાં વઘાર્યા પછી તેમાં કેટકેટલું વિટામિન 'સી' બાકી રહે છે તેની કાળજીપૂર્વક નોંધ કરી. આ રીતે સંશોધન કર્યાં પછી તેમને જણાઈ આવ્યું કે ગરમીથી વિટામિન 'સી' સંપૂર્ણ રીતે નાશ પામે છે એ વાત ખોટી છે. ઊલટું, કેટલીક શાકભાજીઓમાં ૯૦થી ૭૦ ટકા સુધી વિટામિન જળવાઈ રહે છે. પદાર્થ બાફવા મૂકતા પહેલાં થોડું મીઠું વગેરે નાખી વધારે પ્રમાણમાં વિટામિન 'સી' જળવાઈ રહે છે. ગુજરાતના તો ઘણાખરા ઘરોમાં મીઠું નાખીને પછી જ શાક બાફવાનો રિવાજ હોવાથી વિટામિન 'સી' જાળવી રાખવામાં મદદ થાય છે.

ગુજરાતના ગરીબ તેમજ તવંગર લોકોમાં અથાણું તથા મુરબ્બો ખાવાનો રિવાજ છે. આ પદાર્થોમાં વિટામિન 'સી' જળવાઈ રહે છે કે કેમ તે બાબત સંશોધન કરતાં જણાયું કે મુરબ્બો કે અથાણું કર્યા પછી માત્ર આમળાના મુરબ્બામાં જ વિટામિન 'સી' એ મહિના રહે છે. બાકીના બધામાં તો માત્ર થોડાક અઠવાડિયામાં જ તે નાશ પામે છે.

એક તંદુરસ્ત માણસને રોજના ૬૦ મિલિગ્રામ વિટામિન 'સી'ની જરૂર પડે છે. એ પદાર્થ રોજ કેટલા તોલા લેવાથી જોઈતું વિટામિન મળી શકે તે નીચે બતાવેલું છે: કોબી ૨ તોલા, સરગવો તથા ફ્લાવર ૪॥, કારેલાં ૫, મૂળાની ભાજી ૬॥, મેથી, પાલખ અને સુવાની ભાજી ૯, આમળાં ૧, જામફળ ૪॥, મોસંબી ૮॥, પપૈયું ૯, બોર ૧૦ અને લીંબુ ૨૭ તોલા.

વિટામિન 'સી'ને અંગેની આ મહત્ત્વની બાબતો જો આપણે બરાબર સમજી લઈએ તો માંદા પડવાનો સંભવ ઓછો જ થાય અને જો પડીએ તો વિટામિન 'સી'ના ઇન્જેક્શન તથા શક્તિવર્ધક દવાઓ પાછળ પૈસાનો ધુમાડો કરવાની જરૂર ન રહે.

માખી મારવાના ઉપાય

ચોમાસા પછીના દિવસોમાં જ્યારે કૉલેરા આદિ રોગો ત્રાસ વર્તાવી રહે છે ત્યારે મેલેરિયાના મચ્છરોનો નાશ કરવાનું કામ જેટલું અગત્યનું છે તેટલું જ અગત્યનું કામ કૉલેરા આદિ બીજા રોગો ફેલાવનારી માખીઓ મારવાનું પણ છે. ગંદકી પર બેસીને પછી ખાદ્ય પદાર્થો ઉપર આવી બેસતી માખી ગંદકી, ઝેર અને રોગના જંતુ ખાદ્ય પદાર્થ ઉપર મૂકતી જાય છે. જંતુઓનો ફેલાવો માખી આ જ રીતે કરે છે. એટલે ઘરમાંથી માખીનો નાશ કરવા નીચે સૂચવેલા ઉપાયો સારી એવી મદદ કરશે.

(૧) વિષ: બે ચમચા ફૉર્મેલિન, બે ચમચા સાકર અને એ

પાઈન્ટ દુધ પાણીમાં ઉકાળવા તે મિશ્રણમાં બ્લૉટિંગ પેપરના ટુકડા ભીંજવી એક રકાબીમાં મૂકી રાખવા અથવા એક ટિનના ડબ્બામાં રાખી એ મિશ્રણમાં પલાળેલી ઊની વાટ ઢાંકણા બહાર રાખવી માખીઓ તે તરફ આકર્ષાશે પણ તે ચાખતા વેંત જ મરી જશે "આ મિશ્રણ ઝેરી હોવાથી નજીકમાં કોઇ ખાદ્ય પદાર્થ ન રાખવાની ખાસ સાવચેતી રાખવી તથા વાપર્યા પછી વાસણ ને હાથ ખૂબ સાફ કરવા

(૨) ધૂપ" કડવા લીમડાનો ધુમાડો માખીઓ અને મચ્છરોને દૂર કરવા અકસીર છે થોડા ઉકળતા પાણીના વાસણમાં કારબોલિક ઍસિડનાં વીસ ટીપાં નાખવાથી તેની વરાળમાં માખીઓ મરી જશે માખી નાશક અગરબત્તીઓ નીચે મુજબ બની શકે પાંચ ભાગ પાયરેથ્રમ અને એક ભાગ લાકડાનો વહેર, એ બનેને છાણ અગર ઘઉંના લોટની કણેકમાં બાંધી તેમાં બે ભાગ પોટૅશ્યમ નાઈટ્રેટ મેળવવું પછી તેની અગરબત્તી વણી લેવી ૧૦૦ ઘનફૂટ જગ્યા માટે આવી ૧૫ ઔંસ અગરબત્તી બસ થશે

(૩) ફૂવારો ૧ પૌંડ પાયરેથ્રમને ૧ ગૅલન કેરોસીન ને ૩ ઔંસ યુકેલિપ્ટસ તેલમાં મેળવવું એ મિશ્રણ ફૂવારાથી છાંટવાથી માખીઓ નાશ પામશે ૧૦૦ ઘનફૂટ જગ્યામાં એક ઔંસ મિશ્રણ બસ થશે

(૪) લેપ પાંચ ભાગ એરંડિયામાં ૮ ભાગ રાળ નાખી તેને મંદ અગ્નિ ઉપર ગરમ કરતા કરતા ખૂબ હલાવવું એકરસ થયા પછી કાગળ, દોરી થાંભના કે એવી કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર તેનો લેપ કરવો અને તે વસ્તુ ઘરમાં એક ખૂણે રાખી મૂકવી તે પર બેસતાવેંત માખી ત્યાં ચોંટી જશે અને ઊખડી નહિ શકતા અંતે મરી જશે (સુવિજ્ઞાન)

વનસ્પતિ ઉગાડવાની એક નવી પદ્ધતિ

વનસ્પતિને જમીનમાં જ ઉગાડવાની ક્રિયા આપણને એટલી સુપરિચિત થઈ ગઇ છે કે જમીન—માટી સિવાય પણ વનસ્પતિ ઊગી શકે એ કલ્પના પ્રથમ નજરે ચમત્કારિક લાગે છે જો કે પાણીમાં કેટલીક વનસ્પતિ ઊગેલી આપણે જોઇએ છીએ પણ ઘણી વાર તેનાં પે મૂળ તો નીચે માટીમાં જ હોય છે જમીન અથવા માટી વનસ્પતિને બે રીતે ઉપયોગી થાય છે એક તો તે વનસ્પતિને જોઈતા પોષણ તત્ત્વો પૂરા પાડે છે અને બીજુ તે તેને ઊભા રહેવાનો આધાર આપે છે

માટીમાંથી વનસ્પતિ કયાં કયાં પોષણતત્ત્વો લે છે એ વૈજ્ઞાનિકોએ શોધી કાઢ્યુ છે, તથા એ પોષણતત્ત્વો માટીમાંથી જ મળવા જોઇએ એવુ નથી એમ પણ તેમણે સિદ્ધ કરી બતાવ્યુ છે પ્રયોગશાળામાં વનસ્પતિને આવશ્યક પોષણતત્ત્વોનુ દ્રાવણ કરીને એક વાસણમાં રાખવામાં આવે છે અને તેમાં જ વનસ્પતિ ઉગાડવામાં આવે છે આ જ પ્રયોગ ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં કરવાની કલ્પના ૧૯૩૭માં કૅલિફોર્નિયામાં ડૉ ગૅરિકને આવી તેમણે એક છીછરો હોજ બાંધીને તેના પાણીમાં ટમાટાને જરૂરી ક્ષારોનુ દ્રાવણ કર્યું હોજ ઉપર એક જાળી પાથરી, જેના છિદ્રોમાંથી ટમાટાના છોડ ઉપર આવે એવી યોજના હતી છોડના મૂળને પ્રકાશથી નુકસાન ન થાય તે માટે જાળી ઉપર કોલસાનો ભૂકો, લાકડાનો વહેર ઇત્યાદિ પાથર્યું આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરીને તેમણે હોજના પાણીમાં ટમાટાના છોડ સફળરીતે ઉગાડી બતાવ્યા હોજના પાણીમાં ક્ષારોનુ પ્રમાણ ઓછુ થાય કે તરત તેને બદલીને બીજુ દ્રાવણ ઉમેરવામાં આવતુ આ માટી વગર વનસ્પતિ ઉગાડવાની પદ્ધતિને ડૉ ગૅરિકે 'હાયડ્રોપૉનિક્સ' એ નામ આપ્યુ આ પદ્ધતિથી માટી કરતા ઘણો વધારે પાક આવે છે એમ તેમનુ કહેવુ છે

પણ આ પદ્ધતિમા મુખ્ય વાંધો એ હતો કે છોડના મૂળ હમેશા પાણીમા ડૂબેલા રહેવાથી મૂળને પ્રાણવાયુ મળતો નહિ આ મુશ્કેલી પણ વૈજ્ઞાનિકોએ દૂર કરી નીચેના દ્રાવણની સપાટી ચોવીસે કલાક મૂળને અડીને ન રાખતા થોડો જ વખત રાખીને બાકીનો વખત તેને મૂળથી નીચે રાખવામા આવવા લાગી આથી વચ્ચેના સમયમા મૂળને ખૂબ પ્રમાણમા પ્રાણવાયુ મળવા લાગ્યો

આ અભિનવ પદ્ધતિનો ઘણે ઠેકાણે ઉપયોગ થયો છે અને તેનાથી સરસ પાક તૈયાર થઇ શકે છે એમ સાબિત થયુ છે પણ ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં હજુ તેનો ઉપયોગ થવાનો છે વળી તેનાથી ખર્ચનુ પ્રમાણ શું આવે છે તે પણ હજુ નક્કી થયુ નથી

આ પદ્ધતિનો ફાયદો એ છે કે તેનાથી મનુષ્યના ઘણાખરા કષ્ટ ઓછા થઇ જશે ખેતર સાફ કરવુ, ખેડવુ કોસ અગર હાથથી પાણી પાવુ ઈત્યાદિ ઘણી બાબતોની જરૂર નહિ રહે આ પદ્ધતિમા ઘણીખરી ક્રિયા યંત્રની સહાયતાથી જ થાય છે વરસાદ પડે કે ન પડે, જમીન ખડકાળ હોય કે રેતાળ, તોપણ આ પદ્ધતિથી પાક ઉત્પન્ન કરી શકાશે કાચના ઘરોમા યોગ્ય ગરમી તથા ભેજ ઉત્પન્ન કરીને અનિષ્ટ હવામાનની અસર પણ દૂર કરી શકાશે આમ આ પદ્ધતિ માનવજાતને મહાન આશીર્વાદ સમી નીવડશે એવી માન્યતા છે

ઇંગ્લંડના નો સ્ટાઉટને આ પદ્ધતિ પર ખૂબ સશોધન કર્યું છે અત્યારે તેઓ અરબસ્તાનના રણમાં આ બાબત પ્રયોગ કરવા ગયા છે છેલ્લા યુદ્ધ દરમિયાન એ રણમાં ઘણા નવા વિમાની મથકો બાંધવામા આવેલા હોવાથી ત્યા ઘણા કારીગરો તથા સૈનિકોને રહેવુ પડે છે આ સૈનિકોને ટમાટા ભાજીપાલો, ફળફળાદિ આદિ તાજા મળતા નથી, કારણકે રણમા તે પાકતા નથી અને ઇજિપ્તમાંથી એરોપ્લેનમા લાવતા લાવતા તે ખરાબ થઈ જાય છે એટલે જો રણમા જ વિમાની મથકની પાસ પાસ જો કે શાકભાજી ઉગાડી શકાય તો તે લોકોનુ જીવન ખૂબ સુખમય થઇ શકે આ પદ્ધતિ દ્વારા તે હવે બની શકશે ગયા મહાયુદ્ધમા અમેરિકાએ ગ્વામ, આસેન્શન, વેક આદિ બેટો ઉપર આ પદ્ધતિનો પ્રયોગ કરીને 'માટી વગરના બગીચા' (હાઇડ્રોપૉનિક ગાર્ડન્સ) તૈયાર કર્યા હતા

જોકે માટી સિવાય હવે આપણુ બધુ જ ચાલી શકશે એમ કહેવાનો વખત હજી આવ્યો નથી તોપણ વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમા 'વગર માટીનો પાક' શકય છે એ વસ્તુ સાબિત તો થઈ છે (અંગ્રેજી પરથી)

કેદમાં નાખવામાં આવેલી શોધો

સમાજને હાનિકર્તા મનુષ્યોને કેદ રાખવામા યા દેશનિકાલ કરવામા આવે છે તેમ કેટલીક વૈજ્ઞાનિક શોધોને (તે માનવજાતને ઉપકારક હોવા છતા) પણ કાયમ માટે કેદમા નાખવામા આવી છે એ જાણીને ઘણાને આશ્ચર્ય થશે

ઇ ૧૯૨૮મા ઑસ્ટ્રિયાના રસાયણશાસ્ત્રી ડૉ ફર્ડિનાન્ડે એક એવી દીવાસળીની શોધ કરી કે જે ૪૦૦૦ વખત વાપરી શકાય ' આ શોધની ખબર પડતા જ સ્વીડનના દીવાસળી ઉદ્યોગના બેતાજ બાદશાહ ક્રૂગરે ૬૫ લાખ રૂપિયા આપીને તે શોધ તે વૈજ્ઞાનિક પાસેથી વેચાતી લઈ લીધી અને કાયમને માટે તેને તાળુ મારી દીધુ!!

એક વૈજ્ઞાનિકે એવી દવાની શોધ કરી હતી કે જે શરીરના કોઈ પણ ભાગ ઉપર લગાડવામા આવે તો તે ભાગ ઉપર કદી વાળ જ ન ઊગે ' આથી અસ્ત્રા અને બ્લેડોના કારખાનાના માલિકોએ મોમાગ્યા પૈસા આપી તે શોધ ખરીદી લીધી અને તેને તાળુ દઇ, પૂરી દીધી એક ભાઇએ એવુ 'લુબ્રિકેટીંગ ઑઈલ' શોધી કાઢ્યુ કે જે યંત્રમાં ઊંજવાથી યંત્રમા ઘર્ષણથી થતી ઉષ્ણતા જ ઉત્પન્ન ન થાય, વળી તેના ઉપયોગથી યંત્રો પણ લાંબો સમય ટકે તેવ તથા યંત્રોના કારખાનાના માલિકોને તે શોધ ધંધાની દૃષ્ટિએ હાનિકારક લાગવાથી તેને વેચાતી લઈ કાયમને માટે કેદમા પૂરી દીધી

કાપે, અરે! ચૂસી દમી કુચા કરે
મનુષ્યને શેરડી તો હસે ભરે!

રમણલાલ સોની

મૂળરાજ બીજાની વીર માતાએ પરાક્રમપૂર્વક હરાવેલો શાહબુદ્દીન ઘોરી બારે વર્ષે ગુજરાતની ખમીને ગઝની પાછો ફર્યો ત્યારે તેને કેટલાક દરબારીઓએ ગઝનીમાં તે વખતે રહેતા ગુજરાતના ધનાઢ્ય વેપારીને લૂંટી લેવાની સલાહ આપી જેથી યુદ્ધનું બધું નુકસાન ભરપાઈ થઈ જાય પણ માનધન શાહબુદ્દીને તેનો ઇન્કાર કરીને કહ્યું, 'આવી રીતે જો હું પરદેશી વેપારીને લૂંટીશ તો મારા રાજ્યમાં વેપાર કરવા કોણ આવશે? યુદ્ધનું નુકસાન તો જ્યાં તે થયું હોય ત્યાંથી જ વસૂલ લેવું જોઈએ'

કહેવતોના અર્થ · 'ભાંગ્યું તોયે ભરૂચ'—ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાં પણ મહત્તા કે મૂળગત સ્વભાવને ટકાવી રાખીને પોતાની શક્તિ તથા ગૌરવનો પરચો બતાવી રહેવા માટે વપરાતી આ કહેવત, આપણા આજે પણ ટકી રહેલા અતિપ્રાચીન અને પુરાણપ્રસિદ્ધ નગર ભરૂચના ઉદાહરણમાં ઉચિત રીતે જ વ્યક્ત થઈ છે એને મળતી બીજી કહેવતો 'કોહ્યા તોપણ સાગના લાકડાં', 'ઓરડાની લાકડી તોય ઉતરડ જોગ તો ખરી જ', 'વાંકો તોપણ ઘઉંનો રોટલો', 'નાનો તોપણ રાઈનો દાણો' નીચેના દોહરામાં આવી ઘણી ઉક્તિઓ ગૂંથેલી છે:

નાનો પણ કણ રાઈનો, પાંખી તો યે મૂઠ,
ઘરડો તોય ગરાસિયો, ભાંગી તોય ભરૂચ
ઘરડો તોપણ બળદિયો, તોફાની પણ ગાય,
નકરો પણ વાણિયો, રૂઠેલી પણ માય
મોળો તોપણ મહીપતિ, શઠ પણ સત્તાધીશ,
સૂતેલો પણ કેસરી, ઊંઘ્યો પણ ફણીશ

અનેકાર્થી શબ્દ કરકોર=કકાજો, કાંટો; બુદ્દાણાનો ઉમાળો, ઘોડાને ગોળ ચક્કરમાં ફેરવવો તે, છળ, પ્રપંચ

ગણિત ગમ્મત · એકથી માંડીને કોઈ પણ રકમ સુધીના અંકોનો સરવાળો જાણવો હોય તો એને માટે એક ઘણી જ સહેલી રીત છે જે રકમ સુધીનો સરવાળો કરવો હોય તેનો તથા તેની પછીની રકમનો ગુણાકાર કરી, આવેલા ગુણાકારની રકમને બે વડે ભાગતાં જે આવે તે સરવાળાનો જવાબ દા ત એકથી દસ સુધીના અંકનો કુલ સરવાળો $\frac{10 \times 11}{2}=55$ —પી. ઓ. વ્યાસ

કનુ–બાપુજી, હું એક રૂપિયાનો બચાવ કરી આપું તો તમે મને આઠ આના આપો?

બાપા—જરૂર

કનુ—તો લાવો આઠ આના કેમકે તમે કહેલું કે હું છ માસિકમાં પાસ થઈશ તો તમે મને એક રૂપિયો આપશો હું તેમાં નાપાસ થયો છું, એટલે તમારો એ રૂપિયો બચ્યો ને?

બબૂનની શોધ માટે યુરોપિયનો ગર્વ લે છે, પણ ખરું જોતાં તેમણે તે શોધ કરી તેની ૫૦૦ વર્ષ પહેલાં ચીનના લોકોએ તે શોધી કાઢ્યું હતું ૧૭મી સદીમાં ચીનમાં રહેતા એક યુરોપિયન મિશનરીએ લખ્યું છે કે ઇ ૧૩૦૬માં શહેનશાહ કીએ ચીનના રાજ્યારોહણનો સમારંભ બબૂનો ઉડાડીને ઊજવ્યો હતો

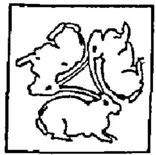

દિલ્હીની ગાદીએ થઈ ગયેલા પઠાણ રાજ્યકર્તાઓમાં સૌથી સમર્થ સુલતાન શેરશાહ સૂરીએ ૧૫૪૦માં હુમાયૂને હાંકી કાઢીને જે પાંચ વર્ષ રાજ્ય કર્યું તે દરમ્યાન તેણે મહાન રાજ્યકર્તાનું સર્વ રચનાત્મક અને વહીવટી કૌશલ્ય દાખવ્યું હિંદી ચલણી નાણાને પણ તેણે જ સ્થિર રૂપ આપ્યું, જેને અકબરે સંપૂર્ણતાએ પહોંચાડ્યું તેણે જ ત્રાંબા અને રૂપાના સિક્કાઓને 'દામ' અને 'રૂપિયો' નામ આપીને તેનાં વજન, અનુક્રમે ૩૨૯ અને ૩૩૭ ગ્રેન નક્કી કર્યાં ને ચલણના અરધા, ચોથા, આઠમા અને સોળમા ભાગ નક્કી કર્યાં જે આજ પર્યંત ચાલુ છે ઉપરનું ચિત્ર હિંદના એવા પહેલા રૂપિયાનું છે તેમાં એક બાજુએ વચલા ચોરસમાં કલીમા કોતરેલ છે 'અને તેની પાછળ (જમણી તરફના ચિત્રમાં) ચોકઠામાં 'શેરશાહ સુલતાન ખલ્લાદ અલ્લાહુ મુલ્કહુ ૯૪૮' લખેલું છે તથા તેની નીચે નાગરી લિપિમાં 'શ્રી શેરશાહી' કોતરેલું છે

કલાકૃતિ દક્ષિણ હિંદના રૂપાના નકશીકામવાળો આ ત્રાંબાનો લોટો તાંજોરની કારીગરીનો નમૂનો છે એમાં ભરચક સુશોભનવાળા વચલા પટ્ટાના એકેએક ગોખમાં વિષ્ણુના દસ અવતારની એકેક મૂર્તિ છે

તમે ગમે તેવા મોટા ચિત્રકાર હો પણ જો તમને કહેવામાં આવે કે એવા ત્રણ સસલાં દોરો કે જેમની વચ્ચે ફક્ત ત્રણ જ કાન સહેલી આપવા છતાં દરેકને બબ્બે કાન હોય એમ દેખાય, તો તમે જરૂર ના પાડવાના પણ કુશળતાપૂર્વક તેની ગોઠવણી કરવાથી તે શક્ય છે જુઓ ઉપરનું ચિત્ર

રશિયાની વાર્ષિક આવક ૧૬૫૦૦ કરોડ રૂપિયા છે, અમેરિકાની ૭૦૦૦૦ કરોડ છે, જ્યારે હિંદની માંડ ૫૦૦ કરોડ રૂપિયા છે

હિન્દ સ્વતંત્ર થયું તેની નવી ટિકિટો તો તૈયાર થતાં વાર લાગશે, પણ તે દરમ્યાન એ સ્વાતંત્ર્યદિનની તારીખ–૧૫મી ઑગસ્ટથી હિન્દની બધી પોસ્ટ ઑફિસોમાંથી વહેંચાતા કાગળો પર એ પ્રસંગના સ્મરણમાં ઉપર પ્રમાણેની 'જય હિન્દ'ની પોસ્ટમાર્ક (ટપાલની છાપ) મારવાની શરૂ થઈ હતી

અપચો થયો હોય તો કંઈ સાબુથી દૂર નહિ થાય

અમારો 'કાન્તિ' કામણગારો કે આંજીનાખે એવા લીસા કેશકલાપનો સર્જક

છે એવુ અમે કહેતા નથી

એમ તો પછી એ સાબુમા અપચો દૂર કરવાનો કિમિયો છે એમ કા ન કહેવુ ?

- કાન્તિ ન્હાવામા છે અવ્વલ નબરનો સાબુ
- સફાઈનો એ ની જ.
- કોમળમા કોમળ ચામડીને પણ બળતરા કે ઇજા કરતો નથી
- નાજુક ચિત્તહારી સુગધવાળો એ સાબુ અજમાવી જોશો ?

સ્વસ્તિકની બીજી ઉચી બનાવટોમા શીકાકાઈ, સુગધીતેલ, દાઢીના સાબુ ધોવાના સાબુ, ગોપાલક છાપ વનસ્પતિ વગેરે વગેરે છે

કાન્તિ ન્હાવાનો સાબુ

સ્વસ્તિક ઓઇલ મીલ્સ લીમીટેડ, મુબઈ

SM LPI

SOM. 17 Gujarati

ડિસ્ટ્રીબ્યૂટર્સ: મેસર્સ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા ઑટોમોબાઇલ્સ (?) સિન્ડિકેટ લિમિટેડ પો. બૉક્સ નં. ૨૮ અમદાવાદ

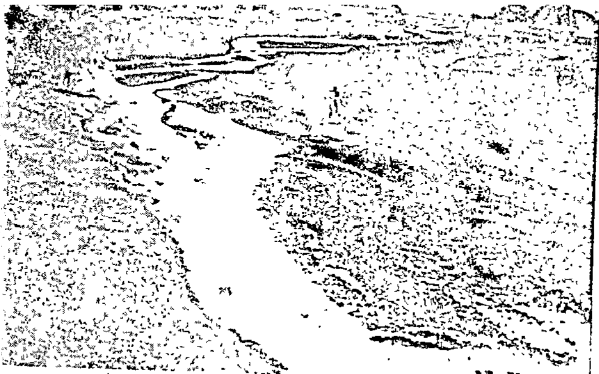
૧ બુદ્ધિધન	અ ચુનીલાલ
૨ દામોદર મહેતા	બ કનૈયાલાલ મુ
૩ પ્રતાપમલ્લ	ક ધૂમકેતુ
૪ ગૌતમ	ડ ગોવર્ધનરામ
૫ વલીમહમદ	ઈ રારદબાબુ
૬ કીર્તિદેવ	ફ ઝવેરચંદ મેઘાણી
૭ ઈન્દ્ર	ગ રમણલાલ દે

(૩) નીચેની લીટી કોઈ ગુપ્ત ભાષામાં લખેલી નથી કે નથી તે કોઈ સારે કે... તેનો ઉકેલ તદ્દન સાદો છે તમે કેટલી શીઘ્રતાથી ... વાંચિયા રીત મેસેલ શોને ગુજ... ગુજ વનબન શોમા ટેહમે રશે ન ચારોસે રો

(૪) તમારા સામાન્ય જ્ઞાનને થોડાક પ્રશ્નો નીચે આપ્યા છે (ક) કૂતરાને દોડવાની સૌથી વધુ ઝડપ કેટલી? (ખ) શેમાં તરવું વધુ સહેલું—નદીમાં કે દરિયામાં? (ગ) એવું કયું પ્રાણી છે કે જેને જન્મે ત્યારે પૂંછડી હોય છે પણ પગ હોતા નથી અને મૃત્યુ પામે છે ત્યારે પગ હોય છે પણ પૂંછડી હોતી નથી? (ઘ) જગતમાં સૌથી પ્રાણવાયુ કોણ પેદા કરે છે? (ચ) એક મોટરનું વજન વિષુવવૃત્ત પર ૨ ટન ગણું હોય તે જ મોટરને ધ્રુવ ઉપર લઈ જવામાં આવે તો વજન ઓછું થશે કે વધારે? (છ) જીવાણુઓ (Bacteria)નો રંગ કેવો હોય છે? (જ) કાચબાને કેટલા દાંત હોય છે? (ઝ) કલકત્તાથી સુએઝની નહેરમાં થઈને જવા માટે તમે આગબોટમાં મુસાફરી કરો તો કયા કયા સમુદ્રમાંથી પસાર થવું પડે?

(૫) તમે નીચેના ઠેકાણે જાઓ તો તમારે કયા વાહનો વડે અવરજવર કરવી પડશે? (ક) સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ (ખ) ... (ગ) સાધારણ (ઘ) શ્રીનગર

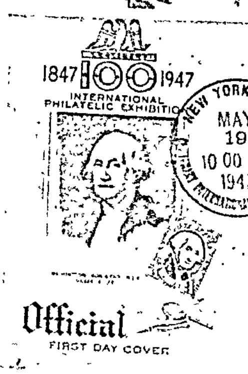
(૧) રબ્બર=૧ પૈસો ... બે આના, ચોપડી–આઠ આના,
(૨) ૧–ડ ૨–ક ૩–અ, ૪–ગ, ૫ ફ, ૬ બ,
(૩) જેવા વિચારો તમે સેવશો તેવું તમારું જીવન બનશે માટે હમેશાં ઊંચા સેવો (૪) (ક) કલાકના ૩૬ માઈલ (ખ) દરિયામાં (ગ) દેડકો (ઘ) જગતનો ... પ્રાણવાયુ વનસ્પતિ ઝાડ પેદા કરે (ચ) ઓછું પા ... શેર (છ) તે રંગવિહીન ... (જ) દાંત જ હોતા નથી (ઝ) બંગાળનો ઉપસાગર હિંદી મહાસાગર, અરબી ... એડનનો અખાત રાતો સમુદ્ર, ... ર સમુદ્ર બિસ્કેનો ઉપસાગર, આટ... મહાસાગર ઇંગ્લીશ ખાડી, (૫) (ક) ... વાની રેલ્વે ગાડી (ખ) ઊંટ (ગ) ... (ઘ) હોડી

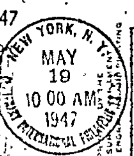

વચ્ચેથી વહી જાય છે. આ નદીની વિશિષ્ટતાઓ અજબ છે. એની વધુમાં વધુ લંબાઈ ચાર માઈલની છે; પહોળાઈ માંડ દસ હાથ; અને ઊંડાઈ? હાથે માપો ફુટ! એથી યે વધુ અજાયબીની વાત એ છે કે એ નદી જમીનમાંથી નીકળે છે અને જમીનમાં જ સમાઇ જાય છે! છતાં ખૂબીની વાત એ છે કે ગમે તેવા દુકાળમાં પણ એ સુકાતી નથી. એને વિષે એવી દંતકથા છે કે પહેલાં ગામને છેડે દેવીનું એક દહેરું હતું. એક ચારણ એ દેવીની ભક્તિ કરતો. એકવાર ભારે દુકાળ પડ્યો ને લોકો પાણી વગર તરફડવા લાગ્યા. ચારણે દેવીને રીઝવવા તપ આદર્યું. દેવી પ્રસન્ન થતાં ચારણે માગ્યું કે 'કદી ન સુકાય એવી એક નદી આપો.' દેવીએ કહ્યું: 'ભલે; પાછળ જોયા વગર ચાલ્યો જજે. તારી પાછળપાછળ એક નદી ચાલી આવશે; પણ જોજે, પાછળ જોતો નહિ.' ચારણે પાછળ જોયા વિના ચાલવા માંડ્યું ને એક ભાગોળથી બીજી ભાગોળ સુધીનો રસ્તો કાપી નાંખ્યો. પણ ચારણના મનમાં અશ્રદ્ધા પ્રકટી કે દેવીની વાત સાચી તો હશે ને? ખાત્રી કરવા એણે પાછું જોયું: પાછળ આવતી નદી ત્યાં જ અટકી ગઇ અને એનું પાણી જમીનમાં સમાવા લાગ્યું. ત્યારથી નાનકી નદી એક ભાગોળથી નીકળી બીજી ભાગોળ સુધી સાગર અને કુંડલાની વચ્ચેથી નિરંતર એકધારા પ્રવાહે વહી જાય છે અને થોડે દૂર જઈ ભૂમિમાં સમાઈ જાય છે.

(ફોટો અને લેખ—યોગેન્દ્ર ત્રિ

.રિકન ટિકિટશતાબ્દીનું 'ફર્સ્ટ ડે કવર': ટિકિટસંગ્રહના શોખીના ર્સ્ટ ડે કવર'(First day Cover—પહેલા દિવસના પાકીટ)નું પણ એક ખાસ ત્ત્વ ગણાય છે. 'ફર્સ્ટ ડે કવર' એટલે કોઈ વિશિષ્ટ પ્રસંગના સ્મરણમાં વામાં આવેલી ટિકિટો વાપરીને પહેલે જ દિવસે પોસ્ટ કરવા માટે ખાસ ર કરવામાં આવેલું પાકીટ. અમેરિકામાં આવા 'ફર્સ્ટ ડે કવર' ખૂબ પ્રચ- છે. આ બાજુમાં આપેલું 'ફર્સ્ટ ડે કવર' એટલા માટે વિશિષ્ટ છે કે તે ખુદ રિકન સરકારી ટપાલખાતાએ કાઢેલું ઑફિશિયલ 'ફર્સ્ટ ડે કવર' છે ને રિકામાં ટપાલની ટિકિટ ચાલુ થયાને આ વર્ષે સો વરસ પૂરાં થયા તેના ણમાં એ શતવર્ષી ઊજવવાને તા. ૧૭થી ૨૬મી મે ૧૯૪૭ના દિવસોમાં ભરાએલા 'ઈન્ટરનૅશનલ ફિલૅટેલિક ઍક્ઝીબીશન' (આંતરરાષ્ટ્રીય ટિ- સંગ્રહપ્રદર્શન)ના ટાંકણે તે ખાસ બહાર પાડવામાં આવ્યું છે. અમેરિકા- ૮૪૭માં પહેલવહેલી જે બે ટિકિટો (એક પાંચ સેન્ટની—બેન્જામિન નના ચિત્રવાળી ને બીજી દસ સેન્ટની—જ્યૉર્જ વૉશિંગ્ટનના ચિત્રવાળી) ર પાડેલી તે બંને ટિકિટો ફરી એકીસાથે છાપેલું નાનું શીટ આ પ્રસંગે રિકન ટપાલખાતાએ બહાર પાડ્યું છે તે આ કવર પર ચોડેલું છે. તેની બાજુએ માથાળે અમેરિકન રાજ્યમુદ્રાના ગરુડની છાપ નીચે શતાબ્દી ખ ને પ્રદર્શનનો ઉલ્લેખ, વચ્ચે જ્યૉર્જ વૉશિંગ્ટનની છબિ તથા ટિકિટની, ને નીચે 'ઑફિશિયલ ફર્સ્ટ ડે કવર' એટલા અક્ષરો છે. ટપાલની છાપમાં પ્રદર્શનનો ઉલ્લેખ છે. (શ્રી હરિલાલ બૅંકર-વઢવાણ કૅમ્પના સં)

આવતી કાલનાં નાગરિકો
ઘડતું આજનાં ઘરોનું એકલું
માસિક ✿ વર્ષ ચોવીસમું ✿
અંક દસમો ✿ ઑક્ટોબર
ઓગણીસસો સુડતાલીસ ✿
સળંગ અંક બસો છ્યાશીમો

કુમાર

સંપાદક
રવિશંકર
રાવળ

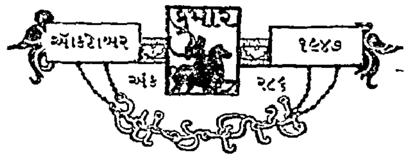
તંત્રી બચુભાઈ રાવત

ચિત્રકાર કૃષ્ણલાલ ભટ્ટ

શ્રી અરવિંદ આશ્રમ—પોંડિચેરીના સાધક, આપણા સુપ્રસિદ્ધ કવિ સુન્દરમ્‌ના તંત્રીપદ નીચે શ્રી અરવિંદના દર્શનનું અનુશીલન કરતા, નવા પ્રકટ થયેલા ત્રૈમાસિક 'દક્ષિણા'નું મુખચિત્ર

(કલાકાર તથા 'દક્ષિણા'ના સૌજન્યથી)

ચિત્રો

દિવાસ્વપ્ન (શિલ્પ) શ્રીધર મહાપાત્ર (ફોટો) જગન્નાથ મહેતા — પૂઠું
તમસો મા જ્યોતિર્ગમય — કૃષ્ણલાલ ભટ્ટ — ત્રિરંગી મુખચિત્ર
ઓગણીસમી... — ફોટો · જગન્નાથ મહેતા — પાછલા પૂંઠામાં

કાવ્યો

સ્વાધીનતાના મહિનાઓ — મનાઈલાલ ઇ. પંડ્યા — ૨૮૨
સાંપ્રતનું આયુ — દેવજી રા. મોઢા — ૨૮૨

ચરિત્ર

પ્રોફેસર અબ્દુલ બારી — ૨૮૪

વાર્તા

ચોકીદાર (તારાશંકર બંદ્યોપાધ્યાય) — રમણિક મેઘાણી — ૨૮૬

લેખો

પારિજાતક [આપણી વનસ્પતિ-૮] — જયતીલાલ દે. ઓઝા — ૨૮૭
પગરખાં (રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર) — વિનોદ કોઠારી — ૨૯૦
મૌલવી અહમદશાહ [સ્વાતંત્ર્યના શહીદો-૩] — ૨૯૧
કલાદૃષ્ટિની કસોટી કરતા પ્રશ્નો—૧ — ૨૯૩
રંગ-આયોજન-શાસ્ત્ર — ૨૯૪
કસોટી સામે ટક્કર ઝીલતી પ્રજા — ૨૯૫
બાઇકોમેટ [રોજિંદા જીવનમાં વિજ્ઞાન-૮] — ડૉ. ન. મૂ. શાહ — ૨૯૭
બહારવટાને પંથે (૭) — જીવરામ જોષી — ૩૦૦
અનિષ્ટ — નરસિંહભાઈ પટેલ — ૩૦૧
અભિનય [પ્રાચીન નાટ્યશાસ્ત્ર ૧૪] — યોગેન્દ્ર પ્રિયદર્શી — ૩૦૨

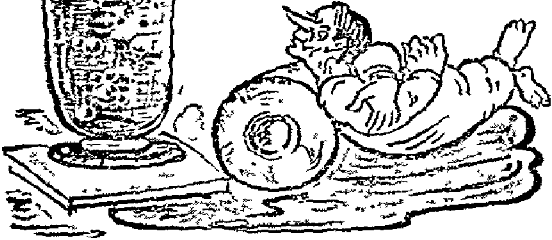
વિભાગો તથા પ્રકીર્ણ

છની સમૃદ્ધિઓ મરીએ (ચિત્રબોધ) — ૨૮૧
સ્વાતંત્ર્યની મહત્તા — ૨૮૩
લોકનકાર્તા [સંસારના શહીદો-૬૧] — ૨૯૧
કસોટી — ૨૯૬
તમે પોતે — ૨૯૮
Our Friends Abroad-પત્રમિત્ર વિભાગ — ૨૯૯
એમ કેમ ? — ૩૦૩
માધુકરી — ૩૦૪
હાજિયા (આસપાસનાં પંખી-૨૨) — ૩૦૪
સપ્ટેમ્બરની તવારીખ — ૩૦૮
આ માસ ઇતિહાસમાં (વ્યક્તિવિશેષ-બદરૂદ્દીન તૈયબજી) — ૩૦૮
છેલ્લું પાનું — ૩૦૯
નવા પુસ્તકો — ૩૧૦

કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ તરફથી તંત્રી, મુદ્રક અને પ્રકાશક બચુભાઈ પોપટભાઈ રાવત.
મુદ્રણ-પ્રકાશનસ્થાન કુમાર પ્રિન્ટરી, કુમાર કાર્યાલય લિં., ૧૪૫૪ રાયપુર, અમદાવાદ.
વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭, પરદેશમાં રૂ ૯-૦-૦ અથવા ૧૪ શિલિંગ છૂટક નકલના બાર આના

અપચો થયો હોય તો કંઈ સાબુથી દૂર નહિ થાય

રંગ અને રેખામાં કુમાશભર્યું કવિત્વ વહાવનાર, જાણીતા કલાકાર શ્રી રસિકલાલ પરીખનાં ૨૧ પૂર્ણરંગી ને ૩૪ સાદાં ચિત્રોવાળો આ સમૃદ્ધ સંગ્રહ ગુજરાતનાં સસ્તાં કલાપ્રકાશનોમાં એક અગત્યનો ઉમેરો કરે છે. કલાકારે ઉત્તરોત્તર કરેલી કલાસાધનાનો પરિચય આપતી એમની જીવનરેખા ઉપરાંત આમાં સઘરાએલાં પંચાવન ચિત્રોમાં ઑઇલ અને વાટર-કલર, પેન્સિલ અને પેન-અન્ડ-ઇંક-સ્કેચ, સ્ટેપલ-વર્ક, વૂડ-કટ, સૉફ્ટ-બ્રશ-સ્કેચ આદિ ચિત્રકળાની વિભિન્ન પદ્ધતિઓમાં એમની કલમ તથા પીંછીનો કસબ દર્શાવતા સર્વ પ્રકારના ચૂંટેલા નમૂનાઓ આપવામાં આવ્યા છે. ચિત્રકલાના વિદ્યાર્થીઓ તથા કલાશોખીનો માટે તેમજ ભેટ આપવા માટે એ અમૂલ્ય ચીજ છે. કિં. રૂ. ૩॥; પોસ્ટેજ સાથે રૂ. ૪; કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ અમદાવાદ

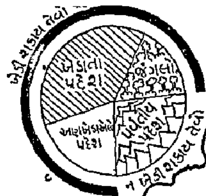

કલાત્મકતા અને સસ્તાપણામાં અનન્ય એવા આ ચિત્રસંગ્રહ પાછળનો મુખ્ય હેતુ વિશુદ્ધ કલાને અત્યંત સસ્તા દરે ઘરઘર પહોંચતી કરવાનો છે. સર્વશ્રી રવિશંકર રાવળ, કનુ દેસાઈ, જગન્નાથ અહીવાસી, રસિકલાલ પરીખ, છગનલાલ જાદવ અને ત્રિગુણાતીત પચોળી એ આપણા છ અગ્રણી ગુજરાતી કલાકારોનાં છ પૂર્ણરંગી ચુનંદાં ચિત્રોનો આ સંપુટ, ૧૨॥×૯ ઇંચના માપનાં આર્ટકાર્ડ પર ફ્રેમ માટે તૈયાર રૂપમાં સુઘડ રંગીન છપાઇમાં આપવામાં આવ્યો છે. સવા રૂપિયા જેટલી નજીવી કિંમતમાં આવાં રંગીન ચિત્રો આટલાં સસ્તાં કોઇએ હજી આપ્યાં નથી. ચિત્ર દીઠ પૂરી ચાર આના કિંમત પણ ન થઇ.

ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ: એ શહેરના સ્થાપક અહમદશાહના મકબરાથી માંડીને છેક સ્વામીનારાયણના મંદિર સુધીના આજથી એક જ સૈકા પરનાં સ્થાપત્યોમાં સંઘરાએલી આપણી કળાલક્ષ્મીનો પરિચય. જેણે પશ્ચિમના નામચીન કલામીમાંસકોને મુગ્ધ કર્યા છે અને જેની પ્રશસ્તિ સાંભળી જગત-યાત્રીઓ અમદાવાદ આવે છે, એ શિલ્પ અને સ્થાપત્યનાં કાવ્યો સમાં અમદાવાદનાં બાવન નામચીન-સ્થાનોના ફોટોગ્રાફોનું આ આલ્બમ છે. દરેક ચિત્ર નીચે ઐતિહાસિક અને લાક્ષણિક માહિતી આપતી નોંધ તથા શ્રી રત્નમણિરાવ ભીમરાવ જેવા વિદ્વાને લખેલા, અમદાવાદની ચડતીપડતી ને વિકાસ વર્ણવતા વિદ્વત્તાભર્યા નિબંધ સાથે. કિંમત માત્ર બે રૂપિયા, પોસ્ટેજ જુદું

ચોખા
ઘઉં
બાજરી
કપાસ
તમાકુ
ચા
શણ
કોલસો
લોઢું
મેંગેનીઝ
સોનું

અહીં જે સંજ્ઞાઓ દર્શાવી
તે દેશમાં જ્યાં જ્યાં તે
તથા ખનિજો થાય છે ત્યાં
નકશામાં દર્શાવી છે
વધુ પાક તથા ખનિજો
થતાં હોય ત્યાં તે ઉપરાઉપર
મૂકીને દર્શાવ્યા છે
ગુજરાતમાં ઘઉં બાજરી
કપાસ ને તમાકુની સંજ્ઞા
ઉપરાઉપરી આલેખી

કાશ્મીર
સરહદ પ્રાંત
પંજાબ
બલુચિસ્તાન
સિંધ
રજપૂતાના
સંયુક્ત પ્રાંત
બિહાર
આસામ
બંગાળ
મધ્યપ્રાંત
ઓરિસા
હૈદ્રાબાદ

છતી સમૃદ્ધિએ ગરીબી!

હિંદની ખેતીજન્ય તથા ખનિજની સમૃદ્ધિ બતાવતા આ નકશામાં આપણા દેશના ઘઉં, ચોખા, બાજરી વગેરે પોષક ધાન્ય તેમજ કપાસ, શણ, તમાકુ આદિ સમૃદ્ધ પાક ક્યા ક્યા પ્રાંતમાં થાય છે તે તેમજ કોલસો સોનું મેંગેનીઝ જેવા ખનિજોથી આપણો દેશ ક્યા ક્યા સ્થાનોમાં સમૃદ્ધ છે તે દર્શાવ્યું છે

હિંદ મુખ્યત્વે ખેતીપ્રધાન દેશ હોવા છતાં તેની સમગ્ર જનતાને પહોંચી રહે તેટલાં ધાન્ય તે પકવતું નથી એ હકીકત આશ્ચર્ય સાથે ખેદ ઉપજાવનારી છે હિંદમાં દર વર્ષે ૬૧૦ લાખ ટન અનાજ પાકે છે જેમાંથી ૧૨॥ ટકા બગાડ તથા બીજા જતાં આપણી પાસે ૫૩૨॥ લાખ ટન રહે છે પણ આપણી જરૂર છે ૬૧૧ લાખ ટનની, એટલે કે ૭૮॥ લાખ ટન અનાજની તૂટ આપણને દર વર્ષે પડે છે

આ ખોટ પૂરી પાડવા આપણને પર દેશથી અનાજ આયાત કરવું પડે છે ગયે વર્ષે ૨૫ લાખ ટન અનાજ આપણે પર દેશમાંથી આયાત કર્યું હતું આ વરસે પહેલા છ મહિનામાં મળી ૧૧॥ લાખ ટન અનાજ આપણે લાવ્યા છીએ આની પાછળ આપણે અત્યારસુધી ૭૭ કરોડ રૂપિયા ખરચી ચૂક્યા છીએ અને આમ જો દર વર્ષે આપણે અનાજ લાવવા પાછળ પૈસાનો ધુમાડો કર્યા કરીએ તો જતે દહાડે દેશને દેવાળું કાઢ્યા સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો ન રહે

હિંદને અનાજની બાબતમાં સ્વયંપૂર્ણ-સ્વતંત્ર બનાવવા સિવાય આ વિનાશમાંથી ઊગરવા માટે બીજો કોઇ માર્ગ નથી અને આટલો વિરાટ ભૂમિપ્રદેશ ધરાવતા હિંદને એવો સ્વયંપૂર્ણ બનાવવો એ કંઈ બહુ મુશ્કેલ વાત પણ નથી ઉપરના નકશાની ગમાણે ડાબે ખૂણે મૂકેલો આલેખ બતાવે છે તે મુજબ આપણી કુલ ૧ અબજ વીઘા જમીનમાંથી ૩૬ કરોડ વીઘા જમીન જ આજે ખેડાય છે જ્યારે ૭૫ કરોડ વીઘા ખેડી શકાય તેવી જમીન આમ ને આમ પડી રહી છે ને પડી રહેલી જમીનનો ઉપયોગ કરવો એ માર્ગ બીજો રસ્તો છે, જે જમીન ખેડાય છે તેમાં જ અનાજનું ઉત્પાદન બમણું ત્રમણું કરવું હિંદમાં દર એકરે ૮૦૦ રતલ ચોખા પાકે છે, જ્યારે જાપાનમાં ૨૩૦૦ રતલ! હિંદમાં ઘઉં દર એકરે ૬૬૦ રતલ પાકે છે જ્યારે ઇંગ્લંડમાં ૨૦૦૦ રતલ! આ આંકડા જ બતાવી આપે છે કે હિંદમાં હજુ દર એકરે અનાજનું ઉત્પાદન ઘણું વધારી શકાય તે માટે ખેડૂતોને ગળથૂથ પાણી યોગ્ય ખાતર, ઉત્તમ બી તથા ટ્રેક્ટર પંપ ઈત્યાદિ આધુનિક સાધનોનો ભરપુર પુરવઠો મળવો જોઇએ આ જો થાય તો હિંદનું ઉત્પાદન આસાનીથી ૧૩૦ ટકા જેટલું વધારી શકાય પછી હિંદને પરદેશ પર અનાજ માટે આધાર રાખવો નહિ પડે પણ એવો દિવસ ઊગે તે માટે સરકારે એક ગંજાવર યોજના આંકીને તે મુજબ ઝડપી પગલાં લેવાં જોઈએ

કુમાર

આવતી કાલનાં નાગરિકોનું માસિક ... વર્ષ ચોવીસમું · અંક દસમો

ઑક્ટોબર ૧૯૪૭

સ્વાધીનતાના મહિનાઓ

(સ્રગ્ધરા)

આનંદે જે મધુરો જનાગમનના દિનની કુંજકુંજે,
ગાજે ગર્વીલ ગોપી, ગભરુ વસુધા શ્રાવણી આશ દે છે,
ઊભા ગ્રામીન મધ્યે ગગન હૃદયનો શ્રાવણી એમ જાણી,
દમ્પતિમાં દમે જે પ્રમુદિત પૂરમાં સગ્ધરા સુન્દરીઓ ૧

(ઉપજાતિ)

પાકે વર્ષાં ખેતર પાકવાને,
તાજા દમે ભાદ્રપદે જાણે;
પ્રતાપથી પૂર્ણ પ્રેમ ઝીલે
ગંધર્વ ગાજી ઉપજાતિઓનો ! ૨

(શિખરિણી)

રાશી ને ગોઆગ્યા પુનકિત નિશાગા જગતની
વિશાળા ગોરીગા રમત રંગાતી આશ્વિન તણી;
ભર્ગીને ઉત્સાહે હૃદય દશામીએ ઉજવતી,
રમા, વિશાળાની પ્રકટિત દિવાળી શિખરિણી. ૩

(અનુષ્ટુપ)

ધાન્યથી પૂર્ણ કોઠારો, જલે પૂર્ણ જળાશયો,
કાર્તિકેયે હરી શોકે નારકાસુર કારવા. ૪

(માલિની)

દુઃખદ પવન માગે ગ્રહવા મધ્ય રાત,
વમન અશન પામ્યા ગામનું ગ્રામ્ય ગાત;
હિમનયુત પતિ માટે સુંદરી તો સુખી છે,
સ્થિર ગતિ ક્રમ પામે માલિની માર્ગશીર્ષે ! ૫

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

ઉં મારી વસુધા ગઇ ધનગને ઉત્સાહથી ઓગતી;
પોષે પૂર્ણ ઉમંગથી ગરીબને પ્રત્યગ્રમા પાથરી,
તારા પ્રાણતણા પ્રચારે નિત્યે નિષ્કિ જિતાશ ગીતી
એકેક પુરાન દિગંબરમાં શાર્દૂલવિક્રીડિતે ૬

(શાલિની)

થથા વાતે ધ્રુજતા તાપવાની
આશાભરી ને દૂધ ઘી આપવાની
ગીતાગાને બાળકોને જગાડે
માઘે શક્તિશાલિની દિદનારી.

(દ્રુતવિલંબિત)

લચિત ગોમય પત્ર ડુલે વસે,
તરુવરો અલિગુંજન આદરે;
મુદભર્યા નરનારી ગૃહેગૃહે
દ્રુતવિલંબિત ઉત્સવ ફાલ્ગુને.

(વસંતતિલકા)

સૌભાગ્યનો પરમ મંગલ સ્વાદ લેવા,
પામેલ શા અનુભવે જગ તૃપ્ત થાવા,
ગોરી સુગંધ ના ગગનની વહાલો,
ચૈત્રે વસંતતિલકા નવયૌવનાશી.

(હરિણી)

તરલ પગલે કૂદી, વૈશાખતાપ નિવારવા,
મરમ વનના પ્રાતે ભક્ષાદ ગીતગ ગાળશે;
મનગ મૃગના નાચ્યા નેતૃત્વમાં ફરી ઝંપમાં,
હરિણી જનના પ્રેમથી ધાવી રહી સુખ પામશે.

(વંશસ્થ)

પ્રકાશના પુંજ વડે છવાય છે
લાંબા દિનો, છે રમણીય રાત્રિઓ;
સુપાકફલો મધના ઝરીરસો
ન જ્યેષ્ઠ વંશસ્થ સમુન્નતિ સ્ફુરે.

(પૃથ્વી)

ધરી નિરભ્રમાં અતિ મેઘ આષાઢમાં,
અલકૃત સુરાનને પરમ મન પૃથ્વી રચા,
સુમંગલ નમ્ર આ મગ્ન દિલેરી પ્રજા,
રચો ગ્રહ અત્યંત ... પૃથ્વીમાં.

અંબાલાલ ઉ. પંડ્યા

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં મહિનાઓ, બારમાસ ... [illegible]
... [illegible] ... મહિનાઓના ... [illegible] ... સ્વાધીન
... [illegible] ... મહિનાઓ ... [illegible]

સાંપ્રતનું આયુ

કલ્પના

બાળકનો ... ને કાંપથી ... મધુર બનવું.
જિંદગીનો ... સાંપ્રત નવું આયુ હતું !

રેવજી વા મોદી

સ્વાતંત્ર્યની સફળતા માટે આપણે મોં વકાસીને આપણા નેતાઓ સામે નહિ પણ આપણી જાત સામે જ જોવાનું છે

—મતન—

જેની આપણે છેલ્લા દોઢસો વર્ષથી ઝંખના કરતા હતા તે સ્વાતંત્ર્ય તો આવી ગયું. પણ આગળ શું? શું આપણને સ્વાતંત્ર્ય માત્ર તેના નામ ખાતર જ જોઈતું હતું? અલબત્ત, નહિ જ. આપણને સ્વાતંત્ર્ય જોઈતું હતું પ્રગતિ માટે—આબાદી માટે. પ્રગતિ એટલે કેવળ રાજકીય પ્રગતિ નહિ. પણ પ્રજાના આરોગ્ય અને શિક્ષણ, ઉદ્યોગ ને ખેતીવાડી, સાહિત્ય ને વિજ્ઞાન ઇત્યાદિ સર્વ ક્ષેત્રમાં પ્રગતિ. આ પ્રગતિનો આધાર આપણા મુઠ્ઠીભર નેતાઓ શું કરે છે તેના પર આંખ માંડીને બેસી રહેવાથી નથી સધાવાની, પણ સમાજની દરેક વ્યક્તિ—પછી તે રસ્તો સાફ કરનાર અદનો ઝાડુવાળો હોય કે બુદ્ધિમાન કલેક્ટર હોય, મોટો પ્રધાન હોય કે ઑફિસનો મૂલી પટાવાળો હોય, તે દરેક પોતપોતાની તે સજાગ થઈને સમજપૂર્વક પોતાનું કર્તવ્ય પાર પાડવા મથી પડે તે ઉપર અવલંબે છે.

આ દૃષ્ટિથી આપણામાંના દરેકનું શું કર્તવ્ય તથા દરેકે અત્યારથી શું કરવા માંડવું જોઈએ તે સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

વિદ્યાર્થી: નક્કી કરેલા વિષયોની ગોખણપટ્ટી કરીને, ઓછામાં ઓછી મહેનતે પરીક્ષા પાસ કરવી એ ઘરેડિયું ધ્યેય હવે તમારે છોડવું જોઈએ અને પ્રગતિમાન સંસારના વિવિધ પ્રશ્નોનું જ્ઞાન મેળવવા બૌદ્ધિક શ્રમની પરાકાષ્ઠા કરવી જોઈએ. ઉપરાંત, બને તેટલો વધુ શારીરિક શ્રમ કરી તમારી જાતને ખડતલ ને મજબૂત બનાવો. દેશની કોઈ પણ જાતની સેવા માટે તત્પર, આત્મવિશ્વાસથી છાતી કાઢીને ચાલતો તથા શિસ્તની મૂર્તિ સમો વિદ્યાર્થી આજે દેશને જોઈએ છે.

શિક્ષકો: દેશના ભાવિ નાગરિકો તૈયાર કરવાની મહાન જવાબદારી તો તમારે શિરે છે. દેશને ઉપયોગી થઈ પડે તેવી દૃષ્ટિ, બુદ્ધિ તથા ધ્યેય-પ્રણાલિ વિદ્યાર્થીને આપો. વિદ્યાર્થીને શિસ્તથી વર્તવાની ટેવ પડે એ તમારે ખાસ જોવાનું છે. પૈસા ખાતર જ તમે નોકરી નથી કરતા, પણ તમારી કામગીરી દ્વારા દેશની જીવતી સમૃદ્ધિ રૂપ આવતી કાલના નાગરિકો સર્જવાની મહત્ત્વની સેવા બજાવી રહ્યા છો એવી જવાબદારીભરી ભાવનાનું ગૌરવ હૈયે રાખીને કામ કરો.

ખેડૂત: આજે (અને હંમેશ માટે) હિંદના પ્રાણ તો તમે છો. તમારી શક્તિઓની પરાકાષ્ઠા કરીને પણ અનાજનું ઉત્પાદન વધારો અને દુકાળના મુખમાં ધસડાઈ જતા હિંદને બચાવો. બની શકે ત્યાં નવાં યાંત્રિક સાધનો તથા ખાતરોનો ઉપયોગ કરીને તથા વિજ્ઞાને શોધેલાં સાધનો ને સગવડોનો સમજપૂર્વક લાભ લઈને મબલખ પાક ઉતારો. દેશની આજની કટોકટીની પળે જરૂર કરતાં વધારે અનાજ સંઘરી ન રાખતાં તે દેશને આપો જેથી હજારો ભૂખે મરતાં માણસો બચી જાય.

ઉદ્યોગપતિ: મજૂરોને નીચોવીને કેવળ નફો કરવાની દૃષ્ટિ રાખી ઉદ્યોગો ચલાવવાની નીતિ હવે નહિ ચાલે. ઉત્પાદનકાર્યમાં મજૂરોને પણ જવાબદાર ભાગીદાર સમજીને ઉદ્યોગના નફામાં તેના કલ્યાણનો પણ હિસ્સો રાખો. મજૂરોને યોગ્ય પગાર, મોંઘવારી તથા રહેવા ખાવાની ઉત્તમ સગવડો આપો.

મજૂર: ખાસ અનિવાર્ય જરૂર ઊભી થાય તે સિવાય હડતાળનું શસ્ત્ર વાપરતા નહિ. કોઈ પણ ઔદ્યોગિક કલહનું નિરાકરણ સમાધાન સમજાવટથી અગર છેવટે લવાદ દ્વારા કરો. કારખાનાનું કામ નછૂટકે પતાવી દેતા હો એવી વેઠ ઉતારીને કામ ન કરતાં માલનું ઉત્પાદન કેમ વધે તથા તમારી કાર્યપ્રવીણતા કેમ ઊંચી થાય તે તરફ વધુ ધ્યાન આપો.

યુવાનો: જેમ સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામમાં તમે મોખરે રહ્યા હતા તેમ હવે સ્વાતંત્ર્ય-સંરક્ષણના કાર્યમાં પણ તમારે જ અગ્ર ભાગ લેવાનો છે. દેશને આંતરિક તેમજ બહારના શત્રુઓથી બચાવવા જેમ બને તેમ મોટી સંખ્યામાં ભરતી થાઓ. આપણી સરકારના એકેએક લશ્કરી ખાતામાં, પોલીસમાં તેમજ વરકરમાં શક્તિશાળી માણસોની ખૂબ જરૂર છે.

સરકારી નોકરો: તમારું જૂનું દૃષ્ટિબિંદુ હવે બદલાઈ જવું જોઈએ. તમે જનતાના 'સેવકો' છો, 'માલિક નહિ', એ ભાવનાથી લોકો સાથે વર્તો. તમારી ખરી યોગ્યતા તમારી સેવાવૃત્તિ પર અવલંબે છે. આજ સુધી પરદેશી સરકારના પ્યાદાં બનવાને માટે લોકોમાં તમારે વિષે જે રોષ, ભય અને તિરસ્કાર પેસી ગયા છે તે તમારા વિવેક અને સૌજન્યભર્યાં વર્તાવથી દૂર કરો. લાંચરુશવતની જે કાળી ટીલી તમારે કપાળે ચોંટી છે તે પ્રામાણિક વર્તનથી ધોઈ નાખો.

લેખક: અંગ્રેજો હિંદ છોડીને તો ગયા, પણ તેમણે આપણી સંસ્કૃતિ, આચારવિચાર તથા મન ઉપર જે પાશ્ચાત્ય સંસ્કારો પાડ્યા છે તે ધોઈ નાખી ફરી આપણા ભારતીયત્વને પ્રગટ કરવાનું કાર્ય લેખકોનું છે. જનતાને પોચું, નમાલું તથા વિલાસ તરફ પ્રેરે તેવું સાહિત્ય ન પીરસતાં તેને ઉન્નતિ તથા પુરુષાર્થ તરફ લઈ જાય તેવું તેજસ્વી સાહિત્ય નિર્માણ કરવાની આજે જરૂર છે.

પત્રકાર: તમારી શક્તિ ખૂબ જ મોટી છે. તમે તો સમાજના ગુરુસ્થાને છો. કેવળ વિધ્વંસક ટીકાઓનાં ખાબોચિયામાં પુરાઈ ન રહેતાં નવા યુગની જનતાને યોગ્ય શિક્ષણ તથા માર્ગદર્શન આપો. કોઈ પણ એક પક્ષના કે માત્ર સરકારના જ ચશ્માંમાંથી ન જોતાં તમને પોતાને જે શુદ્ધ સત્ય લાગે તે નિર્ભય રીતે કહો. આજે જનતાની વાચનભૂખ ઉઘડી છે તે વખતે તેને માત્ર સનસનાટીના મરીમસાલાવાળું અથવા ગેરરસ્તે દોરે તેવું તકલાદી કે વિકારી સાહિત્ય ન પીરસતાં પ્રજાનો તંદુરસ્ત અને પ્રફુલ્લ માનસદેહ ઘડે તથા તેને પ્રગતિના રચનાત્મક કાર્યમાં પ્રેરે તેવું સત્ત્વશીલ વાચન આપો.

કલાકાર: તમારી પ્રતિભાને પ્રચારવેડાના કે અન્ય કોઈ પણ પ્રકારના બંધનમાં ન જકડાવા દેતાં મુક્ત હસ્તે ભારતના પ્રતિભાશાળી આત્માના આવિષ્કરણનું મહાન કાર્ય ચાલુ રાખો. કોઈ પણ એક તત્ત્વપ્રશ્ન કે પક્ષના અંધ પૂજક ન બનતાં વિશાળ જનતા સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવી કલાનિર્માણ કરો.

જનતા: હવે સરકાર તમારી જ હોવાથી નાની કે મોટી દરેક બાબતમાં સરકારને દોષ ન દેતાં તેમની અડચણો સમજવા પ્રયત્ન કરો. અંગ્રેજો તો આપણને 'બળતું ઘર કૃષ્ણાર્પણ' કરીને ગયા. તેને વ્યવસ્થિત કરવાનું કાર્ય ઘણું મુશ્કેલ છે અને તે માટે થોડાંક વર્ષો તો તમારે ફાળે લોહી, પરસેવો અને આંસુ' સિવાય બીજું કશું નહિ આવે પણ એ બધું બહાદુરીથી જીરવવું પડશે.

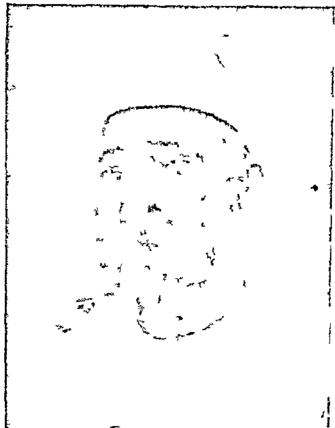
'હિંદને સ્વાતંત્ર્ય તો મળ્યું પણ તે પચાવવા માટે હિંદ નબળું નીવડ્યું'

અથવા

'હિંદને સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું અને તે જીરવીને વૈભવશાળી બન્યું'

આ બેમાંથી કઈ બીના ઇતિહાસમાં નોંધાવવી તે સંપૂર્ણપણે આપણા સૌના પોતાના જ હાથમાં છે.

પ્રોફેસર અબ્દુલ બારી

પોલીસોના અનવરત લાઠી માર વડે
પોતાના મજબૂત દેહનું બખ્તર બનાવીને
રાજેન્દ્રબાબુના શરીરને રક્ષનાર
અને ૨૧ના હુલ્લડો વખતે એક માત્ર તલવાર લઇ
એકલે હાથે પાત્રીસ ગામડાનું રક્ષણ કરનાર
એક પોલાદી યુવાને માતાના આદેશને માથે ચડાવીને
ઊજળી આવકની પ્રોફેસરી છોડી
લોકસેવાની ફકીરી લીધી
અને બિહારની મજૂર તથા ખેડૂત જનતામાં તે
બાળકોના વત્સલ પિતા, યુવાનોના ઉદાર ભાઈ
અને વૃદ્ધોના હમદર્દ સેવક બનીને જીવ્યા અને મર્યા

૧૯૩૦ની એ સાલ હતી. આખા હિંદમાં સત્યાગ્રહ મંડાણ થયા હતા. ઠેરઠેર સભા-સરઘસો કરી જનતા સરકારના કાયદાને ઠોકરે ઉડાવી રહી હતી. સરકારે પણ લોકોના જુસ્સાને કચડી નાખવા પોતાની પાશવી લીલા શરૂ કરી દીધી હતી. લાઠીમાર ને ગોળીબાર તો રોજિંદા બની ગયા હતા.

બિહારમાં પણ દેશગૌરવ રાજેન્દ્રબાબુના નેતૃત્વ નીચે બીહપુર ગામે સત્યાગ્રહની જ્યોત ઝગમગી ઊઠી હતી. સરકારી કાનૂનનો ભંગ કરી ત્યાં મોટું સરઘસ નીકળ્યું. મોખરે હતા રાજેન્દ્રપ્રસાદ. સરઘસ બજારમાં આવ્યું ત્યાં સામેથી પોલીસોની પલટણ આવી અને બેફામ લાઠીમાર શરૂ થયો. નોકરશાહીના એ પ્યાદાઓ ઊંધું ઘાલીને એ નિઃશસ્ત્ર પ્રજા પર લાઠીઓ ઝીંક્યે જતા હતા. અસ્વસ્થ તબિયતવાળા રાજેન્દ્રબાબુના માથા પર એક સજ્જડ ફટકો પડ્યો અને તે જમીન પર ઢળી પડ્યા. છતાં પણ તેમના પર લાઠીના પ્રહારો ચાલુ જ હતા. એટલામાં વીજળી વેગે એક કદાવર યુવાને રાજેન્દ્રબાબુના શરીર પર કૂદી પડી પોતાની કાયાથી તેને ઢાંકી દીધું અને પોલીસોની લાઠીઓનો બેરહમ માર પોતાના શરીર પર ઝીલવા લાગ્યા. અનવરત લાઠીમારથી તેનું આખું શરીર લોહીલુહાણ થઈ ગયું. પણ ત્યાંથી એ એક તસુ પણ ન હટ્યો અને રાજેન્દ્રબાબુને બચાવી લીધા.

એ બહાદુર યુવાન તે બિહારના મુસ્લિમ પ્રોફેસર અબ્દુલ બારી.

બિહારના મજૂરો તથા ખેડૂતોના અકમેવ નેતા, કોંગ્રેસના સાચા સેવક, ગાંધીજીના પ્રખર અનુયાયી તથા બિહાર કૉંગ્રેસ કમિટિના પ્રમુખ શ્રી અબ્દુલ બારીનું સ્થાન બિહારમાં અજોડ હતું. ગઇ તા. ૨૮મી માર્ચે તેમનું ખૂન થવાથી બિહારને જે ન પૂરી શકાય તેવી મહાન ખોટનો કારી ઘા પડ્યો છે તેની કળ કદી નહિ ઊતરે.

પ્રોફેસર બારીનો જન્મ ૧૮૯૨માં બિહારના શાહબાદ જિલ્લામાં આવેલા કોઇલબાર ગામમાં ગરીબ ખેડૂત કુટુંબમાં થયો હતો. સત્તાવનના સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામમાં અંગ્રેજોને હિંદની ભૂમિ પરથી હાંકી કાઢવામાં વીર કુંવરસિંહને મોટી મદદ કરનારા ખાનદાન કુટુંબમાં બારીની માતા જન્મેલી હોવાથી, નાનપણથી જ તેમને પુત્રમાં સ્વદેશ ભક્તિના સંસ્કાર રેડ્યા હતા. ૬ ફૂટ ઊંચાઈના કદાવર શરીર સાથે ગાઢ બુદ્ધિમત્તા ધરાવનાર એ યુવાન અબ્દુલે અભ્યાસમાં ઝડપી પ્રગતિ કરીને સન ૧૯૨૧માં એમ. એ. પાસ કરી અને પટણાની બી. એન. કૉલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે નીમાયા. આ વાતની તેમની તેજસ્વી માતાને ખબર પડતાં તેણે પુત્રને સંદેશો મોકલ્યો: "બેટા,

ફે ટા મૅ ઇ ડ િ ા ૧૯મા

સરકારી કૉલેજમાં નોકરી કરવાનું તારું કામ નથી. તારે તો ફિરંગીઓને આ દેશમાંથી હાંકી કાઢવાનું શિક્ષણ જનતાને આપવાનું છે." બીજે જ દિવસે બારીસાહેબ બી. એન. કૉલેજની એ ભારે પગારની નોકરીનું રાજીનામું આપી દઈ છૂટા થઈ ગયા.

ત્યાર બાદ તે વખતના કૉંગ્રેસ નેતા શ્રી મઝહરુલ હક્ક સાહેબના પરિચયમાં તે આવ્યા અને તેમને લીધે બિહાર રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠમાં તે પ્રોફેસર તરીકે નીમાયા. ત્યારથી તે જનતામાં પ્રોફેસર બારીના નામથી લોકપ્રિય છે. અહીં તેમને પોતાની માતાના વિચારને અમલમાં લાવવાની સરસ તક મળી. બિહારના યુવાનોમાં તેમણે રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો મુક્ત રીતે પરિપોષ કરવા માંડ્યો અને અહીંથી જ તેમના જ્વલંત રાષ્ટ્રીય જીવનનો આરંભ થયો.

વિદ્યાર્થી હતા ત્યારથી જ બારીસાહેબ રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં અગ્ર ભાગ લેતા આવેલા. ઉત્તર બિહારમાં ગોરા બગીચાવાળાઓ સામે ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહનાં મંડાણ કર્યાં કે તરત જ દેશભક્ત બારીએ તે લડતમાં ઝંપલાવી દીધું. હિંમતબાજ અને સાહસિક યુવાન તરીકે તેમની ખ્યાતિ ત્યારથી જ ફેલાએલી હતી. ૧૯૨૧ના શાહબાદના હુલ્લડો વખતે હાથમાં એકમાત્ર તલવાર લઈને એકલે હાથે તેમણે ૩૨ ગામડાંઓનું હુલ્લડખોરો સામે રક્ષણ કરેલું!

કૉંગ્રેસમાં જોડાયા પછી કૉંગ્રેસની દરેક ચળવળમાં તે મોખરે રહ્યા હતા. ૧૯૨૧, ૧૯૩૦, ૧૯૩૨, ૧૯૪૦ અને ૧૯૪૨ — પ્રત્યેક ચળવળમાં તેમનો મુખ્ય ભાગ હતો. ૧૯૩૦ની ચળવળમાં એક ગોરા સાર્જન્ટે પ્રો. બારી પર પોતાનો ઘોડો દોડાવી તેમને ત્રાસ આપવા લાગ્યા. પણ ગાંધીજીના એ આદર્શ અનુયાયી અંતની માફક નિશ્ચલ ઊભા રહી સ્મિત કરવા લાગ્યા. શાહીવાદી તુમાખીનો તેમને આ રીતે જે શાંત જવાબ આપ્યો તે મહાત્માજીના અહિંસક... હૃદયને...

દેશની ... પ્રો. બારી સાહેબનું અંતર ... ...

દેશી રાજાની આપખુદ હકુમત, આમ જનતામાં રાજકીય જાગૃતિ તથા શિક્ષણનો અભાવ, સામાજિક બદીઓ તથા વહેમોમાં ફસાયેલો મજૂર તથા ખેડૂત વર્ગ — આ બધું જોઈને અને તેમણે પોતાના પ્રોફેસરપદનો લાત મારીને ત્યાગ કર્યો, દુઃખનો કાંટાથી ભરેલો માર્ગ લીધો. મજૂરો તથા પછાત વર્ગના મુસલમાનોમાં કાર્ય કરવાને તે પટણા છોડીને જમશેદપુર વિભાગમાં ગયા અને ત્યાં પોતાનું રચનાત્મક કાર્ય શરૂ કર્યું અને પોતાના અતુલનીય સંગઠન-યોગ, અનન્ય વ્યવસ્થાશક્તિ, પ્રખર પ્રામાણિકતા તથા અજોડ સહૃદયતાને કારણે થોડા જ વખતમાં તે મજૂરોના એકમેવ માનીતા નેતા થઈ પડ્યા. સમસ્ત એશિયામાં મોટામાં મોટું લોઢાનું કારખાનું ધરાવતા તાતાનગરમાં તેમણે ટૉમસના ઝંડા નીચે મજૂરોનું એવું અદ્ભુત સંગઠન કર્યું કે તેવું સંગઠન જ ભારતમાં પણ બીજે ભાગ્યે જ જોવા મળે. બારીસાહેબની દેખરેખ નીચે ત્યાં મજૂરોની ૬૦ સંસ્થા ચાલતી હતી. તેમણે મજૂરોમાં રાજકીય જાગૃતિ આણી, તેમની સામાજિક સ્થિતિ સુધારી અને તેમને વહેમ અને રૂઢિઓમાંથી ઉગાર્યા. તેમણે તાતા સામે લડીને કારખાનાની કમાણીમાં પહેલી જ વાર મજૂરોને હિસ્સો અપાવવાનું જે મહાન કાર્ય કર્યું તે તો હિંદી ઉદ્યોગના ઇતિહાસમાં અદ્વિતીય ગણાશે. મહાત્મા ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્યક્રમ અનુસાર તેમણે માનભૂમ જિલ્લાના ગામડાંમાં ગ્રામ સંગઠનનું જે કાર્ય કર્યું તેવું બીજે ક્યારે થયું નથી. મજૂરી વિભાગની તેમણે કાયાપલટ જ કરી નાખી હતી. બાળકોના વહાલા પિતા, જુવાનોના ઉદાર ભાઈ અને વૃદ્ધોના હમદર્દી સેવક ગણાતા બારી સાહેબ એ બાબતમાં તો ઈશ્વરમનાત. સરહદના ગાંધી ખાન અબદુલ ગફારખાંએ જેવું કામ સરહદ પ્રાંતોમાં કર્યું તેવું જ બારી સાહેબે ભાગલપુર જિલ્લાના મુસલમાનોમાં કર્યું હતું.

આમ મજૂરો અને ખેડૂતોમાં લોકપ્રિય બનેલા બારીસાહેબ ૧૯૩૬માં બિહાર ધારાસભામાં સાંથાલ પરગણા તરફથી ચૂંટાઈ આવેલા અને પોતાની ઇચ્છા ન હોવા છતાં ડેપ્યુટી સ્પીકર નીમાયા.

૧૯૪૨ના મહાન આંદોલન વખતે બારીસાહેબનું લોકો પર—મજૂરો તથા ખેડૂતો પર—કેટલું અજબ પ્રભુત્વ હતું તે દેખાઈ આવ્યું. આખા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં મોટામાં મોટા ગણાતા જમશેદપુરના પોલાદના કારખાનામાં તેમણે જબ્બર હડતાળ પડાવી. આ હડતાળને લીધે યુદ્ધસામગ્રીના ઉત્પાદન પર ખૂબ ગંભીર અસર થતી હોવાથી સરકારે હડતાળને તોડવા તથા બારીસાહેબને પકડવા ખૂબ ધમપછાડા કર્યા. મજૂરોને અનેક જાતની લાલચો તથા ધમકીઓ આપવામાં આવી પણ બારીસાહેબે સખત આદેશ આપ્યો કે હિંદને પોતાની નાગચૂડમાં બાંધી રાખવા મથતી સરકારને તેમણે જરા પણ મદદ ન કરવી. મજૂરોએ તેમનો પડ્યો બોલ ઝીલી લીધો. પ્રોફેસર બારીને કેદ પકડવામાં નિષ્ફળ ગએલી અહીંની ઇંગ્લંડની જાણીતી સરકારે સ્કૉટલૅન્ડ યાર્ડની છૂપી પોલીસને બોલાવેલી, પણ તેમની એ મહેનત વ્યર્થ ગઈ. એ હડતાળે આખા હિંદને માર્ગદર્શન આપ્યું એટલું જ નહિ પણ '૪૨ની લડતને અજબનું જોમ અર્પ્યું. મજૂરો, ખેડૂતો તથા વિદ્યાર્થીઓને સતત માર્ગદર્શન કરાવતા તથા લડતનું નેતૃત્વ ધારણ કરતા છતાં પ્રો. બારી ઘણા દિવસ સુધી સરકારને હાથતાળી આપીને ગુપ્તવાસમાં રહ્યા, પણ હિંદમાં નાસૂરરૂપ બનેલી દગાબાજ અમીચંદની જમાતના એક ઓળખીતા માણસે વિશ્વાસઘાત કરીને બિહારના તે સિંહને પકડાવી દીધો ને તે વીર જેલના સળિયા પાછળ ધકેલાઈ ગયા.

જેલમાંથી છૂટી આવ્યા પછી જ્યારે ઘણાખરા પ્રમુખ કોંગ્રેસ કાર્યકર્તાઓ સરકારી હોદ્દા તથા અધિકારના મોહમાં ફસાઈ ગયા હતા ત્યારે બારીસાહેબે તો પોતે જે ૨૫ વર્ષથી જનસેવાનું કાર્ય કરતા આવેલા તે જ બમણા ઉત્સાહથી કરવાનું પસંદ કર્યું. એમને બિહારના પ્રધાનમંડળમાં લેવા માટે ખૂબ પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા પણ તેમણે નમ્રતાથી ના જ પાડી દીધી! પણ આવા નિષ્ઠાવંત કાર્યકર્તાની સેવા જનતા કેમ ભૂલી શકે? આથી જ્યારે ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ બિહાર પ્રાંતિક કૉંગ્રેસ સમિતિના પ્રમુખપદેથી નિવૃત્ત થઈને વચગાળાની સરકારમાં ગયા ત્યારે તેમની જગ્યાએ સર્વાનુમતે પ્રો. બારીસાહેબની ચૂંટણી થઈ. એ પદે આવ્યા પછી કૉંગ્રેસમાં પેસેલી બદીઓ તથા લાંચરુશ્વત કાઢી નાખવા માટે તેમણે જબ્બર ઝુંબેશ ઉપાડેલી.

કૉંગ્રેસનું બધું પ્રાંતિક કામકાજ કરવામાં તેમણે પોતાનું પ્રિય કાર્ય—મજૂરપ્રવૃત્તિ જરા પણ વિસારે પાડ્યું નહોતું. મજૂરોનું હિત વધુ વ્યાપક સ્વરૂપમાં થઈ શકે તે માટે તેમણે 'ડેઈલી વર્કર' નામનું છાપું શરૂ કરવાનો વિચાર કરેલો અને તે માટે ફક્ત જમશેદપુરમાંથી જ તેમણે ૨૦ લાખની જંગી રકમ ભેગી કરેલી. પણ તેમની એ ઇચ્છા વિધિએ પાર પાડવા દીધી નહિ.

પટણાની પાસે આવેલા એક ગામમાં કોઈ કામપ્રસંગે ગએલા, ત્યાંથી પાછા ફરતા ૨૮મી માર્ચે કોઈ ગોરખાએ ગોળીબારથી તેમનું ખૂન કર્યું. એક સાચા રાષ્ટ્રસેવકની આ રીતની અમાનુષી હત્યાથી ગાંધીજીથી માંડી દેશના દરેક નેતાને આઘાત લાગેલો હતો. બિહારની જનતાએ તો પોતાના પ્યારા પિતા ગુમાવ્યા. એટલે દુઃખ થાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. તેમની દફનક્રિયા વખતે હજારો હિંદુ મુસલમાન સ્ત્રી પુરુષોએ હાજર રહી તેમના પ્રત્યેની પોતાની માનની લાગણી વ્યક્ત કરેલી.

મ૦ ગાંધીજીના શબ્દોમાં કહીએ તો પ્રો. અબ્દુલ બારી એ ખરેખરા 'ફકીર' હતા. પૈસા મેળવવાની હાથમાં આવેલી અનેક તકો જતી કરીને તેમણે પોતાનું જીવન નિઃસ્પૃહ સેવામાં જ ગાળેલું. '૪૨ની ચળવળ પછી જ્યારે તે જેલમાંથી છૂટી આવ્યા ત્યારે તાતાના શેઠે જ્યારે તેમને ૧ કરોડ રૂપિયા આપવાની ઇચ્છા દર્શાવેલી, પણ લોકસેવાના એ ભેખધારીએ જરા પણ આનાકાની વગર તે પ્રસ્તાવને ઠોકરે ઉડાવી દીધો અને ગરીબીમાં જ જન્મેલા બારીસાહેબ એથી પણ વધુ ગરીબ સ્થિતિમાં મૃત્યુ પામ્યા અને જે મજૂરોના તે બેતાજ નેતા હતા તે મજૂરો જેવું જ પોતાનું દસ માણસોનું કુટુંબ નિર્ધન અવસ્થામાં મૂકી ગયા.

કસોટીના જવાબ

(૧) ૩૩ (૨) ૩૪૧ (૩) ૧–ટ, ૨–ઝ, ૩–જ, ૪–છ, ૫–ગ, ૬–ચ, ૭–ઘ, ૮–ખ, ૯–ક (૪) અમરનાથ, મુસ્તાકઅલી, વિનુ માંકડ (૫) (ક) ખરા (ખ) હા (ગ) કોલંબિયા (ઘ) અંદર પાણી ઉમેરવું. ઘાસલેટ પાણીથી હલકું હોવાથી પાણી ઉપર તરશે (ચ) ખાવા ને પીવા પણ ન મળે તો ૨૬ દિવસ (છ) અધગણના ગચિયા, કારણ બરફની જેટલી વધુ સપાટી હવાના સંપર્કમાં આવે તેટલો બરફ વહેલો પીગળે (જ) અફઘાનિસ્તાન, ઈરાન, તુર્કસ્તાન, રૂમાનિયા, હંગરી, ઑસ્ટ્રિયા, જર્મની અને બેલ્જિયમ (૬) (૧) રાજસત્તાએ ઝેર પઈ મૃત્યુદંડ આપ્યો (૨) રિવૉલ્વરથી ખૂન (૩) અંગ્રેજોને હાથે ફાંસી (૪) સાઈમન કમિશનના વિરોધમાં કાઢેલા સરઘસમાં પડેલા લાઠીમારની અસરથી, (૫) જીવતી બાળવામાં આવી (૬) કપટથી ઝેર આપીને, (૭) દુશ્મનના નિશાનમાં ગોળી વાગવાથી

તારાશંકર બંદ્યોપાધ્યાયની મૂળ બંગાળી વાર્તા ઉપરથી

અનુવાદક

રમણિક મેઘાણી

દાદરના છેલ્લા પગથિયે પગ મૂકતાં બાવાજી ચમકી ઊઠ્યા–'કોણ?'

બાજુના જ આશ્રમના ઝરૂખામાં લપાયો હતો. શુભ્ર તરફ એક વાર ધ્યાનપૂર્વક કોઈ રામદાસે આંખ ફાડી જોયું ને પછી એ મનોમન બોલ્યા, 'પણ ગંગી ભૂલે એમ તો નથી ને તો પછી, શું હું જ ભૂલ્યો છું? હ, રાત તો હજુ યે થોડીક બાકી લાગે છે.'

ને પંખીઓના કલરવની સાથોસાથ રામદાસના હાથના ગજરા રણકી ઊઠ્યા. ગામની શેરીએ શેરીએ એના પહાડી ગળામાંથી પ્રભાતી સૂરે ભજન ગુંજી ઊઠ્યું.

ગામ હજુ ત્યારે પણ સૂતું હતું. રસ્તે રઝળતાં કૂતરાં પાછલી રાતના ઠંડીને અને ભૂખના વળીને મકાનોના ખડકી પાસે પડ્યા હતા. ચોકીદારને જોઈને એ ભસતા નહિ. એમની સાથે રામદાસને ઓળખાણ થઈ ગઈ છે. બાંડુજ્જેઓના દુર્ગા થાનક આગળ બાંડુ-જ્જે–ઘરના વડીલ સાથે ભેટો થઈ ગયો. પ્રૌઢ બ્રહ્મચર્યે ઘરે નિયમ મુજબ દેવીને વંદના કરતી હતી. એથી જરા આગળ વધતાં સરમાર-વાડામાં સરદાર ઘરના દૌહિત્ર વૃદ્ધ હરિપદ મુખુજ્જે મળી ગયા. કાને જનોઈ વીંટાળી, ધોતિયાનો છેડો ખભે નાખી, હાથમાં કમં-ડળ લઈને એ જતા હતા. મોટા શેઠના બાગના નગરા સવાર ટાણે જ વધુ બોલતા' પરસાની પાળેપાળે પારેવાઓએ કૂજન શરૂ

ચોકીદાર

જેણે પોતાની જાતની જ ચોકી વિસારી

ચોકીદાર રામદાસ બાવળ ઉતાવળે પગલે આગળ ધપી રહ્યો છે. કારતકની પાછલી રાત પૂરી થવા આવી છે. અંધારિયાનો ચન્દ્રમા મ્લાન થતો આવે છે. ધરતી સાથે ઘસાઈને ચારે બાજુ આછું ધુમ્મસ પથરાઈ ગયું છે. ઠંડા હિમાળા જેવા પવનના સ્પર્શે એના નાકમાં શરદી બોલવા લાગી છે. માથે બાંધેલ નામાવલિ (ભગવાનના નામોવાળી પાઘડી) જરા વધુ નીચે ખેંચી એક કાન સરખી રીતે ઢાંકતાં એણે ગતિ જરા વધારી. જિલ્લા બોર્ડનો લાલ કાંકરિયાળો મારગ વાંકોચૂંકો આગળ ચાલ્યો જાય છે. થોડી વારે એ એક જબ્બર કચરાભર્યા નાળા સામે આવી ઊભો. એ ગરનાળું વટાવ્યા પછી સામે જ ચંડીમાતાનું થાનક હતું.

ત્યાંથી જ રામનગરની હદ શરૂ થાય છે. રામદાસે ગણગણતા અવાજે આજને માટે ચૂંટેલાં ભજનો યાદ કરવાં શરૂ કર્યાં. એ ગરનાળા-નાપુલને વટાવ્યા પછી થોડુંક ચઢાણ આવતું. એક બાજુ ગામના મૂળ જમીનદારોનાં ઘણા કાળનાં જૂનાં આંબાવાડિયાં છે. અત્યારે એ આંબાવાડિયાં આપમેળે ગાઢ જંગલમાં પરિણમ્યાં છે. હવે એણે હાથમાંના ખંજરીની દોરી આંગળે વીંટાળવી શરૂ કરી. જંગલ પૂરું થતાં જ એ ચમકીને બોલી ઊઠ્યા—'કોણ?'

એની સામે ત્રણેક હાથ દૂર જ એક માણસ ભરેલી ગૂણ માથે લઈ ધબધબ ચાલ્યો આવતો હતો. માણસનો ભાસ થતાં ને ભાર સમજાતાં એ ઘડીભર ઊભા રહ્યા, ને વળી પગે જ માથા પરની ગૂણ લેરથી રામદાસ ચોકીદાર તરફ ફેંકીને ત્યાંથી દોટ નાઠો. રામદાસ એનો હેતુ કળી જઈ જરા દૂર સરકી ગયો હતો. ગૂણ ધબ કરતી એના પગ પાસે પડી ને ઠનઠનાટ ચારે બાજુ વેરાઈને પડ્યું. જરા હસીને રામદાસ બોલ્યો, 'આ કામ શશીનાં જ લાગે છે'

શશી ડોમ આ બાજુનો જાણીતો રીઢો ખાનચોર છે. એ

કરી દીધું હતું. નિત્યની જેમ સહાય–સ્વજન વિહોણી વેણી દોશી તળાવડીને કાંઠે ભગવાનને ભજતા હતા. શેઠના ઠાકોર મંદિરમાં મંગળ આરતીના ઘંટનાદ થતા હતા: ટન–ટન–ટન–ટન ટન ટન.

રામદાસ બાવાજી રામનગરના વારસાગત ચોકીદાર હતા. રામદાસ પોતે સ્વતંત્ર–એકાકી બાવળ છે. એમના પછી એમની જગ્યા મળશે એમના ભત્રીજાને. આ ચોકીદારીમાંથી જ રામદાસનો નિભાવ થઈ રહે છે. પ્રત્યેક ગૃહસ્થ-ઘેરથી મહિને એક વાર સીધું મળે તેની વ્યવસ્થા છે. પાંચ પવાલાં અર્થાત્ અઢી શેર ચોખા, પાશેર ખાંડ, દાળ, થોડુંક શાક પાન, થોડોક મસાલો;–ને આટલું ફક્કડરામ બાવળ માટે પૂરતું હોય છે. દિવસ આખો એ ઘેર બેઠી પોતાના આશ્રમનું કામકાજ કર્યા કરે કે વળી બાંધે. ફૂલછોડના ક્યારાની માટી ઉપર-તળે કરે. રૂપિયાને માગ્યું પામ અથવા તો મેરાઇની દુકાનેથી આણેલા કાપડા પોતાના અંગરખા પર સીવી તેને ચિત્રવિચિત્ર કરે.

આજે રામદાસ એકતારો સરખો કરતા હતા. એ જૂનો એક-તારો હવે સાવ ઢીલું થઈ ગયો છે. વચલા વાંસના દાંડામાં જ ઉપ-રની બાજુએ એક ફાટ પડી છે. એ ફાટને જ એ ઝીણા દોરા વડે સખત કરીને બાંધતા હતા. બહાર વડી બાજુ જરા ખખડાટ સાંભળી એમણે એ તરફ જોયું. કોક એ બાજુએ ઊભું હોય એમ લાગતું હતું. રામદાસે પૂછ્યું: 'કોણ?' ને જરા ખચકાઈને નમ્રતાપૂર્વક પેલાએ જવાબ આપ્યો: 'હું?'

બાવાજી હસીને બોલ્યા, 'બધાએ 'હું' જ હોય છે ને ભાઈ' કોણ તું?'

હવે શશીનો ચાંપો ઝૂંપડીને અંદર આવીને પેલો બોલ્યો, 'એ તો હું શશી, બાવાજી' ને ભક્તિસહ પ્રણામ કરીને શશી ઊભડક બેઠો.

બાવાજીએ હસીને પૂછ્યું, 'કેમ આવ્યા શશી, આ બખતે કાં?'

શશી કંઈ બોલ્યો નહિ. નીચી મૂંડીએ માથ ધરતી પર આમતે

વતી આડાઅવળા લીટા કરતો રહ્યો

રામદાસે કહ્યું, 'ગુણી નીચે દબાઈ ગયો હોત તો મારું શું થાત, શશી ? ઠીક, મૂક, મૂક, પગ મૂક હવે '

શશી બાવાજીના ચરણ ઝાલીને જ હબડક બેઠો હતો એ બોલ્યો, 'આ વખતે, બસ ફક્ત આ વખતે, બાપજી માફ કરો ફરી કદી યે જો મને એમ જુઓ તો કહેજો મન પકડું છું આમ આ રીતે—'

બાઉલ હસીને બોલ્યા, 'તોય તું એમ તો કહીશ નહિ ને, કે હવે ચોરી નહિ કરું ?'

શશી બોલી ઊઠ્યો, 'ચોરી તો હવે હું કરતો નથી, બાવાજી'

રામદાસ સ્તબ્ધ બનીને બોલ્યા, 'તો કાલે શું કર્યું હતું ?'

માથું ખંજવાળીને શશી બોલ્યો, 'એ, કાલ કોણ જાણે કેમ એમ થઈ ગયું ' એક કાબુલી બેઠા પાસેથી એક યાન મગટ લીધુ હતુ

મામમાસના વૃક્ષવિશેષનો પરિચય આપતી લેખમાળા 'આપણી વનસ્પતિ'નો આઠમો હપતો

પારિજાતક

લેખક

જયંતીલાલ દેવશંકર ઓઝા એમ એસસી

દેખાવે મૃદુ, સ્વભાવે મૃદુ અને વાસમાં મૃદુ એવા પારિજાતનાં ફૂલ ભાગ્યે જ કોઈએ નહિ જોયાં હોય અને કૃષ્ણ ભગવાન પોતાની પત્ની સત્યભામાને રીઝવવા આ વૃક્ષ સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી પર લાવેલા એ પુરાણકથાથી ભાગ્યે જ કોઈ અજાણ્યું હશે વિષ્ણુપુરાણમાં પારિજાતક વિષે એવી વાત છે કે એક રાજાને પારિજાતક નામની કન્યા હતી તે સૂર્ય સાથે પ્રેમમાં પડી પરંતુ સૂર્યે તેનો થોડા વખતમાં જ ત્યાગ કર્યો તેથી તે નિરાશ થઈને બળી મરી આ બળી ગયેલી પારિજાતક કન્યાની રાખમાંથી એક ઝાડ ઉત્પન્ન થયું તે પરથી તેનું નામ પારિજાતક પડ્યું આ કારણે પારિજાતકનાં ફૂલો માત્ર સુગંધિત પણ સુંદરરીતે રાત્રી દરમિયાન જ ખીલે છે અને દિવસનું પ્રભાત થતાં સૂર્યનાં કિરણો જોતાં જ કેવાં વૃક્ષ તેનાં ફૂલો જમીન પર ખેરવી નાંખે છે તે સૂર્યની દૃષ્ટિ સહન કરી શકતું નથી જમીન પર પથરાયેલાં એ કેસરી ડીંટીવાળાં શુભ્ર ધવલ નમણાં ફૂલો સુંદર બિછાનાનો દેખાવ આપી રહે છે

પારિજાતકનું શાસ્ત્રીય નામ નિક્ટેન્થિસ આર્બોરટ્રિસ્ટિસ (Nyctanthes Arbor-tristis Linn) છે હિંદીમાં તેને હારસિંગાર હરસિંગાર પણ કહે છે

હિમાલયની નીચેના પ્રદેશો મુખ્ય કરીને અવધ તેરાઈ, મધ્ય હિંદ, બ્રહ્મદેશ ને સિલોન એ પારિજાતકનાં ઉત્પત્તિસ્થાન ૩૦૦૦ ફીટ ઊંચાઈએ પણ તે ઊગે છે તેનાં મૃદુ મોહક સુવાસિત ફૂલો માટે હિંદભરના બાગબગીચાઓમાં તે ઉગાડવામાં આવે છે

પારિજાતક ઊંચામાં ૩૦ ફીટ જેટલું ઊંચું થાય છે તેની છાલ ખરબચડી અને ભાખરી હોય છે તેની ડાળીઓના સોટા સીધા ચોખૂણા હોય છે ને તે પર પાન સામસામાં ગોઠવાયેલાં હોય છે પાન ૨ થી ૪ ઇંચ લાંબા ૧ થી ૨ ઇંચ પહોળાં ને નીચેથી ગોળાઈમાં ઊપરથી અણીદાર, સામસામાં ને અણીદાર હોય છે પાનની ઉપરની બાજુ ખરસટ ને સફેદ કાંટાવાળી હોય છે પાનની લગભગ ૧ ઇંચ જેટલી નાની દાંડી હોય છે

પારિજાતકનાં ફૂલોનો ઉદ્ભવકાળ સામાન્ય રીતે તો વર્ષાઋતુ પણ કેટલીક જગ્યાએ તો લગભગ બારે માસ ફૂલો આવે છે ફૂલો ઘણાં જ નાજુક અને ઘણાં સુવાસિત હોય છે વૃક્ષો હલાવતાં ઝાડને બધાં ફૂલો ઢગલાબંધ નીચે ખરી પડે છે ફૂલો નાની ડાળના ઝૂમખામાં હોય છે દરેક ફૂલને પોતાની દાંડી ન હોતાં ફૂલનું આખું ઝૂમખું એક દાંડી ઉપર એ દાંડી ઉપર બાજુએ હોય છે દરેક ફૂલમાં પાંચની પાંખડીઓ ધોળી સુંદર અને ઝડ આકાર હોય છે ત્યારે તેની અંદર આવેલ ફૂલમણિની પાંખડીઓ ઉપરના ભાગમાં સફેદ ને છૂટી તથા નીચેના ભાગમાં કેસરી રંગની સંયુક્ત અને નળી આકારની હોય છે આ કેસરી રંગની નળી ફૂલની દાંડી હોય એવો ભાસ થાય છે

પારિજાતક મોગરા, ચમેલી જાઈ વગેરેના વર્ગની વનસ્પતિ છે તેનું ફળ નાનું ચપટું તથા ગોળ જેવું અને લગભગ તેટલું જ પહોળું હોય છે ફળમાં બે કોષ હોય છે ને દરેક કોષમાં એક બીજ હોય છે

દેવ ફૂલના ઉપયોગમાં આવતા ઉપરાંત બીજી રીતે પણ પારિજાતક ઉપયોગી વનસ્પતિ છે ફૂલોનો કેસરી ભાગ સફેદ પાંખડી જુદી કરી તેને પાણીમાં ઉકાળીને કપડાં—ખાસ કરીને રેશમી કપડાં રંગવામાં આવે તો કેસરી રંગ થાય છે પારિજાતકનાં ફૂલોની સફેદ પાંખડીમાંથી 'ગુલકંદ' નામનો ઔષધ પણ થઈ શકે છે, જે બનાવવાની સૂચના કરવી જોઈએ અબીર નામનો સુગંધી આવે છે દેવાલયોમાં ફૂલોમાંથી બનતું અત્તર તેલ હોય છે ખરબચડી રુંવાટીવાળાં તેનાં પાનનો કાનસ જેવો ઉપયોગ કરવાના ઉપયોગમાં લેવાય છે સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પારિજાતકનાં પાનનો ઉપયોગ તાવ અને સંધિવાન દર્દોમાં ઔષધ તરીકે પણ થાય છે વાયુ અને જુદા તાવમાં પાનનો તાજો રસ મધ સાથે આપવામાં આવે છે પારિજાતકનાં ૬ થી સાત કુમળાં પાનને પાણી અને થોડા તાજા આદુ સાથે વાટી તેનો રસ આંતરિયા તાવમાં પણ પાવામાં આવે છે પારિજાતકનાં પાનનો રસ કડુ અને પિત્તનો નાશ કરનાર તથા રેચક અને મૃદુ ફટપીક છે નાનાં બાળકોને પેટમાં કૃમિ હોય તો પાનનો રસ થોડી સાકર સાથે પાવામાં આવે છે ઘણા દરદવાળામાં તે અસરકારક માલૂમ પડ્યો હોવાથી કૃમિ માટે સામેની દવા સેંટોનીનની જગાએ તે વાપરવાલાયક છે પારિજાતકનાં બીજનો ભૂકો માથા ઉપરની ચામડીનો રોગ મટાડવામાં ઉપયોગી થાય છે કેટલાક વરસ થઈ ગએલા દર્દને છૂટા કરવા માટે પારિજાતકની છાલનો ભૂકો પાનની સાથે આપવામાં આવે છે રાસાયણિક અન્વેષણમાં પારિજાતકનાં પાનમાં 'નિક્ટેન્થિન' નામનું તત્ત્વ હોવાનું માલૂમ પડ્યું છે

ભ્રષ્ટ થયું જરી શતમુખ તેનો વિનિપાત જ નિર્મેલો

એના વરસે ગયે વરસે તો દીકરાની નજરે જ ન ચડયો પણ આ વરસે એ મોઢું મૂકતો જ નથી, એટલે જ—'

ને વાત અધૂરી મૂકીને જ શશી અટકી ગયો.

બાકીનું બાવાજી કંઈ જ ન બોલ્યા. એ મૂંગામૂંગા પોતાનું કામ કર્યે જતા હતા. થોડી વારે શશીએ જ ચૂપકીદી તોડી. એ ધીરેકથી રહીરહીને બોલતો હતો. 'હાથમાં કંઈ જ ખરચી નહોતી. ઉધાર પણ ક્યાંય ન મળ્યું. શું કરું?'

રામદાસ આમ છતાં કંઈ જ ન બોલ્યા. શશી ફરી બોલવા માંડયો. 'સામા ડાળવા મારેથી ચીજ લીધી અડું આડું! અને દીકરો જેમ-તેમ બોલતો શાળો ભાડી ગયો. આમણે બેઠો પછી ઊઠે જ નહિ.'

'શા માટે ખોટું બોલે છે? અત્યારે તો માછલીની વસૂલ આવવાનો વખત નથી. એ તો મા' મહિને આવે છે લેણું વસૂલ લેવા.'

'પણ આ તો એવા વરસના બાકી છે ને? ગયે વરસે તો એને મેં દેખા જ ક્યાં દીધી'તી?' ને પછી બે હાથ જોડી આકાશ ભણી ઊંચા કરી એ બોલ્યો. 'ચડીમાતાના સોગન—'

'રાખ, રાખ, સોગન ખાઈશ મા, બાપુ.' રામદાસે એને સોગન ખાતા રોક્યો. ને પછી એક નવો દોરો લઈ એકતારાના દાંડાને વધુ મજબૂત કરવા લાગ્યા. દોરાનો છેડો ઝાલી તાણીને બાંધતાબાંધતા એ હુ ખભર્યા સાદે બોલ્યા, 'ઓહ મા ચડીના ધાનની વખારમાં મણેશિયો તેં જ ભરાવ્યો હતો ને? તું—'

બાવાજીને વચ્ચે જ અટકાવતા શશી બોલી ઊઠયો, 'બાપજી, સોગન ખાઈને કહું છું મા કાળીના સોગનથી કહું છું, શાલીગરામને અડીને કહું છું કે એ મેં નથી કર્યું.' પછી ચારે બાજુ નજર ફેરવી એ ધીરજથી બોલ્યો, 'આ જુઓ બાવાજી, એ તમારા પેલા ગોસાઈ બેટાના કામા છે. રાતોરાત ગાડેગાડા ભરીને આબુદપૂર જઈને વેચી આવ્યો છે. મેં જાતે જ ગાડાગાડ ધાન ભરેલું જોયું તો એની સાથે મોઢેમોઢ કરાવી દઉં દીકરાને મને એક પાઈ પણ આપી નથી મજૂરીની.'

રામદાસ અવાક્ બની શશી તરફ જોઈ રહ્યો. શશી બોલ્યો, 'માછલી ખાય છે તો બધા યે પંખી છતાં નામ લેવાય છે ફક્ત માછરાગાનું[1].' રામદાસ બાવાજી એના મોં સામે જ જોઈ રહ્યા હતા તે હવે બોલ્યા, 'તું મહાપાપી છે શશી. સાધુ સંન્યાસીના નામે દોષ દેતા યે તને શરમ નથી આવતી?'

શશી હવે ધીરેધીરે બોલ્યો, 'હું ચોર છું, મારી વાત કોઈ નથી માનતું પણ હું ખોટું નથી બોલતો, બાપજી.' ને એના સાદમાં અકારણ આત્મીયતા ફરી વળી. રામદાસ હવે કંઈ વિરોધ દર્શાવી ન શક્યા. એ મૂંગામૂંગા પોતાનું કામ કરતા રહ્યા. શશી પણ મોં ઢાળીને બેઠો હતો. પહેલાના સાદે એ ફરી બોલ્યો, 'મારે એક છોકરો છે બાપજી, જો ખોટું બોલતો હોઉં તો મા—'

રામદાસે એને અટકાવી પ્રેમાળ સાદે કહ્યું, 'રહેવા દે, શશી, સોગન ન ખાઈશ, રહેવા દે.'

શશી ચૂપચાપ નીચી મૂંડીએ બેઠો રહ્યો. દોરો બાંધતાબાંધતા એકવાર મોં ઊંચું કરીને રામદાસે શશી સામે જોયું અને એ ત્રસ્ત સ્વરે બોલી ઊઠયા, 'આ શું? તું રડે છે શશી? ના, ના, રડીશ મા. રડીશ નહિ. હું તો તને કંઈ જ નથી કહેતો.'

શશીએ મોં ઊંચું કર્યું. એની આંખમાં પાણી નહોતાં. ઊલટાનું એક હાસ્ય કરી એ બોલ્યો, 'ના બાપજી, રડીને શું કરવું હતું? એવું મને નથી આવડતું, પણ દુઃખ તો થાય છે. જ્યાંજ્યાં જે કંઈ ચોરી થાય એ બધી યે શશીના જ માથે નખાય. પણ કહો તો બાવાજી, આ બાજુ ચોર શું હું એકલો જ છું? બીજો કોઈ નથી?'

આ વાતનો જવાબ રામદાસ દઈ ન શક્યા. એમનું મોં પણ ઢળી ગયું. એ કારણે એ આકાશ તરફ જોઈ રહ્યા. ને દુઃખભર્યા સાદે શશી બોલ્યો, 'ચોરી કરું છું બાપજી, સ્વભાવવશ કરું છું. અંધારી રાતે જાગી જતા મેળું લાગે કેમ કોઈ મને બહાર ખેંચી જતું હોય એમ લાગે છે. પણ એવું તો કેટલાક દિવસ જ. બાકી તો અભાવને અંગે જ ચોરી કરવી પડે છે. ક્યારેક ચોરી થતા મને જ પકડી જાય છે. વકીલ, મુખત્યાર, મામલાનું ખરચ—આ બધું ક્યાંથી આવે છે, કહો જોઉં? ભીખમાં તો મળતું નથી. ને મજૂરીમાં યે સાંપડતું નથી!'

બાવાજી એક ઊંડો નિઃશ્વાસ મૂકી અવાક્ થઈ બેસી રહ્યા. સાથોસાથ શશીએ પણ એક ઊંડો નિસાસો મૂક્યો ને એ બોલ્યો, 'કંઈક તમાકુ-બમાકુ હોય તો આપોને બાવાજી, જરાક ભરીએ.'

રામદાસ એકદમ જાગતા હોય તેમ બોલી ઊઠયા, 'હા, હા, ભર ભાઈ, ભર. જો એ ગોખલામાં તમાકુ છે અને પેલા ખૂણામાં ચકમક ને કોયલા પડ્યા. અને ચલમ! ચલમ ક્યાં? આ પડી જો.'

શશીએ તમાકુ ભરી થોડા દમ ખેંચી ચલમ બાવાજી પાસે મૂકી દીધી. ને પાસે પડેલી ઝોળીમાંથી નાનો એવો હોકો કાઢી રામદાસે તેના પર ચલમ ગોઠવી બે ફૂંક ચૂપકીદી પકડી ઝાડવા પર બેઠોબેઠો એક કાગડો કાકા કરતો ડાળ પર ચાંચ ઘસતો હતો. કંઈ જ કારણ વિના શશી એના તરફ ફરી બોલ્યો, 'હ તૂ તા.'

કાગડો ઊડી ગયો. હાથમાંનો પથ્થર શશીના હાથમાં જ રહી ગયો. એ ફરીને નીચી મૂંડીએ જમીન પર લીટા કરવામાં પરોવાયો.

બાવાજી બોલ્યા, 'શશી!'

મોં નીચું રાખીને જ શશી બોલ્યો, 'હું.'

'કંઈ કહેતો હતો મને? જગ યે ડરીશ મા. હું આપમેળે કોઈને કાંઈ કહેવાનો નથી.'

હાથ જોડી શશી બોલ્યો, 'ના, બાપજી. કોઈ પૂછે તો પણ આ એકવાર મારે તો તમારે મને બચાવવો જ પડશે.'

બાવાજી ચિન્તામાં પડી ગયા. આ સમનસી [illegible] એમને [illegible] પણ આવતી હતી. પણ મારે ખોટું કઈ રીતે બોલાય? સુમાયન માટે બોલ્યા, 'એ કઈ રીતે થઈ શકે, શશી? ખોટી વાત—'

ગમો અટકાવી શશી બોલ્યો. 'ખોટું બોલવાનું હું તમને ક્યાં કહું છું? મેં ચોરી નથી કરી પછી તમારે શીદ કહેવું પડે? તમે કહેજો કે હું કંઈ જાણતો નથી.'

રામદાસ શશીની વાત સાંભળી ઘડીભર અવાક્ જ થઈ ગયા. શશી પડેલે ચહેરે વિનતી કરતો બોલ્યો. 'જેલ થશે તો ઘર છોકરાની અવદશાનો પાર નહિ રહે, બાવાજી. માદયો છોકરો મરી જ જશે.'

રામદાસ બાવાજી ધડીભર શશી તરફ જોઈ ગમતા મીઠે સાદે બોલ્યા, 'ચિંતા ન કરીશ, શશી, તને કંઈ જ નહિ થાય.'

શશી હવે જરા વાચાળ બન્યો. એ બોલ્યો, 'હવે ચાલુ કામ— આ જુઓ કાન પકડું છું..' ને એણે કાન પકડયા.

બાવાજી હસવા લાગ્યા. શશી બોલ્યો, 'જુઓ, હવે ફરી કદી યે મને આમ કરતા જુઓ તો કહેજો.'

બહારથી કો'કનો સાદ સંભળાયો, 'બાવાજી છે કે?'

---

1 માછરાગો King Fisher માછલી જેનો મુખ્ય ખોરાક છે તે પંખી

શશી વધુ ન રોકાયો. પ્રણામ કરીને ને ઉતાવળે પગલે એ ત્યાંથી નીકળી ગયો.

ગોસાંઈ ઘરનો છોકરો, પેલો ગોળિયાધારી જતીન અંદર આવ્યો. એણે પૂછ્યું, 'પેલો મેંઢો શું કામ આવ્યો હતો, બાવાજી? એ દીકરા ચાર સાથ ફરી શાને—?'

બાવાજી હસીને બોલ્યા, 'જતો હતો ક્યાંક, એટલે રસ્તામાં જરા ડોકિયું કરવા આવ્યો. કહે કે જરા તમાકુ પીતો છે.'

પછી હોકો આગળ ધરતા બોલ્યા, 'લ્યો, બેસાવ.'

જતીન બોલ્યો, 'જરાક કામે આવ્યો છું બાવાજી. અમારી ટોળીને આજે રાતે બે વાગે રામલીલાના ભજવવાનું આમંત્રણ છે. પણ ગાનાર નીમરો કોઈક બીજી ટોળીમાં ચાલ્યો ગયો છે, ગમાર જેવો. તો તમારે થોડાંક ગીત ગાઈ જવા પડશે બાપુ. તમારા પોતાના જ સારામાં સારાં ગીત, હોં કે!'

જતીન આ ગામની રામલીલા-ટોળીનો મુખી છે. રામદાસ હસીને બોલ્યા, 'આ તો શા પણ ભાઈ, પાછો ચાલ્યો જઈશ એ ચાલશે ને? મારે વધુ ટહેલે જવાનું હોય છે.'

આઠ દસ દિવસ પછી.

રામદાસ આંગણામાં બેઠા ગાતાગાતા 'ચરિતામૃત' વાંચતા હતા. શશી આવી પ્રણામ કરીને બેઠો. એના હાથમાં એક નવો એકતારો હતો.

બાવાજી હસીને બોલ્યા, 'શા ખબર છે, સુશીભૂષણ?'

શશીએ એકતારો એમની સામે ધરી દીધો. એકતારો ઉપાડી સરખી રીતે જોઈ જઈને વખાણના સાદે બાવાજી બોલ્યા, 'બહુ સરસ છે હું? વાહ! કોણે બનાવ્યો? તેં?'

હાસ્યથી શશીનું મોં ભરાઈ ગયું. એ બોલ્યો, 'હા, તુંબડું ઘરમાં જ હતું. એટલે થયું કે ચાલ, બનાવી લઉં. વાંસ પરની કારીગરી મારી છે, અને તુંબડા વગેરેની કારીગરી છે મારી વહુની.'

બાવાજી ત્યારે યે એકતારો તપાસી રહ્યા હતા. જોતાંજોતાં જ એ બોલ્યા, 'આ તો મઝાનાં ફૂલપાંદડાં ને વેલ બનાવ્યાં છે ને શું? બહુ સરસ કોતરકામ કર્યું છે! બીજ તો ખૂબ સુંદર થઈ છે હોં!'

શશી બોલ્યો, 'તમારે માટે જ સ્નેહથી ધરું બાપજી.'

ને તાર પર આંગળી મૂકી ઝંકાર સુણતી બાવાજી બોલ્યા, 'સૂર પણ મારે માટે છે! વાહ.'

શશી હસતોહસતો બોલ્યો, 'જરા તમાકુ મસળું ત્યારે?'

બાવાજી એકતારો લઈ બેઠા. શશીએ ચલમ લાવી ને જોયું તો બાવાજી આંકી દૃષ્ટિએ સામી બાજુ જોઈ રહ્યા છે. એમની દૃષ્ટિને અનુસરીને શશીએ જોયું તો જોવા જેવી કોઈ ચીજ જ ત્યાં નહોતી. એણે પૂછ્યું, 'તમાકુ પીશો ને, બાપજી?'

એક ઊંડો નિસાસો મૂકી રામદાસ બોલ્યા, 'શું કિંમત લઈશ કહે જોઉં, શશી?' હસીને શશી બોલ્યો, 'કિંમત વળી શેની? તમારે માટે જ તો બનાવ્યો છે મેં આ.'

મોં નીચું રાખીને જ રામદાસ બોલ્યા, 'તો તો હું આ નહિ લઈ શકું, શશી!' શશી ચોંકી ઊઠ્યો. ખૂબ જ વ્યગ્ર કાકલૂદીભર્યા સાદે એણે પૂછ્યું, 'કેમ? શા માટે?'

કુંઠિત મૃદુ સાદે બાવાજીએ જવાબ વાળ્યો, 'એ મારે માટે લાંચ લીધી કહેવાય, શશી. તારા પાપનો ભાગ તો હું નહિ લઈ શકું.'

શશીના મોં પરનું હાસ્ય એ પહેલાં જ ઊડી ગયું હતું. હવે મોં પર ઝાંખી ખિન્નતાની છાયા ફેલાઈ ઊઠી. એ માથું નીચું કરીને બેઠો રહ્યો. રામદાસ પણ નીચે માથે બેઠા રહ્યા. ચલમમાંની તમાકુ એમ ને એમ સળગી જતી હતી. ને ધુમાડાની એક આછી પાતળી રેખા ગૂંચળું વળતી ઉપર તરફ જતી હતી. થોડી પળો આમ ને આમ વીતી ગઈ. એકાએક શશી કંઈ જ બોલ્યા વિના એકતારો ઉપાડી ઊઠીને ચાલ્યો ગયો. થોડી વારે વ્યાકુળ થઈ ઊઠીને બારણા પાસે જઈ બાવાજીએ સાદ દીધો, 'શશી! શશી!!'

શશી બહુ દૂર નહોતો ગયો. એ પાછો ફર્યો. બાવાજી હસીને બોલ્યા, 'મૂકી જા, શશી. હું એ રાખું છું.' શશીના મોં પર હાસ્ય ફરી વળ્યું. સાથોસાથ એની આંખમાં થોડાં આંસુ પણ ઊભરાયાં.

પણ એ એકતારાને લીધે એ આખો યે દિવસ રામદાસની અશાન્તિનો પાર ન રહ્યો. વારેવારે થતું કે શશીને પાછો જવા દીધો હોત તો સારું થાત. કદાચ એને દુઃખ લાગત, પણ એ તો બે-ચાર દિવસમાં ભુલાઈ જાત. પણ એમને પોતાને માટે આ વાત અધમ હતી. પાપ અંગમાં પ્રવેશ્યા પછી એનાથી બચવું આકરું છે! આ ભેટ સ્વીકારીને એ શશીના પેલા દિવસના પાપમાં ભાગીદાર બન્યા છે એ વિષે એમને જરા યે શંકા નહોતી. મનમાં ને મનમાં એમણે નક્કી કર્યું કે સાંજ વેળા જઈને એકતારો પાછો આપી આવીશ.

ને એકવાર એમણે એકતારા પર આંગળી ફેરવ્યા. બહુ મધુર સૂરે એ ગુંજી ઊઠ્યો. ફરી એમણે એને ઝંકાર્યો...ફરી...ફરી... જોતજોતામાં તો બાવાજીના અખાડામાં બજાર વેગના મિલનવિહારના ભજન જામી ઊઠ્યાં. ગીતના સૂર આકર્ષણે અખાડામાં સેંકડો ટોળે વળી ઊઠ્યા. ગાવાનું પૂરું થતાં જતીન બોલી ઊઠ્યો, 'આ તે અજબ એકતારો થયો છે હોં, બાવાજી. જોઉં જોઉં? વાહ, આ તો ફૂલ-વેલ ને પાંદડાં કોતર્યાં છે ને શું? વાહ ભાઈ, વાહ!!'

સુતારોના મુખી ભૂપતિ સુતારે જતીનના હાથમાંથી એકતારો પોતાના હાથમાં લઈ, જોઈ કરીને કહ્યું, 'ઉસ્તાદ કારીગરના હાથની ચીજ છે! આના ઉપર જો વાર્નિશનો હાથ મારી દેવાય તો—સમજ્યા ને? શું કરશો તમે આ મોંઘા સિતારને?'

જતીને પૂછ્યું, 'આ ક્યાંથી મળ્યો બાવાજી?' રામદાસ જરા ગરમ થઈ બોલ્યા, 'રાતનો મણિમાણેક ક્યાંથી મેળવે છે? જાવ, જાવ, હવે ઘેર જાવ બધા. મારે તો હજી ઘણું કામ બાકી છે.'

ભૂપતિનો હાથ ઝાલી જતીન બોલ્યો, 'ચાલો, ચાલો. કહેવાય છે ને કે "નવરા માણસને કામ ઝાઝાં" એવું જ, કામનો ક્યાં તોટો છે!'

રામદાસે ઊભા થઈ સિતાર અંદર લઈ જઈ ફરી તે પર આંગળી ચલાવી. સાચે જ સૂર ખૂબ મીઠો હતો. એણે બહારની બાજુ મોં ફેરવી કહ્યું, 'મિસ્ત્રી, તમારે ભાઈ થોડુંક વાર્નિશ મને આપવું પડશે.'

કોઈએ કંઈ જવાબ ન વાળ્યો. બાવાજીએ બહાર આવીને સાદ પાડ્યો, 'મિસ્ત્રી, ભૂપતિ!' પણ ભૂપતિ ચાલ્યો ગયો હતો.

એકતારો પાછો આપી આવવાનું બાવાજી માટે શક્ય નથી બન્યું. પાછો આપી આવવાનો સંકલ્પ એમણે ઘણીવાર કર્યો છે, પણ અને અમલમાં મૂકવા ટાણે એ જ વિચાર આવ્યો છે કે, 'અરે બિચારા શશીને કેવો આઘાત થશે!' ને એમના મનોચક્ષુ સામે શશીનું ઉદાસ મોં તરવરી ઊઠ્યું છે ને વળી જ પાછું થયું છે કે આ વિચાર ખરું જોતાં એમનો પોતાનો ખોટો બચાવ જ છે. હકીકતમાં એમને લોભ જ છે, એકતારાનો.

આ દ્વન્દ્વ વચ્ચે તે દિવસે ભૂપતિ એક દિ આવીને ઊભો રહ્યો. આત્મીય સ્વજનની જેમ હર્ષ પ્રગટ કરી એ બોલ્યો, 'ક્યાં છે બાવાજી, તમારો એકતારો? લાવો વાર્નિશ લગાડી દઉં.'

અને નાનું એવું એક શીશું લઈને એ બેસી ગયો. બાવાજી પરમ આનંદ સહ એકતારો બહાર લાવી પાસે બેસીને એને

લગાવાતું વાર્નિશ જોવા લાગ્યા. વાર્નિશના દરેક હાથે પહેલાંનો એ મેમતારી સુમનોહર સુસ્નિગ્ધ થયે જતો હતો. રામદાસ મુગ્ધ થઈ ગયા ને બોલ્યા 'અજબ ચીજ છે ભાઈ મિસ્ત્રી! વાહ, વાહ ભાઈ, વાહ.'

ગર્વીલા સાદે ભૂપતિ બોલી ઊઠ્યો, 'હું સારા લાકડા પર સારું પોલિશ કરીને જો વાર્નિશ લગાડાય તો–સમજ્યાને તો અરીસાની જગ્યા મોં જોઈ શકાય.'

મિસ્ત્રીની વાતનો બાવાજી અવિશ્વાસ કરી ન શક્યા. મૂંગામૂંગા મુગ્ધ ભાવે મોં વકાસી રહ્યાં. અનોખો ગર્વ કર્યો ભૂપતિ બોલ્યો, 'આવી બધી ચીજો અહીં સમજ્યા ને? ગજે ક્યાંથી? મને મોટા બાબુને ત્યાં મને બોલાવેલો. મેમની લાકડાની બધી ચીજો રંગાય છે. રંગતા રંગતા તમારી વાત યાદ આવી. સમજ્યાને? વિચાર્યું કે થોડુંક લઈ જાઉં, બાવાજીએ તે દિવસનું કહ્યું છે પણ સમજ્યાને–આ લઈ આવવું પણ એક ઉપાધિ છે ને? શરીર ચાદર વીંટાળી જેમ તેમ કરીને ભાગમભાગ–સમજ્યાને?' અને હી હી કરતો હસી પડ્યો.

બાવાજીનું મોં પડી ગયું. એ ચોંકી ઊઠીને બોલ્યા, 'ચોરી કરી?'

ભૂપતિ એમના તરફ જોઈ જરા હસીને બોલ્યો 'તમે તો સાવ નાના છોકરા જેવા છો. આને તે વળી ચોરી કહેવાતી હશે?'

રામદાસ પડેલે ચહેરે જ બેસી રહ્યા. શું કહેવું તે એમને સૂઝ્યું નહિ. ભૂપતિ બોલ્યો, 'આટલાની કિંમત કેટલી? બહુ બહુ તો એક પૈસો. એક પૈસાની વાતમાં તે ચોરી કરી કહેવાય? ચીજ જુઓ. મોટા ઘરમાં પડી પડી સડી જાત. સમજ્યાને? પણ માગવા જાવ તો હરગીઝ ન આપે સાલા. પછી વઈગૈં નહિ શું?'

ભૂપતિ ચાલ્યો ગયો. વાર્નિશ સારી પેઠે એકદમ સુકાઈ ગયા પછી કાળજીપૂર્વક એ કનારો ઊંચો કરીને બાવાજીએ જોયું. બહુ સુંદર લાગતો હતો. પણ શશીને પાછો આપવો હવે અસંભવિત હતું. રંગ દીધા પછી પોતે પાછો આપવા જાય પણ કઈ રીતે? અને એમાં દોષ પણ શો છે? અમણે તો એ પાછો આપવા ઇચ્છયું જ હતું ને?

હવે મંદિરમાં બેસી રહેવાનું એમને નથી ગમતું. શિયાળુ રાતે ગાઢ અંધમાં પડેલા માર્ગમાં પ્રવેશી, આ બાજુ–તે બાજુ ફરી, ક્યાંક થોડી વાર માટે બેસી બાકીની રાત વીતાવી દેતા. નિર્જન ગાઢ રાતના જાણે કંઈક મોહ, કંઈક આકર્ષણ એમને થયું હતું. ક્યારેક

પગરસ્તો

મૂળ લેખક રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

આ તો પગરસ્તો છે. આ વનમાં થઈને ખેતરમાં આવે છે. ખેતરમાંથી થઈને એ નદીકાંઠે આવે છે અને નૌકાના ઘાટ પાસે થઈ ત વડલા પાસે આવે છે.

તે પછી સામી પારના ભાંગેલા કાંઠા પાસે થઈને વળાંક મારતો સામા ગામમાં ચાલ્યો જાય છે. ત્યાંથી અળસીના ખેતર મૂકી આબાવાડિયાની છાયાને આંબતો પદ્મ સરોવરને કાંઠે હાથતાળી દેતો રથખાના પાસે થઈને કોણ જાણે ક્યાં આસમાં જઈને પહોંચે છે તે હું જાણતો નથી.

કેટલાયે માણસો આ રસ્તા પર ચાલે છે. કેટલાક મારી પાસે થઈને ચાલ્યા ગયા છે, કેટલાક મારી સગાથે ચાલે છે, તો કેટલાક હજુ દૂરથી આવતા દેખાય છે. કોઈ ઘુમટામાં તો કોઈ ઘુમટા વિના, કોઈ જાય છે જળ ભરવા તો કોઈ આવે છે નાહીને.

૨

હવે દિવસ પૂરો થતાં છે. અંધારું થવા આવ્યું છે. એક દિવસ મનમાં થયું હતું કે આ રસ્તો મારો જ છે,–બિલકુલ મારો જ. અત્યારે લાગે છે કે હું તો આ રસ્તા પર માત્ર એક જ વાર પસાર થવાનો હુકમ લઈને આવ્યો છું બસ, વારે વારે નહિ.

હવે એ આંબાવાડિયાથી પેલી તળાવની પાળ આગળ થઈ, બાગ દેવળ ને વાડ આગળ થઈ, નદીનો પટ છોડીને ગોવાળવાસમાં થઈ, અનાજઘર ની પાસે થઈને પરિચિત દૃષ્ટિ, પરિચિત વાતો ને પરિચિત મુખવાળા એ ઘરમાં ફરી અમેય વાર જઈને આમ તો નથી કહેવાતું કે 'આ હું આવ્યો!' આ તો જવાનો રસ્તો છે. પાછા ફરવાનો નહિ.

આજે ઝાંખી સંધ્યામાં એક વાર પાછળ ફરીને જોઉં છું તો લાગે છે કે આ પથ ભુલાઈ ગયેલા પદચિહ્નોની એક પદાવલિ જેવો લાગે છે–ભૈરવીના સૂરમાં બાંધી હોય.

અત્યાર સુધીમાં આ પથ પર જેટલા પથિકો ચાલી ગયા તેમના જીવનની સમગ્ર કહાણી આ રસ્તાએ પોતાની અંદર માત્ર એક ધૂળની રેખામાં સંક્ષિપ્ત રીતે ચીતરી રાખી છે. આ એક જ રેખા સૂર્યોદયથી માંડીને સૂર્યાસ્ત સુધી ચાલે છે, સોનાના એક સિંહદ્વારથી માંડીને સોનાના બીજા સિંહદ્વાર સુધી.

૩

'અરે ઓ પગવાટ! અનેક કાળની અનેક વાતોને તારા ધૂળના એ બંધનમાં નીરવ બાંધી રાખી શું બેઠી છે? હું તારી ધૂળમાં કાન માંડી રહ્યો છું. એ બધી વાતો મને છાનામાં કહે ને.

પણ પગવાટ તો માત્ર રાત્રિના કાળા પડદા પર આંગળી ચીંધી ચૂપ રહે છે.

'અરે ઓ પગવાટ! આટઆટલા પથિકોની આટઆટલી ચિંતા, ભાવના, ઇચ્છા એ બધું ક્યાં ગયું?'

પણ મૂંગો રસ્તો કંઈ જ વાત કહેતો નથી. માત્ર સૂર્યોદયથી માંડીને સૂર્યાસ્ત સુધીના આકાશ પ્રત્યે ઇશારો કર્યે રાખે છે.

'અરે ઓ પગવાટ! તારી છાતી પર જે સમસ્ત ચરણપાત એક દિવસ પુષ્પવૃષ્ટિની જેમ પડ્યા હતા તે શું આજ ક્યાંયે નથી?'

કૂંપળો ખીલી પડીને અંતે ગીતો સ્તબ્ધ બનીને ક્યાં સમાઈ જાય છે? તારાના પ્રકાશમાં અસમાપ્ત વેદના ક્યાં ઝબકી રહે છે, એવા પોતાના જ અંતને શું આ રસ્તો જાણે છે?

(લિપિકામાંથી અનુવાદિત) વિનોદ કોઠારી

ક્યારેક એકાએક એ જાણે ચમકી ઊઠતા. ત્યારે એ ઘોર અંધારામાં એમની તરફ આગળ વધી મનોમન હસતાહસતા બોલતા, 'હવે એક વાર જો શશી પકડાઇ જાય તો આ વખતે તો માફ નહિ જ કરું.'

તે દિવસે રાત ખૂબ અંધારી હતી. અજવાળિયાનો ચાંદો ક્યારનો યે આથમી ગયો હતો. આકાશના પૂર્વદક્ષિણના ખૂણામાં શુક્ર તારો તાજો જ ઊગેલો દેખાતો હતો. રામદાસ ગામ વચ્ચે થઇને જતા હતા. ચારુદત્તની બારી પાસેના ઘાટે એ પગ ધોવા નમ્યા. ધોતાધોતા એમને શું થયું કોણ જાણે, પણ ઘાટ આખા પર એમણે પગલાં પાડ્યાં. ઓચિંતા નીચા વળી એમણે માટીનું નાક પાસે ઉપાડ્યું ને પછી ધિક્કાર અને કંટાળાપૂર્વક એ ફેંકી દઇ ઝટપટ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. મનોમન જ એ બોલ્યા, 'ધત્! ઘાટે કોણ આ ગ્લાસ ભ્લાસ?–ધત્!'

ચારુજીએ મની વટાવતા ગામનો 'ટેવ' નાખવાનો હત્તો આવ્યો. મુખુજીએ ઘર વટાવતાં 'આતુરગઢ' આવતો. એ પછી બાકુજીનો મોટો રેતા આવતો. ભેડક-ઘરની બેઉ બાજુ પાકો ઉઘાડો વરંડો હતો. વચ્ચે એક પહોળો દાદરો ઉપર જતો હતો. ઉઘાડા વરંડામાં કેટલાક કૂતરા એઠાં પતરાળાં ચાટી રહ્યા હતા ને ખૂંખાણ મચાવતા હતા. બાબાજી થંભીને ઊભા રહ્યા. આ શું? ભેડક-ઘરનું બારણું પણ સાવ ઉઘાડું? દાદર પર ચડ્યા પછી બાબાજીને ખબર પડી કે સાથે આવીં બાણ્ડ્રિ-પી ।। ને આનંદ મેહફિલ જામી હશે. એમણે એ તરફ જોયું તો કોઈ ક્યાંયે ન હતું. એ નીચે ઊતરી આવ્યા. અચાનક એમને થયું બાબુઓની મેહફિલમાં શું એક બીડી પણ નહિ પડી હોય! ને જરા અચકાતા એમણે ઉપર જઇ ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. પાટ પર ત્યારે પણ એક ફાનસ ટમટમતું હતું. ધુમાડાથી એની ચીમની કાળી પડી ગઇ હતી ને એમાં ... ને ચાદરની વાટનો પ્રકાશ રતુંબડો દેખાતો હતો. ઝાંખા અજવાળામાં પાટ પરની ચીજો પણ ઝાંખીઝાંખી દેખાતી હતી. પ્રકાશ ધીરેધીરે ક્ષીણ થઈ રહ્યો હતો. પાટ પર નાક પૈકે ગંજીપો ઉઘાડો પડ્યો હતો. એક તરફ શેતરંજ બાજી પડી હતી ને વચ્ચે એક હોકો, એક ખૂણામાં એક હારમોનિયમ ને એની પાસે જ હાજર રમ ની એક પેટી પડી હતી. રામદાસ એ શું હતું તે સમજી ગયા. એ હતી 'બેહાલ' (એક વાદ્ય)ની પેટી. નિર્જન અંધકારમાં એમને એકવાર એ ઉઘાડીને જોવાનું મન થયું ને ધીરેધીરે એ પેટી ઉઘાડી 'બેહાલ' કાઢી. એ ઝાંખા અસ્પષ્ટ અજવાળામાં પણ ગળા પરનું વાર્નિશ ચળકી ઊઠ્યું. બાબાજીના હાથનો અસ્પષ્ટ પડછાયો એમાં કંપતો હતો. ઓચિંતાના ઊભા થઈ રામદાસે ફાનસ બુઝાવી નાખ્યું. નિર્જન ઘરમાંનું બધું જ પળવારમાં અલોપ થઈ ગયું. એ અંધારામાં રામદાસ પોતાની જાતને યે જોઈ શકતા નહોતા.

ભેડક-ઘરની પાળ ઉપર થોડાંક પરેવાં ઘૂ ઘૂ ઊડ્યાં ને બાબાજી ઝટપટ નીચે ઊતરી આવ્યા. અંધારું જરા આછું થયું હતું. દાદરના છેલ્લા પગથિયે પગ મૂકતાં બાબાજી ચોંકી ઊઠ્યા– 'કોણ છે?' અને સાથોસાથ જમના આચળમાંથી 'બેહાલ' પાસ બાંધેલા પગથિયા પર ધબ દઈને પડી! રસ્તાની પેલી બાજુ મકાનને અડીને કોઈક ઊભું હતું. રામદાસ થરથર ધ્રૂજતા હતા. પેલાએ કાંઈ જ જવાબ ન આપ્યો. એમ ને એમ જ ઊભો રહ્યો. રામદાસે ફરી ધ્રૂજતા સાદે પૂછ્યું 'કોણ?'

પણ કોઈએ જવાબ ન વાળ્યો. બાબાજી જરા આગળ વધ્યા કે પેલો માણસ પણ હાલ્યો. માણસ હાલ્યો એટલું જ નહીં, અંધારામાં પણ નાનો થતો જણાયો. આખરે ત્યારે હવે રામદાસને ભાન થયું કે એ એનો પોતાનો જ પડછાયો હતો!

પૂર્વ ગગનમાં શુક્ર તારો ચળકચળક થઈ રહ્યો હતો. રામદાસે કોર્ટ બેઠી 'ચોર! ચોર!' પોતે ચોર હતો. બહાર રસ્તા પર જવાની એમની હિંમત નહોતી. પાસેની જ એક ગલીમાં એ વળી ગયા. તરત જ કોઈક એમનો રસ્તો રોકીને ઊભું હોય એમ જણાયું. બાબાજીએ ફરી ગભરાઇને પૂછ્યું–'કોણ?'

કંઈ જવાબ ન મળ્યો. ને બાબાજીએ જોયું તો એ એમનો પડછાયો જ હતો.

સંસારનાં શહેરો

૬૨–જોક્જાકાર્તા

ઈન્ડોનેશિયન સરકારના જે પાટનગર ઉપર ડચોએ ફરી હુમલો કર્યો છે અને જ્યાં ઈન્ડોનેશિયનો પણ પૂરા સામર્થ્યથી તેમનો મુકાબલો કરી રહ્યા છે એ, જાવાની દક્ષિણ દિશામાં આવેલું આ મહત્ત્વનું શહેર આપણી જાણમાં તો હજી હમણાં જ સમાચારપત્રો મારફતે આવ્યું છે પણ ત્યાં તો તે અતિ પ્રાચીન કાળથી તેના વેપાર અને કલા-કારીગીરી માટે સમસ્ત જાવામાં પ્રખ્યાત છે. સોના ચાંદી ઉપરની તેની બેનમૂન હાથકારીગરી તથા ત્રાંબા અને ચામડાં ઉપરની તેની વિવિધ મોહક કોતરણીઓ તો આખા એશિયામાં પ્રખ્યાત હતી. હાથવણાટ ઉત્કૃષ્ટ કાપડ વણવાનું ચાતુર્ય તથા ભભકદાર રંગાટીકામ તો હજી આજ સુધી ત્યાંનું વખણાય.

ધનધાન્યથી સમૃદ્ધ તથા સૌંદર્યસંપન્ન એવા જોક્જાકાર્તા નામના પ્રાંતનું આ પાટનગર સમુદ્રથી ૨૦ માઈલ અંતરાળના પ્રદેશમાં આવેલું છે. હિંદમાંથી અહીં આવીને પ્રસરેલી પુરાણી (નવમી સદીની) હિંદુ બૌદ્ધ સંસ્કૃતિના સમૃદ્ધ અવશેષો અહીં ઠેરઠેર મળી આવે છે, અને આ હિંદુ સંસ્કૃતિનો પંદરમી સદીમાં આરબોએ અહીં આવીને વિનાશ કરવા છતાં તેના ઘણાં સ્મારકો બચી ગયાં છે. હોલાંડથી વેપાર અને સંસ્થાનો જમાવવા અર્થે ડચો આ પ્રદેશમાં આવ્યા ત્યારે અહીં સુલતાનનું રાજ્ય ચાલતું હતું. સૈન્ય વડે ડચોએ જીત મેળવી તેને પોતાનો ખંડિયો રાજા બનાવી તેની મારફત તેમણે રાજ્ય ચલાવવા માંડ્યું. ગયા મહાયુદ્ધમાં જાપાનની શરણાગતિ બાદ ઈન્ડોનેશિયાની સરકારે જ્યારે ડચોની સત્તા ફગાવી દીધી ત્યારે આ શહેરે પણ સ્વાતંત્ર્યની મુક્ત હવા માણી.

લાક્ષાબંધ વસતી ધરાવતું આ શહેર ઘણો દેખાવો, સંખ્યાબંધ પુરાતન સંસ્કૃતિના અવશેષો તથા ... ને પહોળા રસ્તાઓને કારણે ઘણું જ રળિયામણું લાગે છે અને શહેરની મધ્યમાં થઇને વહેતી નદી તેની આ સુંદરતામાં મોહક વધારો કરે છે. ... ને ... છે અને વેપારનું પણ મોટું ધામ છે. તેની આજુબાજુના પ્રદેશમાં શેરડી, તમાકુ તથા ચોખાનો વિપુલ પાક ઊતરે છે અને તે ઉપરથી ... જોક્જાકાર્તાની ખ્યાતિ આખા જાવામાં જાણીતી છે. બૌદ્ધ સમયના ઉત્કૃષ્ટ શિલ્પસ્થાપત્ય માટે જગતભરમાં પ્રખ્યાત બન્યું બોરોબુદુર અને પ્રમ્બાનામના પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ સમાધિમંદિરો જોવા માટે પણ અહીંથી જ જવાય છે. (જુઓ આ અંકની માધુરી)

સત્તાવનના સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધથી માંડીને આજ સુધીમાં માતૃભૂમિના કાજે જીવન નિછાવર કરનારા
સ્વાતંત્ર્યના શહીદો

મૌલવી અહમદશાહ

[૩]

સત્તાવનના સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધના જે બેચાર આદ્ય દ્રષ્ટાઓ અને સૂત્રધારો હતા તેમા મૌલવી અહમદશાહનુ સ્થાન નિઃસંશય ઊંચુ છે તેણે પોતાની આગ ઝરતી જબાન તથા કલમ દ્વારા જનતા, સૈનિકો ને રાજાઓને સ્વાતંત્ર્યજંગ માટે તૈયાર કર્યા એટલુ જ નહિ પણ યુદ્ધ શરૂ થયા પછી ક્રાંતિકારી સૈન્યનુ નેતૃત્વ ધારણ કરી પોતાના અપૂર્વ લશ્કરી કૌશલ્યથી સર કૉલિન કૅમ્પબેલ જેવા પ્રથમ કક્ષાના અંગ્રેજ સેનાપતિને પણ બબ્બેવાર છક્કડ ખવડાવી

તે હતા તો અયોધ્યા પ્રાંતના એક નાના તાલુકદાર, પણ જ્યારથી અંગ્રેજોએ તેનુ રાજ્ય ઝૂંટવી તેના સ્વાતંત્ર્ય પર તરાપ મારી ત્યારથી તેણે અંગ્રેજ સત્તાને સમસ્ત હિંદમાથી નામશેષ કરી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો પોતાની સર્વ સંપત્તિ દેશની સેવામા અર્પણ કરી દઈ પોતે મૌલવી બન્યા ને ઠેરઠેર ઘૂમી જનતામા 'ફિરંગી કા રાજ'ને મિટાવી દેવાનો ઉગ્ર પ્રચાર કરવા માડયો તેમની જુસ્સાદાર વાની સાંભળવા માટે હસદસ હજાર લોકો ભેગા થતા અને આગામી સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમા સર્વસ્વ અર્પણ કરી દેવાના શપથ લઇને જ ઊઠતા સૈનિકો ને ઉદ્દેશીને તેમણે કેટલીક તેજીલી પત્રિકાઓ પણ લખી હતી

આ પ્રવૃત્તિની અંગ્રેજોને જાણ થતા લશ્કરની મદદથી તેમણે મૌલવીને કેદ પકડયા અને મુકદ્દમો ચલાવીને તેમને ફાંસીની સજા ફરમાવી ફાંસીના દિવસ સુધી તેમને ફૈઝાબાદના કિલ્લામા કેદ રાખવામા આવ્યા પણ વિધિએ તેમનુ મોત આ રીતે નિર્માયું નહોતુ

અહમદશાહની ગિરફતારીને કારણે આખા ફૈઝાબાદ ઈલાકામા ક્રાંતિનો દાવાનળ ફાટી નીકળ્યો હિંદી સૈનિકોએ આઝાદીનો ઝંડો ફરકાવી અંગ્રેજ અમલદારોને કેદ કર્યા અને જેલખાનાની દીવાલો તોડીપાડીને મૌલવીને મુક્ત કર્યા જનતા અને સૈનિકોએ એકીમુખે તેમને પોતાના નેતા નીમ્યા મૌલવીએ છૂટતાવેંત જ આઝાદીનુ જાહેરનામુ બહાર પાડી સર્વ અંગ્રેજોને ફૈઝાબાદ છોડી જવાનુ ફરમાન કર્યું

પણ પાછળથી યુદ્ધમા વળતા પાણી થયા દિલ્હી અંગ્રેજોને હાથ પડયુ ને આઉટ્રામની સરદારી નીચે એક ટુકડી લખનૌ જીતવા આવી મૌલવી તરત લખનૌ પહોચી આઉટ્રામને હરાવીને હાંકી કાઢવાના પ્રયત્નમા લાગી ગયા પણ દુર્ભાગ્યે તે વખતે લખનૌમા પરસ્પરની ઇર્ષ્યા અને દ્વેષને કારણે ખૂબ અવ્યવસ્થા હતી કોઇ કોઇનુ માનતુ નહોતુ અહમદશાહે પોતે મોખરે રહી આઉટ્રામ પર ઘણા હુમલા કર્યા એક વખત તો પોતે ગોળી વાગવાથી ઘવાયા પણ ખરા પણ સૈન્યમા શિસ્ત અને અનુશાસનના અભાવને કારણે પોતે ન ફાવ્યા એવામા કૉલિન કૅમ્પબેલ આઉટ્રામની મદદે આવી પહોચ્યો તેમણે બન્નેએ મળી લખનૌ પર હુમલો કર્યો ખૂનખાર જંગ થયો લખનૌની પ્રત્યેક શેરી તથા ઘર છેવટ સુધી લડયુ પણ આખરે લખનૌ અંગ્રેજોના હાથમા ગયુ અને મૌલવી વગેરે નેતાઓને લખનૌ છોડી ચાલ્યા જવું પડયુ

પણ આ પરાજય અહમદશાહના હૃદયમા ખૂબ ડખતો હતો તેણે ફરી પોતાના મુઠ્ઠીભર માણસો સાથે લખનૌમા પ્રવેશ કરી અંગ્રેજો સામે મોરચા માંડયા બે તોપો અને ગણ્યાગાંઠયા માણસો પાસે હોવા છતા તેણે અંગ્રેજોની બે પલટણોનો એવી અપૂર્વ બહાદુરીથી સામનો કર્યો કે અંગ્રેજ સેનાપતિ પણ છક થઇ ગયો ! મૌલવીએ હજારો અંગ્રેજ સિપાહીઓને ઠાર કર્યા અને છેવટે વિજય અશક્ય દેખાવાથી તે લખનૌ છોડી ચાલ્યા ગયા ૬ માઇલ સુધી અંગ્રેજોએ તેની પૂઠ પકડવા છતા તે વીર નાયક તેમને હાથ ન આવ્યો

ત્યાથી બારી મામે પહોચીને અહમદશાહે ગેરિલા પદ્ધતિથી યુદ્ધ કરવાની નીતિ અખત્યાર કરી તેને પકડવા આવેલા હોપ ગ્રાન્ટ સામે તેણે એકવાર સાણસા વ્યૂહ રચ્યો, પણ પોતાના સૈનિકોની અધીરાઇને કારણે તે નિષ્ફળ ગયો બારી છોડીને અહમદશાહ નાનાસાહેબની સાથે શાહજહાંપુર પહોચ્યા યુદ્ધના આ બન્ને નેતાઓને એકસામટા પકડવા માટે કૉલિન કૅમ્પબેલે શાહજહાંપુરને ઘેરો ઘાલ્યો પણ એ બન્ને સિંહો સામી છાતીએ લડતાલડતા અંગ્રેજ સેનાને આરપાર વીંધીને ચાલ્યા ગયા ! કૅમ્પબેલ બિચારો હાથ ઘસતો રહ્યો

બધા નેતાઓ બરેલીમા ભેગા મળ્યા અને હવે પછી ગેરિલા પદ્ધતિથી યુદ્ધ કરવાનુ નક્કી કર્યું આથી જ્યારે કૅમ્પબેલ બરેલી ઉપર ચડી આવ્યો ત્યારે નેતાઓ બરેલી ખાલી કરી આસપાસના પ્રદેશમા વહેંચાઇ ગયા નામની લડાઈ પછી કૅમ્પબેલે બરેલી કબજે કર્યું ન કર્યું ત્યા તો સમાચાર આવ્યા કે મૌલવી અહમદશાહે ફરી શાહજહાંપૂર કબજે કર્યું છે ! કૅમ્પબેલે શાહજહાંપુરને ઘેરો ઘાલી ગમે તે ભોગે મૌલવીને છટકી જવા ન દેવાનો નિર્ધાર કર્યો ત્રણ દિવસ ખૂનખાર જંગ ચાલ્યો પણ અંતે નાનાસાહેબ આદિ નેતાઓની મદદથી ફરી કૅમ્પબેલને હાથતાળી દઈ અહમદશાહ છટકયા !

ત્યાથી અહમદશાહ ઊપડયા અયોધ્યા અને તે શહેર કબજે કરી લીધુ ! પોતાની તાકાત વધે તે માટે તેણે પાવેના પવન નામે રાજ્યના રાજા જગન્નાથસિંહને મદદ કરવાની વિનંતિ કરી તે રાજાએ મદદ કરવાને બહાને અહમદશાહને બોલાવ્યા મૌલવી એકલા જ ગયા ત્યા વિશ્વાસઘાત કરી દગલબાજીથી રાજાના દેશદ્રોહી ભાઇએ મૌલવી પર ગોળી છોડીને ઠાર કર્યા અને ભારતના તે વીર નેતાનુ મસ્તક કાપી લઇ અંગ્રેજોને પહોચાડી મોટુ ઈનામ મેળવ્યુ આમ જે નરકેસરીને પકડવા બબ્બે અંગ્રેજ સેનાપતિઓના હાથ હેઠા પડયા હતા તે આમ પોતાના જ દેશબાંધવોને હાથે મરાયો ! વિધિની શી વિપરિતતા !

મૌલવીને અંજલિ આપતાં એક અંગ્રેજ-ઈતિહાસકાર લખે છે

'The Moulvi was a very remarkable man Of his capacity as a military leader many proofs were given

The Moulvi was a true patriot. He had fought manfully, honourably and stubbornly His memory is entitled to the respect of the brave and the true hearted of all nations'

(મૌલવી અતિ અસાધારણ મનુષ્ય હતા લશ્કરના સેનાપતિ તરીકે એમની યોગ્યતાની તો અનેક પ્રતીતિઓ મળી ચૂકી છે મૌલવી એક સાચા દેશભક્ત હતા તેમણે બહાદુરી ઈમાનદારી અને અડગતાથી જંગ ખેલ્યો હતો તેમની સ્મૃતિ જગતભરના શૂરવીરો અને ઝિંદાદિલોના માનને પાત્ર છે)

કલાદૃષ્ટિની કસોટી કરતા પ્રશ્નપત્રો

શ્રી અર્ધેન્દ્રકુમાર ગાંગુલીની ગરે આર્ટ ટૂરી થની લેખમાળાને અનુસંધાને

[કલકત્તા યુનિવર્સિટીની મૅટ્રિક્યુલેશન ડ્રૉઇંગ પેપરની ૧૯૪૦ની પરીક્ષાનો પ્રશ્નપત્ર]

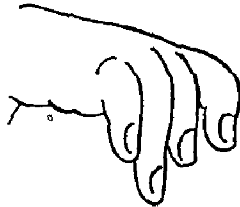
બને ત્યાં સુધી તમારા પોતાના જ શબ્દોમાં જવાબો આપવા

બાજુમાં લખેલા આંકડા માર્ક્સ (ગુણ)ની સંખ્યા સૂચવે છે

વિભાગ ૧

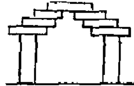
નીચેના પૈકી ગમે તે બે પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવા

(૧) નીચે આપેલી રેખાકૃતિ ઉપરથી તેના ચાર ગણા કદની મોટી આકૃતિ ચીતરો ૨૦

(૨) સ્મૃતિ ઉપરથી પાણીનો કુંજો ચીતરો ૨૦

(૩) નીચેની રેખાકૃતિ ઉપરથી તેના ચાર ગણા કદની મોટી આકૃતિ ચીતરો ૨૦

(૪) સ્મૃતિ ઉપરથી ધાતુનો ઘડો ચીતરો ૨૦

વિભાગ ૨

નીચે પૈકી કોઈપણ ચારના ઉત્તર આપવા

(૧) આ નીચે આપેલી આકૃતિ તમને ગમે છે? ગમતી હોય તો તેનાં કારણો આપો ન ગમતી હોય તો તેનાં કારણો આપો ૧૫

(૨) સામે (ડાબી બાજુ) આપેલા મોગલ ચિત્રનું વર્ણન કરી તેમાં તેના કોઈ સારાં લક્ષણો હોય તો તે સમજાવો અને કોઈ અપલક્ષણો હોય તો તે ચર્ચો ૧૫

(૩) તમારા જાણીતા ચિત્રકારોનાં ચિત્રોમાંથી તમને સૌથી વધુ ગમતું ચિત્ર કયું? તેના વિષે દસ લીટીનું વર્ણન લખો ૧૫

(૪) પક્ષી પરસવાર થનારી માનવ આકૃતિના આમેના ચિત્રમાં માનવ કરતાં પક્ષી મોટું ચીતર્યું છે એમ કરવાના કારણો આપી શકશો? ૧૨

(૫) તેની જોડેના ચિત્રનું તમારી પોતાની દૃષ્ટિથી, તમારા જ શબ્દો મા વર્ણન ને વિવેચન કરો ૧૨

(૬) કલાપરસ્થાપત્યના લક્ષણો તમે કયા કયા માનો છો? ૧૫

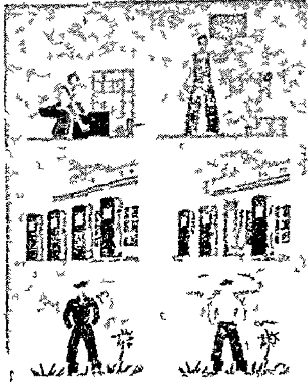
રંગ-આયોજન-શાસ્ત્ર

Colour Engineering એક રસિક વિષય

ઘણાને ખબર હશે કે પ્રકાશ સાત રંગોનો બનેલો છે મેઘધનુષ્યમાં, અથવા ત્રિપાર્શ્વ કાચમાંથી સૂર્યના પ્રકાશનું કિરણ પસાર કરતા આ સાતે રંગો (નીચેના ક્રમમાં) સ્પષ્ટ દેખાય છે જાંબલી, નીલો, આસમાની, લીલો, પીળો, નારંગી અને રાતો પણ આ બધા રંગો મનુષ્યના મન તથા વાતાવરણ ઉપર તેમજ પ્રાણીઓની હિલચાલ ઉપર પણ જુદીજુદી આશ્ચર્યજનક અસરો ઉત્પન્ન કરતા હોય છે એ હકીકત બહુ ઓછા જાણતા હશે રંગોની આ અસરોનું તથા તેના લોકજીવનમાં સફળતાથી કેમ ઉપયોગ કરવો તેનું એક શાસ્ત્ર થયું છે તેને રંગ આયોજન શાસ્ત્ર (Colour-Engineering) કહે છે

એક વખત એક કારખાનાનું ઉષ્ણતામાન ૭૨ ડિગ્રી ઉપર એક સરખું (air conditioned) રાખવા છતાં તેમાં કામ કરતી સ્ત્રીઓ ફરિયાદ કરવા લાગી કે અમને ટાઢ વાય છે! પણ જ્યારે કારખાનાની દીવાલોનો વાદળી રંગ બદલીને ગાઢો નારંગી (warm coral) રંગ લગાડવામાં આવ્યો કે તરત જ તે ફરિયાદ દૂર થઈ ગઈ—જો કે કારખાનાનું ઉષ્ણતામાન તો ૭૨ ડિગ્રી જ રાખવામાં આવ્યું હતું!

બીજા એક કારખાનામાં કાળા રંગની વજનદાર પેટીઓ ઉપાડતા મજૂરો માલિક પાસે ફરિયાદ કરવા લાગ્યા કે આ ભારે પેટીઓ ઉપાડતાં અમારી પીઠ દુખે છે કારખાનાના માલિકે રજાના દિવસે એ જ પેટીઓને આછા લીલા રંગે રંગી નાખી બીજે દિવસે મજૂરો કહેવા લાગ્યા ખરેખર આ નવી પેટીઓ ઓછી વજનદાર આવી છે (જો કે પેટીઓમાંનું વજન તો તેનું તેજ રહેલું હતું)

માત્ર રંગ જ આટઆટલા આવા ચમત્કાર કરી શકે છે! રંગોના આ સામર્થ્યની વિજ્ઞાનને તો ઘણા વખતથી જાણ છે સામાન્ય માણસના મન પર તે જ વિશિષ્ટ રચનાઓના આયોજન વડે આ સભ્રમ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે રંગ વિજ્ઞાનનો વિકાસ થતા અમેરિકામાં તો છેલ્લા ૧૦ વર્ષથી આ અને આવા ઘણા સિદ્ધાંતો વહેવારમાં અમલમાં મૂકવામાં આવ્યા છે

રંગ-વિજ્ઞાનનો પાયાનો સિદ્ધાંત એ છે કે મેઘધનુષ્યમાં દેખાતા સાત રંગોમાંથી ડાબી બાજુ તરફના રંગો (લાલ, નારંગી અને પીળો) ઉષ્ણ અને ઉત્તેજક હોય છે જ્યારે જમણી બાજુના રંગો (જાંબલી, આસમાની અને લીલો) શીત તથા આહ્લાદક હોય છે રંગ વિજ્ઞાનનો બીજો સિદ્ધાંત એ છે કે લાલ રંગ મનુષ્યને કાર્યપરાયણ કરાવનારો તથા ઝટ નિર્ણય કરવાને ઉત્તેજિત કરનારો રંગ છે અમેરિકનિક (પબ્લિક) ટેલિફોનની ઓરડીમાં વાતચીત કરવા જનારા માણસ પોતાની વાત જલદી પતાવતો નહિ તેથી બીજા માણસોને બહાર વાટ જોતાં ઊભા રહેવું પડતું એ ઓરડીઓ લાલ બનાવીને

ઊભા રહેવું પડતું. પણ ઓરડીને જ્યાં ચમકતા લાલ રંગે રંગી નાખવામાં આવી કે મનુષ્યો પોતાની વાતચીત ઝટઝટ પતાવીને બહાર નીકળી જવા લાગ્યા. અને 'વાત જલદી પૂરી કરો'નું જે સૂચનાપત્ર અંદર મૂકવામાં આવ્યું હતું તેની યે કશી જરૂર રહી નહિ! અમેરિકાની એક પ્રસિદ્ધ કંપનીએ પોતાનું પેટ્રોલનું વેચાણ વધારવા એક પ્રખ્યાત રંગ-આયોજન શાસ્ત્રી (colour engineer)ની મદદ માગી. તે વિજ્ઞાનીએ પેટ્રોલ સિવાયના બીજા બધા પંપોને લીલો રંગ લગાડયો જ્યારે પેટ્રોલનો પંપ લાલ રંગનો કર્યો. માત્ર આ નજીવા ફેરફારથી જ વેચાણ દોઢું થયું!

રંગ-વિજ્ઞાનનો ત્રીજો સિદ્ધાંત એ છે કે જેમ લાલ રંગ કાર્ય કરવા પ્રેરે છે તેમ લીલો રંગ માણસમાં સુખ-સ્વાસ્થ્ય અને કલ્યાણની ભાવના ઉત્પન્ન કરે છે. આ સિદ્ધાંતને વ્યવહારમાં મૂકવામાં આવતાં આશ્ચર્યજનક પરિણામ આવ્યું હતું. લંડનનો કાળા રંગનો બ્લૅક ફ્રીઆર્સ પૂલ ત્યાં થતા ખૂબ આપઘાતોને કારણે નામચીન બનેલો હતો. પણ એ પૂલને તેજસ્વી લીલા રંગે રંગી નાખવામાં આવતાં આપઘાતોનું પ્રમાણ ૩૩ ટકા જેટલું ઓછું થઈ ગયું હતું!

મનુષ્યોની માફક કેટલાક જીવડાં ઉપર પણ રંગની ઘણી અસર થાય છે. દા. ત. વાદળી રંગથી માખીઓ દૂર ભાગે છે. શિકાગોના એક દૂધવાળાએ સૂર્યના અલ્ટ્રા વાયોલેટ કિરણો અટકાવવા માટે પોતાની એક બારી વાદળી રંગે રંગી. પણ તેના આશ્ચર્ય વચ્ચે તેણે જોયું કે તે બારી પરથી માખીઓ એકદમ ઓછી થઈ ગઈ હતી! જ્યારે બીજી બારીઓ ઉપર તો પહેલાં જેટલી જ માખીઓ બણબણતી હતી! પણ જોજો, મચ્છરોને પાછો વાદળી રંગ બહુ ગમે છે! મૅલેરિયાવાળા વિસ્તારોમાં કામ કરતા નૌકાદળના માણસો વાદળી રંગના પોષાકને બદલે જેવા ધોળા રંગનો પોષાક પહેરવા માંડયા કે તરત જ મચ્છરો તેમનાથી દૂર ભાગવા માંડયા. મચ્છરો અને રાતનાં બીજાં જીવડાં ઘેરા નારંગી રંગના વીજળીના દીવાથી પણ દૂર ભાગે છે. એક એવી શોધ થઈ છે કે આગબોટોના તળિયાને લાખો રૂપિયાનું નુકસાન કરતી દરિયાની માછલીઓ (બાર્નેકલ્સ) ઘેરા રંગથી ખૂબ આકર્ષાય છે, જ્યારે સફેદ અગર આછા લીલા રંગ પાસે બહુ જ થોડી આવે છે. આ શોધ અનુસાર આગબોટોના તળિયાનો રંગ ફેરવવામાં આવવાથી અમેરિકાને દર વર્ષે થતું ૪૦ કરોડ રૂપિયાનું નુકસાન બચી ગયું!!

માનવામાં નહિ આવે, પણ યુદ્ધ સમયમાં કારખાનાઓનું ઉત્પાદન રંગોની આવી અવનવી વિશિષ્ટ આયોજના કરવાથી જ ૧૫થી ૩૦ ટકા જેટલું વધારવામાં આવ્યું હતું! હવે શાંતિના સમયમાં ઘણા કારખાનાવાળાઓએ તે પદ્ધતિ ગ્રહણ કરી છે. રંગવિજ્ઞાનશાસ્ત્રી ફૅબર બિરેને શિકાગોના એક ખાસ કારખાનામાં આ પ્રમાણે રંગની રચના કરેલી: સંચાઓના બહારના ભાગોનો ભૂખરો રંગ, ગતિમાન ભાગોનો પીળો, ઉપરની છતનો સફેદ, આઠ ફૂટ સુધીની દીવાલો તથા થાંભલાઓનો ઘેરો લીલો, જમીનનો આછો નારંગી, આગ ઓલવવાનાં સાધનોનો લાલ રંગ, જ્યારે શુશ્રૂષા પેટીઓ (First aid boxes)નો લીલો. ઠોકરે વાગે અથવા રસ્તામાં અથડાય તેવી વસ્તુઓ પીળા અને કાળા પટાપટામાં અને મશીનોની સાધનની પેટીઓનો તથા ગરગડીઓનો વાદળી રંગ. કારખાનામાં આ પ્રકારના રંગોના આયોજનથી પહેલાંના જેટલો જ પ્રકાશ વાપરવા છતાં દરેક વસ્તુઓ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. રંગનો આવો સુમેળ રચવાથી કારખાનામાં કામ કરતા માણસોમાં પ્રસન્નતા રહે છે અને તેથી એક કારખાનામાં તો ઉત્પાદન ૧૫ ટકા અને ચોકસાઈ ૪૦ ટકા વધી, જ્યારે ગેરહાજર રહેનારાઓની સંખ્યા ૧૦ ટકા ઘટી! વળી આવાં કારખાનાંઓમાં અકસ્માતોની સંખ્યા ૨૦થી ૪૦ ટકા જેટલી ઓછી થઈ. ઝાંખા મંદ રંગોવાળી ઓરડીમાં કામ કરવા કરતાં જ્યાં રંગોનો સરસ સુમેળ રચવામાં આવ્યો હોય એવી જગ્યામાં કામ કરવું દરેકને પસંદ પડે એ સ્વાભાવિક છે, અને એવી જગ્યામાં કામ વધારે અને સારું પણ થાય છે. આપણા કારખાનાવાળાઓ તથા મિલમાલિકો જો આ રંગ આયોજન શાસ્ત્ર તરફ ધ્યાન આપે તો ઘણો ફાયદો કરી શકે.

ત્રિપાર્શ્વ કાચમાંથી પ્રકાશને પસાર કરીને આઈઝૅક ન્યૂટને સાત રંગોમાં વહેંચી નાખ્યા ત્યારથી આ [illegible] રંગ વિજ્ઞાન [illegible] પણ તેનામાં કેવું ગુપ્ત સામર્થ્ય રહેલું છે તથા તેની મદદથી કેવાં આશ્ચર્યકારક કામો કરી શકાય છે તે તો હમણાં જ શોધાયું છે.

('પૉપ્યુલર સાયન્સ' ઉપરથી)

કસોટી સામે ટક્કર ઝીલતી પ્રજા

ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં કદી નહોતી આવી જેવી એક મહાન કટોકટીમાંથી ઇંગ્લંડ આજે પસાર થઈ રહ્યું છે. યુદ્ધને લીધે પાંગળું બનેલું બ્રિટન જગતની મહાસત્તાઓમાં પોતાનું સ્થાન જાળવી રાખે છે કે ત્રીજા દરજ્જાનું રાષ્ટ્ર બને છે તે ત્યાંની પ્રજા આ કટોકટીમાંથી પાર પાડવા કેવો પુરુષાર્થ કરે છે તેના પર આધાર રાખે છે.

પોતાને જરૂરી અનાજ તથા કાપડ ઇત્યાદિ ઉદ્યોગો માટેનો કાચો માલ તેને બીજા દેશોમાંથી મંગાવવો પડે છે એ ઘણાખરાને ખબર છે. પરદેશમાંથી એ બધો માલ લાવવા માટે ઇંગ્લંડને અબજો રૂપિયાનો ખરચ કરવો પડે છે. જેટલું ખરચ થાય એટલી જો આવક ન થાય તો તે દેશને ભિખારી થતાં વાર ન લાગે. ઇંગ્લંડનો આવકનો માર્ગ એક જ,—તૈયાર માલ પરદેશ મોકલી પૈસા તાણી લાવવા. પણ આજે ઇંગ્લંડની જાવક કરતાં આવક ઓછી, ઘણી જ ઓછી થઈ ગઈ છે. ૧૯૪૬માં તેણે ૨૭॥ અબજ રૂપિયાનો માલ બીજા દેશોમાંથી ખરીદ્યો અને માત્ર ૧૯ અબજ રૂપિયાનો તૈયાર માલ પરદેશ મોકલ્યો. આમ એક જ વર્ષમાં તેને ૮ અબજ રૂપિયાની ખાધ આવેલી. આ રીતે જ જો ચાલે તો ગમે તેવા મહાશક્તિશાળી દેશને પણ ભિખારી બનતાં વાર કેટલી?

આ ગંભીર પરિસ્થિતિમાંથી બચવા માટે ઇંગ્લંડ આજ પોતાના પૂરા સામર્થ્યથી પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે. જેમ બને તેમ વધુ માલ ઉત્પન્ન કરી, મોટી સંખ્યામાં પરદેશ મોકલી પોતાની આવક વધારવી એ જ આજે તેનું ધ્યેય છે. પણ આ કંઈ આંખના પલકારામાં થઈ શકે તેમ નથી. યુદ્ધને લીધે ઇંગ્લંડનાં હાડકાં ભાંગી ગયાં છે. જર્મનીના બૉમ્બમારાએ તેના મોટા ભાગનાં કારખાનાંઓ અને ઘરો જમીનદોસ્ત કર્યાં છે. તેનું આરમાર ઉપરાંત વહાણવટું પાયમાલ થયું છે અને પરદેશમાં રોકેલી અરધી મૂડી હાથમાંથી જતી રહી છે. તેની સાથેસાથે પૅલેસ્ટાઈન, હિંદુસ્તાન તથા જર્મનીમાં તેની જવાબદારીઓ વધી રહી છે. એ જવાબદારીઓ જો તે ઓછી કરે તો દર વર્ષે ૧૮ કરોડ રૂપિયા બચે. હિંદને સ્વાતંત્ર્ય આપવા પાછળ આ પણ એક મહત્ત્વનું કારણ હતું.

આમ ચાર બાજુથી ઇંગ્લંડની કસોટી થઈ રહી છે, અને યુદ્ધથી ધોવાઈ ગયું છે છતાં તેણે ફરી કમ્મર કસી છે. તેને અત્યારે જો કશાની જરૂર હોય તો સહાયની. જો થોડો વધારે સમય તેને મળે

તો ફરી પોતાનું ઉત્પાદન વધારી શકે. એ સમય ગાળો તેટલા માટે જ તેણે અમેરિકા પાસેથી ૧૫ અબજ રૂપિયાની લૉન લીધી છે. તે લોનમાંથી રોજના બે કરોડ રૂપિયા ખરચાઇ રહ્યા છે. એ લોન ખલાસ થઈ જાય તે પહેલાં આર્થિક રીતે પોતાના પગ પર ઊભા રહેવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો પણ તે પહેલાં જ એ લોન લગભગ પૂરી થઈ ગઈ. એટલે હવે ઇંગ્લંડે સ્ટર્લિંગનું ડૉલરમાં પરિવર્તન નહિ કરવાનું શકવર્તી પગલું લીધું છે. આથી હવે આ કટોકટીમાં બચવા માટે ઇંગ્લંડને પોતાના જ પુરુષાર્થ ઉપર આધાર રાખવાનો રહ્યો.

ઇંગ્લંડના આ મહાન પ્રયત્નમાં દરેક અંગ્રેજ બચ્ચો તનમનધનથી સાથ આપી રહ્યો છે. ગમે તેટલો ભોગ આપવો પડે, ચાહે તેટલાં કષ્ટ સહન કરવાં પડે, પણ દેશને ઉગારવો જ જોઇએ. સમષ્ટિને ખાતર વ્યક્તિનો ભોગ આપવો એ તો એ પ્રજાનો જન્મજાત સ્વભાવ છે. આજે અંગ્રેજ પ્રજા કેટકેટલાં બંધનો અને કેટકેટલી અડચણો વેઠી રહી છે તેનો ખ્યાલ કરીએ તો આપણે છક થઈ જઈએ. અનાજ, માંસ-મચ્છી અને ખાંડનું તો રૅશનિંગ છે જ, પણ દૂધ, માખણ, ફળો, બળતણ, તેલ અને ચાહનું પણ રૅશનિંગ; અને તે બધું મનુષ્યને જીવવા માટે જેટલું આવશ્યક હોય તેટલું જ અપાય છે. માખણની તંગીને કારણે માંસ, મચ્છી, ભાજી, ફળો, બટાટા સર્વ વસ્તુ બાફીને જ ખાવી પડતી હોવાથી ભોજનમાં વૈવિધ્ય નથી રહ્યું. ખાંડ અને મરીમસાલાની અછતને લીધે લગભગ બેસ્વાદ ભોજન તેમને જમવું પડે છે. હલકી જાતના ઘઉં મળતા હોવાથી પાઉં તો આંખને ગમે નહિ તેવા ભૂખરા રંગનો અને પેટમાં ખૂંચે તેવો બને છે. બૉંબમારાથી પડી ગએલાં ઘરો સમારવા સામાન મળતો નથી. શરીર લૂછવા રૂમાલ મળતા નથી અને ગાદી બનાવવા રૂ મળતું નથી. ઘરની બારીઓને પડદા લટકાવવાનો ત્યાં ખાસ રિવાજ હોવા છતાં ખુદ બકિંગહામ મહેલની ઉપલી બારીઓને પડદા નથી, તો પછી બીજાની તો વાત જ શી! કાપડની પણ ત્યાં એવી તંગી છે કે લંડનમાં એક કુટુંબમાં સ્ત્રીએ પોતાનો કોટ ને ફ્રૉક પોતાના મૃતપિતાના જૂના સૂટમાંથી સીવેલા ને મોજાં પડોશી પાસેથી વેચાતાં લીધેલાં; પડોશીએ તે સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડમાંથી 'સૅકન્ડહૅન્ડ' ખરીદેલાં. પુરુષે પોતાનો સૂટ ગુજરીમાંથી ઊતરી ગએલો ખરીદ્યો હતો ને પુત્રીએ પોતાનાં 'અંડરવેઅર' રંગબેરંગી કટકાઓમાંથી સીવેલાં. કાપડ ઈત્યાદિ દરરોજની જરૂરિયાતની વસ્તુની આવી અસહ્ય તંગી હોવા છતાં દેશમાં તૈયાર થતા માલનો મોટો ભાગ પરદેશ ચડાવવામાં આવે છે. પરિણામે લંગોટી જેવો પોષાક પહેરીને ખુલ્લે શરીરે કેટલાક લોકોને ભટકવાનો વારો આવ્યો છે. સાબુની તંગીને કારણે વૉશિંગ કંપનીઓ પખવાડિયાનો વાયદો કરતી હોવાથી લોકો પોતાનાં કપડાં પોતાને હાથે જ ધોઇ લે છે. ઑફિસમાં તનતોડ કામ કરીને આવેલો માણસ ઘેર આવતાં જ બાંયો ચડાવીને પોતાના ઘરની પાછળની વાડીમાં 'વધુ અનાજ ઉગાડો' એ નીતિને અનુસરીને બટાટા વગેરે શાકભાજીઓ વાવવાના કામમાં લાગી જાય છે. જે મજૂરોએ કામના કલાક ઓછા કરવા એક વખત મોટી લડતો કરેલી તે જ મજૂરો આજે દેશની કટોકટીની પળે સ્વખુશીથી વધારે કલાક કામ કરવા તૈયાર થયા છે. સરકારે બહારથી આવતા પદાર્થોની આયાત પર મોટો કાપ મૂક્યો છે. આ પદાર્થોમાં તમાકુ, સીનેમા ઇત્યાદિ લોકોની રોજિંદી વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે. જીવનને આવશ્યક દરેકેદરેક બાબતમાં તંગી ભોગવતી પ્રજાનું આ ચિત્ર છે. પણ બહાદુર અંગ્રેજ પ્રજા નાખુશીનો એક હરફ પણ ઉચ્ચાર્યા સિવાય આ બધી અડચણો આનંદથી સહન કરી રહી છે.

મનુષ્યપ્રયત્નની પરાકાષ્ઠા કરીને પણ ઇંગ્લંડ આજે આ ગંભીર કટોકટીમાંથી સફળતાથી બહાર નીકળવા કૃતનિશ્ચય બન્યું છે. આજે ત્યાંની સમગ્ર પ્રજાનું એક જ સૂત્ર છે: We work or we want. અને બધી વસ્તુઓની તંગી થવા છતાં જ્યાંસુધી ત્યાંની પ્રજામાં ધીરજની તંગી નથી પડી ત્યાંસુધી તે આ કમોટીમાંથી સફળ રીતે પાર પડશે જ. આપણે ત્યાં પણ પરિસ્થિતિ કાંઈ ઓછી વિષમ નથી. આપણે એવા કૃતનિશ્ચય કેમ ન બનીએ?

કસોટી

(૧) એક શેઠ પોતાના પુત્રની શાળામાં જઈ ચડ્યા અને પુત્રને કહ્યું, 'તારા વર્ગમાં જેટલા છોકરાઓ હશે તેટલાં પતાસાં હું દરેકને આપીશ.' જો વર્ગમાં ત્રણ છોકરાઓ વધારે હોત તો શેઠને ૧૨૯૬ પતાસાં વહેંચવાં પડત. તો તે વર્ગમાં કેટલા વિદ્યાર્થીઓ હશે?

(૨) હાથમાં ખોબો ભરીને ચણા રાખીને મેં છોકરાઓને કહ્યું મારા હાથમાંના ચણાની સાચી સંખ્યા જે કહી આપશે તેને હું સારું ઇનામ આપીશ. ૬ જણાએ ખરા નંબરની નજીકના આ પ્રમાણે જવાબો આપ્યા: ૩૫૦, ૩૩૭, ૩૩૦, ૩૫૩, ૩૪૦, ૩૪૭. આમાં એક જણની ૯ સંખ્યાથી ભૂલ હતી, બીજાની ૪, ત્રીજાની ૧૧, ચોથાની ૧૨, પાંચમાની ૬ અને છેલ્લો તો માત્ર ૧ સંખ્યાથી સાચી સંખ્યા ચૂકી ગયો. આ ઉપરથી તમે સાચી સંખ્યા શોધી શકશો?

(૩) નીચે હિંદુસ્તાનના જાણીતા સાહિત્યકારો તથા તેમની સાહિત્ય-સર્જનની ભાષાના નામો સેળભેળ આપ્યાં છે. તેમાં ક્યા લેખકે કઈ ભાષામાં સાહિત્યસર્જન કર્યું છે તે તમે બતાવી શકશો?

૧ પ્રેમચંદ	(ક) પંજાબી
૨ વલ્લાથોલ	(ખ) તામિલ
૩ ઈકબાલ	(ગ) મૈથિલી
૪ કાલેલકર	(ઘ) મરાઠી
૫ બંકિમચંદ્ર	(ચ) સિંધી
૬ શાહલતીફ	(છ) ગુજરાતી
૭ ના. સી. ફડકે	(જ) ઉર્દૂ
૮ સુબ્રહ્મણ્યભારતી	(ઝ) મલાયલમ્
૯ નાનક	(ટ) હિંદી
૧૦ વિદ્યાપતિ	(ઠ) બંગાળી

(૪) આપણા ત્રણ જાણીતા ક્રિકેટરોનાં નામો આ નીચેના વાક્યમાં સંતાઈ ગયાં છે, શોધી શકશો?

અનુ નાયુ મરેત કર ધડ અકલીમા

(૫) તમારા સામાન્ય જ્ઞાનને કસતા આ નીચેના પ્રશ્નોમાંથી કેટલાના જવાબો આપી શકશો? (ક) મહંમદ પયગંબર ક્યા શહેરમાં જન્મ્યા હતા? (ખ) ઉંદર તરી શકે છે? (ગ) પનામાની નહેર દક્ષિણ અમેરિકાના ક્યા પ્રદેશને જોડે છે? (ઘ) ફાનસમાં દીવાની વાટ પહોંચી ન શકે એટલું ઘાસલેટ હોય અને પાસે બીજું ઘાસલેટ ન હોય તો દીવો બળતો રાખવા શું કરવું? (ચ) એકથી દસલાખ સુધીની પ્રત્યેક સંખ્યા બરાબર બોલતાં આશરે કેટલો વખત લાગે? (છ) એક મણ બરફનું એક ગચિયું અને અધમણનાં બે ગચિયાં એમાં વહેલું કોણ પીગળી જશે? (જ) દિલ્હીથી લંડન સીધી લીટીમાં વિમાનમાં મુસાફરી કરીએ તો ક્યા ક્યા દેશો પરથી પસાર થવું પડે? (ઝ) આ મહાપુરુષોનાં મૃત્યુ કેવી રીતે થયાં? (૧) સૉક્રેટિસ (૨) સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ (૩) તાત્યા ટોપે (૪) લાલા લજપતરાય (૫) જોન ઑવ્ આર્ક (૬) સ્વામી દયાનંદ (૭) નેલ્સન.

સોડિયમ અને પોટાશિયમ બાઇક્રો

રોજિંદા જીવનમાં વિજ્ઞાન
ડૉ. નરસિંહ મૂ. શાહ એમ. એસસી. પીએચ.

આગાઉના હપતાઓમાં સોડિયમ અને પોટાશિયમ ધાતુઓના કેટલાક ક્ષારો વિષે આપણે જાણ્યું. હવે તેમના એક અતિ મહત્ત્વના ક્ષાર 'બાઇક્રોમેટ' વિષે જોઈએ.

પોટાશિયમ અને સોડિયમ બાઇક્રોમેટ (જેને ડાઇક્રોમેટ પણ કહેવામાં આવે છે)નો ઉપયોગ હુન્નર ઉદ્યોગોમાં ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. ચામડાં કેળવવામાં, લેમન ક્રોમ, ક્રોમ યલો, લેમન યલો ઇત્યાદિ રંગો બનાવવામાં તથા ક્રોમિયમના અન્ય ક્ષારોની બનાવટમાં તથા ફોટોગ્રાફીમાં છાપવાની કાર્બન ને ગમ ડાઇક્રોમેટ રીતોમાં બાઇક્રોમેટ ખૂબ ઉપયોગી છે. પણ ઉપયોગી છે. ડાઈક્રોમેટ ઍસિડોમાં પણ સલ્ફ્યુરિક ઍસિડની સાથે તે કામમાં આવે છે. વળી જારણકર્તા (oxidising agent) તેઉના હોવાથી ક્ષારોનું જારણ કરવામાં રાસાયનિક પૃથક્કરણમાં વપરાય છે. કાપડને બાંધણી રંગવામાં તથા છે. રંગ પાકો કરનાર દ્રવ્ય(mordant) તરીકે પણ તે ઉપયોગી છે. બીરંગથ ક્રોમેટ ગ્લીસો રંગવામાં વપરાય છે.

ડાઇક્રોમેટના આવા વિવિધ ઉપયોગો જોતાં તેની માગણી ખૂબ રહે છે. દર વર્ષે આપણા દેશમાં ૩ હજાર ટન બાઇક્રોમેટની વપરાશ થાય છે. મુંબઈ, કાનપુર અને મ્હૈસુરમાં તે બનાવવાનાં કારખાનાં છે. આ ઉપરાંત લગભગ એટલો જ માલ પરદેશમાંથી આયાત થાય છે. યુદ્ધ પૂર્વે તો બધો જ બાઇક્રોમેટ પરદેશથી આવતો. નવાઈની બીના છે કે તેની બનાવટ માટે જરૂરી બધી સામગ્રી દેશમાં સુલભ હોવા છતાં તે અહીં બનતો નહોતો. તેની બનાવટમાં આવશ્યક મુખ્ય કાચો પદાર્થ—ક્રોમાઇટ હિંદુસ્તાનમાં ઘણી જગ્યાએથી પુષ્કળ પ્રમાણમાં નીકળે છે. તેમાં બલુચિસ્તાન અને મ્હૈસુરમાંથી નીકળતો ક્રોમાઇટ ઊંચા પ્રકારનો છે. હિંદનું આ કાચું ધન દર વર્ષે ૨૬–૨૮ હજાર ટનને હિસાબે પરદેશ ખાતે ચડતું અને તેમાંથી તૈયાર થએલો બાઇક્રોમેટ હિંદમાં આવતો. આ રીતે ૧૯૩૩–૩૬ સુધી દર વર્ષે પરદેશોમાંથી ૫૮૯૦ હંડ્રેડવેટ પોટાશિયમ બાઇક્રોમેટ અને ૧૮૧૦૦ હંડ્રેડવેટ સોડિયમ બાઇક્રોમેટ હિંદમાં આવતો હોવાના આંકડા છે.

પણ પછી આ દેશમાં બાઇક્રોમેટ બનાવવાનું શરૂ થયું. અનુભવે માલૂમ પડ્યું કે તેની બનાવટની ક્રિયામાં ક્યાંક ખામી રહેલી છે, કારણ ધારેલા પ્રમાણમાં માલની પેદાશ ઊતરતી નહોતી. આનું કારણ શોધવા સંશોધન હાથ ધરતાં જણાયું કે ભઠ્ઠીની રચનામાં જ ખામી રહેલી હતી. મુંબઈ સરકારના ઉદ્યોગ ખાતા તરફથી આ દિશામાં થએલું કાર્ય ઘણું ઉપયોગી નીવડ્યું છે. બાઇક્રોમેટના ઉદ્યોગની આજની સંતોષકારક પરિસ્થિતિ પણ તેને જ આભારી ગણાય. જો કે હજુ પણ આ ઉદ્યોગને ખીલવવાનો ઘણો અવકાશ છે.

બાઇક્રોમેટની બનાવટમાં નીચેના કાચા પદાર્થોની જરૂર પડે છે. (૧) ક્રોમાઇટ (૨) ચૂનો (૩) સોડા (૪) ગંધકનો તેજાબ અને (૫) પોટાશિયમ ક્લોરાઇડ. આ બધા જ પદાર્થો આપણા દેશમાં મળે છે. પ્રતિવર્તન ભઠ્ઠી (Reverberatory furnace)માં ક્રોમાઇટ, સોડા ને ચૂનાનું મિશ્રણ (આધુનિક રીતમાં ૩૬૦ પૌંડ ક્રોમાઇટનો બારીક ભૂકો, ૨૭૦ પૌંડ સોડા તથા ૩૬૦ પૌંડ ચૂનાના મિશ્રણને ભઠ્ઠીમાં એકમ ચાર્જ-ઓરણ તરીકે લેવાય છે) ૧૦૫૦થી ૧૧૦૦ ડિગ્રી ગરમીએ તપાવવામાં આવે છે. આ દરમિયાન ભઠ્ઠીમાં હવા દાખલ કરવામાં આવે છે. આ ક્રિયામાં ચૂનો ભાગ લેતો નથી (જો કે થોડા ચૂનાનું કૅલ્શિયમ ક્રોમેટમાં પરિવર્તન થાય છે) પણ સોડા અને ક્રોમ ઈંટના ઓગળતા જથ્થાને તે છિદ્રમય રાખે છે, જેથી અંદર હવા જઈ શકે અને પ્રક્રિયા બરાબર ચાલે. આ રીતે પ્રથમ સોડિયમ ક્રોમાઇટ તૈયાર થાય છે. આ પદાર્થને જુદો પાડવા ભઠ્ઠીમાંથી કાઢેલા ગરમ જથ્થાને પાણી સાથે ભેળવવામાં આવે છે. તેમાંથી શુદ્ધ સોડિયમ ક્રોમાઇટ પાણીમાં ઓગળી જાય છે અને બાકીની અશુદ્ધિઓ અદ્રાવ્ય હોઈ જુદી પડે છે.

ક્રોમાઇટનું આ દ્રાવણ પીળા રંગનું હોય છે અને તેમાં ગંધકનો તેજાબ નાખવાથી ક્રોમાઇટનું બાઇક્રોમેટ (વા ડાઇક્રોમેટ)માં પરિવર્તન થાય છે. એ દ્રાવણને પછી જરૂરિયાત મુજબ ઉકાળવાથી તેમાંથી સોડિયમ સલ્ફેટ જુદું પડી જાય છે અને બાકી રહેલા દ્રાવણને વિશેષ ઉકાળવાથી સોડિયમ બાઇક્રોમેટના રાતા સ્ફટિકો આવવા લાગે છે. તેને સેન્ટ્રીફ્યુગલ યંત્ર વડે પાણીમાંથી જુદા પાડવામાં આવે છે. આમ સોડિયમ બાઇક્રોમેટ પ્રથમ તૈયાર થાય છે. તેમાંથી પછી પોટાશિયમ બાઇક્રોમેટ બનાવવા તેને પોટાશિયમ ક્લોરાઇડના દ્રાવણ સાથે મેળવવામાં આવે છે. જેથી પોટાશિયમ બાઇક્રોમેટના ચકચકિત રાતા સ્ફટિકો તૈયાર થાય છે.

પોટાશિયમ બાઇક્રોમેટને ગંધકના તેજાબના પાતળા દ્રાવણ સાથે મેળવીને તેમાં ગંધકનો વાયુ (સલ્ફર ડાઈ-ઑક્સાઇડ) પસાર કરવાથી ક્રોમ ઍલમ—(ક્રોમ ફટકડી) બને છે. આ 'ક્રોમ ફટકડી' રંગવામાં, કૅલીકો (છીંટ) છાપવામાં અને ચામડાં કેળવવામાં વપરાય છે. પોટાશિયમ બાઇક્રોમેટના ગંધકના તેજાબવાળા દ્રાવણમાં હાઈડ્રોજન પેરૉક્સાઈડનું દ્રાવણ નાખવાથી વાદળી રંગ પેદા થાય છે. આ વાદળી રંગ અસ્થિર છે, પણ તેમાં ઈથર નાખવાથી તે રંગ ઈથરમાં ઓગળી જાય છે. પાણીમાં દ્રાવ્ય બધા જ ક્રોમેટ ઝેરી છે.

પોટાશિયમ પરમૅંગેનેટ

પોટાશિયમ પરમૅંગેનેટથી તો આપણામાંના ઘણાં પરિચિત હશે. કૂવાનું પાણી બગડ્યું હોય તે વખતે જંતુઓનો નાશ કરવા કૂવામાં નાખવામાં આવતો આ પદાર્થ પાણીની 'ગુલાબી દવા' તરીકે જાણીતો છે.

રોજિંદા જીવનમાં ઘણો ઉપયોગી એવો આ ક્ષાર સોડાના જેવા કાળા 'પાયરોલ્યુસાઈટ' નામના ખનીજ મૅંગેનીઝ ડાઇઑક્સાઈડ માંથી બનાવવામાં આવે છે. મૅંગેનીઝ ડાઇઑક્સાઈડ (પાઈરોલ્યુસાઈટ)ને કૉસ્ટિક સોડા યા પોટાશ સાથે મેળવીને હવામાં એવી રીતે ગરમ કરવામાં આવે છે. આથી બધું મિશ્રણ એકરસ થઈ લીલો પદાર્થ પેદા થાય છે, જેમાં મૅંગનેટ સારા પ્રમાણમાં આવેલો હોય છે. આ પ્રક્રિયા જલદી પાર ઉતારવા ૨ ૪ ભાગ કૉસ્ટિક અને ૧ ભાગ મૅંગેનીઝ ડાઇઑક્સાઈડના મિશ્રણમાં પોટાશિયમ ક્લોરેટ ઉમેરવામાં આવે છે. ક્લોરેટ આ ક્રિયામાં ઑક્સિજન પૂરો પાડે છે. તેમાં થએલા લીલા પદાર્થો થોડા ઠંડા પાણી સાથે મેળવીને તૈયાર કરેલું દ્રાવણ હવાશૂન્ય પાત્રમાં ઉકાળવાથી સોડિયમ યા પોટાશિયમ મૅંગનેટના સ્ફટિકો જુદા પડે છે. ઉપરના દ્રાવણમાં જો ખૂબ પાણી ઉમેરવામાં આવે તો ગુલાબી રંગનું દ્રાવણ પેદા થાય છે. આ રંગ પરમૅંગનેટની ઉત્પત્તિને લીધે થાય છે. ક્લોરિન પસાર કરવાથી

પરિવર્તન જલદી થાય છે. સોડિયમ પરમેંગેનેઈટના સ્ફટિક તૈયાર કરવાનું કામ મુશ્કેલીભર્યું છે. એટલે તેનું દ્રાવણ જ વપરાય છે, એ 'કૉન્ડીનો પ્રવાહી' કહેવાય છે. તે જંતુવિનાશક તરીકે ઉપયોગમાં આવે છે ને પોટાશિયમના ક્ષાર કરતાં સસ્તુ હોવાથી વિશેષ વપરાય છે

પોટાશિયમ પરમેંગેનેઈટનાસ્ફટિકો ઘેરાગુલાબી-રાતા ચકચકિત લીલા ચળકાટવાળા હોય છે તેને પાણીમાં ઓગાળવાથી ગુલાબી દ્રાવણ થાય છે. સ્ફટિકોને ગરમ કરવાથી તેમાંથી ઓક્સિજન છૂટે છે. ગંધક કે કોલસા સાથે મેળવીને ગરમ કરવાથી તે સળગી ઊઠે છે.

પોટાશિયમ પરમેંગેનેઈટ જાતજાતના કામ માટે ખૂબ ઉપયોગી છે લાકડું સડતું અટકાવવા માટે તથા એ સડો ન પેસે એ માટે, […]સાઓનો રંગ કાઢવા માટે, જંતુવિનાશક દવા તરીકે તેમજ જાણનાં જુદાંજુદાં કાર્યો માટે તે ઉપયોગમાં લેવાય છે ફળ તથા શાકભાજીને પરમેંગેનેઈટના પાણીથી ધોવાથી ચેપી રોગો ફેલાવતાં જંતુઓ નીકળી જાય છે. રોગચાળાની મોસમમાં પીવાના પાણીમાં એક બે પરમેંગેનેઈટના સ્ફટિક નાખવાથી પાણી પીવામાટે સહીસલામત બને છે. સર્પદંશમાં પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે ડંખ પર પરમેંગેનેઈટની પાણીમાં લુગદી કરી મૂકવામાં આવે છે.

પરમેંગેનેઈટની બનાવટમાં વપરાતું આ પાયરોલ્યુસાઈટ (મેંગેનિસ ડાઈઑક્સાઈડ) બીજા જુદાજુદા ઑક્સાઈડો સાથે કુદરતમાંથી મળી આવે છે. ઊંચી જાતના ખનીજમાં ૩૫ ટકા કે તેથી વધારે પ્રમાણમાં મેંગેનીઝ હોય છે. આખી દુનિયાના દેશોને મેંગેનીઝના આ ખનીજનો મોટો ભાગ હિંદુસ્તાન પૂરો પાડે છે પણ આપણું આ […]નું ધન પરદેશ ખાતે જ ચડે છે અને તેમાંથી ઉપયોગી રસાયનો બનાવવા માટે આપણે કોઈ વ્યવસ્થિત પ્રયત્નો બહુ ઓછા કર્યા છે […] ખરેખર દેશની કમનસીબી છે. પાયરોલ્યુસાઈટ એ ગ્રીક શબ્દ […] તેનો અર્થ 'આગને ઓગાળનાર' એવો થાય છે કાચની બનાવટમાં એને સફેદ બનાવવા—અશુદ્ધિઓને લીધે આવેલો રંગ કાઢી નાખવા […] ખનીજ ખાસ વપરાય છે આ ઉપરાંત બીજા અનેક ઉદ્યોગોમાં […] આવે છે. પહેલાં ક્લોરીનની બનાવટમાં પણ તે વપરાતું. પણ […]ળી સસ્તી થયા પછી આ રીત પ્રચલિત રહી નથી. ડ્રાઈ સેલની […]નાવટમાં તથા માટીના વાસણોને રંગ ચડાવવામાં પણ તે વપરાય […] ખેલતેલ અને એવા બીજાં તેલોમાં તે નાખવામાં આવે છે જેથી તેલો હવામાંથી ઑક્સિજન લઈને જલદી સુકાઈ જાય છે. વળી […] વેલની બનાવટમાં તેની માગણી ખૂબ રહે છે. 'ફેરો–મેંગેનીઝ' […] જાણીતી લોહ અને મેંગેનીઝની મિશ્ર ધાતુ તેમાંથી ખૂબ […]વાય છે, એ ઉલ્લેખ અત્રે અસ્થાને નહિ ગણાય. ગુજરાતમાં […]લ્યુસાઈટ ખનીજ શિવરાજપુરની ખાણોમાંથી કાઢવામાં આવે […] આ બધો માલ મોટે ભાગે પરદેશ ખાતે ચડે છે. ગુજરાતના […]ઔદ્યોગિક વિકાસમાં આવા ઉદ્યોગોની ખીલવણીને ખૂબ અવકાશ છે

(ઑક્ટોબર ૧૯૪૭)

તમે પોતે

જીવન-સંગ્રામમાં ટકવા તથા સફળ થવા માટે આગ્રહી—દૃઢાગ્રહી સ્વભાવની જેટલી જરૂર છે તેટલી બીજા કશાની નથી. ઘણા લોકો સારાસારનો વિવેક કર્યા વિના ખોટી બાબતમાં જડ આગ્રહ રાખી બેસે છે તે જોકે ઇચ્છવા જોગ નથી; પણ આજના જમાનામાં તો સારી બાબતમાં પણ આગ્રહ કે માનસિક નિશ્ચલ નિયમ રાખતા માણસો બહુ જવલ્લે જ જોવામાં આવે છે. તમારા પોતામાં આ સદ્‌ગુણનો અંગાર કેટલો છે તે નીચેના પ્રશ્નોના તમે કેટલા સાચા જવાબો આપો છો તે પરથી જણાશે

૧ કોઈપણ નાનું કે મોટુ કાર્ય તમારે કરવાનુ હોય તો શક્ય હોય ત્યા સુધી બીજાની મદદ ન લેતા તમે જાતે જ તે કરવાની ધગશ રાખો છો ?

૨ ભવિષ્યમા તમારે શું થવું છે અથવા કયા હોદ્દા પર પહોચવુ છે તે અત્યારથી જ નક્કી કરી, આમ કરીને તો પણ તમારા તે ધ્યેયને ન છોડવાની તમારી તૈયારી છે?

૩ કોઈ એક કાર્ય હાથમા લીધા પછી તે પૂરુ કરીને જ બીજુ કાર્ય લેવું, એવો નિયમ તમે રાખો છો ?

૪ આવતી કાલનો કાર્યક્રમ આગલા દિવસે નક્કી કરી રાખી બીજે દિવસે તે કાર્યક્રમમા જરા પણ ફેરફાર ન કરતા તેને બરાબર પાર પાડો છો ?

૫ તમારા કોઈ કાર્યની બીજાઓ ટીકા તથા નિંદા કરે તો તેથી દબાઈ ન જતા કે નિરુત્સાહી ન બનતા નિશ્ચયના અને વિવેકથી તમારા કાર્યનું સમર્થન કરો છો ?

૬ નોકરી તથા શાળા-કૉલેજમા વખતસર પહોચવું, સભા-સમેલનોમાં નિયત સમયે હાજર થવું તથા આવેલા પત્રોના જવાબો તરત આપવા—એવી નાની બાબતોમાં તમે ખાસ આગ્રહ રાખો છો?

૭ રમત ગમતની અથવા બીજી કોઈ હરીફાઈમા તમને જીતવાની આશા ઘણી ઓછી રહે એવો તમારા કરતા ચડિયાતો હરીફ તમારી સામે આવે એવું આપમેળે તમે પસદ કરો ખરા ?

૮ તમે કોઈ નવો અભ્યાસ અગર શોખ શરૂ કર્યા પછી તે કાર્ય જરા અઘરુ લાગતાં તરત છોડી દઈ બીજુ સહેલું કાર્ય સ્વીકારવા દોડી જાઓ છો ?

૯ કોઈ અટપટુ અગર ભારે કામ તમારે માથે આવી પડે તો તેને શક્ય તેટલું દૂરના સમય પર મુલતવી રાખો છો ?

૧૦ તમે કોઈ નિયમ અગર વ્રત લીધાં પછી લાલચ, મોહ અગર મિત્રોના આગ્રહને વશ થઈ તે નિયમ કે વ્રત તમે તોડયા છે ખરાં ?

ઉપરના પ્રશ્નોના સાચા જવાબો (૧થી૭)માટે 'હા' અને (૮થી ૧૦) માટે 'ના' છે આ દસ પ્રશ્નો પૈકી જો તમે ૮ અગર તેથી વધારે જવાબો સાચા આપ્યા હોય તો તમારામા આ સદ્‌ગુણ ઘણા સારા પ્રમાણમાં છે; જો તમારા ૫ થી ૭ જવાબો સાચા હોય તો તે ગુણ ઠીકઠીક પ્રમાણમાં તમારામાં રહેલો છે, પણ તેને વિકસાવવાની જરૂર છે; પણ જો ૫ થી ઓછા જવાબો તમારા સાચા પડે તો પછી તમારુ ભવિષ્ય ઊજળુ નથી; અને એ રાહ પર તમારે એ સદ્‌ગુણ ખીલવવા કૃતનિશ્ચય થવું જોઈએ.

Our Friends Abroad

એક સ્ત્રીનામધારી ભાઈનો એકરાર

'કુમાર'ના જાન્યુઆરી માસના અંકમાં નિર્મળા ધેવાણી એ વ્યક્તિ એક ભાઈ છે' એવી એક ભાઈએ મોકલેલી વિશ્વસનીય હકીકત અમે પ્રગટ કરી હતી. તે પરથી અમે તે બાબત તે અટકવાળા તે ગામના ભાઈ શાન્તિલાલ ધેવાણીને પુછાવતા તેમના તરફથી એકરારનો એક લાંબો પત્ર આવ્યો છે, જેમાંનો પ્રસ્તુત ભાગ તેમની ઇચ્છા અનુસાર પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ.

નિર્મળા ધેવાણીને નામે પત્રવ્યવહાર કરનાર હું પોતે જ. એક વખત મારા મિત્ર પાસેથી કુમાર ની જૂની ફાઈલ મળી. આ સાહિત્ય એક મિત્રને બતાવ્યું. પ્રથમ તેઓએ પોતાનું નામ પ્રકાશિત કરાવ્યું. ચારપાંચ પત્રો આવ્યા. તે વખતે કુમાર માં ઘણા ના નામો પ્રકાશિત થતા હતા. તેમાંના ઘણાને હું પત્ર લખતો. તેનો જવાબ મને ભાગ્યે જ મળતો. બાદ મેં મારું નામ પત્રમિત્રતા માટે મોકલ્યું. તેવામાં મારી પાસે હિન્દીનું સરિતા તથા કુમાર અંકો સાથે આવ્યા. જેમાં કુમારીઓના નામોમાં ફક્ત ઓછા સાથે જ પત્રમિત્રતા કરવા ઇચ્છે છે તેવું કાંઈક લખવામાં આવ્યું હતું. આ માટે મેં ઘણો વિચાર કર્યો. ઘણા બહેનોને તો મેં જવાબી કવર લખીને આપ્યાં. જવાબ ન આવ્યા. પણ નિરાશા થઈ. મને સ્ત્રી પત્રમિત્રોની કમી ખટકવા લાગી. અને મિત્રોના કહેવાથી મેં મારી નાની બહેનનું નામ નિર્મળા ધેવાણી પ્રકાશિત કરાવ્યું. અને મને આ રાહથી ગમ્યું. પણ ખોટું નહિ ખોટું. પાછળથી વડોદરાવાળા ભાઈના પત્રે તથા બીજા યુવાનોના પત્રે મારા મન પર ગહરી છાપ પાડી અને તે માટે હું વ્યાકુળ થઈ ગયો. આ વાત હું ક્યારે ન ચલાવી શકતો. અને તમોને પણ ન લખી શક્યો.

અત્યારે તો હું વાત ન છૂપી રાખી શકું. પણ તે માટે હું બીજું શું લખી શકું? આ કોઈ દંડ દેશો તો જરૂર સ્વીકારીશ.

મારી પ્રાર્થના છે કે આપ આ પત્ર તો ચોક્કસ 'કુમાર'માં પ્રકાશિત કરી કુમાર કુમારીઓ પાસે મારી માફીની યાચના કરાવશો. બીજું તો શું લખું?

આ ભાઈના નિખાલસ એકરાર માટે અમે તેમને ધન્યવાદ આપીએ છીએ. પણ આ મનોવૃત્તિ આ રીતે ઊગતી પ્રજાના એક ચોક્કસ વર્ગની મનોવૃત્તિના પ્રતીકરૂપ છે એ બાબત માટે અમને ગ્લાનિ થયા વિના રહેતી નથી. સ્ત્રી પત્રમિત્રોના પત્રો આપમેળે આવે તો ભલે, પણ એવા જ પત્રો ખાસ મેળવવાની લાલસા શા માટે થતી હશે એ તે અમે સમજી શકતા નથી, અને પોતાની એ લાલસા સંતોષવા માટે પોતાની બહેનનું જ, ને છોકરીનું નામ ધારણ કરવું એ મનોદશા જરાય તંદુરસ્ત નથી. સ્વતંત્ર ભારતનો નાગરિક તો શુદ્ધ, સશક્ત અને બળવાન માનસવાળો બને એ જ 'કુમાર'ની ભાવના છે.

પરદેશનાં પત્રમિત્રોનાં સરનામાં

નીચેના સરનામે પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે, તે તે સરનામાં પૂરાં પાડનાર વ્યક્તિઓ તરીકે જેમનાં નામ આપ્યાં છે તેમનો ઉલ્લેખ કરવો.

(1) Dagmar Veskenovo Prague XV, Premyslova c577/3 Czechoslovakia પત્રવ્યવહાર હિન્દી ભાષામાં (ઉલ્લેખ શશીકાન્ત રસમીઆ) (2) Arthur Distefa 10 47 tower Road Sliema Malta—15 Stamp collecting (3 વસંતકુમાર જસાણી), (3) Miss Alison Shaw, 10 Elm Avanue Forest Gate Blackpool England—Age 21 (4) Miss Mariam Houlding Abingdon, Holmfield Road Blackpool N.S England Age 26 (ઉલ્લેખ ઇન્દુકુમાર જસાણી).

આસ્ટ્રેલિયાનાં વધુ સરનામાં

(1) Kathleen Newell P O Box 257, Swan Hill, Victoria Australia—Age 13 Interest correspondence sports (2) Janice Woodland 22 Macalister street, Sale Victoria Australia—14 Stamps, sports films, photography (3) *Mairie Murdoch 66 Sydney Street,* Invercargill South Island New zealand—17 (4) Torna Howell 3 Murringo Street Young New South Wales Australia—14, Films (5) Margaret Homes 43 Lyttleton Street East Launceston Tasmania Australia—14 (6) Dorothy Goodall 159 Nelson crescent Napier Hawkes Bay, North Island New zealand (7) Helen Lambert 25 stanley Street. Black Rock, S 9 Melbourne Victoria Australia—15 Sports, (8) Kon Aorons 24 Brooklyn South caulfield S E 8, Melbourne, Victoria Australia—15 Stamps, sports, Photography Chemistry (9) Miss Merania Lewis Beach Road Kuku Ohau North Island New zealand—16 (10) Betty Morgan Lipson Road Tu ?, Bay South Australia Australia—15 Stamps (11) Eva Pascoe Girton, Bendigo Victoria Australia—15 Stamps sports (12) Margaret Taylor, C/o Ozone Theatre Victor Harbour South Australia Australia—20 (ઉલ્લેખ હરસુખ મોદી)

નવા હિંદી પત્રમિત્રો

(૪૦૫) પ્રફુલ્લચંદ્ર એસ અનંતાણિ ઠે. અ ઈ સી રૂપ્સ પી ૭ અ દાર અ સલામ (બી ઈ આફ્રિકા)—૧૫, ટિકિટસંગ્રહ ચિત્રસંગ્રહ (૪૦૬) પ્રહ્લાદ ડી પટેલ, ગોયા ફળીઆ, વિરમગામ—૨૩ ટિકિટ સિક્કા સંગ્રહ ફોટોગ્રાફી, (૪૦૭) દિલીપકુમાર બી પારેખ, નાણાવટ ભાઈ રોડ, અમર નિવાસ બ્લૉક નં ૯, ૨જો માળ સુરત—૧૮ ફોટોગ્રાફી (૪૦૮) ઉદય દીનુભાઈ મહેતા, ૧૭૩૭ દેસાઈની પોળ ખાડિયા, અમદાવાદ—૧૫ ટિકિટસંગ્રહ સિક્કાસંગ્રહ (૪૦૯) વિનોદરાય ધીરજલાલ રાવળ ઠે શિવશંકર ઓધવજી રાવળ મનહર પ્લૉટ શેરી નં ૧, રાજકોટ—૧૬ ટિકિટ સંગ્રહ પત્રચિત્ર સંગ્રહ (૪૧૦) કિશોર મહેતા, ઠે. યુનાઇટેડ ટ્રેડિંગ કંપની, ૧૬૩ જૂની ચાઈના બજાર સ્ટ્રીટ કલકત્તા-૧—૨૧, જીવનપ્રસંગોનો સંગ્રહ (૪૧૧) રતિલાલ અંબેશ્વરદાસ ઠક્કર ગંદીવાસ પોસ્ટપાસે ખાંભા—ચિત્રકળા, સિનેમા, (૪૧૨) અંબાલાલ નિભાવનદાસ પટેલ ઠે પટેલ બ્રધર્સ ઍન્ડ કો., પરબની સામે નરસંડા (જી. ખેડા) ૧૭ (?)—૧૭ વ્યાયામ સંશોધન (૪૧૩) કિશોર મધાનગર ખત્રીવાડ વલસાડ—ચિત્રકળા, વ્યાયામ, (૪૧૪) ધીરજલાલ શ્રોફ, ૧૬૮ મનાર ભાખડી રોડ, મુંબઈ ૧૦—૧૬, (અનુ. પાછળના પૂંઠા માંથી)

ઓકટોબર ૧૯૪૭) ૨૯૯

૬

બહારવટાને પંથે [૨] ક્રાન્તિકારી દળ સાથેનાં જીવન-સંસ્મરણો આલેખતી આપકથા

લેખક

જીવરામ જોષી

ક્રાન્તિકારી બની મા ભારતીનો મુક્તિસંગ્રામ લડવાની હોંશ જાગી ગુજરાતમાં એનું નામચિહ્ન મળે નહિ કશી શક્યતા નહિ, પણ લાગ્યો જ રહ્યો અને અંતે ક્રાંતિકારી બનીને રહ્યો દુઃખો તો અનેક સહવા પડ્યાં બાહ્ય રીતે જેને જીવન કહીએ એવી કશી પ્રાપ્તિ ન થઇ પણ આજે એ પ્રસંગો સંભારું છું તો મહાન ઐશ્વર્યથી કે સાધનોથી જે સુખ કે સંતોષ ન સાંપડે તે એ જીવનની ભીષણતામાંથી મને સાંપડ્યું છે વીત્યા દિવસો સંભારું છું અને આ મન પ્રસન્ન થઇ ઊઠે છે નિષ્કામ કર્મનો એ આનંદ સકામી નથી પામતો

મારા ફોઇને ત્યાં કશોક પ્રસંગ આવ્યો ત્રણેક ગાઉ દૂર ગામ પિતાજી સાથે હું પણ ગયો બીજા પણ ઘણા ય મહેમાન આવેલા સાંજે જમી પરવારીને સૌ બેઠા છે વિશાળ આંગણામાં ખાટલા ઢળાયા છે સૌ ગપ્પાં હાંકી રહ્યા છે ત્યાં એ ગામના એક લુહાણા વેપારીભાઇ હાંફળાફાંફળા આવી પહોંચ્યા 'ક્યાં ગયા ઓઘડકાકા ?'

કેમ ભાઈ શું છે ? કહેતા મારા ફૂવા આવ્યા

વેપારીએ કહ્યું 'તમે આ રાતે ને અત્યારે બળવોઇ નાગો ' ત્યાંથી થોડે દૂર બળવોઇ નામે એક ગામ હતું

'કાં ? ફૂવાએ પૂછ્યું

'કાં શું ? જઇને સાંઢિયો લઈ આવો '

'પણ કંઈ કારણ ?'

'કારણ ને બારણું આ હું આટકોટથી ચાલ્યો આવું છું ફેવાણા શેઠ અમદાવાદથી ભાગીને માંડમાંડ આવ્યા છે કહે છે કે અમદાવાદમાં ભારે ધીંગાણું ચાલે છે શેરીએશેરીએ ગોરા ખડા થઇ ગયા છે જે કોઇ ઘર બહાર નીકળે તેને ગોળીએ દઈ દે છે ' આ સાંભળતા જ બધા હોકા ઝેરા મેલીને એ ભાઇ સામે જોઇ રહ્યા મારી ફોઈના એક દીકરા અમદાવાદ નોકરી કરતા વય નાનું લાડકવાયા દીકરા તેમને લેવા જવાની એ વાત થઈ હતી

જલિયાંવાલાના હત્યાકાંડ પછી ગાંધીજી રાજકારણમાં આવ્યા અને ગયેલા તથા અંગ્રેજી રાજ્ય વિરુદ્ધ લોકોનો પ્રકોપ જાગી નીકળ્યો તે વેળા, ઈ. ૧૯૧૯માં, અમદાવાદમાં નાના બળવા જેવું બની ગએલું એ પ્રસંગની એ વાત હતી

તો હવે શું કરવું ? ગોરાનો પહેરો બેસી ગયો છે દેખે તેને મારે છે

'એમ કરો કાલે ગાડીમાં બેસી જાઓ ' કોઇએ કહ્યું

લુહાણા ભાઇ કહે એટલી ગાડીમાં બેસાતું હોત તો અમે સાંઢિયો લાવવાનું શા માટે કહેત ? ગાડીના પાટા ઉખેડી નાખ્યા છે '

'તો ભઈ આપણાથી શું ગામમાં કોઈ જવાશે ?'

'જવાય જવાય ગોરા કાંઈ સાવ ભોટ ન હોય। સમજે ને, કે આ બહાર ગામથી આવે છે !

બીજાએ કહ્યું 'હા હા, કહેવું કે ભઈ અમે જામબાપુની રૈયત છીએ છોકરાને લેવા આવ્યા છીએ '

આવી ગાડીરેથી વાતો થતી રહી મને રસ પડ્યો કેવળ ત્રણ શબ્દોમાં ગાંધી મહારાજ પૂરા અને ધીંગાણું

એક ગોરાના તો કહે છે કે રાઈરાઈ જેવડા ટુકડા કરીને મારગમાં વેરી દીધા મારો ઊભો ને ઊભો સળગાવી દીધો આવી કેટલી ય વાતો આટકોટના નાસી આવેલા શેઠ પાસેથી સાંભળેલી લુહાણાભાઈ કહેતા રહ્યા મને ઊંઘ આવી ત્યાં સુધી એ ચર્ચા થતી રહી

અહીંથી મને અનુસંધાન મળ્યું કે ગાંધીજી નામના કોઈ માણસે અંગ્રેજો સામે બંડ જગાવ્યું છે "કે ધીંગાણું જાગી ને શમી ગઇ ત્યાં હશે એ ગાંધીજી ! હા અમદાવાદ જ હશે ત્યાં જવાય ? જવાય તો મઝા પડે આમ વિચારી કલ્પનાતરંગમાં ડૂબી જતો

ઘેર આવ્યા પછી ઘણા દિવસો સુધી અમદાવાદના હુલ્લડના અને ગાંધીજી શું કરે છે તેના સમાચાર જાણવા તલસતો રહ્યો પણ કંઇ જ જાણી શક્યો નહિ ગામમાં કોઈ નવું માણસ આવે તો તેની પાસે જાઉં ગાંધીજી વિષે કંઇ વાત કહે છે ?

કેટલાક દિવસો વીત્યા અને ગામના પોલીસ પટેલની બદલી થઈ તેને બદલે એક દક્ષિણી બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થ આવ્યા તેમના કુટુંબમાં મારા જેવડા બે છોકરાઓ પણ હતા તરત જ ભાઈબંધી થઇ આ દક્ષિણી કુટુંબની સુઘડતા અને ધાર્મિકતા મને ઘણા ગમ્યાં આખો દિવસ ત્યાં જ રમ્યા કરું સૌ એ પોલીસ પટેલને 'દાદા' કહેતા

એક દિવસ ટપાલી આવીને દાદાના હાથમાં કંઈક આપ્યું એ કાગળ નહોતો એ તો ટીનું પડીકું પણ નહોતું દાદાએ આનંદથી તે ખોલ્યું એ હતું પૂનાનું કેસરી પત્ર છાપું શબ્દ મેં પહેલવહેલો ત્યારે સાંભળ્યો અને છાપું પણ પહેલું ત્યારે જ જોયું

દાદાએ છાપું વાંચીને પહેલા જ સમાચાર એ દીધા કે ગાંધીજીને છ સાલની સજા થઈ છે પછી તો એમણે તિલક મહારાજ અને ગાંધીજી વિષે ઘણી વાતો કહી હું તો ખાવાનું ય ભૂલી ગયો દાદાને ગાંધીજી વિષે કાલુંઘેલું પૂછતો રહ્યો હવે નિશ્ચય કર્યો કે ગમે તેમ કરીને અમદાવાદ જવું અને ગાંધીજીની સેનામાં ભળી જવું

આ ગાંધીસેનામાં હું ભળ્યો હોઈશ ત્યારે કેવી મઝા આવશે !

એવ ભાવે એક તસ્વીર જાણે કે ભવિષ્યના પ્રસંગો રચાવવા માટે પ્રકૃતિએ જ એ ગુણ આપી રાખ્યા હશે સૈનિક બનવાને તરંગે ચઢતો મનને ચેન પડે નહિ દૂર મહાદેવને મંદિર આવેલા જાઉં ત્યાં સાથે વાતો કરું કલ્પનાનું સૈનિકજીવન છવી રહ્યું

એક જ ધૂન સવાર થઇ અમદાવાદ પહોંચવું તે ય અતિ કઠિન બન્યું દૂરદૂર અમદાવાદ ચાલીને પહોંચાય નહિ સ્ટેશન ત્રણેક ગાઉ દૂર ત્યાં નો જાઉં પણ ગાડીમાં બેસીને જવાનું ભાડું ? આ વેળા એક પૈસાનો ય કરશ સાંપડે તો મહાલક્ષ્મી મળવાનો આનંદ થતો ત્યાં ચારપાંચ રૂપિયા ક્યાંથી મળે ?

મારા મોટા ભાઈ અમદાવાદ હતા પિતાજીને કૈલાસવાસી થયે ત્રણેક વર્ષો વીતેલા બાળપણનો સમજાવ્યા કે હું ભણવા અમદાવાદ જાઉં બાપુએ ના કહી મેં હઠ લીધી, છતાં નહિ માન્યા તો ગાંડીને ભટકીશ મા તાનું હૃદય પીગળ્યું દીકરો ચાલીને જે જવા માંડે તો ? ઓરતો કેવો દુઃખી થાય ? બાપુ ભાડાં જેટલા પૈસા આપ્યા

બાળક હો, વૃદ્ધ હો, પશુ હો કે નામે કહેવાતો માનવી હો, એને ઇચ્છિત મળે છે ત્યારે એનું અંતર આનંદવિભોર બને છે અને તેમાં યે કશા સ્વાર્થ વિનાના પ્રેરણા પરદો વીજળી માણસ સાધક મળે છે ત્યારે તો એ સાધકની પ્રસન્નતા કેવી હોય છે તેનો ખ્યાલ મેળવવા ય કોઈ માટે, પરાવલંબી સુખ મને જોનારે ... કંઈક કરી શક્યો છું ત્યાં મારી ખુશીની પ્રસન્નતામાં

પીગળી જાય છે એ પળ એને માટે ધન્ય હોય છે

શો આનંદ! શી તાલાવેલી! નાચનારો ફરતો સ્ટેશને પહોંચ્યો અકસ્માત એક સાથ મળી ગયો આગગાડીની મોજભરી યાત્રા કરતો અમદાવાદ પહોંચ્યા

પ્યારું ગામ આજે છોડયું પ્રિય માબાપ! છોડયું કોણ જાણી શકે એમ હતું કે એ સદાને માટે છૂટી રહ્યું છે? ભોળા બાને ગમતા સૂધી યાદ કરતો નહીં હું વર્ષો સુધી આંસુ ગમતી છુપે કોઈની પાસે લખાવી દેહ કાગળો, કોઈ સંદેશો મોકલે છે તારી બા રે યા કર

છે મોકલનાર આવી જાત એમ દીકરાને કહેજો 'હું ઉત્તર લખાવું છું' મ ની પણ મા ભારતમાના આંસુ લૂછવા દીકરો ગયો છે એમ બાને કહેજો

બાના પ્રેમભાવ ની કેવી કઠોર અવગણના બાને મોકલાવ્યા વગર નીકળી ગયાના હૈયાને સંતોષ્યું નહિ

આ વર્તનનું કોઈ મૂલ્ય કરી શકે? કેવી ધૂન હશે? કેવી નિષ્ઠા હશે? ત્યારે મા ભારતીના સ્વાધીનતાસંગ્રામની ધૂન તેહીના રગેરગમાં વહી રહી હતી અને આત્મા ગોથી સોટાઈ ગયા હતો

આ બીજ લઇને હું અમદાવાદ પહોંચ્યો

અનિષ્ટ

લખક નરસિંહભાઈ પટેલ

ચિત્રકાર શ્રી નંદલાલ વસુ

'ડગ ડગ ડગાક! ડગ ડગાક! મદારીનું ડમરું સંભળાયું મારું રકું ખાધા વિના જ દોડયો રામુના ઘર સામે લોકોનું ટોળું જામ્યું હતું મદારી કાળા ખડક જેવા રીંછને નચાવતો હતો પાસે જાદુભરી ઝોળી પડી હતી મદારીએ વિકરાળ રીંછ પાસે મારા જેવા નાના બાળકોને સવારી કરાવી દંડબેઠક કરાવ્યા અને ગુલાંટ ખવડાવી પછી તેને મહારાણીને સલામ ભરાવી થોડા જાદુના પ્રયોગો કર્યા લોકોએ એની ઝોળીમાં જુવાર ચાણા નાખ્યા તે લઈને જતો રહ્યો આ બનાવે મારી કલ્પનાશક્તિને એવી બરાબર ઉશ્કેરી મૂકી કે તે રાતે ઊંઘમાં ખૂબ ખનવ પહોંચી

હું મદારીનો ખેલ જોયા કરતો હતો પણ ક્ષણમાં ન સમજાય એ રીતે હું મદારી બની ગયો હાથમાનું ડુગડુગિયું ખૂબ જોરમાં વગાડતો હતો ને સામે રીંછ ડમરાના ભયથી તાલ પ્રમાણે નાચતું હતું નાચવામાં એટલું તો મશગૂલ હતું કે એની વિકરાળતા એ તદ્દન વીસરી ગયું નાચમાં જાણે મને પોતાને જ આનંદ આવતો હતો

ડમરું વાગતું બંધ થયું એટલે કોઈ અણજાણ્યું કઠોરતાએ મારી નસોને ખેંચવા માંડી ચામડી ખરબચડી થતી ગઈ મારે આખે શરીરે મેં લાંબા કાળા વાળ ઊગતા જોયા નખો વધી અંદર વળવા લાગ્યા મોઢા જડબા માતા નહતા અને મારી ઈચ્છા છતાં દાંત કચકચાવતા અટકી શક્યા નહિ હું ગભરાયો બોલવા ગયો પણ ગળામાંથી ઘુરકાટ જ બહાર નીકળ્યા કાન મોટા થયા, પૂંછડી ઊગી અને ચાર પગે ચાલવા લાગ્યો અંતરમાં ઊંડી પિશાચી વૃત્તિએ મારા આખા દેહનું કબજો લઈ લીધું હું તો છેક બેબાકળો બની ગયો શું હું રીંછ થઇ ગયો હતો? એ મારે માટે અસહ્ય હતું મનુષ્ય રહેવાના છેલ્લા પ્રયત્ન છોડાવામાં મને નિરાશા જ સાંપડી

લાગણીની મૃદુતા કઠોર બનતી ચાલી મારું મન જોતજોતામાં ઘાતકી બની ગયું જે જોઉં તેને ફાડી ખાવાની ભૂખ જાગી પાસે બેઠેલા છોકરા પર હું તૂટી પડયો અને નહોર વડે તેમને ચીરવા માંડ્યો સામે મદારી બાધા જેવો જોતો હતો તેના હાથમાં ડમરું નહોતું જણાતું એટલે તેના પર તરાપ મારી બીચારો મદારી મારા

ક્રૂર પંજા નીચે તરફડવા લાગ્યો તેની દયાજનક ચીસ સાંભળીને મને મજા પડી

ડગાક્ ડગ ડગ ડગાક! અચાનક ક્યાંકથી ડમરું વાગી ઊઠયું મારો ઉશ્કેરાટ ધીમે ધીમે ઊતરવા લાગ્યો હું નાચવા માંડ્યો જેમ જેમ ડમરું વાગતું ગયું તેમ તેમ મારો અસલ સ્વભાવ આવતો ગયો મોં કાન નખ વગેરે નાના થતા ચાલ્યા વાળ પણ ખરવા માંડ્યા હૃદયની લાગણીઓ તાજી થઈ હું રીંછ મટી ગયો

અને જોતાં જણાયું કે મારા જ હાથમાં ડમરું હતું હું જ મદારી હતો!

માનસિક શ્રમ બહુ લાગ્યો હતો એટલે મેં લાંબો શ્વાસ ખેંચ્યો અને તેની સાથે જ મારું સ્વપ્ન ભાંગ્યું

ત્યાર પછી હું સંતોષથી ઘસઘસાટ ઊંઘ્યો

[થોડા સમયમાં પ્રકટ થનાર વીસ સ્વપ્નકથાઓ પૈકીની એક]

હવે

હવે આપણે ભવિષ્યના સંગ્રામની તૈયારીઓ કરવાની છે આપણી લાંબી સફર તો હજુ હવે શરૂ થાય છે પારકાઓની સાથે લડવું સહેલું હોય છે પણ પોતાની જ અશક્તિઓ સામે લડવું એ ઘણું મુશ્કેલ કાર્ય છે સમસ્ત દેશને આપણા રંગે આપણે રંગી દેવો છે, પણ હજુ તો આપણા કુટુંબીઓને પણ રંગી શક્યા નથી આપણે પાછલાં વર્ષોની કડવી સ્મૃતિઓ ભૂલી જઇએ અને ભારતને સુદૃઢ બનાવવા અને સુખી બનાવવાના કાર્યમાં લાગી જઇએ આ નવી સ્વતંત્રતાને સ્થાયી બનાવવા માટે આપણે અત્યંત પરિશ્રમ કરવો પડશે આપણા ઉદ્યોગધંધાઓ વધારવા પડશે, એક મોટું બળવાન સૈન્ય ઊભું કરવું પડશે એ પ્રત્યેક દેશભક્તે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ —સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ

પ્રાચીન નાટ્યશાસ્ત્ર તથા તેની અનુષંગી નૃત્યાદિ કળાઓનો પરિચય આપતી લેખમાળા [૧૪]

અભિનય

આંગિકાભિનય-૨

લેખક યોગેન્દ્ર પ્રિયદર્શી

પાંગોના વિવિધ ચલનો આપણે ગયા અંકમાં જોયા હવે મસ્તક વગેરે અંગોના કર્મો જોઈએ

મસ્તક મસ્તકના જુદાજુદા તેર ચલનો છે તે આ પ્રમાણે (૧) આકમ્પિતમ્ (૨) કમ્પિતમ્ (૩) ધૂતમ્ (૪) વિધૂતમ્, (૫) પરિવાહિતમ્, (૬) આધૂતમ્, (૭) અવધૂતમ્, (૮) અંચિતમ્, (૯) નિહંચિતમ્, (૧૦) પરાવૃત્તમ્, (૧૧) ઉત્ક્ષિપ્તમ્ (૧૨) અધોગતમ્ અને (૧૩) લોલિતમ્ તેમના લક્ષણો આ પ્રમાણે છે

આકમ્પિતમ્ મંદ કંપન (ઉપર નીચે)
કમ્પિતમ્ અધિક કંપન (ઉપર નીચે)
ધૂતમ્ પાર્શ્વે કંપન (બન્ને બાજુ)
વિધૂતમ્ ત્વરિત કંપન (મુજબ)
પરિવાહિતમ્ અનુક્રમે બન્ને બાજુએ ફરવું
આધૂતમ્ ઉપરની તરફ ત્રાંસુ
અવધૂતમ્ અધોકંપન
અંચિતમ્ એક તરફ ફેરવેલું મસ્તક
નિહંચિતમ્ ખભા ઊંચા અને દાબેલી ડોકવાળું મસ્તક
પરાવૃત્તમ્ પરાવૃત્તાનુસરણ (પાછા વળતા હોઈએ તેમ મસ્તકથી અનુસરણ કરવું તે)
ઉત્ક્ષિપ્તમ્ ઊર્ધ્વ મુખ—ઊંચે રાખેલું મસ્તક
અધોગતમ્ અધોમુખ—નીચે ઢળેલું મસ્તક
લોલિતમ્ ચોતરફ ફરતું મસ્તક

તેમનો વિનિયોગ આ પ્રમાણે કરવાનો શાસ્ત્રમાં કહ્યો છે

આકમ્પિતમ્ ઉપદેશ, પૃચ્છા, ભાષણ, વસ્તુનિર્દેશ, બોલાવવું વગેરેમાં
કમ્પિતમ્ રોષ, વિતર્ક, પૃચ્છા વ્યાધિ, અમર્ષ ઇત્યાદિમાં
ધૂતમ્ વિષાદ, વિસ્મય, પાર્શ્વ અવલોકન ઇત્યાદિમાં
વિધૂતમ્ શીતગ્રસ્ત, ભયભીત, ત્રાસ જ્વર અને મદ્યપાનમાં
પરિવાહિતમ્ વિસ્મય, હર્ષ સ્મરણ અમર્ષ, વિચાર વિલાસ, સંતાડવું વગેરેમાં
આધૂતમ્ ગર્વ ઇચ્છાદર્શન, ઊર્ધ્વ નિરીક્ષણ ને બાયકાત બતાવવામાં
અવધૂતમ્ સંદેશ સંભાષણ આલાપ ઇત્યાદિમાં
અંચિતમ્ વ્યાધિગ્રસ્ત મૂર્છિત, ચિંતા, દુઃખ ઇત્યાદિમાં
નિહંચિતમ્ ગર્વ વિલાસ, લલિત બિબ્બોક, માન, કિલ કિંચિત્ વગેરે સ્ત્રી ભાવોમાં
પરાવૃત્તમ્ મુખ પાછું ખેંચવામાં પૂંઠ પાછળને જોવામાં
ઉત્ક્ષિપ્તમ્ ઊર્ધ્વ નિરીક્ષણ, ઊંચી કે દિવ્ય વસ્તુ ગ્રહણ કરવામાં
અધોગતમ્ લજ્જા, પ્રણામ, અને દુઃખમાં
લોલિતમ્ મૂર્છા, વ્યાધિ, મદ, આવેશ નિદ્રા આદિમાં

આ સિવાય બીજી લોક-અભિનયને અનુસરતી મસ્તકની અન્ય ક્રિયાઓ પણ છે

મુખરાગ સુખદુઃખવાળી અવસ્થામાં મુખની જુદીજુદી ચાર દશાઓ સમજે છે (૧) સ્વાભાવિકમ્ (૨) પ્રસન્નમ્ (૩) રક્તમ્ અને (૪) શ્યામમ્ તેમનો વિનિયોગ આ પ્રમાણે છે

સ્વાભાવિકમ્ સ્વાભાવિક અભિનયોમાં અને મધ્યસ્થ ભાવોમાં
પ્રસન્નમ્ હર્ષ શૃંગાર અને અદ્ભુતમાં
રક્તમ્ રૌદ્ર, વીર, મત્ત મદ અને કરુણમાં
શ્યામમ્ ભયાનક અને બીભત્સમાં

કંઠ ડોકના નીચે પ્રમાણે નવ પ્રકારના કર્મો છે (૧) સમા (૨) નતા (૩) ઉન્નતા (૪) ત્ર્યસ્રા (૫) રેચિતા, (૬) કુંચિતા, (૭) અંચિતા, (૮) વલિતા અને (૯) નિવૃત્તા તેમના લક્ષણ આ મુજબ છે

સમા સ્વાભાવિક
નતા નમેલી ઢળેલા મસ્તકવાળી ડોક
ઉન્નતા ઉન્નત—ઊંચી ડોક
ત્ર્યસ્રા પાર્શ્વગતા એક તરફ નમેલી ડોક
રેચિતા ચલાયમાન બન્ને બાજુ ડોક ખસેડવી
કુંચિતા દબાયેલી ડોક
અંચિતા ઢળાવેલી કે આગળ તાણેલી ડોક
વલિતા પાર્શ્વાન્મુખી— એક તરફ ફેરવી વીધેલી ડોક
નિવૃત્તા સમસ્થિત—ટટાર અને સ્થિર ડોક

તેમનો વિનિયોગ નીચે મુજબ કરવાનો કહ્યો છે

સમા ધ્યાન, જપ અને સ્વાભાવિક કર્મોમાં
નતા માળા હાર વગેરે ગળાના ઘરેણાં પહેરવામાં
ઉન્નતા ઊંચેની વસ્તુ જોવા વગેરેમાં
ત્ર્યસ્રા ખભા પરના ભાર અને દુઃખમાં
રેચિતા શૃંગાર વિલાસ નૃત્ત ભારવહન અને મથન (વલોવવા)માં
કુંચિતા ભારવહન (માથા પર ભાર હોય તે વખતે) અને ગળાના રક્ષણમાં
અંચિતા વાળ ખેંચવામાં ઊર્ધ્વ અવલોકન વગેરેમાં
વલિતા અપ્રિય ક્રિયા કે બળાત્કારે કરાતા ચુંબન વગેરેમાંથી છૂટવા બીજી તરફ જોઈ જવામાં
નિવૃત્તા રૌદ્ર વીર અદ્ભુત ગર્વ આદિમાં

સ્કંધ ખભાની જુદીજુદી પાંચ સ્થિતિઓ છે (૧) એકોચ્ચમ (૨) કર્ણલગ્નમ્ (૩) ઉચ્છ્રિતમ્ (૪) સ્રસ્તમ્ અને (૫) લોલિતમ્, તેમના લક્ષણો નામાનુસાર સમજી શકાય તેવા છે

તેમનો વિનિયોગ આ પ્રમાણે કરવાનો હોય છે

એકોચ્ચમ ભાલો કે છરો વગેરે મારવામાં
કર્ણલગ્નમ્ આલિંગન તથા ઠંડી ઇત્યાદિમાં
ઉચ્છ્રિતમ્ હર્ષ અને ગર્વમાં
સ્રસ્તમ્ સુખદ ખભા
લોલિતમ્ નૃત્ત હાસ્ય વગેરેમાં

ઉરસ છાતીની પણ જુદીજુદી પાંચ અવસ્થાઓ છે (૧) આભુગ્નમ્ (૨) નિર્ભુગ્નમ્ (૩) પ્રકમ્પિતમ્, (૪) ઉદ્વાહિતમ્ અને (૫) સમમ્ તેમનાં લક્ષણ નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યાં છે

આભુગ્નમ્ ખભા પાસે અને ઊંચી પીઠવાળી નમેલી છાતી
નિર્ભુગ્નમ્ પાછળ પડતા ખભા અને નમેલી પીઠવાળી ઉન્નત છાતી
પ્રકમ્પિતમ્ છાતી નાની મોટી થતી ફૂલતી તથા સંકોચાતી
ઉદ્વાહિતમ્ ચઢેલી છાતી
સમમ્ સૌષ્ઠવયુક્ત સમાન અવસ્થાવાળી છાતી

તેમનો વિનિયોગ આ પ્રમાણે કરવાનો છે

આભુગ્નમ્ સંભ્રમ, વિષાદ મૂર્છા, શોક ભય, વ્યાધિ, લજ્જા, વર્ષા વગેરેમાં

નિર્ભુગ્નમ્ સ્તંભ માન, વિસ્મય, બગાસુ ગર્વ ઉત્સેક તથા 'અહમ્' એવા ગર્વવચન વગેરેમાં

પ્રકંપિતમ્ હાસ્ય રુદન, સંભ્રમ ભય શ્રમ વ્યાધિ, શ્વાસ, કફમાં

ઉદ્વાહિતમ્ દીર્ઘ ઉચ્છ્વાસ તથા બગાસુ ખાવામાં

સમમ્ સ્વાભાવિકપણામાં

પાર્શ્વ પડખાની નીચે પ્રમાણે પાંચ દશાઓ છે (૧) નતમ્, (૨) સમુન્નતમ્, (૩) પ્રસારિતમ્, (૪) વિવર્તિતમ્ અને (૫) અપસૃતમ્ તેમના લક્ષણો નીચે પ્રમાણે યોજવાના શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે

નતમ્ કટિપાર્શ્વ-ઢળેલા ખભાવાળાં નમેલ પડખાં

સમુન્નતમ્ ઊંચા ખભાવાળા નમતા પડખાં

પ્રસારિતમ્ લાંબા પડખાં

વિવર્તિતમ્ ત્રણ ભાગમાં ફેરવાએલાં પડખાં

અપસૃતમ્ વિવર્તિતમમાંથી મૂળ સ્થિતિમાં આવેલાં પડખાં

તેમનો વિનિયોગ આ પ્રમાણે કરવાનો કહ્યો છે

નતમ્ પાસે સરકવામાં

સમુન્નતમ્ પાછા ખસવામાં

પ્રસારિતમ્ અતિ હર્ષમાં

વિવર્તિતમ્ પાછળ વળવામાં

અપસૃતમ્ સીધા ફરવામાં

ઉદર પેટની ત્રણ અવસ્થાઓ છે (૧) ક્ષામમ્ (૨) ખલ્લમ્ ને (૩) પૂર્ણમ્ તેમના લક્ષણો નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે

ક્ષામમ્ દૂબળુ બેઠેલુ

ખલ્લમ્ નીચું પડેલુ

પૂર્ણમ્ ફુલેલુ તેમનો વિનિયોગ આ પ્રમાણે કરવાનો કહ્યો છે

ક્ષામમ્ હાસ્ય રુદન નિશ્વાસ અને બગાસુ ખાવામાં

ખલ્લમ્ ભૂખ થાક, રોગ વગેરેમાં

પૂર્ણમ્ સ્થૂલતા તથા ઉચ્છ્વાસ વગેરેમાં

કટિ કેડના પાંચ ચલનો આ પ્રમાણે છે (૧) છિન્ના (૨) નિવૃત્તા, (૩) રેચિતા, (૪) કંપિતા અને (૫) ઉદ્વાહિતા તેમના લક્ષણો

છિન્ના મધ્યમાંથી લચકતી કેડ

નિવૃત્તા અભિમુખી-મોઢું ઊંચુ રાખી કેડ સીધી રાખવી તે

રેચિતા સર્વતોભ્રમણ ચોતરફ ફરતી કેડ

કંપિતા વાંકીચૂકી હલતી કેડ

ઉદ્વાહિતા પડખાં અને નિતંબથી ઢંકાઈ જતી કેડ

આ ચલનોનો વિનિયોગ આ પ્રમાણે કરવાનો હોય છે

છિન્ના વ્યાયામ નૃત્ત વગેરેમાં

નિવૃત્તા વળાવવામાં અને પાછું વળી જોવામાં

રેચિતા નાજુક ચાલ ભ્રમણ વગેરેમાં

કંપિતા કુબડા વામન અને નીચની ચાલમાં

ઉદ્વાહિતા સ્થૂલ કે સ્ત્રીની લજ્જાયુક્ત ગતિમાં

ઊરુ સાથળના કર્મો પણ પાંચ છે (૧) કંપનમ્ (૨) વલનમ્, (૩) સ્તંભનમ્, (૪) ઉદ્વર્તનમ્ અને (૫) નિવર્તનમ્ તેમના લક્ષણો

કંપનમ્ કંપિત સાથળ (પાનીના ઊંચા નીચા થવાથી)

વલનમ્ ઘૂંટણ અંદરના ભાગમાં રહેતાં થતી સાથળની ધારણ દશા

સ્તંભનમ્ સ્થિર અને સજ્જડ સાથળ

૬

ઉદ્વર્તનમ્ } સુસ્પષ્ટ અર્થ છે
નિવર્તનમ્ }

તેમનો વિનિયોગ આ મુજબ કરવાનો કહ્યો છે

કંપનમ્ અને નિવર્તનમ્ અધમ પાત્રની ગતિમાં

વલનમ્ સ્ત્રીની સ્વેચ્છાભરી ચાલમાં

સ્તંભનમ્ ભય અને વિષાદમાં

ઉદ્વર્તનમ્ વ્યાયામ અને તાંડવમાં

નિવર્તનમ્ સંભ્રમ અને ભ્રાન્તિયુક્ત ભ્રમણમાં

જંઘા જાંઘના પણ નીચે પ્રમાણે પાંચ કર્મો છે (૧) આવર્તિતમ્ (૨) નતમ્ (૩) ક્ષિપ્તમ્ (૪) ઉદ્વાહિતમ્ અને (૫) પરિવૃત્તમ્ તેમના લક્ષણ આ મુજબ છે

આવર્તિતમ્ જમણો પગ ડાબી તરફ અને ડાબો જમણી તરફ

નતમ્ નમેલી જાંઘ

ક્ષિપ્તમ્ વિક્ષેપિત બહાર કે આગળ જાંઘ

ઉદ્વાહિતમ્ ઊંચી જાંઘ

પરિવૃત્તમ્ ઉદ્વાહિતથી ફરતી સ્થિતિ

તેમનો વિનિયોગ આ પ્રમાણે કરવાનો કહ્યો છે

આવર્તિતમ્ સંભ્રમ પરિભ્રમણ અને વિદૂષકની ગતિમાં

નતમ્ આસન તથા બેસવા વગેરેમાં

ક્ષિપ્તમ્ વ્યાયામ અને તાંડવમાં

ઉદ્વાહિતમ્ વક્ર ગતિમાં

પરિવૃત્તમ્ તાંડવ આદિમાં

અહીં આંગિકાભિનયનુ પ્રકરણ સમાપ્ત થાય છે હાથની મુદ્રાઓ તથા નૃત્તમાં પગની વિવિધ ગતિઓ એક રીતે તો આંગિકાભિનયનો જ એક ભાગ છે,-કેમકે હાથ અને પગ શરીરના મુખ્ય અંગ જ છે પણ તેને આપણે આગળ ઉપર જુદા પ્રકરણોમાં જોઈશું (ચ

એમ? કેમ

સાપ શામાટે વારેવારે પોતાની જીભ બહાર કાઢે છે

ઘણા લોકોએ જોયુ હશે કે સાપ વારવાર પોતાની પાતળી જીભ બહાર કાઢતો હોય છે સાપને કાન હોતા નથી એ તો ઘણાને ખબર હશે વૈજ્ઞાનિકો એમ માને છે કે જીભ આ ક્રિયા અવાજ સાંભળવા માટે હોવી જોઈએ પ્રખ્યાત પ્રાણીશાસ્ત્રજ્ઞો માને છે કે સાપની જીભ બે કામમાં આવે છે એક સાંભળવામાં અને બીજું સૂંઘવામાં આમ, સાપ જીભ વડે નાક તથા કાનનુ કામ કરતો હોય છે

બેસતાં પહેલા કૂતરો ગોળગોળ ફરીને જ કેમ બેસે છે

લગભગ દરેક જણે જોયુ હશે કે બેસતા પહેલા કૂતરો કેટલી વાર ગોળગોળ ફરતો હોય છે વૈજ્ઞાનિકો કહે છે કે આપણા પાળેલા કૂતરા, મૂળ તો જંગલી કૂતરા ને વરુમાંથી ઊતરી આવેલા તેમના એ વડવાઓ જંગલ અથવા ઝાડીઓમાં રહેતા અને ત્યાં જગ્યાએ બેસવુ હોય તો પહેલાં નીચેનુ ઘાસ અગર બીજી વનસ્પતિ દબાવી દઈ, જમીન એકસરખી કરી આરામથી સૂઈ શકાય તેવી બનાવવી પડતી તેથી તે ગોળગોળ ફરીને પોતાના પગ વડે પથારી જેવુ બનાવી લેતા તેમની આ પ્રવૃત્તિ આનુવંશિક રૂપે આપણા કૂતરાઓમાં ઊતરી આવી છે કૂતરો જ્યારે થાકેલો અથવા અર્ધ નિદ્રામાં હોય છે ત્યારે આ ક્રિયા વધારે વખત કરે છે, કારણ તેને વખતે જુગજૂની ટેવ વધુ જોરથી સજીવન થએલી હોય છે

(ઑક્ટોબર ૧૯૪૭)

મધુકરી

અમેર બ્હેતર, ભુલી જજો અમારી યાદ ફાની,
બુરી યાદે દુભવજો ના સુખી તમ જિન્દગાની
યદિ સ્વાધીનતા આવે-વિનંતી ભાઈ' છાની:
અમોને યે સ્મરી લેજો જરી-પલ એક નાની.

—ઝવેરચંદ મેઘાણી

૨૫૦ નર્તકી મેનકા

સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં એકદા ઉત્કૃષ્ટ કક્ષાએ પહોંચેલી હિંદની પરંપરાગત નૃત્યકળા જ્યારે મૃત્યુપંથે પળી હતી, તેના પર કાળના પોપડા ચડી જઇને તે નિસ્તેજ થઈ મરવાને વાંકે જીવતી હતી, અને અમુક સ્થળોમાં તો વિકૃત રૂપમાં માત્ર વારાંગનાઓની રોજીનું હલકટ સાધન બની ગઇ હતી, એવા નિરાશાભર્યા કાળમાં, આપણી પ્રાચીન નૃત્યકળાની એ બુઝાતી જ્યોતને પોતાની એકનિષ્ઠ સાધનાનું તેલ સીંચીને ફરી દીપ્તિમાન બનાવનાર એક કલયિત્રી બંગાળમાં પ્રકટી. તેણે લુપ્ત પામતા એ સંસ્કારધનને બચાવી લઈ તેમાં નવવિચારનો પ્રાણ અને નૂતન ચેતના પૂર્યાં અને એ જ્યોતને પુનઃપ્રકાશમાન કરી એટલું જ નહિ, પણ આંતરરાષ્ટ્રીય તખ્તા ઉપર રજૂ કરીને ફરી એકવાર હિંદની નૃત્ય કળાને ઉચ્ચ સ્થાને સ્થાપી બીજા દેશોની કલાઓ વચ્ચે શ્રેષ્ઠ પદ અપાવ્યું. હિંદી નૃત્યકલાની એ અને સમર્થ પુનરુદ્ધારકનું મૂળ નામ લીલા સોખે, પણ નૃત્યજગતમાં જાણીતું તેનું નામ મેનકા.

એનો જન્મ પૂર્વ બંગાળના એક શ્રીમંત બ્રાહ્મણ જમીનદાર શ્રી પી. એલ. રાયને ત્યાં થયો હતો અને નાનપણથી જ તેના પિતાએ તેને શિક્ષણ માટે ઇંગ્લંડ મોકલી હતી. ઊગતી અવસ્થાથી જ કલા પ્રત્યે પ્રતિભાવંત અભિરુચિ ધરાવનારી લીલાએ ત્યાં વાયોલિન બજાવવા ઉપર અજબ પ્રભુત્વ મેળવ્યું હતું અને લંડનમાં યોજાતા મેળાવડાઓમાં તેનું પ્રદર્શન પણ થતું. પરંતુ તેના પિતાને આ વાત નાપસંદ હોવાથી એક વખત ગુસ્સે થઇને તેમણે તેનું વાયોલિન તોડીને ફેંકી દીધું. પણ કલાસાધનાનું અધૂરું રહેલું લીલાનું અરમાન આથી દબાઈને ગૂંગળાઈ રહ્યું નહિ. તેણે ખમણા જોમથી નૃત્યના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો અને તેની સ્વાભાવિક કલાપ્રતિભા સાધનાના બળે તેમાં પ્રકાશમાન બની ઊઠી. લંડન અને પારીસમાં તેણે કરી બતાવેલા પ્રયોગોએ સારી પ્રશંસા મેળવી અને નૃત્યકલાના ક્ષેત્રમાં આમ પ્રવેશ પામેલી લીલા 'મેનકા'નું મધુર નામ ધારણ કરી હિંદને કિનારે ઊતરી

પણ ઇંગ્લંડમાં મેળવેલી આ નિપુણતા હજી શોખની મર્યાદામાં જ હતી; સાધના હજી બાકી હતી. હિંદ આવીને તેણે એકચિત્તે દેશની પ્રાચીન નૃત્યકળાનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. જે કાળે નૃત્ય પ્રત્યે આ દેશમાં ખાનદાન કુટુંબોમાં નફરત હતી અને તે ફક્ત વારાંગનાઓની જ કળા ગણાતી એ કાળમાં પણ એ જન્મજાત કલયિત્રીએ સમાજની સૂગ અને તિરસ્કારની સામે ટક્કર ઝીલીને પણ પોતાની એકાગ્ર ઉપાસના ચાલુ રાખી. ઉત્તર હિંદના કાસી, આસામ અને દક્ષિણ હિંદના કથકલી નૃત્યોનો તેણે સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરી પારંગતતા પ્રાપ્ત કરી. અને એ નૃત્યો તેણે માત્ર શીખી લઇને જ સંતોષ ન માન્યો, પણ તેમાં પોતાની ઉપજત કલા પણ ઉમેરી. હિંદનાં લોકનૃત્યોમાં રહેલી પ્રચ્છન્ન કલાશક્તિ પ્રથમ પિછાનનાર પણ તે જ સૌ પહેલી વ્યક્તિ હતી. કથક નૃત્યના શ્રેષ્ઠ કલાકારો ગણાતા પંડિત સીતારામ મિશ્ર અને ગુરુ રામદત્ત મિશ્ર પાસેથી તેણે એ પદ્ધતિની શાસ્ત્રીય તાલીમ એવી તો સરસ રીતે મેળવી કે કથક નૃત્યની તે પ્રથમ પંક્તિની નિષ્ણાત ગણાવા લાગી, એટલું જ નહિ પણ એ પદ્ધતિમાં કેટલીક નવી સુધારણા કરીને યાંત્રિક બની ગયેલા

માસમાસનાં પંખી
૨૨-કાજિયાં

તળાવ કે નદી કિનારે ૫૦થી ૧૦૦ના જૂથમાં દેખાતા, કાગડા જેવા, પણ કદમાં સહેજ મોટા આ પંખીઓ સંસ્કૃતમાં તો नीर काकम् (પાણીના કાગડા) જ કહેવાય છે. ચળકતા કાળા રંગનું શરીર, ગળાની નીચે થોડો સફેદ ભાગ, કાળાશ પડતા બદામી રંગની, સાધારણ લાંબી, ગોળ, પણ છેડેથી આંકડા જેવી વળેલી ચાંચ અને ગોળાશ પડતી મજબૂત (stiff) પૂંછડી એ આ પંખીની વિશેષતા. જો કે નાનામોટા કદની તેની ત્રણ જાતો થાય છે, પણ આપણે ત્યાં બારે માસ દેખાય છે તે તો ઉપર જણાવેલી સૌથી નાની જાત.

જળકૂકડીની માફક આ પંખીઓનો પણ મુખ્ય ખોરાક છે માછલાં (ક્વચિત્ કરચલા અને દેડકાં પણ). પાણીમાં ડૂબકી મારી ચપળતાથી પોતાની ચાંચમાં માછલું પકડીને તે પાણીની સપાટી પર આવે છે ને ચપ દઇને ગળી જાય છે. માછલાં પકડવાની તેની આ સહજ કળાનો જાપાનીઓ પોતાના સ્વાર્થ માટે અદ્ભુત ઉપયોગ કરે છે. ગજા પ્રમાણે ૮-૧૦ કાજિયા લઈ તે માછલાં પકડવા જાય છે. તે દરેકને પગે દોરી બાંધેલી હોય છે ને ગળામાં એક કડી એવી રીતે પહેરાવેલી હોય છે કે જેથી કાજિયાનો શ્વાસોચ્છ્વાસ ચાલુ રહે, પણ તે માછલું ગળી જઇ ન શકે. પછી તેમને પાણીમાં છોડે છે. જેવું કોઈ કાજિયું માછલી પકડે કે તરત તે તેને દોરી વડે હોડીમાં ખેંચી લઈ તેના મોંમાંનું માછલું કાઢી લે છે. આમ, હાથપગ હલાવ્યા વિના, વગર મહેનતે જાપાનીઓ માછલાં પકડે છે'

વર્ષાનો અંત એ એમનો ગર્ભાધાન કાળ. ખાસ કરીને પાણીની વચ્ચોવચ ઊગેલાં બાવળ આદિ ઝાડ પર તેઓ સેંકડોની સંખ્યામાં ભેગાં મળી માળાઓ બાંધે છે અને ૪થી ૫ આછા વાદળી-લીલા રંગનાં ઇંડાં મૂકે છે.

(શ્રી 'વનેચર'ના લેખ ઉપરથી સંપાદિત)

નતાનો એક નૃત્યાભિનય (ફોટો: ભારતી ના સૌજન્યથી)

નૃત્યમાં નૂતન પ્રાણના સંચાર કર્તા નૃ ચકવાના આ બધા પ્રકા નુ સૂક્ષ્મ જ્ઞાન મેળવવા જે અનેક કષ્ટો અને અશ્રાંત પરિશ્રમ લેવા પડે છે તેનો ખ્યાલ સામાન્ય રીતે સહેજે ન આવે એ અનન્ય ધ્યાનમાં આછી મહેનતના ટૂંકા રસ્તાને બિનકલ્પ સ્થાન નથી હોતુ. આવા કઠોર અભ્યાસમાં અને તે વખતે નૃત્ય જ્યારે ઉપેક્ષિત હતી અને તેમાં પડનાર સ્ત્રી તિરસ્કૃત ગણાતી એવા કાળમાં પડનાર મેનકાનુ નિશ્ચયબળ અને તપસાધના કેટલા દૃઢ હશે તેનો ખ્યાલ આવશે.

અને આ લાંબી તપશ્ચર્યા પછી જ્યારે મેનકા ભારતનાટ્યશાસ્ત્ર કૃતિનાતેના ઉષા, લક્ષ્મીજન્મ અને ભક્તિભાવ ના નૃત્યપ્રયોગો લઈને જનતા આગળ ઊતરી ત્યારે ચોમેરથી એના ઉપર પ્રશંસા વર્ષવા લાગી. નૃત્યના વ્યાયામથી ઘડાએલી તેની દેહયષ્ટિ ટી સુડોળ અને સૌન્દર્યમંડિત હતી કે નૃત્ય કરવા તે રંગમંચ પર પ્રવેશતી ત્યારે જાણે સ્વર્ગમાંથી કોઈ અપ્સરા ઊતરી આવી હોય એમ લાગતું. તેનો ચપળ અંગભંગ, તાલબદ્ધ પાદવિન્યાસ, હાથ તથા આંગળાઓના અભિનય અને મનોહારી મરોડ તથા નૃત્યના રસની અભિવ્યક્તિ કરતા મુખભાવ વડે લોકોત્તર વાતાવરણ ઊભું કરવાની તેની શક્તિ વડે પ્રેક્ષકો પર તે અદ્ભુત જાદુ પ્રસારતી.

અજન્તાની જગવિખ્યાત ગુફાઓની પ્રવાસયાત્રા કરી ત્યાંની ભીંતો પરની ચિત્રસમૃદ્ધિમાં વ્યક્ત થતા જુદાજુદા ભાવ અને મરોડપદ્ધતિ લઈને તરત તેણે સ્વતંત્ર પ્રયોગો યોજ્યા અને તેવા એકલ નર્તનો (Solo dances) ને અજન્તા દર્શન ના નામે તૈયાર કરીને જગત સમક્ષ મૂક્યા. લક્ષ્મીજન્મ નામના તેના નૃત્યની પ્રેરણા પણ તેણે અમરાવતીના પ્રાચીન શિલ્પમાંથી જ લીધી તી.

નૃત્યના પ્રત્યેક પ્રકાર કથક, કથકલી, મણિપુરી અને ભારતનાટ્યમ્ ના પારંગત થયા પછી મેનકાએ પોતાની નૂતન નૃત્યરચનાઓ કરવા માંડીને પોતાની પ્રતિભાની તેજસ્વિતા બતાવી આપી. તેની આ સ્વતંત્ર રચનાઓમાં કૃષ્ણલીલા, કાલીવધ અને દેવવિજયનૃત્ય મુખ્ય છે. મેનકા રશિયન નૃત્યપદ્ધતિ Ballet (બૅલે)ની પણ મોટી પ્રશંસક હતી. તેણે હિંદની કળાને તે પદ્ધતિ સાથે સ્થાન આપવાના પ્રયોગો કર્યા. તે કૃષ્ણલીલા, છેલ્લે કવિ કાલિદાસના માલવિકાગ્નિમિત્ર ને પણ નૃત્યનાટ્ય રૂપે ઉતારીને તે પોતાની ઉચ્ચ કલાશક્તિની પ્રતીતિ કરાવી હતી.

આટલી સિદ્ધિઓ પછી ૧૯૩૬માં મેનકાએ પોતાની મંડળી સાથે યુરોપનો પ્રવાસ કર્યો. જર્મનીના બાડનગરમાં પહેલી વાર મેનકાએ વ્યક્ત કરેલી હિંદની શ્રેષ્ઠ કળાસમૃદ્ધિ જોઈને આખું યુરોપ ચકિત થઈ ગયું. રશિયાની શ્રેષ્ઠ નર્તકી પાવલોવાના નમૂના પર આફરીન થઈ ગઈ હતી.

તે જ વખતે બર્લિનમાં ભરાએલા ઑલિમ્પિકની આંતરરાષ્ટ્રીય નૃત્ય-હરીફાઈમાં હિંદની પ્રતિનિધિ તરીકે મેનકાએ ભાગ લીધો હતો. રશિયા, ઇટાલી, જાપાન ઇત્યાદિ ચાર દેશોના શ્રેષ્ઠ કલાનિપુણ નર્તકો પાતાની કળા શ્રેષ્ઠ પુરવાર કરવા આવ્યા હતા. નિર્ણાયકોની ઉપસ્થિતિમાં મેનકાના દિવ્ય નૃત્ય જોઈને નાચી ઊઠ્યા અને હિંદની કળાના મુક્ત કંઠે વખાણ કરવા લાગ્યા. મેનકાને તથા તેના બે સહકારો રામનારાયણ અને ગૌરીશંકર ત્યાંના પહેલા ત્રણ શ્રેષ્ઠ ઇનામો જીતી લીધા અને હિંદી નૃત્યને સર્વશ્રેષ્ઠતાનું બિરુદ અપાવ્યું. આમ જગતભરમાં તેણે હિંદી કળાના ડંકા વગાડ્યા. ત્યાર બાદ જ સાથીઓ સાથે ફરીને આખું યુરોપ એ રીતે મેનકા સર કરી આવી.

મુંબઈની હાફકિન ઇન્સ્ટિટ્યૂટના ડિરેક્ટર કર્નલ સોખે સાથે મેનકાનું લગ્ન થયું. લોનાવલામાં નૃત્યાલયમ્ નામની નૃત્યશાળા સ્થાપીને પોતાની ઉચ્ચ કળાનો વારસો તેણે દેશને આપ્યો છે.

ભારતની પ્રાચીન નૃત્યકળાની પુનરુદ્ધારક આ અપ્સરાનું હમણાં જ થોડા જ દિવસ ઉપર મૃત્યુ થયું. તેના અવસાનથી હિંદના ઘણા ખૂણે આઘાતજનક ખોટ પડી છે, પણ હિંદની કળાને જગતમાં પ્રતિષ્ઠા અપાવવા તેણે જે કષ્ટ સહ્યાં, જે સાધના કરી તથા જે સિદ્ધિ મેળવી તેનાથી તે ભવિષ્યમાં નવોદિત કલાધરોનું સતત સ્ફૂર્તિસ્થાન બની રહેશે. (સંકલિત)

મૅલેરિયા માટે નવી દવાઓ

મૅલેરિયા તાવ હિન્દમાં દર વરસે દસ લાખ માણસોનો ભોગ લે છે એટલું જ નહિ પણ દુનિયાની એંશી કરોડ જનતા તેનાથી પીડાય છે. આથી જ એને મોતનો રાજા કહ્યો છે. મૅલેરિયાની રામબાણ દવા તરીકે જે સૈકા થયાં ક્વિનાઇન પ્રખ્યાત છે. ક્વિનાઇન બનાવવામાંથી જરૂરિયાત પૂરી થતી નથી. પણ બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે જાપાને જાવા ઉપર આક્રમણ કરવાથી ક્વિનાઇનની જગતને મળતી બંધ થયું. આથી ક્વિનાઇન કરતાં ચડિયાતી અને પ્રમાણમાં સસ્તી બનાવી શકાય એવી મૅલેરિયાની દવા શોધવાના પ્રયત્નો થયા.

મિત્રસેનાઓ જ્યારે ઇટલી ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યારે જર્મનોએ પાણીના બંધ તોડી નાખીને રોગચાળો ફેલાવવાની પદ્ધતિ અખત્યાર કરવાને પરિણામે મિત્રસેનાના હજારો સૈનિકો મૅલેરિયાના ભોગ થઈ પડ્યા અને તેમની આગેકૂચ અટકી પડી. આ વખતે ઈટલીના સૈનિકો પાસે જર્મનીની મૅલેરિયાની સચોટ દવા હતી. એ દવાનું તાત્કાલિક કાર્ય આમ...

નામના જાણીતા સંશોધકે ઉપાડી લીધું. તેણે જીવનનો મોટો ભાગ મૅલેરિયાના અભ્યાસ પાછળ જ ગાળ્યો હતો. તેણે પોતાના શરીર ઉપર અખતરા કરવાને મૅલેરિયાના મચ્છરો કરડાવી કરડાવીને શરીરમાં રક્ત લોહી મૅલેરિયા તાવના ઝેરવાળું બનાવી લીધું છે.

ડૉ. શૂટ મલમલની થેલીમાં હજાર મચ્છરો લઈ વિમાનમાર્ગે ઇટલી ગયો. ત્યાં દરદીઓને મચ્છરો કરડાવી મચ્છરોને મૅલેરિયાના ચેપવાળા બનાવ્યા અને તે ચેપવાળા મચ્છરો લઈ ઇંગ્લંડ પાછો ગયો. અહીં માનવ માણસોને ચેપવાળા મચ્છરો કરડાવી તેમના શરીરમાં મૅલેરિયા દાખલ કરવાનો હતો. તાવનો હુમલો ઝીલવા સેંકડો સ્વયંસેવકો આગળ આવ્યા.

ચેપવાળા મચ્છરો કરડવાથી સ્વયંસેવકો સખત તાવથી પટકાયા. તેમના ઉપર ડૉ. શૂટે પોતે શોધેલી મૅલેરિયાની દવાઓ અજમાવી અને તે ખૂબ જ અસરકારક જણાઈ. આમાંની એક દવા મેપાક્રેન. તેની ગોળીઓ ઇજિપ્ત મોકલવામાં આવી અને તેના સેવનથી સૈનિકો સત્વર રોગમુક્ત થઈ ગયા. ડૉ. શૂટે ક્વિનાઇનનું [illegible] આ ઔષધ શોધી વૈદ્યકીય જગતમાં ભારે ફાળો આપ્યો છે. આ પછી આ દવા ક્વિનાઇનની અવેજીમાં જનતાના વપરાશ માટે છૂટી મૂકવામાં આવી. ગરમ પ્રદેશોમાં ટાઢિયા તાવના પ્રતિકાર તરીકે મેપાક્રેનની ગોળી-ચાળીઓનો વપરાશ હવે તો ઘરગથ્થુ થઈ પડ્યો છે.

પણ મૅલેરિયા માટેની વધુ અસરકારક તથા સચોટ દવા શોધવાના પ્રયોગો તો ચાલુ જ હતા. તેના પરિણામે માન્ચેસ્ટરની ઇમ્પીરિયલ કેમિકલ કંપનીની પ્રયોગશાળામાં એક નવી અને અસરકારક દવાની શોધ થઈ. તેને શોધવાનું માન ડૉ. સેક્ષ, ડૉ. કર્ડ અને ડૉ. રૉઝને ફાળે જાય છે. તેમણે ઈ. ૧૯૩૯માં સીલોનમાંથી મૅલેરિયાના જંતુઓ મગાવી, તે વડે મરઘાના બચ્ચાને રોગવાળા બનાવી, તેમના ઉપર અનેક દવાઓના અખતરા કર્યા. છેવટે ખૂબ અસરકારક એવી એક નવી દવા શોધાઈ. તેનું મૂળ નામ 'એમ ૪૮૮૮', પણ લોકોના વપરાશ ખાતર તેનું નામ 'પેલ્યુડ્રીન' પાડ્યું છે. મૅલેરિયા ભેજવાળા સ્થળોમાં થાય છે અને તેના માટે ગ્રીકમાં 'પેલ્યુડીસ' શબ્દ છે. આ ઉપરથી એ દવાનું નામાભિધાન કરાયું છે.

પેલ્યુડ્રીન ક્વિનાઇન તથા મેપાક્રેન કરતાં ઘણું જ અસરકારક અને ચઢિયાતું માલૂમ પડ્યું છે. આવેલા તાવને દૂર કરવામાં અને તાવ આવતો અટકાવવા માટે તે ઘણું ઉપયોગી નીવડ્યું છે. મૅલેરિયાના જે ત્રણ પ્રકારો છે તેમાં સૌથી ઝેરી—જીવલેણ પ્રકાર 'મેલિગ્નન્ટ ટર્શીઅન મૅલેરિયા' ઉપર તો આ દવા રામબાણ માલૂમ પડી છે. મચ્છર કરડવાથી લોહીમાં મૅલેરિયાના જંતુ દાખલ થતાં જ પેલ્યુડ્રીન તેમનો નાશ કરે છે. મૅલેરિયા નિવારક સર્વ દવાઓમાં પેલ્યુડ્રીન સૌથી વિશેષ નિર્દોષ છે. તે લેવાથી બીજી કોઈ વિપરિત અસર થતી નથી. વળી મેપાક્રેનની જેમ તેના વપરાશથી શરીર પીળું પડતું નથી એ તેની વિશિષ્ટતા છે. —ડૉ. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી

પેટંટ પદ્ધતિ—ઔદ્યોગિક પ્રગતિની ચાવી

'પેટંટ' શબ્દ તો ઘણાએ સાંભળ્યો હશે, પણ તે વિષે સંપૂર્ણ માહિતી બહુ થોડા ધરાવતા હશે. પેટંટ એટલે પોતે કરેલી 'શોધ' ભોગવવાનો, વાપરવાનો તથા બીજાને તે પ્રમાણે કરવા દેવાનો સંપૂર્ણ અધિકાર (અમુક નક્કી મુદત સુધી) આપતો સરકારી પરવાનો. કોઈ પણ એક જાતની શોધ માટે એક જ પરવાનો આપવામાં આવે છે. આમ પેટંટ પદ્ધતિથી વરસમાં કેટલી શોધો થઈ તેની યાદી રહે છે. ધારો કે મેં એક અદ્ભુત ગાડીની શોધ કરી અને તેનું પેટંટ લીધું. હવે જો હું તેવી ગાડી બનાવવાનું કારખાનું નાખું તો મને હરીફાઈની જરા પણ બીક ન રહે, કારણ કે મેં પેટંટ લીધેલું હોવાથી કોઈ પણ વ્યક્તિ મારી ગાડીનું અનુકરણ નહિ કરી શકે. જો મારી શક્તિ કારખાનું નાખવા જેટલી ન હોય તો હું મારી શોધનું પેટંટ બીજા કોઈ મોટા વેપારીને વેચીને તેની પાસેથી સારી રકમ મેળવી શકું.

જગતના લગભગ બધા જ દેશોમાં આ જાતની પેટંટ પદ્ધતિ પ્રચલિત છે. હિંદમાં પણ ૮૦ વરસથી આ પદ્ધતિ ચાલુ છે, પણ માત્ર તેની મર્યાદા બ્રિટિશ હિંદ અને બલુચિસ્તાન પૂરતી છે. કેટલાંક દેશી રાજ્યોમાં સ્વતંત્ર પેટંટ પદ્ધતિ અસ્તિત્વમાં છે. કેટલાક દેશોની પરસ્પર સમજૂતીથી આંતરરાષ્ટ્રીય પેટંટ પદ્ધતિ પણ અસ્તિત્વમાં આવી છે, જોકે હિંદુસ્તાન હજુ તેમાં સામેલ થયું નથી. કોઈ પણ વ્યક્તિ કોઈ પણ દેશનું પેટંટ લઈ શકે છે.

પેટંટ માટે બધી શોધોને પસંદ કરવામાં આવતી નથી. નીચે બતાવ્યા પ્રમાણેની શોધ પેટંટ મેળવવાને યોગ્ય ગણાય છે: (૧) તે શોધ કોઈ વસ્તુના ઉત્પાદનને લગતી હોવી જોઈએ, (૨) તેની કૃતિ તદ્દન અભિનવ હોવી જોઈએ અને તેના મૂળમાં સંશોધન બુદ્ધિની ચમક હોવી જોઈએ, (૩) તે શોધ કાયદા તથા નૈતિક કલ્પનાની આડે આવતી ન હોવી જોઈએ. શોધ કરનારે પોતાની શોધ તદ્દન નવી છે એની ખાત્રી કર્યા પછી જ પેટંટના માહિતી રજિસ્ટરમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તરત અરજી કરવી અને પેટંટ મળતા સુધી પોતાની શોધને ખાનગીમાં કે જાહેરમાં પ્રસિદ્ધિ નહિ આપવાની કાળજી રાખવી. કોઈ પણ પેટંટની મુદત લગભગ ૧૬ વર્ષની હોય છે ને પછી કાયદા પ્રમાણે તે રદ થાય છે. અરજી કરવાથી માંડીને આટલો વખત પેટંટ ચાલુ રહે તે માટે જ ફી વખતોવખત ભરવી પડે છે તેનો કુલ ખર્ચ આશરે ૧૨૫૦ રૂપિયા આવે છે, પણ પેટંટ મળ્યાના દિવસથી [illegible] ૪ વર્ષ સુધી બિલકુલ ફી લેવામાં આવતી નથી.

૧૯૧૧ના ઇન્ડિયન પેટન્ટ્સ ઍન્ડ ડિઝાઇન્સ ઍક્ટ નામના કાયદા અનુસાર ૪ જાતના પેટંટ અપાય છે: (૧) સાદું પેટંટ. સરકારની કચેરીમાં જે તારીખે અરજી કરી હોય તે તારીખ 'પેટંટની અરજીની તારીખ' ગણાય છે. (૨) આયાતનું પેટંટ. બીજા દેશોમાં પણ શોધનું પેટંટ લેવાય તે માટે બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન સાથે કરાર કરેલા કોઈ પણ દેશમાં સરકારી ખાતામાં કરેલી અરજીની તારીખ બધા દેશોમાં 'પેટંટની અરજીની તારીખ' ગણાય છે. (આ યોજનામાં સામેલ થયેલા દેશો: હિંદુસ્તાન, ઑસ્ટ્રેલિયા, કૅનેડા, સીલોન, ન્યૂઝીલૅંડ, આયર્લૅંડ, યુનાઇટેડ કિંગ્ડમ, યુનિયન ઑફ સાઉથ આફ્રિકા, વડોદરા રાજ્ય, મૈસુર રાજ્ય અને રામપુર રાજ્ય.) (૩) જેને માટે પહેલાં પેટંટ અપાઈ ગયું હોય તેવી શોધની મુદત વધારવાનું, સુધારવાનું અથવા ફેરફાર કરવાનું પેટંટ, (૪) ગુપ્ત પેટંટ. આ પેટંટ વહાણો અથવા લડાઈના શસ્ત્રો સંબંધીની શોધોને અપાય છે.

નવી શોધ કરનારને ઉત્તેજન મળે, તેમની નવી શોધોની પેટંટ ખાતા મારફત આખા જગતને જાણ થાય અને તે શોધ પ્રમાણેની વસ્તુ બનાવવા માટે કારખાનું કરવા મૂડી મળે. જ્યાં સુધી તેનો નવો ધંધો બાલ્યાવસ્થામાં હોય ત્યાં સુધી તેને હરીફાઈથી રક્ષણ મળે ઇત્યાદિ દેશને હિતકારક એવા અનેક હિતો પેટંટ પદ્ધતિથી સધાય છે. એ પદ્ધતિને લઈને દેશમાં અનેક નવી શોધો થાય છે અને તેથી ઉદ્યોગ-ધંધાનો વિકાસ કેટલો ઝડપી થાય છે તે આજ જગતના સૌથી સમૃદ્ધ ગણાતા અમેરિકાના દાખલા પરથી સમજાશે.

અમેરિકામાં પેટંટ પદ્ધતિ ઈ. ૧૮૩૬થી ચાલુ થઈ ત્યારથી દર વર્ષે પેટંટ [illegible] ની સંખ્યા [illegible] વધતી જાય છે. [illegible] લાખ પેટંટ [illegible]

માત્ર ૧૮ વર્ષમાં અપાયા તેમજી ૧૩ વર્ષ અને છેલ્લે ૧૧ વર્ષમા જ તેટલા પેટંટ અપાયા દર વર્ષે દસ લાખ ડૉલરની કમાણી આપનારા આજે અમેરિકામાં ૫૦ પેટંટ છે, ૫ લાખ ડૉલર કમાઇ આપનારા ૮૦૦ અને ૧ લાખ ડૉલર કરતા વધુ આપનારા ૧૦થી ૨૦ હજાર પેટંટો છે અમેરિકાના ઉદ્યોગપતિઓએ પેટંટ પદ્ધતિનો ખૂબ ઉપયોગ કરી લીધો છે ત્યાની સેંકડે ૮૦ ટકા નોકરીઓ પેટંટને લીધે યંત્રોની શોધોને કારણે નિર્માણ થઈ છે અમેરિકાની કુલ ઔદ્યોગિક સંપત્તિના ૮૫ ટકા સંપત્તિ પેટંટ ઉપર મેળવેલી છે આમ પેટંટ પદ્ધતિ દેશને સમૃદ્ધ બનાવવાના કાર્યમા કેવો મોટો ફાળો આપે છે તે દેખાઇ આવશે

હિંદમા પેટંટ પદ્ધતિ ૧૮૫૬થી ચાલુ છે પહેલે વર્ષે કુલ ૩૩ અરજીઓ આવી હતી જેમા એક પણ હિંદી માણસની નહોતી ! ઈ ૧૯૦૦ની સાલમા આવેલી ૪૯૨ અરજીઓમાથી માત્ર ૪૫ હિંદીઓની હતી, ૧૯૨૫મા કુલ ૧૦૦૦ અરજીઓ આવી જેમાથી ૭૧ હિંદીઓની હતી અને ૧૯૪૬મા ૨૬૧૦ અરજી આવી તેમા ફક્ત ૨૬૬ હિંદી માણસો ની હતી ! આમ, હજુ હિંદુસ્તાન પેટંટની બાબતમા જગતમા સૌથી પાછળ છે, એટલુ જ નહિ પણ હિંદના પેટંટોનો મોટો ભાગ તો અંગ્રેજ અને અમેરિકનોને ફાળે જાય છે અમેરિકામા તો દર વર્ષે સરાસરી અરધો લાખ પેટંટ અપાય છે !

આપણા દેશમા સંશોધન માટે વિશાળ ક્ષેત્ર રહ્યુ છે હિંદના કારખાનાઓને જે નવા માલની જરૂર પડે છે તે માટે ઘણુંખરુ પર દેશ ઉપર આધાર રાખવો પડે છે હિંદી સંશોધકો જો પોતાની દૃષ્ટિ આ તરફ ફેરવે તો તેઓ ઘણુ કરી શકે તેમ છે હવેથી પણ જો આપણા સંશોધકો, ઉદ્યોગપતિઓ તથા મૂડીદારો આ પેટંટ પદ્ધતિનો સારો ઉપયોગ કરશે તો દેશની ઔદ્યોગિક પ્રગતિ ઝપાટાબંધ થતા વાર નહિ લાગે (ઈન્વેન્ટર ઉપરથી)

બરોબુદર જાવાનું અમર મંદિર

જાવાની મધ્યમા આવેલુ બરોબુદરનુ પ્રખ્યાત સમાધિ મંદિર તેના અલૌકિક શિલ્પવૈભવ વિશાળ સમપ્રમાણ બાંધણી, તથા ઉચ્ચ કલાતત્ત્વને કારણે જગતભરનુ એક આશ્ચર્ય ગણાય છે કોઇ પણ દેશનો કોઈ પણ ધર્મનો પ્રવાસી ત્યાની અજબ શિલ્પસમૃદ્ધિ જોતા જ આશ્ચર્યથી અવાક્ બની જાય છે

આ અમર મંદિરની રચના માટે આપણે હિંદીઓ સાચી રીતે ગૌરવ લઇ શકીએ તેમ છે હિંદની શ્રેષ્ઠ શિલ્પ તથા સ્થાપત્ય કલાનો તે કીર્તિ સ્તંભ છે તેનુ નિર્માણ કર્યું છે હિંદીઓના કલામય હાથોએ સાતમી સદીમા બૌદ્ધ ધર્મનો દિવ્ય સંદેશ ફેલાવવા માટે હિંદીઓ જગતભરમા ગયા હતા ત્યારે તેમાના કેટલાક હિંદના અગ્નિ ખૂણામા આવેલા જાવા બેટ પર પણ પહોચી ગયા ત્યા તેમણે બૌદ્ધ ધર્મની સૌરભ ફેલાવી એટલુ જ નહિ પણ પોતાનું કલાકૌશલ, બુદ્ધિશક્તિ તથા અપરિમિત ધન ખર્ચીને એક એવા ભવ્ય અને ઉદાત્ત મંદિરનુ નિર્માણ કર્યું કે જેને કારણે જાવા સમસ્ત જગતનુ એક યાત્રાધામ થઈ પડ્યુ

જાવાની રાજધાની જોક્જાકાર્તાથી પંદર માઇલ વાયવ્ય ખૂણામા આવેલુ આ મંદિર એક ટેકરી પર બંધેલુ છે તેની ઊંચાઇ ૧૧૮ ફૂટ છે અને પાયાનો ઘેરાવો ૨૦૦૦ ફૂટ છે તેમા ૬ ચોરસ માળ આવેલા હોઈ તેમની ઉપર કુલ ૭૩ શિખરો (cupola) ઊભા કરેલા છે મોટા શિખરની આસપાસ વર્તુળાકારે ત્રણ સપાટી પર બાકીના શિખરો આવેલા છે મંદિરના સૌથી ઊંચા શિખર પર જે ઘુમ્મટ છે તે બાવન ફૂટ કરતા વે મોટો છે તે મંદિર વિષેની વધુ માહિતી દાખિલામા આવેલા કસનજી મ દેસાઈના લેખમાથી ઉતારી છે

તે યુગમા એ બરોબુદરની મણતરી જગતના સર્વશ્રેષ્ઠ સમા મંદિરમા થતી હતી આઠસો વરસ સુધી જોવા માટે તથા એની જ કરવા માટે દર વરસે દેશદેશાવરથી લાખોની સંખ્યામા લો આવતા હતા આજે પણ એને ટક્કર મારે એવુ બીજુ એકે સમાધિ મંદિર હજી તૈયાર થયુ નથી પ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિક શ્રી આલ્ફ્રેડ રસે લેસ એ સબંધે કહે છે 'બરોબુદર મંદિરની રચનામા માણસે અપરિમેય ધન, પરિશ્રમ અને રચનાચાતુરી જેટલા ખરચાયા છે, તે આગળ પિરામિડોના નિર્માણની લાગત ને ઉદ્યમ બહુ તુચ્છ છે'

લગભગ પંદરમી સદી સુધી બરોબુદરને ધારણે જાવા એક યાત્રાનુ ધામ ગનાતુ હતુ પરંતુ પાછળથી આવેલા મુસલમાનોએ જાવાનો કબજો લીધા પછી આ પવિત્ર સ્થળનુ માહાત્મ્ય ઓછુ થઇ ગ જંગલોથી તથા આસપાસના જ્વાળામુખીઓના લાવારસથી ઢં ઇ ગયુ ૧૯મી સદીમા પોતાનુ સામ્રાજ્ય વધારવા આવેલા ડચ લો એ એનો પુનરુદ્ધાર કર્યો ત્યારથી ફરી એની કીર્તિ જગતમા ફેલા

બરોબુદરની બાંધણી આશ્ચર્યજનક છે આમા શિલ્પકલાની જે કુશળતા પ્રકાશમા આવી છે તે ભારતીય શિલ્પના ઇતિહાસમા અ પમ છે તેનુ ઉચ્ચ શિલ્પનિર્માણ એની શ્રેષ્ઠ અને સ્થાયી નીવ પર છે કે સેંકડો વરસ સુધી મરામત વગર પડી રહેવા છતા યે તે આ જ બંધાવ્યા જેવુ લાગે છે'

મંદિરની બહારની વેદી પરથી અંદર જતાં એક ત્રીસ ખૂણાવાળી સપાટ જગ્યા આવે છે મંદિરનો સૌથી નીચેનો ભાગ આ જ છે એમ લેતા જણાય, પણ એની નીચે એવી જ બીજી બે સપાટ જગ્યા કરેલી છે એક આ ફરશથી છ ફૂટ નીચે ને બીજી તે ફરશથી દશ ફૂટ નીચે છેલ્લી ફરશ આગળ મંદિરનો પાયો છે નીચેની ફરશથી ઉપર સુધી જવા માટે સીડીઓ બનાવેલી છે ત્રીજી ફરશના ઘેરાવામાં બહાર જવા આવવા માટે બારણા મૂકેલા છે આ બારણા સાથે મૂકેલાં સીડીઓમા પથ્થરની મનોરમ સિંહ-મૂર્તિઓ છે ત્રીસ ખૂણાવાળી ત્રીજી સપાટ જગાથી ઘણી સીડીઓ ઉપર ઘુમ્મટ તરફ જાય છે પાયાથી ઘુમ્મટ સુધી મંદિરના ઘણા ભાગ છે દરેક ભાગમા ક ફૂટનો એક ચોતરો છે

આ વિશાળ મંદિરમા દસ દસ ફૂટને અંતરે ગોખલા છે આમ મંદિરના કેટલાયે ભાગ છે ને કેટલાયે ચોતરા છે આ દરેક થરના ચોતરામાથી અસંખ્ય પશુપક્ષી ને રાક્ષસના મોં જેમાથી પાણી જવાના જે રસ્તા બનાવ્યા છે તેના કલાકૌશલ્ય પ મુગ્ધ થઇ જવાય છે મંદિરના જેટલા ખૂણા છે તે બધામા સુંદર ગોખલો છે અને તે દરેક ગોખલામા પદ્માસનવાળી ભગવાન બુદ્ધની સુંદર મૂર્તિ બેસાડવામા આવી છે મંદિરની ચારે તરફ એટલી કલામય રીતથી જાતકની બધી કથાઓ કોતરવામા આવેલી છે કે તે જોઇને દરેક જાત્રાળુનુ માથુ શ્રદ્ધાથી નમી પડે ચોથા થરથી ઉપર જવા માટે બાર બાર સીડીઓનો એક માળ છે એ ચબૂતરો મજબૂત પથ્થરના કોટથી ઘેરાએલો છે તે ગોળાકાર વદી છે આવી ઘણી વેદીઓ છે તેના ઉપર સમેગ્રપણે અદ્વિતીય શિલ્પ સૌન્દર્યના ગૌરવરૂપ નાના નાના જાળીદાર મંદિરો છે ઘાના શિખર પર એક આઠ ખૂણાકાર થાંભલો છે તે ઉપરની સ્તૂપને જાળીદાર બનાવેલો છે આ દરેક મંદિરમા ભગવાન બુદ્ધની એક એક મૂર્તિ બેસાડેલી છે

અત્યારે જાવામા ચાલી રહેલા ઇન્ડોનેશિયન અને ડચ યુદ્ધમા જાવાની આ શ્રેષ્ઠ કૃતિનો ધ્વંસ ન થાય તેમ આપણે ઇચ્છીએ

(ઑક્ટોબર ૧૯૪૭)

સપ્ટેમ્બર—તવારીખ

તા. ૧ કલકત્તામાં ફરી રમખાણો ફાટી નીકળવાથી મહાત્માજીએ ઉપવાસ શરૂ કર્યા

તા. ૪ કલકત્તામાં શાંતિ સ્થપાતાં ૭૩ કલાકના ઉપવાસ બાદ મહાત્માજીએ પારણાં કર્યાં

તા. ૬ શૌર્ય ને સરદારિતાના સંગમ સમા મહાન ગુજરાતી કર્નલ જોરાવરસિંહજીનું ભાવનગરમાં અવસાન

તા. ૮ દિલ્હીમાં મોટા પાયા પર રમખાણ

તા. ૧૧ હરિજનોને મંદિર પ્રવેશના હક્ક આપતો ખરડો મુંબઈ ધારાસભામાં પસાર

તા. ૧૩ હિંદીઓને નિઃશસ્ત્ર બનાવતો ૧૮૭૮નો શસ્ત્ર પ્રતિબંધનો કાયદો રદ કરવાનો ધોરણ મુંબઈ સરકાર રદ કર્યો

હિંદી સંસ્કૃતિના મહાન અભ્યાસક—પ્રચારક અને કલામર્મજ્ઞ ડૉ. આનંદ કુમારસ્વામીનું અમેરિકામાં અવસાન

તા. ૧૪ સર સિરિલ રૅડક્લિફે આપેલા પંજાબ ને બંગાળની સરહદના ચુકાદામાં હિંદ સરકારે સુધારા કરવાનો નિર્ણય કર્યો

તા. ૨૮ ખેતી થઈ શકે તેવી જમીનને નાના ટુકડામાં વહેંચતા અટકાવતો પ્રતિબંધ મૂકતો કાયદો મુંબઈ ધારાસભામાં પસાર થયો

તા. ૨૧ હવે પછી બૂરખીગમાં મહુકાગતાધિકારને ધોરણે થવાની જાહેરાત

તા. ૨૪ કેટલાક અનામત વિષયો સિવાય ના બધા ખાતાઓ પ્રજાકીય પ્રધાનોને સોંપવાની મહૈસૂરના રાજાની જાહેરાત

તા. ૨૫ પાકિસ્તાનનો સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ (યૂનો)ના સભ્ય તરીકે સ્વીકાર પ્રજાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ જૂનાગઢ રાજ્યને પાકિસ્તાન સાથે જોડવાથી પ્રજાએ તે જોડાણનો વિરોધ કરી તેની સામે પોતાની જુદી પ્રતિ સરકાર (આરઝી હકૂમત) સ્થાપી, યુદ્ધ જાહેર કર્યું

તા. ૨૬ નાગપુર યુનિવર્સિટીએ તમામ અન્ડર ગ્રેજ્યુએટ વિદ્યાર્થીઓને ફરજિયાત લશ્કરી તાલીમ આપવાની યોજના કરી

તા. ૩૦ પશ્ચિમ પંજાબમાં બિયાસ સતલજ ને રાવી નદીમાં ભારે પૂર આવવાને કારણે ૧ લાખ [illegible] નિરાશ્રિતો ગુમ થયા

આ માસ (ઑક્ટોબર) ઇતિહાસમાં

તા. ૧ થીઓસોફિકલ ચળવળનો હિંદમાં પાયો નાખનાર અને હિંદની સાંસ્કૃતિક ધાર્મિક તથા રાષ્ટ્રીય પ્રગતિમાં ઉમદા ફાળો આપી તે માટે જીવન સમર્પણ કરનાર આંગ્લ મહિલા ઍની બેસંટનો જન્મ ૧૮૪૭ આ મહિનામાં હિંદમાં તેમજ અન્યત્ર તેમની જન્મશતાબ્દી ઉજવાય છે

તા. ૩ હરબિલાસ સારડાનું બાળ લગ્ન નિષેધ બિલ ધારાસભામાં પસાર થયું ૧૯૨[illegible]

તા. ૧૧ વરાળથી ચાલતી પહેલી હોડી ન્યૂયોર્ક હોબોકન વચ્ચે ચાલુ થઈ ૧૮૧૧

તા. ૧૪ જીનાના યુદ્ધમાં નેપોલિયને જર્મનીના પ્રશિયન સૈન્યને સખત હાર આપી ૧૮૦૬

તા. ૧૬ સૌંદર્યમૂર્તિ ફ્રેંચ રાણી મેરી આન્તવાનેતનો શિરચ્છેદ ૧૭૯૩

તા. ૧૭ ભારતીય ફિલસૂફીના તત્ત્વજ્ઞ યોગી સ્વામી રામતીર્થની જળસમાધિ ૧૯૦૬

તા. ૨૨ પ્રાચીન ગ્રીસ સામે તુર્કસ્તાન સામે લડીને પોતાને સ્વતંત્ર જાહેર કર્યું ૧૮૨૨

તા. ૨૯ તુર્કસ્તાનના તારણહાર મુસ્તફા કમાલ પાશાએ આપખુદ સત્તાધારી સુલતાનશાહી અને ધર્મગુરુઓની ગાદી ખિલાફત રદ કરીને લોકસત્તાની સ્થાપના કરી ૧૯૨૩

તા. ૩૧ સાયમન કમિશનના વિરોધી સરઘસનો મોરચો સાચવતા લાલા લજપતરાય ઉપર લાઠીમાર થયો, ૧૯૨૮ (જેને પરિણામે થોડા દિવસમાં તેમનું મૃત્યુ નીપજ્યું)

આ માસની જન્મતિથિ
બદરૂદ્દીન તૈયબજી

ધર્મ યા કોમને દેશસેવાની આડે ન આવવા દેનારા જે વિરલ રાષ્ટ્રીય મુસ્લિમો હિંદમાં થઈ ગયા તેમાં બદરૂદ્દીન તૈયબજીનું સ્થાન ઘણું ઊંચું છે મુંબઈના એક પૈસાદાર આરબ વેપારી કુટુંબમાં ઇ. સ. ૧૮૪૪ની ૮મી ઑક્ટોબરે તેમનો જન્મ હાઈસ્કૂલનું શિક્ષણ લેતા આંખ બગડવાથી ઔષધોપચાર માટે તેમને ફ્રાન્સ મોકલવામાં આવ્યા ત્યાંથી સારા થયા પછી તે લંડન ગયા અને ત્યાં મૅટ્રિક થઈ ૧૮૬૭માં બૅરિસ્ટરની પરીક્ષા પાસ કરીને તે હિંદ પાછા ફર્યાં ને મુંબઈમાં વકીલાત શરૂ કરી પોતાની બાહોશી ને ખંતથી જૂજ વખતમાં તેમણે વકીલ તરીકે સારી નામના મેળવી તેમની બુદ્ધિમત્તાથી આકર્ષાઈ મુંબઈના ગવર્નરે તેમને લેજિસ્લેટિવ કૉંસિલમાં સભ્ય નીમ્યા અને સમાજહિતની વાતોની ધગશ તથા વક્તૃત્વને કારણે તે જાહેર જીવનમાં પણ પ્રકાશી નીકળ્યા

દેશની ઉન્નતિ માટે કૉંગ્રેસની સ્થાપનામાં તથા તેના સંવર્ધનમાં તેમણે તનમનથી ભાગ લીધો હતો તેની કદર તરીકે ઇ. ૧૮૮૭માં મદ્રાસ કૉંગ્રેસના પ્રમુખપદનો મુગટ તેમને પહેરાવવામાં આવ્યો તે સ્થાનથી તેમણે આપેલું ભાષણ તેમની દેશદાઝ તથા વક્તૃત્વ શક્તિનો નમૂનો છે અંત સુધી તે કૉંગ્રેસના આજીવન સેવક રહ્યા હતા

હિંદના મુસ્લિમ સમાજમાંથી સામાજિક ધાર્મિક અને શૈક્ષણિક અજ્ઞાન દૂર કરવા તેમણે અથાગ પરિશ્રમ લીધો મુસલમાનોના વિકાસ માટે સ્થપાયેલી અંજુમન ઈસ્લામના સેક્રેટરી તથા પ્રમુખ સ્થાને રહી તેની પ્રગતિમાં તેમણે મોટો ફાળો આપ્યો હતો પોતાની પુત્રીઓને ઇંગ્લંડ ભણવા મોકલી તેમણે સામાજિક સુધારાનો પ્રત્યક્ષ દાખલો બેસાડેલો ઇ. ૧૮૯૫માં તે મુંબઈની હાઈકોર્ટના જજ નીમાયા અને એ સ્થાનેથી લોકમાન્ય ટિળકના રાજદ્રોહના મુકદ્દમા વખતે તેમને જામીન પર છોડવાની તેમણે હિંમત બતાવેલી ઇ. ૧૯૦૬માં તેમની આંખની નૂરી વિષાદ રીતે ઓછી થવાથી તે પાછા [illegible] ગયા, ત્યાં હૃદયરોગને લીધે ૧૯મી ઑગસ્ટે તેમનું ઓચિંતું મૃત્યુ થયું

આ માસનો પ્રસંગ વિશેષ ટ્રફાલ્ગરનું યુદ્ધ ઇ. ૧૮૦૫ની ૨૧મી ઑક્ટોબર અંગ્રેજો અને નેપોલિયન વચ્ચે થયેલું આ નૌકાયુદ્ધ અંગ્રેજ પ્રજાના ઇતિહાસનું સુવર્ણ પૃષ્ઠ ગણાય છે ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે આવેલી ૩૦ માઈલની ઇંગ્લિશ ખાડી એ જ નેપોલિયનને સિદ્ધિની આડમાં આવવા જેવું મજબૂત છતાં અંગ્રેજ નૌકાદળને ગમે તે ભોગે પરાસ્ત કરવાનો નિરધાર કરીને નેપોલિયને પોતાના તથા સ્પેનના સંયુક્ત નૌકાદળ વડે ઇંગ્લિશ ખાડી પર આક્રમણ કરવા હુકમ કર્યો પણ રસ્તામાં જ સ્પેનની ટ્રફાલ્ગર ભૂશિર આગળ અંગ્રેજ નૌકાદળ ચોકી કરતા અંગ્રેજ નૌકાપતિ નેલ્સન સાથે તેમનો ભેટો થઈ ગયો ત્યાં ખૂનખાર યુદ્ધ થયું તેમાં નેલ્સને અદ્ભુત શૌર્ય તથા બહાદુરી બતાવી પોતાના પ્રાણની પણ આહુતિ આપીને ફ્રેન્ચ નૌકાદળનો એવો તો ખુરદો કાઢી નાખ્યો કે ઇંગ્લંડ પર ચઢાઈ કરવાના નેપોલિયનના મનોરથો ધૂળમાં મળી ગયા આ યુદ્ધમાં થયેલા અંગ્રેજોના વિજયે ઇંગ્લંડને શ્રેષ્ઠ નૌકાસત્તાનું બિરુદ અપાવી તેના જગત સાથેના વ્યવહાર અબાધિત કરી દીધા અને તે પછી દુનિયાભરમાં તેઓ જેના પર સૂર્ય કદી આથમતો નથી એવું પોતાનું સામ્રાજ્ય પ્રસારી શક્યા

માત્ર ૧૮ વર્ષમાં અપાયાં તેપછી ૧૩ વર્ષ અને છેલ્લે ૧૧ વર્ષમાં જ તેટલાં પેટંટ અપાયાં! દર વર્ષે દસ લાખ ડૉલરની કમાણી આપનારાં આજે અમેરિકામાં ૫૦ પેટંટ છે, ૫ લાખ ડૉલર કમાઇ આપનારાં ૮૦૦ અને ૧ લાખ ડૉલર કરતાં વધુ આપનારાં ૧૫થી ૨૦ હજાર પેટંટો છે' અમેરિકાના ઉદ્યોગપતિઓએ પેટંટ પદ્ધતિનો ખૂબ ઉપયોગ કરી લીધો છે ત્યાંની સેંકડે ૮૦ ટકા નોકરીઓ પેટંટને લીધે થએલી શોધોને કારણે નિર્માણ થઈ છે! અમેરિકાની કુલ ઔદ્યોગિક સંપત્તિના ૮૫ ટકા સંપત્તિ પેટંટ ઉપર મેળવેલી છે આમ પેટંટ પદ્ધતિ દેશને સમૃદ્ધ બનાવવાના કાર્યમાં કેવો મોટો ફાળો આપે છે તે દેખાઇ આવશે

હિંદમાં પેટંટ પદ્ધતિ ૧૮૫૬થી ચાલુ છે પહેલે વર્ષે કુલ ૩૩ અરજીઓ આવી હતી જેમાં એક પણ હિંદી માણસની નહોતી! ઈ ૧૯૦૦ની સાલમાં આવેલી ૪૯૨ અરજીઓમાંથી માત્ર ૪૫ હિંદીઓની હતી, ૧૯૨૫માં કુલ ૧૦૦૦ અરજીઓ આવી જેમાંથી ૭૨ હિંદીઓની હતી અને ૧૯૪૬માં ૨૬૧૦ અરજી આવી તેમાં ફક્ત ૨૬૬ હિંદી માણસોની હતી! આમ, હજુ હિંદુસ્તાન પેટંટની બાબતમાં જગતમાં સૌથી પાછળ છે, એટલું જ નહિ પણ હિંદનાં પેટંટોનો મોટો ભાગ તો અંગ્રેજ અને અમેરિકનોને ફાળે જાય છે. અમેરિકામાં તો દર વર્ષે સરાસરી અરધો લાખ પેટંટ અપાય છે!

આપણા દેશમાં સંશોધન માટે વિશાળ ક્ષેત્ર પડયુ છે. હિંદના કારખાનાઓને જે કાચા માલની જરૂર પડે છે તે માટે ઘણુંખરું પરદેશ ઉપર આધાર રાખવો પડે છે હિંદી સંશોધકો જો પોતાની દૃષ્ટિ આ તરફ ફેરવે તો તેઓ ઘણું કરી શકે તેમ છે હવેથી પણ જો આપણા સંશોધકો, ઉદ્યોગપતિઓ તથા મૂડીદારો આ પેટંટ પદ્ધતિનો સારો ઉપયોગ કરશે તો દેશની ઔદ્યોગિક પ્રગતિ ઝપાટાબંધ થતા વાર નહિ લાગે ('કિર્લોસ્કર' ઉપરથી)

બરોબુદર જાવાનું અમર મંદિર

જાવાની મધ્યમાં આવેલુ બરોબુદરનુ પ્રખ્યાત સમાધિ-મંદિર તેના અલૌકિક શિલ્પવૈભવ, વિશાળ સમપ્રમાણ બાંધણી, તથા ઉચ્ચ કલાતત્ત્વને કારણે જગતભરનુ એક આશ્ચર્ય ગણાય છે કોઇ પણ દેશનો, કોઈપણ ધર્મનો પ્રવાસી ત્યાંની અજબ શિલ્પસમૃદ્ધિ જોતા જ આશ્ચર્યથી અવાક્ બની જાય છે

આ અમર મંદિરની રચના માટે આપણે હિંદીઓ સાચી રીતે મગરૂબી લઇ શકીએ તેમ છે હિંદની શ્રેષ્ઠ શિલ્પ તથા સ્થાપત્ય કલાનો તે કીર્તિ-ધ્વજ છે તેનું નિર્માણ કર્યું છે હિંદીઓના કલામય હાથોએ સાતમી સદીમાં બૌદ્ધ ધર્મનો દિવ્ય સંદેશ ફેલાવવા માટે હિંદીઓ જગતભરમાં ગયા હતા ત્યારે તેમાના કેટલાક હિંદના અગ્નિ ખૂણામાં આવેલા જાવા બેટ પર પણ પહોંચી ગયા. ત્યાં તેમણે બૌદ્ધ ધર્મની સૌરભ ફેલાવી એટલું જ નહિ પણ, પોતાનું કલાકૌશલ, બુદ્ધિશક્તિ તથા અપરિમિત ધન ખર્ચીને એક એવા ભવ્ય અને ઉદાત્ત મંદિરનુ નિર્માણ કર્યું કે જેને કારણે જાવા સમસ્ત જગતનું એક યાત્રાધામ થઈ પડયુ

જાવાની રાજધાની જોકજાકાર્તાથી પંદર માઇલ વાયવ્ય ખૂણામાં આવેલુ આ મંદિર એક ટેકરી પર બાંધેલું છે. તેની ઉંચાઇ ૧૧૮ ફૂટ છે અને પાયાનો ઘેરાવો ૨૦૦૦ ફૂટ છે તેમાં ૬ ચોરસ માળ આવેલા હોઈ તેમની ઉપર કુલ ૭૩ શિખરો (cupola) ઊભા કરેલા છે મોટા શિખરની આસપાસ વર્તુળાકારે ત્રણ સપાટી પર બીજા શિખરો આવેલા છે મંદિરના સૌથી ઊંચા શિખર પર જે ઘુમ્મટ છે તે બાવન ફૂટ કરતાયે મોટો છે તે મંદિર વિષેની વધુ માહિતી [illegible] ના લેખમાંથી ઉતારી છે

તે યુગમાં એ બરોબુદરની ગણતરી જગતના સર્વશ્રેષ્ઠ સમાધિ મંદિરમાં થતી હતી. સેંકડો વરસ સુધી જોવા માટે તથા એની યાત્રા કરવા માટે દર વરસે દેશદેશાવરથી લાખોની સંખ્યામાં લોકો આવતા હતા. આજે પણ એને ટક્કર મારે એવું બીજું એકે સમાધિમંદિર હજી તૈયાર થયું નથી. પ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિક શ્રી આલ્ફ્રેડ રસેલ વૉલેસ એ સંબંધે કહે છે: 'બરોબુદર મંદિરની રચનામાં માણસોનું અપરિમેય ધન, પરિશ્રમ અને રચનાચાતુરી જેટલાં ખરચાયાં છે, તેની આગળ પિરામિડોના નિર્માણની લાગત તો ઘણી બહુ તુચ્છ છે'

લગભગ પંદરમી સદી સુધી બરોબુદરને કારણે જાવા એક જાત્રાનું ધામ મનાતું હતું. પરંતુ પાછળથી આવેલા મુસલમાનોએ જાવાનો કબજો લીધા પછી આ પવિત્ર સ્થળનુ માહાત્મ્ય ઓછું થઈ ગયું. જંગલોથી તથા આસપાસના જ્વાળામુખીઓના લાવારસથી એ ઢંકાઇ ગયું. ૧૯મી સદીમાં પોતાનું સામ્રાજ્ય વધારવા આવેલા ડચલોકોએ એનો પુનરુદ્ધાર કર્યો ત્યારથી ફરી એની કીર્તિ જગતમાં ફેલાઈ.

બરોબુદરની બાંધણી આશ્ચર્યજનક છે એમાં શિલ્પકલાની જે કુશળતા પ્રકાશમાં આવી છે તે ભારતીય શિલ્પના ઇતિહાસમાં અનુપમ છે તેનું ઉચ્ચ શિલ્પનિર્માણ એવી શ્રેષ્ઠ અને સ્થાયી કલા બતાવે છે કે સેંકડો વરસ સુધી મરામત વગર પડી રહેવા છતાયે તે જાણે જ બંધાવ્યા જેવું લાગે છે!

મંદિરની બહારની વેદી પરથી અંદર જતાં એક ત્રીસ ખૂણાવાળી સપાટ જગ્યા આવે છે. મંદિરનો સૌથી નીચેનો ભાગ આ જ છે એમ જોતાં જણાય, પણ એની નીચે એવી જ બીજી બે સપાટ જગ્યાઓ આવેલી છે એક આ ફરસથી છ ફૂટ નીચે, ને બીજી તે ફરસથી દસ ફૂટ નીચે છેલ્લી ફરસ આગળ મંદિરનો પાયો છે. નીચેની ફરસથી ઉપર સુધી જવા માટે સીડીઓ બનાવેલી છે ત્રીજી ફરસના ઘેરાવામાંથી બહાર જવા-આવવા માટે બારણાં મૂકેલાં છે આ બારણાં સામે મૂકેલી સીડીઓ આગળ પથ્થરની મનોહર સિંહ-મૂર્તિઓ છે. ત્રીસ ખૂણાવાળી ત્રીજી સપાટ જગાથી ઘણી સીડીઓ ઉપર ગુંબજ તરફ જાય છે પાયાથી ગુંબજ સુધી મંદિરના ઘણા ભાગ છે દરેક ભાગમાં છ ફૂટનો એક ચોતરો છે.

આ વિશાળ મંદિરમાં દસ દસ ફૂટને અંતરે એકેક [illegible] છે. આમ મંદિરના કેટલાયે ભાગ છે ને કેટલાયે ચોતરા છે આ દરેક થરના ચોતરામાંથી અસંખ્ય પશુપક્ષી ને રાક્ષસનાં મોં બનાવી તેમાંથી પાણી જવાના જે રસ્તા બનાવ્યા છે તેના કલાકૌશલ્ય પર મુગ્ધ થઇ જવાય છે મંદિરના જેટલા ખૂણા છે, તે બધામાં એકેક સુંદર ગોખલો છે અને તે દરેક ગોખલામાં પદ્માસનવાળી ભગવાન બુદ્ધની સુંદર મૂર્તિ બેસાડવામાં આવી છે મંદિરની આ ચારે તરફ એટલી હૃદયંગમ રીતથી જાતકની બધી [illegible] કોતરવામાં આવેલી છે કે તે જોઇને દરેક જોનારનું માથુ નમી પડે ચોથા થરથી ઉપર જવા માટે બાર-બાર સીડીઓનો એક [illegible] છે એ ચબૂતરો મજબૂત પથ્થરના કોતરેલા [illegible] ગોળાકાર વેદી છે. આવી ઘણી વેદીઓ છે તેના ઉપર [illegible] અદ્વિતીય શિલ્પ સૌન્દર્યનાં ગૌરવશાળી નાનાં જાળીદાર મંદિરો છે [illegible] શિખર પર એક આઠ પાસાદાર થાંભલો છે તે ઉપરથી [illegible] જાળીદાર બનાવેલો છે આ દરેક મંદિરમાં [illegible] એકેક મૂર્તિ બેસાડેલી છે.

અત્યારે જાવામાં ચાલી રહેલા ઇન્ડોનેશિયન અને ડચો યુદ્ધમાં સ્થાની આ શ્રેષ્ઠ કૃતિનો ધ્વસ ન થાય તેમ આપણે [illegible]

(ઑક્ટોબર ૧૯૪૭)

નવાં પુસ્તકો

બે ચિત્રસંપુટો

સ્વાતંત્ર્ય યજ્ઞ જેને લીધે આપણને સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું તે આપ ણા આઝાદી જંગની સ્થાપણું અને બલિદાનની સંવેદનાને મૂર્તિ- મંત કરતા, આપણા આશાસ્પદ નવોદિત ચિત્રકાર ચંદ્ર ત્રિવેદીએ દોરેલા ભાવના અને રેખાના ઉત્તમ નમૂના રૂપ સાત ચિત્રોનો સંપુટ, પ્રકાશક-ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ. કર્નાન્ડિઝ પૂલ નીચે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ, ૨-૪-૦, **રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજી** બિહારમાં શાંતિ સ્થાપવા મહાત્માજીએ કરેલી ઐતિહાસિક યાત્રા પ્રસંગના જાણીતા ફોટોગ્રાફર જગન્નાથ મહેતાએ લીધેલા આઠ ભાવવાહી ચિત્રોનો સંપુટ, પ્રકાશક-રમણલાલ પી. સોની, મોડાસા, ૩-૦-૦

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનાં પ્રકાશનો

વિચાર માધુરી: ગુજરાતના વિદ્વાન ચિંતક સ્વ. આચાર્ય શ્રી આનન્દશંકર ધ્રુવના, 'સુદર્શન' તથા 'વસન્ત' સામયિકોમાં આવેલા લખાણો, સંસારસુધારો ઇત્યાદિ વિષયોને લગતા અભ્યાસપૂર્ણ લેખોનો સંગ્રહ. સંપાદકો-રામનારાયણ વિ. પાઠક તથા ઉમાશંકર જોષી, પૃષ્ઠ ૨૪૮, ૧-૦-૦, **હિંદમાં યુદ્ધોત્તર કેળવણીનો ઉત્કર્ષ** હિંદ સરકારના કેળવણી ખાતાના સલાહકાર સર જ્હૉન સાર્જન્ટે હિંદની કેળવણીના સર્વ પ્રકારો તથા તેની દિશા વિષે સમગ્ર દૃષ્ટિએ વિચાર કરી કાળજીપૂર્વક તૈયાર કરેલા અહેવાલનો અનુવાદ કરનાર-હીરાલાલ ગો. ધ્રુવ, પૃ ૧૯૨, ૧-૦-૦, **૫ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીનું જીવનચરિત્ર:** પુરાવિદ્યાના સમર્થ ને જગતખ્યાત ગુજરાતી વિદ્વાનનું વિસ્તૃત ચરિત્ર. લેખક શ્રી દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી, પૃ ૧૧૬, ૧-૦-૦, **રહમતે આલમ:** સૈયદ સુલેમાન નદવીએ હજરત મહંમદ પયગંબર સાહેબના ઉર્દૂમાં લખેલા ચરિત્રનો અનુવાદ કરનાર-વનમાળા નરહરિ પરીખ, પૃ ૧૩૬, ૧-૦-૦

નવજીવન કાર્યાલયનાં પ્રકાશનો

યંત્રની મર્યાદા યંત્રોથી થતા ગેરફાયદાઓ બતાવી તેની મર્યાદા નક્કી કરવું તથા તેને લગતા મ૦ ગાંધીજીના વિચારો રજૂ કરતું પુસ્તક, બીજી આવૃત્તિ લેખક-નરહરિ દ્વા. પરીખ, પ્ર૦ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, પૃ ૧૬૦, ૧-૦-૦, **લોકમાતા** કાવ્યમય ભાષામાં ભારતની નદીઓના જીવંત રસાળ પરિચય આપતા કાકાસાહેબ કાલેલકરના એ જાણીતા પુસ્તકની સુધારેલી ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ ૨૦૮, ૧-૪-૦, **લોકમાતા** ઉપરના જ ગુજરાતી પુસ્તકનો મરાઠી અનુવાદ, છેડે ટીકા સાથે પૃ૦૧૩૧, ૧-૦-૦, **અસ્પૃશ્યતા અને શાસ્ત્રો** વેદ, સ્મૃતિઓ પુરાણો, ઇત્યાદિ ધાર્મિક ગ્રંથોનાં તથા આપણા આચાર્યો તથા સાધુસંતોના વચનો ટાંકી અસ્પૃશ્યતાને શાસ્ત્રોનો આધાર નથી એમ પુરવાર કરતું પુસ્તક -ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ, પૃ ૭૫૧, ૩ ૦ ૦, **તારુણ્યમાં પ્રવેશતી કન્યાને પત્રો** માસિક ધર્મ, લગ્ન, જનનવ્યાપાર વગેરે ઘણા ઉપયોગી વિષયોને લગતી માહિતી આપણી કન્યાઓને માતા પાસે આપતું લોકપ્રિય પુસ્તક, સુધારેલી પાંચમી આવૃત્તિ નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ, પૃ ૧૧૬, ૧ ૦ ૦, **મુંડકોપનિષદ** મૂળ શ્લોકો, સરળ અર્થ તથા વિવેચન સાથે સંપાદક-મગન

ભાઈ પ્રભુભાઇ દેસાઈ પૃ ૧૯૮, ૨ ૦ ૦

સસ્તુ સાહિત્ય વર્દ્ધક કાર્યાલયનાં પ્રકાશનો

ગીતાસાર ગહેરી ભાષામાં તથા ટૂંકાણમાં, ગીતાના બધા જ સિદ્ધાંતોને આવરી લેતું ગીતાનું દોહન. લેખક-હાસ કાનેટકર, પૃ ૭૦, ૦ ૪ ૦, **સ્તોત્ર સંગ્રહ** શ્રીશંકરાચાર્ય વિરચિત ભક્તિના તથા વેદાંતના સ્તોત્રોનો લોકભોગ્ય સંગ્રહ અર્થ સહિત. અનુવાદક-ગિરિજાશંકર શાસ્ત્રી પૃ ૨૧૧, ૦ ૧૦ ૦, **નાનાભટ્ટ બાપા** મહિયાવાદના એક સમર્થ વૈદરાજના કેટલાક જીવન પ્રસંગો. લેખક-ડૉ. રસિકલાલ છો. પરીખ બીજી આવૃત્તિ પૃ ૬૧, ૦ ૬ ૦, **પંચાંગ** સંવત ૨૦૦૪નું ગ્રહલાઘવીય શુદ્ધ ટીપ્પણું સામાન્ય વિસ્તૃત માહિતી સાથે. કર્તા-શાસ્ત્રી ડિમતર મ. સદાશંકર જાની, પૃ ૭૦ ૦ ૬ ૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડનાં પ્રકાશનો

મા વિનાનાં જુદાજુદા સામયિકોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી ૧૬ વાર્તાઓનો સંગ્રહ. લેખક-બાબુભાઇ પ્રાણજીવન વૈદ્ય પૃ ૧૮૩, ૨-૮-૦, **ઘરને મારગે** યુદ્ધક્ષેત્ર પરથી ઘેર પાછા ફરતા સૈનિકનું દુઃખભર્યું જીવન આલેખતી પ્રસિદ્ધ જર્મન લેખક રેમાર્કની 'ધ રોડ બૅક' નામની નવલકથાનો અનુવાદ કરનાર મકરન્દ દવે, પૃ ૩૦૦ ૪-૦-૦ **પંખીનો મેળો:** 'જનમટીપ'ના જાણીતા લેખક ઈશ્વર પેટલીકરની અનોખી નવલકથા પૃ ૧૮૦, ૨ ૮ ૦, **પરિક્રમણ** (ભાગ બીજો) જન્મભૂમિના કલમ અને કિતાબ મા તથા અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ થએલા સ્વ. ઝવેરચંદ મેઘાણીના વિવેચનાત્મક લખાણોનો બીજો સંગ્રહ પૃ ૨૯૧ ૩ ૮-૦

આર. આર. શેઠ ઍન્ડ કંપનીનાં પ્રકાશનો

નવોઢા ચિનુભાઈ પટવાની વિવિધ વાર્તાઓનો સંગ્રહ પૃ ૨૫૫, ૩-૮-૦, **દાઝેલાં હૈયાં** મહારાષ્ટ્રના જાણીતા લેખક શ્રી વિ. સ. ખાંડેકરની સમાજના નાજુક અંગને સ્પર્શતી 'જળાલેલા મોહર' નામની નવલકથાનો અનુવાદ કરનાર-ગોપાળરાવ વિદ્વાંસ, પૃ ૨૮૦, ૩-૮ ૦, **માનવીની ભવાઈ** જાણીતા લેખક પન્નાલાલ પટેલની એક નવી નવલકથા પૃ ૩ ૫, ૧ ૦ ૦

ઇતર

પ્રભુનું ધન અંગ્રેજીમાં જેની બે લાખ નકલો ખપી ગઇ છે તે, વિખ્યાત લેખક મેરી કૉરેલીની ધ ટ્રેઝર ઑવ હેવન નામની અસરકારક નવલકથાનો અનુવાદ કરનાર ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ, પ્ર૦ વોરા ઍન્ડ કંપની પબ્લિશર્સ લિમિટેડ, મુંબાઈ ૨ પૃ ૨૧૧, ૩-૦-૦, **પથ્થરનાં પારેવાં** અને બીજા નાટકો શ્રી ઈન્દુલાલ ગાંધીના નવા અને જૂના દસ નાટકોનો સંગ્રહ મુખ્ય વિક્રેતા, અનંત દેસાઈ માધવજી બિલ્ડિંગ, ઍન્ડ્રુઝ રોડ, મુંબાઈ-૪, પૃ ૧૮૯, ૨ ૧૯-૦, **સ્વાતંત્ર્ય-પ્રભાત.** આઝાદી રાષ્ટ્રધ્વજ, ગાંધીજી ઇત્યાદિને લગતા સત્તર પ્રેરક કાવ્યોનો સંગ્રહ લેખક-નાથાલાલ દવે પ્ર-સરકાર સાહિત્ય મંદિર, ભાવનગર, પૃ ૭૨ ૦-૬-૦, **દુનિયાનાં દર્શનો** (ભાગ પહેલો અને બીજો) માધ્યમિક શાળાના પહેલા તથા બીજા ધોરણના ભૂગોળ વિષયના પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે ઉપયોગી થાય તેવા પુસ્તકો. પુષ્કળ ચિત્રો સાથે સરળ ભાષામાં લેખકો-વરધભાઈ લ. પટેલ અને અબાલાલ અ. ઈનામદાર, પ્રકાશક-વોરા ઍન્ડ કંપની પબ્લિશર્સ લિમિટેડ, ૩ રાઉન્ડ બિલ્ડિંગ કાલબાદેવી રોડ, મુંબાઈ-૨ અનુક્રમે ૧-૬-૦, અને ૧-૮-૦, **ઊર્મિલાન સ્વપ્ન અને બીજા કાવ્યો.** મૉડર્ન રિવ્યુમાં પ્રસિદ્ધ થએલા 'ઊર્મિલાઝ સ્લીપ' પરથી રચેલું ખંડકાવ્ય તથા બીજા કાવ્યો લેખક-પ્રકાશક બાલેન્દ્ર દવે રજી શુક્લ, બક્ષી શેરી, મોરબી, ૧-૦ ૦

સંગીત, ચિત્રકળા, ક્રિકેટ સમૂહ, રસિક શાહ, ઝાપા સ્ટ્રીટ ધાંગધ્રા (… વાડ)—ક્રિકેટસમૂહ ચિત્રકળા … લલિતકુમાર છો દોશી, દોશી પાસે, … વાડ સ્ટ્રીટ, પોરબંદર (કાઠિયાવાડ)- ફોટોગ્રાફી ક્રિકેટ, (૪૧૭) જયસુખ … જેગજી, કે પ્રેમજી ભાઈજી, નાનોનાગર … પોરબંદર (કાઠિયાવાડ)—૧૭, ક્રિકેટ … યોગ, (૪૧૮) ભાણચંદ્ર સોલંકી, … નવો વાસ, રાયખડ અમદાવાદ— સંગીત, ચિત્રકળા, ક્રિકેટ સિતાર (૪૧૯) રમણિક … દોશી દોશી … ગોલાવાડ, પોરબંદર—૧૪ ક્રિકેટ યોગ, (૪૨૦) વિઠ્ઠલદાસ ગગનલાલ … ઘોડાસર રોડ, ગણીનગર, અમદા … ૨૮, વ્યાયામ, (૪૨૧) હરસુખ … પો ઑ ન ૧૯, ગ્રાન્ટબાર (… —૧૭, વિજ્ઞાન પ્રવાસ, (૪૨૨) … કુમાર પારેખ કે ગગનલાલ … મોરીસા રોડ, પોરબંદર (કાઠિયાવા … ૧૬ વ્યાયામ ક્રિકેટ, ક્રિકેટસમૂહ (હરિનંદ … આદેવાણીની શેરી … ગર—૨૦, ક્રિકેટસમૂહ, શિક્ષાસમૂહ … સનીષચંદ્ર છનાલદાસ શાહ, કે … શાગળદાસ, સરદાર, તા દહોદ (… રાત)—૧૪, ક્રિકેટ, (૪૨૫) એલ … પો ઑ ન ૨૮૪, મોમ્બાસા (… —ક્રિકેટસમૂહ, સંગીત, ફોટોગ્રાફી (રસિક ધ પારેખ, કે … પારેખ, મોટા નાગરવાડા, પોરબંદર- ક્રિકેટ, સંગીત, ફોટોગ્રાફી (૪૨૭) … લાલ ગોર … બાલાબાગ, … —૧૮ ચિત્રકળા, ક્રિકેટ … ફોટોગ્રાફી, (૪૨૮) રવીન્દ્ર પી … દાર … પાસે, વાડાસિનોર … જિલ્લો)—૧૭, પત્રકારત્વ, સંગીત ક્રિકેટસમૂહ, (૪૨૯) … પત … —૧૮ … કળા, ફોટોગ્રાફી, (૪૩૦) … દાસ પટેલ, કે કેશવલાલ … સ્વસ્તિક … પુરા, અમદાવાદ—૧૯, ફોટોગ્રાફી … ભાણુભાઈ બબાભાઈ પટેલ … ગામનગર અમદાવાદ—૨૦ … ફોટોગ્રાફી વ્યાયામ (૪૩૨) … લ પાઠક, … ડિગ્રીગામ … સમૂહ, … (૪૩૩) … સોની, … ક્રિકેટસમૂહ

ઓગણએંશીમે
(ફોટો જગન્નાથ મહેતા)

પિતા છો ભવ્ય ક્રાન્તિના વિરાટ નવયુગના
ને છો માતા અહિંસાના ગોદે જગ ખેલવતા,
બંધુ છો મૌનમુખોના સેવક છો દરિદ્રોના
આજ ઓગણએંશીમાં ... ... છો જ ત્રિદના
(ઉમાશંકર)

હિંદમાં કાંતણ

પાંચહજાર વર્ષ પહેલાં

રૂ કાંતવાના ઉદ્યોગનો ઇતિહાસ એ હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસનો મહત્વનો ભાગ છે, આ ઇતિહાસ એટલે કે જરૂરીઆત અને સુંદરતા પાછળની મનુષ્યની કાયમ ચાલુ રહેલી શોધ !

અત્યાર સુધી જાણમાં આવેલો સૌથી પ્રાચીન રૂના કાંતણનો નમુનો ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ વર્ષ પહેલાંનો છે. આ નમુનો સિંધુ નદીની ખીણમાં આવેલા મોહે-જો-ડેરો (મૃત્યુ પામેલાઓનું શહેર) કે જે ઇ. સ. ૩૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે છોડી દેવામાં આવ્યું હતું તેના અવશેષોમાંથી મળી આવ્યો હતો.

આ ચિત્રમાં તે વખતનો મહાગજ દેખાય છે. તેણે પહેરેલો જરીભરતવાળો રૂમાંથી બનાવેલો ઝિ મતી [illegible] ઓછામાં ઓછા પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાનો બનાવેલો છે.

૧૮૮૬ માં સ્થાપાએલી કેલીકો મીલ્સ હિંદની એકમ તરીકે સૌથી મોટી મીલ છે અને જ્યુબિલિ મીલ સાથે તે દરરોજ ૧,૭૫,૦૦૦ વાર ઉપરાંત કાપડ ઉત્પન્ન કરે છે. આજે પહેલાં કરતાં પણ વિશેષ તેણે ઉગી આવેલી ભગવડો રાષ્ટ્રના કાપડની તંગીને પહોંચી વળવાના પ્રયત્નોમાં મદદ કરે છે.

સાડી, ધોતી,
મલમલ, છીંટ, મચ્છર-
દાની, શીવણના
દોરા, સુશોભનનું કાપડ

કેલીકો મીલ્સ

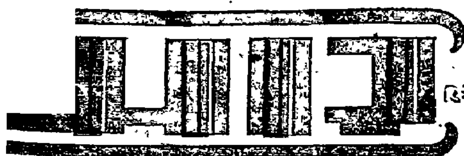
[illegible]

CA

SHILPI

કરમચંદ પ્રેમચંદ લીમીટેડ

પી.બી.
અમ

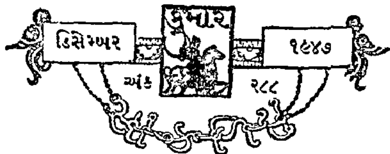
ડિસેમ્બર ૧૯૪૭ · અંક ૨૮

તંત્રી

બચુભાઈ રાવત

[illegible] શ્રી મગાલાલ શાહ   (સ્વાદ નારની ॥

ચિત્રો

શરમાળ હાસ્ય	ચન્દ્રકાંત પટેલ	પૂંઠું
જિજ્ઞાસા	સોમાલાલ શાહ	ત્રિરંગી મુખચિત્ર
હિમાલયનું ચાદર	નારાયણ શ્રીધર બેંદ્રે	પાછલું પૂંઠું
તેજી તોખાર	મફતલાલ દૂધિયા	,,

કાવ્યો

ચાંદની	બાલમુકુન્દ દવે	૩૪૫
આશા	મકરન્દ દવે	૩૪૫
એકરાર	પ્રિયકાન્ત	૩૪૫

ચરિત્ર

તાત્યા ટોપે (સ્વાતન્ત્ર્યના શહીદો–૫)		૩૪૬

વાર્તા

રસાયણામૃત	કાલિદાસ જાદવ	૩૫૩

લેખો

લીલો ચંપો [આપણી વનસ્પતિ–૧૦]	જયંતીલાલ દે ઓઝા	૩૪૮
નાઈલ	યશોધર નર્મદાશંકર મહેતા	૩૫૦
કલાદૃષ્ટિની કસોટી–૩		૩૫૫
સ્મરણશક્તિ		૩૫૭
વાચિકાભિનય [પ્રાચીન નાટ્યશાસ્ત્ર–૧૬]	યોગેન્દ્ર પ્રિયદર્શી	૩૫૮
બહારવટાને પંથે–૪	જીવરામ જોષી	૩૬૫
સોનું અને રૂપું [રોજિંદા જીવનમાં વિજ્ઞાન–૧૦]	ડૉ ન નૂ શાહ	૩૬૭

વિભાગો

પ્રજા અને પોલીસ [મનન]	મહેન્દ્ર મેઘાણી	૩૪૬
કસોટી		૩૫૬
સ્મરણશક્તિ [તમે પોતે–૩]		૩૫૮
પ્રાચીન જગતમાં હિંદના સાંસ્કૃતિક સંબંધો [ચિત્રબોધ]		૩૬૦
શ્રીનગર [સંસારના શહેરો–૬૩]		૩૬૨
પત્રમિત્ર વિભાગ–Our Friends Abroad		૩૬૪
માધુકરી (જીવનચરિત્ર નરસિંહ ચિંતામણ કેળકર)		૩૭૩
અબાબીલ [માસમાસના પંખી–૨૪]		
તવારીખ–નવેમ્બરની		
આ માસ ઇતિહાસના [૦ ચક્તિ વિ		
છેલ્લું પાનું		

કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ તરફથી તંત્રી મુદ્રક અ
મુદ્રણ પ્રકાશનસ્થાન કુમાર પ્રિન્ટરી, કુમાર ક
વાર્ષિક લવાજમ રૂા ૭॥, પરદેશમાં રૂા ૯॥ અ

જાહેરખબરના સોલ એજન્ટ મેસ
મૉડેલ ટૉકીઝ સામે

કુમારમાનાં સર્વે લખાણો, ચિ

(ફિલ્મ 'આરતી'ના સૌજન્યથી)

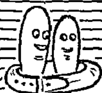
બીજા ભલે આશા આપે કે
એમનો

પરંતુ
અમોરો નમ્ર દાવોતો એટલોજ
છે કે,
ન્હાવા માટે કાન્તિ જેવો બીજો
કોઈ સાબુ નથી

કાન્તિ

ઉચ્ચતામાં અજોડ

ગાઢ નિંદ્રા
નો દાતા છે

સ્વસ્તિક ઑઇલ મીલ્સ લીમીટેડ
મુંબઈ

SHIP

આપનું લવાજમ

આ અંક સાથે પૂરૂં થઈ જાય છે

સિવાય કે આપ અધવચ્ચેથી ગ્રાહક થયા હો

તે માટે આ અંક ઉપર ચીટાડેલું રૅપર જુઓ. તેમાં આપના નામની બાજુમાં લખેલા ગ્રાહક નંબરની આગળ [illegible] હોય તો આપનું લવાજમ આ અંક સાથે પૂરું થાય છે એમ સમજી લેશો.

અમારી તો ખાત્રી છે કે આજ સુધી 'કુમાર'નો સંપર્ક પામ્યા પછી આપ તેના ગ્રાહક રહેવાના જ છો

કેમકે આના જેવું વિશુદ્ધ [illegible] સાહિત્ય તથા [illegible] કલા ભાવનાવાળાં ચિત્રો સાથેનું ગુજરાતી માસિક [illegible] વિષયવૈવિધ્ય, જ્ઞાન [illegible] ચિત્રમયતા [illegible] ગુજરાતી માસિકોમાં [illegible] રહ્યા છે. વળી આવતા વર્ષે [illegible] આ સાલના [illegible] જાહેરાત પ્રત્યે [illegible] ખાત્રી છે કે આપ તેમજ જેમના લવાજમ આવતા [illegible] તેઓ પણ આ લાભ જતો નહિ જ કરે.

ગ્રાહકોના આ અનિશ્ચિત સમયમાં વધવા ને [illegible] નીતિ [illegible]

છતાં ગ્રાહક ન રહેવું હોય

[illegible] તેના ખબર તો આપશો જ, કે જેથી અમે [illegible] કરવાના [illegible] ન ઉતરીએ. આથી આપને માત્ર થોડી તસ્દી જ છે, [illegible] પૈસાનું [illegible] અથડામણમાં [illegible]

તેમ છતાં સંજોગોમાં [illegible] ૧૫મી જાન્યુઆરી સુધીમાં આપનો નિર્ણય અમને નહિ મળે તો આપ ગ્રાહક તરીકે ચાલુ રહેવાના છો એમ સમજીને આવતો અંક વી.પી. કરીશું, તે સ્વીકારી લેવા કૃપા કરશો.

લવાજમ (રૂા. ૭–૮–૦) ભરવાની પદ્ધતિઓ

(પૃ. ૩૦૨ ઉપરની જાહેરાત મુજબ અમારે [illegible] લવાજમ વધારો કરવો પડ્યો છે)

(૧) મનીઑર્ડર કરવો એ સૌથી [illegible] ૭–૧૦–૦માં થઈ જશે
(૨) એજન્ટો દ્વારા લવાજમ ભરતા ગ્રાહકોએ એજન્ટોને ૭–૧૦–૦ ભરવા વિનંતિ છે
(૩) ચેકથી મોકલનારાઓએ મુંબાઈ–અમદાવાદ સિવાયની બેંકો પરના ચેક ઉપર લાગતા કમિશનની રકમ સાથે જ મોકલવી
(૪) વી. પી. થી મંગાવતા આપને ૭–૧૩–૦ પડશે
(૫) પરદેશના ગ્રાહકોએ રૂપિયા ૯–૮–૦ અગર ૧૪ શિલિંગ મોકલવા

આગાથી [illegible] પદ્ધતિએ આપ લવાજમ મોકલો છો તે લખી જણાવવા કૃપા કરશો.

ટપાલમાં કાગળો સાથે નોટો તો બીડશો જ નહિ

એ જોખમભર્યું છે, અને ગુમ થશે તો અમે જવાબદાર નથી

રજતજયંતી

[illegible] આવતા (જાન્યુઆરી) અંક સાથ 'કુમાર' તેના [illegible] વર્ષમાં પ્રવેશ કરશે. આપણે ત્યાં [illegible] પશ્ચિમી ઉત્સવ પ્રથા અનુસાર પચીસ વર્ષની અખંડ [illegible] [illegible] રજત જયંતી [illegible] છે, અને પચીસમું વર્ષ [illegible] રજત વર્ષ ગણાય છે કે અનુસાર 'કુમાર'નું આવતું વર્ષ તેનું રજત વર્ષ છે. જોકે અત્યારે જયંતીઓ ઉજવવાની આ દેશની સ્થિતિ કે વાતાવરણ નથી [illegible] 'કુમાર' તો પોતાની 'રજતજયંતી' [illegible] પણ [illegible] રહે છે. પ્રત્યેક ૧૦૦ અંક પૂરા થયે [illegible] ખાસ અંક કાઢવાની જેની પદ્ધતિ [illegible] 'કુમારે' પોતાના ૧૦૦મા અને ૨૦૦મા [illegible] ખાસ અંક તરીકે કાઢ્યા છે. તે મુજબ, [illegible] પચીસ વર્ષ [illegible] આગામી વર્ષનો [illegible] અંક ૩૦૦મો [illegible] આવે છે, ને [illegible] ૧૯૪૯ના ડિસેમ્બર માસનો અંક [illegible] ખાસ અંક તરીકે કાઢવાની [illegible] છે. 'કુમાર'[illegible] ૩૦૦મો અંક તેના રજત જયંતી અંક બનશે.

[illegible], મનોયોગ ધારી આપશે તો તેના બને [illegible] 'કુમાર'ની આ પચીસ વર્ષની અખંડ [illegible] પુરાતન [illegible] સર્વ કલા–સાહિત્ય–[illegible] સાથ મુરબ્બીઓ, શુભેચ્છકો અને મિત્રોની સહાયથી સમૃદ્ધ બનાવવાના [illegible]!

અમે આશા રાખીએ છીએ કે 'કુમાર'ની આ અખંડિત–અને [illegible] કારકિર્દીના [illegible] જ [illegible] તેના વાચકો અને પ્રેમી ગ્રાહકો પોતાનો સહભાવ ચાલુ રાખી તેના રજત વર્ષના ઉત્સવના [illegible] બનશે.

૩૦૦મો અંક

ચાંદની

હરિણી

શરદ-રજનીની ધીરે ધીરે ગળાઈ ચળાઈને
અજબ કુંધડી મોડી મોડી ખીલી પૂર બહારમાં.

કપુરધવલા-આછી ગાઢી હસે મહુ ચાંદની,
પવન પર થૈ ધોળા ધોળાં ખમે રૂપચોસલા

દલ દલ ખુલે જ્યોત્સ્ના કેરા મહાપદમે, વચે
પ્રકટ પૃથિવી ઊભી જાણે લસે નવપદ્મજા !

દિવસ-અજવાળે જે દીસે વિરૂપ, લજામણું,
સ્વરુપ પલટી તે તે ઊભું નવું જ સુહામણું.

જગ સકલની ત્રાંબાકૂંડી ભરી તસુ યે તસુ.
શશિયર સ્વય ન્હાવા જાણે રહ્યો નભથી સરી !

ભવનભવને મેડીસૂતાં મીઠાં યુગલો પરે
સહજ અમથાં છિદ્રોથી યે નરી મમતા દ્રવે.

ગિરિ, વન, નદી, મેદાને થૈ સરે રમણીયતા,
પરણ પરની કીડી યે શી ધરે કમનીયતા !

પૃથક ઘટકો ચન્દ્રીતેજે પરસ્પરમા ગળી
સુઘટિત રચે એકત્વે સૌ કલામય પુદ્ગલ.

અશરીર છતાં આકારો લે મનોહર ઊતરે
ગહન વિમલાં સૌન્દર્યોની છટા, સુકુમારતા.

નયન નિરખે ઘેલાં સાધી અશી તદ્રૂપતા
કિરણ ફૂટતાં કીડીમાથી, ચઓ ખુદ ચન્દ્રમા !

બાલમુકુન્દ દવે

અડમોસને આમન કહી જો આપશુ,
જે રહ્યું થોડું ય તે લૂટી જશે;
જો સુમાન્યાની ગણત્રીમા પડ્યા,
ફૂલ ઊઘડતુ ય એ ચૂંટી જશે.

આખ સામે રમતો દિન રાખીએ,
જે મળી સૌરભ જીવનમા રાખીએ.
એમ જાણે છે હૃદય પીગી પ્રભુ,
રગ સ્વગોમા નવા ઘૂંટી જશે.

મકરન્દ દવે

એકરાર

પ્રભો હું પાપી છુ પતિત તમોને દઈ શક
અહીં દાસ શાને તમ ગર્ભીય માર્યુ નવ વદુ
નહીં ત્યા જુગોથી મનુજ રૂપ જ્યારે તમ દહુ
તમારુ ધાર્યું તમ મનુ જ ત્યારે મમ દહુ
પરન્તુ ત્યારે તો નવ રૂપ તમોને નવ કલ્પ
અહીં આજે મારી અમર રૂપમા નાથ નિરખ્યા
તમારામા શોભા ઉજ્જ્વળ ઘટા જ્ઞાનદીપની
પરન્તુ એ સ્વામી, નવ મહન કીધી મનુજને
અને પાપોએ તો જડતર કર્યું સ્વપ વિસરી
છતા યે શ્રદ્ધાથી પ્રભુ નવ સહ્યા એમ પરથી
તમે તો શોભના બધુ વધુ ભાવા થા ગમી રહ્યા
જડેલા ખીલાની મહિત વર્ગો કાંઈ નિધન રહ્યા
નહીં એ રાજામાં તમ સમીપના થ હું ય હતો
નહિ સ્વામી એવું લગીર પણ મારી સ્થિતિ વિશે
હતો હુ તો ત્યારે મમ ઘર વિષે મોટ મહીં ને
ઘડેલો શોણાને ધમણ મમ હાથે દહવતો.
પરન્તુ જ્યા સુણી ગગડ ધાણી સાગ સમજે,
હું એવે સૌ સાથે બહિર નિસરી તે સ્થળ ગયો
અને જે જોયુ તે ન દરશન એમ કરી શકે:
અને હું તો શાનો જડતર ભાંગા જે મુજ પડ્યા !!

પ્રિયકાન્ત

[આ પાંચ કાવ્યો ભાગીદારીને દાર્શીદારની ચૂંટીઆ વદેરવાનો ગણિતારાનો બાપીકો ધર્મો કહાવતા એક દસ્તુરમા કવિતાના ક્યા જ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન વિના, માત્ર કાવ્યના વાચન તથા શ્રવણસંપર્કથી કવિતા કેવી મોહકરીતે પામરી ઊઠી છે તેનું ઉદાહરણ આ કાવ્ય છે

પ્રસંગ એવો છે કે પરલોકમા ઈશુ ખ્રિસ્ત પાસે પૃથ્વીલોકથી વિદાય લઈ આવતી કતારના માનવીઓ એક પછી એક પોતાના નિવેદનો કરતાં જાય છે તેમાં એક વ્યક્તિ ઉપર ખુલાસો જે કહે છે તે પ્રસંગની યોજના, તેની વાણીની શાસ્ત્રી, તેની રજૂઆતની ભાષા, અર્થમા જે ગૌરવ છે તે જ ઘ. પ્રારંભિના પ્રથમ પ્રયાસ તરીકે પ્રશંસનીય છે]

છે તો માત્ર શરદની રાત્રિનુ વર્ણન જ, પણ એ ! મુકુન્દ નિરૂપણ — ઘણુ કે 'મેડીમા સૂતેલાં મીઠાં યુગલો ઉપર સહજ અમથાં છિદ્રોમાથી નરી મમતા દ્રવતી' એ 'કપુરધવલા, આછી ગાઢી ચાંદની', નિર્જન નદી ને મેદાનો પર જે રમણીયતા ભરી રહે છે તેમા 'પાંદડા ઉપર કીડીની કીડીરમત જે રમણીયતા ધારણ કરે છે' ત્યા સુધીની પરખવિનુ સૌન્દર્ય લાવી દીધુ છે સાથ 'અશરીર છતાં ગહન સૌન્દર્યો પણ મનોહર આકારે ઊતરે છે' તેનો ય આસ્વાદ મળી શકાતી રહે છે

ચાલતી કાલનાં નાગરિકો માટેનું આજનું વજ્ઞાન માસિક

૧૮૫૭ના સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધની છેલ્લી જ્યોત સમા તાત્યા ટોપેનું નામ આજે પણ પ્રત્યેક ભારતવાસીમાં ગૌરવ તથા સ્વાભિમાન પ્રેરે છે. જગતના કોઈ પણ સેનાપતિ કરતા વધુ યોગ્યતા ધરાવતા આ નરવીર ઓછા સાધન સામગ્રી, અલ્પ સૈનિક બળ તથા પ્રતિકૂળ સંજોગો હોવા છતાં દસ વર્ષ સુધી જે વીરતા તથા બાહોશીથી સમાવેલી અંગ્રેજ ફોજોને હંફાવી તેનો જગતના ઇતિહાસમાં ક્યાંયે જોટો જડે તેમ નથી. તેની કુનેહની, લશ્કરી વ્યૂહરચનાની તથા હિંમત ને સાહસની પ્રશંસા ખુદ તેના દુશ્મન અંગ્રેજોએ જ મુક્ત કંઠે કરી છે. તેને પકડવા આકાશપાતાળ એક કરતા સાતસાત અંગ્રેજ સેનાપતિઓને તેણે એવી ધીરતા તથા કુશળતાથી છક્કડ ખવડાવી કે હિંદના કોઈ પણ અંગ્રેજ કે હિંદી અમલદાર કરતા તેનું નામ સમસ્ત યુરોપભરમાં એ માટે જાણીતું થયેલું.

તાત્યા ટોપેનું પૂરું નામ રઘુનાથ પાંડુરંગ ટોપે. ઈ. ૧૮૧૪માં દક્ષિણી બ્રાહ્મણ કુળમાં તેનો જન્મ થયેલો. તેના પિતા, બાજીરાવ પેશ્વાના દાનધર્મ વિભાગના મુખ્ય અધિકારી હતા. તેમના આઠ પુત્રોમાં તાત્યા બીજા પુત્ર હતા. સત્તાવનના સ્વાતંત્ર્યસમરમાં પોતાની તલવારનું પાણી સાથે જ બતાવી જનાર નાનાસાહેબ પેશ્વા, મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ તથા તાત્યા ટોપેનું બાળપણ પણ સાથે જ વીતેલું. આ ય વિધિનો કોઈ અજબ સંકેત ગણાય. એ ત્રણે તેજસ્વી બાળકો સાથે જ મર્દાની રમતો રમતા, સાથે જ રામાયણ મહાભારતની વાતો વાંચતા તથા સાથે જ શિવાજી મહારાજના અદ્‌ભુત પરાક્રમો સાંભળતા અને પોતે પણ મોટા થયે એવા જ મહા પરાક્રમો કરવાના મનસૂબા ગોઠવતા. તેમના એ સ્વપ્નો સત્ય સૃષ્ટિમાં ઊતરશે એવું તે વખતે કોણે ધાર્યું હતું?

એ સમયે પેશ્વાઓનું મુખ્ય રહેઠાણ કાનપુર પાસે બ્રહ્માવર્ત (બિઠુર) હતું. બાજીરાવ બીજાની પછી નાનાસાહેબ જ્યારે પેશ્વા

સત્તાવનના સ્વાતંત્ર્યસમરની છેલ્લી જ્યોત

તાત્યા ટોપે

પરાજયો જેને ચળાવી શક્યા નહિ, સૈનિકો ને સામગ્રીની અછત જેને ગભરાવી શકી નહિ, અનેક કષ્ટ જેને ડગાવી શક્યાં નહિ, ને અંતે પ્રત્યક્ષ મૃત્યુ પણ જેને થડકાવી શક્યું નહિ, એવા એ ઝિંદાદિલ જવાંમર્દે સત્તાવનના સમરમાં કેવળ પોતાની અસાધારણ હિંમત, અપ્રતિમ શૌર્ય, ને અજોડ યુદ્ધકૌશલ્ય વડે એકલે હાથે સાતસાત ફસાએલા અંગ્રેજ સેનાનાયકોને છક્કડ આપતા રહીને છેવટ સુધી ટક્કર ઝીલી

બન્યા ત્યારે તેમણે, અંગ્રેજોએ પોતાના પિતાનું રાજ્ય ઝૂંટવી લઈ માત્ર થોડુંક પેન્શન આપી તેમને જે હડહડતો અન્યાય કર્યો હતો તે દૂર કરવાનો તથા પોતાનું ગત સ્વાતંત્ર્ય પાછું મેળવવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમના મહેલમાં આગામી સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધની બાબતમાં મૌલવી અહમદશાહ, અઝીમુલ્લાખાન, બાળાસાહેબ રાવસાહેબ તથા મહારાણી લક્ષ્મીબાઈની ઘણી ગુપ્ત ચર્ચાઓ થતી. અલબત્ત, તે બધામાં વિચક્ષણ બુદ્ધિમત્તા ધરાવનાર તાત્યા ટોપે તો હોય જ.

૧૮૫૭ના જૂનના પહેલા અઠવાડિયામાં હિંદુસ્તાનમાં એકીસાથે યુદ્ધ શરૂ કરવાની સર્વ ગુપ્ત તૈયારીઓ થઈ ચૂકી હતી. પરંતુ અચાનક મીરતમાં ૧૦મી મેએ જ જ્વાળામુખી ફાટી નીકળ્યો. તરત નાનાસાહેબે સમયસૂચકતા વાપરી, અને કાનપુરમાં તો વખતસર યુદ્ધ શરૂ થાય ને વિનાવાંધે તે વિપ્લવકારીઓના હાથમાં પડ્યું. પણ લશ્કરી દૃષ્ટિએ કાનપુરની અગત્ય ખૂબ મોટી હોવાને કારણે અંગ્રેજોએ હેવલૉકની સરદારી હેઠળ વિશાળ સેના મોકલીને બીજા યુદ્ધ બાદ કાનપુર જીતી લીધું. કાનપુર છોડીને નાનાસાહેબ બ્રહ્માવર્ત આવ્યા અને ત્યાં પણ અંગ્રેજો આવે તે પહેલા યોજના પ્રમાણે ફતેહપુર ચાલ્યા ગયા.

જતા પહેલા સર્વ અધિકાર તાત્યા ટોપેને સોંપી ગયા.

એ કપરા સમયમાં જે નવાનવા સંકટો તથા પ્રશ્નો ઊભા થતા હતા તેનો સમર્થરીતે નિકાલ લાવવા તાત્યા ટોપે જ યોગ્ય હતો. તેની કુશળતા, દીર્ઘદૃષ્ટિ તથા બાહોશીની તોલે આવે તેવું બીજું કોઈ ન હતું. જોકે અત્યાર સુધી તો તાત્યાએ ખરીરીતે દફતરનું જ કામ કર્યું હતું. પણ જ્યાં સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધનું રણશિંગું ફુંકાયું કે તરત જ તેણે કલમ ફેંકી દઈ પોતાની ચિરપરિચિત તલવાર હાથમાં લીધી. પરાક્રમ, શૂરવીરતા તથા ધૈર્ય ઇત્યાદિ ગુણોની સાથે નવીનવી સેનાઓને પોતાના પક્ષમાં મેળવવાની તથા તેમને સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધમાં ઝુકાવવા પ્રેરિત કરવાની આવડતમાં તાત્યા અજોડ હતો. સિપાહીઓને સમજાવવાની તેની આવડત, મનુષ્યહૃદયની ભાવનાઓનું આકર્ષણ કરવાની તેની શક્તિ તથા સાહસભરી હિંમત ઇત્યાદિ ગુણોને કારણે આખી પલટનને એક જ દિવસમાં અંગ્રેજો સામે લડવા તૈયાર કરી દેતો.

પહેલા તો તેણે અરાજકતા સમજી પોતાની સેનાને વ્યવસ્થિત કરી ને પોતાનું સૈનિકબળ વધારવા ને સીધો શિવરાજપુર પહોંચ્યો ને ત્યાંથી પોતાની અદ્‌ભુત કળા વડે ત્યાંની ૪૨મી પલટનને પોતાના

ગાળો એક મહીનો તો થશે જ. પણ લખનૌના ક્રાંતિકારીઓ તેને રોકવામાં નિષ્ફળ નીવડવાથી તાત્યાને પોતાનુ સ્થાન સ્થિર કરવા તેઓએ તેઓ સાથ ન મળ્યો. છતાં પણ તાત્યાએ કૅમ્પબેલના માર્ગમાં આવતો ગંગા નદી પરનો પુલ કબજે કરી કૅમ્પબેલને જબ્બર લડાઈ આપી. પરંતુ નસીબે યારી ન આપી. છેલ્લે કૅમ્પબેલે તાત્યાને પકડવા એક આબાદ વ્યૂહ ગોઠવ્યો. પણ આગ દેઈ તાત્યા પકડાય? તે તો પોતાનું સૈન્ય તથા શસ્ત્રસામગ્રી લઈને ત્યાંથી છટક્યો. હોપ ગ્રાન્ટ તેની પાછળ પડ્યો. ફરી શિવરાજપુર આગળ એક ઝડપી યુદ્ધ થયું અને ત્યાંથી પણ પોતાની તોપો છોડી દઈ તાત્યા છટક્યો.

પોતાની સેના સાથે તાત્યા હવે કાલ્પી તરફ નીકળ્યો અને નવા માણસો તથા શસ્ત્રસામગ્રી મેળવવાની વેતરણમાં પડ્યો. જમના કાંઠાની ચરખારીના રાજા પાસે પહોંચ્યો. તેણે વિપ્લવમાં ભાગ લેવાની ના પાડતાં જ તાત્યા તેના પર ત્રાટક્યો ને ૨૪ તોપો તથા યુદ્ધખર્ચ પેટે ત્રણ લાખ રૂપિયા વસૂલ કરી કાલ્પી પહોંચ્યો. ત્યાં પહોંચતાં જ તેને મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ તરફથી ઝાંસીની મદદે આવવાની વિનંતિ કરતો પત્ર મળ્યો. પત્ર મળ્યો પછી તે વિલંબ કર્યા વગર તે ઝાંસી ઊપડ્યો અને ત્યાંની અંગ્રેજ સેનાને બરાબર ભીંસમાં લીધી. પણ પોતાના નવા સૈન્યની કાયરતાને કારણે તાત્યાને પીછેહઠ કરીને કાલ્પી પાછા ફરવું પડ્યું. ને પાછળથી ઝાંસીની રાણી પણ કાલ્પી આવી પહોંચી. આમ એ વખતે સત્તાવનના સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધના સમગ્ર નેતાઓ—નાનાસાહેબ, બાંદાનો નવાબ, તાત્યા ટોપે, લક્ષ્મીબાઈ, બાળાસાહેબ ઇત્યાદિ કાલ્પીમાં ભેગા મળ્યા. પરંતુ આ સૌમાં યુદ્ધ-સંચાલન માટે સૌથી વધુ યોગ્યતા ધરાવનાર માત્ર બે જ વ્યક્તિઓ હતી: મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ ને તાત્યા ટોપે. પણ લક્ષ્મીબાઈને અબળા નારી ગણીને તેની વાત કોઈએ ધ્યાન ધરી નહિ; ને તાત્યા ટોપેનો જન્મ સામાન્ય કુટુંબમાં થયેલો. તેની સલાહ ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલા બુદ્ધિ-શાળી(?) નવાબોએ કેમ માને? પરિણામે હ્યૂ રોઝ કાલ્પી પર ચડી આવ્યો ને થોડા જ વખતમાં કાલ્પી પણ પડ્યું. આમ, વિપ્લવમાં આનું છેલ્લું મજબૂત કેન્દ્ર હાથથી જવાથી તેમને માટે કોઈ સ્થાન રહ્યું નહિ. ને હવે શું કરવું એ પ્રશ્ન સૌ નેતાઓ આગળ આવી ઊભો.

પાસે નથી પૂરા સૈનિકો ને નથી કોઈ સાધનસામગ્રી કે કોઈ મજબૂત કિલ્લો. છતાં પણ તાત્યા ટોપે હિંમત હાર્યો નહિ. કાલ્પી-થી છૂપવેશે જ તે ગ્વાલિયર પહોંચ્યો અને ત્યાંના સૈન્યને ફોડીને પોતાના પક્ષમાં લઈ લીધું. આથી જેવો મહારાણી લક્ષ્મીબાઈએ ગ્વાલિયર પર હુમલો કર્યો કે તરત જ સિંધિયાનું સૈન્ય તેને મળી ગયું ને ગ્વાલિયરનો મોરાર કિલ્લો ક્રાંતિકારીઓના હાથમાં આવ્યો. આમ તાત્યા ટોપે તથા મહારાણી લક્ષ્મીબાઈએ ફરીવાર વિપ્લવનું મજબૂત કેન્દ્ર પ્રસ્થાપિત કર્યું. આ અદ્ભુત કાર્યને લીધે અંગ્રેજો ખૂબ ગભરાયા અને ગ્વાલિયરને છીની લેવા હ્યૂ રોઝ ચડી આવ્યો. કાલ્પીની જ પુનરાવૃત્તિ અહીં પણ થઈ. ઝાંસીની રાણી તથા તાત્યા ટોપેનું ફરી કોઈએ સાંભળ્યું નહિ. પરિણામે ક્રાંતિકારીઓની છેલ્લી આશા પણ હાર થઈ, ઝાંસીની રાણીનું મૃત્યુ થયું, નાનાસાહેબ તથા બાળાસાહેબ ગુમ થયા. અને રાવસાહેબ પેશ્વા, બાંદાના નવાબ તથા રહીસહી સેના સાથે તાત્યા ટોપે ૧૮૫૮ના જૂનની ૨૦ મીએ ગ્વાલિયરને છેલ્લી સલામ કરીને ચાલી નીકળ્યો.

હવે પરિસ્થિતિ તદ્દન પલટાઈ ગઈ હતી. સમગ્ર હિંદમાં વિપ્લવનું જોર પણ નરમ પડી ગયું હતું. દિલ્હી, લખનૌ, કાનપુર, કાલ્પી અને ગ્વાલિયર એ બધાં જ મજબૂત મથકો અંગ્રેજોને હાથ પડ્યાં હતાં. ઠેરઠેર વિજયી અંગ્રેજ સેનાઓ ક્રાંતિકારીઓને શોધી શોધીને સાફ કરતી હતી. 'બળવાખોરો'ને મારી નાખવાનો આદેશ આપનારો રાણી વિક્ટોરિયાનો ઢંઢેરો પણ બહાર પડી ચૂક્યો હતો અને એ આખી પરિસ્થિતિ તદ્દન નિરાશાજનક હતી. છતાં તાત્યા ટોપે તો અંગ્રેજો સામે આખર સુધી લડવાના નિશ્ચયમાં અડગ હતો. પોતાની પાસે જરૂરિયાત જેટલું સૈન્ય કે સાધનસામગ્રી નથી અને ક્યાંયથી મળવાની આશા પણ નથી, ને પોતાના જમણા હાથ સમી 'ઝાંસીવાળી રાણી' ચાલી ગઈ છે, એવા નિરાશાજનક સંજોગમાં પણ શરણે જવાનો વિચાર માત્ર તાત્યાને માટે અસહ્ય હતો. આવા કપરા કાળમાં જે કુશળતાથી તથા હિંમતથી તાત્યાએ દસ માસ સુધી સતત યુદ્ધ આપ્યું તેમાં જ તાત્યા ટોપેનું સાચું ખમીર ઝળકી ઊઠ્યું.

બાકી રહેલા સૈન્ય સાથે હવે તાત્યા ટોપે તથા રાવસાહેબ આદિ નેતાઓ સારંગપુર આગળ ભેગા થયા ને હવે પછી યુદ્ધ કેવી રીતે કરવું તેનો વિચાર કરવા બેઠા. હવેનું યુદ્ધ ત્રણ સિદ્ધાંતોના પાયા પર તેમણે નિર્ણય કર્યો. એક તો એ, કે બને ત્યાં સુધી અંગ્રેજ સેના સામે ખુલ્લા મેદાનમાં લડાઈમાં ન ઊતરવું. બીજુ, ગેરીલા પદ્ધતિનું સંપૂર્ણરીતે અવલંબન કરવું; અને ત્રીજું યુદ્ધ માટે જોઈતી રસદ, પૈસા તથા સૈનિકો માર્ગમાં જે દેશી રાજ્ય આવે તેની પાસેથી ઉઘરાણું કરવું. ખાસ કરીને તો દેશી રાજ્યો ઉપર એ નજર હતી કે તેમની પાસે પૈસા તથા સાધનસામગ્રી ભરપૂર હોવા છતાં તેઓએ સત્તાવનના સંગ્રામમાં તટસ્થતા સ્વીકારી હતી. તેમની પ્રજા તથા સેના પણ સ્વાધીનતાના સંગ્રામમાં જોડાવાની તરફેણમાં હોવા છતાં માત્ર રાજાઓ જ પોતાના અંગત સ્વાર્થને ખાતર તેમાં જોડાયા નહોતા. આવા દેશદ્રોહી રાજાઓ પાસેથી તાત્યાએ જબરજસ્તીથી સાધનસામગ્રી મેળવવાનો નિશ્ચય કર્યો.

આ યોજના કરીને તાત્યાએ નર્મદા ઓળંગીને દક્ષિણમાં વિપ્લવ-ની જ્યોત ફેલાવવાનું વિચાર્યું ને પોતાની સર્વ વ્યૂહરચના એ દૃષ્ટિથી ઘડવા લાગ્યો. પણ [illegible] અંગ્રેજોએ ગમે તે ભોગે તાત્યાને નર્મદા ન ઓળંગવા દેવાનો નિશ્ચય કર્યો ને મોરચા [illegible] અંગ્રેજ [illegible] તેને નર્મદા તરફ જતો રોકવા કટિબદ્ધ થયેલા હતા. (અનુ. પૃ. ૩૬૬ મે)

નાઈલ.... અને તેનાં પ્રાચીન સંતાનો

[હિંદુસ્તાનથી યુરોપ જતા ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ પોર્ટ સૈયદ ઊતરી ત્રણ રોજ માટે ઇજિપ્ત જોવા નીકળ્યા છે નાઈલ નદીમાં એક હોડીમાં ત્રણે બેઠેલા નજરે પડે છે રસૂલ એક પુસ્તક વાચતો જણાય છે રમેશ તથા રુસ્તમ વાતો કરતા દેખાય છે]

રમેશ (રસૂલને સંબોધી) ભાઈ પ્રોફેસર હવે છોડને બ્યાવ એ ચોપડીનો' શું વાચ છે એમાં?

રસૂલ નાઈલની કહાણી સાંભળો નાઈલ ઇજિપ્ત યાને મિસરની જીવનદોરી હજારો વર્ષના મિસરના લોહી અને આંસુના ઇતિહાસનું દર્શન નાઈલના નીરમાં થાય છે મિસરનો ઇતિહાસ ઘણો પ્રાચીન છે,—પાંચ સાત હજાર વર્ષ ઉપરનો ત્યારથી તે આજ સુધીના ઇતિહાસમાં એક બાબત મોખરે છે તે એ કે મિસર એટલે નાઈલની ભોમ અને મિસરી એટલે કિસાન મિસરના અનેક સામ્રાજ્યો રાજ ચડી ગયા, ક્ષણભંગુર જાહોજલાલીઓ ગઈ પણ તેની જમીન અને તેનો કિસાન ચાંદસૂરજ સમા આજ પણ મોજૂદ રહ્યા છે એ બધો પ્રતાપ નાઈલ નદીનો છે

રમેશ તે, આ બધું જોતો નથી બે આંખથી? ચોપડીએ એમાં શું નવું કહ્યું? છોડ ચોપડી

રુસ્તમ ભાઈ રમેશ તું ભૂલી જાય છે પ્રોફેસર છો વાચતો વાચે રાખ દીકરા રસૂલ

રમેશ ઠીક ભાઈ ઠીક વાચે રાખ પ્રભુજી, વાચે રાખ તારી સાથે ઝીકાયા છીએ તે હું મિસરના ઇતિહાસ–ભૂગોળ અમારા કાને અથડાયા વગર ઓછા જ જવાનો છે

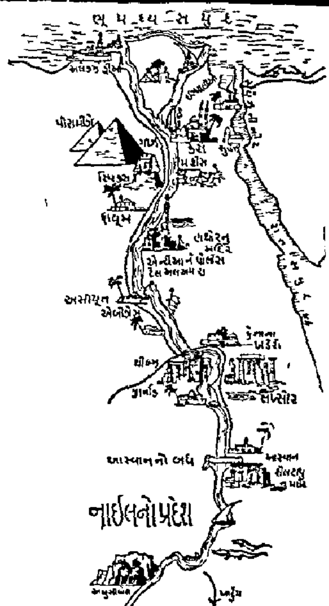
રસૂલ આમ ચીડા નહિ દોસ્ત ખરેખર ગમ્મત પડે તેવું છે તો જરા સાંભળ્યા પછી કંઈક જુદું જ લાગશે ઇજિપ્તના પ્રાચીન કવિઓ ઇજિપ્તને 'રક્ત ભોમ' કહેતા કારણકે થાકેલું બાળક સાંજે માતાની ગોદમાં લપાય તેમ થાકેલો સૂરજ સંધ્યાએ ધરતીની ગોદમાં લપાતો અને પ્રેમાળ માતાના મોં ઉપર જેમ રક્ત વર્ણની લાલી છવાય તેમ ઇજિપ્તની રેતાળ ભોમ રક્ત બની રહેતી પણ 'રક્ત ભોમ' તો કવિઓએ આપેલું નામ કિસાન તો ઇજિપ્તને 'કાળી ધરતી' કહેતો

રમેશ કવિઓને તો કાવ્ય ક્યાં પાલવે તેમને ક્યાંથી ખ્યાલ હોય કે માનવીની પહેલી જરૂર ખોરાકની અને તેથી કાળી ધરતી તે ખરી ધરતી?

રુસ્તમ દીકરી રમેશ! તું ગપસપ બંધ કરશે? વચ્ચે તારું બોલ્યું ન ચલાવ, પ્રોફેસર વાચે તે સાંભળ પ્રોફેસર આગળ ચલાવ દીકરી

રસૂલ આ કાળી, કાંપવાળી, ફળદ્રુપ ધરતીનું કારણ નાઈલ નદી છે એ વગર ઇજિપ્તનો ઇતિહાસ જ થયો ન હોત અને નાઈલ એટલે મિસરના શરીરની ધોરી નસ મિસરના શહેરો, મિસરની જાહોજલાલી, મિસરનો સમગ્ર ઇતિહાસ એટલે નાઈલની જ કહાણી

રમેશ હવે કંઈ બીજું છે? હું અહીં ઇતિહાસ ભૂગોળ સાંભળવા નથી આવ્યો કંઈ મજા પડે તેવું કહને!

આફ્રિકાના પૂર્વોત્તર પ્રદેશને પરિપ્લાવિત કરતી નીલ—નાઈલ નદી મિસરદેશની જીવાદોરી સમી છે આફ્રિકાના ઈશાન વિભાગમાં આવેલા ચાર હજાર માઈલના વિરાટ અને વેરાન મહારણમાં સર્પાકારે અને ગૌરવગતિએ વહેતી અને જગતના મહા નદોની આગલી હરોળમાં આવતી એ નદીએ સિંચેલા ને સમૃદ્ધ કરેલા તટપ્રદેશ પર જ મિસરની પ્રાચીનતમ સંસ્કૃતિ જન્મી અને ઊછરી અને આજે પણ મિસરની પોષક માતા એ જ છે આ ઉપરના નકશામાં મિસરની પુરાતન સંસ્કૃતિના બધા મુખ્ય અવશેષો નીલના તટ પર કયાં પડેલા છે એ બતાવ્યું છે એલેક્ઝાંડ્રિયાથી આસ્વાનના બંધ સુધી નીલને તીરે તીરે રૂપાળી રેલવે લાઈન ચાલી આવે છે, ને તેની પડખે ક્યારની સડકમાં અને બાજુના કિનારા પર, તાડનાં ઝુંડથી ભાગ્યે અનેરાં પાંચપાંચ માઈલ સુધી પથરાએલા ખેતીના હરિયાળા પટમાં, વચ્ચે વચ્ચે આવતા એ મહા અવશેષો મિસરના ભવ્ય ભૂતકાળનો વિસ્મયભર રોમાંચ કરાવી જાય છે

રસૂલ આવે છે, ધીરજ રાખ હજારો વર્ષ અગાઉની વાત છે પૃથ્વી પર ત્યારે ઍટલૅન્ટિસ નામનો એક જંગી ખંડ હતો એમ કહેવાય છે આજે તો ઘૂઘવતા મહાસાગરના પાણી એના ઉપર ફરી વળ્યાં છે તે ખંડમાંથી એક પ્રજાએ મિસર ઉપર ચડાઈ કરી અને ત્યાંની જંગલી પ્રજાને હાંકી કાઢીને મિસર જીત્યું પરંતુ ત્યારે મિસર તો એક ઘોર અરણ્ય હતું વિજેતાઓએ તે અરણ્ય કાપ્યું અને નાઈલની

..., ... ની રસાળ ભોમમાં ઈજિપ્તની ભાવી કૃષિતિનાં બીજ રોપ્યાં તથા વસવાટ શરૂ કર્યો. પછી તો ઢોર આવ્યાં, ઘેટાં આવ્યાં, બકરાં આવ્યાં અને મિસરમાં સંસ્કૃતિનાં પગરણ મંડાયાં. ખેતીવાડી અને ખેડૂતના ખભા ઉપર ઉન્નતિની ઈમારત ઊભી થઈ. રાજવંશ શરૂ થયા, હાથી-ઘોડા અને મહેલો-મહોલાતો ઊભરાયાં. કાયદા થયા, કરવેરા નંખાયા, લશ્કરી અને મુલ્કી ખાતાંઓ રચાયાં, અને.........કારખાનાં પણ થયાં. આમ મીંડામાંથી એકડો થયો અને એકડામાંથી અસંખ્યનું ઉભરાણ થયું. જાણે કોઇ સમર્થ યોગી-એ કોઈ માયાની સૃષ્ટિ ખડી ન કરી હોય! એ સમયના મિસરના મિસરીઓ કેવા હશે? આજે તો તે બધા કાળનો કોળિયો થઇ ગયા છે. માત્ર તેમની કલ્પના કરવાના આધારરૂપ તેમનાં બાંધકામો અને 'મમી'.........

રમેશ: મમી? કોની મમી? રૂસ્તમની?

રૂસ્તમ: પાછો બકી ઊઠયો? આય તારું મોં સીવી લેતસ.

રસૂલ: મમી એટલે પેટીઓમાં સંઘરેલાં શબો. મિસરના એ ઈતિહાસનો મોટો ભાગ એનાં આ મમીઓ સાથે વણાયેલો છે. મૃત દેહને મિસરીઓ બહુ પવિત્ર માનતા, એટલું જ નહિ પરંતુ એ દેહમાં ફરીને જીવનો સંચાર થવાનો છે એવું માનીને એમાં સુગંધીદાર મસાલાઓ ઠાંસીને સુંદર પેટીઓમાં સાવચેતીથી દફનાવતા. તાજુબીની વાત છે કે એ મુરદાંઓ આજ હજારો વર્ષ પછી પણ આપણે જોઈ શકીએ તેમ સચવાઇ રહ્યાં છે. જોકે એમના માંસ, મજ્જા ઈત્યાદિ કાળાં થઈ ગયાં હોય છે

રમેશ: આવું આવું સાંભળીને તો ભાઇ હવે કંટાળો આવે છે. આવા પંતુજીવેડા જ એ ચોપડીમાં આવે છે કે કોઈ કહાણી બહાણી છે?

રસૂલ: ઉતાવળો થા મા. લે હવે એક કહાણી જ આવે છે, સાંભળ. એક હતો ઈજિપ્તના દેવળનો પૂજારી. મિસરમાં પૂજારીઓ વૈદું પણ કરતા, એટલે આ પૂજારી દાકતરી પણ કરતો. તે ઉદાર વિચારો ધરાવતો અને જ્ઞાનનો શોખીન હતો. મનુષ્ય-શરીરમાં શી શી અજાયબીઓ હશે તે જાણવાની એને તાલાવેલી થઇ. અને એ તો મુરદું ચીરીને જ જાણી શકાય. પણ એ તો અશક્ય વાત. કેમકે મિસરમાં મુરદું અત્યંત પવિત્ર મનાતું અને તેમાં મસાલા ભરનાર જાતિ સિવાય તેને બીજું કોઈ ચીરી શકતું નહિ. કરવું શું? એણે એક યુક્તિ શોધી. મુરદાંઓને ચીરીને તેમાં મસાલા ભરનાર એક અસ્પૃશ્યને તેણે સાધ્યો. મુરદાં ચૂંથનાર આ વર્ગને ઈજિપ્તમાં અસ્પૃશ્યો કરતાં પણ નીચી કોટિના ગણવામાં આવતા. એ લોકો જ મુરદાંને અડી શકતા, ભોંયરાંઓમાં લઈ જઈ ચીરીને તેમાં મસાલા ભરતા અને પછી કપડાં-લત્તામાં વીંટી પેટીમાં મૂકતા. એમનું કામ પત્યા પછી ભોંયરાંમાંથી તે બહાર આવતા એટલે લોકો તેમના ઉપર ફિટકાર વરસાવતા, ગાળો દેતા ને કાંકરા પણ મારતા. એક આ જાતિ સિવાય મુરદાંનું જ્ઞાન કોઇને નહોતું. અને તેથી જ મિસરી દાક્તરોનું મનુષ્યદેહનું જ્ઞાન ઘણું જ મર્યાદિત હતું.

વારુ. આવો એક અસ્પૃશ્ય પેલા પૂજારી-દાકતરે સાધ્યો હવે તમે એ પૂજારી અને અસ્પૃશ્યની વચ્ચેનો વાર્તાલાપ સાંભળો:

પૂજારી: અહયા આમ આવ.

અસ્પૃશ્ય: આવ્યો બાપજી.

પૂજારી: તારી દીકરીને કેમ છે?

અસ્પૃશ્ય: હજી તાવ ધીકે છે, બાપજી.

પૂજારી: મટાડવું છે?

અસ્પૃશ્ય: ... બાપજી. પણ અમારા ... ?

પૂજારી: હું મટાડીશ પણ તારે એક કામ કરવાનું.

અસ્પૃશ્ય: પગે પડું બાપજીને, કહો તે કરું.

પૂજારી: સાંભળ. પણ આ વાત જો ત્રીજે કાને ગઈ છે તો ત... ને તારી ઓલાદને મંત્રથી બાળીને ભસ્મ કરી નાખીશ.

અસ્પૃશ્ય: વચન છે બાપજી.

પૂજારી: તારી પાસે નીચે મુરદું છે?

અસ્પૃશ્ય: બે છે, બાપજી.

પૂજારી: એક મુરદામાંથી હૃદય કાઢી મને આપી જા.

અસ્પૃશ્ય: ઓ મારા બાપ! દેવ રૂઠે તો, બાપજી?

પૂજારી: બકવાટ કરે છે કે નાપાક?! દેવનો તો હું પૂજારી ... જા! નીકર તારી દીકરીને મંત્રથી મારી નાખીશ. જા. .આ...આ.

અસ્પૃશ્ય: ખમા કરો બાપજી. આ હીંડયો. હમણાં લઇ આ...

અને એ અસ્પૃશ્ય ભોંયરામાં ગયો. એના દિલમાં આનંદ ... કે દીકરીને હવે બાપજી મટાડી દેશે. ભોંયરામાં બે શબ પડ... હતાં. એક યુવાન નર્તકીનું હતું. બીજું હતું એક ખંધા અમલદા... નું. નર્તકીના શબને તે અધઘડી જોઇ રહ્યો અને પછી બોલ્યો 'બીચારી દુઃખિયણ અભાગી! જીવતાં તો દુઃખી હતી જ. તેને ... મૂએ શીદ વધારે દુઃખી કરવી? ના, ના. બાઈ! તારું દિલ તો નહિ કાઢું. સૂઇ રહે સુખે.(હસીને) જોકે તેં તો અનેકનાં દિલ ચોરેલ હોં કે!' પછી તે પેલા ખંધા અમલદારના શબ તરફ હસીને બોલ્યો 'મોળા હરામખોર! અનેકનાં લોહી તેં જીવતા પીધાં. હરામી! દો... ઝખમથી તિરમારખાંની માફક જીવતાં તું ઘૂમતો તો!' હવે કે... ગરીબ ઘેટાની માફક પડયો છે' લાવ તને જ ચીરું. અને ઘેટાને ... ઘેટાનું જ હૃદય હોય.' એટલું બોલીને અમલદારનું હૃદય ચીરીને તે... કાઢી લીધું અને ઘેટાનું હૃદય તેને ઠેકાણે મૂકી દીધું.

(રસૂલ અટકે છે. રમેશ અને રૂસ્તમ તલ્લીન થઈ ગયા છે.

રમેશ: વાહ વાહ, કહાણી તો અજબ છે!

રૂસ્તમ: વન્સ મોર દીકરા રસૂલ, વન્સ મોર!

રસૂલ: નહિ, વન્સ મોર નહિ: પણ એવી જ એક બીજી કહા... કહું, જે વધારે કરુણ છે. સાંભળો.

પ્રાચીન ઈજિપ્તમાં વર્ગભેદ ઘણો હતો. એક વખત કોઇ એ... ઉમરાવની સુંદર કન્યા ગુજરી ગઈ. તેનું શબ ચીરનારની પાસે... ભોંયરામાં આણવામાં આવ્યું. ચીરનારો યુવાન હતો. યુવતીના શ... ઉપરની ચાદર ખસેડતાં જ યુવતીનું અપ્રતિમ લાવણ્ય જોઈ ... ચકિત થઈ ગયો. જીવતાં તો એના છાયો પણ દુર્લભ, એની ખાનદા... યુવતીને મૃત્યુ બાદ મળવાનો આ લ્હાવો સાંપડવાથી તેને કંઇનું કં... થઈ ગયું. હૃદયમાં પ્રેમની ધારાઓ ફૂટી. આવા સુંદર શરીર પર પો... શું ચીરો મૂકનો? એની સુંદર શરીર માંસપેશીઓમાં શું તીક્ષ્ણ કટાર ભોંકવી? આ સુંદરી શું મૃત્યુ પામેલી હશે? ના ના. એ ફક્ત મૂર્છિત હશે અથવા તો ગાઢ નિદ્રામાં સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં વિચરતી હશે. આવાઆવા તરંગો તેના યુવાન હૃદયમાં આવ્યા અને પ્રેમના આ... વેશે તે વિવશ બની ગયો. યુવતીના સુંદર હોઠ ઉપર હોઠ મૂકી તેણે ચુંબન કર્યું—ના કર્યું, ત્યાં તો ચીરનારાઓનો મુકાદમ આવી ચડયો અને તેને ધિક્કારથી તથા ક્રોધથી બરાડા પાડીપાડીને ધમકાવવા માંડયો. અનેક માણસો ભોંયરામાં ધસી આવ્યા અને ખૂબ કોલા... હલ મચ્યો. પેલો યુવાન તો કોઈ અગમ્ય આત્મસમાધિમાં જાણે ડૂબી ગયો હોય એવી રીતે યુવતીના મૃતદેહને જોતો બેસી રહ્યો. ટોળા... માંથી 'દુષ્ટ!-ચાંડાલ! મારો એ નરાધમને' એવી પોકાર ગર્જનાઓ થઈ. અને થઈ રહ્યું. બીજે દિવસે સવારે લાકડા સાથે એને સજ્જડ

જીવતી બાંધીને જીવતો બાળી નાખવામાં આવ્યો. બળતા પહેલાં એણે એટલું જ કહ્યું કે 'મારા શરીરને બાળનારા તમે મારી ભાવનાને બાળી શકવાના નથી. બાળો, જલદી બાળો, કે જેથી મારો આત્મા મારી પ્રેમમૂર્તિમાં અંતર્લીન થાય.' (રસૂલ અટકે છે. રમેશ અને રૂસ્તમ સાંભળવામાં તરબોળ બની બેસી રહ્યા છે.) કેમ બિરાદરો શું વિચારો છો?

રૂસ્તમ: આપ મારી જાતને પેલા જવાન ચીરનારા સાથે આઈડેન્ટીફાય કરતો હતો ને આપ મેજરગોપને પેલા મુકાદમ સાથે.

રમેશ: તે દીકરા, તું જડ ડાબીનો છૂટ્યો કેવી રીતે?

રૂસ્તમ: હાય! આપ વસૂલે છોડાવી. થેંક્યુ રસૂલ. નીકર આ પગે તો બળવા આગ લાગીને ખાખ થઈ જતે. રસૂલ મેહરબાન, હાં બીજી એકાદ વાત બનત છે કે મુરકે મુરદાંઓ સંઘરિયાં છે?

રસૂલ: બેશક. સાંભળો. હવે મિસરની જહોજલાલીના જમાનાની વાત જેવી. કિસાન યાદ કરીએ. એક કિસાન બીચારો ખેતરમાં મજૂરી કરતો અને વળી કોઈ કોઈ વાર ફરાહના (મિસરના રાજાના) મહેલ મંદિર કે પીરામીડના બાંધકામ વખતે સિપાહીઓના સોટા ખાઈ પેટ માટે વૈતરું પણ કરતો. એનું ખેતર હતો રાજાની, જમીન ફારૂન કે દેવસ્થાનની મિલકત હતું. મતલબ કે જમીનની માલિકી એની નહોતી. ફરાહના અને બીજા વેરાઓ ભર્યા પછી એની પાસે એનું તથા એના કુટુંબનું પેટ ભરવા જેટલું માંડ રહેતું. કેમ તેની વિગતો કોઈ તવારીખકારોએ આપી નથી. શરીરથી જ જીવતો રહે એટલું જ. સ્વભાવે તમો જેવા ભોળા અને આકરા હશે. મનુષ્ય સ્વભાવ તો હજારો વર્ષમાં એનો એ જ રહ્યો છે. એના ઉદાહરણરૂપ એક વાત કહું.

રમેશ: થેંક્યુ પ્રોફેસર. મને તો લાગ્યું કે આ વાત તેં પહેલાં વેડા શરૂ કર્યા. પણ આ તો પ્રસ્તાવના હશે. બાકી ચાલ, વાત ચલાવ.

રસૂલ: બે કિસાન ભાઈઓ હતા. મોટાનું નામ અનપુ, નાનાનું નામ બિટુ. અનપુ પરણેલો હતો. બિટુ કુંવારો, સીધો અને મહેનતુ હતો. મોટાભાઈની તથા ભાભીના આશ્રયમાં રહેતો અને એમને ઘેર રહી રોટલો ખાતો. ખેતરમાં તે ખૂબ જ મહેનત કરતો. ઉપરાંત ઘરનું ઘણું કામ કરતો. વાવેતરનો વખત થયો એટલે અનપુએ બિટુને કહ્યું 'બિટુ, નાહવે બીયાં ખૂટી ગયાં છે ને કાપ છેડ્ઝેલ થઈ ગયો. જલદી ઘેર જા ફેરવ.' બિટુએ બેડવા માંડ્યું અને અનપુએ પણ મદદ કરવા માંડી. ચાર દિ' જ સુધી ભાઈઓએ ધરતી ખેડી. પછી મોટા ભાઈએ કહ્યું, 'બિટુ ઘેર જા ને બી લઈ આવ.' અને બિટુ ગયો. ઘેર ભાભી બેઠી હતી. ભાભીના હૃદયમાં બિટુ તરફ પ્રેમ હતો. અનપુ કરતાં બિટુ વધારે યુવાન ને વધારે દેખાવડો હતો. મૂળ તો ભાભીને તો બિટુ સાથે લગ્ન કરવું હતું, પણ મોટા ભાઈ પહેલા, એ ન્યાયે તેનું લગ્ન અનપુ સાથે થયું હતું.

'દીયરજી ક્યાંથી એકલા?'

'બી લેવા આવ્યો છું. ભાભી બી આપો.'

'બેસો તો ખરા. થાક્યાપાક્યા છો.'

'ના, જલદી કરો. મોટાભાઈ ખોટી થાય છે.'

'લો આ' એટલું કહી ભાભીએ બિટુનો હાથ પકડ્યો. બિટુને એ ગમ્યું નહિ અને ભાભીનો હાથ તેણે તરછોડી દીધો. ભાભી સમજી ગઈ કે દીયર પોતાનો નહિ થાય ને પોતે ભોંઠી પડી. એટલે એના હૃદયમાં વેરવૃત્તિ પ્રજ્વળી. એને થયું કે પોતે એની આગળ હલકી પડી. તેનો ઘાટ ઘડી નાખવો. બી લઈને બિટુ તો ચાલતો થયો.

સાંજે અનપુ ઘેર આવ્યો. હરામખોર દીયર અને સ્ત્રીચરિત્ર શરૂ કર્યું. અનપુને તેણે દીયર માટે બનાવટી વાત કરી.

'તમારા ભાઈએ મારી લાજ લીધી.'

'હેં!'

'હા, મારા પર હાથ નાખ્યો. તેણે મેવડા થવા કહ્યું.'

'ના, ના, બિટુ એવું કરે જ નહિ.'

'અરે, તમે માનો છો તેવો એ નથી.'

'ચૂપ કર!'

'દૂધ પાઈને સાપ ઉછેર્યો છે.'

'ચૂપ કર.'

'મેં આબરૂ ફેરવી એટલે મને માર માર્યો.'

થઈ રહ્યું. ભોળો અનપુ સળગી ઊઠ્યો. ક્રોધમાંથી વેર જન્મ્યું. સાંજે ઢોર ચરાવીને બિટુ ઘેર આવ્યો ત્યારે બારણામાં મોટા ભાઈને કટાર લઈને ઊભેલો જોયો. બિટુ તરત સમજી ગયો કે ભાભીનું કારસ્તાન છે. તે નાઠો અને અનપુ તેની પાછળ પડ્યો. આગળ બિટુ અને પાછળ અનપુ એમ દોટ ચાલ્યા જ કરી. બિટુ બહુ થાકી ગયો અને હતાશ થઈને તેણે 'રા' નામના મિસરી દેવની પ્રાર્થના કરી. 'હે દેવ! સત્યને અસત્યથી બચાવજે.' દેવે બિટુની પ્રાર્થના સાંભળી અને ભાઈઓની વચ્ચેની ધરતી આખના પલકારામાં ફાટી અને એક મોટી નદીએ પૂર જોસમાં વહેવા માંડ્યું. આમ, એક કિનારે અનપુ અને બીજે કિનારે બિટુ ઊભા રહ્યા.

'ભાઈ! સાંજ પડી ગઈ છે. પહો ફાટે ત્યાં સુધી ત્યાં જ રહો. હું અહીં જ રહીશ ને સવારે સાચી વાત કહીશ. અને જાણજો કે હવે તમારા ઘરમાં કે ગામમાં બિટુ પગ નહિ મૂકે.' બિટુએ સાદ કર્યો.

બન્ને ભાઈઓ સામસામા કિનારે સૂઈ ગયા. રાતના અંધારા ગળી જઈને સૂરજ ધોવાયો એટલે બિટુએ સાદ કર્યો.

'ભાઈ! તમે બાપની જગાએ હતા. ભાભી મા હતા. તમે ન માનવાનું માની લઈ મારું ખૂન કરવા દોડ્યા. હે 'રા' દેવ! મેં ભાભી સામે ઊંચી આંખ પણ નથી કરી તેના તમે સાક્ષી છો.'

એટલું કહી બિટુએ કટાર કાઢી અને પોતાનો જમણો હાથ કાપી નાખ્યો અને નદીમાં નાખી દીધો. જમીન પર બિટુ બીચારો ધરતી પર ઢળી પડ્યો અને એના પ્રાણ નીકળી ગયા. 'રા' દેવે બિટુના શબ ઉપર હાથ મૂક્યો અને બિટુનો આત્મા સ્વર્ગે ગયો. અનપુએ કલ્પાંત કર્યું. તે ઘેર આવ્યો અને પત્નીના શરીરના ટુકડા કરી નાખ્યા અને કૂતરાને નાખ્યા. પ્રાયશ્ચિત્તના આવેશમાં તેણે કટાર કાઢી અને પોતાના દુખી હૃદયમાં ભોંકી દીધી. સૂર્યાસ્ત થયો. સૂર્યોદય થયો. અનપુ અને બિટુ વગર એ ઢાળેલી ધરતી સૂની પડી. છેવટે નાઈલના પાણી તેના ઉપર ફરી વળ્યા. (રસૂલ અટકે છે.)

રમેશ: રૂસ્તમજી, આ આપણા પ્રોફેસર તો રે વડાવવા બેઠા છે.

રૂસ્તમ: રસૂલ, આજે તેં મુરદાઓની મહેફિલ જમાવી લીધી છે!

રસૂલ: કેમ, ન ગમી?

રૂસ્તમ: નહિ રે, સૌ જીવતા હતા. પરંતુ આમાં બી તેં બધા મુરદા કાઢી આપ્યા.

રમેશ: ભાઈ, એમાં મુરદું નહિ હોય તેની કંઈ કહેની!

રૂસ્તમ: ને હું લગાર મારી જાતને 'આઈડેન્ટીફાય' કરું તેવો 'હીરો' લાવજો રે રે, આમાં બી બિટુ બનિયો તો હાથ કાપનો પડિયો.

રમેશ: મને શું થાવો?

રૂસ્તમ: તુને? તુને ભાભી થાવો. દે તાલ ગોઠ દમબાજ છો.

આ રસૂલે, તારા માંડીડાએ, બદનના ટુકડે ટુકડા કીધા.

રસૂલ: સાંભળો, સાંભળો, એક બીજી અજાયબ કહાણી કહું.

રૂસ્તમ: તો ખોળની માં. પણ મુરદું (અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૭૨ પર)

(ડિસેમ્બર ૧૯૪૭)

વૈજ્ઞાનિક શક્યતાઓ પર રચાએલી એક વધુ કલ્પનાકથા

રસાયણામૃત

મને તો સ્વપ્ને ય ખ્યાલ નહિ કે મારો પ્રયોગ આટલો કરુણાંત નીવડશે. આજે હું સંપૂર્ણતઃ નીરોગી હોવા છતાં અમાપ રોગથી પીડાઈ રહ્યો છું.

ચાલોને હું મૂળથી માંડીને જ વાત કહું. હું એમ. બી. બી. એસ.ના બીજા વર્ષમાં આવ્યો ત્યારથી મારા મનમાં એક ધૂન સવાર થએલી કે આયુર્વેદની દવાઓ ઉત્તમોત્તમ છે. મારી છેલ્લી ડૉક્ટરી પરીક્ષા મોખરે રહીને મેં પાસ કરી, પણ મારી એ ધૂન તો હજી કાયમ જ હતી. ઘરનો સંપન્ન હોવાથી મારે પ્રૅક્ટિસની ખાસ જરૂર ન હતી. એટલે મેં ફાર્માસ્યુટિકલ (દવાઓ બનાવવાનો) અભ્યાસ આગળ શરૂ કર્યો અને એમાં પણ હું પહેલા નંબરે ઉત્તીર્ણ થયો.

પછી મેં અમદાવાદની પાસે આવેલા મેદરા ગામમાં મારા પોતાના જ ઘરમાં એક પ્રયોગશાળા બનાવી લીધી. મેદરા સ્ટેશન હોવાથી જરૂરી સામાન ખરીદવા માટે શહેરમાં સરળતાથી જઈ શકાતું.

હું મારો પ્રયોગ વર્ણવું તે પહેલાં મારી એક માન્યતા જણાવી દઉં. હું માનું છું કે આ વિશ્વમાં 'સજીવ' ને 'નિર્જીવ' એવા બે વિભાગો છે જ નહિ, પણ એકેએક ભૌતિક તત્ત્વ સજીવ જ છે. અલબત્ત, એ સજીવતામાં પ્રમાણભેદ ખરો. આપણે જેને 'રોગ' કહીએ છીએ એ માત્ર આપણા દેહમાં રસાયણોના અમુક પ્રમાણમાં થતી વિકૃતિ સિવાય બીજું કાંઈ નથી. આ વિકૃતિ કાં તો બહારનાં કોઈ કારણોથી થતી હોય અગર તો આંતર્ કારણોને આભારી હોય. એટલે મારે એવું રસાયણ શોધવું હતું કે જે વડે માણસના શરીરમાં કોઈ પણ જાતની વિકૃતિ ન થતાં એ સાંપ્રત આરોગ્ય ભોગવે.

મેં શરૂઆત કરી વડના [illegible]થી. આ વૃક્ષની [illegible], ડાળાં, પાંદડાં, ફળ, અંકુર અને મૂળના અમુક પ્રમાણના મિશ્રણનું મેં વૈદોની મદદથી બારીક ચૂર્ણ બનાવ્યું અને એ ચૂર્ણનું પાણી સાથે મિશ્રણ કર્યું. આ રીતે મેં મારી નક્કી કરી રાખેલી અનેક વનસ્પતિઓના ચૂર્ણરસો બનાવ્યાં. તમને રસ પડતો હોય તો એમાંની થોડીક જણાવું: આમળા, હરડે, [illegible], ખાખરો, [illegible], બ્રાહ્મી, [illegible] વગેરે અનેક ગુણધર્મોવાળી વનસ્પતિઓનાં મેં ચૂર્ણરસો તૈયાર કર્યા. પણ પછી આ ચૂર્ણરસોને ભેગાં કરીને મારે જેને [illegible] આપવું હતું તે [illegible] ન પામ્યા—એટલે કે રસાયણની ભાષામાં એ સંયોજન (Chemical Compound-કેમિકલ કંપાઉન્ડ) ન બન્યું. એમને ભેળવવાથી માંડીને મેં અનેક પ્રકારના પ્રયોગો કર્યા, પણ હું નિરાશ થયો.

આ નિરાશાથી હું બહુ મુંઝાયો, પણ [illegible] હવે મેં [illegible] જુદા જુદા [illegible] રસ નાખવા માંડ્યા. [illegible] રસ નાખતા સાતમે દિવસે [illegible] મિશ્રણ [illegible] છે કે [illegible] હોય છે. [illegible] હોય છે, એટલે એ [illegible] રસાયણ [illegible] હોય છે. [illegible] મિશ્રણ [illegible] (ટિપ્પણ [illegible])

વગર એ ઔષધના જંતુઓમાં કોઈ જ [illegible]. આ [illegible] ઉપર મેં એ ઔષધમાંથી એક ઉત્તમ ક્ષાર બનાવી લીધો.

આ ક્ષારની શી અસર થાય છે એ જોવા માટે મેં થોડાક [illegible] તૈયાર કરાવ્યા. આ વાસણોના ચાર જુદાં ચાર ખીલાં રાખ્યાં હતાં. એવા એક વાસણમાં પાણી ભરી મેં એમાં [illegible] જંતુઓ નાખ્યા. પછી મારા ક્ષારના પ્રવાહીમાં એક પાતળી સળી બોળીને તે એક ખીલા પર સહેજ વાર ધરી રાખી. સળી ધરતી વખતે [illegible] જ ખીલાની આ [illegible] એક [illegible] થઈ ગયું. આનો અર્થ એ થયો કે [illegible] જંતુ આ ક્ષારથી નાશ પામ્યા. એ પ્રમાણે બીજા ખીલાઓ પર પ્રયોગો કરતાં પણ એવું જ પરિણામ આવ્યું. [illegible]

એ પછી તો મેં જુદાજુદા રોગોના જંતુઓનાં [illegible] જુદીજુદી [illegible] ઉપર પ્રયોગો કરી જોયા અને આખરે મારી ખાતરી થઈ ગઈ કે દુનિયામાં જેટલા રોગો છે એ બધાનો જ નાશ કરે એવી 'સર્વરોગનિવારક દવા' મેં શોધી છે. એ પછી જુદાજુદા પ્રાણીઓ પર તેના અખતરા કરીને [illegible] નાશ કરવા માટેનું દવાનું પ્રમાણ પણ નક્કી કરી લીધું.

આ અંકના પહેલા પાનાની માહિતીની જાહેરાત ઉપર વાચકોનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ.

હવે મારી માનવદેહ પર પ્રયોગ કરવાની વાત આવી. [illegible] મેં મારા પોતાના ઉપર જ પ્રયોગ કર્યો. [illegible]

[illegible]

કંઈક નુકસાન થાય છે, પણ આમાં તેથી ઊલટું થયું મને તો એમ લાગ્યું કે મારી તાકાતની મર્યાદા હોય એમ લાગ્યું આથી ઉત્તેજિત થઈ મેં દવાનું પ્રમાણ વધાર્યે જ રાખ્યું છેવટે હું પચ્ચાસગણી દવા પીતો થયો

પરિણામે મારે કોઈ પણ કાર્ય કરવામાં પચ્ચાસગણા ભાગની શક્તિ જ ખરચવી પડતી દાખલા તરીકે એક ઠમચું ભરવામાં મારે પહેલાં જે શક્તિ વાપરવી પડતી તેટલી હવે નહોતી વાપરવી પડતી. આમ મને અનુભવે લાગ્યું એક દિવસ એ દવા પીને મારી પ્રયોગશાળામાં હું કામ કરતો હતો એવામાં નોકરે કોઈ બાબતમાં સહેજ ભૂલ કરી મેં પહેલાંના જેટલા જ જોરથી નોકરને ધોલ મારવા હાથ ઉગામ્યો પણ નોકર ચાલાક, એટલે એ સહેજ ખસી ગયો અને હું ભોંયભેગો થયો મને પેલી પચ્ચાસગણી ઉત્તેજનાશક્તિનું પરિણામ હતું નોકરને એ મને ધોલ વાગી હોત તો તેના કદાચ રામ રમી ગયા હોત એમ મને લાગ્યું, એ ખસી ગયો એટલે એ પચ્ચાસગણી શક્તિના પરચાનો ભોગ હું બન્યો આ અનુભવ પછી દવા લીધા બાદ શારિરીક શક્તિ વાપરતાં મારે બારે વિચાર કરવો પડતો.

મારી બુદ્ધિની બાબતમાં પણ એમ જ બન્યું આપણી બુદ્ધિ એ તો આપણા માનસયંત્ર (આપણા મગજ)નો ઉપયોગ કરવાની શક્તિ જ છે મારું શરીરયંત્ર વિકસતાં મગજ પણ વિકસવા લાગ્યું કોઈ વાર અટપટા ને અઘરા સવાલોનો નિવેડો આણતાં પ્રખર બુદ્ધિવાળાને પણ જ્યાં મિનિટો લાગતી ત્યાં મારે વિપળો જ બસ થતી

અહીં મારે અટકવું જોઈતું હતું પણ પ્રયોગનો અંતિમ તાગ મેળવ્યા વિના અટકે એ વિજ્ઞાની નહિ મેં હજી પણ દવા વધાર્યે જ રાખી અને દવાની સો ગણી માત્રાની સીમા ઓળંગતાં મારે પછી દવા પીવાની યે જરૂર ન રહી,— એટલે કે ત્યારથી દવા પીતાં મારા શરીરમાં થએલી અસર સદાને માટે મારા શરીરમાં ઠરી ગઈ

એ સો ગણી માત્રાની સીમા ઓળંગવાની ભૂલ થયા પછી મારી એક બીજી પણ ભૂલ થઈ સામાન્યરીતે દવાનો મારા અંગ ઉપર પ્રયોગ કર્યા પછી હું બહાર નીકળતો ન હતો પણ એ પછી એક દિવસ કામ પ્રસંગે મારે અમદાવાદ જવું થયું ત્યાં એક અત્યંત ફેશનેબલ રોમિયો જેવા ભાઈને સ્ટેશન પર ભીખ માગતી જોઈને હું એકદમ બેભાન થઈ નીચે પડ્યો'

કેમકે મારી પ્રત્યેક શક્તિ વધવા સાથે મારું ઊર્મિતંત્ર પણ વધ્યું હતું એવી બાબતને જોતાં મારો હૈયામાં સો સો ગણી ઝડપે સો સો ગણા કરુણાના મોજાં ઊછળ્યાં પરિણામે હું બેભાન થયો પછી તો મારા મગજમાં એવા જ વિચારો આવવા લાગ્યા, દુઃખના, દૈન્ય અને વિટંબણાના આખા જગતનાં દુઃખોના પ્રત્યાઘાતો જાણે મારા હૃદયમાં પડવા લાગ્યા માનવ હૃદયમાં આવા વિચારે સામાન્ય જે દુઃખ ઉદ્‌ભવે તેના કરતાં સો ગણું દુઃખ હું અનુભવવા લાગ્યો

એ જ રીતે દુનિયાના સત્ અને અસત્ વસ્તુઓનું પ્રપંચમાર્ગી અને વિપથગામી વિચારોનું મારા મનમાં કેટલી યે વાર પ્રચંડ ઘર્ષણ થાય છે ઘર્ષણ યુદ્ધમાં પરિણમે છે ત્યારે હું ઘડીઓની ઘડીઓ સુધી મનોવ્યાપાર વિના રાત ને દિન પડી રહું છું, આનંદ કરી રહું છું, અને જે કારણ હોય તો વજ્રહૃદયી માફક શૂન્યમૂન્ય બની જાઉં છું મારે મન અત્યારે દિવસ ને રાત સરખા છે

અસીમ ઊર્મિલતાને લીધે પરિણમતા મારા મનની સ્થિતિ કેટલીક વાર તો શબ્દાતીત બની રહે છે હું માનવમાત્રને જોઉં છું અને એના વદન પર લખાયેલાં મનોદુઃખ મારા મનોયંત્ર પર એની જાણ વિના અસર કરે છે માનવના સર્વ રોગ દુઃખનો બોજો ઉપાડનાર મને, માનવ હમણાં દીઠો પણ ગમતો નથી

આજે મેં, મારા જ મકાનમાં, મારી જાતે જ, મારી જાતને કેદ કરી છે જગતના અસીમ દુઃખથી હું એટલો પરિક્ષિપ્ત થયો છું કે હું મારા એ રસાયણામૃતની કૂંપીઓ પણ ભૂલી ગયો છું અત્યારે તો ફરી એ જ આયુર્વેદની મદદથી આ રસાયણનો ઉતાર હું શોધી રહ્યો છું હું જ્યાં છું ત્યાં મને જોવા કોઈ આવશો નહિ આવશો તો ઉતાર નહિ હોવાથી હું તો મરીશ. પણ સાથે વળી કૂંપીઓ ભરતાં 'સર્વરોગનિવારક' દવા પણ મરશે કાલિદાસભાઈ

કલાદૃષ્ટિની કસોટી

શ્રી અરેન્દ્રકુમાર ગાંગુલીની લેખમાળા 'ચિત્રપરિચય'ને અનુસંધાને

કલકત્તા યુનિવર્સિટીની મૅટ્રિકની પરીક્ષાનો પ્રશ્નપત્ર ૧૯૪૨ બાજુમાં લખેલા આંકડા માર્કની સંખ્યા સૂચવે છે

વિભાગ ૧ · ક્રિયાત્મક

૧) સામેની બે આકૃતિઓ પૈકી ગમે તે એક આકૃતિ તેના મૂળ માપ કરતાં બેવડા કદની દોરો ૨૦

૨) તમે જોઈ હોય અગર બેસતા હો તે ગાડી કે ખુરશી કે ગમે તે યાદ ઉપરથી ચીતરો ૨૦

અથવા

મેં જોએલું માનવ કર્ણ, ફૂલ કે હાથનું કંકણ સ્મૃતિથી ચીતરો ૨૦

વિભાગ ૨ વિવેચનાત્મક

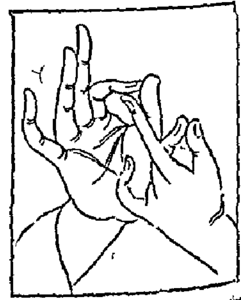
૩) તમારા નગરમાં કયું મકાન સૌથી શ્રેષ્ઠ છે? તમારા જ શબ્દોમાં તેનું વર્ણન લખો ૧૦

અથવા

બંગાળના 'આટ-ચાલા'ને તમે સ્થાપત્યના નમૂના તરીકે ગણો કે નહિ? તમારા ઉત્તરને સમજાવતાં કારણો આપો ૧૦

૪) સારા સ્થાપત્યનિર્માણના જરૂરી લક્ષણ ક્યાં? ૧૦

(૫) સારા ચિત્રનાં આવશ્યક લક્ષણો શાં?

(૬) નીચે આપેલા ચિત્રને તમે સારું કહેશો કે નરસું? તમારો જવાબ કારણો સહિત આપો.

અથવા

તમે જોએલું સૌથી શ્રેષ્ઠ હિંદી કલાનું ચિત્ર કયું? તમારા પોતાના જ શબ્દોમાં તેનું વર્ણન આપો.

અથવા

નીચે આપેલાં બે પૈકી કોઈ પણ એક ચિત્રનું તમારા પોતાના જ શબ્દોમાં વર્ણન કરો. તેમાં દોષ શા શા છે?

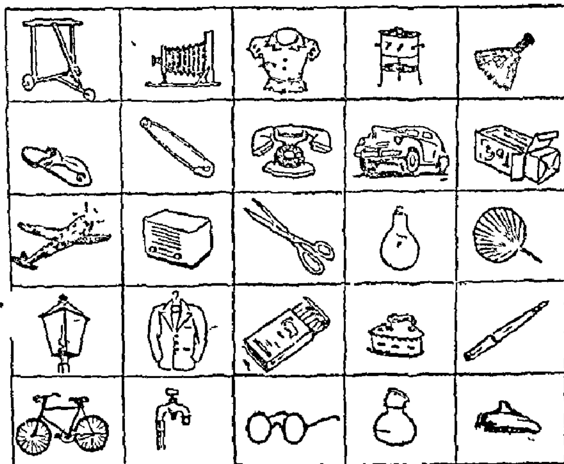

૩૫૫ (ડિસેમ્બર ૧૯૩૭)

બધા વિચારોને યાદ કરવા પ્રયત્ન કરો દા ત તમે આકાશમાં ઊડતા કોઈ પક્ષીને જોયું તેને જોતાં જ તમને તમે કરેલી વિમાનની મુસાફરી યાદ આવી આથી જ્યાંથી તમે વિમાનની મુસાફરી કરેલી તે મુંબઈ તમારી આંખ આગળ આવ્યું અને તરત જ ત્યાં રહેતો તમારો એક વિજ્ઞાનજ્ઞ દોસ્ત તમને યાદ આવી ગયો આવતી કાલે બેસતું વર્ષ હોવાથી તેને એક અભિનંદન કાર્ડ મોકલવું જોઈએ એમ તમને લાગ્યું તે પરથી એક દુકાને ઘણું સરસ અભિનંદન કાર્ડ તમારા જોવામાં આવ્યું હતું તે યાદ આવ્યું પણ સાંજ થઈ ગઈ હોવાથી તે દુકાન બંધ થઈ ગઈ હશે એમ વિચારે તમે નિરાશ થયા. હવે ઊલટા ક્રમમાં આ બધી બાબતો યાદ કરો દુકાનથી શરૂ કરી અભિનંદન કાર્ડ, બેસતું વર્ષ, મિત્ર મુંબઈ વિમાનની મુસાફરી અને છેવટે પક્ષી સુધી બધી બાબતો યાદ કરવાનો પ્રયત્ન કરો. શરૂઆતમાં થોડી મુશ્કેલી નડશે, પણ તે વગર બીજો રસ્તો નથી (ચ) તમે સારી રીતે પરિચિત હો એવો કોઈ ઓરડો કે ખંડ તમારા માનસચક્ષુ આગળ ખડો કરો પછી તેની દરેક નાનીમોટી વિગતો યાદ કરો તેના બારી બારણાં તેના રાચરચીલાની ગોઠવણી દીવાલ પરના ચિત્રો ઇત્યાદિ દરેક વસ્તુ ક્યાં છે કેવી રીતે ગોઠવી છે, તે બરાબર નક્કી કરો પછી તમે ફરી તે ખંડમાં જાઓ, ત્યારે કઈ વિગત તમે ભૂલી ગયા ને સરખાવી જુઓ (છ) ગયા એકાદ અઠવાડિયામાં તમે શું શું કર્યું, ક્યાં ક્યાં ગયા, શા શા વિચારો તમારા મનમાં આવ્યા વગેરે આગનો ઝીણવટભરી રીતે યાદ કરો કેટલી આકસાઈથી તે કરશો તેટલું વધુ સારું (જ) ટ્રેન અથવા બસમાં પાસે બેઠેલા કોઈ મુસાફરનો ચહેરો ધ્યાનપૂર્વક જોઈ ઘેર કોઈ મિત્ર આગળ તેનું વર્ણન કરો અથવા દિવસ દરમ્યાન જેની સાથે તમે જે વાત કરી તે સાંજના આરામના સમય પર લખો. વાંચેલી કોઈ વસ્તુમાં આંકડા તથા કવિતાઓને ફરી યાદ કરવાનો પ્રયત્ન કરો આ પ્રકારની કસરતો નિયમિત રીતે રોજ થોડા અઠવાડિયા સુધી કરશો તો તમારી સ્મરણશક્તિમાં ખૂબ મોટો ફેર પડશે અને નામ તથા ચહેરા યાદ કરવાની તમારી શક્તિ ખૂબ તેજ થશે

સારી સ્મરણશક્તિ કેળવ્યા વગર કોઈ પણ મનુષ્ય સમાજમાં ઊંચે પદે પહોંચી શકતો નથી જીવનની સફળતાનું એક અમૂલ્ય સાધન નામ સ્મરણશક્તિ છે

સ્મરણશક્તિની કસોટી

તમારી સ્મરણશક્તિ કેટલી તીવ્ર છે તે માપી લેવાની એક કસોટી અહીં આપી છે જો તેનો યથાર્થ રીતે ઉપયોગ થાય તો તમારી સ્મરણશક્તિનો ચોક્કસ તાગ તમે મેળવી શકશો

આ પચીસ વસ્તુઓનાં ચિત્રો અહીં આપ્યાં છે. એ મિનિટ સુધી એકાગ્રતાથી તે જુઓ અને તેમને યાદ રાખવાનો પ્રયત્ન કરો. પછી 'કુમાર' બંધ કરી દઈ યાદ આવે તેટલી વસ્તુઓનાં નામ એક કાગળ પર લખો. હવે જો એ ૨૫ પૈકી ૧૫ વસ્તુઓનાં નામ તમે સાચાં લખી શક્યા હો તો તમારી સ્મરણશક્તિ સારી ગણાય અને જો ૨૦ વસ્તુઓનાં લખ્યાં હોય તો તમારી સ્મરણશક્તિ ઘણી જ તીવ્ર કહી શકાય અને જો પચીસે વસ્તુઓનાં નામ તમે લખી શકો તો તો તમારી સ્મરણશક્તિને જોટો મળવો મુશ્કેલ છે (કસોટીનો આ પ્રયોગ તથા તેનું લખાણ મરાઠી 'કિર્લોસ્કર' પરથી)

કસોટીના જવાબો : (૧) ૧૮૦ માઈલ પહેલે દિવસે ૨૪ ને ૬૪ માઈલ (૨) ૧૩ વખત (૩) ૧ જ, આકાશી વિદ્યુત વહન કરનાર તાર ૨ છ, ગુરુત્વાકર્ષણનો સિદ્ધાંત ૩ ક, રસી મૂકવાની શોધ, ૪ ખ વરાળથી ચાલતા યંત્રની શોધ, ૫ ટ વિશિષ્ટ ઘનતા રીત, ૬ ઠ, પડતા પદાર્થોની ગતિમાં થતા વધારાની શોધ ૭ ચ 'રીફ્લેક્સ ઍક્શન'ની શોધ, ૮-ગ, બીજગણિત ઍન્ટીની શોધ ૯ ગ, આનુવંશિકતાના નિયમોની શોધ (૪) (ક) લગભગ ૫૦૦ વર્ષ (ખ) સવાછ માઈલ (ગ) ૫૭ (ઘ) વરસાદનું પાણી જમીન તે માટે જ્યાં વરસાદ ઓછો પડે છે (દા ત સિંધ) ત્યાં છાપરાં સપાટ જ હોય છે (ચ) ૬ કલાક- દા ત સાચા વખત કરતાં વધુમાં વધુ આગળ યા પાછળ ૬ કલાક હોઈ શકે (છ) ત્રિખૂણો સમજવા ચોખૂણામાંથી નાખતાં આઠ ખૂણા બને (જ) જાપાનની લશ્કરમાં (ઝ) ૫૦૦૦ (ટ) હા (ઠ) કલાકે ૬૦ માઈલની ઝડપે દોડતી આગગાડીનું

(ડિસેમ્બર ૧૯૪૭)

પ્રાચીન નાટ્યશાસ્ત્ર

અભિનય

—લેખક · યોગેન્દ્ર પ્રિયદર્શી—

૩–વાચિકાભિનય

અભિનયનો ત્રીજો પ્રકાર તે વાચિકાભિનય. આ અભિનય વાણીદ્વારા દર્શાવવામાં આવે છે. પણ વાણીની ઉત્પત્તિ નાદને લીધે થાય છે. શરીરમાં રહેલો વાયુ અનુક્રમે હૃદય, કંઠ ને શિર્ષમાં થઈને મુખદ્વારા ધ્વનિરૂપે પ્રગટ થાય છે. તેને નાદ કહે છે.

આ નાદના ત્રણ પ્રકાર છેઃ મંદ, મધ્ય અને તાર. હૃદયમાંથી ઉત્પન્ન થતો નાદ તે મંદ, કંઠમાંથી ઉત્પન્ન થતો મધ્ય, ને શિર્ષમાંથી નીકળતો તાર. દરેકનું ઉચ્ચારણ ઉત્તરોત્તર બમણા પ્રયત્નથી થાય છે. આ દરેક પ્રકારના વળી 'સાધારણ' ને 'ઉચ્ચ' એમ બે વિભાગો છે. નાદના આ પ્રકારોનો વિનિયોગ આ પ્રમાણે કરવાનો કહ્યો છે. મંદઃ કરુણમાં. મધ્ય: શૃંગાર તથા હાસ્યમાં. તારઃ રૌદ્ર, વીર, ભયાનક અને અદ્ભુતમાં.

વળી પાસે ઊભેલા સાથે બોલવામાં મંદ, સામાન્ય અંતરે ઊભેલા સાથે બોલવામાં મધ્ય અને દૂર ઊભેલા સાથે બોલવામાં તાર ધ્વનિની યોજના કરવી.

રસ અને ભાવને પ્રગટ કરનાર આ ધ્વનિના, વળી તેના ઉચ્ચારણકાળ અનુસાર હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુત એવા ત્રણ ભેદ છે. ઉચ્ચારણમાં એક માત્રા (એક સેકંડ) જેટલો સમય લેવામાં આવે તે હ્રસ્વ સ્વર, બે માત્રા જેટલો સમય લેવામાં આવે તે દીર્ઘ સ્વર અને ત્રણ માત્રા જેટલો સમય લેવામાં આવે તે પ્લુત સ્વર. અવસર (પ્રસંગ), પાત્રો અને અભિનય અનુસાર આ સ્વરોની યોજના કરવી. દાખલા તરીકે પાસે ઊભેલાને બોલાવવામાં હ્રસ્વ સ્વર યોજવો. જેમકે 'એય!' સામાન્ય અંતરે ઊભેલાને બોલાવવામાં દીર્ઘ સ્વર યોજવો, જેમકે 'એ...ય...' દૂર ઊભેલાને બોલાવવામાં પ્લુત સ્વર યોજવો, જેમકે 'એ . . . ય . . .' બાળકોના રુદન વગેરેમાં પણ પ્લુત સ્વર યોજવો, જેમકે 'ઍં . . . ઍં . . . ઍં . .' આ પ્રમાણે પ્રચલિત લોકવ્યવહાર અનુસાર અન્યમાં યોજના કરવી.

વિરામભેદ: અભિનય અર્થની પણ અપેક્ષા રાખે છે, અને અર્થ બરાબર સ્ફુટ થવા માટે વિરામની જરૂર છે. આથી અર્થ સમાપ્ત થતાં, વાક્યમાં વિરામ કરવામાં આવે છે. જેમકે અર્ધવિરામ, પૂર્ણવિરામ વગેરે. માટે પાત્રોએ સંવાદમાં વિરામની ખાસ કાળજી રાખવી અને વાક્યમાં અર્થ દર્શક વિરામો કરવા, જેથી શ્રોતાઓ સહજરીતે વાક્યનો અર્થ સમજી શકે.

સંબોધન-પ્રકાર: નાટકમાં પોતાથી ઉત્તમ, સમાન અને હીન પાત્રોને મંદ, મધ્ય અને તાર ધ્વનિથી, હ્રસ્વ, મધ્ય અને પ્લુત સ્વરોથી તથા ઉત્તમ, મધ્યમ ને હીન શબ્દો(સંબોધન)થી બોલાવવા.

આકાશાદિ વાણી: સાધારણ વાણી ઉપરાંત નાટકોમાં આકાશાદિ વિવિધ વાણીઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જેમકે, આકાશિક, આત્મગત, જનાન્તિક ઇત્યાદિ.

આકાશિક: આકાશમાંથી સંભળાતી જેવી કે દૈવી વાણી. (પડદા રીતે પડદા પાછળથી બોલાતી.)

આત્મગત: પોતાનો મનોભાવ દર્શાવવા કોઈ ને ઉદ્દેશ્યા વગર એકલા એકલા બોલવું તે.

જનાન્તિક: બાજુનો માણસ સાંભળી ન શકે તેમ 'બાજુ ખાનગી' પડખે ભરાવવા-કાનમાં વાત કરવી તે.

અભિનયમાં તે તે રસ, ભાવ કે અભિનયને અનુકૂળ ભાષા યોજવી: જેમકે શૃંગારમાં શૃંગારિક વર્ણનયુક્ત, લલિત મનોહારી વાણી યોજવી; કરુણમાં કરુણામય, દુઃખથી દ્રવિત અને દીન વાણી યોજવી; રૌદ્રમાં ક્રોધિત, ઉગ્ર અને કઠોર વાણી યોજવી.

શૃંગાર, કરુણ, રૌદ્ર વગેરે રસ તેમજ વિવિધભાવ તથા અભિનયમાં...

કાવ્યપ્રકાર: ભાવ રસને સંગત 'ગ' 'એ' 'ઓ' 'ઔ' જેવા રહેલા છે તેવા દીર્ઘ અક્ષરને કાવ્ય કહે છે તે બેદ, પ્રશ્ન ને કોમળમાં યોજાય છે.

દ્વાદશ માર્ગ: જુદાજુદા નાટ્યશાસ્ત્રોમાં જુદાજુદા અભિનય તરીકે બાર અવસ્થાઓ દર્શાવવામાં આવેલા છેઃ (૧) આલાપ, (૨) પ્રલાપ, (૩) વિલાપ, (૪) અનુલાપ, (૫) સંલાપ, (૬) અપલાપ, (૭) સંદેશ, (૮) અતિદેશ, (૯) આદેશ, (૧૦) નિર્દેશ, (૧૧) ઉપદેશ અને (૧૨) વ્યપદેશ.

આલાપ: બોલવું કે ભાષણ કરવું તે.

પ્રલાપ: અર્થ વગરનું ગોળમોળ કર્યા કરવું તે.

વિલાપ: જેમાં શોકજન્ય દુઃખનું નિરૂપણ હોય તે.

અનુલાપ: એકનું એક બહુ વાર બોલ્યા કરવું તે.

સંલાપ: ઉક્તિયુક્ત ભાષણ કે વાતચીત કરવી તે.

અપલાપ: પહેલાં કહેલી વાતને અન્ય પ્રકારે કહેવી તે.

સંદેશ: 'તું આ વચન કહેજે' એવા પ્રકારનું કહેવું તે.

અતિદેશ: 'તેં જે કહ્યું તે જ મેં કહ્યું' એવા પ્રકારનું કહેવું તે.

આદેશ: 'આજ્ઞા કરવામાં આવે' તેવી મતલબનું કહેવું તે.

નિર્દેશ: કોઈ વસ્તુનો ઉલ્લેખ કરવો કે કરાવું સૂચન કરવું તે.

ઉપદેશ: બોધવચન કહેવાં કે શિખામણ આપવી તે.

વ્યપદેશ: કોઈ મિષે બીજાને કહેવું કે નિંદા કરવી તે.

આ ઉપરાંત સંગીતરત્નાકર, સાહિત્યદર્પણ, ભાવપ્રકાશ, અલંકારચન્દ્ર વગેરે અનેક નાટ્યગ્રંથોમાં છત્રીસ લક્ષણો, તેત્રીસ નાટ્યાલંકારો વગેરે વિભાગીકરણો અનુસાર બીજા અનેક અલંકારો આપ્યા છે. પરંતુ તેને નાટક કરતાં સાહિત્ય સાથે વધુ સંબંધ હોવાથી અહીં તેમાંના થોડા સરળ અલંકારો જ જોઈશું:

આશંસા: અતિ સ્પષ્ટ અને વિચિત્ર અર્થવાળા શબ્દોથી વર્ણન કરવું તે.

દૃષ્ટાન્ત: પોતાનું કહેવાનું વધુ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવા દૃષ્ટાંત આપવું તે.

પ્રાપ્તિ: સહેજ પણ અંશના આધારથી અમુક અનુમાન બાંધવું તે.

વિશેષણ: ઘણા અર્થોના ઉક્તિથી વિશેષણ બનાવવાં તે.

ભ્રમ: કુપિત થઈ બોલવાનું હોય ત્યાં અન્ય રીતે બોલી જવાય તે.

અનુનય: સ્નેહયુક્ત વાક્યથી અર્થ આપવો તે. દાખલા તરીકે 'તમે જરા ધીરેથી શું ન સમજી શકો?' એમ કહેવું તે.

માલા: કોઈ ઇચ્છિતની પ્રાપ્તિ માટે અનેક રીતે કાલાવાલા કરવા તે.

અર્થાપત્તિ: બીજા અર્થ—પ્રકારે ઉલ્લેખીને વર્ણવવું તે.

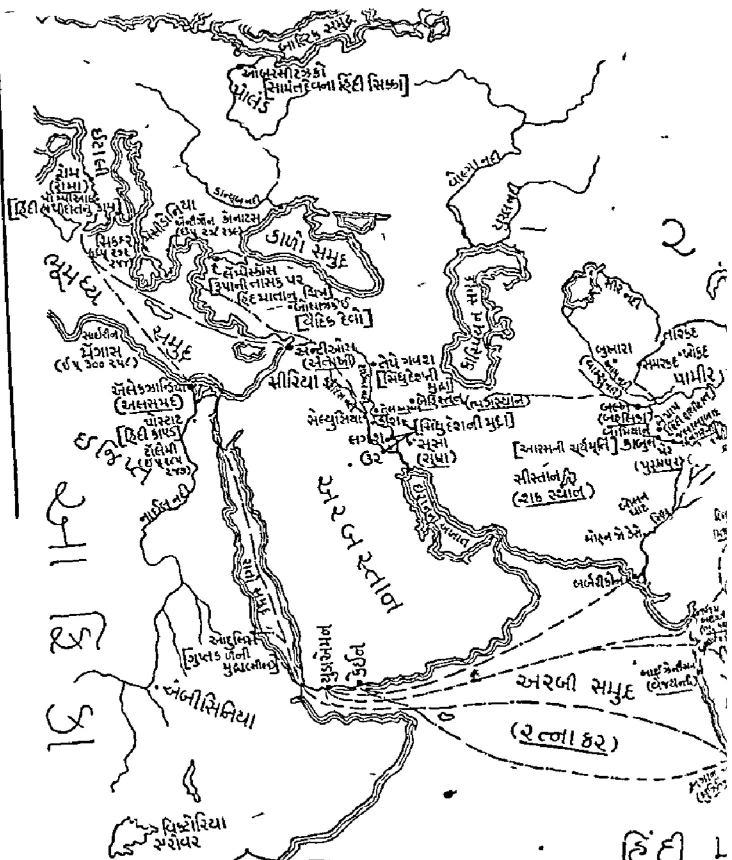
ગર્હણ: દુષ્ટ કહીને ઝઘડો કરવો તે, દાખલા તરીકે 'તારી જેવો હું...'

વિધાઃ અર્થાન્તર નથી ને ભાવથી દિશા નિમ્ન કહેવા તે.

ગુણકીર્તન: બધા ગુણોના ગુણોથી વર્ણન કરવું તે.

ઉપાલંભ: આમ મુક્ત કેમ ન થયું એમ કહી મશ્કરી કરવી તે.

(અનુસંધાન ૩૬૦મે પાને જુઓ)

પ્રાચીન જગત સાથે હિંદનો સંસ્કૃતિસંબંધ દર્શાવતો નકશો

દર્શનિકા –

બીજા દેશોમાં મળી આવેલા ભારતીય અવશેષો [હિંદી કાપડ]

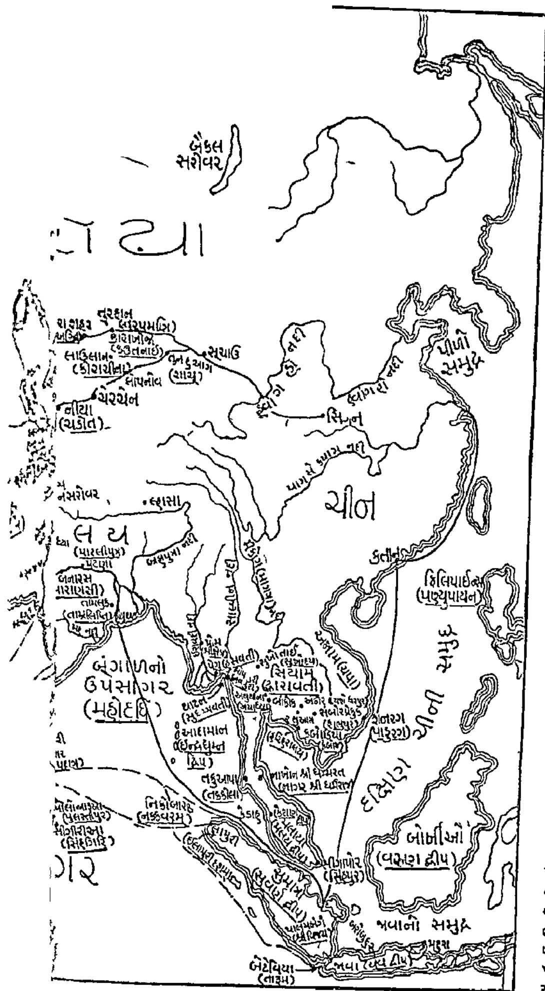
ભારતીય સાહિત્યમાં મળી આવતા પ્રાચીન નામો (પુરુષપુર)

પ્રાચીન આરૂઢ માર્ગો

બીજા પ્રાચીન માર્ગો

અશોકના શીલાલેખોમાં ઉલ્લેખાયેલાં રાજ્યો (ઈ.પૂ.

આર્કિઓલોજિકલ સર્વે ઑવ ઈન્ડિયાના સૌજન્યથી

પ્રાચીન ભારતના સંસ્કૃતિસંબંધો

પ્રાચીન કાળમાં હિંદ જેટલો સંસ્કાર સંપન્ન તથા વૈભવસમૃદ્ધ દેશ જગતની પીઠ પર બીજો એકે નહોતો. એ વસ્તુ તો સર્વ ઇતિહાસકારોએ સ્વીકારી છે માત્ર તેના શ્રેષ્ઠ તત્ત્વજ્ઞાનને લીધે જ નહિ પણ અઢળક ભૌતિક સંપત્તિને લીધે જગતભરના બાદશાહો, વિજેતાઓ ને સાહસિકોના ચિરંતન આકર્ષણનું તે કેન્દ્ર બની રહ્યું હતું એ જાહોજલાલીના કાળમાં હિંદના વેપારીઓ ને સાહસ સફરીઓ વિવિધ દેશો સાથે સતત સંબંધમાં રહેતા એટલું જ નહિ પણ ઘણા અણખેડાએલા પછાત પ્રદેશોમાં તો સંસ્કૃતિના પગરણ પણ હિંદના જ જ્યોતિર્ધરોએ કર્યાં હતા તે આજે પણ તે તે દેશોમાં મળી આવતા હિંદી કળાકારીગીરીના અવશેષો તથા ભારતીય સાહિત્યમાં મળી આવતા તે તે સ્થાનોના હિંદી નામોથી સાબિત થાય છે

સાથેના નકશામાં બતાવ્યા પ્રમાણે મધ્ય એશિયાની આમુ નદીનું આપણું વાક્ષુ નદી નામ, જાવાનું યવદ્વીપ, બોર્નિયોનું વરુણદ્વીપ વગેરે નામો આપણી સંસ્કૃતિના પગરણ કેટલે દૂર સુધી થએલા તેનું ઉજ્જ્વળ ચિત્ર ખડું કરે છે આજના સિંગાપુરનું મૂળ સિંહપુર ફિલિપાઈન્સનું મૂળ પણ્યુપાયન, રાનરંગનું પાંડુરંગ વગેરે નામો સ્પષ્ટ દર્શાવે છે કે તે મૂળ આપણા જ નામો પરથી આજના રૂપમાં ઉતરી આવેલા છે

અને દૂરદૂર મળી આવેલા હિંદની કળાકારીગીરીના અવશેષો તો હિંદના ઉજ્જ્વળ ભૂતકાળના સ્મારકો છે શાબુવમાં મળી આવેલી આરસની સૂર્યમૂર્તિ, તુર્કસ્તાનમાં હિંદમાતાના ચિત્રવાળી ચાંદીની તાસક ઇજિપ્તમાં હિંદી કાપડ, ને છેક પોલંડમાં મળી આવેલા સામંત દેવના સિક્કા આદિ અવશેષો માત્ર હિંદની અપ્રતિમ કળાકારીગીરીની જ નહિ પણ હિંદનો વ્યવહાર કેટકેટલે દૂર ચાલતો તેની પ્રતીતિ કરાવે છે અસ્થિર અને કપરી મુસાફરીના તે કાળમાં પૃથ્વીની પીઠ પર આપણે કરેલી વ્યવહારમાર્ગોની ફૂલગૂંથણી જે સાથેના નકશામાં બતાવી છે, તે જોતાં આપણા પૂર્વજોના ભગીરથ પુરુષાર્થ દરિયાખેડની કુશળતા તથા દેશદેશાવર સુધી સંસ્કૃતિ પીઠો ઉઘાડવાની તમન્ના માટે પ્રશંસાયુક્ત આશ્ચર્ય થયા વિના રહેતું નથી

પ્રજા અને પોલીસ (પૃ. ૩૪૬થી ચાલુ)

તેમ પ્રજાએ પણ પોલીસ પ્રત્યેની પોતાની દષ્ટિમાં પરિવર્તન કરવાનું છે.

આનું પ્રથમ પગલું એકબીજાની સાચી ઓળખાણ કરી લેવાનું છે. પ્રજાને ઓળખવા માટે પોલીસને તેમની નવરાશ દરમિયાન પ્રજાની વિચારસરણીનું પ્રતિબિંબ પાડતા છાપાં-સામયિકો તેમજ પ્રજાની ભાવનાઓનું દર્શન કરાવતાં પુસ્તકો વંચાવવાં જોઈએ. પોલીસ-ચાર્કીઓ કે હોટેલોના અડ્ડાઓમાંથી બહાર નીકળીને પ્રજાસમૂહમાં એકરસ બની જવાની એમને ટેવ પડાવવી જોઈએ. બીજી બાજુ, પ્રજાને પણ પોલીસની પૂરી પિછાન મળવી જોઈએ. પોતાના અધિકારોનું કાળજીપૂર્વક જતન કરતાં પ્રજાએ શીખવું પડશે. પોલીસના હાથમાં જેટલી સત્તા વધારે તેટલા પ્રજાના અધિકારો ઓછા, એ પાઠ બ્રિટિશ પ્રજા પાસેથી આપણે શીખવાનો છે.

આજે તો આપણે દારૂબંધી કરવી છે, હરિજન મંદિર-પ્રવેશ કરાવવો છે, બાળલગ્ન અટકાવવાં છે, પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કરવી છે, શહેર સફાઈ કરવી છે, સેંકડો સુધારાઓ આપણે કરી નાખવા છે,—પણ તે કાયદા કરીને, ફરજિયાત કરીને, દંડ કેદનો ડર બતાવીને કરવા પડે છે. આમ, આપણા પ્રત્યેક સુધારાને કાનૂનનું સ્વરૂપ આપવું પડે છે અને પોલીસને એટલી વધુ સત્તા મળે છે અને બરડા પર કામગીરીનો બોજ વધે છે. ખરી રીતે તો એ બધું કાર્ય કાયદા અને પોલીસના ધાકથી નહિ પણ પ્રજાએ સ્વેચ્છાએ કરવાનું છે. પણ આપણે તો આજે વાહનવ્યવહારના સાદા નિયમો પણ પાળવા પ્રત્યે લાપરવા છીએ. આ પરિસ્થિતિમાં આપણે કઈ રીતે ઊંચા આવીશું?

નહારા કાયદાઓનું પાલન પ્રજા આજ સુધી પોલીસની બીકે કરતી આવી છે. સારા પ્રગતિશીલ સુધારાઓનું પાલન પણ શું આપણે માત્ર પોલીસની બીકે જ કરવાનું છે?

મહેન્દ્ર મેઘાણી

પ્રાચીન નાટ્યશાસ્ત્ર (પૃ. ૩૫૯થી ચાલુ)

કાર્યકીર્તન થઈ ગએલા કાર્યને કહી બતાવવું તે.

વિભૂષણ ઘરેણાંની પેઠે ઉપમા આદિ અલંકારોથી ભાષાને સુશોભિત બનાવવી તે.

અતિશય હીન વસ્તુમાં ઉત્તમ ગુણો દર્શાવવા ઉપમા વડે અતિશયોક્તિ વાપરવી તે.

કાર્ય. દોષ બતાવ્યા વગર વસ્તુનો ગુણ પ્રગટ કરવો અથવા દોષથી ગુણની અધિકતા બતાવવી તે.

અનુમાન લક્ષણ પ્રમાણે તર્ક કરવો તે (ચાલુ)

સંસારનાં શહેરો

૧૩–શ્રીનગર

પોતાની અદ્‌ભુત રમણીય નિસર્ગશોભાથી દુનિયાભરમાં ખ્યાત હિંદનું જે અણમોલ સૌન્દર્યધામ કાશ્મીર આજે આક્રમણકારોથી ખૂંદાતું યુદ્ધનું રણમેદાન બની રહ્યું છે તેના આ પાટનગર (શ્રીનગર)ની એક વખતની પ્રશાન્ત શેરીઓ આજે યુદ્ધોત્સાહ અને સ્વદેશરક્ષાની તમન્નાથી ધમધમી ઊઠી છે.

ઈટાલીના રમણીય શહેર વેનીસ સાથે જેની પરદેશીઓ સરખામણી કરે છે તે આ શહેર હિંદનું એક ગૌરવ લેવા જેવું શહેર છે. ત્યાં રસ્તાઓ કે સડકોને બદલે જળમાર્ગો છે એ જ એકમાત્ર તેની વિશેષતા નથી, પણ રૂપસુંદર કાશ્મીરના જગતભરમાં પંકાયેલા અવર્ણનીય સૃષ્ટિ સૌંદર્યનો મોટો ભાગ આ જ શહેરની આસપાસ પથરાએલો છે એ પણ તેનું મોટું વૈશિષ્ટ્ય છે.

સર્પાકારે આ શહેરને વીંટળાઈ વહેતી જેલમ નદીના કાંઠા પર ઊભેલું આ શહેર જાણે સ્વર્ગના અમરાવતીનો ભાસ કરાવે છે. જેલમ નદીમાંથી નહેરો ખોદીને તેને ગાઢ બીજા સાથે સાંકળી લઈ તૈયાર કરેલા જળમાર્ગો પર થઈને જ્યારે મુસાફર હોડીમાં પસાર થાય છે ત્યારે જ તેને શ્રીનગરના ખરા સૌન્દર્યનો ખ્યાલ આવે છે. બે તરફ ઊભેલાં અવનવાં ઘરો, મસ્જિદો તથા મંદિરો, તેનાં સુંદર ઝરૂખા ને છજાં તથા તેમાંથી ડોકાતાં તંદુરસ્ત ભોળાં વદનો, હિમાચ્છાદિત પર્વતો ને પડછે એ તરફની હરિત વૃક્ષરાજિ તથા તેની પરના સાત પૂલો ઈત્યાદિ પ્રથમ નજરે જ પ્રવાસી પર મનોરમ ચિત્રમયતાની છાપ પાડ્યા વિના નથી રહેતા. જેલમનાં શાંત નિર્મળ પાણી પર ઝડપથી સરી જતી લાંબી લાંબી સાંકડી 'ડુંગીઓ' (હોડી) જ આ શહેરના વ્યવહારનું એકમાત્ર સાધન છે. જેલમનું વહેણ અહીં એટલું નિશ્ચલ છે કે વહેણના વહનની કે સામી દિશામાં જતાં હોડીને સરખો જ વખત લાગે છે. પણ આની શાંત દેખાતી જેલમ પણ હિમાલય પર જ્યારે બરફ પીગળીને તેમાં રેલ આવે છે ત્યારે રુદ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. તે વખતે તેનું પાણી ઘણાં ઘરોમાં પણ પેસી જાય છે અને કેટલાંક ઘર તો પડી પણ જાય છે.

ચોમેર હિમાલયના પહાડોની વચ્ચે, ૮૦ માઈલ લાંબો અને ૨૫ માઈલ પહોળો પર્વતીના ગાળા જેવો કાશ્મીરનો ખીણ સપાટ પ્રદેશ આવેલો છે. તેમાં પાશ્ચાત્યના વિસ્તારમાંનું કાશ્મીર દી...પ આ શહેર રાજ્યની...ક છે. શહેનશાહ અકબરે ઈ. ૧૫૮૬માં શહેર જીત્યું તે પહેલાં તે પરદેશીઓને હાથ સુધરો પાયો તે રણજીતસિંહે આવ્યું અને ૧૯મા સૈકામાં ગુલાબસિંહ નામના એક રાજપૂત રાજાએ આખો આ કાશ્મીરનો પ્રદેશ રૂપિયા તથા બ્રિટિશો પાસેથી ખરીદી ગિરો તરીકે મેળવ્યો ત્યારથી આ રાજ્ય તેના વારસોને તાબે છે.

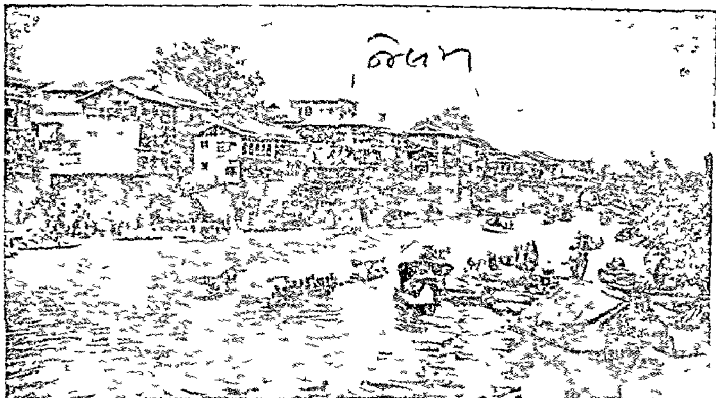
પણ શ્રીનગરનું સાચું સૌંદર્ય તો પાસે આવેલાં દાલ અને વુલર નામનાં સરોવરને કાંઠે જાગ્યું છે. દાલ સરોવરને કાંઠે જ પેલા જગતખ્યાત શાલિમાર, શાંત અને નસીમ બાગ આવેલા છે. ચોરસ માઈલમાં વિસ્તરેલું એ સુંદર સરોવર તેની છાતી પર સહેલાણીઓને ફરવાની રમણીય તરતી 'હાઉસ બોટ' તથા બગીચા અને વાડીઓને લઈને નમૂનેદાર છે.

મુગલ શહેનશાહોએ પોતાના શોખ ખાતર તૈયાર કરાવેલા શાલિમાર આદિ બાગો તેમાં વહેતાં કુદરતી ઝરણાં, રસની ફુવારાઓથી રંગબેરંગી બગીચાઓની ક્યારીઓ, ચડ ઊતર ઊંચા ચિનાર વૃક્ષો તથા હિમાચ્છાદિત પર્વતોનો ઠંડો પવન આદિને કારણે જગતના શ્રેષ્ઠ બગીચાઓ તરીકે પંકાય છે. પેટ ભરીને નીરખવાનું ભાગ્ય જ મળે.

સમુદ્રની સપાટીથી ૫૨૫૦ ફૂટની ઊંચાઈએ આવેલા આ શહેરની આસપાસની પ્રકૃતિ દેવીએ માત્ર મનોહારી સૃષ્ટિ-સૌંદર્ય નહિ પણ ધનધાન્યના ભંડારો પણ છૂટે હાથે વેરી દીધા છે. આ પ્રદેશની જમીન એટલી સમૃદ્ધ છે કે બારેમાસ તે હરિયાળી રહે છે અને દુનિયામાં મળતાં બધી જાતનાં ફળ ત્યાં થઈ શકે છે. સફરજન, બદામ, અખરોટ, નારંગી, દ્રાક્ષ વગેરે ફળો ત્યાં એવાં મબલખ થાય છે કે લોકો ભોજનમાં આમલી કે કેરીને બદલે દ્રાક્ષ કે દાડમ જ વાપરે છે.

શ્રીનગરની વસ્તી લગભગ બે લાખની છે.

(ડિસેમ્બર ૧૯૪૭)

જેલમના પ્રશાન્ત પ્રવાહમા તરતી નાની હુગીઓવાળા શ્રીનગરના એક મુખ્ય જળમાર્ગનું ચિત્રમય દૃશ્ય

સ્લિમો અને બાકીના હિંદુઓ છે લોકોની ષા સંસ્કૃત અને ફારસીના મિશ્રણવાળી મ-મીરી છે અને મોટા ભાગના લોકો મુસલ-ાની છે ઊંચી પડછંદ કાયા, ગોરું ભરાવ-દાર બદન, શાંત ભોળી મુખમુદ્રા અને તંદુ-રસ્ત આકર્ષક બાંધો એ ત્યાંના લોકોની મુખ્ય ખાસિયત ત્યાં પડતી સારી ઠંડી ઠીથી બચવા ત્યાંના લોકો હાથ કરતા ય ાંબી બાંહ્યવાળા, ગરમ પટ્ટુઓના લાંબા ાંબા ડગલા પહેરે છે ચોપડી કે કોઈ વસ્તુ કડવી હોય કે કંઈ ખાવું હોય તો પણ એ ાહ્યની બહાર હાથ ન કાઢતા બાંહ્ય વાળી કરીને જ કામ પતાવી દે છે કેટલાક તો તરની ટોપલીમા નાનકડી સગડી રાખી તે ળામા લટકાવી દઈ તેના પર હાથ શેકે છે

શ્રીનગરની કળા કારીગીરી તો જૂના કા-ળથી જાણીતી છે એ કારીગરી 'શાલો'એ એક વખત માત્ર હિંદને જ નહિ પણ આખા યુરોપને ગાંડુ બનાવેલું આજે પણ તેના ગાલીચા તથા શાલ વગેરેનું કલાકૌશલ્ય જગતમા અજોડ ગણાય છે કાશ્મીરના સૃષ્ટિ સૌંદર્યનો કલારસ ત્યાંના લોકોની નસે નસમા ગયેલો તો ઓતપ્રોત થઈ ગયો છે કે એ શાલના કે બીજા કોઈ પણ ભરતકામના છેડા પર કંઈ પણ જાતની ભાત કે લીટીનું માપ ઉકેલ્યું આંકયા વગર કિનારી અને થેપ્પાના આકર્ષક ડિઝાઈનો સીધા જ પરબાર્યા તૈયાર કરી શકે છે વળી અખરોટના લાકડામાંથી જુદી જુદી વસ્તુઓ બનાવી તેમા હાથીદાંતની વેલબુટ્ટીઓ જડવાની તેમની કળા તથા મિનાકારી પણ ઘણા જાણીતા છે ખુદ શ્રીનગર શહેરમા પણ લાકડા પરની કોતરણીકામના ઘણા ઉત્કૃષ્ટ નમૂનાઓ છે કાગળના માવાની ('પેપરમાશે'ની) તેમજ ચામડાની કારીગરી ને ચાંદીકામ વગેરે ત્યાંના બીજા ઉદ્યોગો છે

શહેરની બાજુએ ચોકી કરતી હોય તેમ તેની બે દિશાએ બે સુંદર ટેકરીઓ આવેલી છે હરિ પર્વતને નામે ઓળખાતી ઉત્તર તરફની ટેકરી પર અકબર બાદશાહે બંધાવેલો કિલ્લો આજે પણ મુઘલ સામ્રાજ્યની યાદ આપે છે બીજી, પૂર્વ તરફની ૧૦૦૦ ફૂટ ઊંચી શંકરાચાર્યની ટેકરી (જેને મુસ્લિમો તખ્ત-ઈ-સુલેમાન કહે છે) પર ૨૨૦૦ વર્ષનું મહાદેવનું એક પ્રાચીન દેવળ ઊભું છે એ ટેકરી પરથી શહેરનો દેખાવ ઘણો ચિત્તાકર્ષક લાગે છે

જહાંગીરે કહ્યું હતું તે જ વાક્ય ત્યારથી આજ સુધી જે જે લોકો શ્રીનગર ગયા છે તે સર્વ કહે છે કે, પૃથ્વી પર જો ક્યાય સ્વર્ગ હોય તો તે આ જ છે, આ જ છે, આ જ છે (અગર ફિરદોસ બ રૂએ ઝમીન અસ્ત, હમીન અસ્ત, વ હમીન અસ્ત, વ હમીન અસ્ત!)'

શા? કેમ

તાર-ટેલિફોનના દોરડાંમાથી ઘણીવાર ઘુમ ઘુમ…એવો અવાજ શાથી થાય છે?

બે થાંભલા વચ્ચે તાણીને બાંધવામા આવેલા તાર ટેલિફોનના દોરડામાથી મધમાખીના ગણગણાટ જેવો અવાજ નીકળતો, ઘણાએ સાંભળ્યો હશે તે, ઘણા માને છે એમ, તેમા વીજળીનો પ્રવાહ વહેવાથી નહિ, પણ પવન તે તાર સાથે ઘસાવાને કારણે જ નીકળે છે અવાજની તીવ્રતા, પવનની દિશા, બે થાંભલા વચ્ચેનું અંતર તથા તારોનું સખ્તપણું એ ત્રણ વસ્તુ પર આધાર રાખે છે.

આંખો બરોબર બંધ કરવા છતા આપણને લાલ રંગ કેમ દેખાય છે?

આંખના પોપચા બહારથી આવતો બધો જ પ્રકાશ અટકાવી શકતા નથી તે થોડાક પારદર્શી-હોય છે આથી જ્યારે આપણે તીવ્ર પ્રકાશમા આંખો બંધ કરીએ છીએ ત્યારે પોપચાની નસોમા વહેતુ લોહી આપણને દેખાય છે અને તેને કારણે જ આપણને લાલ રંગ જણાય છે સૂર્ય ઊગતા જ મનુષ્યો, પક્ષીઓ અને પશુઓ જાગી જાય છે તેનું કારણ પણ આ જ છે.

Our Friends Abroad

[આ પત્ર મેળવનાર બાબુલાલ ડી બાગડીઆ, ખોળખાના પાસે, ગામગા, બોટાદ]

391 W North St
Decatur 34 Illionois (U.S.A.)
August 10 1947

મારા પ્રિય નવા પત્રમિત્ર,

તમારા સુલિખિત અને રસિક પત્ર માટે આભાર તે પત્ર પર તારીખ ૨૬મી જુલાઈ છે અને અહીં તે ૨ જી ઑગસ્ટે આવ્યો

તમારી નિશાળ (તમારા લખવા પરથી) મોટા કદની લાગે છે તમારું બોટાદ કેવડુંક મોટું ગામ છે? અમારું શહેર તો ૬૯,૦૦૦ની વસતિનું ગામ છે અને અમારી શાળામાં ૨૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે ૧૨ થી ૧૫ વર્ષના વિદ્યાર્થીઓ માટે અહીં ૪ જુનિયર હાઈસ્કૂલો, ૧૬ થી ૧૯ વર્ષના માટે સીનિયર હાઈસ્કૂલ છે અને ૬ થી ૧૨ વર્ષના બાળકો માટે પ્રાથમિક શાળાઓ છે અમારા ગામમાં આવી કુલ ૧૨ પ્રાથમિક શાળાઓ, ૨૫ દેવળો બે વ્યાપારી કૉલેજો અને એક યુનિવર્સિટી છે વળી અમારે ત્યાં એક એકરથી માંડી ૨૫ એકર જેટલા વિશાળ ૨૫ સુંદર બગીચાઓ છે એ દરેકમાં ગૉલ્ફ અને ટેનિસ રમવાનાં સ્થાનો, બાળકો માટે રમતગમતના સાધનો, હીંચકા, જંગલ રમતના સાધનો, નાના તળાવો, ચકડોળ અને મોટેરાઓ માટે 'હૉર્સ-શૂપિચિંગ' ક્રોકેટ વગેરેની રમત માટેના સ્થાનો હોય છે વળી ઉજાણીએ આવનારાઓ માટે બગીચાઓમાં ઠેરઠેર ટેબલો પણ મૂકેલા હોય છે

તમે તમારી રાજકીય પરિસ્થિતિ વિષે લખ્યું છે તે મને ગમ્યું આથી ઘણી બાબતની મને સ્પષ્ટતા થઇ ગઇ હું જાણું છું કે તમે હાલ અત્યારે મુશ્કેલીભર્યા કાળમાંથી પસાર થઇ રહ્યા છો અને મને દુઃખ પણ થાય છે કે ઘણી યાતનાઓ સહન કર્યા બાદ જ આપણી પ્રગતિ થાય છે ગામડાં નાશ પામ્યા છે, એમ તમે લખ્યું છે અનો અર્થ શો? શું ઘરો બાળી મૂકવામાં આવ્યાં છે અગર તોડી પાડવામાં આવ્યાં છે? થયું છે શું? બહુ ગંભીર નહિ થયા હોય, પણ બાપલ થયા હશે

તમે અહીંની રાજકીય પરિસ્થિતિ જાણવાની ઉત્સુકતા બતાવી છે તમે જાણતા હશો કે અહીં મુખ્ય બે પક્ષ છે એક 'ડેમોક્રેટિક' જે હાલ સત્તા પર છે અને બીજો 'રીપબ્લિકન' જે સત્તા મેળવવા માટે આકાશ પાતાળ એક કરી રહ્યા છે ગુંડાઓ રોકીને રચેલા મજબૂત રાજકીય યંત્રો જેવી ટોળકીઓ સત્તા ધારણ કરવા માટે માણસો ચૂંટી કાઢે છે પોતાનું જ કહ્યું કરે એવા માણસો ચૂંટાઈ આવે તે માટે લાગવગવાળા ધનિક ઉદ્યોગપતિઓ આ રાજકીય યંત્રોને પૈસા આપે છે અમારે મતદારોએ તો માત્ર ચૂંટણી-મથકે જઇ પેલી ગુનેગારોની ટુકડીઓએ જે માણસોને અમારે માટે પસંદ કર્યા હોય તેમના નામ સામે ચોકડી જ કરી દેવાની હોય છે અમારું રાજકીય વાતાવરણ એટલું બધું સડી ગયું છે કે શબ્દો પણ તેનું યથાર્થ વર્ણન ન કરી શકે અમારો શેઠ કે ઉપરી કહે તે પ્રમાણે જ અમારે મત આપવો પડે છે નહિ તો નોકરી પરથી પાણીનું મળે ઘણીખરી પેઢીઓ પોતાના નોકરિયાતો કોને મત આપવાના છે તે જાણવા માટે ખાસ જાસૂસો રાખે છે ઉપરાંત કેટલીક સ્ત્રીઓને પણ રોકે છે, જેમનું કામ નોકરિયાતોના ઘરની સ્ત્રીઓને ટેલીફોન કરીકરીને 'આ વખતે ચૂંટણીમાં કોણ જીતશે' એમ પૂછીને તેઓ કોને મત આપવાના છે તે યુક્તિથી જાણી લેવાનું હોય છે બીજીઆ વળી ઘેર ઘેર ફરીને પ્રશ્નો પૂછતી હોય છે સારા માણસોએ જોકે આ પદ્ધતિમાં સુધારો કરવાના પ્રયત્ન કર્યા છે, પણ લોકો એટલા અજ્ઞાન છે કે તેમની વાત સમજતા નથી અને તેથી કંઈ થઈ શકતું નથી તેઓ માત્ર એટલું જ સમજે છે કે જે માણસ તેમને રોટી કે નોકરી આપે છે તે માણસ કહે તેને મત આપવો

તમારા રાષ્ટ્રધ્વજના રંગો મને નથી ગમતા મારા મતે તેમનો અર્થ સારો નથી પીળો રંગ એટલે બાયલાપણું કે કે એટલે નિરુત્સાહ (Coldness) અને લીલા રંગનો અર્થ ઇર્ષ્યા અમારા રાષ્ટ્રધ્વજના રંગો—લાલ ધોળો, અને વાદળી-પણ બહુ સારા નથી લાલ રંગનો અર્થ થાય છે આસક્તિ (Passion) વાદળીનો અર્થ બીજા પર હુમલો અગર જીત મેળવવી તે, અને ધોળાનો અર્થ થાય ઠંડી સ્વચ્છતા (Coldpurity)

તમારી ૧૭ વર્ષની ઉંમર જોતા તમે રાજકીય પરિસ્થિતિનું ઘણું સારું જ્ઞાન ધરાવો છો મને ડર રહે છે કે મારા દેશની પરિસ્થિતિને એટલી સારી રીતે હું સમજી ન શકી હોઉં આ દેશ આર્થિક પતનને આરે ઊભો છે અમે પણ દયાને પાત્ર છીએ. અમે તો ખાલી વાતો કરીએ છીએ અને પ્રત્યક્ષ કાર્ય નથી કરતા છીએ આ વર્ષે અમારો પાક અરધો ઊતરશે આ વસંતઋતુમાં એટલો બધો વરસાદ પડ્યો કે આળસુ ખેડૂતોની જમીનમાં બીજ જ નહિ અને પછી આવ્યા પૂર જે અમારો ઘણો મોટો પાક તાણી ગયા આને માટે ખરું જોતા ખેડૂતો જ જવાબદાર છે કારણ તેઓ કૉન્ટુર પદ્ધતિથી (Contour Plowing જમીનને એવી રીતે ખેડવી કે જેથી વરસાદ જમીનના ઉપલા સ્તરને ધોઈ ન નાખે) ખેતી કરતા નથી વળી તેઓ પડતર જમીનમાં ઘાસ પણ ઉગાડતા નથી જેથી પવનથી જમીનનો ઉપલો થર ઉડી જાય ને જમીન વેરાન બની ન જાય અમારી સરકાર ખેડૂતને દર વર્ષે એટલી બધી પૂરતી રકમ આપે છે કે જેથી તે ઘણા એકર જમીન પડી રહેવા દે છે અને તેમની પાસે વધારે પડતું અનાજ પેદા કરવા તૈયાર નથી થતા આ અનાજના ભાવને ઊંચા રાખે છે એવી જમીનમાં ખેડૂતો ઘાસ ઊગવા દઇને તે પર ઢોર ચરાવી શકે પણ તેઓ એવા તો બેદરકાર અથવા ભવિષ્યને માટે વિચાર કરે એવું કશું જ કરતા નથી વળી ખેતીનું સર્વ કામ યંત્રોની મદદથી હોવાથી એક માણસ અને તેની સ્ત્રી ઘણી મોટી જમીન ખેડી શકે છે તેથી તેમના છોકરાઓ ખેતર છોડી ગયા છે અને ઢોરોને ઉછેરવાનું કામ કંઇ યંત્રોથી થઈ શકતું નથી તેથી તેઓ ઢોર જ રાખતા નથી આથી તેમને ઘાસની જરૂર રહેતી નથી ઢોર નથી રાખતા ખાતર આપી જમીની ફળદ્રુપતા વિનાની થતી જાય છે ફરીથી તેને કસવાળી બનાવવી અશક્ય બની ગઈ છે ઉપરાંત મારા ઘણાખરા પ્રદેશોની જમીન બીજી નાની નદીઓ દ્વારા ધોવાઈને મિસિસિપી નદીમાં આવે છે, આથી એ નદીનું પટ પુરાઈ જવાને કારણે તેમાં વારંવાર પૂર આવે છે વર્ષો પહેલા આવા કદી નહોતા આવતા એમ કહેવાય છે કે મિસિસિપી નદી રાત ને દિવસ દર મિનિટે ૪૦ એકર જમીનમાંથી ઉપલી જમીનનો ઉપરનો કસવાળો થર ધોવાઇને મેક્સિકોના અખાતમાં ચાલ્યો જાય છે, અને આમ જો ચાલ્યા જ કરે તો અમારી પાસે પણ જમીન ન રહે એવી સ્થિતિ આવતા કેટલી વાર? દુનિયાને કેટલોક વખત અનાજ પૂરું પાડી શકીશું? (અનુ પાનકી પ્રેઠ જ)

(ડિસેમ્બર ૧૯૪૭)

બહારવટાને પંથે

[૪] ક્રાન્તિકારી દળ સાથેનાં જીવન-સંસ્મરણો આલેખતી આપકથા

લેખક
જીવરામ જોષી

કોઈ પણ વિષયની લગન લાગે છે ત્યારે પ્રાણી તેને સાધ્ય કરવા મથીને કાં તો મેળવે છે યા તો મરી જાય છે પછી તે લગન ભલી હોય કે બૂરી.

અભ્યાસ પરથી મન ઊઠી ગયું. સૌની દૃષ્ટિએ રખડુ બની ગયો. સાબરમતી કિનારે, ચંડોળા તળાવે કે કાંકરિયાને કાંઠે રખડતો થયો એટલો ઉદાસ થઈ ગયો કે અભ્યાસ છોડી કાઠિયાવાડ ચાલ્યો ગયો. ભાઈના મીઠી શિખામણભર્યા પત્રો આવ્યા ને વળી અમદાવાદ ગયો.

આસ્ટોડિયા ચકલાથી માણેકચોક જતા એક વાચનાલય આવતું ત્યાં એક દિવસ વાચવા બેઠો. કોઈ માસિક હતું. 'ધારો તે કરી શકો' એ એના એક લેખનું મથાળું હતું. उद्योगिनम् पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी એ સૂત્ર ટાંકીને લેખકે 'પ્રયત્ન'નો મહિમા ગાયો હતો. 'નિરાશા સાંપડે તો સમજો કે તમે કાયર બની ગયા છો. જે કામ કરવા ધારો તેની પાછળ મંડી પડો. પછી ભલે મરી જાઓ. આવી તાલાવેલી અને પ્રયત્ન હશે તો તમે સફળ થશો જ'.

મન બોલ્યું: 'ખરું છે. હું કાયર બની બેઠો છું. જે કરવા ધારે છે તે માર્ગે ઊપડી જા. કોઈ તને ફાંસીએ નહિ લઈ જાય. તારે જ ત્યાં પહોંચવું જોઈએ. કષ્ટો, આપત્તિઓ બધું તારે જ વેઠવું જોઈએ.'

તૈયાર થઈ ગયો. સાંભળેલું તો હતું જ કે કાશીમાં ક્યાંક ક્રાંતિકારી દળનું મથક છે. ત્યાં પહોંચું બેડો થઈ જશે જ. પણ થાય કે ન થાય; જવું તો ખરું જ. ખમીસ-ધોતિયું કાઢીને કફની પહેરી મારે મન 'બાવો' બનીને કાશી જવા નીકળ્યો. એ બધું વર્ણન 'મારી સફર'ની લેખમાળામાં 'કુમાર'ના અંકોમાં ૧૦ વર્ષ પર આવી ગયું છે.

પગે ચાલીને કાશી જવાની 'કલ્પના' જેટલી સહેલી હતી એટલી . સફર પોતે સહેલી નહોતી. અનેક વિટંબણાઓ ભોગવીને અગ-. હથી ચાલતો કાશી પહોંચ્યો. એ લાંબો પ્રવાસ ગંગામૈયાના . ત ગંભીર પ્રવાહને કિનારે જ્યારે પૂરો થયો એમ જોયું ત્યારે મારા . નંદની અવધિ હતી. પાસે પૈસા નહોતા, ભૂખથી શરીર નંખાઈ . યું હતું, પણ કાશી પહોંચ્યાના આનંદમાં તૃપ્ત થઈ ગયો. એ જાણે . જ કાલે જ બની ગયું હોય તેવું તેનું દૃશ્ય અત્યારે યે તાજું દેખાય . જે જગ્યાએ પોટલું ઉતારીને મૂક્યું હતું એ જગ્યા, સાત સો . ઈલ દૂર બેઠે અહીંથી આજે આટલા વર્ષે યે જોઈ શકું છું. દોડીને . ગા મૈયાને કિનારે જઈ પ્રથમ તો અંજલિ ભરીભરીને ખૂબ ગંગા . ળ પીધું. સાતે પેઢી તરી કે નહિ તે તો રામ જાણે, પણ હું તો તરી . યો. વરસોના વસવાટ બાદ ગુપ્તાવસ્થામાં ભટકતો જ્યારે કાશી . હોય ત્યારે એ ચોક્કસ જગ્યાએ તો ગયા વિના ન રહેતો. મારું . તીર્થ રાજઘાટ સ્ટેશન પાસે,—પુલની નજીક.

પથ્થરની મૂર્તિને કોઈ કેમ માને છે તે આ અનુભવથી સમજાય . નાનો હતો ત્યારે બળેવને દિવસે પિતાજી મને સાથે લઈને . ઓને રાખડી બંધાવવા જતા. ગાયોને ન બાંધતા; મારી પાસે . ધાવતા. એમાં એક સોની લખમણની પેઢીએ અમે જતા સૌ ને . થે રાખડી બંધાવતા, પણ એ વૃદ્ધ સોની પોતાના દયોડાને બંધાવતા. [illegible] 'દયોડાને જીવ છે તે એને રાખડી બંધાવો છો?'

વૃદ્ધ સોની કહે: 'દીકરા, એમાં અમારો જીવ છે એ અમારો . વ છે.' અનુભવીઓને આમાં સચ્ચાઈ શોધવા યે મથવું નહિ પડે

દેશ આવ્યો, નગર આવ્યું, લોકો આવ્યા અને નાનકડો માનવી હું, એ તે બધાની વચ્ચે. પાસે સાત પૈસા કે ત્રણ આના જેટલી મૂડી હતી. વાહ રે કાશીના જમરૂખ! પૈસાનાં ચાર: એક શેર જેટલા. એ ઉપર જ બેત્રણ દિવસ કાઢી નાખ્યા શો પ્રકૃતિનો સંકેત. જાણે કે મારે માટે બધું ગોઠવી જ મૂક્યું હોય.

'આપ કહાં જાતે હો?' એવી હિંદી-ગુજરાતીની ખીચડી બનાવીને પૂછતો હું કાશીમાં ફરતો થયો. આખો દિવસ ફરું ને સાંજે ગમે ત્યાં પડી રહું. ન કોઈની સાથે બોલવું કે ન કોઈને કશું પૂછવું.

એમ ફરતો ફરતો 'કારમાઇકલ પુસ્તકાલય' પાસે પહોંચ્યો. થયું કે કંઈક વાંચું. બધાં હિંદી પત્રો. કંઈ મજા ન પડી. થોડી વારે બહાર નીકળી પગથી પર ઊભો થયો. સામે આંખ ગઈ. નવાઈ લાગી. ગુજરાતી અક્ષરોમાં લખેલું પાટિયું દેખાયું. જાણે કોઈ સ્નેહી સામે ઊભેલો દેખાયો! કૌતુકના ઉમળકાથી પાટિયું વાંચ્યું 'ગુજરાતી લાયબ્રેરી' એવું વાચતા આનંદ થયો. પોતાનું આટલે દૂર કોણ?

દાદર ચડી ઉપર ગયો લાંબા ઓરડામાં લાંબા મેજ ગોઠવાઈને કોઈના આવવાની રાહ જોતાં પોતાની એકાકી દશાના શોકમાં ડૂબી ગયાં દેખાયાં. એક ડોસો ઓલવાતી હોકલીને તાજી કરવા ચલમમાં ફૂંક મારી રહ્યો હતો. ઝોલાં ખાતો ઊઠ્યો હશે. એ ઓલવાની સાથી હોકલી પણ હાંફી ગઈ હશે. ધારણની રાખ ફૂંક મારીને ડોસાએ ઉડાડી, એ જ વખતે હું બારણામાં ધૂસ્યો અને મારા મોં પર એનો આછો પાઉડર છંટકાયો. ડોસો ગૂંચવાઈને બોલ્યો: 'બાબુજી માફ કરના, એ સસુરી બાર બાર ઠંડી હોઇ જાત હૈ!'

મને જોઈ બીચારાં મેજ જાણે કે રાજી થયાં. છાપાં ગુજરાતનાં. ભૂખ્યા વાઘની પેઠે શિકાર પર તૂટી પડ્યો. બધાં ફેરવીફેરવીને વાંચ્યાં.

ખાદીની ટોપી, ખાદીનો ઝભ્ભો ને ખાદીનું ધોતિયું, એવો એક યુવાન ત્યાં આવ્યો. મને જોયા ન જોયો ને એ વાંચવા બેઠો. પ્રથમ જ 'નવજીવન' લઈ વાચવા લાગ્યો. સમજવામાં કશી ચતુરાઈની આવશ્યકતા નહોતી કે એ દેશપ્રેમી જીવડો છે. વાંચી રહ્યા પછી એણે મારી સામે જોયું. મારા પોટલાને દીઠું. વળી મારા મોં સામે જોયું.

—'ક્યાંથી આવ્યા છો?' તેણે પૂછ્યું

'ગુજરાતથી' મેં કહ્યું

'કંઈ કામધંધો હશે?'

'ના, ભણવા આવ્યો છું'

'બ્રાહ્મણ છો?'

'હા.' મેં ઉત્તર દીધો

'ક્યાં યે ઊતર્યા છો?'

'ના, આવ્યો છું; ક્યાં ઊતરું?'

ભણતર, માગ ઇત્યાદિ વિષે વાતો થઈ. મારા બોલવા પરથી તેનામાં મમતા પ્રેરાઈ. 'હું ય વિદ્યાર્થી જ છું ચાલો મારી સાથે' કહી તેણે મદદ્યાર આપ્યો. તેણે એક બીજા વિદ્યાર્થીને ભલામણ કરી તે મને 'સતુવા બાબાની ધર્મશાળા'માં લઈ ગયો. ત્યાં કેટલાક ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ હતા. માધુકરી માગીને જમવાનું અને ત્યાં રહેવાનું ગોઠવાઈ ગયું.

પેલો જુવાન ફરી એ જ વાચનાલયમાં મળ્યો. વાતો કરતા

અમે સાથે ફરવા ગયા આમ તેની સાથે પરિચય થયો

સંસ્કૃત ભણતો વિદ્યાર્થી ગાંધીજી અને એમની પ્રવૃત્તિનો વિરોધી હોય તે તો, કેમકે ગાંધીજી અસ્પૃશ્યતાની વાત લાવીને સનાતન ધર્મનો નાશ કરવા બેઠા છે એમ એ વર્ગ માનતો એને બદલે આ વિદ્યાર્થી એમનો ચાહક હતો ઉપરાંત અમારા સંબંધ એટલો વધ્યા કે તેણે મને પોતાની નાનકડી ઓરડીમા સાથે રહેવા નોતર્યો અમે સાથે રહેવા લાગ્યા

એક રાતે કોઇ યુવાન તેને મળવા આવ્યો એકાંતમા જઇને બનેએ વાતો કરી આગંતુક ચાલ્યો ગયો મિત્રે આવીને કેડમાથી ફેંટાવવામા વીંટાળેલુ કઠક મઢ્યુ અને ગુપ્તરીતે તેને પેટીમા મૂકી દીધુ મને જિજ્ઞાસા થઈ પૂછ્યુ મારા રાષ્ટ્રીય મનોભાવ તે સમજ્યા હતો ધીમેથી તેણે વાત કાઢી

તમે માનો છો કે ગાંધીજીના સત્યાગ્રહથી દેશ સ્વાધીન બને?'

'મને એમના સિદ્ધાંતો માટે માન છે, પણ મારું મન તેમા બેસતુ નથી'

'તો તમે દેશની સ્વાધીનતા માટે કઈ કરવા ઇચ્છો ખરા?

'હા ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિ મને ગમે છે એમા કઈક કરુ ખરો'

તે ચૂપ થઈ ગયો ગંભીર બની તે બોલ્યો 'ક્રાંતિકારી દળમા બહુ જ સંયમ પાળવો પડે છે'

મેં કહ્યુ 'એ તો ખરુ જ'

'તમે તે પાળી શકશો?'

હા'

તો વચન આપો, તો એક વાત કહુ'

વચન છે'

'જોજો, સ્વપ્નમા પણ કોઇને એ વાત ન થાય'

'નહિ થાય'

તે ઊઠ્યો પેટીમા સંતાડેલી પેલી વસ્તુ લાવ્યો કપડુ ઉખેળ્યુ હું તો છક થઇ ગયો મૂર્તિની પૂજા કરતા સાક્ષાત્ ભગવાન આવી ઊભા રહે ત્યારે ભક્ત જે ભાવ અનુભવે તે મેં અનુભવ્યો ઓહો હુ ત્યા પહોચી ચૂક્યા, જ્યા પહોચવા હુ જન્મભૂમિથી સાતસો માઈલ દૂર આવી ચડ્યો હતો તમંચો મેં ઉત્સુકતાથી—પ્રેમથી હાથમા લઈ આમતેમ ફેરવ્યો—વારંવાર જોયો

મિત્રે તેની ગોળીઓ ભરેલી તે બતાવી હું તો મસ્ત બની ગયા આનંદ આનંદ થઈ રહ્યા

આ મિત્રનુ નામ મણિશંકર માધવજી ત્રિવેદી સુરત જિલ્લાના એક ગામડાનો વાસી માત્ર બાળક માતપિતાનો દેહાંત થયેલો ભાઈની છાયામા ન રહ્યુ થોડો કાળ સુરતની પાઠશાળામા ભણ્યો વધારે અભ્યાસ માટે કાશી ગયા ૧૯૩૦ના મીઠા સત્યાગ્રહમા નાશકમા પ્રથમ સત્યાગ્રહની ટુકડીમા સૈનિક બન્યા અહીંથી અમારો સદાનો વિયોગ થયો પાર સાથ મોતનું બાહુ બધાયુ આણંત વાસ સેવતો દુઃખ વા સ ગયા ઘણી આશા રહી છતા મણિશંકર ફરી ન મળી શક્યા તે કાશી છોડી ગેરણાદ ગયા અને ત્યાની પાઠશાળામા રહેતો એક દિવસે કાશી જઈ તેની ભાળ કાઢી સમાચાર મળ્યા કે પેટલાદમા તેનુ મરણ થયુ છે દેયુ દગાઈ ગયુ હજી એ તે સાંભરે છે ને શોકની એક રેખા હાળજામા ચીરો પાડી જાય છે એનો સંબંધ એવા પ્રેમનો હતો જ અંતરની એકતા સાધી ગયા

ક્રાંતિકારી જીવનની એક વિશેષતા છે માતા પિતા, કુટુંબ સંસાર સુખ વૈભવ બધાનો પ્રેમ આ છોડે છે એ બધો પ્રેમ બલિદાનની ભાવનાના સાથીઓમા કેંદ્રિત થાય છે ક્રાંતિકારીઓમા પરસ્પર એવો પ્રેમ હોય છે કે સહોદરથી પણ વિશેષ કેવળ દાસપ્રેમને જ જે પોતાની હરોળમા ઊભવા દે

કાલિદાસને એ આનંદ હતો કે મને માર્ગે પોતે મૂકી દેવો એનાથી આગળ દૂર નીકળી ગયો મને એ શું આપી શકે એની એ ચિંતા રાખતો કેટલીયે વાર પોતા પાસે હોય તે બધા પૈસા મને તે આપી દેતો જાણવા ન દેતો કે પોતા પાસે કશુ નથી

તમંચો મારા હાથમા મૂકનારના ક્રાંતિકાર હોવા વિષે શંકા શાને રહે? મેં આનંદના ઊભરા સાથે કહ્યુ 'કાલિદાસ હુ ક્રાંતિ દળમા ભળવા માટે જ દેશથી અહીં આવ્યો છુ હું વિનંતી કરુ કે મને એ કામમા જોડજો મારી એ જ એક માત્ર ઇચ્છા છે

કાલિદાસ કહે 'એ વાત મારા હાથમા નથી હું પણ એ દળમા જોડાઈ શક્યો નથી જે ભાઈ અહીં આવ્યા હતા તે દળમા એક સભ્ય છે તેમને હાથે હુ ચઢી ગયો તેઓ મારી કસોટી કરી રહ્યા છે હું પાકો જણાઈશ ત્યારે મને દળમા લેશે, અને તે પણ સાચા હૃદય એમા ભળે ફીકર થઈ જાય તો દળના આગેવાનને મળી શકાય તમારે તો મારે એ આવેલા ભાઈ સાથે જ સંપર્ક રહેશે પણ હું તેમને તમારી વાત કહીશ'

મેં કહ્યુ તેઓ હવે આવે તો મને મેળવજો'

કાલિદાસ કહે 'એવું કહી ન શકુ તેઓ સ્વીકારે તો જ બને'

અમે મોડે સુધી વાતો કરતા રહ્યા કાલિદાસે ક્રાંતિકારી દળના વીરવાઓએ આપેલા બલિદાનોની કથાઓ કહી

એવા કોઈ આગળી સાથે આળખાણ છે?' મેં પૂછ્યુ

સાંભળ્યુ છે કે કાશીમા ઘણા છે પણ હું કોઈને જાણતો નથી

હવે હું પેલા ભાઈ આવે અને મને તેની રાહ જોવા લાગી મનની મમતા પૂરી થઇ લાગી મારા આનંદનો પાર ન રહ્યો

એક રાતે કાલિદાસ જરા મોડો આવ્યો આવીને કશુ બોલ્યા વિના પેટીમાથી તમંચો કાઢ્યો

મેં કહ્યુ 'પેલા આવ્યા છે?'

તેણે કહ્યુ 'હા, હું વાત કરીશ'

મેં કહ્યુ હું મળવા આવુ?'

તે કહે 'ના, એમ ન થાય વાત કહું પણ'

તમંચો લઈને કાલિદાસ ગયો બે-એક કલાક પછી પાછો આવ્યો

કેમ?' લગનથી મેં પૂછ્યુ

'એ હમણાં મળશે નહિ, પણ તમારે પ્રમાણ આપવું પડશે કરી બતાવવુ પડશે'

મેં પૂછ્યુ શું?'

કાલિદાસ કહે એક ગોપનિયો જાસૂસ છે તેને નાખવાનો છે તે તમે કરી શકો તો કરી બતાવો'

મેં તરત કહ્યુ 'હા, કરુ'

તરત કાલિદાસ પાછો ગયો છેક મોડી રાતે પાછો આવ્યો તેણે કહ્યુ 'તમારે તૈયાર રહેવાનુ છે તમંચો ચલાવી'

મેં કહ્યુ 'ભાઈ, તમંચા તો પહેલવહેલો અહીં દીઠો જ ચલાવવાનું શીખુ ત્યારે જ તો!

બીજે દિવસે કાલિદાસ મને ગંગાકિનારે લઇ ગયા બેસીને અમે સામે પાર ગયા જંગલી, બોરડી, આવળ ઝાડોની બગીચા જેવી વાડીઓમા અમે પેઠા નિર્જન કાલિદાસે તમંચો કાઢ્યો

મને કહે 'તમે નિશાન પાડતા શીખી જાઓ

મેં અભરાટના ધીમા બોલે કહ્યુ પણ તમંચાનો ભડાકો દૂર દૂર સંભળાશે'

(ક્રમશઃ

'રોજિંદા જીવનમાં વિજ્ઞાન'ની લેખમાળાનો ૧૦મો હપતો

સોનું અને રૂપું

દુનિયાના જે જે દેશોમાંથી સોનું ને રૂપું નીકળે છે તેનાં સ્થાન દર્શાવતો નકશો

સોનું 'ધાતુઓનો રાજા' કહેવાય છે. તેની પ્રક્રિયા-શીલતા એટલી ઓછી છે કે રસાયનમાં તે 'ઉમદા ધાતુ' તરીકે ઓળખાય છે.

સોનું છેક પ્રાચીન કાળથી જાણીતી ધાતુ છે. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પણ તેના ઉલ્લેખ મળી આવે છે. ખ્રિસ્તી ધર્મ-શાસ્ત્ર બાઇબલમાં સોનાને 'પ્રથમ ધાતુ' તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યું છે. સંસારની મુખ્ય પચ ધાતુઓમાં સોનાનો સમાવેશ થાય છે. ઋગ્વેદમાં સોના (હિરણ્ય)નાં ઘરેણાંનું વર્ણન કરેલું છે. આ ઘરેણામાં કાનનાં એરિંગ, ગળામાં પહેરવાના ગંઠા, બંગડીઓ, પગનાં ઝાંઝર ઈત્યાદિ આભૂષણોનો ઉલ્લેખ છે. હિન્દી સંસ્કૃતિના પ્રાચીનતમ અવશેષો ધરાવતા સિંધના મોહેં-જો-ડેરોમાંથી પણ આવાં ઘરેણાં મળી આવ્યાં છે. ઇતિહાસના ઉગમકાળમાં પણ માણસે સોનાની શોધમાં ફાંફાં માર્યાં છે, તેની પૂજા કરી છે, તેની પાછળ ખુવારી સહન કરી છે. હલકી ધાતુઓમાંથી સોનું પેદા કરવા અનેક કીમિયાગરોએ જિંદગી ફના કરી નાખી છે.

સોનું અત્યંત આકર્ષક ધાતુ છે. તેનો ચમકતો પીળો રંગ વાતાવરણના વાયુઓની અસરથી મુક્ત રહે છે. એટલે જ સોનાને 'સુવર્ણ' કહેવામાં આવે છે. કીમિયાગરો સોનાનો સંબંધ તેના રંગને લીધે સૂર્ય સાથે જોડતા. બીજી ધાતુઓના કરતાં એ ઘણા ઓછા પ્રમાણમાં મળી આવે છે, એટલે કિંમત આંકવાના આંતરરાષ્ટ્રીય માપ તરીકે તેને સ્વીકારવામાં આવેલું છે.

'ચળકે એટલું સોનું નહિ' એવી આપણામાં કહેવત છે. આ કહેવતને જો જરા એમ ફેરવીએ કે 'જે ચળકે છે તે પણ બધું સાચું સુવર્ણ નથી,' તો એ કહેવત ખોટી નહિ ગણાય. કારણ કે સોનું પોતે તો ખૂબ મૃદુ ધાતુ છે. એટલે તેને બીજી ધાતુઓની સાથે મિશ્ર કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેને ઉપયોગમાં લઈ શકાય એટલું કઠણ તે થતું નથી. આથી વ્યવહારમાં શુદ્ધ સોનું ભાગ્યે જ વપરાય છે.

સોનાની વિશુદ્ધિ 'ફાઈનનેસ' હજારના હિસાબે ગણવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે, ૮૦૦ 'ફાઇન' સોનું એટલે ૮ ભાગ સુવર્ણ અને ૨ ભાગ બીજી ધાતુઓ. સોનાની શુદ્ધિ દર્શાવવા એમ પણ કહેવાય છે કે સોનું અમુક 'વલ્લું' છે. તદ્દન પરિશુદ્ધ સોનું ૨૪ વલ્લું ગણાય છે. 'વલ્લાં'ને માટે અંગ્રેજી શબ્દ કેરેટ (carat) છે. ઝવેરાત માટે પણ એ જ કેરેટ શબ્દ વપરાય છે; પણ ત્યાં એ કેરેટ વજનના એકમ તરીકે ગણાય છે. એટલે સોના અને ઝવેરાતના સંબંધમાં વપરાતો કેરેટ શબ્દ એક જ અર્થમાં નથી. સોનાની બાબતમાં કેરેટ 'ધાતુની ગુણવત્તા' દર્શાવે છે, ઝવેરાતની બાબતમાં તેનું 'વજન' સૂચવે છે.

સોનાનો મુખ્ય સામુદાયિક વાપર ચલણી સિક્કાની બનાવટમાં થાય છે. આજે દુનિયાના અરધા ઉપરાંતનો સોનાનો જથ્થો અમેરિકા પાસે છે. સોનાના ચલણ માટે હવે બે મત છે. કેટલાક એમ માને છે કે ભવિષ્યના આંતરરાષ્ટ્રીય અર્થકારણમાં સોનાનું હવે પ્રધાન સ્થાન નહિ હોય.

સોનાનો બીજો મોટો ઉપયોગ ઘરેણાં ઘાટની બનાવટમાં, ઝવેરાતની ચીજોમાં અને શ્રીમંતોનાં સમૃદ્ધિદર્શક સાધનોમાં થાય છે. આ કામ માટે સોનાને બીજી ધાતુઓ સાથે મેળવીને સખત બનાવવામાં આવે છે. રૂપું મેળવવાથી સોનાનો પીળો રંગ ઓછો થાય છે. ૧૨ ટકા પેલેડિયમ કે ૨૫ ટકા પ્લૅટિનમ કે ૧૫ ટકા નિકલ મેળવવાથી 'સફેદ સુવર્ણ' બને છે. સસ્તા ઝવેરાતમાં વપરાતું 'સોનું' એ સોનું નથી હોતું, પણ 'ડચ મેટલ' તરીકે ઓળખાતી ત્રાંબા અને જસતની મિશ્ર ધાતુ હોય છે.

સોનું એટલી નરમ અને ઘણા ચિમળાશવાળી ધાતુ છે કે તેને ટીપીટીપીને તેનાં અત્યંત બારીક વરખ બનાવવામાં આવે છે. એ વરખના પાના એક ઇંચના એક હજારમા ભાગ જેટલાં પાતળાં બનાવી શકાય છે. સોનાના એ વરખ અર્ધપારદર્શક હોય છે. તેને પ્રકાશમાં ધરી રાખવાથી તેમાંથી લીલો પ્રકાશ નીકળે છે.

એ જ રીતે, એક ઔંસ (અઢી તોલા) સોનામાંથી ૫૦ માઇલ લાંબો થાય એટલો બારીક તાર ખેંચી શકાય એટલી તાન્તવતા (ductility) તે ધરાવે છે. આ ઉપરાંત હલકી ધાતુઓને શોભાવવા માટે તેના ઉપર સોનાનો ગિલ્ટ (રસળ-ઢોળ) ચડાવવામાં આવે છે. તથા દાંતમાં ભરવામાં, ફાઉન્ટન પેનની ટાંક બનાવવામાં, ફોટોગ્રાફીમાં અને બીજા અનેક ગૌણ ઉપયોગમાં સોનું આવે છે.

કુદરતમાંથી મળી આવતું સોનું ભાગ્યે જ શુદ્ધ હોય છે. તેમાં રૂપું અને અન્ય ધાતુઓ ન્યૂન અંશમાં પણ મળેલી હોય છે. આવું સોનું 'દેશી સોના' તરીકે ઓળખાય છે. ત્રાંબુ, સીસું અને જસતના ખનીજોમાંથી પણ, એ ધાતુઓ કાઢી લીધા પછી રહેલા કચરામાં, અલ્પ પ્રમાણમાં સોનું હોય છે. આ સોનું કાઢવા માટે જુદી જુદી ક્રિયાઓ કરવામાં આવે

સોનું
૧૯૩૪-૩૮માં
દુનિયાની વાર્ષિક પેદાશ
૩૨૫,૦૦,૦૦૦ ઔંસ

રશિયા
કેનેડા
અમેરિકા
ઑસ્ટ્રેલિયા
મેક્સિકો
દક્ષિણ રોડેશિયા
જાપાન
ફિલિપાઇન્સ
હિંદુસ્તાન
સ્વીડન

રૂપું
૧૯૩૪-૩૮માં
દુનિયાની વાર્ષિક પેદાશ
૨૫૧૬,૦૦,૦૦૦ ઔંસ

મેક્સિકો
અમેરિકા
કેનેડા
પેરૂ
ઑસ્ટ્રેલિયા
જાપાન
બોલીવિયા
રશિયા
હિંદુસ્તાન

જગતમાં દેશોવાર સોના અને રૂપાની વાર્ષિક પેદાશ દર્શાવતા આલેખો

છે, છતાં, એ પ્રમાણે કાઢેલું સોનું મોંઘુ પડતું નથી જગ્ગુકત થરોમાંથી સોનું સારા પ્રમાણમાં મળી આવે છે થોડા વર્ષો પૂર્વે તો દુનિયાની સોનાની માગણી આ થરો પૂરી પાડતા

અખંડ ગઠ્ઠા કે લગડી રૂપે સોનું તો અમુક જગ્યાએથી જ નીકળે છે ૧૮૬૯માં ઑસ્ટ્રેલિયામાંથી ૨૨૬૮ ઔંસ વજનનો એક ગઠ્ઠો—લગડી મળી આવી હતી આજે સૌથી વિશેષ સોનાનું ઉત્પાદન દક્ષિણ આફ્રિકા કરે છે ઈ ૧૯૩૪–૧૯૩૮ના ગાળામાં દુનિયાના સોનાનું સરેરાશ વાર્ષિક ઉત્પાદન ૩૨૫ લાખ ઔંસ હતું

હિંદમાં મ્હૈસુર રાજ્યમાં કોલારની સોનાની ખાણો સુપ્રસિદ્ધ છે ત્યાં ચકમકની સાથે સોનું તેની ભૂકી રૂપે ભળેલું નીકળે છે આ સુવર્ણમય ચકમક પૃથ્વીના પેટાળમાં છેક ૮ હજાર ફૂટ નીચેથી કાઢવામાં આવે છે સોનાના ઘણાં ખનીજમાં સોનું તેની સ્વતંત્ર સ્થિતિમાં નિર્મળ જ હોય છે, એટલે એ ખનીજમાંથી સોનું કાઢવાની રીત સહેલી છે સોનું વજનમાં ભારે હોવાથી એ સુવર્ણમય ચકમકનો ખાંડેલો ભૂકો પાણીના પ્રવાહમાં ધોવામાં આવે છે, એ રજ માટી ઇત્યાદિ પ્રવાહમાં ચાલ્યા જાય છે અને સોનું નીચે પડી રહે છે આ ક્રિયા દરમિયાન તેમાં પારો નાખવામાં આવે છે એટલે સોનાનું પારા સાથે પારદમિશ્રણ થાય છે તેને ભેગું કરી શુદ્ધ કરવામાં આવે છે ધોવાણમાં જરા જૂજ સોનું પણ છટકી જવા દેવામાં આવતું નથી સોનાવાળા કચરાના એ પાણીને પોટાશિયમ સાયેનાઇડ નામના રસાયન સાથે મેળવવાથી તેમાં રહેલા સોનાનો સાયનાઇડ સાથે સંયુક્ત પદાર્થ બને છે જેમાંથી પછી જસત વડે સોનું છૂટું પાડી લઇને શુદ્ધ કરવામાં આવે છે

રૂપું

સોનું ધાતુઓનો 'રાજા' છે તો રૂપું–ચાંદી ધાતુઓની 'રાણી' છે ઈ સ પૂર્વે ચાર હજાર વર્ષ પહેલાં બનાવેલાં રૂપાનાં ઘરેણાં ખાલ્દિયાની રાજ્ય કબરોમાંથી મળી આવ્યાં છે ઘરેણાં અને ઘાટ માટે રૂપું સોનાથી બીજે નંબરે ઉપયોગમાં આવે છે કેટલાક દેશોમાં તો રૂપું સોના કરતા પણ કીમતી લેખાય છે

રૂપું રંગે સફેદ હોય છે રંગના આ એક અપવાદ સિવાય બીજી બધી રીતે રૂપું સોનાની સાથે મળતું આવે છે બન્ને ધાતુઓના ગુણધર્મ લગભગ સરખા છે રૂપાનો મોટો દુશ્મન ગંધકિત વાયુઓ છે આ વાયુવાળા વાતાવરણમાં રૂપાની ચીજો કાળી પડી જાય છે કીમિયાગરો સોનાને જેમ સૂર્ય સાથે જોડતા તેમ રૂપાને ચંદ્રની સાથે જોડતા કારણકે ચાંદની અને રૂપાનો રંગ સામ્ય ધરાવે છે

કુદરતમાં રૂપું સ્વતંત્ર ધાતુ રૂપે તેમજ બીજી ધાતુઓની સાથે સંયુક્ત સ્થિતિમાં મળી આવે છે રૂપા અને સોનાની મિશ્ર ધાતુ—ઇલિક્ટ્રમમાંથી રૂપું કાઢવામાં આવે છે દક્ષિણ આફ્રિકાની સોનાની ખાણોમાંથી નીકળતા સોનામાં આશરે ૧૦ ટકા રૂપું હોય છે

પણ દુનિયાનું અરધા ઉપરનું રૂપું રૂપાની ખાણોમાંથી નથી નીકળતું પણ સીસા, જસત અને ત્રાંબાના ખનીજોમાંથી એ ધાતુઓ કાઢી લીધા પછી રહેલા કચરામાંથી તે શોધવામાં આવે છે તેમાં રૂપું જૂજ પ્રમાણમાં હોય છે, છતાં રૂપાની કિંમતને લીધે તે કાઢવું પરવડે છે એવો અડસટ્ટો કરવામાં આવ્યો છે કે આ રીતે કાઢેલું રૂપું ખાણમાંથી કાઢવામાં આવતા રૂપા કરતા વધી જાય છે

રૂપાની કિંમત બીજી ધાતુઓની પેદાશ પર આધાર રાખે છે જો સીસું જસત અને ત્રાંબાની માગણી ખૂબ રહે તો રૂપાનું ઉત્પાદન વધે અને અર્થશાસ્ત્રના નિયમ અનુસાર તેની કિંમત ઘટે રૂપું મુખ્યત્વે સિક્કાની બનાવટમાં વપરાય છે દુનિયામાં પેદા થતા રૂપાનો ચોથો ભાગ કળા કારીગરી ને ઉદ્યોગોમાં વપરાય છે રૂપાનો પણ શીટ (રસણ) કરી શકાય છે અને રૂપાનો વરખ તો સોનાના વરખ કરતા પણ વધારે પાતળો બનાવી શકાય છે સોનાની માફક રૂપામાંથી પણ ઘાટ–ઘરેણાં બનાવાય છે દુનિયાભરમાં મેક્સિકો સૌથી વધુ રૂપું પેદા કરે છે તે પછી અમેરિકાનો નંબર આવે છે હિંદુસ્તાનમાં ક્યાંયે રૂપું નીકળતું નથી બ્રહ્મદેશમાં તેની ખાણો છે

પણ રૂપાનો ખરેખરો મહત્ત્વપૂર્ણ ઉપયોગ ફોટોગ્રાફીમાં થાય છે, અને સીનેમા–ઉદ્યોગની ખીલવણી પછી તો આ ઉપયોગમાં અત્યંત વૃદ્ધિ થઇ છે સીનેમા અને ફોટોગ્રાફીમાં વપરાતી ફિલ્મો, પ્લેટો અને છાપવાના કાગળોમાં સિલ્વર હેલાઇડ અનિવાર્યપણે વપરાય જ છે, કેમકે રૂપાના આ ક્ષારો પર પ્રકાશની અસર જલદી થાય છે અને આજે સીનેમા અને ફોટોગ્રાફીનો જે ગંજાવર ઉપયોગ થઇ રહ્યો છે એ જોતા દુનિયામાં તેનો ઉપયોગ ઘણો આગળ આવે અમેરિકામાં તો સરકારી ટ્રેઝરી ખાતા પછી વધુમાં વધુ રૂપું વાપરનાર કોડાકની ફિલ્મો ઉત્પન્ન કરનાર લેબોરેટરી છે

રૂપાના વિધવિધ ક્ષારો દવાઓ તરીકે પણ વપરાય છે,—ખાસ કરીને રૂપાનો નાઇટ્રેટ એક કરોડ ભાગ પાણીમાં માત્ર એક જ ભાગ રૂપું હોય તો પણ પાણીમાં રહેલાં બધા જંતુઓ નાશ પામે છે એવો દાવો કરવામાં આવ્યો છે સુખી હિંદુઓમાં રૂપાના વાસણ વડે પાણી પીવાનો જે રિવાજ છે તેમાં ઉપરનો મુદ્દો રહેલો હોય એમ લાગે છે રેફ્રિજરેટર, વિમાનો વગેરેની બાંધણીમાં રૂપાનું જ રેણ વપરાય છે દાંત ભરવામાં પણ રૂપું કામ લાગે છે કાચમાંથી દર્પણ બનાવવા માટે એક બાજુ રૂપાનો જ પટ લગાડવામાં આવે છે પીળો કાચ બનાવવા માટે રૂપાનો ઑકસાઇડ વપરાય છે અને રૂપું સરસ વિદ્યુતવાહક હોવાથી વીજળીના સાધનોની બનાવટમાં પણ તેનો ખૂબ ઉપયોગ થાય છે

બહારવટાને પંથે

[અનુસંધાન પૃ ૩૬૬ ઉપરથી]

કાલિદાસ કહે 'આ તો હવાઇ તમંચો છે તેમાં ગોળીને બદલે આ ફૂલ મૂકવાનું'

એમ કહી તેણે ડાબલીમાંથી અણીદાર પિન અને ઉપર લાલ ઝુલતરનું ફૂમતું એવા ફૂલ કાઢ્યાં તમંચા હવાઇ મને નવાઇ લાગી દેખાવે તો સાચો તમંચો જ લાગે ત્યાં બે એક કલાક નિશાન લેવાનો અને ધારી જગ્યાએ ગોળી કેમ મારવી તેનો અભ્યાસ કર્યો

આમ પંદરેક દિવસ ચાલ્યું તમંચો મને હાથ બેસી ગયો ભાગ્યે જ નિશાન ચૂકું એટલી દક્ષતા આવી ગઇ નિશાન તાકવામાં થોડી બુદ્ધિ વાપરવી પડે છે કેવળ તેના નિયમ સમજીને તે પ્રમાણે કરવાથી જ નિશાન બેસતું નથી તે હું બરાબર સમજી ગયો

કાલિદાસ કહે 'આટલું જલદી તમે આ શીખ્યા એ સરસ ગણાય હવે સાચી ગોળી ચલાવવાનો અભ્યાસ કરવો પડશે તેમાં આવડી કુશળતા આવ્યા બાદ તમારે પેલી કસોટી માટે તૈયાર થવું પડશે'

'આ તમંચો સાધ્યા પછી સાચો તમંચો ચલાવી ન શકાય?'

'ના, એમાં મોટો ફેર છે કે સાચી ગોળી છૂટે ત્યારે આંચકો આવે છે ત્યારે હાથ પર કાબૂ ન હોય તો નિશાન ખાલી જાય'

સાચી ગોળી ચલાવતા શીખી જઇ પેલા બાતમીદારને વીંધી નાખવાની હું આતુરતાથી રાહ જોવા લાગ્યો (ચાલુ)

તાત્યા ટોપે

(પૃ ૭૪૯થી ચાલુ)

તાત્યાએ પહેલાં ભરતપુર તરફ નજર દોડાવી પણ ત્યાં અંગ્રેજ સૈન્ય પહોંચી જવાથી તે જયપુર તરફ ફર્યો પરંતુ આ યોજનાની યે અંગ્રેજોને ગંધ આવતાં તેમણે મોટું સૈન્ય જયપુર તરફ રવાના કર્યું આથી તાત્યા દક્ષિણ દિશા તરફ ધસ્યો પાછળ પડેલા કર્નલ હોમ્સ ની સરદારી હેઠળના મોટા સૈન્યને ભુલાવામાં નાખી દઈ તે ટોંક પહોંચ્યો ટોંકના નવાબે તો દરવાજા બંધ કરી દઈ પોતાના સૈન્યને તાત્યા સામે જ લડવા મોકલ્યું પણ તાત્યાને જોતાં જ સૈન્ય ભારતના તે તારણહારને મળી ગયું અને બધી તોપો તાત્યાને સોંપી દીધી આ નવા સૈન્ય તથા સાધનસામગ્રી સાથે તાત્યા દક્ષિણમાં ઇન્દ્રગઢ સુધી પહોંચ્યા પણ અંગ્રેજ સેનાએ તેને ઘેરવાનો પ્રયત્ન કરતાં તે બુંદી તરફ વળ્યો ને ભીલવાડા આગળ પડાવ નાખ્યો ત્યાં અંગ્રેજ સેનાપતિ રૉબર્ટ્સ સાથે યુદ્ધ થયું આખો દિવસ રૉબર્ટ્સને રોકી રાખીને રાતના પોતાની બધી તોપો સાથે તે કોટારા તરફ નીકળી ગયો પણ સૈન્યે હવે આગળ વધવાની ના પાડવાથી ત્યાં તાત્યાને ન છૂટકે ફરી યુદ્ધ આપવું પડ્યું તેમાં તાત્યાના સૈન્યને તોપો છોડી દઈ પીછેહઠ કરવી પડી તાત્યા પાસે સાધનસામગ્રીની ફરી તંગી પડી અને દુશ્મન તો તેની પાછળ પડેલો જ હતો એવા કમોટીના કાળમાં તાત્યાએ પોતાના સૈન્યને સીધા ચંબલ નદી તરફ કૂચ કરવાનો હુકમ કર્યો પાછળ દુશ્મનની વિશાળ સેના હતી, બાજુ પર મોટું શત્રુ સૈન્ય હતું અને સામે પણ અંગ્રેજ સેનાપતિ મોટા લશ્કર સાથે તાત્યાને ભિડાવવા ઊભો હતો પણ એ ત્રણેને હાથતાળી દઈ અંગ્રેજોના દેખતાં જ તાત્યા ચંબલ નદી પાર કરી ગયો

આમ, તેના ને અંગ્રેજોના સૈન્ય વચ્ચે ચંબલ નદી હતી આવી રણ સાધનસામગ્રીનું શું? વળી નર્મદા પાર કરવાની યોજના હજી બાકી હતી પણ પહાડ સરખી આપત્તિથી યે ગભરાય તો તે તાત્યા શાનો? તે ત્યાંથી ઝાલરાપાટણ પહોંચ્યો અને ત્યાંના રાજાને પોતાને મદદ કરવાની વિનંતિ કરી પણ મદદ કરવાને બદલે તે ય પોતાના લશ્કર સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો. પરંતુ જેવો તેના સૈન્યે તાત્યાટોપેને જોયો કે તરત જ તે તેને પોતાના તારણહાર તરીકે સલામો કરવા લાગ્યું એક પણ તોપ કે પૈસા વગર તાત્યા ત્યાં આવેલો અને બત્રીસ તોપો તથા ૧૫ લાખ રૂપિયા ત્યાંથી તેને મળ્યા તે પૈસા તેણે સૈનિકોમાં ચડેલા પગાર પેટે વહેંચી નાખ્યા ત્યાંથી તાત્યાએ ઇંદોર પર ચડાઈ કરવાનું નક્કી કર્યું કેમકે ઇંદોર દરબારમાં તાત્યાના ઘણા મિત્રો હતા ને તે તાત્યાને ત્યાં આવવા વારંવાર આમંત્રણ આપતા હતા ત્યાંથી તાત્યા માળવામાં થઈ રાજગઢ આગળ આવી પહોંચ્યા

તાત્યાને સપડાવવા છ છ અંગ્રેજ સેનાનીઓ (હોમ્સ, પાર્ક મિચેલ, હોપ ગ્રાન્ટ, લોકહાર્ટ ને રૉબર્ટ્સ) મોટા સૈન્ય સાથે ધમપછાડા કરી રહ્યા હતા તાત્યા ઇંદોર તરફ ઊપડ્યો છે એ ખબર સાંભળતાં જ તે બધા મૂંઝવણમાં પડી ગયા એક મહુથી ઊપડ્યો, બીજો નાલખેડા દોડ્યો ને ત્રીજો રાજગઢ જવું કે નહિ તેની વિમાસણમાં પડી ગયો જનરલ મિચેલ તાત્યાની પાછળ પડ્યો યુદ્ધ થયું થાકીને લોથ થએલું તાત્યાનું લશ્કર તોપો છોડી દઈ વ્યવસ્થિત પીછેહઠ કરી ગયું ત્યાંથી બેટવા નદીનું જંગલ વીંધી તાત્યા સિરોંજ પહોંચ્યા અને ત્યાંથી ૪ તોપો મેળવી તાત્યાની નેમ જબૂ હતી નર્મદા પાર કરવાની પણ તેના માર્ગમાં હજારો અંગ્રેજ તોપો તેને રોકવા ઊભી હતી એ કાર્ય પાર પાડવા માટેની તત્પરતા ગેરિલા યુદ્ધના અદ્‌ભુત કૂચો વિષે એક અંગ્રેજના જ અહેવાલ સાંભળીએ

'ત્યાર પછી દસ માસ સુધી તાત્યા ટોપેની છટકી જવાની અદ્‌ભુત ગાલિમ ગરબડ તેના વડે તેણે આપણા વિજયોને પણ નિષ્ફળ બનાવી દીધા આ કારણે આપણા કોઈ પણ મોટા અંગ્રેજ કે હિંદી સેનાપતિ કરતાં તાત્યા ટોપેનું નામ યુરોપભરમાં મશહૂર બની ગયું તાત્યાનું કામ કંઈ સહેલું કે સરળ પણ નહોતું નિરાશ થએલા પોતાના સૈન્યને એકસૂત્રમાં બાંધી રાખવાનું હતું, પોતાની અવ્યવસ્થિત સેનાને એવી તો અસાધારણ ગતિથી ચલાવવાની હતી કે જેથી માત્ર પાછળ પડેલી જ દુશ્મન સેના નહિ પણ બરાબર હારબંધ ઊતરી આવતી શત્રુ સેનાને પણ હાથતાળી દઈ શકાય આ રીતે વીજળિક ઝડપે પોતાના બેશિસ્ત સૈનિકોને આગળથી તેમ ફેરવવાની સાથે તેને ઠેકઠેકાણે મોરચા છોડી દેવાના હતા, નવી નવી સાધનસામગ્રી મેળવવાની હતી તોપો ભેગી કરવાની હતી અને ઓછી વધુ તો સૈનિકોની નવી મરજિયાત ભરતી કરવાની હતી, કે જેમને માટે રોજના ૬૦ માઈલની અવિરત રાક્ષસી ઝડપે પ્રવાસ કરવાનું જ એકમાત્ર આકર્ષણ હતું! અને આ બધું તેણે જે અલ્પ સાધનોની મદદથી કરી બતાવ્યું હતું તે તાત્યા ટોપેની લાયકાત કેવા ઊંચા પ્રકારની હતી તે બતાવી આપે છે. શરૂમાં તો અંગ્રેજ સૈન્ય બહુ ધીમે ધીમે કૂચ કરતું આખર તેને પણ ઝડપથી કૂચ કરતાં શીખવું પડ્યું અને છતાં પણ, આખરે છેલ્લે જ્યારે જનરલ બ્રિગેડિયર પાર્ક તથા કર્નલ નેપિયરની ગતિ બહુ તેજસ્વી થઈ ત્યારે પણ તાત્યા ટોપેની ગતિ કરતાં તો તે માત્ર અરધી જ હતી તાત્યા છટકતો જ રહ્યો આમ, કોઈક વખત ૨૦૦૦ હતાશ થએલા સિપાઈઓ સાથે તો કોઈક વાર ૧૫ હજારના સૈન્ય સાથે તાત્યા આખા ઉનાળો ચોમાસું અને શિયાળો અને ફરી આખો ઉનાળો વિદ્યુતવેગે કૂચ કરતો જ રહ્યો'

તાત્યાની શક્તિ પુરવાર કરવા માટે આટલો ફકરો જ બસ છે

તાત્યાનું ધ્યેય હતું નર્મદા પાર કરી દક્ષિણમાં વિપ્લવ જગાડવાનું પોતાનું તે ધ્યેય ગમે તે ભોગે પાર પાડવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો તે માટે તેણે કુશળ વ્યૂહરચના ગોઠવી પોતાની સેનાના તેણે બે ભાગ પાડી નાખ્યા એક ભાગ રાવસાહેબને સોંપ્યો અને બીજો પોતાની સાથે લીધો અને બંને દક્ષિણ તરફ ઊપડ્યા ઝડપથી પ્રવાસ કરતા તેઓ લલિતપુર આગળ ભેગા મળ્યા દુશ્મને તેમને ત્યાં બરાબર ઘેર્યા દક્ષિણ દિશામાં અંગ્રેજ સેનાપતિ મિચેલ, પૂર્વમાં કર્નલ લિડેલ, ઉત્તરમાં કર્નલ મીડ, પશ્ચિમમાં કર્નલ પાર્ક અને ચંબલ તરફ રૉબર્ટ્સ—એમ ચારે દિશા શત્રુદળ પથરાયું હતું અને દરપળે પોતાનું વર્તુળ સાંકડું કરીને તાત્યા તરફ ધસી જતું હતું પણ સિંહને પાંજરામાં પૂરવો સહેલ નથી તાત્યા ત્યાંથી મજુરી પહોંચ્યો અને ત્યાં ભેળવા અંગ્રેજ સૈન્યને ભૂલથાપ દઈ જંગલમાં પ્રવેશ કર્યો

હવે અંગ્રેજ સૈન્યને ખોટે રસ્તે દોરવા તેણે એક યુક્તિ કરી તેણે ફરીથી ઉત્તર તરફ કૂચ કરવા માંડી આથી અંગ્રેજોએ ધાર્યું કે પોતાના મજબૂત વ્યૂહને કારણે તાત્યાએ નર્મદા પાર કરવાનો વિચાર છોડી દીધો છે પણ નાસતો ચિત્તો જેમ ગોળ ફરીને પાછો ફરીને દુશ્મન તરફ ત્રાટકે તેમ તાત્યા ટોપે એકાએક વિદ્યુતવેગે પાછો ફર્યો, બેટવા નદી ઓળંગી, મજુરી તથા રાજગઢ આગળ અંગ્રેજ સાથે ઝપાઝપી કરી અને તીરની માફક દક્ષિણ દિશા તરફ ઊપડ્યો એટલી ઝડપથી, કુનેહથી ને બહાદુરીથી તેણે આ કર્યું કે તેથી અંગ્રેજો તો ગુંચવાડામાં જ પડી ગયા અને તેને નર્મદા ઓળંગતો અટકાવવા ચારે દિશામાં દોડાદોડ કરવા લાગ્યા! પણ એ વીર સેનાનાયક તો અજબ હિંમત તથા હોશિયારીથી અંગ્રેજ સેનાઓને ભુલાવામાં નાખી દઈ વીજળીની માફક તેનો તથા નદી નાળાં ઓળંગતો દક્ષિણ તરફ ધસતો જ ગયો જમણી બાજુથી જનરલ પાર્ક તેની પાછળ પડ્યા, મિચેલ તેની પાછળ પડ્યા અને ચીવટથી તેની સામે જ તૈયાર થઈને ઊભો હતો એના દક્ષિણ

તરફની તાત્યાની કૂચ ચાલુ જ હતી

અને સત્તાવનના સંગ્રામનો એ અદ્વિતીય નેતા નર્મદાને કાંઠે પહોંચી પણ ગયા, ને જોતજોતામાં સૌને હાથતાળી દઈ બધાને મોંમાં આંગળાં પકડાવતો નર્મદા પાર પણ કરી ગયો! કસાએલા અને અંગ્રેજ સેનાપતિઓ પાછળ હાથ ઘસતા રહી ગયા. આ વાતની જ્યારે ખબર પડી ત્યારે માત્ર હિંદના અને ઈંગ્લંડના લોકો જ નહિ પણ યુરોપના યુદ્ધશાસ્ત્રીઓ તથા ખુદ તાત્યાના શત્રુઓ પણ બોલી ઊઠયા, 'શાબાશ તાત્યા! શાબાશ!' ચુસ્ત અંગ્રેજ ઈતિહાસકાર માલેસને પણ કબૂલ્યું કે 'જે ચીવટ તથા કૌશલથી આ યોજના પાર પાડવામાં આવી તેની પ્રશંસા કર્યા વગર રહેવાતું નથી.'

આમ, મહારાષ્ટ્રના એ વનરાજે અને ખુદ મહારાષ્ટ્રની ધરતી પર પગ મૂકેલો જોઈ હૈદ્રાબાદનો નિઝામ, મદ્રાસનો લોર્ડ હેરિસ, મુંબાઈનો લોર્ડ એલ્ફિન્સ્ટન ને છેક કલકત્તાનો લોર્ડ કૅનિંગ પણ ફફડી ઊઠયા. પેશ્વાનો આ પ્રતિનિધિ જો શિવાજીના મહારાષ્ટ્રને ફરી સળગાવી મૂકે તો અંગ્રેજોની ઉત્તર હિંદની સર્વ મહેનત ધૂળ મળી જાય તેમ હતું.

પણ કિસ્મત તાત્યાની તરફેણમાં નહોતું. એક વરસ પહેલાં જો તાત્યા મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યો હોત તો બાજી જુદી જ હોત, પણ હવે તો બધી આગ ઠરી ગઈ હતી. ભયંકર રક્તપાત તથા વેરવૃત્તિમાં જેની અંગ્રેજોની પાશવી લીલા જોઈ લોકો ડઘાઈ ગયા હતા. આથી તાત્યાને જોઈતી મદદ તથા સહકાર દક્ષિણમાંથી ન મળ્યાં. છતાં પણ તાત્યા નિરાશ થયો નહિ. તે થોડો વખત નાગપુર રહ્યો અને ભવિષ્યની યોજના વિચારવા લાગ્યો.

તેણે હવે વડોદરા તરફ વળવાનો વિચાર કર્યો, કારણ કે વડોદરા નરેશના દરબારમાંના ઘણાં માણસો તથા આખી સેના તાત્યાના પક્ષના હતા ને તાત્યા ત્યાં પહોંચે એટલી જ વાર હતી. પણ તે માટે ફરી પાછું નર્મદા ઓળંગવાનું મહાભારત કાર્ય કરવાનું હતું. હવે તો અંગ્રેજોએ નર્મદાની બંને બાજુ એવી રીતે સેના ગોઠવી હતી કે ચકલું પણ તેમની જાણ વગર નર્મદા ઓળંગી શકે નહિ. પણ આ તો તાત્યા! પ્રાણ જાય પણ પ્રયત્ન ન છોડે એવી માટીનો એ ઘડાએલો હતો. ભીષણ નિરધાર કરીને એ નર્મદા ઓળંગવા ઊપડયો અને નર્મદા નદીને કાંઠે એક કારગુન નામના ગામડા પાસે આવ્યો. ત્યાં મેજર સન્ડરલૅન્ડ પહેરો ભરી જ રહ્યો હતો. બંને વચ્ચે ખૂનખાર યુદ્ધ થયું. જંગ પૂર જોસમાં જામ્યો કે અચાનક તાત્યાએ સૈનિકોને હુકમ કર્યો, 'તોપો છોડી દઈ નર્મદામાં કૂદી પડો.' પલકમાં તાત્યાની આખી સેના નર્મદામાં કૂદી પડી અને બીજી જ ક્ષણે સામે કાંઠે જઈ પહોંચી. અંગ્રેજ સેનાપતિ પહેલાં તો સમજી જ શક્યો નહિ કે આ શું બન્યું! અને જ્યારે વસ્તુસ્થિતિની તેને ખબર પડી ત્યારે નિરાશામાં તે હાથ ઘસવા લાગ્યો! યુદ્ધકૌશલના ઇતિહાસમાં તાત્યા તથા તેના સૈનિકોનું આ પરાક્રમ અદ્વિતીય મનાય છે.

તાત્યા હવે સીધો વડોદરા તરફ ઊપડયો. ગુજરાતની બધી અંગ્રેજ સેનાઓ આંધળી માફક તાત્યાની પાછળ પડી અને તેને પકડવા જુદા જુદા પેંતરા ગોઠવવા લાગી. પણ તાત્યાની અજબ વીજઝડપને કોણ પહોંચી શકે? બધાને હાથતાળી દઈ તાત્યા વડોદરા તરફ ધસતો જ રહ્યો અને વચ્ચે રાજપુરના રાજા પાસેથી જોઈતી સામગ્રી મેળવીને તે વડોદરાથી માત્ર ૫૦ માઈલ દૂર છોટાઉદેપુરમાં પહોંચી ગયો!

પણ એવામાં અંગ્રેજ સેનાપતિ પાર્ક એકાએક સેના લઈ [illegible]પુર આવી પહોંચવાથી તાત્યાને પોતાનો વિચાર છોડી દઈ ઉત્તર તરફ વાંસવાડાના જંગલમાં ચાલ્યા જવાની ફરજ પડી.

એવામાં આદાના નામે રાણી વિક્ટોરિયાના ઢંઢેરા અનુસાર હથિયારો હેઠાં મૂકી દીધાં અને અંગ્રેજોને શરણે ચાલ્યો ગયો. આમ પોતાનો એક સાથી ઓછો થવા છતાં પણ તાત્યા ટોપે તથા રાવસાહેબ આખર સુધી લડી નાખવાના પોતાના નિશ્ચયમાં અડગ રહ્યા.

પણ તાત્યાને હવે અંગ્રેજોએ બરાબર ઘેર્યો હતો. દક્ષિણ તરફ નર્મદા, પશ્ચિમ તરફ મોટા સૈન્ય સાથે રૉબર્ટ્સ અને ઉત્તર તથા પૂર્વમાં અનુલ્લંઘનીય સીધા પર્વતો. આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ તેમની આશ્ચર્યકારક સ્વસ્થતા માટે એક અંગ્રેજ લખે છે, 'આવા ભયંકર સંકટના વખતમાં પણ તે બે જણા પહેલાંની માફક જ તદ્દન સ્વસ્થ, પરાક્રમી તથા ઉપાય શોધવામાં ચાલાક રહ્યા હતા.' અને કપરું સાહસ કરીને તાત્યા જંગલોની બહાર આવી, પારોના જાગીરદાર પાસેથી સાધનસામગ્રી મેળવી ઉદેપુર તરફ ઊપડયો. તરત જ અનેક અંગ્રેજ લશ્કરો તાત્યા પર તૂટી પડયાં. આથી તાત્યાને ફરી જંગલમાં પ્રવેશ કરવો પડયો. આમ ભારતના તે સિંહને અંગ્રેજો બરાબર ઘેરીને પોતાનો ફાંસો વધુ ને વધુ દૃઢ કરતા જતા હતા. તાત્યાએ પરિસ્થિતિનો ફરી સ્વસ્થતાથી વિચાર કર્યો. ગુપ્તચરોની તેની વ્યવસ્થા એટલી તો સરસ હતી કે અંગ્રેજ સૈન્યની દરેક નાની મોટી હિલચાલ તથા હિલચાલની રજેરજ માહિતી તાત્યાને તરત મળી જતી. એનાથી તાત્યાએ જાણી લીધું કે અંગ્રેજ સેનાનું બળ ચારે દિશામાં સરખું નથી. તરત જ્યાં અંગ્રેજોનું બળ નબળું હતું તે બાજુથી તાત્યા બહાર નીકળ્યો અને ત્યાં ઊભેલા મેજર રૉક પર હુમલો કરી તેને હરાવી અને તેની સેનાને આરપાર વીંધીને ચાલ્યો ગયો! અંગ્રેજોનો આ સજ્જડ ફાંસલો ઘેરો પણ ધૂળમાં મળી ગયો અને બધા અંગ્રેજ અફસરોના મુખ શરમથી ઢળી ગયાં!

૧૮૫૮ના ડિસેમ્બરની ૨૫મીએ તાત્યાએ વાંસવાડાનું જંગલ છોડયું અને પોતાને મળવા આવતા ઉત્તર હિંદના 'શેર' ફિરોઝશાહને મળવા ઈન્દ્રગઢ પહોંચ્યો. ત્યાં ફિરોઝશાહ તથા સિંધિયાનો એક સરદાર માનસિંગ તાત્યા ટોપેને મળ્યા. ત્યાંથી બધા દેવાસ આવ્યા. ત્યાં અંગ્રેજોએ ફરી તેમને ઘેર્યા. નેપિયર, શાવર્સ, સમરસેટ, સ્મિથ, મિચેલ, બેન્સન અને હૉનર એવા સાતસાત પ્રથમ કક્ષાના સેનાપતિઓએ આ વખતે ઘેરાને એવો તો સજ્જડ બનાવ્યો હતો કે નાસવાને કોઈ બારી કે છીંડું સરખું ન હતું.

તાત્યા ટોપે, રાવસાહેબ પેશ્વા તથા શેર ફિરોઝશાહ પોતાના તંબૂમાં આખરી યોજના ઘડવા બેઠા હતા ત્યાં તો એક નિરાશાભરી બૂમ સંભળાઈ અને તાત્યાની પીઠ પર અંગ્રેજ સેનાપતિનો હાથ સુધ્ધાં પડયો. અંગ્રેજો છાવણીમાં ઘૂસી આવ્યા હતા. તરત અંગ્રેજોએ હર્ષની ગર્જના કરી 'તાત્યા ટોપે પકડાયો! તાત્યા ટોપે પકડાયો!' પણ બીજી જ ક્ષણે તે વિજયી ગર્જના નિરાશામાં પલટાઈ ગઈ. 'અરે! તાત્યા ક્યાં? હમણાં જ અહીં હતો ને? સૈનિકો, દોડો દોડો, તાત્યાને પકડો!' અંગ્રેજો ખૂણેખાંચરે શોધી વળ્યા પણ તાત્યા કે તેના સાથીદારો પૈકી કોઈ પણ હાથ ન આવ્યું!

૧૮૫૯ની ૨૧મી જાન્યુઆરીએ તાત્યા શિખરમાં દેખાયો. તેને પકડવા અંગ્રેજ ફોજો આંધળાની માફક દોડવા લાગી. સેનાપતિ હોમ્સને તો એ ક્રાંતિકારીઓ સાથે ઝપાઝપી પણ થઈ. તેમાં ક્રાંતિકારીઓનો પરાજય થયો અને તેમને પીછેહઠ કરવી પડી. ત્યાર પછી તાત્યા હવે પોતાના સાથીદારોની રજા લઈ માત્ર બે ઘોડા,

બે બ્રાહ્મણ રસોઇયા અને એક નોકર સાથે પારનના જંગલ તરફ ચાલી નીકળ્યો. ત્યાં ગ્વાલિયરનો સરદાર માનસિંગ છુપાઇને બેઠો હતો. તેની પાસે પહોંચી તાત્યાએ કહ્યું, 'આ દોડાદોડથી હવે હું કંટાળ્યો છું અને હવે અહીં જ રહેવાનો છું.'

હવે જ્યારે અંગ્રેજોએ જાણ્યું કે પોતે તાત્યા ટોપેને ખુલ્લા યુદ્ધમાં પકડી શકે તેમ નથી, ત્યારે તેમણે પોતાનું જૂનું ને ચિરપરિચિત વિશ્વાસઘાત તથા દગાનું શસ્ત્ર કાઢ્યું. તેમણે મોટી જાગીર આપવાની લાલચ આપીને માનસિંગને ફોડ્યો અને એ દેશદ્રોહી માનસિંગે અંગ્રેજોને તાત્યાનું ગુપ્ત સ્થાન બતાવી દીધું. મધરાતે જ્યારે તાત્યા ટોપે ઘસઘસાટ ઊંઘતો હતો ત્યારે અંગ્રેજોએ છાપો મારી તેને પકડ્યો. ૧૮૫૯ના એપ્રિલની ૭મીનો એ ગોઝારો દિવસ હતો.

તાત્યા પર કોર્ટ માર્શલ ચલાવવામાં આવી. અંગ્રેજ સત્તા સામે યુદ્ધ ખેડવાનો ગંભીર આરોપ તેના પર મૂકવામાં આવ્યો. તેના જવાબમાં તાત્યાએ ટૂંકું જ નિવેદન કર્યું: 'કાલ્પી સુધી હું નાનાસાહેબના હુકમ નીચે હતો અને ત્યાર પછી રાવસાહેબના, સમરભૂમિ સિવાય બીજે ક્યાંય મેં કે નાનાસાહેબે એક પણ અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરુષ કે બાળકને, મારી નાખ્યા નથી કે ફાંસીએ ચડાવ્યા નથી. આથી વધુ આ મુકદ્દમામાં ભાગ લેવાની મારી બિલકુલ ઇચ્છા નથી.'

આ પછી અંગ્રેજોએ ખાસ વિનંતિ કરવાથી તાત્યાએ સત્તાવનના આખા સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામની અથથી ઇતિ સુધી ટૂંકી પણ પ્રમાણભૂત તથા મહત્ત્વની ડાયરી લખાવી. લખી રહ્યા પછી મુનશીએ તે ડાયરી તાત્યાને વાંચી સંભળાવી અને પછી તાત્યાએ તે ડાયરી નીચે અંગ્રેજી ભાષામાં સ્પષ્ટ સહી કરી: 'Tatia Tope' તેને જે કંઈ સવાલો પૂછવામાં આવતા તેના જવાબો તાત્યા ટૂંકા, મુદ્દાસર ને શુદ્ધ હિંદુસ્તાનીમાં જ આપતો. ત્રણ દિવસ સુધી તાત્યાની તપાસ ચાલી તે દિવસો દરમિયાન હજારો હિંદુઓ ભક્તિભાવે તાત્યાનાં દર્શન કરવા આવતા. એક અંગ્રેજ અફસરે તાત્યાને જણાવ્યું કે 'તમારા પર કેસ ચાલવાનો છે તેના બચાવની તો કંઈ તૈયારી કરો.' ત્યારે તાત્યાએ ધીરતાથી તેજસ્વી જવાબ વાળ્યો, 'અંગ્રેજો સામે યુદ્ધ કરેલું હોવાથી મારે મૃત્યુદંડ માટે જ તૈયાર રહેવું જોઇએ એ હું બરાબર જાણું છું. મારે કોઈ કોર્ટની જરૂર નથી કે કેસમાં ભાગ લેવાની પણ ઇચ્છા નથી. મારી એકમાત્ર ઇચ્છા એ છે કે જેમ બને તેમ સત્વર મને ફાંસીને માંચડે યા તોપને મોઢે ચડાવી દઈ આ જંજીરોમાંથી મુક્ત કરવામાં આવે. માત્ર એક જ વિનંતિ હું આપને કરું છું કે ગ્વાલિયરમાં રહેતા મારા કુટુંબનો મારા કૃત્ય સાથે લેશમાત્ર સંબંધ ન હોવાથી મારા વૃદ્ધ પિતાજી પર કામ ચલાવવામાં ન આવે.'

૧૮૫૯ની ૧૮મી એપ્રિલે કોર્ટ માર્શલનો ફારસ પૂરો થયો. તાત્યાને ફાંસીની સજા ફરમાવવામાં આવી. એક મોટી અંગ્રેજ પલટનના પહેરા નીચે તાત્યાને સાંજના ૪ વાગ્યે ફાંસીના માંચડા પાસે લઈ જવામાં આવ્યો. ત્યાં પણ ફોજ ભરેલી બંદૂકે ચોરસ આકારમાં માંચડાને ઘેરીને ઊભી રહી. રખેને પાછો તાત્યા છટકી જાય! આજુબાજુનાં ગામડાંના હજારો લોકો ઊંચી જગ્યાએ ઊભા રહી તાત્યાને શ્રદ્ધાપૂર્વક નમસ્કાર કરતા હતા. તાત્યાએ ફરી વિનતિ કરી કે મારા પિતાજી પર કામ ચલાવશો નહિ. આરોપ અને સજા વાંચવામાં આવ્યા. લુહારે તાત્યાના પગમાંની બેડીઓ તોડી નાખી. તાત્યા બહાદુરીથી તથા દૃઢતાથી પગલાં ભરતો ફાંસીના માંચડા પાસે ગયો અને બિલકુલ સ્વસ્થતાથી માંચડાનાં પગથિયાં પર ચડ્યો. નિયમ પ્રમાણે જલ્લાદ તાત્યાના હાથપગ બાંધવા આવ્યો. હસીને તાત્યાએ કહ્યું, 'તેની કાંઈ જરૂર નથી'; અને જાતે જ ફાંસીનું દોરડું પોતાના ગળામાં પહેરી લીધું. ફાંસો મજબૂત બન્યો, પાટિયું ખેંચી લેવામાં આવ્યું અને બીજી જ ક્ષણે......

પેશ્વાનો એકનિષ્ઠ સેવક, સત્તાવનના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામનો અવિસ્મરણીય અધિનાયક, દેશનો તેજસ્વી શહીદ તાત્યા ટોપે ચાલ્યો ગયો. દેશને ખાતર, સ્વાતંત્ર્યને ખાતર તેણે અસંખ્ય કષ્ટો સહ્યાં, રાત કે દિવસ જોયા વગર ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા એ તેનો ગુનો ગણાયો; અને એક દેશદ્રોહીના વિશ્વાસઘાતને કારણે ફાંસીનું તેને ઇનામ મળ્યું. જે ઉમદા ધ્યેયને માટે તાત્યાએ પોતાની કાયા ઘસી

જૂજ લવાજમ-વધારો

ગયે વર્ષે જાહેર કરેલા લવાજમના વધારા વખતે અમને આશા હતી કે એ અણગમતી વાત અમારે ફરી નહિ સંભારવી પડે. પણ તે પછી કાગળના ભાવ લગભગ દોઢા થયા છે, બીજી સામગ્રી અને કામદારોની રોજીના દર વધતા જ ગયા છે અને વધારામાં 'સેલ્સ ટૅક્સ' નવો ઉમેરાયો છે. આ નવા બોજાને થોડોક હળવો કરી શકાય અને બીજી બાજુ ગ્રાહકો ઉપર પણ ઝાઝું દબાણ ન આવે, એ રીતે બંને તરફનો વિચાર કરીને, અમારે નછૂટકે ૧લી જાન્યુઆરી ૧૯૪૮થી અમારાં પત્રોના વાર્ષિક લવાજમમાં આઠ આનાનો (પરદેશ માટે તેના પ્રમાણમાં) વધારો કરવાનો નિર્ણય કરવો પડ્યો છે;—કેટલા સંકોચ અને આનાકાની સાથે એ કરવો પડ્યો હશે, એ ગ્રાહકોને કહેવાની જરૂર અમે જોતા નથી. અમને ઉમેદ છે કે નછૂટકે કરવા પડેલા આ નાનાશા લવાજમ-વધારાને ગ્રાહકો નિભાવી લેશે.

બચુભાઈ રાવત તંત્રી 'કુમાર'
જયન્તી દલાલ તંત્રી 'રેખા'
ઈશ્વરલાલ દવે સંપાદક 'ઊર્મિ-નવરચના'
મનુભાઈ જોધાણી સંપાદક 'સ્ત્રીજીવન'

નાખી તેનો કેવો કરુણ અંજામ!

સૂર્યાસ્ત સુધી તાત્યા ટોપેનું શરીર ફાંસીને માંચડે લટકતું રહ્યું. જ્યારે તેની આસપાસનો પહેરો ઉઠાવી લેવામાં આવ્યો ત્યારે સેંકડો યુરોપિયનો તાત્યાના સંભારણા તરીકે સંઘરી રાખવા માટે તેના માથાનો એકએક વાળ ચૂંટી લેવા માટે પડાપડી કરવા લાગ્યા.

આમ, ૧૮૫૭ના અભૂતપૂર્વ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામનો જે જ્વાળામુખી મે ની ૧૫મીએ ફાટી નીકળ્યો તેની છેલ્લી ચિનગારી ૧૮૫૯ના એપ્રિલની ૧૮મીએ તાત્યાને ફાંસી મળતાં બુઝાઇ ગઈ.

(નાઈલ અનુ. પૃ. ૩૫૨ થી ચાલુ) ના આવે તે સમાલજો.

રમેશ: હા, નહિતર આજે તો રાતે સ્વપ્ના પણ મુરદાઓનાં જ આવશે

રુસ્તમ: (રમેશને) બાબી! હવે ચાલ, પ્રોફેસરને સાંભળ બક-વાદ છોડ

રસૂલ: અમીરો, ઉમરાવો, લહિયાઓ, પૂજારીઓ, ખેડૂતો, અરપૂશ્યો વગેરેની એ મિસરમાં ચોરો પણ હતા. એ ચોરોના મંડળો હતા અને એમા સભ્યો લેવાતા. એમાં એક પ્રમુખ પણ રહેતો. જેની ચીજ ચોરાતી તે પ્રમુખને અરજી કરતો અને ચીજની ચોથા ભાગની કિંમત ભરતા ચીજ પાછી પણ મળતી. આવા એક ચબરાક ચોરની એક કહાણી સાંભળો

એક મિસરી રાજાની પાસે અઢળક દોલત એકઠી થઈ હતી સોના, રૂપા, હીરા, માણેક, મોતી વગેરેના ઢગલે ઢગલા હતા. આ બધુ કેવી રીતે સંતાડવું? રાજાને એક આલિશાન ભોંયરૂં કરવાનો વિચાર આવ્યો, અને તે મુજબ તેણે એક કુશળ મિસ્ત્રીને બોલાવ્યો. મિસ્ત્રીને થયુ કે રાજાની આટઆટલી દોલતમાંથી પોતાને તથા પોતાના વારસોને કંઈક મળ્યા કરે તો કેવુ સારૂં! આ વિચારે તેણે એક યુક્તિ કરી. બાંધણીમાં એવી કરામત કરી કે બહારથી એક પત્થર અમુક રીતે ખસેડતા ભોંયરામા સીધુ દાખલ થઈ શકાય. ભોંયરૂ અંદરથી ઘણુ વિશાળ અને સોઈવાળુ હતુ. આ ભેદી માર્ગની ખબર મિસ્ત્રીએ પોતાના માણસોને પણ ન પડે એવી સાવચેતી રાખી. વરસમાં કોઈક દિવસ મિસ્ત્રી આ છૂપા માર્ગેથી ભોંયરામાં પ્રવેશતો અને થોડુંઘણું ઝવેરાત લઈ આવતો. એમ કરતાકરતા મિસ્ત્રી માંદો થયો ને મરણ પથારીએ પડ્યો એટલે એણે પોતાના બે દીકરાને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને ભોંયરાનો ભેદ કહ્યો. પણ મિસ્ત્રીના મરણ પછી છોકરાઓએ તો રાજાના ભોંયરામાંથી એટલુ બધુ ઝવેરાત સરકાવવા માંડ્યુ કે તેની જાણ રાજાને થઇ ગઈ. ઝવેરાત ઓછુ ને ઓછું થતુ ચાલ્યુ અને રાજા તથા ખજાનચી વિચારમાં પડી ગયા. ચારે તરફ જંગી દીવાલો, મોટામોટા બારણા અને સખત ચોકીપહેરો છતાં આ લઈ જનાર કોણ હશે તેની મૂંઝવણમાં બન્ને પડ્યા. અંતે રાજાને એક યુક્તિ સૂઝી. ચોર પકડાય એવા ઠેકઠેકાણે ફાંસલા તેણે ગોઠવ્યા કે જેથી ચોર જેવો હાથ નાખે કે તરત જ જકડાઇ જાય! એક રાતે પેલા બન્ને ભાઇઓ ભેદી માર્ગેથી ભોંયરામાં પેઠા. મોટો ભાઈ એક ભંડારમાં જેવો હાથ નાખવા જાય છે તેવો જ જકડાઈ ગયો. એણે થોડીવાર તો તરફડિયા માર્યાં પણ કંઈ પત્તો ખાધો નહિ

[રમેશ વચ્ચે બોલી ઊઠે છે]

રમેશ: રુસ્તમ જોયુ? હું જકડાયો

રુસ્તમ: ડીસ્ટર્બ નહિ કર ઉલ્લુ! રસૂલ, દીકરી! તું તારે પ્રોસીડ.

રસૂલ: છેવટે એણે નાના ભાઇને કહ્યું, 'મારૂ માથું કાપી લઇને તુ એકદમ રસ્તે પડી જા. છૂટવાનુ હવે મુશ્કેલ છે. પકડાઈશ તો તરત ઓળખાઈશ, એટલું નહિ પણ મને રીબાવીને મારી નાખશે. માટે હવે ઝટ કર' રડતાંરડતા નાના ભાઈએ મોટાનું માથું કાપી નાખ્યું અને પાછો ઘેર આવ્યો.

રમેશ: (વચ્ચે ખોટું રોવાનો ચાળો કરતો) રુસ્તમ! બઈલા! આ મેં શું કીધુ? તારૂં કેવું સોહામણું બાબરીવાળુ ગોળમટોળ માથું ધડથી અળગુ કીધુ! ઓ મારા રુસ્તમભાઇ! તારી સોહામણી છ ફૂટની ઉંચાઈ મેં શીદને છ ઇંચ ઓછી કીધી? રમેશ! દુષ્ટ! તને આ શું સૂઝ્યુ?

રુસ્તમ: રડ નહિ, દીકરી લે આ રૂમાલ, આંખો લુછી નાખ. ચાલ રસૂલ, દીકરા, તું તારે પ્રોસીડ.

રસૂલ: એક બે દિવસ વીતી ગયા છતા મોટો દીકરો ઘેર ન આવ્યો એટલે માતાએ કલ્પાંત કરવા માંડ્યુ. શબને પેટીમાં મૂકીને દફનાવ્યા વગર જીવ ગતે ન જાય એવી મિસરી માન્યતાને લીધે માતાએ નાના દીકરાને કોઇ પણ હિસાબે મોટાનું શબ લાવી આપવાની આજ્ઞા કરી. નાનાએ તેમ કરવાનું કબૂલ કર્યું.

આ તરફ રાજાએ વિચાર કર્યો કે મિસરી રિવાજ પ્રમાણે શબ લઈ જવાનો પ્રયત્ન તો જરૂર થશે, એટલે ચોરનો મળતિયો પકડાશે. માટે લાવ, શબને શહેરને દરવાજે ટાંગવાનો હુકમ કરૂં. એ પ્રમાણે રાજાએ હુકમ કર્યો અને શબને લટકાવવામાં આવ્યું ને ત્યાં આગળ સખત ચોકીપહેરો ગોઠવ્યો. નાના ભાઇએ એક કિસ્સો કર્યો. મિસરી લોકો દારૂના ઘણા શોખીન. એટલે એણે દારૂ વેચનારનો વેશ લઇ પેલા ચોકીદારોને ખૂબ દારૂ મફત પાયો. મફતનો દારૂ, એટલે ચોકીદારોએ તે ખૂબ ઢીંચ્યો અને છેવટે તે બધા ચકચૂર થઇને પડ્યા. આ તકનો લાભ લઇ નાનો ભાઈ શબ ચોરી ગયો. બીજે દિવસે રાજાને આની જાણ થઈ એટલે ચોકીદારોને તો ચાબખા પડ્યા. પણ આ ચોરને હવે શી રીતે પકડવો એની ચિંતામાં રાજા પડી ગયો.

રાજાને એક સુંદર કન્યા હતી. રાજકુમારી જુવાન હતી અને રૂપ અને ગુણથી સંપન્ન હતી. કુંવરીએ પિતાને કહ્યું: 'બાપુ, હું તમારો ચોર શોધી આપીશ. મને ભોંયરામા એક રાત રહેવા દો. બહાર સખત ચોકીપહેરો મૂકજો' ઘણી આનાકાની પછી રાજાએ આ વાત કબૂલી. કુંવરી ભોંયરામાં સૂતી. રાતે પેલો ચોર આવ્યો. તે જુવાનને જોતા જ કુંવરી તેના ઉપર મોહી પડી અને ચોરને છતતા પોતે જ ચોરથી છતાઈ ગઈ હતી તેવું તેને લાગ્યુ (રમેશ અધવચ બોલી ઊઠે છે)

રમેશ: જલેબતન છો કે રુસ્તમજી! માથા વગરના તમે જોઇ તો નહિ જ શકો.

રુસ્તમ: ગરબડ ન કર. રસૂલ! પ્રોસીડ.

રસૂલ: સવારે તે પિતાની પાસે આવી

'કેમ બેટી શું, થયુ?'

'બાપુ, આ ચોર જબરો લાગે છે મેં એનો હાથ પકડ્યો; પણ એ તો છટકી ગયો. એટલું જ નહિ પણ મારી પાસેથી પણ એક ચીજ ચોરી ગયો.'

'એમ? શી ચીજ?'

'મારૂ હૃદય બાપુ, હવે એને પકડવો જ પડશે પણ એ એમ નહિ પકડાય. એને અભય વચન આપો અને મારૂ લગ્ન એની સાથે કરશો એવો ઢંઢેરો પીટાવો તો જ ને પકડાશે''

ચતુર રાજા કુંવરીની મનોદશા કળી ગયો ને હરખ્યો. દરબારમાં પણ વાત ગઇ અને હસાહસ થઇ. વચન પ્રમાણે રાજાએ પોતાની કુંવરીને પેલા ચોરની સાથે પરણાવી આમ, જે ચોર હતો તે રાજાનો જમાઇ થયો અને રાજાના મરણ બાદ માથી પણ એને ગાદી

રમેશ: (વચ્ચે બોલી ઊઠે છે) સોરી ફોર યૂ, રુસ્તમ!

રસૂલ: કહેવાની જરૂર નથી કે આ નવા રાજાના રાજ્યમાં કોઈ ચોરી કરી શકતુ નહિ આમ, મોટા ભાઇએ માથું કપાવ્યુ તેમાં નાના ભાઇને રાજકન્યા અને રાજગાદી મળવાનો વિધિનો લેખ કેવો અદ્ભુત સંકેત હતો' (રસૂલ અટકી જાય છે)

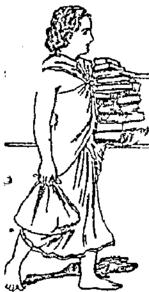
રમેશ: ઠીકયુ. રુસ્તમ, તારૂં માથુ કપાવી નાખવા બદલ.

રુસ્તમ: ચાલ ઊભો થા, પાછા આ બોટ તો પાછી કિનારે આવી ગઈ રસૂલ! નાઈલ અને મિસરને હવે સલામ કરી દઈએ.

[બોટ કિનારે લાગે છે અને ત્રણે જણ ઉતરી જાય છે]

યશોધર નર્મદાશંકર મહેતા

(ડિસેમ્બર ૧૯૪૩) ૩૭૨.

મધુકરી

અન્ધારે છો અંતિમ થારે વિલીન
અધકેરી જ્યોતિ બૂઝે ભલે,
ગયુ મેરા સન્ટે પ્રાણ મારા
છોને સીઝે ગર્તમા દુ:ખના વા
ના તોરે દીનતાને કદિ કર ધરજો એટલુ એક માગુ

(નવા પ્રકાશન 'અભિસાર'માથી) —મનસુખલાલ ઝવેરી

સ્વ. નરસિંહ ચિંતામણ કેળકર

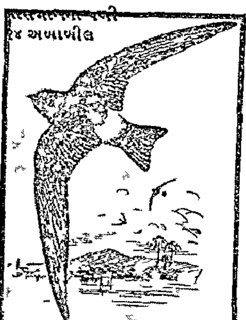
અર્વાચીન મહારાષ્ટ્રના સમગ્ર જીવનને આવરી લેતી તથા તેની વિશિષ્ટ અસ્મિતા ઘડનારી ત્રણ સમર્થ વ્યક્તિઓ થઈ ગઈ ન્યાયમૂર્તિ રાનડે લોકમાન્ય ટિળક અને ન. ચિં. કેળકર મહારાષ્ટ્રના પ્રત્યેક મેદાનમા પ્રત્યેક કાર્યમા આ ત્રણેનુ વ્યક્તિત્વ એવુ તો ઓતપ્રોત થઇ ગયુ હતુ કે તેમને તેનાથી જુદા પાડવા અશક્ય હતુ આવુ અસાધારણ વ્યક્તિત્વ ધરાવનાર, મહારાષ્ટ્રના પિતામહ સમા શ્રી નરસિંહ ચિંતામણ કેળકરના ગઈ ૧૪ મી ઑક્ટોબરે થયેલા મૃત્યુથી, હજારો લોકોને શીતળ છાયા ને આશરો આપનાર કોઇ વિશાળ જૂનો વડ ઊખડી પડવાથી જેવી દુ:ખદ સ્થિતિ થાય તેવી આ જ મહારાષ્ટ્રની થઇ છે

ઇ. ૧૮૭૨ના ઑગસ્ટની ૨૪મીએ પંઢરપુર પાસે મોડનિંબ ગામે એક મામલતદારને ત્યા તેમનો જન્મ થયો હતો તેજસ્વી બુદ્ધિમત્તાથી વિભૂષિત થયેલા તેમણે જોતજોતામા મૅટ્રિક, બી. એ. અને એલએલ. બી. પસાર કરીને સતારામા વકીલાત પણ શરૂ કરી પણ માત્ર ૯ માસ બાદ જ લોકમાન્ય ટિળક સાથે તેમનો સબંધ બધાયો અને તેમના જીવનનુ સુકાન ફેરવાઈ ગયુ લો૦ ટિળકના આમત્રણથી વકીલાત છોડી દઈને તેમને લૉ ક્લાસ (કાયદાના વર્ગો) તથા 'કેસરી' અને 'મરાઠા' પત્રો ચલાવવામા મદદ કરવા પૂના ગયા, અને ત્યારથી મૃત્યુ સુધી પૂના જ એમનુ કાર્યક્ષેત્ર બની ગયુ

પોતાની જન્મજાત પ્રતિભાને જાણે સુયોગ્ય ક્ષેત્ર મળી ગયુ હોય તેમ થોડા જ વખતમા તેમણે એવી તો સ્પૃહણીય પ્રગતિ કરી બતાવી કે લો૦ ટિળક પોતાની ગેરહાજરીમા બને પત્રોના સચાલનનો ભાર તેમને જ ગિરે નાખતા અને ૧૮૯૮ મા તો તેમને 'મરાઠા'ના સ્વતંત્ર સપાદકની મ્યા મણુ સમર્થ પત્રકાર તરીકેની તેમની શક્તિ ખરી ઝળકી ઊઠી ઈ. ૧૯૦૮મા લો૦ ટિળકને

[illegible] પક્ષી
૨૪ અબાબીલ

સવારસાજના ઝાખા અજવાળામા તથા રાત્રે વેગપૂર્વક પાખો વીંઝી ઊડતા આ પખીને ઘણા લોકો અજ્ઞાનવશ 'આધળી ચકલી' કે ચામાચીડિયુ કહે છે પણ તેનુ સાચુ નામ છે અબાબીલ ધુમાડિયા રગનું શરીર, ઘેરા લીલા રગની પીઠ, સફેદ દાઢી તથા ડોક, છેક આખ સુધી પહોળી થઈ શકે એવડી વિશાળ મોફાડવાળી ટૂકી ચાચ નાના ને નિર્બળ પગ, શરીરના પ્રમાણમા ખૂબ મોટી, અણીદાર, અર્ધચન્દ્રાકાર પાખો, નાનકડી પૂછડી, તથા પીઠને છેડે ધોળો પટો એ આ પખીના લક્ષણો

આપણે ત્યા રોજ દેખાતુ આ પખી ઠીક વિચિત્ર છે બીજા પખીની માફક તેના પગ કોઇ વસ્તુ પકડી શકે તેવી રચનાવાળા ન હોવાથી તે ખાપડુ ઝાડ કે તાર પર બેસી જ શકતુ નથી ને બેસવુ હોય ત્યારે ભીંત કે એવી સપાટ જગ્યાએ તે ચોટી રહે છે તેની બીજી વિશિષ્ટતા છે તેની વિશાળ, દાતરડા જેવી પાખો તે વડે તે કલાકના ૯૦ કરતા યે વધુ માઈલની ગતિએ લાબો વખત ઊડી શકે છે! ઊડતી વખતે પાખો હલાવવા સિવાય એરોપ્લેનની માફક હવામા સરકતુ તરતુ જાય છે

ઊડવા માટે જ ઘડાએલા આ અદ્‌ભુત પખીનો ખોરાક પણ તે સહેલાઇથી મેળવી શકે તેવી નાની જિવાત છે આકાશમા ઊડતા નાજુકતમ જતુઓને આ પખી ઊડતાઊડતા જ પોતાની ગુફા જેવી વિશાળ મોફાડમા પકડીને ગળી જાય છે બારે માસ ઈંડા મૂકતુ આ પખી ઘાસ તથા પીંછાને પોતાના મોંની ચીકણી લાળ વડે ભીંત કે છતને ચોટાડીને પોતાનો માળો બનાવે છે આથી સીલોન તથા ચીન બાજુ લોકો આ પખીના માળા હોંશથી ખાય છે (વનેચર'ના લેખ પરથી)

૬ વર્ષની કાળાપાણીની સજા થયા પછી તો તેમના અગ્નિલેખ સમા 'કેસરી' તથા 'મરાઠા' હવે કેવાક ચાલે છે તે જોવા માટે સમસ્ત હિંદની આંખો તાકી રહી હતી તે વખતે 'કેસરી'ના તંત્રી હોવું એ પણ ગુનો લેખાતો, ત્યાં 'કેસરી' ચલાવવું એ કેવું મુશ્કેલ કામ હશે તેની કલ્પના કરી શકાય છે એવા કસોટીના કાળે અજોડ બુદ્ધિમત્તા તથા બાહોશીથી, સરકારના ભભૂકતા ક્રોધાગ્નિની 'કેસરી-મરાઠા'ને આંચ પણ આવવા દીધા સિવાય તેમણે લો૦ ટિળકના ઉદ્દામ મતપ્રણાલિને કેસરી દ્વારા ચાલુ રાખી એટલું તો સમર્થ કાર્ય કરી બતાવ્યું કે તેમની એ રાષ્ટ્રીય કામગીરી અવિસ્મરણીય રહેશે લો૦ ટિળકના મૃત્યુ પછી 'કેસરી'ની ઉચ્ચ કક્ષા તેમણે જાળવી રાખી એટલું જ નહિ પણ તેમાં વિવિધતા આણીને તેને અતિ વ્યાપક અને લોકપ્રિય બનાવ્યું કે આજે પણ પત્રકાર જગતમાં 'કેસરી'નું સ્થાન અજોડ ગણાય છે 'કેસરી' સાપ્તાહિકને અર્ધસાપ્તાહિક તેમણે બનાવ્યું વળી તે જ સંસ્થા તરફથી ઉચ્ચ સાહિત્ય માટે 'સહ્યાદ્રિ' નામનું શિષ્ટ માસિક પણ તેમણે શરૂ કરેલું

લોકમાન્ય ટિળક સાથે કેળકરનું વ્યક્તિત્વ એવું સમરસ થઈ ગયું હતું કે ટિળક કેળકરની એકબીજાને પૂરક એવી અનિવાર્ય જોડી બની હતી ૨૪ વર્ષ સુધી ટિળકના જમણા હાથ તરીકે રાષ્ટ્રની અનન્ય સેવા તેમણે કરી અને ૧૯૨૦માં લો૦ ટિળકના મૃત્યુ પછી પણ તેમની રાજકીય મતપ્રણાલિને જાગૃત પ્રચાર તથા કૃતિ દ્વારા પ્રજામાં ફેલાવવાનું તથા કેસરી મરાઠા સંસ્થાનું કૌશલ્ય પૂર્વક સંવર્ધન કરવાનું મહત્ત્વનું કાર્ય તેમણે કર્યું

તેમની સર્વગામી વિદ્વત્તા, સ્થિર પરિપક્વ બુદ્ધિમત્તા અને પ્રમાદ રહિત કર્તવ્યનિષ્ઠા આદિ ગુણોને કારણે તેમણે અનેક જવાબદારીભર્યાં મહત્ત્વના પદો શોભાવ્યા છે 'કેસરી મરાઠા'ના સમર્થ સંપાદક, સ્થાનિક મ્યુનિસિપાલિટીના અધ્યક્ષ, વડી ધારાસભાના સભ્ય સ્વરાજ્ય પક્ષના સૂત્રચાલક, પ્રતિસહકાર પક્ષના સરનાયક, ગોળમેજી પરિષદના સભ્ય, કૉંગ્રેસ કારોબારી સમિતિના સભ્ય, સાહિત્ય સંમેલનના બે વખત અધ્યક્ષ ઈત્યાદિ સ્થાનો પર રહી તેમણે કરેલાં કાર્યોને કારણે માત્ર મહારાષ્ટ્રમાં જ નહિ પણ સમસ્ત હિંદુસ્તાનમાં તેમણે માનભર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું મહારાષ્ટ્રમાં તો ભાગ્યે જ એક પણ સંસ્થા નહિ હોય કે જેની સાથે તેમનો પ્રત્યક્ષ કે અપ્રત્યક્ષ સંબંધ નહિ હોય ૪૦ વર્ષની અવિશ્રાંત સેવા પછી ૧૯૩૭માં જ્યારે તે બધી પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્ત થયા ત્યારે ૫૦ ઉપર સંસ્થાઓ સાથે તેમનો ઘનિષ્ઠ સંબંધ હતો અને ૧૩૦૪ સભાઓનું પ્રમુખસ્થાન શોભાવેલું એવો એક ગૃહસ્થે હિસાબ મૂક્યો છે

પણ કેળકરની સાચી પ્રતિભા જો કે ક્યાંયે પ્રકાશી ઊઠી હોય તો તે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં તેમનો પિંડ સાહિત્યનો બનેલો હતો એમ કહીએ તો ખોટું નહિ પત્રકાર તરીકે લખવાનું શરૂ કરી સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં તેમણે કલમ મૂકી તો સામર્થ્ય અને તેજ બતાવ્યું કે મહારાષ્ટ્રની જનતાએ તેમને 'સાહિત્ય સમ્રાટ'ની માનભરી પદવી આપી. કાવ્ય ને કથા, નાટક ને નવલકથા જીવનચરિત્ર ને આત્મચરિત્ર, ઇતિહાસ ને વેદાંત, નિબંધ ને હાસ્ય આદિ સાહિત્યનું પ્રત્યેક ક્ષેત્ર તેમણે સમર્થ રીતે ખેડ્યું છે પણ તેમાં યે નિબંધ એ તો તેમનો ખાસ વિષય હતો મનોરંજક નિરૂપણ તર્કશુદ્ધ વિચારસરણી અને સુબોધ ભાષાશૈલી એ તેમની ખાસ વિશેષતા છે તેમણે કેટલું વિપુલ, કેટલું વૈવિધ્યવાળું તથા સાહિત્યના ઉચ્ચ ગુણોવાળું લખ્યું છે તેનો તેમના 'સમગ્ર કેળકર વાઙ્મય' નામના પ્રગટ ૧૨,૦૦૦ પાનાના ૧૨ ખંડો પુરાવો છે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ-સંશોધન, અર્થશાસ્ત્ર તથા રાજકારણ આદિ ગંભીર અને વિવિધ વિષયોને સરળતાથી મરાઠી ભાષામાં લાવીને તેમણે મરાઠીનું સામર્થ્ય વધાર્યું, એટલું જ નહિ પણ તેના સૌંદર્યમાં પણ મોટો ઉમેરો કર્યો છે તેમનાં સર્જનોમાં લો૦ ટિળકનું ૩ ખંડમાં લખાયેલું વિસ્તૃત ચરિત્ર, 'હાસ્યવિનોદ મીમાંસા' નામનો ૧૧૦ પાનાનો ગ્રંથ, રાજનીતિ-શાસ્ત્ર, ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન આદિ ખાસ ઉલ્લેખનીય છે

લો૦ ટિળકના મૃત્યુ પછી અસહકાર વખતે ધારાસભા બહિષ્કારની નીતિ પર તેમને કૉંગ્રેસ સાથે મતભેદ થવાથી તેમણે કૉંગ્રેસ છોડી અને સ્વરાજ્ય પક્ષ પ્રતિ સહકાર પક્ષ લોકશાહી સ્વરાજ્ય પક્ષ હિંદુ સભા આદિ સંસ્થાઓમાં કામ કર્યું મતભેદ હોવા છતાં તેમની જ્વલંત દેશભક્તિ માટે સર્વને માન હતું તેમનો મિલનસાર સ્વભાવ તથા સમન્વય સાધવાની વૃત્તિ એ તેમનું વૈશિષ્ટ્ય હતું

નાના ફડનવીસનું ચાતુર્ય રાનડેની બુદ્ધિમત્તા ટિળકની લોકસેવા તત્પરતા ને ગોખલેની ઉદ્યોગશીલતા આદિ ગુણોના સમન્વય જેવા આ વિદ્વાન મહર્ષિના અવસાનથી મહારાષ્ટ્ર તો ગરીબ થયું છે જ, પણ હિંદને ય એક મહાન કર્તવ્યશાળી પુરુષની ખોટ પડી છે

લસી ગ્રંથીઓ (Lymph glands)

આપણા આખા દેહમાં લસી કેશવાહિનીઓના (Lymph capillaries) જાળાં તથા ગુચ્છા પથરાયેલાં છે આ કેશવાહિનીઓ મળી એકત્ર થઈ લસી શીરાઓ બને છે જેમાં દૂધ જેવું પાણી પ્રવાહી વહે છે, આ પ્રવાહી ગળામાં આવેલી ધમનીના લોહીના પ્રવાહમાં ભળી જાય છે આખા શરીરમાં વિપુલતાથી પથરાયેલી લસી શીરાઓ અમુક અમુક સ્થળોએ સહજ વિસ્તૃત પામી ગાંઠોના આકાર ધારણ કરે છે, જેને લસી ગ્રંથીઓ (Lymph glands) કહેવામાં આવે છે

આ ગ્રંથીઓમાં મેક્રોફેઈજ્સ નામના કોષો હોય છે, જે લસી પ્રવાહમાં રહેલા રોગના જીવાણુઓ, મરેલા કોષો અને અમુક દ્રવ્યોને ખાઈ જાય છે પ્રયોગો દ્વારા સાબીત થયું છે કે લસી ગ્રંથીઓમાં ૯૯ ટકા રોગજીવાણુઓ નાશ પામે છે આ રીતે લસી ગ્રંથીઓ ગળણીનું કામ કરી આખા શરીરમાં ફરી વળતા એવી રોગના ઝેરને અટકાવવાનું કાર્ય કરે છે લસી ગ્રંથીઓમાંના મેક્રોફેઈજ્સ કોષો જીવાણુઓને મારી નાખે છે એટલું જ નહિ પણ ખાસ પ્રતિદ્રવ્યો (Antibodies) ઉપજાવે છે કે જે લોહીમાં ફરતા રોગના જીવાણુઓનો તથા શરીરને બીનઉપયોગી પદાર્થોનો નાશ કરે છે લસી ગ્રંથીઓમાંથી લીમ્ફોસાઈટ્સ નામના કોષો લોહીમાં જાય છે, તેમની સાથે આ પ્રતિદ્રવ્યો પણ લોહીમાં ભળે છે

ધારો કે હાથમાં ઘા પડ્યો, ત્યાં ચેપ લાગ્યો તો ત્યાંથી વહેતો લસી પ્રવાહ બગલમાં આવતાં ત્યાં આવેલી લસી ગ્રંથીઓ ચેપને આગળ વધતો અટકાવવાના કાર્યમાં લાગી પડે છે અને આમ થતાં તેમાં પુષ્કળ લોહી વહેવા માંડે છે, નવ નવા મેક્રોફેઈજ્સ કોષો પેદા થતા તેમાં વધારો થાય છે અને ગ્રંથીઓમાં સોજો આવે છે આ ઘટનાને આપણે 'વેળ ઘાલી' એમ કહીએ છીએ જેમ ઘાલે ત્યાંથી ચેપ આગળ વધતો અટકી જાય છે

ગ્રંથીમાં મેક્રોફેઈજ્સ કોષો અને રોગ જીવાણુ (ચેપ) સામે યુદ્ધ જામે છે ચેપ હારે તો તેનું ઝેર આગળ વધતું અટકે છે પણ જો ચેપ પ્રબળ હોય તો ગ્રંથીના કોષો તૂટી પડે છે ને ત્યાં પાક ઉપર ચડે છે આમ લસી ગ્રંથીઓ આપણા દેહમાં રોગ જીવાણુઓ પરત્વે રક્ષક ચોકી-પહેરાનું કાર્ય કરે છે

—શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી

શેરડી

ઔષધ તરીકે વૈદ્યોએ શેરડીના રસની અતિ પ્રશંસા કરી છે અને આજકાલ ડૉક્ટરો પણ પાંડુરોગીને તથા પેટના કમળાના

દરદીઓને શેરડીનો રસ પીવાની ભલામણ કરે છે. શેરડીની બે જાત આપણા દેશમાં ખૂબ જાણીતી છે (૧) સફેદ અને (૨) લાલ. બન્ને જાતની શેરડીઓના ગુણદોષોમાં ફેર છે. સફેદ શેરડી પુષ્ટિકારક, ધાતુવર્ધક, થાક દૂર કરનાર અને રક્તપિત્તના દોષને મટાડનાર છે, જ્યારે લાલ શેરડી અતિ પૌષ્ટિક ને શરીરમાં થતા રોગોને શાંત કરનાર છે.

સફેદ શેરડીનો રસ લીંબુના રસ સાથે લેવાથી ફેફસાંની ફરિયાદો દૂર થાય છે, જ્યારે આદુના રસ સાથે લેવાથી અપચો દૂર થાય છે. મુખ્યત્વે 'આમ'ની ફરિયાદવાળા રોગીઓ માટે તે વધુ હિતકર છે. સફેદ શેરડીના રસ સાથે લીંબુ તથા આદુનો રસ મેળવી લેવાથી પેટની જૂની અપચાની ફરિયાદ નાશ પામે છે, ઇસબગુલ સાથે તે રસ લેવાથી જૂનામાં જૂનો આંતરડાંનો રોગ દૂર થાય છે, જ્યારે દ્રાક્ષના રસ સાથે લેવાથી જૂનામાં જૂનો કમળો મટે છે. જાંબુના રસ સાથે સફેદ શેરડીનો રસ લેવાથી મૂત્રપિંડના દરદોનો નાશ થાય છે. પાણી સાથે તે આપવાથી મૂત્રાશયની ફરિયાદો દૂર થાય છે. તે રસ સાથે બીજો દાડમનો રસ આપવાથી સંગ્રહણીના રોગીઓ સારા થયાની વાત આયુર્વેદના પુસ્તકોમાં નોંધાયેલી છે.

લાલ શેરડીનો રસ સફેદ શેરડીના તમામ ગુણો ધરાવતો હોવા ઉપરાંત આમળાના રસ સાથે તે લેવાથી શરીર પથ્થર જેવું મજબૂત બનાવી શકાય છે. વળી મધ અને ગોમૂત્ર સાથે તે લેવાથી જળોદરમાં સારો ફાયદો થાય છે. દૂધ અને મધ સાથે તે લેવાથી શરીરમાં શક્તિ ઉત્પન્ન થઇ સુદૃઢ બને છે.

હવે આપણે શેરડીના રસના જુદાજુદા પ્રકારોના વિવિધ ગુણ જોઇએ. યંત્રથી કાઢેલો શેરડીનો રસ પિત્તનો નાશ કરે છે, રક્તની પીડાઓ દૂર કરે છે ને શક્તિવર્ધક ગણાય છે, પણ તે કફને ઉત્પન્ન કરનાર અને પચવામાં અતિ ભારે છે.

શેરડી ચૂસીને ખાવાથી તેનો રસ ઘણી જ સખત ભૂખ લગાડે છે, વળી તેવો રસ શરીરના સખતમાં સખત થાકને ઉતારી શરીર હલકું અને આનંદિત બનાવે છે. સંગ્રહણીના તમામ રોગોમાં શેરડીનો ચૂસેલો રસ ઘણો ઉપયોગી છે. પિત્તના તમામ બગાડોનો તે નાશ કરે છે ને તેનાથી શરીરમાં દાહનો શોષ મટે છે ને કબજીયાત બંધ થાય છે.

શેરડીનો રસ કાઢી તેને કેટલોક સમય રાખી મૂકવાથી તે રસ વધુ દીપકારક થાય છે અને અદ્યતન વૈજ્ઞાનિકોના મતે નુકસાનકર્તા છે. આવો રસ પીવાથી કફ અને પિત્તની ઉત્પત્તિ થાય છે, લોહીનો બગાડો થાય છે. વળી તેવા વાસી રસના સેવનથી અતિમૂત્રતાનો રોગ લાગુ પડે છે. ઘણાને તો ઝાડા પણ થઇ જાય છે.

શેરડીનો પકાવેલો રસ લેવો ઘણા દરદોમાં હિતકારી છે. તેવો રસ શરીરમાં અનેકગણું પ્રદીપક તત્ત્વ 'પ્રોટીન' ઉત્પન્ન કરે છે અને દૂધની રાબડી જેટલો તાકાતવાન છે. વળી તે દમ જેવા દરદો મટાડી શકે છે, વાયુના દરદોમાં રામબાણ છે અને પિત્તના દરદીઓને લાભકારક છે. તેવા રસનું નિયમિત રીતે સેવન કરવાથી અર્શ જેવા ગંદા દરદોનો પણ નાશ થાય છે. શેરડીનો તાજો રસ અતિસારના દરદમાં પણ ઉપયોગી છે એમ 'આત્રેય સંહિતા' કહે છે. વળી તે રસ પેટની આડોને બાળી નાખવાનું અમોઘ શસ્ત્ર ગણાય છે.

('વંદેમાતરમ્'માંથી તારવીને)

એસ્પિરિન—સફેદ ઝેર

[એસ્પિરિનથી કોણ અજાણ્યું હશે? માથાનો દુખાવો, તાવ કે શરદી જેવી નાની બીમારીઓ દૂર કરવાના સરળ અને સહેલા ઉપાય તરીકે આપણામાંથી ઘણા એ ધોળી ટીકડીઓનો ઉપયોગ કરતા હોઇએ છીએ. પણ માત્ર એક આનામાં મળતી એ ટીકડીઓ જેવી આ નજીવી વસ્તુ આપણા આરોગ્ય માટે કેવી ભયંકર હાનિકારક છે તેની આપણને કલ્પના પણ નથી હોતી. ગોરખપુર (યુ. પી.)થી આરોગ્યના વિવિધ પ્રશ્નો છણતું 'આરોગ્ય' નામનું એક અભ્યાસપૂર્ણ માસિક હિંદી ભાષામાં શરૂ થયું છે તેમાંથી ઉતારવામાં આવેલો નીચેનો લેખ એ વિષે ઠીક પ્રકાશ નાખે છે.]

કોઇ પણ છાપું લો, તેમાં એસ્પિરિનની જાહેર ખબર હશે જ. એક આનામાં બે ટીકડીઓ. દરેક દર્દની દવા, દરેક રોગ સામે અકસીર—એ પ્રકારની તેની જાહેરાત હોય છે. અને આ ટીકડીઓ ખપે છે પણ ખૂબ. ડૉક્ટરને પૂછવાની જરૂર નહિ. આ ટીકડીઓ જ દરેક માણસને ડૉક્ટર બનાવી દે છે. જેમ કબજિયાત દૂર કરવા કંઇ દવા લેવી એ ડૉક્ટરને પૂછવા જેવું કંઇ નથી, તેમ દરદને માટે એસ્પિરિન એ જ ચોક્કસ દવા છે એમ લોકો માને છે. ઘણા લોકો તો એને હંમેશ ઘરમાં હાથવગી રાખે છે અને કોઇ સામાન્ય દરદ કે દુખાવો થતાં જ તે લે છે તથા બીજાને આપે છે. પણ તમે જાણો છો કે 'એસ્પિરિન' કેવી દવા છે અને મોટામોટા વૈજ્ઞાનિકો તેની બાબતમાં શું કહે છે?

એસ્પિરિન એ સૅલીસિલિક ઍસિડનું બીજું નામ છે અને તે ઍસિડ ઝેરી છે. આ દવા થોડાથોડા પ્રમાણમાં ખાવામાં આવતી હોવાથી માણસ તરત ન મરતાં તેને થોડુંથોડું નુકસાન થયા કરે છે અને અંતે જ્યારે તે મૃત્યુ પામે છે ત્યારે લોકો તે દવાને જવાબદાર ગણતા નથી, પણ કોઈ રોગને જ તેનું કારણ માને છે.

પાંત્રીસ વર્ષ પહેલાં જર્મનીના ડ્રેસર નામના એક વૈજ્ઞાનિકે તેનો ઉપયોગ શરૂ કર્યો હતો. તેનું એમ કહેવું હતું કે એસ્પિરિન જ્યારે આંતરડામાં જાય છે ત્યારે ધીમું ધીરેધીરે અસર કરે છે કે સૅલીસિલિક ઍસિડની ખરાબ અસર તેનાથી થતી નથી. જેવી ડ્રેસરે આ વાત લોકો આગળ મૂકી કે તરત બીજા વૈજ્ઞાનિકોએ પણ તેના સૂરમાં સૂર પુરાવ્યો. કોઇકે કહ્યું, આ દવાનો સ્વાદ સરસ છે, બીજાએ બોલ્યો, તેનાથી પેટને કોઈ નુકસાન થતું નથી કે કાનમાં 'ગુમ ગુમ' અવાજ થતો નથી. પછી તો ઘણા લોકો કહેવા મંડ્યા કે આ દવા તો માનવ જાતિ માટે વરદાનરૂપ છે. તે દરેક ઘરમાં રહેવી જોઈએ અને તેનો ઉપયોગ ખાંસી, માથાનો દુખાવો, દાંતના રોગ, નસોના વ્યાધિ તથા સાંધાના દરદ ઉપર અકસીર છે!

પણ આ એસ્પિરિન પર વધુ કંઇ ન કહેતાં, ન્યૂયૉર્કના કૉર્નેલ વિશ્વવિદ્યાલયના ચિકિત્સા વિભાગના અધ્યક્ષ, પ્રસિદ્ધ ડૉક્ટર ડેરી ઇવિંગ્ટનના એક લેખમાંથી જ થોડો ભાગ ઉતારીએ.

'હું સ્પષ્ટ ભાષામાં એસ્પિરિન પર આરોપ મૂકવા તૈયાર છું કે તે એક ઘાતકી દવા છે. તે વાપરવાથી હજારો લોકોને ન્યૂમોનિયા, ક્ષય, હૃદયના ધડકારનો વધારો તથા બીજા અનેક ભયંકર રોગો લાગુ પડે છે અને તે મૃત્યુ પામે છે. એસ્પિરિન દરદ દૂર કરવામાં સહાય થાય છે એમાં શક નથી, પરંતુ એ ભૂલવું ન જોઈએ કે દરદ દુખદાયક હોવા છતાં લાભદાયક પણ હોય છે. દરદ એ તો પ્રકૃતિએ માણસને બતાવેલી ચેતવણી છે. જે વડે તે આ વાતને સચેત કરવા ચાહે છે કે શરીરમાં ક્યાંક કાંઈક ખોટું થયું છે. પણ એસ્પિરિન રોગીને પોતાની ભૂલ સમજવા નથી દેતું. તેનાથી મોટી સરળતાથી દબાઇ જતા હોવાથી દરદી કુદરતની ચેતવણીથી ચેતીને દરદની સાચી શોધ કરવાને બદલે રોગના બાહ્ય લક્ષણોને એસ્પિરિન વડે દબાવી દેવાની લાલચમાં ડૉક્ટરને ટાળવાય છે. લોકો બીમારી દબાવી દેવાની લાલચમાં ડૉક્ટરને ટાળે છે. લોકો સમજે છે કે આતે હવે સારા થઇ ગયા. આ રીતે દર વર્ષે સેંકડો મનુષ્યો સામાન્ય શરદી, ખાંસી તથા માથાના દુખાવાને દબાવી દઇ

સંસાર આ કાજળ કેરી કોટડી,
નિર્લેપ ત્યાં જીવવું એ કળા વડી

૭

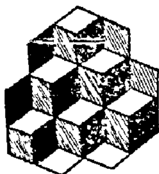
—રમણલાલ સોની—

એક બાળના તેજસ્વી પુત્રના હાથની રેખાઓ જોઈ એક પ્રખ્યાત જોષીએ કહ્યું, 'બાઈ, તારા પુત્રને ધન તો અઢળક મળશે, પણ વિદ્યાને નામે મીંડું છે!' આ સાંભળતા જ દૃઢનિશ્ચયી બાળકે છરી લઈને હાથ પર વિદ્યાની રેખા આંકી ને મક્કમતાથી કહ્યું, 'વિદ્યા વિનાની દોલત શા કામની? વિદ્યા તો હું પ્રાપ્ત કરું તો જ ખરો.' અને પ્રબળ ઇચ્છાશક્તિને જોરે સતત ખંતથી અભ્યાસ કરી તે જગતનો શ્રેષ્ઠ વિદ્વાન ભાષાશાસ્ત્રી બન્યો. વૈયાકરણી પાણિનિ તેનું નામ.

કહેવતોના અર્થ વૈદ્ય-ગાંધીનું સહિયારું — માળી બજાર અને મેન્ડ્રાકટોના આ જમાનામાં લોકજીભે વધુ રમતી આ કહેવત પાછળનો મર્મ સ્પષ્ટ છે કે, ઓસડ લખી આપનારો વૈદ્ય અને તે વેચનારો ગાંધી, એ બંને ધંધાદારીઓ ઓસરી હોય, અને તેમાંયે ગાંધીના વેચાણમાં વૈદ્યની ખાનગી હકસાઈ હોય, તો એમાં દરદીનો એવડો જ મરો થાય, ઓસડના પૈસા ખર્ચાયે જ જાય, અને વૈદ્ય તથા ગાંધી બંનેને એમાં લાભ હોવાથી દરદ પ્રીડીને વગે મટે આજે કેરવા દકો, અમલદારો ને વેપારીઓના ત્રિવિધ તાપ વચ્ચે પ્રજાની પણ એ જ દશા છે.

સૌથી નાની ટિકિટો ઇ. ૧૮૬૩માં કોલંબિયા રાજ્યના બોલિવર સ્ટેટમાં કાઢવામાં આવી હતી, તે આપણી ટિકિટના ચોથા ભાગ જેટલી હતી.

સુએઝની નહેરમાંથી પહેલું વહાણ ઈ. સ. ૧૮૬૯માં પસાર થયું.

ઉપરના ચિત્રમાં કેટલા ચોસલા પડેલા છે? છ કે સાત? આમ તો છ જ લાગે છે પણ જરા ઉલટાવીને ધ્યાનપૂર્વક જુઓ તો? છ ને સાત? એ દષ્ટિભ્રમની ખૂબી છે.

પોર્ચુગીઝોએ હિંદમાંના પોતાના અમલ દરમ્યાન પાડેલો સિક્કો (જરા નાના કદમાં)

શરદી-સળેખમ એ એક પ્રકારના જંતુઓને કારણે થાય છે. માણસને જ્યારે છીંક આવે છે ત્યારે તે જંતુ કલાકના ૧૦૦ માઈલની ઝડપે બહાર ફેંકાય છે અને બીજા માણસને તેનો ચેપ લગાડે છે.

જગતનો સૌથી વાંકો સીધો રેલ્વે રસ્તો ઑસ્ટ્રેલિયામાં છે. જરા પણ વળાંક લીધા સિવાય તે ૩૨૮ માઈલ સુધી ચાલ્યો જાય છે.

પૃથ્વી પર જેમ પર્વતો, ખીણો અને મેદાનો હોય છે તેમ દરિયામાં પણ હોય છે. એમાંય પર્વતનું શિખર પાણીની ઉપર આવતાં આપણે તેને બેટ કહીએ છીએ, પણ ખરું જોતાં તે છે એક પર્વત.

મનુષ્ય જેમ જુદાજુદા રંગો જોઈ શકે છે તેમ કૂતરો જોઈ શકતો નથી. તે દરેક વસ્તુ કાળા ને ધોળા એમ બે જ રંગમાં જોઈ શકે છે.

એક જાતનું એવું સસલું થાય છે કે જે પોતાના પગ વડે બીજા સસલાઓ જોડે વાત કરી શકે છે. આગલા બે પગ પર ઊભું રહી પાછલા પગ તે જમીન ઉપર પછાડે છે. આથી જે અવાજ થાય છે તેના પરથી આસપાસના બીજા સસલાઓ તે શું કહે છે તે જાણી શકે છે.

(ગણિત ગમ્મત)

૧ $= ૧^{૨}$

૨+૩+૪ $= ૩^{૨}$

૩+૪+૫+૬+૭ $= ૫^{૨}$

૪+૫+૬+૭+૮+૯+૧૦ $= ૭^{૨}$

૫+૬+૭+૮+૯+૧૦+૧૧+૧૨+૧૩ $= ૯^{૨}$

૬+૭+૮+૯+૧૦+૧૧+૧૨+૧૩+૧૪+૧૫+૧૬ $= ૧૧^{૨}$

અને એમ આગળ જમે ત્યાં સુધી —મ ના ખત્રી

અનેકાર્થી શબ્દ મોગરો=એક ફૂલઝાડ, મોટી દથોડી, નાના ઘુમટ કે શિખર જેવો આકાર કે કાંગરો, એક ઘરેણું, ટીપ નીવાર્તનો ઉ રસનો બાણી ગઝેઓ છેડો.

ઘારાકણિયા સનરમી કે અઢારમી સદીનો અમોડામાં ઓસરવાનો દક્ષિણ હિંદનો પિત્તળનો ચાક, જેના દાતા ઓખીજાને આડીઅંને ઊભેલા બે હરણના લાંબા શીંગડાના રૂપમાં ખૂબી પૂર્વક યોજવા છે.

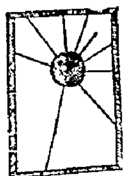
સીવવાની સોયની શોધ સૌ પહેલી હિંદુસ્તાનમાં થઈ હતી. આજથી ૨૯૦૦ વર્ષ પહેલાં તે શોધાઈ હતી. તે સોય હાડકામાંથી બનાવવામાં આવી હતી.

અમેરિકી આંકગણિત

અમેરિકા જગતની માત્ર ૬ ટકા વસતિ ધરાવે છે પણ તે જગતનું ૬૨ ટકા પેટ્રોલ, ૫૩ ટકા મકાઈ, ૫૦ ટકા કપાસ, ૩૪ ટકા કોલસો, ૩૨ ટકા તાંબું અને ૩૦ ટકા લોઢું ઉત્પન્ન કરે છે. આગળ તે જગતની ૭૦ ટકા મોટરો, ૫૦ ટકા ટેલિફોન, ૪૫ ટકા રેડિયો, ૩૪ ટકા રેલના પાટા, ૫૬ ટકા રેશમ, ૫૩ ટકા કોફી, ૫૧ ટકા રબર અને ૧૦૦ ટકા ઍટમ બોંબની માલિકી ધરાવે છે!

વીજળીનો પ્રવાહ એક સેકંડમાં ૧૧ વખત પૃથ્વીને ફરી વળી શકે.

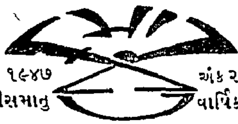
દરિયાના એક ઘન માઈલ પાણીમાં ૯૫,૨૦,૦૦,૦૦૦ મણ મીઠું હોય છે.

કબાટ કે બારીના બારણાના કાચ ફૂટી જેમાં તરાડો પડે ત્યારે બાજુના ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ગુંદરવાળા કાગળના ટુકડાને તેની બંને બાજુએ ચોંટાડવાથી તેને વધુ વખત ચલાવી શકાશે.

તમે જાણો છો?

કે આઠ મિનિટમાં માણસ સરાસરી ૪૧૦ ઘન ઇંચ હવા શ્વાસમાં લે છે. • ગુલાબનું માત્ર એક રતલ અત્તર બનાવવા ૮૭૫ શેર ગુલાબના ફૂલ જોઈએ. • ખાંડ તૈયાર કરવાની રીત સૌ પહેલાં હિંદુસ્તાનના લોકોએ શોધી કાઢી. • ગીતાનું સૌથી પહેલું અંગ્રેજી ભાષાંતર ચં. ૧૭૮૫માં ચાર્લ્સ વિલ્કિન્સે કરાવ્યું હતું. • દરેક પક્ષી આગળ ઊડી શકે છે પણ પાછળ ઊડી શકતું નથી.

જાન્યુ. થી ડિસે. ૧૯૪૭ — અંક ૨૭૭થી ૨૮૮ સુધી

વર્ષ ચોવીસમાનું — વાર્ષિક સાંકળિયું

મુખ્ય ચિત્રો — પૂર્ણરંગી

અભિસારિકા (શાંતિ શાહ) મે નું મુખચિત્ર
ગાય વિયાઈ (ચાવડા) એપ્રિલનું મુખચિત્ર
ગોઠડી (સોમાલાલ શાહ) જૂનનું ,,
જિજ્ઞાસા (સોમાલાલ શાહ) ડિસે ,,
તમસોમાજ્યોતિર્ગમય (કૃષ્ણલાલ) ઑક્ટો ,,
દ્વંદ્વ (રથાવક્ષ ચાવડા) જુલાઈ ,,
ધણ (ભગુભાઈ શાહ) નવેમ્બર ,,
નાનાલાલ કવિ (ર. મ. રા.) જાન્યુ ,,
નાવલી નદીને તીરે (છ. જાદવ) સપ્ટે ,,
પ્રસ્થાન વેળાએ (કનુ દેસાઈ) ઑગસ્ટ ,,
રાણો ગમાલ જ્વલની (ર. મ. રા.) ફેબ્રુ ,,
વરાત (ગુ. ચિત્રશાળા) માર્ચ ,,

એકરંગી, રેખાંકન વગેરે

આઝાદ હિંદનો ધ્વજ ઑગસ્ટ પૂઠું
ઘેરવાળની આગ રમણીઓ (બેંદ્રે) નવે પ્લેટચિત્ર
ચાવણગાડી (ના. શ્રી બેંદ્રે) નવે પ્લેટ ચિત્ર
જયઘોષ (કુ. આગ યુન પી) મે પા૦ પૂઠામાં
દીવાદાંડી (ચાવડા) એપ્રિલ પાછળા પૂઠામાં
ધ્યાની બાપુ (ધીરેન્દ્ર ગાંધી) જાન્યુ પૂઠું
નર્મદાનીરનું મંદિર (રસિકલાલ) મે પૂઠાપર
નૃત્યસમારંભ (કુ. આરા) માર્ચ પાછળું પૂઠું
નૃત્યાભિનયનું રેખાંકન (ચાવડા) એપ્રિલ પૂઠું
પ્રસાધન (ચાવડા) એપ્રિલ પાછળા પૂઠામાં
રંગપૂરણ (ના. શ્રી બેંદ્રે) નવે૦ પ્લેટ ચિત્ર
રંગોળી (રથાવક્ષ ચાવડા) નવેમ્બર પૂઠું
શારદસરણી (હરિવદન ભટ્ટ) જુલાઈ પૂઠું
હિમાલયનું ચાપર (બેંદ્રે) ડિસે પાછળા પૂઠે

શિલ્પ

અશોકસ્તંભનું શિખર સપ્ટેમ્બર પૂઠું
ઇન્દ્રસોકેરા શિલ્પ (કે. ટી. દુધિયા) જાન્યુ પાછળા પૂઠામાં
દિવસ-રાત્રિ (માઇકેલ એન્જેલો) ફેબ્રુ ,,
દિવાસ્વપ્ન (મદ્રાપાત્ર) ઑક્ટોબર પૂઠું
દેલવાડાની છત (ધી. મહેતા) જુલાઈ પા૦ ,,
મેના (મદ્રાપાત્ર) જૂન પાછળા પૂઠામાં
લા રેગ્યાન (ઑગ. રિસ્ટ) ફેબ્રુ૦ ,,
શકુંતલા (મદ્રાપાત્ર) જૂન પૂઠા ઉપર

ફોટોગ્રાફો

આભભૂખરીમે (જ. મહેતા) ઑક્ટો પા૦ પૂઠું
કસ્તુરબા ગાંધી ફેબ્રુઆરી પૂઠું

ઝવેરચંદ મેઘાણી (નરેન્દ્ર રાવળ) માર્ચ પૂઠું
તેજ નોખાર (દુધિયા) ડિસે પાછળા પૂઠામાં
નાવલી નદી (પ્રિયદર્શી) સપ્ટે પા૦ પૂઠું
પ્રકૃતિને ખોળે (દિગાણી) ઑગસ્ટ ,, ,,
બેનના લાડ (શ્રી ગોગ મિસ્ત્રી) ,, ,,
ભૂમંગળ (ચીનુભાઈ પટેલ) નવે૦ પ્લેટ ચિત્ર
વાત્સલ્ય (દિલીપ પરીખ) ઑગસ્ટ પા૦ પૂઠું
શરગાળહાસ્ય (ચન્દ્રકાન્ત પટેલ) ડિસે પૂઠું
રા. મા. (શંકરલાલ દવે) ઑગસ્ટ પાછળા પૂઠામાં

ટપાલની ટિકિટો

અમેરિકન ટિકિટ શતાબ્દિનું ફર્સ્ટ ડે કવર (બેંકર) સપ્ટે પાછળા પૂઠામાં
ઑસ્ટ્રેલિયાની ટિકિટો (બેંકર) જુલાઈ પા૦ પૂઠું
ન્યૂઝીલૅન્ડની આરોગ્ય ટિકિટો (બેંકર) ,,
ન્યૂઝીલૅન્ડની સુવેઝ ટિકિટો (બેંકર) જૂન ,,

કાવ્યો

અનગી વાત	(મકરન્દ દવે)	૨૧૩
આપણા ધડવૈયા આ કાળે	(રાજેન્દ્ર)	૧૮૬
આશા	(મકરન્દ દવે)	૩૪૫
આષાઢ આવ્યો	(નિરંજન ભગત)	૧૮૬
એક ફૂલને	(નિરંજન ભગત)	૧૪૮
એકરાર	(પ્રિયકાંત)	૩૪૧
એ મુખી દે!	(સુન્દરમ્)	૨
કહુગના યાત્રીને	(કનલાલ)	૩૪
કદલાદિત્યને	(બાલમુકુન્દ દવે)	૩૧૧
કવિની પ્રાર્થના	(સનાતન)	૧૮૬
કવિ મેઘાણીને	(મકરન્દ દવે)	૮૭
ગાનયાચના	(રતિલાલ છાયા)	૬૧
ચાંદની	(બાલમુકુન્દ દવે)	૩૪૧
જયોડસ્તુ	(સુન્દરમ્)	૨૨૪
જાગી!	(બાલમુકુન્દ દવે)	૨૫૩
જવાન	(સનાતન)	૨૧૩
તવ સ્પર્શે સ્પર્શે	(સનાતન)	૧૪૮
તારું દર્શન	(રાજેન્દ્ર શાહ)	૩૧૧
તુ બેઠો દેવા તો	(સુન્દરમ્)	૩૪
તુ મરી ગાશ	(સનાતન)	૩૪
દારિદ્ર્ય માનવ તણું	(અશોક હર્ષ)	૨
'નેતિ નેતિ'	(વાડીલાલ ડગલી)	૬૧
પશ્ચાત્તાપ	(રાજેન્દ્ર શાહ)	૧૪૮
પરમી ઑનસ્ટ	,,	૨૨૪
પ્રાર્થના	(પિનાકિન ઠાકોર)	૧૧૮
ભજન	(રાજેન્દ્ર શાહ)	૨
ભાગ્યપુરુષ	(કરાગ્ર)	૩૧૧
માગણી	(મકરન્દ દવે)	૧૪૮
મિશ્ર રચના	(હિંમત રા. મહેતા)	૧૮૬
યાચના	(મકરન્દ દવે)	૬૧
રવિ જે	(પ્રતાપરાય રાવળ)	૩૪
રહસ્યચવન ચાધમાર	(રાજેન્દ્ર શાહ)	૨૫૩
વાદળો વદાશું	(બાલમુકુન્દ દવે)	૨૨૧
વાછા	('ગેનાલિન')	૨૧૩
વિજન આરણ્ય	(રાજેન્દ્ર શાહ)	૧૧૮
શીતાકાળે	,,	૮૭
શેષ કાળે	(રતિલાલ છાયા)	૩૪
સાપ્રતનું આયુ	(હિંમત રા. મહેતા)	૨૮૦
સ્વાધીનતાના મહિમાનાં	(મ. દવે)	૨૮૦

જીવનચરિત્રો

ચરિત્રરેખા

અબ્દુલ બારી, પ્રો.	૨૮૪
ઈશ્વર નાનાલાલ (રવિશંકર રાવળ)	૩
કર્નલ ઝોરાવરસિંહજી (કિ૦ ચાવડા)	૩૧૩
કસ્તુરબા ગાંધી	૩૬
કાર્લ માર્ક્સ (અશોક હર્ષ)	૧૨૦
ઝવેરચંદ મેઘાણી, સ્વ.	૯૦
તાત્યા ટોપે	૩૪૭
નારાયણ શ્રીધર બેંદ્રે (ર. મ. રાવળ)	૩૧૮
વલ્લથોલ મેનન (રાજેન્દ્ર પ્રિયદર્શી)	૧૫૦
વાસુદેવ બ. ફડકે (વસન્ત જોષી)	૬૪
વિજય મરચન્ટ	૨૬
વિનુ માંકડ	૨૧૭
સી. વાઈ. ચિંતામણિ	૧૮૮
હરિ નારાયણ આપ્ટે (વસન્ત જોષી)	૨૨૭

સ્વાતંત્ર્યના શહીદો

તાત્યા ટોપે	૩૪૭
મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ	૩૩૧
મંગળ પાંડે	૨૨૬
મૌલવી અહમદશાહ	૨૯૨
રાજા કુંવરસિંહ	૨૬૦

આગમાગની વ્યક્તિવિશેષ

અબ્રાહમ લિંકન	૫૮
અવનીન્દ્રનાથ ટાગોર	૨૪૬
આઇઝેક ન્યૂટન	૩૭૩
જેન ઑવ આર્ક	૩૧
બદરુદીન તૈયબજી	૩૦૮
બંકિમચન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય	૧૩૧
નવલરામ લક્ષ્મીરામ	૮૪
ફ્લૉરેન્સ નાઇટિંગેલ	૧૪૧
લોકમાન્ય તિલક	૨૧૦
વિલિયમ શેક્સપીઅર	૧૧૧
સૅમ્યુઅલ જૉનસન	૩૩૪
સુરેન્દ્રનાથ બૅનરજી	૩૬૩

પરિચય અને અવસાન-નોંધ

કલાકાર કૃષ્ણાજી રાણા (ર. ગ. રા.) ૬૩
સ્વ. કલાકાર ચાવડા (હરિલાલ કોઠારી) ૯૦
ચંદુલાલ જે શાહ (ર. ગ. રાવળ) ૧૧૯
હરિકૃષ્ણ વ્યાસ, સ્વ (ર. ગ. રા.) ૧૩૨
ડૉ. પી. મોન, વિશ્વ નામના પ્રમુખ ૧૩૭

વાર્તાઓ ને નાટિકાઓ વાર્તાઓ

અદૃશ્ય શત્રુ (કાલિદાસ ભટ્ટ) ૧૮૯
અનિષ્ટ (નરસિંહભાઈ પટેલ) ૩૦૧
ઑગસ્ટ ફૉક્સ (કાલિદાસ ભટ્ટ) ૧૧૩
ખોવાયેલું પ્રતિબિંબ (નિ. ત્રિપાઠી) ૩૧૭
નાના દાસીનો સામનો (વિજયગુપ્ત મૌર્ય) ૬૭
ગાડીદાર (રમણિક મેઘાણી) ૨૮૬
છલ ની યાદ ('[illegible]') ૨૦
ડિટેક્ટ (રમણિક મેઘાણી) ૩૮
નિરાશા (બાલાભાઈ પ્ર. કોઠારી) ૨૩૩
પનરસ્તો (વિનોદ કોઠારી) ૨૬૦
પદ્મશ્રુ (રમણિક મેઘાણી) ૨૬૧
પ્રેમ ('[illegible]') ૧૦૦
માની મમતા (વિજયગુપ્ત મૌર્ય) ૧૯૧
રત્નાવલીમૃત (કાલિદાસ ભટ્ટ) ૩૫૩
વાયજુનો પ્રેમ (રમણિક મેઘાણી) ૧૨૫
વાસની ('[illegible]') ૨૪૧
સામવાનનું હેતુ ('સુમાની') ૮૯
સંધ્યા અને પ્રભાત (વિનોદ કોઠારી) ૨૬૬

નાટિકાઓ

કાગ ભલરી કીર્તિપાગરા (પ ર ગાર્ડ) ૩૨૧
ચેન્માંનો મુસા, ? (યશોધર ન મહેતા) ૭
શકુન્તલા (ચન્દ્રવદન ચી. મહેતા) ૧૫૦

લેખો ઇતિહાસ-ભૂગોળ પુરાતત્ત્વ

ગુજરાતની ઇતિહાસરેખા ૨૩૩
ઑસ્ટ્રેલિયા ૩૨૨
દાર્જીલિંગ (યશોધર નર્મદાશંકર મહેતા) ૭૧
ડાન્ડુબ (યશોધર નર્મદાશંકર મહેતા) ૪૪
નાઇલ (યશોધર ન. મહેતા) ૩૧૦
પ્રાચીન ભારતવર્ષ (યાગેન્દ્ર ત્રિવેદી)
 અહાવિનય (૧૧) ૩૨૮
 આર્થિક જીવન ૧ (૧૦) ૨૭૩
 આર્થિક જીવન ૨ (૧૦) ૩૦૭
 દર્શનપ્રકાર (૧૨) ૨૪૩
 ધર્મભેદ (૧૧) ૨૦૨
 નગર અને ગ્રામ (૬) ૫૦
 ભાષા (૩) ૮૦
 રસ (૮) ૧૩૩
 રસ ભેદ (૧૦) ૧૬૩
 વાણિજ્યજીવન (૧૧) ૩૫૯
 સંગીત (૧) ૧૭
 સંચારી ભાવ (૯) ૯૯
શિલાલેખ
 ૧૩૬

મજબાણી (રામસિંહજી રા. ગો. ૨.) ૬૧
હિંદના જાતિ સમુદાયો (ડૉ. મા. નાયક) ૧૦

નિબંધિકા (નલિનરના નર્મનિબંધ)

મોટાનું નાનાપણું (ચારુવી જોશી) ૨૦૮
મોટા વિરોધો „ ૭૨૧
સરસ્વતિ „ ૪૦

વનસ્પતિ

આપણી વનસ્પતિ (જયંતીલાલ ઓઝા)
 અરોડ (૧) ૭
 ખાખરો (૨) ૯૪
 ગરમાળો (૪) ૧૬૪
 ગુલમહોર (૩) ૧૩૭
 ધોળો ચંપો (૫) ૧૯૩
 પારસપીપળો (૬) ૩૩૮
 પારિજાતક (૮) ૨૮૭
 પીળો ચંપો (૭) ૨૭૨
 બારસલી (૯) ૨૪૫
 લીલો ચંપો (૧૦) ૩૫૮

વિજ્ઞાન

રંગ આયોજન શાસ્ત્ર ૨૬૪
રોજિંદા જીવનમાં વિજ્ઞાન (ડૉ. ન. મૂ. શાહ)
 તાંબુ અને તેના ક્ષારો (૬) ૩૩૩
 તેજાબો, બીજા (૩) ૧૩૪
 નાઇટ્રિક ને હાઇડ્રોક્લોરિક ઍસિડ ૧૦૪
 પોટાશિયમના ક્ષારો (૭) ૨૬૭
 બાઈક્રોમેટ (૮) ૨૯૩
 મીઠું (૪) ૧૬૩
 સલ્ફ્યુરિક ઍસિડ (૧) ૭૬ ૨
 સોડા (૬) ૨૦૪
 સોડિયમ ક્ષારો બીજા (૭) ૨૪૪
 સોનું અને રૂપું (૧૦) ૩૬૭

બીજા લેખો

આખરની ઘડીએ પાળવાની (વા. ભટ્ટ) ૭૩૧
કલાદૃષ્ટિની કસોટી ૨૯૩ ૩૩૬ ૩૫૪
કલાપરિચય ગણું નીરૂત (આપણા ગીન ચિત્રો)
 અસ્થિવિજ્ઞાન
 (૧) અસ્થિવિજ્ઞાન ૧૧
 (૨) ચામગરોડ ૯૫
 (૩) આ રૂપ રીતની રૂપરેખા ૧૩૦
 શિલ્પવિજ્ઞાન
 (૧) શિલ્પવિજ્ઞાન ૧૪
 (૨) શિલ્પમાં રેખા યોજના ૪૦
 સ્થાપત્ય
 (૧) સ્થાપત્ય અથવા વાસ્તુશિલ્પ ૧૬૦
 (૨) સ્તંભ અને શિખરની રચના ૧૯૮
 (૩) મંદિરોની આકાર રેખા ૨૩૫
 (૪) સ્થાપત્ય, સર્વ ગાઓની જાતિ ૨૬૩
કોગી સામે ટક્કર ઝીલવી પ્રજા ૭૬૫
સમાલોચન

વિભાગીય હેડ
[illegible]

સંસારનાં શહેરો

ાવા (૫૮) ૪૮
ફૂલકાર્તા (૬૧) ૨૯૧
ખનૌ (૬૦) ૨૦૧
ાઇગોન (૫૯) ૧૪૦
ીડની (૬૨) ૩૪૨
ોનગર (૬૩) ૩૬૨

બીજા વિભાગો

ાથાણું ૧૭૬, ૨૦૧, ૨૧૮
ા માસ ઇતિહાસમાં ૩૧, ૫૮, ૮૪, ૧૧૫, ૧૪૫, ૧૭૬, ૨૧૯, ૨૪૬, ૨૭૫, ૩૦૮, ૩૪૩, ૩૭૭
ામ કેમ? ૨૦૫, ૩૦૩, ૩૬૩
સોટી ૨૦, ૫૦, ૮૦, ૯૮, ૧૬૯, ૨૧૧, ૨૪૨, ૨૬૮, ૨૯૬, ૩૩૭, ૩૫૬.
લુ પાનું ૩૨, ૫૯, ૮૫, ૧૧૬, ૧૪૬, ૧૮૪, ૨૨૨, ૨૫૧, ૨૮૦, ૩૦૯, ૩૪૪, ૩૭૮.
ારીખ ૨૪૧, ૨૭૫, ૩૦૮, ૩૪૩, ૩૭૭.
ા પોતે
(૧) આત્મવિશ્વાસ ૨૪૨
(૨) આગ્રહી સ્વભાવ ૨૯૮
(૩) ગ્મારણશક્તિ ૩૫૨
ા પુસ્તકો ૨૫, ૨૨૦, ૩૧૦,
ામિત્ર વિભાગ ૧૮, ૫૪, ૭૫, ૧૦૧, ૧૩૪, ૧૬૫, ૨૦૯, ૨૩૯, ૨૬૯, ૨૯૯, ૩૬૪
ામાફી હરીફાઇ ૧૧૦, ૨૪૩,

ાધુકરી — કાવ્યકંડિકાઓ

ઘર બહેતર (ઝવેરચંદ મેઘાણી) ૩૦૪
ાંધારે છો (મનસુખલાલ ઝવેરી) ૩૭૩
ા છે હિંદુ મુસલમા (વૈશંપાયન) ૨૮
રૂ? (પ્રતાપકુમાર શાહ) ૧૭૦
ાઉસ ક્રોટિ મુખોથી (મોહિનીચંદ્ર) ૨૪૮
ાે દિવસો (નાથાલાલ દવે) ૨૧૨
ાો હર જખ્મથી (ઝવેરચંદ મેઘાણી) ૧૪૨
ાણી ગગડે (ઉમાશંકર જોષી) ૩૩૯
ાનો (ઉમાશંકર જોષી) ૫૫
ામે તો સાધુડિયાં (લલિતજી) ૧૧૧
ાક ૯૭ છે (નાથાલાલ દવે) ૨૭૬
ાન થવા ચહું (પ્રનરામ રાવળ) ૮૧

જીવનપરિચય

ાડંઅવી (દીવાન ચમનલાલ) ૮૧
આઉ સાન, સ્વ ૨૪૮
કવિ લલિતજી, સ્વ. (યશવંત શુક્લ) ૧૧૧
ખુદાવદખાન (મોહનલાલ દવે) ૨૭૬
ગુણવંતરાય આચાર્ય ૫૫
ધર્માનંદ કોસમ્બી, સ્વ ૨૧૨
નરસિંહ ચિંતામણ કેળકર, સ્વ. ૩૭૩
મેઘનાદ સાહા, ડૉ. (લલિત ભટ્ટ) ૧૪૨
મેનકા, સ્વ નર્તકી ૩૦૪
વાસુદેવશરણ અગ્રવાલ, ડૉ ૨૮
શેખ અબ્દુલ્લા, 'શેરે કાશ્મીર' ૩૩૯
શ્યામજી કૃષ્ણજી વર્મા ૧૭૦

ઇતિહાસ-ભૂગોળ પુરાતત્ત્વ

આદામાન ટાપુઓ ૧૧૨
બરોબુદર-જાવાનું અમર મંદિર ૩૦૭
રાષ્ટ્રધ્વજપરનું અશોકચક્ર(હ શાસ્ત્રી) ૨૭૭

ખોરાક-આરોગ્ય-ઔષધ

અદ્‌ભુત ઘઉં ૨૧૪
એસ્પિરિન ૩૭૫
કાનના રોગ અને તેના ઉપચાર ૧૧૪
કારેલાં ૨૧૫
ગુજરાતના શાકભાજીમા વિટામિન 'સી' ૨૭૮
જવ (સૌભાગ્યચન્દ્ર બાલીસી) ૧૭૩
જાયફળ (બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય) ૫૬
નાળિયેર (વૈદ્ય જદવજી શાસ્ત્રી) ૨૯
નાળિયેર તથા નાળિયેરનુ પાણી ૫૭
લસી ગ્રંથીઓ (ડૉ. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી) ૩૭૪
વિટામિન-૧ (નટવરલાલ શાહ) ૫૮
વિટામિન-એ (૨) ,, ૮૪
વિટામિન-બી (૩) ,, ૧૧૫
વિટામિન-સી (૪) ,, ૧૪૫
વિટામિન-ડી (૫) ,, ૧૭૬
વિટામિન ઈ (૬) ,, ૨૧૮
વિટામિન 'કે' તથા 'પી' (૭) ,, ૨૪૬
શેરડી ૩૭૪
સરગવો ૩૧
હરડે ૧૪૩

વિજ્ઞાન

અણુશક્તિ-લોકકલ્યાણમા ૨૧૭
અસત્યશોધક યંત્ર ૧૭૫
આવતી કાલની સાયકલ ૧૪૪
એક નવું યત્ર (લલિત ભટ્ટ) ૮૩
કાળો પ્રકાશ ૨૧૫
ગણિતશાસ્ત્રી યત્ર ૨૧૮
પારદર્શક શરીરો ૧૭૫
ફૉલિક એસિડ ૨૧૩
બોટકારિંગનો નવો પ્રયોગ (લલિત ભટ્ટ) ૨૧૬
ફાયર બ્રૅકેટ (લલિત ભટ્ટ) ૨૫૦
મૅલેરિયા માટે નવી દવાઓ ૩૦૫
યૌવન પ્રાપ્તિ (ડૉ. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી) ૧૧૩
રેડિયો-કાપુ ૧૪૩
વનસ્પતિ ઉગાડવાની નવી પદ્ધતિ ૨૭૮
સૂર્યપ્રકાશ સાથે હરીફાઈ કરતો દીવો ૨૧૭

પ્રકીર્ણ લેખો

આપણી ખનીજસમૃદ્ધિ ૨૧૮
આયોડિન વિષે વધુ ૩૦
એક નવી ફાઉન્ટન પેન ૨૧૬
'કાપોક'-શીગળાનું ૧ ૫૬
કાગારૂ ૩૪૦
કેદમાં નાખવામાં આવેલી શોધો ૨૭૯
ખરતા તારા ૨૧૪
ચીનને માટે હિંદી વિદ્યાર્થીઓ ૧૪૪
દામોદર નદીની ખીણની જગી યોજના ૮૩
નીલમ-એક અનુપમ ઝવેરાત ('ઝવેરી') ૮૨
પરતત્ર ઇંગ્લંડ ૧૭૪
પેટંટ પદ્ધતિ ૩૦૬
બહુપતિનો રિવાજ ૨૧૭
માખી મારવાના ઉપાય ૨૭૮
મુકામ શોધવાની કબૂતરની શક્તિ ૩૭૬
વિક્ટોરિયા ક્રૉસ ૫૩
શણ ૨૧૪
સ્વતંત્ર હિંદની ટપાલની ટિકિટો ૩૪૧
સ્વભાવનિદર્શક નખ (ડૉ શિ ત્રિવેદી) ૩૪૧
હિમાલયના દીમની આગણી ૧૧૪
હિંદની ખનીજતપાસ ૧૭૪
હિંદના ભૂસ્તરસર્વે ખાતાનો વિકાસ ૧૪૪
હીરાકુડ મહાનદી પરનો વિરાટ બંધ ૨૫૦

પરચુરણ

આપણે બોધ લેવા જેવું ૧૬૦
કુમાર ચન્દ્રક, ૧૯૪૬ ૧૭
'ક્રીટમ કમ' (ર મ રા) ૨૬૮
નવચેતનનો રજતોત્સવ ૧૦૩
ગોપાળી હૉલ ૬૩
વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરની સંસ્થાઓ ૧૬૯

પરદેશનાં પત્રમિત્રો (અનુસંધાન પૃ ૭૬૪ થી ચાલુ)

હવે તો એવો વખત આવ્યો છે કે યુદ્ધો બંધ કરીને વસતિ વધારવી જોઈએ પણ અમે તો રશિયા સાથે પાંચ વરસમાં જ યુદ્ધ થવાની ઉમળકાભરી વાતો કરીએ છીએ એથી તો દુનિયામાંથી વધુ માણસો ઓછાં થઈ જશે અને એમ માણસો ઓછા કરવા એ કેવું મૂર્ખાઈભર્યું!

વારુ, પણ મૈત્રીભર્યા પત્રમાં આ બધી વાતો ખાસ આનંદદાયક તો નથી જ. જો તમારે વધુ પત્રમિત્રો જોઈતા હોય તો તમે એક આ યુક્તિ અજમાવો. અમેરિકાના કોઈ ગામના અગ્રણી છાપાના તંત્રી પર તમે આ પ્રમાણે એક પત્ર લખો, કે 'બીજા દેશોના યુવાનોમાં રસ લેતા તમારા દેશના છોકરા–છોકરીઓ સાથે પત્રવ્યવહાર કરવાની મારી ઇચ્છા છે, મારી ઉંમર ૧૭ વરસ છે, ઇત્યાદિ' તમારો એ પરદેશનો પત્ર તંત્રી તથા વાચકોનું આકર્ષણ બનશે અને એ રીતે તમને કેટલાક પત્રમિત્રો મળી રહેશે.

મારી ઉંમર ૧૮ વર્ષની છે અને કૉલેજમાં પહેલા વર્ષમાં સંગીતનો અભ્યાસ કરું છું. કામના દબાણને લીધે તમારો પત્ર આવ્યો કે તરત હું તમને ન જવાબ વાળી શકી પણ હવે હું વધુ ચોકસાઈ રાખીશ.

હૃદયપૂર્વક તમારી મૅડોના લૅંગડન (Madonna Langdon)

ઑસ્ટ્રેલિયાનાં સરનામાં

(1) June Maxwell, Tangambalanga, Via Wodonga Victoria, Australia—15 sports, correspondence, (2) Colleen Watsan, All Saints Girls Hostel, Charles ville, Queensland, Australia—15 stamps, correspon ence, sports (3) Pat Hughes, Mekry Street, Macks ville, New South Wales, Australia—15 reading, sp orts, knitting, sewing (4) Evelyn Russ, 'Abbotsleigh Wahroonga, New South Wales Australia—16 che mistry, music, tennis, hockey, (5) Marjorio Meintosh 80 Hunter street, Richmond E I, Victoria Australia —16, chemistry, nursing sports, (6) Phyllis Watego, Light house Road, Byron Bay, New South Wales Australia—19, stamps, sports, photogrophy, surfing, (7) Clare Haydon, 10 Homer street, Moonee Ponds, Melbourne Victoria, Australia—16, dress Making, horse riding, sports (8) Mark Readett, 8 Andrew street, Rose Hill, Inverell, New South Wales, Austra lia—19, stamps, coins, (9) Dawn Cherry, Glennie School, Toowoomba, Queensland, Australia—16 pho tography, surfing, riding, music, (10) Jean Clarke 'Forest side', Belgrave, Melbourne, Victoria, Austra lia—16, stamps, sports, dancing, (11) Rhonda Terra ce, 13 Hamilton Street, Launceston, Tasmania, Aus tralia—19, stamps, sports, dancing, (12) Eva Batty, Usman street, Blayney, New South wales Australia 16, stamps, sports, films (ઉતારનાર હસમુખ મોદી)

હિંદી પત્રમિત્રોનાં સરનામાં

(૪૩૪) ગુણવંતરાય ચીમનલાલ સુતરીઆ, નાગરવાડા, આમલી-ફળીઆ, વડોદરા–૧૯, રસાયણશાસ્ત્ર, ટિકિટસંગ્રહ, દૃશ્યચિત્રસંગ્રહ, (૪૩૫) કનુભાઈ ભાઈલાલભાઈ પટેલ, ઠે લોકવાણી, દાંડિયા બજાર, વડોદરા–૧૭, ટિકિટસંગ્રહ, ફોટોગ્રાફી, (૪૩૬) પ્રતાપરાય દમનજી પરમાર, દરબાર બજાર, સીહોર (કાઠિયાવાડ)–૨૧, સંગીત, પ્રાચીન કળાનું સંશોધન, (૪૩૭) વસંતકુમાર દેસાઈ, ઠે કેર પ્લોટ નં ૫૮૮, ન્યુ માણેકવાડી, ભાવનગર—૧૬ [illegible] ગીત, શિકાર, યાંત્રિક કામ, (૪૩૮) મોહનલાલ મ. નેપાળી [illegible] એ કે મેઘાણી, ૭૪/૧૩ માનકુંડી, કાનપુર (યુ પી) ટિકિટસંગ્રહ, અવતરણસંગ્રહ (૪૩૯) સુબોધચંદ્ર નાનુભાઈ ૬૦૯ લાખા પટેલની પોળ, દેવશેરી, અમદાવાદ—૧૮ ટિકિટ સિક્કાસંગ્રહ, રસાયનશાસ્ત્ર, (૪૪૦) ધીરુભાઈ નારણજી મુ પો એરવાવસા, વાયા નવસારી—સાહિત્ય, (૪૪૧) [illegible] હરિદાસ ભાટીઆ, ૪૫ બાણગંગા રોડ, વાલકેશ્વર, મુંબઈ ૬–૧૮, સંગીત, ફોટોગ્રાફી, તરવું, (૪૪૨) વિનોદ મગનલાલ દેસાઈ, ઠે નવલ ડાહ્યાભાઈ મહેતા, કિરપારામ મહેતાનો ખાંચો, ગોપીપુરા, સુરત—૨૦, સીનેમા, ફોટોગ્રાફી, (૪૪૩) હર્ષદરાય હ. [illegible] 'પ્રતાપ' કાર્યાલય, કણપીઠ, સુરત—૧૮, પત્રકારત્વ, વિજ્ઞાન [illegible] ભાષા શિખવાનો, (૪૪૪) જીવણજી ડાહ્યાભાઈ પટેલ વાપરડા વાયા પારડી (સુરત)—૨૨, ચિત્રસંગ્રહ આધ્યાત્મ જ્ઞાન (૪૪૫) વસંતકુમાર સી શાહ, ડોશીવાડાની પોળ સુરતી નિવાસ, ઇન્દ્રો અમદાવાદ —૧૯, ફોટોગ્રાફી, (૪૪૬) ચંદુલાલ અર્જુનલાલ પાવ ખોડી આંબલી, સ્વામીનારાયણના મંદિર પાસે, અમદાવાદ–આધ્યાત્મશાસ્ત્ર, વૈદક, સાહિત્ય, (૪૪૭) સુર્યકાન્ત વાડીલાલ ઘવી, દરબાર ગઢ પાસે, લીમડી—૧૬ ફોટોગ્રાફી કૉરસ્પૉન્ડન્સ વ્યાયામ, (૪૪૮) કાન્તિલાલ ત્રિભોવનદાસ શ્રોફ, દાણાપીઠ [illegible] મણીઆરશેરી, ભાવનગર—૨૩, ટિકિટસંગ્રહ, (૪૪૯) દેવેન્દ્ર ચંદુલાલ નાળિયેરવાળા, સુથાર ફળિયા બાગ—૧૫, ફોટોગ્રાફી ક્રિકેટ, વ્યાયામ, (૪૫૦) પ્રવીણ એ શો ઠે રમણિકલાલ અંબારામ શેઠ, બ્રાહ્મણની ભોજનશાળા સામે વાંકાનેર (કાઠિયાવાડ)—૧૭, ટિકિટસંગ્રહ, ચિત્રકલા, દેશનેતાઓના ફોટાસંગ્રહ (૪૫૧) હર્ષદ હ શેઠ, હંસરાજ મોરારજી પબ્લિક સ્કૂલ, નવ ગુજરાત અંધેરી, મુંબઈ—૧૭, ચિત્રકળા, ચિત્રસંગ્રહ, બૅડમિન્ટન (૪૫૨) લક્ષ્મીદાસ, ઠે પરશોતમ બાલાભાઈ, દેવકાબાઈ નિવાસ ભાયખલા રોડ રોડ, મુંબઈ—૧૯, ટિકિટસંગ્રહ ચિત્રકળા, (૪૫૩) [illegible] મહેતા, ઠે આર એમ મહેતા, નાગરશેરી, મોરબી (કાઠિયાવાડ) —૧૬, સાહિત્ય, (૪૫૪) આશાચંદ્ર મુળચંદ ઝવેરી, ઠે મહાસુખલાલ બાલચંદ્ર શાહ, ૧૯૫ ખેતવાડી, મેઈન રોડ, મુંબઈ ૪—૧૪ ફોટોગ્રાફી, ક્રિકેટ, સિક્કાસંગ્રહ, (૪૫૫) ભગવતપ્રસાદ પી [illegible] બજાર, ઊંઝા (ઉ ગુજરાત)—૨૨ ટિકિટસંગ્રહ, ફોટોગ્રાફી (૪૫૬) ઇશ્વરલાલ એસ મેકવાન, ૯૯૪ નારીઆવાડની પોળ [illegible] દરિયાપુર, અમદાવાદ—૧૯, ચિત્રકળા, ટિકિટસંગ્રહ વિજ્ઞાન (૪૫૭) હરસુખલાલ જી ગાડલિયા, ચત્રભુજ નિવાસ, વડગાદી, મુંબઈ ૩ —૧૫, સંગીત, ચિત્રકળા, ટિકિટસંગ્રહ, (૪૫૮) ગજેન્દ્રરાય [illegible] વલાલ વકાણી, વૈદનો ઉતારો, વઢવાણ કેમ્પ —૧૭ ફોટોગ્રાફી, ચિત્રકળા, (૪૫૯) જયંત શાહ, ૬/એસ એન ગી રોડ [illegible] ૨૦—૧૮, ફોટોગ્રાફી, વિજ્ઞાન સાહિત્ય, (૪૬૦) ઉપેન્દ્ર [illegible] કાપડીઆ, ૩૭ લક્ષ્મી નિવાસ નેપિયન સી રોડ, મુંબઈ ૬—૧૬ ટિકિટસંગ્રહ (૪૬૧) શાહ પ્રફુલ્લચંદ્ર કચરાભાઈ, ઠે કચરાભાઈ વ તચંદ, ૧૫ જૈન મરચન્ટ સોસાઈટી, એલિસબ્રિજ અમદાવાદ—૧૭, ટેનિસ, ટિકિટસંગ્રહ, (૪૬૨) જીવણજી માધવજી કરિમુવા, કાલિયા વાડી, વાયા નવસારી—૨૪, પ્રવાસ, કુદરતી સૌંદર્ય, સાહિત્ય, (૪૬૩) ચંદુલાલ જીવરાજ એન્જિનીઅર, ૧૭૭૪ નવી પોળ, સારંગપુર, અમદાવાદ—૨૪, સંગીત, એન્જિનીઅરિંગ (ચાલુ)

જમણી બાજુ 'હિમાલયનું ચા-ધર' ચિત્રકાર નારાયણ શ્રીધર બેંદ્રે જેમનો પરિચય ગયા અંકમાં આવી ગયો, એ કલાકારની, એક વિશિષ્ટ અને રમણીય ચિત્રસંયોજનવાળી કૃતિ. નીચે 'તેજી તોખાર' ફોટો. મનતલાલ ડુધિયા બેંગલોરના અખિલ હિંદ ફોટોગ્રાફિક પ્રદર્શનમાં રૌપ્યચન્દ્રક મેળવનારી આ કૃતિ ગયા અંકમાં રજૂ થએલી, એ જ પ્રદર્શનમાં સુવર્ણચન્દ્રક મેળવનારી કૃતિની માફક, અમદાવાદના 'નિહારિકા' મંડળના સભ્યનું સર્જન છે. આમાં પણ ગાડાના ચીલાઓની વચ્ચે ધૂળ ઉડાડતા, સગરામના ઘોડાના પગ જેવો મામૂલી વિષય લઈને વિશિષ્ટ કોણની ફોટોગ્રાફી વડે ધ્વનિચિત્ર ઉપજાવ્યું છે.

ચરખાની શોધ

તકલીથી ૩ કાતવાની રીત એ સૌથી જુની જાણમા આવેલી પદ્ધતિ છે આ ઇસવી સન પૂર્વે ૩૦૦૦ વર્ષ પહેલાથી ચાલતી આવેલી છે, અને આજે પણ હિંદમા બહોળા પ્રમાણમા પ્રચલીત રહી છે. માનો કે ન માનો આજે યંત્રથી ચાલતી બધીજ કાતણની રીતો એજ સિધ્ધાંતને અનુસરે છે, અને તારની ધ્રુજારીને નિયમીત કરતી તકલીને કોઇ સપાટી અગર પાયા ઉપર સ્થિર રાખે છે.

ચરખો કે જે જાણમા આવેલુ કાતવાનુ સૌથી જુનું ચક્ર છે, તે ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલા હિંદમા પહેલી વાર વપરાવા લાગ્યો, તે વખતની મહેનત બચાવવાની એ એક નોંધપાત્ર શોધ હતી અને જે હાથ-કાતણની રીત ઉપર તેણે સરસાઈ મેળવી લીધી તેના કરતા લગભગ આઠગણી ઉત્પાદન શક્તિ વધારી દીધી !

૧૮૮૬ મા સ્થપાએલી કેલીકો મીલ્સ હિંદની એકમ તરીકે સૌથી મોટી મીલ છે. અને જ્યુબિલી મીલ્સ સાથે તે દરરોજ ૧,૭૫,૦૦૦ વાર ઉપરાંત કાપડ ઉત્પન્ન કરે છે. આજે, પહેલા કરતા પણ વિશેષે, તેણે કરી આપેલી સગવડો રાષ્ટ્રના કાપડની તંગીને પહોંચી વળવાના પ્રયત્નોમા મદદ કરે છે.

સાડી, ધોતી, મલમલ, છીટ, મચ્છરદાની,

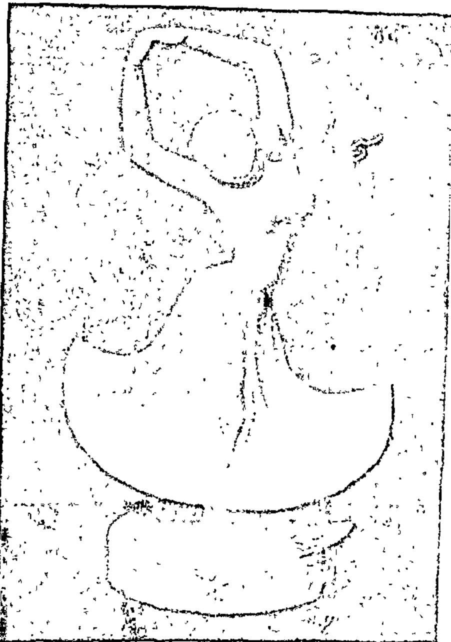
શીવણના દોરા, સુશોભનનુ કાપડ.

કેલીકો મીલ્સ

રાષ્ટ્રને પગભર રાખવા માટે મદદરૂપ

SHILPI CA. 5 Guj

મેનેજીંગ એજન્ટ્સ: ... કરમચંદ ... પ્રેમચંદ ... લીમીટેડ ... પો. બો. નં. ૨૮, અમદાવાદ

નૃત્યમૂર્તિ
[illegible]
[illegible] દીવાનજી
ફોટો · [illegible] મહેતા
[illegible]

કુમાર

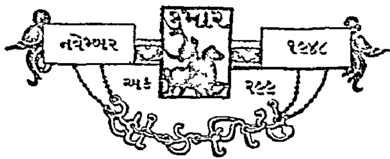
૨૯૯
આવતી કાલનાં નાગરિકો માટેનું આજનું માસિક
સંસ્થાપક રવિશંકર રાવળ · વર્ષ ૨૫ અંક ૧૧ · નવેમ્બર ૧૯૪૮
તંત્રી · બચુભાઈ રાવત

૧૦

તુલસીવિવાહ

ચિત્રકાર વિનયચન્દ્ર ત્રિવેદી

ચિત્રો

નૃત્યમૂર્તિ — શિલ્પી શકુન્તલા દીવાનજી પૂઠું
તુલસીવિવાહ — ચિત્રકાર વિનયચંદ્ર પ્ર ત્રિવેદી ત્રિરંગી મુખચિત્ર
આર્ચીબાલ્ડ કૉફર્ડ — ફોટો ડૉ એમ બી કૂપર,
એ આર પી ગેમ — પાછલા પૂઠાંમાં

કાવ્યો

મોડી રાતે ગયુર — બાલમુકુન્દ દવે ૩૨૨
મીઠાં પાણી — પ્રજારામ રાવળ ૩૨૨

ચરિત્ર

કૃષ્ણાજી પ્રભાકર ખાડિલકર ૩૨૫

લેખો

દ્રૌટોગ્રાફીનું સ્વાતંત્ર્ય — રવિશંકર રાવળ ૩૨૨
સાહિત્ય અને શીલ [મનન] — બળવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર ૩૨૩
ક્રીડા [આ પણી વનસ્પતિ ૨૨] — નો જયંતીલાલ દે ઓઝા ૩૨૮
ઍન્ટાર્કટિક ૩૨૯
લોહ ૩૩૨
કલાપ્રકાર ૩૩૫
આસનો તથા શયનપ્રકાર [પ્રાચીન નાટ્યકલા ૨૭]
— યોગેન્દ્ર ત્રિપદગી ૩૩૮

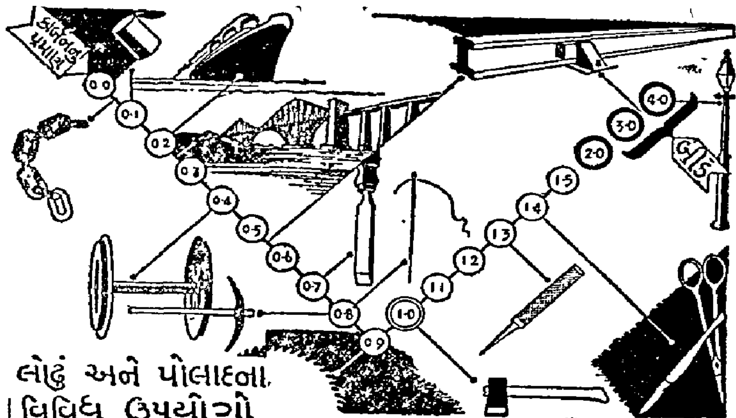
વિભાગો

લોહ બીડ તથા પોલાદની વિવિધ બનાવટો [ચિત્રગોષ્ઠ] ૩૨૧
નવાં પુસ્તકો ૩૩૧
વિકસતું વિજ્ઞાન ૩૩૩
પરદેશી પત્રમિત્રો ૩૪૩
માધુકરી [ગોમઝારનાથ, માલદીવ, અમેરિકાના છાપા, એક વિમાની પ્રવાસ] ૩૪૪
ચિત્રો [ગાસગાસના પંખી ૩૫] ૩૪૪
દેવદીવાળી [માસમાસના તહેવારો ૧૧] ૩૪૬
આ માસ ઇતિહાસમાં [વ્યક્તિવિશેષ મહેન્દ્રલાલ સરકાર] ૩૪૭
ઉઘડતું પાનું ૩૪૮

ગ્રાહકોને

કોઈ આકસ્મિક કારણે અંક મોડો ન મળ્યો હોય તો 'કુમાર' દર માસની ૧૫મી તારીખે બહાર પડે છે, એટલે તે અરસામાં અંક ન મળે તો તરત તેની ફરિયાદ કરવી. અઠવાડિયા પછી ગુમ થએલા અંકોની ફરિયાદોને અમારી પાસે નકલો હોય છે ત્યાં સુધી તો પહોંચી વળવાનો અમે પ્રયત્ન કરીએ છીએ પરંતુ એવા ગુમ થએલા કોઈ પણ અંકો ભરપાઈ કરી આપવાનું કશું બંધન અમારે માથે રહેતું નથી

કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ તરફથી તંત્રી મુદ્રક અને પ્રકાશક બચુભાઈ પોપટભાઈ રાવત
મુદ્રણ પ્રકાશનસ્થાન કુમાર પ્રિન્ટરી કુમાર કાર્યાલય લિ., ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ
વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ... પરદેશમાં ... છુટક નકલ બાર આના

લોઢું અને પોલાદના વિવિધ ઉપયોગો

બીડ લોખંડ અને પોલાદમાં રહેલા કાર્બનના અંશ અનુસાર તેની સખ્તાઈ ચિકાશ આદિના પ્રમાણમાં બનતી રોજિંદા વપરાશની ચીજોનો આલેખ

આપણે રોજના વ્યવહારમાં લોઢાની બનેલી જે અસંખ્ય વસ્તુઓ જોઈએ છીએ તે બધી એક જ જાતના લોખંડમાંથી બનાવવામાં આવતી નથી. તે દરેકમાં વિવિધ પ્રકારનું લોઢું ઉપયોગમાં લેવાય છે. લોઢામાં અતિ અલ્પ પ્રમાણમાં કાર્બન(કોલસો) હોય છે જ. પરંતુ તે કાર્બનના એટલા અલ્પ પ્રમાણમાં યે રહેજસાજ વધારો થતા પણ લોઢાના ગુણધર્મમાં ફરક પડી જાય છે એ એક આશ્ચર્યની વાત છે. ૧૦૦ ટકા પરિશુદ્ધ લોઢું બનાવવામાં તો વૈજ્ઞાનિકો હજી સુધી સફળ બન્યા નથી

લોખંડમાંથી બનાવવામાં આવતી અસંખ્યાત ચીજોમાં, તેના માટે જરૂરી ચિકાશ, મજબૂતાઈ, ટકાઉપણું, મુલાયમતા, કાટ-રહિતતા આદિ ગુણો જે જે પ્રમાણમાં જોઈએ તે તે પ્રમાણમાં તેમાંનું કાર્બનનું તત્ત્વ વધુ-ઓછું હોવું જોઈએ છે બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, લોખંડમાં રહેલા કાર્બનના અંશના પ્રમાણની વધઘટ અનુસાર જ નાના પ્રકારના ઘસારાવાળી ચીજો બનાવી શકાય છે તેનો જે માર્ગદર્શક આલેખ ઉપર આપ્યો છે તેમાં ડાબી બાજુને માથાળેથી ઊતરતા અને જમણી તરફને માથાળે ચડતા કુંડાળામાં કાર્બનના ટકાનું પ્રમાણ દર્શાવતા આંક છે, અને તે તે પ્રમાણવાળા કાર્બનયુક્ત લોખંડમાંથી કઈ કઈ ચીજો બને છે તેની આકૃતિઓ તરફ તીરવાળી લીટીઓ એ આંકમાંથી દોરી બતાવી છે. ડાબી તરફને માથાળે પહેલું કુંડાળું શૂન્ય અંશનું છે અને પછી તે $\frac{1}{10}$, $\frac{2}{10}$, $\frac{3}{10}$ એમ ક્રમશઃ વધતું જઈ $\frac{9}{10}$ ટકા સુધી નીચે પહોંચે છે અને ૧ ટકાથી જમણી તરફ ચડવું શરૂ કરી ૪ ટકાના આંકે ટોચે પહોંચે છે. જ્યાં એ ટકા અપૂર્ણાંક રૂપે હોય છે ત્યાં તીરની લીટી બે આંકોની વચ્ચે દર્શાવી છે દાખલા તરીકે સાંકળો માટેનું પ્રમાણ ૦·૦ અને ૦·૧ની અધવચ્ચે છે, એટલે તે ·૧થી અર્ધું એટલે કે ·૦૫ જ ($\frac{5}{100}$=$\frac{1}{20}$) સમજવાનું છે એ જ પ્રમાણે રેલના સલેપાટ માટેનો આંક $\frac{2}{10}$ અને $\frac{3}{10}$ની વચ્ચે હોઈ $\frac{25}{100}$ ટકા દર્શાવે છે, અને તેના પકડ માટેનો આંક ૩ અને ૪ ટકાની વચ્ચે એટલે કે ૩$\frac{1}{2}$ ટકા દર્શાવે છે એ બધા આંક હવે ક્રમવાર જોઈએ: ડાબી બાજુને માથાળેથી શરૂ કરતા ·૦૫ ($\frac{5}{100}$) ટકા કાર્બનવાળા લોઢામાંથી સાંકળ જેવી (વાળવી પડે તેવી અને ખૂબ ઘસારો તથા તાણ સહન કરી શકે એવી) ચીકણી વસ્તુઓ બનાવાય છે તે જ રીતે ·૧ ટકા કાર્બનવાળા લોઢામાંથી ત્યાલા આદિ વસ્તુઓ અને ·૨ ટકા કાર્બનવાળા લોઢામાંથી આગબોટોનું બહારનું પડ બનાવાય છે. ·૨૫ ટકા કાર્બન-પૂલ માટેના ગર્ડરો, ·૪ કાર્બન રોલર-પૈડાં આદિ; ·૫૫ ટકા કાર્બન-રેલવેના પાટા; ·૭ ટકા કાર્બન-ફરસી, રંદા આદિ સુથારી ઓજારો; ·૮ ટકા કાર્બન-ત્રીકમ, પાવડા, કોદાળી તથા સોય જેવા પદાર્થો; ·૯ ટકા કાર્બન-કરવત આદિ તીક્ષ્ણ પદાર્થો; ૧ ટકો કાર્બન-કુહાડી વગેરે; ૧·૩ ટકા કાર્બન-કાનસ જેવા સખત પદાર્થો; ૧·૪ ટકા કાર્બન-કાતર, ચપ્પુ આદિ, ૩·૫ ટકા કાર્બનઃ રેલવેના પાટાના મજબૂત ગ્રિપર (પકડ), ને ૪ ટકા કાર્બનયુક્ત લોઢા યા બીડમાંથી તાર ટપાલ તથા વીજળીના થાંભલાઓ બનાવી શકાય છે

કુમાર

આવતી કાલનાં નાગરિકોનું માસિક

નવેમ્બર · ૧૯૪૮

મોડી રાતે મયૂર

· પૃથ્વી ·

સ્વાધ જગ પે હતી ધવલ રાતની રાવટી.
પડી ઉપડતો ઘડી પવન પાછલા પ્હોરનો
સુમંદ, અતિ મંદમંદ ફરકી રહ્યો શીતલ.
ગુલાલમય ઘેનના પડ પરે પડો જામતા:

એકેક પડ ઘેનનું, સપનનું વળી એક, ને
મુલાયમ વીંટાય વેષ્ટન શરીરને સામટા.
અજંપ ઉગ્ના દબાઈ તળિયે જતા છેક જ,
બધુ ય કબજે પડે સુખદ વિસ્મૃતિ–દાબડે.'

સમગ્ર અવકાશનુ સ્થિર બન્યુ છ ચાંચલ્ય શુ '
કણેકણ ધગ તણો ય વળી સ્થૈર્ય ધારી રહ્યો.
સુધટ્ટ સુઘટુ સુવૈદ્ય જ્યમ બાંધતો પારદ.
અચાનક કયહીંયથી, મધુર દૂરની કુંજથી
ઘુંટાયલ ગળે ગહેકીં ઉઠતો જ કો મોરલો–
પ્રસુપ્તિ મહીં શું પ્રજાગ્રંત ટહૂકતી ચેતના?

બાલમુકુન્દ દવે

મીઠાં પાણી

· મહાકાન્તા ·

"રે, થંભી જા સરિત મધુરી! નિર્મળાં નીર તારાં
વ્હેતા જતાં કલકલ થતાં, લાગતાં શા જ પ્યારાં'
ને, આ તારી લલિત વહતી, પાતળી, સ્વચ્છ કાયા:
—બન્ને તીરે તરુવર કશા ઢાળતા સ્નિગ્ધ છાયા'—
સીધી જાતી સમદર ભણી! સિન્ધુનાં ક્ષારવારિ
વ્હેળાંમાહીં કયહિં શમી જશે મીઠડી સેર તારી'
ડૂબી જાશે ગરજનમહીં મંજુ મંજુ સિતારી!
રે, થંભી જા મધુરી, ઘડીમાં સિન્ધુ ખારો થનારી!"

"મારા મીઠા તટજન, કશી વાત રે, થોભવાની!
આવે વેળા વળી જ વળી, આગે જ આગે જવાની!
ને, થાવાનું ઉદધિમય!—શી વાત તારી રૂપાળી!
દહાડે—રાતે, પલ પલ રહી વાટ એની નિહાળી!"

સિન્ધુહૈયે શમી, નભ ચડી, વર્ષી, પાછા વહેતા,
મીઠાં પાણી કલબલ વહે ગૂઢ કૈં વાત કહેતા'

મૂળશંકર રાવળ

ફોટોગ્રાફીનું કલાતત્ત્વ

[રવિશંકર રાવળ]

મૂલ્યવાન કલાકૃતિઓનો સર્જનાર જાણે છે કે કલાદેવી, ભાગ્યદેવીની જેમ, સહેજમા અકસ્માત દર્શન આપી વરદાન દેતી નથી. સતત પ્રયત્ન, નિષ્ફળતાઓ અને કસોટી-ભર્યા પ્રયોગોથી જ કલાકારો પોતાના મનોભાવો ને સ્વરૂપોને ચિત્ર ઉપર ઉતારી શકયા છે. ફોટો–ચિત્રકળા પણ વ્યક્તિનાં એવા વિશેષ સર્જનનું એક અંગ બની છે.

ફોટોગ્રાફીનો જન્મ ઇ. ૧૮૩૯મા થયો, એટલે આજે એને સો વર્ષ પૂરા થઈ ગયા એમ તો બીજી ઘણી શોધોથી તેનુ વય નાનું છે, છતાં તેણે માનવજાતની પાર વિનાની સેવા કરી છે. ગમે તેની અટપટી રચના કે દૃશ્યને અથવા આખુ પ્રસંગને એક જ ચમકારે ઝડપી લેવાનુ તે અજબ સાધન બન્યુ છે. અને દુનિયાની દરેક પ્રવૃત્તિમાં આજે અનિવાર્ય ઉપયોગી અંગ બની ગયુ છે કેમેરાએ સંસારની આપ લેના સાર્વજનિક વ્યવહારમા ખૂબ જ અગત્યનો ફાળો આપ્યો છે.

બીજી તરફ તેણે માનવીના મનોભાવો: પ્રત્યક્ષ અનુભવોને, શબ્દથી અશક્ય પણ ચક્ષુને શક્ય હોય એવા રૂપોમા ઉતારવાની તક આપી છે અને આજે બીજી કળા જેવી જ કક્ષાએ તેની ગણત્રી થવા લાગી છે

ફોટોગ્રાફીમા ચિત્રનીવ્યાખ્યા જુદાજુદા માણસો જુદીજુદી કરે છે પણ એક વાત નક્કી છે કે બીજાને રસપૂર્વક જોવાનું મન થાય તેવું કાંઈક તેમા હોય ત્યારે જ ફોટોગ્રાફ 'ચિત્ર' બને છે. કોઇ ને કોઈ સારા ચિત્રને જોવા ઊભું રહે એવી આશા ચિત્ર બનાવનારની હોય જ. પણ એવું ચિત્ર તો કોઇક જ પાર થાય કે જે આજ અને ભવિષ્યમા સૌને જોવાલાયક બને સેંકડો નાસિપાસી પછી જ એવું એકાદ ચિત્ર હાથમા આવે, જે ઘણાંમા ઘણુ આકર્ષણ ધરાવતુ હોય, ને પરીક્ષકોનો પણ તે પર વિવાદ થાય. જે ચિત્રો કાળનો ઝપાટો સહન કરી ટકી રહ્યાં છે તે બધામા એવું કોઇ સર્વદેશીય આકર્ષણ અને ખૂબી રહેલાં હોય છે, જેથી તે કીર્તિ પામે છે.

પણ તેથી કલા માટે કોઇ મર્યાદા આંકી ન શકાય. કલાનું કામ છે નિત્ય નવીનતાઓ ઉપજાવવાનું. પ્રત્યેક નવો કલાકાર નવીનવી શૈલીમા કલાસર્જન કરે છે, ને તેવા દરેક પ્રસંગે કલાસ્વરૂપની વ્યાખ્યા બદલાતી રહે છે પણ આપણે કેટલાક સામાન્ય (જુઓ પૃ. ૩૩૪)

અનુભવવૃદ્ધ વિદ્વાન બ. ક. ઠાકોરનું

સાહિત્ય અને શીલ

બલવન્તરાય
કલ્યાણરાય
ઠાકોર

માણસના જીવનપ્રવાહ વિપુલ બને છે કે કુંઠિત લાંબા કાળ લગી ચાલ્યા કરે છે કે અલ્પ, વહે છે તે દરમિયાન પણ તેના રૂપ રંગ ઉપયોગિતા લોકોપકારકતા કેવા રહે છે તેમ નાયકને પોતાને તે પ્રધાનપણે સુખદ હોય છે કે દુ ખરૂપ, વગેરેનો આધાર મોટે ભાગે માણસના શીલ પર રહે છે જીવનપ્રવાહના નિર્ણાયક કારણોમા મુખ્ય તેનુ પોતાનુ શીલ હોય છે

The style is the man The man himself is no other than his character વગેરે કહેવત જેવા થઈ ગયેલ સૂત્રો, લોકોના ઘણા મોટા ભાગની સાદી સમજે આ બાબત વિશે શી ગાઠ વાળી છે તે દર્શાવે છે Style manner એટલે રીતભાત, ચલન વલન, સક્રિયતા નિષ્ક્રિયતા (activity inactivity) રુચિઅરુચિ, રાગદ્વેષ (likes and dislikes) અટલે એક જ શબ્દે કહીએ તો તેનું ચારિત્ર, શીલ, તેની પ્રકૃતિ, તેના વિશિષ્ટ લક્ષણો, તેના વ્યાવર્તક ગુણદોષ ન્યાયની પરિભાષામા તેનો મ્હેરોમ્હોરો તેના આકારડોળ એ જેનો બાહ્ય differentia, તેવો એનુ ચારિત્ર એનો અંતરસ્થ differentia

ઘણા માણસો અનુભવે તારવી આપેલી આ વ્યાપ્તિ (generalization) સામે વારવાર આખડેબાખડે છે ને એ હકીકત એટલી તો મહત્ત્વની ને આપણા વિષયમા એવી તો વ્યાપક છે, કે તેના કેટલાક દાખલા પ્રથમ જ લેઇ લેવા પ્રાપ્ત થાય છે

ઘણા માણસો ઢચુપચુ મનના અને ભિન્નભિન્ન લાગણીઓથી ઘડી એક બાજુ તો ઘડી બીજી બાજુ ને વળી થોડીવારે ત્રીજી બાજુએ ઠેલાતા હોય છે આચારમા તેઓ એક મહાપુરુષનુ અનુકરણ કરતા વળી બીજા કોઈ મહાપુરુષના મોહમા પડી તેનુ અનુકરણ આદરે, અને કોઈક મોટા બનાવ બની જતા વળી કોઈ ત્રીજાને મહાપુરુષપદે સ્થાપી તેની ગુણીઓ સેવવા જાય, એમ જોવામા આવે છે જ્ઞાન મેળવવાની ક્રિયામા પણ કોઇક વિષય પાછળ એકાગ્રતા ન થતા એકને મૂકી બીજા વિષય ભણી ને ત્યાથી વળી ત્રીજાની દિશામા વળે છે આવાવલખાને પરિણામે તે બધામા જ કાચો રહી જાય છે, કોઈ વિષયમા તલસ્પર્શી દૃષ્ટિપરિપાક એને સાંપડતો નથી, બહુશ્રુતનો (એટલે કે બુદ્ધિ ને સ્મૃતિ સારા હોય તો જ) માત્ર બહુશ્રુત બની રહે છે આવો માણસ ફૂલણજી હોય તો વળી પોતાની મર્યાદાઓનુ ભાન ખોઈ બેસે છે, પોતે અનેક વિદ્યાઓમા વિશારદ છે એમ જ માની બેસે છે અને પોતાના જ ફૂલણજીવેડાને પોતે જ પોષતો રહે છે આવા માણસ પોતાના જ એવા તો ખુશામતિયા અને પીઠ થાબડિયા બની જાય છે કે એ કાર્ય માટે એમના જીવનમા બીજા માણસોની જરૂર જ પડતી નથી દંભવાળા જ કે સ્વાર્થસાધુ ગણી જાય, તો આ જે નાતે ફુલ્યો છે તે ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમા પણ ફાટી પડે છે અને આવાઆવા દાખલા આપણે ઘણાઘણા પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ, તેથી સુસ્પષ્ટ થઇ જાય છે કે અત્યારની દુનિયામા ફૂલણજીવેડા અને આપવડાઈ (vanity)નો સડો સારી પેઠે ફેલાઇ ગયો છે

સુભાગ્યે આપણામા સમાજના દરેક પગથિયે નરી નિખાલસતા અને નિર્ભેળ ભોળપણના નમૂના પણ પાકયા કરે છે આસપાસના લોકો આમને જ ટલા તો અવગણે છે કે તેમને મૂર્ખા જ ગણે છે પણ આ બાળક જેવા ભોળિયા નિખાલસોને તે કશું ખૂચતુ પણ નથી પોતાની જન્મસિદ્ધ ભોળી અને એકમાર્ગી પ્રકૃતિમા જ તેઓ મગ્ન રહે છે, પોતાનો લીલામય જીવનપ્રવાહ વહાવ્યે જાય છે, હડસેલાય ત્યાથી ખસી જાય છે, આક્ષેપ ત્યા પોતાનો સમાસ કરી લે છે, અને પ્રવાહપ્રાપ્ત જે કઈ ઉપર પોતાની આખ પડે, તેનાથી

“ સદા રાજી રાજી હૃદયમા રહે છે ”

એમની જન્મસિદ્ધ લીલામયતા જ એમનુ શીલ છે અને એ શીલની દૃઢતા પણ અવિકારી ને અભેદ છે તેમને નથી મહત્ત્વાકાંક્ષા, નથી ખેદ, નથી આશાનિરાશા, નથી અગમચેતી કે તેની અછતનુ દુ ખ નથી ભૂતમાથી વળગેલ રૂપ કોઇ પશ્ચાત્તાપ કે આત્મસતોષ કેવળ વર્તમાન ફલક પર જીવન ગુજારી રહેતા આ બુદ્બુદો વિષે શીલ કે તેની દૃઢતા શિથિલતાને લગતા કોઈ પણ સવાલ અસ્થાને છે અને આમને પશુ ગણવા કે માનવી એવાએવા પ્રકારના સવાલ પણ વ્યર્થ છે કેમ કે કુદરત આપણી યોનિના જ આવા બુદ્બુદોની પેઢીપેઢીએ ઉપજ બની રહે છે સાહિત્ય આ ભોળી નિખાલસતાને આલેખવાનુ સાહસ ખેડે, તો તે એણે સમભાવની વૃત્તિએ કરવુ ઘટે, કેમકે આ વ્યક્તિઓ બીજાઓને ઓછામા ઓછી ભારરૂપ બને છે, એટલુ જ નહિ પણ જાણ્યેઅજાણ્યે ઘણાની સેવા બજાવે છે, ઘણાને સુખ વિતરે છે

પણ આપણામાના ઘણા શીલની દૃષ્ટિએ મોટે ભાગે અફુદકુદિયા, કે બેસણી વિનાના દડિયા, કે લબગોળ ઘડા જેવા નીવડીએ છીએ એ વિષે કોઇને પણ શકા હોવી ના જોઇએ જે ભાવનાવાદી આ હકીકતને જોતાજોતા પણ તેના આખાડા કરી પોતાના ભાવનાવાદને વળગ્યા રહે છે તેને ભાવનાવાદી (idealist) નથુરવું જ નહિ એ તો છે મોહ, એના મત, એની વાણી એની વાકછટા, એની વિતડા (sophistry)ને વજન જ દેવું ના હોય

બાળક છટી તો આવે, મોટુ તો થઈ જાય, પણ શીલમા યથાસનસ્થ યોગીના જેવી દૃઢતાવાળું બને નહીં તથાપિ કઈનું કઈ થે દૃઢતા વિનાનુ રહે, મોટપણે ય બેસણી વિનાનો દડિયો કે લબગોળ ઘડુ જ હોય, એ તો મહામોટો પરાજય ગણાવાને પાત્ર શિથિલ ચારિત્ર તે એ વ્યક્તિનો પોતાનો પરાજય એના કુટુબી વડીલો-સબધી શોખનીઓનો પરાજય એની કેળવણીનો પરાજય, જે વાતાવરણમા જે સમાજમા એ છરીને મોટો થયો તેમનો પણ પરાજય ગણાવો ઘટે છે કેમકે બાળક નાનપણથી ઉછરીને મોટો માણસ થાય તે દરમિયાન ચારિત્ર ઘડાય છે અને તેના ઘડતરમા મુખ્ય કારણ વ્યક્તિ પોતે છે, બીજે નબરે કારણ એની કેળવણી છે જેની જવાબ

ચારિત્ર્યઘડતરની ચર્ચા કરતું અને પુરુષાર્થને પ્રબોધતું એક પ્રવચન

દારી એના વડીલો-કુટુંબીઓ-શાળાઓ-ગોઠિયાઓની છે; ત્રીજે નંબરે કારણ જમાનાની સામાન્ય પરિસ્થિતિ, તેમાંનાં વિચારાચારવલણો, તેમાંના ધંધાઓની નીતિઅનીતિ, તેમાંથી મેળવવાના ભરણપોષણ માટે આચરવી પ્રાપ્ત થતી નીતિઅનીતિ, અને એ વ્યવહાર તથા ભરણપોષણની યાત્રાયાતનામાં એને જે સાથીસોબતી ચોતર્ફ વીંટી વળે છે તેમનાં આચરણોમાંની એવી નીતિઅનીતિ;— એટલાં કારણ આપણે એકઠાં ને એકબીજાથી અલગ ગણાવી શકીએ. સાહિત્ય એના વાંચનમાં આવે તેની કારણતા અથવા ચારિત્ર ઉપર અસર ઉપજાવવાની શક્તિ તો કેળવણી, વાતાવરણ અને સોબતસંગત રૂપ કારણોના પેટામાં ઉપકારણ રૂપે સમાવેશ પામે છે આખી બાબત જરા ગુંચવાયલી દોરીના દડા જેવી છે, પરન્તુ ધીરજ રાખીએ તો એમાં ન ઉકલે એવી ગૂંચ એકે નથી.

સોઽહં
મન એવ મનુષ્યાણાં કારણં બંધમોક્ષયો:
Man is man and master of his fate.
The mind is its own place and can make
A Heaven or Hell, a Hell or Heaven.
Not failure but low aim is crime.
Stand upright 'fore God and Man.
સમઝ સમઝ સાંઈ મેરા,
તૂ હિ કિશ્તી તૂ હિ હલેસા તેરા:
આપ તરેગા આપ હિ ડુબેગા
તારક કો ન, ન ડુબાડનારા તેરા:—સમઝ૰

વગેરે વગેરે મહાવાક્યો એક જ હાકલ સંભળાવે છે, એક જ સાદ પૂરે છે; જીવનપ્રવાહ અને કર્તવ્યબજાવણી, જનતાસેવા ને સદાચરણનો બધો આધાર દૃઢ શીલ પર છે. અને શીલની દૃઢતા સાધનાર મુખ્ય કારણ વ્યક્તિ પોતે છે શીલની દૃઢતામાં જેટલી કચાશ રહે તેટલો તે વ્યક્તિનો પોતાનો પરાભવ છે, એટલી એની પોતાની જ નામર્દાઈ— એનું જ અપુરુષાતન છે. અને જે સાહિત્ય આ વિચારસૂત્ર અને વૃત્તિવલણને પોષે છે તે જ સાહિત્ય સમુત્ક્રાન્તિસાધક અને પ્રગતિશીલ ગણાવું ઘટે; જે નર્યું ઊર્મિલ છે, કરુણતા ગ્લાનિ વિષાદ આદિને મ્હલાવવામાં શબ્દશક્તિના પ્રદર્શનો કરી આનંદે છે, અને વાચક કને વખાણ અનુકરણ આદિ સારુ હાથ લંબાવે છે, તેને રોતલ અને ભિખારચોટ ગણવું ઉચિત છે.

વ્યક્તિના જીવનપ્રવાહના જયપરાજય, વ્યક્તિના જીવનપ્રવાહથી જે સમષ્ટિનું તે અંગ હોય તેના લાભાલાભ, વગેરેનો આધાર મુખ્યત્વે શીલદૃઢતા ઉપર છે, એ આપણે જોયું. કુટુંબપરંપરા, પડોશ, કેળવણી, સોબતસાથી, વાતાવરણ આદિ આનુષંગી કારણો પ્રવર્તે છે ખરાં, પરંતુ મુકાબલે ગૌણ ગણાય એવાં જ છે. તોપણ ઘણાખરા માણસ પોતે પોતાના જય-પરાજયો, ચડ-પડો, ઉન્નતિ-અધોગતિ-આડગતિ આદિ વિષે પોતે સિંહાવલોકને ભૂતાનુભવો પર દૃષ્ટિ નાખતા હોય છે, ત્યારે એ અનુભવોને કેવા કેવા રંગે રંગવા રસી લેવા મથે છે, તે હવે જુઓ. એ અનુભવોમાંથી જે વિજયો ગણાય એવા હોય છે, તેને આપણો બંધુ, આ માનવ જંતુ, પોતાની શીલદૃઢતા અને પોતાની શક્તિઓને જમા આપી દે છે મનુષ્યમાં ગુણજ્ઞતા, અનુગ્રહસ્વીકાર (gratitude) આદિ ઓછાં જ છે તેનો માનસશાસ્ત્રીય (psychological) ખુલાસો આ છે. અરે એના વિજયમાં એના પોતાપણાનો કશો આવિર્ભાવ ના થયો હોય, શતરંજ રમનારા પ્યાદાં ચલાવે છે તેમ જ એનું બીજી કોઈ વ્યક્તિ કે મંડળી કે સંસ્થાને હાથે તેની ઈચ્છાનુસાર તથા તેના આશયો પ્રમાણે ચલનવલન થયું હોય અને એ વિજય પોતાને પ્રાપ્ત થઈ ગયો હોય, ઝાડ પરનું પરિપક્વ ફળ વાયુએ હાલતા કે પંખીએ ટોચતાં ડાળી પરથી ખરીને ખોળામાં આવી પડ્યું હોય, તો પણ આપણો જંતુ તો વિજયનો બધો જશ પોતાને ફાળે નોંધે છે; ઉપલી પરિસ્થિતિ તેના મગજમાં ઝાંખી થતીથતી ભુલાઈ પણ જાય છે, એમ એની સ્મૃતિ સત્યસેવિકા લેખે નહિ પણ એના ગુમાનની લોંડી હોય તેમ હાજીહા ભણે છે.

પણ સામી બાજુએ, પરાજયના અનુભવોને વાગોળતા આપણો જંતુ શું કરે છે? તેમાં પણ પોતાની શિથિલતા, અનાવડત, શરતચૂક આદિને કારણ ગણીને પશ્ચાત્તાપે તપતો તપતો એ પોતાની નબળાઈઓને ઓછી કરવાને પ્રયત્નશીલ બને છે ખરો? છેક અસંભવિત નથી મનુષ્યજાતિના બહોળા સમુદાયને સમગ્રે લેતાં, થોડાએક એવા દાખલા પણ મળી આવે છે ખરા, જેઓ ઘણું ખરું ભૂતકાળ આ રીતે વાગોળતા રહે છે, જેમના અંતરમાં પશ્ચાત્તાપની સગડી બુઝાતી જ નથી, અરે વારંવાર વારંવાર ભડકા પર ભડકા ઉછાળે છે, ને આસપાસના સંબંધી આદિને દેખાય છે એટલું જ નહિ, ઓછાવત્તા પ્રજાળે પણ છે. અને આ જંતુઓ, આપણા આ બંધુઓ જ આગળ ચાલતા શીલદૃઢતા ખાટે છે, શક્તિઓ સાધે છે, સેવાપ્રસંગો અનાયાસે મેળવી લે છે, અને જાતે આત્મશ્રદ્ધા (Self-confidence) રળે છે તથા સમાજમાં મોખરે તરી આવે છે (જે સાહિત્ય—જીવનચરિત, નવલ, નાટકનાટિકા,—આવા પાત્રોના બાહ્યાભ્યંતર અનુભવોને સમભાવે આલેખે છે તે શીલપોષક સાહિત્યમાં ઉચ્ચ ગણનાને પાત્ર છે.) પરંતુ આવી વ્યક્તિઓ તો બહુ જ ઓછી. આપણે ઘણાખરા આપણી પોતાની ગઈગુજરીને સંભારતા સંભારતાં જુદે માર્ગે જ ચાલીએ છીએ એક તો એ પરાભવની માત્રા આપણે બનતા લગી ઓછી આંકવા મથીએ છીએ; ને બની શકે તો એ બનાવને, નહિ પરાજય ને નહિ વિજયમાં, અથવા તો વિગતોને જરાતરા મચડીમરડીને આપણા વિજયોમાં જ ગણી લઈએ છીએ. વારુ; એવા યત્નમાં ના જ ફાવીએ, એને તો આપણે પરાજય લેખે સ્વીકારવો જ પડે છે, તો તેને આપણે બનતા લગી નાનો નજીવો ન જેવો બનાવી લઈએ છીએ. ખરેખાત ઊંટ હોય તેને શ્રી ગજાનનના વાહન (mount) જેવો ગણી લઈએ છ. અને એ માટે પણ જવાબદાર આપણે કોને ગણીશું? આપણા શીલાભાવને? આપણી કોઈ અશક્તિને કે ભૂલને? ના રે ના. આપણે તો એ પરાભવની ગાંસડી કોઈ બીજાને જ ભળાવી દેવા મથવાના. કોઈ વ્યક્તિની મહેચ્છા, કોઈની અદેખાઈ, કોઈનું છલકપટ, કોઈની નીચતા, એવુંએવું કારણ આપણે શોધી લઈશું; વસ્તુસ્થિતિમાં ન જડે તો તેવું કંઈક કલ્પવા-જોડી કહાડવામાં પણ આપણને મુશ્કેલી નથી પડતી. અને વળી ધારો કે આ બીજા પ્રકારે આપણા મનને ભરમાવવા આપણે ન ફાવીએ, તો આપણી હિંદુ સંસ્કૃતિમાં આપણને વારસે મળેલા, સૈંકડો વર્ષના પરિશીલનથી આપણે કોઠે જરી ગએલા ત્રીજા ચોથા પ્રકાર પણ ક્યાં સુલભ નથી? આપણી ચડતીપડતી, સુખદુ:ખ આદિના કારણ રૂપ આપણે આકાશમાંના કે ન જાને ક્યાંના એક બે નહિ બારસો નવ 'ગ્રહો' ને આપણે ક્યાં શોધવા કે ઓળખવા પડે, એમ છે? ખમ્મા આપણા જોષી મહારાજોને, (અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૩૯મે)

તલવારની ધાર જેવી તેજ કલમથી સરકારના અન્યાયો પર નિર્ભય પ્રહારો કરી લોકજાગૃતિ આણનાર યુયુત્સુ પત્રકાર, ઉગ્ર દેશસેવક અને કર્તવ્યનિષ્ઠ ત્યાગતત્પર તથા નિષ્કલંક ચારિત્ર્યશીલ પુરુષ

વખતે એક વ્રત ગણાતુ અને તે પણ અક્ષરશઃ પેટે પાટા બાંધીને ચલાવવાનુ અસિધારાવ્રત હતુ એમા વળી સરકારની અવકૃપાની તલવાર માથા પર લટકતી જ હોય અને એવા વિકટ સમયમા વળી લો૦ ટિળકની પાસે રહીને કામ કરવામા તો ઘણા ધૈર્ય અને હિંમતની જરૂર રહેતી ઢીલોપોચો માણસ તો ત્યા નભી જ ન શકે પણ કૃષ્ણાજીએ તો દેશહિત માટે ઉઘાડી આંખે આ જોખમકારક માર્ગ લીધો હતો લો૦ ટિળકે પણ એ હીરાને પારખી વધુ જવાબદારીભર્યાં કાર્યો સોંપવા માંડયા અને પોતાની યોગ્યતાને કારણે થોડા જ વખતમા તે ટિળકના અગ્રગણ્ય સહાયક બની ગયા તે કાળે સ્વ ન ચિં કેળકર પણ 'કેસરી'માં ઉપસંપાદક હતા એ કેળકર અને ખાડિલકર ટિળકના ડાબા-જમણા હાથ ગણાતા લો૦ ટિળકના સહવાસમા તે સાર્વજનિક કાર્યોમા ભાગ લઇ, લોકોમાં ભળી તેમનુ હૃદય સમજી લેતા અને એમ અનુભવો મેળવી દેશકાર્યનુ ગાડુ આગળ ધપાવતા. ૧૮૯૬મા મહારાષ્ટ્રમાં પડેલા ભયંકર દુકાળ વખતે તેમણે જાતે તે વિભાગમા ફરીને લોકસેવા કરલી

પણ ખાડિલકરની કલમનુ ખરૂ તેજ તો પૂનાના પ્લેગ વખતે થએલા રૅન્ડના ખૂન વેળા પ્રગટયુ એ વખતે 'કેસરી'એ મોટી હિંમત અને કુશળતાથી લોકોનો પક્ષ રજૂ કર્યો. એ વખતના ઘણાખરા તેજસ્વી લેખો ખાડિલકરના જ લખેલા છે ઘણાને ખબર નહિ હોય કે જે લેખ માટે લો૦ ટિળક પર કેસ ચાલીને તેમને ૧॥ વર્ષ સખત મજૂરીની સજા થઈ હતી તે લેખ મૂળ તો ખાડિલકરનો જ લખેલો હતો. ટિળક જેલ જતા 'કેસરી'ની બધી જવાબદારી ખાડિલકર પર આવી પડી. સરકારી દમનશાહીના એ કાળમા 'કેસરી'નુ તેજ રજમાત્ર ઓછુ ન થવા દેતા ચલાવવુ એ કંઈ જેવીતેવી વાત નહોતી પણ ખાડિલકરે કુશળતાથી એ જવાબદારી પાર પાડીને ઘણી લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી ટિળકની ગેરહાજરીમા પણ એ જ નિર્ભયતાથી 'કેસરી' ચાલી શકે છે એ તેમણે બતાવી આપ્યુ

ખાડિલકરના જીવનમા જો કોઇ અદ્ભુત પ્રકરણ હોય તો તે નેપાળમા તેમણે શસ્ત્રાસ્ત્રો બનાવવાનુ કારખાનુ કાઢવાનો કરેલો સાહસિક પ્રયત્ન. નેપાળ તે વખતે સ્વતંત્ર રાજ્ય હતુ તેથી ત્યા જઇ ત્યાની સરકાર અને ગુરખાઓની મૈત્રી સંપાદન કરીને બંદૂકો ને દારૂગોળાનુ કારખાનુ શરૂ કરવુ તથા જાપાન જોડે સંબંધ બાંધવો એવો તેમનો વિચાર હતો આ માટે તે ૧૯૦૧મા ખટમંડુ ગયા અને એક મંદિરના પૂજારીને ત્યા રહી, કૃષ્ણરાવ ભટજી નામ ધારણ કરી, પોતાનુ આ વિકટ કાર્ય આરંભ્યુ ત્યાના રાજા, પ્રધાન તથા એન્જિનિયર સાથે તેમણે સંબંધ બાંધ્યા આ કામમા શ્રી હણમંતરાવ કુળકર્ણી નામના એક બીજા દેશપ્રેમી ગૃહસ્થ પણ શામેલ હતા પ્રથમ તેમણે મૅંગલોરી નળિયા બનાવવાનુ કારખાનુ કાઢવાનુ ઠરાવ્યુ અને તે માટેની પરવાનગી મેળવીને યુરોપથી યંત્રો મગાવ્યા નળિયા બનાવવાના એ યંત્રો સાથે બંદૂકો બનાવવાના યંત્રો પણ લાવવાનો આમાં તેમનો હેતુ હતો વળી નેપાળ દ્વારા જાપાન સાથે સંબંધ સ્થાપવા માટે તેમણે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને ત્યા મોકલવાનુ ઠરાવ્યુ. નેપાળ સરકારે ૧૭ જણને પસંદ કર્યાં જેમા ખાડિલકર પણ એક હતા પણ તે ગયા નહોતા દરમ્યાન પેલી યંત્રસામગ્રી કલકત્તા આવી પહોંચી તે લેવા માટે ખાડિલકર કલકત્તા ગયા પણ દૈવવશાત્ આ બધાં કારસ્થાનની સરકારને ગંધ આવવાથી

તેણે તપાસ શરૂ કરી અને નેપાળ સરકારને તે બાબત લખ્યુ આમ આ સાહસિક પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો તે કાર્ય ખાડિલકરની હિંમત, દૂરદૃષ્ટિ તથા નિર્ભયતા બતાવી આપે છે ત્યાંથી ખાડિલકર પાછા ફરી પૂના આવીને 'કેસરી'માનુ પોતાનુ સ્થાન સંભાળી લીધુ

એવામા બંગભંગની લડત આવી પહોંચી એથી ખાડિલકરની લડાયક કલમને ઓર તેજ ચઢયુ સ્વદેશી, બહિષ્કાર, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને સ્વરાજ્ય, એ લોકમાન્યની ચતુઃસૂત્રી પર તેમણે પ્રભાવશાળી લેખો લખવા માંડયા હાથવણાટની ખાદી પર તેમણે ઋગ્વેદના આધારે એક વિદ્વત્તાપૂર્ણ લેખ લખેલો, એટલી જૂની ખાદી પરની તેમની ભક્તિ હતી બંગભંગ વેળાના સરકારના દમન વિરુદ્ધ તો 'કેસરી'એ વિરોધનો મોટો વંટોળ ઊભો કર્યો એ વખતના ઘણાખરા લેખો ખાડિલકરની જ કલમે લખાયેલા છે ૧૯૦૮મા લો૦ ટિળક ઉપર રાજદ્રોહનો બીજો મુકદ્દમો જે લેખ માટે ચલાવવામાં આવેલો તે પણ ખાડિલકરનો જ લખેલો હતો ટિળક સાથે તે એવા તો સમરસ થઇ ગયા હતા કે ટિળકે પણ એ લેખ પોતે જ લખ્યો હોય એ રીતે ઉત્સાહથી એ લેખનો બચાવ કરેલો પણ છેવટે તેમને ૬ વર્ષ કાળાપાણીની સજા થઈ ટિળક પછી 'કેસરી' ચલાવવાની સર્વ જવાબદારી ખાડિલકર પર આવી અને સંપાદક તરીકે તેમનુ નામ 'કેસરી' પર આવવા લાગ્યુ હવે તો ટિળક હતા તે કરતાં પણ વધુ ઉગ્રતાથી 'કેસરી' ચાલવા લાગ્યુ ખાડિલકરની કલમનો આ પ્રતાપ નોકરશાહીથી જીરવાય તેમ ન હતુ આખરે સરકારે ખાડિલકર પર પણ પોતાનુ શસ્ત્ર ઉગામવાનુ નક્કી કર્યું આ વાતની જાણ થતા 'કેસરી'ને બચાવવા માટે તેનુ ડેકલેરેશન બદલી

કેળકરને નામે કરવામાં આવ્યું. પણ ત્યાર પછી માનધન ખાડિલકર કેળકરના હાથ નીચે ઉપસંપાદક તરીકે કામ કરવા તૈયાર થાય એ અશક્ય હતું, તેથી આખરે તેમણે 'કેસરી' છોડ્યું.

પણ 'કેસરી' છોડવા છતાં તેમની પ્રિય લેખનપ્રવૃત્તિ બંધ થાય તેમ ન હતું. તે વખતે નવું છાપું શરૂ કરવું પણ અશક્ય હતું. એટલે તેમણે પોતાનું મન નાટકો લખવા પર કેન્દ્રિત કર્યું. નાટ્યસૃષ્ટિમાં તો તેમણે આ પહેલાં જ પ્રવેશ કરેલો હતો અને નવી ભાત પાડતાં તેમનાં નાટકો લોકોમાં ઘણાં પ્રિય થઈ પડ્યાં હતાં. કૉલેજમાં ભણતા ત્યારે 'વિવિધજ્ઞાનવિસ્તાર' માસિકમાં પ્રકટ થયેલા 'સવાઈ માધવરાવનું મૃત્યુ' નામના પહેલા નાટક પછી તો એક પછી એક ચડિયાતાં ઘણાં નાટકો તેમણે લખેલાં. ૧૮૯૮માં 'કાંચનગઢની મોહના' તથા ૧૯૦૭માં લખાયેલાં 'બાયકાંચે બંડ' અને 'કીચકવધ' પૈકી 'કીચકવધ' તો તેમની અનોખી નાટ્યપ્રતિભા સાથે નિ:સીમ દેશભક્તિનું દ્યોતક છે. તેમાં તેમણે પૌરાણિક પ્રસંગનો આધાર લઈ તત્કાલીન રાજકીય પરિસ્થિતિ આલેખીને જનતાને જાગૃત કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો. કર્ઝનશાહી વિરુદ્ધ જ લોકોએ કરેલા આક્રોશનું તેમાં ચિત્રણ છે. આવું ક્રાંતિકારી નાટક સરકારની નજરે ચડ્યા વગર રહે એ અશક્ય હતું. સરકારે તે જપ્ત કર્યું. ૧૯૦૯માં 'ભાઉબંદકી' લખાયું. આમ કુલ પાંચ નાટકો ગદ્યમાં લખ્યા બાદ નાટકને વધુ આકર્ષક બનાવવા તે સંગીતમય નાટકો લખવા લાગ્યા. તેમાં 'માનાપમાન', 'વિદ્યાહરણ', 'સત્વપરીક્ષા', 'સ્વયંવર', 'દ્રૌપદી', 'મેનકા', 'સવતી મત્સર', 'સાવિત્રી' આદિ મુખ્ય છે. તેમણે લખેલાં કુલ ૧૪ નાટકોમાં ૯ પૌરાણિક, ૩ ઐતિહાસિક, ૧ કાલ્પનિક અને ૧ રૂપાંતરિત છે.

પત્રકારત્વને તેમણે જેમ દેશસેવાના સાધન તરીકે અપનાવ્યું તેમ નાટ્યલેખન પણ પરદેશી શાસન તળે પીસાતી પ્રજામાં દેશપ્રેમની ભાવના જાગૃત કરવા જ તેમણે સ્વીકારેલું. ઇતિહાસ ને પુરાણના વિશિષ્ટ પ્રસંગો લઈ તેને જરા પણ હાનિ પહોંચાડ્યા વિના તેમાં દેશભક્તિની જે ભાવના તેમણે ગૂંથી તેથી તેમનાં નાટકો ખૂબ લોકપ્રિય થયાં. સ્વરાજ્ય ન હોવાનું દર્દ અને તે પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયત્નવાદનો તરવરાટ એ તેમનાં નાટકોની પ્રેરક શક્તિ હતી.

અને તે માત્ર નાટક લખીને બેસી રહેતા નહિ, પણ તેને રંગભૂમિ પર યોગ્ય રીતે રજૂ કરવા માટે તાલીમ પણ આપતા ને સજાવટ પણ કરતા. અને તેથી જ મરાઠી રંગભૂમિને નવું સ્વરૂપ આપવામાં ખાડિલકરનો મોટો ફાળો ગણાય છે. 'પહેલો હું નાટકકાર છું, અને પછી પત્રકાર' એમ ગૌરવથી કહેનાર ખાડિલકરે મરાઠી નાટ્યસાહિત્યમાં એવું ચિરંજીવ ને સમૃદ્ધ સાહિત્ય નિર્માણ કર્યું કે તેમને 'નાટ્યાચાર્ય'ની પદવી આપવામાં આવેલી. ૧૯૦૭ ને ૧૯૧૭માં તે મરાઠી નાટ્યસંમેલનના પ્રમુખ ચૂંટાયા હતા. મરાઠી નાટ્યસૃષ્ટિમાં આ સન્માન સૌથી મોટું ગણાય છે. ૧૯૩૩માં તો સમસ્ત મરાઠી સાહિત્યસંમેલનના પણ તે અધ્યક્ષ તરીકે વરાયા હતા.

માંડાલેથી ૧૯૧૪માં લો૦ ટિળક છૂટીને આવતાં ફરી ખાડિલકર 'કેસરી'માં જોડાયા. લોકમાન્યે શરૂ કરેલી હોમરૂલની ચળવળમાં પણ એ પૂરા ઉત્સાહથી કૂદી પડ્યા અને તેમાં ઘણું મહત્ત્વનું કાર્ય કરી બતાવ્યું. ૧૯૧૮માં વેલેન્ટાઇન શિરોલના કેસ નિમિત્તે લોકમાન્ય અને કેળકર બંને વિલાયત ગયા ત્યારે ફરી ખાડિલકર 'કેસરી'ના સંપાદક નિમાયા. ૧૯૧૮થી ૧૯૨૦ના આ ગાળામાં હિંદના ઇતિહાસમાં ઘણા શકવર્તી બનાવો બની ગયા. એવા મહત્ત્વના કાળમાં ખાડિલકરની કલમે પણ જે પ્રતિભાયુક્ત સચોટ માર્ગદર્શન તથા ઠોસ વિચારસરણી રજૂ કર્યાં તેથી તેમની ઘણી પ્રશંસા થઈ. તેમની પ્રખર કલમના પ્રહારો પ્રતિપક્ષને હેરાનહેરાન કરી મૂકતા. રૉલેટ ઍક્ટ, તેની વિરુદ્ધનો સત્યાગ્રહ, જલિયાંવાલા બાગ હત્યાદિ પ્રસંગો એ ગાળામાં જ બનેલા. તે જ સમયે ઉગ્ર વૃત્તિવાળા ખાડિલકરે જોઈ લીધું કે હવે ભવિષ્યનું હથિયાર ગાંધીજીનો સત્યાગ્રહ જ બનશે.

લોકમાન્ય ઇંગ્લંડથી પાછા આવીને થોડા દિવસોમાં અવસાન પામ્યા ને મૃત્યુ પહેલાં તે 'કેસરી'ના સંપાદક તરીકે કેળકરને નીમતા ગયા. એ જ અરસામાં મુંબઈમાં 'લોકમાન્ય' નામનું દૈનિક કાઢવાનું ઠરાવીને એક લિમિટેડ સંસ્થા ઊભી કરવામાં આવી અને તેના તંત્રી ખાડિલકરને નીમવામાં આવ્યા. પૂનામાં ૨૫ વર્ષ પત્રકારત્વના ક્ષેત્રમાં પોતાનું હીર ઝળકાવીને ખાડિલકર મુંબઈ આવ્યા અને બે વર્ષ તેમણે એ પત્રનું સમર્થરીતે સંચાલન કર્યું. પણ પછી કંપનીના મૅનેજિંગ એજન્ટ સાથે પત્રની નીતિ બાબતમાં મતભેદ થતાં સ્વાભિમાની સ્વભાવના ખાડિલકરે રાજીનામું આપી દીધું.

હવે તેમણે પોતાની જ હિંમત અને જવાબદારી ઉપર એક નવું દૈનિક કાઢવાનું ઠરાવીને ૧૯૨૩ની છઠ્ઠી માર્ચે 'નવા કાળ' દૈનિક શરૂ કર્યું. આ પત્ર પર પણ ઘણી આપત્તિઓ આવી, પણ તે સર્વ સફળરીતે પાર કરીને ખાડિલકરે ૧૦ વર્ષમાં તો એને એવું સમૃદ્ધ અને લોકપ્રિય બનાવ્યું કે તે કૉંગ્રેસનું મુખપત્ર ગણાવા લાગ્યું. લો૦ ટિળકના મૃત્યુ પછી તેમણે જોઈ લીધું કે દેશને કોઈ સમર્થ રીતે દોરી શકે એમ હોય તો તે ગાંધીજી જ છે, એટલે તેમણે હૃદયપૂર્વક ગાંધીવાદનો સ્વીકાર કર્યો અને પોતાની સમર્થ કલમ વડે ગાંધીવાદનો પ્રખરરીતે પુરસ્કાર કર્યો. ખાદીભક્તિના તો શરૂથી જ તે પુરસ્કારક હતા. રોજ નિયમિતરીતે કાંતવાનું પણ તેમણે શરૂ કર્યું. ૧૯૨૬માં સોલાપુરના ડી. એસ. પી. મૅકડોનલ્ડે બદનક્ષીની ફરિયાદ તેમના પર માંડેલી, જેને પરિણામે તેમને ૧૦૦૦ રૂપિયા દંડ થયેલો. ૧૯૨૯માં બીજા એક લેખ માટે સરકારે તેમના પર કેસ કરીને એક વર્ષની કેદની સજા કરી. આમાં યોગાનુયોગ એ હતો કે જે લેખ માટે તેમને સજા થઈ તે તેમનો પોતાનો લખેલો નહોતો. પણ તેમના સહ સંપાદકનો હતો! પોતાના એ લેખને માટે અગાઉ લોકમાન્યને સજા થયેલી અને હવે પોતાને બીજાના લેખ માટે સજા થાય છે એ પરથી ખાડિલકર વિનોદમાં કહેતા કે એ અગાઉના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત મળ્યું! તેમના જેલનિવાસ દરમ્યાન તેમના પુત્ર યશવંતરાવે 'નવાકાળ'નાં સૂત્રો સંભાળેલાં. છૂટીને આવ્યા પછી તેમણે 'નવા કાળ'ની બધી વ્યવસ્થા પાકી કરી અને દરેક ખાતા પર જાતે દેખરેખ રાખવા લાગ્યા. તેમનું આ કાર્ય છેક મૃત્યુ સુધી ચાલેલું.

ખાડિલકરનાં પાછલાં વર્ષો વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં વેદાન્તના ચિંતનમાં ગયેલાં. તેમણે રાજકારણમાં ઘણાં વર્ષો કાઢેલાં, પણ તેમનો પિંડ તો અધ્યાત્મવાદનો જ બનેલો હતો, તેથી જિંદગીનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં તેમણે વેદાન્તનું વાચન અને લેખન હાથમાં લીધું. અને કોઈ પણ વિષય એકવાર હાથમાં લીધો એટલે પછી તેને આત્મસાત્ કરી નાખવાની તીવ્ર બુદ્ધિમત્તા અને મનની દૃઢતા તો ઈશ્વરે તેમને બક્ષેલાં જ હતાં. સાંખ્ય, પુરુષસૂક્ત, રુદ્ર, ઈશાવાસ્યોપનિષદ, ઐતરેય ઉપનિષદ, જ્ઞાનેશ્વરી, એમ એક પછી એક વિષયો લઈ તેનો અભ્યાસ કર્યો, તેના પર પ્રવચનો આપ્યાં અને છાપીને પુસ્તકરૂપે પણ પ્રકટ કર્યાં. સાંગલી પાસે એક દત્તમંદિર સ્થાપી ત્યાં તે યોગાભ્યાસ પણ કરતા. 'ઓંકારની ઉપાસના' એ પુસ્તકમાંના તેમના લેખોના વિચાર પરથી તેમનું આ પરિવર્તન જણાઈ આવશે.

'શત્રુથી ડર્યા વગર રણભૂમિ ઉપર પ્રાણ પણ અર્પણ કરવા તૈયાર થવું જોઈએ અને એ વસ્તુ રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી થઈ શકે છે એ કબૂલ કરવું જોઈએ પણ મૂળથી જ જો માણસ દુષ્ટ હશે તો બીજા દેશના લોકો સાથે વર્તતી વખતે તેના લોભને થોભ નહિ રહે આથી માનવજાતનું અપરંપાર નુકસાન થયાના દાખલાઓ ઇતિહાસમાં મળી આવે છે જિત લોકો સાથે સંબંધ આવતા જ સત્તાધારી સાધુ-પુરુષ પણ પોતાના શીલથી ચ્યુત થાય છે સ્વરાજ્યમાં પણ જો સત્તાધારી લોકો શીલવંત એટલે કે નિષ્પાપ નહિ હોય તો પ્રજાજન ઉપર જુલમ જ થશે અને પ્રજા દુ:ખી દુ:ખી થએલી દેખાશે સ્વ-રાજ્ય હોય કે પરરાજ્ય હોય, લોકોનું કલ્યાણ થાય એ હેતુથી વર્તનારા સત્તાધારી જ જોઈએ આવા શીલવાન—નિષ્પાપ સત્તા-ધારી નિર્માણ કરવાનો કયો માર્ગ છે? પરમેશ્વરનો ભય જેને લાગે છે તેના હાથથી બનતાં સુધી ગેરઆજબી કાર્ય થતુ નથી... આત્મ-શુદ્ધિની જરૂર છે તે આ માટે જ જે લોકો સ્વભાવથી દુષ્ટ છે તેમનું દુષ્ટપણું ઓછું કરવાની તાકાત એકલા દેશાભિમાનમાં નથી. તે દેશા-ભિમાની હશે તો રાષ્ટ્રનો બચાવ કરવા લડશે ખરો પણ આપણા રાષ્ટ્રની બહાર બીજાઓ સાથે વર્તતી વખતે તેમની અકડાઈ જ જણાઈ આવશે પરમેશ્વરની ભક્તિ અને દેશાભિમાન એ બેમાં આ મોટો ફરક છે.' એક કાળે સશસ્ત્ર ક્રાંતિની તૈયારી કરવા નેપાળ ગએલા ખાડિલકર પાછળથી સત્ય અને અહિંસાના નિસ્સીમ ઉપાસક કેમ બન્યા તે પર ઉપરની તેમની મનોવૃત્તિ સારો પ્રકાશ ફેંકે છે.

ખાડિલકરના અંતના વર્ષો સાંસારિક દૃષ્ટિએ દુ:ખમાં વીત્યા. પત્નીની માંદગી, મોટા પુત્રની પત્નીનું મૃત્યુ, નાના પુત્રનું મૃત્યુ ઈત્યાદિ આપત્તિઓ સાથે તેમને અધાંગ વાયુનો રોગ થયો અને આંખો પણ નબળી પડી પણ જાતે ઈશ્વરપરાયણ અને કર્મયોગી હોવાથી તેમને કશું જ મનદુ:ખ થયું નહિ અને ગયા ઑગસ્ટની ૨૬મી તારીખે, કૃષ્ણજન્માષ્ટમીને દિવસે, ચિત્તની પરમ શાંતિમાં, તેમના શૌર્ય ને શીલભર્યા આત્માએ દેહનો ત્યાગ કર્યો

માસમાસના વૃક્ષવિશેષનો પરિચય આપતી લેખમાળા 'આપણી વનસ્પતિ'નો ૨૧મો હપતો

અરીઠા

લેખક: જયતીલાલ હેરશંકર ઓઝા એમ એસસી.

ઘરગથ્થુ ઉપયોગની આ વનસ્પતિને હિંદભરમાં કોણ નહિ જાણતું હોય? તેને સંસ્કૃતમાં અરિષ્ટક અને હિંદી તેમજ મરાઠીમાં 'રીઠા' કહે છે. અંગ્રેજીમાં તે Soap nut Tree અગર Soap-Berry Tree નામથી ઓળખાય છે. તેનું શાસ્ત્રીય નામ 'સૅપિન્ડસ ટ્રાઈફૉલીએટસ્'. (Sapindus trifoliatus Linn.)

અરીઠાનું વૃક્ષ હિંદનું વતની છે અને તે મધ્ય, પશ્ચિમ તથા ખાસ કરીને દક્ષિણ હિંદમાં સારા પ્રમાણમાં ઉગાડવામાં આવે છે.

આ સુંદર વૃક્ષ મધ્યમ કદનું થાય છે. તેનાં પાન સંયુક્ત અને દાંડીવાળાં હોય છે દરેક સંયુક્ત પાન ૪ થી ૬ નાનાં પાનનું બનેલું હોય છે. આ નાના પાન સામસામાં ગોઠવાએલા, ૩ થી ૯ ઈંચ લાંબા, અને ૧ થી ૪ ઈંચ પહોળાં, તળિયે તેમજ ટોચે સાંકડાં થતાં, ઉપરની બાજુએ લીસાં અને નીચેની બાજુએ નરમ રૂંવાટીવાળા હોય છે

આ નવેમ્બર–ડીસેમ્બર માસમાં તેને ફૂલ બેસે છે. તે બહુ નાના, આછાં સફેદ, ભૂરી રૂંવાટીવાળા ને શાખાઓના છેડે સમૂહમાં આવેલા હોય છે (જુઓ ચિત્ર) તેના ફળ ગર્ભવાળા, ૨ અગર (સામાન્ય રીતે) ૩ ભાગવાળા, અને તાજાં હોય ત્યારે રૂંવાટીવાળા પરંતુ પાકાં થતાં લીસાં અને કરચલીવાળા થાય છે માર્ચ માસમાં તે ફળ પાકે છે અને તેના દરેક ભાગમાં એક બીજ હોય છે આ બીજ કાળા, લીસા, કઠણ, ગોળ અને મોટા વટાણા જેવડા હોય છે અરીઠાનું વૃક્ષ બીજ વડે તેમજ કાપકલમથી પણ ઊગે છે.

અરીઠાના ફળમાં 'સેપોનિન' નામનું રાસાયનિક તત્ત્વ હોય છે, તેથી તે ધોવાના કામમાં બહુ ઉપયોગમાં લેવાય છે તાજાં કે સૂકાં ફળમાંથી બીજ કાઢી, બાકીની છાલ તથા ગર્ભને પાણીમાં થોડો વખત ભીંજવી તેને મસળવાથી સાબુની જેમ ફીણ વળે છે. આ પાણીથી રેશમી તથા ગરમ કપડાં તેમજ માથાના વાળ ધોવાય છે, ને ધોવાના સાબુ કરતા તે અનેકગણું વધારે કામ આપે છે. અરીઠાથી ધોએલા રેશમી કપડા પર રંગ ચડાવતા રંગ તેજદાર બને છે.

અરીઠાનું લાકડું કઠણ હોઈ તેનો ઉપયોગ ગાડા તેમજ બીજા ઉપયોગી સાધનો બનાવવામાં થાય છે.

આયુર્વેદ તેમજ યુનાની દવામાં પણ અરીઠાનો ઉપયોગ થાય છે. તેનું ફળ તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, વિષઘ્ન (ઝેરને મારનારૂં) અને વામક (ઊલટી કરાવનારૂં) ગણાય છે. તે ત્રિદોષને મટાડે છે અને સ્ત્રીઓની યોનિ માટે ઉત્તેજક ગણાય છે મરડો, કૉલેરા, પક્ષઘાત, હિસ્ટીરિયા, બાળકોના વાઈના દર્દ, સ્ત્રીઓની યોનિના દુખાવા વગેરેમાં અરીઠાના ફળનો ઉપયોગ થાય છે. તેનું બીજ સ્વાદિષ્ટ હોય છે અને તે બાળકના જન્મ સમયે યોનિને ઉત્તેજવા માટે તેમજ સ્ત્રીઓને ઋતુ સાફ આવે તે માટે વાપરવામાં આવે છે અરીઠાનું ફળ પૌષ્ટિક ગણાય છે અને દમ, શ્વાસ તેમજ ખાંસીમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. 'નિઘંટરત્નાકર'માં જણાવ્યા પ્રમાણે અરીઠાનું ફળ પાણીમાં વાટી સર્પદંશ પર વપરાય છે વળી 'સુબોધવૈદક'માં જણાવ્યા પ્રમાણે વીંછીના દંશ પર અરીઠાના ફળનો ભૂકો ભભરાવાય છે અને તેના બીજને બાળીને તેના ધુમાડાનો શ્વાસ લેવાય છે પરંતુ આધુનિક નિષ્ણાતો કાયસ અને મહસ્કરના મત પ્રમાણે અરીઠાના ફળ સર્પદંશ તેમજ વીંછીના દંશ ઉપર બીનઅસરકારક છે.

અરીઠાના બીજમાંથી ચરબી જેવું તેલ નીકળે છે અને તે સાબુ બનાવવામાં વપરાય છે. તેના વૃક્ષના મૂળની તેમજ થડની છાલમાં પણ રાસાયનિક તત્ત્વ 'સેપોનિન' હોય છે, અને તેમાં પણ ફળમાં રહેલા તત્ત્વ જેવા જ ગુણ રહેલા છે

જેને ખેડવા આજે જગતની મહાસત્તાઓ પરસ્પરની હોડે ચડી છે તે

ભાવી મહત્ત્વાકાંક્ષાઓનો મુલક

હિંદ કરતા ત્રણેક ગણા મોટા ઍન્ટાર્કટિકના કદનો ખ્યાલ આવવા તેના આ નકશામાં ઝીણા રૂપમાંથી હિંદનો નકશો મૂકી બતાવ્યો છે

ઍન્ટાર્કટિક

દક્ષિણ ધ્રુવ ની આસપાસના એ નામે ઓળખાતા આ પ્રદેશ વિષે સાધારણ માહિતી તો શું પણ તેનું નામ પણ ઘણાના સાંભળવામાં નહિ આવ્યું હોય પૃથ્વીના છેક દક્ષિણ છેડે આવેલા આ વિશાળ અજ્ઞાત પ્રદેશના સ્વામિત્વ માટે આજે ઇંગ્લંડ, અમેરિકા, રશિયા, ચિલી નૉર્વે આર્જેન્ટિના આદિ તેરતેર દેશો વચ્ચે સ્પર્ધા શરૂ થઈ છે, હમણાં અમેરિકાએ એક જંગી કાફલો ત્યાં સંશોધન માટે મોકલવાથી જગત સમસ્તનું લક્ષ્ય તે અટૂલા પ્રદેશ પર કેન્દ્રિત થયું છે

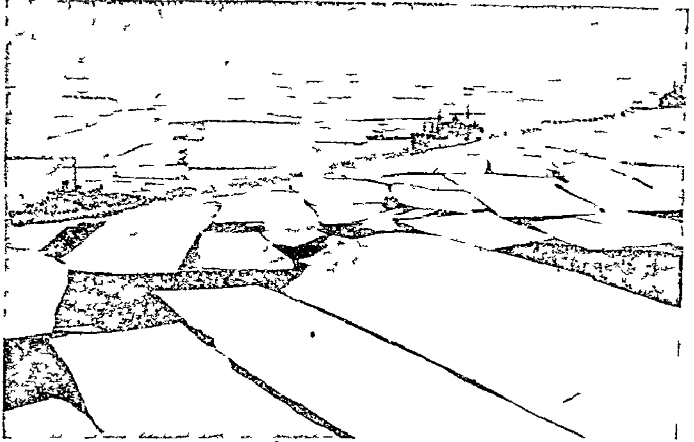
અને એ પ્રદેશ નાનોસૂનો પણ નથી તેનું કુલ ક્ષેત્રફળ ૬૦ લાખ ચોરસ માઇલ છે જે આખા અમેરિકા (U S A) ને તથા રશિયા સિવાયના આખા યુરોપ ખંડને સહેલાઈથી સમાવી શકે હિંદ કરતા લગભગ ત્રણ ગણો મોટો એ આખો પ્રદેશ સમુદ્રની સપાટીથી ૬ હજાર ફૂટ ઊંચે આવેલો છે તથા તેમાં ઠેકઠેકાણે ૧૨,૦૦૦ ફૂટ જેટલા ઊંચા સો પર્વતો છે વળી ખુદ દક્ષિણ ધ્રુવ આગળનો પ્રદેશ તો ૧૦ હજાર ફૂટ ઊંચાઇએ આવેલો છે એ આખો પ્રદેશ બરફના જાડા થરથી છવાયેલો હોવાથી ત્યાં મનુષ્યપ્રાણી તો શું પણ ઝાડપાન પણ ગભરુ સુરક્ષિત છે બરફના એ થર કેટલેક ઠેકાણે તો ૪૦૦૦ ફૂટ જેટલે ઊંડે સુધી જામેલા હોવાથી પ્રખર ઉનાળામાં પણ થોડાક સો ચોરસ માઇલ પ્રદેશ સિવાય ક્યાંયે એ બરફ પીગળી શકતો નથી આવા આ બરફમય પ્રદેશનું ઉષ્ણતામાન શૂન્યની નીચે ૭૭ ડિગ્રી હોય છે અને ક્યારેક તો ૯૦ ડિગ્રી સુધી પહોંચી જાય છે વળી અહીં કડકડતી ભયંકર ઝંઝાવાત તથા તોફાનો થાય છે અને કલાકના ૫૦થી ૨૦૦ માઈલના વેગે પવન ફુંકાય છે અને આ વિશાળ ખંડની સરહદ પર એવા તો વિરાટ તરતા હિમખંડ (બરફના જંગી ટુકડા) આવેલા છે કે જેના ક્ષેત્રફળ નાના રાજ્યો જેવડા છે રૉસબૅરિયર નામના હિમખંડનું ક્ષેત્રફળ તો ફ્રાન્સ દેશ કરતા પણ મોટું છે!

આવા આ વેરાન પ્રદેશમાં કેવી ભયંકર ઠંડી પડે છે તે તો એ ઉપરથી જ સમજાય જાય છે કે પ્રખર ઉનાળાના દિવસોમાં પણ ત્યાંનું ઉષ્ણતામાન ભાગ્યે જ શૂન્ય ડિગ્રીથી ઉપર જાય છે ત્યાંની જમીન પરનું સૌથી મોટું પ્રાણી ફક્ત ૫ મિલિમીટર (બે ઇંચથી પણ ઓછું) લાંબુ અને પાંખ વગરનું એક જંતુ છે! જંતુઓથી ઉત્પન્ન થતા કોઇ રોગોનું ઍન્ટાર્કટિક પર અસ્તિત્વ જ નથી પણ એ ટાપુકિનારાની આસપાસના જળમાં સૂક્ષ્મ કરચલાથી માંડી ૧૦૦ ફૂટ લાંબી વ્હેલ માછલી મળી આવે છે વળી આ વિશાળ ખંડમાં કેટલેક ઠેકાણે ખનીજ તત્ત્વોથી સભર એવા ગરમ પાણીના ઝરા પણ નીકળે છે આ ખંડમાંથી બરફના જે વિશાળ ચોસલા (Icebergs હિમપર્વતો) છૂટા પડીને ઉત્તર તરફ ખેંચાઈ જાય છે તે આગબોટો માટે અકસ્માતના સતત ભયરૂપ હોય છે ઍન્ટાર્કટિક અને પૃથ્વીના બીજા ખંડોની લગભગ મધ્યમાં ૬૦ રેખાંશ પર આ ખંડની ચોમેર ફરતી એક કુદરતી સીમા નિર્માણ થઈ છે જે ઍન્ટાર્કટિક કૉન્વર્જન્સ કહેવાય છે ૧૯૨૩માં મીનાર્ડસે (Meinardus) શોધેલી આ સીમારેખા આગળ હવામાનમાં અદ્દભુત મોટો ફરક પડે છે અને તે એવો સ્પષ્ટ છે કે પાણીનાં કેટલાંક જંતુઓ તથા માછલીઓ આ સીમા ઓળંગીને ઍન્ટાર્કટિકના પ્રદેશમાં જઈ શકતા નથી

જોકે આખા ઍન્ટાર્કટિક પર બરફનું અભેદ્ય પડ પથરાયેલું છે તોપણ વિજ્ઞાનીઓ સંશોધન કરી શકે એવો કેટલોક બરફ વગરનો થોડોઘણો ખડકાળ પ્રદેશ ત્યાં છે ખરો આ પ્રદેશ જ્વાળામુખીના લાવાનો બનેલો હોય એમ લાગે છે ત્યાં રૉસ આઇલૅંડ પર એક માઉન્ટ ઇરેબસ (Erebus) નામનો જ્વાળામુખી પણ છે, જે રાત દિવસ ધુમાડાના ગોટેગોટ હવામાં છોડે છે

ભૌતિકરીતે જોઇએ તો ઍન્ટાર્કટિક એ એક બરફનું રણ છે, ત્યાં હવા તદ્દન સૂકી છે અને જમીન ઠરી ગયેલી છે ત્યાંના બરફની ઘનતા ઊંડાણના પ્રમાણમાં વધતી જાય છે પાંચ ફૂટ ઊંડે સુધીનો બરફ પાવડાથી ખોદી શકાય છે, પણ તેથી ઊંડેનો ખોદવો હોય તો સુરંગનો જ ઉપયોગ કરવો પડે છે વળી જેમ ઉષ્ણતામાન નીચું જાય છે તેમતેમ બરફનું કઠણપણું વધતું જાય છે આમ છતાં જ્યાં જ્યાં બરફ પીગળીને પાણીનું ખાબોચિયું થાય છે ત્યાં ત્યાં તરત જ વનસ્પતિ ઉત્પન્ન થવા માંડે છે ને નાનાંનાનાં જંતુઓ દેખાય છે

આવા આ હિમપ્રદેશ પર પક્ષીઓ ઘણા પ્રમાણમાં દેખાય છે એ એક કુદરતની અદ્દભુત લીલા ગણાય પૅંગ્વિન ને પેટ્રલ એ પક્ષીઓ ઉપરાંત સીલ નામનું જળચર પ્રાણી પણ ત્યાં છે આ પક્ષી તથા પ્રાણીઓની વિશિષ્ટતા એ છે કે તે માણસથી રજમાત્ર ડરતા નથી તેમનાં જાતભાઈઓ પૈકી કેટલાકને તેમની સમક્ષ મારી નાખવા છતાં બાકીનાઓ એ જ તટસ્થવૃત્તિથી ત્યાં ઊભા રહે છે અને નાસી જતા નથી ઍન્ટાર્કટિકના સીલ પ્રાણીઓ વિષે આશ્ચર્યની વાત એ છે કે જ્યારે તેમાનું કોઈ ઘાયલ થાય છે અથવા તેનો મૃત્યુકાળ પાસે આવે છે ત્યારે તે એ વિશાળ ખંડના અંતરાળમાં ૩૦ માઈલ જેટલું અથવા ૨૦૦૦ ફૂટ ઊંચા કોઈ પર્વત પર ચાલ્યું જઈ એકાંતમાં

રૉસ સમુદ્રમાં બરફનો વિકાટ વિસ્તાર 'આઈસબ્રેકર' સ્ટીમરોએ બરફનું પડ તોડીને પાડેલા ચીલા ઉપર આગળ જતી સ્ટીમરો

ગૌરવપૂર્વક મૃત્યુ પામે છે. પેટ્રેલ નામના પખીઓ તો ખાસ ઈંડા મૂકવા જ અહીં આવે છે ને એપ્રિલમાં પાછા ઉત્તરમાં દૂરદૂર ચાલ્યા જાય છે. માત્ર પેંગ્વીન અહીંનું કાયમી પખી. તે વસંતઋતુ આથવા ઉનાળામાં ઇંડા મૂકે છે. પણ તેની કિંગ પેંગ્વીન નામની જાત તો ખરા શિયાળામાં ઇંડા મૂકે છે. તેના ઇંડા મેળવવા માટે તો ત્રણ વૈજ્ઞાનિકો—વિલ્સન, બોવર્સ તથા ચેરીગેરાડે એ પોતાના જાન કુરબાન કરેલા, કારણ કે તેમની એવી માન્યતા હતી કે પખીઓ અને જમીન પર સરક્નાર સાપ જેવા પ્રાણીઓ વચ્ચેની જાતના ખૂટતો અંકોડો પેંગ્વિનના ઇંડામાંના અવિકસિત જીવમાંથી મળી આવે. તે મેળવવા માટે તદ્દન અંધારામાં, શૂન્યની નીચે ૬૦થી ૭૭ ડિગ્રી ઉષ્ણતામાનમાં પાંચ અઠવાડિયાં સુધી તેમને રહેવું પડેલું. પણ બરફના ભયંકર ઝંઝાવાતે તેમના તંબુઓ ઉડાવી દેવાથી તેમનો અંત આવ્યો.

આવા આ પ્રદેશ પર સંશોધન કરવું એ કંઈ જેવીતેવી વાત નથી. ભયંકર ઠંડી, મોટા તોફાનો અને સતત જોરદારરીતે ફૂંકાતો પવન, એ બધાથી રક્ષણ કરીને સંશોધન કરવાનું હોય છે. કો'ક દિવસ પવન ઓછો હોય તો વાદળાં અને ધુમ્મસ એવાં હોય કે કંઈ જ દેખાય નહિ. જ્યારે વાદળાં ન હોય ત્યારે પવન એવો સખત ફૂંકાતો હોય કે બહાર જઈ પણ શકાય નહિ. આમ કામ કરવા તથા વિમાન મારફત નિરીક્ષણ કરવા ઘણો જ ટૂંકો ગાળો રહે છે. મિનિટના બે માઈલની ગતિથી ફૂંકાતો પવન તો ઠંડી કરતાં પણ વધારે ત્રાસદાયક હોય છે. જો ભોગજોગે ત્યાંનો બરફ તમારા શરીરના કોઈ ઉઘાડા અંગ પર પડ્યો તો જાણે ચામડીને બાળી નાખતો હોય એવો અનુભવ થાય છે. ઉષ્ણકટિબંધમાં શ્વાસોચ્છ્વાસ લેતી વખતે દિવસની ૫૪ કૅલરી ગરમી વપરાય છે, પણ અહીં તો તે ૭૭ કૅલરી જેટલી વપરાય છે, કારણ અહીંની હિમશીતળ હવા શરીરમાં લેતાં પહેલાં તેને ૩૦થી ૪૦ ડિગ્રી ગરમ કરવી પડે છે, એટલું જ નહિ પણ તેને થોડી ભેજવાળી પણ બનાવવી પડે છે.

શરીરની ગરમી સચવાઈ રહે એ રીતે ત્યાં કપડાં પહેરવાનું તથા તંબૂઓ બાંધવાનું રાખવું પડે છે. તંબૂઓની દીવાલ કાપડના બે પડોની બનાવેલી હોય છે, જેની વચ્ચે ઇંચ હવાનું પડ હોય છે. હવા ઉષ્ણતાની મંદવાહક હોવાથી તંબૂને બહારની ઠંડી બચાવે છે અને અંદરની ગરમી સાચવી રાખે છે. ત્યાંના સખત પવન સામે ગરમ કપડાં તો કંઈ જ રક્ષણ આપી શકતા નથી. તેને માટે ખાસ પદ્ધતિએ વણેલું કાપડ તૈયાર કરવામાં આવે છે જે પવનને અટકાવવા સાથે શરીરમાંના પરસેવાની વરાળ બહાર કાઢી શકે છે. કપડાં તથા બીજાં સાધનો તદ્દન સૂકાં વાપરવાનાં હોય છે, કારણ અંદર શરીરમાંના પાણીના દરેક બિંદુનું તત્કાળ બરફમાં રૂપાંતર થાય છે. આ કારણસર રાતના સૂતી વખતે ખાસ જાતની બનાવેલી કોથળીમાં ભરાઈને સૂવાનું હોય છે. આમાં માથું એક વિશિષ્ટ જગ્યાએ ગોઠવવાનું હોય છે, જેથી નાકમાંથી નીકળેલા ઉચ્છ્વાસ પણ વાગે સુધી નીકળ્યા પછી જ બરફમાં રૂપાંતર પામે. ખોરાક પણ એવો લેવાના હોય છે જે શરીરને ખૂબ ગરમી આપે અને બધો જ પચી જાય.

આજથી ૧૦ ક્રોડ વર્ષ ઉપર આ પ્રદેશ હિમમય બન્યો તે અગાઉ ત્યાં ગરમી હોવી જોઈએ એમ શાસ્ત્રજ્ઞો માને છે. જો એમ હોય તો તે કાળની વનસ્પતિ તથા ખનીજ આદિ વસ્તુઓ બરફના તે પડની નીચે ઢંકાઈ રહી હોવી જોઈએ.

આવા આ નિર્મનુષ્ય પ્રદેશ પર પહોંચવાનો એક પ્રયત્ન બહુ પ્રાચીન કાળમાં થયો હતો. બીજો પ્રયત્ન ૧૬મી સદીમાં થએલો. પણ પ્રત્યક્ષ મનુષ્યે તે પ્રદેશ ઉપર પગ મૂક્યો હોય તો તે ૧૮મી સદીમાં. તે મનુષ્ય એટલે ઇંગ્લંડનો વિખ્યાત શોધક કૅપ્ટન કૂક. ઈ. ૧૭૭૩ની ૧૭મી જાન્યુઆરીએ એ ત્યાં પહોંચ્યો. ત્યાર બાદ બેલિંગ્શૉસન, વૉનબેલિંગ શૉગેન ત્યા ગએલા ઈ. ૧૮૩૩માં લેફ્ટેનન્ટ

ચાર્લ્સ વિલ્ક્સ ત્યાં પહોંચ્યો. પછી તો કૅપ્ટન રૉસે ત્યાં જઈ ત્યાંના કેટલાક ભૂપ્રદેશનું નિરીક્ષણ કરી આવી તેને પોતાના 'વિક્ટોરિયા આઈલૅન્ડ'નું નામ પણ આપી દીધું. ત્યાર બાદ આવ્યો સ્કૉટ, શૅકલ્ટન અને આમુંડસેનનો યુગ. સ્કૉટ અને શૅકલ્ટન તો બ્રિટનની રૉયલ નેવીના માણસો હતા. તેઓ આ ચડાઈ માટે ખાસ જહાજ બાંધીને ૧૯૦૦ની સાલમાં ઊપડેલા. ફરી ઈ. ૧૯૦૮માં શૅકલ્ટન અને ૧૯૧૦માં સ્કૉટ જુદા જુદા ત્યાં ગયેલા. ઈ. ૧૯૧૨માં આમુંડસન પણ ત્યાં જઈ આવેલો. (એની અત્યંત રસિક કથા તથા ચરિત્ર માટે જુઓ 'કુમાર' અંક ૫૭) પણ હવે તે યુગ પૂરો થયો છે. હવે તો વિમાનોનો યુગ આવ્યો છે. આ વિશાળ ખંડ શોધાયો ત્યારથી આજ સુધી કેવળ ૬૦૦ જ માણસોએ તેના કિનારે પગ મૂકેલો.

આવા આ પ્રદેશનું ભવિષ્યનું મહત્ત્વ ધ્યાનમાં લઈને દરેક દેશ ત્યાં સંશોધકો મોકલવાનું શરૂ કરે છે. આર્જેન્ટિનાએ દક્ષિણ અમેરિકાથી દક્ષિણ ધ્રુવ સુધી આવતા આ ખંડના પ્રદેશ પર પોતાનું સ્વામિત્વ જાહેર કર્યું છે. ચીલીનું પણ એમ જ કહેવું છે અને તે માટે તે મોટી તૈયારી પણ કરી રહ્યું છે. પ્રો. હૅન્સ ઑલ્મૅનના નેતૃત્વ નીચે સ્વીડન પણ પોતાના શાસ્ત્રજ્ઞો ત્યાં મોકલાવી રહ્યું છે. ઑસ્ટ્રેલિયાએ એક કાયમી વેધશાળા ક્યારની ય તે પ્રદેશ પર શરૂ કરી દીધી છે. રશિયાએ તો ત્યાં માછલાં પકડવાની પ્રવૃત્તિ પણ આરંભી દીધી છે. ૧૯૪૩માં ઇંગ્લૅન્ડે એક મોટી બ્રિટિશ સંશોધકોની ટુકડી ત્યાં મોકલેલી. તેમણે ગ્રેહામલૅન્ડ બેટ ઉપર રહી પાંચ ઠેકાણે સંશોધન કરેલું.

પણ ત્યાં વિશાળ પાયા પર સંશોધન અને ખેડાણ કરવાનું કાર્ય તો અમેરિકાએ કર્યું. ગયા વર્ષે ઍડમિરલ બાયર્ડના નેતૃત્વ નીચે ૧૩ મોટાં વહાણો સાથે ૪૦૦૦ માણસોની એક ટુકડી ત્યાં ઊપડી હતી. જેમાં ૩૦૦ તો વૈજ્ઞાનિકો હતા. (એ બાયર્ડના પ્રેરક ચરિત્ર માટે જુઓ 'કુમાર' ૨૪૮) આ ટુકડીએ આજ સુધી ત્યાં ઘણું મહત્ત્વનું સંશોધન કર્યું છે. વિમાનદ્વારા તેમણે હિંદુસ્તાનના કદના આજ સુધી અજાણ્યા પ્રદેશનું બારીક નિરીક્ષણ કર્યું છે, ૧૪૦૦ માઈલ લાંબો દરિયાકિનારો ખૂંદી વળી તેની સીમાઓ ઠરાવી છે, ને ૧૦ મોટી પર્વતમાળાઓ શોધી છે જેમાંની કેટલીક તો દુનિયામાં ઊંચામાં ઊંચી છે!

પણ આ નિર્જન બરફમય પ્રદેશ માટે જુદા જુદા દેશો આટલી દોડધામ શા માટે કરી રહ્યા છે? શું કેવળ શુદ્ધ સંશોધન કરવું એ જ એમનો હેતુ છે? ના. સ્વાર્થ વગર મૂર્ખ પણ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી એવું એક શાસ્ત્રવચન છે. તે અનુસાર તે પ્રવૃત્તિ પાછળ તેમનો અનેક દૃષ્ટિથી સ્વાર્થ રહેલો છે. પહેલો તો એ, કે જેમ ઉત્તર ધ્રુવના પ્રદેશની શોધથી એક મહત્ત્વના લશ્કરી તેમજ બીજી દૃષ્ટિએ મોકાના સ્થળની શોધ થઈ, તેમ આ ઍન્ટાર્કટિકની શોધથી પણ એવું જ મહત્ત્વનું સ્થળ જગતના નકશા પર નિર્માણ થાય તો નવાઈ નહિ. એ દૃષ્ટિથી તેના પર જેમ બને તેમ વહેલા સ્વામિત્વ મેળવી લઈ પગ જમાવવાનો ઉદ્દેશ દરેક દેશનો હોય એ સ્વાભાવિક છે. બીજું કારણ છે ત્યાં મળી આવતી વ્હેલ માછલી. આ જંગી માછલીના શિકારમાંથી ઘણી મોટી આવક થાય છે. ગયે વર્ષે તેના તેલમાંથી જ ૬ કરોડ ડૉલર ઊપજેલા!

વળી ત્યાં કોલસો, લોઢું, તાંબું, સોનું આદિ ખનીજ દ્રવ્યોના પણ મોટમોટા ભંડાર હાથ લાગવાનો સંભવ છે. પણ તેમાં યે, જેને કારણે બીજા મહાયુદ્ધનો અંત આવ્યો અને ત્રીજું મહાયુદ્ધ જાગવાનો સંભવ છે તે ઍટમબૉંબ બનાવવામાં જરૂરી એવું જે યુરેનિયમ મેળવવાને દરેક દેશ આજે પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે, તે યુરેનિયમ મોટા પ્રમાણમાં ત્યાં મળવાનો સંભવ હોવાથી દરેક દેશ તે માટે દોડાદોડી કરે એમાં આશ્ચર્ય શું? પણ ત્યાંથી યુરેનિયમ મળવું ઘણું મુશ્કેલ છે. એમ ધ્રુવપ્રદેશ સંશોધક સંસ્થાના સ્થાપક પ્રો. ફ્રૅન્ક ડેબેનહામનું કહેવું છે, કારણ ત્યાં બરફનું પડ જ એટલું જાડું છે કે ઍટમ બૉંબનો ત્યાં વરસાદ વરસાવવામાં આવે તો પણ તે ૧ માઈલ જાડું પડ ભેદી શકાય નહિ! આમ ત્યાં કોઈ પણ ખનીજ માટે ખાણ ખોદવી કેવી રીતે એ એક મોટો પ્રશ્ન છે.

પણ કેવળ સંશોધનની દૃષ્ટિથી તે બરફાચ્છાદિત પ્રદેશનું ઘણું મહત્ત્વ છે. પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે અને ક્યારે થઈ, તેના પર જીવન કેમ પાંગર્યું ઇત્યાદિ અનેક મહત્ત્વની બાબત પર આ પ્રદેશ પ્રકાશ નાખી શકશે. ત્યાંના બરફના જાડા પ્રદેશ નીચે કરોડો વર્ષોથી દટાઈ રહેલો પ્રદેશ ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓને ઘણુંઘણું કહી શકશે અને તેમને માટે ભૂતકાળનું અવલોકન કરનાર એક દૂરદર્શક યંત્ર (*Telescope*)ની ગરજ તે સારશે.

આમ આજસુધી મનુષ્યજાતિને માટે અજ્ઞાત એવા આ પ્રદેશની સહાયથી ભૂતકાળના અનંત વર્ષોનો ભેદ ઉકેલાય તો નવાઈ નહિ.

૩૦૦મા અંકની તમારી નકલ સલામત મેળવવા માટેની યોજના પૃ. ૩૪૨ ઉપર વાંચો

નવાં પુસ્તકો

ચન્દ્ર અનેક ચિત્રો તથા આકૃતિઓની સહાયથી ચન્દ્રને લગતી અભ્યાસપૂર્ણ વિસ્તૃત માહિતી આપવા સાથે અંતમાં ચન્દ્રલોકની કાલ્પનિક રોમાંચક મુસાફરી આપી ગુજરાતના ખગોળ સાહિત્યમાં એક અગત્યનો અને મહત્ત્વનો ઉમેરો કરતું ઉપયોગી પુસ્તક લે૦ છોટુભાઈ સુથાર. પ્ર૦ ખગોળવિદ્યાના પ્રચારનો સ્તુત્ય પ્રયાસ કરતું ગુજરાતનું એકમાત્ર તારકમંડળ ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી, આણંદ, રૂ. ૩. **ગગનરાજ** કલ્પનાપ્રિય કિશોરોના પ્રિય લેખક જુલે વર્નના 'Clipper of the Cloud' નામના રસિક પુસ્તકનો અનુવાદ, કરનાર મૂળશંકર મો. ભટ્ટ પ્ર૦ ગ્રામ દક્ષિણામૂર્તિ આંબલા, સોનગઢ, મુખ્ય વિક્રેતા ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ. ૨.૦૦, **ભાલણનાં પદ** વાત્સલ્યરસમાં હિંદભરમાં અજોડ ગણાતા ગુજરાતના આદિ કવિ સમા ભાલણ [illegible] રામ તથા કૃષ્ણની બાળલીલાને લગતાં, વાત્સલ્યથી છલકાતાં પદો ટિપ્પણ તથા ભાલણના જીવન અને કવન પર ઉપયોગી નોંધ સાથે સંપાદક જેઠાલાલ નારાયણ ત્રિવેદી, પ્ર૦ જીવનલાલ અમરશી મહેતા, પીરમશા રોડ, અમદાવાદ, ૩.૦૦, **લૂઈ પાશ્ચર** ફ્રાન્સના જગવિખ્યાત વિજ્ઞાનીનું વાર્તારૂપે લખાયેલું રસમય ને પ્રેરક ચરિત્ર લે૦ ડૉ. નરસિંહ મૂ. શાહ, પ્ર૦ ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૨.૦૦, **પરદેશીના પગલે** એક દ્વિઅંકી નાટક લે૦ કિશોર વેદ પ્ર૦ મોરબી સાહિત્ય કલા મંદિર, મોરબી, ૧.૪૦, **કાનન-કલ્લોલ** શેક્સપિયરના વિખ્યાત નાટક 'ઍઝ યૂ લાઇક ઇટ'નું ગુજરાતી વાતાવરણમાં રૂપાંતર, પશ્ચિમના નાટકોના વિકાસ તથા શેક્સપિયરની નાટ્યપ્રવૃત્તિને લગતા અભ્યાસપૂર્ણ લેખ સાથે નિયોજક આપાભાઈ મોતીભાઈ પટેલ, પ્ર૦ એમ. સી. કોઠારી બુકસેલર્સ ઍન્ડ પબ્લિશર્સ કોઠી-વડોદરા, ૨.૪૦, **ગીતા ગુંજરી** શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો સમશ્લોકી સરળ અનુવાદ લે૦ શ્રી ચરણતીર્થ મહારાજ, પ્ર૦ રસશાળા ઔષધાશ્રમ ગોંડલ, કાઠિયાવાડ

માનવજાતની આજની જીવનધારક ને પ્રગતિસાધક ધાતુ લોઢું

આજે ઉદ્યોગોના દરેક ક્ષેત્રમાં લોઢાનો ઉપયોગ એટલો તો સર્વવ્યાપી છે કે જો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ફરી ગીતા બોલે તો તેમાં 'ધાતુઓમાં હું લોઢું છું' એમ કહે તો ખોટું નહિ! દુનિયાનો એક પણ ઉદ્યોગ એક પણ ક્ષેત્ર અને એક પણ વસ્તુ એવી નહિ હોય કે જેમાં સીધી યા આડકતરી રીતે લોઢાનો ઉપયોગ નહિ થતો હોય. આજની ભૌતિક સંસ્કૃતિનો પાયો જ લોઢું છે. હળ, પંપ ને ટ્રૅક્ટર ઇત્યાદિ ખેતીના સાધનો, મોટર, એરોપ્લેન ને આગબોટ વગેરે વાહનવ્યવહારના સાધનો, સોય, સીવવાનો સંચો ને ચપ્પુ જેવી રોજિંદી જરૂરિયાતની વસ્તુઓ, અને જેના વિવિધ ઉપયોગને લીધે આ વીજળીયુગ કહેવાય છે તે વીજળીના સાધનો વગેરે માનવજાતના જે કાંઈ સૈભવ ગણાય છે તે સર્વે લોઢાને આભારી છે.

માનવજાતે લોઢાનો ઉપયોગ ક્યારથી કરવા માંડ્યો એ હજુ ચોક્કસ નથી. પણ એટલું ખરૂં કે જ્યારે મનુષ્યો જંગલી અવસ્થામાં હતા ત્યારે પહેલાં પથ્થરના ઓજારો વાપરતા. ત્યાર પછી તેમણે જે ધાતુ ઉપયોગમાં આણી તે લોઢું. પણ લોઢનો સહુ પહેલો વિપુલ ઉપયોગ જો ક્યાંય થયો હોય તો તે હિંદુસ્તાનમાં. પ્રાચીન કાળમાં વિજ્ઞાનની શાખા-ઉપશાખામાં હિંદ જ મોખરે હતું. આ બીના તો અનેક વિદ્વાનોએ હવે સપ્રમાણ સિદ્ધ કરી છે. ઇજિપ્તના પીરામીડમાંથી મળી આવેલી તલવારો પણ હિંદની જ બનાવટની છે એ જ સાબિત કરે છે કે આજથી ૫૦૦૦ વર્ષ પહેલાં પણ હિંદમાં લોઢાનો ઉદ્યોગ પૂર્ણપણે ખીલ્યા હતો. દમાસ્કસની વિખ્યાત તલવારો પણ હિંદુસ્તાનમાં જ તૈયાર થએલા લોઢામાંથી બનાવવામાં આવતી. કુતુબમિનાર પાસેનો ઇ. ૩૩૦ની સાલમાં બનાવવામાં આવેલો, ૨૩ ફૂટ ૮ ઇંચ ઊંચો જાણીતો લોહસ્તંભ પણ હિંદના લોહઉદ્યોગની જ્વલંત સિદ્ધિનો સૂચક છે.

લોઢું શુદ્ધ રૂપમાં કુદરતમાં નથી મળી આવતું નથી એ જાણીને ઘણાને આશ્ચર્ય થશે. માત્ર આકાશમાંથી જે તારા આ પૃથ્વી પર ખરી પડે છે તેમનામાં થોડું શુદ્ધ લોઢું મળી આવે છે. બાકી તો તે બીજા પદાર્થો જેવા કે ગંધક, કાર્બન, પ્રાણવાયુ ઇત્યાદિ સાથે સંયુક્ત અવસ્થામાં જ મળી આવે છે. આથી જે માટીમાં યા ખનીજ પદાર્થમાં લગભગ ૫૦ ટકા જેટલું લોઢું મળેલું હોય તેની માટી ખોદી કાઢીને તેમાંથી લોઢું જુદું પાડવામાં આવે છે. શરૂઆતમાં આ ક્રિયા માટેના સાધનો અધૂરા અને અવિકસિત હોવાથી લોઢાનું ઉત્પાદન ઘણું મોંઘું થતું. પણ હાલ તો વિજ્ઞાને લોઢાના ઉત્પાદનના એવા તો અદ્યયાવત્ સાધનો શોધ્યા છે કે આજે રોજનું લાખો ટન લોઢું ઉત્પન્ન કરી શકાય છે. પૃથ્વી પર લોઢું વિપુલ પ્રમાણમાં મળી આવે છે તેનું કારણ એ છે કે પૃથ્વી જે પદાર્થોની બનેલી છે તેમાં લોઢાનો નંબર ચોથો આવે છે. પૃથ્વીમાં ૫.૦૬ ટકા લોઢું રહેલું છે.

લોહમિશ્રિત પદાર્થ (Iron oxide ore)માં પ્રાણવાયુ અશુદ્ધિરૂપે રહેલો હોય છે. તેને દૂર કરવા પ્રથમ તો અશુદ્ધ લોઢાને કોલસા (coke)ની સાથે ગરમ કરવામાં આવે છે. આ ક્રિયા ૧૦૦ ફૂટ ઊંચી એક મોટી ભઠ્ઠી (Blast furnace)માં થાય છે. તે ભઠ્ઠીમાં અશુદ્ધ લોઢું (Iron ore), કોલસો (coke) અને ચૂનો નાખી ગરમ કરવામાં આવે છે. જ્યારે તે બધું ગરમ થતું હોય છે તે વખતે ભઠ્ઠીમાં ખૂબ જોસથી ગરમ હવા છોડવામાં આવે છે. આ ક્રિયાથી અશુદ્ધ લોઢામાં રહેલો પ્રાણવાયુ જુદો પડે છે, જ્યારે બીજી અશુદ્ધિઓને ચૂનો જુદી પાડે છે, ને સ્લૅગ નામનો પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ક્રિયા વખતે ભઠ્ઠીમાં ૧૮૦૦ ડિગ્રી સેન્ટિગ્રેડ જેટલી ભયંકર ગરમી ઉત્પન્ન થતી હોવાથી લોઢું પ્રવાહી થઈ ને નીચેની બાજુએ ભેગું થાય છે, જ્યાંથી એક જુદી નળી દ્વારા તેને કાઢી લઈ તેના લંબચોરસ ગઠ્ઠા ઢાળવામાં આવે છે. આ કાચું લોઢું (pig iron) હજુ પૂરેપૂરું શુદ્ધ નથી હોતું. તેમાં ૩થી૪ ટકા જેટલી કાર્બનની અશુદ્ધિ હોય છે. એક ભઠ્ઠી આખું રોજનું ૧૦૦૦ ટન લોઢું ઉત્પન્ન કરી શકે છે. તે માટે સામાન્યરીતે ૨૦૦૦ ટન અશુદ્ધ લોઢાની માટી (Iron ore), ૮૦૦ ટન કોલસો, ૫૦૦ ટન ચૂનો ને ૪૦૦૦ ટન હવાની જરૂર પડે છે.

પણ આ કાચું લોઢું તેમાં રહેલી કાર્બનની અશુદ્ધિને લીધે ખૂબ બરડ હોય છે. તેથી આપણા ઉપયોગમાં આવી શકે તેમ હોતું નથી. તેની અશુદ્ધિ ઓછી કરવા માટે લોઢાના તે ગઠ્ઠાઓને ફરીથી ઓગાળવામાં આવે છે. આમ કરવાથી તેમાંની અશુદ્ધિ બળી જઈ માત્ર ૨ ટકા જેટલી અશુદ્ધિ રહે છે. આ સાફ કરેલા લોઢાને ઘડતર લોઢું (Cast iron) કહે છે. તેમાંથી જ મોટા બીમ તથા એંજિનોના સીલિન્ડર, વીજળીના થાંભલા, પાણીના નળ વગેરે બનાવાય છે.

પણ આપણા ઉદ્યોગો તથા રોજિંદા જીવનમાં જે વધુ મોટા પ્રમાણમાં વપરાય છે તે તો આ ઘડતર લોઢું નહિ પણ ગજવેલ કે પોલાદ. એ બનાવવા માટે ઘડતર લોઢામાં જે ૨ ટકા જેટલી કાર્બનની અશુદ્ધિ હોય છે તે પણ દૂર કરવાની હોય છે. આ ક્રિયા માટે બે પદ્ધતિઓ પ્રચલિત છે: (૧) બેસેમર કન્વર્ટર પ્રોસેસ—Bessemer Converter Process, (૨) ઓપન હાર્થ પ્રોસેસ—Open Hearth Process. પહેલી પદ્ધતિમાં એક મોટા વાસણમાં ઘડતર લોઢાને ૧૬૦૦ ડિગ્રી ગરમીએ ગરમ કરી તેમાંથી પૂર જોસમાં હવા પસાર કરવામાં આવે છે. આથી લોઢામાંનો રહ્યોસહ્યો કાર્બન બળી જાય છે અને શુદ્ધ ગજવેલ (Steel) નિપજે છે. આ ગજવેલ પણ સંપૂર્ણરીતે શુદ્ધ નથી હોતી, તેમાં ½ ટકા જેટલી કાર્બનની અશુદ્ધિ રહે છે જ. બીજી પદ્ધતિમાં મોટા તાવડામાં ઘડતર લોઢાને લોઢાના કાટ (આયર્ન ઑક્સાઈડ) સાથે ગરમ વાયુઓ દ્વારા તપાવવામાં આવે છે. આ ક્રિયાથી પણ આયર્ન ઑક્સાઇડ ઘડતર-લોઢામાંના કાર્બનને દૂર કરે છે.

ગજવેલમાં પણ જે ½ ટકા જેટલી કાર્બનની અશુદ્ધિ હોય છે તેને પણ જો ઓછી કરવામાં આવે તો તેથી વધુ નરમ પ્રકારનું લોઢું wrought iron બને છે. હજી યે ૧૦૦ ટકા શુદ્ધ લોઢું બનાવવામાં તો વૈજ્ઞાનિકો સફળ થયા નથી. જો કે ૯૯.૯૯ ટકા જેટલું શુદ્ધ લોઢું તો તેમણે તૈયાર કર્યું છે. લોઢામાં કાર્બનની અશુદ્ધિ ૧ થી ૪ ટકા જેટલી અત્યંત અલ્પ પ્રમાણમાં હોવા છતાં પણ તે લોઢાના ગુણધર્મમાં ફેરફાર કરવામાં ખૂબ મોટો ભાગ ભજવે છે.

લોઢામાં સખતપણું ચિકાશ વગેરે આણવા તેમાં બીજી ધાતુઓનું મિશ્રણ મેળવવામાં આવે છે. તેને ખૂબ ચિકટ ને ટકાઉ બનાવવા તેમાં નિકલ અને ક્રોમિયમ ઉમેરવામાં આવે છે. આવું મિશ્ર લોઢું લશ્કરી જહાજોને બખ્તરનું પડ ચડાવવામાં ઉપયોગી છે. લોઢામાં ૧૩ ટકા મૅંગેનીઝ ઉમેરવાથી એવી સખત મિશ્ર ધાતુ તૈયાર થાય છે કે

ને વિકાસ ને પ્રગતિ પામી કે જેમાંથી કૅમેરા વાપરનારા માટે નવું પ્રેરણાગ્રંથ પૂરું પડ્યું.

ગજરાતમાં કુમારે પહેલી જ વાર ફોટોગ્રાફીનું મહત્ત્વ આંકી નિયમિત આ તરીકે દાખલ કરી અને કુમાર કૅમેરા ક્લબ ... મારી ફોટો મંડળ ફોટોગ્રાફીના પ્રયોગો અને ચિત્રપ્રસારને ફેલાવવા માંડ્યું. કુમાર કાર્યાલયમાં તેને અંગે શિખાઉ ફોટોગ્રાફરો માટે ડાર્ક રૂમ રસાયણો ને કૅમેરા વગેરેની સગવડ ગોઠવણ રાખવામાં આવી હતી. તે પછી ... નિહારિકા મંડળ સ્થપાયું જેમાં મેમ્બર બનવાને માટે તેના સ્થાપનકાળથી ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક તેના પ્રમુખ તરીકે સેવા આપ્યા કર્યું હતું. ... મૂળ કેળવણીના અંશ ... નિહારિકાના આશ્રમમાં લેતા ફોટોકલાનાં અભ્યાસી થયા છે.

ફોટોગ્રાફી એ કૅમેરા વડે સધાતી માત્ર પ્રકારની આલેખનશક્તિ જ નથી, પણ તે જ તેની દૃશ્ય કલાઓમાં સર્જનાત્મક કાવ્ય પણ પ્રતિભાનું દર્શન કરાવતી સાધના તરીકે સ્થાન પામી છે. બીજી કલાઓની પેઠે તે સૌંદર્યભાવોના નિરૂપણ માનસિક સંવેદન સર્જન વડે ઉચ્ચ વસ્તુ પ્રગટ કરી શકે છે.

ઉત્તમ ચિત્ર માત્ર કૅમેરા વસાવ્યો કે ... જન્મ ... ફોટોગ્રાફી ... જોઈએ. સર્જનાત્મક વિચાર બુદ્ધિ ને ... કલાકાર પોતાના મનકે દૃશ્યને ... શકે છે ને ગોઠવણી તેની કૃતિને કલાકૃતિમાં મૂકી શકે તેમ છે. કેવળ સાધનો અને ક્રિયા ... નથી થઈ જતી નથી.

ફોટોગ્રાફી એક દૃશ્ય કલા છે અને બીજી દૃશ્ય કલાઓ ... જેમ તે દેશની સંસ્કૃતિ અને સરકાર ... વાહન બનવાની પૂરી શક્યતા ધરાવે છે. તેથી તે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં ઉત્તેજન અને સન્માન મેળવવાનો હક ધરાવે છે. તેના વિકાસ અને સંવર્ધન માટે હાથી વિદ્યાશાખા ... દેશમાં જરૂર છે. ... ફોટોગ્રાફી દ્વારા શિક્ષણ અને સંસ્કાર ... પ્રમાણે તેમ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનું ... થઈ શકાય છે. પ્રજાની રસદૃષ્ટિ કેળવવા અને ... પર પ્રેમ ... ફોટોગ્રાફીના ઉપાસકો રાષ્ટ્રજીવનના ખૂણે ખૂણે નજર નાખી ભાવપૂર્ણ કલાપૂર્ણ ચિત્રો રજૂ કરતા રહેશે તો જનતા તેમાં પોતાનું સચ્ચું ... પ્રતિબિંબ જોઈ શકશે. આપ ... પ્રીતિ ... જે ...

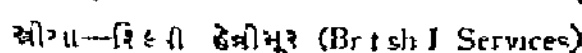
અને હેતુથી ચિત્રો મુકાય છે તો ... રસિક દર્શક અને વિચારવાન ... ફોટોચિત્ર ... સમ્મેલનમાં આપી શકશે ... ફોટોગ્રાફીમાં ફોટોચિત્રકળા આગળ વધી શકે તેમ છે, પણ તેમાં સિદ્ધહસ્ત કલાકારો ... જ અગત્ય છે.

ફોટોગ્રાફીના પ્રદેશમાં હવે ... પ્રકાર આ વાત થઈ રહ્યો છે તેથી ચિત્રનિર્માણના સિદ્ધાંતો ... આયોજન ... હશે. તેની પરિભાષા ... ફોટોગ્રાફી તેના ... સ્વરૂપ ... ગોઠવીને ચિત્રપાર કરતાંયે આગળના પ્રદેશો ... સૃષ્ટિની જડી શોધમાં ... રંગ ફોટોગ્રાફી પ્રવેશ કરે નો નવ ઈ નહિ.

હવે તો હજારો માણસો ફોટોગ્રાફીના ક્ષેત્રમાં ઊતરી પડ્યા છે. પણ એટલું નક્કી કે અલ્પ દૃષ્ટિના માણસો જ આગળ રહેશે. જે ફોટોકલાકાર કલ્પના ઉત્તમ અભિરુચિ ... અને અનુભવ સાથે ... કૌશલ્ય ને બુદ્ધિ ધરાવતો હશે તે જ દૃશ્ય કલાઓની અપારસેવા કરી શકશે. ... એ નહિ, પણ એવાઓના અભ્યુદય માટે બેશુમાર તકો અને વિશાળ ક્ષેત્ર સાદ દેતાં ઊભાં છે.

[અમદાવાદના ફોટો ચિત્રકલા મંડળ નિહારિકાના આશ્રય અખિલ ભારતીય પ્રદર્શનનું ઉદ્ઘાટન કરતાં આપેલું વ્યાખ્યાન]

કલાપ્રકાર

સીતા—શિલ્પી હેન્રીમૂર (British Services)

કોઈપણ વસ્તુ કે દૃશ્ય, જેવાં દેખાય છે તેવાં જ આલેખવાં નહિ પણ એના દર્શનથી મનમાં જે દૃશ્ય ... જે ભાવ ઉદ્ભવે છે તે ઉતારી બતાવવી એ પ્રકારનું કલાવિધાન પ્રાચીન કાળની માફક આ યુગમાં પણ જે ફરી પ્રવર્તવા માંડ્યું છે તેનાં ઉદાહરણ તથા સમાલોચના વિવેચન અમે અવારનવાર કુમારમાં આપતા રહ્યા છીએ. આ અંકના ... કુ ... શિલ્પ ... દીવાન ... નું શિલ્પ એ પ્રકારના ભાવસર્જનનો ... જે એવાં વિધાનમાં બહુ રસ અથવા સમજ ન પડતી હોય તેમને પ્રવેશ કરાવવા માટેનું સુંદર ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. કેમકે આવા પ્રકારમાં ઘણીવાર જે ચવિત્રા ... જોવા મળે છે તેવું નજરને ... આગળ આ ... દર્શન આ શિલ્પનું નથી. ... કલાકારની મનોસૃષ્ટિ ... રૂપની જે એક મધુર છાપ પડી છે તેના માધુર્યના જ માત્ર તત્ત્વોને સાદી રીતે એમાં ઉતારી બતાવ્યાં છે.

એમાં ચહેરાના આંખ મોં નાક હાથ કે પગના આંગળા કે વાળની સેંથી ઉતારી બતાવી નથી. કચુકીનો નિર્દેશ પણ કર્યો નથી. ચણિયાના ઘેરની ... રચના ... દર્શાવવા માટે જરૂરી તેટલી જ દર્શાવી છે. એને ... વિગતો ... જે સમગ્ર રૂપની માધુર્યમૂર્તિ ઉતારી છે તેના દર્શનમાં વિક્ષેપ ... થઈ પડે!

એમાં તો ... નર્તકીના દેહે જે લોલ હિલ્લોળ લીધો એની ડોક જે ... એના દેહના ... આગળથી બે સામસામી દિશાઓમાં લાવણ્યભરી રેખાઓમાં ... જે ... તેની પ્રવાહિતાને ... સ્થિર કરવાનો

પ્રયત્ન કર્યો છે ગહેરા રંગો અને વસ્ત્રપરિધાન, ઉદર ને નિતંબ ચણિયાનો ઘેર ને કમરબંધ રચતા હોય એ સ્થળોએ માધુર્ય શી રીતે લીન રેખી રહી છે એનું માત્ર દર્શન કલાકારો કરાવતું છે અને તે એવી સહજતાથી કરાવ્યું છે એ કંઈ નકલી હતી ચહેરેમોહરે કેવી હતી એ વસ્ત્રોના રંગ ન વિગત કેવા હતા વગેરે સાથે દર્શકને કાંઈ નિસ્બત નથી જોનારને પણ કાંઈ તેની નિસ્બત હોતી નથી ચિત્તના ફલક પર જે ચોટદાર છાપ પાડે છે તે તો તેમાં રહેલું નૃત્યનું શાશ્વત તત્ત્વ એ તત્ત્વ શિલ્પીએ આગે ઉતારી લીધું ને એને રસનું એક અક્ષયપાત્ર બનાવી દીધું એ મૂર્તિ ઘરમાં કોઈ સુંદર સ્થળે રાખો અગર એવી જગ્યાએ રોજ જેના નજર પડતી હોય ત્યાં રાખો, અને સદાકાળ તમારી આંખો અને ચિત્તને માધુર્યનું સુખ આપ્યા કરશે

પોતે સંવેદન પામેલા સૃષ્ટિનાં દર્શનોમાંના એનાં શાશ્વત તત્ત્વનું જ માત્ર દર્શન કરાવવું, એ તત્ત્વની જે જે કંઈ વેગભરી ચોટદાર છાપ પોતાના મનના ફલક પર અંકાઈ હોય તે જ માત્ર ઉતારી બતાવવી અને એની એ ચોટને ઉતારવા જતાં એ શાશ્વત તત્ત્વો તેના મૂળ રૂપમાં પકડવા જતાં બીજી વિગતો જો વકાઈ જતી હોય અસ્પષ્ટ બની જતી હોય કે ભલે કદાચ પહેલી નજરને બેડોળ લાગે એવી બની જતી હોય તો તેમ પણ બનવા દેવું એની પરવા ન કરતાં પોતે તો પેલા શાશ્વત તત્ત્વને જ ઉતારવામાં મથવું એ પાકી માન્યતા ઉપર યુરોપ અમેરિકાના ઘણા ચિત્રકારો શિલ્પકારો મુસ્તાક રહીને અર્ધસ્વપ્નસૃષ્ટિ જેવા પોતાની ચિત્તસૃષ્ટિના દર્શનો જ ઉતારવા આગ્રહ રાખે છે એમાંથી જે વિવિધ શૈલીઓ પ્રકારો, પંથો આદિ ત્યાં પ્રવર્તે છે તેની વિગતમાં અહીં નહિ ઊતરીએ, પણ કુ૦ શકુન્તલાબાઈએ નું રૂપક શિલ્પ જોયા પછી એ જ પદ્ધતિને અનુસરી પણ દર્શનની વિચિત્રતામાં એનાથી ઘણું યે આગળ જતું ત્યાંની પ્રવર્તમાન પદ્ધતિનું અંક ઉદાહરણ સાથોસાથ જોઈ લઈએ

હમણાં થોડા માસ પર ઈંગ્લંડમાં કલાપ્રદર્શનનો એક નવો પ્રકાર યોજાયો હતો સામાન્યરીતે પ્રદર્શનો તો ચિત્રાલયોમાં કે મોટા ટાઉનહૉલોમાં ભરાય છે ચિત્રોના પ્રદર્શનો તો એવા સ્થાને જ હોય અને મૂર્તિઓ તથા શિલ્પના પ્રદર્શનો પણ એવા સુરક્ષિત સ્થાને જ રખાય છે પણ યુરોપ અમેરિકાના બીજા દેશોમાં તો નગરઉદ્યાનો આદિ જાહેર સ્થળોમાં જનસામાન્યના રસાસ્વાદ માટે વિપુલતાથી શિલ્પમૂર્તિઓ ગોઠવાય છે ઈંગ્લંડમાં (કે આપણે ત્યાં આજે) એ રીતે રખાતી નથી પ્રાચીનકાળમાં તો આપણાં દેવમંદિરો અને મહાલો લોકસંપર્કના સ્થળો શિલ્પથી ભરચક રહેતાં

લંડનના બૅટરસી પાર્ક નામના જાણીતા ઉદ્યાનમાં થોડા સમય પર ઈંગ્લંડના મિનારનો તથા કલાકારોમાંની કેટલીક ઉત્તમ શિલ્પકૃતિઓ જનસમાજને જોવા માટે ખુલ્લા આકાશ નીચે અને બગીચાના મનોરંજક વાતાવરણની રચનામાં સુઘટિતરીતે ગોઠવીને મૂકવામાં આવી હતી અને તેનું દર્શન જનતાને ચિત્રાગારોમાં કૃત્રિમ પ્રકાશ તથા બંધિયાર વાતાવરણમાંના શિલ્પદર્શન કરતાં અનેક રીતે વધુ રંજક અને સુખદ બન્યું હતું નીલા આકાશ નીચે લીલી વૃક્ષરાજિ અને વિવિધરંગી ફૂલછોડો વચ્ચે મુક્ત પવનમાં

ઘોડાનો શિકાર કરવા ટાંપી રહેલ સિંહ ચિત્રકાર ગ્રબ્ઝ (B I Services)

તેજસ્વી સૂર્યપ્રકાશમાં ન્હાતાં આ શિલ્પો કોઈ અભિનવ રસ આપી રહસ્ય દાખવતાં લાગ્યાં હતાં એ રડાઓમાંના સ્થિર શિલ્પો અહીં નિસર્ગ વચ્ચે જાગે ચેતનામય બન્યાં હતાં

એમાં રજૂ થયેલાં શિલ્પોમાં આપણે શરૂમાં વિચારી ગયા તે પ્રકારના, માનવજીવનના દર્શનો અને ભાવોના શાશ્વત રૂપો પ્રકટ કરવામાં અગ્રણી ગણાતા ઈંગ્લંડના શિલ્પીઓ પૈકી હેન્રી મૂરનું ત્રણ સ્ત્રીઓનું જે સમૂહશિલ્પ રજૂ થયું હતું તે એ કલાપ્રકારના એક નમૂના તરીકે અહીં સાથ પ્રકટ કર્યું છે આપણને પહેલી નજરે તો માથા

હાડપિંજરનો અભ્યાસ રેખ્બ્ઝ (B I Services)

ગણેશની વિનો વિના નમ કિ ... નિત્રુ સા છે પણ ગ ... ૧૯૩૦ના અંત સુધી રોથી વધુ નકલો ... પાડી ગયા હતી ... નાકૃતિ ... (જુઓ ચિત્ર ...)

આ રીતે અંતઃકરણમાંથી પ્રેરેલાં અને સામાન્ય માનવ કદ કરતાં અતિ ઘણાં મોટાં કદનાં ચિત્રોવાળાં એ ગ્રંથોમાં વિના સંદેહ રહેલાં ... શાશ્વત ... સ્થાયી રૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે ... જરા ... કરીને વચમાં ... અનંત આકાશના તથા મુક્ત પ્રકાશમાં ... પરમ શુદ્ધમાં વાતો ... ની ઊભેલી ... સ્ત્રી ... વચ્ચે ... ઈશ્વર ... અને છતાં મનને અજબ વશ કરી મૂકનારો ... અને સાથો ... ઉદાત્ત આકાર આપી રહ્યા છે તે આજ ... અનંત કાળને માટે આસરકારક રહેશે ... સદીમાં ... પ્રકારની ... કદાચ રોથી મોટા ... શિલ્પકૃતિ ... એ કલાવિવેચકનું મંતવ્ય છે.

હવે ... આ પ્રકારને ... છે તેનાથી તદ્દન વિરુદ્ધ જ દિશામાં કલાકાર ... ઉપર જણાવેલા પ્રકારમાં ... પ્રકાશ ... ની ભાવતત્ત્વને ... જ પ્રાધાન્ય આપીને (વિગતોને ભોગે ... ઓછોવત્તો ભય વહોરીને પણ) તેને મૂર્ત કરવાના પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, ત્યારે યુરોપની ... ચિત્રકળા ... એક સમય એવો ... આવેલો કે જ્યારે દૃશ્યસૃષ્ટિની ... ઝીણી વિગતો તેના ... રંગ ... આલેખી બતાવવામાં જ ... ને શ્રેષ્ઠ હેતુ ... માનવ, પ્રાણી કે વનસ્પતિસૃષ્ટિના ... ઉપાંગ ... તેની રેખા, શિરાઓ ... ઠેઠ વાળ સુધીની બારીક વિગતો ... અંતિમ કક્ષા સુધી તાદૃશ રૂપમાં ઉતારવામાં જ કલાનું કર્તવ્ય ગણાતું ... કલાકારો કુદરત ... સૃષ્ટિની ઝીણી વિગતો ... ઉતારતા જ ... પ્રાણી ... ના ... આકારોની તાદૃશ સ્થિતિનો ખ્યાલ ... માટે તેમણે શરીરના સ્નાયુઓ ... અસ્થિરચના ... અભ્યાસ કરતા ... શરીરરચના (anatomy) ના ... કલાકારોએ ... ની કૃતિઓનો પરિચય એ કલાપ્રકાર સમજવા માટે ...

... રંગદર્શી અને ભાવવ્યંજક ચિત્રો ... નારા ... કલાકારોની ... તેનું નામ ... નથી ... સામાન્ય ... શિકારચિત્રોના ... (સ્પોર્ટિંગ ...) તરીકે ... છે અને શિકારચિત્રો ... ભીંતની ... સમાય છે ... તેમાંથી ... સ્થાયી ભાવ ... પ્રકટ થવાને બદલે ... સુંદર ... હરણ, ટોળાબંધ કૂતરા લઈને ... શિકાર નીકળેલા ઘોડેસવારો અથવા ઊડતાં ... પર નિશાન લેતા શિકાર શોખીનોના ... હોય છે.

... એ પ્રકારમાં ... અભિવ્યક્તિ દૃષ્ટિએ ... કરતાં વધુ સ્થાયી ભાવ ... અને અચેતન સૌંદર્ય પ્રકટ કરતાં જે ચિત્રો આલેખ્યાં તે પૈકીનું ઘોડાનો શિકાર કરવા ... રહેલા સિંહનું આ ... ચિત્ર ... તેના ... નમૂના તરીકે અત્રે આપ્યું છે ... ઘોડાનો દેહવિન્યાસ દર્શાવવામાં ... શરીરની પેશીઓ ... ઉઠાવ આપતું ... આબેહૂબ ... છે અને ... ભૂમિકા રચીને તેણે ઉઠાવદાર ચિત્ર યોજ્યું છે.

આજે સામાન્ય રીતે ભુલાઈ ગએલો આ કલાકાર ... તો ... અસ્થિવિજ્ઞાનના ... અભ્યાસથી ૧૭૨૪માં ... પૂર્વમાં જન્મેલા એ કલાકારે ૮૨ વર્ષના ... દીર્ઘ જીવનમાં ... જ સિદ્ધિઓ દાખવી તેની શરૂઆત ૮ વર્ષની ઉંમરે તેણે ... ના ડાક્તરને ત્યાંથી માણસના હાડપીંજરના હાડકાં લાવી તે ... પરથી તેનું ચીતરામણ ... થોડો સમય ... એક ... પાસે અભ્યાસ કરવા ગયો ... તરત છોડી દીધું ... જીવનભર તેનો કોઈ ... વીસ પચીસ ... ઉંમરના ગાળામાં તો તેણે ... ચિત્રકાર ... અને ... પોતાના ... અભ્યાસને ... ૧૭૬૬માં ... 'ઍનૅટમી ઑફ ધ હૉર્સ' નામનું ઘોડાના શરીરના ... હાડરચનાનો પરિચય આપતું પુસ્તક પ્રકટ થયું ... યુરોપભરના ... પ્રસરી ... હાડરચનાશાસ્ત્રના અભ્યાસ ... નમૂના તરીકે ... ના હાડપીંજરનું તેનું ચિત્ર ... જીવનભર ... પ્રાણીઓ ... તેની આંતરિક દેહરચનાના ... અભ્યાસ ... ચિત્ર ... ની કૃતિઓમાં હોય જ છે, પણ તેની ... તેનું ... રેખ વિન્યાસનું ... પણ તે ... અને ... જ ... તે ... છે.

... પકડનારા ... તદ્દન ભિન્ન પ્રકારના આ ... દિશામાં વિશેષ રસ ... કરી અવલોકન ... અભ્યાસ કરવા પ્રેરે.

નાટ્યશાસ્ત્ર (... સામેથી) ... પુરુષોનું આસન ... તેમના નિયમાનુસાર કરવું. રાજાએ કુળવાન તથા ... પુરુષોને યોગ્ય આસન આપીને તેમનો સત્કાર કરવો. પોતાની સમાન ... માણસને સમાન, મોટાને પોતાથી સારું તથા નીચલાને ઊતરતી કોટિનું આસન આપવું, અર્થાત્ ઉત્તમને ઉત્તમ, મધ્યમને મધ્યમ અને અધમને અધમ કોટિનું આસન આપવું એમ કહ્યું છે. ... તથા ડાહ્યા માણસોએ રાજા, ગુરુ કે પિતા સમક્ષ જમીન ઉપર ... આસન પર બેસવું ઇષ્ટ છે. નૌકા, હાથી, રથ ... (અથવા તો આધુનિક જમાનાના મોટર આગગાડી કે વિમાન વગેરે વાહનોમાં) સમાન આસને બેસવામાં દોષ નથી. પરંતુ ... અનિવાર્ય સંજોગો સિવાય તેમ કરવાની મનાઈ ફરમાવી છે, કારણકે તેથી વડીલો પ્રત્યેના પૂજ્યભાવમાં ખામી જણાય છે.

શયન પ્રકાર: નાટ્યશાસ્ત્રમાં સુપ્તસ્થાન યા સૂવાની વિવિધ રીતો જણાવી છે તે આ પ્રમાણે: (૧) સમ (૨) આકુંચિત (૩) પ્રસારિત (૪) વિવર્તિતમ્ (૫) ઉત્કાઢિત અને (૬) નત. તેના સ્વરૂપ તથા વિનિયોગ આ પ્રમાણે કહ્યા છે:

સમ: આકાશ તરફ મુખ રાખી હાથ શિથિલ વિસ્તારિત રાખી તથા શરીર સ્વાભાવિક સીધું રાખી સૂવું તે, અર્થાત્ ચત્તા સૂવું તે. આ આસન શયનકર્મમાં યોજાય છે.

આકુંચિત: સર્વ અંગ તથા ... સંકોચીને (...) સૂવું તે. ટાઢ વગેરેમાં એ પ્રયોજાય છે.

પ્રસારિત: એક હાથ ઓશીકા રૂપે માથા નીચે રાખી સૂવું તે.

વિવર્તિત: જમીન તરફ મુખ રાખી ઊંધા સૂવું તે. એ શસ્ત્રક્ષતમાં (શસ્ત્રનો ઘા ... હોય ત્યારે) કે તેથી મરણ થયું હોય ત્યારે તથા મત્ત ઉન્મત્ત વગેરે ... આ ... જવું.

ઉત્કાઢિત: કોણી જમીન પર ટેકવીને ... માથું રાખી સૂવું તે. આ ... લીલાઓમાં યોજાય છે.

નત: હાથ શિથિલ રાખી પગ પ્રસારીને પહોળા કરીને સૂવું તે. તે ખેદ, થાક, આળસ વગેરેમાં પ્રયોજાય છે. વળી નિદ્રામાં વારંવાર પાસું ફેરવવું, શરીર વાંકુંચૂંકું કરવું વગેરે ... ક્રિયાઓ કરવાની પણ શાસ્ત્રમાં કહી છે. (ચાલુ)

આસન તથા શયનના પ્રકાર

ગયા હપતાઓમાં આપણે આપણાં ભારતીય નૃત્યોમાં રચાતી મુદ્રાઓ પાછળના સંકેતો તથા તેમાંના પાત્રોની ગતિ(ચાલ) ની પાછળ રહેલી અર્થસભર ગૂઢ આકૃતિઓ સમજ્યા તે રીતે પાત્રોની બેસવા-સૂવાની વિવિધ પદ્ધતિમાં તથા પ્રકાર પણ યોજાયા છે તે હવે જોઈએ

લેખક
યોગેન્દ્ર
પ્રિયદર્શી

નાટ્યશાસ્ત્રમાં વિવિધ આસનો (બેઠકો) તથા શયન પ્રકારો કે સુપ્ત સ્થાનો પણ દર્શાવ્યા છે, જે જુદાજુદા અભિનયોમાં યોજાય છે

આમનો આસનો આઠ છે (૧) સ્વસ્થ (૨) મદાલસ (૩) ક્રાન્ત (૪) આકુંચિત (૫) સ્રસ્ત લગ્ન (૬) ઉત્કટ (૭) વિષ્કમ્ભિત (૮) અનુગત આ બધાના નામ નાટ્યશાસ્ત્રમાં આપ્યા નથી એટલે બૂરના નામ અન્ય ગ્રંથો આધારે તથા તેના લક્ષણો પરથી યોજીને લીધેલાં છે તેનાં લક્ષણ તથા વિનિયોગ નીચે મુજબ છે

સ્વસ્થ એક હાથ કમર ને એક હાથ સાથળ પર રાખી સ્હેજ વળેલા પગ પર બેસવું તે સ્વસ્થતા પૂર્વક બેસવામાં તે યોજાય છે

મદાલસ એક પગ સહેજ પ્રસારીને તેમજ માથું એક બાજુએ ઢાળી બેસવું તે તે ચિન્તન (વિચાર) વગેરેમાં યોજાય છે

ક્રાન્ત બને હાથ પર દાઢી ટેકવી માથું એક તરફ ઢાળી બેસવું તે આથી મન તથા ઇંદ્રિયોની ગ્લાનિ શોક પરાજય વગેરે દર્શાવાય છે

આકુંચિત ગોઠણો છાતીને અડે તેમ સર્વ અંગ સંકુચિત કરી દ્રષ્ટિ નીચી રાખી બેસવું તે વ્યાધિ પીડા અતિનિદ્રા વગેરેમાં યોજાય છે

સ્રસ્તાલસ બન્ને હાથ શિથિલ પ્રસારિત રાખી પલંગને ટેકો દઈ બેસવું તે એ મોહ મૂર્છા મદ (કેફ) ગ્લાનિ તથા વિષાદમાં યોજાય છે મહાભારત યુદ્ધના પ્રારંભમાં અર્જુનને વિષાદ થઈ આવ્યો ત્યારે તે આ આસનથી રથમાં બેસી ગયો હતો

ઉત્કટ બને પાની નિતંબને અડે તેમ બેસવું તે પિતૃઓને નિવાપાંજલિ અર્પવામાં જપ સંધ્યા આચમન વગેરેમાં તે યોજાય છે

વિષ્કમ્ભિત ઉત્કટ આસનનો એક ગોઠણ ઊભો રાખી બેસવું તે હોમ આદિ કર્મોમાં તથા પ્રિયને પ્રસન્ન કરવામાં એ યોજાય છે

અનુગત બને ગોઠણ જમીનને અડકી મસ્તક નીચું રાખી બેસવું તે દેવવંદન તથા યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓમાં ક્રોધ પામેલાને પ્રસન્ન કરવામાં અને શોક આક્રંદ ત્રાસ યાચના વગેરેમાં યોજાય છે મુનિઓના યમનિયમ વગેરે કર્મોમાં પણ આનો પ્રયોગ થાય છે

આ ઉપરાંત અન્ય ગ્રંથોમાં મુક્તજાનુ અને વિમુક્ત નામ બે વધારાનાં નામો મળે છે પરંતુ તે વિષ્કમ્ભિત તથા અનુગતના જ પૂરક હોવાથી ઉપરનામાં તેનો સમાવેશ થઈ જાય છે

આસનવિધિ વળી નાટકમાં જુદાજુદાં પાત્રોને તેમના સ્થાન તથા મોભા પ્રમાણે જુદીજુદી કક્ષાના આસનો (બેઠકો) આપવામાં આવે છે તેમાં કયા પાત્રને કયું આસન આપવું તેના પ્રકાર તથા વિધિ પણ નાટ્યશાસ્ત્રમાં જણાવેલા છે એવા આસનો અનેક પ્રકારના છે જેમકે સિંહાસન, કાષ્ઠાસન મુંડાસન વેત્રાસન કુશાસન વગેરે આ આસનો મુખ્યત્વે રાજ્યસભામાં યોજાય છે

સિંહાસન દેવ તથા રાજા યા રાણી માટે સિંહાસન યોજાય છે તે સુવર્ણજડિત અને રત્નો વગેરેથી આભૂષિત હોય છે અને તેના પાયા સિંહાકારના હોય છે

મુંડાસન સેનાપતિ યુવરાજ વગેરે પાત્રો માટે આ આસન યોજાય છે તે પાછળ કશા આધાર કે ટેકા વગરનું હોય છે

કાષ્ઠાસન બ્રાહ્મણો તેમજ રાજ્યગુરુ માટે લાકડાનું બનેલી આ બેઠક યોજાય છે હાથના બાજઠ પાટલો વગેરે તેના જ પ્રકારો છે

વેત્રાસન પ્રધાન પુરોહિત વગેરે માટે નેતરની બનેલી બેઠક

મુંડાસન સ્ત્રીઓ, રાજકુમાર રાજકુમારિકાઓ વગેરેને સાદડીનું આસન અપાય છે

ભૂમ્યાસન ચાકર કે નીચી કક્ષાના પાત્રોને ભૂમિનું જ આસન આપવું અર્થાત્ તેમને જમીન પર બેસાડવા એમ કહ્યું છે

ઉપરનો ક્રમ રાજ્યસભાનો છે આ ઉપરાંત દિવ્યાસન, મયૂરાસન ગરુડાસન, પદ્માસન વગેરે આસનો પણ દર્શાવેલા છે તેમાં—

દિવ્યાસન દેવી કે દિવ્ય સ્ત્રીઓ માટે યોજાય છે આ આસન અલૌકિક પ્રકારનું વિસ્મયયુક્ત રચનાવાળું હોય છે

મયૂરાસન રાજપુત્રી કે ધનાઢ્ય વૈભવશાળી યૌવનાના આવાસમાં તેની યોજના કરાય છે તે મયૂરકલાપ(મોરની કળા)ના આકારનું તથા કોતરણીથી સુશોભિત હોય છે

ગરુડાસન તે ઉત્તમ સ્ત્રીઓ માટે યોજાય છે ને ગોળાકાર હોય છે

પદ્માસન બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓ વગેરે પાત્રોને તે અપાય છે

ઉપરના આસનો સામાન્યરીતે સ્ત્રીઓમાં યોજાતા હોય એમ લાગે છે પણ તેનો ખાસ દૃઢ નિયમ હોવાનું જણાતું નથી આ આસનો ઉપરાંત વળી ચર્માસન દર્ભાસન વગેરે અનેક આસનો છે

ચર્માસન તેમાં વ્યાઘ્ર-ચર્માસન' મૃગ ચર્માસન' વગેરે પ્રકારો છે અને તેનો ઉપયોગ યોગી તથા તપસ્વીઓમાં જોવામાં આવે છે

દર્ભાસન ઋષિમુનિઓનું આસન છે અને દર્ભ(એક પ્રકારના ઘાસ)માંથી તે બનાવેલું હોય છે આ સિવાય પદ્માસન ભદ્રાસન વગેરે દેવોના આસનોનાં નામ તો જાણીતા છે તે પણ અમુક ખાસ પ્રકારના કે વિશિષ્ટ રચનાવાળા હોય છે

યોગમાં જે પદ્માસન વગેરે આસનો કહ્યાં છે તે આ આસનોથી સદંતર ભિન્ન છે તે તો શરીરની અમુક રચનાઓ છે અને યોગમાં આવશ્યક શારીરિક તથા માનસિક શુદ્ધિ ને સ્વાસ્થ્ય મેળવવા માટે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે *

અહીં દર્શાવેલા આસનોનો નિયમ અન્ય સ્થળોએ જ જાણવો માત્ર પોતાના ઘરમાં તો મરજી મુજબ ગમે ત્યાં બેસે તેમાં કશો દોષ નથી પરંતુ મુનિઓનું આસન તે ઘરમાં તેમજ બહાર તેમના નિયમ મુજબ એક જ પ્રકારનું રાખવું (અનુસંધાન સામેના પાને)

* આ યોગાસનો વિષે એવું વિધાન છે કે તે વિવિધ પશુપક્ષીઓની બેઠકો કે તેમના અમુક હલનચલનમાંથી નિપજેલા છે સર્પાસન મત્સ્યાસન મયૂરાસન વગેરે નામો પણ તે જ સૂચવે છે આપણા પ્રાચીન પુરુષોએ એક પણ વિષયને—ગૂઢમાં ગૂઢ વિષયને પણ છોડ્યો નથી તેનું તત્ત્વ પામીને જ તેઓ જંપ્યા છે અને તેનો નિચોડ મૂકતા ગયા છે આ યોગાસનો પણ તેમની એ તત્ત્વાલોચક દૃષ્ટિનું જ પરિણામ છે પશુ પક્ષીઓ પોતાની તમામ સ્ફૂર્તિ અને તાજગી તેમની અમુક બેઠકોમાંથી જ મેળવી લેતા હોવાનું એમને જણાયું, એટલે તેમણે એ બેઠકોને માનવહિત માટે વિવિધ આસનો રૂપે પ્રચલિત કરી સ્વાસ્થ્ય રક્ષાના આ અજોડ સાધનની ઉમદા બક્ષિસ દ્વારા તેઓએ માનવજાતિની અપૂર્વ સેવા બજાવી છે

સાહિત્ય અને શીલ (અનુસંધાન પૃ. ૩૨૪થી ચાલુ)

એટલે વળી એ ગ્રહોની ગતિ ઉપરાંત વક્રગતિ, દૃષ્ટિ ઉપરાંત સામસામી દૃષ્ટિ અને ખડાષ્ટક સ્થિતિ, એમના ઉચ્ચનીચ સ્વભાવો, એમના દોરાથી માંડીને મહાદશા પર્યંતના આગાવ, વગેરે વગેરે જોડી જોડીને, વળી સિત્તેર વર્ષના એકસો આઠ વર્ષના અને એકસો વીસ વર્ષના અવધિ કલ્પીને તેમાં આ સર્વના સમાવેશ માટે મથતા એમણે એવું તો કાંઈક ગૂંચવ્યું છે કે એ ભૂલભૂલામણીને તપાસતાં કોઈપણ બે જોષી કોઈપણ પ્રશ્ન બનાવ કે માણસ વિશે એકમત થઈ જ ન શકે, અને યજમાન બાપડો પોતાને જે 'જોષ' રુચિ જાય, તેને જ સાચી ભવિષ્યવાણી માની બેસે' આપણે રહ્યા જંતુડા આપણું માનસ એવું છે કે કોઈકોઈ વાર તો આપણે અમુક બનાવ બનશે એમ માની બેસીએ છીએ અને તેમ થતાં જ એ બનવાનું કારણ બને છે વધારે ચોખ્ખા શબ્દોમાં કહું તો, આપણા વિશે એ 'જોષ' આપણે સાંભળ્યો ન હોત, તો એ બનાવ બન્યો પણ ન જ હોત એક જોષી મારા જેવા અશક્ત વયોવૃદ્ધને કહે કે ચાર માસ કે ચાર દિવસ પછીની ફલાણી હોરા ખૂબ સંભાળજે, ને તે હું ખરેખર માનું, તો મારી એ શ્રદ્ધા જ એ હોરામાં મને મારી નાખે' આવા બે દાખલા મેં જાતે પ્રત્યક્ષ પણ કરેલા છે, જોકે નામ ન આપી શકું, કેમ જે એ તો મૂર્ખાઈ કરું તો એ ભવિષ્ય ભાખનારો જોષી હું તેને અમુક માણસનો ખૂની કહું છું. એ મુજબ મારા પર તહોમત પણ મૂકી શકે અસ્તુ

આમાં નિર્ણાયક મુદ્દાની બાબત આ છે કે યુરોપીય વિજ્ઞાન કોઈ પણ શક્તિ કે પદાર્થની કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં કારણતા સ્વીકારતાં પહેલાં એ શક્તિ કે પદાર્થ એ ક્ષેત્રમાં કારણ રૂપે ખરે જ પ્રવર્તે છે કે કેમ, તેનો ચોખ્ખો પુરાવો માગે છે પારિભાષિક શબ્દોમાં Vera causa છે એમ સાબિત ના કરી શકાય તે શક્તિ કે પદાર્થની તે ક્ષેત્રના બનાવોમાંના કોઈની પણ ઉત્પાદકતા પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન સ્વીકારતું જ નથી ગુરુત્વાકર્ષણનો સિદ્ધાંત ન્યૂટન ત્યારે જ સ્થાપી શક્યો, જ્યારે તે પહેલાં આગે દરિયાની ભરતી અને ઓટના બનાવના ઉત્પાદક ખરેખર સૂર્ય અને ચંદ્રના આકર્ષણ છે એમ સાબિત કરી આપ્યું જ્યોતિષના ગ્રહો આવા Vera causa છે તે સાબિતી એ શાસ્ત્રમાં કે બીજે ક્યાં ય કોઈએ પણ દીધી કે સાંભળેલી નથી

ઘણા માણસજાતુ પોતાના શીલની નબળાઈને લીધે જે બને છે તેનો ટોપલો ગ્રહોને માથે સોરવી દઈ પોતાના શીલને દૃઢ કરવાના પુરુષાર્થથી દૂર ભાગે છે. તો ઘણા માણસજાતુઓ જે કંઈ થવાનું છે તે થયા જ કરે છે. તે પહેલેથી નિર્મિત જ છે, તેમાં રતિભાર ફેર પડવાનો નથી, માણસ બાપડો કોણમાત્ર કે તેનો પુરુષાર્થ વળી શો નિર્માણને ફેરવી શકે, એવા ફિલસૂફી આભાસને વળગે છે. આનું પારિભાષિક નામ અંગ્રેજીમાં Fatalism ફેટલિઝમ છે બેશક, મુસ્લિમોના જેવા નિર્માણવાદીઓ આપણે હિંદુઓ નથી આપણે 'સોઽહં' એટલે કે આત્મા પણ પરમાત્મા જ છે, માણસ ઈશ્વર જ છે નર પોતે નારાયણ છે વા નારાયણ બનવાનો અધિકારી છે, (તે પ્રમાણનો પુરુષાર્થ ખેડે તો). એમ પણ માનનારા છીએ નિર્માણવાદ પુરુષાર્થને મૂળમાંથી છેદી નાખે છે, ત્યારે સોઽહંવાદ પુરુષાર્થ જ બ્રહ્માંડમાં મોટામાં મોટી—અરે અમોઘ સર્વજિત્ શક્તિ છે એ શ્રદ્ધા ઉપર જ દૃઢાસન વાળીને બેઠો છે તાત્પર્ય કે આ બે વાદ એકબીજાના હાડોહાડ વિરોધી છે, એકનો સ્વીકાર જ બીજાના અસ્વીકાર બરોબર છે. પરંતુ આપણી વિચારણા નખશિખ એકસરખી સીધી સંગીન અને વેધક ના પણ હોય ઘણાખરાની વિચારણા વચ્ચેથી ક્યાંક ને ક્યાંક ઠોકરાઈ પડે છે, ને આમ બે બિંદુએ શા કારણથી બનવા પામ્યું તેની પણ ઘણાને ગમ પડતી નથી પરિણામ આ જ આવે કે ઘણાખરાની શ્રદ્ધા બે પરસ્પર વિરુદ્ધ માન્યતાઓને એકસાથે વળગે છે ખાસ કરીને જ્યારે વિરોધ ઉગ્ર બને છે, કાં તું નહિ કાં હું નહિ એમ બંને એકબીજાનું ખૂન પીવા લગીના જલ્લાદ બની જાય છે, ત્યારે આપણું મવાળ માનવજાતુ કાંઈ વચલો માર્ગ ('કૉમ્પ્રોમાઇઝ', વધારે જૂનો અને ચાલુ પ્રયોગ 'વાયા મીડિયા') કે છટકબારી બડી હોશિયારીથી શોધીએ છીએ, અને તે આપણને ગમી જાય, એમ માની બેસવાને પણ આપણે સમર્થ છીએ! અરે ગીતા જેવા પવિત્ર ગ્રંથને પણ આપણા પક્ષમાં તાણીએ છીએ ગીતામાં કહ્યું છે, તમે તમારા ઈષ્ટ દેવના ભક્ત બને રહો, તમારી ભક્તિ શુદ્ધ હશે તો એ તમારી નિખાલસ નમ્રવૃત્તિમાં મને સાચા દેવાધિદેવને પહોંચશે જ પહોંચશે તમને તેનું ફળ મળશે જ મળશે. શ્રી માનવજાતુની બુદ્ધિ તો આત્મવંચનાશક્તિ' સાચો દેવાધિદેવ હોય તેનામાં જ આટલી ઉદારતાનું ઔદાર્ય હોઈ શકે, માટે ખુલ્લું છે જે સાચો દેવાધિદેવ હું જ છું, તમે મને જ ભજો અને ભક્તરાજ અર્જુનને આખરે તેમ કરવા પણ નિરૂપેલો છે આ સર્વ પક્ષિલ પ્રચારક્રિયા છે, ફિલસૂફીનું તત્ત્વ એ હોઈ શકે નહિ તથાપિ ઘણાઘણા એક પગ કૂપમાં એક હોડીમાં રાખી પ્રવૃત્તિને જ વ્યવહારુ ગણે છે. જાણે કે હાલના સમયમાં એક બાજુ સોવિયેત વિચારવ્યૂહ (આઈડીઑલૉજી) સ્વીકારે, બીજી ડિમૉક્રસી (વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના પાયા પર ચણાતી પ્રજાસત્તા)નો, અને બંને આપસઆપસમાં ખાનગી સમજૂતી રાખે કે તારો પક્ષ જીતે તો તું મને બચાવી લેજે, અને મારો પક્ષ જીતે તો તું બચી જાય! જ્યારે જ્યારે બે અત્યંત વિરોધી વિચારવ્યૂહો વચ્ચે ઝઘડો વધી પડે છે ત્યારેત્યારે તે ધર્મયુદ્ધ ('ક્રૂઝેડ'—આરબી શબ્દ 'જેહાદ')નું ઉગ્ર કારમું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, અને માણસની બુદ્ધિ નીતિ વફાદારી આદિની આકરામાં આકરી કસોટીનો જમાનો પ્રકટ થાય છે ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં મેરી ક્વીન ઑવ સ્કૉટ્સ અને ઇલિઝાબેથથી માંડીને ઈ. ૧૬૮૮ સુધીના યુગમાં, ફ્રાન્સના ઇતિહાસમાં અઢારમા સૈકાના અંતથી, આપણે આવા જલદ વિરોધ વિશે વાંચીએ છીએ, અને આ છેલ્લા બે વિશ્વવિગ્રહોમાં તો આપણે એ નજરોનજર પ્રત્યક્ષ કર્યું છે સત્ય, અવિશુદ્ધ સંપૂર્ણ સત્ય શોધવું અને સર્વદા આગ્રહથી પાલન કરવું, એને આપણા મોટામાં મોટા પુરુષાર્થ ગણવા ધર્મ છે ત્યારે સંપૂર્ણ અવિશુદ્ધ સત્ય મેળવવા જેટલી શક્તિ આપણામાં છે ખરી કે, એ સવાલ પણ અગત્યનો ગૌરવનો બની જાય છે કેટલાક માને છે અને મનાવવા મથન કરે છે કે એ તમામ શક્તિ આપણામાં છે, અથવા તો ખીલવી શકાય એમ છે વળી તેઓ માને છે અને મનાવવા મથે છે કે એ શક્તિઓના સદુપયોગથી જે સંપૂર્ણ અવિશુદ્ધ સત્ય પામીએ તે અમને તો મળી ચૂક્યું છે ને આ રહ્યું, તમે સ્વીકારો જેમ જેમ તમે અમારી બતાવેલી પ્રક્રિયાઓ કરશો તેમતેમ તમને સંપૂર્ણ ખાતરી થયા વિના રહેનાર નથી. દરમિયાન શ્રદ્ધા રાખો, શ્રદ્ધા રાખો, શ્રદ્ધા રાખો ઘણાખરા ભાઈઓ આ માની લે છે, આને ભળી શકે છે, આ રીતે શ્રદ્ધાને વળગી પડવા મથે છે તેવાને માટે સત્યશોધનો પુરુષાર્થ રહેતો નથી. જે સત્ય મળી ગયું છે તેનું પાલન એ જ તેમને માટે મોટામાં મોટો પુરુષાર્થ છે, એમ મનાય છે, એની ઉપરાંતમાં બીજા પુરુષાર્થો ઉતરતા અને ત્યાજ્ય છે, અથવા મોટામાં મોટા પુરુષાર્થના પેટામાં પાળી શકાતા હોય એટલા જ પાળવાના છે

પરંતુ બીજા એવા પણ ઘણાઘણા છે જેઓ પ્રશ્ન કર્યા વિના રહી શકતા નથી કે શ્રદ્ધા પરાણે કેળવાય ખરી વારુ? શ્રદ્ધા બેસી જાય

એ જુદી વાત, પરંતુ ના પણ ગમે જે અણિશુદ્ધ અને સંપૂર્ણ સત્ય બુદ્ધિ જોઈ શકે નહિ, તેમાં તે એવું છે એ પ્રકારની શ્રદ્ધા શક્ય જ નથી માટે સત્ય, સંપૂર્ણ અણિશુદ્ધ સત્ય, બુદ્ધિને એવું પ્રતીત થઇ જાય ત્યાં લગી શોધ્યા કરવાનો પુરુષાર્થ, તે જ સૌથી મોટો પુરુષાર્થ છે અને તથાપિ એ જડતા જન્મારો જાય, અનેક જન્મારા વહી જાય, શોધાતું આવતાં સત્યનો પ્રકાશ ધીરે ધીરે સૈકાઓ લગી પ્રાપ્તની દશા ન પણ મેળવે, પ્રાપ્તવ્યની દશા જ ચાલ્યા કરે, તો એ સૈકાઓ કે એથી પણ લાંબા મહાખંડ દરમિયાન, સત્યના જે સ્વરૂપને બુદ્ધિ ઓછામાં ઓછું અપૂર્ણ અને અશુદ્ધ ગણી શકે તેનું પાલન પણ આપણો તે તે કાળે મોટામાં મોટો ધર્મ વા પુરુષાર્થ ગણાવો ઘટે. એથી ઊતરતાં હોય તે સત્યના સ્વરૂપોને ભોગે પણ આ ચડિયાતાં સ્વરૂપનું પાલન અને તેની સ્થાપના જ આપણો મોટામાં મોટો પુરુષાર્થ છે; જ્યાં લગી આપણી બુદ્ધિ એથી પણ ચડિયાતા સ્વરૂપને શોધી ના શકી હોય ત્યાં લગી.

વિવરણ જરા સંકુલ અને દુર્બોધ અને તેથી અપ્રતીતિકર થઈ જાય છે એ જાણું છું પરંતુ (આવી સભાઓમાં લોકો આપણી મહાભારતની કથાઓ સાંભળતા અને એ આખ્યાનો કલાકો ઉપર કલાકો લગી સાંભળ્યા કરતા એ જમાના વહી ગયા છે) વિષય ગમે તેવો રસિક કે આવશ્યક હોય તથાપિ આપણે અમુક કાળમર્યાદા સાચવવી જ પડે છે અને એમ કરતાં આ વિવરણમાં કેટલાક અંકોડા છોડી દેવા પડે છે, તે અધિકારી (શ્રોતા કે) વાચક પોતપોતાની સ્વતંત્ર વિચારણાએ પોતાની મેળે સાંધી લેશે એમ રાખવું પ્રાપ્ત થાય છે.

વિષયને જરા જુદી રીતે મૂકું વિષાદગ્રસ્ત અર્જુન તમામ ધર્મોનો પાયો કુલધર્મોમાં જુવે છે પિતૃઓની પોતાના લોકમાં સ્થિતિ, જાતિધર્મો, બધા જ ધર્મોનો પાયો કુલધર્મો, આ યુદ્ધ તે ધર્મોને ઉચ્છેદે છે, અને કુલધર્મોચ્છેદ ઉપરઉપરને પગથિયે છે તે તમામ કોટિના ધર્મોને પણ ઉચ્છેદે છે, આવો ઘોરાતિઘોર અધર્મ કેમ કરું? લડીશ જ નહિ. પાયો ટકતાં તે ઉપરની આખી ઇમારત રહેશે, અથવા ના પણ રહે; તથાપિ તે પાડવાના મહાપાતકનો ભાગી હું તો નહિ જ બનું

જવાબમાં ગીતા નિરૂપે છે કે શ્રીકૃષ્ણ પોતે પરમાત્મા જ છે, પોતે અર્જુનને દિવ્ય દૃષ્ટિ આપે છે જે વડે તેને શ્રીકૃષ્ણના પોતા માટેના દાવાની સત્યતામાં શ્રદ્ધા બેસે છે ને એટલે શ્રીકૃષ્ણ જે જે બીજું કહે છે તે તમામ અર્જુન સ્વીકારી શકે છે, ગીતાનો આ શ્રદ્ધાવાદ જે ગળી શકે છે તેને તો ઉપર કહેવાઈ ગયું તેમ સત્યની શોધનો પુરુષાર્થ સમાપ્ત થઈ જાય છે, ને જે પરમ સત્ય હોવા વિશે શ્રદ્ધા જામે છે તેના પાલન સ્થાપનનો પરમ પુરુષાર્થ જ ખેડવાનો રહે છે.

પરંતુ જેને આવી શ્રદ્ધા અશક્ય રહે છે, તેને ગીતા શું શું કહે છે તે જોઈએ. પ્રથમ કહે છે—વારંવાર કહે છે 'યુદ્ધસ્વ, ભારત!' હે ભારત, લડી લે બીજું કહે છે, વહેતા સંસારમાંનો સંસારી વહ્યા વિના રહી જ ના શકે શ્વાસોચ્છ્વાસ પણ કર્મ જ છે ને? કર્મ કરવાં જ પડશે. પણ કુશળતા મેળવીને કર્મો કર! યોગી બન ત્રીજું ચોથું જે કહે છે તે ઉપર આવી ગયું કહે છે, હું શ્રીકૃષ્ણ જ પરમ સત્ય પરમાત્મા છું. લે આ દિવ્ય દૃષ્ટિ. તે વડે જો ખાતરી થશે અને શ્રદ્ધા બેસશે. અને શ્રદ્ધા બેસી ગઇ એટલે ચોથું કહે છે, મેં નિર્માણ કરી જ રાખેલું બનવાનું છે, એમાં મીનમેખ ફરનાર નથી, તારે માત્ર નિમિત્ત બનવાનું છે, મેં ઉપજાવેલ કોઇ પણ જીવને નિમિત્ત જ બનવાનું છે; તો મારા ભક્ત, મારા વહાલા ભક્ત, મને ભજ. એ જ તારો મોટામાં મોટો પુરુષાર્થ. અને અર્જુન તે સ્વીકારી લે છે નષ્ટો મોહઃ; કરિષ્યે વચનં તવ, મેં તને મારા જેવો જ દીઠો. મારો સખા જ ગણ્યો એ ભૂલ માટે જો આ ગાલે તમાચા પર તમાચા મારું છું,—અને ગીતા પૂરી થાય છે

માનવ બુદ્ધિને દિવ્ય દૃષ્ટિ—અગમનિગમની (મિસ્ટિકલ) બુદ્ધિ તો છે નહિ, એને તો ચર્મચક્ષુ જ છે; એટલે ઉપલી બે વાત પ્રતીતિકર નથી, પરાણે ઉપજાવેલી શ્રદ્ધા અને તેની સાથે એ બધું આળપંપાળ છે એટલે ગીતાના શબ્દો અને પંક્તિઓ જે વાચ્યાર્થ કહે છે તે બુદ્ધિને જ તરણોપાય ગણનારને પ્રતીતિકર નથી

પરંતુ ગીતાનું મનન કરતાં આ ઉપરાંત એમાંથી એક બીજો ધ્વનિ પણ સંભળાવા માંડે છે કોઇ વાચકને તે સ્પષ્ટ સંભળાય છે, કોઇને એટલો સ્પષ્ટ સંભળાતો નથી પણ વત્તોઓછો સૌ સાંભળે એવો એમાં ધ્વનિ છે અને ગીતાની અમરતા એ ધ્વનિ વડે જ છે. વૈષ્ણવ પંથના કે શ્રદ્ધાના કે અગમનિગમના કોઇ પણ રૂપના પ્રચારગ્રંથ લેખે બીજા એવા પ્રચારગ્રંથો કરતાં એની વિશેષતા નથી.

સત્ય શોધવું, આ બ્રહ્માંડને સમજવું. એના ગર્ભમાં એના ઊંડાણોમાં શું તત્ત્વ છે તે પકડવું, એ જ મોટામાં મોટો પુરુષાર્થ છે. પરંતુ આ શોધ તો લાંબી લાંબી ચલાવ્યા જ કરવી પડે એવી છે. અને આપણે તો એમાં અમુક ક્ષણે અમુક પેઢીએ અમુક સ્થળકાળે જ છીએ, થોડો વખત જ હોઇએ છીએ, તથાપિ તે સમય દરમિયાન અને આપણા હજી અપૂર્ણ અશુદ્ધ જ્ઞાને પણ આપણને આચરવું તો પડે જ સંસારનો ભાર, પ્રવાહમાં વહીએ છીએ તેનો ધક્કો આપણે માથે પડે જ, આપણને વાગે જ; તેની બરદાસ્ત કર્યે જ છુટકો. તેનાથી વિમુખતા મનુષ્ય માટે અશક્ય છે સત્યશોધ અધૂરી રહે છે તે દશામાં પણ આગ્રહી સત્યપાલન અને સત્યસ્થાપન આપણો મોટામાં મોટો પુરુષાર્થ છે

વેદોક્ત આચારો જૂનવાણી થઇ ગયા છે જૂનવાણી આચારવિચારવ્યૂહ અને નવા ફૂટતા પયગંબર થવા ને સર્વોપરિ થવાની મહેચ્છાવાળા આચારવિચારવ્યૂહ વચ્ચે આ આસુરી સંપત ને દૈવી સંપત વચ્ચેના જેવો ધર્મવિગ્રહ છે આ કુરુક્ષેત્ર ચાલી રહ્યો છે, ચાલ્યા કરશે. આમાં કોઇ પણ વ્યક્તિએ કઈ બાજુ અપનાવવી કોના સંગે અને કોની સામે ઝગડવું એ જ સવાલોનો સવાલ છે

સિંહાસનારૂઢ છે તે દેવો પડે છે, નવા દેવો ઊગે છે, સર્વોપરિ થવા મથે છે, સર્વોપરિ થનારા છે રુદ્રો મરુતો, વસુઓ, આદિત્યો, નરમેધ, પશુમેધ આદિ અસ્તાચલે ઊતરી રહ્યા છે ત્રિમૂર્તિ અને પરમાત્મા રક્તપાતશૂન્ય ઉપહારો, પ્રસાદો અને સ્થૂલ બાહ્યાચારોની પૂજાસેવાને બદલે સૂક્ષ્મ માનસિક ભક્તિ વગેરે વગેરેનો ઉદય થઇ રહ્યો છે. જોતજોતામાં એ મંથાકાશે તપશે એમ બુદ્ધિ પણ જોઇ શકે. એ નવાને સનાતન ગણવા, કે એ પણ જૂનાની જ જેમ ખરશે, અને એ બીજા સટની જગા ત્રીજો સટ લેશે, તે બુદ્ધિને અગમ્ય છે આ આદિ અવ્યક્ત અંત અવ્યક્ત માત્ર મધ્ય વ્યક્ત, એવા વિરાટ પ્રવાહ વચ્ચે માનવી ઊભો છે અને પૂરેપૂરી વ્યક્તિ થતાં પહેલાં તો એ પણ અવ્યક્તમાંથી જ આવેલો પાછો અવ્યક્તે વહી જશે. આવા માનવી માટે એ અહીં છે, તે દરમિયાન મોટામાં મોટો પુરુષાર્થ કયો? સ્થિત પરિપાલયેત્ (અમે જી કાયદાની પરિભાષામાં fictum valet,) એ એનો મોટામાં મોટો પુરુષાર્થ?—કે તમામ શક્તિઓ સંયોજીને એ સત્યશોધ કરી રહ્યો છે તેમાં એને જે નવાં સત્ય સ્વરૂપો દેખાવા માંડ્યાં છે, અમુક અંગોપાંગ સ્પષ્ટ, બાકીના માત્ર ઝાંખી રૂપે, તેમને વળગવું, તેમના પક્ષે વળગવું, બે વચ્ચે વિરોધ ઉગ્રતા ધારણ કરે, એકબીજાના સદંતર સંહાર માટે તરવાર પણ નીકળે તો (લડવું

અને, વગર લડ્યે પણ,) કપાઈ જવામાં શ્રેય સોલ્વારાં તે ાર રહેવું આ નવા પક્ષમાં—એ એનો મોટામાં મોટો પુરુષાર્થ? મારા અર્થી (મતે ગીતાની પ્રચારક ગુટકા સેખે ગમે તેટલી ત્રુટીઓ હશે, પુનરુક્તિઓ શબ્દાડંબરતા વાદાવાદી અને શુષ્કતાના કારણે ગમે તેટલી રસશૂન્યતા હશે, પણ ગીતા અમર છે ગમા આ પ્રશ્ન અને વળી તેનો સાચો ઉત્તર પણ ધ્વનિ રૂપે વગાયો છે, તે કારણે

પૂરું તે બતાવે. વ્યક્તિ માટે જે આદેશ તે સમષ્ટિ માટે પણ માણસ જાતનું જીવન કેવલ વ્યક્તિજીવન છે નહિ, હોઈ શકે જ નહિ અમુક અમુક સમષ્ટિઓને વળગેલી જ એ વ્યક્તિઓ જીવે છે, જીવી શકે છે, ન અન્યથા અર્થાત્ એના જીવનનો શક્ય તેટલો બધો વિકાસ, અને શક્ય તેટલું બધું આત્માભિભાવન (Self realization Self elevat on Self sublimation) એ જે જે સમષ્ટિઓને વળગેલો જીવે છે, તે સમષ્ટિઓના વિકાસ અને સમુત્ક્રાંતિ(evolution)ની સાથેસાથે અને તેટલી મર્યાદામાં જ શક્ય છે કુટુંબમાં વ્યક્તિને પાળવાના છે જ, કેમ કે વ્યક્તિ કુટુંબનો જ એક અંશ છે પણ કુટુંબવ્યક્તિઓ જાતિસમષ્ટિના અંશ છે, જાતિઓ પ્રજાસમષ્ટિ અને રાષ્ટ્રસમષ્ટિના અંશ છે, પ્રજાવ્યક્તિઓ ને રાષ્ટ્રવ્યક્તિઓ જનતાસમષ્ટિના અંશ છે વ્યક્તિ તે લઘુ જીવ, આશ્રિત જીવ, સમષ્ટિ તે મુકાબલે મોટો જીવ, વ્યક્તિનો આશ્રયદાતા છૂટીછૂટી નાનીનાની સમષ્ટિઓમાંથી એક મોટી સમષ્ટિ રચાવામાં હોય, ત્યારે તે આગલી સમષ્ટિને આપણે સમષ્ટિ રૂપે જોઈ રહેવાની નથી નવી મહત્તર બૃહત્તર સમષ્ટિની અનેકમાં એક અને આશ્રિત વ્યક્તિ રૂપે જોવાની છે રાજા અને રાજકુટુંબ પ્રતિ આમરણાંત વફાદારીનો યુગ હતો પ્રજાહિત માટે બનતું મથવા ને સાધવા તત્પર નાગરિકોના પ્રયાસે પ્રજાસ્મિતામાં (nationalism) પ્રકટે તે પ્રકટવામાં હોય ને તેવી ઓ દરમિયાન રાજકુટુંબને વફાદારી પણ ધર્મ છે પ્રજાહિતવફાદારી પણ ધર્મ છે જ્યારે પ્રજાની સમાન રાષ્ટ્ર લેખે પ્રકટ થવાની તૈયારી થાય, ત્યારે એ બે વફાદારીઓ ઝઘડી પડે છે વળી તે જ ન્યાયે અને આગળ ચાલતા, પ્રજાવ્યક્તિઓ ને તેમની પ્રજાસ્મિતાઓમાંથી જનતાસ્મિતા ફૂટવાની તૈયારી થાય ત્યારે પ્રજાસ્મિતાને પીગળાવી નાખવી પડે છે, તેને સ્થાને જનતાસ્મિતાનો અભિષેક કરવો એ નવો અને વ્યાપક ધર્મ ઉદય પામે છે આ બેના ઝઘડામાં પણ પ્રજાસ્મિતાને વળગી રહેવું તે પ્રગતિ કે સમુત્ક્રાંતિની દિશામાં પ્રયાણને ટેકો દેનારું નથી, પરંપરાને જ ટેકો દેનારું છે, અર્થાત્ પીછેહઠનું કાર્ય છે ખરો પુરુષાર્થ ક્યાંમાં ઊંચો ધર્મ જનતાસ્મિતાના પક્ષમાં ભળવું માથું અને (લડવું પડે તો) આમરણાંત લડવું મામાં છે

પ્રચારક સાહિત્ય પ્રચારક હોવાથી ઊતરતું કે થાબડભાણિયું (છે તેને વળગતું conservative react onary, unprogressive) ગણવાનું નથી શીલ એટલે પુરુષાર્થભાવને દઢતા સત્યશોધન મોટામાં મોટો પુરુષાર્થ છે જે વખતે જે રૂપે સત્ય પ્રતીત થયું હોય તે રૂપ સત્ય, જૂનાં રૂપોથી સત્યતર એ નિરૂપવામાં એ સ્વીકારાવવામાં, એ પચાવવામાં એ સક્રિય જીવનવ્યવહારમાં મૂર્ત કરાવવામાં જે સાહિત્યનો ટેકો હોય તે શીલપોષક, શીલવર્ધક સાહિત્ય છે વડીલો, કેળવણી, વાતાવરણાદિ શીલદઢતાના ગૌણ કારણો, પણ તેના સ્થાપનપરિપાલનમાં ટેકો દેનારા અને સક્રિય ફાળો આપનારા બનીને એવા સાહિત્યની જ માફક પ્રગતિમાન અને સમુત્ક્રાંતિસહાયક ગણાવાને પાત્ર એથી ઉલટા આશય ધરાવતા કે વાળતા વડીલો કેળવણી આદિ એવા સાહિત્યની જેમ ઊતરતી જાતના બલ્કે નુકસાનકારક જ ગણવા પડે એવા છે ઇતિ શુભ ભૂયાત્

(નવેમ્બર ૧૯૪૮)

કસોટી

નીચેના પ્રશ્નોના જવાબો શોધી ન શકો તો નીચે જ ઊંધા છાપ્યા છે

(૧) જેલમાં ૬૪૨૫ નંબરના કેદીએ કંઈક તોફાન કરતા જેલરે તેને એક વિચિત્ર સજા આપી નીચેના ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે

૮ બારણાવાળી એક ઓરડીમાં તેને પૂરીને કહ્યું 'ક થી શરૂ કરીને તારે નંબરો ગણવાના છે ક થી ઝ સુધી ૮ થશે, ત્યાંથી પાછા ગણવાનું શરૂ કરવાનું જેથી જનો નંબર ૯ આવશે અને ક નો ૧૫ ફરી પાછું આગળ ગણતા ખ નો ૧૬,—એમ ગણતાગણતા તારે તારો પોતાનો નંબર ૬૪૨૫ નંબર આવે ત્યાં સુધી ગણવાનું છે એ નંબર જે બારણે આવે તે બારણાની કળ દાબતા જ તે ઉઘડી જશે અને તું છૂટો થઈશ પણ જો ભૂલથી બીજા બારણાને હાથ લગાડ્યો તો તારું મોત નક્કી છે, કારણ તે બારણાંમાંથી વીજળીનો પ્રવાહ વહે છે પણ મુખ્ય વાત તો એ છે કે તારે તારો એ નિર્ણય ૩ મિનિટમાં જ કરવો પડશે.' કેદી બુદ્ધિશાળી હતો તે વિચાર કરીને બે મિનિટમાં જ સાચો નિર્ણય કરીને બારણું ઉઘાડીને બહાર નીકળી ગયો તો તેણે કયા અક્ષરવાળું બારણું ઉઘાડ્યું હશે?

(૨) નીચેનાને તેમના કદના પ્રમાણમાં ગોઠવો જોઈએ માઇક્રોબ, ઍટમ, સૂર્ય પૃથ્વી પ્રોટોન, ઇલેક્ટ્રોન, ખરતો તારો, ચંદ્ર, ગુરુ, ધ્રુવનો તારો

(૩) કહેશો? (ક) કોને દાંત વધારે હોય છે—પૂર્ણ વિકસિત કૂતરાને કે મોટા માણસને? (ખ) કૈસર અને ઝાર એ બે નામો કયા પ્રખ્યાત નામ પરથી ઊતરી આવ્યા છે? (ગ) અમેરિકાના પ્રેસિડેન્ટ માર્શલ સ્ટાલીન અને ઇંગ્લંડના રાજા —એ ત્રણે જે જે મહેલે રહે છે તે સ્થળોના નામ શા? (ઘ) તમે રોજ ખાઓ છો એવી એક ચીજ કઈ છે જે નથી પ્રાણીજ કે નથી વનસ્પતિજન્ય પદાર્થ? (ચ) રોજ ૧૫ મિનિટ કસરત કરવાનું મેં નક્કી કર્યું તે માટે તરવું લાકડા ચીરવા અને ટેકરી ચડવી—આ ત્રણે કઈ કસરત મારે કરવી જેથી તેમાં સૌથી વધુ શ્રમની જરૂર પડે? (છ) કરોળિયા, કીડી અને કાનખજૂરા એ પૈકી કયું જંતુ સંગઠિતરીતે યુદ્ધ ખેલે છે? (જ) લશ્કરનો કોઈ અધિકારી રસ્તે કોઈની સાથે વાતો કરતા માન બતાવવા પોતાની ટોપી ઉતારે એ યોગ્ય ગણાય? (ઝ) આધુનિક ઑલિમ્પિક રમતોની ફરી શરૂઆત ક્યારે થએલી? (ટ) કયા પ્રખ્યાત ખેલાડીએ એક મહિનામાં ફક્ત પાંચ ઇનિંગ્સ રમીને ૧૦૦૦ ઉપર રન કરેલા?

કસોટીના જવાબ (૧) ગ અક્ષરવાળું બારણું સાતસાતની હારમાં બારણાં છે એમ ગણીને ૬૪૨૫ને સાતે ભાગતા ૯૧૭ ફેરા થશે અને ૬ શેષ વધશે ૯૧૭મો ફેરો ક થી શરૂ કરી જ આગળ પૂરો થશે ત્યાંથી ઉપરના ૬ આંકડા આગળ ગણતા ગ આગળ ૬૪૨૫ નંબર પૂરા થશે (૨) પ્રોટોન ઇલેક્ટ્રોન, ઍટમ માઇક્રોબ, ખરતો તારો, ચંદ્ર પૃથ્વી, ગુરુ સૂર્ય, ધ્રુવનો તારો (૩) (ક) કૂતરાને (ખ) સીઝર (ગ) અમેરિકાના પ્રેસિડેન્ટ વ્હાઈટહાઉસ, સ્ટાલીન–ક્રેમલીન, ઇંગ્લંડના રાજા–બકિંગહામ પૅલેસ (ઘ) મીઠું (ચ) ટેકરી ચડવા દી (છ) કીડીઓ (જ) ના, ટોપી એ ગણવેશ(uniform)નો ભાગ હોઈ તે બહાર નીકળ્યા પછી કદી પણ કાઢી શકાય નહિ (ઝ) ૧૮૯૬માં (ટ) ડબ્લ્યુ એચ પૉન્સફર્ડે ૧૯૨૭ના ડિસેમ્બરમાં ૧૧૪૬ રન કરેલા, જેમાં સૌથી વધારે ૪૩૭ હતા

૩૦૦મો અંક સલામત મેળવવા માટેની યોજના

દરેક અંક બહાર પડે કે તરત જ ગ્રાહકો તરફથી અંકો ગુમ થવાની ફરિયાદો આવવા માંડે છે; અને તે સતત ચાલુ છે.

સામાન્યતઃ અંકો ગેરવલ્લે થવાનાં જે કારણો હોઈ શકે તે દૂર કરવાની તો સંપૂર્ણ તકેદારી અમે રાખીએ છીએ: (૧) બધા જ ગ્રાહકોનાં નિઃશેષ સરનામાં દર મહીને, બે માણસો સામસામા બેસીને રજિસ્ટર ઉપરથી ચેક કરી જાય છે, અને કોઇના સરનામામાં ફેરફાર હોય તો તે સુધારી લેવામાં આવે છે; (૨) અંક પૅક થયા પછી, પોસ્ટ ઑફિસે નાખવા જતાં પહેલાં બધી રવાનગી ગણીને ગ્રાહકવાર અંકની સંખ્યા ટિકિટના હિસાબ સાથે ફરીથી ચેક કરી લેવામાં આવે છે.

અને આમ છતાં અંકો ગુમ થયાની ફરિયાદો તો આવ્યા જ કરે છે. કોઈ અંક એવો નથી ગયો કે જેને વિષે ફરિયાદ ન આવી હોય. તો પછી ૩૦૦મો ખાસ અંક તો એમાંથી શાનો મુક્ત રહી શકે ?

ટપાલ ખાતુ આ બાબતમાં કાંઈ કરી શકતું નથી; કરી શકે નહિ. રજિસ્ટર્ડ ન થઈ હોય તેવી વસ્તુઓ માલિકને પહોંચાડવાની સાબિતી આપવાની કાયદેસરની જવાબદારી તેની હોતી નથી. એટલે આવી કોઇ પણ ફરિયાદનો તેના તરફથી એક જ વ્યાજબી ઉત્તર મળે છે કે 'વસ્તુ પોસ્ટ થઈ હશે તો તે તેના માલિકને યથાસમય પહોંચાડવામાં આવી હશે.'

અમારે પક્ષે તો, અમારી પાસે જ્યાં સુધી અંકો સિલિક હોય છે ત્યાં સુધી ગ્રાહકોને ફરી મોકલવા યત્ન કરીએ છીએ; પણ કાગળ-કરકસરને કારણે અંકોની વધારે નકલો કાઢી શકાતી નથી. આથી, નકલો ખૂટી ગયા પછી ગુમ થએલા અંકો અમે ભરપાઈ કરી શકતા નથી. અને ૩૦૦મા અંક માટે તો એ પણ શક્ય નહિ રહે; કેમકે કાગળના પ્રશ્નને લીધે એ અંકની સંખ્યાની મર્યાદા પરિમિત છે; એટલે ગુમ થએલો એ અંક તો બીલકુલ ભરપાઇ કરી આપવાનું અમે માથે લઈ શકીએ તેમ નથી.

તો પછી તમારા ૩૦૦મા અંકની સલામતી માટે તમે શું કરશો ?

અમને એક રસ્તો સૂઝે છે:

તમારામાંના મોટા ભાગના ગ્રાહકોનાં લવાજમો ડિસેમ્બર આખરે એટલે કે એ ૩૦૦મા અંક સાથે જ પૂરાં થતાં હશે; અને તમે જાન્યુઆરીનો અંક વી. પી. થી મંગાવીને લવાજમ ચાલુ રાખવાના જ હશો. હવે, રજિસ્ટર્ડ કર્યા વિના તો અંક વી. પી. થઈ શકતો નથી, એટલે જાન્યુઆરી અંક ઉપર તો તમે રજિસ્ટરનો ખર્ચ કરવાના જ છો. તો પછી એ જ ખર્ચ ડિસેમ્બર અંક (૩૦૦મા અંક) ઉપર કરી તેની સલામતી સાધી લો તો ?

એટલે અમે એમ સૂચવીએ છીએ કે—

(૧) આવતા વરસના લવાજમ માટે જાન્યુઆરીને બદલે તમારે ડિસેમ્બરનો ૩૦૦મો અંક વી પી.થી મંગાવવો. એ અંક વી. પી. હોવાથી તમને તે સલામત પહોંચાડવાની કાળજી પોસ્ટ ઑફિસ રાખવાની જ; કેમકે એનાં નાણાં એને તમારી પાસેથી મેળવવાનાં હશે; જ્યારે તમારે પક્ષે તો માત્ર વી. પી. એક માસ વહેલું મંગાવવાનું થાય એટલું જ.

(૨) જેઓ એજન્ટો મારફત કે મનીઑર્ડરથી લવાજમ મોકલે છે, તેઓ પણ આ વખતે તો અંક સલામત મેળવવા માટે વી. પી ના આ ચાર આના વધુ ખર્ચ કરે એવી અમારી ભલામણ છે એ ખર્ચ ખરેખર લેખે લાગ્યો ગણાશે; કેમકે અંક એથી સલામત તમારા હાથમાં આવશે. નહિતર એ મોટો અંક ફરી ભરપાઈ કરી આપવાનું અમારે માટે શક્ય નથી.

(૩) જેમના લવાજમ ડિસેમ્બર અંક સાથે પૂરાં થતા નથી, પણ આવતા વરસના કોઈ વચગાળાને મહીને પૂરાં થાય છે તેમને ય અમારી ભલામણ છે કે તેઓ પણ આવતા વરસના બાકી રહેતા મહીનાઓનું ફાળે પડતું લવાજમ ભરપાઇ કરવી તેટલી રકમના વી પી.થી જ આ ૩૦૦મો અંક મંગાવી લે અને તેની સલામતી સાધી લે

(૪) હિંદ બહાર વી. પી. થઇ શકતાં ન હોવાથી જે પરદેશના ગ્રાહકો રજિસ્ટર્ડથી મંગાવવા ઇચ્છતા હોય તેઓ ૬ પેન્સનો પોસ્ટલ ઑર્ડર મોકલે.

૩૦૦મા અંકની તમારી નકલ ચોક્કસાઇપૂર્વક તમારા જ હાથમાં આવે એ માટેનો અમને સૂઝ્યો તે ઓછામાં ઓછો ખર્ચાળ અને વધુમાં વધુ સરળ માર્ગ અમે તમને બતાવ્યો છે. તમારે માત્ર કરવાનું એટલું જ કે **આ અંક મળ્યે તરતજ એક પોસ્ટ કાર્ડ લખીને આવતો અંક તમારા નીકળતા હિસાબે વી. પી. કરવાનું અમને લખી જણાવવું.**

પંદરમી ડિસેમ્બરે ૩૦૦મો અંક બહાર પડશે. અમે ૧૪મી ડિસેમ્બરની છેલ્લી ટપાલ સુધી તમારા પત્રની રાહ જોઇશું. અને જો કાંઇ ખબર નહિ આવ્યા હોય તો પછી ઈશ્વરને ભરોસે તમારો અંક સાદી ટપાલથી તમને પોસ્ટ કરી દઈશું.

ફરી કહીએ છીએ કે આ ઓછામાં ઓછા ખર્ચાળ અને વધુમાં વધુ સલામત માર્ગ પર વિચાર કરીને તરત નિર્ણય કરશો.

Our Friends Abroad

પત્રમિત્રોની સંસ્થાઓ

આજકાલ પત્રમિત્રોને લગતી ઘણી સંસ્થાઓ નીકળી છે અને રોજ નવી નવી નીકળતી જ જાય છે. આ સંસ્થાઓ તેના સભ્યો પાસેથી વાર્ષિક કે માસિક અમુક ફી લઈ તેમનો પરદેશના પત્રમિત્રો સાથે પરસ્પર સંબંધ બાંધી આપે છે તથા કેટલીક તો વિશિષ્ટ દેશોના પત્રમિત્રોના સરનામાં તથા તેમના શોખની માહિતી પૂરી પાડે છે. આવી ઘણી સંસ્થાઓ તરફથી પોતાની જાહેરાત 'કુમાર'ના પત્રમિત્ર-વિભાગમાં કરવાની વિનંતિ કરતા પત્રો અમારી પર આવે છે.

પરંતુ શરૂથી જ અમે સામુદાયિક પાયા પર આવું કાર્ય કરતી કોઈ પણ સંસ્થા, કલબ, મંડળ કે વ્યક્તિની આવી જાહેરાત 'કુમાર'માં નહિ કરવાની નીતિ રાખી છે. તેનાં બે કારણો છે: એક એ કે આ વિભાગનો ઉદ્દેશ પત્રમિત્રોને કેવળ વ્યક્તિગત સહાય કે માર્ગદર્શન આપવાનો છે; અને બીજું એ કે એવી જાહેરાત કરવા પાછળ મોટું ભયસ્થાન એ રહેલું હોય છે કે કેટલીક સારી સંસ્થાઓ સાથે માત્ર પૈસા કે પ્રસિદ્ધિ મેળવવા સારુ જ ને તેવી ધોરણે કાર્ય કરતી લેભાગુ સંસ્થાની પણ જાહેરાત થવાનો સંભવ રહેલો હોય છે. કોઈ પણ સંસ્થાની પ્રામાણિકતા કે સચ્ચાઈ ચકાસી જોવાનું અમારી પાસે કોઈ સાધન નહિ હોવાથી અમે કોઈ સંસ્થાની 'કુમાર'માં જાહેરાત નહિ કરવાનું ધોરણ શરૂઆતથી જ રાખ્યું છે. આ માટે અમારે કેટલાક અમારા અંગત મિત્રો તથા પરિચિતોને પણ નાખુશ કરવા પડ્યા છે.

અને અમે સેવેલો આ ભય સાચો પાડતા કેટલાક કિસ્સાઓ અમને જાણવા પણ મળે છે. કેટલીક સંસ્થાઓ અગાઉથી અમુક ફી લઈ પછી કંઈ જવાબ જ આપતી નથી એવી ફરિયાદ અમને મળી છે. બીજા પણ ઘણાને એવા અનુભવ થયા હશે. આ કારણે આજે જ્યારે પત્રમૈત્રીનો રસ પ્રજામાં વધુ ને વધુ કેળવાતો અને ફેલાતો જાય છે તે વખતે ઉત્સાહી પત્રમિત્રો આગળ અમે લાલ બત્તી ધરવાની ફરજ માનીએ છીએ. અનેક પત્રમિત્રો મેળવવાની ઇચ્છાથી ફી ભરીને કોઈ પણ સંસ્થા કે ક્લબમાં જોડાતા પહેલાં તેમણે તે સંસ્થા વિષે પૂરી ખાત્રી તથા ચોકસાઈ કરી લેવી આવશ્યક છે. તેમ કરી જો પૂરો વિશ્વાસ પડે તો જ તેવી સંસ્થામાં જોડાવું સલાહભર્યું છે, જેથી પાછળથી અસંતોષ કે કચવાટનું કોઈ કારણ ન રહે.

જર્મનીનાં વધુ સરનામાં

નીચે આપેલાં બધાં સરનામાં જર્મનીના શિક્ષકોનાં છે. તેમનો મુખ્ય રસ કેળવણી તથા તેને લગતા વિષયો છે.

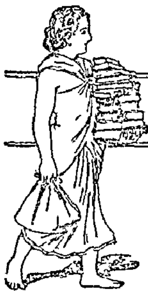
(1) Paul Sander, 3 Tischenderfstrasse, (1 ob) Lengen/Vogtl Germany-Russian Zone-Age 32, (2) Eva Marie France, 10 Grobroigtsberg/Sachsen, Uber Frieberg/Schule, Germany-Russian Zone—Girl, 22, (3) Gerhard Ehnert, 10 Rosswein/Sa, Markt 13, Germany-Russian Zone-34, (4) Inge Woyack, Dresdan No. 32, Gleinaer Str 58, Germany-Russian Zone-Girl 25, (5) Christa Gebhardt, 19 Stahfurt, Al exand rastr 13 Sachsen, Germany—Russian Zone, 21, (6) Gorhard Sdrandlev, (1 ob) *Neusornaig Kr aschatz* Germany-Russian Zone, (7) Ruth Heymlt, 1 ob Glaughau, *Saxony, Hoffnung* 73, Germany-Russian Zone-Girl, 22 (8) Horse Lampe, Hsl eb dn/Saale, Burstr 32 (19) Land Sachsen Anhalt, *Deutschland Germany* -Russian Zone-21 (9) Ed tha Feix, (101) Wilsdruff /*Sa Ander Schule 1/1 Germany—Russian* Zone Girl, 22, (10) Helmut Rodel (1 Oa) Krummenhenneursdort, b Freiberg in Sadisen, Germany Russian Zone-22, (11) Kate Leonuardis, Seltsenstrasse 13 Leipsig C I, Germany-Russian Zone, (12) Heina Sansiel, *Harfe* rd/Westf, Salzuferstr, 109 b, Germany-British Zone, (13) Diddy *Kessler, Lessing/Krs* Weissenfels Am Anger 13, Germany-British Zone Girl 28 (14) Ursul a Lichtenstein, (24b) Mubel/Mrs. Schleswig, Schleswig Holstein, Germany British Zone Girl, 21, (15) Ursul a Heuer, Krell der Str 18, Berlin N W 21, Germany—Girl, 23 (16) Erna Hoffmann, Lehrerin, 13b Wengen/Kr Neuburg a d Germany U S Zone Girl, 25 (17) Gerhard Mayer, stuttgart O Metzstr 62, Deustehiand/Wurttemberg, Germany U S Zone 30.

(ઉકેલ: બાલુક નાયક, સૂરત)

આ વિભાગમાં નામ નોંધાવવા ઇચ્છનારે એક પોસ્ટકાર્ડ પર (અંગ્રેજી મોટી એબીસીડીમાં જ) પોતાનું પૂરું નામ, પૂરું સરનામું, ઉંમર, શોખ તથા ક્યાં સુધી ભણેલા છે તે સર્વ વિગત જણાવી નીચે પોતાના વાલીની સહી કરાવી પછી જ તે કાર્ડ અમારી પર મોકલવું. ઉપરની કોઈ પણ વિગત જણાવવી રહી ગઈ હશે તેવા પત્ર પર ધ્યાન અપાતું નથી.

INDIAN PEN FRIENDS

(144) Jayakant S Saiyadh, 1001, Vagheshwari's Pol, Raipur, Ahmedabad—18 Stamps, travelling (145) Chandrakant H Parekh c/o Indarchand Johrumal, 541 Burtoll Street, Burrach Bazar, Calcutta-7—21, stamps, photography, (146) Jashavant Pandya, c/o Dr R K Pandya, Station Plot, Gondal (Saurashtra)—16, Astronomy, swimming, Foot ball, (147) Rohitkumar Chunilal Desai c/o Chunilal U Desai, *Bardoli House, 168 D, Vincent Road Dadar, Bom*day 14—19, Photography, touring, reeding, (148) Dipendra Ratilal Thakore, Bhutnath Falia, Broach, B B C.I—20 Dancing music, photography, economics (149) Mohanlal Raghubhai Patel Chotru Falia, P O Vesma, via Maroli—17, Drawing, photography, sports, (150) Pravinkumar V Shah, Rughnathji Mandir Rd Vankaner (saurashtra)—18 Science, politics (151) Rasiklal Mohanlal Sheth, 370 sandhurst Rd, Bombay 4—20, Stamps, touring, swimming; (152) Ambalal Desaibhai Patel, P O Kosindar Ta Sankheda, Baroda State—15 Touring, photography, stamps, (153) Chandrakant Memtora, c/o Dr Jayant Khatri, *Opp Moti Haveli, Mandvi, Cutch*—18, Coins

મધુકરી

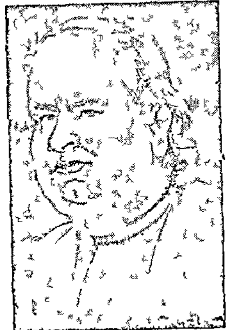

જેની વહે શરદની સુપ્રસન્ન ગંગા,
બન્ને તટે સભર ગંભીર, નિરંતરંગા,
એવી સમૃદ્ધ, ઊજળી પુરુષાર્થધારા,
વ્હેતી ભરી જીવનની બની કિનારા
જાગ્રત પ્રજ્ઞ દૃઢ ખંતિલ પ્રફુલ્લ યૌવને,
શોભાવજો પુનિત ભારતના તપોવને —નાથાલાલ દવે

સંગીત મહામહોદય પં૦ ઓમ્કારનાથજી ઠાકુર

ગુજરાત બહાર ગુજરાત વિષે એવી છાપ છે કે એ સંગીતશત્રુ છે પેલું બાવરા, તાના રીરી ઉત્કંભર્યાં લોકગીતો ને પરપ્રાન્તીયોને મુગ્ધ કરનાર ગરબાનો રાસનૃત્યનો પ્રકાર એ બધાનું નામ દઈદઈ એ આપણી સંગીતપ્રિયતા પુરવાર કરવા મથીએ તોપણ એટલું સાચું છે કે દેશના પૂર્વ ઉત્તર ને દક્ષિણ ભાગમાં જેવી સંગીતની ઉપાસના ને ઘરાણાની પરંપરા છે તેવી ગુજરાતમાં નથી ગાંધીજી સરખા સમગ્ર જીવનના વિધાયક નેતાની પ્રેરણાથી જીવનના બીજાં ક્ષેત્રોની જેમ આ ક્ષેત્રે કદાચિત્ પણ થયા હોય છતાં આ ક્ષેત્રે ઊજળાં તો અમુક અમુક વ્યક્તિઓના પુરુષાર્થ વડે જ છીએ સંગીતની દિશામાં આ ક્ષેત્રે ઊજળા ભાગ્યે તે પંડિત શ્રી ઓમ્કારનાથજી ઠાકુરની પ્રતિભા અને પુરુષાર્થ વડે

પંડિતજીના આખા જીવનમાંથી આ બે શબ્દો ઝટ સ્ફૂરી રહે છે પ્રતિભા અને પુરુષાર્થ ગરીબ ઘરમાં એ જન્મ્યા હતા કે નહિ એ સવાલ અલગ છે, પણ ઊછર્યાં હતા તો પિતાની સ્વેચ્છાએ વ્હોરેલી નિર્ધનતામાં જ આણંદ તાલુકાના જહાજ ગામમાં પ્રણવોપાસક શ્રી ગૌરીશંકર ઠાકુરને ત્યાં ૧૮૯૭ના જૂનની ૨૪મીએ પંડિતજીનો જન્મ થયો એમના માતુશ્રી ઝવેરબા રાશિ ને પિતાની પ્રણવોપાસનાનો મેળ સરસરીતે ગાળી રહેતા અંગનું નામ ઓમ્કારનાથ પાડ્યું ભરૂચમાં નર્મદાતટે પિતાએ બાંધેલી મઢૂલીમાં એ ઊછર્યાં, બન્ધ્યા ને પિતૃસેવા કરી એમની તેજસ્વી આકૃતિથી મોહીને અકિંચન પિતાને એક ધનવાને

પં૦ ઓમ્કારનાથજી (સ્કેચ ર૦ મ૦ રાવળ)

તેમને દત્તક તરીકે આપી દેવા કહ્યું ત્યારે પિતાએ ગૌરવયુક્ત જવાબ આપેલો કે 'એ કોઈ ધનવાનનો દત્તક નહિ બને પણ કળાધર થઈ ધનવાનોને નમાવશે પિતાની એ ભાવના યશસ્વી પુત્રે ચરિતાર્થ કરી

બાળપણથી જ ઓમ્કારનાથજી સંગીત પાછળ ઘેલા હતા કંઠ તો સૌને મુગ્ધ કરે તેવો હતો જ, ને આસપાસમાં કોઈ ગાયક આવી ચડે તો તે એની પાસે જઈ પણ પહોંચ્યા હોય જ છતાં રીતસરની સાધનાનો યોગ પંડિતજીને અગાઉની પંદર વર્ષની ઉંમરે જ મળી શક્યો શ્રી ડુંગાજી નામના એક પારસી સદ્ગૃહસ્થે એમના ગાનથી મુગ્ધ થઈ એમને મહાન સંગીતાચાર્ય શ્રી વિષ્ણુ દિગંબરજીના મુંબાઈના ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલયમાં સંગીતનો અભ્યાસ વધારવાનો પ્રબંધ કરી આપ્યો ત્યાં પણ પાંચ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ ત્રણ વર્ષમાં પૂરો કરી દઈને એમણે ગુરુની કૃપા અને પ્રીતિ

આ માસનાં પંખી

૩૫–ચિલોત્રો

જેની પત્નીપરાયણતાનો જોટો જગમાં જડવો મુશ્કેલ છે એવું આ આજણ પંખી લોકસમાજમાં એના એક બીજા ગુણને લીધે પણ જાણીતું છે, કે એના માંસલોહીમાં સાંધાના સુવા રોગો મટાડવાનો અદ્ભુત ગુણ છે આથી એની અબાધિત હત્યા થાય છે જોકે ગાઢ વૃક્ષ ઘટાનો રહેનારો, ને આપણી પાસે થઈને ઊડી જાય છતાં પાંખનો ફફડાટ પણ ન સંભળાય એવી નીરવતા તથા રંગહીનતા ધરાવતો હોઈ એને શોધવો બહુ દુષ્કર છે

માદા ઈંડાં મૂકવાની થાય ત્યારે ઘટામાં ઊંચા ઝાડની કોઈ ઊંડી બખોલ શોધી કાઢી તેમાં માદા ચાર ઈંડાં મૂકી તે સેવવા બેસે, એટલે નર એના બાકોરાનું મોં છાણ માટી વગેરેથી પૂરી માત્ર પોતાની ચાંચ પેસી શકે એટલું છિદ્ર બાકી રાખે છે પછી એ ફળાહારી પંખી, ખોરાક શોધીશોધીને પોતાના ગળામાં સમાય તેટલો ભરી લાવી, માળાના છિદ્રમાં ચાંચ પરોવી, અંદર ચાંચ કાઢી બેઠેલી માદાને (અને બચ્ચાં સેવાતાં જાય તેમ તેમને પણ) ખવડાવતો જાય છે સવારથી સાંજ સુધી અવિરત ચાલતા તેના આ પરિશ્રમથી, બે મહીનાને અંતે બચ્ચાં ઊડવાલાયક થયે દરનું દ્વાર ચાંચથી તોડી માદા ને બચ્ચાંને બહાર કાઢે છે ત્યારે તે અરધો થઈ ગયો હોય છે

શરીર મેના ભૂખરા રંગનું, પાંખો નાની પણ પૂંછડી ૧ ફૂટ, ચાંચ ૪ ઇંચ લાંબી, પહોળી, સખત, કઠોર ને કાળી, ને તેના પર વળી ૧॥ ઇંચનો ચપટો બેઠા ઘાટનો ઢાંકણો લોચો, આવા વિચિત્ર રૂપરંગના આ પંખીની હિંદમાં થતી પંદરેક જાતોમાં મોટા મામા મોટી જાત ફૂટની, પણ આપણે ત્યાં આબુ ઈડર, રાજપીપળા, દાહોદ ગીર વગેરે વનસ્થલીઓમાં જે ફૂટની થાય છે ('વનેચર')

સમ્પાદન કર્યાં તે દિવસોમાં કાઠિયાવાડની એક નાટકકંપનીએ એમના સંગીતથી મુગ્ધ થઈને એમને મહિને ૪૦૦ રૂપિયા આપીને નોકરીએ રાખવાની ઈચ્છા દર્શાવેલી પંડિતજીના વડીલ બંધુએ પણ કુટુંબને ગરીબીના બોજમાંથી મુક્ત કરવાની દૃષ્ટિથી એ સ્વીકારી લેવાની આજ્ઞા કરેલી પણ પંડિતજી સ્વભાવે કલાકાર હતા, સોદાગર નહિ એ પોતાની પ્રતિભાનું લીલામ શાના થવા દે? એ તો પોતાની ઉપાસનાને વરેલા હતા એટલે પં. વિષ્ણુ દિગંબરજીને વાત કરી તેમની સહાયદ્વારા એ આપત્તિમાંથી છૂટ્યા આયુષ્યના વીસમા વર્ષે એમના ગુરુએ એમને લાહોરના ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલયના આચાર્ય પદે નિયુક્ત કર્યા પછી તો એમણે ઉત્તરોત્તર પોતાની કલાનો જે ઉત્કર્ષ સાધ્યો એનો જ ઇતિહાસ કહેવાનો રહે છે રાતદિવસ પંડિતજીને હૈયે સંગીતના ઉદ્ધારની જ લગની વસતી રહેતી એમના પુરુષાર્થથી સંગીત વિષેની આદરબુદ્ધિ પ્રજામાં વધી, એટલું જ નહિ, પંજાબના પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબોની પરદાનશીન બાનુઓમાં પણ એમણે સંગીતનો પ્રચાર કર્યો એનું એક કારણ એ પણ છે કે પંડિતજીએ જીવનનો સર્વતોમુખી વિકાસ સાધ્યો છે જોકે એ પોતે તો કહે છે કે 'હું તો દેવી સરસ્વતીના એક જ સ્તનને ધાવ્યો છું', પણ સ્વરસિદ્ધિની સાથોસાથ શબ્દોપાસના પણ એમણે ઓછી નથી કરી એ રૂવેરૂવે તરવરી છે એમના પોતાના જ ઊંચા આદરણીય સંસ્કારી વ્યક્તિત્વથી અને વાક્પ્રભાવ તથા બુદ્ધિપ્રભાવથી એમણે સંગીતકલાનું માન અનેકગણું વધાર્યું છે

'એમનો કંઠ બુલંદ છતાં કર્ણપ્રિય ને હૃદયસ્પર્શી છે એમનું ગળું એકવાર ઝીણામાં ઝીણો અને બુલંદમાં બુલંદ અવાજ કાઢી શકે છે ને ચાર સપ્તકમાં ફરી શકે છે હિંદના કોઈ પણ હયાત ગાયકની આટલી 'રેન્જ' હોય એમ જાણમાં નથી તેઓ સાધારણ રીતે પંચમથી ગાય છે કોઈ પણ મોટી સભાનો દરેક સભાજન વગર મહેનતે એમને સાંભળી શકે એવો જોરદાર અને વેધક અવાજ તેઓ ધરાવે છે. એમના ગળાનું માધુર્ય એવું છે કે એમના ઉચ્ચ સંગીતને સમજવા અશક્ત હોય તેને પણ ગાયન ન સમજવા છતાં યે તે સાંભળવાની ફરજ પાડે છે—એને મહેફિલ છોડી જવા દેતું નથી અવાજની કુદરતી બક્ષિશ અને વિદ્વત્તાનો અસાધારણ સંયોગ એમનામાં થયો છે

પંડિતજીની ગાયકીનું પુરાણું ને મશહૂર ઘરાણું હદ્દુખાં હસન ખાંનું છે પંડિતજી ખાસ કરીને ખ્યાલના ગાયક છે, જોકે ઠુમરી ટપ્પા ને ધ્રુપદ પણ તેઓ સરળ રીતે ગાઈ શકે છે દોઢ કે બે કલાક સુધી વૈવિધ્યપૂર્ણ રીતે એક જ રાગને ગાઈ તે રાગનું હૂબહૂ સ્વરૂપ ખડું કરનાર હિન્દુસ્તાનની ગણીગાંઠી વ્યક્તિઓમાં પંડિતજી એક છે બુદ્ધિને અસર કરનાર તાન કરતાં આત્માને અડકનાર 'આલાપ'ને પંડિતજી વધુ મહત્ત્વ આપે છે ભાવવાહી સંગીત સાંભળવાની જિજ્ઞાસાવાળાને મેં તો ખરે પંડિતજીનું જ નામ નિર્દેશતાં અને એકવાર એમનું ભાવપૂર્ણ સંગીત સાંભળી દિલીપકુમાર રૉયે પણ એમની પાસે અભ્યાસ કરવાની ઈંતેજારી દર્શાવી હતી '

સંગીતના પ્રચાર અર્થે એમણે ઘણી સંસ્થાઓ સ્થાપી છે, ઘણાં વ્યાખ્યાનો આપ્યાં છે, પણ એ કરતાં યે વિશેષ તો પોતાની અનવરત સાધનાથી એમણે સમર્થ દૃષ્ટાન્ત પૂરું પાડ્યું છે એમની ઉન્નત કલાનો પ્રભાવ કેવો મોટો છે એ તો એમને વિષે જે આખ્યાયિકાઓ ચાલે છે તે પરથી પણ સમજાશે નેપાળના મહારાજાએ 'સંગીત મહોદય'નો, કાશી સંસ્કૃત વિદ્યાલયે 'ગાનસમ્રાટ'નો, બંગીય સાક્ષરોએ 'સંગીત માર્તંડ'નો અને પં૦ માલવીયજીએ એમને 'સંગીત પ્રભાકર' ઈલ્કાબ આપ્યો છે એમની કલાની મહત્તા પુરવાર કરવા માટે — પૂરતું થશે પોતાના ગુરુની આજ્ઞાથી દુનિયાના બીજા દેશોને

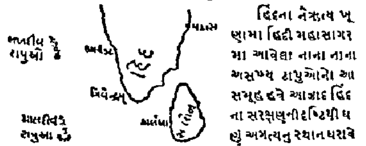
(નવેમ્બર ૧૯૪૮)

પણ ભારતીય સંગીતકલાનો પરિચય આપવા તેમણે ૧૯૩૩માં યુરોપના દેશોની યાત્રા કરી હતી

ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ ઈ. ૧૯૪૩માં એમને 'રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક' અર્પીને ગુજરાત વતી એમનું બહુમાન કરેલું અને હમણાં મુંબઈમાં એમની સુવર્ણજયંતી પણ ઊજવાઈ આયુષ્યના પચાસ વર્ષ પૂરાં થવા છતાં પંડિતજીની સંગીતોપાસના હજી યે અખંડ ચાલુ છે વળી સંગીતશાસ્ત્રનો એક પ્રમાણભૂત ગ્રંથ નિર્માણ કરવાની પ્રવૃત્તિ પણ એમણે હમણાં હાથ ધરી છે

પંડિતજી ઘણું જીવે અને દેશમાં તેમજ ગુજરાતમાં સંગીતકલાને ઘર ઘર પહોંચતી કરે એવી અભિલાષા

માલદીવ ટાપુઓ

હિંદના નૈઋત્ય ખૂણામાં હિંદી મહાસાગરમાં આવેલા નાના નાના અસંખ્ય ટાપુઓનો આ સમૂહ હવે આઝાદ હિંદના સંરક્ષણની દૃષ્ટિથી ઘણું અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે પણ તેમને વિષે આપણે બહુ ઓછું જાણીએ છીએ કુલ લગભગ ૨૦૦૦ ટાપુઓના બનેલા આ પ્રદેશની વસતિ ફક્ત ૮૦ હજારની જ છે ત્યાંના બધા જ લોકો ઇસ્લામ ધર્મ પાળે છે ને ત્યાં સુલતાનનું રાજ્ય હોઈ તેનું નામ અમીન અબ્દુલ મજિદ દીદી છે રાજ્યની રાજધાની માલે ટાપુ છે, જ્યાં સુલતાન રહે છે ત્યાંની મુખ્ય નિકાસ નારિયેળ કોપરું, દોરડાં, છીપો, કાચબાની ઢાલ વગેરે છે

વિષુવવૃત્તના પ્રદેશમાં આવેલા આ ટાપુઓમાં અપાર સૃષ્ટિસૌંદર્ય તથા સમૃદ્ધ કાચી સંપત્તિ પડી છે, અને એ ટાપુઓને હિંદ તથા સીલોન જોડે લાંબા કાળથી સંબંધ હોઈ માલદીવના ખારવાઓ જૂના સમયથી આપણે ત્યાં પ્રસિદ્ધ છે આજે તો રાજ્યની ભાષા અરેબિક અને રાજધર્મ ઇસ્લામ છે, પણ ત્યાં ઘણે ઠેકાણે મળી આવતા બૌદ્ધ સ્તૂપો અને મંદિરોના અવશેષો પરથી લાગે છે કે એક કાળે આ ટાપુ ઉપર પણ બૌદ્ધ ધર્મ પ્રવર્તતો હશે અને તે સીલોનના સિંહાલી લોકોએ જ્યારે આ ટાપુ પર પહેલો વસવાટ કરેલો ત્યારના અવશેષ રૂપ લાગે છે માલદીવની ભાષામાં સિંહાલી ભાષાનું જે પ્રાબલ્ય છે તે પણ અહીં સિંહાલી લોકોના આગમનનું સમર્થન કરે છે વળી ચૌદમી સદીની જૂની 'એવેલા આકુરુ' નામની લિપિ પણ સીલોનની જૂની લિપિ 'હળુ' સાથે મળતી આવે છે એ 'એવેલા આકુરુ'નું 'દીવ આકુરુ'માં રૂપાંતર થયું અને ત્યાંથી ૧૭મી સદીમાં ઇસ્લામની અસર પૂરી જામતાં ને 'તાના' લિપિ બની જે અરેબિયન અને ફારસીનું મિશ્રણ હોઈ તેની માફક જ જમણેથી ડાબી બાજુ લખાય છે કેળવણી માટે માલદીવવાસીઓ મીનાર જાય છે માલદીવના હાલના કાયદા અનુસાર કોઈ પણ પરદેશી ત્યાં જમીન ખરીદી શકતો નથી ત્યાંના મોટા વેપાર ધરાવતા વહોરાઓ પણ ત્યાં પરદેશી તરીકે જ રહે છે

માલદીવની ઐતિહાસિક તવારીખ ઘણા જૂના કાળથી શરૂ થાય છે પ્રાચીન કાળમાં માલદીવનો હિંદની માફક અરબસ્તાનની જોડે પણ વેપાર હતો તે કાળે ઘણા આરબો માલદીવમાં વસવાટ કરવા લાગ્યા અને તેમનું પ્રાબલ્ય વધ્યું આજ સુધી ત્યાં ૮૩ સુલતાનો થઈ ગયા હાલમાં હુરા વંશના હાથમાં રાજસત્તાનાં સૂત્રો છે ૧૯૩૪માં થએલી શાંત રાજ્યક્રાંતિમાં ત્યાંના સુલતાન મહંમદ શમ

શુદ્દીન ત્રીજાને પદભ્રષ્ટ કરીને તેના પુત્ર હસનને સુલતાન બનાવવામાં આવેલો. સુલતાન ત્યાં 'ઉત્તમ પાદ' (Noble Feet) અથવા 'સુવર્ણ પાદ' (Golden Feet) તરીકે ઓળખાય છે.

ઈ. ૧૫૧૮થી પોર્ચુગીઝોએ આ સમૃદ્ધ ટાપુઓ ઉપર હુમલા શરૂ કરીને તેને જીતી લેવાના પ્રયત્ન શરૂ કર્યા. ત્યાંના એક ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકારેલા સુલતાન નવમા હસનની મદદથી ૧૫૫૮માં માલે ટાપુ તેમણે કબજે કરી લીધો અને પોર્ચુગીઝ ગવર્નરે પોતાને ત્યાંના સુલતાન તરીકે જાહેર કર્યો. ૧૭ વર્ષ સુધી આ પોર્ટુગીઝ અમલ રહ્યો. તે દરમિયાન તેમના અત્યાચારોથી પ્રજા ત્રાહીત્રાહી પોકારી ગઈ. એ ગુલામગીરીમાંથી માલદ્વીપને મુક્ત કર્યું મહમદ નામના ઉટીમુ ટાપુ પર જન્મેલા એક મૌલવીના પુત્રે. મિકોની ટાપુ પર ઊછરેલા એ મહમદે માલદ્વીપીઓની એક ટુકડી ઊભી કરીને ગેરીલા પદ્ધતિનું યુદ્ધ શરૂ કર્યું અને ઘણાખરા ટાપુ જીતી લીધા. છેવટે ૧૫૭૩માં માલે ટાપુ પણ જીતી લઇ પોર્ચુગીઝ ગવર્નરને ઠાર કર્યો. લોકોએ મહમદને સુલતાન બનાવ્યો, જેણે ૨૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું આજે પણ લોકો તે મુક્તિના દિવસને રાષ્ટ્રીય તહેવાર તરીકે ઊજવે છે. પણ ત્યાર પછી એક નવી આપત્તિ શરૂ થઈ. મલબાર કાંઠાના મોપલા ચાંચિયાઓ આ ટાપુ ઉપર હુમલા કરીને લોકોને ત્રાસ આપવા લાગ્યા. આથી માલદ્વીપના સુલતાને સીલોનમાં રાજ્ય કરતા બ્રિટિશ ગવર્નર પાસે રક્ષણની માગણી કરી અને તેના ચિહ્ન તરીકે ભેટ સોગાદો મોકલવા માંડી. આમ ૧૬૪૫થી ત્યાંના સુલતાન બ્રિટિશોના ખંડિયા બન્યા. અને ૧૮૮૭માં થએલા કરાર અનુસાર સુલતાન તરફથી દર વર્ષે ભારે વિધિપૂર્વક કોલંબોમાં બ્રિટિશ ગવર્નરને ખંડણી મોકલવામાં લાગી. એ કરાર હમણાં થોડા દિવસ પર જ દૂર થઇ નવા કરારો થયા, જેનાથી માલદીવમાં નવા યુગનો પ્રારંભ થયો છે.

અમેરિકાનાં છાપાં

છાપાંઓ અને સામયિકોની જેટલી વિપુલ સંખ્યા તથા ફેલાવો અમેરિકામાં છે તેટલો બીજે ક્યાંય નથી. ઈ. ૧૯૪૬માં અમેરિકામાં લગભગ ૧૨,૦૦૦ દૈનિકો અને ૬,૦૦૦ બીજાં સામયિકો હતાં! અમેરિકાની લોકસંખ્યા કેવળ ૧૩ કરોડ હોવા છતા ત્યાં માત્ર રવિવારનાં છાપાંઓનું કુલ વેચાણ ૪ કરોડ ઉપર છે! છાપાંઓના તાજા વધારા તો ત્યાં દિવસમાં કેટલીયે વાર નીકળતા જ હોય છે. તાજું છાપું તથા સેંકડો રંગબેરંગી માસિકો વેચનારી નાનીનાની દુકાનો તો શહેરની પ્રત્યેક શેરીને નાકે છે જે હજારો માસિકો અમેરિકામાં નીકળે છે તેમાં કેવળ એક વિશિષ્ટ વિષયને લગતાં અનેક માસિકો છે દા. ત. ટિકિટસંગ્રહ અને સિક્કાસંગ્રહને લગતાં ત્યાં ૧૨ સામયિકો છે, ધોબીના ધંધાનાં ૧૫, દૂધને લગતાં ૧૯, ચૉકલેટ તથા મિઠાઇના હલવાઇ-ધંધાના ૧૬, વિમાનવિદ્યા માટેનાં ૪૨ અને મરણોત્તર સમારંભને લગતા પણ ૧૦ સામયિકો ત્યાં નીકળે છે!

બધા દૈનિકોમા સૌથી વધુ ફેલાવો ત્યાં 'ડેઈલી ન્યૂઝ'નો છે–૪૫ લાખ! દરરોજ તેનો ૬૦ પાનાનો અંક નીકળે છે, પણ કિંમત માત્ર ૧ આનો. ખૂન, મારામારી, લૂંટફાટ, છૂટાછેડા ઇત્યાદિ ખબરો તેમાં મબલખ ફોટોગ્રાફો સહિત આપવામાં આવે છે અને આ વિશાળ છાપાંઓનો વ્યવહાર પણ કેટલો પ્રચંડ હોય છે! ૬ થી ૧૦ માળના એક એક આખા મકાનમાં તેનું કામ ચાલે છે.

એવો જ મોટો વ્યાપક ફેલાવો ધરાવનાર 'ન્યૂ યૉર્ક ટાઇમ્સ'ના માત્ર મુખ્ય સંપાદકો તરીકે જ ૧૩ માણસો છે. એ સિવાય દરેક વિભાગના સંપાદક અને લેખકો તો જુદા જ. જગતના દરેક પ્રમુખ દેશમાં 'ન્યૂ યૉર્ક ટાઇમ્સ'ના ખાસ ખબરપત્રીઓ છે. તેમાં રોજ આવતા હાસ્યવિભાગના ૧૮ લેખકો છે, વેપારવિભાગના ૨૨, રમત-

દેવદીવાળી

કાર્તિકી પૂનમે આવતો આ તહેવાર આપણે ત્યાં તો દીવાળીની નાની આવૃત્તિ જેવો જ ઉજવાય છે. દિવસે લોકો વસ્ત્રાલંકાર પહેરી દેવદર્શને જાય છે ને રાત્રે દીવા પ્રગટાવી દારૂખાનું ફોડે છે.

પણ પુરાણમાં આ તહેવારની ઉત્પત્તિની કથા એવી છે કે પૂર્વે ત્રિપુર નામનો રાક્ષસ ઘણો ઉન્મત્ત થઈ દેવોને હેરાન કરવા લાગ્યો દેવો પોતા પર હુમલો ન કરે તે માટે તેણે પોતાની રાજધાનીની ચોતરફ ત્રણ જબરદસ્ત દીવાલો બંધાવીને તેની પાછળ સુરક્ષિત થઇ બેઠો. મૂળે જ બળવાન એવા આ ત્રિપુરોના સરદારને દીવાલોનું રક્ષણ મળતા તેના ત્રાસ વધવા લાગ્યા. ઈન્દ્રાદિ દેવોનું પણ તેની આગળ કંઈ ચાલતું નહિ આથી પોતાનું રક્ષણ કેવી રીતે કરવું એની ચિંતામાં પડેલા દેવોએ દેવર્ષિ નારદની સલાહ પૂછી. નારદે તેમને શંકરને શરણે જવા સૂચવ્યું. દેવોએ ભગવાન શંકર પાસે જઈ પોતાને બચાવવા વીનવતા, શંકરે ત્રિપુરાસુરનો નાશ કરી દેવોને ભયમુક્ત કર્યા કારતક માસની પૂનમને દિવસે આ વિજય મળવાથી તે દિવસે દેવોએ મોટો ઓચ્છવ કર્યો અને દીપોત્સવ કરી આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો આથી જ આ તહેવાર દેવદીવાળી–દેવોની દીવાળી કહેવાય છે. તેનું બીજું નામ ત્રિપુરી પૂર્ણિમા પણ છે.

શાસ્ત્રમાં આ દિવસે સર્વ શિવાલયોમાં દીપોત્સવ કરી મૂર્તિનો વરઘોડો કાઢવાનું લખ્યું છે. સ્ત્રીઓ ત્યારે કુષ્માંડ (કોળું) ને દીપનું દાન કરે છે. કેટલેક સ્થળે આ દિવસને શિવના પુત્ર કાર્તિકેયનો જન્મદિન માની તેની મૂર્તિની પૂજા તથા દીપોત્સવ કરવાનો રિવાજ છે.

દક્ષિણ હિંદમાં તો આ દિવસે કૃતિકા-મહોત્સવ ખૂબ ઠાઠમાઠથી ઊજવવામાં આવે છે. શિવ પ્રીત્યર્થે ઊજવાતા આ તહેવારમાં રોશની, વરઘોડા અને મહાપૂજા ઉપરાંત મોટી આતશબાજી કરવામાં આવે છે. લગભગ ૨૦ હાથ ઊંચો થાંભલો દેવળ સામે ઊભો કરી કપુર આદિ ઝટ સળગી ઊઠે તેવી વસ્તુઓથી તેને સળગાવવામાં આવે છે. જ્યાં ટેકરીઓ પર દેવાલય હોય છે ત્યાં તો આખા કારતક મહિના દરમ્યાન ખડકો પર દીવા પ્રગટાવવામાં આવે છે, જેને લીધે આસપાસના પ્રદેશમાં અવર્ણનીય શોભા વ્યાપી રહે છે. તામિલ લોકોમાં કહેવત છે કે, 'કાર્તિકે કંદાપુર મળે ઈલ્લે'; એટલે કે 'કૃતિકોત્સવ પછી વરસાદ શાનો?' આથી એમ લાગે છે આ તહેવાર વર્ષાઋતુની સમાપ્તિ સૂચવનારો હશે.

પુરાણકથા પરથી પ્રચલિત થએલા લાગતા આ તહેવારનો જો તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો જણાય છે કે અસુર અને દેવ, ત્રિપુર અને શંકર વગેરે શબ્દો માત્ર લાક્ષણિક છે. અસુર એટલે કે ક્રોધ, લોભ, મોહાદિ બળવાન થઈ દેવોને એટલે કે ઇન્દ્રિયોને હેરાન કરવા લાગ્યા ત્યારે દેવો (ઈન્દ્રિયો) શિવ(આત્મા)ને શરણે ગયા; એટલેકે ઈન્દ્રિયો તેમાં લીન થઈ ગઈ. આથી શિવે (આત્માએ) તરત જ ત્રિપુર(ત્રણ શરીરો: સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ)માં રહેલા કામાદિ અસુરોનો નાશ કર્યો. આમ, આ તહેવારનો આદેશ તો કામ ક્રોધાદિ જીતીને જિતેન્દ્રિય થાઓ એવો ઉદાત્ત છે.

અમલના ૧૭, મહિલાવિભાગના ૭, રેડિયોવિભાગના ૮ અને પુસ્તકવિભાગના ૭ દર રવિવારે ૨૫૦ પાનાનો નીકળતો તેનો દળદાર અંક પત્રકારજગતમાં વિશિષ્ટ ગણાય છે આટલો દળદાર હોવા છતાં તેની કિંમત માત્ર પાંચ આના હતી અત્યારે તે વધારીને છ આના કરવામાં આવી છે. તે અંકમાં ૧૨ તો વિવિધ વિભાગો અપાય છે.

'ટાઈમ', 'લાઈફ' અને 'ફૉર્ચ્યુન' પ્રકટ કરનારી 'ટાઇમ ઈન કૉર્પોરેટેડ' નામની સંસ્થાએ ગયા વર્ષે ૪૦ કરોડ રૂપિયાનો કુલ નફો કરેલો, અને નફા પરનો કર વગેરે બાદ કરતાં ચોખ્ખો નફો [illegible] કરોડ રૂપિયા રહેલો આવો જંગી નફો આજ સુધી કોઈ પણ સામયિકોની સંસ્થાએ મેળવ્યો નથી ત્યાંના પત્રોને જાહેરાતમાંથી ઘણી આવક થાય છે ન્યૂયૉર્ક ટાઇમ્સમાં આખું પાનું ભરીને એક જ દિવસ માટે જાહેરખબર આપવી હોય તો ૧૨ હજાર રૂપિયા ખરચ થાય! અને અઠવાડિયામાં બેત્રણ વાર તો આવી મોટી જાહેરાત ન્યૂ યૉર્ક ટાઇમ્સમાં દેખાય જ છે (હિલોલકર)

ટિકિટ-વેચાણ માટેનો એક અજબ વિમાન-પ્રવાસ

ટિકિટસંગ્રહનો શોખ દિનપ્રતિદિન આજે ઝડપથી લોકપ્રિય થતો જાય છે કુમારો અને કુમારીઓ, જુવાનો અને વૃદ્ધો, સૌ કોઈ તેમાં અત્યંત રસ લે છે તે સૌની નવીન નવી ટિકિટો પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા તથા ટિકિટના વેચાણ માટે મોટીમોટી વેપારી સંસ્થાઓ પણ નીકળી છે તેની મારફત વૈવિધ્યવાળી ટિકિટો મેળવવા ઉપરાંત આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ મોટો લાભ થઈ શકે છે હાલમાં જ ઇંગ્લંડના જાણીતા ટિકિટસંગ્રહના શોખીન રોબર્ટ ડારાકોટી (Robert Darracott) ટિકિટોના વેચાણ માટે જગતભરના વિમાન પ્રવાસે નીકળ્યા છે લંડનથી વિમાન મારફત ઊપડેલા આ ફિલેટલિસ્ટની યોજના તો પોતાના જંગી પ્રવાસ દરમ્યાન બે કરોડ ટિકિટોનું વેચાણ કરવાની છે તે માટે તેમણે ૫૦૦૧ વિવિધ નમૂનાઓ સાથે લીધા છે તે બધાના વેચાણમાંથી લગભગ ૮ લાખ રૂપિયા કમાવાની તેઓ આશા રાખે છે! જગતભરના મુખ્યમુખ્ય પ્રદેશોને આવરી લેતા તેમના ૩૧,૦૦૦ માઈલ લાંબા એ પ્રવાસમાં તેઓ ૧૫૦ ઠેકાણે ઊતરવાના છે, જેમાં અમેરિકા, ફીજી બેટ, ન્યૂઝીલૅન્ડ, ઑસ્ટ્રેલિયા, સિંગાપુર, બ્રહ્મદેશ, હિંદ, મિસર આદિ દેશોનો સમાવેશ થાય છે મિ ડારાકોટીની મોટી આશા ઇંગ્લંડના રાજાની લગ્નની રજતજયંતીની સ્મારક ટિકિટો છે ૫૩૦ રૂપિયે સેટ પ્રમાણે તે ટિકિટો વેચીને તેઓ ૫ થી ૬ લાખ રૂપિયા કમાવાની આશા રાખે છે ટિકિટ-સંગ્રહના શોખ પાછળ પણ જો વિશિષ્ટ દૃષ્ટિ, કુનેહ તથા સાહસ હોય તો કેવી પ્રગતિ કરી શકાય છે તેનો શ્રી ડારાકોટી એક દાખલો છે

આ માસ (નવેમ્બર) ઇતિહાસમાં

તા. ૧ ખડકીના યુદ્ધમાં અંગ્રેજોને હાથે બાજીરાવ પેશ્વાની હાર ૧૮૧૭
તા. ૫ દેશબંધુ ચિત્તરંજન દાસનો જન્મ, ૧૮૭૦
તા. ૮ પહેલો બોલ્શેવિક બળવો પેટ્રોગ્રાડમાં શરૂ થયો, ૧૯૧૭
તા. ૧૪ પંડિત જવાહરલાલ નેહરુનો જન્મ, ૧૮૮૯
તા. ૧૭ યુરોપનો ટૂંકો જળમાર્ગ સુએઝની નહેર ખુલ્લી મુકાઈ, ૧૮૬૯
તા. ૨૪ ડચ નૌકાસફરી ટાસ્માને ટાસ્માનિયા ટાપુ શોધ્યો, ૧૬૪૨
તા. ૨૮ આલ્બેનિયા તુર્કસ્તાનથી સ્વતંત્ર થયું, ૧૯૧૨
તા. ૨૯ ભોંસલે પાસેથી અંગ્રેજોએ ગ્વાલિયર જીતી લીધું ૧૮૦૩
તા. ૩૦ 'ગુલિવર્સ ટ્રાવેલ્સ'ના લેખક જોનાથન સ્વિફ્ટનો જન્મ, ૧૬૬૭

આ માસની વ્યક્તિવિશેષ: મહેન્દ્રલાલ સરકાર

હિંદમાં વૈજ્ઞાનિક કેળવણીનો પ્રચાર લોકપ્રિય કરનાર પહેલા હિંદી, અને સત્ય તથા શુદ્ધજ્ઞાન માટે આકરી તપસ્યા કરનાર ડૉ. મહેન્દ્રલાલનો જન્મ બંગાળના હાવરા જિલ્લાના પૈકપુરા ગામડામાં ખેડૂત કુટુંબમાં ૧૮૩૩ની બીજી નવેમ્બરે થયેલો બાળપણમાં માતપિતા ગુમાવતાં તે કલકત્તે મોસાળમાં ઊછર્યા ને પ્રાથમિક તથા અંગ્રેજી શિક્ષણમાં તેજસ્વિતા બતાવી ૧૮૪૯માં સ્કૉલરશિપ મેળવી કૉલેજમાં ગયા ત્યાં હકરલે ને ગિબનના ગ્રંથોના વાચનથી તેમને વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનની એવી તીવ્ર તૃષા લાગી કે એ કૉલેજની ઉજ્જ્વળ કારકિર્દી છોડી વિજ્ઞાનનું થોડુંઘણું જ્ઞાન આપતી મૅડિકલ કૉલેજમાં દાખલ થયા ત્યાં અવિરત શ્રમથી અભ્યાસ કરી એકેએક વિષયમાં ઇનામો જીતતાં જઈ તે ઉચ્ચ કક્ષાએ એમ. ડી. થયા, અને તબીબી ધંધો શરૂ કરતાંવેંત તેમાં ઝળકી ઊઠી ૩૦ વર્ષની વય તો કલકત્તામાં પ્રખ્યાત થઈ ગયા

એ સમયે બ્રિટિશ તબીબી મંડળ આગળ તેમણે હોમિયોપથી પદ્ધતિ સામે આક્રમણ કરતું એક વિદ્વત્તાપૂર્ણ વ્યાખ્યાન આપ્યું - પણ તે પછી 'હોમીઓપથીનું તત્ત્વજ્ઞાન' નામનું પુસ્તક એક મિત્રે એમને મોકલ્યું તે વાંચતાં તે પદ્ધતિની સત્યતાની પ્રતીતિ થતાં આ જ તબીબી મંડળની વાર્ષિક સભામાં નીડરપણે હોમીઓપથી પરની પોતાની શ્રદ્ધા જાહેર કરતું ભાષણ આપ્યું એ સમયે તેમનો ખૂબ તિરસ્કાર થયો અને પરિણામે તેમનો ધંધો પડી ભાગ્યો પણ સત્યને ખાતર લેશમાત્ર ન ડરતાં પોતાની માન્યતાને મક્કમપણે વળગી રહી તેમણે હોમીઓપથીની પ્રૅક્ટિસ જ ચાલુ રાખી, જે ધામધૂમે ફરી એવી જામી ગઈ કે હોમીઓપથીના તે ધન્વંતરી ગણાવા લાગ્યા

આ પછી એમણે 'કલકત્તા જર્નલ ઑફ મેડીસીન' નામનું પત્ર કાઢી ચુનંદા મિત્રો અને જ્ઞાનપિપાસુ વિદ્યાર્થીઓનું એક નાનું મંડળ સ્થાપ્યું, જે બીજમાંથી જતે દહાડે શુદ્ધ વિજ્ઞાનના પ્રયોગો, સંશોધન તથા વિતરણ માટે કામ કરતા 'વિજ્ઞાન વિકાસ મંડળ'નો ઉદ્ભવ થયો એ વેળા અમુક તપસાધુઓ ક્રિયાત્મક વિજ્ઞાનની વધુ અગત્ય સમજાવતા સામે પડ્યા, પણ ડૉ. સરકાર મક્કમ રહ્યા એકાદ દસકા પછી લીગ તો નાશ પામી અને વિજ્ઞાનમંડળ આજે જગતનું અગત્યનું શોધખોળ મથક થઈ પડ્યું છે

સરકાર તથા પ્રજા બંને તરફથી બહુમાન મેળવી તેમણે આખર અવસ્થા શાંત એકાંત વિજ્ઞાનસેવામાં એટલી જ ધગશથી ગાળી ને ૭૧ વર્ષનું લાંબુ આયુષ ભોગવી ઈ. ૧૯૦૩માં અવસાન પામ્યા

નથી દુઃખદ આંસુએ સભર પાત્ર આ સૃષ્ટિનું
રહ્યું જ અહીં અશ્રુમાં વિરલ એક શ્રદ્ધા-ધનુ

—ચન્દ્રવદન મહેતા

પ્રખ્યાત વૈજ્ઞાનિક સર આઈઝેક ન્યૂટનને ત્યાં એક મળવા આવેલા પરોણાએ કલાક સુધી રાહ જોવા છતાં જ્યારે ન્યૂટન ન આવ્યો ત્યારે ટેબલ પર નોકરે લાવી મૂકેલો ન્યૂટનનો નાસ્તો પોતે જ ખાઈ લઈ, નોકરને ફરી ન્યૂટન માટે બીજો બનાવવા કહ્યું પણ ભાગ્યવશાત્ ફરી નાસ્તો તૈયાર થાય તે પહેલા જ ન્યૂટન આવ્યો અને પરોણાની માફી માગી કહ્યું, ‘હું ઘણો થાકી ગયો હોવાથી વાંધો ન હોય તો હું થોડો નાસ્તો કરી લઉં’ આમ કહી ટેબલ પર પડેલા વાસણ ઉપરનું ઢાંકણું ઉઘાડ્યું અને જરા પણ આશ્ચર્ય બતાવ્યા વિના મહાસ્ય મુદ્રાથી પરોણા તરફ ફરી કહ્યું, ‘જોયું? કેવો ભુલકણો છું? મેં નાસ્તો લીધો હતો એ જ હું ભૂલી ગયો!’

કહેવતોના અર્થ ‘વાટ્યું ગોમડ ને મૂડ્યા જતિ’—ઓસડ વટાઇને ગોકરસ ભૂકો કે પ્રવાહી થઈ ગયા પછી એમાં કઈકઈ ચીજો પડી હોય છે તે જેમ પારખી શકાતી નથી તથા માણસે વૈરાગ્ય લીધા બાદ તેના પૂર્વ જન્મની ન્યાતજાત જેમ પામી શકાતી નથી, તેમ, સમાજમાની કોઈ બાબતની અગમ્યતા દર્શાવવી હોય ત્યારે આ કહેવત વપરાય છે

અનેકાર્થી શબ્દ મેર=માળાનો શરૂઆતનો મોટો મણકો, આગેવાન અથવા શિરોમણિ, મુકુટ, જેના ઉપર ચલમ રહે તે હુક્કાનો ડોયો, તાંબાનું એક મોટું વાસણ, એક જીવડું, સોરઠની એક જાતિ, મેરુ પર્વત

ગણિતગમ્મત

કુમારના ૨૯૫મા અંકમાં ૧થી૯ સુધીના બધા જ અંકને પ્રત્યેકને એકએક જ વખત વાપરીને જુદાજુદા ગણિત ચિહ્નોનો ઉપયોગ કરીને જુદીજુદી રીતે ૧૦૦ મેળવી બતાવ્યા છે તેમાં બીજી પણ કેટલીક રીતે નીચે પ્રમાણે ૧૦૦ મેળવી શકાય છે

(૧) ૯૫૬ ૮૭૩+૨૪+૧=૧૦૦

(૨) ૯૬૫−૮૭૪+૩×(૨+૧)=૧૦૦

(૩) ૯૮−૫૩+૪૬+૭+૨×૧−૧૦૦

(૪) ૧×[(૯×૮)+(૭×૬)+(૩×૨) (૪×૫)] =૧૦૦

—મ ના ખત્રી

ઉત્તર ધ્રુવ કરતા દક્ષિણ ધ્રુવનો પ્રદેશ વધુ ઠંડો છે, કારણકે તે પ્રદેશ સમુદ્રની સપાટીથી ૧૦ હજાર ફૂટ ઊંચો છે

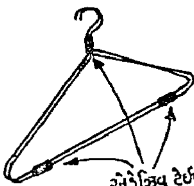

ટીપુ સુલતાનના સમયનો મ્હૈસુર રાજ્યનો શ્રીરંગપટ્ટનનો ત્રાંબાનો સિક્કો, જેની એક તરફ હાથી અને બીજી તરફ ફારસી લિપિમાં ‘ઝર્બે પટ્ટન’ અક્ષરો લખેલા છે

દૂધ પાણીવાળું છે કે નહિ તે તપાસવાની કસોટી એ છે કે તેમા તદ્દન સ્વચ્છ સોય ડુબાડીને બહાર કાઢી જો તે તદ્દન ચોખ્ખા રૂપમાં જ બહાર આવે તો દૂધ પાણીવાળું જ સમજવું પણ જો દૂધ ચોખ્ખું હશે તો થોડુંક તો સોયને ચોંટશે વળી પાણીવાળું દૂધ વાસણને જ્યાં અડે છે તે કિનારી આગળ તેનો રંગ ભુરાશ પડતો હોય છે

શક્કરિયાં ખોદ્યા પછી જલદી બગડી જાય છે તેને સાચવવાની રીત એ છે કે એક પીપમાં નીચે રેતીનું થર પાથરી ઉપર શક્કરિયાં અને લાકડાના વહેરના થર વારાફરતી પાથરી છેક ટોચ સુધી ભરી દેવા આ રીતે ૪થી૫ માસ એક પણ શક્કરિયું બગડ્યા વિના સાચવી શકાશે

સળગતી સગડી પર મીઠું છાંટીને તેમાંથી નીકળતો વાયુ શ્વાસમાં લેવાથી સળેખમ, ખમખમા ને ઇન્ફ્લ્યુએન્ઝા મટી શકે છે

એક જાડો તાર અને કેમિસ્ટને ત્યાં મળતી ઍડહેઝિવ ટેઈપ નામની ચીકણી પટ્ટી વડે કોટ લટકાવવા માટેનો ઘરગથ્થુ હૅન્ગર ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે બનાવી શકાય તાર પાતળો હોય તો તેને બેવડો કરી લેવો

પોતાની અલ્પતાનું દર્શન કરવું એ મહાન થવાનો આરંભ છે વિખુટું પડેલું સમુદ્રબિંદુ પોતાને સમુદ્ર કહે તો સુકાઈ જાય, પણ પોતાની બિંદુતા સ્વીકારે તો સમુદ્રભણી પ્રયાણ કરે ને તેમાં લય પામી સમુદ્ર બને —ગાંધીજી

કલાકણિકા ઇરાનના ઈસ પૂર્વે ૫૦૦ એટલેકે અઢીહજાર વરસ પહેલાના સમયના ઘોડાના માથાની આકૃતિવાળા સોનાના એરીંગ

ચીનની ૨૦ ફૂટ ઊંચી અને ૧૫૦૦ માઈલ લાંબી વિખ્યાત દીવાલ ચીનના શહેનશાહ ચીન શિહ હુંગ ટી એ ઈ પૂ ૨૧૪માં ઉત્તર તરફના જંગલી લોકોથી બચવા બંધાવેલી

વિમાનમાંથી પક્ષીઓની ગતિ માપતા એમ જણાયું છે કે કાગડાઓ કલાકના ૩૧ થી ૩૫ માઇલની ગતિએ ઊડે છે હંસ(Ducks) ૪૪ થી ૫૦ માઈલની અને પ્લોવર્સ (Plovers) ૪૦ થી ૪૧ માઇલની ગતિએ ઊડે છે અબાબીલ કલાકના ૧૦૦ માઈલ કાપતી મનાય છે ૧૦ થી ૧૨ હજાર ફૂટ સુધી પખીઓ દેખાય છે પણ ૫૦૦૦ ફૂટથી ઊંચે તેઓ ભાગ્યે જ જણાય છે

જગતનું સૌથી ઊંચું મકાન ન્યૂયૉર્કનું એમ્પાયર સ્ટેટ બિલ્ડિંગ ૧૨૪૮ ફૂટ ઊંચું છે તેનાથી બીજા નબરે આવતું ૧૦૪૬ ફૂટ ઊંચુ ન્યૂયૉર્કનું ક્રાઇસ્લર બિલ્ડિંગ છે ત્રીજે નબરે આવતો પારીસનો એફેલ ટાવર ૯૮૪ ફૂટ ઊંચો છે

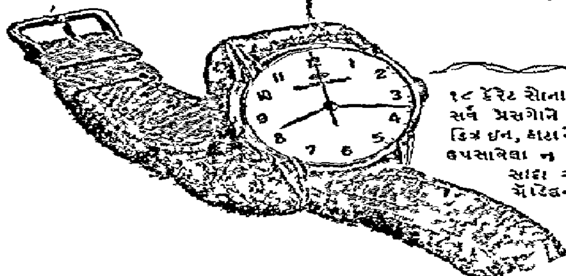
ધુમ્મસ(Fog) હોય છે ત્યારે સૂર્ય લાલ શાથી દેખાય છે?

ધુમ્મસ સૂર્યનો પ્રકાશ પૃથ્વી પર પડતો અટકાવે છે, પણ તે બધો જ પ્રકાશ અટકાવી શકતું નથી સૂર્યમાંથી નીકળતા ‘શૉર્ટ વેવ’ કિરણો તે અટકાવીને વિખેરી નાખે છે, પણ ‘લૉંગ વેવ’ કિરણો તો તેમાંથી પણ સોંસરાં નીકળી જઈ શકે છે અને લાલ રંગના કિરણો એ સૌથી વધુ ‘લૉંગ વેવ’ કિરણો હોવાથી ધુમ્મસને વખતે આપણે ફક્ત તે જ જોવા પામીએ છીએ આથી સૂર્ય લાલ દેખાય છે

નવાં આવી પહોંચેલાં ઈન્ટરનૅશનલ ઘડિયાળો. .

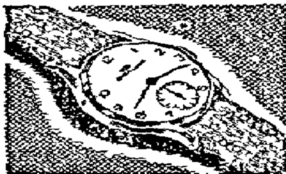
IWC

ચોક્કસાઈ એ કોઈ પણ ઘડિયાળનું અગત્યનું અંગ છે—અને 'ઈન્ટરનૅશનલ' ઘડિયાળો એ બાબતમાં હમેશા મોખરે રહ્યાં છે પણ એની આધુનિક ડિઝાઈન રૂપની ઝળકના મેળ આપવા માં તો ચતુર કારીગરોનો જીવનભરનો અનુભવ પડેલો હોવો જોઈએ એ જ કારણથી તમે 'ઈન્ટરનૅશનલ' ઘડિયાળો-ની પસંદગી કરવામાં આનંદ પામવાના

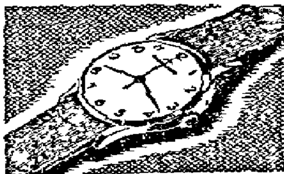

૧૮ કૅરેટ સોનાના નક્કર કેઇસમાં, સર્વ પ્રસંગોને માટે સ્ટાઇલિશ ડિઝાઇન, કાંટા ને આંકડા સોનામાં ઉપસાવેલા નં ૭૩૯૭ રૂા ૬૭૮
સાદા ચંદાવાળા એ જ મૉડેલ રૂા ૬૧૬

સ્ટેઈનલેસ સ્ટીલ કેઈસમાં લોકપ્રિય સ્ટાઇલનું પુરુષો માટેનું ઘડિયાળ
નં ૭૪૩૭ રૂા ૨૮૨

ખડતલ બનાવટનું સ્ટેઈનલેસ સ્ટીલના કેઈસવાળું ઘડિયાળ
નં ૭૪૪૩ રૂા ૩૦૦

FAVRE-LEUBA

ફાવર-લ્યુબા ઍન્ડ કં લિ
મુંબાઈ • કલકત્તા

 KUMAR Reg No B 1808

એ કાંઇ ચમત્કાર નથી.

પણ એક સાબુજ છે.

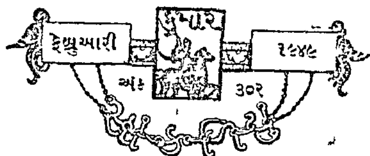
અમે તેને માટે ખાસ પ્રમાણીક રહીશુ.
આ જાહેરખબરથી અમે ગરીબ અને તવંગર બન્નેને પોષાય તેવો ઉત્તમ પ્રકારનો સાબુ વેચવા ઇચ્છીએ છીએ
કાન્તિ સાબુથી સૌંદર્ય, પ્રેમ અને બીજી વસ્તુઓની અમે તમને આશા આપતા નથી
પણ અમે સચ્ચાઇપૂર્વક કહીશુ કે કાન્તિ સાબુ આલ્હાદકરીત સુવાસિત અને નાજુકમાં નાજુક ચામડી માટે બીનનુકશાનીકારક છે

કાન્તિ સાબુ

SPI Som 16 Gujarati

સ્વસ્તિક ઓઇલ મીલ્સ લીમીટેડ, મુંબઇ.

ચિત્રો

શિવપાર્વતીનું પ્રાચીન શિલ્પ (રેખાંકન) સરિતાબેન નાણાવટી પૂઠું
સંદેશ (પૂર્ણરંગી) જગન્નાથ અહિવાસી મુખચિત્ર
ગિરનાર પરથી નિહાળદૃશ્ય (ફોટો) શ્રીદાસ ભટ્ટ પાછલા પૂઠામાં

કાવ્યો

હે મુગ્ધ! લજ્જામયિ! રાજેન્દ્ર શાહ ૩૪
ગીત એકાદુ મકરન્દ દવે ૩૪
નયન અંધ નિરંજન ભગત ૩૪

ચરિત્ર

મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ ૩૫

વાર્તા

કૉલેરાના જંતુ શાંતિલાલ આલગિયા ૩૮

લેખો

સાંસ્કારિક પુનર્ઘટના (મનન) કનૈયાલાલ મુનશી ૩૭
હીરા [રોજિંદા જીવનમાં વિજ્ઞાન ૨૨] નરસિંહ મૂ. શાહ ૩૯
ગુજરાતનું સર્જન ૩ અમૃતલાલ વ. પંડ્યા ૪૧
પરીક્ષા અને ભણવાની કળા શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી ૪૪
ચિત્રો [આપણી વનસ્પતિ ૨૪] જયંતીલાલ દે. ઓઝા ૪૭
પબ્લિક સ્કૂલ ૪૮
અંગ ભંગ [પ્રાચીન નાટ્યશાસ્ત્ર ૩૦] યોગેન્દ્ર પ્રિયદર્શી ૫૨
ગેટિસબર્ગ વ્યાખ્યાનદિનની સ્મારક ટિકિટ (હૃ. બૅંકરનો સંગ્રહ) ૫૩
રાષ્ટ્રલિપિ ટાઈપરાઈટરોમાં કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી ૫૬

વિભાગો

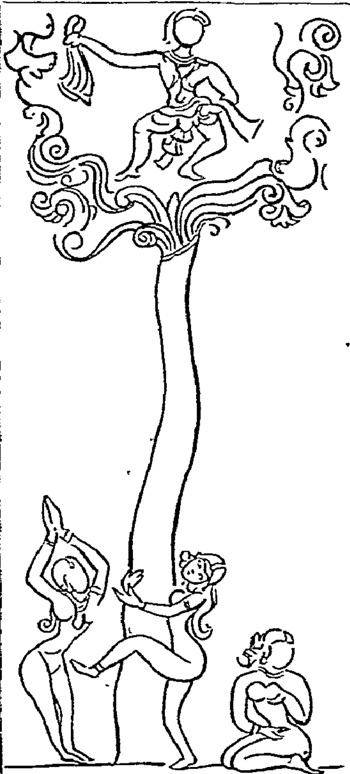
ગુજરાતી ભાષાના સીમાડા [ચિત્રબોધ] ૩૩
ફોટોગ્રાફી હરીફાઈ શ્રીદાસ ભટ્ટ ૫૧
પચ્ચીસ વરસ પહેલાં ૫૪
પત્રમિત્ર વિભાગ ૫૮
માધુકરી [જગન્નાથ અહિવાસી, વર્મિક્યુલાઈટ, ગઘકોષ ૧૦] ૬૦
ગીધ [માસમાસના પંખી ૩૭] ૬૦
આ માસ ઇતિહાસમાં [વ્યક્તિવિશેષ ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ] ૬૩
છેલ્લું પાનું ૬૪

ગ્રાહકોને

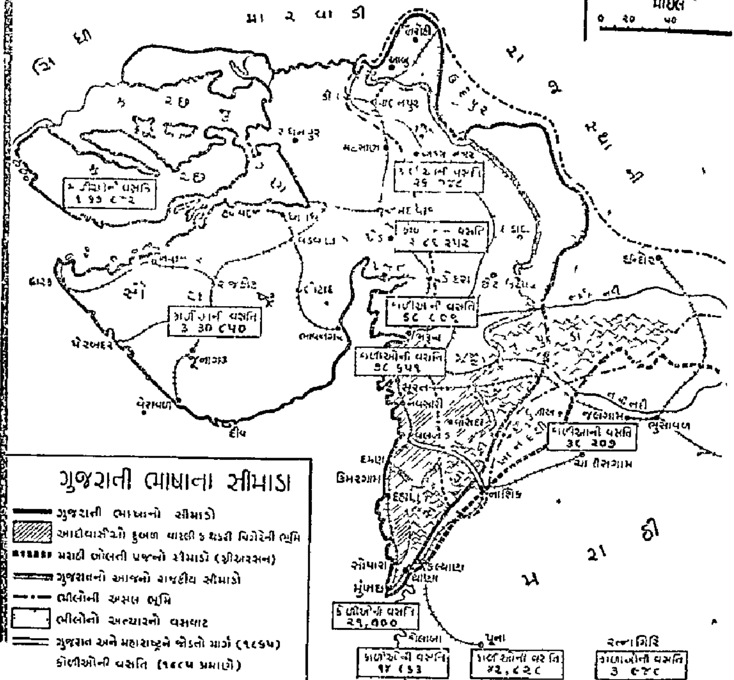
કોઈ આકસ્મિક કારણે અંક મોડો ન થયો હોય તો 'કુમાર' દર માસની ૧૫મી તારીખે બહાર પડે છે, એટલે તે અરસામાં અંક ન મળે તો તરત તેની ફરિયાદ કરવી. અકસ્માતે ગુમ થયેલા અંકોની ફરિયાદોને, અમારી પાસે નકલો હોય છે ત્યાં સુધી તો પહોંચી વળવાનો અમે પ્રયત્ન કરીએ છીએ. પરંતુ એવા ગુમ થયેલા કોઈપણ અંકો ભરપાઈ કરી આપવાનું કશું બંધન અમારે માથે રહેતું નથી.

કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ તરફથી તંત્રી, મુદ્રક અને પ્રકાશક બચુભાઈ પોપટભાઈ રાવત
મુદ્રણ પ્રકાશનસ્થાન કુમાર પ્રિન્ટરી, કુમાર કાર્યાલય લિ., ૧૪૫૪ રાયપુર, અમદાવાદ
વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭ા. પરદેશમાં રૂ. ૯ા અથવા ૧૫ શિલિંગ. છુટક નકલના બાર આના

જાહેરખબરના સોલ એજન્ટ મેસર્સ સાયન્ટિફિક પબ્લિસિટી કંપની
ફર્નાન્ડિઝ બ્રિજ, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ

વિજયનગરનાં ઝરૂખેરોમાંથી 'કૃષ્ણ ખત્રી'

આજે ભાષાવાદ મહત્વના કારણો બન્યો છે ત્યારે માત્ર આત્મરક્ષણ ખાતર ગુજરાતી ભાષાના સીમાડાનો પ્રશ્ન વિચારવો જોઈએ પહેલો સીરોહી આબુનો પ્રદેશ: ગુજરાતનો ઉત્તરસ્તંભ, વિમળ મંત્રીએ જ્યાં અનુપમ સૌંદર્યમંદિરો બાંધ્યાં પછી ડુંગરપુર, વાંસવાડા, ઝાબુઆ ને અલીરાજપુરનો થોડો ભાગ પછી ખાનદેશ કે ગુજરાતની સલ્તનતનું જ હતું પ્રેમાનંદના રણકાર ત્યાં ગાજતા હવે દમણગંગાની દક્ષિણનો પ્રદેશ વગેરે પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી, દક્ષિણથી ઉત્તર જવાનો એક જ ધોરી માર્ગ "નાસિકથી વલસાડ 'ઘાટ' જાય છે તે એની નીચે ઉત્તર કોંકણનો, સમુદ્ર ને ઘાટ વચ્ચેનો ઢોળાવ ગોઠવાએલો ત્રિકોણ ગુજરાતના મૂળ આદિવાસીઓ દુબળા વારલી ને કાથકરી જેમ જેમ ઉત્તરથી પ્રજાઓ આવતી ગઈ તેમ તેમ તે કોંકણના ત્રિકોણમાં જઈ વસ્યા દુબળાઓની એ ભૂમિ નકશામાં બતાવી છે એ જાતિની ભાષા આજે ગુજરાતીપ્રધાન છે તે પછીની ગુજરાતી પ્રજા કોળીની એનો એક વિભાગ દરિયાઈ ખારવાના કાઠિયાવાડ, કચ્છ ને ગુજરાતમાંથી, દરિયાવાટે એમણે કોંકણમાં થાણાં સ્થાપ્યાં નવસારી, દમણ, સંજાણ માહિમ, શૂર્પારક, વસાઈ, માહિમ મુમ્બાદેવીને ચૌલ એ બધાં એમનાં મૂળ બંદરો ત્યાર પછી ભૃગુકચ્છ, અપરાંત ને કંકણ નામની આર્ય જાતિએ આવી તેમણે ભૃગુકચ્છ અને શૂર્પારક એ બંને આંતરરાષ્ટ્રીય બંદરો બનાવ્યાં ભૃગુકચ્છોએ એમનું નામ ભરૂચથી વલસાડ સુધીના પ્રદેશને આપ્યું કંકણોએ કોંકણને નામ આપ્યું પછી ભીલો ગુજરાતમાં આવ્યા એમના વસવાટની મર્યાદા નકશા પર દોરી છે ઈ. ૬૫૧ પહેલાં આબુ પાસે આવેલ ભિલ્લમાલ એમનું સ્થાન હતું કર્ણે આશા ભીલને હરાવી કર્ણાવતી (અમદાવાદ) સ્થાપ્યું થાણા જિલ્લામાં સાતમી સદી પહેલા ગુજરાતમાંથી બ્રાહ્મણો આવ્યા ૧૦ ૧૧મી સદી સુધીમાં થાણા જિલ્લો ને મુંબઈ હાટમાં ગણાતું ને તેની ભાષા લાટી હતી એમ આરબ મુસાફરો કહે છે મુંબઈના સાત ટાપુ ઓમાં તો કોળીઓ વસતા ૧૬૭૧માં ઑન્જીઅરે મુંબઈ વસાવ્યું સુરતનો વ્યાપાર ત્યાં ગયો, સાથે ત્યાંના વ્યાપારીઓ, છુટ પાડનારા ને ...

અઢારમી સદીમાં ખંભાતથી વાણિયા ને કાઠિયાવાડથી કપોળો ગયા ૧૮૦૩ના દુષ્કાળથી બચવા જૈનો, ભાટિયા અને લુહાણા, ખોજા ને વોરાઓ ગુજરાત છોડી મુંબઈ વસ્યા ૧૯૯૫માં વૈતરણા નદી સુધી ગુજરાતીઓ વસતા, અને ત્યાં સુધી ગુજરાતી બોલાતી (ક. મા. મુનશી

ફેબ્રુઆરી
૧૯૪૯

હે મુગ્ધ ! લજ્જામયિ !

• મિશ્ર •

હે મુગ્ધ' લજ્જામયિ' ભીરુ હે સખિ'
હજી ન તારે નયને પ્રવેશ
કીધો ત્યહીં પાંપણ દ્વાર સત્વર
શે બંધ કીધાં ? ઉર માહરું અરે
રહી ગયું ભીતર, ને બહાર હું
છું ક્ષુબ્ધ, છું કેવલ ચન્યશોષ

ક્ષણેક એ દ્વાર ફરી ઉઘાડશે ?
રહી ગયું અંદર તે લઈ લઉં
કદાચ હું ત્યાં સ્થિર થૈ વસી જઉં
એની ન શંકા મનમાંહિ ધારશે.

કદાચ વાતાયન કોઈ ભૂલથી
જો હોય ખુલ્લું મુખની પરિક્રમા
કરી લઉં .. લોહિ કપોલની કને
અહો રહ્યા ઓષ્ટ સુમદ ઊઘડી !

હે મુગ્ધ' લજ્જામયિ' ભીરુ હે સખિ'
અમોલ શું ઇજન ત્યાં મને દીધું '
ને ત્યાં પરિરંભનમાંહિ, નેત્રથી
નિમેષમાં જે હરી લીધ તેહને—
રે તાહરા સૌરભસિક્ત પ્રાણના
માધુર્યથી પૂર્ણ કરી—ધરી દીધું '

રાજેન્દ્ર શાહ

ગીત એકાદું

ગીતની પ્રીત દઈ કરી પાગલ
જાય છે ક્યાં મારા મનના સ્વામી '
જાય છે ક્યાં ? તારા સૂર વિના
મારા ઉરની દુનિયા માત્ર નકામી

કામ ચૂક્યાં, ઘરબાર મૂક્યાં, મૂકી
લાજ, ન ભાળી આ રજની કાળી,
એક જ ગીતની પ્રીતને કારણે
પ્રાણ ન હાથ રહ્યા, વનમાળી

આજ હવે જ્યારે કાંઈ ન રાખ્યું
તું જાય છે ત્યારે આ દૂરની વાટે,
પ્રીત ન દે, ભલે સાથ ન લે,
પણ મેલ તું ગીત એકાદું આ ઘાટે

ગીત એકાદું, ના કાંઈ બીજું, બસ
ઉરની દુનિયા જે અજવાળે,
રાતમાં કાળી જે મળગી બોલે કે
એકદા કર્યું'તું કામણ કાળે

મકરન્દ દવે

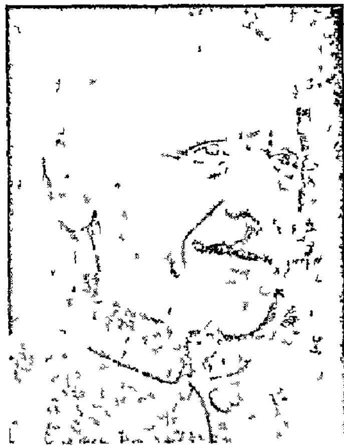
નયન અંધ !

હાય રે, નયન અંધ '
પાંપણની પેલી પારથી કોણે દ્વાર કીધાં છે બંધ !
હાય રે નયન અંધ '

અંતરના આકાશને જોવી
બ્હારની રંગીન કાયા,
ને તારાના તેજથી ધોવી
ઘોર અંધારની છાયા,
(ત્યારે)કાજળઘેરાં વાદળ પૂછે મૂગો તારક છંદ '
હાય રે, નયન અંધ '

કોણે રે મારે પોપચે બાંધ્યો
રંગપ્રકાશનો પ્રાણ ?
નિજથી નિજનો સંગ બાંધ્યો
તે રહી ન બ્હારની જાણ '
(એવી)શતદલોની પાંખડીઓના બંધમાં ઝૂરે ગંધ '
હાય રે, નયન અંધ '

નિરંજન ભગત

લાહોરમાં ઈ. ૧૯૦૪માં એક જંગી સભા ભરાઈ હતી. એક જાણીતા પત્રના તંત્રી ધર્મ અને બુદ્ધિના સમન્વય ઉપર વ્યાખ્યાન આપવા આવવાના હતા. શહેરના મોટામોટા પ્રતિષ્ઠિત લોકો તથા મહાકવિ મહમદ ઈકબાલ, નામાંકિત લેખક નઝીર અહમદ તથા જાણીતા કવિ હાલી આદિ વિદ્વાનો પણ તે સભામાં આવ્યા હતા. પણ કોઈએ તે વિદ્વાન તંત્રીને જોયા નહોતા. માત્ર છાપામાં તેમના ઝમકદાર અભ્યાસયુક્ત લેખો વાંચીને તેમની વિદ્વત્તા પર તેઓ મુગ્ધ બન્યા હતા. તે તંત્રી કોણ હશે અને કેવા હશે તે વિષે વિવિધ જાતની અટકળો થતી હતી. ત્યાં તો સભાનો વખત થતાં બધા શાંત થયા. વચ્ચે ૧૫-૧૬ વર્ષનો એક તેજસ્વી કુમાર વ્યાખ્યાન આપવા ઊભો થયો. જેને હજુ મૂછનો દોરો પણ ફૂટ્યો નથી એવો એક છોકરો આવા વિદ્વાન શ્રોતાવર્ગ આગળ આટલા કઠણ વિષય ઉપર ભાષણ આપવાની હિંમત કરશે એવી કલ્પના તો કોઈને સ્વપ્ને પણ નહિ આવી હોય. પેલા પ્રખ્યાત પત્રના તંત્રી તે આ જ છોકરો છે એમ જ્યારે હાજર રહેલા વિદ્વાનો તથા શ્રોતાઓએ જાણ્યું ત્યારે તેમના આશ્ચર્યને સીમા રહી નહિ. અને તે તેજસ્વી કુમારે જ્યારે આત્મવિશ્વાસથી વ્યાખ્યાનનો પ્રારંભ કરી પોતાની વિદ્વત્તાના ચમકારા ભાષણમાં બતાવવા માંડ્યા ત્યારે તો શ્રોતાવર્ગ મોરલીના નાદે સાપ ડોલે તેમ ડોલવા લાગ્યો. ભાષણ પૂરું થતાં જ સૌ તાળીઓના પ્રચંડ ગડગડાટથી તેને વધાવી લીધો. સભામાં બેઠેલા સૌ કોઈને લાગ્યું કે આ કુમાર આગળ જતાં હિંદના મુસલમાનોમાં જરૂર અગ્રસ્થાન લેશે. તે સભામાં આવેલા પ્રખ્યાત મહાકવિ હાલી તો બોલી ઊઠ્યા: 'એના ખભા ભલે બાળકના હોય પણ એનું મસ્તક તો કોઈ ચિંતનશીલ બુઝુર્ગનું છે.'

નાની વયે જ પોતાની ગાઢ વિદ્વત્તા, કુશાગ્ર બુદ્ધિમત્તા તથા તેજસ્વી લખાણથી વિદ્વાનોમાં અગ્ર માનનું સ્થાન મેળવનાર એ

વિદ્વાન સાહિત્યકાર અને કવિ

કુમાર તે આજના મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ. પોતાની એ જ તેજસ્વી મેધાના ચમકારા બાલ્યકાળથી જ તેમણે બતાવવા માંડેલા અને વયે પહોંચતાંમાં તો હિંદના સાહિત્ય તેમ જ રાજકારણના ક્ષેત્રમાં તેમણે ઘણું મહત્ત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલું.

એવા આ શક્તિશાળી વિદ્વાનનો જન્મ એક નામી અને વિદ્યાની અખંડ ઉપાસના કરનાર મુસલમાન કુટુંબમાં થયો હતો. તેમના એક પૂર્વજ શેખ જમાલુદ્દીન દહેલવી મુગલ શહેનશાહ અકબરના વખતમાં મોટા સત્પુરુષ થઈ ગયા. તેમનો લખેલો એક ગ્રંથ તો આજે પણ મુસ્લિમ ધર્મવેત્તાઓમાં પ્રમાણભૂત મનાય છે. તેમના અનેક શિષ્યોમાં અકબરના ભાઈઓ પણ સમાવેશ થતો. અકબરે તેમને ઈસ્લામ ધર્મશાસ્ત્રની વડી મદ્રેસાના આચાર્ય નીમવાની ઈચ્છા બતાવેલી, પણ નિરાડંબરી અને નિસ્પૃહ એવા એ શેખ સાહેબે તેની આદરપૂર્વક ના પાડેલી. તેમના બીજા એક પૂર્વજ શેખ સરાજુદ્દીન તેમની વિદ્વત્તાને કારણે વડા ન્યાયાધીશ નિમાયેલા. મૌલાનાના દાદા તો મુઘલ બાદશાહના 'રુકૂન ઉલ મદરસીન' (વિદ્યાના સ્તંભ) થવાનું માન પામ્યા હતા.

મૌલાનાના પિતા, મહમદ ખૈરુદ્દીન પણ મોટા વિદ્વાન, સત્પુરુષ અને સૂફી હતા. પોતાના સંયમિત આચારવિચાર, કડક સાદાઈ ને ચિંતનશીલ સ્વભાવને કારણે તેઓ તેમના પૂર્વજ શેખ જમાલુદ્દીનની યાદ દેવડાવતા. તે દિલ્હીમાં રહેતા છતાં તેમના શિષ્યો—જેમાં ઘણા હિંદુઓ પણ હતા—ગુજરાત કાઠિયાવાડથી માંડી છેક કલકત્તા સુધી હજારોની સંખ્યામાં હતા. ૧૮૫૭ના દારુણ વિપ્લવ વખતે તેમને જીવ બચાવવા દિલ્હી છોડીને મુંબઈ થઈ મક્કા ચાલ્યા જવું પડેલું. તેમની વિદ્વત્તાની ખ્યાતિ સાંભળીને તુર્કસ્તાનના સુલતાન અબ્દુલ મજીદે તેમને ઈસ્તંબુલ આવવાનું આમંત્રણ આપેલું. ઈસ્તંબુલ જઈને પાછા તે મક્કા ચાલ્યા ગયા. ત્યાં 'આઈને ઝુબેદા' નામની પ્રખ્યાત નહેર બંધાવવા તેમણે ૧૧ લાખ રૂપિયા ભેગા કરી આપેલા. મક્કામાં તેમણે શેખ મહમદ ઝહીર વેટ્રી નામના એક વિદ્વાન આલિમની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યાં. આમ મુસલમાનોમાં ઘણા ઊંચા મનાતા શેખ કુળમાં જન્મેલા માતાપિતાને ત્યાં મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદનો જન્મ ઈ. ૧૮૮૮માં મક્કા જેવા પવિત્ર સ્થળે થયો. તેમનું તે વખતનું મૂળ નામ તો અહમદ અબુલ કલામ મુહિયુદ્દીન હતું. 'આઝાદ' એ તો તેમણે નાનપણથી ધારણ કરેલું તખલ્લુસ હતું.

મૌલાનાના બાળપણના દસ વર્ષ અરબસ્તાનની પાક ભૂમિ પર વીત્યાં. આખરે ૧૮૯૮માં તેમના પિતા એક શિષ્યના અતિશય આગ્રહને વશ થઈને મક્કેથી કલકત્તા આવ્યા અને ત્યાં કાયમનો વસવાટ કર્યો. મૌલાના સાહેબની માતૃભાષા અરબી હોવાથી તેનું જ્ઞાન તો તેમને ઘણું સારું હતું જ, અને પિતા પાસેથી ઉર્દૂ પણ તે શીખેલા. એટલે જ્યારે તે કલકત્તે રહેવા આવ્યા ત્યારે આ બંને ભાષા પર તેમનો ઠીકઠીક કાબૂ હતો. કલકત્તામાં કોઈ નિશાળમાં તેમનું વ્યવસ્થિત શિક્ષણ થયેલું નહિ. પિતા પાસેથી તેમ જ પિતાના વિદ્વાન મિત્રો પાસેથી તેમને પૂરતું શિક્ષણ મળી રહેતું. અને તે મેધાવિન કુમારે પણ કોઈ અજબ ઉત્સાહ તથા બુદ્ધિમત્તાથી જ્ઞાનવારિ પીવા માંડ્યું. 'દર્સે નિઝામી' નામનો અરબી અને ફારસીનો અભ્યાસક્રમ જે પૂરો કરતાં ચપળ વિદ્યાર્થીને પણ સાધારણ રીતે ૧૦ વર્ષ થાય તે એમણે ૪ જ વર્ષમાં પૂરો કરીને સર્વને

તેજસ્વી પત્રકાર · તત્ત્વદર્શી ધર્મગુરુ અને રાષ્ટ્રવાદી રાજપુરુષ

મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ

ચકિત કરી દીધા તેમની એ કુમળી વયમા તેમના પર મુખ્ય સસ્કાર તેમના પિતાના જ પડેલા પિતાની સાદાઈ, મુલાયમ સ્વભાવ તથા આચાર તેમનામા ઊતરી આવેલા છે પોતાના પિતા વિષે તેઓ કહે છે 'મારા પિતાને એકાત બહુ ગમતુ તેમના હજારો શિષ્યો હતા અને રોજ એમને મળવા ઘેર આવતા અમારા ઘરમા રહેણી કરણી બહુ સાદી હતી ફર્નિચરમા એક ચટાઈ સિવાય બીજુ કઈ ન મળે એના પર જ નાનામોટા સહુ મળવા આવનારાઓ બેસતા એમા અનેક નવાબો તથા ટીપુ સુલતાનના વશજો પણ હોય '

આમ પિતાજી પાસેથી અબુલ કલામને સાદાઈ નિવૃત્તિપરાયણતા તથા એકાતપ્રિય સ્વભાવનો કીમતી વારસો મળ્યો પણ તેમની જ્ઞાનની ભૂખ એવી પ્રખર અને સર્વવ્યાપી હતી કે કેવળ ધર્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી વિદ્વાન કે ધર્મવેત્તાનુ જીવન વિતાવવામા તેમને રસ પડે તેમ નહોતુ તેમણે અનેક પુસ્તકો વાચ્યા અને વર્તમાનપત્રો દ્વારા બહારના જગતની વિવિધ પ્રવૃત્તિનો સપર્ક સાધ્યો તે કાળે ચાલી રહેલા કેટલાય પ્રશ્નો પરના વાદવિવાદમા તેમણે સક્રિય રસ લેવા માડયો આ વિશાળ વાચન અને તલસ્પર્શી મનનોને પરિણામે તેમનામા રહેલો લેખક તથા પત્રકારનો આત્મા જાગી ઊઠયો જાણે જન્મથી જ પત્રકાર જન્મ્યા ન હોય એવી કુશળતા અને પ્રતિભાથી તેમણે ૧૪ વર્ષની અલ્પ વયે જ 'લિસાનુસ્સિદ્ક' (સત્યની વાણી) નામનુ પહેલુ પત્ર કાઢયુ એ પત્રના પાના પર મૌલાના સાહેબની કલમની જે ઓજસ્વિતા તથા અર્થગભીરતા ઊતરવા લાગી તે જોઈ વિદ્વાનો સુધ્ધા ખુશ થઈ ગયા કોઈ પણ વિષય તેમને માટે અગમ્ય નહોતો અને જે જે વિષય પર તે હાથ અજમાવતા તેના પર સમર્થરીતે ને નિર્ભયતાથી પોતાના વિચારો જણાવતા મોટા પ્રસિદ્ધ લેખકોના પુસ્તકોની સમાલોચના પણ તેઓ નીડરતાથી કરતા તેમનુ આ પત્ર લોકોમા એટલુ પ્રતિષ્ઠા પામ્યુ કે ઈ ૧૯૦૪મા અજુમને હિમાયતે ઈસ્લામ નામની લાહોરની સસ્થાએ પોતાને ત્યા વાર્ષિક વ્યાખ્યાન આપવા તે પત્રના તત્રી તરીકે તેમને આમત્રણ આપ્યુ એ સભામા મૌલાનાએ જે છાપ પાડેલી તેનુ બયાન આ લેખની શરૂમા જ કર્યું છે

કવિતા પર તો આ પહેલા જ તેમણે સફળરીતે હાથ અજમાવીને નામના મેળવેલી ખાસ કવિતાને માટે જ તેમણે નેરગી આલમ નામનુ પત્ર કાઢેલુ જેમા ઉર્દૂના ઊગતા કવિઓના કાવ્યો છપાતા મુશાયરા તથા કવિઓની બેઠકમા પણ તે આગળપડતો ભાગ લેતા પાદપૂર્તિ પર શીઘ્ર કાવ્ય કરવાની તેમની હથોટી અજબ હતી નાદિરખાન નામના ઉર્દૂના એક વયોવૃદ્ધ કવિ તો માની જ શકતા નહિ કે આ છોકરો આટલી ઝડપથી પોતાના જ કાવ્યો રજૂ કરતો હશે તેમને લાગતુ કે કોઈ પુસ્તકમાથી વાચી કરીને તે કાવ્યો બોલતો હોવો જોઈએ એક વખત એની પરીક્ષા કરવા રસ્તામા તેમને ઊભા રાખીને તેમણે કહ્યુ, મુશાયરામા તો તમે સીડીઓ પર સીડીઓ ગગડાવ્યે જાઓ છો, પણ આજે અહી જાઓ 'યાદ ન હો, શાદ ન હો, આબાદ ન હો ' એ ચરણની પાદપૂર્તિ કરો જોઉ ?' મૌલાનાએ તરત જ પોતાની હમેશની અદાથી સીડી પર સીડી ફેકવા માડતા નાદીરખાન તો સડક થઈ ગયા અને હર્ષાવેશમા આવી બોલ્યા, સુભાન અલ્લા ! જે છોકરાને હુ લેભાગુ માનતો હતો તે તો આજના ઘણા કવિઓને ટપી જાય તેવો છે !

પણ આવી થોડીઘણી સિદ્ધિથી એમને સતોષ ન હતો ચિંતા અને વિવેચનના માસિકો તેમને મન વિનોદના સાધનો હતા તેમને તો પ્રખર વિદ્વાન અને શ્રેષ્ઠ લેખક થવાના કોડ હતા તેમના પિતાની પણ પોતાના પુત્રને પ્રથમ પક્તિના વિદ્વાન બનાવવાની ખ્વાહેશ હતી પણ અગ્રેજી ઢબની કેળવણી આપવાની વિરુદ્ધ તે હોવાથી તેમણે ઈ ૧૯૦૫મા ઇજિપ્તમા કાહિરા (કેરો)ના પ્રખ્યાત જામે-અઝહર વિશ્વવિદ્યાલયમા અરબીનો ઉચ્ચ અભ્યાસ કરવા તેમને મોકલ્યા ત્યા બે વરસ તેમણે મન પૂર્વક અભ્યાસ કરીને ઊચી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી અને કેવળ ૧૯ વર્ષની વયે અરબી તથા ફારસી ભાષા ઉપરાત ઇસ્લામ ધર્મ અને દર્શનશાસ્ત્રમા તે પારગત થયા ત્યાથી ઈરાક સીરિયા વગેરે દેશોમા થઈ જ્યારે તે હિંદ પાછા ફર્યા ત્યારે હિંદમા બગભગને કારણે એક નવી જ જાગૃતિ આવી હતી પૂર જોશમા ચાલતી એ લડતમા કૂદી પડવા જુવાન અબુલ કલામનુ દિલ થનગની રહ્યુ હતુ તેમનો કેટલાક ક્રાતિકારીઓ સાથે સબધ બધાયો અને પોલીસ પણ તેમની પાછળ ભમવા લાગી

પણ ૧૯૦૯મા તેમના પિતાજી મૃત્યુ પામ્યા જો મૌલાનાએ ધાર્યું હોત તો પિતાને પગલે ચાલી તે પણ પિતાએ શરૂ કરેલા પથના ગુરુ બની શક્યા હોત અને આગાખાનની માફક એક સમર્થ ધાર્મિક નેતા તરીકે ખ્યાતિ મેળવી શકત પણ તેમના મનમા તો બીજી જ વાત રમી રહી હતી ઇસ્લામનુ ભાવી ઊજળુ કેમ બને, મુસલમાન કોમની સ્થિતિ કેમ સુધરે, દેશની આઝાદી વહેલી કેમ પ્રાપ્ત થાય એ જ વિચારો તેમને આવતા એક ઠેકાણે તે લખે છે 'કુટુબ કેળવણી, સમાજ અને વાતાવરણે મને જે વારસો આપ્યો હતો તેનાથી સતોષ માનીને બેસી રહેવાનો મેં પહેલે દિવસથી જ ઇન્કાર કર્યો રૂઢિપૂજાના બધનો મને શરૂથી જ રોકી ન શક્યા ને જ્ઞાનની જિજ્ઞાસાએ કોઈપણ ક્ષેત્રમા મારો સાથ ન છોડયો ' પિતા તરફથી જે ધાર્મિક સસ્કાર તથા પ્રાચીનતાનો વારસો તેમને મળ્યો હતો તેના પર અર્વાચીન ઈમારત રચવાનો તેમણે દૃઢ સકલ્પ કર્યો અને પોતાની કાર્યશક્તિ એ દિશામા વહેતી કરી

તે કાળે હિંદના મુસ્લિમ સમાજની સ્થિતિ ઘણી વિચિત્ર અને દેશને હાનિકારક હતી એ સમાજના પછાતપણા તથા અજ્ઞાનનો નાશ કરી, તેમને વિદ્યા અને ધર્મશાસ્ત્રની જૂની ઘરેડમાથી બહાર કાઢીને પશ્ચિમની કેળવણી તથા વિજ્ઞાનના ઉજ્જ્વળ પ્રકાશમા લાવવાની ઇચ્છાથી સર સૈયદ અહમદે ૧૮૮૦મા અલીગઢમા મુસ્લિમ યુનિવર્સિટી સ્થાપેલી અને તે દ્વારા આધુનિક જ્ઞાન વિજ્ઞાન તથા જાગૃતિનો પ્રચાર કરવા માડયો પણ ૧૮૮૫મા કૉંગ્રેસની સ્થાપના

સાંસ્કારિક પુનર્ઘટના

સાંસ્કારિક પુનર્ઘટના (Renaissance) જ્યારે થાય છે ત્યારે જીવનની નવી ઉષા ઊગે છે, નવા તેજોની મોહિની માનવીઓને મુગ્ધ કરે છે, નવા, મધુર રવો ઉલ્લાસ પ્રેરે છે, અંધકારના ઓળા ભેદવાને હેવા લહરો છે, ઠરી ગએલાં વારિ નવે વેગે ધસે છે, સંભાર નવે તાલે નાચતા શીખે છે

ગુપ્ત કાળમાં એવી પુનર્ઘટના થઈ હતી એની કવિ કાલિદાસે, અજંટાના કલાકારોએ ને ભાગવતકારે મૂર્તિમાન કરી હતી

૧૫મી સદીમાં યુરોપમાં પુનર્ઘટના થઈ દાન્તે એનો સાહિત્યસ્વામી હતો લીઓનાર્ડો દ વિંચી ને શેક્સપિયર પણ એ જ વસંતનાં પક્ષીઓ એમણે જીવનના ગાન નવે ઉલ્લાસે ગાયા

તે જ કાળે ભારતમાં ભારતીય ને ઇરાની સંસ્કૃતિનો સંઘર્ષ થયો તેમાંથી ભક્તિયુગનું સાહિત્ય પ્રગટ્યું એના આત્માને ચંડીદાસ ને વિદ્યાપતિ, નરસિંહ ને મીરાં, અને સાહિત્યસ્વામી તુલસીદાસે શબ્દદેહ આપ્યો

ઓગણીસમી સદીમાં એવો જ એક કાળ આપણે ફરી ભારતમાં જોયો યુરોપીય અને હિંદી સંસ્કૃતિઓનો ત્યારે જે સંઘર્ષ થયો તેમાંથી પુનર્ઘટના પ્રગટી બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયે તેને સર્જનાત્મક સાહિત્યમાં ઝીલી 'વિષવૃક્ષ', 'કૃષ્ણકાન્તનું વિલ', 'દુર્ગેશનન્દિની' 'દેવી ચૌધરાણી' અને 'આનંદમઠ' એ બધા આપણી પુનર્ઘટનાના સીમાસ્તંભો

ગુજરાતમાં પુનર્ઘટના શરૂઆતી ઊર્મિઓ કરવા લાગી નર્મદે એ પુનર્ઘટનાનો આત્મા વિકૃત રૂપે જોયો, એની પ્રારંભિક સ્થૂલ રસિકતા અમે ચોરીછૂપીથી ચાખતા પુનર્ઘટનાનું વિવેચનશાસ્ત્ર સ્થાપનાર નરસિંહરાવ બહારવટિયા મનાતા 'ભદ્રંભદ્ર' ને 'હૃદયત્રિપુટિ' યથાર્થ ખરા, પણ શરમાતા શરમાતા

સરસ્વતીચંદ્રનો પહેલો ભાગ પુનર્ઘટનાનું આપણું નવીન પુષ્પ એમાં અવનવા અનુભવ કરવાની ને સરસતાના દર્શન કરવાની ઉત્કંઠા પંક્તિએ પંક્તિએ જડે છે બીજા ભાગમાં ગુણસુંદરીના સર્જનમાં ગોવર્ધનરામ નવી સરસતાના દર્શન કરે છે, પણ પુનર્ઘટનાના ડહોળાયેલા પાણીમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી બંકિમ નવા જીવનના સુભગ ચિત્રો આલેખે ને 'વંદેમાતરમ્' રચે, 'આનંદમઠ'-ના સાધુઓ સર્જે દેશોદ્ધારના નવા મંત્રો આપે ત્યારે ગોવર્ધનરામનો કલ્પતો આત્મા જૂની પ્રણાલિકાને સોને રસે અને ધપટરાવ ચીતરી લોકમાન્ય ટિળકની વિડંબના કરે નરસિંહરાવ બાલાશંકર, બળવંતરાય કાન્ત અને કલાપીના કાવ્યોમાં નવા ઉલ્લાસના દર્શન થાય છે આ બધા કોઈ નિર્બંધ વાતાવરણવાળી ભૂમિમાં જન્મ્યા હોત તો સરસતાનું એમનું દર્શન વધારે અદ્ભુત થાત

પુનર્ઘટનાની સર્જકતાની જે દૃષ્ટિ હોય છે એ અધીરતાથી નવસૌંદર્ય શોધે છે, બીજી માનવહૃદયને વિશ્વનું કેન્દ્ર માને છે પુનર્ઘટનાનો કલાસ્વામી ધૃષ્ટ ને આત્મકેન્દ્રીય હોય છે, જૂની પ્રણાલિકાઓ તોડે છે ને નવીના ચીલા પાડે છે કબીરની માફક 'હાથમેં કુંડા બગલમેં સોટા' લઈ એ ચારે દિશાની જાગીરી પોતાની માની વિહરે છે

ચંડીદાસ રજકીણી ધોબણના પ્રેમને વેદ માત્ર માને છે મીરાં 'ગિરધર નાગર'ને પોતાના પ્રણયબોધથી પૂજે છે તુલસીદાસ 'સીયારામ'ના એકાકાર પાછળ ઘેલો બની, વાલ્મીકિ રામાયણમાં અનેરી ભભક સીંચી જૂની રમણીયતાને નવી બનાવે છે

જ્યારે રુસોએ આત્મકથનો લખ્યાં, ગેટેએ 'સૉરોઝ ઑફ વર્ટર' લખ્યું, બાયરને 'ચાઇલ્ડ હૅરોલ્ડ' લખ્યું, ત્યારે એ આત્મકેન્દ્રિત સર્જકોએ પોતાના આક્રોશથી અનંત કાળ ગજવ્યો એમાં ધૃષ્ટતા હતી, આત્મભાન આત્માનો અહંભાવ હતો

આવાં સર્જનો હવાની માફક માનવતાના થરો ઉપરનીચે કરે છે અને તેમાં રહેલી જીવંતતા ઉત્તેજે છે તથા સરસતાનો નવો ફાલ આણવાની તેમાં શક્તિ છે

(૧૭મા સાહિત્યસંમેલનના અધ્યક્ષપદેથી)

કનૈયાલાલ મુનશી

થતાં, સરકારની ભેદ નીતિને પરિણામે, તેમણે મુસલમાનો કૉંગ્રેસમાં ખેંચાઈ ન જાય તે માટે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો અને મુસલમાનોના મન બીજી દિશાએ વાળવા મુસ્લિમ કેળવણી પરિષદ્ ભરવી શરૂ કરી ધીમેધીમે આ 'અલીગઢ વિચારસરણી'વાળા લોકો સરકારની ભાગલ નીતિના વધુ ભોગ બનતા ગયા અને અલગ કોમી પ્રતિનિધિત્વની માગણી કરી આમ, મુસલમાન સમાજમાં વિશાળ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિને બદલે પ્રત્યાઘાતી માનસ પેદા થવા લાગ્યું મૌલાના આઝાદ હિંદમાં આવ્યા ત્યારે આ સ્થિતિ હતી તેમણે જોયું કે હિંદમાં અત્યારે બે જુદાજુદા પ્રવાહો વહે છે એક બાજુ સ્વદેશભક્તિની ધગશવાળા આઝાદી ઇચ્છતા સર્વ કોમના હિંદીઓ હતા, જેઓ સ્વદેશપ્રેમની વેદી પર નિર્ભયરીતે બલિદાન આપી રહ્યા હતા, બીજી તરફ સર્વ પ્રકારની રાજકીય લડતથી અળગા રહેવાનો નિશ્ચય કરી બેઠેલા મુસલમાનો હતા, જેઓ દેશની બીજી બધી કોમોથી અલગ પડી જઈ સરકારના હાથમાં રમી જઈ વફાદારીના સૂત્રો પોકારતા હતા પોતાના સહધર્મીઓને આવો ખેદજનક ભાગ ભજવતા જોઈ તેમણે [?] કોમના માનસમાં પરિવર્તન કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો

પોતાનો આ હેતુ પાર પાડવા માટે તેમણે 'અલ હિલાલ (બીજનો ચંદ્ર) નામનું સાપ્તાહિક કાઢ્યું તે વખતે તેમની ઉમર કેવળ ૨૪ વર્ષની હતી; જો કે એટલી ઉમરે પણ મુસ્લિમ જગતે તેમને મૌલાના (આપણા આગેવાન) તરીકે તો સ્વીકાર્યા જ હતા ઈ ૧૯૧૨ની ૧લી જૂને જ્યારે 'અલ હિલાલ'નો પ્રથમ અંક પ્રગટ થયો ત્યારે મુસ્લિમ સમાજમાં એક અજબ આંચકો લાગી ગયો, અને 'આપણી વિચારસરણીના પાયામાં જ કંઈ દોષ નથી ને?' એમ સમસ્ત મુસ્લિમ જગતને તેણે ગંભીરપણે વિચાર કરતું કરી મૂક્યું મુસલમાનોની રાજદ્વારી પીછેહઠ અને સંકુચિત કોમવાદ સામે મૌલાનાએ શરૂ કરેલી આ જેહાદને લોકો તરફથી સારો એવો જવાબ મળ્યો છ મહિનામાં જ 'અલ હિલાલ'ની નકલ સંખ્યા ૧૧,૦૦૦ પર પહોંચી જેનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૨ હતું અને જેના મોટા ભાગના વાચકો મુસ્લિમ હતા તે પત્રનો આ ફેલાવો નાનોસૂનો ન ગણાય માત્ર રાજદ્વારી બાબતમાં જ નહિ, પણ સામાજિક અને ધાર્મિક બાબતોમાં પણ તેમણે ઘણા ક્રાંતિકારી વિચારો રજૂ કરવા માંડ્યા ઈ ૧૯૧૩માં અયોધ્યાના રમખાણો વખતે 'ગૌવધ કરવાનો અમને

(ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૯)

હક છે એવો જે આગ્રહ તમે કરો છો તે સુલેહશાન્તિને પોષક નથી' એવો રજૂ કરેલો મત એટલો તો આગનવો હતો કે તેમના પરમ મિત્ર હકીમ અજમલખાન પણ તેમના પર ચિડાઈ પડેલા. 'અલ હિલાલ'ના લેખોના વિચાર એવા ઊંડા અને પ્રૌઢ હતા તથા તેની ઉર્દૂ ભાષા એવી શિષ્ટ, સંસ્કારી અને ચમકદાર હતી કે લોકોમાં તેના અભ્યાસ માટે ખાસ મંડળો રચાયાં. 'અલ હિલાલ'ની આવી વધતી જતી લોકપ્રિયતા બ્રિટિશ અમલ પ્રત્યે વફાદારી ધરાવતા તથા સાંકડા વિચારના જૂનવાણી મુસ્લિમ નેતાઓથી કેમ સહન થાય? તેમણે તેની સામે વિરોધ શરૂ કર્યો. કેટલાકે તો મૌલાના આઝાદને ખૂન કરવાની પણ ધમકી આપી. પણ મૌલાના તો નીડરપણે પોતાના વિચારો જણાવ્યે જતા હતા. ધીમેધીમે કેળવાયેલા વર્ગ પર એમનો પ્રભાવ એવો તો વધવા લાગ્યો કે અલીગઢ વિચારસરણીના આગેવાનોને પોતાની નીતિ બદલવાની ફરજ પડી. 'અલ હિલાલ'ને શરૂ થયે માંડ છ મહિના થયા હશે ત્યાં મુસ્લિમ લીગને પોતાનું ધ્યેય જે 'બ્રિટિશ સરકાર પ્રત્યે વફાદારી અને મુસલમાનોની હકપ્રાપ્તિ' હતું તેને બદલે 'હિંદને માટે અનુકૂળ સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ' એવું રાખવું પડયું. મૌલાનાની ક્રાંતિકારી કલમનો આ વિજય હતો.

પણ 'અલ હિલાલ' લાંબો સમય ચાલી શકયું હોય તો તે પહેલા મહાયુદ્ધના કાળમાં. યુદ્ધ-પરિસ્થિતિ તથા એકંદર રાજદ્વારી વાતાવરણ પર વિદારક પ્રકાશ નાખતા જે માહિતીથી ખીચોખીચ ભરેલા લેખ મૌલાના લખતા હતા તેને કારણે માત્ર હિંદમાં જ નહિ પણ પરદેશમાં ય તેનો પ્રભાવ પડવા લાગ્યો. જે કાળમાં ગાંધીજી અંગ્રેજી રાજ્ય સાથે સહકાર કરી, તે અમલ પ્રત્યે વફાદારી જાહેર કરી લોકોને તેમ કરવાનો ઉપદેશ આપતા હતા, તે કાળે મૌલાના સાહેબે સરકાર સામે વિરોધનો બળવો પોતાના પત્ર મારફત પોકારેલો. તે સમયે તો 'અલ હિલાલ'ની નકલસંખ્યાનો આંકડો ૨૫,૦૦૦ પર પહોંચેલો. આમ, ઉર્દૂ પત્રકારત્વમાં નવા યુગની શરૂઆત કરનાર 'અલ હિલાલે' ગાંધીજીના 'નવજીવન'ની જેમ વિશાળ જનસમુદાય પર અસર પહોંચાડવા માંડી. પરિણામની પરવા કર્યા સિવાય પોતાને લાગતી મિત્રરાજ્યોને વિષેની કડવી વાતો સ્પષ્ટ રીતે કહેવાની તેમની હિંમત જોઈ અલ્લાહાબાદનું સરકારપક્ષી પત્ર 'પાયોનિયર' તો એવું ભડકી ઊઠયું કે 'કલકત્તામાં જર્મનોનો પક્ષકાર' નામે એક અગ્રલેખ લખીને મૌલાના પર જર્મન પક્ષપાતીપણાનો આરોપ
(અનુસંધાન માટે જુઓ આગળ પાન ૪૦ના બીજા કૉલમને છેડે)

૩૦૦મા અંકમાં તમને શું ગમ્યું ?

જાન્યુઆરી અંકમાં જાહેર કરેલી એ ઇનામી હરીફાઈ બાબત અનેક વાચકો તરફથી માગણી આવી છે કે એ આખા અંકનું વાચન કરીને નિર્ણય બાંધવા માટે તેને સારુ લાંબી મુદત જોઈએ છે, તેથી એ મુદતમાં વધારો કરીને **૧લી માર્ચને બદલે ૧૫મી એપ્રિલ** રાખવામાં આવી છે, જેથી પરદેશના વાચકો પણ તેનો લાભ લઈ શકે

[illegible]

...જેવું થયું છે એમ જ્યારે શંકા આવી ત્યારે ...દોહા ન કરવાનું ઠરાવ્યું. બીચારાં ઘરડાં ...પતાલમાં લઈ જવાય એ કોઈને ગમ્યું નહિ. વાતની ગંધ આવી ગઈ ને કોઈએ સરકારમાં એક ચાર સ્વયંસેવકો લઈને એક ઍમ્બ્યુલન્સ ...રી કાયદા સામે કોઈનું ચાલ્યું નહિ ઝમકુ ...ને લઈ ગયા. કુટુંબના એ માણસો વારાફરતી સેવામાં હાજર રહેવા લાગ્યાં.

ઝમકુ કાકી માત્ર એક રમકડું જ હતાં. જ્યાં સુધી કાકી નીચે હતાં ત્યાં સુધી એ રમકડા વડે છૂટથી રમી શકાતું નહિ. પણ હવે જ્યારે કાકી સાંભળી ન શકે તેટલે ઊંચે રહેવા ગયાં ત્યારે તેની નાનીમોટી નબળાઈઓ અને વિચિત્રતાઓના ચાળા પાડવામાં ને તેની મજાક ઉડાવવામાં ક્યારેક ક્યારેક મોટેરાઓ પણ ભાગ લેતા. એ રીતે ઊંચું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી કાકીની ઉપયોગિતા ફરી સ્થાપિત થઈ.

ઝમકુ કાકીની નાનીમોટી સેવા કરવાને બહાને દિવસમાં ઓછામાં ઓછું એક વાર તો દરેક જણ ત્રીજે માળે તેમની મુલાકાત લઈ આવતું. અને નીચે આવીને પોતે કેવું ફારસ કર્યું તેની વાત બે ચાર વાર કરતું. ઝમકુ કાકીને પણ ત્રીજે માળે આવ્યા પછી વધારે શાંતિ મળવા લાગી. છોકરાંઓના બૂમ બરાડા સાંભળવા નહિ, એકાન્તનું એકાન્ત, ને છતાં આખો દિવસ કોઈ ને કોઈ ઉપર આવી જાય.

એક ખૂણામાં કાકીનો ખાટલો રહેતો. તેના પર માદળું સદા બિછાવેલું રહેતું. બીજે ખૂણે ઝમકુ કાકીના દેવોનો નાનો ગોખલો ને તેની સામે એક નાનકડી ગાદી હતી. કાં તો ઝમકુ કાકી માદળામાં બેઠાં કે સૂતાં હોય અને કાં ઠાકોરજી સામે ગાદી પર બેસી પૂજા કરતાં હોય.

શહેરમાં કૉલેરા ફાટી નીકળ્યો. કેસો વધવા લાગ્યા એટલે સરકારે સખત પગલાં લીધાં. કૉલેરા થયો હોય તેને તુરત જ ખસેડીને એકાદિયા દવાખાને શહેરથી દૂર રાખવાં, એ પગલું જેને કૉલેરા થાય તેને તો સખત લાગતું.

કૉલેરાને દવાખાને ગએલું કોઈ પાછું આવ્યું નથી એમ સૌ કહેતા. કાકી ઘરડાંખખ, તેથી રોગ સામે કેટલીક ટક્કર ઝીલી શકે? એટલે કાકી દવાખાનેથી પાછાં આવશે એવી આશા કોઈને સ્વપ્ને પણ નહોતી.

પરંતુ ત્રીજે દિ ખબર આવ્યા કે કાકીને ચોવીસ કલાકથી એકદમ આરામ છે ને સાંજે તેમને પાછાં ઘેર મૂકી જશે એમ ડાક્તરે કહ્યું છે. અને ખરેખર સાંજે ઍમ્બ્યુલન્સ ઝમકુ કાકીને પાછી મૂકી ગઈ.

કાકીને ત્રીજે માળ લઈ જઈને પથારી પર બેસાર્યાં. કાકીએ સામેના ખૂણામાં નજર કરીઃ 'હાય હાય ! મારા દેવ ? મારા દેવ ક્યાં ગયા ?' કાકીએ બેબાકળા થઈને પૂછ્યું.

'દેવોને તો પોટૅશિયમ પરમૅન્ગેનેટના પાણીમાં બોળી રાખ્યા છે. ડાક્તરનો હુકમ હતો. દગામાં સાફ કરીને ગોઠવી દઈશું.' કોઈએ જવાબ દીધો.

કાકીએ માદળાની ચાદર ઊંચી કરીને વધારે બેબાકળા અવાજે પૂછ્યું: 'અને મારું માદળું ક્યાં ? આ મારું માદળું નહિ !'

'માદળામાં તો કૉલેરાના જંતુ હોય, તેથી ડાક્તરના હુકમથી અમે બાળી નાખ્યું. આ માદળું એથી સરસ છે.'

'હેં એં...એં...એં...!' ઝમકુ કાકીનો એ છેલ્લો જ ઉદ્ગાર હતો. ગંગાજળ અને તુલસીપત્ર માટે દોડાદોડ થઈ પડી !

બાળી દીધેલા માદળામાં કૉલેરાનાં જંતુ ઉપરાંત તેમાં સીવી લીધેલી હજાર રૂપિયાની નોટો પણ હતી.

શામજી લ. આલમિયા.

હીરા

આપણા રોજિંદા જીવનમાં વ્યાપી રહેલાં વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વોનો પરિચય આપતી લેખમાળા

[૨૧]

માનવ-મનને મોહ પમાડતા લોખંડ ને કોલસાના ટુકડા

લેખક - ડૉ. નરસિંહ મૂ. શાહ એમ. એસસી, પીએચ. ડી.

મનુષ્યનો હીરા પ્રત્યેનો મોહ અતિ પ્રાચીન છે. આ મોહ મનુષ્યજાતને કઈ રીતે લાગુ પડ્યો એ એક કોયડો છે.

ખરતા તારા (meteors)ની રચના તપાસતા માલૂમ પડે છે કે તેમાં અન્ય તત્ત્વોની સાથે લોહ પણ હોય છે. તેની ઉષ્ણતા અતિ શય હોય છે, પણ જ્યારે તે ખરે છે ત્યારે ઠંડો પડતો નથી, અટલે જમીન પર આવતા તે લોહના ટુકડા રૂપે મળી આવે છે. મુખ્યત્વે લોહવાળા ઝીણાઝીણા ખરતા તારા આકાશમાંથી જમીન પર સતત પડ્યા જ કરે છે. હીરાની મૂળ ઉત્પત્તિ પરત્વે કેટલાકનું માનવું એવું છે કે હીરો ખરતા તારાની વૃષ્ટિમાં પૃથ્વી પર આવે છે. હકીકતમાં, હીરો માનવીને મળેલી દૈવી બક્ષિસ છે.

હીરાની ખાણોમાં જ્વાળામુખીય પાઈપો (volanic pipes) તરીકે ઓળખાતા અમુક ખાડા હોય છે. આ ખાડા મોટા ખરતા તારાઓના પૃથ્વીની સપાટી સાથેના અફળાટથી ઉત્પન્ન થયા હોવાનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. તારો જેટલો મોટો તેટલું વધારે મોટું એ છિદ્ર, અને તેમાં એ તારો તેની મૂળ અવસ્થામાં (ખંડિત થયા વિના) જમીનમાં ઊતરી જાય છે. નાના તારા જમીન પર પડતા ભૂકો થઈ જાય છે એટલે તેમાંના હીરા જમીનની સપાટી પર બારીક રૂપે વિખેરાઈ જાય છે. આ અનુમાન જોકે વિચિત્ર લાગે છે છતાં પુરાવો બોલે છે કે તારામાંથી હીરા ઉત્પન્ન થવાનું અનુમાન સાચું છે.

અમેરિકામાં આરીઝોના પાસે પાંચેક માઈલના વિસ્તારમાં એક ખુલ્લું પહોળું સપાટ ચોગાન આવેલું છે. ખરતા તારામાંથી બનેલા લોહના લગભગ એકમે હજાર ગઠ્ઠા ત્યાં પથરાએલા પડ્યા છે. તેના વજન એક ઔંસથી અરધા ટન સુધી છે. ભૂસ્તરીય કાળમાં કોઈ પ્રસંગે આ મેદાન ઉપર ખરતા તારાની વૃષ્ટિ થઈ હોવી જોઈએ. ગોટીકે આ ગઠ્ઠા ખરતા તારાઓના ટુકડાઓ છે.

આ મેદાનની મધ્યમાં એક મોટો ખાડો છે. તેનો વ્યાસ પોણા માઈલ જેટલો અને ઊંડાઈ ૬૦૦ ફૂટ આશરે છે! તેનો આકાર જ્વાળામુખી પહાડના જેવો છે. કોઈ વજનદાર લોહનો ટુકડો જમીન પર અફળાઈને પડે અને તે સપાટી નીચે સમાઈ જતા જેવો ખાડો પડે એવી તરેહનો એ છે. આ લોહના ટુકડાને તપાસતા માલૂમ પડ્યું કે લોહ કરતા યે કઠણ કોઈ વસ્તુ તેમાં રહેલી છે, અને પૂરી તપાસ પછી માલૂમ પડ્યું કે તેમાં નાની કોણી ગોળ કિનારવાળા પાર દર્શક કાળા લીસા હીરા આવેલા છે!

આ વિસ્મયકારક શોધ સાચી પુરવાર થઈ છે. ઉપરાંત, કાર્બન સિલિસાઈડ નામના પદાર્થના લીલા ષટ્કોણી સ્ફટિકો પણ તેમાંથી મળી આવ્યા છે. આ પુરવાર કરે છે કે આ લોહ કોઈ સમયે અતિશય ઉષ્ણતાએ હોવું જોઈએ. વખત જતા ઉષ્ણતા ઓછી થતી ગઈ. વાતાવરણની અસરને લીધે લોઢું તો કાટ ખાય છે, પણ અંદર રહેલા હીરા પર કોઈ અસર થતી નથી. એટલે તેના પર લાંબા સમય સુધી જમીનની સપાટી પર બીજી કોઈ અસર નહિ થવાથી તે પોતાની સ્થિતિમાં પડ્યા રહે છે અથવા તો આસપાસ પથરાઈ જાય છે.

આરીઝોનામાં ખરેલા તારા ને તેમાંથી મળી આવેલા હીરા એ સામાન્ય બનાવ નથી. એ તો કુદરતની લીલા હતી. પણ એ સુવિદિત છે કે આપણી પૃથ્વીના પડોની રચનામાં અને તારા સમૂહોની રચનામાં કાંઈ તફાવત નથી. સ્પેક્ટ્રોસ્કોપ વડે પૃથક્કરણ કરતા માલૂમ પડે છે કે તારા અને પૃથ્વીના પડના તત્ત્વો સરખા છે.

લોહને સખ્ત ઉષ્ણતા ને પુષ્કળ દબાણમાં રાખવાથી (જે સ્થિતિ પૃથ્વીની સપાટી નીચે ઊંડાણમાં વર્તે છે) કોલસો—કાર્બન તેમાં ઓગળી જાય છે અને તે હીરા રૂપે પરિવર્તન પામે છે. અખતરાઓથી પુરવાર થયું છે કે રસાયનશાસ્ત્રે આ રીતે તૈયાર કરેલા હીરાની અને ખાણમાંથી ખોદી કાઢેલા હીરાની ઉત્પત્તિ સરખા પ્રકારની છે.

એ સ્પષ્ટ છે કે જ્યાંથી હીરા જડે છે તે જ જગ્યાએ તે પેદા થયેલ નથી. જમીનમાં પુષ્કળ ઊંડાણમાં અગાધ દબાણથી તેની ઉત્પત્તિ થઈ હોવી જોઈએ. ત્યાંથી સપાટી પર આવતા કે ખાણમાંથી ખોદી કાઢતા કેટલાક હીરા ફાટે છે એ પણ આવા દબાણનું જ અસ્તિત્વ સૂચવે છે. મોટે ભાગે હીરા અખંડ પાસાદાર સ્ફટિક રૂપે નહિ પણ સ્ફટિક તૂટતાં થએલા ટુકડા રૂપે મળી આવે છે. અમુક દાખલાઓમાં આ ટુકડાઓ ભેગા કરીને મેળવવાથી આખો સ્ફટિક બને છે.

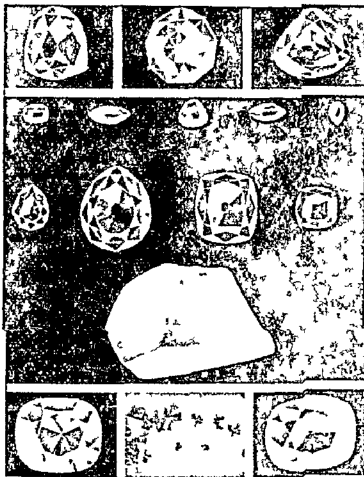
હીરાની સૌથી વિખ્યાત ખાણો દક્ષિણ આફ્રિકામાં કિમ્બર્લીમાં છે, જ્યાંના હીરા દુનિયાભરમાં જાય છે. સાડા ત્રણ માઈલના વિસ્તારમાં ત્યાં પાંચ ખાણો આવેલી છે. હિંદમાં ગોવળકોંડા ને પન્નાની હીરાની ખાણો જાણીતી છે, પણ આજે તેમની અગત્ય ઘટી ગઈ છે. આજે તો દુનિયાના ૯૬ ટકા હીરા આફ્રિકા પૂરા પાડે છે.

આ ખાણોનાં મુખ અનિયમિત ગોળ કે લંબગોળ હોય છે ને એ સીધી ઊંડી જાય છે. ઊંડાઈ પુષ્કળ હોય છે. જેમ ઊંડાઈ વધતી જાય છે તેમ તેનું વર્તુલ સાંકડું થતું જાય છે. અને એ 'જ્વાળામુખીના ગળા' (volcanic necks)માં હીરા દટાયેલા માલૂમ પડે છે.

૧૯૦૩માં કિમ્બર્લીની ખાણોમાં ૨૬૦૦ ફૂટની ઊંડાઈ સુધી ખોદાણ થયું હતું. નીચે બધે ધૂળ, કાદવ ને કચરો હોય છે ને કાળા શાહી જેવા, અર્ધનગ્ન, પરસેવા નીતરતા મજૂરો કોશ, કોદાળી ને હથોડા લઈને ત્યાં સખ્ત કામ કરી રહ્યા હોય છે.

હીરા જેમ મોટા તેમ તેનું મૂલ્ય વધારે અને મોટા હીરા બહુ અસામાન્ય પણ નથી. પણ એક ઔંસ (૧૪૧.૫ કૅરૅટ)ના હીરા તો કિમ્બર્લીમાં અનેકવાર મળી આવે છે. ૧.૩૭ પૌંડ વજનનો (૩૦૨૫ કૅરૅટ) 'કુલિનન' નામે દુનિયાનો મોટામાં મોટો હીરો પણ અહીંથી જ મળ્યો હતો. અને આ તો આખા સ્ફટિકનો એક જ ભાગ છે, બીજો ભાગ હજી મળી આવ્યો નથી. આ હીરો ૧૯૦૫માં મળી આવ્યો હતો. પાસા પડ્યા પહેલા તેનું વજન દોઢ શેર ઉપર હતું અને બરફના ગોળા જેવો લાગતો હતો (જુઓ સામેના પાને ચિત્રો).

દુનિયાના મોટા સફેદ હીરાઓમાં 'પિટ' અને 'કોહીનૂર' (કોહે નૂર=પ્રકાશનો પર્વત) સુપ્રસિદ્ધ છે. પિટ જડ્યો ત્યારે એનું વજન ૪૧૦ કૅરૅટ હતું, ને પાસા પડતા આખરે તે ૧૩૬.૨૫ કૅરૅટનો છે. કોહિનૂર મૂળ ૧૮૬ કૅરૅટનો હતો, પણ પાસા પાડ્યા બાદ ૧૦૬ કૅરૅટનો રહ્યો. તે ગોવળકોંડાની પેદાશ છે. રંગીન હીરામાં હોય

કેટલાક જગજાણીતા હીરા

મથાળે ડાબી બાજુથી: (૧) હિંદની ગોવળકોંડાની ખાણનો કોહીનૂર હીરો—ઇ. ૧૮૬૨માં હતો તે રૂપમાં ૧૦૬ કૅરેટ વજનનો, (૨) દુનિયાની સૌથી સમૃદ્ધ દક્ષિણ આફ્રિકાની કિમ્બર્લિની હીરાની ખાણમાંથી નીકળેલા થોડા હીરા—પહેલ પાડ્યા વિનાના, જે રૂપે નીકળે છે તે રૂપમાં (૩) દક્ષિણ આફ્રિકામાં ઑરેન્જ ફ્રી સ્ટેટમાં આવેલી જૅગર્સફૉન્ટેઇનની ખાણમાંથી મળેલો જગનામી 'જૉન્સ્ટેલસીઅર' હીરો, જેનું વજન, પહેલ પાડ્યા અગાઉ ૯૭૧ કૅરેટ હતું વચ્ચે દુનિયાનો મોટામાં મોટો હીરો 'કુલિનન'—એ નીકળ્યા તે સમયના, પહેલ પાડ્યા વિનાના રૂપમાં, ને તેની નીચે તેને કાપીને તેમાંથી બનાવેલા નવ જુદાજુદા હીરા નીચે ડાબી બાજુથી (૧) ૯૯ ૫૯ કૅરેટનો 'નારસક' હીરો, જે હાલ અમેરિકામાં છે, (૨) ઑસ્ટ્રિયાના શાહી કુટુંબનો ૧૩૩$\frac{1}{2}$ કૅરેટ વજનનો 'ટસ્કની' અથવા ફ્લૉરેન્ટાઇન હીરો, (૩) યુરોપના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ૫૩ કૅરેટનો 'સૅન્સી' હીરો જે મહિનાઓ માત્ર રીન ફ્રાન્સનો હતો, ઇંગ્લંડની રાણી એલિઝાબેથ વગેરેને હાથ ફરેલો

૪૪ ૫ કૅરેટનો ચાંદની રમનો છે

કિમ્બર્લીએ દુનિયાને લગભગ ૧૦ ટન હીરા આપ્યા છે! આની કિંમત લગાઈ દેવાના બને ૪૦ કરોડ રૂપિયા થાય અને આટલી બધી દોલત સાચવવા માત્ર ૫×૫×૬ ફૂટ લાંબી પેટી બસ થાય! એટલે જ્યાંથી આ દોલત નીકળે છે ત્યાંના મજૂરોને કાયદાના બંધનમાં રહેવું પડે એ બહુ આશ્ચર્યકારક લાગતું નથી

હીરા શણગારમાં વપરાય છે એ તો સૌ જાણે છે રાજા મહારાજાઓના મુકુટો તે શોભાવે છે પરંતુ થોડા હીરાના દાગીનાનો આનંદ માણે છે પણ મનુષ્યની તૃષ્ણા સંતોષવા માટે ઘણા હીરાનો આ સામાન્ય ઉપયોગ ઉપરાંત વિજ્ઞાનના આ યુગમાં હીરા બીજી ઘણી રીતે ઉપયોગમાં આવે છે હીરો સૌથી કઠણ વસ્તુ છે જેમ સુથારનો રંધો લાકડાનો છોલ કાઢે છે તેમ હીરો કાચ જેવી સખત વસ્તુને પણ છોલી શકે છે એટલે એની સખતાઈ તેને કાપવા માટે હીરાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે ટૅન્ટૅલમ (tantalum) નામની ધાતુ આ બાબતમાં હીરા કરતાં પણ ચડે છે એ ધાતુના પતરમાં કાણું પાડવા હીરાની સારડી મિનિટના ૫૦૦૦ આંટાથી ત્રણ દિવસ ને રાત સતત ફેરવવામાં આવી છતાં કાંઈ જ અસર ન થઈ! ઊલટું હીરાને નુકસાન પહોંચ્યું કે ટૅન્ટૅલમને એ હજી પ્રશ્ન રહ્યો છે!

હિંદમાં હીરા નદીઓની રેત ને કાંકરામાં મળી આવે છે ને તેને પાણી વડે તારવવામાં આવે છે આમ દક્ષિણ આફ્રિકાના હીરા કરતાં હિંદના હીરાની ઉત્પત્તિ જુદી લાગે છે આ ઉપરાંત બ્રાઝીલ, બ્રિટિશ ગિયાના, ન્યૂ સાઉથ વેલ્સ અને આરાકાનમાંથી પણ હીરા નીકળે છે

હીરાની કિંમત પહેલ પાડ્યા પછી જ અંકાય છે પહેલ પાડવાની પણ એક કળા છે પહેલ કુશળતાપૂર્વક ન પાડી હોય તો હીરાની કિંમત ઘટી જાય છે હીરાની જ ધારવાળી છરી વડે પ્રથમ હીરાની બાજુઓ કાપવામાં આવે છે ને પછી પૈડી પર તેને ઘસીને પહેલ પાડવામાં આવે છે આ કામ માટે પૈડી પર હીરાની જ ભૂકી ને તેલ લગાડવામાં આવે છે કારણ કે તે સિવાય બીજી કોઈ પદાર્થ હીરા પર અસર કરી શકતો નથી આ કળા માટે ઍન્ટવર્પ (બેલ્જિયમ) બહુ પંકાય છે હૉલન્ડની રાજધાની આમ્સ્ટર્ડામમાં પણ આ કામના કુશળ કારીગરો છે (ચાલુ)

મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ (અનુ૦ પૃ. ૩૮થી ચાલુ)

મુસ્લિમ સરકારનું આ પ્રભાવશાળી પત્ર તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું પાર્લમેન્ટમાં પણ તેના વિષે પ્રશ્નોત્તરો થયા આખરે થોડા જ વખતમાં સરકારે 'અલ હિલાલ'ની જામીનગીરી જપ્ત કરીને બીજી ૧૦ હજારની જામીનગીરી માગી આથી મૌલાનાને નછૂટકે એ પત્ર બંધ કરવું પડ્યું પણ તરત તેમણે 'અલ બલાગ' નામનું બીજું પત્ર શરૂ કર્યું તેને પણ 'હિંદ સંરક્ષણ ધારા'ના કુહાડાથી સરકારે દાબી દીધું મૌલાનાની ક્રાંતિકારી વિચારસરણીથી સરકાર એટલી તો ચોંકી ગઈ હતી કે દિલ્હી, પંજાબ, યુક્ત પ્રાંત, મુંબઈ અને મદ્રાસમાં તેમને પ્રવેશ કરવાની મનાઈ કરવામાં આવી, ને ૧૯૧૬ના એપ્રિલની ૭મીએ તો બંગાળ સરકારે પણ તેમને બંગાળ છોડી જવાનો હુકમ કર્યો એ અરસામાં તેમની તબિયત ઠીક નહિ હોવાથી તે હવાફેર માટે રાંચી ગયા, પણ સરકાર તેમનાથી એટલી તો ડરી ગઈ હતી કે બંગાળની ક્રાંતિકારી સંસ્થાઓ સાથે તેમનો સંબંધ છે એમ જણાવી તેમને રાંચીમાં જ નજરકેદ કરવામાં આવ્યા

એ નજરકેદ દરમ્યાન પણ તેમનું મસ્જિદમાં જવાનું તથા ત્યાં પ્રવચન કરવાનું નિયમિત ચાલતું નજરકેદના એ વખતમાં નવરા ન બેસી રહેતાં સાહિત્યની સમૃદ્ધિમાં અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો 'તઝકિરા' નામનું જાણીતું પુસ્તક તેમણે લખ્યું તેમાં છે તો છૂટાછવાયા સંસ્મરણો જ, પણ તે એવા કાવ્યમય તથા અલંકારી શૈલીથી લખેલાં છે કે ઉર્દૂ સાહિત્યનો તે ઉત્તમ ગ્રંથ મનાય છે પણ તેમની નમ્રતા એટલી છે કે ૩૦૦ પાનાંના એ ગ્રંથમાં પોતાના વિષે તો તેમણે એક જ પ્રકરણમાં પતાવ્યું છે કુરાને શરીફ પર તેમણે જે તરજુમાન-ટીકા લખી છે તેનો શરૂનો ભાગ પણ આ નજરકેદ દરમ્યાન જ લખાયેલો (આવતા અંકે પૂરું)

લેખક • અમૃતલાલ વ. પડ્યા ★
ઇન્સ્ટીટ્યૂટ ઑવ આર્કીઑલૉજી વલ્લભ વિદ્યાનગર આણંદ

ગુજરાતનું સર્જન

હિંદના આજના નકશામાં ગુજરાતનો જેવો ઘાટ છે તેવું તેનું અસ્તિત્વ જ ન હતુ હિંદનો ઘાટ જુદો હતો ને સૌરાષ્ટ્રને સ્થળે તો દરિયો હતો પૃથ્વીના દોઢ અબજ વર્ષના આયુષ્યમાં ગુજરાતની એ સર્જનક્રિયા કેવી રીતે થઈ અને ગુજરાતનું કલેવર કેવી રીતે તથા શાનું શાનુ ઘડાયુ તે ભૂ રચનાની અત્યંત રસમય ક્રિયાની મહત્ત્વની હકીકતો સરળરીતે સમજાવતી ઉપયોગી લેખમાળા

આપણા દ્વીપકલ્પીય પ્રદેશને હવે સાગરજળના આક્રમણનો ભય રહ્યો નહોતો હિમાલયને પણ શરમાવે તેવો અરાવલ્લી દ્વીપકલ્પીય હિંદને ત્રાસો કાપતો ને ગુજરાતની કાયાને આવરતો ગૉંડવાના ખડ પર દૂર દૂર સુધી પથરાએલો નજરે પડતો હતો. ગુજરાતને આગણે એના એક ખૂણામા સાતપુડાની પર્વતમાળ અરાવલ્લીના બાળકની જેમ શોભી રહી હતી પૂર્વી ઘાટની પર્વતમાળા પણ જરા આગે આઘે નજરે પડતી હતી ઉપરથી ધોધમાર વરસાદ પડતો હતો ને તેના પરિણામે નદીઓ વહી ચાલી હતી અને પછી આપણા આ પ્રદેશ ગૉંડવાનાલૅન્ડને આગણે પણ જીવનનો જન્મ થયો હશે, વનસ્પતિઓ ઊગી નીકળી હશે પણ અફસોસ, એ જમાનાના બનાવોની જે આજે સાક્ષી પૂરત તેવા બધા ભૂસ્તરીય પ્રમાણો વરસાદથી ધોવાઇ ધોવાઈને નદીઓમા ગયા ને નદીઓએ તેમને સાગરના ગર્ભમા નાખી દીધા આપણે એટલુ જ કહી શકીએ છીએ કે લાખો વર્ષ સુધી પાણી ને મોસમની અસરથી અરાવલ્લી વગેરે આપણા પર્વતો અને આપણા ગૉંડવાનાલૅન્ડની કાયા ઘસાયા કરી, જેને પરિણામે પર્વતોની ઊંચાઇ અને બીજા પરિમાણો ઘટતા રહ્યા

પરતુ લાખો વર્ષના જમાનાના આ યુગોનો ઇતિહાસ આપણી ઉત્તરે આવેલા ટેથીસ સાગરને તળિયે તેના પટોમા ખડકો અને ફૉસિલોની ભાષામા લખાતો રહ્યો એ આજે હિમાલયના પડોમા વાચવા મળે છે પણ ગુજરાત સાથે એ ઇતિહાસને સબધ ન હોવાથી આપણે તેની નોધ લેતી નથી

હવે વીસેક કરોડ વર્ષ પહેલાના જમાનામા આપણે આવીને ઊભા થઈએ છીએ એક આશ્ચર્યકારક દૃશ્ય નજરે પડે છે ચારે બાજુ બરફ જ બરફ દેખાય છે આજના હિમાલયની જેમ ગિરિરાજ અરાવલ્લી બરફથી છવાઇ ગયો છે ઉત્તરના દરિયામાથી સૉલ્ટ રેંજ ઉપસી આવેલી છે તે પણ બરફથી ઢંકાએલી છે આ બરફ કાઇ આપણા જ પ્રદેશને આવર્યો નહોતો આખા ગૉંડવાનાલૅન્ડ પર આ એક જ દૃશ્ય નજરે પડતુ હતુ જાણે કે ઉત્તર ધ્રુવનો પ્રદેશ ન હોય ! આ હિમયુગના અસ્તિત્વના ચિહ્નો ગુજરાતને આગણે અરાવલ્લીમા મળાણી ખડક રૂપે મળી આવે છે, સૉલ્ટ રેંજમા ય છે, ઑસ્ટ્રેલિયામા એ મોજૂદ છે, દક્ષિણ આફ્રિકામાં યે એનો તોટો નથી, અને દક્ષિણ અમેરિકા એમનાથી બકાત નથી એટલે જ જર્મન ભૂસ્તરશાસ્ત્રી વૅગ્નર કહે છે કે હિમયુગ વખતે આ બધા પ્રદેશો પરસ્પર સધાયલા રહ્યા હોવા જોઈએ, ને દક્ષિણ ધ્રુવ એટલેકે હાલ જ્યા ઍન્ટાર્કટિક ભૂખડ આવેલો છે ત્યા એ પ્રસરેલા રહ્યા હશે

પણ રખે લેખતા કે જેમા માનવજાત જન્મી, ઉછરી ને મોટી તે હિમયુગ આ જ હતો એ હિમયુગને તો હજી કરોડો વર્ષની વાર હતી એ તો આજથી માત્ર દસેક લાખ વર્ષ પહેલા શરૂ થએલો આ બને હિમયુગો જુદાજુદા નામથી ઓળખાય છે પહેલો પર્મિયન હિમયુગ (Permian Ice Age) અને બીજો માનવજાતની હયાતીવાળો પ્લીસ્ટોસીન હિમયુગ (Pliestocene Ice Age) કહેવાય છે

ગૉંડવાનાલૅન્ડ આમ જ્યારે ધ્રુવપ્રદેશના જેવો બની રહેલો તે વખતે હિંદની ઉત્તરે આવેલા સાગરમા જુદા જ પ્રકારના બનાવો બનવા લાગ્યા સાગરને તળિયે રુદ્રના તાડવ મડાયા તળિયામા ચીરાડા પડ્યા ને તેમાથી અગ્નિ ભભૂકવા લાગ્યો ! એ જ્વાળામુખી માથી કાદવનો પ્રલયકર વરસાદ પડવા લાગ્યો ને તેથી આ સાગરના કેટલાક ભાગો પુરાયા આ પુરાણથી ગૉંડવાનાલૅન્ડ અને અગારાલૅન્ડ એકબીજા સાથે થોડાક વિસ્તારમા સધાયા આ બનાવ કાશ્મીરના પ્રદેશમા બનેલો છે જ્વાળામુખીઓએ ઓકેલા આ કાદવ (લાવા રસ)થી જે ખડકો રચાયા તેનાથી કાશ્મીરના પીરપંજાલ પર્વતની કાયા ઘડાઈ છે તેથી આ ખડક પજાલ ટ્રૅપ (Panjal trap) કહેવાય છે

જમાનો જતા દૃશ્ય પલટાવા લાગ્યુ ગૉંડવાના લૅન્ડ પર પથરાયલી હિમનદીઓ ઓગળવા માડી ગુજરાતને આગણે અરાવલ્લી પરના બરફની સફેદ ચાદર ઊતરી ગઈ બરફ ઓગળતા બધે પાણી પાણી થઇ રહ્યુ ને તેના મોટામોટા સરોવરો ભરાયાં હવે જગલો ઊગી નીકળ્યા ખૂબ ગીચ જગલો ! અને તેની એવી તો પરપરા લાગી કે એક જગલ સુકાતુ ને તેના અવશેષો પર બીજુ ઊગી નીકળતુ ને વરસાદ તથા નદીઓ એ જગલોના અવશેષોને સરોવરોમા 'જળ સમાધિ' આપી દેતા હિંદના મધ્ય અને પૂર્વ ભાગમા સરોવર ખૂબ મોટા ને ઊંડા હતા ને તેમા જગલોના અવશેષો ખડકોને જના હતા આ જમાનાની દુનિયાનુ દૃશ્ય આ નીચે આપ્યુ છે

જગલો પડીપડીને પૃથ્વીતળમા દબાતાં જઈ ભળાતરે તેના કોલસાના થર કેમ બન્યા તે દર્શાવતુ દૃશ્ય

કાળાન્તરે જંગલોના ગગનચુંબી વૃક્ષો આ સરોવરોના તળિયે પડળબંધ ખડકો તરીકે ગોઠવાયા ને સરોવરના સુંવાળા ગર્ભમાં ઉષ્ણતાથી સેકાઇને રૂપાન્તર પામી કોલસાના પડો બન્યા. કોલસાના એ પડોમાંથી આજે પંદર કરોડ વર્ષ પહેલાના એ જમાનાના વૃક્ષોના થડ પથ્થરરૂપ (Fossilized) બની અખંડ રીતે મળી આવે છે.

જે પ્રકારના વનસ્પતિ ગોંડવાનાયુગમાં આ કોલસાના પડો રચાયા છે તે સઘળી ગોળખી કાઢવામાં આવી છે. બરાબર એવી જ વનસ્પતિઓ ઑસ્ટ્રેલિયા, દક્ષિણ આફ્રિકા તથા દક્ષિણ અમેરિકાના કોલસાના થરોમાંથી મળી આવે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે આ વનસ્પતિઓના અસ્તિત્વના જમાનામાં આ બધા પ્રદેશો એક બીજા સાથે સંધાયેલા હશે, કારણ જો તેમની વચ્ચે દરિયાનો અવરોધ હોત તો આ વનસ્પતિઓ એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં ન જઈ શકી હોત. બસ એમાંથી જ ગોંડવાના લૅન્ડનો તર્ક ઊભો થયો. ને પહેલાં ભૂસ્તરવિદોને આ વનસ્પતિઓ હિંદના ગોંડવાના પ્રદેશ (મધ્યપ્રાંતમાં સાતપુડાના પાર્વત્ય વિસ્તાર)માં મળી આવતાં આ આખા ભૂખંડને ગોંડવાના લૅન્ડનું નામ આપવામાં આવ્યું.

ગુજરાતને આમાંથી તો આ સમયે વિશાળકાય અરાવલ્લી ઊભો હતો અને તેની બન્ને બાજુ ઉચ્ચપ્રદેશો આવેલા હતા જે હવે અસ્તિત્વમાં નથી. એટલે આ ઉચ્ચાણને લઈ આપણા પ્રદેશમાં સરોવરોના અભાવે ગોંડવાના યુગમાં કોલસાના પડો બંધાયા નહિ. માત્ર ઉત્તર સૌરાષ્ટ્ર ને કચ્છમાં કોલસાનું એક પાતળું પડ મળી આવે છે. આ કોલસામાં માટી વગેરેનો અંશ ઘણો છે એટલે તે બળતો નથી.

પાન નકશામાં દેખાય છે. એ પડ ખૂબ જ પાતળું હોવાથી નીચેના ભાગોમાં આ કોલસો ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેમ છે. પણ આ પડો ગોંડવાના વનસ્પતિના નથી, પણ જ્યુરાસિક યુગના છે.

હિંદના દ્વીપકલ્પીય હિંદ પર ટેથીસ સમુદ્રના વારંવાર આક્રમણો થતાં તે આપણે જોઈ ગયા. પણ ગોંડવાના યુગમાં પર્મિયનથી ટ્રાયાસિક અને જ્યુરાસિક યુગ સુધી આઠ આઠ કરોડ વર્ષના વહાણાં વાયા, છતાં સાગરદેવે ગોંડવાના લૅન્ડ પર હુમલો કરવાની જરા યે તમા નહોતી. પરંતુ હવે તેની ધીરજ ખૂટી હતી ને આજથી પંદર કરોડ વર્ષ પહેલાં તેણે હિંદ પર હુમલો કર્યો. સાગરદેવનાં મોજાં પશ્ચિમ તરફથી ઊછળ્યાં ને રજપુતાના તથા કચ્છ ઉપર ફરી વળ્યાં. પણ અરાવલ્લીની આડશે તેમને પૂર્વ તરફ જતાં અટકાવી દીધાં.

ભૂસ્તરશાસ્ત્રમાં આટલા માટે આ યુગ Marine transgression (દરિયાઈ આક્રમણ)ના નામથી ઓળખાય છે. આ સમયે કચ્છના પ્રદેશની સપાટી નીચી પડવાને લીધે પાણી નીચે ઊતરી ગયો ને પછી તેના પર સમુદ્ર ફરી વળતાં હિંદમાં સૌથી વધુ દરિયાઈ ઊંડાણ આ પ્રદેશમાં થયું. એટલે કચ્છ પ્રદેશમાં એ સમયના દરિયાના તળિયે થોડાઘણા નહિ પણ એક માઈલ કરતાં યે વધુ (૬૦૦૦ ફુટ) જાડાઈ ધરાવતા પડબંધ ખડકો રચાયા. ને આ ખડકોમાં તે જમાનાનું દરિયાઈ જીવન દટાયું. એ સમયના સમુદ્રમાં એક ખાસ પ્રકારના ઘેટાના શીંગડાના આકારના શંખલાં હતાં જે (Ammonites) એમોનાઈટ્સ કહેવાય છે. દુનિયામાં આ એમોનાઈટ્સની સૌથી વધુ જાતો (૬૦૦) કચ્છના આ સમયના જ્યુરાસિક થરોમાંથી મળી આવે છે. કચ્છના આ દરિયાઈ જ્યુરાસિક ફૉસિલો પર હિંદના ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓએ ઘણું કામ કર્યું છે અને દળદાર અહેવાલો તૈયાર કર્યાં છે. આ પડોમાંથી ઓળખી શકાય તેમ છે. આ જ્યુરાસિક યુગના નિસર્ગ અને જીવનનું એક દર્શન નીચે આપ્યું છે.

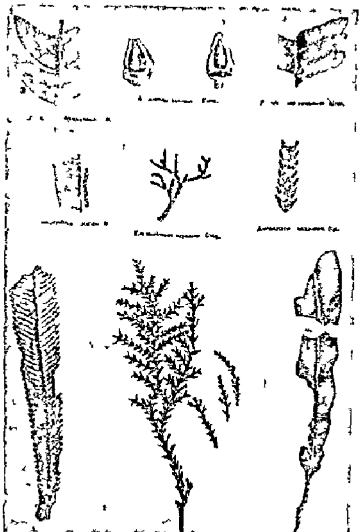
જ્યુરાસિક યુગના પાછલા સમયમાં જ્યારે ગોંડવાનાના વનસ્પતિ જગતના છેલ્લા દહાડા હતા તે સમયે તેનો વિસ્તાર છેક ઉત્તર સૌરાષ્ટ્ર ને કચ્છ સુધી હતો. આ કારણે કચ્છના જ્યુરાસિક ખડક સમુદાયમાંના સૌથી ઉપલા (છેલ્લા) પગ કે જે ઉમિયા ખડક કહેવાય છે તેમાં મધ્ય હિંદની આ ગોંડવાના વનસ્પતિના અવશેષો મળી આવે છે. ઉત્તર સૌરાષ્ટ્રમાં ધ્રાંગધ્રાનો પથ્થર એ સમયે રચાયો અને તેમાં પણ આ વનસ્પતિના અવશેષો નજરે પડે છે. (ચિત્ર ૫ જુઓ પાને)

ગુજરાતના સર્જનના આ પ્રમાણે બે પ્રકરણ પૂરાં થાય છે ને તેની સાથે હિંદના ભૂસ્તરક્રમનો ગોંડવાના મહાયુગ સંપૂર્ણ બને છે.

'જ્યુરાસિક યુગ'નાં વિવિધ દરિયાઈ પ્રાણીઓ

કચ્છના 'દરિયાઈ' ખડકના પડોમાંથી મળી આવેલા 'જ્યુરાસિક યુગ'ની વનસ્પતિના કેટલાક 'ફૉસિલ'ના ચિત્રો નીચે આપ્યા છે

ગોંડવાના યુગમાં બંધાએલા ખડકોના થરો નીચે પ્રમાણે છે

જમીનના પડો

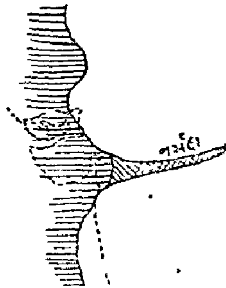
ગોંડવાના પડો (ઉપલા) ઉમીઆ, જબલપુર, રાજમહાલ કોટા
ગોંડવાના પડો (વચલા) માલેરી–પારસોરા, મહાદેવ (પચમઢી),
ગોંડવાના પડો (નીચલા) દામુદા, ટાલ્ચીર [પાચેટ

દરિયાઈ પડો

કચ્છના પડો ઉમીઆ, કાતરોલ, છારી, પચ્છમ

આ ગોંડવાના મહાયુગનો અંત એટલે ગોંડવાના લૅન્ડનો અંત નહિ પણ તેના પર થતી ખાસ પ્રકારની વનસ્પતિના અસ્તિત્વના યુગનો અંત. ગોંડવાના લૅન્ડ તો હજુ એવો ને એવો હતો.

આ ક્રીટેશિયસ યુગમાં દરિયાઈ આક્રમણથી પૂર્વ હિંદમાં ગોદાવરી ખીણ અને પશ્ચિમ હિંદમાં નર્મદાપ્રદેશ, રજપુતાનામાં હાલ જ્યાં થરનું રણ પ્રસરેલું છે તે વિસ્તાર ને ગુજરાતમાં સાબરકાંઠા, આટલા પ્રદેશો દરિયામાં ગરકાવ થયા. ક્રિટેશિયસ યુગમાં એ દરિયાઈ આક્રમણથી સમુદ્ર તળિએ ગરક થએલો ગુજરાતનો પ્રદેશનો નકશો બાજુએ આપ્યો છે

નર્મદાની ખીણ આ પ્રમાણે દસેક કરોડ વર્ષ પૂર્વે અસ્તિત્વમાં આવે છે. ગોદાવરી ખીણ પણ તેટલી જ જૂની ખરી. આ સિવાય હિંદની બીજી બધી નદીઓ તો મુકાબલે નઈ કાલની ગણાય. ગંગા સિંધુ ને બ્રહ્મપુત્રાને તો અસ્તિત્વમાં આવ્યાને માત્ર દોઢેક કરોડ વર્ષો જ થયા છે

આ પ્રમાણે ગુજરાતને આંગણે નર્મદાનું મુખ આવેલું હતું અને તે ખૂબ મોટા વિસ્તારપર પ્રસરેલું હતું. પાવાગઢ, સંખેડા છોટાઉદેપુર ને રાજપીપળાના કેટલાક ભાગ પર એના પાણી ભરાયા હતાં. સાબરકાંઠામાં કદાચ એક સરોવર હતું. આ પાણીની અંદર ગુજરાતને આંગણે જે ખડકો રચાયા તેમણે ગુજરાતના પ્રાચીન સ્થાપત્ય અને તેના વિકાસમાં મોટામાં મોટો ભાગ ભજવ્યો છે. હવેના હપતામાં એ જોઈશું (ચાલુ)

આંકડા ગત વર્ષોનો તાળો મેળવે છે

યુદ્ધના ધુરંધરોના નામ	ચર્ચિલ	હિટલર	રૂઝવેલ્ટ	મુસોલિની	સ્ટેલીન	ટોજો
જન્મનું વર્ષ	૧૮૭૪	૧૮૮૯	૧૮૮૨	૧૮૮૩	૧૮૭૯	૧૮૮૪
૭-૯-૪૪ના રોજ તેમનું વય	૭૦	૫૫	૬૨	૬૧	૬૫	૬૦
સત્તામાં આવ્યાનું વર્ષ	૧૯૪૦	૧૯૩૩	૧૯૩૩	૧૯૨૨	૧૯૨૪	૧૯૪૧
૭-૯-૪૪ના રોજ સુધી સત્તા કેટલા વર્ષ ટકી	૪	૧૧	૧૧	૨૨	૨૦	૩
સરવાળો	૩૮૮૮	૩૮૮૮	૩૮૮૮	૩૮૮૮	૩૮૮૮	૩૮૮૮

હવે, આ રકમને બેએ ભાગીએ તે વર્ષમાં લડાઈનો અંત આવ્યો. ૧૯૪૪ એ ૧૯૪૪ને બે વડે ભાગીએ તો ૯૭૨ આવે; અને ૯૭૨ એટલે, ૯મો મહિનો, ૭મી તારીખ અને બે વાગ્યે, (જે વખતે લડાઈનો અંત જાહેર થયો!)
('મૅગેઝીન ડાઇજેસ્ટ' ઑક્ટોબર '૪૮)

સંકલન નટવરલાલ કારપેન્ટર

બલા જેવી આ પ્રથાને બદલે કોઈ યોગ્ય નવી પદ્ધતિ ન શોધાય ત્યાં લગી તો, આજે જીવન-સાફલ્ય આધાર રૂપ લેખાતી એ પદ્ધતિમાં વિજય મેળવવાની રીત જાણી લેવી જરૂરી છે.

પરીક્ષા . . . અને ભણવાની કળ

વાચવું કેવી રીતે ? . . . ક્યારે વાંચવું ? . . . વાંચતા થાક કેમ લાગે છે ? . . . સ્મરણશક્તિ કેમ કેમ કેળવવી . . . કવિતા કેમ યાદ રાખવી ? . . . પુનર્વાંચન કેમ કરવું . . . પ્રશ્નપત્રો કેમ લખવા ? . . . મૌખિક પરીક્ષા વખતે કેમ વર્તવું ? . . . વગેરે સમજાવતો આ લેખ પરીક્ષાઓ નજીક આવે છે ત્યારે ઉપયોગી જણાશે.

લેખક

—ડૉ. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી—

કેળવણીના માપા તરીકે સ્વીકારાએલી પરીક્ષાની કપરી કસોટીમાંથી દરેકને વિદ્યાર્થીજીવનમા પસાર થવું પડે છે. આ સદીનું લાક્ષણિક ચિહ્ન થઈ પડેલી આ પરીક્ષાની શરૂઆત કંઈ આજકાલની નથી, પણ જૂના યુગની છે. માનવની જંગલી અવસ્થામાં શક્તિની સ્પર્ધામાં થોડા ઘાએ શિકાર પાડનાર માણસ ચાલાક ને વિજયી ગણાતો હશે. મહાભારતમાં ઉલ્લેખ છે કે દ્રોણ ગુરુએ પોતાના વિદ્યાર્થીઓની ધનુર્વિદ્યાની પરીક્ષા ઝાડની ડાળીમાં પક્ષી સંતાડી કરી હતી અને તેમાં ફક્ત અર્જુન જ ફતેહમંદ નીવડ્યો હતો.

મૂળમાં તો વિદ્યાર્થીનાં અધ્યયન, નિરીક્ષણ અને કૌશલ્યનું માપ કાઢવા પરીક્ષા યોજાઈ હશે પણ હાલની પરીક્ષાની પદ્ધતિથી વિદ્યાર્થીની શક્તિનું સાચું માપ નીકળતું નથી પરીક્ષાની આજની એ પદ્ધતિમાં વિદ્યાર્થીની વિશિષ્ટતા તરફ કશું ધ્યાન અપાતું નથી.

પરીક્ષાના આજના તંત્રથી વિદ્યાર્થી, જ્ઞાનની ઇચ્છા ત્યજીને માત્ર માર્ક મેળવવાનું ધ્યેય રાખી બેસે છે આથી તેને ખરી માનસિક કેળવણી મળતી નથી. પરીક્ષાના દિવસોમા વિદ્યાર્થી કેટલીક હકીકતો ગોખણપટ્ટી કરી મગજની સપાટી ઉપર તરતી રાખે છે, પણ પરીક્ષા પછી તે સદાને માટે ભુલાઈ જાય છે. પ્રોફેસર આઈન્સ્ટાઇન કહે છે કે 'આજની પરીક્ષાઓમાં વિચારશક્તિ કેળવાતી નથી, પણ સ્મરણશક્તિ જ કેળવાય છે સ્મરણશક્તિ અને બુદ્ધિને ગાઢ સંબંધ છે એ ખરું. પણ સ્મરણશક્તિ એ જ બુદ્ધિ નથી'

પરીક્ષામાં સહેલાઈથી વિજયી થવા વિદ્યાર્થીને પરીક્ષા પૂરતા જ અભ્યાસક્રમના વર્તુલમાં જકડાઈ રહેવું પડે છે; જ્ઞાનની કુંજોમાં વિહરવાનું અને બીજી પ્રવૃત્તિઓમા જોડાવાનું તેને માટે નિષિદ્ધ બને છે. વળી, પરીક્ષાની હૈયાહોળીમા રાતભરજાગરણ દવાના ડોઝ અને ચાના ઉકાળા પીને ઊછીની શક્તિ આણી, માનસિક ઘાણીએ જોડાઈ અથાગ માનસિક તથા શારીરિક પરિશ્રમ પણ ઉઠાવવો પડે છે.

આમ, પરીક્ષા એ બૂરી બલા છે એ વાત તો ખરી; પણ જ્યાં સુધી કેળવણીની પદ્ધતિમાં ફેર ન થાય. અને વિદ્યાર્થીના બુદ્ધિ-માપન માટે કોઈ નવી પદ્ધતિ નક્કી ન થાય, કે ડૉ. જૅક્સનની આગાહી મુજબ યંત્રદ્વારા પરીક્ષાઓ ન થાય, ત્યા સુધી શિથિલ સંકલ્પવાળા વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસરત કરવા પરીક્ષાની જરૂર તો રહેવાની. એટલે જ્યાંસુધી પરીક્ષાના પ્રમાણપત્ર પર જ જીવનસાફલ્યનો આધાર છે, ત્યાં સુધી પરીક્ષામાં વિજય સરળતાથી મળે તે જાણવું જરૂરી છે.

પરીક્ષામાં સફળતા મેળવવા માટે વિદ્યાર્થીએ ભણવાની કળા સિદ્ધ કરવી જોઈએ એ કળાના મુખ્ય મુદ્દા જોઈએ: પહેલું તો ભાષા વિચારનું વાહન ભાષા છે, એટલે સૌપ્રથમ તો વિદ્યાર્થીને અભ્યાસની ભાષા સારીરીતે આવડતી હોવી જોઈએ અશુદ્ધ જોડણી, વ્યાકરણની ભૂલો ને કઢંગી વાક્યરચના અક્ષમ્ય ને દોષપાત્ર લેખાય શબ્દોના યોગ્ય વપરાશની ખૂબી પણ શીખવી જોઈએ અને વિચારોને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવા માટે લખવાની છટા પણ કેળવવી જોઈએ. આ ઉપરાંત અતિ મહત્ત્વની બાબત સુવાચ્ય લેખનની છે. લખાણની સુઘડતા ને મોતીના દાણા જેવા અક્ષરનો આદર્શ સૌ કોઈએ પોતાનો કરી લેવો જોઈ

બીજો મુદ્દો વાચન: વાચન વિષે તો ઘણું કહી શકાય. વિષ[...] જાણવા, તેને સમજવા અને યોગ્યરીતે યાદ રાખવા વાચવું જરૂરી પણ વાંચવાનીયે કળા છે, ને તે બહુ થોડાએ કેળવી હોય છે [...] પણ વિષય વાચવાની શરૂઆત કરતાં પહેલા તે વિષય પરત્વે આપ[...] શું અને કેટલું જાણીએ છીએ, તેનો થોડી મિનિટ સુધી મનમાં વિચ[ાર] કરવો. વાચતી વખતે નોંધ લેતા જવું કે મહત્ત્વની જગ્યાએ નિ[શા]નીઓ કરી લેવી એ ખોટું નથી; પણ ઠેરઠેર એવી લીટીઓ દોરવાનો કશો અર્થ નથી. ખરીરીતે તો કોઈ બાબતમાં અનુસંધાન કે પૂર્તિ રૂપે લખાણ હોય ત્યાં લીટીઓ દોરી હાંસિયામાં તેની નો[ંધ] કરવી. વાંચતી વખતે જે નોંધો લીધી હોય તે નોંધોમાં પણ વિષયનાં બીજાં પુસ્તકો વાચીને ઉમેરો કરવો જોઈએ અને [...] માહિતીથી સમૃદ્ધ કરવી જોઈએ. આવી નોંધ પુનર્વાંચન અને પરી[ક્ષા] વખતે અમૂલ્ય સાધન થઈ પડે છે.

વાચન દરમ્યાન થોડીથોડી વારે થોભીને, જે વંચાઈ ગયું હોય યાદ કરી જવાની ટેવ પાડવી. વળી બીજા દિવસે તે વિષય આગ[ળ] વાચતાં પહેલા પાછલુ વાચેલું અને તેની નોંધ પ્રથમ વાચી જ[વી].

પાઠ્યપુસ્તક ઉપરાંત તે વિષયનાં બીજાં પુસ્તકો વાચવાં અતિ અગત્યનું છે. બીજાં પુસ્તકો વાંચવાથી માહિતી, વસ્તુની રજૂ[આ]ત અને સમજૂતી વગેરે દ્વારા આપણો વિષય બહુ સરળ બ[ની] જાય છે. પ્રથમ તો, અભ્યાસના વિષયનું સ્વરૂપ જાણી લેવા એકવ[ાર] પાઠ્યપુસ્તકો પહેલેથી છેલ્લે સુધી આંખ નીચે કાઢી જવાં અ[ને] તેને લગતા બીજાં પુસ્તકો હોય તો તે પણ જોઈ જવાં. આ પ[છી] પાઠ્યપુસ્તકોનું નિયમબદ્ધ અધ્યયન શરૂ કરવું. એ અભ્યાસ દરમ્યા[ન] તેને લગતી માર્ગદર્શિકાઓ કે નોટ્સ અને માસિકો વાચવાં હિતાવ[હ] છે. આથી વિષય સમજવો સહેલો થાય છે અને અગત્યની બાબતે ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત થાય છે.

વાંચવા માટે ખાસ વખત કયો સારો તેની સલાહ આપવી યોગ્ય નથી જેનું ધ્યેય સતત વિદ્યાભ્યાસનું છે તેને તો બધો સમય અનુકૂળ હોય છે. પણ એમ કહી શકાય કે જ્યારે પ્રેરણા જાગે ત્યારે વાંચવું. વાંચવાનો વખત થયો છે માટે આપણામાં મજબૂરીથી [...] વાંચવું [...] તેના કરતાં અભ્યાસ કરવાની તીવ્ર ઈચ્છા ઉદ્ભવે ત્યારે [...] બેસવું તે ઉત્તમ છે. અને આવે સમયે વાંચવાથી વિષય [...] સમજાય છે અને ઝટ યાદ પણ રહી જાય છે. [...]

(ક્રમશઃ [...])

માટે વાચનનો અનુકૂળ કોઈ સમય નિયત કર્યો હોય તો સારું.

વિદ્યાર્થીઓનો મોટો સમૂહ ‘યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી’ની પેઠે રાતના દસથી તે બે-ત્રણ વાગ્યા સુધીનો સમય અભ્યાસ માટે સર કરતો હોય છે. આ સમય અભ્યાસને અનુકૂળ ન લેખી શકાય. ઈરાસમસ કહે છે કે ‘રાતના વાચવાથી મગજ બહેર મારી જાય છે અને હૃદય ઉપર અસર થાય છે.’ અને મધરાત પછી વાચવાનું ચાલુ રાખવું એ તો પોતાની જાતની ઉતરપીંડી જેવું છે કેમકે રાતના સુનકારમાં આપણા વિચારોનું વહન ઝડપથી થાય છે; પણ એમાં આપણે ‘વંચતા’ વધારે હોઈએ છીએ, પણ ‘જાણતા’ નથી હોતા, વાંચેલું ગ્રહણ કરી શકતા નથી હોતા. રાતના ઉજાગરો વેઠી સવારમાં જાગ્રત થતાં ભારે મગજ તથા શિથિલ અને અસ્વસ્થ મનની બોજ પામેલો વિદ્યાર્થી આપ્તજનોને કે મિત્રોને ચીડિયાં કરતો કે મોઢું ચડાવી વિચારતો માલૂમ પડે છે.

અધ્યયન માટે તો, એક નેહમળથી પ્રાતઃકાળનો સમય ઉત્તમ લેખાતો આવ્યો છે. વહેલી પરોઢના એક કલાકનું વાચન એટલું તો લાભદાયક નીવડે છે કે દિવસના બેત્રણ કલાકનું વાચન તેની તોલે ન આવી શકે. સાંજના જમ્યા બાદ અને ઊંઘતા પહેલાં થોડું હળવું વાચન શ્રેયસ્કર લેખાય. આખા દિવસના પરિશ્રમથી થાકેલા જ્ઞાનતંતુઓને તો ગાઢ નિદ્રા દ્વારા આરામ મળવો ઉચિત છે. પાંચ વાગ્યે જાગ્રત થતાં મન પ્રફુલ્લ અને મગજ શાંત તથા સ્વસ્થ હોય છે. આ સમયે વાચવાથી ધ્યાનમગ્નતા જળવાય છે અને વાંચેલું યાદ રહી જાય છે. વળી આપણું વાચન ક્રમબદ્ધ અને નિયમાનુસાર જ હોવું જોઈએ. રોજ થોડુંઘણું તો વંચાવું જ જોઈએ; અને વળી દરરોજ દરેકે દરેક વિષયના થોડાં પાનાં વાંચવાની ચીવટ રાખવી જોઈએ.

વાચન, ચર્ચા, વિવાદ, આ બધાં અભ્યાસનાં ઉપયોગી અંગો છે; પણ વિષયને સમજવા, સરળ કરવા અને યાદ કરવા માટે તો લખવાની ટેવ પાડવી બહુ જરૂરી છે. એથી તે વિષય પરત્વે આપણા વિચારો સ્પષ્ટ થાય છે, વિષય આપણી આગળ સરળ બની રહે છે અને યાદદાસ્ત પણ વધે છે.

વાંચેલું યાદ રહે તે માટે મનની એકાગ્રતા ઉપરાંત વાચનમાં રસ પણ પ્રકટવો જોઈએ. અને વાચનમાં રસ ઉપજાવવા જે કંઈ કરવું ઘટે તે કરી છૂટવું જોઈએ. શરત, હરીફાઈ વગેરે પણ અજમાવવા જેવાં છે. કોઈવાર સુંદર નવલકથાનું વાચન પણ મગજને પ્રફુલ્લિત કરી, અભ્યાસ પ્રત્યે રસ ઉપજાવે છે. શાંત વાતાવરણ, સ્વચ્છ ને સુઘડ ખંડ, અભ્યાસને અનુકૂળ ઉલ્લાસ અને સ્વસ્થ મન, આ સર્વ અભ્યાસમાં રસ ઉપજાવનારાં સાધનો છે. વળી, બેઠાંબેઠાં વાંચવું જ ઉત્તમ છે, પથારીમાં પડ્યાંપડ્યાં વાંચવું નુકસાનકારક છે. વળી મનમાં અને ઝડપથી વાચવાની ટેવ પણ કેળવવી જોઈએ.

વાચવામાં એક ચેતવણી ભૂલવા જેવી નથી. મિનિટોની મિનિટો પર્યંત સતત વાચ્યા કરવું ન જોઈએ. આમ કરવાથી વાંચેલું વિચારવાનો સમય મળતો નથી, અને પછી લખતી વેળા વિચારો મેળવવા મુશ્કેલ પડે છે. વાચતી વખતે ૪૫-૬૦ મિનિટના અંતરે, થોડો વખત શાન્ત પડી રહેવાનો સમય કાઢવો. આમ પડી રહેવાથી આપણું અજાગ્રત મન આપણે વાંચ્યું હોય તેના સંસ્કારો સંઘરી લે છે. કોઈ પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે અજાગ્રત મનના સંસ્કારો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. મગજની કામગીરી પછીની આવી આરામની વેળામાં અજાગ્રત મન કાર્ય કરે છે. આ સમયે તે વિચારને છૂટો કરી તેનું પૃથક્કરણ કરે છે અને તેના તથ્યાંશોનું ઘટક સંધ...

...ધ્યાનમાં રાખશો કે કોઈ પ્રશ્નનો ઉકેલ રાત ...

હોય પણ ઊંઘી ઊઠ્યા પછી સવારમાં તેનો ઉકેલ જડી આવે. એનું રહસ્ય પણ એ જ છે.

મગજની કાર્યદક્ષતા માટે સંપૂર્ણ તંદુરસ્તીની જરૂર પહેલી છે (જોકે એ બાબત જાણવા જેવી છે કે સાધારણ તાવથી શરીર વધારે તપેલું હોય ત્યારે કઠણ વિષય પણ સમજવામાં સરળ થઈ પડે છે! માંદગીની તીવ્ર વેદના વખતે બાયરન, શીલી, કીટ્સ, સ્ટીવન્સન જેવા કવિઓએ બુદ્ધિમત્તાની ઉચ્ચતા દર્શાવનારાં કાવ્યો લખ્યાં છે.) શારીરિક શ્રમ અને માદક વસ્તુઓ મગજની કાર્યશક્તિ ઓછી કરે છે, પણ સાધારણ કસરત મગજને પ્રફુલ્લિત કરે છે.

વાંચતી વખતે ‘થાક’ લાગે તો તે શારીરિક થાક નથી, પણ ‘કંટાળો’ છે. માનસશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે મગજ કદી ‘થાકતું’ નથી. એ તેના દેખીતા ‘થાક’ પાછળ કોઈ સંવેદન કે ચિંતા કામ કરી રહ્યાં હોય છે. જો પોતાના કામમાં ખરો રસ હોય છે તો તંદુરસ્ત માણસ કલાકો તો શું પણ દિવસો સુધી કાર્યમાં જરા પણ શ્રાંતિ આવ્યા વિના માનસિક શ્રમ ઉપાડી શકે છે. વાંચતી વેળા જો આવી ‘અરુચિ’ ઉત્પન્ન થાય તો તેવે વખતે મનને દબાવી, બરાબર કાબૂમાં રાખી પાંચદસ મિનિટ વાંચવામાં ખેંચી કાઢવામાં આવે, તો થોડા વધારે કલાકો વાચવામાં ગાળી શકાય છે.

પણ અભ્યાસનો મૂળ પાયો તો ‘યાદ રાખવા’માં રહેલો છે. એ સ્મરણશક્તિનું રહસ્ય હજુ અણઉકેલાયેલું રહ્યું છે. સ્મરણશક્તિનાં ત્રણ અંગો છે: એક તો વાચનની છાપ કે અસર. આ છાપ વિષય ઉપર અપાયેલા ધ્યાન પર અવલંબે છે. વિષયમાં ધ્યાનમગ્ન બન્યા વિના તેને યાદ રાખવો મુશ્કેલ છે. કોઈ પણ બાબતને મગજના કેન્દ્રોમાં પકડવા માટે એકાગ્રતાની ખાસ જરૂર છે.

સ્મરણશક્તિનું બીજું મહત્ત્વનું અંગ તે ગ્રહણ કરેલી છાપને કાયમ રાખવી તે છે. આ કાયમ રાખવાની શક્તિ માણસે માણસે જુદીજુદી હોય છે. વિલિયમ જેમ્સ લખે છે કે ‘કેટલાક માણસોના મનમાં પૂર્વાપર સંબંધ વિનાની વસ્તુઓ ભુંસાઈ જાય છે, ત્યારે કેટલાકમાં તેનું સ્મરણ એવું તો ‘સજગ’ હોય છે કે જરા જેટલી સંવેદના પામતાં તે પ્રકટી ઊઠે છે. જે વ્યક્તિઓ નામ, સરનામાં, બનાવો, સાલવારી, ગપ્પાં, કાવ્યો, કહેવતો ને એવી ઘણીઘણી બાબતો વગર મહેનતે યાદ રાખી શકે છે, તેમની યાદદાસ્ત મોટે ભાગે અવ્યવસ્થિત અને અપ્રમાણ હોય છે. આથી યાદદાસ્તીનું કાયમીપણું રહે તે માટે યાદ રાખવા જેવી બાબતો પસંદ કરી લેવી જોઈએ. એટલે જ યાદ રાખવાના જેટલો જ ઉમદા ગુણ વિસ્મૃતિનો પણ છે. એટલે શું યાદ રાખવું અને શું ભૂલી જવું તે નક્કી કરવું જોઈએ.

યાદદાસ્તને તાજી કરવી તે સ્મરણશક્તિનું ત્રીજું અંગ છે. આ માટે વારંવાર બાબતોના પુનરાવર્તન સમજના સંસ્કાર મદદકર્તા નીવડે છે. તે સારુ કેટલીક સંજ્ઞાઓ, પ્રિતાક્ષરો વગેરે ઉપયોગી નીવડે છે.

યાદદાસ્તીની શક્તિ વિષે ઘણા પ્રયોગો થયા છે. તેથી જાણવા મળ્યું છે કે શીખેલી કે વાંચેલી હકીકતોમાંથી ૫૦ ટકા તો એક કલાકમાં ભુલાઈ જાય છે. બાકીનીમાંથી ૧૬ ટકા દિવસના અંત સુધીમાં અને પછી બીજા ૧૪ ટકા મહીના સુધીમાં સ્મરણપટ પરથી વિલીન થઈ જાય છે. આ ઉપરથી સાબિત થાય છે કે ‘થોડા દિવસ અગાઉ વાંચેલા કરતાં થોડા કલાક પહેલાં વાંચેલું આપણને બહુ ફાયદાકારક નથી નીવડતું. એટલે પરીક્ષાના છેલ્લા કલાક સુધી વાંચવાચ કરવાથી વધારે લાભ થાય તેમ નથી.’

માનસશાસ્ત્રીઓનું કહેવું છે કે આપણામાંનો દરેકદરેક જણ ... પણ ન આવે એવા યાદશક્તિના પ્રયોગો કરી શકે

તેમ છે સામાન્ય કોટિનો વિદ્યાર્થી પ્રસંગો, લખાણો, મહત્ત્વના નામો અને આંકડા યાદ રાખી શકતો' નથી હોતો કારણ કે ખરી રીતે તે યાદ રાખવા તેણે મુદ્દલે પ્રયાસ જ કર્યો નથી હોતો વળી તેની વાંચવાની પદ્ધતિ પણ ખામીભરેલી હોય છે

વિષયને મગજના સ્મૃતિપટ પર અંકિત કરવા માટે બે સાધનોની ઉપયોગિતા છે એક તો મગજ રૂપી કૅમેરા, ને બીજું એ કૅમેરાના લેન્સ રૂપે કામ કરતી બે આંખો મગજનું સ્મૃતિકેન્દ્ર ફિલ્મનું કાર્ય કરતું હોય છે ફોટો પાડતી વખતે જેમ શરીર સ્થિર રાખી કૅમેરાની ચાંપ દબાવવી અતિ મહત્ત્વની છે, તેમ વાંચતી વખતે પણ આંખ અને મગજને કાર્યરત રાખવા જરૂરના છે

ધીમેધીમે વાંચવાની સાથેસમજીને વાંચવું જોઈએ વળી પાછલા ફકરાના વિચારો પકડી રાખી આગળ વાંચતા રહેવું જોઈએ ને વિષય પૂરો થયા બાદ તેમાં શું કહેવામાં આવ્યું છે તે મગજમાં પકડી રાખવું જોઈએ આવું અભ્યાસયુક્ત વાચન જલદી યાદ રહી જાય છે

માનસશાસ્ત્રીઓએ પ્રયોગો બાદ સિદ્ધાંત તારવ્યો છે કે યાદ રાખવાનો વિષય સૂતા અગાઉ વાંચી જવો સૂતા અગાઉ બે કલાક પહેલા વાંચ્યું હોય તો તે પણ નકામું છે વાંચીને તરત સૂઈ જવામાં આવે તો વાંચેલું મગજમાં ઠસી જાય છે

કવિતા ગોખવાની હોય તો તેની કડીઓ ટુકડાબંધ ના ગોખો તેને પહેલેથી છેવટ સુધી વાંચી જવી આવી રીતે જેટલી વાર વંચાય તેટલી વાર વાંચી જવી, પણ 'ગોખવી' નહિ. એકી પલાંઠીએ કવિતા પંદર વાર વાંચવા કરતાં અઠવાડિયા સુધી સૂતા પહેલાં બે વખત તેને બોલી જવામાં આવે તો તે સહેલાઈથી યાદ રહી જાય છે

માનસશાસ્ત્રીઓએ પ્રયોગો કર્યા બાદ યાદશક્તિ કેળવવા માટે કેટલાક સિદ્ધાંતો તારવ્યા છે તે મુજબ કોઈ વિષય શીખવા માટે ખૂબ મહેનત ન કરો આમ કરવાથી મગજના કોષો ખૂબ ઉત્તેજિત થવાથી યાદ રહેવાની ક્રિયા મંદ પડી જાય છે વળી તમારી સ્મરણશક્તિ માટે માન ધરાવો 'મારું મગજ તો ચાળણી જેવું છે' એમ કહેનાર 'ચાળણી' જેવા એ મગજમાં વધારે કાણાં પાડતો હોય છે' યાદશક્તિ અમુક જણાનો જ હક્ક છે તે માન્યતા યે ખોટી છે

વૈજ્ઞાનિક રીતે પરીક્ષાના સમય પહેલાં અભ્યાસનું પુનર્વાચન કરી જવું જરૂરી છે આ વખતે પાઠ્ય પુસ્તકો વાંચવા કરતાં અગાઉ જે નોટસ' લીધી હોય તેનું વાચન કરી જવું પૂરતું છે કોઈ અસ્પષ્ટ બાબત કે શંકાના નિવારણ માટે પાઠ્ય પુસ્તકો જોવાં એ ઠીક છે પરીક્ષા અગાઉ દરેક વિષયનું ત્રણથી ચાર વાર પુનર્વાચન થઈ જવું જોઈએ પુનર્વાચન વખતે સાથીઓ જોડે ચર્ચા કે પ્રશ્નોત્તરી પણ લાભદાયક નીવડે છે, તેમજ અગાઉની પરીક્ષાઓના પ્રશ્નપત્રોના ઉકેલ પાછળ થોડા કલાક ગાળવા પણ લાભદાયી થઈ પડે

પરીક્ષાને છેલ્લે દિવસે અભ્યાસમગ્ન રહેવામાં કશો અર્થ નથી તે આપણે જોઈ ગયા કેટલાક તો પરીક્ષાના દિવસ પહેલાં આઠ દિવસ અગાઉથી વાંચવાનું બંધ કરવાની સલાહ આપે છે! પણ સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓ માટે એ સલાહ ઉચિત ન લેખાય પણ તેમને માટે યે ચોવીસ કલાક અગાઉથી તો વાંચવાનું બંધ કરવું ઈષ્ટ છે પરીક્ષાના અઠવાડિયા અગાઉ રાતના દસ વાગ્યા પછી સૂઈ જ જવું અને અજાગ્રત મનને અધ્યયનની છાપને સંઘરવાની તક આપવી જોઈએ, એ કદી વિસરવા જેવું નથી

પરીક્ષામાં વિદ્યાર્થી કેટલું જાણે છે તેની કિંમત નથી આંકાતી પણ તે કેવી રીતે લખે છે તેનું મૂલ્યાંકન થાય છે

પ્રશ્નપત્ર મળે કે તરત લખવા મંડી ન પડવું પ્રથમ તો પ્રશ્નપત્રને એકવાર ધીરજથી વાંચી જવો તે પછી ફરીવાર વાંચી જવામાં યે થોડો વધારે વખત વિતાવવો પડે તો વાંધો નહિ, પણ પ્રશ્નોને બરાબર સમજી લેવા જોઈએ પ્રશ્નને પૂરા સમજ્યા વિના ગમે તેટલું ભારે ખમ લખ્યું હોય તો યે અર્થહીન જ નીવડવાનું પ્રશ્નોના ઉત્તરો સંપૂર્ણ લખવા જોઈએ પણ જેમ બને તેમ ટૂંકામાં પતાવવા જોઈએ લંબાણપૂર્વક લખવાના વધી માર્ક નથી મળતા, પણ અર્થપૂર્ણ વિગતોના માર્ક મળે છે વળી બધા જ પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ પ્રશ્નનો થોડોક ઉત્તર આપ્યો હોય તો તેના થોડા ગુણ પણ મળવાના જ, અને આ રીતે મેળવેલા થોડા ગુણ પણ માર્કની કુલ સંખ્યામાં વધારો કરવાના જ

મૌખિક પરીક્ષામાં મોં ઉપર ઉત્સાહ અને મનમાં વિશ્વાસ રાખવા જરૂરનાં છે કદાચ પ્રશ્નના ઉત્તર જાણતા હોઈએ તો પણ થોડી પળ વિચારશીલ દશામાં ગાળવાથી પરીક્ષક ઉપર સારી અસર થાય છે પરીક્ષકની ધૂન પ્રમાણે જવાબ આપવામાં પણ ઘણો લાભ થાય છે

જોકે પરીક્ષામાં અકસ્માતને ઘણો અવકાશ છે માર્ક આપવામાં કોઈ પ્રમાણભૂત ધોરણ ન હોવાથી કે પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવામાં આદર્શ ઉત્તર કયો તેનું ધોરણ નહિ હોવાથી પરીક્ષકો માર્ક આપવામાં ઘણા અચોક્કસ હોય છે એક જ ઉત્તરના એક વખતે થોડા માર્ક આપવામાં આવ્યા હોય તો વળી થોડા દિવસ બાદ તેના જ વધારે માર્ક મળે એવું બનવું બહુ સંભવિત છે સર ફિલિપ હરટોગ અને ઈ સી હોડકે ઇ સ ૧૯૩૫માં 'પરીક્ષાની પરીક્ષા' નામના રીપોર્ટમાં, વિદ્યાર્થીઓના એકના એક ઉત્તરપત્ર ઉપર અનુભવી પરીક્ષકોને હાથે અપાએલા માર્કોના ભારે તફાવતનું પૃથક્કરણ કરી માર્ક આપવાની પદ્ધતિની પોકળતા તેમાં વિદ્યાર્થીઓને સમાયેલા ગંભીર અન્યાય અને અકસ્માતના અવકાશનું રહસ્યપૂર્ણ નિરૂપણ રજૂ કર્યું છે માટે કદાચ પરીક્ષામાં નિષ્ફળતા મળે તો કદી નાસીપાસ ન થવું કે પોતાની બુદ્ધિ માટે ઓછો આંક ન માંડવો, યા પોતાની શક્તિ માટે લાઘવગ્રંથિવાળા થઈ નીચા વિચારોથી પીડાવું નહિ, પણ સદા પ્રયત્નશીલ રહેવું, અભ્યાસની રીત બદલવી અને પુન વિશ્વાસ તથા શ્રદ્ધા સાથે નસીબ અજમાવવા કટિબદ્ધ થવું

અંતમાં એક અતિ અગત્યની બાબત ઉપર ધ્યાન દોરવું જરૂરી છે અભ્યાસ દરમ્યાન વિદ્યાર્થીએ પાઠ્ય પુસ્તકોના કિલ્લામાં જ ઘેરાઈ રહેવું ખોટું છે કદાચ પરીક્ષાના ત્રાસથી વિદ્યાર્થીઓ સાહિત્યવિમુખ રહેતા હોય, પણ જીવનની સર્વાંગી કેળવણી ખાતર આપણે જગતસાહિત્યની શિષ્ટ, સંસ્કારપ્રેરક અને પ્રેરણાદાયક સામગ્રી—કાવ્ય, ઇતિહાસ, કથાનકો અને મુખ્યત્વે જીવનકથાને ન્યાય આપી કથા વગેરે સામગ્રીનો રસાસ્વાદ માણવો જોઈએ. આથી નૈસર્ગિક બુદ્ધિનો વિકાસ થાય છે અને જ્ઞાન વિશદ થાય છે, ભાષા ઉપર કાબૂ આવે છે અને લખાણમાં સચોટતા આવે છે પરીક્ષાની ફૂટપટ્ટી ઉપર જ માપી રહેલા પણ સાહિત્ય પરત્વે પરાઙ્મુખતા કેળવેલા તેજસ્વી વિદ્યાર્થીની જીવનકારકિર્દી નિસ્તેજ ને નિષ્ફળ નીવડે છે આપણે આ જગતના વાસી તરીકે સમસ્ત જગતની સંસ્કૃતિના વારસ છીએ એમ સમજી અભ્યાસ દરમ્યાન સાહિત્યના સતત સંપર્કમાં રહેવું ઈષ્ટ છે

તમે વાઘનું ચિત્ર ચીતરો છો ત્યારે તેની ચામડી ચીતરો છો, એનું હાડપિંજર નહિ
તમારી પરિચિત વ્યક્તિનો તમે ચહેરો જ જાણો છો, તેનું હૃદય નહિ

રગ્બીની શાળાના વિદ્યાર્થીઓ ભોજનગૃહમાં જરા વિદ્યાર્થીઓ સાથે બેસીને જમે છે ... ... ટોમ બ્રાઉનસ સ્કૂલડેઝ ગ્રામ આ રગ્બીની ... ...

અંગ્રેજ પ્રજાનું ચારિત્ર્ય ઘડનારી ઇંગ્લંડની એક અનોખી શાળાપ્રણાલિ

'પબ્લિક સ્કૂલ'

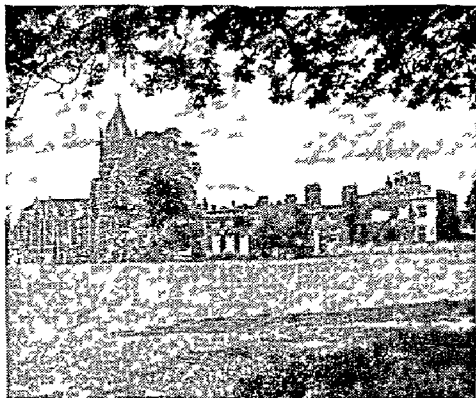
આ ... શૈક્ષણિક વિષય તરીકે અમે તે ... ગને અમારા હાથ ... ... મારફત ... પછી તેઓ ... બહાર ... ... પરંતુ એ કાળે ... પ્રશ્ન તરીકે ... ગના ... ઉપરાંત ... તો ... ... પ્રશ્ન ... કરતા ... તરીકે ... તો નિરંતર ... રહેશે ... મન ... તો ... ગ્રહણ કરી ... પછી તે ... રશિયાના ... ના હોય કે જર્મનીના ... સદા સારામાં ... હોય છે

જે ... જગતની ...

... સ્થાન ... ... પ્રજાના ... ઉતારનાર અમુક ... પ્રણાલિકાઓ ... સંસ્થાઓ ... દેશોમાં ... તેમાં પબ્લિક સ્કૂલ ... ... કરાવે છે ... ઇંગ્લંડની પબ્લિક ... ... પણ ... અને તેના વિશિષ્ટ ... ... ને ... અનુકરણ ... તેમ નાગરિકોના ... તરીકે ... ... રાજપુરુષો ... ... સરકારી ... અને ...

... ... વિદ્યા ... ...

(અનુ ...)

ઇ ન ની અંગ્લિકન્કૂલ ની વિખ્યાત પ્રગ વિદ્યાલયમાં અગત્યનો ભાગ ભજવતી રગ્બીની ગ ગા નીચ ગા /થી ૧૨૧ વર્ષ પર શોધાએલી અને એ રગ ની ના જ નામથી જાણીતી થઇ ગએલી ફુટબૉલની રમત રમતા વિદ્યાર્થીઓ

એ સીગા રગ્બી ની શાળા સૌથી જૂની અને પ્ર ખ્યાત છે આજથી લગભગ ૪૦૦ ર રસ પરઈ ૧ ૧૬૭મા લૉરેન્સ શેરિફ નામના ગક આધીગે રગ્બી ગામના બાળકો માટે તે કાઢેલી ાગ તેો ખરી ખ્યાતિ અ ાવવુ આજનુ સ્વરૂ ા તો ઇ ૧૮૦૦ પછી મળ્યુ એનો ખરો યશ ડૉ ટૉમસ આર્નોલ્ડ નામના સ્થાના હેડમાસ્ટરને છે ૧૮૨૭ થી ૧૮૪૨ સુધી ની પોતાની ૧૪ વરસ ની કારકિર્દીમા તેમે એ ગ ગા ની ગશ્વ એવી તો ભડકી નાખી ને એના ર દ્ભુત પરિણામ આવ્યા કે શ ગ્રામાત્રોમ તે નમૂના રૂ ા બની રહી ને તેજે ગ્ય ાલા ધોરણ ઇ ન ભરના શિક્ષણ ા તે આદરા રૂ ા મનાવા લાગ્યા

ાબ્લિક કૂલમા દેશના કુમારોના જીવનનુ આમૂલ ઘડતર થાય છે એમા રહેતા વિદ્યાર્થી ાારે જ બ ાજના સર્વસ્વાવલંબી વર્ગને જીવ ાના મૂ ા નેરક ભગતરી ગ્યા ાિ તનામા "ગગકાગથી જ ફાયદા બેલ દિલી ગાને ફર ા યાયભાવના કેળવવામા આવ છે ને તે ો સત્ય તથા પ્રામાણિકતાના આગ્રહી બ ાાનગ મ ટે ખાસ કાળજી રખાય છે આના મૂક ાાની રમતગમતોની પ્રણાલિગા નખાય છે પ્રત્યેક બાળક ત્યાથી જ પોતાની 'જાત' કરતા પોતાની ટુકડી ને માટે પરિશ્રમ અને ગૌરવ લેતા શીખે છે

પબ્લિક સ્કૂલ માનો વિદ્યાર્થીનો જીવન વ્યવહાર એવી રીતે યોજ્યો હોય છે કે જાત મહેનતનુ ગૌરવ અ ો પરિશ્રમનો મહિમા કુમળી વયથી જ તેન મ્ારોપાઇ જાય છે તેની સાથેસાથે લોકશ હી નુ ગિક્ષણ અગાઉથી આ ોગ ા ા તેનામા સીંચાયા કરે છે સામા જિક જવ બદ રીનુ બ નતથા નોત્નેતા તરીકે તાલીમ ાાથી જ તેને મળવા શરુ થાય છે

ગાગ ાિસમા સદીના મ ય ભાગમા ઇ ગ્લડમા યનમુમ ગ્યપાના સ થે ઉદ્યોગોના કારખા ાા ને વેપાર વિકસવા લાગ્યા પણ એ વેપારીવર્ગ ા માત્ર પૈસા કમાવાની વણિકવૃત્તિ જ હતી એ સમ ો નર્ણનિયચ વુ ક ાનામ ા ગાક નાના આગના પાદરીગ ોયુ કે ગ્રા ોગ ાને ચૂમતા ગો વેપારીઓને મ યમ વ ીંમા બ જીવન ાા ઊંચા મૂલ્યો વગભગા નહિ આવે તો દેશનુ પ્રજાજીવન

મા તો એ કાળે મોટે ભાગે ગર્ભશ્રીમંત અને ઉચ્ચ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ જ જઈ શકતા આથી તેણે ૧૯૬૮મા અ જ ઠ ૧ ફ ર મધ્યમ અને સામાન્ય વર્ગના બાળકો માટેની પ બ્લિક સ્કૂલો કરી જે ઝ ક સમયમા તો ઈ મડમા બ્યા ૧૬ થઈ ગઈ

પબ્લિક સ્કૂલમા રહેતા વિદ્યાર્થીનુ શા ળાજીવન પ્રગતિના નિશ્ચિત સોપાન માર્ક ચેલ હુ હોય છે ાના વિદ્યાર્થીને તેમા સૌથી છે ને પગથિયેથી શરૂઆત કર ી પડે છે જેમા વાસણ ધોવાનુ, સ ફાઈનુ અને બાગમ જેવા સુફાનુ કામ હોય છે ાછી આગળ જતા તે નાયક વર્ગમા આવે છે જેમા તેને મ કામ કરતા ના ા છોકરાઓ ા ી દે ખરે ા કો ા વામા આવે છે તેમા સાથે સાથ તેને તેમના અભ્યાસ શિસ્ત ચારિત્ર્ય વગેરે ી ભાળ રાખવા ી હોય છે ાથી વધતા તે ઊ ચ નાયકો ી કક્ષામા આવે છે તેમા તેને ઘણા ઉચી ઓરડી મળે છે હવે તેને શાળા ી રમત ગમતો ાડો અને મ ી અભ્યાસ બહાર ી સમૂહપ્રવૃત્તિઓ યોજ વા ી તથા ચલાવવા ી હોય છે અને મ ફરજોને તે સમસ્ત શાળાની શિસ્તભાવના ચાલચલગત અને હિતકલ્યાણ માટે ઉદ્ઘ પતિને સીધો જવાબદાર બને છે છેવટે તે પ્રીફેક્ટ બને છે જે રીતે તે હેડમાસ્તરને જવાબદાર રહીને શાળા ી બધી પ્રવૃત્તિઓ ચલાવે છે આમ એક સ્વાશ્રયી સમાજ ી રચનાનુ શિક્ષણ અને જવાબદારીની તાલીમ તેને મળી જાય છે ટૂ કમા તેમજ શાળા મા દરેક વિદ્યાર્થીને અંતમાં ૧૦ ૬ ૧૨ાત ક ત્તરોત્તર પોતા ી ટુકડી પોતા ી ટોળી ારી 'પોતાની શાળા ને મ ટે કામ કરવા ી સામુહિક જવાબદારી અદા કરવા ી તાલીમ ામ મળે છે આ વ્યક્તિ ત લીમ ી કેડેટ ટુક ી ા તથા ારીબ વિદ્યાર્થીઓ ી કલ્યો વ ર દ્વારા તે ામા ી ી ભાવ ા ા ય છે કે શાળ છ ડ ા ઝ મ ર ા ાળી પણ પો ત ને સમાજ અને દેશ પ્ર ા ી અમુક રજે બ તવવાની રહે છે

જેમ ી પ્રામાણિકતા ચા ાર ન કન્ય ાઓ હિંમત ને મર્યાદ્ધિ હુ ાકરમા દ્રષ્ટાંતરૂપ બની ગયા છે એવા અમેરિકનમ્યા આ ી ૧૧ી દર ોડી ાિ ા ર ા ત્રી ૯૦ ડ ી મા પબ્લિક સ્કૂલ ી પ્રણાલિ અટેની ઉમ્મ ાલ કરવાની નીવડી છે ોકો ઑ સ્ટ્રેલિયા ને દક્ષિણ આફ્રિકા જેવા ત ા સ સ્થાઓ જ ા ણ પણ ઇતર દેશોમા ણ તે પ્રમ ણે મ ળ ાજ ા ય છે

સ્ની ી ાળના પ્રવેશ ટો આ ઇન્ડ જ્યા શીખવતા અ વનનો પ્રારંભ ીને વિદ્યાર્થીઓ ી આમુહિક ો ો ઇ મા (ગ્વાનાર રહા) રેખામ અપાદ ગ ારનામ દેખરે ા માટે એક ાયક વિદ્યાર્થી મૂ એ જ છે

ફોટોગ્રાફી હરીફાઈ

પહેલુ ને બીજુ ઈનામ [illegible] બીજુ ઈનામ [illegible] સુ[illegible] રોહિત મહેતા [illegible] (ડાબી બાજુએ પહેલુ [illegible]) [illegible] ભાઈ [illegible] (ડાબી બાજુનુ બીજુ ચિત્ર) [illegible] કુમુદ ચોકસી (નીચેનુ ચિત્ર)

આ વખતે [illegible] ચિત્રો [illegible] ચિત્રો [illegible] સૌ પ્રથમ તો પોતાના કૅમેરા વિષેનુ તેમજ તેના [illegible] જ્ઞાન [illegible] વિવેક બુદ્ધિના પ્રમાણમા ચિત્ર [illegible]

[illegible] ચિત્રને [illegible] પહેલા [illegible] બીજુ ઈનામ મેળવનાર ભાઈ રોહિત મહેતાના [illegible] ચિત્ર [illegible] કરતા [illegible] સમૂહનુ [illegible] કરીને [illegible] આગળના [illegible] ચિત્ર [illegible]

ભાઈ સુમન [illegible] ચિત્રોમા [illegible] તેમાથી [illegible] બન્ને સારા છે [illegible] ચિત્રરચના [illegible] બન્ને [illegible] કરીને [illegible] ઈનામને યોગ્ય બનત ભાઈ કુમુદ ચોકસીનુ ચિત્ર [illegible] નામને [illegible] એવુ [illegible] ગામીના [illegible] છે [illegible] છે

શ્રીરામ ભટ્ટ

હરીફાઈ માટે નિયમો

હરીફાઈ [illegible] નિયમો [illegible] (૧) [illegible] (૨) હરીફાઈના [illegible] (૩) ફોટોગ્રાફ [illegible] (૪) [illegible] (૫) ઈનામને [illegible]

પ્રાચીન નાટ્યશાસ્ત્ર

અંગ-ભંગ

તથા તેની અનુરંગી નૃત્યાદિ કળાઓનો પરિચય આપતી લેખમાળા——લેખક——હપતો-૩૦

યોગેન્દ્ર પ્રિયદર્શી

નૃત્યમાં થતા અંગમરોડને 'અંગ ભંગ' કહે છે આપણે જોઈ ગયા તે વિવિધ કરણો સ્થાનકો વગેરે શરીર રચનાઓ (Postures) તથા નૃત્યમાં થતા વિવિધ ચલનો આ અંગ ભંગ ઉપર રચાય છે નૃત્યની સુંદરતાનો આધાર અંગ ભંગોની સુંદરતા પર રહેલો હોવાથી નૃત્યમાં અંગ ભંગનુ ખૂબ મહત્વ છે

પગના ચલનો આવડવાથી જ નૃત્ય આવડી ગયાનુ ઘણી વખત માની લેવામાં આવે છે, પરંતુ નૃત્ય એ સમસ્ત શરીરની કલા હોવાથી પગ સિવાયના બીજા અંગો પણ તેની સાથે જ સંકળાએલા છે આથી તેમાં પગની સાથે બીજા અંગોના ચલનોની અપેક્ષા પણ રહે જ છે

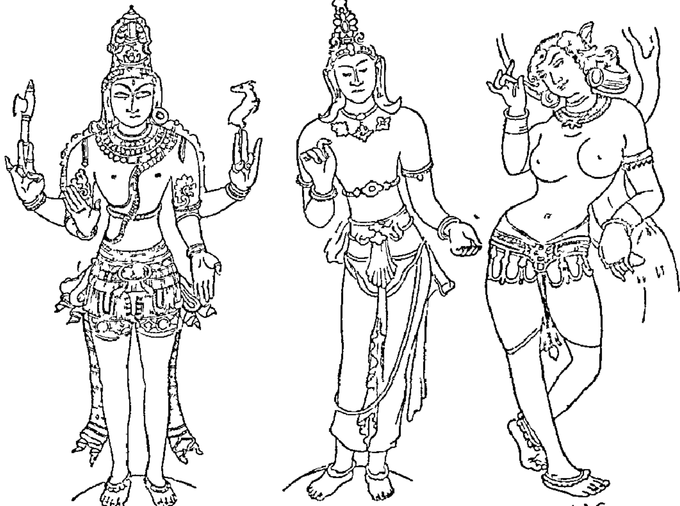
અન્ય કળાઓની જેમ નૃત્ય પણ સૌંદર્યનો આવિષ્કાર હોવાથી લાવણ્ય એ તેનુ મુખ્ય અંગ છે નૃત્યના ચલનોમાંથી જ્યારે રૂપ કે લાવણ્ય ઝરે છે ત્યારે જ તે રસાસ્વાદ કરાવી શકે છે અને કળાની કિંમત રસાસ્વાદ કરાવી શકવાની તેની શક્તિ ઉપરથી જ અંકાતી હોવાથી રસાસ્વાદમાં જ તેની ખરી સિદ્ધિ સમાએલી છે આ સિદ્ધિનો આધાર અંગ ભંગ ઉપર રહેલો છે, કારણકે જેમાંથી એ સિદ્ધિ ઉદ્ભવે છે તે રસાનુભવ તથા લાવણ્યનુ ખરૂ મૂળ અંગ ભંગમાં જ રહેલુ છે છે આમ અંગ ભંગથી લાવણ્ય, લાવણ્યથી રસાનુભવ, ને રસાનુભવથી સિદ્ધિ ઉદ્ભવે છે સંસ્કૃતમાં 'સુંદરતા' માટે 'ભંગી' શબ્દ યોજાય છે તે આ 'ભંગ' પરથી જ યોજાયો હશે એમ લાગે છે, કારણકે નૃત્યની જેમ શિલ્પમાં પણ મોહકતા લાવવા માટે આ ભંગો યોજાય છે આમ, રમણીયતાનો વાહક થએલો આ ભંગ ધીમે ધીમે સુંદરતાના પર્યાય શબ્દ તરીકે વપરાતો થયો હોય તો નવાઈ નહિ

નાટ્યશાસ્ત્રમાં અંગ ભંગોનો ઉલ્લેખ કરેલો નથી, પણ 'માનસાર'માં તેનુ અલ્પ વિવરણ કરેલુ છે તે આ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના જણાવેલા છે (૧) અ ભંગ (૨) સમ ભંગ (૩) ત્રિ-ભંગ અને (૪) અતિ ભંગ તેની સમજ આ પ્રમાણે છે

અ ભંગ–સૌષ્ઠવપૂર્ણ સરળ–સમાન–સ્વાભાવિક ભંગ કશા મરોડ વગર સૌષ્ઠવપૂર્ણરીતે સીધા ઊભા રહેવુ તેને અ ભંગ કહે છે પ્રાચીન શિલ્પમાં વિષ્ણુની મૂર્તિઓમાં આ ભંગ યોજાએલો જોવામાં આવે છે (જુઓ નીચે ચિત્ર) કેટલાક સહજ ભંગને અ ભંગ ગણે છે

સમ-ભંગ–સૌંદર્યપૂર્ણ સુપ્રમાણ સહજભંગ સર્વ અંગના સપ્રમાણ તથા વધુ કે ઓછા નહિ તેવા સમાન ભંગને સમ ભંગ કહે છે

ત્રિ-ભંગ–મુખ, શરીર તથા પગ, એ ત્રણે અંગોના ત્રણ મરોડ વાળા ભંગને ત્રિ ભંગ કહે છે તે સ્ત્રી સહજ હોવાથી ઘણીખરી પ્રાચીન

પ્રાચીન શિલ્પમૂર્તિઓમાં 'અંગ ભંગ'ના ઉદાહરણ ડાબી બાજુથી (૧) અ ભંગ, (૨) સહજ ભંગ (૩) ત્રિ ભંગ

આ શિલ્પાકૃતિઓ ત્રિભંગમાં જ જોવા મળે છે

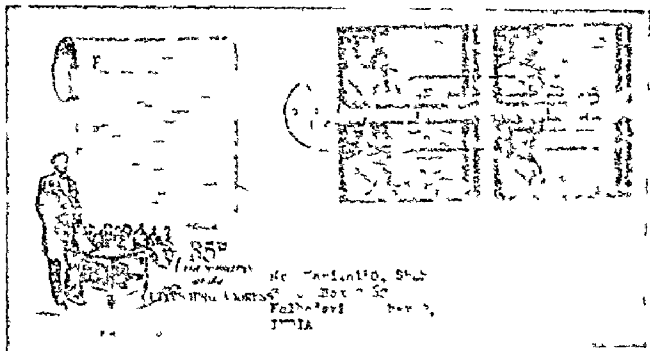
અતિભંગ—આત્યંતિક કે ઉત્કર્ષભર્યા ઉગ્ર ભંગ અતિશયતાવાળા ભંગને અતિભંગ કહે છે તે તાંડવમાં ચાલતો હોવાથી નટરાજની મૂર્તિઓમાં ઘણીએ જોવામાં આવે છે

અંગ-સૌષ્ઠવ અંગ ભંગના લાવણ્યનો આધાર અંગસૌષ્ઠવ પર રહે છે અંગોની સપ્રમાણતાને અંગસૌષ્ઠવ કહે છે નૃત્ય એ શરીરને લગતી કળા હોવાથી શારીરિક સૌષ્ઠવ તેના પાયા રૂપ છે, કારણ કે સૌષ્ઠવમાં જ સૌંદર્ય રહેલું છે અંગોની સપ્રમાણતા વગર નૃત્યના ચલનોમાં આપણું જોઈતું રૂપ અર્પી શકાય નહિ અને તે ઢંગધડા વગરનું બેડોળ લાગે આથી સંગીત માટે જેટલી અનિવાર્યતા સારા કંઠની છે તેટલી જ અનિવાર્યતા નૃત્ય માટે સપ્રમાણ શરીરની છે તે સિવાય આ વિષયનો શોખ તે પંગુના પ્રવાસ શોખ જેવો છે છતાં કહ્યું છે કે પ્રયત્નથી કોઈ પણ વસ્તુ સાધ્ય થઈ શકે છે અર્થાત્ પ્રયત્ન કે સાધનાથી શરીરસૌષ્ઠવ પણ અમુક અંગે જરૂર સાધી શકાય છે

અંગસૌષ્ઠવ એ તો નૃત્યમાં જરૂરી બાહ્ય સૌંદર્ય થયું આ ઉપરાંત તેમાં આંતરિક સૌંદર્ય પણ જરૂરી હોય છે તે સિવાય કળાકાર પોતાનો આવિષ્કાર મનોરમ રીતે પ્રગટ કરી શકે નહિ આ આંતરિક સૌંદર્ય દરેકના હૃદયમાં પડેલું જ હોય છે, પણ તે સુપ્ત દશામાં હોય છે તે જાગ્રત થઈ ઊઠે તેવી તાલીમ પણ કળાકારને જરૂરી હોય છે (ચાલુ)

અતિ ભંગનું ઉદાહરણ નટરાજની મૂર્તિ

અમેરિકાએ તાજેતરમાં કાઢેલી નવી ટિકિટો તથા તેનું ફર્સ્ટ ડે કવર (શ્રી હરિલાલ બૅંકરના સૌજન્યથી)
લિંકનના ગેટિસબર્ગ-વ્યાખ્યાનની સ્મારક

જગતના બધા દેશો કરતાં અમેરિકા કદાચ સૌથી વધુ 'ફર્સ્ટ ડે કવર' કાઢે છે [ફર્સ્ટ ડે કવર એટલે કોઈ વિશિષ્ટ પ્રસંગના સ્મરણમાં કાઢેલી ટિકિટો જે દિવસે બહાર પડે તે પહેલે જ દિવસે તે ટિકિટ વાપરીને પોસ્ટ કરવા માટે ખાસ તૈયાર કરવામાં આવતું પાકીટ] એવું એક તાજું ફર્સ્ટ ડે કવર ગયા ૧૯મી નવેમ્બરે લિંકને કરેલા ખ્યાત ગેટિસબર્ગના વ્યાખ્યાનની ૮૬મી વર્ષગાંઠની સ્મૃતિમાં તેણે કાઢેલું છે તે ઉપર આપ્યું છે વૉશિંગ્ટનથી ૭૦ માઈલ પર આવેલા એ ગેટિસબર્ગ પાસે ઈ. ૧૮૬૩ની ૧–૩ જુલાઈએ અમેરિકન ઇતિહાસનું સૌથી નિર્ણયાત્મક યુદ્ધ ખેલાયું જેમાં ગુલામીને નાબૂદ કરવાની ભાવનાથી દક્ષિણ પ્રાંતો સામે લડતા ઉત્તરપ્રાંતીઓએ જેના વિજય મેળવી ગુલામી પ્રથાની અમેરિકામાંથી જડ કાઢી એ યુદ્ધમાં પક્ષોની ભયંકર ખુવારી થઈ હતી એ યુદ્ધભૂમિને રાષ્ટ્રીય કબ્રસ્તાન તરીકે અર્પણ કરતાં સુતાંજલિરૂપ સ્મરણમાં લિંકને ૧૮૬૩ની ૧૯મી નવેમ્બરે ત્યાં જે યુગવર્તી ભાષણ કર્યું તે અંગ્રેજી ગદ્યસાહિત્યમાં રત્નસમ ગણાય છે એ વ્યાખ્યાનના અમર શબ્દો જે એકેએક લોકશાહી માનવીને જિહ્વાગ્રે રમે છે તે, એ પ્રસંગે કાઢેલી ટિકિટ પર એક બાજુ લિંકની છબિ અને બીજી બાજુ સ્વાતંત્ર્યની મશાલ ધરેલી તકતીમાં આપેલા છે કે "That Government of the people by the people and for the people shall not perish from the earth." કવર ઉપર ડાબી બાજુ લિંકનના ચિત્રને પડખે એ વ્યાખ્યાનનો આખો ફકરો અગાઉના સમયના ચોળિયાની આકૃતિમાં ઉતારેલો છે

પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાં

અંક • ૨ માઘ ૧૯૮૦ (ફેબ્રુ. ૧૯૨૪)

પહેલા જ અંકથી જૂના લોકકથા કાવ્યો આપવાની શરૂઆત જેસલ તોરલની કથાથી કરેલી, તે રીતે આ અંકમાંના, વઢવાણના 'માધાવાવ' માટે આપભોગ આપનાર વીર યુગલના ભવ્ય કરુણ કાવ્યને ચિત્રાંકિત કરતા મુખચિત્રથી અંકનો ઉઘાડ થાય છે. 'ગિલ્લસ' પછી જીવનચરિત્ર, બે વિજ્ઞાનલેખો, એક નાની વાર્તા, ત્રણ કાવ્યો, એ મુખ્ય સામગ્રી છે. હાલના 'છેલ્લા પાના'ના બીજરૂપ 'લીલો મેવો' નામે ફકરાઓની અને 'આ માસ ઇતિહાસમાં' નામે વિભાગની બીજરૂપ શરૂઆત પણ આ જ અંકથી થઈ હતી.

'મોટા માણસો નાના હતા ત્યારે' એ નામથી એક ગ્રંથ સંપાદિત થઈ શકે એ ઇરાદાથી, 'કુમાર'ના પ્રારંભથી જ એક લેખમાળા શરૂ કરી ધારેલી. તેનો આરંભ આ અંકમાં રવીન્દ્રનાથની 'જીવનસ્મૃતિ'માંના કુમારકાળના સ્મરણો આલેખીને કર્યો હતો. તેમાં એ મુગ્ધ વયના નિર્દોષ સાહજિક જીવનના, રસમય હકીકતોભર્યાં જે કાવ્યમય ચિત્રણો છે તેની એક વાનગી તથા એમનો સ્કેચ

રવિબાબુ સોળમે વર્ષે

"મારા મોટા ભાઈના તંત્રીપણા નીચે 'ભારતી' નામે માસિક કાઢવાનો વિચાર જ્યોતિદાદાએ કર્યો. હું તે વેળા સોળ વર્ષનો જ હતો, પણ તંત્રી મંડળમાં સામેલ થઈ ગયો. મિથિલ ભાષામાં લખાયલી જૂની વૈષ્ણવ કવિતાઓ મને બહુ ગમતી હોવાથી એ ઢબના થોડા કાવ્યો લખવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો. અક્ષય બાબુ પાસેથી મેં સાંભળ્યું હતું કે અંગ્રેજ બાલ કવિ ચૅટર્ટન આ રીતે લખતો અને લોકો કાવ્યોને ખરેખરા જૂના માનીને છેતરાયા પણ હતા. મને પણ મારા અનુકરણકાવ્યો આવી કોઈ રીતે બહાર પાડવાનું સૂઝ્યું.

મારા એક મિત્રને મેં એક વાર કહ્યું કે ભાનુસિંહ નામે એક જૂના વૈષ્ણવ કવિના કેટલાક કાવ્યો આદિ બ્રહ્મસમાજના પુસ્તકાલયમાંથી મળી આવ્યા છે, તેમાંના કેટલાંક મેં ઉતારી લીધા છે એમ કહી મેં મારી અનુકરણમાં બનાવેલી થોડી કવિતાઓ વાંચી સંભળાવી. એ સાંભળીને એમના મન પર બહુ ઊંડી અસર થઈ. પણ પછી મેં મારી નોંધપોથી બતાવીને એમની ખાતરી કરી દીધી કે એ કાવ્યોનો કર્તા હું જ હતો! 'ભાનુસિંહ'માં ભાનુ એટલે રવિ.

પણ વધુ અજબ વાત તો એ થઈ કે ભાનુસિંહના એ કાવ્યો 'ભારતી'માં બહાર પડતા હતા ત્યારે ડૉ. નિશિકાન્ત ચટરજી જર્મનીમાં હતા. તેમણે યુરોપના ગીતકાવ્યોની આપણાં ટૂંકા કાવ્યો સાથે સરખામણી કરી એક પુસ્તક લખ્યું. તેમાં ભાનુસિંહની કવિતાને એવું સ્થાન દાખલાદલીલો સાથે આ સ્થાનમાં આપ્યું હતું કે હાલના કોઈ કવિથી તેને પહોંચી શકાય નહિ! એ પુસ્તકમાં રજૂ કરેલી નવી વિચારપદ્ધતિ માટે તેમને ડૉક્ટરની પદવી મળી!

'ભારતી'નું બીજું વર્ષ શરૂ થયું ત્યારે હું મારા ભાઈ જોડે અમદાવાદ ગયો. ત્યાં મારા ભાઈ જડજ નીમાયા હતા. અમદાવાદમાં જડજોને રહેવાનો બંગલો શાહીબાગમાં છે. તે અસલ બાદશાહોને રહેવાનું સ્થળ હતું. તેની વિશાળ અગાસીની ભીંતની તળેટીમાં સાબરમતીનું સાંકડું વહેણ રેતીના કિનારાની એક જ બાજુએ વહેતું. મારા ભાઈ રોજ કચેરીમાં જતા, એટલે ઘરમાં હું એકલો રહેતો. ત્યાં બપોરની શાંતિ કબૂતરના કૂજનથી ભંગ થતી. તે વિશાળ ઘરના ખાલી ઓરડાઓમાં કોઈ વિલક્ષણ પ્રકારનું કુતૂહલ મારા મનમાં રમ્યા કરતું. એક મોટા ઓરડામાં એક ગોખલો હતો. તેમાં અંગ્રેજ કવિ ટેનિસનના કાવ્યોની મોટા અક્ષરે છાપેલી સચિત્ર આવૃત્તિ હતી. વિશાળ શાહીબાગના જેવું તે પુસ્તક પણ મૂગું હતું, અને હું પણ વગરવાંચ્યે તેના ચિત્રો જોયા કરવામાં વખત ગાળતો. તે વાચન કબૂતરનું કૂજન હોય એવું જણાતું. તે બંગલાના મેડા ઉપર મારી એકાંત ઓરડી હતી, અને ત્યાં મારી સોબતીઓ માત્ર મધમાખો જ હતી. રાતના સતત અંધારામાં પણ હું ત્યાં જ સૂઈ રહેતો. વળી વિશાળ ચાંદનીમાં અગાશીમાં ફેરા મારવા એ પણ મારા મનનો એક વિચિત્ર ફાંકો હતો. એ પ્રમાણે ફેરા ફરતાં ફરતાં સાબરમતી તરફ જોઈને મારા કાવ્યો માટેના રાગ મેં પસંદ કર્યા હતા."

સામાજિક જાગૃતિના એ કાળમાં સામે નામ નીકળતાં સ્વયંસેવક-મંડળોનો ઉલ્લેખ કરીને સાચા સ્વયંસેવકનું એ અંકની મિત્રલસમાં જે નિદર્શન કર્યું છે તે આજ પણ એટલું જ ઉપયોગી છે: "સેવા જ કરવાની ઉત્કટ—તીવ્ર ઇચ્છા, એ સ્વયંસેવકનું મુખ્ય લક્ષણ. પણ સ્વયંસેવકે તો વધુ ગુણ કેળવવાની જરૂર છે: પથ્થરના જેવી દૃઢતા, અસીમ પુરુષાર્થ, ગમે તેવું ભારે કામ જોઈને પણ હિંમત નહિ હારવાની અડગતા, મૂગે મોઢે શાન્તિથી કામ ખેંચ્યે જવાનો ખંત અને કદી યે પાછો પગ ન કરવા જેટલી નીડરતા. પણ આ બધાથી યે ભારે અગત્યના ગુણ તે તો વિનય અને નમ્રતા. સેવા કરનારે ખોટી શરમ તો મૂકવી જ જોઈએ. સ્વયંસેવક એટલે હલકામાં હલકું કામ પણ કરી શકે તેવો મજૂર. કોઈની પણ ગરસાઈ કે હરીફાઈનો વિચાર સરખો સ્વયંસેવકના મનમાં ન આવે."

ઉચિત શોભનચિત્ર સાથે આગમનોન્મુખ મુકાએલું આ કાવ્ય:

આથમતો રવિ પૂછે: 'મારું કાર્ય હવે કરશે તે કોણ?'
સુણી જગત સૌ રહ્યું સ્તબ્ધ ત્યાં ચિત્ર સમાન બનીને મૌન.
મૃત્તિકા દીપ હતો ટમટમતો, કહે વિનયથી જોડી હાથ:
'તમે સિધાવો, કાર્ય બજાવીશ યથાશક્તિ હું દિનનાથ.'

(ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૯) ૫૪

પણ સૌથી આગળ પડતો લેખ તો, જેના પરથી ગયે સાલના અંકથી 'કુમારે' તેનો 'માધુકરી' વિભાગ શરૂ કર્યો તે, મહારાષ્ટ્રની 'માધુકરી'ની પ્રથા વિષેનો હતો. એ ટૂંકાવીને આ નીચે ઉતાર્યો છે:

માધુકરી

મહારાષ્ટ્રમાં એક અદ્ભુત સાર્વત્રિક સંસ્થા છે. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને ભણવાની સગવડ માટે એ પ્રથા ત્યાં જૂના કાળથી ચાલતી આવેલી છે. આ સુંદર પ્રથાનો લાભ ફક્ત બ્રાહ્મણ છોકરાઓ જ લઈ શકે છે એટલી તેમાં ખામી છે. પણ 'માધુકરી' એટલે શું?

એક ગામડાનો છોકરો દસ વરસનો થયો. એના મનમાં થયું કે ભણીએ તો જ આપણો ઉદ્ધાર થાય. શહેરમાં જઈ બેચાર ઘરમાં રહેવા માટે તપાસ કરી. મફત જગ્યા તો મળી નહિ. છોકરો સીધો ગયો મંદિરમાં, અને ત્યાં પોતાની પથારી પાથરી. બીજે દિવસે મળસ્કે નાહીધોઈ તિલક કરી નિશાળમાં શાસ્ત્રી પાસે ગયો..

ભણવાનું નક્કી કરીને દસ વાગ્યે છોકરો ગુરુજી પાસેથી આવ્યો. હાથપગ ધોઈ પીતાંબર પહેરીને હાથમાં ઝોળી પકડીને બહાર નીકળ્યો. બે હાથ ચોરસ લુગડાના બબ્બે છેડાની ગાંઠ વાળેલી અને વચ્ચે થાળી મૂકેલી ઝોળી એક હાથમાં અને બીજા હાથમાં અંદરથી કલાઈ કરેલો એક લોટો (આ લોટાને મહારાષ્ટ્રમાં તપેલી કહે છે.) આટલું સાહિત્ય લઈને પોળમાં એક બારણા આગળ ઊભા રહીને તેણે સ્પષ્ટ ને શુદ્ધ અવાજથી પુકાર કર્યો: 'ૐ ભવતિ ભિક્ષાં દેહિ'. તરત જ મોટું પીતાંબર પહેરેલી એક સ્ત્રી બહાર આવી અને પૂછ્યું, 'અરે છોકરા! તું કોઈક નવો લાગે છે. તું ક્યાંથી આવ્યો? અને કોને ત્યાં ભણે છે?' પ્રશ્નોમાં તિરસ્કાર બીલકુલ નહિ, અને સહાનુભૂતિ પણ નહિ. તે તો છોકરાએ મેળવવી જોઈએ. છોકરાએ ટૂંકામાં પણ નિખાલસ જવાબ આપ્યા, એટલે કાકુ અંદર ગઈ અને મૂઠીભર ભાત, રોટલાનો એક નાનો કટકો અને એકાદ કડછી ખાટી દાળ છોકરાને આપી. રોટલા ઉપર ઘીના એકબે ટીપાં તો હોય જ.

તમે કહેશો કે કેટલી કંજૂસાઈ! હા, કંજૂસાઈ તો ખરી; પણ આવા પાંચદસ છોકરા રોજ માધુકરી માટે તો આવે જ, અને ઘરની કાકુ બધાને થોડુંથોડું આપે. આટલું લીધું અને ગયો છોકરો બીજાને ત્યાં. ત્યાં પણ આવા જ સવાલ અને જવાબ. ત્યાંથી પણ એને એટલું જ મળ્યું. ખાટી દાળને બદલે અહીં શાક હતું. ત્રીજે ઘેર ગયો. ત્યાંની કાકુએ કહ્યું, 'હજી રસોઈ તૈયાર થઈ નથી. પણ જો જોઈતો હોય તો થોડો ગોળ આપું.' છોકરો પાંચ ઘર ફર્યો એટલે તેને બે ટંક પૂરતું ખાવાનું મળી ગયું. ઉતારે આવીને જે મળ્યું હતું એમાંથી કેટલાક રોટલાના કટકા, ગોળ અને શાક તેણે સાંજને માટે કેળના પાંદડા ઉપર જુદાં રાખી દીધાં. થાળીનું ખાઈ, થાળી ઊટકી, એ જ થાળીમાં સાંજનું ખાવાનું મૂકી ઝોળી ખીંટી પર ટાંગી દીધી. ફરી બપોરે ભણવા ગયો. ત્યાં કેટલાક છોકરાઓ સાથે દોસ્તી કરી.

મહારાષ્ટ્રમાં આવી માધુકરી માગી ખાવું અપમાનભરેલું મનાતું નથી. ગરીબાઈ એ કાંઈ પાપ નથી; આળસ પાપ છે. છોકરો કોઈ એક ઘર ઉપર આધાર રાખતો નથી, કેમકે તેથી એને પરતંત્ર થવું પડે અને ઘણો વખત પણ ગુમાવવો પડે. જમવાનો, ભણવાનો, નિશાળે જવાનો વખત ત્યાં ન સચવાય. માટે જ એ પાંચદસ ઘર ફરે. જાતજાતનું ખાવાનું એને મળે છે, બધા લોકો સાથે એને ઓળખાણ થાય છે, અને સૌથી વિશેષ તો એ કે જેટલાને ત્યાંથી એ ખાવાનું લઈ આવે છે તેટલાની એના પર દેખરેખ રહે છે. આ બધા લોકોની માયા મેળવવી કે મળેલી માધુકરી ગુમાવવી એ એના ચારિત્ર્ય ને ઉદ્યમ પર છે. છોકરો ખરાબ પડે તો એમાંથી કોઈ ને કોઈ તેની સારવાર કરે જ. પણ માધુકરી માગનારો છોકરો ખરો પડે જ એવો.

બીજે દિવસે રજા હતી. છોકરો નવા કરેલા મિત્રોને ત્યાં ગયો. ત્યાં તેને જોઈતી જૂની ચોપડીઓ મળી ગઈ. છોકરાનું ભણતર તો ચાલ્યું પણ એને વ્યાકરણ કંઈ ઠીક આવડ્યું નહિ. હવે શું કરવું? પેલો દેશપાંડેનો ગણપત હોશિયાર છે. એ રોજ અરધો કલાક આપશે તો બે મહિનામાં હું તૈયાર થઈ જઈશ. છોકરો ગયો ગણપતને ત્યાં, અને કહે, 'ગણપત, હું તારે ત્યાં રોજ દેવપૂજાને માટે ફૂલ અને તુલસી આણી આપીશ. મને તું વ્યાકરણ ભણાવીશ?' ગણપતે કહ્યું, 'ખુશીથી.'

બે મહીનામાં છોકરો વ્યાકરણમાં હોશિયાર થયો. એક દિવસે ગણપતના દાદાએ છોકરાને પૂછ્યું, 'તને દેવપૂજા આવડે છે?' તેણે કહ્યું, 'ના જી, હું તો ફક્ત સંધ્યા ને રામરક્ષા ભણેલો છું.' દાદાએ કહ્યું, 'ત્યારે અમારા ગણપતને પુરુષસૂક્ત ભણવું વગેરે રાગબદ્ધ સ્વરો આવડે છે એની પાસે તું પણ આ બધું ભણજે.' ડોસો મનમાં વિચારવા લાગ્યો: છોકરો હોશિયાર લાગે છે. બે મહીનામાં વ્યાકરણ શીખી ગયો. ગણપત સાથે વેદ ભણશે તો ગણપત પણ ખંતથી અભ્યાસ કરશે.

ધીમે ધીમે છોકરાનું શરીર, એનું ભણતર, એનું ચારિત્ર્ય અને કીર્તિ વધતાં ગયાં. એના ચારિત્ર્ય ને હોશિયારી જોઈ ગણપતના દાદાએ કહ્યું, 'તું મંદિરમાં રહે છે એના કરતાં અમારે ત્યાં આવીને રહે, જમ અને રોજ સવારસાંજ પૂજા કર.' છોકરો કહે 'તમારે ત્યાં જમવાનું બહુ મોડું થાય છે, માટે હું તો માધુકરી માગીને જ ખાઈશ. તમારે ત્યાં હું દેવપૂજા કરીશ, તેને બદલે તમે મને પહેરવાના કપડાં અને હાથખરચીના ચાર આના આપશો તો ઠીક થશે.'

ઘણાં વરસ આવી રીતે વીતી ગયાં. હવે છોકરો શહેરના એકબે છોકરાને ગણિત ભણાવે છે. તેમાંથી એને દસબાર રૂપિયા મળે છે. છતાં એણે માધુકરી તો છોડી જ નહિ. માધુકરી તો અન્નપૂર્ણા દેવી છે. છસાત વરસ પછી તે છોકરો ગણપત સાથે કૉલેજમાં ગયો. ત્યાંની રેસિડેન્સી (છાત્રાલય)માં સાત ક્લબ છે. ત્યાં પણ ગણપતની ઓળખાણને લીધે બધી ક્લબમાં એને 'વાર' મળ્યા. 'વાર' એટલે અઠવાડિયામાં એક એક ક્લબમાં એક એક દિવસ મફત જમવાની છૂટ. આ રીતે દરેક ક્લબમાં મહીનામાં તે ચાર દિવસ મફત જમે છે. તેથી તે કંઈ કોઈ ખાસ વ્યક્તિનો ઓશિયાળો નથી. વાદવિવાદની સભામાં તે આગળ પડતો ભાગ લે છે. પ્રતિસ્પર્ધીઓનો તે સખત વિરોધ કરે છે અને પોતાના મત વિષે અભિમાન ધરાવે છે. છોકરાઓને ભણાવીને મેળવેલા પૈસાથી એણે પ્રથમ સત્રની ફી આપી. સત્રાંત પરીક્ષામાં એનો નંબર ત્રીજો આવવાથી એને છાત્રવૃત્તિ (સ્કૉલરશિપ) મળી. ધીમે ધીમે તે પ્રખ્યાત વિદ્વાન બની ગયો. આજે એને સારો પગાર મળે છે. એને ત્યાં ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ રહે છે અને દસ વિદ્યાર્થીઓને રોજ માધુકરી મળે છે.

મારા એક વિદ્યાગુરુ આ જ રીતે ભણેલા. ને ત્યાં જ અમારી હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તર થયા. એ તપેલીમાં તેમણે માધુકરીની ખાટી દાળ લેતા તેમાં રૂપિયા ભરીભરીને તેમણે દાન આપ્યાં! ઘરમાં તે બહુ જ કંજૂસાઈથી રહેતા એટલા માટે પડોશીઓ તેમની નિંદા કરતા. પણ જ્યારે તેઓ ગુજરી ગયા ત્યારે તેમણે પોતાની જિંદગીની કમાણી પોણો લાખ રૂપિયા શિક્ષણના કાર્યને માટે દેશને આપી દીધા! શ્રદ્ધાપૂર્વક હું તેમને પ્રણામ કરું છું.

કાકા કાલેલકર

રાષ્ટ્રલિપિ ટાઈપરાઈટરોમાં

લેખક
કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી

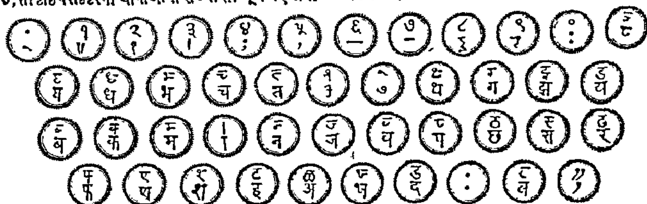
હિંદની સાર્વભૌમ લોકસભાએ 'હિંદુસ્તાની શીઘ્રલિપિ' અને 'સર્વસામાન્ય હિંદી ટાઈપ રાઈટર પદ્ધતિ' માટે એક ખાસ સમિતિ નીમી છે તેણે તદ્વિદો પાસે આ વિષયમાં અભિપ્રાય માગ્યા છે એમાં મેં 'ટાઈપ રાઈટર પદ્ધતિ' વિશે સૂચનાઓ મોકલી છે દસબાર વર્ષ ઉપર મેં એ વિશે ચર્ચા કરેલી પરંતુ કમનસીબી પરદેશી ધૂંસરી નીચે આવા વિષયોને મહત્ત્વનુ સ્થાન મળ્યુ નહોતુ આજે દેશની સાર્વભૌમ લોકસભાએ જ એ પ્રશ્ન ઉપાડી લીધો છે એ ગૌરવની વાત છે

મુદ્રાક્ષરશાસ્ત્ર (છાપવાના બીબાના શાસ્ત્ર—typography)ની દૃષ્ટિએ જોતા આપણી ભાષાની લિપિઓમાં છાપકામ માટે લગભગ ૬૦૦ જેટલા બીબાની જરૂર પડે છે! કેમકે મુદ્રણસૌંદર્ય લાવવાની દૃષ્ટિથી મેરાઈને આ દિશામા બીબાની સખ્યા વધતી જ રહી છે પણ અક્ષરરચનાની દૃષ્ટિએ એ સખ્યાવધારો બહુ અનુકૂળ નથી એ બધાં માટે અક્ષરોના ખાનાઘરોમાં ખાના ખૂબ વધતા જ ગયા છે જ્યારે અંગ્રેજી અક્ષરો માત્ર ૨૬ હોવાથી તેમા પુષ્કળ લાઘવ અનુભવાય છે,—તેમા કૅપિટલ ને સ્મોલ એવી નાનીમોટી બે માળા હોવા છતા એથી અંગ્રેજી બીબા ગોઠવવાનુ ખૂબ સરળ છે, જ્યારે નાગરી (મરાઠી હિંદી) તથા ગુજરાતી અક્ષરો ગોઠવવામા આ સરલતા નથી અંગ્રેજી બીબાંમા અક્ષરગોઠવણી (typesetting) માત્ર એક જ માળની છે, જ્યારે આપણી આ લિપિઓમા (અખડદેહી અક્ષર બીબા બનાવ્યા છતાયે) લગભગ ત્રણ માળની અક્ષરગોઠવણી વેઠવી પડે છે એક, મુખ્ય અક્ષરનો માળ વચ્ચે, તેના ઉપર માત્રા, મીંડુ રેફ વગેરેનો બીજો, અને ત્રીજો તેની નીચે વરડુ, ઋકાર વગેરેનો મુદ્રણમા જ આ સ્થિતિ છે, તો ટાઇપરાઇટરની ચાવીઓની સખ્યા તો ખૂબ મર્યાદામા જ હોય છે, એથી તેમા આ ત્રણ માળની અક્ષરગોઠવણી ખૂબ મૂઝવી રહી છે અને ગમે તેટલી સગમતા લાવવાના પ્રયત્ન છતા એ સ્થિતિને હજી સુધી ટાળી શકાઈ નથી આ મૂઝવણમાથી ઉગારવાનો પ્રયત્ન આજના ઝડપી સમયમા જરૂરી બન્યો છે

આપણી લોકસભાએ સમગ્ર હિંદી રાષ્ટ્ર અને પ્રાતોમા લિપિની દૃષ્ટિએ એકવાક્યતા જળવાય એ માટે નાગરી હિંદી અક્ષર ન્યાસ પસદ કર્યો છે આ લિપિની રચના એવા પ્રકારની કરવી જરૂરી માની જણાય છે કે ભ્રાંતિવિના પ્રત્યેક સકેત તેનો તે જ છે એવી રીતે બધા પ્રાતવાસીઓ સરળતાથી વાચી શકે ટાઇપિસ્ટ લોકો જેટલી સરળતાથી અત્યારે ટાઇપ કરે છે તેનાથી વિશેષ ઝડપથી અને સરળતાથી સસ્કૃત સહિત એ બધી પ્રાતીય ભાષાઓ ટાઈપ કરી શકે એ પણ દૃષ્ટ માનવામા આવ્યુ છે એ માટે હાલના રોમન ટાઈપરાઇટરોનો જ ઉપયોગ થઈ શકે એ રીતે લિપિના સકેત એમા બધા જ આવી જાય એવુ પણ ઇચ્છવામા આવ્યુ છે આ દૃષ્ટિ પ્રધાન રાખી આ એક પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો છે

હાલ આપણે ત્યા આન્ડરવૂડ ને રેમિંગ્ટન એ બે ટાઇપરાઈટર વપરાય છે નાગરી ગુજરાતી માટે અડરવૂડ ને રેમિંગ્ટનના યત્ર આજે મળે પણ છે આ યત્ર સામાન્ય રીતે ૪૨ ચાવીઓના હોય છે રેમિંગ્ટન ટાઈપરાઈટર ૪૪ ચાવીઓના—ખાસ કરી રોમન અક્ષરો માટે—પ્રચલિત છે આ ૪૪ ચાવીઓનો ઉપયોગ નાગરી તેમજ ગુજરાતી અક્ષરો માટે કરી શકાય એ રીતે અહીં વિચારણા રજૂ કરી છે

નીચેનુ ચિત્ર જોવાથી ૮૮ જુદાજુદા સકેત ૪૪ ચાવીઓમા કયા અને કેવી રીતે વહેંચ્યા છે તેનો ખ્યાલ આવશે

આ પ્રકારની આયોજના કરવામા હાલની પદ્ધતિમા કેટલોક ફેરફાર અનિવાર્ય બન્યો છે એ નીચે પ્રમાણે છે:

(૧) બધા જ સ્વરચિહ્ન વર્ણની જમણી બાજુએ આવી રહે છે અત્યાર સુધીની પદ્ધતિ પ્રમાણે હ્રસ્વ અતરડુ ('ઇ'ની માત્રા) ડાબી બાજૂ આવતી હતી તેને પણ નવો આકાર આપી જમણી બાજૂ રાખી છે હ્રસ્વ ને દીર્ઘ વરડુ ('ઉ ઊ'ની માત્રા) વર્ણની નીચે આવતી હતી તે પણ જમણી બાજૂ જ, નીચલા અર્ધ ભાગમા જગા રહેતી હોય ત્યાં રાખી છે એ જ રીતે ઉપલી માત્રા પણ ઉપરને બદલે ... જમણી બાજૂ જ રાખી છે માત્ર અનુસ્વાર ચિહ્ન ઉપર આવશે, જે પ્રથમ નાખી, પછી તેની નીચે વર્ણ પાડવામા આવશે ... નીચે

अ आ अ७ आ अ७ अ१ अ८ अ' अ" आ' आ" अं अः

क का क७ का क७ क१ क८ क' क" का' का" कं कः

'અ'ની સ્વતંત્ર બારાખડી જ સરળતા ખાતર કરી નાખી છે એ રીતે श तेमज क्ष વગેરેની બારાખડી પાછળ મુજબ થશે

(૨) જોડાક્ષરોના વિષયમાં શોભાની દૃષ્ટિએ આ લેખે ત્યાં ઘણા સ્વતંત્ર સંયુક્ત વ્યંજનો યોજવામાં આવ્યા છે એ મનમોહક તો છે જ, પણ એને લીધે સુવ્યવસ્થિત સ્વતંત્ર બીબાં વધી પડ્યા છે આ વસ્તુ ટાઇપરાઇટરોમાં કોઈ રીતે પોસાતી નથી એથી અર્ધા જોડાક્ષરો રચવા માટે એવી યોજના કરી છે કે કાનાવાળા અક્ષરોનો કાનો કાઢી નાખી બાકી રહેલા અરધા ઘાટની બાજુમાં તે પછીનો પૂર્ણ વ્યંજન મૂકવો આમાં क फ ના જમણી બાજુના વળાંક કાપી પ્રચલિત રીત કાયમ રાખી છે જે વર્ણોને પોતામાં કાના જેવું કશું નથી તેઓની નીચે હલ ચિહ્ન (ખોડાનું ચિહ્ન) મૂકવું ઇષ્ટ માન્યું છે ટાઇપ પાડતી વખતે પ્રથમ એ હલ્ ચિહ્ન પાડી તેની ઉપર અક્ષર પાડી લેવાનો છે

(૩) ચાલુ દેવનાગરી (મરાઠી હિંદી) અક્ષરોમાંના થોડાના આકારોમાં પણ ફેરફાર જરૂરી માન્યો છે આ યોજના સારા હિંદને માટે હોઈ બીજી બીજી પ્રાંતીય લિપિઓના મળતા આકારો સાથે જેવા વર્ણોની ભ્રાંતિ ટાળી નાખવા આમ કરવું વાજબી ગણ્યું છે આ રીતે

(૧) હિંદીના પાખડિયા 'अ'ને સ્થાને મરાઠી ઘાટનો 'अ' સ્વીકારવામાં આવ્યો છે

(૨) रवथी જુદો પાડવા ख નો આકાર ગુજરાતી 'ખ'ને મળતો કર્યો છે, પણ 'ज'ની સાથે તે એકરૂપ થવા ન જાય એ માટે એના ઉપલા ડાબા પાંખડામાં મીંડુ વાળી લીધું છે

(૩) क તથા फ ને જમણે ભાગે વળાંક નીચે સીધો લીધો છે

(૪) क्ष મરાઠી સ્વીકારવામાં આવ્યો છે

(૫) ण હિંદી મરોડનો પણ જરા ટૂંકો કરી લીધો છે

(૬) घ અને ध માં સ્પષ્ટ તફાવત રહે એ માટે 'ध'ના ઉપલાં પાંખડામાં મીંડુ વાળવામાં આવ્યું છે

(૭) भ મરાઠી યોગ્ય માન્યો છે પણ म ની સાથે સ્પષ્ટ તફાવત રાખવા ઉપલા પાંખડામાં મીંડુ કરી લેવામાં આવ્યું છે

(૮) નાગરી કે હિંદી लमां થતી ગુજરાતી 'લ'ની ભ્રાંતિ ટાળવા જૈન દેવનાગરીના 'ल' ઇષ્ટ માન્યા છે

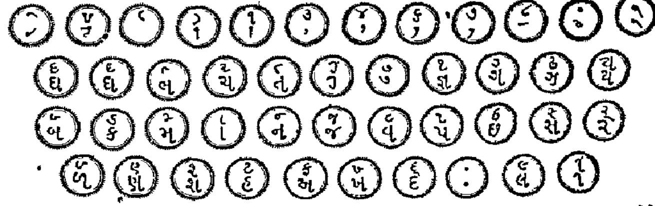
(૯) रेमां ए ની ભ્રાંતિ હોઈ 'रा' મરોડ યોગ્ય ગણ્યો છે

(૧૦) હિંદી ભાષામાં નુક્તાવાળા અક્ષરોની વારંવાર જરૂર પડે છે, તેમ જ ધારાશાસ્ત્રીય પ્રયોગમાં જુદાંજુદાં ઉચ્ચારણ સ્પષ્ટ બતાવવા પણ નુક્તાની (ટપકાની) જરૂર પડે છે એ નુક્તો ખાસ રાખ્યો છે પહેલા નંબરની ચાવીમાં હલન્ચિહ્નને મથાળે 'નુક્તો' છે

(૧૧) કૌંસ નવો જ યોજ્યો છે કે જેથી એક જ આકાર બંને બાજૂ મૂકી શકાય

સ્વર ચિહ્નો, વિરામ ચિહ્નો વગેરેની ચાવીઓને યંત્રમાં અક્ષરોની ચાવીઓ કરતાં અર્ધો 'ખસકો'ની યોજવી પડશે, જેથી ખાંચા વધતા ન લાગે વળી નુક્તા તથા હલ્ ચિહ્ન અને અનુસ્વાર ચિહ્નની ચાવીઓ સ્થિર પ્રકારની કરવી પડશે, જેથી તેની પછીનો વર્ણ પાછળથી ન પડતાં એ જ સ્થાને પડી શકે આ સિવાય, ઉપરની આયોજનામાં બધી ચાવીઓ અર્થાનુસારી જ રહેશે

રાષ્ટ્રલિપિની આ યોજનાને અનુસરી ગુજરાતી અક્ષરોના પણ રૂપ બદલીને ચાલુ ટાઈપરાઈટરોમાંની બેડોળ યોજનાને બદલે નવી યોજના વિચારવી સુકર બની છે તેનો નકામો વિસ્તાર ન કરતાં અહીં એ આયોજના જ નીચે આપી છે પ્રકાર બધો જ ઉપર આવી જાય છે તેવો જ છે

ગુજરાતી ટાઈપરાઈટરમાં વધારામાં વિવૃત (પહોળા) ઉચ્ચાર દર્શાવતી માત્રાની પણ આયોજના કરવામાં આવી છે (જુઓ ડાબે હાથે ઉપર રહી ચાવીમાં નીચેની ઊંધી માત્રા)

આજે મુદ્રણકાર્યમાં પણ સંખ્યાતીત બીબાને લીધે દેવનાગરી મરાઠી હિંદી ગુજરાતી છાપવાનું સરળ તો નથી જ એમાં જો વધુ ઝડપ લાવવી હોય તો એ અસંખ્ય બીબાનો ત્યાગ જરૂરી છે એમાં પણ જો ઉપરની ટાઈપરાઈટરની યોજના પ્રમાણે જ અક્ષરના રૂપ પ્રચલિત બને તો આ માટે હાલની અક્ષરપદ્ધતિમાં થોડો ફેરફાર કરી લેવો પડશે પણ એ તો સમય એની મેળે જ સાધી લેશે

વળી આજે નાગરી ગુજરાતી ટાઇપોમાં ક્યાંય વૈવિધ્ય નથી જ્યારે અંગ્રેજીમાં કેટલું વૈવિધ્ય છે! આ વૈવિધ્ય જો બીબાની સંખ્યા ઓછી હોય તો જ સાધી શકાય અંગ્રેજીમાં બીબાની સંખ્યા ઓછી હોવાનું કારણ જ વિવિધતાનું પોષક બન્યું છે એ હકીકત છે આપણે ત્યાં 'રહેડા' ટાઈપ, પણ થોડા જ અપવાદ સિવાય સઘળા નથી, તો બીજા સુંદર મરોડની તો વાત જ ક્યાં રહી? 'રાવત મરોડ' જેવો સુંદર મરોડ 'મશાળા'માં હોય તો યે કેટલું સૌંદર્ય વધે!]*

[*લિપિ સૌંદર્ય સાધેના મારા લિપિ સુધારના પ્રયત્નમાં શ્રી શાસ્ત્રીજીનો હમેશા સહકાર રહ્યો છે એ બાબતમાં એમનો ઉત્સાહ અદમ્ય છે ઉપરની એમની યોજનામાં અમુક ફેરફાર સાથે મારી સંમતિ છે ગુજરાતી લિપિ એ દેવનાગરીની અટલી વધારેમાં વધારે નજીકની વધારેમાં વધારે લેખનસુલભ અને વધારેમાં વધારે સુંદર એવી દેવનાગરી પુત્રી છે કે ભવિષ્યમાં તે આપમેળે રાષ્ટ્રલિપિનું રૂપ ધારણ કરી શકશે એ મારી વર્ષોની માન્યતાને સ્થાપિત કરતો એક લેખ ભવિષ્યમાં આપવાની ધારણા છે —જનુભાઈ રાવળ]

Our Friends Abroad

આ વિભાગ વિષે

આ વિભાગમા હિંદી પત્રમિત્ર તરીકે નોંધાવવા સખ્યાબંધ નામ અમારી પાસે આવે છે તેમાના કેટલાક તો માત્ર પોતાનુ નામ છપાયેલુ જોવાના મોહથી પ્રેરાઇને જ આવે છે તે અમે જાણીએ છીએ, અને તેમને લખાયેલા પરપ્રાંતોના તેમજ પરદેશના પત્રોના ઉત્તર લખવાની તસ્દી નહિ લીધાની ફરિયાદો પણ અમારી પાસે આવે છે હમણા જ એક ભાઈ લખે છે થોડા અનુભવ ઉપરથી મને લાગ્યુ છે કે પરદેશના મિત્રો જવાબ આપવામા ઘણા આતુર હોય છે જ્યારે હિંદી પત્રમિત્રો તો જવાબ આપવાની પણ દાનત રાખતા નથી મને ખાલી ‘કુમાર’મા નામ છપાવવાનો શોખ નથી નામ છપાવ્યુ સુધ્ધાય નથી હવે ઇચ્છા પણ મરી ગઈ છે’—આને માટે કોણ જવાબદાર છે એ વિષે હોંશેહોંશે પોતાના નામ છપાવવા નીકળનારા પત્રમિત્રો પોતાની જાતને પૂછે આ કોઈ રીતે શોભાસ્પદ નથી આપણામા હેતુની પ્રામાણિકતા તો હોવી જોઇએ

વળી કેટલાક નામો અમે આ વિભાગ માટે ઠરાવેલા નિયમો મુજબ લખાઈને આવતા ન હોવાથી અમારે રદ કરવા પડે છે એની એટલી ચોકસાઇ અમે શા માટે રાખીએ છીએ તે સમજાવીને ગયા વર્ષના જાન્યુઆરીમા અમે એ નિયમો પ્રગટ કર્યાં હતા આ વર્ષમા (ઘણા નવા વાચકો પણ વધ્યા છે એ દૃષ્ટિએ) આ નીચે ફરીથી એ નિયમો આપીએ છીએ તેનુ પાલન નહિ થએલા પત્રો રદ ગણાશે

(૧) દરેકે પોતાના જ હસ્તાક્ષરમા પોસ્ટકાર્ડ પર અંગ્રેજીમા (પહેલી એ બી સી ડી મા જ) પોતાનું સંપૂર્ણ નામ, પોતાના ઘરનુ (શાળા અગર દુકાનનુ નહિ) પૂરુ સરનામુ ઉમર અને શોખ જણાવવા (૨) પોતે ક્યા સુધી ભણેલા છે અથવા ભણે છે તે જણાવવુ માત્ર અંગ્રેજી છઠ્ઠું કે મૅટ્રિક ભણતા કે ભણી ચૂકેલા લોકોના જ નામો પ્રગટ થશે, કારણકે પરદેશમા પત્રવ્યવહાર કરવા ઓછામા ઓછુ અંગ્રેજીનુ એટલુ જ્ઞાન હોવુ આવશ્યક છે (૩) આ માહિતી નીચે પોતાના વાલી અગર શાળાશિક્ષકની સહી કરાવવી ઉપર પૈકી એકાદ પણ વિગત લખવી રહી ગઇ હશે અથવા જે પત્ર અમને શકા પડતો લાગશે તેને રદબાતલ ગણવામા આવશે અને તે બાબતનો કોઇપણ પત્રવ્યવહાર કરવામા નહિ આવે (૪) આવા પત્રોમા કાર્યાલયની વ્યવસ્થા અંગેની કે બીજી કોઈ વિગત લખવી નહિ (૫) આ વિભાગને લગતી બીજી કોઇ પણ પૃચ્છા માટે જવાબી કાર્ડ સાથે જ બીડવુ

પ્રગટ કરવાના પત્રો વિષે નિયમો

(૧) અહીં પ્રગટ કરવા માટેના પરદેશી પત્રમિત્રોના પત્રો ખાસ નવી માહિતી કે દૃષ્ટિવાળા હોય તેજ (બને ત્યા સુધી ટૂંકા) પસદ કરીને મોકલવા (૨) સાથે ફોટો કે ચિત્રસામગ્રી હશે તો તે પણ આવકારપાત્ર થશે (૩) પોતે કરી શકે તેવો ગુજરાતી અનુવાદ પણ સાથે કરી મોકલવો જરૂરી છે એમા ઘટતા સુધારા અમે કરી લઈશુ (૪) એ બધી સામગ્રી નકામી ઠરે તો પાછી મેળવવા માટેનુ પૂરતુ પોસ્ટેજ પણ સાથે બીડવુ કીમતી સામગ્રી હોય તો પાછી વખતનુ રજિસ્ટ્રેશન કરવા સાથેનુ પોસ્ટેજ મોકલવુ (૫) જરૂરી પોસ્ટેજ વિના આ વિભાગને લગતી કોઇ પણ પૃચ્છાનો ઉત્તર આપવામા નહિ આવે

પરદેશનાં પત્રમિત્રો

હિંદમા પત્રમિત્રો કરવાને આતુર બે અમેરિકન કુમારીઓના સરનામાં નીચે આપ્યા છે એમાના પહેલા સરનામાવાળી બાળાએ પોતાની શિક્ષિકા મારફત મુંબાઈના કેળવણીપ્રધાન ઉપર પત્ર લખેલા તે ત્યાંથી અમને મોકલવામા આવ્યો છે બીજુ સરનામુ ધરાવનારની માગણી ડૉ કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી મારફત આવી છે પત્રવ્યવહાર કરનાર કુમારીએ સાથે કુમારની ઓળખાણનો ઉલ્લેખ કરવો (1) Miss Rosalie Longo 178 Main Ave Passaic New Jersey (U S A) (2) Miss Eloera V Chillik 802 West Paterson Flint 4 Mich (U S A)

ન્યૂઝીલૅન્ડના સરનામા

ભાઈ જ્યોતીન્દ્ર ઉમરાણી (રાજકોટ) તરફથી ન્યૂઝીલૅન્ડની કેટલીક કુમારીઓના સરનામા મળ્યા છે કોઇ પણ ભાઈ કે બહેન પત્રવ્યવહાર કરી શકશે ‘કુમાર’ માસિક સાથે ભાઈ જ્યોતીન્દ્રના નામનો ઉલ્લેખ કરવો (1) Miss Waveney Williams Wai kino Waihi Line North Island (New Zealand) swimming & c reading stamp collecting drawing & painting (2) Miss Rata G Morris Rangmarie 40 Diamond Rd Gisborne (New Zealand) 16 years—sports stamp collecting (3) Lynette Mayer 35 Boundary Rd Hamilton North Island (New Zealand) 16 years—athletics tennis &c music singing stamps & reading (4) Miss Hazel Sullivan Beach Road Kaikoura (New Zealand) 17 years stamps autographs & film star photoes-collecting tennis & drawing

લડન તથા જર્મનીના સરનામા

(1) Miss Joya Jones 11 Garthway N Finchley, London N 12 —18 *sport, dancing* (2) Marjorie Humphreys 54 Ashburnham Grove Greenwich London S E 10 -Girl Likes to correspond with a boy aged about 28-30 (3) Gertrude Brauer, Husum Ander Nordsee Schiffbrucke 16 Schleswig-Holstein (Br. Zone Germany)—Girl 22 (4) Paul Stolt Flensburg Glucks Burger Strasse 56 (Br Zone-Germany) —*male 28 Literature travelling philosophy artistic skill* (ઉલ્લેખ બસી શાહ વડોદરા) જર્મનીનુ એક વધુ સરનામુ (1) Mr Wolfgang Heiskel Rahden 55 in Westfalen (Germay)-Politics Asiatic Problems mainly Indian

દુનિયાભરમા પત્રમિત્રો કરવા ઇચ્છનાર (૧૪ થી ૨૧ વર્ષના જ) કુમારકુમારી આ નીચેને સરનામે પોતાનુ નામ ઠામ જાતિ (કુમાર કે કુમારી) ઉમર શોખ વગેરે વિગતે લખી મોકલવા Dr Sven V Knudsen *The Directory of Boys & Girls of all Nations* Copenhagen (Denmark) ઉલ્લેખ ઘનશ્યામ શાસ્ત્રી

આફ્રિકાના મિત્રો

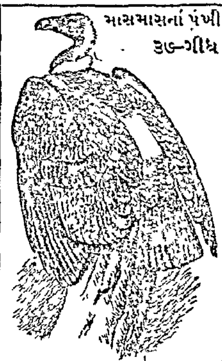
(1) Subhashchandra Sanghvi P O Box 592 Mombasa Kenya Colony (B E Africa) 16 Stamp Reading (2) Rasiklal A Patel c/o A V Patel P O Box 9 Kilindini Mombasa Kenya Colony, (B E Africa)

નીચેના ભાઈ શ્રી મગનલાલ (વય ૩૪ વર્ષ) આજ વીસ વર્ષથી અનેક પરદેશી પત્રમિત્રો સાથે સબંધ રાખતા આવ્યા છે અને તેમની

માધુકરી

મુજ દેશ મહાન હે, તને
કદિ ના ખોટ હજો મહાનની.
તુજ સંસ્કૃતિની મશાલને
જ્વલતી ઉન્નત ધારનારની!

—પ્રેમવરામ

શ્રી જગન્નાથ અહિવાસી

ગઈ તા. ૧૫, ૧૬, ૧૭ જાન્યુઆરી (૧૯૪૯)ના દિવસોમાં જૂનાગઢમાં શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીના પ્રમુખપણા નીચે ભરાએલા ગુજરાતી સાહિત્યસંમેલનના ૧૭મા અધિવેશનના કલાવિભાગના પ્રમુખ શ્રી જગન્નાથ મુરલીધર અહિવાસીના નામથી 'કુમાર'ના વાચકો અપરિચિત નથી. વર્ષોની પરંપરાથી પશ્ચિમી ઢબનું વિજાતીય કલાશિક્ષણ આપતી મુંબાઈ કલાશાળાની પ્રણાલિકામાંથી બહાર નીકળી, આ દેશની પોતીકી પ્રણાલીએ હિંદી ઢબે ચિત્રસર્જન કરનાર ગુજરાતી કલાકારોમાં, શ્રી રવિશંકર રાવળ પછી, તેઓ પ્રથમ બહાર પડ્યા અને એ ઢબે કરેલી કૃતિ ઉપર સર્વોત્કૃષ્ટ સર્જન માટે મુંબાઈની સરકારી કલાશાળાનો સુવર્ણચન્દ્રક પણ અગાઉ મેળવ્યો. ત્યારથી એ કલાશાળાએ હિંદી કલા-પદ્ધતિનો ખાસ વર્ગ કાઢ્યો અને ત્યાં તેઓ એ પ્રણાલીનું શિક્ષણ આપે છે આજ નાખતી જાહેરાતો કે પ્રચારવેડાથી સદા અળગા રહેલા એ શાંત, ઋજુ કલાકારની જે કૃતિઓ 'કુમાર'માં આવી છે તે પૈકી 'વાસંતી'નું મધુર રંગચિત્ર સ્મરણીય છે. એવું જ એમનું બીજું રંગચિત્ર, આજે ગુજરાતી સાહિત્યસંમેલન જેવી સંસ્થાએ કરેલા એમના ગૌરવ પ્રસંગે, આ અંકના મુખચિત્ર તરીકે આપતાં અમને હર્ષ થાય છે. અગાઉ 'કુમાર'ના ૧૩૩મા અંકની 'માધુકરી'માં એમનો પરિચય આપ્યો હતો. તે પછી ફરીથી, 'ગુજરાત કલા કલાપ(૨)'માં એમના 'વાસંતી' ચિત્ર સાથે શ્રી રવિશંકર રાવળે આપેલા એમના પરિચયમાંથી અમની ટૂંકી જીવનરેખા નવા વાચકોના પરિચયાર્થે આ નીચે આપીએ છીએ.

સં. ૧૯૫૪ના અષાઢ વદી ત્રીજના દિવસે તેમનો જન્મ ગોકુળ પાસે બળદેવ મુકામે થયો. તેમના પિતા મુરલીધરજી પોરબંદરમાં વૈષ્ણવ હવેલીના કીર્તનકાર હતા ત્યારે બાળક જગન્નાથનું વય ત્રણ માસનું હતું ત્યારથી તે કાઠિયાવાડના સંસ્કારમાં ઊછર્યા છે. તેમની ચાર વર્ષની ઉંમરે માતાનું સુખ ગયું, પણ પિતાની છાયામાં ભક્તિ અને નમ્રતાના ઉમદા સંસ્કાર પામ્યા. અભ્યાસ અંગ્રેજી ત્રણ ધોરણ સુધીનો જ થયો પરંતુ પોરબંદરના અનુભવી ચિત્રશિક્ષક શ્રી માલદેવ રાણા પાસે ચિત્રની પ્રાથમિક ભૂમિકા સારી રીતે બતાવી ઘરની સ્થિતિ કઠણ હોવા છતાં મુસીબત વેઠીને પણ તે મુંબાઈ ગયા ત્યાં ઠાકુરદ્વાર પર શ્રી કેતકરની ચિત્રશાળામાં અભ્યાસ વધાર્યો અને અંતે સરકારી સ્કૂલ ઑવ આર્ટમાં

ડિપ્લોમા કોર્સ પૂરો કર્યો. તેની છેલ્લી પરીક્ષામાં કરેલા 'વર્ષાનું આગમન' નામના ચિત્ર માટે તેમને સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો. આ ચંદ્રક લેનાર તે એકલા જ પ્રતિભાશાળી વિદ્યાર્થી હતા. તે સમયના પ્રિન્સિપાલ મિ. સૉલોમને તેમને શાળામાં ચિત્રશિક્ષક તરીકે ખેંચી લીધા અને તેમના હાથ નીચે હિંદી પ્રણાલીએ ચિત્રકામ કરનારા વિદ્યાર્થીઓને ખાસ વર્ગ ખોલ્યો. મુંબાઈની ચિત્રશાળામાં હિંદી ચિત્રકળાશિક્ષણનો એ સૌ પહેલો પ્રબંધ થયો ગણાય, ત્યાં શ્રી અહિવાસીએ પોતાની ફરજ એક ઉત્તમ

દેખાવમાં બેડોળ, શરીરમાં ભારે અને મરેલું માંસ યા અઘરાડ જ ખાનાર આવું પંખી ઈશ્વરે કેમ સર્જ્યું હશે એમ લાગે; પણ એ તો સમાજનું પરમ ઉપકારક પંખી છે. કુદરતમાં મરતાં અનેક પ્રાણીઓના શબની સફાઈ કોણ કરે છે? કુદરતનાં આ ભંગી મરેલું જ ખાનારાં આ પંખી ન હોત તો સમાજમાં કેટલો કહોવાટ, દુર્ગંધ, ગંદકી, રોગચાળો હોત?

સૌ ગામગામડાને છેડે વસતા આ પંખીની છ જાત થાય છે. તેમાં એક (લાલ માથાવાળી કાળી જાત) તો શિયાળે જ આવે છે. બીજી પાંચ સ્થાયી જાત પૈકી સર્વત્ર જણાતી સફેદ બગલવાળી જાતના ગીધનું ચિત્ર ઉપર છે. લગભગ મોરના જેવડું કદ, છેટેથી કાળું દેખાય એવો ઘેરો ધૂળિયો રંગ, માથું તથા ગરદન સાવ બોડાં, તે પર માત્ર આછી પીળી રુંવાટી. અને પાંખો નીચે આડો ધોળો પટો જે ઊડતી વેળા દેખાય. આંખ ને નાક એટલાં તીવ્ર કે ખૂબ ઊંચે ઊડે ત્યાંથી કોઈ પણ સ્થળે શબ જણાતાં તરત ઊતરી આવે ને જોતજોતામાં ટોળાંબંધ ભેગાં થઈ જાય. ખાધે એવાં અકરાંતિયાં કે બાજઠ જેવાનું શબ પણ ઝડપથી ચટ કરી જાય. સ્વભાવે લડવાડિયાં, એટલે ખાતી વખતે ખૂબ ઝૂંટાઝૂંટ ને અવાજ કરે.

વડ, પીપળા, જાંબુ, આંબા આદિ પર મોટા ગોળા બાંધે ને એક જ ઈંડું મૂકે. ખોરાક: મરેલાં પ્રાણી; પણ ભૂખે મરતાં હોય ત્યારે સાપ, દેડકાં, કાચંડા, તીડ કોઈને છોડે નહિ. એક મેલા ધોળા રંગની નાની જાત (જે સફેદ શાહમીને નામે ઓળખાય છે તે) તો ગામ ભાગોળે માણસની વિષ્ટા ખાઈને જ જીવે છે!

શિક્ષકને છાજે એવી રીતે બજાવી છે અને અનેક વિદ્યાર્થીઓને પૂર્ણ ભાવથી તૈયાર કર્યા છે. એ ઉપરાંત તેમણે દિલ્હીના સરકારી મહાલયોના મોટા ભીંતચિત્રોમાં બહુ અગ્ર ભાગ લઈને સુંદર ચિત્રનિર્માણ કર્યું છે તેમની ચિત્રણામાં હિંદી કળાનું લાલિત્ય અને કાવ્યમયતા સારા પ્રમાણમાં પ્રગટ થયાં છે અને કળાના ક્ષેત્રમાં તેમણે અનન્ય સ્થાન સિદ્ધ કર્યું છે ઇંગ્લંડના પ્રદર્શનોમાં પણ તેમની કળાની યોગ્ય સ્તુતિ થઈ છે. મુંબાઈમાં એ એક જ એવા ચિત્રકાર છે કે સુરતપણે પોતે પસંદ કરેલા માર્ગને પકડી વિકાસ ને શક્તિ બતાવી શક્યા છે આ અંકમાં આપેલું 'સંદેશ' નામનું ચિત્ર એમની પીંછીનું એક સુંદર દૃષ્ટાંત છે.

વર્મિક્યુલાઈટ : એક અદ્ભુત ખનિજ

દુનિયાભરના ભૂપૃષ્ઠમાં રહેલું આ ખનિજ હજી પચ્ચીસ વરસ પહેલાં તો વેપાર-વપરાશની દૃષ્ટિએ બિનઉપયોગી લેખાતું હતું સૂર્યના પ્રકાશમાં તે સોનાની જેમ ચળકતું હોવાથી ઈ. સ. ૧૯૫૦ સુધી તો તે 'મૂરખાઓનું સોનું' નામે ઓળખાતું પણ વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં તેની ઉપયોગિતા શોધવા વસ્તરશાસ્ત્રીઓની શોધખોળો ચાલુ હતી. તેમાં તે બાંધકામ-માટે ઉપયોગી સાધન તરીકે જણાયું. આજે તો તે છબિઘરો, રંગભૂમિ, સ્ટુડિયો, લાયબ્રેરી, કારખાનાંઓનાં છાપરાં, વસવાટનાં મકાનોના ખંડોની સજાવટ વગેરે બાંધકામો માટે અત્યુત્તમ લેખાવા માંડ્યું છે.

ખાણમાંથી ખોદી કાઢેલું વર્મિક્યુલાઈટ (Vermiculite) અબરખિયા કે શ્યામરંગી, ખાડાટેકરા વગરના, સરખા, નાના ટુકડા રૂપે હોય છે સખત ગરમીની અસરથી તે ઈયળડાની જેમ વળ ખાય, મૂળ કદ કરતાં પંદરગણું મોટું અને રૂપેરી કે ઝાંખા પીળા રંગનું બની જાય છે પણ વજનમાં હલકું ફૂલ બનવા છતાંયે સખતાઈમાં તો કોઈ પણ ધાતુને ટક્કર મારે તેવું હોય છે વળી તે અગ્નિથી ન બળે તેવું, પાણીથી ન કહોવાય તેવું અને જંતુઓથી ન ખવાય એવું હોય છે. આવા વિશિષ્ટ ગુણધર્મોથી ઉત્તમ ખનિજોમાં એની ગણના થાય છે.

પીંછા જેવા હલકા વજનનું છતાં પોલાદ જેવું સખત આ વર્મિક્યુલાઈટ પ્લાસ્ટર ને કૉંક્રીટમાં રેતી તથા મરડિયાની જગ્યાએ વજન ઓછું કરવા વપરાય છે એક ઘન ફૂટ વર્મિક્યુલાઈટનું વજન છ-આઠ રતલ જેટલું થાય છે, જ્યારે એટલી જ રેતીનું વજન સો રતલ થાય ! એટલે ગગનચુંબી ઈમારતો ચણવામાં નીચેની ભીંતો પર વજન ઓછું કરવાની દૃષ્ટિએ તેનો વપરાશ અતિ ઉપયોગી ગણાય છે.

તેનું ગલનબિંદુ (melting point) પણ અજાયબી પમાડે તેવું છે: છેક ૨૫૦૦ ડિગ્રીએ તે પીગળવા માંડે છે આથી સીમેન્ટ અને વર્મિક્યુલાઈટના મિશ્રણના કૉંક્રીટની દીવાલ વજનમાં હલકી હોવા સાથે અગ્નિથી સુરક્ષિત (ફાયરપ્રૂફ) બને છે, અને તેનું એક ઇંચી પ્લાસ્ટર, સાધારણ પ્લાસ્ટર કરતાં ચારગણું વધુ રક્ષણ આપે છે. અને તેનું એક ઇંચી કૉંક્રીટ તો એટલું અગ્નિરોધક બને છે કે ભીંત પર તેની અસર માટે સાધારણ કૉંક્રીટનો દોઢ ફૂટ થર ચડાવવો પડે.

વળી વર્મિક્યુલાઈટ પ્લાસ્ટરવાળો ખંડ અવાજથી પણ અભેદ્ય બને છે બહારનો અવાજ ઘોંઘાટ તેમાં પ્રવેશી શકતો નથી. આથી ફિલ્મ તથા રેડિયો સ્ટુડિયો, લાયબ્રેરીઓ અને થીએટરોના બાંધકામમાં તેના ઉપયોગની વિશેષતા રહેલી છે. ઉપરાંત, બીજા પ્લાસ્ટરની જેમ તે ભીનું થવાથી ઓગળતું નથી, વાસ મારતું નથી કે સુકાયા બાદ પોપડા વળતા નથી કે તેમાં તરાડો પણ પડતી નથી સીમેન્ટના પ્લાસ્ટર કે કૉંક્રીટની ભીંતમાં ખીલી ઠોકતાં કેટલી મુશ્કેલી અને નુકસાન વેઠવા પડે છે તેનો સૌને ખ્યાલ હશે, પણ વર્મિક્યુલાઈટની ભીંતમાં સહેલાઈથી ખીલીઓ ઠોકી શકાય છે હથોડા મારવામાં આવે ત્યારે તેમાં માત્ર સહેજસાજ ગોબો પડે, પણ પ્લાસ્ટર તૂટી પડતું નથી. વર્મિક્યુલાઈટની દીવાલવાળો ખંડ શિયાળામાં ગરમ અને ઉનાળામાં ઠંડો રહે છે. કારણ ઠંડીમાં શૂન્ય અંશ નીચે પારો ગયો હોય ત્યારે એના ખંડમાં પારો ૫૦ અંશ ઉપર આવેલો હોય છે ઉનાળામાં બહારનું ઉષ્ણામાન ૧૦૨ અંશ જેટલું હોય ત્યારે એના ખંડનું ઉષ્ણામાન ૮૫ અંશ જેટલું જ રહે. ગરમ-ઠંડીના ત્રાસથી રાહત આપે એવાં મકાન બનાવવામાં ઉપયોગી આ ખનિજ ઠંડા પ્રદેશોના લોકો માટે તો કલ્યાણકારી થઈ પડવાનું.

બાંધકામના સાધન ઉપરાંત તેનો ઉપયોગ શરીરને ફૂલ બનાવનારા પ્રસાધનો તથા રેફ્રીજરેટરોની બનાવટમાં, પાઈપો ને બૉઈલરો ઉપર પડ ચડાવવામાં, ફીણની બનાવટમાં તથા યુદ્ધ જહાજોને અગ્નિરોધક બનાવવામાં થાય છે

રાસાયનિક પૃથક્કરણ કરતાં માલૂમ પડ્યું છે કે વર્મિક્યુલાઈટ એ અબરખનું પરિવર્તન પામેલું, વજનમાં હલકું એવું નિષ્ક્રિય અધાતુ ખનિજ છે તે અસંખ્ય પાતળાં પડો (એટલાં પાતળાં કે એક ઇંચમાં દસ લાખ !)નું બનેલું છે. અને તેની કિંમત પણ બહુ મોંઘી નથી: સારી જાતની રેતી કે મરડિયાની કિંમત કરતાં વધારે પડતી નથી

વર્મિક્યુલાઈટનો મોટો જથ્થો અમેરિકાના મૉન્ટાના પ્રાંતમાંથી નીકળે છે. અમેરિકાના બીજા પ્રાંતો (કોલોરાડો, ટેનેસી, વ્યૉમિંગ) ઉપરાંત આફ્રિકાના ટ્રાન્સવાલ, ટાંગાનાઈકા અને રશિયાના યુરલ પ્રદેશમાં પણ તેની ખાણો છે

ગંધ-કોષ

ઇશ્વરે મનુષ્યને પાંચ મુખ્ય જ્ઞાનેન્દ્રિયો આપેલી છે અને તેમાં સૂંઘવાની ક્રિયા નાક વડે થાય છે એ તો બધા જાણે છે પણ એ ક્રિયા એટલી સૂક્ષ્મ અને ગૂઢ છે કે વિવિધ ગંધને એકબીજાથી ભિન્ન પાડી ઓળખવી તથા તેમના વિભાગો પાડવા એ કાર્ય અત્યંત મુશ્કેલીભર્યું હતું. પરંતુ વૈજ્ઞાનિકોએ હવે તેના દીર્ઘ અભ્યાસ બાદ કુલ ૫૦૦ પ્રકારની ગંધો શોધી કાઢી છે. તેમણે સર્વ ગંધોને ૪ પ્રકારની મૂળભૂત ગંધમાં વહેંચી નાખી છે: એક ફૂલોની વાસ, બીજી વિનેગર યા સરકા જેવી ગંધ, ત્રીજી ડામરના જેવી બળી ગયેલી વસ્તુની વાસ અને ચોથી કૂતરાં-બિલાડાંનાં શરીરમાંથી નીકળતી વિશિષ્ટ ગંધ. કોઈપણ પ્રકારની ગંધ, ઉપરની મૂળભૂત ૪ ગંધના મિશ્રણમાંથી જ બનેલી છે અને તેથી તેને લખવી હોય તો ૪ આંકડાવાળી સંખ્યાથી લખાય છે જેમાં દરેક આંકડો તે ૪ મૂળ ગંધની તીવ્રતા દર્શાવે છે. સરખામણી માટે જે કેટલાંક પ્રમાણિત માપ તૈયાર કર્યાં છે તેની મદદથી કોઈ પણ પ્રકારની સુગંધનો 'ગંધ-આંક' શોધી શકાય છે એ રીતે દરેક જાતની ગંધની માપણી કરીને અમેરિકાના એક ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરતા વૈજ્ઞાનિકે ૫૦૦ ગંધોનો કોષ રચ્યો છે ! રસાયનશાસ્ત્રીઓને તેમજ ઉદ્યોગો તથા બીજા વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રોમાં કાર્ય કરતા લોકોને આ 'ગંધ-કોષ' ઘણો ઉપયોગી નીવડશે

વિકસતું વિજ્ઞાન

ખેડૂતો માટે મોટામાં મોટી મુશ્કેલી ખેતરમાં ઊગતું નકામું ઘાસ તથા જંગલી છોડ વગેરેનું નીંદામણ છે. પાકને એ ઘણું નુકસાન પહોંચાડે છે આ મુશ્કેલી દૂર કરવા વૈજ્ઞાનિકોએ એક પદાર્થની શોધ કરી છે તેનું નામ છે ૨, ૪-ડાઈક્લોરોફીનોક્સીએસેટિક ઍસિડ. જે ટૂંકમાં '૨,૪ ડી' તરીકે ઓળખાય છે. આ પદાર્થ ઘાસ વગેરે ઉપર છાંટવાથી તે નાશ પામે છે પણ તેનાથી પાકને કંઈ નુકસાન થતું નથી અમેરિકામાં કેટલાક સ્થળે આ પદાર્થના ઉપયોગથી ૧૫થી ૨૫ ટકા જેટલું પાકનું ઉત્પાદન વધારી શકાયું છે

ગુજરાતમાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધન

[ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનના જૂનાગઢ અધિવેશનના વિજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ ડૉ. રમણલાલ છગનલાલ શાહ એમ. એસસી., પીએચ. ડી. (લંડન), એ. આઈ. આઈ. એસસી. મેંકે ગોન આઈ મુંબાઈની રૉયલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ ઑફ સાયન્સના રસાયનશાસ્ત્રના પ્રોફેસર છે. તેઓ સુરત જિલ્લાના પારડી ગામના વતની છે. વિલ્સન કૉલેજમાંથી સ્નાતક થઈ તે બેંગ્લોરમાં તાતા ઇન્સ્ટીટ્યૂટમાં ગયા. રાસાયનિક સંશોધનના ક્ષેત્રમાં તેમની ખ્યાતિ સારી છે. નોબેલ પારિતોષિક મેળવનાર ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર સર રૉબર્ટ રૉબિન્સન સાથે તેમણે સંશોધન કરેલું છે. હિંદ સરકારે નીમેલી 'આયોજન સમિતિ'ની રસાયન પેટા સમિતિના તેઓ મંત્રી હતા, ને યુદ્ધ દરમ્યાનની હિંદી સરકારે પણ તેમને રાસાયનિક ઉદ્યોગોની ખીલવણી માટે ખાસ અફસર તરીકે નીમ્યા હતા. ગુજરાતના યુવાન વૈજ્ઞાનિકોમાં એમણે ઘણો ઉત્સાહ પ્રેર્યો છે અને તેમના હાથ નીચે પુષ્કળ વિદ્યાર્થીઓ સંશોધનમાં રસ લેતા થયા છે. પ્રમુખસ્થાનેથી તેમણે આપેલા વ્યાખ્યાનમાંથી તારવેલો નીચેનો ભાગ પ્રેરક છે.]

છેલ્લાં ૧૦ વર્ષમાં થયેલી કેટલીક મહાન વૈજ્ઞાનિક શોધોએ જીવન પર ભારે અસર કરી છે. અણુશક્તિ મેળવવાની શક્યતા, રેડાર, રૉકેટ, પેનિસિલિન અને સલ્ફા દવાઓ, ડી. ડી. ટી. અને ગેમેક્ઝેન જેવા જંતુવિનાશકો, જાતીય ગ્રંથીઓમાંથી નીકળતા રસો (Sex Hormones) ઇત્યાદિ શોધો છેલ્લાં દસ વર્ષમાં થએલી મહાન શોધો ગણી શકાય. આવી મહાન આધુનિક શોધોએ મનુષ્યને અકલ્પ્ય શક્યતાઓ અર્પી છે—વિરાટની શક્તિની, દૂર દૂર જોવાની, ઊંચે ઊંચે ઊડવાની, માનવજાતને ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારતા રોગો પર કાબૂ મેળવવાની. આવી કોઈ અગત્યની શોધ માટે ગુજરાત કોઈક વખત ગૌરવ ન લઈ શકે? જરૂર લઈ શકે. પણ તે માટે યોગ્ય વાતાવરણ અને સંજોગો મળવા જોઈએ. વૈજ્ઞાનિક સંશોધનના બે મુખ્ય ઉદ્દેશ હોય છે. એક તો અનેક વસ્તુઓ વિષે વધારે ને વધારે જાણવાની ઇચ્છા. આને આપણે સત્યની શોધ કહીએ. બીજો ઉદ્દેશ વ્યાવહારિક પ્રશ્નોનો ઉકેલ છે. અમુક વસ્તુની જરૂર છે તો તે અર્થે સંશોધન કરી તે શોધવી અથવા બનાવવી. જાહેર જનતાને બીજો ઉદ્દેશ વધુ અગત્યનો લાગે છે. ગુજરાતમાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધન થાય છે પણ થવું જોઈએ તે પ્રમાણમાં નહિ. જો કે રાસાયણિક સંશોધનના ક્ષેત્રમાં ગુજરાતી વૈજ્ઞાનિકોએ આપેલો ફાળો પ્રશંસનીય છે. ગુજરાતના ઉદ્યોગો, ગુજરાતના કાચા પદાર્થોને ઉપયોગમાં લેવાની યોજનાઓ, ગુજરાતની ઔષધીય વનસ્પતિ અને ગુજરાતના જંગલોમાંથી મળી આવતી વસ્તુઓના ઉપયોગ શોધવા—એવા અનેક વિષયો પર સંશોધન થઈ શકે. મીલ ઉદ્યોગને લગતા પ્રશ્નોના સંશોધન માટે અમદાવાદમાં એક મોટી સંશોધન સંસ્થા નીકળવાની છે. એમ જુદાજુદા વિષયો પર સંશોધન માટે આવી સંસ્થાઓની જરૂર છે.

આપણે ત્યાં મધ્યમ ને તવંગર વર્ગના બાળકો ભાગ્યે જ વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગોમાં રસ લે છે. જ્યાં સુધી ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓ વૈજ્ઞાનિક વૃત્તિ નહિ કેળવે ત્યાં સુધી વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં તે પોતાનો ભાગ નહિ આપી શકે. પ્રાણીશાસ્ત્ર, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, રસાયણ અને પદાર્થવિજ્ઞાનનું શિક્ષણ પ્રયોગો, નમૂનાઓ, નકશા ઇત્યાદિથી કેટલું રસમય બનાવી શકાય! વૈજ્ઞાનિક શોધો પાછળ રહેલો ઇતિહાસ, શોધ કરનાર વૈજ્ઞાનિકોનો અથાગ પરિશ્રમ, અધ્યયન, પ્રયોગો, આકસ્મિક શોધો, અનેક નિષ્ફળતાઓ એ સર્વેનું વર્ણન વિદ્યાર્થીઓને આપવાની જરૂર છે. જીવનના ઉષ:કાળથી મનુષ્યે, કુદરતના બળો સામે કેવી રીતે ટક્કર ઝીલી છે અને કેવી રીતે તે આગળ વધ્યો છે તેની રસમય ગાથા જો વર્ણવવામાં આવે તો બાળકોને તે પ્રેરણારૂપ બને.

વળી શાળામાં વિજ્ઞાન મંડળો ઉઘાડવાની પણ જરૂર છે. એમાં બાળકો પ્રયોગો કરે, યાંત્રિક નમૂનાઓ બનાવે અને પોતે કરેલા પ્રયોગો વિષે ચર્ચા કરે. તેમજ અકળીજ પાસેથી નવુંનવું શીખે. રશિયામાં બાળકો માટે આવાં મંડળો ઠેરઠેર છે. તેમને 'પાયોનિયર હાઉસિઝ' કહે છે. પ્રૌઢ વયનાં માણસોને પણ વૈજ્ઞાનિક શોધો વિષે થોડુંઘણું જાણવાથી ને રોજિંદા જીવનમાં વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ જાણવાથી ઘણો લાભ થાય એમ છે. આહાર, વગેરેમાં ઊતરતા રોગો એ સર્વે વિષે જાણવાથી વધુ સારીરીતે જીવન જીવી શકાશે.

વિજ્ઞાનમાં રસ લેનારા માણસો ઠેર ઠેર ઍમેચર સાયન્સ ક્લબ કાઢે અને સાથે ભેગા મળી વિચારોની આપલે કરે, થોડું ઘણું સંશોધનકાર્ય કરે. અમેરિકામાં હજારો લોકો વૈજ્ઞાનિક વિષયોમાં રસ લે છે. ૧૯૩૮-૩૯માં ફિલાડેલ્ફિયા શહેરની આસપાસ ૩૦ માઈલના વિસ્તારમાં જ ત્યાંની મુખ્ય વિજ્ઞાનસંસ્થાએ તપાસ કરી હતી. તેમાં જણાયું કે તે વિસ્તારમાં ૨૮૭ વિજ્ઞાનમંડળો હતાં, જેના સભાસદોની કુલ સંખ્યા ૩૨,૦૦૦ની હતી. આમાંના ઘણા સભાસદો સંશોધન પણ કરતા હતા. વનસ્પતિવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં તે વિસ્તારમાં ઊગતા ૧૧૫ જેટલા ફૂલોનો અભ્યાસ કરી રહ્યા હતા. પ્રાણીવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં તે પ્રદેશમાં મળી આવતા જીવજંતુઓ, તેમનો ખોરાક, ઉછેર અને બીજી હાજતનો અભ્યાસ કરતા હતા. તેમાં વેપારીઓ, દાક્તરો, ઘરકામ કરતી સ્ત્રીઓ, શિક્ષકો, સુથારો, ટપાલીઓ, પોલીસો વગેરે હતા.

વિજ્ઞાનનું ધ્યેય પ્રગતિ છે. વિજ્ઞાને અનેક રોગોનો સામનો કરવાના શસ્ત્રો યોજ્યા, જમીનની ફળદ્રુપતા વધારી છે. વિશાળ અંતરો કાપી નાખ્યાં છે ને બીજા અનેક આશીર્વાદો બક્ષ્યા છે. પણ સાથે સાથે વિજ્ઞાને ભયંકર લડાઈઓ, આર્થિક અવ્યવસ્થા અને અશાંતિ અર્પ્યાં છે, કારણ કે વિજ્ઞાન તો અગ્નિના જેવું છે. અગ્નિ જેમ પ્રકાશ અને ગરમી આપે છે તેમ યોગ્યરીતે વાપરવામાં ન આવે તો વિનાશ પણ કરે છે. આ કારણસર લોકો વિજ્ઞાનનો ખરો અર્થ અને ઉપયોગ સમજે તો લોકમત કેળવાય અને વિજ્ઞાનનો અનર્થ થતો અટકે.

વિજ્ઞાન એ કળાના ક્ષેત્રોની હરોળમાં આવે છે. સજીવ અને નિર્જીવ સૃષ્ટિમાં રહેલી અસંખ્ય વસ્તુઓ—ફૂલો, તેના રંગો, તેની ફોરમો, મેઘધનુષ્યો જેમ કલાકારોને આકર્ષે છે અને તેમાંથી તેઓ પ્રેરણા મેળવે છે, તેમ જ વિજ્ઞાનીને પણ આ સર્વે વસ્તુઓ આકર્ષે છે. પણ તે તેની માત્ર ઉપાસના જ કરતો નથી, તેની પાછળ રહેલી રચનાનો અભ્યાસ કરવાને કુદરતમાં રહેલાં ગૂઢ રહસ્યો સમજી તેને બીજા કાર્યોમાં ઉપયોગમાં લેવા મથે છે, અસમ દેખાતી વસ્તુઓમાં સામ્યના અંશો શોધી તેમને વ્યવસ્થિતરીતે ગોઠવવાનો પ્રયાસ કરે છે.

આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે વૈજ્ઞાનિક સંશોધનના બે આદર્શો હોઈ શકે. એક તો સત્યની શોધ અને બીજું ઉપયોગિતા. રશિયામાં ક્રાન્તિ પછી ઉપયોગિતાના આદર્શને મહત્ત્વ અપાયું. પરિણામે થોડા વર્ષમાં જ એક પછાત દેશની સ્થિતિમાંથી તે દુનિયામાંની એક મહાન સત્તા બન્યું છે. તે સાથે જ સત્યની શોધની દૃષ્ટિથી કરવામાં આવતા વૈજ્ઞાનિક સંશોધનમાં પણ ત્યાં ઘણો વિકાસ થયો છે. આપણા દેશમાં પણ આ બાબતમાં બંને આદર્શોનો સુમેળ સાધી સંશોધનનું આયોજન થવું જોઈએ.

અમેરિકાનું સોનું

આજે સમગ્ર દુનિયામાં જેટલું સોનું છે તેનો ⅔ ભાગ એકલું અમેરિકા જ ધરાવે છે. ૧૯૩૩થી માંડીને આજ દિન સુધી તેણે

નિરંતર સોનું એકઠું કર્યું જ કર્યું છે. એક બાજુ આફ્રિકા, કૅનેડા, ઑસ્ટ્રેલિયા, ચીન, હિંદ આદિ દેશોની ખાણોમાંથી મજૂરો ભૂગર્ભમાંથી સોનું બહાર કાઢતા જતા હતા અને બીજી બાજુ અમેરિકાના રાજનીતિજ્ઞો તેને ભૂગર્ભમાં સંગ્રહિત કરવામાં પ્રયત્નશીલ હતા.'

કેન્ટકી અને ગોલ્ડની તિજોરીઓમાં ૨૨ બિલિયન ડૉલરની કિંમતનું સોનું ગાંસડીએ સંઘર્યું છે. બીજી બાજુના આ ભંડાર પર ૧૨૮ ચોકી પહેરા તો છે જ, પણ તેની દીવાલો એટલી તો જાડી બનાવી છે કે બૉંબના પ્રહાર પણ તેની કાંકરી ખેરવી શકે નહિ. એ ભંડારના માત્ર બારણાનું વજન ૨૦ ટન છે. આખો ગોળો બહાર કેન્ટકીના ફોર્ટ નૉક્સમાં છે. ત્યાં ૧૪ વિશાળ તિજોરીઓમાંથી ૧૭ પાઉન્ડના વજનની ઈંટોના રૂપમાં એ સંઘરવામાં આવ્યું છે. તેની રક્ષા માટે સશસ્ત્ર સૈનિકોના સતત પહેરા ઉપરાંત અદ્ભુત ચેતવનારા યંત્રો, માઈક્રોફોન આદિ અનેક સાધનો સુસજ્જ હોય છે.

થીજો

મોટા રાખ પર આ નવું અનાજ ગુજરાતમાં ઠેરઠેર જોવા મળે છે. એ ઝાડીની જાતનું અનાજ છે. જેના છોડ ઘણા ઊંચા થાય છે. આજથી ૪૦ વર્ષ પહેલાં 'વસંત'માસિકના એક અંકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે નાગના મોઢ વિશિષ્ટ આપણા દેશની ગરીબ સ્થિતિ જોતા થીજાના વાવેતરની હિમાયત કરી હતી, કારણ કે એ જલદી ઊગે છે. એક વાર વાવો તો વારંવાર એનો પાક ઊતરે છે.

એના દાણા લીલા અને નાના છે. એ ખાતાં કંઈ સ્વાદ લાગતા નથી, કારણ કે તુરત જ મરી જાય છે. કહેવાય છે કે ઊકળતા પાણીની કોઠીમાં માણસને નાખો તો તે તુરત જ બહાર મરી જશે ને શું મજાલ મરશે.

થીજો દળવામાં આવતા ભૂકો દેખાતી તેનો ખીચડીમાં ઉપયોગ થાય છે. ગીરમાંના ગામડાંમાં આજે પણ ગામડાંઓમાં એની ખીચડી થાય છે. કાઠિયાવાડમાં તો મકાનની પૂરણીમાં પણ એનો ઉપયોગ થતો. એટલો બધો સસ્તો હોય છે.

પાણામાં બીજો દાણો નથી. એનાથી કબજિયાત થાય. એને ખાતાં ગમતાં હોય અને માટે નીચેની ખીચડી સારી.

આખો માનવી અને આખી દુનિયા

બાપની એ એકની એક દીકરી સવાલોની ઝડી વરસાવ્યા જ કરતી હતી. એટલે, બાપે એ બાળકીને શાંત રાખવા માટેનો એક ઉપાય શોધી કાઢ્યો. બાપે એક કાગળમાં દુનિયાનો નકશો દોર્યો. એ નકશાને એણે કાતરથી જુદાજુદા આકારમાં કાપી નાખ્યો. એ પછી કાપેલા કટકા બાપે દીકરીને સોંપી દીધા અને કહ્યું: 'બહેન મારી, આ કટકામાંથી તું દુનિયાનો નકશો બનાવ જોઉં.' બાપે માની લીધું કે આ કામ પાર પાડતાં ઘણી વાર લાગશે. એટલે દીકરીના સવાલોના ફંદામાંથી પોતે ઊગરી જશે. પણ દીકરીએ થોડી જ મિનિટમાં નકશો બરાબર ગોઠવી દીધો. બાપને નવાઈ લાગી. એના જવાબમાં દીકરી બોલી: 'બાપુજી, આ તો સાવ સહેલું છે. નકશાની પાછળ માણસનું ચિત્ર હતું. એ માણસને મેં બરાબર આખો ગોઠવી દીધો એટલે દુનિયા બરાબર ગોઠવાઈ ગઈ.' (વરેણાવાસ)

દાઝ્યા પર તાત્કાલિક ઉપાય

(૧) તાજા બટાકાને છૂંદી લુગદી કરી દાઝેલા ભાગ પર લગાડવાથી બળતરા શમી જશે ને ફોલ્લા ઊઠશે નહિ. બટાકાની એ લુગદી વારેવારે બદલતા રહેવી. (૨) દાઝેલા ભાગ પર કુંવારપાઠાનો ગર્ભ લગાડવાથી પણ બળતરા મટી જાય છે ને પાકવાનો ભય રહેતો નથી. (૩) દહીંની બાટલીમાં મહેંદી પાણી નાખી ગાઢ જેવું વાટી ચોપડવાથી ઝટ આરામ થાય છે ને ફોલ્લા પણ ઊઠતા નથી. (૪) ઘોઈલા ઘીમાં, રાંપછરાની બારીક ભૂકીનો મલમ બનાવી ચોપડવાથી આરામ થાય છે. (૫) બળ શેર કળી ચૂનામાં છ શેર પાણી નાખી ૪ કલાક હલાવી રાખી મૂકવું. પછી પાણી નીતારી લઈ તેમાં વજનનું તેલ નાખતાં જવું અને ફીણતા જવું. ઘોળું મલમ થાય એટલે દાઝ્યા પર ચોપડવું, या લૂગડાના પોતા મૂકવા.

આ માસ ઇતિહાસમાં

ફેબ્રુઆરી

તા. ૩ સાયમન કમિશનના વિરોધમાં હિંદભરમાં બેનમૂન સાર્વત્રિક હડતાળ, ૧૯૨૮

તા. ૬ મોતીલાલ નેહરુનું અવસાન, ૧૯૩૧

તા. ૭ જહાંગીરે ટૉમસ રૉને હિંદમાં વેપાર કરવાની મંજૂરી આપી, ૧૬૧૫

તા. ૧૦ એક્સ-રેના શોધક જર્મન પ્રો. વિલ્હેમ કોનરાડ રૉન્ટજનનું અવસાન, ૧૯૨૩

તા. ૧૧ વીજળીના 'બલ્બ'ના જાણીતા અજબ શોધક એડિસનનો જન્મ, ૧૮૪૭

તા. ૧૪ અકબર તખ્તનશીન થયો, ૧૫૫૬

તા. ૧૭ તૈમુર લંગનું મૃત્યુ, ૧૪૦૫

તા. ૧૯ પ્રતિભાવાન દેશભક્ત ભારતસેવક ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેનું અવસાન, ૧૯૧૫

તા. ૨૧ બીજા વિશ્વ યુદ્ધમાં ફિલિપાઈન ટાપુ અમેરિકાને હાથ ગયો, ૧૯૪૫

તા. ૨૨ કસ્તુરબા ગાંધીનું અવસાન, ૧૯૪૪

તા. ૨૬ કવિ 'કલાપી'નો જન્મ, ૧૮૭૪

તા. ૨૮ મિસર સ્વતંત્ર થયું, ૧૯૨૨

આ માસની વ્યક્તિવિશેષ: ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ

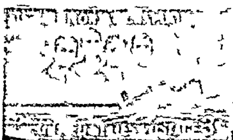
અમદાવાદમાં લગભગ ૧૫ વર્ષ સુધી જજ તરીકે કામ કરી ગયેલા બાહોશ સરકારી અમલદાર, પણ વધુ તો સમાજને જાગ્રત રાખવા માટેના એમના નીડર અને નિખાલસ લખાણોને લીધે એમના તખલ્લુસ 'લોકહિતવાદી'ના નામથી મહારાષ્ટ્રમાં બહુશ્રુત વિદ્વાન તરીકે જાણીતા, મહારાષ્ટ્રના એ કાળના આ અગ્રણી જ્યોતિર્ધરનો જન્મ ૧૮૨૩ની ૧૮મી ફેબ્રુઆરીએ પૂનામાં થયો હતો. ૭ વર્ષની વયે ૪ વર્ષની પત્ની સાથે તેમનું લગ્ન થયું. ૧૩ વર્ષની વયે પિતા ગુમાવીને નિરાધાર બનેલા એ બાળકે ૩–૪ વર્ષ કોર્ટમાં ઉમેદવારી કરી તેમ બીજા ૩–૪ વર્ષ અંગ્રેજી શિક્ષણ લીધું, અને ૧૮૪૪માં સરદાર એજન્ટ કચેરીમાં ગાસિક રૂ. ૭૦ની નોકરી લીધી. એ દરમ્યાન અભ્યાસ કરી ૧૮૪૬માં મુનસફની પરીક્ષા આપી ૧૮૫૨માં વાઈમાં મુનસફ નીમાયા. પછી ૧૮૫૬માં ઇનામ કમિશનર, ૧૮૬૨માં અમદાવાદમાં જજ, ૧૮૭૬માં દિલ્હી દરબારમાં રાવબહાદુર, ૧૮૭૭માં જે.પી., ૧૮૭૮માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ફેલો, ૧૮૭૯માં સેવા નિવૃત્ત, ૧૮૮૦માં ગવર્નરની કાઉન્સિલના સભાસદ, ૧૮૮૧માં ફર્સ્ટક્લાસ સરદાર અને ૧૮૮૪માં રતલામના દીવાન થયા. ૧૮૮૫માં પત્ની ગુજરી જતાં પછી નિવૃત્ત થયા અને ૧૮૯૨માં ૯મી ઑક્ટોબરે અવસાન પામ્યા.

આમણે પુષ્કળ ગ્રંથો લખ્યા છે, પણ મહારાષ્ટ્રમાં ખળભળાટ મચાવી મૂકીને ઘરઘરમાં તે જાણીતા થયા તેમના 'શતપત્રો' નામે નિબંધોથી. આજથી સો વર્ષ પર જ્યારે રાનડે જેવા વિચારકનો ઉદય નહોતો થયો એ કાળમાં, માત્ર ૨૫ વર્ષની વયે આપણા રાજકીય અને સામાજિક જીવનનું અન્વેષણ કરી, પોતાના નિર્ભય અને વિલક્ષણ વિચારો વડે ચમત્કારી રૂપમાં તેવા આકરા ચાબખા એમણે એ નિબંધોમાં માર્યા છે.

ચહે તરસ નાનું હૃદય આભને આંબવા,
અને ફરજ પૃથ્વીપે હૃદયને ચહે બાંધવા

— યશવંત ઠાકર

આજથી બરોબર છ વર્ષ પર, ૧૯૪૩ની ૩જી ફેબ્રુઆરીએ, ગયા મહાયુદ્ધમાં 'ડૉર્ચેસ્ટર' નામના અમેરિકન જહાજને ઉત્તર ઍટલાન્ટિકમાં ટૉર્પિડો વાગી ને તે ડૂબવા લાગ્યું ત્યારે તે પરના ચાર જુવાન પાદરીઓ (જ્યૉર્જ ફૉક્સ, ઍલેક્સ ગુડે, ક્લાર્ક પૉલિંગ અને જૉન વૉશિંગ્ટન)એ પોતાના લાઇફ બેલ્ટ (જીવન બચાવવા પહેરાતા પટ્ટા) બીજાઓને આપી દઈ, પોતે ચારેએ આંકડા ભીડીને એકસાથે સ્વેચ્છાએ જળસમાધિ લીધી. પરહિતાર્થે આપભોગ આપી અમર બનેલા એ વીર પાદરીઓના સ્મરણમાં અમેરિકાએ કાઢેલી એમની છબિઓવાળી ખાસ ટિકિટનું ચિત્ર આ નીચે આપ્યું છે.

〰

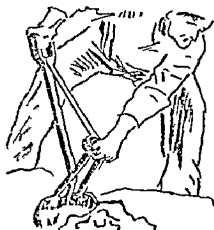
કહેવતોના અર્થ: 'કોળિયાનું માથું નીચું જુએ, ને ડામનું માથું ઊંચું જુએ.' માણસોને વશ કરવા માટે અપાતી શિખામણરૂપ આ કહેવતની પાછળ મર્મ એ છે કે જે માણસને ખવડાવ્યું હોય, પોષ્યો હોય, ઉપકાર કર્યો હોય તેને આંખની શરમ લાગે છે અને આપણને અનુકૂળ થઈને રહે છે, પણ માર કે ઝઘડાથી માણસ ઊંચું જુએ છે,—એટલે કે સામું ફરે કે સામો થાય છે. એને મળતી બીજી કહેવતો: 'મો ખાય ને આંખ લાજે', 'ખાઇ વહાલી કે ખાઈ વહાલી?'

〰

અનેકાર્થી શબ્દ: ચોબો = મથુરા તરફનો બ્રાહ્મણ, ઢોલ વગાડવાનો દંડૂકો, ઢોલ પર પડેલો દંડૂકાનો સોળ, ચપકો કે ડામ, છૂંદણું.

〰

વીંછી ડંખ મારે છે ત્યાં પરસેવો છૂટે છે. ત્યાં પહેલાં ચપટી ભરીને પોટાશિયમ પરમૅંગેનેટની ભૂકી ભભરાવી તેના પર તેના ૢ ભાગ જેટલો ટાર્ટરિક ઍસિડ નાખવો. પછી તે પર એક ટીપું પાણી નાખતાં જ ફીણ ગ્યા વગે તેને રૂ વડે લૂછી નાખવું. આથી તરત જ વીંછીનું ઝેર ઊતરી જાય છે એવો અનુભવ છે. એ બે દવાઓ ઘરમાં વાટી રાખવી.

કોલસા, ચૂનો, માટી આદિના ઢગલા ખસેડવામાં વપરાતા આ પાવડાને જો ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે નવું હૅન્ડલ બેસાડવામાં આવે તો મજૂરનો શ્રમ ઓછો થવા સાથે કામ ઝપાટાથી અને સરળતાથી થશે.

〰

સર્વ રંગોના મૂળ ૩ કે ૭ રંગો ગણાય છે, પણ એ સાત રંગોના મિશ્રણમાંથી ૩૨ ૩ લાખ જાતના રંગ તૈયાર કરી શકાય છે!

〰

ઈંગ્લંડની વસતિ ઑસ્ટ્રેલિયા ન્યૂ ઝીલૅન્ડ કૅનેડા ને દક્ષિણ આફ્રિકા કરતાં બમણી છે, પણ હિંદની વસતિ તો એ બધાની સામટી વસતિ કરતાં ચાર ગણીથી ય વધારે છે.

દેશદ્રોહીઓ માટે 'પાંચમી કતાર' શબ્દ કેમ વપરાય છે?

આ શબ્દ સ્પેનના આંતરવિગ્રહ વખતે પ્રચારમાં આવેલો. જનરલ ઍમિલિયો મોલા જ્યારે માડ્રિડ તરફ ધસતો હતો ત્યારે તેના નૅશનાલિસ્ટ લશ્કરમાં ચાર કતાર (column) હતી. તેણે કહ્યું કે શહેરમાં રહેલી પોતાની 'પાંચમી કતાર' તેને અંદરની બાજુથી મદદ કરશે, જેનો અર્થ એ હતો કે શહેરમાં જે લોક તેના પક્ષના હતા તે તેને મદદ કરવાના હતા. ત્યાર પછી હિટલરની લડાઈમાં જનરલ મોલાની પાંચમી કતારની માફક ઘણા દેશદ્રોહીઓએ હિટલરને મદદ કરવાથી આ શબ્દ રૂઢ બન્યો.

〰

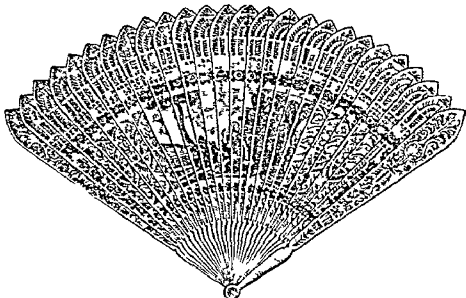
ઉકળતી કીટલીમાં લોબાન નાખી નાસ લેવાથી ન્યુમોનિયાના જંતુ મરી જાય છે.

〰

સળગતી સગડીમાં ખાંડ કે ખાંડનો મેલ નાખવાથી ફૉર્મૅલિન નામનો વાયુ નીકળે છે. જે જંતુઘ્ન હોવાથી હવાને સ્વચ્છ બનાવે છે. કદાચ લોકોને મરકી કે એવો કોઈ મોટો રોગ ભાગ્યે જ થાય છે તેનું કારણ પણ તેઓ ચૂલામાં ખાંડનો મેલ નાખ્યા કરે છે એ છે.

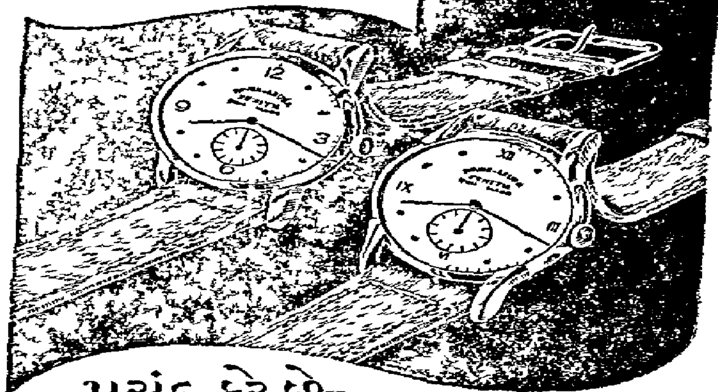
〰

જે પ્રમાણમાં હવાનું ઉષ્ણતામાન વધે તે પ્રમાણમાં અવાજનાં મોજાંઓની પણ ગતિ વધે છે. દર સેન્ટીગ્રેડ ઉષ્ણતામાનના વધારાથી હવામાં એક માઈલ જેટલી અવાજની ગતિ વધે છે.

કલાકૃતિકા: અનેક ઉપકરણો અને વપરાશના સાધનોમાં કલાનો રસ પૂરનાર માનવ પંખા જેવી આરામ આપનારી વસ્તુને શણગારતાં કેમ ભૂલે? અમુક દેશોમાં તો પંખો પ્રેયસીને પ્રેમનો સંકેત કરવાનું સાધન હોય છે. હાથીદાંતની પટ્ટીઓ વડે રચેલા ઉપરના પંખાની એકેએક પટ્ટી ઉપર શોભન કરવા ઉપરાંત વચ્ચેના ભાગમાં દૃશ્યચિત્ર રચાય એ રીતની કારીગરી કરી છે. વિવિધ સુશોભનવાળા ચીન જાપાનના પંખા તો સુવિખ્યાત છે.

ઝેનિથ

પસંદ કરે છે-

સમજદાર માણસો.

એકેએક ઝેનિથ ઘડિયાળ ઉમદા કારીગરીનો નાદર નમૂનો હોય છે. પાતળિયુ ને ખૂબસૂરત, તથા રાત ને દિવસ બિનચૂક ચોક્કસાઈ જાળવનાર. દુનિયાભરના માણસો ઝેનિથ જ પસંદ કરે છે, કેમકે ભરોસાપાત્ર તરીકે પ્રખ્યાત અને છતા કિંમતમા માફકસર ઘડિયાળ એ જ છે

નં ૧૨૫૪–ડાબી બાજુએ ૧૫ જ્યુએલનું ઝેનિથ મુવમેન્ટ, ક્રોમપ્લેટેડ કેઇસ તથા સ્ટીલની પીઠવાળુ ચિત્રમા દર્શાવ્યા મુજબ અરેબિક આકડાવાળુ રૂા ૧૬૦

નં ૧૨૩૪–જમણી બાજુએ ૧૫ જ્યુએલનું ઝેનિથ મુવમેન્ટ ક્રોમપ્લેટેડ કેઇસ તથા સ્ટીલની પીઠવાળુ ચિત્રમા દર્શાવ્યા મુજબ રોમન આકડા તથા ઉપસેલા ગિલ્ટવાળા ટપકા સાથેનુ રૂા ૧૭૦

ફાવર-લ્યુબા ઍન્ડ કંપની લિમિટેડ
મુંબાઈ અને કલકત્તા

સ્વતંત્ર હિંદની નવી ને સુંદર ટપાલ-ટિકિટો

આઝાદી પછી આપણા રાજચિહ્ન ધ્વજ, સિક્કા ટપાલની ટિકિટો વગેરેમાંથી અંગ્રેજી છાપ હવે દૂર થતી જાય છે ૧૯૪૭ અને રાજચિહ્ન બદલાયા પછી ટપાલની ટિકિટોમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનાં પ્રતીકરૂપ આપણા ભવ્ય કલા વારસાને સ્થાન અપાયું છે અને આવતી ૧લી ઓગસ્ટથી ઉપર દર્શાવ્યા પૈકીની કેટલીક ટિકિટો વપરાતી શરૂ થશે. ચિત્રો સ્પષ્ટ સમજાય તે માટે આ ચિત્રો મૂળ કરતાં સહેજ મોટાં કદનાં કરેલાં છે. ઉપરથી ડાબી બાજુથી ૩ પૈસાવાળી ટિકિટમાં શિકાર કરતા હાથીનું અજન્તાનું કલાચિત્ર, ૧ આનાવાળી બોધિસત્વ લખનૌ મ્યુઝિયમમાંનું સિંહનાદ લોકેશ્વરનું મધ્યકાલિન શિલ્પ ૮ આના કુટેલ મડમાં મજૂર હોવાનું કંડાર્યું મહાદેવનું અદ્ભુત સ્થાપત્યનું મંદિર ૧૨ આના અમૃતસરનું સુવર્ણ મંદિર ૧ રૂપિયો બારીક ને સમૃદ્ધ શિલ્પ ચિત્તોડગઢનો જયસ્તંભ ૨ રૂપિયા દિલ્હીનો લાલ કિલ્લો ૩ પૈસા મુંબાઈ પાસે એલીફંટા ગુફામાંની ત્રિમૂર્તિની વિરાટ આકૃતિ ૨ આના નટરાજની કાંસ્યમૂર્તિ ૨॥ આના ગ્રીકો મૂર્તિનું ... ૩॥ આના બિહારમાંનું બુદ્ધગયાનું મંદિર ૪ આના ઓરિસ્સાનું ભુવનેશ્વરનું મંદિર ૫ રૂપિયા આગ્રાનો તાજમહાલ ૬ આના બીજાપુરનો ગોળગુંબજ—દુનિયાભરમાં એવડી વિશાળ પહોળાઈનો ગોળ ઘુમટ બીજે ક્યાંય નથી ૧૦ રૂપિયા દિલ્હીનો કુતુબમિનાર ... આ ઊંચો મિનારો ૯ પૈસા ... આજથી પાંચ છ હજાર વર્ષ ઉપર સિંધમાં પાંગરેલી હિંદની પ્રાચીનતમ સંસ્કૃતિના અવશેષ ... [illegible] ૧॥ આના ઓરિસ્સાના વિજયનગર ... મંદિરમાંનું ... ભગવાન ...

માર્ચ '૪૯

ગીઝાના પિરામિડો

લેખક ડૉ. કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

પૃથ્વી તણી પથ્થર-કાય તોડી
મહાનદો સ્નિગ્ધ કરે વસુંધરા,
રુધિરના રાગ વિરાગ છોડી,
બની રહે પ્રાણ તણી પયોધરા.

તીરે તીરે આથડતા પ્રવાસી
આવી, વસી, કામ કરી ઠરતા,
શરીરની ભૂખ જતાં વિલાસી,
ઊંડે ઊંડા અંતરમાં તરતા.

અને અહીં સભર સંસ્કૃતિના,
વિકાસ તો માનસ વ્યાપૃતિના,
વિરાટ કો આરંભની કૃતિના,
પ્રકંપ ત્યાં થાય શ્રુતિ સ્મૃતિના.

પૃથ્વી તણા તપ્ત પ્રચંડ અંગે,
મહાનદો તો લચતા પયોધરો
ધાવી લઈ સંસ્કૃતિ બાળ રંગે,
વિકાસતું સર્જનના પડો-થરો.

ફર્યો હતો સિન્ધુતણા કિનારે,
પુરાણથી એ ય પુરાણ સંસ્કૃતિ
કીડીની, સર્જનની સવારે
ખીલી હતી,—તેની સમસ્ત વિસ્મૃતિ.

આર્યો તણી સંસ્કૃતિ માત ભવ્ય,
કાલિન્દી ને ગંગની છાતીઓ પે
ચડ્યો હતો ગાનડ હું, સ્મર્તવ્ય
સ્મરી, ભરી અંત-ચક્ષુઓ રે.

જીવિતનો ધન્ય ઊગ્યો સવિતા.
બીજી મહા સંસ્કૃતિ માત દર્શી
ઇજિપ્તની ઊછળતી શી ગીતા
સમી દીઠી નાઇલ ક્રાન્તદર્શી
નથી, છતાં ભૂત ભવિષ્યના મહ
ભેદી પટો દર્શન અંતરે લહું.

કાંઠે જમા કગન રતી રેગ
પરે વળી પથ્થર ઢગલો ભરી,
આકાશનો ઘુમ્મટ ટેકવા કરી,
કર્યા ઊભા ભવ્ય, મહા, વડેંગ
ગીઝા તણા ચાર પિરામીડો! તૂટ્યા!
આશ્ચર્ય તો પૃથ્વિ તણાં ન ફૂટ્યાં!

અને નીચે શાશ્વત સોણલામાં
સરી જવા માનવ કોઇ મૃતાં,
મૃત્યુ તણી જીવતી કો ગુફામાં
બળી જવા, જીવન છોડી જૂઠાં.

જાગી જશે અંદર સોણું તે પડ્યું
મહીને!—હર્યો મન ત્વરિત ઉરિયો
ને આંખથી અશ્રુ ઊનું નીચે પડ્યું,
પ્રતપ્ત રેતી મહીં એ ગયું ગળી.

આ સૂર્યનો ધામ પ્રચંડ તાપ
ભેદી શકે પથ્થર-દંગ કેમ?
મસ્તીભરી નાઇલના પ્રલાપ
પૂછી શકે અંદરના ન ક્ષેમ?

ત્યજી દઈ જીવન જીર્ણ આ,
મૃત્યુ તણું જીવન જીવવાને
સૂતેલ જે અંદર તે મડાં ના
—જીવી ગયા જીવતદાન દાને.

સોનારૂપા-ઓપી સહસ્રભારે
રચી હતી ભવ્ય વિરાટ શય્યા.
સમૃદ્ધિ રાખી સઘળા પ્રકારે,
લેટ્યા હતા પ્રાણ તણા બપૈયા.

સુવાસને સદન્વા સજાનો,
પ્રદીપવા ખંડ દીવી સુવર્ણની
આરામને માણવા ખજાનો
સામગ્રી ત્યાં સાથ તમામ વર્ણની
જીવિતનો સાગર પાર પામવા

સાથે વળી હોડી અને હંમેશ
સુતેલ, તેને મૃત કેમ માનવા
ભલું નહીં આપણું સૌ મરેલા
—ખરે મને થાય અદમ્ય શંકા!
ગાજી રહે છાતી મહીં ય ડંકા!

નહીં! અહીં તો મધરા નગારાં
પડ્યાં હિમ ગૌરવગાન પીટવા
મિથ્યાભિમાની નરપુંગવોનાં,
નિકાલના ડર્ણું વિદારવા મહા!

'અમાપ છે શક્તિ અમારી' એવી
ચણી દીધી તો નહિ હોય ગોખણાં?
હશે નહીં હોય ન દેવ દેવી
પછાડીને પથ્થર પ્હાણ તો ઘણાં?

મહાન કો રાજવીનું મહાન
સામ્રાજ્યનું ગર્વ વિરાટ સોણલું
ઠરી ગયું, તે નહિ હોય થાન?
—ભવિષ્યના વારસને મહામૂલું?

મને ય આજે બળતા બપોર
જાગી રહે ભાવના એક એવણી
બનું કદી માનવી દેવ-જોર!
પિરામિડો હું ય ચણાવું સો ગણા
ઊંચા ઊંચા આથી ય આભભેદી!
અને રચું અંદર એક વેદી!

સ્મશાનથી સૌ પરમાણુ ગોતી,
ભેગું કરું માતનું દેહ-મોતી!
સોના તણી માત સુવર્ણપેટી
મહીં દઉં એ દફનું લપેટી!
અને પછી હું બનીને પ્રતિમા
રહી રહું વેગની અર્વ સીમા!
ધીમે પણ હું નમણી નિગાહમાં!
જ્યાં ઊંટની ત્રેન્વણી—દિશામાં!

આજથી ચૌદ વર્ષ પર અમેરિકા જતા માર્ગમાં મિસરના પિરામિડોની મુલાકાત બાદ સ્ટીમરમાં લખાયેલું ડૉ. શ્રીધરાણીનું આ કાવ્ય એ એમના પરદેશગમન પહેલાંની કાવ્યપ્રવૃત્તિનું છેલ્લું કાવ્ય. એ એમણે જતાંજતાં પારીસમાંથી અમને મોકલ્યું હતું તે આજ સુધી અમે ઇરાદાપૂર્વક અપ્રગટ રાખ્યું હતું. તે પછી ચૌદે વર્ષે હિંદ આવી એમણે લખેલું પહેલું કાવ્ય અમે ૩૦૦મા અંકમાં પ્રકટ કર્યું હતું. ચૌદ વર્ષના કાળખંડના બે છેડા પરની એ બે કૃતિઓની સરખામણી રસપ્રદ થઈ પડશે, એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જ અહીં તે પ્રકટ કરીએ છીએ.

કન સારા નહોતા હાથમા બદૂક લેતા જ નાકમા સળવળાટ થયો ગાયુ જરા ઊંચુ લીધુ કર્યું ને 'હાક છિ, હાક છિ!' હિંમત હારી ગયો વિચાર થયો જાઉ કે ન જાઉ? આ અપશુકનને લીધે મનમા તર્કોનો પ્રવાહ ઊઠ્યો શિકાર એ જાન લેવાદેવાનો મામલો છે અને બદૂક લેતા જ છીંક! કદાચ ગોળી ચૂકયો ને વાઘે ઝડપી લીધો તો? મનની મનમા જ રહી જાય ને! જીવતો નર ભદ્રા પામે છીંક કઈ આંખની પાપણ નથી કે દરેક પળે ફડફડ્યા કરે એ તો અમુક વખતે જ આવે છે ને શુકન અપશુકનની સૂચના આપી જાય છે બધી તૈયારી થઇ ગઈ છે એથી શું થયુ? આજે શિકાર ન ખેલ્યા વળી ક્યારેક વાત! જગલ છે, વાઘ છે, બદૂક છે, દિન છે, તો પછી અવસર ક્યા થોડા છે? આજ નહિ તો કાલ તો ન જાઉ ને?

પછી તરત જ વિરોધી વિચાર ધારાએ મગજનો કબજો લીધો જરાક છીંક અને શિકારીનુ પ્રયાણ બધ? જરા જમણું ડાબુ શિયાળ નીકળ્યુ અને શિકાર બધ? એવા વહેમી લોકો માટે જગલનો શિકાર નથી એમને માટે તો છે પદ્મણની પથારી શું અમેએ મુહૂર્ત જોવડાવીને સાથમા આવ્યા હતા? બીમાર માણસને તો છીંક બહુ આવે છે ને તમે કાયર, કમજોર કે આળસુ હો તો બહાના કાઢો બાકી બીચારી છીંકનો આમા શો વાક?

હજુર, હાથીને બેસાડયા ઘણી વાર થઇ છે'—મહાવતે યાદ આપ્યુ તલ્લીનતા ભગ થઇ ગઇ ધીરેથી ગાયુ ખજવાળ્યુ ચુપચુપ બદૂક ઉઠાવી અને કૂદીને હાથીપર બેસી ગયો

મહાવતે પૂછ્યુ "કઈ બાજુ? રખિયા?"

'ના, પખનહવા' પાનનુ બીડુ મોમા મૂકતાં મેં કહ્યુ

'આજે કોઇને આપે સાથે ન લીધા?'

'ઈચ્છા ન થઇ'

'કોઇકને સાથે લીધા હોત તો ઠીક હતુ'

'કેમ? મેં નવાઈ પામી પૂછ્યુ

'પખનહવામા એક વાઘણ માણસ માર થઇ ગઇ છે'

'તને ક્યાથી ખબર?'

'ગયે વખતે જ્યારે મોટા માલિક જોડે પખનહવા ગયો હતો ત્યારે ત્યા એવી વાત થતી હતી'

'કઈ વાધો નહિ.' કહીને મેં બદૂકની બન્ને નાળમા લીસ્સા ગોળીના બે કારતૂસ નાખ્યા

જગલના શિકાર વખતે હું મોટે ભાગે બેનાળી બદૂકની જમણી નાળમા કારતૂસ અને ડાબી નાળમા છરા ભરતુ એથી વખત આવે સગવડ થઈ જાય છે ગોળીનો શિકાર મળે તો જમણી નાળ છોડવાની, છરાનો શિકાર મળે તો ડાબી આમ કરવાથી દરેક જાતના શિકાર વખતે નાળ ખોલવાની અને કારતૂસ ભરવાની કડાકૂટ મટી જાય છે પળમા નિશાન તાક્યુ ને પળમા શિકાર ચમતો રસ્તે

જગલમા પેસતા જ સસલાએ છલાગ મારી પહેલી છલાગે તે દેખાઈ ગયુ બીજી છલાગે બદૂક તાકી અને ત્રીજી છલાગે તો ડાબી નાળ છોડી દીધી 'ધાય'ના અવાજે આખુ જગલ ગુજી ઊઠયુ સસલાના પેટને અડકીને ગોળી સરર કરતી નીકળી ગઇ સસલુ જગલમા ઘુમીને અદૃશ્ય થઇ ગયુ ઊડવાની ઝડપે દોડતા સસલાને ગોળીથી મારી દેવુ એ કાઇ સહેલુ કામ નથી પરતુ ગોળી જોતા જ મારા હોશ ઊડી ગયા ડાબી નાળમાથી ગોળી કેમ નીકળી? પછી યાદ આવ્યુ કે વાઘણના જોશમા મે બન્ને નાળમા ગોળી ભરી દીધી હતી નિશાન ચૂકવાની શરમ, બન્ને નાળમા ગોળી નાખવાની બેવકૂફી અને પહેલો જ ફાયર ખાલી જવાના આ રજથી હુ હાથી પર ચોટી જ ગયો

મનમા ધિક્કારનુ મોજુ ફરી વળ્યુ સસલા પર ગોળી છોડવાની શી જરૂર હતી? કોઈ સારા શિકારની શોધમાં નીકળ્યા છો આપ, કે સસલા હોવાના શિકાર અથ? બદૂકના અવાજે શું સારા જાનવર હવે ચેતી ગયા નહિ હોય? સસલુ તો ગુમાવ્યુ અને માથા પર આ શરમનો પહાડ તૂટી પડ્યો એ વધારામા નાળમા ગોળીના કારતૂસ છે કે છરાના, એટલી પણ ખબર રખાતી નથી તો શિકાર ખેલવા શું જોઇને નીકળ્યા છો?

મહાવતે પડી ગએલા ચહેરે કહ્યુ, 'આજે તો અપશુકન થઈ ગયા હજુર! શિકારની શરૂઆતમા સસલુ મળે એ સારૂ નહિ'

મેં લજ્જા તોડવા કહ્યુ, 'એ તો બધા વહેમ છે, અલીજાન! શુકન શું અને અપશુકન શુ! મને તો યાદ જ નહિ કે ડાબી નાળમા પણ ગોળી છે છરા કારતૂસ હોત તો પૂજ ચાટતુ થઈ ગયુ હોત'

'હું નિશાનની વાત નથી કરતો, હજૂર સસલુ મળે એ જ અપશુકન છે વિન્સ્ટન સાહેબ'

સામે જ ચીતળ હરણનુ ટોળુ જોઇને મેં મહાવતને રોક્યો કુલ આઠ હતા. ત્રણ નર અને પાચ માદા બે નરની પાછળ વધાઇને ઊભેલી, સકોચાતી હરણીઓ ચકિત નેત્રો વડે હ થી તરફ જોઇ રહી હતી એક નર તો વિશાળ કાય હતો સ્તૂપ જેવા શીંગડાવાળો એ અમારી ગતિ વિધિ જાણવા માગતો હોય એવી મુદ્રામા, બધાંની આગળ ઊભો રહીને અમારા તરફ જોઇ રહ્યો હતો મેં એક પળની પે વાર ન લગાડી ચેતીને નાસી જાય એવો ભય હતો બદૂક ઉઠાવી અને ઘોડો દાબી દીધો!

પરતુ નિશાન ચૂકી ગયો,—બહુ ખરાબ રીતે ચૂકી ગયો! ઘોડો દાબુ દાબુ ત્યાં તો હાથીએ પોતાનુ આસન બદલી નાખ્યુ હતુ એ પગ પર તે ભાર દઇને ઊભો હતો તે બદલી બીજા પગ પર જોર દઈને એ ઊભો એથી બરાબર વખતે જ મારુ શરીર હાલી ગયુ અને હાથ નીચો થઈ ગયો હરણથી બે ગજ આગળ જ ગોળીએ મારી હડાકી બીજી નાળમા તો હવે કારતૂસ જ ક્યા હતો કે હું ફાયર કરુ? હરણા કુલાગ મારતાકને માટ જગલમા અદૃશ્ય થઇ ગયા છાતી પરથી બદૂક ઉતારીને મેં ફક્ત એક લાંબો શ્વાસ લીધો બન્ને વાર પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયો નાળમા કારતૂસ ભરવાની પે ઈચ્છા ન થઈ

હાથી ચુપચાપ ચાલ્યો જતો હતો મહાવત આંખો ફાડી ફાડીને આગળ જોઇ રહ્યો હતો વાતચિત કરવાનુ મન તો સફળતા મળે ત્યારે જ થાય છે ઉમગના વખતમા જ ગલગલીયા અહીં તો જાણે શિર પર વીજળી પડી હતી જીભ હારે જ શુ કામ? ધીરેધીરે અમે દૂર નીકળી ગયા સામે ઝાડીમાં કૂદતી હોય એવી કાળી ચીજ દેખાઈ અનુમાને તો રીંછ હોય એમ લાગ્યુ પરતુ આધેથી ન દેખાયુ મેં તરત જ બદૂકની નાળ ખોલીને બન્ને નાળોમા ગોળીના બે કારતૂસ ભરી દીધા અમે ઉત્તર તરફ જતા હતા ડાબી બાજુએ શિકાર દેખાતો હતો આગળથી રસ્તો કાપવાનો વિચાર કરીને મહાવતે હાથીને ડાબી બાજુ વાળી દીધો અમે ખૂબ જ સજાગ ને સાવધાન થઇને બેસી ગયા અમારા દિલની ધડકન અચાનક વધી ગઇ હતી અને આંખો કોણે કણ નિહાળી રહી હતી

થોડેક દૂર જતા અમારી ડાબી બાજુ એક ખાળી, સૂકુ નાળું આવ્યુ ઝડપી વેગે એક રીંછ એ નાળામા ઊતરતુ વધુ જરા કુતૂહલ થયુ ધીરી ગઇ ગતિએ ચાલનારુ રીંછ આટલી ઝડપે નાળામા શા

મહન્ત ધનરાજપુરીની મૂળ વાર્તા ઉપરથી

★ અનુવાદક

'નિષાદચન્દ્ર'

અસંભવ શિકાર

માટે ઉતરતું હશે? અને અમારી ગંધ આવી ગઈ હશે? એમ હોય તો એનો છાનો શિકાર કરવાનું સરળ નથી. મેં બંદૂક ઉઠાવી. રીંછ સાધારણ બાંધાનું હતું. પુષ્ટ દેહ લાંબા કાળા વાળથી ઢંકાએલો હતો. સોમેશ્વરની ટેકરીઓમાં ફક્ત કાળા સ્લૉથ રીંછ જ હોય છે. ડોકની ઉપરના નાના નાના ભૂરા વાળ સૂરજના તડકામાં ચમકતા હતા. આવો સુંદર શિકાર બરાબર સામે જ જોઈને મારા શરીરમાં ઉત્તેજનાની વીજળી જ જાણે દોડી ગઈ.

વધારે વિચારવા—સમજવાનો સમય નહોતો. ક્ષણની વાર લાગે તો શિકાર છટકી જાય છે. અચાનક એનો દેહ નાળામાં જઈને અદૃશ્ય થવા લાગ્યો. શિર, છાતી, પેટ. હવે તો હું એની પૂંઠી પર ફાયર કરવા તૈયાર થઈ ગયો. મહાવતે રોકવા ઈશારો કર્યો, પરંતુ મેં ધ્યાન ન આપ્યું. એક જ પળના અંતરે બન્ને ઘોડા દાબી દીધા. ધાય ધાયના અવાજે જંગલ ગુંજી ઊઠયું. ટેકરીઓમાં ધ્વનિપ્રતિધ્વનિ થવા લાગ્યા. પરંતુ બન્ને ગોળીઓએ નાળાના સામા કિનારેથી ધૂળ જ ઉડાડી! બૂરીરીતે નિશાન ચૂક્યો હતો. એમાં શંકા નહોતી. ત્રણ ત્રણ વારનો પ્રયાસ નકામો ગયો. શિકારીઓ માટે આવો પ્રસંગ મોતથી યે વધારે ખરાબ છે. મનમાં થયું, નાળ ખોલીને કારતૂસ ભરું અને મારી જ છાતીમાં ગોળી મારું!

દિવસ ઠીક ઠીક પસાર થયો હતો. જંગલમાં આવની સંધ્યાનાં નિશાન દેખાવા લાગ્યાં હતાં. અમે મંઢા જંગલને ઓળંગતા 'પખન હવા'ની પશ્ચિમે ઠીક દૂર નીકળી ગયા હતા. ઘેર પાછા જવાનો સમય પણ 'જવાય છે જવાય છે'માં વીતતો આવ્યો. હવે વધારે ભટકવું એટલે લેવાદેવા વગરની આફત વહોરી લેવી. છતાં યે દિલ કબૂલ નહોતું કરતું. અહીં મોતું ત્યાં શોધું મની ધૂન લાગી ગઈ હતી. હું પાછા ફરવાનો હુકમ દેવા જતો હતો ત્યાં જ મહાવતને કહ્યું, 'હજુરે જરા ઉતાવળ કરી.' હું ગુસ્સુર આગળ સાંભળવા તૈયાર થઈ ગયો. થોડી વારે તેણે કહ્યું, 'રીંછ નાળામાં જ ભાગી ન જાત તો જરૂર સામે કિનારે ચડત ત્યારે અને મારવામાં કોઈ મુશ્કેલી ન પડત. મેં ઈશારો તો કર્યો હતો, પરંતુ હજુર રોકાયા નહિ.'

'જવા દે. આજનો દિ જ નકામો છે.' મેં ઉદાસ ભાવે કહ્યું.

'તો હવે ઘર તરફ પાછો ફરું? નરકટિયા થઈને જવું પડશે.'

'હા, બીજું શું? મોડું તો બહુ થયું છે. ઘરે પહોંચતાં જ મધરાત તો થઈ જશે. વાળ પાછો હાથી.' કહીને હું હાથી પર જરા ઢળ્યો.

હજી અમે બે ત્રણ માઈલથી વધારે આગળ નહોતા ગયા. નરકટિયાનું જંગલ શરૂ થઈ ગયું હતું ત્યાં અચાનક વાઘની ગર્જના અને મનુષ્યની રાડના અવાજ આવ્યા! હું ચોંકીને ઉત્તેજનાને લીધે હાથી

પર આવીને બેસી ગયો. મારું મન મૂંઝાઈ ઊઠ્યું શું કોઈ અભાગી મનુષ્ય વનરાજની ઝપટમાં આવી ગયો હશે? મહાવતે મારી તરફ જોયું અને અવાજની દિશા તરફ હાથીને હંકારતો હોય એમ ફંટાવ્યો. અવાજ વધુ ને વધુ નજીક આવતો જતો હતો. એકએક ગર્જના અને ચીસો અમે ચોખ્ખી ઉકલતા હતા પરંતુ પત્થરો, કાંટાળી ઝાડીઓ અને ઢેખાઓને લીધે અમારી ગતિમાં રૂકાવટ આવતી હતી.

પરંતુ મનુષ્યના અવાજમાં ભયનું નિશાન પણ ન હતું. એની ચીસ પણ એવી જ હતી કે જાણે કોઈ પ્રતિદ્વન્દ્વીનો ઘા પડતો ન હોય! અને વાઘની ગર્જનામાં પણ ક્રોધની છાંટ દેખાતી હતી. શું વનરાજ મહોદય પણ જીવલેણ ઘાની ઝપટમાં આવીને નિર્બળતા ઘોતક ક્રોધ પ્રદર્શિત કરે છે? જો રણ રંગણમાં સમાન પ્રતિદ્વન્દ્વીઓના સામનામાં ઝૂમતા થતા હોય તો સમજ પડે. પરંતુ આ શું અનુપમ દૃશ્ય તો વળી કઈ રીતે? આ ભયંકર જંગલમાં, ગામડિયાઓના નાના વાસ પાસે, રાઈફલ બંદૂક વગર એવું શી રીતે બને?

રણમેદાન આવ્યું. દૂરથી એની ઝલક દેખાતા જ મારી આંખો ફાટી ગઈ. ખરેખર એ એક અદ્ભુત દૃશ્ય હતું. નર અને નરભક્ષક બન્ને હતા, પરંતુ બન્નેનું મિલન આશ્ચર્યજનક હતું. મકનો નામનો ગોવાળ આદમી, મોતના મોઢામાં હાથ નાખી જીવન અને મૃત્યુની સીમાનો જ જાણે નાશ કરવા બેઠો હતો! મેં જોયું તો જંગલી જાંબુડાના એક વિશાળ ઝાડના થડને ટેકે પીઠ રાખીને વાઘ લપાઈને બેઠો છે. કાળા ચટાપટાવાળો તે મોટો રૉયલ ટાઈગર હતો. વાઘ જુવાન હતો. એના પુષ્ટ પંજા ને માંસલ દેહ જ તેની સાક્ષી પૂરતા હતા. એના ખુલ્લા મોઢામાં વાંસનો એક જાડો દંડો ધીરેધીરે ઘુસતો જતો હતો. બિચારો વાઘ જીભ કાઢવાની અને દાંત મારવાની ઇચ્છા તો બહુ કરતો હતો, પરંતુ એને સફળતા નહોતી મળતી. હા, એના બન્ને પંજા ખરાબ થતા હતા. એની આંખોમાં ક્રોધ હતો અને ચહેરા પર દીનતા. એની પૂંછડી જમીન પર હાલતી જાણે ઝાડુ કાઢતી હતી!

આદમી પણ નવજુવાન હતો. એની પુષ્ટ માંસપેશીઓ તો દૂર અખાડામાં જ તૈયાર થઈ હશે એમ લાગે. નાનકડી ધોતી ને ગંજીફરાક તેણે પહેર્યાં હતાં. ગંજીફરાકની આરપાર એની પહોળી છાતીનું સૌંદર્ય જોવાલાયક હતું. જાડી ગરદન અને પાતળી કમ્મર તો હતા જ. પહોળા કપાળ ઉપર પરસેવાનાં ટીપાં ચમકતાં હતાં. રંગ શામળો અને બાંધો લાંબો હતો. પગને આગળ પાછળ રાખીને, બન્ને હાથ વડે દંડાને પકડીને તે વાઘના મોમાં ઘુસાડતો જતો હતો. એને શી ખબર કે એના દેહ પર વાઘના કેટલા પંજા પડ્યા છે અને ક્યાં ક્યાંથી લોહી નીકળે છે! પંજાઓના ઘા અને વાઘની ગર્જનાઓ સાથે તે પણ પડકારના ખરડા પાડતો જતો હતો.

અજબ દૃશ્ય હતું! વાઘના મોમાં દંડો અને વાઘના હોશહવાસ ગુમ! નૌજવાનની હિંમતને તે શું કહેવું? એની દિલેરીના જેટલા વખાણ કરીએ તેટલા ઓછા. નિર્જન વનમાં એક માત્ર દંડાના જોરે વાઘ સાથે એકલો યુદ્ધ છેડી બેઠો છે અને એના મોમાં દંડો ઘુસાડતો જાય છે! કદાચ જો હાથથી દંડો છૂટી જાય તો એને પીંખી નાખતા વાઘને શી વાર લાગે? એની ગર્જનાથી માચડા પર ચડેલા રાઈફલધારીઓનાં હૃદય પણ કંપી ઊઠે છે. એની આવી દુર્દશા! એની ગર્જનાની આવી ઉપેક્ષા? હું ન બોલી શક્યો, ન ચાલી શક્યો.

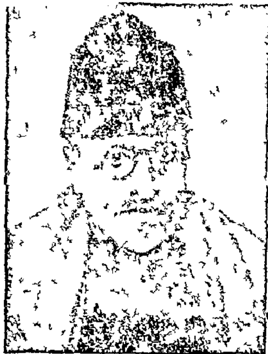
બન્ને જીવ પર આવી ગયા હતા. વાઘના મોમાં પૂરાતો દંડો એના આંતરડાંની કચૂંબર કરી રહ્યો હતો અને શેરના પંજાના થાપા યુવકની ચામડી ઉતરડી નાખતા હતા. વાઘની આંખો નાચતી હતી અને યુવાનનું શરીર કાંપતું હતું. દંડો જરા ઓસરતો તો વાઘ ગર્જી ઊઠતો અને પંજો શરીર પર પડતા યુવક બૂમ પાડી ઊઠતો! રહીરહીને વાઘ યુવાનને ઝાપટ મારીને એક બાજુ ફેંકી દેવાની કોશિશ કરતો હતો, પરંતુ વાઘની લાચારી બહુ આડે આવતી હતી. જરા ગડથોલું ખાઈને પણ યુવક પાછો ટટ્ટાર થઈ જતો હતો અને જરાક તક મળતા જ પોતાનું બધું બળ એકત્ર કરીને વાઘના પેટમાં આખો દંડો નાખી દેવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. જો જાંબુડાનું થડ વાઘની પાછળ ન હોય તો એક જ છલાંગમાં તે યુવકને ઝડપી લે પરંતુ બીચારો નિરુપાય હતો. પીઠ થડ સાથે જ અથડાતી હતી. ફક્ત ગરદન હલાવીને તે દંડો વધુ ઘૂસવા નહોતો દેતો. તે વાઘ નહોતો, પણ વાઘણ હોય એમ લાગ્યું,—વાઘથી યે વધારે ખૂનખાર વાઘણ!

અચાનક હાથીએ જોરથી જમીન પર સૂંઢ પછાડી 'ભમ' અવાજ થતા જ બન્ને પ્રતિદ્વન્દ્વી ચોંકી ઊઠ્યા. બન્નેએ તિરછી નજરે અમારા તરફ જોયું. યુવકના ચહેરા પર આશા અને વાઘણના ચહેરા પર નિરાશા ફેલાઈ ગઈ. આંખ મીંચતી હોય તેમ વાઘણે ગર્જના કરી,—જાણે તૂટી પડવા ન માગતી હોય! ઉત્તેજનામાં મને સમજાવતો હોય એમ યુવક બોલવા લાગ્યો. 'હવે એ બાજુ શું જુએ છે? લે! મારા બાપને ખાઈને પણ તારું પેટ ન ભરાયું? તો બાને હવે મને? આજે કેટલા યે દિવસોથી તને શોધતો હતો, આજે ભેટો થયો. પરંતુ એ પણ તારે લીધે, મારે લીધે નહિ. તું મારા પર તૂટી પડી ન હોત તો મને તારો પત્તો ન મળત. તારા મનમાં એમ હશે કે મોટાભાઈને મારી નાખ્યો તો નાનાનું શું ગજું? આજે મહીનાઓથી મારી ભાભીની આંખો નથી સુકાઈ. બચ્ચાંને મજેદાર દૂધ પાવા તારે માણસનું જ લોહી જોઈએ, ખરું ને? હવે પીવરાવજે બચ્ચાંને દૂધ! તારે માટે શું મેં ઓછું તપ કર્યું છે? તારા પંજાના મારમાંથી બચવા માટે દંડાના એક છેડે ચામડાને વીંટીને ઢાલ જેવું બનાવીને ફરતો હતો. અને ચુપકીદીથી મારા પર હુમલો તેં કેવો કર્યો? છલાંગ મારતાંક ને હું ઝાડની પાછળ ન આવી ગયો હોત તો મારી ગરદન જ ઝડપી લેત. માન્યું હશે કે આના હાથમાં એક દંડો જ હથિયાર છે. પણ આ દંડો છે, રસગુલ્લાં નથી, સમજી ને? આ તારાં આંતરડાંઓને ભમાવીને આરપાર નીકળી જશે. ભાભીના પગ પકડીને મેં સોગન ખાધા છે: 'કાં તો વાઘણ નહિ રહે અને કાં તો હું નહિ રહું.'

હવે વાર લગાડવામાં જોખમ હતું. જો નાગફાંસમાંથી વાઘણ સહેજ છૂટે તો આ બહાદુર જુવાનનું આવી જ બને. બંદૂકની નાળમાં કારતુસ નાખ્યા અને વાઘણ પર ફાયર કરવા તૈયાર થઈ ગયો. પણ ખટ અવાજ થયો કે તરત યુવક સમજી ગયો. મારી બંદૂક છાતી સરસી હતી. જોઈને એણે કહ્યું, 'ખબરદાર, જો આપે ગોળી ચલાવી છે તો! હું એકલો જ એની સાથે પતાવી લઈશ.' એમ કહી એણે એક મોટું જોખમ ખેડ્યું કે મારા મોઢામાંથી 'હાય'નો અવાજ નીકળી ગયો. એણે આગળ પાછળ રાખેલા પોતાના પગોને આકાશમાં ફંગોળ્યા ને આખા શરીરનો બોજો બન્ને હાથ પર નાખી દંડાને અતિ વેગથી વાઘણના પેટમાં ઘુસાડી દીધો! દુસ્સાહસની પરાકાષ્ઠા હતી! જો દંડા પરથી હાથ છટક્યો હોય તો સીધી એની ગરદન વાઘણના મોંમાં જાય! કોઈ નટની પેઠે એનો આખો દેહ અધ્ધર તોળાઈ રહ્યો!

જેવો મારા મોંમાંથી 'હાય' શબ્દ નીકળ્યો કે એની સાથે જ વાઘણના મોંમાંથી લોહીની ધારા ચાલી. તે ગર્જતી હતી પણ ક્ષીણ સ્વરે. પંજા પણ હલાવતી હતી, પરંતુ શક્તિ વગરના. એની પૂંછડીની ધ્રૂજારી પરથી સ્પષ્ટ દેખાતું હતું કે વાઘણ છેલ્લા શ્વાસ લઈ રહી છે.

હું મનમાં ને મનમાં વિચારવા લાગ્યો: 'કોણ વધુ સારો શિકારી, દંડાવાળો કે બંદૂકવાળો?'

મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ

૧૮ વર્ષની વયથી દેશને ચરણે પોતાનાં તનમનધન અર્પણ કરી દઈ આઝાદી માટે અવિરતપણે ઝઝૂમનારા આજીવન લડવૈયા, દેશની કટોકટીની પળે સદૈવ દેશહિતની દૃષ્ટિ રાખી જનતાને યોગ્ય માર્ગે દોરનાર પીઢ મુત્સદ્દી નેતા, પોતાના વિચારપ્રચુર ચિરંજીવ લખાણોથી માત્ર હિંદની જ નહિ પણ પશ્ચિમ અફઘાનિસ્તાનની જનતા પર પણ અસર પહોંચાડનાર તેજસ્વી સાહિત્યકાર, હિંદુ મુસ્લિમ ઐક્ય માટે અથાક રીતે મથનાર અગ્રણી રાષ્ટ્રીય મુસલમાન, ઇસ્લામી ધર્મશાસ્ત્રો, ઇતિહાસશાસ્ત્ર, ભાષાશાસ્ત્ર આદિ અનેક વિષયોના પંડિત—એવું સર્વગામી વ્યક્તિત્વ ધરાવનાર મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ હિંદની તેજસ્વી પરંપરામાં અગ્રણી જ નહિ પણ ભૂષણરૂપ છે

૧૯૨૦માં જ્યારે મૌલાના નજરકેદમાંથી છૂટ્યા ત્યારે દેશમાં એક નવું જ ચૈતન્ય—નવું જ વાતાવરણ ઉત્પન્ન થયું હતું મહાત્માજીએ અસહકાર દ્વારા નિર્જીવ ને કચડાયેલી પ્રજામાં નવા પ્રાણનો સંચાર કરીને જગતની શક્તિશાળી ગણાતી બ્રિટિશ સરકારને પડકાર કર્યો હતો પંજાબમાં તો પ્રજાશક્તિના જુલમે માઝા મૂકી હતી સરકારે તેને દંડો મારવા જલિયાંવાલાનો ભીષણ હત્યાકાંડ સર્જ્યો હતો પંજાબનો એ અન્યાય તાજો હતો ત્યાં ખિલાફતનો અન્યાય પણ તેમાં ઉમેરાયો બ્રિટનના વડા પ્રધાન લૉઈડ જ્યૉર્જે વચન આપેલું કે મુસલમાનોનાં ધાર્મિક સ્થાનોને અખંડ રાખવામાં આવશે પણ તુર્કસ્તાનમાં આવેલી મુસલમાનોની ખિલાફતની ગાદી ઉખેડી નાખીને એ વચનનો બ્રિટને ભંગ કર્યો આ અન્યાયથી હિંદના મુસલમાનોની લાગણી દુભાઈ અને તેમણે તેનો વિરોધ કરવાનું નક્કી કર્યું પહેલાં તો તેઓ એક પ્રતિનિધિમંડળ વાઈસરૉય પાસે લઈ ગયા, પણ તેથી કંઈ અર્થ ન સરતાં તેઓ ઇંગ્લંડ જઈ આવ્યા પણ ત્યાંયે નિષ્ફળતા જ મળી હવે પોતાનો વિરોધ કેવી રીતે વ્યક્ત કરવો તેનો તેઓ વિચાર કરતા હતા બરાબર આ જ ટાંકણે મૌલાના છૂટ્યા અને ૧૯૨૦ની ૧૮મી જાન્યુઆરીએ મહાત્માજીને મળ્યા ગાંધીજીએ ખિલાફતનો અન્યાય દૂર કરવા અસહકારનો કાર્યક્રમ મૌલાના તથા બીજા મુસલમાન નેતાઓની આગળ મૂક્યો મૌલાના સાહેબના ક્રાંતિકારી માનસે તરત તે કાર્યક્રમનો સ્વીકાર કર્યો અને ગાંધીજીમાં પોતાનો તમામ ઈતબાર ઠલવી દીધો કલકત્તાની ખિલાફત પરિષદના પ્રમુખપદેથી મૌલાનાએ એ જ કાર્યક્રમ સ્વીકારી લેવા મુસલમાનોને આગ્રહ કર્યો કલકત્તા અને નાગપુરની મહાસભાએ એ કાર્યક્રમ પર મહોર મારતાં જ દેશભરમાં લડત શરૂ થઈ મહાત્માજી તથા મૌલાનાનાં ભાષણોથી વિશાળ સભાઓ ગાજવા લાગી મુસ્લિમ ઉલેમાઓની તેમજ સાધારણ મુસલમાનોની સભાઓમાં ભાષણો માટે મૌલાનાને ખાસ આમંત્રણ મળવા લાગ્યાં લાહોરની અખિલ ભારત ઉલેમાઓની સભામાં તેમને ઇમામ (સૌથી મોટા ધર્મગુરુ) નીમવાનો ઠરાવ થયો કોઈ પણ મુસ્લિમ વિદ્વાનને મળતું આ સૌથી મોટું માન હતું પણ માનચાંદથી સદા દૂર રહેતા મૌલાના સાહેબે તે સ્વીકારવાની આદરપૂર્વક ના પાડી તેમની ત્યાગવૃત્તિનું આ એક જ્વલંત ઉદાહરણ છે

અસહકારના એ દિવસોમાં ઇંગ્લંડના પ્રિન્સ ઑવ વેલ્સનું આગમન થતાં જ તેનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર કરવાનો ઠરાવ થયો બંગાળનો બહિષ્કાર મોરચો દેશબંધુ ચિત્તરંજન દાસ તથા મૌલાના આઝાદે સંભાળેલો ત્યાર બાદ ધૂંધવાયેલી સરકારે સખ્ત દમન ધરપકડો કરવાનું શરૂ કર્યું અમદાવાદની કૉંગ્રેસની બેઠકના નિમાયેલા પ્રમુખ દેશબંધુ દાસ તથા મુસ્લિમ લીગની બેઠકના વરાયેલા પ્રમુખ મૌલાના સાહેબને સરકારે પકડ્યા અને ત્રણ મહિના સુધી કેસ ચલાવ્યા સિવાય જેલમાં પૂરી રાખ્યા આખરે કેસ ચલાવવાનું નાટક ભજવીને સરકારે તેમને ૧ વર્ષની કેદની સજા કરી એ સજા થતાં પહેલાં તેમણે જે વિસ્તૃત નિવેદન સરકાર આગળ કર્યું હતું તે 'બુલંદ એકરાર' ને નામે ઈતિહાસપ્રસિદ્ધ છે એ અજોડ એકરાર વાંચીને મહાત્માજી મૌલાના પર આફરીન થઈ ગયા હતા 'જન્મટીપની સજાને લાયક એ વક્તવ્ય છે' એમ તેમણે જણાવેલું ફૂલસ્કેપના ટાઈપ કરેલાં ૩૦ પાનાંઓમાં લખાયેલા એ એકરારમાં તેમનું વિશાળ ઐતિહાસિક જ્ઞાન, સચોટ દલીલો તથા દેશ ખાતર અનંત કષ્ટો સહન કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય નીતરતાં દેખાય છે

૧૯૨૩માં જ્યારે જેલમાંથી છૂટ્યા ત્યારે દેશમાં નિરાશાનું એક મોજું ફરી વળ્યું હતું ગાંધીજીની ગિરફતારી પછી મહાસભામાં બે તડ પડ્યાં હતાં એક 'નાફેરવાદી' બીજો 'ફેરવાદી' પહેલો પક્ષ મહાત્માજીના કાર્યક્રમમાં જરા પણ ફેરફાર ન કરવાના મતનો હતો, જ્યારે બીજો—પંડિત મોતીલાલ નેહરુ ને દેશબંધુ દાસનો પક્ષ ધારાસભામાં જઈ સરકારનો વિરોધ કરવાના મતનો હતો મૌલાના સાહેબે ફરીને આ બંને પક્ષ વચ્ચે સમાધાન કરાવવાના અથાક પ્રયત્નો શરૂ કર્યા ૧૯૨૩ની ૧૫મી સપ્ટેમ્બરે તે દિલ્હીમાં ભરાયેલી મહાસભાની ખાસ બેઠકના પ્રમુખસ્થાને ચૂંટાયા તે વખતે તેમની ઉંમર ફક્ત ૩૫ વર્ષની હતી આટલી નાની વયે પ્રમુખ બનવાનું માન મેળવનાર તે પહેલા જ હતા જવાહરલાલ પણ પ્રમુખ બન્યા ત્યારે તેમની પણ ઉંમર ૩૯ વર્ષની હતી પ્રમુખસ્થાનેથી મૌલાનાએ વચલો માર્ગ સૂચવ્યો કે જેમને ધારાસભાના કાર્યક્રમ પર શ્રદ્ધા હોય તે ત્યાં જાય અને જેમને ન હોય તે રચનાત્મક કાર્યક્રમ પાછળ લાગી

જ્યારે આ સૂચનનો બહુમતે સ્વીકાર કર્યો આમ મૌલાનાની કુનેહથી મહાસભાના બે ભાગલા થતા બચી ગયા.

એ અરસામાં એક નવી જ આફતે દેશને ઘેરી લીધો. નેતાઓ જેલમાં હતા એ તકનો લાભ લઈ કહેવાતી કેટલાક કોમી નેતાઓની ઉશ્કેરણીથી દેશભરમાં ઠેરઠેર હિંદુ મુસ્લિમ હુલ્લડો ફાટી નીકળ્યા. મુલતાન, આગ્રા, અજમેર, ગુલબર્ગ, કોહાટ વગેરે ઠેકાણે બીભત્સ રમખાણોએ અમર્યાદ માનવસંહાર સર્જ્યો. દેશ આખામાં જ્યારે આવું ઝેરી વાતાવરણ ફેલાયું હતું ત્યારે એટલે કે ૧૯૨૪ના જાન્યુઆરીમાં મહાત્માજી જેલમાંથી છૂટ્યા. મહાત્માજીએ આ અસહ્ય પરિસ્થિતિનું નિવારણ કરવા ૨૧ દિવસના ઉપવાસ આદર્યા. પંડિત મોતીલાલજીના પ્રમુખપદે દિલ્હીમાં એકતા પરિષદ ભરાઈ. તેમાં મૌલાના સાહેબે આગળ પડતો ભાગ લઈ પરિષદને અસરકારક કરવામાં મોટો ફાળો આપ્યો. મહાત્માજીના ઉપવાસ બાદ તેમણે તથા હકીમ અજમલખાને હિંદુ મુસ્લિમ ઐક્ય માટે પોતાનો જાન પણ કુરબાન કરવાની ગંભીર પ્રતિજ્ઞા લીધી. એ પ્રતિજ્ઞાને દૃઢ નિશ્ચયથી વળગી રહીને, એ જ સહકાર આખરે કારગત નીવડવાનો છે એમ માનનારાઓમાં મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદનું નામ પ્રથમ પંક્તિમાં આવે એમ છે. ઠેઠ ૧૯૧૨થી તેમણે મુસલમાનોને 'હિંદુઓ જે દેશની પ્રજા છે તે જ માતૃભૂમિના આપણે સંતાનો છીએ અને બન્ને કોમે સાથે જ ડૂબવાનું કે તરવાનું છે,' એવો ઉપદેશ આપીને હિંદુ મુસ્લિમ ઐક્યનો મંત્ર ફૂંક્યો હતો. પણ જેમ વરસો વીત્યાં તેમ બન્ને કોમ વચ્ચે વૈમનસ્ય વધતું ગયું. છતાં મૌલાના સાહેબ ખડક જેવા અડગ ને અવિચળ ઊભા છે.

ત્યાર પછી મૌલાના સાહેબ મહાસભાની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ અને લડતમાં મોખરે રહ્યા છે. ૧૯૩૦ અને ૩૨ની લડતમાં તે મહાસભાના કામચલાઉ પ્રમુખ નિમાયેલા અને જેલવાસ પણ સેવેલો. ૧૯૩૯ના વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહમાં પણ સરકારના મહેમાન બનવાનું માન તેમને મળેલું. મહાસભાના દરેક કાર્યમાં આમ તનમનધનપૂર્વક ભાગ લેનારા મુસલમાનોમાં મૌલાના જ પ્રથમ અને મોખરે રહેતા આવ્યા છે. કેવળ રાજદ્વારી બાબતોમાં જ નહિ પણ રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં પણ તેમણે સંગીન કાર્ય કર્યું છે. ૧૯૨૬-૨૭ના કલકત્તાના હિંદુ મુસ્લિમ રમખાણ વખતમાં પોતાનો પ્રાણ હથેળીમાં લઈ તેઓ ભયંકર લત્તાઓમાં નિર્ભય રીતે ફરેલા ને સેંકડો હિંદુ મુસ્લિમોને બચાવેલા. બિહારના જમીનદારો અને ખેડૂતોના ઝઘડામાં તેમજ લખનૌના શિયા સુન્નીના ઝગડા પતાવવામાં તેમણે આગળ પડતો ભાગ લઈ સમાધાન કરાવવામાં સફળતા મેળવી હતી.

૧૯૩૭માં મહાસભાએ હોદ્દા સ્વીકારનો નિર્ણય કર્યો પછી તેને માટે જે પાર્લમેન્ટરી પેટા સમિતિ નીમી તેમાં ત્રણ કસાયેલા મહારથીઓ હતા: સરદાર વલ્લભભાઈ, બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ અને મૌલાના આઝાદ. આ સમિતિએ કેવા એકરાગ અને કૌશલથી કાર્ય કર્યું હતું તેનો તો ઈતિહાસ સાક્ષી છે.

૧૯૩૯માં ત્રિપુરી મહાસભાના પ્રમુખપદની પોતાની ઉમેદવારી તેમણે પોતાની નાદુરસ્ત તબિયતને કારણે પાછી ખેંચી લીધી હતી, પરંતુ પ્રમુખપદે નિમાયા પછી સુભાષબાબુ અકસ્માત માંદા પડી જવાથી મૌલાના સાહેબને તે પદ સંભાળવું પડેલું. ૧૯૪૦માં મૌલાના ખૂબ મોટી બહુમતિથી પ્રમુખપદે ચૂંટાયા હતા. તેમને ૧૮૫૪ મત મળ્યા જ્યારે હરીફને ૧૮૩. રામગઢના એ અધિવેશનમાં રાષ્ટ્રપતિપદેથી મૌલાના સાહેબે આપેલું તલસ્પર્શી વ્યાખ્યાન તથા ઢબથી કામકાજ ચલાવવાની તેમની શક્તિ ને કુશળતા એ પદ માટેની એમની યોગ્યતા પુરવાર કરે છે. હિંદના ઇતિહાસમાં શકવર્તી ને અત્યંત કપરા ગણાતા ૧૯૪૦થી ૪૬ના કાળનું કોંગ્રેસનું પ્રમુખપદ એમને હાથ હતું. સ્વાતંત્ર્યનું 'જંગનું સૌથી મહાન યુદ્ધ એમના જ અધ્યક્ષપદે લડાયું એ કંઈ જેવુંતેવું માન નથી. આ કાળે કોમી દુષ્ટતા, કુનેહ ને હિંમતથી તેમને કામ લેવું પડ્યું હતું. તેનો વિચાર કરતાં એમની શક્તિઓ માટે માન થયા વિના રહેતું નથી. ૯મી ઑગસ્ટનો ક્રાંતિકારી ઠરાવ થયો કે બીજે જ દિવસે ઇતર નેતાઓ સાથે તેમને પણ ધરપકડ કરીને અહમદનગરના કિલ્લામાં પૂરી દેવામાં આવ્યા. એ જેલવાસ દરમ્યાન એમનાં પત્નીનું અવસાન થયું, પણ સરકારે તેમના અંતિમ મિલન માટે પણ જવા ન દીધા. ૧૯૪૫માં જેલમાંથી છૂટ્યા બાદ સીમલા પરિષદ તથા વેવેલ મંત્રણામાં જે કૌશલ્યથી મહાસભાના સિદ્ધાંતોનું તેમણે રક્ષણ કરેલું તે તેમની મુત્સદ્દીગીરીની પ્રતીતિ કરાવે છે. તે પછી ગયા વર્ષે હિંદ આઝાદ થયા પછી આજે તે સ્વતંત્ર હિંદના પ્રધાનમંડળમાં શિક્ષણખાતાના પ્રધાન છે એ તો જાણીતી હકીકત છે.

પણ મૌલાના કેવળ એક રાજકીય નેતા કે પીઢ મુત્સદ્દી જ નથી પણ ઇસ્લામ ધર્મશાસ્ત્રના એક પ્રખર વિદ્વાન અને શ્રેષ્ઠ મીમાંસાકાર છે. ધર્મશાસ્ત્રોને પોતાની વૈજ્ઞાનિક તથા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી તપાસીને તેમાંથી ઉચિત અર્થ તારવીને તેઓ સમર્પક મીમાંસા કરે છે. ધર્મને લગતો કોઈ પણ વિચાર બુદ્ધિ અને તર્કની કસોટીએ ચડાવ્યા વિના તે ગ્રહણ કરતા નથી. આમ તેમણે ધર્મના વિવિધ પ્રશ્નો વિષે વિચાર કરવાની પોતાની અભિનવ પદ્ધતિ યોજી છે. ઇસ્લામ ધર્મના સિદ્ધાંતોનો બુદ્ધિગ્રાહ્ય અર્થ કરવાનો જે એક નવો જ 'ઇલ્મે-કલામ' તેમણે ચલાવ્યો છે તેનો, તેમણે લખેલો 'તરજુમાનુલ કુરાન' નામનો ગ્રન્થ એક શ્રેષ્ઠ નમૂનો છે. તેમાં કુરાને શરીફનો તેમણે કરેલો ઉર્દૂ તરજૂમો તથા પોતાની નવી દૃષ્ટિથી તેના પર કરેલી સવિસ્તર ટીકા તેમની બુદ્ધિપ્રવણ અભિનવ દૃષ્ટિની જ નહિ પણ તેમની પ્રકાંડ વિદ્વત્તાની પણ દ્યોતક છે. આજે મુસ્લિમોમાં અત્યંત આદરપાત્ર ગણાતા તેમના આ ગ્રંથે ઉર્દૂ સાહિત્ય તથા ખુદ ઇસ્લામને પણ ખૂબ સમૃદ્ધ કર્યાં છે. માત્ર હિંદમાં જ નહિ પણ જગતભરના ઇસ્લામી દેશોમાં તે પ્રમાણભૂત મનાય છે. લો૦ ટિળકે લખેલા 'ગીતારહસ્ય'ની માફક તેમનો એ ગ્રંથ રાંચીની નજરકેદ દરમ્યાન લખાવો શરૂ થયેલો. ત્યાં તેના ત્રણ પૈકી બે ભાગ લખાયેલા અને ત્રીજાનું લેખન ચાલતું હતું, એવામાં એકાએક એક દિવસ ઉપરી કમિશનરે તેમની ઝડતી લઈને જેટલું લખાણ હાથ આવ્યું તે જપ્ત કરીને હિંદ સરકારને મોકલી આપેલું. નજરકેદમાંથી છૂટા થયા બાદ ઘણી ખટપટને અંતે જ્યારે તેમને તે લખાણ પાછું મળ્યું ત્યારે તે સાવ છિન્નભિન્ન થઈ ગયેલું હતું અને ઘણાં પાનાં ગુમ થયેલાં હતાં. ઘણી મહેનત બાદ ફરી તે ગ્રંથ તેમણે સંપૂર્ણ કરેલો. 'ઇસ્લામનો સાચો અર્થ સત્યનો સ્વીકાર ને તે અનુસાર કરેલું વર્તન.' એમ તે માને છે. એ રીતે તેઓ સાચા ને પાક મુસલમાન છે. કુરાનના સમાનતા તથા 'સર્વધર્મ સમભાવ'ના આદેશને તેમણે પોતાના જીવનમાં વણી લીધો છે. ઇસ્લામ ધર્મની ફિલસૂફી અને ધર્મશાસ્ત્ર પરત્વે મૌલાના સાહેબ પ્રમાણભૂત મનાય છે.

બળવત્ત શરીરાકૃતિ, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિમત્તાથી ચમકતી પાણીદાર આંખો, તેજસ્વી મુખમુદ્રા, મુખને પ્રભાવશાળી બનાવતી શ્વેત દાઢી, માથે ફેઝ ટોપી તથા લાંબી શેરવાની અને સુરવાલ પહેરેલી તેમની દેહયષ્ટિ, જોનારના મનમાં આદર પેદા કરે છે. તેમનો સ્વભાવ ચિંતનશીલ હોવાથી તે બહુ જ ઓછાબોલા છે અને લોકો સાથે સહેજે

નાર જાણનારા છે. તેમની અગાધ વિદ્વત્તા તથા બુદ્ધિપ્રધાન સ્વભાવે તેમનામાં ગજબની તટસ્થતાનો ભાવ પેદા કર્યો છે કે પ્રત્યેક વિષયને જેટલી દૃષ્ટિથી વિચારી શકાય તેટલી દૃષ્ટિથી વિચારીને તેનું વિવેચન કરવાની શક્તિ તેમનામાં આવી છે. પોતાની એ યોગ્યતાથી તેઓ મહાસભામાં મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. છેક ૧૯૨૦થી તે મહાસમિતિમાં નિયમિત ચૂંટાતા આવ્યા છે. છતાં તેઓ સત્તાવાળા હોદ્દા તથા કીર્તિવાળા સ્થાનથી દૂર જ રહેવાનું પસંદ કરતા. દેશબંધુ દાસના અવસાન પછી બંગાળના નેતૃત્વની ખોટ પૂરવા એમને કલકત્તાની મ્યુનિસિપલ કૉર્પોરેશનના પ્રમુખ બનવા, બંગાળ પ્રાંતિક મહાસમિતિનું સુકાન હાથમાં લેવા અને ધારાસભામાં સ્વરાજ્યપક્ષના નેતા થવા સમજાવવા ખૂબ પ્રયત્નો થયેલા. પણ મૌલાનાએ એ ત્રિવિધ યશોમુકુટ પહેરવાનો અસ્વીકાર કરેલો. જો તે ધારત તો મહાસભાનાં પ્રધાનમંડળો થયાં ને મળતાં મોટામાં મોટા હોદ્દે આવી શક્યા હોત. પણ તેનાથી હંમેશ અળગા રહીને સલાહકાર રહેવાનું જ તેમણે પસંદ કર્યું છે.

પણ મૌલાનાનું પ્રિય સ્થાન છે તેમનું પુસ્તકાલય. જ્યારે તે વાચન કે લેખનમાં નિમગ્ન હોય છે ત્યારે તે પૂર બહારમાં ખીલે છે. અરબી, ફારસી અને ઉર્દૂના એ એક સારા કલમબાજ છે અને રાજકારણને આપદ્ધર્મ તરીકે સ્વીકારીને પોતાના સાહિત્યહૃદય આડે જો રાજકારણના વાસ્તવદર્શનની દીવાલ તેમણે ન ચણી લીધી હોત તો ઉર્દૂ સાહિત્યના તે શહેનશાહ જ બની ચૂક્યા હોત. આજે પણ તેમણે ૨૦ ઉપરાંત ગ્રંથો લખીને બહાર પાડ્યા છે. એક નામાંકિત સાહિત્યકાર ઉપરાંત તે પ્રાચ્યવિદ્યાના મહાવિદ્વાન અને મોટા ભાષાશાસ્ત્રી પણ છે. વાચનની તો અજબ જેવી ગજબની ભૂખ તેમનામાં છે. જગતના સર્વ મહાન વિચારકો—મેઝિની, રૂસો, માર્ક્સ વગેરેના ગ્રંથો ઉપરાંત કાલિદાસ, ત્રેડો તથા વૉલ્ટર સ્કૉટ, ડૂમા, હ્યુગો વગેરેની નવલકથાઓ તેમના સમૃદ્ધ ગ્રંથાલયમાં છે. અંગ્રેજી ભાષા તેમણે સ્વપ્રયત્ન કોષ અને વ્યાકરણની મદદથી શીખી લીધી છે. જોકે અંગ્રેજી તે નહિવત જ બોલે છે પણ તેમનું પુસ્તકાલય અંગ્રેજી તથા ફ્રેંચના ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથોથી ભરેલું છે. ફારસી, અરબી ને તુર્કીના તો અનેક ગ્રંથોથી કબાટોના કબાટો ભરેલા છે. અંગ્રેજ કવિઓમાં બાયરન તેમનો માનીતો કવિ છે.

તેમની ભાષાની માફક તેમનું વક્તૃત્વ પણ ચમત્કારી અને સચોટ છે. બુદ્ધિગમ્ય દલીલોનો અસ્ખલિત પ્રવાહ જ્યારે તેમના મોઢામાંથી નીકળે છે ત્યારે મેદની મંત્રમુગ્ધ બની જાય છે. તેમના ભાષણમાં સીધી સાદી અને હૃદયમાં સોંસરી ઊતરી જાય તેવી જે છટા છે તે સાંભળનારને પ્રભાવિત કર્યા સિવાય રહેતી નથી.

તેમના પૂર્વજોની માફક મૌલાના સાહેબની રહેણીકરણી અતિશય સાદી છે. તેમના અભ્યાસખંડમાં નથી છબીઓ કે ચિત્રો, છે માત્ર પુસ્તકો. નાટક તમાશા તેમને ગમતા નથી. તેમને માત્ર એક જ વ્યસન છે: ચા અને સિગારેટ. પણ તેનું તેમને બંધન નથી. ૧૯૨૧માં જ્યારે તે જેલમાં ગયા ત્યારે બધી સિગારેટો જેલના અધિકારીઓને સોંપી દીધેલી અને ૧૫ મહિનાના જેલનિવાસ દરમ્યાન એક પણ સિગારેટ તેમણે પીધી નહિ. ચા તો તેમનું એટલું પ્રિય પીણું છે કે પ્રવાસમાં પણ ચાનો સામાન પોતાની પાસે રાખે છે અને પોતાને હાથે બનાવીને પીએ છે. અમીરી હુક્કા, અત્તર, દીવાનો તથા રાગિણીના પણ તે શોખીન છે. વિદેશોના અનેક નામાંકિત લોકો સાથે તેમને સારી મૈત્રી છે. મહંમદ ઝગલૂલ પાશા અને રશીદ રિઝા સાથે તેમનો પત્રવ્યવહાર હતો. તુર્કીના મુસ્તફા કમાલ પાશા તથા બીજા નેતાઓ સાથે પણ તેમનો સંપર્ક હતો. ઇરાનના પ્રખ્યાત ક્રાન્તિવાદી તકીઝાદે સાથે પણ તેમને મિત્રતા હતી.

'ઇનસાઇડ એશિયા' નામના પ્રખ્યાત પુસ્તકમાં અમેરિકન પત્રકાર જૉન ગન્થરે મૌલાનાને 'મહાસભાના મગજરૂપ' ગણાવ્યા છે. પણ આ તો એ તેજસ્વી રત્નના એક જ પાસાનું અધૂરું વર્ણન થયું ગણાય. ૧૮ વર્ષની વયથી દેશને ચરણે પોતાનાં તનમનધન અર્પણ કરી દઈ આઝાદી માટે અવિરત ઝૂઝનારા આજીવન લડવૈયા, દેશની કટોકટી વખતે સદૈવ દેશહિતની દૃષ્ટિ રાખી જનતાને યોગ્ય માર્ગે દોરનાર પીઢ મુત્સદ્દી નેતા, પોતાના વિચારપ્રચુર ચિરંજીવ લખાણોથી માત્ર હિંદની જ નહિ પણ ઇજિપ્ત, અફઘાનિસ્તાનની જનતા પર પણ અસર પહોંચાડનાર તેજસ્વી સાહિત્યકાર, કેટલાક ટૂંકી દૃષ્ટિવાળા ઝનૂની નેતાઓની દોરવણીથી ગેરમાર્ગે દોરાઈ જઈ સાંકડા વાડામાં પુરાઈ રહેલી મુસ્લિમ જનતામાં અનેક અવરોધો છતાં રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના તથા સહિષ્ણુતાનો પ્રકાશ ફેલાવનાર આદર્શ મર્દ, હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્ય માટે અથાકપણે પોતાના જીવનને તેના પ્રતીકરૂપ બનાવનાર અગ્રગણ્ય રાષ્ટ્રીય મુસલમાન, ઇસ્લામી ધર્મશાસ્ત્રો, ઇતિહાસ તથા ભાષાશાસ્ત્ર આદિ અનેક વિષયોના પંડિત—આવું સર્વાંગી વ્યક્તિત્વ ધરાવનાર મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ હિંદની તેજસ્વી પરંપરામાં અગ્રણી જ નહિ પણ ભૂષણરૂપ છે.

ડાબી બાજુ તુલસીશ્યામ માની શ્યામની મુખ્ય પ્રતિમા એનો પથ્થર તથા મૂર્તિવિધાન દ્વારકા તથા ડાકોરના મંદિરોની મૂર્તિ એને મળતા છે અને એનું ચાંદુ વસ્ત્રાલંકાર સાથેનો છે જમણી બાજુ ભીમચાસ જ્યા બે મોટી શિલાઓ વચ્ચેની ફાટમાંથી અસ્ખલિત જલપ્રવાહ વહે છે

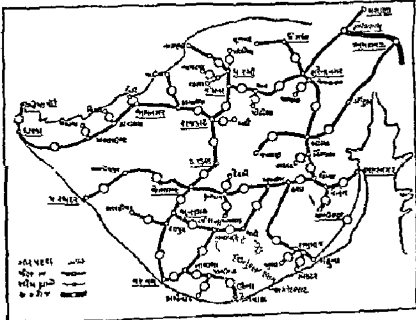
તરીકે થાય છે સાતમો રૂ હરિજનો માટે અવાવરો રાખ્યો છે કુંડની બાજુથી નદીના સુંદર ઘાટ જેવી શોભીતી કરી છે કુંડ લગભગ ૧૦૦ ફૂટ લાંબો ૫૦ ફૂટ પહોળો અને ૪૦ ફૂટ ઊંડો છે જેમાં વચ્ચે પથ્થરના બેવા ભૂરી ૬ ભાગ બનાવવામાં આવ્યા છે

કુંડની બાજુમા જ એક જૂનું મંદિર છે મુખ્ય મંદિરની સામે જ તુલસી મંદિરા આવગમ ૧૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઇએ ટેકરી ઉપર રુક્મિણી માતાનું મંદિર છે ને સાંજ સવાર ની મોટા મંદિરની આરતી વેળા મોટા મંદિરના ગોખમાંથી તેની પણ આરતી થાય છે

જ્યારે મંદિરની જરૂરિયાત પૂરી પાડતો ફળફૂલનો બગીચો તેમજ તુલસીનું નાનું વન છે અને મુખ્ય મંદિરથી લગભગ ત્રણ માઈલ દૂર ગીચ ઝાડીમાં ભીમચાસ નામનું એક રમ્ય સ્થળ આવેલું છે એને વિષેની દંતકથા બધે હોય છે તેવી અહીં પણ ચાલે છે કે પાંડવો અહીં વનવાસ કરતા હતા ત્યારે પાણીની જરૂર પડતા ભીમે મોટા પથ્થરને લાત મારી તેથી તે પથ્થરની બે ફાટ પડી ગઈ અને ત્યારથી તેમાંથી અસ્ખલિત પાણી વહ્યા કરે છે ત્યાં સુંદર ઝરણાં આબાજુના ટેકરા કુન્તામાતાનું નાનું મંદિર તથા ચાર છ સાધુઓ જે હમેશા ત્યાં રહે છે તેને રહેવાના ઝૂપડાં, તેમજ એક નાનકડો બગીચો પણ છે ભીમચાસની આજુબાજુ લગભગ એકેક માઇલને અંતરે ગીરમાં રહેતા માલધારીઓના જુદ જુદા નેસ આવેલા છે જેઓ ગીરના વાઘ સિંહને પણ હંફાવે તેવી ભેંસોના ટોળા વચ્ચે અંધારી રાત્રે પણ ગીરની ખીણોમાં પડયાપાથર્યા રહે છે અને ઠેઠ જૂનાગઢ સુધી દૂધ પૂરું પાડે છે

ભીમચાસ પર આવેલું કુન્તામાતાનું મંદિર જમણી બાજુ સૌરાષ્ટ્રના દક્ષિણ પ્રાંતે જૂનાગઢની નજીક ઝીણાં ટપકાથી દર્શાવેલા ગીર પ્રદેશના મધ્યમાં આવેલા તુલસીશ્યામનું સ્થળ તથા ત્યાં પહોંચવા માટે આ લેખની શરૂઆતમાં જણાવેલા માર્ગનો નકશો

પત્રમિત્ર વિભાગ તથા ફોટોગ્રાફી હરીફાઈ

એ બન્ને વિભાગો માટે વિવિધ પૂછપરછના અનેક પત્રો અમને ચાલુ મળ્યા કરે છે એ બન્નેના નિયમો વિગતવાર ગયા (ફેબ્રુઆરી) અંકમાં પ્રગટ થયા છે વિશેષમાં સૂચવવાનું કે બધી પૂછપરછને અંગે જવાબી પોસ્ટેજ મોકલ્યું નહિ હોય તો ઉત્તર આપવાનું નહિ બને લેખ તથા ચિત્રસામગ્રી મોકલનારાઓએ પણ જવાબ માટે અગર તે ન સ્વીકારાયે પાછું મેળવવા માટે જરૂરી પોસ્ટેજ મોકલવું આવશ્યક છે, વ્યવસ્થા અને પત્રવ્યવહાર કરનારાઓએ પોતાનો ગ્રાહકનંબર અવશ્ય લખવો કોથળી ઉપર તે હોય છે

હિંદનો ભવ્ય કલા-વારસો

દિલ્હીમાં ચાલતું હિંદી કલાનું મહાપ્રદર્શન

હિંદની પ્રજાના ઇતિહાસમાં કળા હમેશાં ગૌરવવંતા સ્થાને વિરાજતી રહી છે અને તવારીખી ઇતિહાસના અવશેષો જ્યાં છે ત્યાં સુધી જોતાં તો લાગટ છેલ્લાં બે હજાર વર્ષથી હિંદે શિલ્પ-સ્થાપત્ય અને ચિત્રકળા ધાતુકામ અને કાપડકળા તથા બીજી પ્રકીર્ણ અનેકવિધ મહાકલાઓમાં પ્રબળ સર્જનાત્મક પ્રતિભા દાખવી છે છેલ્લી અરધી સદીથી ભારતની પ્રજાનો આ ભવ્ય કલા-વારસો પશ્ચિમ તેમજ હિંદના લોકોનું ફરીથી પાછું ધ્યાન ખેંચતો થયો છે, અને એના પરિણામે, પશ્ચિમના લોકોને હિંદની કલાસમૃદ્ધિનો ખરો ખ્યાલ આપવા માટે, ગયે વર્ષે ઇંગ્લંડની અગ્રણી અને પ્રતિષ્ઠિત કલાસંસ્થા 'રૉયલ ઍકેડેમી'એ હિંદી કલાના લાક્ષણિક અને સુંદર નમૂનાઓનું એક પ્રદર્શન ભરેલું અગાઉ ૧૯૩૧ ને ૧૯૩૫માં લંડનમાં ઈરાની તથા ચીની કળાનાં એવાં પ્રદર્શનો ભરાએલાં અને સારો આદર પામેલાં, એથી પ્રેરાઈને પણ ત્યાં આ પ્રદર્શન ભરવાનો પ્રસ્તાવ થયો

પરિણામે હિંદી સરકારની સહાયથી હિંદભરનાં મોટામોટાં મ્યૂઝિયમોના કલાસંગ્રહો તથા શ્રીમંતો અને રાજાઓના અંગત કલાભંડારોમાંથી વીણી વીણીને શિલ્પ, ચિત્ર, કાંસ્યમૂર્તિઓ, માટીમૂર્તિઓ, કાપડકળા, ગાલીચા, રત્નમય શસ્ત્રાસ્ત્રો આદિના હજારેક નમૂનાઓ, ૨૩૬ જેટલી ખોખાઓમાં પૅક કરીને ઇંગ્લંડ લઈ જવામાં આવ્યા, જેનું વજન લગભગ ૧૦૦ ટન જેટલું થવા જતું હતું એ મહામૂલાં કલારત્નોની સુરક્ષિત સફર માટે ઇંગ્લંડથી એક ખાસ વહાણ જહાજ આવેલું ઇ. ૧૯૪૭ની ૨૯મી નવેમ્બરથી ૧૯૪૮ની ૨૯મી ફેબ્રુઆરી સુધી લાગટ ત્રણ માસ એ પ્રદર્શન લંડનમાં ચાલુ રહેલું ને લગભગ સવા લાખ પ્રેક્ષકોએ એનો લાભ લીધેલો

એ પ્રદર્શન પૂરું થઈ ને ગયા વર્ષની આખરે એ નમૂના હિંદ પાછા આવ્યા એ દરમ્યાન તો અહીં પણ દેશભરમાં એ કલાકૃતિઓ માટે રસ જાગૃત થયો હતો તેથી એ તક ઝડપી લઈને મધ્યસ્થ સરકારના શિક્ષણ ખાતાએ, તેને સૌ સૌને સ્થાને મોકલતાં પહેલાં, આટલા મોટા ખર્ચે એકઠાં કરેલાં એ અણમૂલ કલારત્નોનું હિંદી પ્રજાના લાભાર્થ દિલ્હીમાં ગયા નવેમ્બરથી ડિસેમ્બર આખર સુધી પ્રદર્શન ભર્યું, અને તે એટલું લોકપ્રિય થયું કે તે મુદત આ માર્ચ માસની આખર સુધી લંબાવી છે

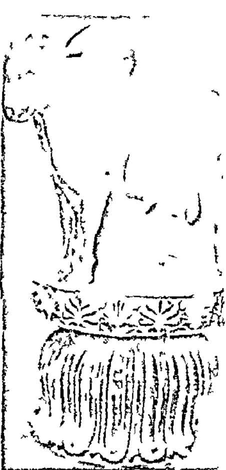
હિંદી કલાની શ્રેષ્ઠ કૃતિઓના લગભગ હજારેક જેટલા ઉત્તમોત્તમ એ નમૂનાઓનો પૂરો ખ્યાલ આપવાનો તો અહીં અવકાશ નથી, પણ આ નીચે હિંદી કલાની ટૂંકી રૂપરેખા સાથે તેના ઉત્તરોત્તર વિકાસ દર્શાવતા મુખ્ય મુખ્ય નમૂનાઓ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે એ ઉત્કૃષ્ટ સમૃદ્ધિ નજરે જોયા પછી તો આ પ્રયત્ન અત્યંત પાંગળો લાગે છે પણ હવે પછી 'કુમાર'ના અંકોમાં એ નમૂનાઓમાંથી ચૂંટીચૂંટીને કુશળ કૃતિઓ, તેની સમજણ સાથે, આપ્યા કરવાની યોજના અમે વિચારી રાખી છે

હિંદી કળાનો ઇતિહાસ આજથી ૫૦૦૦ વર્ષ પર સિંધુની ખીણમાં વિકસેલી મોહેં-જો-દડો ને હરપ્પાની નગરસંસ્કૃતિના મળી આવેલા અવશેષોથી શરૂ થાય છે એ વખતના શિલ્પ આજે પણ સુઘડ ને પ્રમાણબદ્ધ લાગે છે ને ૫૦૦૦ વર્ષ પર પણ કેવું સુવિકસિત નાગરિક જીવન હતું તેની પ્રતીતિ થાય છે (જુઓ નીચે મોહેં-જો-દડોની એક મુદ્રા ઉપરનું ચિત્ર.)

પણ આ તો ઇતિહાસ પૂર્વના કાળના અવશેષો છે હિંદના તવારીખી ઇતિહાસના કાળક્રમે જોતાં, આજે જૂનામાં જૂના કલા અવશેષો ઇ. પૂર્વે ત્રીજી સદીના મૌર્ય સામ્રાજ્યકાળના મળે છે અશોક પૂર્વેના કાળની એ દીપતી કળાના એક નમૂના તરીકે ચામરધારિણી યક્ષીની પૂર્ણ માનવકદની મોટી ને વજનદાર શિલ્પમૂર્તિનું ચિત્ર પાછલે પાને આપ્યું છે મોહેં-જો-દડો અને એ શિલ્પની વચ્ચેનો બે હજાર વર્ષનો ગાળો પણ કલાત્મક સિદ્ધિ વિનાનો નહિ હોય

તે પછી અશોકના સમયથી સ્નાગ્ધ નવચેતન ને તેજસ્વિતા પૂરનારું છે બૌદ્ધ

૬ ફૂટ ને ૧૦ ઇંચ ઊંચા મોટા આ ભવ્ય સ્તંભ હિંદી પ્રદર્શનની સૌથી વિશિષ્ટ ચિત્રકૃતિ છે અશોકના રાજ્યકાળમાં ૫૦ ફૂટ ઊંચા ગોળ, લીસા સ્તંભ ઉપર શિર્ષક જેવા આ સિંહનો ત્રીજી સદીના મૌર્યકાલીન શિલ્પનો ઉત્તમ નમૂનો છે ... દર્પણના જેવી ચમક છે ને ગળામાં ... વિવિધ ધાર્મિક ચિહ્નો ઉપર ... શ્રદ્ધા હતી તેથી પ્રતીકરૂપે ... વૃષભ એ ધર્મનો સૂચક છે ... ધારણાત્મક વ્યવસ્થાની આધાર પર સૃષ્ટિ ને સમાજ નભે છે તેની સહાયથી જ માનવી પૃથ્વી ભોગવે છે આ વૃષભ શિર્ષક જેવું અશોકસ્તંભનું સિંહશિર્ષક આ ગણતંત્રરાજ્યના ચિહ્ન તરીકે સ્વીકારાયું છે

ધર્મની ભવ્યતાના પ્રતીક ... ઊંચા લીસા ચમકદાર અને મહાકાય ... અશોકે ઠેરઠેર ઊભા કરાવેલા તેના ... કારના શોભન તથા પ્રતીકો અપૂર્વ ... ના નમૂના છે તેના શાસનો ... બિહારમાં રામપુરવામાંથી મળી આવેલા ... ચક્રે તનના શિખર પર ... પ્રાણીશિલ્પમાં આ વૃષભ આપેલો ... દિલ્હીમાં એ કાળે (ઇ. પૂ. ૨૨૦માં) ... કેટલું ... છે એવા જ ...

(પાને ૧૪૪૯)

ઉપર ડા ી બાજુથી (૧) ચાગરવારિણી યક્ષી જુગો બાજુએ વર્ણન, (૨) બીજી સદીનુ કુશાન રાજ્યકાળનુ થાભલા પરનુ મથુરાનુ લાલ પથ્થરનુ શિ ા (૩) ગુપ્ત રાજ્યકાળમા ગથરાગા પૂર્ણાવસ્થાએ વિકસેલી શિલ્પકલાનો નમૂનો પાચમી સદીની લાલ પથ્થરની બુદ્ધમૂર્તિ

પરન્તુ સિંહ શીર્ષક ાજે રાજચિહ્ન તરીકે શોભે છે

એ દરમ્યાન હિંદમા પ્રભુ વ મેળવતા જતા બૌદ્ધધર્મના આશ્રયે, રનાથ ભારહુત ને સાચી તથા દક્ષિણમા અમરાવતીમા ઈ સ ના પહેલા સૈકામા જે સમૃદ્ધ કળા ખીલી તેમા એ સમય ા દેશ અને લોકસમાજ ી જીવત કારમ કોરી રહે છે સમ્રાટ િરૂ ણુ રે મા ઉપરનુ પ્રભુત્વ પ્રાણીજગતનો અનેરો રિગ્ય અને સ્ત્રીના રમણીય અવયવોમા મુગ્ધ તલ્લીનતા ગ સાચી અને અમરાવતીની કલાના વિશેષ લક્ષણો છે તે ાછી મધ્ય એશિયામાથી આવેલા જે કુશાણ લોકો (મથુર મા ોતા ી રાજગાદી સ્થા ી તેમણે એ જ સાચી અને ભારહુતના પ્રભાવિસ્રોત ઉ ર મહાન અને બળવતી કલાનુ સર્જન કર્યું (જુઓ ચિત્ર) ને કલાકેન્દ્ર તરીકે મથુરાની પ્રતિષ્ઠા તો એ ની બાધી વધી કે તેના શિલ્પો ઉત્તર અને પૂર્વમા દૂરદૂર સુધી પહોચેલા

પણ હિંદી કળા તેના સર્વ રૂપોમા સમૃદ્ધિને શિખરે તો પહોચવા ાઈ સ ની ચોથી સદીમા ગુપ્તવંશ ી સ્થાપના થઇ ત્યારથી ા ઉપર બુદ્ધ મૂર્તિ) એ રાજ્યકાળમા હિંદી કળ નો સૂર્ય મધ્યાહ્ને ત ને અજતાની ગુફાઓ જેવી કલા ી અટારીઓમા હિંદી શિલ્પ ેનો છસો સાતસો વર્ષનો ઇતિહાસ અંકિત થયો

ગુપ્ત ેનો અસ્ત થતા હૂણોના આક્રમણથી હિંદ નાના રાજ્યો મા વહેંચાઈ ે ્તા ને ાછી ા ઠમીથી ૧૧ ૧૨મી સદીના મધ્ય યુ ગમા ણુ ક્લ ૂર્ તિ તો જ રહ્યા ઉત્તરમા રા પુત અમલો ાિ ને દક્ષિણમા ુક્ય લ્લવ રાષ્ટ્રકૂટ ને ચોળ રાજકુળો ્હોળવા ીના શિખરે ્ા ઉત્તરમા જેમ ઓરિસ્સામા બન્ને

નીચે અજતાના કલાનંડપોમાના એક વિખ્યાત ચિત્ર ‘પ્રણયોત્સવ નુ રેખાંકન મૃદુ આખ, સુકોમળ હાથ યૌવનથી ખીલતા ચહેરા અને સુવલિત દેહલતા આલેખતી અજતાની કલાસદા ગૌરવસ્થાને સોહે છે

…તમાં દાહોદ પાસેથી નીકળેલી ૧૩મી સદીની કાળા પથ્થરની પૌરુષવંતી ગરુડ-મૂર્તિ.

ઇ. ૧૦૦૦ની તાંજોરની પાર્વતીની કાંસ્ય મૂર્તિ: દક્ષિણની લલિત ધાતુમૂર્તિ-કળાનું ઉદાહરણ

ઉપર વચ્ચે: રસ, સૌંદર્ય ને તાલબદ્ધતાની દૃષ્ટિએ હિંદી ચિત્રકળામાં સર્વોત્તમ ગણાએલી, ૧૮મી સદીની કાંગરા ચિત્રશૈલીનું મધુર ઉદાહરણ. જેમાં વર્ષાનાં વાદળ ચઢી આવતાં એક રમણી ઉતાવળે ઘરમાં ચાલી જતી દર્શાવી છે. એનું લાલિત્ય જુઓ.

નીચે: દક્ષિણમાં ઐહોળે ખાતેના શિલ્પમાં આકાશચારી ગાંધર્વ યુગલ શું ચિત્રમાં કે શું શિલ્પમાં, હિંદી કલાકારે માનવદેહના માધુર્યભર્યા સૌંદર્યની લાવણ્યમયી રેખાઓને પકડીને સદા આગવી કરી બતાવી છે

શ્વર અને કેણારક, બુંદેલખંડમાં ખજુરાહો તથા ગુજરાતમાં આ ગિરનાર ને શત્રુંજયની મંદિર-કલાઓના અવશેષો તેની શાખ પૂ છે, તેમ દક્ષિણમાં બાદામી અને અહીઓળે, ઇલોરા ને એલીફન્ટ મહાબળિપુરમ્ ને હળેબીડ-બેલુરનાં મંદિરો તેની કીર્તિ ગાય છે.

એક રીતે જોતાં હિંદી કલાસિદ્ધિની પૂરી પરાકાષ્ઠા તો અજન્તાકાળમાં પણ પ્રાપ્ત ન થએલી. મહાબલિપુરમનાં એકશિલામંદિ મંદિરો તથા એલિફન્ટા ને ઇલોરાનાં ગુફામંદિરોનાં ભાવપ્રાબલ્ય વંતા વેગપૂર્ણ શિલ્પો જ ઉત્તમોત્તમ કલાકૃતિઓ છે. મંદિર-રચના આ કાળ પછી રાગપૂર્ણ ને ઇન્દ્રિયલક્ષી શિલ્પનો જુવાળ આવ્યો ખાસ કરીને ઓરિસ્સામાં ને ખાજુરાહોમાં. (જુઓ પૃ૦ પર શિલ્પ); પણ ૧૪મી સદીના અંત સુધીમાં અર્ચનાત્મક શિલ્પન પ્રેરણા મોટે ભાગે ઉત્તર હિંદમાં નષ્ટ થઈ ગઈ. પરંતુ દક્ષિણ હિંદમ નટરાજ, સુંદરમૂર્તિ સ્વામી વગેરે શિવની વિવિધ કાંસ્યમૂર્તિ દ્વાર વ્યક્ત થતી અર્ચનાત્મક શિલ્પકલા છેક ૧૯મી સદી સુધી ટકી.

૨હી મુસ્લિમોના આક્રમણના દાબડા સંભળાયા અને દિલ્હી કુતુબુદ્દીને કુવ્વત-અલ-ઇસ્લામની મસ્જિદથી હિંદની મુસ્લિમ પાયો નાખ્યો; અને કુતુબમિનારના સાદા પણ ભવ્ય મહાન ગી શરૂઆત મુઘલોએ ફતેહપુર સિક્રીનાં બેનમૂન સ્થાપ… સ આગ્રાના જગવિખ્યાત તાજ સુધીની શૈલી પહોંચા… તેની ત્યારે મધ્યએશિયાની સંસ્કૃતિ અને ઈરાની કલાની… જને આવેલાવેલા ઉત્તરહિંદમાં ચિત્ર ને સ્થાપત્યમાં… પીછાણી તેમાં એક વિશિષ્ટ અસ્મિતા પ્રકટ

ઓળખાય છે (જુઓ આ યેનુ ચિત્ર) એમના
ગાહી ચિત્રાવયોગાહિતુ ને રાજપુતસ્થાપત્ય
મણુ ઈસ્વામી સ્થાપત્યો ની સાથોસાથ ગંગા
યમુનાના સંગમની ગાઢ વાસર્જન કરતા ને
શિલ્પ તથા ચિત્ર ગુજરાતને ભાગના મધ્ય
કાળ કા ૧૬ મા ને ભરતમાગ સુધારાદિના
ભી ડિઝાઇનોમા પણ હિંદુ શિલ્પોના ને રંગ
નમક પૂરી છટાથી ખીલી ઊઠેલા જણાય છે

૧૭મી સદીના અને મુઘલ ચિત્રકલાની
અભિરુચિ ને ગુણવત્તામા અવનતિ આવી
ન ૧૮મી સદીની શરૂઆત બ્ભોની સંપ્ર
દાય ના ચિત્રકારોગોઆર દૂર રંગયોજનાવાળા
મનોહર ચિત્રો પાડવા ગરૂ કરી દીધા હતા
પશ્ચિમ હિમાલયના પ્રદેશમા તેમજ બીજે
નવાનવા સ્થાપામો પાગર્યા મુઘલ દરબારનુ
પ્રોત્સાહન બંધ પડતા ચિત્રકારોએ એ પર્વત
પ્રદેશના રાજાઓનો આશ્રય શોધ્યો ત્યાં
કાવ્યો કથાઓ, પુરાણોના પ્રસંગો રાગ
માળા નાયક નાયિકાઓ વગેરેના હજારો
ચિત્રો ચીતરાયા હિમાચલ ખીણમા દાલેની
એ શૈલીઓમા કાંગરા શૈલી મુઘલ ચિત્ર
કલાની બધી સિદ્ધિઓ હસ્તગત કરી હતી
છતા આ શ્રીમદ્ભાગવત અને ગીતગોવિન્દના
ઉર્મિગીતો ને ભક્તિના વાતાવરણમા મગ્ન
હતી, અને તેથી મુઘલ શૈલીમા જેનો સામા
ન્યત અભાવ છે તે રસ અને તાલબદ્ધતા

શાહેનશાહ જહાંગીરનો દરબાર મુઘલ ચિત્રકળામા માનવસમૂહના આલેખનનો નમૂના

એમા ખૂબ જોવામા આવે છે (જુઓ ચિત્ર)
મધ્ય હિંદ અને રાજપૂતાનાના મુખ્ય રાજ
સ્થાનો—ખાસ કરીને બિકાનેર જયપુર,
જોધપુર દતિયા ઓરછા વગેરેના કલાસ્થાનો
પણ એ મળે પ્રવૃત્તિમય બની ગયા હતા અને
૧૮મી સદીના પ્રથમ પાદને અંતે જ ત્યા
શૈલીઓ ક્ષીણ થવા લાગ્યા પરંતુ ૧૯મી
સદીની અધવચ સુધીમા તો હિંદી કલાના
સર્જનાત્મક કાળનો અંત આવ્યો પણ ત્યાર
પછીના અર્ધા શતકના આરંભને પરિણામે
હિંદને પોતાના ગૌરવ નો પાછો ખ્યાલ આ
વ્યો ને પોતાના ભાવિમા પુન શ્રદ્ધા પ્રગટી
જગતના કલા ભંડારમા હિંદે ૧૦૦૦
થી ને વધુ વર્ષ સુધી જે ગૌરવનો ભાગ
ભજવ્યો છે તેમા હજી યે રંગો આપવા ની
વિકાસમાન હિંદની શક્તિને સીમા નથી

[દિલ્હી પ્રદર્શનની પત્રિકાઓ આપવાનો આલેખ કુમારથી]

ટુંકી રૂપરેખામા દિલ્હીના હિંદી કલાના એ મહાપ્રદર્શનની રસસમૃદ્ધિનો અંશ પણ આપી
જેનો ઉલ્લેખ આવે છે તે સર્વના ચિત્રો આપવાનુ યે બની શક્યુ નથી પણ અહીં ત્યા
ગેરેની શિલ્પકૃતિઓ તો વારંવાર કુમારમા આવી ગઈ છે છતા આ લેખને અનુસંધાને
નુ હીરાભાગોળનુ શિલ્પ આ અંકમાના 'ગુજરાતનુ સર્જન' વાળા લેખમાના શિલ્પના
દયાળની દિગ્વિજય પરના રેખાંકનો પણ વાચનમા સહાયભૂત અને રસદાયક થઈ પડશે

હીરા અને તેમની રાસાયનિક બનાવટ

★ લેખક
ડૉ નરસિંહ મૂ શાહ એમ એસસી પીએચ ડી

કુદરતમાં હીરા કેવી રીતે પેદા થાય છે એ આપણે ગયા હપતામા જોઈ ગયા એમા વર્ણવેલુ હીરાની ઉત્પત્તિ સબધીનુ અનુમાન સાચુ હોય તો હીરાની બનાવટમા ખૂબ ગરમી અને દબાણની જરૂર પડે છે એમ ઠરે છે પરિણામે, પ્રયોગશાળામા હીરાની બનાવટ માટે પુષ્કળ સશોધનને વેગ મળ્યો છે, ને ખાસ કરી ફ્રાસના વિખ્યાત રસાયનશાસ્ત્રી પ્રોફેસર મોઈસા (Moissan)એ પોતાની વીજળિક ભઠ્ઠીની શોધથી અતિશય ઉષ્ણતા પેદા કરવાની રીત શોધી કાઢવાથી તો હીરાની બનાવટની શોધખોળને ખૂબ ઉત્તેજન મળ્યુ છે

પ્રોફેસર મોઇસાની ભઠ્ઠીની રચના સાવ સાદી છે ચૂનાના પથ્થર (limestone)માથી ચોરસ યા લબચોરસ ચોકી બનાવીને તેની સામસામી બાજુમા કાર્બનના નળાકાર ઇલેક્ટ્રોડ દાખલ કરી, તેમા વીજળીનો પ્રવાહ શરૂ થતા, બને ઈલેક્ટ્રોડને નજીક લાવતા વીજળીની વક્ર લીટી (arc) પેદા થાય છે જે વસ્તુ ગરમ કરવાની હોય તેને ભઠ્ઠીની વચમા વક્ર લીટીની નીચે રાખવાથી સખત ગરમી મળે છે એમા લગભગ ૩૫૦૦ ડિગ્રીની ઉષ્ણતા પેદા કરી શકાય છે

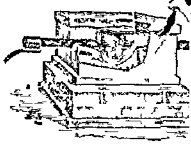
હવે પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવ્યો કે કઈ વસ્તુમાથી હીરા બનાવવા એનુ નિરાકરણ તો હીરાના તત્ત્વો તપાસીને જ થઇ શકે હીરા પર લગભગ બધા રાસાયનિક પદાર્થો અસર વિનાના છે હવા વિનાના વાતાવરણમા હીરાને ગરમ કરવાથી તે કાળો પડી જાય છે હીરાને બાળવાથી તેમાથી કાર્બોનિક ઍસિડ ગૅસ વાયુ (co) પેદા થાય છે, એ બતાવે છે કે હીરા કોલસાનુ સ્ફટિકમય રૂપ હોવુ જોઇએ મોઇસાએ આ અનુમાનની સત્યતા તપાસવા શુદ્ધ કોલસાને વીજળીની ભઠ્ઠીમા ગરમ કર્યો પણ તેથી તો માત્ર ગ્રેફાઈટમા તેનુ રૂપાતર થયુ પણ પછી અનેક પ્રયાસો બાદ નીચે આપેલી રીત અનુસાર ફ્રેંચ વિજ્ઞાની હીરા બનાવવામા ફતેહમદ થયા

હીરા બનાવવા માટે પ્રથમ જરૂરિયાત લોહની પસદગી છે આ લોહ તદ્દન વિશુદ્ધ હોવુ જોઇએ તેમા ગધક સીલિકોન ફૉસ્ફરસ કે કોઇ ભેળસેળનો અશ પણ ન હોવો જોઈએ શુદ્ધ કરેલી સાકરને બાળીને બનાવેલા તદ્દન ચોકખા કોલસા (sugar charcoal) સાથે એવા લોહને, કોલસામાથી બનાવેલી મૂસ (crucible)મા પેદા કરવામા આવ્યો પછી આ મૂસને વીજળિક ભઠ્ઠીમા મૂકી ૭૦૦ ઍમ્પીઅર અને ૪૦ વોલ્ટના દબાણવાળો વીજળીનો પ્રવાહ વાપરીને ગરમી આપવામા આવી આ ઉષ્ણતાએ લોહ એકદમ પીગળી જાય છે અને કોલસો તેમા ઓગળી જાય છે કોલસાનુ તત્ત્વ કાર્બન છે, એટલે કાર્બનનુ તેમા દ્રાવણ થવા માડ્યુ થોડા સમય બાદ ઉષ્ણતા ૪૦૦૦ ડિગ્રી સેન્ટીગ્રેઈડ સુધી વધારવામા આવી આવી સખ્ત ગરમીને લીધે લોહ મીણની માફક ઓગળવા માડ્યુ અને લોહની બાષ્પના ગોટા ઊડવા માડ્યા એટલે વિજળીનો પ્રવાહ બધ કરીને, આખો આખી નાખે એવી ધગધગતી મૂસને પાણીની સપાટી નીચે એટલો વખત ધરી રાખવામા આવી કે લોહ લાલચોળ થઈ જાય એ સુવિદિત છે કે પ્રવાહી સ્થિતિમાથી ઘન અવસ્થામા આવતા લોહ કદમા વધે છે એકદમ ઠડુ પાડવાથી લોહના બહારના પડો ઘન થઇ જાય છે ને અદરના પ્રવાહી લોહને બરાબર સકજામા પકડી રાખે છે પછી અદરનો પ્રવાહી ઘન રૂપ લેતા વિસ્તરે છે એટલે પુષ્કળ દબાણ ઉત્પન્ન થાય છે આ દબાણના ભારને લીધે લોહમા દ્રાવણ થઈ ગયેલો કાર્બન અત્યત સૂક્ષ્મ પારદર્શક હીરાના સ્વરૂપમા જુદો પડી જાય છે કોલસાનુ આ રૂપાતર એ જ હીરા—ગુણ અને સ્વરૂપમા કુદરતી હીરા જેવા જ હીરા

પછી હીરા જુદા પાડવાની ક્રિયા કરવામા આવે છે ઉપરનો લોહનો ગઠ્ઠો નાઇટ્રિક અને હાઇડ્રોક્લોરિક ઍસિડમા ઓગળી જાય ત્યા સુધી રાખવામા આવે છે બાકી રહેલા ભાગમા મોટે ભાગે ગ્રેફાઈટ કાર્બન, કાળા હીરા અને પારદર્શક સફેદ પાસાદાર હીરાના ઝીણા દાણા આવેલા હોય છે આ મિશ્રણને કેટલાક કલાકો સુધી ગધકના તેજાબ સાથે ગરમ કરવામા આવે છે એ ક્રિયા દરમિયાન સાવચેતી પૂર્વક સુરોખાર ઉમેરવામા આવે છે પછી તેને પાણીથી બરાબર ધોઇ નાખે છે આ ક્રિયા ૬–૮ વખત કરવામા આવ્યા બાદ જે દાણા રહે તેને સૂક્ષ્મદર્શક યત્રમા તપાસતા તે પાસાદાર સ્ફટિક હીરા માલૂમ પડે છે આવી રીતે પ્રયોગ શાળામા તૈયાર કરેલો મોટામા મોટો હીરો ૦ ૭ મીલીમીટરનો હતો આનાથી વિશેષ મોટા હીરા બનાવવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ થયેલ છે પ્રોફેસર મોઈસાના આ પ્રયોગનુ ક્રૂકસ બારાક્ષા રફ ઇત્યાદિ વિજ્ઞાનીઓએ સફળ પુનરાવર્તન કરી બતાવ્યુ છે (૧૯૧૭)

કાળા યા ભૂરા રગના હીરા કારબોનાડો યા તો બોર્ટ તરીકે ઓળખાય છે અને હીરા તરીકે તેમની કિંમત તદ્દન નજીવી ઉપજે છે પરતુ બોર્ટ પુષ્કળ કઠણ હોય છે એટલે તેનો ઉપયોગ પથ્થર કાપવાની સારડી ટગ્સ્ટન ધાતુના તાર ખેંચવા ની ડાઈ, ઈત્યાદિ મા થાય છે આ બોર્ટનો ભૂકો હીરાને પૉલિશ કરવા કે તેના પાસા પાડવાના ઉપયોગમા પણ લેવાય છે

હીરા માણેક, નીલમ, પન્ના વગેરે ઝવેરાત હજારો વર્ષથી લોકપ્રિય થઈ પડેલા છે એ લોકપ્રિયતાના કારણો તપાસીએ તો જણાશે કે એ ઝવેરાતની સુદરતા એ એક કારણ છે, બીજુ કારણ કાઈ ... પ્રજાની માન્યતાઓ છે અજ્ઞાન લોકો આ અને બીજા ... ઝવેરાતમા અખૂટ શક્તિ હોવાનુ માને છે આપણે ... આપણી અજ્ઞાન પ્રજા, અને કાઈક અશે સમજુ પ્રજા ... ની મનુષ્ય પર ખૂબ અસર થાય છે એમ માને છે ને ... તોડ મહેનત કરે છે કોઇ માને છે કે પોતાને શુક્ર ... બુધ નડતો હોવાનુ માને છે, કોઇને રાહુ નડે છે ... નાશ કરવા વાટીઓમા શુક્ર, બુધ, મગળ ... હિંદમા મોટે ભાગે સ્ત્રીઓ ઘરેણા ખૂબ પહેરે ...

હીરાની રાસાયનિક બનાવટ માટે પ્રો મોઈસાએ શોધેલી વીજળિક ભઠ્ઠી

સ્થાપના: બીજે દિવસે સવારે પડતા પૂજનનો ઉપક્રમ થતો. રંગભૂમિની મધ્યમાં એક આડી તથા ઊભી રેખા દોરી જુદાં જુદાં સ્થાન પાડવામાં આવતાં તથા દેવતાઓનું આગમન થયું છે એવો સંકલ્પ કરીને સ્થાનાનુસાર તેમની સ્થાપના કરવામાં આવતી. તે આ પ્રમાણે થતી. સૌથી પ્રથમ મધ્યમાં બ્રહ્મા તથા શંકરની સ્થાપના કરીને જુદા જુદા દેવતાઓની સ્થાપના જુદી જુદી દિશાઓમાં કરવામાં આવતી. તેમાં વિષ્ણુ, ઇંદ્ર, કાર્તિકેય, સૂર્ય, અશ્વિનીકુમાર, ચંદ્ર, સરસ્વતી, લક્ષ્મી, શ્રદ્ધા અને મેધાની સ્થાપના પૂર્વ દિશામાં, સ્વાહા સહિત અગ્નિની સ્થાપના અગ્નિ દિશામાં, ગાંધર્વો, રુદ્રો, સર્પો, યમ, તથા ભટો સહિત મિત્રદેવની સ્થાપના દક્ષિણમાં; ગુહ્યકો, રાક્ષસો તથા ભૂતોની સ્થાપના નૈઋત્યમાં, સમુદ્ર અને વરુણની પશ્ચિમમાં; વાયુ તથા ગરુડની વાયવ્યમાં, અને કુબેર તથા યક્ષોની ઉત્તરમાં સ્થાપના કરવામાં આવતી. આ પ્રમાણે સર્વ દેવોને યથાસ્થાન યથાવિધિ સ્થાપિત કરવામાં આવતા.

પૂજનવિધિ: સ્થાપના બાદ સાયંકાળે રાતાં પુષ્પ, ફળ, સૂત્ર, સુગંધ તથા ચોખા, નાગપુષ્પના મૂળ, જવ, સરસવ વગેરે સામગ્રીઓથી પૂજનસ્થાન આલેખીને સર્વ દેવતાઓનું વિવિધ દ્રવ્યોથી પૂજન કરવામાં આવતું. તેમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ આદિ દેવતાઓનું પૂજન શ્વેત ચંદન તથા શ્વેત પુષ્પોથી અને સૂર્ય, અગ્નિ તથા ગાંધર્વ વગેરે દેવોનું પૂજન લાલ ચંદન તથા લાલ પુષ્પોથી થતું. આ જ પ્રમાણે સર્વ દેવોનું ગંધ, પુષ્પ, દીપ તથા નૈવેદ્યથી પૂજન થતું.

બલિપ્રદાન: આ પછી સર્વ દેવોને વિવિધ ભોગોથી (ઇષ્ટ પકવાન્ન દ્વારા) પ્રસન્ન કરવામાં આવતા. તેમાં બ્રહ્માને મધુપર્કથી, સરસ્વતી, વરુણ તથા ગાંધર્વને પાયસથી (દૂધમાંથી બનતી એક જાતની દૂધપાક જેવી વાનગી), શિવ, વિષ્ણુ તથા ઇંદ્રાદિ દેવોને મોદક (લાડુ) [illegible], અગ્નિને ઘીથી, સોમ (ચંદ્ર) તથા સૂર્યને મિષ્ટ ભાત કે ગોળથી, [illegible]થા મિત્રદેવને પુડલાથી, વાયુને વિચિત્ર પ્રકારના ભક્ષ્યથી, [illegible] નદીને મત્સ્યથી, મુનિઓને વિવિધ પ્રકારના ફળફળાદિ [illegible], સર્પો વગેરેને દૂધથી, રાક્ષસોને માંસભક્ષ્યથી, અને [illegible] પહોંચતે બાકીના સર્વને વિવિધ પ્રકારના પદાર્થોથી પ્રસન્ન કરવામાં [illegible] તેમજ તે વિવિધ ભોજનયુક્ત આ બલિ, તેને ગ્રહણ કરવાની સ્તુતિ [illegible]અનો સહિત આપવામાં આવતો.

[illegible]ર પૂજન: આ બાદ વિવિધરંગી વસ્ત્રોથી શોભાયમાન જર્જર [illegible]ગંધ, પુષ્પ, ધૂપ વગેરે સુવાસિત પદાર્થો અર્પણ કરીને તેની [illegible] માટે પૂજન કરવામાં આવતી.

[illegible]ત્રો સહિત આહુતિ આપી પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિમાં [illegible] હોમ કરવામાં આવતો.

[illegible] સર્વ વિધિઓ કર્યા બાદ નાયક તથા નાયિકા [illegible]જિત પ્રકારસૂ કે જળથી દીપ્તિનું વર્ધન થાય છે.

[illegible] આશીર્વાદ: આ પછી સર્વ વાદ્યોનો ઘોષ કરી મંત્રથી પવિત્ર કરેલું જળ છાંટીને આશીર્વાદ આપવામાં આવતા કે 'તમે મોટા [illegible] જન્મેલા છો તેમજ ગુણોથી અલંકૃત છો. તે ગુણ તમને [illegible] રહો, તથા સરસ્વતી, ધૃતિ, મેધા, લજ્જા, લક્ષ્મી, મતિ [illegible] તથા સિદ્ધિ આપી તમારું રક્ષણ કરો.'

કુંભભેદન: ત્યાર પછી રંગભૂમિની મધ્યમાં સ્થાપિત કરવામાં આવેલા પાણીથી ભરેલા કુંભને (માટીના ઘડાને) નાટ્યાચાર્ય પ્રયત્નપૂર્વક ફોડી નાખતા. આ કુંભમાં સુવર્ણ નાખવામાં આવતું તથા તે જો ન ફૂટે તો રાજાને શત્રુઓનો ભય ઉત્પન્ન થાય અને ફૂટે તો શત્રુઓનો નાશ થાય, એમ માનવામાં આવતું.

રંગપ્રદીપન: કુંભ ફોડ્યા પછી નાટ્યાચાર્ય હાથમાં દીપ લઈ રંગમંડપમાં રોશની પ્રગટાવતા. તે વખતે આનંદમંગળ તરીકે શંખ, નગારાં (દુંદુભિ), મૃદંગ તથા પણવ વગેરે વાદ્યો વગાડવામાં આવતાં તથા દારૂખાનું પણ ફોડવામાં આવતું. આ વખતે રંગભૂમિમાં યુદ્ધ કરાવવાનો ચાલ પણ હતો. તેમાં અંગહાનિ કે અંગોનું છેદભેદન થાય, અર્થાત્ હાથપગ વગેરે અંગો મરડાય, ભાંગે કે કપાય તો તે રાજા પ્રજા તથા રંગ માટે શુભ મનાતું. અન્યથા અશુભ ગણાતું.

નાટ્યશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલી આ વિધિઓનો ત્યાગ કરી પોતાની મરજી મુજબ વર્તનારનો નાશ થાય છે. કારણ આપણે દેવોનું પૂજન કરીએ તો તેઓ આપણું પૂજન (અર્થાત્ હિતચિંતા) કરે, તેમનું સન્માન કરવાથી તેઓ આપણું સન્માન કરે એથી, ઉપર મુજબનું રંગદેવતા પૂજન અવશ્ય કરવું. વળી આ વિધિ નવીન બંધાયેલા નાટ્યગૃહમાં જ કરવાનું કહ્યું છે.

નિમિત્તકથા: રંગદેવતાના આ નિયોજન તેમ પૂજનની નિમિત્તકથા આ મુજબ છે: દેવોના મહોત્સવમાં થતા નાટ્યપ્રયોગોમાં દાનવો હંમેશા વિઘ્નો નાખ્યા કરતા. તેઓનો ઉપદ્રવ જ્યારે બહુ વધી ગયો ત્યારે ભરતમુનિએ દેવાધિદેવ ઇંદ્ર પાસે જઈ કહ્યું કે 'નાટ્યરક્ષાવિધિ બતાવો.' ઇંદ્ર બ્રહ્મા પાસે ગયા. બ્રહ્માએ વિશ્વકર્મા પાસે એક સર્વલક્ષણયુક્ત નાટ્યગૃહની રચના કરાવી અને 'આની તમારે રક્ષા કરવી જોઈએ' એમ કહીને તેમણે તેના જુદા જુદા ભાગોના રક્ષણ માટે જુદા જુદા દેવોને નિયુક્ત કર્યા. વળી કહ્યું કે 'રંગભૂમિના આ દેવોનું પૂજન યજ્ઞની બરાબર છે, માટે નાટક ભજવનાર સર્વેએ તે અવશ્ય કરવું જોઈએ.' ત્યારથી રંગદેવતા-પૂજનનો વિધિ અસ્તિત્વમાં આવ્યો, જે આજે પાછો લોપાઈ જવા પામ્યો છે.

બ્રહ્માએ વળી કહ્યું કે 'રંગદેવતા પૂજનની સાથે રંગસ્થળની પૂજા પણ કરવી જોઈએ. જે રંગની પૂજા કરતા નથી તેની ઉન્નતિ થતી નથી. તેમજ જે આ વિધિ યથાપૂર્વક કરે છે તે શુભ અર્થ તથા કામનાઓને વરે છે.'

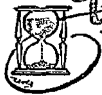
આટલું કહી બ્રહ્માએ ભરતને રંગ-પૂજા કરવાની આજ્ઞા કરી, જે આપણે આવતા અંકમાં 'પૂર્વરંગ'ના હેવાલમાં જોઈશું. (ચાલુ)

આમ? કેમ

ભયભીત થયા હોઈએ ત્યારે અથવા ઠંડી લાગે ત્યારે શરીર પરનાં રુવાંટાં શાથી ઊભાં થઈ જાય છે?

અતિ પ્રાચીન કાળમાં માનવના પૂર્વજોના આખા શરીરે ખૂબ લાંબા વાળ હતા, તે કાળની આ ક્રિયાના અવશેષ આ રહ્યા છે. શિયાળાની કડકડતી ઠંડીથી બચવા માટે વાળવાળાં પ્રાણીઓ (ઘેટાં બકરાં વગેરે) પોતાના વાળ ફુલાવી ઊભા કરી દે છે. જેથી તેમાં હવા ભરાઈ શરીરની ઉષ્ણતા જળવાઈ રહે છે. વળી કેટલાંક પ્રાણીઓ જ્યારે બીજા કોઈ પ્રાણીનો પોતા પર હુમલો થવાનો ભય ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે પોતાના વાળ ઊભા કરી પોતે હોય તેથી વધુ મોટું અને વધુ ભયંકર દેખાવાનો પ્રયાસ કરે છે. આ ક્રિયા જ્યારે કૂતરો બિલાડી પર હુમલો કરે છે ત્યારે બિલાડીમાં દેખાય છે. આપણા શરીર પર જ્યારે ખૂબ લાંબા વાળ હતા ત્યારે તેના મૂળમાં રહેલી ગ્રંથિઓ ઉપરના બન્ને પ્રકારમાં એ જાતની અસર ઉપજાવતી. આજે આપણા શરીર પર એટલા લાંબા વાળ નથી તો પણ એવી ગ્રંથિઓ તો હજુ એ જાતનું કાર્ય કરે છે જ. આથી આપણા શરીર પરનાં રુવાંટાં ખડાં થઈ જાય છે.

પચીસ વર્ષ પહેલાં

અંક ૩ ફાગણ ૧૯૮૦ (માર્ચ ૧૯૨૪)

ઉચ્ચ, શિષ્ટ કલાના પ્રચારના જે સંકલ્પથી 'કુમાર' શરૂ થયું હતું તેની પ્રતીતિ તેના ત્રીજા જ અંકથી તેણે કરાવી. ગુજરાતના પત્રકારત્વમાં જેને ઉલ્લેખ સુદ્ધાં ભાગ્યે જ થએલો, એ અજંતાની ગુફાઓની શિષ્ટતમ કલાના આપણા સાંસ્કૃતિક કલાવારસાની સમૃદ્ધિ સમજાવતો, અધ્યાપક નારાયણ મલકાનીનો લેખ 'કલાતીર્થ અજંતા', એક વિશદ સંપાદકીય પ્રવેશક તથા સુરસ પૂર્ણરંગી ચિત્ર સાથે આ અંકમાં આવ્યો. શ્રી મલકાનીના એ લેખનો થોડો સારભાગ:

'એ સમયમાં સંસાર વિવિધ ઊર્મિઓથી ઉછળતા નાટક જેવો હતો. બુદ્ધ ભગવાનના અલૌકિક ઉપદેશથી સારી આલમ ઘેની ચડી હતી. એવા એ કાળે જીવનની ઉન્નતમાં ઉન્નત ભાવનાઓ પ્રજાના પામરમાં પામર મનુષ્યને ગળે ઉતરી જાય એ રીતે એ ચિત્રકારોએ આબાદ ઉતારી. અજંતાના ચિત્રો એ તો એમના એ પ્રયત્નોનો અવશેષ માત્ર છે...જ્વલંત શ્રદ્ધાથી ભરેલા એ ચિત્રકારોમાં આવેશભરી સહૃદયતા હતી. તેઓ પ્રેરણાથી ભરેલા હોઇ તેમની કળામાં ઊર્મિઓનું નૃત્ય હતું. કોઈ ધનવાનોને ખુશ કરી તેમની મહેરબાની મેળવવા કે કામીઓની વાસના જગાડવા કે જુવાનોને ચગાવવા સારુ તેઓ સ્ત્રીઓ નહોતા ચીતરતા... પ્રેમ અને દયાનો સંદેશ સમસ્ત જગતને પહોંચાડવા તેઓએ એ ચિત્રો આલેખ્યા છે. જગતને તેમણે બંધુભાવે એક કુટુંબ જેવું માન્યું. અને એ કારણે જ તેમની કળામાં મહત્તા આવી .. સાધારણ જીવનના પ્રસંગોમાં તેઓ સૌંદર્ય જોઇ શક્યા છે. તેમણે વિશાળ ને રુદ્ર નહિ પણ સૌમ્ય ને શાંત ભાવો આલેખ્યા છે; પ્રબળ ને પ્રતાપી નહિ પણ સુરૂપ ને સુંદર સ્વરૂપો ચીતર્યાં છે .. મૃદુ આંખ, સુકોમળ હાથ, યૌવનથી ખીલતા ચહેરા અને સુલલિત દેહલતા તેમને બસ લાગ્યા છે... તેઓ વિરૂપતા બાદ કરીને સુંદર તત્ત્વ ઉપાડી લેતા; હોઠ પર સ્મિત મૂકતા, આંખમાં ચમક આપતા, અંગમરોડમાં લાવણ્ય ને દરેક ભાવમાં સજીવતા આણતા.. અત્યારનો કોઇ પણ કલાકાર જો પોતાની કલાને ઉત્કૃષ્ટ કરવા માગતો હોય તો તેણે અજંતાની કળામાંથી પ્રેરણા મેળવવી જોઇએ.'

મહારાષ્ટ્રના કુરુંદવાડ સંસ્થાનમાં પચાસેક વર્ષ પર એક શુભ પ્રસંગે મોટો દરબાર ભરાયો. તેમાં સૌ અમલદારો, સંભાવિત ગૃહસ્થો આદિને આમંત્રણ હતું, માત્ર રાજગાયકને ન હતું. ગવૈયા અને સંગીતવિદ્યા એ વેળા આદરપાત્ર ન ગણાતાં આ અવગણનાથી રાજગાયક તો પોતાનું દુઃખ મનમાં શમાવીને બેસી રહ્યા, પણ તેમના તેજસ્વી શિષ્યથી સંગીતવિદ્યાનું આ અપમાન સહન ન થયું. અને ત્યાં ને ત્યાં પ્રતિજ્ઞા કરી કે હું આ જ જન્મમાં સંગીતવિદ્યાનો દરજ્જો ભારતભરમાં ઉચ્ચ કરી તેને માનભર્યું સ્થાને સ્થાપીશ અને એ દરિદ્રી બ્રાહ્મણ કુમારે કઠોર તપસ્યા તથા અખંડ સાધના વડે પોતાનો એ સંકલ્પ પાર પાડ્યો, તેની પ્રતીતિ તો આજે આપણે સૌ કરીએ છીએ. ભારતમાં સંગીતવિદ્યાની આદરસ્થાને પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરનાર એ પંડિત વિષ્ણુ દિગંબર પલુસ્કરનું પ્રેરક અને પહેલું ચરિત્ર 'કુમારે' ત્રીજા અંકમાં જ આપેલું એમાંથી સાર નિર્દેશતી એની રૂપરેખા ઉતારીએ:

'દીવાળીના ફટાકડા ફોડતાં આંખમાં દારૂ ઊડવાથી અંગ્રેજી પાંચમા ધોરણમાંથી જ આંખો અભ્યાસ માટે નકામી થઈ જતાં, (કંઠ સારો હોવાથી) એમણે મીરજ સંસ્થાનના બાળકૃષ્ણ બુઆ ઇચલ કરંજીકર પાસે સંગીતની સાધના આરંભી. વહેલી સવારથી મોડી રાત સુધી ફક્ત ખાવાના બે કલાક બાદ કરતાં બાકીનો સમગ્ર સમય કઠોર અભ્યાસમાં ગાળી, દસ વરસમાં એમણે એ કલા પર પ્રભુત્વ મેળવી અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યો. તરત જ એ સંસ્થાનની નોકરી મળી; પણ પોતાની પ્રતિજ્ઞા યાદ હોવાથી એ નોકરી તથા બાળપણથી લગ્ન થઈ ગએલી પત્ની અને કુટુમ્બનો ત્યાગ કરી, પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવા બે શિષ્યો સાથે માત્ર એક લોટો અને ત્રણ કામળી લઇ વિશાળ દુનિયામાં એમણે પ્રયાણ કર્યું. પૂના, સતારા, વડોદરા, કાઠિયાવાડ અને રાજપુતાના થઇને, સર્વ સ્થાને પોતાની વિદ્યાનો પ્રભાવ દાખવતા પંડિતજી કાશ્મીર ગયા. ત્યાંના મહારાજાએ પ્રસન્ન થઈ એમની પાસે સંગીત વિદ્યાલય ખોલાવ્યું. ત્યાંથી તે લાહોર આવ્યા. થોડા જ વખતમાં લાહોરને એમણે મુગ્ધ કરી દીધું લોકોને આશ્ચર્ય તો એ લાગતું કે ગૌર વર્ણનો ને આકર્ષક સ્વરૂપનો હોવા છતાં આ યુવાન ઈશ્કી લાલો નહિ પણ સંગીતનો પરમ ભક્ત અને બ્રહ્મચારી હતો. તેના આલાપ તાનથી અનુભવી ગવૈયાઓ પણ મુગ્ધ બની જતા. સંગીત જ્યાં આભડછેટ મનાતું એવાં પંજાબનાં ખાનદાન ઘરોમાં પણ તેમને હવે આમંત્રણ મળવા લાગ્યાં, કેમકે એમના કંઠમાંથી મીરાં, કબીર, સૂરદાસ ને તુલસીનો ભક્તિરસ ટપકતો. તેમના આચરણમાં પવિત્રતા ને ચહેરા પર બ્રહ્મચર્યનું ઓજસ દીપતું. ગાંધર્વ સમા એ વિષ્ણુને માટે સંસ્કારી સમાજમાં માન અને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયા; અને એમની પ્રતિજ્ઞાની લોકોને જાણ થતાં ખાનદાન કુટુંબોમાંથી એમનો શિષ્યવર્ગ ઊભો થવા લાગ્યો. અંતે ૧૯૦૧ના મે માસમાં કાશ્મીરના મહારાજાની સહાયથી લાહોરમાં પણ એમણે સંગીત વિદ્યાલય ખોલ્યું, જે એમનું મુખ્ય પ્રવૃત્તિકેન્દ્ર, સંકલ્પસાધન અને કીર્તિદા બન્યું. જોકે એમાં એમને પારાવાર મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડેલી. દેશ પારકો, પૈસા નહિ, સત્તા નહિ ને સહાયકો થોડા, એ સ્થિતિમાં એક એક ડગલું ભરતાં એમના આત્મવિશ્વાસ, ઈશ્વરશ્રદ્ધા, ખંત અને અડગતાની ભારી કસોટી થઇ. પણ સત્ય સંકલ્પનો દાતા ભગવાન હોવાથી પાંચ વર્ષના સતત પરિશ્રમને અંતે એમનું વિદ્યાલય સ્થિર થઈ ગયું અને પંજાબભરમાં તેઓ સંગીતના મહાન પ્રચારક તરીકે મશહૂર થયા.

તે પછી બીજા પ્રાંતોમાં પ્રચારસફર શરૂ કરી. ઉત્તર અને મધ્ય હિંદમાં થઈ તે મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યા, ને ત્યાંથી ૧૯૦૮માં મુંબાઇ આવી ત્યાં ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલય સ્થાપ્યું. જે હજી ચાલે છે. એ વિદ્યાલયની વ્યવસ્થા અને તાલીમ તેમણે વિશિષ્ટ રાખેલી. ગરીબ સ્થિતિના શિષ્યો માટેના તેના છાત્રાલયમાં વિદ્યાર્થી નવ વરસની બંધણીથી દાખલ થાય. તેણે છાત્રાલયનું કોઇ ને કોઇ કામ સંભાળવું પડે.

(માર્ચ

રસોઈ, કોઠાર, હિસાબ, બજારખરીદી, એને જે આવડે તે કરે, અને એને કાંઈ ન આવડે તે પાણી ભરે ને ઝાડુ પણ કાઢે. પંડિતજી તે સૌ શિષ્યો પર અતિદેખરેખ રાખી પુત્રવત્ પાળે, સૌની ખોરાકી ને કપડાંનો ખર્ચ ઉપાડે ને સંગીત શીખવી પાવરવા કરે. મુંબઈ ઇત્યાદિ શહેરોમાં જલસાઓ કરી જે દ્રવ્ય મેળવે તે સઘળું વિદ્યાલયને સમર્પી દે. આ રીતે આ સ્વાશ્રયી સંસ્થામાં એ પ્રતિભાવાન ગુરુના હાથ નીચે તાલીમ પામી જે અનેક ચારિત્ર્યસંપન્ન અને કલાનિપુણ વિદ્યાર્થીઓ બહાર પડ્યા તેમણે ગુરુની પ્રતિજ્ઞાને ફળવતી કરવામાં બહોળો ફાળો આપ્યો અને પચીસ વર્ષમાં તો સંગીતવિદ્યાકલા ભારતમાં માનસ્થાને પ્રતિષ્ઠિત થઈ ગઈ.'

આ ઉપરાંત શ્રી ધૂમકેતુએ પહેલા જ અંકથી શરૂ કરેલી ચાલી આવતી 'ઇતિહાસદર્શન'ની રસિક લેખમાળામાં બાળપણ દેશ-પાડેના, તથા જેમના બલિદાનને આજે ઇસ્લામીઓ ભક્તિ ફૂલે વધે છે તે હસન અને હુસેનના આત્મભોગની વીરકથાઓ આવેલી. હસન અને હુસેનની એ કથાનો સારભાગ નીચે આપ્યો છે:

'હઝરત મોહમ્મદ પયગમ્બર સાહેબની પુત્રી ફાતિમાને બે પુત્ર હતા: હસન અને હુસેન. હસનને મદીનાની ગાદી મળી ને હુસેન તેની સાથે રહ્યો. તે વખતે મદીના ને દમાસ્કસ વચ્ચે હાડોહાડ વેર ચાલતું હતું. પયગમ્બર સાહેબના શિષ્ય માવીયાનો પુત્ર યેઝીદ દમાસ્કસની ગાદી પર હતો. તેણે કપટ કરીને હસનને તેની જ બીબી જુએદા મારફત ઝેર આપી મારી નખાવ્યો. હવે એકલો હુસેન રહ્યો.

મોટા ભાઈના મૃત્યુથી ભગ્ન હૃદયી હુસેન પયગમ્બર સાહેબની કબર પાસે દરવેશ જેવો એકાંત જીવન ગાળવા લાગ્યો. પણ યેઝીદને તેનેયે ખૂન કરવું હતું. તેણે એક યુક્તિ શોધી. હુસેનનો અબદુલ્લા ઝેયદ નામે વિશ્વાસપાત્ર મિત્ર કુફામાં રાજ્ય કરતો હતો. કુફા દમાસ્કસનું ખંડિયું હતું. યેઝીદે તેને હુસેનને દૂર ખેંચી લાવવા ધન ને સ્વતંત્રતાની લાલચ આપી. અબ્દુલ્લાએ મિત્રાઈના બહાનાભર્યાં સંદેશાઓથી હુસેનનું દિલ પીગળાવ્યું.

પોતાની સ્ત્રી, બાલબચ્ચાં ને કબીલો લઈ તે રવાના થયો. થોડા દિવસ બાદ તે રસ્તો ભૂલ્યા. અરબસ્તાનના પ્રખર સૂર્યમાં ધગધગતી રેતી ને પાણીનું ટીપું સરખું ન મળે તેવાં ભયંકર મેદાનો આવતાં હતાં. હુસેને મુકામ કરી પોતાના માણસોને પાણીની શોધમાં મોકલ્યાં. માણસોએ પાણીનો એક ઝરો શોધી કાઢ્યો; પણ યેઝીદનાં હથિયારબંધ માણસો તેની ચોકી કરી રહ્યા હતાં! અબ્દુલ્લાએ વિશ્વાસઘાતની બાજી ગોઠવી હતી તેની હવે તેને જાણ થઈ.

હુસેનના તંબુનો દેખાવ હવે હૃદયદ્રાવક બન્યો. નાનામોટા સૌ પાણી પાણી કરતા હતાં. હુસેનના નાના બાળકના હોઠ પાણી વિના સુકાઈ જતા હતા. આ દેખાવથી હુસેનનું મગજ ફરી ગયું. પોતાના બાળકને લઈ તે પેલા પાણીના ઝરા પાસે દોડ્યો. પણ હુસેને પાણી માગ્યું ત્યાં તીર આવ્યું અને પેલું કુમળું બાળક વીંધાઈ ગયું. હુસેન ગાંડા જેવો પાછો ફર્યો.

વિશ્વાસઘાત ને ક્રૂરતાની સામે હવે હુસેન પોતાનાં માણસોને લઈ ભૂખ્યા વરુની માફક તૂટી પડ્યો! તેનો ભત્રીજો ને વહાલા અફસરો એક પછી એક કપાઈ ગયા. છેવટે માત્ર હુસેન પોતે રહ્યો. પણ તેણે તો ગજબ કરી. તેના એકેએક ઝપાટાથી દુશ્મનોના થોકડે થોકડા વઢાઈ પડતા હતા. છેવટે દુશ્મનો ઝરો છોડી નાઠા. હુસેને ઝરા પાસે જઈ તેના મીઠા ઠંડા પાણીમાં કૂદી પડ્યો! પણ તે હોઠને અડાડે તે પહેલાં તેના વહાલા મિત્રો ને સ્ત્રી, ભ્યારો ભત્રીજો ને પ્રિય પુત્ર સૌ તેને યાદ આવ્યાં; અને પોતાના હોઠ પણ ભીંજવ્યા વિના તેણે પાણી નીચે નાખી દીધું ને તલવાર લઈ તે નાસતા દુશ્મનોની પાછળ દોડ્યો અને હુસેન મૃત્યુથી અમર્ત્ય બની રહ્યો!

આજથી તેરસો વર્ષ પહેલાં બનેલા આ બનાવને દરેક સાચો ઇસ્લામી આજે પણ સંભારે છે ને હસન અને હુસેનના નામથી આજે પણ મુસ્લિમ દુનિયા એ કરુણ બનાવ પર આંસુ સારે છે.'

વાચક સાથે સીધી અને અંગત ઢબે વાતચિત કરતી તંત્રીલેખની જે નવી પ્રણાલિ 'કુમારે' શરૂ કરી તે 'મિત્રસભા' વિભાગમાં આ અંકમાં, 'કુમાર'ના પૂંઠા પર આવતા (અને આજ પચીસ વરસથી તેનું સંજ્ઞાચિત્ર બની રહેલા) ઘોડેસવારના ચિત્રનું તથા બીજાં સુશોભનોનું રહસ્ય સમજાવ્યું હતું; 'કુમાર' માટે કેવા લેખો મોકલવા જોઈએ તથા જેમને લખતાં ન આવડતું હોય તેઓ પણ શું કરી શકે તેનો નિર્દેશ કર્યો હતો; અને છેવટે તરુણ વાચકને આત્મવિકાસ માટે પ્રબોધક બે બોલ કહ્યા હતા તે અહીં ઉતારીએ:

'કોઈએ કહ્યું છે કે પોતાનું આત્મબળ ખીલવવા ઇચ્છનારે હમેશાં ઓછામાં ઓછાં ત્રણ કામ એવાં કરવાં જોઈએ કે જેને માટે તેને બહુ જ કંટાળો આવતો હોય. ઘણી વાર તમારે માથે અણગમતાં કામો આવી પડે છે અને તે કરવાં જ પડે છે. ધારો કે દીવાનખાનામાંથી બાવાંજાળાં કાઢી નાખવાનાં છે; બાજરો ઝાટકી નાખવાની છે; ઘરની ખાળ સાફ કરવાની છે; ઘરમાં કોઈ માંદું છે તેના ઓકોકરી વાસણમાંથી નાખી આવવાનાં છે. રોજના અનુભવમાં આવા ટેટવા થે પ્રસંગો બને છે, તે વખતે આપણે મનમાં હા ના કરી ઘણો વખત નકામો ગાળી નાખીએ છીએ; જો કે છેવટે તે કરવાં તો પડે જ છે. આવાં અણગમો ઉપજાવનારાં કામો વિષે મેં એક શોધ કરી છે તે તમને જણાવી દઉં, કે 'અણગમતાં કામોમાં અણગમો ઉત્પન્ન કરનાર તો તે વિષેનો વિચાર જ છે.' માથે આવી પડેલું કામ કરવાનું તો હોય જ છે. પછી તે આવું છે ને તેવું છે તેનો વિચાર ચલાવતા જઈએ તેમ તેમ કામ વધારે ખરાબ લાગતું જાય છે. સહેલો રસ્તો એ છે કે તે સામું આવે કે તરત પાર ઉતારી નાખવું. આપણે દવાની કડવી ગોળી કેટલી ઝડપથી ગળે ઉતારી જઈએ છીએ! એમ એ પૂરું કર્યા પછી તમને નવાઈ લાગશે કે એમાં ન ગમે એવું કશું નહોતું.'

ખગોળ વિષે લોકભોગ્ય અને સરળ શૈલીમાં જ્ઞાન સચિત્ર રૂપમાં નિયમિત આપવાની પહેલ પણ ગુજરાતી સામયિકોમાં કદાચ 'કુમારે' જ આ અંકથી કરી. આજે ખગોળવિજ્ઞાન અને પદાર્થવિદ્યાના જાણીતા ગુજરાતી વિદ્વાન અધ્યાપક શ્રી હરિહર ભટ્ટની એ 'આકાશદર્શન'ની લેખમાળા ખૂબ લોકપ્રિય થઈ ગઈ.

આરોગ્ય માટે ઘેર સૌ સરળતાથી કરી શકે એવી 'પાંચ મિનિટની કસરત'નો વિસ્તૃત રૂપમાં લેખ પણ આ અંકમાં હતો; અને બીજી પ્રેરણાત્મક વાચન ઉપરાંત જ્ઞાન ને ગમ્મતની પણ ઘણી વિવિધ સામગ્રી એમાં આવેલી, તેમાંની એક વાનગી:

જાદુઈ ચોરસ			
૭	૧૨	૧	૧૪
૨	૧૩	૮	૧૧
૧૬	૩	૧૦	૫
૯	૬	૧૫	૪

એક અતિપ્રાચીન હિંદુ મંદિરમાંથી મળી આવેલા આ ચોરસની દરેક આડી, ઊભી તેમજ ત્રાંસી હારોનો સરવાળો ૩૪ થાય છે. એટલું જ નહિ પણ ખૂણાના કોઈ પણ ચાર ઘરથી બનેલા ચોરસનો સરવાળો ૩૪ થાય છે.

માધુકરી

તારના થાંભલા

તારના થાંભલા જેવા એકમેક સગા બધા,
ને, છતા એકબીજાથી ભિન્ન સાવ જ સર્વદા,
માનવી માનવીમાંહી કરે છે પૃથિવીપટે
ને, છતાં થાંભલાઓને તાર સાંધી રહે યથા,
તથૈવ ગૂઢ કો તાર સાંધે માનવમાનવી,
જાણતાં નવ જાણતાં સંદેશાઓ વહી રહે —પ્રજારામ

સૈયદ અબ્દુલા બ્રેલવી

'બૉમ્બે ક્રૉનિકલ' જેવા આ પ્રાંતના અગ્રણી રાષ્ટ્રવાદી પત્રના લગભગ પા સદી સુધી ચાલક તંત્રી રહ્યા છતાં જેમનું નામ છાપાંમાં કે વ્યાસપીઠ પર ઝળકાર્યું કે જેજેકાર પામ્યું નથી, અને બધુ પત્રકારો, રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિમો તથા નિકટવર્તી કૉંગ્રેસ આગેવાનો સિવાય જેમની શાન્ત મહત્તાનો ખ્યાલ ભાગ્યે જ સામાન્ય જનતાને આવ્યો હશે, એ ધીરગંભીર પત્રકાર, શાન્ત વિચારક ને રાષ્ટ્રસેવક તથા સૌજન્યશીલ સજ્જન સૈયદ અબ્દુલ્લા બ્રેલવીનું, ગઈ તા. ૯મી જાન્યુઆરીને રવિવારે રાત્રે ૮-૫૦ વાગ્યે મુંબઈના હરકિસનદાસ ઇસ્પિતાલમાં હૃદયરોગના હુમલાથી અવસાન થયું. અકળાવતો તાપ નહિ પણ અજવાળતો પ્રકાશ આપતા આ માનવીના વ્યક્તિત્વની મહત્તાનો સાચો ખ્યાલ હજી યે ઘણા ઓછાને હશે.

યુક્ત પ્રાંતના એક ઉચ્ચ મુસ્લિમ ખાનદાનમાં જન્મેલા શ્રી બ્રેલવીના વડવાઓ મૂળ બરેલીના વતની, તે પરથી તેમની અટક—બરેલવી પડેલી. ૧૮૫૭ના સ્વાતંત્ર્ય બળવા પછી તેમના દાદા મુંબઈ આવી વસેલા, અને ૧૮૯૪માં એઓ હજી માત્ર ૩ વર્ષના બાળક હતા ત્યારે તેમના પિતા ગુજરી ગયેલા, તેથી અત્યંત સામાન્ય સ્થિતિમાંથી તેમને જીવનમાર્ગ કાઢવો પડેલો. વાચન અને સ્કૉલરશિપ વડે અનુક્રમે ઇસ્લામ શાળામાંથી માધ્યમિક શિક્ષણ પામી મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં તે દાખલ થયા. ત્યાંના સહાધ્યાયીઓમાંથી ઘણાએ જે ઉજ્જ્વળ જીવનચિત્રો શોધી કાઢ્યાં તે પરથી જ એમના સૌજન્યભર્યા સ્વભાવની પ્રતીતિ થાય છે. સ્વ. મહાદેવભાઈ દેસાઈ અને મુંબઈ સરકારના હાલના નાણાંપ્રધાન શ્રી વૈકુંઠભાઈ લલ્લુભાઈ મહેતા ત્યારથી—૧૯૦૯થી તેઓ સ્વ. સર લલ્લુભાઈ શામળદાસના કુટુંબમાં ઘરોબો જેવા નિકટવર્તી અંગભૂત બની ગયા કે એ જાણે લલ્લુકાકાના ચોથા પુત્ર સમાન ગણાતા. સર લલ્લુભાઈના નાના પુત્ર અને આપણા અત્યારના એક અગ્રણી ગુજરાતી અર્થશાસ્ત્રી તથા રિઝર્વ બૅન્કના પ્રમુખ શ્રી ગગનવિહારી મહેતા ને શરૂઆતમાં 'બૉમ્બે ક્રૉનિકલ'ના તંત્રીખાતામાં બેસી જનાર પણ એઓ જ. એમની પરખશક્તિને પરિણામે જ શ્રી ગગનવિહારીના G. L. M.ની સહીથી ક્રૉનિકલમાં પ્રખ્યાત થયેલા લેખો આપણને મળેલા. થોડો સમય રહીને એ પ્રતિભા વધુ વિશાળ ક્ષેત્રમાં આજે ચમકી ઊઠી છે.

અંગ્રેજી સાહિત્યને ઐચ્છિક વિષય તરીકે લઈને એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાંથી બી. એ. અને એમ. એ. થયા પછી એલએલ. બી. પણ થયા, પરંતુ કૉલેજકાળથી જ લેખનકાર્ય તરફ રહેલું એમનું વલણ કોર્ટના કાયદાશાસ્ત્ર કરતાં પત્રકારત્વ તરફ વધુ હતું. કૉલેજ છોડ્યા પછી 'ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા'માં 'હિંદુ અને મુસ્લિમ તહેવારો' વિષે અમને ત્રણ-ચાર સુંદર લેખો લખેલા. ગોવામાં સર ફિરોઝશાહ મહેતાએ 'બૉમ્બે ક્રૉનિકલ' સ્થાપ્યું હતું તેમાં સર લલ્લુભાઈની ભલામણથી તે ૧૯૧૨માં જોડાયા. એ સમયે એમની ઉંમર ૨૪ વર્ષની હતી. ત્યારથી માંડીને આજના ઘડી સુધી ૩૭ વર્ષની જે શાન્ત એકધારી, કદાગ્રહ વિનાની ને અખંડ સેવા અર્પી એ પત્રને આપી એ આપણા પત્રકારત્વના ઇતિહાસમાં સદાય વિરલ રહેશે.

એ કાળે 'બૉમ્બે ક્રૉનિકલ'ના તંત્રી હૉર્નિમૅન હતા અને ઉપતંત્રી સૈયદ હુસેન હતા (જેમનું હમણાં જ, આ રવિવારે ફેબ્રુઆરીમાં, તેઓ ઇજિપ્તમાં આપણા એલચી હતા ત્યાં અવસાન

નામ દર્શાવે છે તેમ, ઝાડના થડોમાંથી જ આહાર શોધતું ને ઝાડની બખોલોમાં જ ઈંડાં મૂકતું વનઝાડીનું વાસી આ પંખી અહીંનું વાસી છે. ઝાડની ઊભી કાયમી છાલને પકડી રાખી શકે તેવા સબળ પગ, ને ટેકા તરીકે થડમાં ખરાવી શકાય તેવી પૂંછડી તેની કાયમ પીઠાને લાંબે ગાળે ગીધ જેમાં ઝાડ પર પણ ત્વરાથી ચડી શકે છે. જમીન પર ફરી શકે તેવા રચના એના પગની નથી, તેમ હવામાં તરતાં જીવડાંને ઊડતાં પકડી શકે એવી પાંખો કે ચાંચની રચના નથી. તેથી એનું મહત્ત્વનું સાધન એની ચાંચ મજબૂત અણી ને છેડેથી અણીદાર, કોદાળાના ત્રીકમ જેવી એ ચાંચથી ઝાડની જરૂર હોય તેને ટપકારીને તળિયે બરાબર બેઠેલી જીવાત (મોટે ભાગે મંકોડા તથા ગરા વગેરે)ને તે જીભથી કાઢી લે છે. એ જીભ પણ વિશિષ્ટ છે: અણીદાર લાંબી, ને સ્પર્શ થતાં ઉપર ચીકણા રસથી નીતરતી. એના પર જંતુ ચોંટી જાય ને તે પેટમાં પહોંચી જાય છે.

હિંદમાં થતી એની પંદરેક જાતમાંથી બેત્રણ જ અહીં દેખાય છે. તેમાં મોટી જાત પીળી સોનેરી પીઠનો લક્કડખોદ. તેનું માથું તથા કલગી ચમકતાં લાલ, ગળું કાળું, પીઠ પાંખો ને ખભા તપાવેલા સોના જેવા ચમકતા, પૂંછડી કાળી, દાઢી, ગળું ને છાતી કાળી સફેદ લહેરોવાળાં, પેટ ને બાજુ સફેદ, આંખમાંથી કાન સોંસરી કાળી રેખા. ચાંચ સ્લેટ રંગની, પગ મેલા લીલા; આખું આકારે કાબરિયા જેવું જેટલું જ મોટું હોય છે. બીજો તે નાનો પીળી પીઠનો લક્કડખોદ: મોટો ઝાડની બખોલમાં કે સૂકા ઝાડના થડમાં દર કોતરી, ત્રણ ચકચકિત સફેદ ઈંડાં મૂકે છે. ગીતા ગાયા ને કાબરીતરી પાંખાળું તેની એક બીજી જાત પણ આપણે ત્યાં થાય છે. (વનેચર'ના લેખ પરથી)

પણ ૧૯૧૯ની હોમરૂલ ચળવળને હૉર્નિમૅને આપેલા ઉગ્ર ટેકાને પરિણામે બિફરેલી સરકારે એમને ૧૯૧૯મા દેશનિકાલ કર્યા ત્યારે બ્રેલ્વી એમને સ્થાને એક્ટિંગ તંત્રી થયા પણ ૧૯૨૧ ૨૨મા 'ક્રૉનિકલ'ના માલિકો માર્માડ્યુક પિકથૉલ નામના એક અંગ્રેજને બ્રેલ્વીની ઉપર તંત્રી તરીકે લઈ આવ્યા, કેમકે પિકથૉલે ઇસ્લામ ધર્મ સ્વીકારેલો હતો અને એ જમાનાના તુર્કી ખિલાફત વગેરે સળગતા પ્રશ્નો પર લખે એવા તંત્રી માટે માલિકોનો આગ્રહ હતો ઘણા મિત્રોએ તે વખતે બ્રેલ્વીને રાજીનામુ આપવાની સલાહ આપી, પણ બ્રેલ્વીની 'ક્રૉનિકલ' પ્રત્યેની નિષ્ઠા એવી હતી કે એમણે નમ્રતાથી પિકથૉલના હાથ નીચે કામ કર્યું અને ફરી ૧૯૨૫ ૨૬મા હૉર્નિમૅન હિંદ પાછા આવ્યા ત્યારે પણ બ્રેલ્વી તંત્રીસ્થાને હતા છતા હૉર્નિમૅન આવતા જ એમનુ જૂનુ તંત્રીપદ એમને સુપ્રત કર્યું આવી વફાદારી ને નિષ્ઠા ભાગ્યે જ જોવામા આવે છે જોકે તે પછી એકાદ વર્ષમા જ હૉર્નિમૅને ફરી 'ક્રૉનિકલ' છોડ્યુ અને બ્રેલ્વી તંત્રીસ્થાને આવ્યા ત્યારથી આજ સુધી તેમણે આ પદ સભાળ્યુ ને દીપાવ્યુ

બ્રેલ્વીની કારકિર્દીનો કાળ એટલે હિંદી રાજકારણમા ગાંધી યુગનો ગાળો ગાંધીજી જે વર્ષે હિંદ આવ્યા તે જ વર્ષે બ્રેલ્વીએ પત્રકારના વ્યવસાયમા પ્રવેશ કર્યો અને, પહેલા સામુદાયિક સત્યાગ્રહ પછી સરકારે લીધેલા કડક પગલાઓમા 'ક્રૉનિકલ'ના તંત્રીલેખો સરકાર પાસે મંજૂર કરાવ્યા પછી જ છાપી શકાય એવો જ્યારે પ્રતિબંધ મુકાયો ત્યારે તે સામે જ રાષ્ટ્રવાદી જુવાન બ્રેલ્વીએ અગ્રલેખની જગ્યા કોરી રાખીને તંત્રીના નામ વિના જ ક્રૉનિકલ કાઢ્યુ તે પછી વિકસતી જતી લડતના પ્રબળ પ્રવાહમા એમનો શાન્ત ફાળો સદા અવિરત વહ્યા કર્યો, અને ૧૯૩૦ની લડત વખતે એમનુ સ્થાન પણ જેલમા જ હતુ સ્વભાવે શાન્ત અને સમાધાનપ્રિય છતા સિદ્ધાન્તની બાબતમા બ્રેલ્વી સદા મક્કમ હતા નાસિક જેલના એમના એક સાથી ને 'ફોરમ'ના તંત્રી શ્રી જોઆકિમ આલ્વા એ સમયના સસ્મરણો નોંધતા લખે છે કે સાદાસીધા સરળ ને નિરાડબરી બ્રેલ્વીને ખરા સ્વરૂપે અમે ત્યા પારખ્યા પોતાની ધીરતા, પ્રૌઢ સાદાઈ અને સૌજન્યથી જેલમાના અમારા મુબઈ મડળના તે અગ્રણી ને આત્મા જેવા બની ગયા હતા અમારા આરોગ્ય અને ઝીણામાઝીણી વિગત સુધીના રોજિંદા વ્યવહારનુ સચાલન બ્રેલ્વી કરતા, અને અમારી નાનીનાની ફરિયાદો ને મતભેદો બ્રેલ્વી જ વડીલભાવે પતાવતા છતા 'સી' વર્ગના કેદીઓ પ્રત્યે ચલાવાતો દુર્વ્યવહાર એમણે લેશમાત્ર સાંખી ન લેતા વિરોધ ઉઠાવ્યો, જેના પરિણામે એમને યરવડા ખસેડવામા આવ્યા આ વિદાય વેળાએ આંખમા અશ્રુજલિ સાથે એમણે અમને નિર્વૈરભાવ અને બધુભાવ કેળવવા વીનવેલા ૧૯૩૨મા સરકારે જ્યારે આકરે હાથે ઑર્ડીનન્સ રાજ સ્થાપ્યુ ને સત્યાગ્રહી કેદીઓને પેરોલ પર છોડવાની જે પદ્ધતિ અખત્યાર કરી તેમા શાન્ત સ્વભાવના બ્રેલ્વીને મુબઈના સૉલિસિટર શ્રી મોતીચદ કાપડિયાને હવાલે તરીકે પસદ કર્યા પણ ચોરડાકુની પેઠે પોલીસ સ્ટેશને રોજ હાજરી પુરાવવાનો એ અપમાનભર્યો છુટકારો તેમણે બન્નેએ ઇન્કાર્યો ને તંત્રીની ગાદીને બદલે સખત સજા બ્રેલ્વીએ પસદ કરી

છતા સ્વભાવે શાન્ત ને વિનીત બ્રેલ્વી છેક ૧૯૪૨ ૪૪ સુધી જાહેર જીવનમા પડ્યા ન હતા પણ અખિલ ભારત તંત્રીપરિષદે એમને પ્રમુખસ્થાને નીમ્યા ત્યારથી એ પ્રવૃત્તિમા એમણે ખૂબ રસ લીધો એની સમિતિના કાર્યમા એ સદા રત રહેતા ને દેશના ચારે ખૂણે એની સભાઓ માટે દોડતા એ દરમ્યાન અખબારી સ્વાતંત્ર્યના મૂગા પણ સમર્થ સરક્ષક તરીકે એમણે કીમતી કાર્ય કર્યું છે પરદેશી સરકાર સામે વાણીસ્વાતંત્ર્ય અને લેખનસ્વાતંત્ર્ય માટે પત્રકારોના સમૂહે ચલાવેલી આ સગ્રામની ઝુબેશમા, સિદ્ધાન્તો સાચવીને સમાધાન શોધવાના બ્રેલ્વીના સ્વભાવે ઘણો મોટો ફાળો આપ્યો અને કેટલાયે જટિલ પ્રશ્નોનો કુનેહભરી મિઠાશથી ઉકેલ આણ્યો એમના જ સતત પ્રયત્નથી હિંદના પત્રો પરનો અંકુશ હળવો થયો હતો. પત્રકારોમા પણ અદર અદર મતભેદો અને સ્પર્ધા દ્વેષ હોવા છતા બ્રેલ્વી પ્રત્યે સૌને સરખી પ્રીતિ હતી અને સૌનો એમના પર વિશ્વાસ હતો અનેક કમિટીઓમાના તે પ્રેરણાદાયી સભ્ય હતા તેમની એ શક્તિની પ્રશસા કરતા 'સ્ટેટ્સમૅન'ના તંત્રી ઈઆન સ્ટીફન્સે કહેલુ કે બ્રેલ્વી જેવો ઉત્તમ કમિટીમૅન મે બીજો જોયો નથી

હાડોહાડ રાષ્ટ્રવાદી બ્રેલ્વીની એ વિષયમા નૈતિક દૃઢતા એવી હતી કે ગમેતેવુ અપમાન થતુ. એમની કોમના લોકો એમના પર થૂકતા અને કોમવાદી જાહેર સભાઓમા તો સતત માર ખાતા તે બની ગયા હતા, છતા એ સદા નિશ્ચલપણે આવી સભાઓમા હાજરી આપતા અને પોતાનુ અપમાન કરનાર સામે હસતા દરેકામાં ને હિંદી સસ્કૃતિની ખાનદાની એમના ચારિત્ર્યમા સોળે નીકળતી હતી

એમનુ સૌજન્ય ઉપરચોટિયુ નહિ પણ એમના અંતરની નમ્રતા અને નિખાલસ મનનુ પ્રતિબિમ્બ હતુ સ્વભાવની શુચિતા, આચરણનુ માર્દવ, શરાફત અને સહિષ્ણુતાની તે મૂર્તિ હતા નિરભિમાની ને નમ્ર તો એટલી હદ સુધી કે પોતાના અભિપ્રાયો કે કથનોમા અતિશયોક્તિથી તેઓ સદા બચતા જ, પરતુ હમેશા પોતાનો પક્ષ હોય તે કરતા પણ હળવી રીતે રજૂ કરતા

દૈનિક પત્રના તંત્રી તરીકે વર્ષો સુધી રાત ઉજાગરાની, કારાવાસની, તેમજ તંત્રી પરિષદના પ્રમુખના કામના બોજાની એમના શરીર પર ધીરેધીરે જે અસર થતી ગઈ તેને પરિણામે ૧૯૪૫ના જાન્યુઆરીમા કલકત્તામા એમને હૃદયરોગનો પહેલો હુમલો થયો સુભાગ્યે એ વેળા તે અગાઉથી બચી ગયા બીજો હુમલો ૧૯૪૬ના સપ્ટેમ્બરમા થયો, ને આ ત્રીજા આઘાતમાથી એ ટકી ન શક્યા લગભગ ૪૦ ૪૨ વર્ષની વય સુધી અવિવાહિત રહ્યા પછી પરણેલા બ્રેલ્વી એમના અવસાનથી ત્રણ તદ્દન નાના પુત્રો ને એક પુત્રી તથા વિધવા મૂકી ગયા છે

પત્રકારત્વને જ જીવન સમર્પણ કરનાર ઘણા સમર્થ તંત્રીઓ છેલ્લા ૩૦ ૩૫ વરસમા આપણા દેશે જોયા લોકમાન્ય ટિળક પત્રકાર છતા સદા યોદ્ધા હતા, સુબ્રહ્મણ્ય અય્યર જાહેર હિત સામેના સરકારી કાવતરા ખુલ્લા પાડવામા નિર્દય દુશ્મન હતા, મોતીલાલ ઘોષે જાલિમોના જોરને જેર કરવામા સદા પત્રકારત્વનુ હથિયાર વીંઝ્યુ પણ બ્રેલ્વી એની આગ ઝરતી કલમ પકડનારાથી નિરાળા જ શાન્ત ને ધીર પત્રકાર હતા એમના 'ક્રૉનિકલ'ના અગ્રલેખોમાથી મુબઈના સિંહ સર ફિરોજશાહ મહેતા જેવી ત્રાડો સભળાતી નહિ પણ શાન્ત સ્થિર વિચારણા મળતી નરસિંહ ચિંતામણ કેળકર કાલિનાથ રૉય, રંગસ્વામી આયંગર કામાક્ષી નટરાજન, સી વાઈ ચિંતામણિ અને રામાનંદ ચેટરજી જેવા મહારથીઓની હરોળમા બ્રેલ્વી જેવા અગ્રેસર સમા હતા સતત પરિશ્રમ અવિરત અભ્યાસ, રોજિંદા બનાવોનુ જાગૃત અવલોકન અને લેખનમા દક્ષતા, સ્પષ્ટતા ને ચોકસાઈ સાથે ગૌરવશીલ સયમ, આ ગુણોના પાયા પર રચાયેલુ પત્રકારત્વ (જેની જરૂર આપણા દેશને અગાઉ ક્યારે ય નહિ હોય એટલી અત્યારે છે તે) કેવુ હોઈ શકે તેનુ એક ઉજ્જ્વળ ઉદાહરણ બ્રેલ્વી સાહેબ ભાવી પેઢી માટે મૂકી ગયા છે

(પ્રબુદ્ધ જૈન, હિંદુસ્તાન, સનડે ન્યૂસ, ભારતજ્યોતિ વગેરે પરથી)

કૅલ્શિયમ : 'વિટામિન' ધાતુ

આપણા આહારમાં અમુક તત્ત્વોની અછતને લીધે આપણે રોગી થઈએ છીએ. તેના નિવારણ માટે દવામાં જેમ વિટામિનની ગોળીઓ ખાવાની સલાહ મળે છે, તેમ ચાલુ જમાનાની પ્રગતિ સાધક લેખાતી ધાતુઓની કેટલીક 'અછતો' દૂર કરવા આ કૅલ્શિયમનો અતિ થોડા પ્રમાણમાં મિશ્રણ તરીકે વપરાશ ઉપયોગી થઈ પડ્યો છે.

આ વિરલ ધાતુ, આજ સુધી તો માત્ર ઘડિયાળના ઘર બનાવવામાં ને રત્ન જડવામાં વપરાતી, પણ હવે વ્યાપક વપરાશમાં આવતી ધાતુઓમાં ખૂટતા જરૂરી ગુણ ઉમેરવા મિશ્રણ તરીકે વપરાય છે.

ત્રાંબામાં કૅલ્શિયમ ઉમેરવાથી એવી તો સખત મિશ્ર ધાતુ બને છે કે તેમાંથી બનાવેલા ઇલેક્ટ્રોડ, ધાતુઓના ભાગો સાંધવાની 'સ્પૉટ વેલ્ડિંગ' પદ્ધતિમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, કારણકે અતિશય ગરમીમાં પણ ત્રાંબા કૅલ્શિયમની સખ્તાઈ અને ટકાઉપણું જળવાઈ રહે છે. વળી વારંવાર વપરાતા એ ઇલેક્ટ્રોડના આકાર અને ચોકસાઈ પણ બગડતા નથી, અને તે વીજળીનું વહન પણ સરળતાથી કરે છે.

કાર્બન અને કૅલ્શિયમના મિશ્રણથી 'કૅલ્શિયમ કારબાઇડ' નામની ધાતુ બને છે, જે અતિ સખત ગરમીમાં પણ પીગળતી નથી, બલ્કે ઊલટી વધુ સખત બને છે. આથી તે કાપવાનાં ઓજારો અને તાર ખેંચવાની ડાઈ બનાવવા માટે ઉત્તમ લેખાય છે.

પણ કૅલ્શિયમની સાચી મહત્તા તો ઉદ્યોગધંધાઓમાં અતિ વ્યાપક અને અગત્યનો ભાગ ભજવતા લોઢાને વધુ કાર્યક્ષમ બનાવવામાં છે. આપણા વપરાશની ધાતુઓમાં સર્વોપરિ વપરાશનું સ્થાન ભોગવતા લોઢાનો મોટામાં મોટો દુર્ગુણ કાટ ચડવાનો છે. વળી તેનામાં રાસાયનિક વિકારો પણ ઝડપથી થાય છે.

ભેજવાળી હવામાં ખુલ્લું રહેવા છતાંયે લોઢાને કાટ ન ચડે તેવું અને સદા ચમકતું રહે એવું બનાવવા માટે હાલ તેમાં ૧૪ ટકા ક્રોમિયમ (અને નિકલ પણ) ઉમેરી અકાટ લોખંડ બનાવાય છે. પણ આ અકાટ લોખંડ જ્યારે ૮૦૦ થી ૧૫૦૦ ફેરનહાઈટ અંશ ગરમીમાં તપાવવામાં આવે છે ત્યારે તેના બંધારણમાં એવા ફેરફાર થાય છે કે જેથી તે ઘરમાં વપરાએલું હોવા છતાં યે કાટ ચડે છે અને મોડું મોડું પણ બટકણું બની જાય છે. આમ બનવાનું કારણ આ છે કે એટલી ગરમીમાં એ અકાટ લોખંડમાંના અતિ ચપળ એવા કાર્બનના પરમાણુઓ ક્રોમિયમના પરમાણુઓ સાથે મળી જઈ લોખંડમાં ક્રોમિયમ કારબાઇડના નાનકડા ગઠ્ઠા જમાવે છે. આ બીના લોખંડને 'નબળું' બનાવે છે. પણ લોખંડમાં મિશ્રણ તરીકે ક્રોમિયમ સાથે જૂજ પ્રમાણમાં કૅલ્શિયમનો ઉમેરો કરવાથી કાર્બનના પરમાણુઓ કૅલ્શિયમ સાથે ભળી જઈ અવિકારી 'કૅલ્શિયમ કારબાઇડ્ઝ' બને છે અને છૂટું રહેલું ક્રોમિયમ લોખંડને સખત, ટકાઉ અને કાટ ન ચડે તેવું બનાવવાનું કાર્ય કરતું રહે છે.

આ ખનીજના ઝાંખા કાળા પાસાદાર ટુકડા સૌ પહેલાં ઇ. સ. ૧૮૦૧માં બ્રિટિશ મ્યૂઝિયમમાં અંગ્રેજ વૈજ્ઞાનિક ચાર્લ્સ હૅચેટે, જોયાનો ઉલ્લેખ છે. તેને આ ખનિજના ગુણધર્મોમાં અનેરી વિશિષ્ટતા જણાઈ અને તેનું નામ 'કૉલમ્બાઈટ' પાડ્યું; કારણ કે તે અમેરિકામાંથી જડી આવ્યું હતું. અમેરિકાને કવિઓની ભાષામાં કોલંબિયા કહેવામાં આવે છે.

અડધ્ય વરસો થયાં કૅલ્શિયમ પૃથ્વીના પડમાં પડ્યું હશે, પણ માનવીનું ધ્યાન તેના તરફ બહુ ન ખેંચાયું હતું, રત્નો જડવામાં તેનો વપરાશ થયા કરતો હતો, કારણકે તેની પેદાશ થોડી હતી. બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે વધુ ઝડપી અને શક્તિશાળી એરોપ્લેનના અને જેટ પ્રોપેલ્ડ઼નનાં એન્જિનો બનાવવા ૧૬૦૦ અંશ ગરમીમાં પણ અવિકારી રહી સખત અને ટકાઉ બને તેવા લોખંડની જરૂર ઊભી થઈ. આ માટે શ્રેષ્ઠ મિશ્રધાતુઓની જે શોધખોળો હાથ ધરાઈ તેમાં કૅલ્શિયમ સર્વોત્તમ પુરવાર થયું. અત્યાર સુધી શોધાએલી મિશ્ર ધાતુઓની યાદીમાં કૅલ્શિયમનું સ્થાન પ્રથમ છે.

ફિનલૅન્ડ, બવેરિયા, ઑસ્ટ્રેલિયા અને ઉત્તર અમેરિકામાં કૅલ્શિયમના છૂટા છવાયા જથ્થા છે; પણ પશ્ચિમ આફ્રિકાના નાઇજીરિયામાં તેનો વિપુલ ભંડાર છે. —ડૉ. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી

ગણિત ગમ્મતની એક ચાવી

'કુમાર'ના ૨૬૫મા અંકમાં 'કસોટી'માં એક એવો પ્રશ્ન હતો કે ૪૫ના ૪ એવા ભાગ કરો કે પહેલામાં ૨ ઉમેરીએ, બીજામાંથી ૨ બાદ કરીએ, ત્રીજાને ૨ વડે ભાગીએ અને ચોથાને ૨ વડે ગુણીએ તો ઉત્તર એકસરખો જ આવે. અઘરા લાગતા આ સવાલનો જવાબ નીચેની રીતે સરળતાથી આવશે: ઉમેરવા-બાદ કરવા તથા ગુણવા-ભાગવાની રકમ (૨) વડે પહેલા કુલ રકમ (૪૫)ને ગુણવા. પછી તે ઉમેરવા ગુણવાની રકમ (૨)માં ૧ ઉમેરી, તેનો વર્ગ કાઢી, તે વડે પેલા પરિણામને ભાગવાથી આ રીતે ગુણવા બરાબર થનાર ઉત્તર આવશે જેના પરથી એ ચાર ભાગ સહેલાઈથી નક્કી થઈ શકશે.

$$\frac{૪૫\times૨}{(૨+૧)^૨} = \frac{૯૦}{૩^૨} = \frac{૯૦}{૯} = ૧૦$$ હવે ૧૦+૨=૧૨; ૧૦−૨=૮, ૧૦÷૨=૫ ૧૦×૨=૨૦

આમ, ૧૨, ૮, ૫, અને ૨૦ જવાબ આવશે. આ રીત આ પ્રકારના બીજા કોઈ પણ દાખલામાં ચાલી શકે છે. —મ. ના. ખત્રી

આપણા પંચાંગની પ્રત્યક્ષ સમજણ

આપણા સમાજનો મોટો ભાગ પંચાંગ વાપરે છે. સામાન્ય રીતે એકાદશીનો ઉપવાસ વગેરે વ્રતો, દીવાળી વગેરે સામાજિક તહેવારો, અને ફળજ્યોતિષ માટે તેનો ઉપયોગ થાય છે. દુનિયાનાં બધાં પંચાંગો કુદરત ઉપર રચાએલાં છે. સામાન્ય રીતે વર્ષ ઋતુચક્ર પ્રમાણે, માસ ચંદ્રકળા પ્રમાણે, વાર સૂર્યોદય પ્રમાણે (લગભગ) બધાં પંચાંગોમાં હોય છે. પણ દુનિયાનાં બધાં પંચાંગોમાં આપણું પંચાંગ સૌથી વધારે કુદરતી છે. અંગ્રેજી પંચાંગની તારીખો ઋતુઓને બહુ સારી રીતે જાળવે છે, પણ ચંદ્રની કળાનો હિસાબ ગુમાવે છે. મુસલમાની તારીખો ચંદ્રકળાને સારી રીતે જાળવે છે, પણ ઋતુઓને ગુમાવે છે. હિંદુ પંચાંગ તિથિઓથી ચંદ્રકળાને જાળવે છે અને અધિક માસ ઉમેરી ઋતુને પણ સાચવે છે. વળી રોજના નક્ષત્ર ઉપરથી ચંદ્રનું તારાઓમાં જે તે દિવસનું પણ સ્થાન બતાવે છે.

આમ આપણું પંચાંગ ખગોળની દૃષ્ટિએ સારું હોવા છતાં તેની ગણના માટે બહુ અગવડવાળું છે. તિથિઓના વૃદ્ધિ અને ક્ષય તથા અધિક માસની ગણના સામાન્ય માણસ સમજી શકે એવી નથી. આથી આપણા પંચાંગ પ્રમાણે નોંધેલી અમુક બીના બરાબર કયે દિવસે બની એ નક્કી કરવાનું કામ બહુ કડાકૂટવાળું થાય છે. વહેવારમાં આપણું પંચાંગ બહુ જ અગવડવાળું છે. આપણા પંચાંગની આ હકીકત સમજ્યા બાદ હવે તિથિ, નક્ષત્ર વગેરે સમજવા માટે ખગોળની કેટલીક પ્રાથમિક બાબતો જાણીએ:

એક વાત શરૂઆતમાં જ જાણવાની જરૂર છે કે આ વિષયનો અભ્યાસ કરનારે પ્રત્યક્ષ પંચાંગ જ વાપરવું જોઈએ. જૂની ઢબનાં (ગ્રહલાઘવીય) પંચાંગો આકાશથી બહુ જુદાં પડે છે, તેથી તેઓ આ વિષયના અભ્યાસ માટે ઉપયોગી નથી. પૃથ્વી પોતાની ધરી

ઉપર ૨૪ કલાકમાં પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ એક આંટો ફરે તેને લીધે આખું આકાશ તેટલા જ વખતમાં પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ આંટો ફરતું દેખાય છે. આને લીધે જે દેખાવો આપણે જોઈએ છીએ તેમાંથી ફક્ત દૈનિક સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત તથા સંકષ્ટી ચતુર્થી (વદી ચોથ)ના ચંદ્રોદયના સમયો જ આપણા પંચાંગમાં આપવામાં આવે છે. બાકીના બધા આંકડા ગ્રહોની ગતિના અથવા ગ્રહોના પરસ્પર અંતરના હોય છે. જે નગરને માટે પંચાંગ બનાવવામાં આવ્યું હોય છે, તે ગામના સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તના સમયો પંચાંગમાં આપવામાં આવે છે. તે ઉપરથી આપણા ગામ માટે આપણે તે કાઢી લેવાના હોય છે. સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત (તેમજ ચંદ્રોદય વગેરે) પૂર્વ તરફના રેખાંશે વહેલા અને પશ્ચિમ તરફના રેખાંશે મોડા થાય છે. રેખાંશના દર અંશે ૪ મિનિટનો ફરક પડે છે.

આપણા પંચાંગમાં સમય સૂર્યોદયથી સૂર્યોદય સુધી મપાય છે. વાર પણ આ રીતે જ ગણાય છે. અંગ્રેજી તારીખ અને વાર મધરાતથી મધરાત સુધી ગણાય છે. આથી મધરાતથી સૂર્યોદય સુધીના સમયો સમજવામાં કેટલીક વાર ગૂંચવણો થાય છે. ધારો કે આજે સૂર્યોદય વખતે પાંચમ, સોમવાર અને અંગ્રેજી આઠમી તારીખ છે. આ સૂર્યોદયની પછીની રાતે મધરાત પછી ૩ વાગ્યે એક બાળકનો જન્મ થયો. આપણી દેશી પદ્ધતિ પ્રમાણે આ જન્મ પાંચમ અને સોમવારે નોંધાશે, પણ અંગ્રેજી પદ્ધતિ પ્રમાણે તે નવમી તારીખ અને મંગળવારે નોંધાશે. જન્મ અને આવા બનાવો દેશી અથવા અંગ્રેજી ઢબ પ્રમાણે નોંધાવા હોય, ત્યારે આ વાત બરાબર ધ્યાનમાં રાખવી; નહિ તો બનાવના સમયમાં એક દિવસની ભૂલ આવશે.

(આબુના 'તારકમંડળ'ના મુખપત્ર 'આકાશવાણી'માંથી)

વીંછીના ડંખ પર

'કુમાર'ના ૩૦૨મા અંકમાં ૧૪૭મા પાના પર વીંછીના ડંખ પર દવા બતાવી છે. મેં તે બહુ રૂપ [illegible] છે પણ એ દવા દરેકમાં વીંછીનું ઝેર ઉતારે છે એ સાચું નથી. વળી આનાથી ડાઘ પડીને [illegible] ફરાય એવો [illegible] પણ પડે છે. એક સારો ઇલાજ જે [illegible] ઉપરાંત વીંછીના ડંખમાં [illegible] પણ વખત નિષ્ફળ ગયો નથી તે નીચે પ્રમાણે છે. [illegible] તો દરેક ઘરમાં હોય છે. જ્યારે [illegible] ની બીડી, ચલમમાં અથવા બીડી બનીને તે પાનામાં બનાવી, ને વીંછી કરડ્યો હોય તેને પીવા આપી ધુમાડો મોઢામાં [illegible] ને પણ ફૂંકમાં જ વીંછીની વેદના ઉતરી પડે છે ને લગભગ ૨ મિનિટમાં વીંછીનું ઝેર તદ્દન ઉતરી જાય છે. આ [illegible] ને [illegible] એવો મારો અનુભવ છે. [illegible] હોય તો ઘરમાં હોય જ.

—[illegible] પટેલ

[illegible] આમલી, મહુડો, બાવળ, અરીઠા, [illegible], [illegible], [illegible], કાકડ, ગૂંદા, જાંબુ, પીલવણ, [illegible] અને [illegible], શીમળો, ગોરડ, આસન, [illegible], [illegible], ખાખર, [illegible], [illegible], રાયણ, [illegible]

ઇમારતી ઝાડ: સાગ, સીસમ, સાદડ, [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], ખેર, [illegible], [illegible], [illegible]

ઢોરના ચારા માટે ઝાડ: [illegible], [illegible], આમલી, બાવળ, બોરડી, [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], ગોરસ, [illegible], ગૂંદા, [illegible], [illegible], [illegible], આમલી, [illegible], [illegible], [illegible]

૨૦ થી ૩૦ ઇંચ વરસાદવાળા ભાગને અનુકૂળ ઝાડ: [illegible], પીપળો, [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] (ભૂખ) [illegible], આમલી, [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], બાવળ, [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], સરગવો, [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], રાયણ, [illegible], [illegible], [illegible]

૧૦ થી ૨૦ ઇંચ વરસાદવાળા ભાગને અનુકૂળ ઝાડ: [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], સરગવો, [illegible], પીલવણ, [illegible], [illegible], [illegible]

૧૦ ઇંચથી ઓછા વરસાદવાળા ભાગ માટે અનુકૂળ ઝાડ: [illegible], [illegible], પીલવણ, [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible]

[illegible] જમીનને અનુકૂળ ઝાડ: [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible]

ખારી જમીનને અનુકૂળ ઝાડ: [illegible], [illegible], પીપળો, [illegible], [illegible], [illegible], પીલવણ, [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible]

ચૂનાવાળી જમીનને અનુકૂળ ઝાડ: [illegible], [illegible], પીપળો, [illegible], [illegible], [illegible], [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible], [illegible], [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] (ભૂખ) [illegible]

જુવાનને જર્જર જિંદગીનાં
સુદૂરનાં સ્વપ્ન ન હોય કામનાં
—ઇન્દુલાલ ગાંધી

સંગીતપ્રચારની પોતાની સદર વેળા પં૦ વિષ્ણુદિગંબરે એક ગરીબ ગામમાં માત્ર ચાર આના ફી રાખીને જલસો જાહેર કર્યો, છતાં નિયત સમયે માત્ર એક જ શ્રોતા આવેલો આથી શિષ્યોએ જલસો બંધ રાખવાની વિનતિ કરતાં પંડિતજીએ આગ્રહપૂર્વક કહ્યું, 'ચાર આનાના એ એક પ્રેક્ષકને પણ શ્રોતાવર્ગ માનીને આપણે તો જલસો શરૂ કરવો જ જોઇએ. સમજજો કે અભ્યાસ માટે બેઠા હતા.' અને બરોબર નવ વાગ્યે પંડિતજીએ જલસો શરૂ કરી, પૂરા ત્રણે કલાક સુધી નિયમિત સંગીત ચલાવી સાંગોપાંગ તે પૂરો કર્યો. આવા દૃઢ આગ્રહ અને ખંતથી જ તેમણે સંગીતની પુનઃ પ્રતિષ્ઠાનો પોતાનો જીવનસંકલ્પ પૂરો કરેલો.

કહેવતોના અર્થઃ 'એકુ ખાય તે ચોપડ્યાને ભરોસે'—સ્વાર્થ કે લાલચનું ગાયું 'કોઇ નાચીજ બને અથવા નમ્રતા બતાવતું આવે તે દર્શાવવા વપરાતી આ કહેવતનો અર્થ તો સ્પષ્ટ જ છે એને મળતી બીજી કહેવતો - 'ભેંસ ભાગમાં મો નાખે તે લીલાને ભરોસે', 'પોંચો આવે પરોણો ને લપકે આવે ઢોર'

અનેકાર્થી શબ્દ હાંસલ=મળેલ; દાણ કે જગાત, ફાયદો; ઉત્પન્ન કે પદાશ; પરિણામ.

૪૫માંથી ૪૫ બાદ કરતાં પણ ૪૫ બાકી રહે છે એ તમે જાણો છો? જુઓ આ રીત

$$
\begin{array}{r}
૯+૮+૭+૬+૫+૪+૩+૨+૧= ૪૫ \\
-\ ૧+૨+૩+૪+૫+૬+૭+૮+૯=-૪૫ \\
\hline
૮૬૪૧+૯+૭+૫+૩+૨= ૪૫
\end{array}
$$

નીરોગી માણસની જખમ વગરની ચામડી પર મૂકવામાં આવેલા કોઇ પણ રોગના જંતુઓ ૩૦થી૪૦ મિનિટમાં મૃત્યુ પામે છે.

પ્રજાના આરોગ્ય-દવાદારૂ પાછળ ઇંગ્લંડ દર વર્ષે માથાદીઠ ૫૪ રૂપિયા, અમેરિકા પુરા રૂપિયા ને હિંદ ત્રણ આના ખરચે છે

એક ચોરસ માઇલ જમીન પર પડતો સૂર્યપ્રકાશ ૬૦૦૦ ટન કોલસો બાળવાથી મળતી શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે.

ચોખા ઇટાલીમાં એકર દીઠ ૪૬૦૦ રતલ, જાપાનમાં ૨૭૦૦ રતલ, અમેરિકામાં ૨૧૦૦ રતલ ને હિંદમાં ૧૩૫૭ રતલ ઉત્પન્ન થાય છે.

ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ શાહઆલમ બીજાના નામનો મુર્શિદાબાદમાં સચામાં પાડેલો રૂપાનો સિક્કો—એમાં ડાબી બાજુ : 'હામીએ દીને મુહમ્મદ શાહઆલમ બાદશાહ' તથા જમણી બાજુ 'ઝર્બ મુર્શિદાબાદ' લખેલું છે.

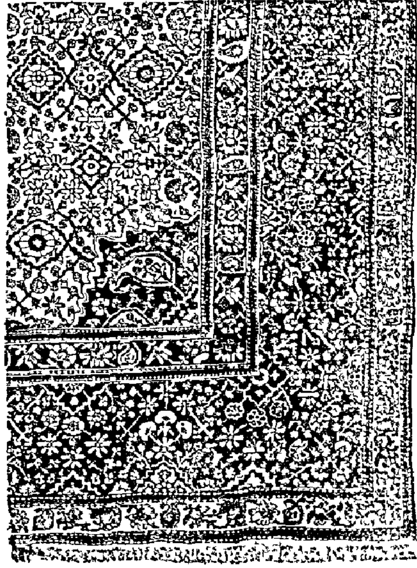
લંડનની બ્રિટિશ બ્રોડકાસ્ટિંગ કૉર્પોરેશન (બી બી સી) રોજ ૫૦૦૦ રેકર્ડનો ઉપયોગ કરે છે.

પ્રાચીન કાળથી હિંદની કલાકારીગરી જગતભરમાં જાણીતી હતી. કિંગ સૉલોમન હિંદનું જ હાથીદાંતનું કામ વાપરતો. રોમમાં તો હિંદની કારીગરીની એટલી બધી ચીજો વપરાતી કે ત્યાંના ઇતિહાસકાર પ્લીનીએ દર વર્ષે બે કરોડ રૂપિયા રોમમાંથી તણાઇ જતા હિંદી માલ વિરુદ્ધ પોકાર ઉઠાવેલો

વીજળીના દીવા, અરીસા, કાચ વગેરે પર માખીઓ બેસવાથી પડતા કાળા ડાઘ લિંબુના રસ અગર સરકાથી દૂર કરી શકાશે.

પાશેર કોપરેલમાં ભોંભો ભરીને મેંદીનાં પાંદડાં ઉકાળી તે તેલ રોજ ચોળીને માથે લગાડવાથી માથાના વાળ ખૂબ વધે છે તથા કાળા થાય છે.

વીંછી જેવો લડવાડિયો જીવ બીજો નથી જો એક ડબામાં બે વીંછી રાખવામાં આવે તો તે એકબીજા સાથે એવા લડશે કે આખરે એક બીજાનો જીવ લીધે જ જંપશે.

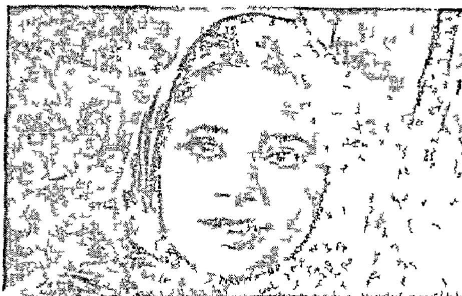
કલાકૃતિ : જમીન પર પાથરવાના ગાલીચા સુધ્ધાંમાં માનવીની કલાવૃત્તિએ કલાની ભાત પૂરી છે. એમાં ઈરાની ને કાશ્મીરી ગાલીચાઓ જગવિખ્યાત છે. ઉપર : એક કાશ્મીરી ગાલીચાની વેલબુટ્ટીઓની કારીગરી.

કાશ્મીર વૅલીનાં સુંદર દશ્યો

સાથે ઝડપાયું છે

★ એક મનચલી છોકરીનુ દિલ
★ એક પિતાની અતુલ વત્સલતા
★ એક નરરાક્ષસની ક્રૂરતા

અને એમાથી
ઊભી થતી
ઘ ટ ના ઓ
પ્રેમના એક એવા પવિત્ર
સ્વરૂપને [illegible]ડારે છે કે જે
બાપ ને દીકરી
ભાઈ અને બહેન
પતિ અને પત્ની
એકી સાથે બેસી તેનો
રસાસ્વાદ માણી શકે

'ચિત્રલેખા' પછીનું કેદાર શર્માનું મહાન સર્જન

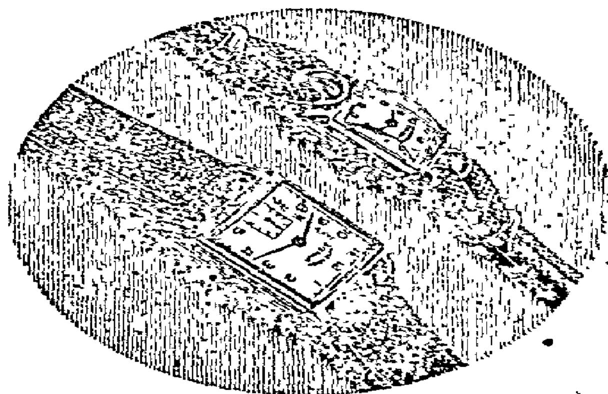
સોહાગ રાત

એમાં છે
ગીતાબાલી બેગમપારા ભા. ભૂષણ એસ. નઝીર
પેસી પટેલ નઝીરા વગેરે

રજબ અને ઠક્કર રીલીઝ **સેન્ટ્રલ ટૉકીઝ** રોજ - ૪॥ ૭ અને ૯॥ કલાકે

ઈટર્ના

જગતના સૌથી અગ્રણી કારીગરોના હાથમાંથી

● નરી સુંદરતા, ચમકદાર ડિઝાઇન, આધારભૂત ટકાઉપણા અને કિંમતની બાબતમાં ઈટર્નાની તોલે કોઈ ઘડિયાળ નથી આવતું. સ્વિટ્ઝર્લૅંડમાંથી વધુ ને વધુ ઈટર્ના ઘડિયાળો આવતાં જ જાય છે, અને આજે, તમને દેખાવમાં દિલચસ્પ અને વર્ષો સુધી વફાદાર મિત્ર બની રહે એવું ઈટર્ના ઘડિયાળ પસંદ કરવામાં કશી જ મુશ્કેલી નથી આવવાની. એટલું યાદ રાખજો કે ઈટર્ના ઘડિયાળો તમને માત્ર ફેવર લ્યૂબાની પેઢી તથા તેના રજિસ્ટર્ડ ડીલરો મારફત જ મળવાનાં.

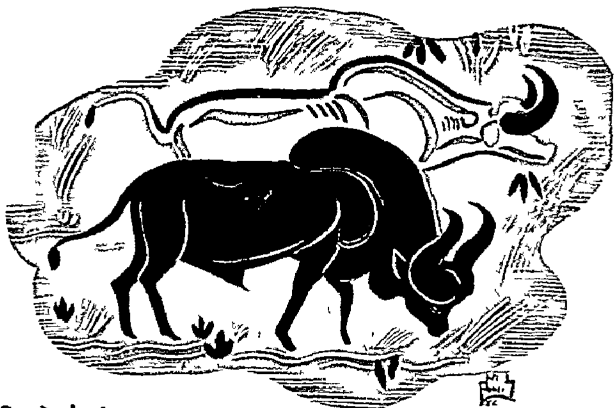

મુંબાઈ અને કલકત્તા

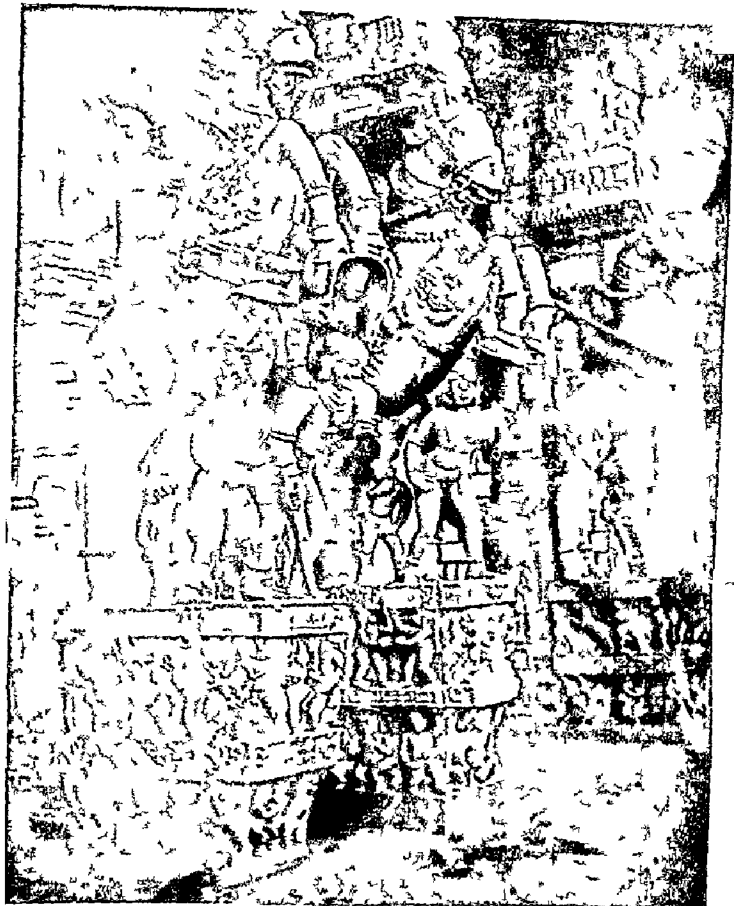

આવતી કાલનાં નાગરિકોનું માસિક
સંસ્થાપક • રવિશંકર રાવળ
વર્ષ ૨૬ • અંક ૯
સપ્ટેમ્બર
૧૯૪૯
૩૦૯મો અંક

તંત્રી
બચુભાઈ રાવત

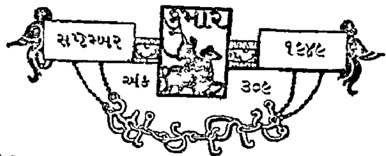

આવરણ
ચિત્રવિષયની અભિવ્યક્તતાને મૂર્ત કરતી
રેખાકારની પીંછીના સામર્થ્યનો નમૂનો
ચિત્રકાર શ્યાવક્ષ ચાવડા

શ્રીરંગમ્ મંદિરનો ઝરૂખો — ફોટો : વિનોદ શાહ

દક્ષિણ હિન્દનું શ્રીરંગમનું વિષ્ણુ મંદિર શિલ્પસમૃદ્ધિ માટે પ્રખ્યાત છે અને એમાં એની 'સહસ્રસ્તંભ' નામથી ઓળખાતા થાંભલાઓની હારની રચના વિશિષ્ટ છે. વિવિધ ગજગમ અને મનોરમ ચેષ્ટાઓ દાખવતી મનહારી શ્રીમૂર્તિઓ અને ઉંડતા અશ્વાવાળા એ થાંભલાઓનો ખ્યાલ આ ચિત્રમાં આપ્યો છે

ચિત્રો

વૃષભ	રયાવક્ષ ચાવડા	પૂઠું
શ્રીરંગમ્ મંદિરના રતશો	ફોટો વિનોદ શાહ	પૂઠાની પાછળ
રાધા કૃષ્ણ	રાણી ચંદા	મુખચિત્રની પાછળ
અર્ધનારીશ્વર	કુ. શકુન્તલા દીવાનજી	ત્રિરંગી મુખચિત્ર

કાવ્યો

ભૂલ ભાગી	રાજેન્દ્ર શાહ	૨૫૬
નિરધાર	મકરન્દ દવે	૨૫૬
ગીત	ઉશનસ્	૨૫૬
આજ	શાન્તિકુમાર કડિયા	૨૫૬
કાર્તિકેય	પ્રભુરામ રાવળ	૨૫૬
ગઅટેને—	અશોક હર્ષ	૨૬૧

ચરિત્ર

ગઅટે	નિરંજન ભગત	૨૪૭
વિશ્વમાનવી ગઅટે	અશોક હર્ષ	૨૫૯

વાર્તા

અંધારી રાતે	ચેતન મુનશી	૨૬૪

લેખો

દિશાતમન્યા હાથમતી	રામપ્રસાદ શુકલ	૨૬૭
ગ્લીસરીન (રોજિંદા જીવનમાં વિજ્ઞાન ૨૮)	નરસિંહ મૂ. શાહ	૨૭૧
નાયક નાયિકા વ્યવહાર (પ્રાચીન નાટ્યશાસ્ત્ર ૩૭)	યોગેન્દ્ર પ્રિયદર્શી	૨૭૨
ટિકિટ સંગ્રહ		૨૭૭
ધરતી-સંસ્કૃતિનો છેડો		૨૭૮

વિભાગો

પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાં		૨૫૪
ફળઝાડ માટે રક્ષણાત્મક રસાયણો (ચિત્રબોધ)	ન. મૂ. શાહ	૨૭૬
પત્રમિત્ર વિભાગ		૨૮૨
માધુકરી (રાણીદેવી ચંદા, ખોરાકમાં ભેળસેળ, કાર્તિકેય)		૨૮૪
ટીટોડી (માસમાસનાં પંખી ૪૪)		૨૮૪
આ માસ ઇતિહાસમાં (વ્યક્તિવિશેષ: ભારતેન્દુ હરિશ્ચન્દ્ર)		૨૮૬
છેલ્લું પાનું		૨૮૭

—ગ્રાહકોને—

કોઈ આકસ્મિક કારણે અંક મોડો ન થયો હોય તો 'કુમાર' દર માસની ૧૫મી તારીખે બહાર પડે છે, એટલે તે અરસામાં અંક ન મળે તો તરત તેની ફરિયાદ કરવી. અકસ્માતે ગુમ થએલા અંકોની ફરિયાદોને, અમારી પાસે નકલો હોય છે ત્યાં સુધી તો પહોંચી વળવાનો અમે પ્રયત્ન કરીએ છીએ. પરંતુ એવા ગુમ થએલા કોઈપણ અંકો ભરપાઈ કરી આપવાનું કશું બંધન અમારે માથે રહેતું નથી.

કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ તરફથી તંત્રી, મુદ્રક અને પ્રકાશક બચુભાઈ પોપટભાઈ રાવત
મુદ્રણ પ્રકાશન સ્થાન: કુમાર પ્રિ. ટરી, કુમાર કાર્યાલય લિ., ૧૪૫૪ રાયપુર, અમદાવાદ
વાર્ષિક લવાજમ રૂા. ૭ાા, પરદેશ માટે રૂા. ૯ાા અથવા રૂપિ શિલિંગ. છૂટક નકલના બાર આના

જાહેરખબરના સોલ એજન્ટ: મેસર્સ સાયન્ટિફિક પબ્લિસિટી કંપની, ફર્નાન્ડિઝ બ્રિજ, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ

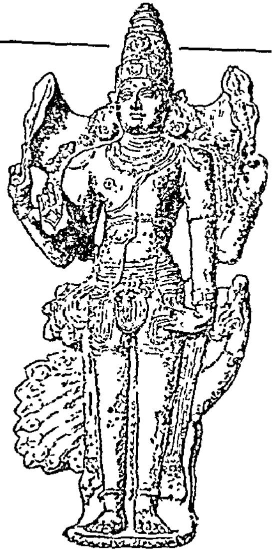

કુમાર

વર્ષ ૨૬મું • અંક ૯મો ★ સપ્ટેમ્બર ૪. ૧૯૪૯

ભૂલ ભાંગી

ભૂલ ભાંગી મારી ભૂલ હો ભાંગી,
મઝમ રાતનું સોણલું સર્યું કિરણને કર આખ હો જાગી...ભૂલ૦

રંગ.ને રૂપે રમતી તરલ
નીરખી'તી કૈં છાયા,
આવતી મારે હાથ ના તો યે
પ્રાણમાં પ્રગટી માયા,
તરસ્યું હરણ દૂરનાં પેલાં ઝાંઝવાંને નીર જેમ હો રાગી...ભૂલ૦

ઝંખનાથી યે પામતાં ઝાઝું
ધન્ય હું બડભાગી,
અવ ન શિશિર-દાહ, ધરાને
મલયની લ્હેર લાગી,
સુષુમણાની મોરલી મારી મોહન સૂરને લય હો વાગી...ભૂલ૦

રાજેન્દ્ર શાહ

નિરધાર

સાચને પડખે રહીને ઝૂઝતાં
આપણે પળવાર પણ ખસવું નથી;
સંકટો, દુઃખો, પધારો સ્વાગતમ્!
લેશ પણ આ માર્ગથી ચસવું નથી.

જૂઠની છતે ચણેલા માંડવે
પ્રાણ મારા, લાલચે રમવું નથી;
જાલિમો ને ધૂર્તના પાયે પડી
કોઈ દી' કોઈ મિશે નમવું નથી.

મર્દની મોકાણમાં જાવું ભલે,
કાયરોની જાનમાં ચડવું નથી;
મોતની મુસકાન મીઠી માણશું,
જિંદગીમાં જીવવા રડવું નથી.

પ્રાણ મારા, એકલા આગે બઢો'
આજ બોલો:'ના,હવે ડરવું નથી.'
જંપ ક્યાં છે? ચેન ક્યાં છે? દંભના
દંગલો તોડયા વિના ઠરવું નથી.

સાચને પડખે પરાજય હો ભલે
તે છતાં પાછું હવે ફરવું નથી.

મકરન્દ દવે

ગીત

વ્યાપી ગયુ ચિત્ત મહી રહસ્ય કો,
આકાશમા ઓસ-બિનાશ જેમ;
પરોઢમાં ઝાકળ બિન્દુ થૈ ઠરે,
રહસ્ય હે, તેમ તું યે ઝરી જા
મધુર કો ગીતનું રૂપ ધારી.

'ઉશનસ'

આજ

આવતી કાલ તો આવતી રહેતી,
આજ રખે રહી જાય,
વેળા વીતીનાં ગીત ગાતાગાતાં,
આજ થતી કાલ જાય.

આજ વીતી જઇ કાલમાં સરે,
આવતીકાલમાં આજ,
દિન-રાતોને ચાકડે ચાલતાં,
આજનાં અજબ રાજ.

આવતું જે એના ઉચાટ નથી,
જાય એનાં શીદ ગીત?
બેઠો હું તો આડી રાતના પરદે,
કરતો મીઠું સ્મિત.

શાંતિકુમાર કડિયા

કાર્તિકેય*

દેવસૈન્ય-પતિ, કાર્તિકેય હે,
હે ષડાનન, મયૂરવાહન,
અંધકારિ-સુત, અગ્નિપુત્ર હે,
ગૌરી ભાગીરથી કૃત્તિકા પ્રિય!

દુર્નિવાર સહુ યોનિની મહીં
અગ્નિવીર્ય, શરજન્મ, શક્તિધૃક્,
શંભુસુત, સુરના શુભંકર,
શત્રુ હે મહજ દેવશત્રુના!

સ્કંદ, આવો; અહિં આ નિમંત્રું હું,
શત્રુભંજન સહુ દેવસૈન્ય આ
વાટ જોતું તમ; હે ચમૂપતિ,
શંખઘોષ જયયુદ્ધનો ફૂંકો!

તારકાસુર ફરીથી ઉન્નત
છિન્ન થાય ટુકડામહીં ગાન!

અનંતરાય

* દેવસેનાપતિ કાર્તિકેયની પૌરુષ દાખવતી આ સુંદર પ્રાચીન મૂર્તિ તથા તેના કાવ્યમાંનાં ઉદ્બોધનો સમજવા માટે એ પરાક્રમમૂર્તિનો પરિચય આપતી કથા આ અંકની માધુકરીમાં આપી છે. એ વાંચ્યા પછી આ બંને કૃતિઓ સવિશેષ રસ આપતી જણાશે.

'વ્યક્તિ મટી હું બનું વિશ્વમાનવી'
(ઉમાશંકર)

એ

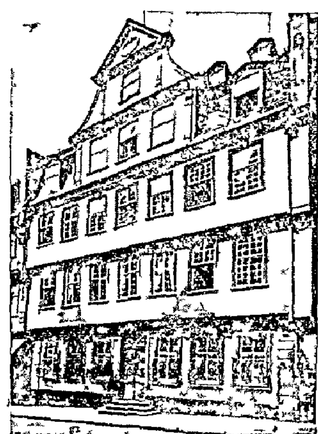
આર્ય !! જાણે એ પૂર્વજન્મે ફરીને જ આવ્યો હોય તેમ, હિમાલયની અચલતા અને ઍટલાન્ટિકની ચંચલતા, ધ્રુવતારાનો પ્રેમ ને ધૂમકેતુનો પ્રકોપ, સૂર્યનું ઉગ્ર મન ને ચંદ્રનું શાંત હૃદય,—આભ ને ધરાના આ તત્ત્વોનું એકીસાથે એનામાં મિલન થયું હતું અને એ જ માન ભીંગા આવા મિલનનું ફરી ક્યારે ય પુનઃ દર્શન થશે કે કેમ એવી શંકા થઈ હશે માટે જ કાળ આ વિશ્વમાનવીને મુગ્ધ નયનથી નીરખતો પૂરા બ્યાશી વર્ષ લગી થંભી રહ્યો હશે ને ?

જે થકી પૃથ્વી યે રહી જીવી,
એ જ આ પ્રકૃતિ !
એહની પ્રાણધારા કહો, ક્યાં પીવી, ક્યાં પીવી ?
અસીમ હે પ્રાણ, અવ પ્રગટ હો !
ત્વરિત પગલે અહીં નયન સન્મુખ આવી રહો ! .

સાઠ વર્ષ પછી પ્રગટ થએલી એની અમર કૃતિ 'ફાઉસ્ટ'ના પ્રથમ દૃશ્યના આ શ્લોકમાનું જ કદાચ આવાહન કરીને એનો અદૃશ્ય પિપાસુ આત્મા, ઈ ૧૭૪૯ના ઑગસ્ટની ૨૮મી તારીખે (આજથી બરાબર બસો વર્ષ પહેલાં) જર્મનીના ફ્રાન્કફુર્ટ આમ માઈન (ફ્રાન્કફૉર્ટ ઑન માઈન) નામના નગરમાં જન્મ્યો. જે લોકકથા પરથી ગ્યટેએ પોતાની એ અમર કૃતિ 'ફાઉસ્ટ' રચી, એ કથાનો નાયક ફાઉસ્ટ ખુદ પણ આ પ્રાચીન નગરીમાં જ જન્મ્યો ને જીવ્યો હતો.

એના પિતાનું નામ યોહાન કાસ્પર ગ્યટે અને માતાનું નામ એલીઝાબેથ ટેક્સ્ટર. પિતા ફ્રાન્કફુર્ટનો નગરપતિ અને એક ધર્મશાળાનો અધિપતિ હતો. કાયદાનો ને કવિતાનો રસિયો હતો. તેના લગ્ન સમયે માતા અઢાર વર્ષની હતી. એટલે કે પુત્રથી અઢાર વર્ષ મોટી, પણ પતિથી તો ૨૩ વર્ષ નાની હતી ! વયમાં એ પોતાના પતિ કરતાં પુત્રથી વધુ નજીક હતી. મુગ્ધાવસ્થામાં માતા થવા છતાં અને ચતુર પણ હોવા છતાં એ ચંચલ હતી. પિતા જેટલો ગર્વીલો એટલી જ માતા હસમુખી હતી. પિતા એના પ્રત્યે સદા ચિંતાતુર તો માતા સદા યે પ્રેમાતુર. આમ પિતાની ભ્રુકુટિનું ગર્વિષ્ઠ ગાંભીર્ય ને માતાના અધરનું હસિત હાસ્ય પામીને, એક કોઠામાં બે જીવ લઈને ફરવાનું— કવિતા કરવાનું અનિવાર્ય શિક્ષણ તો ગ્યટે શૈશવકાળમાં જ પામ્યો.

ફ્રાન્સને હાથે પરાજય પામેલા જર્મનીમાં એનું બાળપણ વીત્યું. બે યુદ્ધની અંતરિયાળનો એ શાંતિકાળ હતો. એટલે ફ્રાન્કફુર્ટમાં ફ્રેન્ચ લશ્કરની હીલચાલ તો ચાલુ જ હતી. ગ્યટે પાંચસાત વર્ષનો હતો. ત્યારે તેના મહોલ્લામાં પડાવ નાખી રહેલ લશ્કરી ટુકડીનો એના નાયક કાઉન્ટ થૉરાક, તેના પિતા સાથેની દોસ્તીને કારણે અવારનવાર તેને ત્યાં આવતો. કાઉન્ટ ફ્રેન્ચ સાહિત્યનો રસિયો હોવાથી ગ્યટેના પિતા આગળ એ સાહિત્યની રસલહાણ કરતો. આમ, જે ફ્રેન્ચ પ્રજા ને ફ્રેન્ચ સાહિત્ય પર ગ્યટે પાછળથી જીવનભર આફરીન રહેલો, એની ભાષાનો કક્કો પણ પોતે જાણતો નહોતો. એ ઉંમરે, એ જ પ્રજાના એક પ્રતિનિધિ કાઉન્ટ થૉરાકને મુખેથી એ સાહિત્યના સર્વશ્રેષ્ઠ નાટ્યકાર રાસીનનું કાવ્ય બાલ ગ્યટે સુણવા પામ્યો. જોકે આનો અર્થનો અચંબો હતો, પણ એની પછવાડે જે કંઈ છે એ જ કાવ્ય, એવી ઉરફુધાડની એને એ ઉંમરે પ્રતીતિ થઈ,–એનામાં કાવ્યની સૂઝ પ્રથમ પ્રગટ થઈ. આમ, કિશોર વયના એના મનોપટ પર ફ્રેંચ કવિતાની રેખાઓ ધીમે ધીમે અંકાતી ગઈ અને એમાં નિજ કલ્પનાના રંગો પૂરાયા. અને પછી ફ્રાન્કફુર્ટમાં રજૂ થતા ફ્રેન્ચ નાટકો તથા ઓપેરાએ એ રંગોને ઘેરા બનાવ્યા. બીજી બાજુ ભણતર તો ચાલુ જ હતું. એમાં સોળ વર્ષની વય સુધીમાં તો એણે પોતાની માતૃભાષા ઉપરાંત પ્રાચીન ઈટાલિયન, હિબ્રૂ અને અંગ્રેજી સાહિત્યનો સંપર્ક પણ સાધેલો. સાથે સાથે વળી સંગીત અને ચિત્રકળા.

જર્મનીમાં ફ્રાન્કફુર્ટ આમ માઈનમાં કવિ ગ્યટેનું જન્મસ્થાન

પોતાનો પુત્ર એક પ્રખર વકીલ થઈ પારીસમાં જઈ નામ કાઢે, એવી પિતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવા સોળ વર્ષની વયે એ લાઈપ્ત્સિગની વિદ્યાપીઠમાં કાયદાનો અભ્યાસ કરવા જોડાયો તો ખરો, પણ ફ્રાન્કફુર્ટથી કવિતા પણ એની સાથે જોડાઈ જવાનું ભૂલી નહોતી ! એટલે ત્યાં પણ એણે ફ્રેન્ચ શૈલીની બે નાટ્યકૃતિઓ રચી. વળી અહીં એને કાવ્યની જેમ પ્રેમનું પણ રહસ્યમય દર્શન થયું. આના મેટ્રીન નામની કોઈ કલાલની કન્યા સાથે પોતે પ્રેમમાં પડી ગયો છે એમ એને લાગ્યું. પણ જે ક્ષણે એ તેર વર્ષની કન્યાના No kissing ! That's so commonplace! But love me if you can' એ શબ્દો એના હૃદયે સાંભળ્યા એ ક્ષણથી જીવનભર પ્રેમનો અર્થ એ શોધતો રહ્યો. એ પ્રેમની પ્રેરણાથી એણે પોતાના એ પ્રિયપાત્રના નામ પરથી 'એનેટ'ના પ્રથમ ઊર્મિગીતો રચ્યાં. અને જીવનભર તેમનું સાન્નિધ્ય પામ્યો. 'હું સૌંદર્યની આગળ સહેલાઈથી ઢળી પડું છું' એ સૉક્રેટીસના વચનમાંનો 'સહેલાઈથી' શબ્દ ગ્યટે વધુ સહેલાઈથી ઉચ્ચારી શકે ! એના નાટક 'ફાઉસ્ટ'માં મેફિસ્ટોફિલિસ' (સેતાન) ફાઉસ્ટને કહે છે :

જાદુગરીનું આ પીણું તવ પ્રાણમાં જ્યારે જશે,
ત્યારે તને પ્રત્યેક સ્ત્રીમાં સુંદરી હેલેનનાં દર્શન થશે !

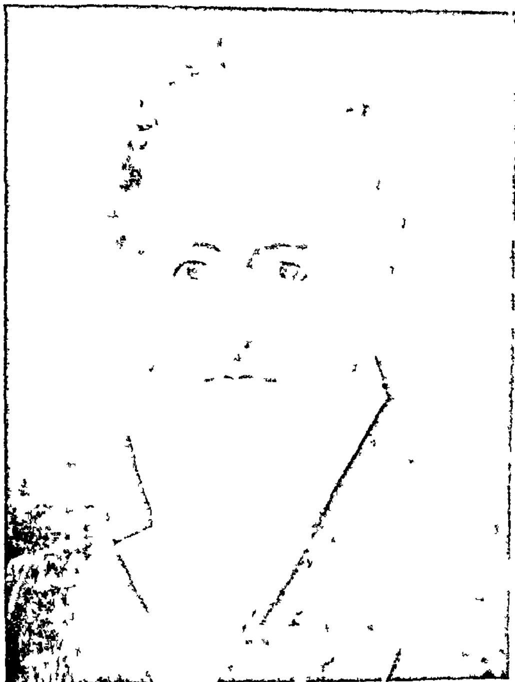
મેટ્રીન સાથે પ્રેમમાં પ્રવેશતાં જ ગ્યટેના શરીરમાં 'જાદુગરીના આ પીણું' જેવું જ કંઈ પ્રવેશી ગયું. એમ એક માંદગીનો માર્યો એ ફ્રાન્કફુર્ટ પાછો ફર્યો ત્યારે એ એકલો ન હતો, સાથે હૃદયમાં જીવનભર

જગત જેની બીજી શતાબ્દી ઊજવે છે

જીવનીરહેનારી એક વેદના પણ હતી, ને મનમાં મરણનું એક આગાર થનાર પાત્ર પણ હતું.

વ્યથિત મને પાછો ફરેલો એ ગો[illegible]ટાની માતાની એક પ્રૌઢ સખી કાકીના સહવાસમાં સાન્ત્વન પામ્યો. આ ધર્મપરાયણ સ્ત્રી પાસેથી એ, કેવળ [illegible] આ સૃષ્ટિમાં દાનવતા પણ છે એવું પ્રથમ વાર જ્ઞાન પણ પામ્યો. એ જ સમયમાં જર્મનીનું ફ્રેન્ચો સાથેનું 'સાત વર્ષનું યુદ્ધ' [illegible] થયું. એ યુદ્ધમાં એના પિતાએ ફ્રેડરીકનો પક્ષ લીધો, જ્યારે પિતામહે ફ્રેંચોનો પક્ષ લીધો. એથી આજ સુધી પોતાના ઘરને જે શોભા રૂપ હતી એ શાંતિનો ભંગ થયો. [illegible] એવું પડેલું એનું મન જગતની ને જીવનની વધુ નજીક પામતું ગયું.

[illegible] ધર્મપરાયણ મિત્રોની વિવિધ જીવન [illegible] નો પણ એને પરિચય [illegible] ને તેમાં [illegible] એક [illegible] ને મુગ્ધ [illegible] છે, પણ પેલા પેશાદારને [illegible] સમારંભમાં [illegible] હતી એ [illegible] એ [illegible] સમજ્યું ત્યારે સામાન્ય માનવીઓની વૃત્તિ એની સમજ [illegible] માટે [illegible] આ [illegible] એને વિવિધ અનુભવો [illegible] જીવનમાં [illegible] જ્ઞાન થયું. [illegible] પણ [illegible] વીસ વર્ષની વયમાં જ [illegible] મહાનાટક રચવાની પૂર્વ [illegible] ૧૭૭૦ [illegible]

Johann Wolfgang von Goethe [illegible]
[illegible] Goethe [illegible]

આ[illegible] વીસ વર્ષની વયે [illegible] અભ્યાસ પૂરો કરવા [illegible] ને [illegible] જીવનના [illegible] એના જીવનની [illegible] પોતાની [illegible] જર્મન [illegible] ને [illegible] જર્મન [illegible] 'અર્મન [illegible] જર્મનીમાં [illegible] [illegible]

[illegible]

તે • જર્મનીનો કવિ-આજ • માનવતાનો મહાગાયક

ગ્યટે

([illegible])

વિશ્વમાનવી ગએટે

સારા ય જગતે ગયે મહિને એક મહાન જર્મન અને મહાન માનવની દ્વિશતાબ્દી ઊજવી ઈ સ ૧૭૪૯ની ૨૮મી ઑગસ્ટે જન્મેલા એ મહામાનવની પ્રતિભાથી ચકિત થઇ નેપોલિયન જેવા પણ ? ઊઠેલો કે 'શો આ માનવ છે' એવો જ માનવી બસો વર્ષ પછી પણ એટલો જ જીવંત છે કારણકે એણે માનવજાતને અર્પેલાં જીવનમૂલ્યો જીવંત રહ્યાં છે એમને નષ્ટ કરવાનો પ્રયાસ એના જ દેશના એક માનવીએ—હિટલરે કરેલો પ્રેમને સ્થાને ધિક્કાર અને આત્મવિલોપનને સ્થાને આત્માભિમાનની પ્રતિષ્ઠા કરવા હિટલર ઘણું મથ્યો પણ છેવટે એમાં એ હાર્યો અને ગએટે જેવો ને તેવો વિજયી રહ્યો એને એની દ્વિશતાબ્દી પ્રસંગે એક મહાન જર્મન કવિ તરીકે જ અંજલિ અપાશે જોકે તેની પોતાની મરજી તો જગન્નાગરિક ગણાવાની હતી કંઈ નહિ તો ય એના પ્રેમ અને શાંતિના સંદેશને આજનું છિન્નવિચ્છિન્ન જગત આત્મસાત કરી શકે તો યે તેને યોગ્ય અંજલિ આપી ગણાશે

ઈ સ ૧૮૩૨ના માર્ચ ની ૨૨મીની સવાર હતી સંપૂર્ણ શાંતિ પથરાએલી હતી બગીચામાં પડતી બારી નજીક એક આરામખુરશીમાં બેઠે બેઠે ગએટે તેની જિંદગીની અંતિમ યાત્રાની સમાપ્તિ અનુભવી રહ્યો હતો ધીમેધીમે તેનું ભાન ઘટતુ જતુ હતુ

એવામાં મેજ પર રખડતો એક કાગળ જોઇને એ બોલી ઊઠયા ' અરે, શિલરના કાગળો આમ જ રખડતા રહ્યા છે શું ?

શિલર એ ગએટેનો સમકાલીન મહાન જર્મન કવિ હતો ગએટેનો એ પરમ મિત્ર બન્ને કવિમિત્રો માનવમુક્તિના જ્યોતિર્ધરો હતા બન્ને એકમેકના પ્રેરક અને પૂરક હતા શિલર ગએટે કરતા ૨૭ વર્ષ પહેલા અવસાન પામેલો એ અવસાન વખતે ગએટેને એટલુ બધુ લાગી આવેલુ કે પોતાનો ઓરડો વાસી દઇને બાળકની જેમ એ રડી ઊઠેલો શિલરના નાટકો વાઈમારની રંગભૂમિ પર એ જ લાવેલો અને વચ્ચેની મૈત્રીમાં ભંગાણ પડાવવાના અનેક પ્રયાસો નિષ્ફળ નીવડેલા

ઉપર્યુક્ત પ્રભાતે એ પાછો બેભાન બની ગયા બાદ નમતી સાંજે કંઈક ભાનમાં આવેલો પોતાના પુત્રની વિધવા ઑટિલીને બોલાવી પોતાને ટેકો આપવા તેણે કહ્યું અને એ વખતે બરાબર સંધ્યાટાણું થએલુ હોઇને બારી પરનો પરદો દૂર કરવાનું કહેતા એ ગણગણ્યો 'પ્રકાશ વધુ પ્રકાશ' આ એના છેલ્લા શબ્દો

અને, પ્રકાશ ને વધુ પ્રકાશની શોધમાં જ આ મહાન માનવીનુ જીવન વીત્યુ હતુ માનવ અસ્તિત્વની આસપાસ જે ગૂઢ અંધકાર પથરાએલો તેમાં પ્રકાશની શોધને એણે પોતાનુ જીવનકર્તવ્ય બનાવ્યુ હતુ નાનપણથી માંડીને ૮૩ વર્ષની ઉંમરે અવસાન થતાં સુધી ગએટેએ એ શોધ ચાલુ રાખેલી આ નજરે જોતા, કાર્લાઇલ તથા ગએટેના બીજા બ્રિટિશ પ્રશંસકોએ તેના ૮૦મા જન્મદિન નિમિત્તે તેને મોકલેલી ભેટ પર અંકિત કરેલા આ શબ્દો યથાર્થ બની રહે છે

Without Haste Without Rest

જિંદગીની લાંબી મજલમાં કડવા મીઠા અનેક ઘૂંટડા ગળતા રહેલા ગએટેએ કાવ્ય, મહાકાવ્ય નાટક, નવલિકા, નવલકથા નિબંધ આદિ અનેક પ્રકાર એ રીતે સાડેક હજારેક કૃતિઓ લખેલી છે પણ એમાં સૌથી વધુ પ્રસિદ્ધ (બે ચાર અઠવાડિયામાં જ પૂરી કરેલી) તે 'તરુણ વેર્ટરની વ્યથા', તથા પચાસ ઉપરાંત વરસે પૂરી કરેલી ફાઉસ્ટ

અઢારમી સદીનો જમાનો એ પશ્ચિમમાં

ગએટે યુવાન વયે

કવિતાનો અસલ રસ પીવાને રખડતો થયો અને અંતે હોમર શેકસપીઅર ગોલ્ડસ્મિથ ને ઓસીઅન ની કાવ્યસૃષ્ટિમાં ખોવાઈ ગયો સ્ટ્રાસબર્ગના ગોથિક દેવળની ગાઢ છાયામાં ને હર્ડરના પ્રજ્ઞાચક્ષુના પ્રકાશમાં આ હૃદયોન્મુખ કવિને કવિતાનો રાજમાર્ગ જડી ગયો

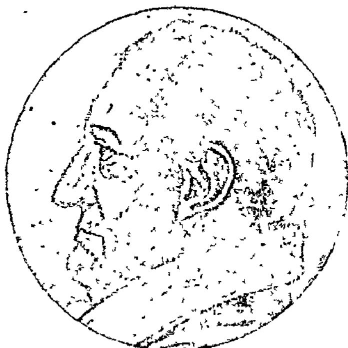
સાથે સાથે સ્ટ્રાસબર્ગમાં એના ચિરંજીવ પ્રેમને પણ એક અનન્ય પાત્ર મળી ગયુ ફ્રેડરાઈક બ્રાયન સ્ટ્રાસબર્ગથી અઢાર માઇલ દૂર આવેલા સેસેનહેઈમના એક પાદરીની આ કન્યા સાથે ગએટેએ અનેક રાતો ઘોડેસવારીમાં ગાળી અને એમાં હૃદયને ગાળીગાળીને જે પ્રણયરસ છલકાવ્યો એ એના ને જગતના એક સુંદર ઊર્મિકાવ્યમાં ઝીલાયો એ કાવ્યમાં જ એણે ગાયુ છે My heart beat high! To horse to horse! અને એ રીતે જ, એકાએક, આ હૈ હૈ કોડભરી કન્યાના મુગ્ધ પ્રેમનો પરાજય કરીને પોતે દુનિયાનો દિગ્વિજય કરવાને ચાલ્યો ગયો! એની પાછળ ફ્રેડરાઈક આજીવન અપરિણીત રહીને ૧૮૧૪માં બાડનમાં મૃત્યુ પામી જે હૃદય ગએટેને વરી ચૂકયુ છે એ હૃદય હું અન્ય કોઇને ચરણે ધરી શકીશ નહિ ' આ શબ્દોમાં એનો અપૂર્વ ભક્તિભાવ એણે વ્યક્ત કર્યો છે 'ફાઉસ્ટ'ના પ્રારંભમાં જેમ ફ્રેડરીકનાં તેમ અંતભાગમાં આ ફ્રેડરાઇકનાં દર્શન થાય છે ગએટેના હવે પછીના જીવનના અનેક પ્રેમપ્રસંગો જાણે કે આ બન્નેના પ્રેમને અને એની વેદનાને વિસરવાના પ્રયત્નરૂપ જ જોવા મળે છે

સ્ટ્રાસબર્ગથી ઓચિંતા જ ફ્રાંકફોર્ટ આવીને અનેક નાટયકૃતિઓની કલ્પનાથી પ્રેરાઇને એણે લખવા માંડયુ પણ સર્વેને એક પછી એક પડતી મેલી અને 'ગોત્ઝ'ની રચના હાથ ધરીને સંપૂર્ણ કરી એ કૃતિએ ગએટેને જર્મની આખામાં રાષ્ટ્રખ્યાતિ અપાવી આ નાટયકૃતિથી જર્મન રંગભૂમિ પર શેકસપીઅર શૈલીના નાટકોને પ્રથમ વાર પ્રવેશ મળ્યો ને જર્મન સાહિત્યના 'સ્ટર્મ ઍન્ડ ડ્રન્ગ' યુગનો પ્રારંભ થયો

પછી વેટ્ઝલારમાં એ વકીલાત ચલાવવા ગયો, પણ પિતાનુ

સ્વપ્ન સિદ્ધ નહિ થવાનું હોય તે નિષ્ફળ વકીલ પુરવાર થઈ પાછો આવ્યો; પરંતુ સાથે જગતની એક અદ્ભુત નવલકથા લઈ આવ્યો. ત્યાં શારલોટ બુફ નામની એક પરિણીત સ્ત્રીના પ્રેમમાં એ પડ્યો હતો, પણ પાછળથી એના લગ્નની જાણ થતાં એની સાથેના સંબંધનો એણે અંત આણ્યો. આ પ્રસંગની સંવેદનાથી પ્રેરાઈને એણે ફ્રાન્કફર્ટ આવીને 'વેર્ટર'ની નવલકથા લખવાનો પ્રારંભ કર્યો; ને એની સાથેસાથે એલીઝાબેથ (લીલી) શોનમાન સાથેના પ્રેમનો પણ પ્રારંભ કર્યો! દરમ્યાન ર્હાઇન-પ્રદેશમાં ખૂબ રખડ્યો ને ચિત્રકળાના નિષ્ફળ માર્ગે પણ ચડ્યો. એવામાં ૧૭૭૩ના નવેમ્બરમાં એક ધારાશાસ્ત્રીએ બેકારી અને નિષ્ફળ પ્રણયજીવનથી કંટાળીને આત્મહત્યા કર્યાના સમાચાર એણે સાંભળ્યા. આ બધા પ્રસંગોની અસર એની રચાતી નવલકથા પર પડી ને 'વેર્ટરની વેદના' નામે ૧૭૭૪માં તે પ્રગટ થઈ

અને—એકલા જર્મનીનાં જ નહિ પણ આખા યુરોપનાં હૃદયો પર જાણે એક ઉલ્કાપાત થયો' એ નવલકથાએ યુરોપભરમાં એક અદ્ભુત જાદુ પાથરી દીધું. રોમિયો પછી પ્રણયની રંગભૂમિ પર એવો જ નટ આ વેર્ટર જન્મ્યો. હેર્ડરે પ્રેરેલા શેક્સપીઅરના વાચનની અસર એમાં સ્પષ્ટ છે. કથાના પૂર્વભાગનો વેર્ટર રોમિયોનો, અને ઉત્તર ભાગનો વેર્ટર હૅમ્લેટનો જ જાણે કે બીજો અવતાર છે. જર્મનીમાં તો એ વેર્ટરની જેમ વસ્ત્રપરિધાન કરવાનો, પ્રેમ કરવાનો ને અંતે નિષ્ફળ થઈને આપઘાત કરવાનો વા વાયો! વેર્ટર એક 'ફૅશન' બની ગયો' દેશદેશની ભાષાઓમાં એનો અનુવાદ થયો અને સૌ ગ્યટેને વેર્ટરના સર્જક રૂપે પિછાનતું થયું. સારા યે યુરોપ પર એણે એવી તો ભુરકી નાખી કે નેપોલિયન જેવો કઠોર પુરુષ પણ આ પાણીપોચાં 'વેર્ટરની

ગ્યટે : વૃદ્ધ વયે

વેદનાઓ' સાતસાત વાર વાંચ્યા વિના ન રહી શક્યો!

વેર્ટરમાં એવો તે શો જાદુ હતો? એનો ઉત્તર ગ્યટેના 'હું જ્યારે અઢાર વર્ષનો હતો ત્યારે મારો સારો યે દેશ અઢારની ઉંમરનો હતો' આ એક વાક્યમાંથી મળી રહે છે. જર્મનીની પ્રકૃતિનું

લેખક • અશોક હર્ષ

ક્રાન્તિનો જમાનો હતો. ફ્રાન્સ અને અમેરિકામાં એ ક્રાન્તિએ રાજકીય પલટો લીધો, પરંતુ બીજા દેશોમાં—ખાસ કરીને જર્મનીમાં એ ક્રાન્તિ કેવળ બૌદ્ધિક ક્ષેત્રમાં જ મર્યાદિત રહી. એ ક્રાન્તિ કલમની હતી, તલવારની નહિ; વિચાર-સ્વાતંત્ર્યની હતી, ક્રિયા-સ્વાતંત્ર્યની નહિ. ને એ ક્રાન્તિનો પુરોધા હતો ગ્યટે.

પ્રશિષ્ટ સાહિત્યના શોખીન અને સખ્ત શિસ્તવાદી ગ્યટેના પિતાની મરજી હતી તેને કાયદાનો પ્રોફેસર બનાવવાની, પરંતુ ગ્યટેને નહોતો કાયદામાં રસ કે નહતો પ્રોફેસરીમાં. પિતાને રાજી રાખવા એ લાઈપત્સિગની યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ્યો, પરંતુ એનો અભ્યાસ તો પુસ્તકોને બદલે ખુદ જીવનનો જ રહ્યો.

કવિતા અને ચિત્રકલા જેમ વિજ્ઞાનનો પણ એ શોખીન હતો. જોકે નાનપણથી એણે વિજ્ઞાનની કશી તાલીમ લીધેલી નહિ, છતાં વનસ્પતિશાસ્ત્ર તેમજ શરીરશાસ્ત્રમાં એણે કેટલીક શોધો કરેલી છે. એક માત્ર યુદ્ધ સિવાય માનવજાતને સ્પર્શતી તમામ વસ્તુઓમાં તેને રસ હતો એમ કહી શકાય.

નેપોલિયને જર્મની પર ચઢાઈ કરી ત્યારે યુદ્ધગીતો ન લખવાને કારણે તે સામો દેશપ્રેમી ન હોવાના વાગ્બાણો એના પર વરસવા લાગેલાં. આવા વાક્પ્રહારો કરનારાઓ અંગે એણે લખેલું: 'એક વાર તેઓ મને મગરૂબ કહે છે, તો બીજી વાર અહંભાવી. કોઈ વાર ઊગતી પ્રતિભાની ઇર્ષા કરનારો, તો કોઈ વાર ઇન્દ્રિયસુખભોગી, અને કદીક ધર્મરહિત. ને હવે તેઓ મને મારા દેશ પ્રત્યેના પ્રેમથી વિરહિત ગણાવે છે. જર્મન લેખક, જર્મન શહીદ, તમને આવો બીજો નહિ મળે.'

વિવેચકોએ ભલે આરામખુરશીમાં બેઠે બેઠે ગ્યટે જર્મનીને પાનો ચડાવે એવાં યુદ્ધગીતો લખી કાઢે એવી અપેક્ષા રાખી હોય, પરંતુ ગ્યટે માટે એ અશક્ય હતું. એણે લખ્યું છે તેમ, 'મેં મારી કવિતામાં કદિ દંભ નથી કર્યો. જે કંઈ હું જાતે જીવ્યો નથી, જે કંઈ મને ખરેખર સ્પર્શ્યું નથી, એ મેં મારા પદ્ય કે ગદ્યમાં કદી ઉચ્ચાર્યું નથી. હું જ્યારે પ્રેમમાં હતો ત્યારે મેં પ્રેમગીતો લખ્યાં, પરંતુ તિરસ્કારમાં પડ્યા વિના હું તિરસ્કારનાં ગીતો કેમ લખી શકું? અને સાચું કહું તો, હું ફ્રેન્ચોને તિરસ્કારતો નહોતો—જો કે એમનાથી મુક્ત થતાં મેં પ્રભુનો પાડ માનેલો.'

ગ્યટેએ પ્રેમનું નિરૂપણ કર્યું છે: શેક્સપીઅર પછી બીજા કોઈએ નથી કર્યું તેવું. એ અનેક વાર અનેક સ્ત્રીઓના પ્રેમમાં પડેલો. આશાનિરાશાનાં અનેક ઝોલાં અનુભવેલાં. એના આ પ્રેમાવેશને એના વિરોધીઓ માનસિક બીમારી ગણાવતા અને એનો ઇલાજ પ્રસંગોપાત્ત સ્ત્રીસમાગમમાં દર્શાવતા. પરંતુ ગ્યટે એવી પશુસામાન્ય ભૂમિકા પર જીવે એવો નહોતો. એનું આત્મદમન બેનમૂન હતું અને એની કવિતાનો નવ પ્રસ્થાન એ આત્મદમનનું જ કદાચ પરિણામ હતું.

જિંદગીના ઝંઝાવાતો એ ઝીલતો ને એ વીતી જાય તે ભૂલી જતો. એણે પોતે જ કહ્યું છે કે, 'હું સાપ જેવો છું. વખત આવ્યે કાંચળી ઉતારી નાખીને નવેસરથી શરૂઆત કરું છું.'

આધ્યાત્મિક શાન્તિની શોધમાંની કોઈ માનવી પરનું એનું મહાકાવ્ય 'ફાઉસ્ટ' તો જગતની એક અમર સાહિત્યકૃતિ છે જ, પરંતુ એની બીજી કૃતિઓ પણ ઓછી રસાસ્વાદ્ય નથી હોઈને લખેલું છે તેમ, 'એના શબ્દો આલિંગન આપે છે, એના વિચારો ચુંબન.'

'ફાઉસ્ટ'માંનો ગ્યટેનો જીવનસંદેશ માત્ર બે જ શબ્દોનો છે: 'માનવ બનો' આજની આપણી મોટી જરૂરિયાત પણ એ જ નથી?

ગ્યએટેએ આલેખેલું ગિનટઝર્નાકના એક દૃશ્યનું ચિત્ર

આત્મા શું શું અનુભવી રહ્યો હશે એની તો ન ઈંગારની ધૂંધળી શેરીઓમાં વસતી શાર્લોટને કલ્પના યે ક્યાંથી હોય? ફ્લૉરેન્સ વેનીસ નેપલ્સ રોમ એમ ઠેરઠેર પ્રાચીન સંસ્કૃતિના પુરસ્કર્તા વિન્કલમાનની ભાવનાઓથી સભર એવું હૃદય લઈને ભમતા ગ્યએટેના પ્રફુલ્લ મનની પરિતૃપ્તિના જ આ ઉદ્ગાર છે 'અહીં સૂર્ય ઉ માણ્યો છે, અને ફરી એક વાર ઈશ્વરના અસ્તિત્વની શ્રદ્ધા અહીં દૃઢ થાય છે' ઇટાલીના આ પ્રસન્નોજ્જ્વલ પ્રકાશમાં એવું તો કોઈ અદ્ભુત રસાયન રહેલું હતું કે જેથી ધરતી ને આભ બધું ય એક સમરસ થઈ ગયું અહીં જ ગ્યએટે જીવનને પૃથ્વી પરથી વિદાય થતી અને અંતે ઓગળી જતી જોઈ હશે અહીં રંગદર્શી કવિની કળા હવે પછી દર્શનરંગી થવાની આગાહી આપી રહે છે ઇટાલીના આકાશનું અજવાળું અને મીલાનની કાળી કીકીઓવાળી ફૉસ્ટીનાના પ્રણયની સ્મૃતિ હૃદયમાં સંઘરીને એ બધુંને અંતે વાઇમાર પાછો આવ્યો

હવે વાઇમાર એને નિષ્પ્રાણ, ઉષ્માહીન ને ધૂંધળું લાગ્યું અને પોતે ખોવાએલા જેવો લાગ્યો શાર્લોટ તો એનો આ નવો અવતાર જોઈને આભી જ બની ગઈ લાવા ફુત્કારતો એની લાગણીનો જ્વાળામુખી ઠરીને હિમાલયમાં પલટાઈ ગએલો એને લાગ્યો ને ત્યાં તો આખા યે વાઇમાર પર જાણે કે વીજળી પડી! એ વીજળી ગ્યએટે અને ક્રિશ્ચીઆની વુલ્પીઅસના મિલનમાંથી પ્રગટી

ઇટાલીથી આવ્યે એકાદ મહિનો થયો હતો અને એના જીવનમાં કે કાવ્યમાં કોઈને રસ રહ્યો ન હતો ત્યારે ઉદાસ મને એ એક જાહેર બગીચામાં બેઠો હતો ત્યાં, વાઇમારના એક સમયના આ પ્રજાપાલક પાસે એક ગભરુ બાળા રક્ષણાર્થે આવી લોક જેને ડાઓનીસના લાડીલા નામે સંબોધતા તે જ આ ક્રિશ્ચીઆની એના પરના પ્રથમ દૃષ્ટિપાતે જ ગ્યએટેને મિલાનની ફૉસ્ટીનાની યાદ આવી ગઈ એની આંખોમાં એણે ઇટાલીનું પ્રકાશ પાથરતું આકાશ જોયું શેલીના શબ્દોમાં ગ્યએટે એની આંખોને 'Twin mirrors of Italian heaven' કહી શક્યો હોત! એકાએક વીસ વર્ષની આ માલણકન્યા સાથે પોતાના ઘરમાં જ એણે સહજીવન શરૂ કર્યું એની સાથે જ શાર્લોટની ચૌદ વર્ષની મૈત્રી વિરામ પામી ને વાઇમારની પ્રજાનો રોષ ઉદય પામ્યો ગમે તે ભોગે પણ એ ઇટાલીને ભૂલવા માગતો નહોતો —ત્યાં લગી કે ઇટલીના રંગસૌંદર્યની સ્મૃતિ જીવતી રાખવા એ રસાયણશાસ્ત્રની મીમાંસા કરતો થયો જેમ પૂર્વકાળની રંગદર્શી કળા ગટ્ઝ ને વેર્ટરમાં પરિણત થઈ તેમ આ મધ્યકાળની દર્શનરંગી કળા ઇફીજીની ઑફ ટૉરીસ, એગમોન્ટ' અને 'તોર્કાતો તાસ્સો'માં પરિણત થઈ ૧૭૯૦માં ફાઉસ્ટ-આયન ફ્રાગમેન્ટ' (ફાઉસ્ટ-એક ખંડક) પ્રગટ થયું ૧૭૯૨માં ડ્યૂકના આદેશથી યુદ્ધમાં સૈનિકપદ સ્વીકાર્યું અને તત્કાલ કાવ્યને વિસાર્યું

આમ હેર શાર્લોટ અને ડ્યૂક સૌની હૂંફ ખોઈ બેઠેલા અને ક્રિશ્ચીઆનીના સાથેના સહજીવનથી સમાજનો રોષ વહોરી બેઠેલા ગ્યએટેના જીવનમાં ફરી એક પરિવર્તનકારી બનાવ બન્યો ૧૭૯૪માં *Die Horen* (ડી હૉરેન) પત્ર માટે લખવાનું એના તંત્રી શિલરનું એને આમંત્રણ મળ્યું એના નીરસ પ્રાણમાં જાણે નવી ચેતનાનો સંચાર થયો જર્મનીના એ ખ્યાતનામ કવિ શિલર સાથેની ગ્યએટેની આ મૈત્રી સાહિત્યસૃષ્ટિની અતિવિરલ મૈત્રી બની ગઈ શરૂમાં [illegible]શીલ મનની સ્પર્ધાઓથી જન્મેલી આ મૈત્રી અંતે તો એટલી ઉત્કટ બની ગઈ કે બેમાંથી એક મિત્ર માંદો હોય તો સાથીને દુઃખ ન થાય એ હેતુથી તેના ખબર જ ન આપવાની નાજુકાઈ સુધી તે પહોંચી જો કે બન્નેના ચિત્તતંત્રમાં બહુ ફરક હતો ગ્યએટે સ્વાનુભવથી સમાજની નાડ પારખી ગયો હતો એથી એ પ્રજાકારણમાં નિરુત્સાહી ને ઉદાસ બની ગયો હતો જ્યારે શિલર તો Ode to Joy' લખીને બેઠો હતો! ગ્યએટેને યુદ્ધશાસ્ત્રથી યે વધુ રસ રસાયણશાસ્ત્રમાં હતો પોતે ફાઉસ્ટ અને લ્યૂથરને માર્ગે છે એમ એ માનતો પ્રજાના કૃત્રિમ ઉન્માદમાં એને ઉત્સાહ ન હતો જ્યારે શિલર પ્રજાકારણ પ્રત્યે અતિ ઉત્સાહી યુવાનોમાં અતિપ્રિય ને આદર્શવાદી હતો વાસ્તવ સાથે શિલરની આ સમાધાનશક્તિ ને ગ્યએટેની સંઘર્ષશક્તિ પ્રથમમિલનમાં જ એ બન્ને મિત્રો પરસ્પર પામી ગયા છતાં એ વિરોધી તટોની વચમાં સ્નેહસરિતા તો વહેતી જ ચાલી વાઇમારના નાટકઘરમાં શિલરની કરુણ રસ વહાવતી અમર નાટ્યકૃતિઓ ને ગ્યએટેની વિપુલ ગાથાસાગરની ઊર્મિઓ જેવી કવિતા દિનપ્રતિદિન ઊભરાતી ચાલી શિલરની પ્રેરણાથી ગ્યએટેની કૃતકૃત્યતાએ ઓગણપચાસની વયે કાઢેલો આ ઉદ્ગાર છે 'તેં મને બીજી જુવાની આપી અને મરતામાં મૃતપ્રાય થએલા કવિને તેં સજીવન કર્યો'

પણ વચમાં મનોમન પોતાનું એક નિરાળું જગત સર્જી રહેતા આ બન્ને કવિમિત્રોને જગને પડકારો દીધાની એક દુઃખદ ઘટના બની ગઈ ડી હૉરેનની પડતીના દિવસમાં એને જીવાડવાને ગ્યએટેએ એ પત્રમાં મિલાનની ફૉસ્ટીનાની ઉન્માદક સ્મૃતિમાંથી પ્રાચીન છંદશૈલીમાં રચેલી Roman Elegies (જે પરથી ગ્યએટે The Pagan ને નામે ઓળખાયો તે) પ્રસિદ્ધ કરી એમાં એણે પાશવની જેમ પ્રેમને પુરસ્કારતું જયગાન કરી સમાજનું સગર્વ અપમાન કર્યું પરિણામે પ્રજાએ ગ્યએટેની 'સાહિત્યકૃતિઓ'ની નકલો સળગાવી દીધી અને ડી હૉરેનનો અંત વહેલો આવ્યો આથી શિલર ને ગ્યએટેનો પુણ્યપ્રકોપ પણ સળગી ઊઠ્યો બન્નેએ મળીને Xenien (ઝેનિયેન)નું સહલેખન કર્યું અને તેના મુક્તકોમાં સમાજની ક્રૂરમાં ક્રૂર હાંસી કરી ૧૭૯૭માં ગ્યએટેએ કટાક્ષમય હાસ્યરેલાવતું બાયરનના 'ડૉન જુઆન' જેવું 'હેરમાન ઉન્ડ ડોરોથીઆ' નામનું સર્વાંગસુંદર સળંગ કાવ્ય પ્રગટ કર્યું શિલરે એને જર્મનીનું ગાથાકાવ્ય કહ્યું આ જ પુણ્યપ્રકોપથી પ્રેરાઈને આ બન્ને કવિબંધુઓએ અનેક બૅલેડ' રચ્યાં એમાં શિલર વધુ સફળ થયો

પણ દસ વર્ષના આ મૈત્રીમાળમાં એમનો (અનુ૦ પૃ ૨૮૦મે)

અંધારી રાતે

તેનાથી એ નાનકડી છોકરી પર થતો જુલમ ન જોવાયો
પોતે વચ્ચે જઈને છોકરીની આડે ઊભો રહ્યો

વદ તેરસની અંધારી રાત મેઘલી બનીને જામી હતી.

કુદરતે આજે પોતાનું એક નવું જ સ્વરૂપ બતાવી આપ્યું હતું. બપોરે તાપ ખૂબ જ હતો. પણ સાંજ પડતાં તો બધું અણધાર્યું જ બની ગયું. સાંજના સાતેકને શુમારે આકાશમાં વાદળ ચડી આવ્યાં ને જોરમાં વરસાદ તૂટી પડ્યો. આકાશમાં મોટા કડાકા સાથે વીજળી ચમકવા લાગી. આખો દિવસ ગરમી સહન કરી ત્રાસી ગએલા લોકોએ નિરાંતનો શ્વાસ લીધો. દિવસોથી અતૃપ્ત રહેલી ધરતી પાણી ચૂસવા લાગી ને તેમાંથી મીઠી ફોરમ છૂટવા લાગી.

પણ સાંજનો શરૂ થએલો વરસાદ રાત પડવા છતાં પણ અટક્યો નહિ. ખાડા-ખાબોચિયા ભરાવા લાગ્યાં. તે પછી નીચાણવાળા રસ્તાઓનો વારો આવ્યો. પછી તો નાળાં ઉભરાવા લાગ્યાં. લોકોના મનમાં ચિંતા પેસવા માંડી પણ વરસાદનું તાંડવ તો ચાલુ જ રહ્યું.

એવી એ કાજળઘેરી રાતે ગોધરાથી તેર માઇલ દૂર આવેલા સંતપુર ને પાંચ માઈલ દૂર આવેલા ચંચેલાવ નામના બે સ્ટેશનો વચ્ચે આવી રહેલી એક રેલ્વે-કૅબિન અંધાર-પિછોડો ઓઢીને ઊભી હતી. ચારે બાજુ મેશના લીંપણ જેવો એવો તો ગાઢ અંધકાર હતો કે પાસે ચાલતા માણસનું મો પણ ન દેખી શકાય. માત્ર એ કૅબિનમાં બળતો દીવો ધરતીના આખા પટ પર પ્રકાશનું એક માત્ર બિંદુ હતો. તે ય મૂશળધાર પડતા વરસાદને લીધે ઝાંખોઝાંખો લાગતો. વાદળથી ઘેરાએલા આકાશમા કોઇકોઇ વાર વીજળી ચમકી જતી ને ક્ષણભરને માટે પૂર્વ બાજુના ક્ષિતિજ પરથી નીકળી, આખા પટને બે ભાગમા વહેંચી નાખી, પશ્ચિમના ક્ષિતિજ સાથે મળી જતા રેલવેના બે પાટા ને એની પાસે આવી રહેલી રેલવે કૅબિન દેખાતી. વીજળીનો પ્રકાશ ઓલવાઈ જતો ને ગાઢ અંધકારમાં કૅબિનમાં બળતો દીવો વળી પાછો બીન-હરીફ બની રહેતો. ફરી પાછી વીજળી થતી અને કૅબિનથી થોડે દૂર પૂર્વ બાજુએ બે મેઈન લાઈનમાંથી એક લૂપ લાઇન (બાજુનો પાટો) નીકળતી દેખાતી. થોડેક દૂર જઇને એ લાઇન અટકી જતી હતી, ને ત્યાં 'ડેડ એન્ડ' આવેલો હતો. બસ, આટલામાં જ બધો દેખાવ સમાપ્ત થઈ જતો.

એ અટૂલી કૅબિનમાં એક કૅબિનમેન રહેતો. એને ખાસ કશું કામ કરવાનું નહોતું. સામાન્યરીતે તો એની ખાસ કશી જરૂર પડતી પણ નહિ, કારણ, ટ્રેનો સીધી આવતી અને વગઅટકી સીધી દોડી જતી. રાત્રે બે વાગ્યે દિલ્હી તરફથી આવતો ફ્રન્ટિયર ને ત્રણ વાગ્યે મુંબઇ તરફથી આવતો ફ્રન્ટિયર એ બે ખાસ ગાડીઓ હતી. બાકીની ગાડીઓમાં દિલ્હી-એક્સપ્રેસ અને બે પૅસેન્જર ગાડીઓ હતી. ઉપરાંત દિવસની ત્રણ ચાર ગુડ્ઝ-ટ્રેનો જતી. કોઈકોઇ વાર રાજા-મહારાજાઓની સ્પેશ્યલ કે, ડી. ટી. એસ. (ડિસ્ટ્રીક્ટ ટ્રાફિક સુપરિટેન્ડેન્ટ) જેવા કોઈક ઉચ્ચ અધિકારીની રેલવે-બસ (રેલવેના પાટા પર દોડતી પણ મોટરના એન્જિનવાળી ગાડી) પસાર થતી. એવે વખતે આ કૅબિનમૅનની જરૂર પડતી. વચ્ચે અટવાઈ પડેલી ગુડ્ઝ-ટ્રેનને લૂપ લાઇન પર ખસેડી લેવાની અને સ્પેશ્યલ કે બસ પસાર થયે પાછી મેઇન લાઈન પર વાળી લેવાની. આ સિવાય કૅબિનમૅનને પસાર થતી ટ્રેનો આગળ દિવસે લીલો વાવટો અને રાત્રે લીલું ફાનસ ધરી રાખવા ઉપરાંત કશી ડ્યૂટી નહોતી.

કૅબિનમા બેઠેલો રામલાલ શૂન્ય નજરે બહાર જામી પડેલા અંધકાર તરફ તાકી રહ્યો હતો. વરસાદ અચાનક પડ્યો હતો, ને વળી સારા પ્રમાણમાં પડ્યો હતો; પણ આ ભાગની માટી એટલી બધી પોચી નહોતી કે લાઇન ધોવાઈ જાય. એટલે ચિંતા કરવાનું કશું જ કારણ નહોતું. વળી રાત્રે ડી. ટી. એસ. પીપળોદથી નીકળી ગોધરા જવાનો સંભવ હોવાથી મોડી સાંજે જ, એક પાયલોટ ટ્રૉલી રસ્તો 'ચેક' કરી ગઈ હતી. પણ રામલાલ કંઇક જુદા જ વિચારમાં હતો.

તે વિચારતો હતો. હજી બપોર સુધી તો તડકો હતો ને જોતજોતામાં તો વાદળોએ ચડી આવીને બધે પાણી પાણી કરી મૂક્યું. કેટલું જલદી બધું બદલાઈ ગયું ?

'કેટલું જલદી બધુ બદલાઇ ગયુ ?' તે વિચારતો હતો; ને તેનું મન પાંચ વર્ષનો ગાળો વટાવી ગોધરાના પેલા નાનકડા ઘરમાં જઈ પહોંચતું હતું. તે વખતના એમેચ્યોર નિશાળમાં ચોથી ચોપડી ભણતા અને વર્ગમાં પહેલો નંબર લાવી હોશિયાર ગણાતા રામલાલને જોઈ કોઈ એમ ન ધારે કે પાંચ વર્ષ પછી એ આ રેલવેની ઉજ્જડ કૅબિનમાં આવી પડશે. તેનું ભવિષ્ય ઊજળું હતું એમ લોકો કહેતા અને રામ-

લાલ પોતે પણ એમ માનતો. શા માટે ન માને? માધવજી પટેલ જેવા અમીરમ બાપ જ્યાં સુધી જીવતા જાગતા બેઠા હોય ત્યાં સુધી તેમનો એમનો એક દીકરો શા માટે સ્વપ્નાં ન સેવે? તેનું ભણવાનું ભવિષ્ય ઉજળું હતું. તેના બાપ પૈસાદાર ગણાતા હતા; ઉપરાંત... ઉપરાંત... રામલાલની આંખો સામે તેના મનમાં જીવની પેઠે જડાઈ ગએલો એક પ્રસંગ તરવરી રહ્યો.

ત્યારે પોતાની ઉમર બહુ મોટી નહોતી. હજી તો ગુજરાતી નિશાળમાં જ ભણતો હતો. એક દિવસ ચારપાંચ ગોઠિયાઓ સાથે રખડવા નીકળી પડ્યો હતો. રસ્તામાં એક જાંબુડો જોયો. તેના ઉપર ખારસા લીંબુ જેવડાં કાળાંકાળાં જાંબુ હીલોળા લઈ રહ્યાં હતાં. વળી તે ખાસ ઊંચે પણ નહોતાં. પથરા મારીને સહેલાઈથી પાડી શકાય. કોઈનું પણ મન લોભાઈ જાય એવી વાત હતી. અને બધા પાછા રખડવા નીકળેલા. જે થાય તે ખરી. પકડાઈ જશું તો બે ધોલ ખાઈ લેશું, એવો વિચાર કરી બધા વાડ કુદાવીને અંદર ગયા.

હજી તો પથરા મારવાની શરૂઆત જ કરી હતી ને દસ બાર જાંબુ જ આરોગ્યા હતા ત્યાં તો [illegible] એક નાનકડી છોકરી દોડતી આવી. દસેક વર્ષની એની ઉમર હશે. ચોળી ચણિયો પહેરેલાં. *હજી ઓઢણી પહેરવા જેટલી ઉમર નહોતી. તેણે આવીને મારકણા* રૂઆબથી બધાને ધમકાવવા માંડ્યા.

છોકરાઓ પહેલાં તો આ નાનકડી છોકરીની હિંમતથી સ્તબ્ધ થઈ ગયા. પણ પછી ખિજાઈ ગયા. તેમણે છોકરીને મારવા માંડી. છોકરીએ શ્વાસાશ્વાસ કરી મૂકી. આ નમણી ને નાનકડી છોકરી ઉપર થતો જુલમ પોતાથી ન જોવાયો. પોતે વચ્ચે જઈને છોકરીની આગળ ઊભો રહ્યો.

'ખસી જા રામુ,' એક ભાઇબંધે કહ્યું.

'નહિ ખસું,' પોતે બોલ્યા.

'તે તારી કોક સગલી થતી હશે નહિ?' ભાઇબંધે ટાણો માર્યો. 'ખસે છે કે નહિ? નહિ તો તને પણ સ્વાદ ચખાડવો પડશે.'

'મોટુ સબાળ!' પોતે પોતાની પાછળ ભરાની છોકરીના હાથને સહેજ દબાવી તેને હિંમત આપતાં કહ્યું, 'મારી સગી નહિ હોય તેથી શું? આનો શો વાંક છે? હું તો આ ઊભો, થાય તે કરી લે.'

'એમ? તો લેતો જા.' કહીને તેના ભાઇબંધોએ તેના પર હુમલો કર્યો. છોકરીએ વળી શ્વાસાશ્વાસ કરી મૂકી. થોડી વાર ધમસાણ ચાલ્યું. એટલામાં છોકરીનો બાપ ચડી આવ્યો. બીજા બધા છોકરા વાડ ઠેકીને ભાગી ગયા. પોતે લડતાં લડતાં એટલો બધો થાકી ગયો હતો કે દોડી શકાય એમ નહોતું. જ્યાં હતો ત્યાં ને ત્યાં ઊભો જ રહ્યો.

'હરામખોર! જાંબુ ચોરવા આવ્યો છે? ક્યાં ગયા બીજા બધા?' છોકરીના બાપે તેને મારવા લીધો. પણ છોકરીએ તેને અટકાવ્યા. 'બાપા, એને ન મારતા. એ તો મારી તરફથી લડતો તો.' કહી પોતાના અને રામલાલના શરીર પર પડેલા ઉઝરડા બતાવ્યા.

'એમ! શાબાશ,' છોકરીના બાપે કહ્યું. અને થોડી વાર તેની સામે તાકી રહ્યા પછી પૂછ્યું, 'અલ્યા, કોનો છોકરો છે?'

'માધવજી પટેલનો,' પોતે કહ્યું.

અને વીજળી પડી હોય તેમ છોકરી અને તેનો બાપ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. છોકરી તરત બે હાથમાં મોં છુપાવી દોડી ગઈ. પછી એના બાપે કહ્યું, 'ઓહો, ચાલો ચાલો ઘરમાં આવશો?'

'કેમ?'

'કાંઈ નહિ, ચાલો તો ખરા. ને જરા ચા બા પીને જજો. માધવજી પટેલને અને મારે સારી દોસ્તી છે.' કહી પોતાને ઘરમાં લઈ જઈ ચાનાસ્તો કરાવીને થોડાંક પાકાં જાંબુ બંધાવીને ઘેર મોકલ્યો.

ઘેર આવીને ભાઈબંધોને પોતે આ વાત કરી તો બધા હસી પડ્યા. કલાક અગાઉ પોતે જેની સામે થયો હતો તેણે પોતાનો વાંસો થાબડ્યો અને કહ્યું, 'શાબાશ, ખરો વરરાજો!'

'એટલે?' પોતાને કશી સમજ પડી નહિ.

'એટલે શું?' પેલાએ હસવાહસતાં કહ્યું, 'તું તારે ભવિષ્યને સાસરે ચા પી આવ્યો. પેલી છોકરી તે તારી...'

વધારે સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર નહોતી. પોતે શરમાઈને દોડી ગયો.

આ પ્રસંગ યાદ આવતાં રામલાલનો ચહેરો અત્યારે આટલે વર્ષે પણ હસી ઊઠ્યો. તેને યાદ આવ્યું. પછી કેટલાં વરસ સુધી અવારનવાર તેને સાસરેથી જાંબુની ટોપલીઓ આવ્યા કરતી. જાંબુ મીઠાં લાગતાં, પણ તે દિવસની યાદ તો એથી પણ મીઠી લાગતી. કેટલી સુંદર હતી પોતાની વહુ? નામ પણ કેટલું સુંદર હતું! ગૌરી.

ટ્રિંગ ટ્રિંગ... કૅબિનમાંના ટેલીફોનની ઘંટડી વાગી અને રામલાલ પોતાની વિચારતંદ્રામાંથી ઝબકી ઊઠ્યો.

ટ્રિંગ ટ્રિંગ... ટ્રિંગ ટ્રિંગ... ફરીથી ઘંટડી વાગી. તેણે રીસીવર ઉપાડ્યું. સતરોડના સ્ટેશન માસ્તરનો ફોન હતો.

'હેલાવ... હેલાવ... વૉટ? હેર મેલ લેફ્ટ? ફ્રન્ટિયર લેફ્ટ? .. ઑલ રાઈટ, ઑલ રાઈટ. યસ, ઑલ ક્લીઅર. ઑલ ઓ. કે.' તેણે રીસીવર મૂકી દીધું.

ફ્રન્ટિયર મેલ સતરોડથી નીકળી ચૂક્યો હતો. હવે પાંચેક મિનિટમાં જ આવી પહોંચવો જોઈએ. ફ્રન્ટિયર મેલ તે વિચારી રહ્યો.

એમ તો રોજ અહીંથી ફ્રન્ટિયર મેલ પસાર થતો હતો પણ આજે... આજે એમાં ગૌરીના વરની જાન પસાર થવાની હતી.

ગૌરીનો વર! તેનું મગજ કામ નહોતું કરતું. માધવજી પટેલ અચાનક મૃત્યુ પામ્યા ત્યારે જ બધાને ખબર પડી કે એમનો બધો નામનો જ હતો. રામલાલ માટે એ એક પૈસો નહોતા મૂકી ગયા. ઉલટાનું સારી પેઠે દેવું કરતા ગયા હતા. રામલાલને શાળા છોડી દેવી પડી અને નાની ઉંમરે આવી નીરસ નોકરી લઈ લેવી પડી. પણ એનું તેને એટલું બધું દુઃખ નહોતું. એને ખરું તો સાલતું હતું ગૌરીના બાપે પોતાનું કરેલું અપમાન.

ગૌરીનો બાપ કંજૂસ હતો. ચાર ઘર અને પૈસો જોઈને એણે પોતાની છોકરીની સગાઈ રામલાલ સાથે કરી હતી. પણ માધવજી પટેલ મૃત્યુ પામ્યા અને કંઈ પૈસો ન મૂકી ગયા એટલે એણે સગાઈ તોડવાના પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા. પોતાની ન્યાતમાં ખાસ કારણ વિના સગાઈ તોડવાનો રિવાજ નહોતો, પણ લાગવગ અને પૈસા આગળ એનું શું ચાલે? એના અને બીજા થોડાક ન્યાતીલાઓના [illegible] વિરોધ છતાં સગાઈ તૂટી. એક વાર સગાઈ તૂટ્યા પછી ગૌરીના બાપે ઢીલ ન કરી. તેણે તરત એક બહારગામનો પણ પૈસાદાર મુરતિયો શોધી કાઢ્યો ને પંદર દિવસમાં જ લગ્ન લીધાં. હજી કાલે જ તેના એક દોસ્તનો કાગળ આવ્યો હતો કે ગૌરીનાં લગ્ન બે દિવસ [illegible] થયાં હતાં અને જાન આજે ફ્રન્ટિયર મેલમાં ગોધરા જવાની હતી.

ફ્રન્ટિયર મેલ અને ગૌરીનો વર... રામલાલ ક્યાંય સુધી એના એ જ વિચારો કરતો બેસી રહ્યો. જો માધવજી પટેલ મૃત્યુ ન પામ્યા હોત તો આજે ગૌરી તેની પત્ની હોત. ગૌરી! કેટલી સુંદર અને મીઠી તેની ગૌરી હતી? પણ હવે તેનો તેના પર શો હક રહ્યો? આવતી કાલે તો એ બીજાની પત્ની બની જશે. કોણ જાણે એનો વર કેવો હશે? હતો પણ કો'ક બહારગામનો એટલે શી ખબર કેવા સ્વભાવનો અને કેવી ચાલચલગતનો હશે. ગૌરીને પરણીને પછી એને દુઃખ

તો નહિ રે? એવું થશે તો પોતાની ગૌરી

રામલાલને પોતાના મન પર ચીડ ચડી એક વસ્તુ બની ગયા પછી એને સંભાર્યા કરવાથી શો ફાયદો? ગૌરી હવે પોતાની મટી ગઈ હતી છતાં શા માટે તેને સંભાર્યા કરવી? નકામી પારકી પંચાત! તેણે પોતાના મન સાથે દલીલ કરી

પણ ના, તેને લાગ્યું એ પારકી પંચાત નહોતી, પોતાની પંચાત હતી ગૌરી સાથે તેની સગાઈ બાર વર્ષ સુધી ટકી હતી બાર બાર વર્ષો સુધી જેને પત્ની રૂપ માની તેના પર શું તેનો જરાપણ હક્ક નહોતો? બાર બાર વર્ષો સુધી જેને પોતાની માની તેને ગમે તેવો અજાણ્યો માણસ ઉપાડી જાય એ કેમ સહન થાય? તેને ગૌરીના બાપ પર ચીડ ચડી, ગૌરીને પરણવા આવનાર મુરતિયા પર ચીડ ચડી તેને જગત આખા પર ચીડ ચડી જાન લઈને આવતા ફ્રન્ટિયર મેલ પર પણ ચીડ ચડી તેનું રોમરોમ ગરમીથી ધખી રહ્યું અને કોઈપણ ઉપાયે લગ્ન અટકાવી વેર લેવાને તલસી રહ્યું

આકાશમાં ભયંકર ગડગડાટ થયો હમણાં જરા શાંત પડેલો વરસાદ ફરી પાછો જોરમાં શરૂ થયો એક વીજળી ચમકી અને ગગનને ચીરતી ધરતીમાં સમાઈ ગઈ બારી પાસે બેઠેલા રામલાલની સામે આવી રહેલો પાટા બદલવાનો લોખંડનો હાથો વીજળીના પ્રકાશમાં ઝબકી ઊઠ્યો

સાથોસાથ રામલાલના મગજમાં વિચાર ઝબકી ઊઠ્યા જાનને ગોધરા પહોંચવા જ ન દઉં તો?

તેની સામે જ લોખંડનો હાથો આવી રહ્યો હતો પૂરું એક હાથનું પણ અંતર નહોતું એને જરાક જોર કરીને પોતાની પાસે ખેંચી લે તો પૂર્વ બાજુથી આવતો ફ્રન્ટિયર સીધો જવાને બદલે લૂપ લાઇન પર ચાલ્યો જાય ફ્રન્ટિયરનો વેગ આવી જગ્યાએ સાઠ માઈલથી ઓછો તો ન જ હોય ડ્રાઇવર ટ્રેનને રોકી શકે એ તો અસંભવિત જ હતું પછી તો સામે ડેડ એન્ડ હતો જાન શી રીતે ગોધરા પહોંચવાની હતી? ગોધરા પહોંચતાં પહેલાં તો ઈશ્વરના દરબારમાં

પૂર્વ બાજુનાં ક્ષિતિજ પર એક દીવો દેખાયો ફ્રન્ટિયર મેલ

રામલાલે પોતાના કપાળ ઉપર હાથ મૂક્યો તપાવેલી ભઠ્ઠીની જેમ એ ધીકી રહ્યું હતું આવા વિચારો શાથી આવતા હશે? પણ શા માટે ન આવે? જગતે તેના પર વેર લીધું તો પોતે શા માટે જગત પર ન લે? તેણે ઊઠીને લોખંડના હાથા પર પોતાનો હાથ મૂક્યો

પૂર્વ બાજુએ દેખાએલો દીવો નજીક ને નજીક આવી રહ્યો હતો રામલાલનો હાથ અચકાઈ રહ્યો હતો દીવો મોટો ને મોટો થતો જતો હતો પણ જરાક ફિક્કો અને ધીમો હતો રામલાલ વિચારી રહ્યો હતો એમાં ગૌરીનો વર હશે એના સગા હશે, લગ્નના ઉમંગમાં બધા મસ્ત હશે હવે તો એ દીવાની પાસે એક નાનકડો બીજો દીવો પણ આગળથી તેમ લાગી રહ્યો હતો ક્રોધથી સળગી ઊઠેલા મનને શું એકના બે દીવા દેખાતા હતા? રામલાલનું મન વેર વેરનો પોકાર પાડી રહ્યું આખરે એ દીવો જ્યાંથી લૂપ લાઇન છૂટી પડતી હતી ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો રામલાલે દાંત પીસી લોહી કાઢ્યું પોતાનામાં હતું તેટલું જોર કરી તેણે હાથાને પોતાના તરફ ખેંચ્યો દીવો લૂપ લાઇન પર વળી ગયો! રામલાલ પરસેવો લૂછતો પાસે પડેલી ખુરશી પર બેસી પડ્યા

આકાશમાં એક વીજળીનો ચમકારો થયો અને એક બીજો પણ ગડગડાટ તેના હૈયા સોંસરો નીકળી ગયો તેને હવે જ પોતે શું કર્યું હતું તેનો ખ્યાલ આવ્યો ફ્રન્ટિયર લૂપ લાઇન પર વળી ગયો હતો તેને થયું, હમણાં ધડાકો થશે અને આખી ટ્રેનના ભૂક્કા બોલી જશે, પોતાનું તો જે થવાનું હશે તે થશે! પણ ફ્રન્ટિયરમાં ગોધરા જઈ રહેલી લોકી જાનમાંથી તો એકે માણસ જીવતો નહિ રહે તેના મગજને જરા શાંતિ વળી પણ તરત તેને ખ્યાલ આવ્યો જાન તો મરશે પણ સાથે બીજા કેટલા માણસો મરી જશે? કેટલાય માણસો ઊંઘમાં પડ્યા હશે અને પોતાની માતા, પત્ની બહેન કે પુત્રને મળવાનાં સ્વપ્નો સેવી રહ્યા હશે એક ક્ષણમાં તે બધાની લાશ થઈને પડશે અને હજારો માતા, ભગિનીઓ, પત્નીઓ અને પુત્રપુત્રીઓના રૂદનથી દુનિયા આખી કાંપી ઊઠશે રામલાલનો આત્મા ખૂન, ખૂન પોકારી ઊઠ્યો સાચે જ તે ખૂની હતો—એથીય વધારે હતો એક માનવીને ગોધરા જતો રોકવા એણે હજારોને રડાવ્યા હતા અને એય શા કામનું? એક મુરતિયો મૃત્યુ પામે તોય ગૌરીનો બાપ ગૌરીને એની સાથે થોડો જ પરણાવવાનો હતો? એ તો બીજા કોઈ પૈસાદારને શોધી કાઢશે તો પછી આટલા બધા માનવીનો સંહાર શા કામનો? રામલાલને લાગ્યું પોતે માનવી મટીને દૈત્ય બની ગયો છે—કશા પણ કારણ વિના હજારોને સંહારનાર દૈત્ય... તેને પોતાની જાત પર તિરસ્કાર આવ્યો 'ખૂન ખૂન' તેનો આત્મા પોકારી રહ્યા 'નીચ! હીચકારા રાક્ષસ' તેનું મન પોકારી રહ્યું

એટલામાં એક ટ્રેનની વ્હીસલથી આખું વાતાવરણ કંપી ઊઠ્યું રામલાલ ઝડપથી ઊઠ્યા તેણે જોયું તો એક બીજો દીવો મેઈન લાઈન પરથી આ તરફ આવી રહ્યો હતો એક પગાવનની ગુડ્સ? અટકી બધી વહેલી? તેને વિચાર આવ્યો પણ બીજું કશું વિચારવાનો સમય નહોતો દીવો લૂપ લાઇન આગળના જોડાણની છેક પાસે આવી લાગ્યો હતો તેણે હાથો પકડી દૂર ધકેલી દીધો મેઈન લાઈન ફરીથી થઈ ગઈ દીવો મોટો ને મોટો બનતો ગયો ટ્રેનનો ખડખડાટ પણ વધારે ને વધારે મોટો બનતો ગયો ફ્રન્ટિયરના અકસ્માતનો અવાજ હજી કેમ ન સંભળાયો એવો વિચાર રામલાલના મગજમાં ઝબકી ગયો પણ તે પૂરો થાય તે પહેલાં તો ટ્રેનના દીવાથી તેની આંખ અંજાઈ ગઈ આંખ રહેજ ટેવાતાં તેણે જોયું કે ટ્રેન ગુડ્સ નહોતી પણ પૅસેન્જર હતી એની આગળ રૉયલ મેઈલનો લાલ ડબ્બો દેખાયો, ઍર કન્ડીશન્ડનું સફેદ સલૂન દેખાયું તેની આંખ છેલ્લા ડબ્બાની ઉપર ચોડેલા પાટિયા પર ફરી રહી FRONTIER MAIL.

ટ્રેન થોડી જ વારમાં પસાર થઈ ગઈ તેનો પ્રકાશ દૂર ને દૂર થતો ગયો તેનો ગગડાટ ઓછો થતો થતો પશ્ચિમના ક્ષિતિજ પર શમી ગયો ફરી પાછી નીરવ શાંતિ પથરાઈ રહી રામલાલને આ બધું શું બની ગયું તેની સમજ ન પડી

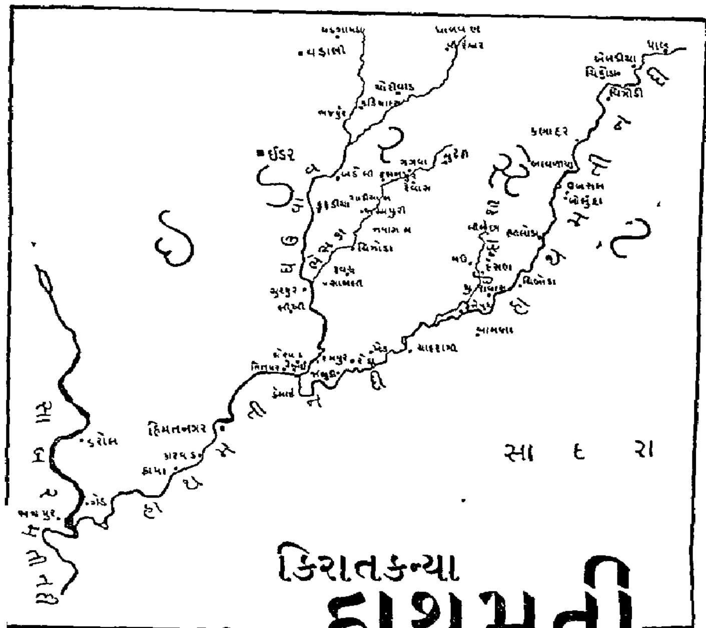
એટલામાં કૅબિનનું બારણું ઠોકાયું તે ધ્રુજતા પગે હાથમાં ફાનસ લઈને બહાર આવ્યો તેના ફાનસનો પ્રકાશ સામે ઊભેલા પીપલોદના ડેપ્યુટી સ્ટેશન માસ્તરના ચહેરા પર પડી રહ્યો વરસાદ અટકી ગયો હતો

'વેલડન યન્ગમૅન' ડેપ્યુટી સ્ટેશન માસ્તરની પાછળ ઊભેલા એક યુરોપિયન અમલદાર જેવા લાગતા માણસે તેની સામે હાથ ધર્યો રામલાલે યંત્રવત્ હાથ લાંબો કરી શેકહૅન્ડ કર્યા

'ઑનરેબલ મિસ્ટર બ્રાઉન, ડી ટી એસ, એમને અને ટેલને બચાવવા માટે તારો આભાર માને છે રામલાલ' પીપલોદના ડેપ્યુટી સ્ટેશન માસ્તરે કહ્યું

રામલાલને થોડીવારે સમજ પડવા માંડી ડી ટી એસ ની સ્પેશિયલ ટ્રેનને બસ સાડાબારે પીપલોદથી ગોધરા જવા નીકળી હશે ત્યારે વરસાદ નહોતો સતત ઝરમર પછી અચાનક વરસાદ પડવાને લીધે એન્જિન ધીમું પડ્યું હશે

(અનુ૰ પૃ૰ ૨૩૮-મે)

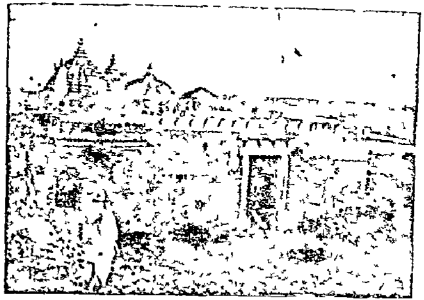
કિરાતકન્યા હાથમતી

'સંગમશોભના સાબરમતી' નામના આ જ લેખકના વિખ્યાત નદી-પરિચયનો અનુગા
અને વિવિધ અવલોકનો, તથા વિદ્વત્તાભર્યાં વિધાનોથી સભર પ્રવાસ-લેખનો છેલ્લો હપ

લેખક - પ્રો. રામપ્રસાદ શુક્લ એમ. એ.

જાંબુડી છોડ્યા પછી બે મોટા વળાંક લઈને હાથમતી ધઉંવાવ નદીનું પાણી ઝીલવા આગળ વધે છે. સંગમ પર આવતાં પહેલાં એ ઉત્તર-વાહિની બને છે અને દોઢેક માઈલ સુધી દક્ષિણ-થી ઉત્તર તરફ વહે છે, ત્યાં ઉત્તર-દક્ષિણ દોડી આવતી ધઉંવાવ, પશ્ચિમ દિશાનો એક વળાંક લઈને એને મળી જાય છે. બંને નદીનાં જળ એક થયા પછી આ સંયુક્ત પ્રવાહ પશ્ચિમ તરફ ત્રણેક માઈલ વહી, ફરીથી રાજપુર પાસે નૈઋત્યગામી બને છે. હાથમતી ધઉંવાવના સંગમ પર એક ઊંચી ભેખડની ટેકરી ઉપર કુંડલેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે અને એના પ્રાંતભાગમાં સતીના હાથ તથા પાળિયા છે. હાથમતીતટના આ પાંચેક માઈલના ગાળામાં ઘણા પાળિયા મળે. એમાં સંગમ ઉપરના પાળિયા તો ઈ.સ. ૧૬-૧૭મી સદીના હોય એમ લાગે છે, કેમકે તેમાંના એકની નીચે જે નાનો લેખ છે એમાં જૂની ગુજરાતી તથા પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષાનો ઉપયોગ થએલો. કમભાગ્યે લેખ સારીરીતે ઉકેલી શકાય તેવો રહ્યો નથી.

રાજપુર પછીના ચારેક માઈલના વહેણ બાદ હિંમતનગર પ બાંધેલા બંધને કારણે હાથમતીનાં પાણી ભરપૂર રહે છે અને આખો ગાળો અતિશય રમણીય દેખાય છે. એ બંધને ગયાળે કે આ ગાડીના પૂલ ઉપર ઊભા રહી જોતાં આખું દૃશ્ય હૃદયમાં બને

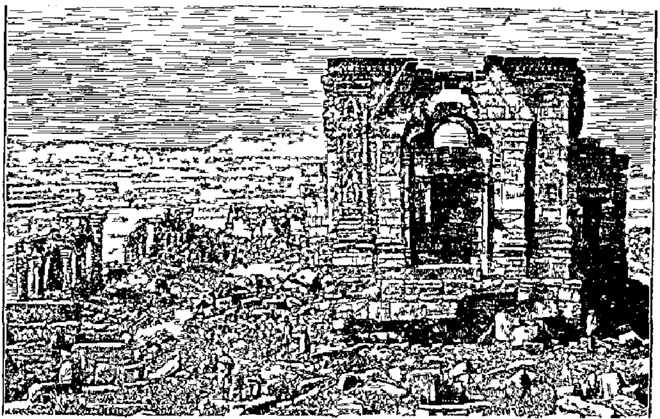

અમદાવાદની ઉત્તરે, સાબરમતી અને હાથમતીના સંગમ આગળ કુદરતે અજબ બનાવતા પાથરી છે બન્ને નદીઓએ પોતાના કિનારાની બન્ને બાજુ પોચી માટીની ઊંચી ભેખડોમાં અનેક વાધા અને કોતરો પાડીને જાણે વિશાળ નાટકશાળા રચી હોય એવું લાગે છે. એકાદ એવી ભેખડની ટોચેથી ત્યાંનું દૃશ્ય માણસ જુએ છે ત્યારે ગુજરાતની અનુપમતાનું કાવ્ય તેના હૃદયમાં આપોઆપ સ્ફુરે છે એ સ્થળે, સાબરમતી કિનારાની એક અતિ ઊંચી ભેખડ ઉપર. સાબરમતી-હાથમતીના સંગમપટના એ વિશાળ દૃશ્યના જાણે અધિષ્ઠાતા હોય તેમ, ખડાયતા વણિકોના ઇષ્ટદેવતા ભગવાન કોટ્યર્કનું આ પ્રાચીન મંદિર ઊભેલું છે જોકે એ જ્ઞાતિએ આજે તો તેમાની મૂર્તિ ખસેડીને નીચેના ભાગમા નવું મંદિર બંધાવી ત્યા પ્રતિષ્ઠા કરી છે આપણા હાવના ઘુમ્મટોથી જુદા પડતા, ચોખડા ઘાટના તથા ખૂણે નાના કાંગરાવાળા તેના શિખર ઉપરથી લાગે છે કે આ મંદિર ઘણું પ્રાચીન હશે, અને તેનું નામ 'કોટ્યર્ક' શાખ પૂરે છે તેમ તેનો સમય, ગુજરાતમા જે કાળે સૂર્યપૂજા પ્રચલિત હતી તે કાળનો (પાંચમીથી બારમી સદી સુધીના ગાળાનો) હશે આજે તો ખડાયતાઓના ઇષ્ટદેવ કોટ્યર્ક વિષ્ણુ રૂપે પૂજાય છે, પણ તેના નામ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે તેમ મૂળ તે સૂર્યપૂજા હશે કોટિ=કાટખૂણો+અર્ક=સૂર્ય એ રીતે વ્યુત્પન્ન થતા એ શબ્દના અર્થનો પ્રમાણભૂત ખુલાસો આ લેખમા અના વિદ્વાન લેખકે આપ્યો છે તે ઘણો રસમય ને વિચારપ્રેરક છે

પાણીનો વિસ્તૃત પથરાટ, ક્ષિતિજ ઉપર ઝઝૂમી રહેલી ડુંગરાની હારો અને બન્ને તટ પરની લીલી વનસ્પતિથી જળમાં ઊપસી આવતી મરકત મણિ સરખી ઝાંય આંખને આનંદ આપે છે. આ સ્થળે જ 'કાસ'ના વધુ પ્રચલિત નામે ઓળખાતી હાથમતીની નહેર કાઢવામાં આવી છે નહેર ખાસ્સી એટલી ઊંડી અને મોટી છે કે એને નદી ગણી શકાય એવો વિપુલ વારિપ્રવાહ એમાં વહે છે એને બન્ને કાંઠે ઝાડોની હાર છે અને છેક સોનાસણ તથા પ્રાંતીજના પાદર સુધી તો આંબાનાં અનેક વૃક્ષો છે. નદી માત્ર લોકમાતા છે, પણ જ્યારે એ નહેર રૂપે વહે છે ત્યારે હજાર હાથે દુગ્ધ દે છે તુષ્યમાન થએલી માતાની મહેરનો પાર હોય નહિ હાથમતીની આ લોકોપકારકતાની ખાત્રી કરવી હોય તેણે પ્રાંતીજના પાદરથી સોનાસણ સુધી નહેરને કાંઠે ફરવા જવું ને બન્ને તટ પરના ક્ષેત્રોની ફળદ્રુપતા તેમજ અહીંતહીં ઊપસી આવતી આમ્રકુંજો જોવી અરધી સદીથી યે ઝાઝેરા સમયથી એકલે હાથે હાથમતીએ ઉત્તર ગુજરાતને લીલો રાખવાની પહેલ કરી છે. વનકન્યાની ઋજુતાથી એણે પોતાનું સર્વસ્વ જનસેવાર્થે ધરી દીધું છે. નિખાલસતા અને સરળતા એ ભીલ કોમનો ભારે મોટો ગુણ છે. પોતાનું સર્વસ્વ અર્પતા કેવળ એક કિરાતકન્યાને છાજે એવી સરળતા હાથમતીએ દર્શાવી છે. લેનારને ઓછામા ઓછી તકલિફ પડે એ રીતે પોતાનું દિલ એણે વહાવ્યું છે કિરાતકન્યાને વળી હૃદયચોરી શી? ગુજરાતની મહાનદીઓમાથી ભારે ખર્ચે જ્યારે નહેરો નીકળશે ત્યારે પણ હાથમતીની આ સરળ ઋજુતાનું ઋણ શેં વિસરાશે?

દ્વિપથગા હાથમતી બંધ પરથી જ્યા નીચે ઊતરે છે ત્યાંથી થોડા જ અંતરે તટ પરની એક ટેકરી પર મહીકાંઠા જિલ્લાના મુખ્ય કેન્દ્ર હિંમતનગર(અહમદનગર)ની સરકારી કચેરીઓ અને રાજમહેલ છે આ સ્થળે અમદાવાદ વસાવનાર બાદશાહ અહમદશાહે ઈડરના રાવ પુંજા સાથેના યુદ્ધો દરમ્યાન (ઈ સ.૧૪૨૬—૧૪૨૮) એક કિલ્લો બંધાવેલો, જે અમદાવાદના કિલ્લાની માફક ભદ્રનો કિલ્લો કહેવાતો આ કિલ્લાની નિશાની આજે તો માત્ર એક જ સ્થળે સચવાઈ રહી છે: નદીના કિનારા પર કાલિમાતાના કુંડની બાજુમા આશરે ૪૦૦ ફૂટ લાંબો એનો ખંડિત ભાગ અવશેષરૂપે દેખાય છે. કિલ્લાનો હાથમતી પરનો ઈડર દરવાજો તો કારીગરીથી ભરેલો હતો એમ નોંધાએલું છે, પરંતુ એ કાળના જળવાઈ રહેલા અવશેષોમાં આજે તો કાઝીવાવ, જુમ્મા મસ્જિદ અને નવલખકુંડ, એ ત્રણ જ છે. કાઝીવાવમા ઊતરતા જ બન્ને બાજુએ બે શિલાલેખો છે. એક ઈ સ ૧૪૧૭નો અરબી ભાષામા છે અને બીજો વિ સ ૧૫૭૮મા (ઈ સ ૧૫૨૧)નો દેવનાગરીમાં અમદાવાદમાની અસારવા અને અડાલજની વાવની બાંધણી કરતા આ વાવની બાંધણી જુદા પ્રકારની છે. દેવનાગરી લેખ પરથી જણાય છે કે સુલતાન મુજફ્ફરશાહના વખતમા ઈડરના સુબા મુબારિઝ-ઉલ-મુલ્કે આ વાવ બંધાવેલી (એટલે કે સમારકામ કરેલું.) નવલખકુંડ એ ૧૦૦ ફૂટ પહોળું અને ૫૦૦ ફૂટ લાંબુ ભૂગર્ભીય ચણતર છે મધ્યભાગમા એક જળાશય જેવું છે જેની ચોમેર દરેલું બાંધકામ છે ઉનાળામાં ઠંડકને માટે આ સ્થળનો ઉપયોગ થતો હશે એમ લાગે છે જોકે આજે એની સ્થિતિ સાચવણ વિનાની છે. એમ કહેવાય છે કે બાદશાહી સલ્તનતના સમય દરમિયાન જનાની સ્ત્રીઓના અવરજવર માટે કિલ્લાથી અહીં સુધી ભોંયરું હતું કિનારાને અડીને જ જુમ્મા મસ્જિદ નામની નાની સુંદર મસ્જિદ છે અને એમાં અમદાવાદની મસ્જિદોની જાળીઓને મળતું પલ્લવિત વૃક્ષોની આકૃતિઓનું કોતરકામ છે.

હિંમતનગરથી દોઢેક માઈલ દૂર હાપ્પા (હરિત+પ્રપાત) ગામની નજીકમા આખી નદી ધોધ બનીને ભેખડ પરથી નીચે પડે છે ધોધની ઊંચાઈ આશરે પંદરેક ફૂટ છે અને ઉપરનું નદીતલ પણ દર્શનીય છે ધોધની નીચે મોટા ધરાઓ ભરાઈ જાય છે, જેમા મોટી માછલીઓ અને કવચિત મગર પણ ભરાઈ રહે છે હિંમતનગરના બંધ ઉપર અને અહીં પણ પાંચસાત શેરની મોટી માછલીઓ પણ હોય છે ઉત્તર ગુજરાતની નદીઓની નામીચી માછલીઓમા હાથમતીની માછલીનું પણ સ્થાન છે ધોધનો કર્ણપ્રિય નિનાદ, ભેખડ પર ચઢીને ધસતાં પાણી અને ધોધમાંથી રચાતા ઇન્દ્રધનુઓની મજા માણતાં અહીં અનેક રમ્ય પ્રદોષો વિતાવ્યાની યાદ આજે પણ મનમાં તાજી છે ઊગતા સૂર્યના કિરણોને ધોધ પર પડતાં જોવાની લેહમા વહેલી

કાશ્મીરનુ પુરાતન માર્તંડ(સૂર્ય)નુ મંદિર

આ લેખની છેલ્લી પાદટીપ(ફુટનોટ)મા સૂર્યપૂજાને અગે જેનો ઉલ્લેખ માત્ર આવે છે તે, કાશ્મીરના વિખ્યાત પ્રાચીન માર્તંડ-મદિરનુ આ ચિત્ર અહીં એટના માટે આપ્યુ છે કે Architectural Lion of Kashmir તે કાશ્મીરના સ્થાપત્યમા સિંહ સમાન ગણાય છે, અને તેનુ શિખર જોકે નાશ પામ્યુ છે, પરતુ તેના પ્રવેશદ્વારની ત્રિકોણ કમાન ઉપરથી તેનું સ્થાપત્ય વિધાન હિંદી સ્થાપત્યના ઈતિહાસમા એક વિશિષ્ટ અંકોડા રૂપ ગનાય છે પ્રાચીન કાશ્મીરી સ્થાપત્યશૈલીના નમૂના રૂપ આ મદિર કાશ્મીરનુ મોટામા મોટુ પ્રાચીન મદિર હોવા ઉપરાત તેની ભવ્યતા તેના સ્થાનને પણ ઘણી આભારી છે કાશ્મીરની જૂની રાજધાની ઇસ્લામાબાદની પૂર્વે પાચ માઇલ ઉપર આવેલા એક સપાટ ટેકરા—ઉચ્ચ પ્રદેશ પર તે એવે સ્થાને આવેલુ છે કે જ્યાથી કાશ્મીરની એ સમસ્ત રમણીય ખીણનુ ચોમેરથી આહ્લાદક દર્શન મળે છે, અને એની જાહોજલાલીના કાળમા એ મદિરના અધિષ્ઠાતા દેવ ભગવાન માર્તંડ (સૂર્યનારાયણ) પોતાના કૃપાકિરણ વર્ષાવતા સમગ્ર પ્રદેશ પર આશિષ વિતરી રહ્યા હશે એવો ભાવ જાગ્રત થાય છે કવિ રાજશેખર કૃત કાશ્મીરના વિખ્યાત ઇતિહાસગ્રથ રાજતરંગિણી અનુસાર આ મદિર કાશ્મીરના પ્રતાપી રાજા લલિતાદિત્યે પોતાના રાજ્યકાળ (ઈ સ ૭૨૪ ૬૦) દરમ્ય ન એ બધાવેલુ કદમા તે બહુ મોટુ નથી ૬૦ ફૂટ લબાઇ ને ૩૮ ફૂટ પહોળાઇના એ મદિરની બને પાખ પરના ગડપો સાથે કુલ પહોળાઈ પણ ૬૦ ફૂટ થતી હશે ઉપરાત તેની આસપાસ ૮૪ થાભલાઓવાળી દીવાલથી તેનુ પટાગણ કુલ ૨૨૦×૧૪૨ ફૂટનું થતુ હશે ૧૪મી સદીમા કાશ્મીરના મુસ્લિમ શાસક સિકદરે તેનો નાશ કરેલો આજે તો એ આ ઉપરના પ્રાચીન ચિત્રમા જણાય છે તે કરતા પણ ખડિયેર દશામા છે

પરોઢે હિંમતનગરથી નીકળીને અર્ધું દોડતા ત્યા પહોચી જવાના શ્રમના સ્મરણો પણ ઓછા નથી પણ એક માઘ માસની પૂર્ણિમાની રાતે સાડા દસ વાગતા સુધી અહીં રહીને જે હર્ષપ્રકર્ષ અનુભવેલો એ તો વર્ણનાતીત જ રહેશે ધોધ પર આવતા પહેલા પથરાએલી પાણીની રૂપેરી બિછાત મુખ્ય પ્રવાહ ભેખડ પર ચઢે એ પહેલા જ બાજુમાથી નીચે સરી પડતા નાના પ્રવાહના ચમકારા ચાદની રાતે શ્વેતાભિસારિકા બનીને નીકળેલી કોઇ રમણીય નાગકન્યા જીભના લબકારા કરીને ફુત્કાર કરતી હોય એવો જલપ્રપાત,—એમ આખુ દૃશ્ય રસરૂપ હતુ જાણે કોઈ વિશાળકાય શ્વેત મયૂર ભેખડ ઉપર ચઢીને ધોધરૂપી ડોક હલાવી મહેકતો હોય અને એના પીછાને સ્થાને પાછળનો જલપટ પથરાયો હોય, એવો દેખાવ હતો

ઉપાથી નીકળેલા હવે નૈઋત્યના વહેણ છેક સગમ સુધી પહોચે છે અને શાત રીતે સાબરને મળે છે અહીં નજીકમા જ, આ સગમને લીધે ઓળખાતા જૂના અને નવા 'સગમપુર' નામના બે ગામ છે પદ્મપુરાણમા 'સગમપુરના ડુગર ઉપર સગમેશ્વર તીર્થ' હોવાનો ઉલ્લેખ છે બને નદીના જળ એકઠા થઇને જ્યા વિશાળ વર્તુલાકાર ચકરાવો લે છે ત્યા ઊંચી ભેખડ ઉપર એક શિવમદિર છે, એને અનુલક્ષીને તો કદાચ આ ઉલ્લેખ ન હોય ? આ બાજુથી ઉપરવાસ ઝાડી ને ઝાંખરાવાળુ નાનુ જગલ છે, જેમા એક તૂટેલા કુડને સૂર્યકુડ તરીકે ઓળખાવવામા આવે છે હાથમતીના કિનારા પર સૂર્યમદિર હોવાના દસ્તાવેજી પુરાવાઓના પ્રકાશમા આ સ્થળ પર કોઈ જૂનુ મદિર હોય તો જરા યે નવાઇ નહિ * કારણકે પ્રાચીન સૂર્ય

---

*ઈસવીસનના આરભે સૂર્યની પૂજાનો પ્રચાર પાશ્ચાત્ય દેશોમા મીસર અને રોમમા પણ વિપુલ પ્રમાણમા હતો ઓરીલિયસે રોમમાં એક ભવ્ય સૂર્યમદિર બધાવ્યુ હતુ હિંદમા તો ઈસ્વી સનના ચોથા

પૂજાના દેદિપ્યમાન પુરાવા જેવુ કોટયર્કનુ મનોહર મદિર અહીંથી બરાબર સામે જ કાળના ઘસારા ખમતુ સૂર્યપૂજા વિષ્ણુપૂજામા કેવી રીતે સક્રાત થઈ એની કથા પણ કહી જાય છે સેમઓથી વૈષ્ણવ ખડાયતા વણિક કોમનુ આ યાત્રાધામ છે, તથા ઉત્તર અને પશ્ચિમ હિંદમા ચાલતી વ્યાપક સૂર્યપૂજાનુ એ પુરાતન પ્રતીક છે

સાબરમતીતીરે પ્રચલિત સૂર્યપૂજાના અનેક ઉલ્લેખો પુરાણોમા આવે છે એનુ સમર્થન કરતા શિલાલેખો અને શિલ્પ-સ્થાપત્યના પુરાવાઓ આપણે તપાસ્યા, પણ આ 'કોટયર્ક' શબ્દમા એથી વિશેષ ઐતિહાસિક સત્ય સચવાઈ રહ્યુ છે. કોટયર્કનો ખરો અર્થ (કોટિ+અર્ક) સૂર્ય જ્યા કોટિએ-એટલેકે કાટખૂણે છે, એવો થાય છે આ મદિર બરાબર કર્કવૃત્ત ઉપર છે કર્કવૃત્ત (Tropic of Cancer) ની રકઝ્ અક્ષાની લીધી પૃથ્વીની એની પ્રદક્ષિણામા આ મદિરને સ્પર્શીને જાય છે આપણી પૃથ્વી રકઝ્ અશની વક્રતાએ પોતાની ધરી ઉપર સતત સૂર્યની આસપાસ ફર્યા કરે છે, એથી કર્કવૃત્ત ઉપર સૂર્યના કિરણો સ્વાભાવિકરીતે જ કોટિ=કાટખૂણો=Right Angle બનાવે. વળી જૂન માસની ૨૧મી તારીખે જ્યારે દિવસ નાનામા નાનો બને છે ત્યારે સૂર્ય આ સ્થળે શૂન્ય અશ બતાવે એથે કોટયર્ક=કોટિ+અર્ક આ હકીકતને અનુલક્ષીને જ આ સ્થળનુ નામ 'કોટયર્ક' રાખેલુ છે એવો મારો અધીન મત છે હિંદુસ્તાની ગણિતિક વિદ્યા પ્રાચીન છે આર્યભટ્ટ, બ્રહ્મગુપ્ત અને વરાહમિહિર જેવા ત્રણ મહાન જ્યોતિષીઓ આપણે ત્યાં ઈ સ ૩૦૦ થી ૬૫૦ વચ્ચે થઈગયા છે આમાથી સાતમા શતકના જ્યોતિર્વિદ બ્રહ્મગુપ્ત પોતાને ભિલ્લમાલકાચાર્ય એટલેકે ભિન્નમાલ યા શ્રીમાલના ગણાવે છે આથી જ્યોતિષવિદ્યાનો સારો પ્રચાર તત્કાલીન ગુજરાતમા પણ હશે પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ને પોતાની ધરી ઉપર રકઝ્ અશ બનાવીને ફરે છે એ જ્ઞાન પણ તે કાળે વ્યાપક હોવુ જોઇએ ૧૧મી સદીની બાધણી અને શિલ્પશૈલીવાળા આ કોટયર્ક મંદિરના નામાભિધાનમા એની દઢ પૂર્તિ મળી રહે છે ને આપણા પૂર્વજોના ભૌગોલિક જ્ઞાનની શાસ્ત્રીયતા વિષે આદર ઉત્પન્ન કરાવે છે જ્યોતિષવિદ્યાનુ જ્ઞાન આપણી પાસે સારા પ્રમાણમા હતુ એમ સ્વીકારનાર આપણા કેટલાક વિદ્વાનો પણ આપણા ભૌગોલિક જ્ઞાન વિષે તો સાશંક છે આપણી પાસે જૂના નકશાઓ નથી, અને આપણા ભુવનકોષ વર્ણનો પણ પ્રાચીન સ્થળોની પ્રશસ્તિપૂર્ણ યાદીઓ જેવા છે એમા ક્રમબદ્ધ શાસ્ત્રીયતા છે જ ક્યા, આવીઆવી વિચારસરણી ધરાવનારા એ વિદ્વાનોને અત્રે માત્ર એટલુ જ નિવેદન કરવાનુ કે પૃથ્વી પર સૂર્ય કઈ જગ્યાએ (પરા) કોટિને પામે છે અને શૂન્ય અશ દર્શાવે છે એ આજના ભૂગોળશાસ્ત્રના નિષ્ણાતો જેટલી જ શાસ્ત્રીયતાથી આ મદિરનુ નામ દર્શાવનારનુ ભૂગોળનુ માપણી કરવાનુ જ્ઞાન પરિમિત તો નહિ જ હોય અહીં સ્પષ્ટ રીતે પૃથ્વીનુ કર્કવૃત્ત છે જ એ ભૌગોલિક હકીકત, અને મદિરનુ 'કોટયર્ક' એવુ ચોખ્ખુ નામ, એ બે હકીકતનો મેળ મને આકસ્મિક લાગતો નથી

હાથમતીએ માત્ર ચ્યવન ભાર્ગવની યૌવનકથા જ જાણી છે એમ નથી સસ્કૃતિના અનેક થરો એણે દર્શાવ્યા છે સશોધકની આખને આમત્રણ આપતા અહીં એ સર્વ અવશેષો પડેલા છે એણે ચીની

પ્રચાર હતો દશપુર (માળવા), કાશ્મીર, મુલ્તાન, કચ્છકોટ (કચ્છ), ઓસિયાર (જોધપુર પાસે), પ્રભાસ, ભિન્નમાલ, થાન ઇત્યાદિ સ્થળોએ આજે પણ સૂર્યમદિરો અને સૂર્યમૂર્તિઓના અવશેષો મળી આવે છે કાશ્મીરના માર્તંડ મદિરનો ઉલ્લેખ સુપ્રસિદ્ધ કવિ રાજશેખરે રાજતરંગિણીમા કર્યો છે એની બાધણી નમૂનેદાર ગણાય છે

મુસાફર બૌદ્ધ સાધુ યુવાનસુવાગના પગલા પડતા અહીં જોયા છે, ખેડ જેવી મહાન મદિરોની નગરીઓ એણે સર્જી અને સકેલી પણ લીધી છે, ને ખેટકાહારના આ મધ્યસ્થ કેન્દ્રમા આવતા જતા અનેક મહાપુરુષોના મનસૂબાઓની એ સાક્ષી છે કેટકેટલી સુદરીઓ, કેટકેટલા શૂરાઓ અને સતીજતીઓની એણે સેવા કરી છે એ સર્વ હકીકત તો કદાચ કાળના ગર્ભમા જ રહેશે ઇતિહાસના અધકાર પરથી માત્ર ગાટલો પડદો કચડી ગયો છે એ પણ મહેકમહેકતી સંસ્કૃતિની સુગધને ચોમેર પગરાવી રહે છે હાથમતીની આ કથામા સૌન્દર્ય સસ્કૃતિ અને સેવાના ઉત્તરોત્તર ચઢિયાતા અશો એકીસાથે ભળી જઇ રસાયન રૂપ બની ગયા છે. આ પ્રાચીન અસ્થિમતીએ જાણે કે પોતાના હાડ ગાળીને ગુજરાતને ગૌરવ આપ્યુ છે ને પુરાણોએ વર્ણવેલી મહર્ષિ દધીચિની જીવનકથા સૈકાઓ સુધી જીવી બતાવી છે ઇતિહાસને નવુ અજવાળુ આપવાનુ કામ પણ શુ હાથમતી જ આજે કરી જશે કે?

ગ્લીસરીન (અનુ૦ પૃષ્ઠ ૨૭૧ થી ચાલુ) ખોરાકમા, પીણાઓમા ને અન્ય ખાદ્ય પદાર્થોમા તે ઉપયોગી પદાર્થ છે શરીરમાં સાકર જે કાર્યશક્તિ આપે છે લગભગ તેટલી જ શક્તિ ગ્લીસરીનમાથી મળે છે આપણી પાચનક્રિયામા ગ્લીસરીન પેદા થાય છે ને આતરડામા તે છૂટુ પડે છે આ બધા ગુણો ગ્લીસરીનને તૈયાર ખોરાકની બનાવટમા તેમજ દવાઔષધોની બનાવટમા વિશિષ્ટ સ્થાન આપે છે

તે ॥ આવા બહુવિધ ઉપયોગ માટે ઘણા કારણો રજૂ કરી શકાય ખાસ કરીને આ બધા ઉપયોગોની ભૂમિકામા ગ્લીસરીનના ભૌતિક તથા રાસાયનિક ગુણોનુ અસાધારણ સયોજન જ રહેલુ છે તેના ભૌતિક ગુણોમાથી જો તેના સૌથી વિશેષ ઉપયોગો ઉદ્ભવે છે, તો તેની ઔદ્યોગિક ઉપયોગિતા તેના રાસાયનિક ગુણોને આભારી છે ગ્લીસરીન આલ્કોહોલના વર્ગનો પદાર્થ છે તેમા આલ્કોહોલના ત્રણ વિશિષ્ટ અણુસમૂહ છે એટલે તેને ત્રિગુણિત આલ્કોહોલ (ટ્રાયહાઈડ્રિક આલ્કોહાલ)ના વર્ગમા મૂકવામા આવે છે આને લીધે તેનામા પ્રક્રિયતા ખૂબ રહેલી છે પરિણામે જુદીજુદી રાસાયનિક ક્રિયાઓની મદદ વડે તેમાથી અનેક પદાર્થો બનાવી શકાય છે

છેલ્લાં થોડા વર્ષોમા ગ્લીસરીનના એસ્ટરો (esters)* ખોરાકને વાસી થતો અટકાવવા માટે ઉપયોગી નીવડયા છે દાખના તરીકે ગ્લીસરીન મૉનોસ્ટીઍરેઇટ (ગ્લિસરીન તથા સ્ટીઅરિક ઍસિડના સયોજનથી થતો એસ્ટર) કેઈક ને એવા બીજા ખાદ્યપદાર્થોમા ઉમેરવાથી તેમનો સ્વાદ ફરતો નથી ને પદાર્થો વધારે વખત સાચવી શકાય છે

આમ, ગ્લીસરીન આપણા રોજીદા જીવનમા ખૂબ મહત્ત્વનો તથા ઉપયોગી પદાર્થ છે અને હજી તેની મહત્તા રોજ બ રોજ વધતી જ જાય છે આપણા દેશમા તો અનેક તેલીબિયા પેદા થાય છે અને સાબુનો ઉપયોગ વધતો જ જાય છે, એટલે સાબુનો ઉદ્યોગ સારી રીતે ચાલે છે પરિણામે કરોડો મણ ગ્લીસરીન ગૌણ પદાર્થ તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે પણ અત્યારે તેમાનો માત્ર જૂજ ભાગ ગ્લીસરીનની બનાવટમા વપરાય છે અને બાકીનો ભાગ, અગાઉ કહ્યુ તેમ, ફેંકી દેવામા આવે છે! આ પરિસ્થિતિ બદલવા અને દેશને આ ઉપયોગી રસાયન પરત્વે સ્વાવલબી બનાવવા આ ઉદ્યોગને સરકારે ખાસ ઉત્તેજન આપવાની જરૂર છે રસાયનોત્પાદક ઉદ્યોગમા ગ્લીસરીનની બનાવટને ઘણું જ અગત્યનુ સ્થાન આપવુ જોઇએ

* આલ્કોહોલ અને ઍસિડને સંયોજવાથી જે પદાર્થ બને તે ઍસ્ટર કહેવાય છે આ ઍસ્ટરો સુગધિત પદાર્થો હોવાથી તેલ અત્તરો તથા એવા બીજા સુગધિત દ્રવ્યોમાં ખાસ વપરાય છે

નાયક-નાયિકા-વ્યવહાર

પ્રાચીન નાટ્યશાસ્ત્ર

તથા તેની અનુરાગી અન્ય કળાઓનો
પરિચય આપતી લેખમાળા હપતો ૩૭

લેખક
યોગેન્દ્ર પ્રિયદર્શી

નાટ્યશાસ્ત્રમાં નાયક તથા નાયિકા વચ્ચેના વિવિધ વ્યવહારોનુ પણ વિવરણ કરેલુ છે એટલેકે જુદીજુદી અવસ્થાઓમા તેઓએ પરસ્પર કેવા પ્રકારનો અભિનય દાખવવો તે દર્શાવેલુ છે જેમકે અપરાધી નાયક સાથે નાયિકાએ કેવી રીતે વર્તવુ, રીસાએલી નાયિકાને નાયકે કેવી રીતે મનાવવી, વગેરે જોકે પ્રાચીન જીવનરીતિથી અત્યારનુ જીવન ઘણુ બદલાઇ ગયુ હોવાથી નાયક નાયિકા-વ્યવહારનુ આ પ્રાચીન ચિત્ર અત્યારના જીવનમા સપૂર્ણ રીતે બધબેસતુ થાય તેવુ નથી પરતુ સ્ત્રી ને પુરુષ વચ્ચે અમુક વ્યવહારો તો કોઇ પણ કાળમા એક જ પ્રકારના રહેવા સર્જાએલા છે અને તે કેવળ નાયક નાયિકા વચ્ચેના જ નહિ પરતુ સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેના સનાતન વ્યવહારો છે વળી તેમા મનુષ્યસ્વભાવનુ પણ ઊંડુ દર્શન રહેલુ હોવાથી અભ્યાસની દૃષ્ટિએ પણ તે રસિક થઇ પડે તેમ છે

નાયકની વાટ જોતી નાયિકા અથવા પ્રિયની પ્રતીક્ષા કરતી સ્ત્રીનો અભિનય નાટ્યશાસ્ત્રમા આ પ્રમાણે દર્શાવ્યો છે પ્રિય આવ્યા કે નહિ એમ વારે વારે જોયા કરે, કઈ શબ્દ સાભળતા જ 'એ આવ્યા' એવી ભ્રમણામા પડીને ઉતાવળે દ્વાર પાસે આવી (જમણા હાથે કમાડ તથા ડાબા હાથે તોરણ પકડીને) ઊભી રહે તથા નાયકને ન જોતા ચિંતાતુર બની શકા, ભય કપ વગેરે દર્શાવે, અને ખેદયુક્ત બની દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખી આખમા અશ્રુ લાવે તથા જમીન પર બેસી પડી નાયકના ન આવવા સબધે અનેક શુભાશુભ વિચારો કરે જેમકે એ કઇ કામ માટે રોકાયા કે એમને કોઈ સ્ત્રીએ રોકી રાખ્યા ? વગેરે વળી તે જુદાજુદા ચિહ્નો વડે પોતાને થતા શુકન કે અપશુકન પણ જણાવે તેમા ડાબા અગના સ્ફુરણથી શુકન તથા જમણા અગના સ્ફુરણથી અપશુકન જણાવે ડાબી તરફના નેત્ર, લલાટ ભ્રકુટિ અધરોષ્ઠ ઉરુ (સાથળ), બાહુ (હાથ) કે સ્તનના સ્ફુરણથી પ્રિય મિલનની સભાવના દર્શાવવી તથા જમણા અગના સ્ફુરણથી તેની અસભાવના દર્શાવવી અપશુકનવાળા લક્ષણો જણાય તો મૂર્ચ્છા, રુદન આભૂષણો પ્રત્યેનો અનાદર ગાલે હાથ દઈ શોકમગ્ન થઇ બેસવુ વગેરે ખેદજનક ચેષ્ટાઓ કરવી, તથા શુકનવાળા લક્ષણોમા હર્ષોન્માદ વગેરે ભાવો દર્શાવવા તથા પ્રિય આવતા શીઘ્રગતિથી તેની સામે જઇ તેનો ઉષ્મ સત્કાર કરવો

પરસ્પર અનુરાગવાળા નાયક નાયિકા (સ્ત્રી પુરુષ)ના એકમીજા પ્રત્યેના સર્વ વ્યવહારોમા મધુર ભાવોનુ આયોજન કરવુ અર્થાત્ તેમના મિલન સમયે બન્નેમા મધુર ચિત્તવૃત્તિ મધુર વચન, મધુર ચેષ્ટા (ઓષ્ટ નેત્ર ભ્રમર વગેરે અગોના મધુર ચલનો) વગેરે મધુર વિલાસિત ભગીની યોજના કરવી

નાયિકાશૃગાર પ્રાચીન સમયની નાયિકાઓ નાયકના આવતા પહેલા સુદર વસ્ત્રાલકારોથી આભૂષિત થઇ સુગધ પુષ્પાદિ પદાર્થોથી આત્મપ્રસાધિત બનતી તથા નાયક માટે પણ તેવા પદાર્થો તૈયાર રાખતી અલકાર પ્રસાધનોનો પણ વિવેક કહ્યો છે વધુપડતા અલકરણથી વ્યક્તિનુ નૈસર્ગિક રૂપ ઢકાઇ જાય છે આથી નાયિકા માટે નૂપુર કકણ કટિમેખલા વગેરે મધુર ધ્વનિ કરતા આભરણો કે અલકારો યોગ્ય મણ્યા નથી આથી મુખ્ય નાયિકા કે ઉત્તમ સ્ત્રી પાત્રો માટે ચદન વગેરેનુ અનુલેપન નેત્રાજન કસ્તૂરી તથા અબર વગેરેનો અગરાગ, ઓષ્ઠરાગ કેશકલાપસગ્રહ તેમજ વસ્ત્રાભૂષણ વગેરેનો અતિરેક નિષિદ્ધ ગણ્યા છે અર્થાત્ આજની દૃષ્ટિએ કહીએ તો ઉત્તમ સ્ત્રીપાત્રોએ ફેસ પાઉડરના લપેડા લિપસ્ટિક તથા કાજળનો અતિ પ્રયોગ વાળની ચાપચીપ તથા કપડા-ઘરેણા વગેરેના ઠઠેરા અનુચિત કહ્યા છે, કારણકે ઉત્તમ સ્ત્રીઓનો તે સ્વભાવ નથી પરતુ અધમ સ્ત્રીઓનો તે સ્વભાવ હોવાથી તેવા પાત્રો માટે તેનો બાધ નથી

નાયક-નાયિકા-યોગ (મિલન) નાયક-નાયિકાનુ મિલન ઉત્સવમા રાત્રી-અધકારમા ઉદ્યાનમા સખીના ઘરમા કોઈ શૂન્યાગારમા કે એવા કોઈ અનુકૂળ સ્થળમા યોજવાનુ કહ્યુ છે મિલન બાદ નાયકે પ્રથમ તો નાયિકા પોતાના પર અનુરક્ત છે કે વિરક્ત તે ઉપર જણાવેલા લક્ષણો પરથી નક્કી કરી લેવુ અને તે અનુસાર વ્યવહાર કરવો એમ કહ્યુ છે

દૂતિકાર્ય નાયક-નાયિકાના મિલનમા દૂત કે દૂતિ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે કેમકે એ જ તેમના મિલનના યોજક હોય છે તેઓ ખૂબ જ ચાલાક હોવા જોઇએ, કારણ કે નાયક-નાયિકા વચ્ચેનો અનુરાગ વધારી તેમનુ મિલન કરાવી આપવાનુ કાર્ય ખૂબ ચતુરાઈ ભર્યુ તથા કઠિન છે તેમણે આ કાર્ય કેવી રીતે કરવુ તેનુ પણ વિવરણ પ્રાચીન ગ્રથોમા ખૂબ રસપૂર્વક કરેલુ છે જેમકે દૂતિએ નાયક નાયિકાને પરસ્પર અનુરાગ ઉત્પન્ન થાય તેવી ચતુરાઈભરી પ્રેરક મધુર સમયાનુકૂળ તથા ગુપ્ત આશયવાળી સૂચક ભાષાનો પ્રયોગ

ખડિતા નાયિકા (પતિથી ખિન્ન થઈ રીસાએલી સ્ત્રી)ના પ્રાચીન ચિત્રમા 'પ્રણય કલહ (જુઓ લેખમા)ના અભિનયનુ આલેખન

વરવો, પરસ્પરના ભાવ તેમજ એકબીજાના ધન, કુળ, ગુણ વગેરેની અધિકતા જણાવી તેમનો અનુરાગ વધારવો, વગેરે

પ્રણયકલહ નાયક નાયિકા (પતિ પત્ની) વચ્ચેના રિસામણા મનામણા (શાસ્ત્રીય ભાષામા પ્રણયકલહ) પણ સાંસારિક જીવનનુ એક મહત્ત્વનું પાસુ તથા રસિક ભાગ છે તેનો અભિનય વર્ણવવાનુ તો નાટ્યશાસ્ત્ર કેમ જ ભૂલે ? એ અભિનય તેમા આ પ્રમાણે આપેલો છે પતિ જ્યારે અપરાધી થઈને આવ્યો હોય ત્યારે સ્ત્રીએ તેના અપરાધની કક્ષા અનુસાર તેને અનુક્રમે માન, અપમાન, સમોહ તથા િરસ્કારયુક્ત વચનોથી ઠપકો આપવો, તથા આંખમા આંસુ લાવી તાના આત્મા પ્રત્યે ધિક્કાર દર્શાવતાં ખેદયુક્ત વચનો કહેવા મકે 'મેં કયા જનમના પાપ કર્યાં'તા કે તમને પરણી,' હાય, ય ! આ શું થવા બેઠુ છે ! આના કરતા તો મોત સારૂ !' વગેરે

અથવા છાતી પાસે રાખેલા એક હાથની વચલી આંગળી હોઠ ાસે રાખી નાયકની સામે આશ્ચર્યભાવે એકીટશે જોયા કરવુ, કે ક હાથ કમર પર રાખી મો અવળુ કરી ઊભા રહેવુ, અથવા વિછિન્ન ાગળીઓના લલિત મરોડ વડે તિરસ્કાર કે ફિટકાર દર્શાવવો.

વળી 'રૂડા દીસો છો (બહુ સારા લાગો છો)', 'તેને પ્રિય છો તો ઓ, વાર શું કામ લગાડો છો ?', 'મને અડયા તો ખબરદાર' ારા હ્રદયમા બેઠી છે તેની પાસેજ જાઓ, વગેરે વગેરે વચનપ્રયોગ ી બીજી તરફ ફરી જવુ

આ વખતે પતિ સ્ત્રીને મનાવવા તેના હાથ કે વસ્ત્ર ધારણ કરે જુઓ 'ખંડિતા નાયિકા'નુ ચિત્ર) તો સ્ત્રી 'હુ—હું, છોડો —છોડો ધો જાઓ' વગેરે ક્રોધવાક્યો બોલે તે વખતે પતિ પણ જો 'જા ારે !' એમ કહી તેને છોડી દે તો સ્ત્રી ક્રોધનો ત્યાગ કરી પતિ ાસે આવી ઊભી રહે, તથા તેના હાથ કે વસ્ત્ર ધારણ કરે આ વખતે તિ પણ ખુશ થઈ તેના હાથ કે વસ્ત્ર ગ્રહણ કરે ત્યાર બાદ સ્ત્રી, ાતાનો પતિ જાણે નહિ તેમ, પોતાનો હાથ, વસ્ત્ર કે જે કંઈ તેણે કડ્યુ હોય તે, પોતાનુ શરીર સંકોચી યુક્તિથી છોડાવી લે.

પુરુષ જ્યારે દોષિત (અન્ય સ્ત્રીમા આસક્ત) હોય ત્યારે તેના ાત્યે સ્ત્રીને ચાર પ્રકારના ભાવો ઉત્પન્ન થાય છે તે આ પ્રમાણે ૧) વૈમનસ્ય, (૨) વ્યલીક, (૩) વિપ્રિય તથા (૪) મન્યુ

વૈમનસ્ય સ્ત્રી જ્યારે પોતાના પતિને નિદ્રાયુક્ત, ખેદયુક્ત કે ાળસ યુક્ત જુએ, તેમજ રતિચિહ્ન તથા ઓષ્ટ ઉપર વ્રણ વાળો જુએ ત્યારે તેને વૈમનસ્ય (ખટરાગ) થાય છે તે વખતે તે હોઠ ફરકાવી 'બહુ સારુ કર્યું, બહુ શોભો છો' વગેરે રોષ વચનો કહે

વ્યલીક બહુ વાર વાર્યા છતા પોતાનો સ્વામી હમેશા અન્ય સ્ત્રી પાસે જતો જ હોય તથા પોતાની ઉપર સંસાર રાખતો હોય ત્યારે સ્ત્રીને વ્યલીક (દુ ખ) થાય છે તે વખતે તે ડાબો હાથ પોતાની છાતી પર મૂકી જમણો હાથ રોષથી ઝુલાવી પોતાના પગ પર મૂ

વિપ્રિય પતિ જ્યારે 'હુ તારો દાસ છુ, તુ મારી પ્રિય છો, ારા જીવવાથી જ હુ જીવુ છું' વગેરે વચનો કહે, પરતુ વર્તન તેથી ઊલટુ જ કરે, ત્યારે તે સ્ત્રીને વિપ્રિય (અપ્રિય) થાય છે

મન્યુ અન્ય સ્ત્રી સાથેના સભોગચિહ્નવાળો પતિ પોતાની પત્ની પાસે આવી આત્મપ્રશસા કરે ત્યારે સ્ત્રીને મન્યુ (ક્રોધ) થાય આ ભાવ કટિમેખલા (કંદોરો) શિથિલ કરીને તથા કંકણ (બંગડીઓ) ઝમાવીને દર્શાવાય છે

રિસાયેલી આવી નાયિકા કેવા કેવા ઉપાયોથી ફરી વશ થાય , તેનુ પણ નાટ્યશાસ્ત્રમા વિવરણ કરેલુ છે અને જણાવ્યુ છે કે સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ વિવિધ પ્રકારનો હોય છે તથા તેમનુ હ્રદય પણ ગૂઢ હોય છે આથી તેમને મનાવવા માટે કામશાસ્ત્રમા પાચ ઉપાયોનો પ્રયોગ કરવો આ પાચ ઉપાયો તે–

સામ મધુર વચનથી વશ કરવુ તે જેમકે સ્ત્રીને 'હુ તારો દ છુ, તુ મને અત્યત પ્રિય છે, મારુ જીવન તારે અધીન છે' વગેરે વચ

દાન દ્રવ્ય, કે અન્ય લાલચો દ્વારા વશ કરવુ તે ભેદ

ભેદ ફાટફુટ પાડીને વશ કરવુ તે જેમકે સ્ત્રીને અન્ય સાથે પ્રીતિ થઇ હોય તો તે પુરુષ કે સ્ત્રીને કઇક આપીને કે એકબીજા વિષે ઊલટુસુલટુ સભળાવીને તેમની પ્રીતિમા ભેદ પાડ

દડ બધન તાડન, ભય કે શિક્ષા દ્વારા વશ કરવુ તે

ઉપેક્ષા ઉપેક્ષા દ્વારા વશ કરવુ તે

આ ઉપાયો માત્ર સ્ત્રીઓ વિષે જ નહિ, પરતુ કોઇપણ વ્ય વશ કરવા માટે સામાન્ય વ્યવહારમા યોજાય છે એ તો જાણી જેમકે પ્રથમ મીઠીમીઠી વાતોથી પછી લાલચથી, અને તેથ ન માને તો ધાકધમકી કે શિક્ષા વગેરેથી આપણે સામી વ્ય મનાવવાનો કે વશ કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ રાજકારણમા વિરોધીને વશ કરવા કે દબાવી દેવા આનો જ ઉપયોગ થાય

શાસ્ત્રમા કહ્યુ છે કે મધ્યમ પ્રકારની સ્ત્રીઓને સામથી, લુ (લોભી સ્ત્રી)ને દાનથી, અન્ય સાથે પ્રીતિ રાખનાર સ્ત્રીને ભે તેમજ દુરાચારી સ્ત્રીને દડથી વશ કરવી, અને આ સર્વ પ્રયોગે અજમાયશ છતા યે વશ ન થનારને ઉપેક્ષા દ્વારા વશ કરવી

સબોધન-પ્રકાર પ્રાચીન નાટકોમા જુદાજુદા ગુણોવ નાયકોને જુદાજુદા સબોધનથી બોલાવવાની પ્રથા હતી આ સ બોધનો મુખ્યત્વે બે પ્રકારના હતા પ્રિય તથા અપ્રિય

પ્રિય ! કાન્ત ! વિનીત ! નાથ ! સ્વામી ! જીવિત ! નદન ! નાયિકાની આનદાવસ્થામા યોજાતા સબોધનો પ્રિય પ્રકારના

દુ શીલ ! દુરાચાર ! શઠ ! વામ ! વિકથક નિર્લજ્જ ! નિ વગેરે સબોધનો અપ્રિય પ્રકારના છે ને તે સ્ત્રીની ક્રોધાવસ્થ યોજાય છે આ બધા વિવિધ સબોધન ને યોગ્ય વિવિધ નાય લક્ષણો નાટ્યશાસ્ત્રમા આ પ્રમાણે આપેલા છે

પ્રિય સ્ત્રીનુ કઇ અપ્રિય ન કરનાર કે બોલનાર તથા સ મૃદુ આચારવાળા પુરુષને સ્ત્રીએ 'પ્રિય' કહી બોલાવવો

કાન્ત જે પુરુષના હોઠ કે શરીર પર અન્ય સ્ત્રી સભોગ ચિહ્ન ન જણાતુ હોય તેને સ્ત્રીએ 'કાન્ત' કહેવો

વિનીત કઠોર શબ્દ ન બોલનાર તથા ક્રોધ પમાડયા શાત રહેનાર પુરુષને સ્ત્રીએ 'વિનીત' કહેવો

નાથ સાન્ત્વન, દાન, દ્રવ્ય, સભોગ તથા લાલનપાલન સ્ત્રીને સેવનાર પુરુષને 'નાથ' કહેવો

સ્વામી હિતૈષી, માન કે મત્સર વગરનો, રક્ષક તથા કાર્યોમા ચતુર પુરુષને 'સ્વામી' કહેવો

જીવિત સ્ત્રીના મનમા આવેલા વિચારોને જાણી લઇને ઇચ્છાને અનુકૂળ થનારને 'જીવિત' કહેવો

નદન કુલીન, નીતિમાન દક્ષ, ચતુર, વાગ વિશારદ સખીઓમા પ્રશસા કરવા યુક્ત હોય તેને 'નદન' કહેવો

દુ શીલ અસહિષ્ણુ, માની, ધૃષ્ટ વિકત્થન (શેખીખોર)

દુરાચાર સ્ત્રીને મારનાર કે મનફાવતુ આચરણ કરનાર

શઠ સારીસારી વાતો કરીને તેથી વિરુદ્ધ આચરણ કર ને—એક કહી અન્ય વસ્તુ કરનારને 'શઠ' કહેવો

વામ મના કર્યા છતા તેને તે કામ ફરીફરી કરનારને અ

(અનુસધાન પૃષ્ઠ ૨૭૫

પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાં

અંક ૯ • ભાદરવો ૧૯૮૦ (સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૪)

આજે પણ ભાદરવા માસનુ મહત્ત્વ રેંટિયા બારસ (ગાંધી જન્મ જયંતી)થી ગનાય છે, તો ઈ. ૧૯૨૪મા જ્યારે મુક્તિવાંછુ દેશના એકમાત્ર તારણહાર તરીકે ગાંધીજીની પ્રતિમા સોળે કળાએ પ્રકાશવા લાગી હતી તે સમયમાં 'કુમારે' પોતાના ભાદરવા (સપ્ટેમ્બર) અંક—પહેલા ગાંધી જયંતી અંક—માટે વિશિષ્ટ તૈયારી કરી હોય એમા નવાઈ નથી શ્રી રવિશંકર રાવળના ખાસ સ્કેચ સાથે ઉઘાડ પામતા એ અંકમા આ દેશમા 'કુમારે' જ સૌ પ્રથમ ગાંધીજીના બાળપણના, કુમારવયના અને જુવાનીના ફોટોગ્રાફો ખાસ મહેનતથી મેળવીને છાપ્યા હતા, અને ગાંધીજીના અંતેવાસી સ્વ. મહાદેવભાઈને વિનંતિ કરીને 'ગો પ્રેમળ જ્યોતિ' પર ખાસ લેખ લખાવ્યો હતો શક્ય હોય તેમને એ અંક મેળવીને એ આખો લેખ વાચવાની ભલામણ કરીને અહીં તો એની તારવણી જ આપી શકીએ છીએ

મને કુમાર જ ગણીને મારુ ઘડતર ગાંધીજીએ કેવી રીતે શરૂ કર્યું તેની એકાદ બે વાત કરુ તો તે કુમારોને વધારે રુચશે

૧૯૧૭ની સાલમા એક દિવસે બેતીઆમા તેમણે મારુ ઘડતર શરૂ કર્યું એ દિવસ મારો જન્મદિવસ હતો સવારે મને આજ્ઞા થઈ કે મારે રોટલી વણવી! હું કોઈ દિવસ ચૂલા પાસે બેઠો નહોતો મેં કહ્યુ, 'મને શી રીતે આવડશે?' ગાંધીજી કહે, 'લેવાનુ લોટ ને પાણી છે, પછી કેમ ન આવડે?' મેં લોટ બાંધવા માંડ્યો પાસે એક જણ હતો તેની મદદ લઈ લોટ બાંધ્યો આમ ચોરીથી 'લોટ બાંધવાનુ કામ ચાલતુ હતુ ત્યા ગાંધીજી નાહીને આવ્યા 'આ શુ ચાલે છે? મારે તો લોટ તારી પાસે બંધાવવો હતો, રોટલી તારી પાસે વણાવવી હતી' ગાંધીજીના શબ્દોમા ખસુસ કરીને કડવાશ હતી મારી ધીરજ ન રહી મેં મારા આંસુએ લોટને પલાળ્યો હુ ઝંખવાણો પડી વિમાસતો હતો ત્યા તો ગાંધીજી પોતે બેઠા અને રોટલી વણવાનો પદાર્થપાઠ આપવા લાગ્યા પછી મારી પાસે વણાવી, ને કાચીપાકી શેકેલી તે રોટલી પોતે આગ્રહપૂર્વક આનંદથી આરોગી આનંદથી આરોગીને જ પોતાના વચનોની કડકાશ તેમણે કાઢી લીધી.

ફૂલથી પણ મુલાયમ અને કઠણ વજ્રને પણ ભેદે એવુ પોતાનુ સ્વરૂપ તેમણે એ પહેલે જ દિવસે મને દાખવી દીધુ મેં ગાંધીજીને કહ્યુ, 'આજે મારો જન્મદિવસ છે' ગાંધીજીએ કહ્યુ 'સાચે જ તારા જન્મની આજ શરૂઆત થાય છે' તે દિવસથી તેમણે મારી અપંગતાનો નાશ કરવો શરૂ કર્યો મને કપડા ધોતા પોતે શીખવ્યુ પાયખાનુ સરસ સાફ કરતા પોતે શીખવ્યુ, મગની દાળને ઓરતા પહેલા તેના ઘોડા સાફ કરતા તેમણે શીખવ્યુ, ને નાનામા નાની વસ્તુ ઉત્તમમા ઉત્તમ રીતે કરવાનો પાઠ તેમણે જ આપ્યો એક દિવસ પાકીટ ઉપર ટિકિટ બરાબર ચોંટાડેલી નહોતી ચોડી તે હમેશા તેને બરોબર સ્થાને ચોડી દેખાય એક વાર કાગળ ચીરીને ખોટે ઠેકાણે નાખવા હતા તે વીણીવીણીને યોગ્ય સ્થાને નખાવ્યા 'નાનુ કામ સરસ રીતે કરવાની દરકાર ન રાખો તો મોટા કામમા પણ તમે બેદરકાર જ રહેવાના યોગ કર્મસુ કૌશલમ્ નો બીજો અર્થ નથી'

ફ્રેંચ વિચારક પાસ્કલને વિષે કહેવાય છે કે તેણે પોતાના ખાનગી જીવનને એટલુ બધુ જાહેર કરી મૂક્યુ હતુ કે જે અઠવાડિયા ઘરમા તે રહેતો હતો તેની આસપાસ તેણે આઠ ખૂણે કાચના જ બારીબારણા બનાવડાવ્યા હતા કે જેથી તેની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ સૌ કોઈ જોઈ શકે ગુપ્તતા વિષેનો ગાંધીજીનો અભિગમ એથી પણ આગળ જાય છે અનેકવાર તેમને કહેતા સાંભળ્યા છે કે 'મારી પાસે ગુપ્ત જેવી એક વસ્તુ નથી કેટલીક ક્રિયાઓ ખાનગી હોઈ શકે, પરંતુ કોઈ પણ ક્રિયા—મનની કે શરીરની એવી ન હોવી જોઈએ કે જે આપણે બીજાને ન બતાવી શકીએ' અને એ જ ધોરણે તેઓ અનેક વાર પોતાને લાગતી પોતાની ભૂલો પોતાના મનમા ચાલતી અનેક ક્રિયાઓ જાહેરથી અજાણી નથી રાખતા તમસમાથી જ્યોતિમા જવાનો માર્ગ જ એ છે, અને પોતાની ખામીઓ તથા ભૂલો કહીને અનેક જણની પાસે પોતપોતાના પાપ કબૂલ કરાવ્યા છે

અને પાપ જાણ્યા પછી પાપમોચનનો ઉપાય પ્રાયશ્ચિત્ત જેવો બીજો કશો જ નથી પોતે પ્રખર પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે—પોતાને માટે ને પોતાનાઓને માટે જે વૃત્તિથી ચોરીચોરાને માટે તેમણે પાંચ દિવસના ઉપવાસ કરવાનું અને પ્રબળ સત્યાગ્રહ બંધ કરવાનુ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું તે જ વૃત્તિથી ખાનગી જીવનમા પણ તેમણે અનેક પ્રાયશ્ચિત્તો કરેલા છે ને કરાવેલા છે એ જ અસત્માથી સત્મા જવાના, મૃત્યુમાથી અમૃતમા જવાના પગથિયા છે એમ તેઓ વારવાર જણાવે છે એમણે કહેલુ 'મારા પિતાશ્રીનો મારા ઉપર પારાવાર પ્રેમ હતો, તેમનું ઋણ તો જન્માંતરમા યે મારાથી ન ભુલી શકાય પણ હું તેમની ચોથી વારની પત્નીનો પુત્ર હતો અને તેમનો ક્રોધ બહુ હતો એ બે વાત મારા મનમાથી કદી નીકળતી જ નથી અને એ જ્ઞાન મને જે દિવસે પહેલવહેલુ થયુ તે દિવસે મેં એકપત્નીવ્રત પાળવાનુ અને ક્રોધને જીતવાનુ પણ લીધુ'

ઘણા વરસની વાત છે ત્યારે સ્વની સાધના અનુસંધાનના સાધન તરીકે રેંટિયાનો પ્રચાર ગાંધીજીએ શરૂ કર્યો ન હતો અમે પટનાથી દિલ્હી જતા હતા મોગલસરાઈ સ્ટેશન ઉપર ટિકિટ બદલાવવાની હતી અતિશય ટાઢના દિવસ, એટલે મેં ગરમ પાટલૂન અને ઓવરકોટ પહેરેલા હતા પાટલૂન પહેરવા મેં રજા પણ લીધેલી સ્ટેશન આવ્યુ એટલે ઊતરીને હું ટિકિટ બદલાવવા ગયો, ને તરત બદલાવી લઈ આવ્યો ગાંધીજીએ પૂછ્યુ, 'આટલી વારમા? તમે કોની પાસેથી લઈ આવ્યા?' મેં ખુલાસો કર્યો જરા વિચારમા પડીને કહે 'તમે અંગ્રેજીમા વાત કરેલી કે હિંદીમા?' મેં કહ્યુ 'અંગ્રેજીમા' થઈ રહ્યુ વિષાદયુક્ત વાગ્ધારા ચાલી 'હુ જાણતો જ હતો ઓવરકોટ ને પાટલૂનનો મહિમા તો ખરો જ, અને તેમા વળી અંગ્રેજીમાં વાત કરો, એટલે પૂછવુ જ શું? પેલો બાબુ તમને ટિકિટ આપે એમા નવાઈ શાની? પણ તમને ખબર નથી કે કે ઈ મારા જેવો ગરીબ માણસ જેવો ટિકિટ લેવા જાય તો તેને કેટલાં ધક્કા ખાવા પડે છે ને પછી

વાર નેમની ગાડી જાય છે ત્યારે સમજવું જોઈએ કે આપણે ત્રીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરીએ છીએ તે ગરીબના દુઃખો અને હાડમારી જોવા, તેમની હાડમારીના સાથી થવા, અને તેના ઉપાયો શોધવા આપણે ગરીબની જેમ વર્તીએ ગરીબની ભાષામાં બોલીએ તો પેલા આપણી સાથે, ગરીબની જોડે જેવી એ જ્યાજ રીતે વર્તે છે તેવી રીતે જ વર્તે અને તેમ થાય એટલે આપણે તેમને ઠેકાણે આણી ભવિષ્યમાં ગરીબોની સાથ સરખી રીતે વર્તતા શીખવીએ' સાત વર્ષ ઉપર બનેલા આ પ્રસંગના ભણકારા હજી સુધી મારા કાનમાં વાગે છે

ગોરખપુરમાં એક જંગી સભા હતી એવી જંગી સભા મેં કદિ નથી જોઈ લાખ માણસની મેદની જામી હતી ગાંધીજી પહેલા શૌકતઅલી મહમદઅલી કે કિચલુ કોનું ભાષણ ચાલતું હતું તે મને યાદ નથી કોલાહલ ખૂબ ગાજી રહ્યો હતો તે વખતે ગાંધીજી 'યંગ ઇન્ડિયા' માટે એક અદ્ભુત લેખ લખી રહ્યા હતા કોલાહલથી કે પાંચ મિનિટ પછી પોતાને બોલવું પડશે એ વિચારથી એમની તન્મયતામાં જરા પણ ખલેલ પહોંચતી નહોતી ગાંધીજી કહે છે કે 'તન્મયતા વિના મેં કંઇ કામ કર્યું નથી' અનેક વાર માણસોને ઉતારા થતા જોઇને તેમણે કહ્યું છે, મે મારી અપૂર્ણતાઓને જીતવાનો કેટલો પ્રયત્નો કર્યો છે તેની તમને ખબર નથી હજી મારામાં અપાર અપૂર્ણતા ભરેલી છે' એકવાર પોતાના બાળકાળની કથા કહેતા કહે, 'આજે મારામાં તમે જે નિર્ભયતા જુઓ છો તે નિર્ભયતા લઇને જ હું જન્મ્યો હતો શું? એ નીડરતા હું ૧૭ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી તો મારામાં ક્યાંયે નહોતી ત્યારે તો હું ભારે ડરકણ હતો મને તો રાત્રે ઘરમાં દીવા વિના ઊંઘ જ ન આવતી બહાર જતા કોઇ સાથે ન હોય તો ઘરમાંથી બહાર પગલું મૂકવાની હિંમત ન ચાલતી મને ભૂતપ્રેતની બીક લાગતી વિલાયતમાં તો ચાર વર્ષમાં એકે ઠેકાણે મે ક્યારે ભાષણ કર્યું હોય એમ યાદ નથી' એ ભીરુતાનો તેમણે કેટને અવેઅરો નાશ કર્યો છે તે સૌ આજે જાણે છે એ નાશ તેમણે સતત પ્રયત્નથી જ કર્યો હું કાંઇ નિશાળમાં ભારે હોંશિયાર વિદ્યાર્થી હતો એમ ન સમજશો એકાદ સ્કૉલરશિપ તો મને મળી હતી પણ હું એવો એકલવાયો બેસી રહેતો, એવો ડરકણ અને શરમાળ તો કે બધા મને ઢ જ માનતા અને તે બરાબર હતું મેં કાંઈ બહુ વાચ્યું નથી મારા કરતા તમે બહુ વાચ્યું હશે'

આ છેલ્લા વચનની સરળતામાં કટાક્ષ નહોતો જ, પણ મારી સ્થિતિ જોઈને એ કટાક્ષરૂપે મેં મને લાગુ પાડયું અનેક પુસ્તકો વાચ્યા છતા તેની કશી અસર જીવન ઉપર પડતી નથી, જ્યારે જીવન ઉપર અસર પાડવાને ખાતર જ ગાંધીજીએ પુસ્તકો વાચ્યા છે રસ્કિનના જે પુસ્તકે ગાંધીજીના જીવનને ફેરવી નાખ્યું તે પુસ્તક ગાંધીજીના હાથમાં પહેલવહેલું મૂકનાર માણસ, જેવા પંદર વર્ષ ઉપર હતા તેવા ને તેવા જ આજે છે ત્રીસત્રીસ વર્ષ ઉપર વાચેલા પુસ્તકો તેમના મનમાં એવા રહી ગયેલા છે કે તેના ઉલ્લેખ તેઓ અણધાર્યે પ્રસંગે અને અણધારી રીતે કરે છે એકવાર ગાંધીજી કલકત્તામાં સમાજ સુધારા પરિષદના પ્રમુખ તરીકેનું પોતાનું ભાષણ લખાવતા હતા ભાષણમાં એક વાક્ય આવ્યું આપણે એવી રીતે સેવા કરીએ કે જમણે હાથે જે કરીએ છીએ તેની ડાબાને ખબર પણ ન પડે ત્યારે જ તે ઉત્તમ સેવા કહેવાય સર ગિબીના કાર્યની ભારે અસર થઈ, કારણ તેની કોઈને ખબર નહોતી' મેં પૂછ્યું 'એ સર ગિબી કોણ? ત્રીસ વર્ષ ઉપર વિલાયતમાં એ નામની એક નવલકથા એમના હાથમાં આવેલી તેમણે એક દિવસમાં એ પૂરી કરીને છોડેલી એની વાત એમણે ખૂબ આનંદથી કહી સંભળાવી વિલાયતનાં પાયખાનાતો અહીંના પાયખાના કરતા અનેકગણા સ્વચ્છ હોય છે લંડનની કોઇ હોટેલના પાયખાનામાં પોણો કલાક બેસીને એ પુસ્તક એમણે વાચેલું મને કહે મૂંગી સેવાનું માહાત્મ્ય ગાનાર એ એક સુંદર નવલકથા છે

ભગવદ્ગીતા તો તેમણે સેંકડો વાર વાચી હશે પણ બાઈબલ અનેક વર્ષ ઉપર વાચ્યા પછી પાછું વાચ્યું હોય કે નહિ તેની ખબર નથી પણ એકવાર મારે બાઇબલમાંથી કેટલાક ઉત્તમ ફકરા જોઈતા હતા એ માટે હું ભાઈ ઍંડ્રુઝ પાસે ગયો તેમણે મને કહ્યું બાપુ એ ફકરા જેટલા જલદીથી બતાવશે તેટલા જલદીથી બીજું કોઈ નહિ બતાવે' આજે જે જીવનની પવિત્રતા જોઇને ખ્રિસ્તીઓ હેરત પામે છે તેની કૂંચી ગાંધીજીના અપાર સંકલ્પબળમાં તો છે જ, પણ તેમના આદર્શ વિદ્યાર્થીજીવનમાં પણ છે તેમણે ઉત્તમ એવું કશું જ નથી વાચ્યું કે જે તેમણે પોતાના જીવનની સાથે વણી ન લીધું હોય તેમના જીવનમાંથી નીકળતા આશાના અમર સંદેશનો જો ઇનકાર કરીએ તો તો તેમનું જીવન જાણ્યું અને જોયું મિથ્યા થાય એ જોવાનું ને જાણવાનું જેમને મળતું તે સૌ ધન્ય ભાગ્ય છે એવા અનેક ધન્ય ભાગ્ય જીવોની સાથે આ દીન લેખકનું શિર પણ એ પ્રેમળ જ્યોતિના સ્મરણમાં નમે છે, ને સહજ ભાવે ઉદ્ગાર નીકળી જાય છે

> ઓ અકૂલેર કૂલ, ઓ અગતિર ગતિ
> ઓ અનાથેર નાથ, ઓ પતિતેર પતિ,
> ઓ નયનેર આલો, ઓ રસનાર મધુ,
> ઓ રતનેર હાર ઓ પરાનેર બંધુ'

(કૂલ=કિનારો, આલો=પ્રકાશ રસના=જીભ, પરાનેર=પ્રાણના)

આ ઉપરાંત રાષ્ટ્રદેવ અને 'રાષ્ટ્રધ્વજ' ઉપરના ખાસ લેખો 'કાળા માથાનો માનવી શું ન કરે?' શીર્ષક લેખમાં માનવીએ વિજ્ઞાનક્ષેત્રમાં સાધેલી અદ્ભુત સિદ્ધિઓનું નિરૂપણ, તથા 'કિરીટ' અને 'ઈતિહાસદર્શન'ના ચાલુ હપતા હતા

'પૂછો તંત્રીને' એ મથાળા નીચે વાચકો તરફથી આવેલા પ્રશ્નોના જે જવાબો મળેલા અપાતા તેમાં જ્ઞાન વિજ્ઞાનની રસમય વાનગીઓનો સમાવેશ થતો તે પૈકી એક

'પાણીનું ટીપું શાથી ગોળ હોય છે? પાણીનું ટીપું ગોળ હોવાનું કારણ ગુરુત્વમધ્યબિન્દુનો નિયમ છે સૃષ્ટિના એ નિયમને અનુસારે બધી વસ્તુઓ મધ્યબિંદુ તરફ આકર્ષાય છે ગમે દાખલો લઇએ કોઇ મદારીનો ખેલ થતો હોય કે કાંઈ નવાઈ જેવી વસ્તુ જોવાની હોય ત્યારે લોકો ટોળે મળે છે એ ટોળું કેવા આકારનું હોય છે? ગોળ જ કારણ કે જોવાની વસ્તુ જોનારને ચારે તરફથી ખેંચે છે એ ટોળું ચોરસ ત્રિકોણ કે લંબગોળ નથી હોતું તેનું એ જ કારણ છે ટોળામાં દરેક માણસ એ જોવાની વસ્તુ (મધ્યબિંદુ) તરફ આકર્ષાય છે, ને ટોળું સ્વાભાવીકરીતે જ ગોળ બની જાય છે આ જ પ્રમાણે પાણીના ટીપાનું પણ સમજવું પાણીનું ટીપું પાણીના અસંખ્ય નાના નાના અણુઓનું બનેલું છે એ અણુઓ ગુરુત્વમધ્યબિંદુના નિયમ અનુસાર એકબીજાને વળગીને જોડાએલા છે તેથી તેનો આકાર ગોળ છે

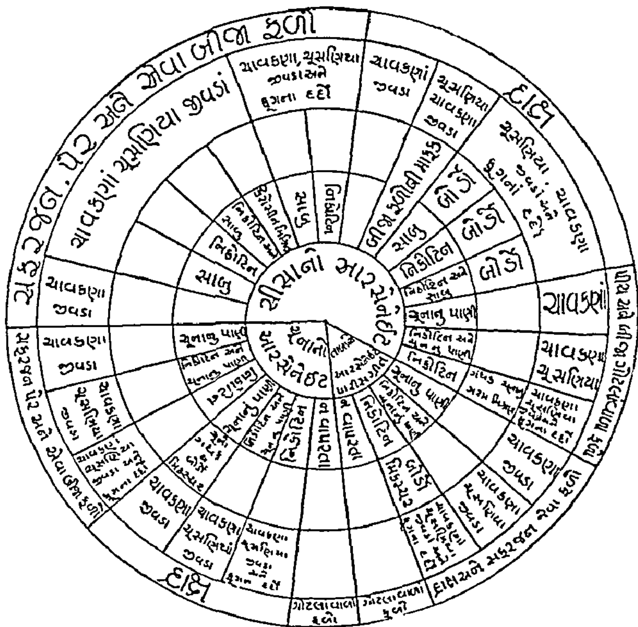
નાટ્યશાસ્ત્ર (અનુ૦ પૃ૦ ૨૭૩થી ચાલુ)

જણાવ્યું હોય તેથી વિરુદ્ધ કરનારને 'વામ' કહેવો

વિરૂપ પોતાની સ્ત્રીના રૂપની પ્રશંસા તથા તેનું અભિમાન કરનારને વિરૂપ કહેવો તેને વિકત્થન (શેખી કરનાર) પણ કહે છે

નિર્લજ્જ વાર્યા કે તિરસ્કાર કર્યા છતા જે સમજે જ નહિ તથા અપરાધી થઈ આવેલો (અન્ય સ્ત્રી પાસે જઈ આવ્યાના ચિહ્નવાળો) હોય તેને 'નિર્લજ્જ' કહેવો

નિષ્ઠુર સ્ત્રીને પ્રસન્ન કરવાની આવડત વિનાનો છતા રતિસુખની માગણી કરનારો તથા અપરાધી હોય તેને 'નિષ્ઠુર' કહેવો

૪૦ઝાડ માટે રક્ષણાત્મક રસાયણો [ચિત્રબોધ] અમેરિકાના ખેતીવાડી ખાતાના બુલેટિન પરથી સંપાદક ડૉ. નરસિંહ મૂ. શાહ

જમીનમાં રાસાયનિક ખાતરો ક્રમેરવાથી પાક સારો ઊતરે છે પણ છોડ ઊગ્યા પછી પણ તેને રક્ષણ આપવાની જરૂર કેટલીક વાર ઊભી થાય છે આ રક્ષણ છોડ-ઝાડને ખાઈ જતા જીવ-જંતુઓ અને પાકને નુકસાન પહોંચાડનાર ફૂગોત્પાદક રોગો સામે આપવાનું હોય છે આ કામ માટે વપરાતા રસાયનો છોડના કોઈ પણ ભાગને નુકસાન પહોંચાડયા વિના કામ આવે તેવા હોવા જોઈએ

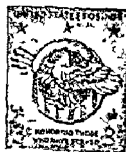
ખેતીમાં વપરાતા જંતુ-વિનાશકોના ત્રણ ભાગ કરી શકાય: (૧) છોડના ફળ પાંદડાં ખાઈ જતા ચાવકણાં જંતુઓ સામે વપરાતા રસાયનો સીસાનો આર્સેનેટ, કેલ્શિયમ (ચૂનાનો) આર્સેનેટ અને પારીસ ગ્રીન વગેરેનો સમાવેશ આમાં થાય છે (૨) ઝાડને કોરીખાતા જીવડા સામે વપરાતા રસાયનો નધક ચૂનો, તમાકુનો ભૂકો (જેમાં નીકોટીન હોય છે) અને કેરોસીન સાથે બીજી દવાઓ ભેળવીને બનાવેલા મિશ્રણો (૩)ધનેડા, ભૂંડ એવા અનાજમાં પડતા જંતુઓ સામે વપરાતા રસાયનો આમાં કાર્બન ડાયસલ્ફાઈડ, હાઈડ્રોસાયેનિક ઍસિડ, ડાયક્લોર-ઈથિલિન-કાર્બન ટેટ્રાક્લોરાઈડનું મિશ્રણ વગેરે આવે આ વર્ગીકરણ સંપૂર્ણ નથી એક પદાર્થ બીજા વિભાગમાં પણ વાપરી શકાય આમાંના પહેલા વર્ગના રસાયનો પેટમાં ઝેરી અસર પેદા કરે છે, બીજા વર્ગના સ્પર્શ જેવા છે

સફેદ સોમલને સોડિયમ નાઈટ્રેટ સાથે ગરમ કરવાથી સોડિયમ આર્સેનેટ બને છે આમાંથી સીસાનો અને ચૂનાનો આર્સેનેટ બનાવાય છે પારીસ ગ્રીન એટલે આર્સેનિક ઍસિડમાં તાંબાનો એસીટેટ નાખીને બનાવેલો તાંબાનો આર્સેનેટ

ફૂગનાં દર્દો તો જીવડા કરતા પણ વધારે ભયંકર છે એકવાર ફૂગ ઝાડમાં પેઠી એટલે રસાયનો વડે પણ તેને કાઢવી મુશ્કેલ પડે છે પડમાં ગેરુ પડે છે તે એવી જાતનું દર્દ છે

કેટલીક વાર એક, બે કે ત્રણ રસાયનોના મિશ્રણ કરીને વપરાય છે જંતુ વિનાશક અને ફૂગવિનાશક રસાયનોના મિશ્રણો સાથે પણ હોય છે ફળના બગીચામાં આ મિશ્રણો ખાસ ઉપયોગી થાય છે. એનું વિગતવાર નિદર્શન આ ઉપરના આલેખમાં કરાવ્યું છે. એમાં બહારના વર્તુળમાં ઝાડના નામ આપ્યા છે; તે પછી જીવડાના નામ આપ્યા છે અને તેની સાથે કયા કયા રસાયનો ઉપયોગી થાય તે દર્શાવ્યું છે મધ્યમાં આપેલા વર્તુળમાના રસાયણો તે પછીના વર્તુળમાના કયા કયા રસાયનોની સાથે વાપરી શકાય એ ક્રમમાથી ઘુમ પાડીને સ્પષ્ટ કર્યું છે 'વધુ અનાજ પેદા કરો'ની આજે ચાલતી ઝુંબેશમાં આ માહિતી ઉપયોગી થશે એમ માની અહીં આપી છે. કેમકે ફળોને પણ આપણા આહારમાં મોકલું સ્થાન છે

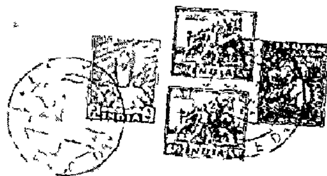
ટિકિટસંગ્રહ : આજનો સંસારવ્યાપી શૉખ

બીજા મહાયુદ્ધમાં સેવા આપી છૂટા થએલા અમેરિકન નાગરિકોના માનમાં એ દેશે કાઢેલી ટિકિટ. આ જ ડિઝાઈનવાળા સોનાના બટન પણ એ દેશે પ્રત્યેક છૂટા થનાર નાગરિકને દેશ તરફના માનચિહ્ન તરીકે આપેલા હતા

Indian Archaeological Series, First - Day - Cover.

ગઈ ૧૫મી ઑગસ્ટે, ત્રીજા સ્વાતંત્ર્ય દિનના સ્મરણમાં હિંદના ટપાલખાતાએ સોળ પ્રકારની નવી ટિકિટોનો જે સમૂહ બહાર પાડ્યો તેનો પરિચય ગયા અંકમાં આપ્યો હતો. એ ટિકિટોની સાથોસાથ, તે દિવસે ચોડી મોકલવા માટે, બીજા દેશોની જેમ હિંદે પણ, તે દિવસના સ્મરણમાં 'ફર્સ્ટ-ડે કવર' કાઢેલા, તેનો નમૂનો ઉપર આપ્યો છે (જોકે ટિકિટ શોખીન વાચકોએ તો તે મેળવ્યા જ હશે) 'કુમાર'ના આ વિષયના વાચકોના પરિચિત શ્રી હરિલાલ બૅંકરને ટિકિટ સંગ્રહના શૉખ અંગે દેશપરદેશમાં જે અસંખ્ય મૈત્રી સંબંધો છે તે સૌને એમણે તે દિવસે સંખ્યાબંધ આવા કવરો, બની શકે તેટલા વૈવિધ્યવાળી નવી ટિકિટો ચોડીને મોકલેલા, તેમાં 'કુમાર'ને પણ તેમણે વિસાર્યું ન હતું. એ કવર ઉપર પૃથ્વીના પરિપાલક વિષ્ણુની (શંખ ચક્ર ગદા પદ્મધારી) સુંદર પ્રાચીન ધાતુમૂર્તિ આપી છે તેમાં પણ પૂરું ઔચિત્ય છે. મૂર્તિને મથાળે તથા નીચે અંગ્રેજીમાં 'સ્વાતંત્ર્યદિન પાકીટ' અને '૧૫ ઑગસ્ટ ૧૯૪૯', તથા પડખે 'હિંદી ટપાલ અને તાર ખાતા તરફથી પ્રકાશિત' એમ લખેલું છે. આ ઉપરાંત તે દિવસે બહાર પડેલી નવી ટિકિટો રદ કરવા માટે, ટપાલખાતાએ તે દિવસ પૂરતી ખાસ છાપ મારવાના સિક્કા પણ યોજેલા, તેની છાપ પણ ઉપરના કવરમાં દેખાય છે. આ અંકને છેલ્લે પાને એ છાપનું વધુ સ્પષ્ટ ચિત્ર તેની સમજણ સાથે છાપેલું છે

ટિકિટ-સંગ્રહ વિષેની પ્રાથમિક માહિતી ગયા અંકમાં આપણે મેળવી, જેમાં ટિકિટો કોને કહેવાય, તેના પ્રકાર કયા કયા, તેમાંથી સંગ્રહ કરવા જેવું ખાસ અગત્યનું કેટલું ને આ શૉખનું સાચું રહસ્ય શું તેનો વિચાર કર્યો હતો. હવે ટિકિટોનો સંગ્રહ કેમ શરૂ કરવો તેની વ્યવહારુ બાજુ જોવાની શરૂ કરીએ

સૌથી પહેલી અગત્યની અને ખાસ કાળજી રાખવાની મુખ્ય બાબત એ કે તમારા સંગ્રહ માટે જે કોઈ ટિકિટ મેળવો તે કોઈ પણ રીતે કોઈ પણ પ્રકારની નુકસાનીવાળી હોવી ન જોઈએ. ટિકિટ સંગ્રહનું આ પહેલું સૂત્ર છે. એનો જરા જેટલો છેડો કે કિનાર સુધ્ધાં ફાટેલી કે તરડાએલી ન હોવી જોઈએ, પોસ્ટ માર્ક સિવાય એના ઉપર બીજો કોઈ પણ જાતનો ડાઘ હોવો ન જોઈએ, અને પોસ્ટ માર્ક પણ બને તેટલી આછી ને સ્પષ્ટ હોવી જોઈએ (પોસ્ટ માર્ક વિનાની ટિકિટો મળી શકય હોય તો તો ઉત્તમ જ), ઉપર ઘસારો કે કરચલી પડેલી ન હોવી જોઈએ, મેલી ન હોવી જોઈએ, તેની ચોમેરના પર ફોરેશન (કાણાં)નો એક પણ દાંતો ખંડિત ન હોવો જોઈએ, અને તેની છાપ પણ વાંકીચૂકી પડેલી ન હોવી જોઈએ,—એટલે કે ચોમેર

એકસરખી સફેદ જગ્યા કોરી રહી હોય ને તેની બરાબર વચ્ચોવચ ટિકિટ છપાએલી હોવી જોઈએ. અમુક ટિકિટો મૂળથી જ દાંતા વિનાની, એટલે કે કાતરથી કપાઈને આવે છે. તેમાં પણ ચોમેર સફેદ જગ્યા એકસરખી રહેલી હોવી જોઈએ, ને કાતરના કાપ વડે ટિકિટની કોઈ પણ કિનાર ખંડિત થએલી હોવી ન જોઈએ. ઉપર પૈકીની કોઈ પણ ખામી જો ટિકિટમાં રહી ગઈ હોય તો તે 'ડૅમેજ્ડ' એટલે કે ખંડિત ટિકિટ ગણાય અને તે રદબાતલ થવાને લાયક લેખાય. ટિકિટ જગતના વ્યવહાર કે વિક્રય વિનિમય—અદલાબદલા કે વેચાણ માટે તેનું કશું મૂલ્ય ગણાતું નથી. કોઈ ટિકિટ પર પોસ્ટ માર્ક પણ એટલી ઘેરી હોય કે ઉપરના ચિત્રવસ્તુને ઢાંકી દઈને દર્શનીય રહેવા ન દેતી હોય તો તે પણ બદલી લેવી સારી. કેટલીક વાર 'સ્ટૅમ્પ-બુકલેટ્સ'–ટપાલ ઑફિસે કાઢેલી ટિકિટની નાની ચોપડીઓમાંથી નીકળતી ટિકિટોની એક તરફની આખી હારના દાંતા કપાઈ ગએલા હોય છે. આવી ટિકિટો પણ ખામીવાળી જ ગણાય છે.

સામાન્યરીતે રેવન્યુ સ્ટૅમ્પનો સમાવેશ ટિકિટ સંગ્રહમાં થતો નથી એ આપણે આગળ જોઈ ગયા. પણ કેટલેક સ્થળે રેવન્યુ અને ટપાલ બન્ને હેતુ માટે એક જ ટિકિટ ચાલતી હોય છે. એવી જગ્યાએથી મળેલી ટિકિટ પર તે ટપાલના ઉપયોગ માટે વપરાઈ હોવાની ખાતરી તરીકે તેના પર પોસ્ટ માર્ક પડેલી હોવી જોઈએ. રેવન્યુ તરીકે તે વપરાય ત્યારે તેના પર હાથનું લખાણ કરેલું હોય છે. એવી લખાણવાળી ટિકિટ સંગ્રહ માટે નકામી, કેમકે 'ટિકિટ સંગ્રહ'-નો ખરો અર્થ અને હેતુ 'ટપાલ ટિકિટો' પૂરતો જ મનાય છે.

કેટલાક દેશોમાં ટિકિટના વેપાર કરનારી મોટીમોટી પેઢીઓ, જથ્થાબંધ ટિકિટો ટપાલખાતા પાસેથી અગાઉથી જ રદ કરાવીને ખરીદી લે છે. એવી ટિકિટો ઉપર રદ થયાની ખાસ નિશાનીઓ તરીકે કાપા, આંકા વગેરે કરવામાં આવે છે. આવી ટિકિટો 'પ્રિ કૅન્સલ્સ' કહેવાય છે. એ બીજી બધી રીતે તો સ્વચ્છ ને સંપૂર્ણ હોય છે છતાં ટિકિટ સંગ્રહની દૃષ્ટિથી તો, ચાલુ ટપાલમાં છાપ વાગીને રદ થયેલી સામાન્ય ટિકિટો જ બહેતર પસંદગી યોગ્ય ગણાય છે. કેટલીક પેઢીઓ પોતાની આવી ટિકિટોની ચોરી થતી અટકાવવા માટે તેમાં ઝીણા છિદ્રો વડે પોતાની પેઢીના પ્રથમાક્ષર નિશાની તરીકે વીંધે છે. આ પદ્ધતિ પણ ટિકિટને અમુક અંશે જફા પહોંચાડનારી જ ગણાતી હોઈ, તેવી ટિકિટ સંગ્રહ માટે સંપૂર્ણ યોગ્ય નથી ગણાતી. ટિકિટોનો આમ વેપાર ચાલતો હોવાથી કેટલાક દેશો તો વળી પોતાની ચાલુ જરૂરિયાત ઉપરાંત સેંકડો ગણી વધુ ટિકિટો છાપી કાઢે છે. આની પાછળ ટિકિટ રસિયાઓના શોખનો લાભ લઈ કમાણી કરવાનો જ હેતુ હોય છે. બેલ્જીઅમે તો વળી ઈ. ૧૯૪૧માં છ પ્રકારની એવી ટપાલ ટિકિટો કાઢેલી, જે ટપાલ ઉપર ચોડવા માટે ચાલેલી જ નહિ. આ, અલબત્ત, ટિકિટો નહિ પણ 'લેબલ' જ લેખાય, અને તેની કાંઈ જ કિંમત ન ગણાય.

ટિકિટ સંગ્રહ માટે કેવી ટિકિટ સર્વથા યોગ્ય અને મૂલ્યવાન ગણાય તેની વિગતવાર માહિતી આપણે ઉપર જોઈ. તે પરથી હવે દરેક ટિકિટ સંગ્રાહકે એ બધા મુદ્દા ખ્યાલમાં રાખીને, એકેએક મુદ્દાવાર ચકાસી ચકાસીને જ પોતાના સંગ્રહ માટે ટિકિટ પસંદ કરવી. જેઓને જાતે ટિકિટો ઉખેડવાનો પ્રસંગ આવતો હોય તેમણે પણ ઉપર જણાવેલી દૃષ્ટિ રાખીને, ખૂબ કાળજીપૂર્વક, ટિકિટને જરા સરખી જફા તો શું પણ ઘસારો સુદ્ધાં ન પહોંચે એ રીતે ઉખેડવી. તેને માટેની સૂચના તથા ટિકિટ સંગ્રહના સાધનો વિષે હવે પછી.

નવાં પ્રકાશનો

શ્રી હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારિયા સંપાદિત 'કાવ્ય માધુર્ય' એ ગુજરાતી કાવ્યોનું કદાચ સૌથી પહેલું સંચયન (ઍન્થૉલૉજી). ત્યાર પછી વિવિધ ઉદ્દેશથી એવા ઘણા સંગ્રહો થયા છે, પણ 'કાવ્ય માધુર્ય'નું અસ્તિત્વ આગવું જ રહ્યું છે. એ જ શ્રી હિ. ગ. અંજારિયાએ ઈ. ૧૯૧૦ થી ૧૯૪૮ સુધીમાંના કાવ્યોમાંથી ચયન કરીને 'કાવ્ય માધુર્ય'નો અનુગામી સંગ્રહ 'કાવ્ય સૌરભ'ના નામથી બહાર પાડ્યો છે (પ્રકાશક એન. એમ. ત્રિપાઠી લિમિટેડ, મુંબઈ, ૩૩૬ પાના, પાકું પૂઠું, કિંમત રૂપિયા ૪). જેમાં શ્રી બળવન્તરાય ઠાકોરથી માંડીને શ્રી નિરંજન ભગત સુધીના ૬૩ આધુનિક કવિઓની કૃતિઓમાંથી પસંદ કરેલાં ૧૬૬ કાવ્યોનો સમુચ્ચય ચાળીસેક પાનાની નોંધો સાથે આપ્યો છે. કવિતારસેચ્છુઓને એ ઉપયોગી નીવડશે.

•

મહાન કલાગુરુ મહર્ષિ નિકોલસ રોરિકના નામથી 'કુમાર'-ના વાચકો અજ્ઞાત નથી. જગતના અગ્રણી કલાકારો પૈકીના એક હોવા ઉપરાંત તે ચિંતનશીલ લેખક, ફિલસૂફ, પુરાતત્ત્વવિદ ને શોધસફરી હતા, સંખ્યાતીત ચિત્રોનાં સર્જન ઉપરાંત એમણે અનેક વિદ્વત્તાભર્યાં ગ્રંથો રચ્યા છે અને દુનિયાભરના વિવિધ દેશોમાં કલામંડળો સ્થાપ્યાં છે. એમની આ સર્વતોમુખી પ્રતિભાના વિવિધ પાસાઓનો પરિચય કરાવતી, 'કુમાર'થી લગભગ બમણા મોટા કદની, ૪૮ પાનાની પુસ્તિકા મુંબઈના યૂથ્સ આર્ટ ઍન્ડ કલ્ચર સર્કલ (૧૯૨, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨) તરફથી સ્વચ્છ સુઘડ છપાઈમાં ચાર રૂપિયાની કિંમતે બહાર પડી છે. જેમાં ચાર પૂર્ણરંગી અને ડઝન ઉપરાંત સાદા ચિત્રો હોવા ઉપરાંત વિદ્વાન લેખકોના વિચારપૂર્ણ લેખો છે. એ કલાગુરુનો પરિચય આપતા મોટા અને મોંઘા ગ્રંથો જેમને ઉપલબ્ધ ન હોય તેમને આ પુસ્તિકા સહાયભૂત થાય તેવી છે.

•

આપણા સાહિત્યમાં કોઈ પાસું નબળું રહી જવા પામ્યું હોય તો તે હાસ્યનું. એ દિશામાં પારસીઓએ ઠીકઠીક સાહિત્ય ને સામયિકો આપ્યા છે. એક ઉત્સાહી વહોરા યુવક મંડળ તરફથી 'ઉમ્મીદ' નામનું એક માસિક નીકળે છે. તેમણે હમણાં તો 'હાથથી ગએલો અંક' નામે હાસ્યાંક બહાર પાડ્યો છે (સંપાદક 'બેખુદ', પર એ રહેમત બિલ્ડિંગ, અબ્દુલ રહેમાન સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૩). જેમાં વિવિધ રીતે રમૂજી સાહિત્ય આપવાનો નિખાલસ પ્રયત્ન થયો છે.

અંધારી રાતે (અનુસંધાન પૃ૦ ૨૬૬થી ચાલુ) પણ તે ચાલુ થતાંમાં તો ફ્રન્ટિયરનો સમય થઈ ગયો. ડ્રાઈવરે ફ્રન્ટિયરની પહેલાં બસ ગોધરા પહોંચાડી દેવા બસ મારી મૂકી. પણ ઍન્જિન આગળ ફ્રન્ટિયર સાવ પાસે આવી લાગ્યો. ડ્રાઈવરે બીજા દીવાથી નિશાની કરી બસને લૂપ લાઈન પર લઈ લેવા સૂચવ્યું. રામલાલે તો એ કશું સમજ્યા વિના એના દીવાને ફ્રન્ટિયર મેલનો દીવો માની લૂપ લાઈન સાથે જોડાણ કરી દીધું અને પાછળ આવતા ફ્રન્ટિયર મેલને ગુડ્ઝ સમજી તેનું મેઈન લાઈન સાથે જોડાણ કરી દીધું. પરિણામે બસ અને ફ્રન્ટિયર, બન્ને અકસ્માતમાંથી ઊગરી ગયાં હતાં.

'વેરી વેલ ડન યન્ગ મૅન! વેરી વેરી બ્રિલિયન્ટ વર્ક!' ડી. ટી. એસે ફરીથી રામલાલના વખાણ કર્યાં. રામલાલથી એ સહેવાયું નહિ. અને જમીન પર બેસી જઈ પોતાના બે હાથ વચ્ચે માથું નાખી દીધું.

પંદર દિવસ પછી ખાસ ડી. ટી. એસ.ના ઑર્ડરથી રામલાલને પ્રોમોશન મળ્યું ત્યારે તેણે પોતાના સદ્ભાગ્યથી આનંદ પામવાને બદલે રાજીનામું કેમ આપ્યું એ કોઈ સમજી શક્યું નહિ.

કેતન મુનશી

ધરતી–સંસ્કૃતિનો છેડો

ગ્રીનલૅન્ડની છેક ઉત્તરે આવેલો એકા ધાટનો સપાટ શિખર વાળો આ ડુંગર માનવ વસવાટનું અને આધુનિક સંસ્કૃતિનું ઉત્તર દિશામાં છેક અંતિમ બિંદુ છે એની પાર બરફ છાયેલો માત્ર અફાટ ખાલી અવકાશ છે જે ઉત્તર ધ્રુવ પર થઈને પૃથ્વીની બેજી પાર ચ છે આજની સંસ્કૃતિના પ્રતીકરૂપ દરિયા પર ફરતી સ્ટીમરો ની સ્ટીમર અને કિનારા પર છવાયેલા એસ્કીમો લોકોના બનાયા ઝૂંપડા પર ખડી ચોકી દેતો એ નાનકડો પર્વત થ્યૂન નામથી ઓળખાય છે ગ્રીકો અને રોમનો ધરતીના છેક ઉત્તર છેડાને કહેતા, અને ડૅનિશ શોધસફરી નુડ રાસમુસ્સેને ઈ ૧૯૧૦મા તેને એ નામ આપ્યું કારણ કે હાલની સંસ્કૃતિનો ઉત્તર તરફનો એ છેલ્લો સીમાડો છે એની પાર પછી છેક ઉત્તર ધ્રુવબિંદુ સુધી તો સદાકાળ થીજેલા રહેતા બરફનો ધુમ્મસ છાયેલો ખાલી કરાળ અવકાશ જ માત્ર પથરાયેલો પડ્યો છે

આજથી પચાવરસ પહેલાં ઈ ૧૮૯૨માં આ નાનકડા અખાતમા પહેલો સુસંસ્કૃત માનવી આવી નાગર્યો એ હતો અમેરિકન શોધ સફરી રૉબર્ટ પીઅરી પોતાની ઉત્તર ધ્રુવની સફરની છેલ્લી તૈયારીઓ તેણે અહીં કરી લીધેલી ત્યારથી એટલે માત્ર પચાવરસથી અહીંના એસ્કિમો લોકો ઘડિયાળ ને બંદૂક જેવા આધુનિક સંસ્કૃતિના પ્રતીકોના સંપર્કમા આવ્યા પીઅરી પછી ૧૯૧૦મા રાસમુસ્સેને આ પર્વતનું નામ પાડ્યું ૧૯૩૭મા ડૅનિશ સરકારે તેને પોતાના ગ્રીનલૅન્ડ પ્રદેશની હકૂમતમા સામેલ કર્યું ને ગયા મહાયુદ્ધમા અમેરિકન સરકારે ત્યા હવાઈ મથક તથા હવામાન નોધણીનું સ્ટેશન સ્થાપેલું

એમ કેમ?

જોડા ચૂં ચૂં અવાજ કેમ કરે છે?

ઘણા એમ માને છે કે જોડા નવા હોવાથી આમ થાય છે પણ તે ખોટું છે કેમકે બધા જ નવા જોડા કે ચ રવ અવાજ કરતા નથી હોતા ખરું કારણ તો એ છે કે તે અવાજ ચામડાના જુદાજુદા પડો એકબીજા સાથે ઘસાવાને કારણે જ થાય છે ચામડાના દરેક બે પડ વચ્ચે યોગ્ય મસાલો ન મૂકવામાં આવ્યું હોય તો આમ બને છે આ અવાજ કામચલાઉ બંધ કરવાનો એક ઉપાય એ છે કે જોડા કેચપવનો ¾ ભાગ પાણીમા સારી પેઠે ડુબાડીને પછી તે વાપરવા કાયમ માટે તે અવાજ દૂર કરવા માટે મોચી પાસે ખીલા ઠોકાવી લેવા અથવા બહારનું સોલ કાઢી નાખી તેની વચ્ચે પાઉડર કે ગરમ કાપડનો કકડો મુકાવી ફરી સીવડાવી લેવા

*

કેળાં લીલાં હોય છે ત્યારે જ કેમ ઉતારી લેવાય છે?

કેળા ઝાડ પર જ જો પાકવા દેવામાં આવે તો તેમની કુદરતી વાસ ચાલી જાય છે, છાલ ફાટી જાય છે જીવજંતુ તેમાં પ્રવેશે છે ને પછી સડવા માંડે છે અને એવા ખરાબ થઈ જાય છે કે ખાવા માટે યોગ્ય રહેતા નથી તેવા કેળા ખાવા આરોગ્યને હાનિકારક છે માટે જ કેળાં લીલા રંગના હોય ત્યારે તેને ઝાડ પરથી ઉતારી લેવામા આવે છે, જેથી તેમાના સ્ટાર્ચનું ખાંડમા પરિવર્તન થાય છે

અથાણું

ભૂલકણા પ્રોફેસરે કેમિસ્ટની દુકાને જઈ કહ્યું મોનાસેટિક ઍસીડસ્ટર ઓવ સીલીસીલિક ઍસિડની ટીકડીઓનું પૅકેટ આપો'

ગુંચવાયેલા દુકાનદારે થોડી વાર વિચાર કરી પૂછ્યું સાહેબ! આપને ઍસ્પિરિન જોઈએ છે?

હા, એ જ! સાલું એ ઍસ્પીરીન નામ જ યાદ રહેતું નથી!

એક લેખકે લાંબો લેખ લખી તે પર લોહીનો વરસાદ' મથાળું કરી એક તંત્રી પર રવાના કર્યો જવાબમા તંત્રીએ લખ્યું તમારો લેખ બિલકુલ યોગ્ય છે પરંતુ મથાળામા એક શબ્દની ભૂલ જણાય છે— શાહીનો વરસાદ' એ મથાળું વધુ યોગ્ય બનશે

પહેલો ગાંડો—મારો એક પૈસો એક હજાર રૂપિયા બરાબર છે

બીજો ગાંડો—અને મારી એક મિનિટ એક હજાર વર્ષ બરાબર છે

થોડી વાર બાદ બીજો—ત્ તો મને એક પૈસો આપ તો

પહેલો—એક મિનિટ થોભ

મોટરમાં બેઠેલા ઉતારુએ પોતાની છત્રી દૂર ઊભેલા કંડક્ટરના પેટને અડાડી પૂછ્યું શું આ રતનપોળ છે?

કંડક્ટરે જવાબ આપ્યો ના ભાઈ આ તો મારું પેટ છે

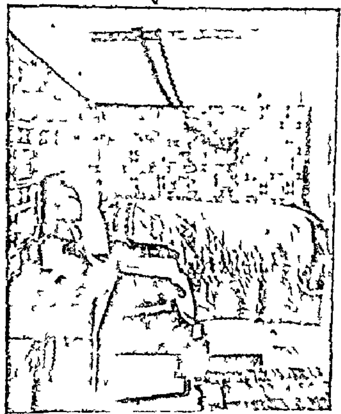
ગટે (અનુ૦ પૃ ૨૬૩થી) પ્રધાન રસ તો રંગભૂમિમાં જ રહ્યો જોકે અંતકાળની એમની કૃતિઓ ઉત્કૃષ્ટ હોવા છતાં પ્રચલિત ન થઈ, કારણ કે એમાં શિલરનો કરુણ રસ પેદા થતો ગયો અને નાટકોમાં ગટેની કલમ કથળતી ગઈ ઈ ૧૮૦૦ના વર્ષમાં બન્નેને અલ્પ કાળની માંદગી આવી, ને નવી સદીના છઠ્ઠા મણકામાં તો જગતની રંગભૂમિ પરથી રૂસો, લેસિંગ, ક્લૉપ્સ્ટૉક ને હેર્ડર ચાલ્યા ગયા આમ જીવનમાં આળા ઊતરતા જતા હતા ત્યાં, ૧૮૦૫ની ૯મી મેએ, ગટેના જીવન પર જાણે એક શીઘ્ર અંધકાર ઊતર્યો એ દિવસે સાંજે અચાનક શિલરનું મૃત્યુ થયું પણ એના સમાચાર ગટેને આપવાની કોઈની છાતી ચાલી નહિ સૌને સ્તબ્ધ જોઈ ગટે બોલી ઊઠ્યા 'શિલર વધુ માંદો છે?' તો ય કોઈને વાચા ફૂટી નહિ ગટે ફરી બોલી ઊઠ્યો 'એમ લાગે છે કે શિલરની છેલ્લી ઘડીઓ છે' પણ પોતાના જ શબ્દો પડઘા રૂપે પાછા મળતાં આખી રાત એણે રડી રડીને કાઢી સવારે એને સમજાઈ ગયું કે '–તો શીલર ગયો?' ગટેની જાણે એક પાંખ કપાઈ ગઈ શિલરમાં એણે શું શું ખોયું એનો અંદાજ એક વાક્યમાં એણે આપ્યો 'મેં મારો મિત્ર ખોયો, પણ એમાં હું મારો અરધો પ્રાણ ખોઈ બેઠો' પણ અંતે તો શિલરના શબ્દો 'મૃત્યુ અમંગલ હોય જ નહિ કારણ કે એ સાર્વભૌમ છે' એમાં જ એણે આશ્વાસન શોધવાનું હતું

ઘડીક તો એ શિલરનું અપૂર્ણ નાટક પૂર્ણ કરવા મથ્યો પણ આઘાત એટલો તો પ્રબળ હતો કે કંઈ ચેન ન પડ્યું તે ન જ પડ્યું ગટેને પોતાનો ગણનાર એકમાત્ર માનવી શિલર ચાલી જતાં એનું સારું યે બહિર્જગત ચાલી ગયું જીવનમાં ક્યારે ય નહોતો બન્યો એવો નિરાધાર એ બની ગયો પણ નિરાધારીમાં નમી પડે તો એ ગટે નહિ! હવે પછી એ જીવનભર અંતર્મુખ બની ગયો અને કઠોર કર્તવ્ય પ્રગટાવી તપસ્વીનું જીવન આરંભ્યું ને ૧૮૦૮માં એનું મહા મંથનનાટક 'ફાઉસ્ટ' જગતને અર્પણ થયું ને તેના બીજા ભાગ રૂપે પ્રાપ્ત થનારું વિશ્વમાંગલ્યનું ગાન આલાપવા ઋષિવર જેમ ગટે ચેતનાપ્રવૃત્ત થયો

ઈ ૧૮૦૬માં વાઈમાર પર ફ્રેન્ચ સૈન્યે ઘેરો ઘાલ્યો અને અંતે એ શહેરનું પતન થયું એ વેળા ફ્રેન્ચ સૈનિકોના હાકોટા સામે પોતાના ઘરમાં રહેલા ગટેનું ક્રિસ્ટીઆની એ રાતભર રક્ષણ કર્યું એની આ શૂરતા અને નારીશક્તિ આગળ ગટેનું હૃદય નમી પડ્યું, ને જેની સાથે કેવળ ગાંધર્વવિવાહ જેમ સોળ વર્ષ લગી જીવન ગાળ્યું હતું તેની સાથે એ આત્મસંગતના છેક સોળમે વર્ષે આ પ્રસંગ પછી પાંચમે જ દિવસે તેણે વિધિસરનું લગ્ન કરી લીધું

આ સમયે યુરોપનો વિજેતા વીર નેપોલિયન વાઈમાર પાસેથી પસાર થઈ રહ્યો હતો ગટે તો એ એક રસિક બજાણિયા હતો યુ રફુર્ટમાં આવીને દર્શન આપવાનું એણે ગટેને આગ્રહ કર્યો નેપોલિયનને તે જમાનાની સામે યુરોપી સંસ્કૃતિનો સંરક્ષક માનતો તેણે સહર્ષ એના આમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો ૧૮૦૮ના ઑક્ટોબરની બીજીએ સવારે અગિયાર વાગે આ બે મહાપુરુષોનું મિલન થયું ગટેને જોતાંવેંત જ નેપોલિયનના આશ્ચર્યમુગ્ધ હૃદયમાંથી 'આ રહ્યો માનવી!' એવા શબ્દો નીકળી પડ્યા ગટેના સ્વાસ્થ્ય ને સાહિત્યની એણે મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી અને પારીસને પાવન કરવાનું આમંત્રણ આપ્યું

આ વર્ષમાં જ એની માતાનું મૃત્યુ થયું આ સમયે, યેનાના એક પ્રકાશકની પુત્રી મિના હેર્ઝલીની પ્રણયછાયામાં રહીને એણે 'Die Wahlverwandschaften (ડી વાલ્વેરવાન્ડ્ટ્શાફ્ટેન)

ગટે જ્યાં અવસાન પામ્યો તે ઓરડો

નામની નવલકથા રચી ચાર પાત્રોના મનોવિશ્લેષણ પર રચાએલ આ નવલકથાથી 'વિલ્હેમ માઈસ્ટર'ની જેમ જર્મન સાહિત્યમાં એ વધુ સાહિત્યપ્રકારનો પ્રારંભ થયો વેર્ટર વાંચીને જર્મનીમાં જેમ આત્મહત્યાનો વા વાયો, તેમ આ નવલ વાંચીને છૂટાછેડાનો વા વાયો

૧૮૧૨ના જુલાઈમાં જગવિખ્યાત સંગીતસ્વામી બેથોવન સાથે બેથોવનની સહચરીની પ્રેરણાથી ગટેનું મિલન થયું પરસ્પરની પ્રતિભાથી અંજાવા છતાં એમાંથી એકેને સંપૂર્ણ સુખદ અનુભવ ન થયો બેથોવને ગટેમાં કવિને અયોગ્ય એવો ચાટુતાપ્રેમ અનુભવ્યો, જ્યારે ગટેએ બેથોવનમાં કળાકારને અયોગ્ય એવો ઉદ્દંડતા અનુભવી આમ છતાં યે બે મહાપુરુષોને શોભે એવો જ એમનો પરિચયપ્રસંગ નીવડ્યો બેથોવને ગટેનાં અનેક ગીતોની અને 'એગમોન્ટ' નાટકની સ્વરરચનાઓ આલેખી

૧૮૧૦માં 'પૅન્ડોરા' રચીને એણે પોતાની 'ક્લાસિકલ' અને રૂપક-શૈલીનું અતિમસીમાચિહ્ન આંકી દીધું અહીં એના સાહિત્યનો બીજો (સ્વાતંત્ર્યપૂર્ણ શૈલીનો) યુગ વિરામ પામ્યો ૧૮૧૧માં પોતાના મનોમંથનની અમૂલ્ય વિગતો નોંધતી આત્મકથાનો પ્રથમ ભાગ અને ૧૮૧૨-૧૪માં બીજો અને ત્રીજો ભાગ એણે પ્રગટ કર્યા, અને ત્યાર પછી ત્રણ વર્ષ લગી અંતર્મુખ રહેલી એની દૃષ્ટિ યુરોપની સીમાઓ ઓળંગીને દૂરદૂરના પૂર્વના પ્રદેશો પર જઈને ઠરી મર્ત્ય બહારનું બધું જ પોતાનું કરી લેવાની એની પિપાસાને જ આ આભારી હતું પ્રથમ એણે કાલિદાસ વાંચ્યો પણ 'શાકુન્તલ'નો પ્રેમ એને પાનો ચડાવી શકે એમ નહોતો એની પ્રકૃતિને કાલિદાસ એક પ્રતિકૂળ તો ન નીવડ્યો, પણ આ બુઝર્ગ કવિના હૃદય પર હાફિઝે તો એવો કંઈ જાદુ કર્યો કે ૧૮૧૪માં હાફિઝ પ્રદેશમાં રમવા રમતો એ મારીઆન વૉન વીલમાર્ના પ્રેમમાં પડી ગયો પોતાને હાફિઝ અને મારીઆનને ઝુલેખા કલ્પીને ૮ ઇસ્લામી શૈલીમાં એણે 'વેસ્ટ-ઓસ્ટ લિશેર દીવાન' (પશ્ચિમી દીવાન) રચ્યો, જે ૧૮૧૯માં પ્રગટ થયો

૧૮૧૬ના જૂનમા એના સુખદ અને હર્યાભર્યા ગૃહજીવન પર આફત આવી પડી ક્રિસ્ટીઆનીનુ મૃત્યુ થયુ અને એનુ રહ્યુસહ્યુ આ લગ્ન પણ ગયુ પચ્ચીસ વર્ષના સહજીવનની એ સમાપ્તિને એણે 'The only profit of my life is to lament her loss' કહીને અંજલિ આપી ક્રિસ્ટીઆનીમા જાણે પોતે ઈટલીનો આત્મા ખોઈ બેઠો હોય એમ, હવે છેક ૭૦ની વયે ૧૮૧૬ ૧૭મા, 'ઈટાલીએનીશ રાઈસ'મા ઇટાલીનો પ્રવાસ લખ્યો ને વાઇમારના નાટક ઘરના સચાલનનુ એકમાત્ર રહેલુ કાર્ય પણ સકેલીને નિવૃત્તિ લીધી

૧૮૨૧મા મારીએનબાડમા માંડ વીસ વર્ષની ઉલ્રીકે ફૉન લેવેત્સોવ સાથે આ વયમા બુઢ્ઢો બનેલો કવિ પ્રેમમા પડ્યો ! આમ ૭૪ વર્ષની વયે એનામા પ્રણય વૃત્તિ જાગે એમા એનો દોષ ન હતો જેનાથી નેપોલિયન જેવો પણ અજાઇ ગયો હતો એ એના દેહ સૌંદર્યને સ્પર્શવામા સ્વય કાળ પણ કામયાબ નીવડ્યો ન હતો અતમા જુદાઇને જોતો છતા એ પ્રેમમા પડતો એની પ્રણયશૈલી જ એવી હતી વિરાગથી પ્રેરાઈને જ એ અનુરાગ અનુભવતો એની આ પ્રણયવૃત્તિ પ્રત્યે યુરોપમા સમજ અને અણસમજ બન્નેથી સભર એવા ભિન્નભિન્ન પ્રત્યાઘાતો પડ્યા છે પણ સ્વ૦ મહાદેવ ભાઇના આ શબ્દોએ ગટેની સાચી સેવા કરી છે 'એના જીવનમા ત્યાગ અને ભોગ, વિલાસ અને વૈરાગ્ય બને વિરાજે છે પણ ભોગ અને વિલાસમાથી આખરે એને છૂટકો તો ત્યાગ અને વૈરાગ્યમાથી જ જડ્યો છે, ને પ્રયત્નશીલ મનુષ્યને માટે સદાય આશા છે એવુ અનુભવવાક્ય એ મૂકી ગયો છે' ૧૮૨૨મા આ પ્રેમપ્રસગને પરિણામે રચાએલી 'ટ્રિલૉગી દેર લાઇડેનશાફ્ટ' એની નાની કૃતિઓમા છેલ્લી હતી, કારણ કે એ પછી એણે આપેલી બન્ને કૃતિઓ મહાકાય છે

હવે પછીનો જીવનનો છેલ્લો દશકો એકરમાનને અપવાદ ગણીએ તો, એ અટૂલો પડી ગયો ૧૮૦૫મા શિલર, '૦૬મા માતા, '૧૬માં પત્ની, એમ સ્વજનો ચાલી ગયા હતા શાર્લોટનુ મૃત્યુ જોકે ૧૮૨૭મા થયુ પણ એની મૈત્રી તો લગભગ લુપ્ત જેવી જ હતી ૧૮૨૮મા વાઇમારના ડ્યૂકનુ મૃત્યુ થયુ પરતુ એની સાથેનો સબધ પણ પહેલા જેટલો પ્રબળ રહ્યો ન હતો એણે આજ લગીમા જીવનની નાનાવિધ લીલાઓ ખેલી લીધી હતી સાહિત્યના એકેએક પ્રકારમા કલમ ચલાવી દીધી હતી હવે ઊર્મિનુ નવુ ઝરણુ ઊતરી આવે એવુ એકે શૃગ શિખર રહ્યું ન હતુ ત્યારે કવિની કલમ 'ફાઉસ્ટ'ની પૂર્ણાહુતિમા સ્થિર થઇ અને આયુષ્યની ત્રણ પચ્ચીસીને પેલે પાર પહોચેલો કવિ પોતાની સકલ ચેતનાપ્રજ્ઞાથી એ મહાકૃતિને મડિત કરી રહ્યો

આ સમયમા જ, ક્રમેક્રમે જીવનભર રચાતી રહેલી એની મહાકથા પણ 'વિલ્હેમ માઇસ્ટર્સ વાન્ડરયાર'ને નામે પૂર્ણાહુતિ પામી એમા એના જીવન અને કળા વિષેના અતિમ અને સૂક્ષ્મ વિચારો એની સહાનુભૂતિનો વિસ્તાર, એના દર્શનની વિશાળ દૃષ્ટિ, એ બધુ આબેહૂબ આલેખાયુ છે એમા બેથોવેનની સ્વરરચનાનુ સદ્ભાગ્ય પામેલુ એનું જગવિખ્યાત 'ઇટાલીનુ ગીત' અને નેપોલિયને એની નગરીમા પ્રવેશ કર્યો ત્યારે પ્રુશિયાની રાણી લુઈઝાએ ઉચ્ચારેલુ ગીત, એ બે તો અનન્ય ગીતરચનાઓ છે એ બીજુ ગીત તો સ્વ૦ મહાદેવ ભાઇએ ૧૯૩૨મા પોતાની ડાયરીમા ગટેની પ્રથમ મૃત્યુશતાબ્દીને દિવસે ઉતારેલુ

'Who has not cut his bread with sorrow,
Who hasn't spent the mid night hours
Weeping and watching for to morrow,
He knows you not ye heavenly powers!

[જેણે સતપ્ત દિલે પોતાનો રોટલો ખાધો નથી, જેણે કાલને માટે રડીને અને જાગીને આજની રાત પસાર કરી નથી તે હે ભગવાન તને ઓળખતો નથી] કાર્લાઇલે આ કથાનો સુન્દર અનુવાદ કર્યો અને ગટે સાથે અગત પરિચય કેળવ્યો

આ કાળમા એકરમાન એનો એકમાત્ર નિકટનો સાથી હતો ૧૮૨૩મા એણે પોતાની કૃતિ 'બાઇટ્રેગ ત્સુર પોએસી'ની હાથપ્રત ગટેને જોવા મોકલી તે પછી તરત જ એ વાઇમાર જઇને ગટેને ચરણે બેસી એનો અતેવાસી બની ગયો, અને આખર લગી એની અને એના વિચારોની સેવા કરી ગટેના મૃત્યુ પછી ૧૮૩૬ ૪૦મા ગટેનુ સપૂર્ણ સાહિત્ય ચાલીસ પુસ્તકોમા પ્રગટ કરીને એણે મિત્રઋણ અદા કર્યું ને અતે 'ગટે સાથેના વાર્તાલાપો'મા ગટેના ચિંતન અને દર્શનના નિષ્કર્ષ નોંધીને તો પોતે પણ જર્મન સાહિત્યના એક મહાગ્રથના રચયિતાની પ્રતિષ્ઠા પામ્યો આ પુસ્તકમા એણે કોઇ આત્મિકની આગ્રહ જ જે પ્રગટ થાય એવી ભાષામા વ્યક્ત થએલુ ગટેનુ મનોગત સપૂર્ણ સચ્ચાઈથી ને નાજુકાઈથી જગત આગળ ધર્યું છે

એકરમાન ઉપરાત બાયરન સ્કૉટ અને કાર્લાઈલ જેવા અગ્રેજ મિત્રોને મેન્ઝોની જેવા ઈટાલિયન મિત્રોને અને અન્ય ફ્રેન્ચ કવિઓ વિજ્ઞાનીઓને પણ ગટે અક્ષરદેહે મળી લેતો જર્મન કવિઓમાથી ઊર્મિગીતોના રચયિતા લેખે એના જેટલો જ સત્ત્વશીલ કવિ હાઈન પણ આ સમયે આ તીર્થસ્વરૂપ તપસ્વીની દર્શનયાત્રા કરી ગયો, જેને અતે, આ ઉમરે પણ ગટેમા વિલસી રહેલા ચૈતન્યથી ચકિત થએલો હાઈન નોંધી ગયો છે કે 'ગટે જ્યારે હાથ હલાવતો ત્યારે જાણે તારાઓને એમની દિશાઓ ભણી દોરવી રહ્યો છે એમ લાગતુ'

૧૮૩૧ની ૨૮મી ઑગસ્ટે તેણે છેલ્લી વર્ષગાઠ ઊજવી ને ૮૨ વર્ષની વૃદ્ધ વયે પોતાના બે પૌત્રોને ખભે ટેકાઇને પુત્રવધૂને પગલેપગલે દોરાઇને, વાઈમારની નૈઋત્યે આવેલી કિકેલહેનની ટેકરી પર વસવા ચાલી નીકળ્યો જ્યાથી એ પાછા ન ઊતર્યા ૫૧ વર્ષ પૂર્વે અહીં જ એક બારી પાસે પેન્સિલથી લખેલી પોતાની પેલી ગીતપક્તિઓ પર એની નજર ફરી ગઇ 'તુ યે થશે પરમ શાતિ મહીં જ લીન !' એ પારાવાર નીરવતામા લીન થવાની શ્રદ્ધા સાથે ૧૮૩૧ની આખરે વિશ્વમાગલ્યનુ મહાકાવ્ય 'ફાઉસ્ટ' એણે જગતને અર્પણ કર્યું

૧૮૩૨ના માર્ચની ૭મીએ એને શરદી થઇ આ અતિમ દિવસોમા એણે હ્યુગો, પ્લુટાર્ક ને યુરીપીડિસની રચનાઓ વાચી ૧૬મીએ રોજનિશીમા એણે અતિમ નોંધ ટાકી માદગીએ મને દિવસભર પથારીમા રાખ્યો' ૨૨મીની સવારે એના મુખમાથી અસ્પષ્ટ મર્મર ધ્વનિ નીકળ્યો 'સુન્દર સ્ત્રીમુખ, એના અંબોડાનો આંક, એનો મોહક વર્ણ ને એની શ્યામ ' ખડમા આમતેમ અટવાતા એક પત્રને જોઇને 'શિલરનો પત્ર શાદને આમ રખડતો રહ્યો છે !' એવુ આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યું જીવનના છેલ્લા શ્વાસમા એણે આમ શિલરનુ નામ ન ઉચ્ચાર્યું હોત તો એની વિરલમધુર મૈત્રીમા એટલી અપૂરપ રહી હોત !

જાણે કે ફાઉસ્ટની જ આગળીને આધારે આકાશપારના આકાશને આંબતો એનો આત્મા જીવનના પરમ રહસ્યના અતરતમ દ્વારને જ 'Open the shutter' કહીને [જીવનો આટઆટલો તેજઅબાર પણ શું ઓછો પડ્યો?] અનતમા વિલીન થઇ ગયો ત્યારે ૨૩મીની વાસતી ઉષાના અધર પર મૃત્યુના માગલ્યનુ કોઈ તેજ વિલસી રહ્યું !

માનવતાનુ મગલ ગાનાર આ મહાગાયકના જીવનકાવ્યમાથી 'હુ માનવી માનવ થાઉ તો ઘણું' એ પ્રેરણા આપણો યુગ ઝીલી રહો

નિરંજન ભગત

[લેખમા આપેલા જર્મન શબ્દોના ઉચ્ચારો તજ્જ્ઞોની સહાયથી બને તેટલા આધારભૂત રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે]

Our Friends Abroad

[જગતસંપર્ક સાધતો પત્રમિત્ર-વિભાગ]

E A Mischak Lagerdorf (Germany)નો

આ પત્ર મેળવનાર ભાઈ ગિરધારીલાલ શ્રૉફ, સાકર બજાર અમદાવાદ

પ્રિય મિત્ર શ્રૉફ

તમારા સુંદર પત્ર માટે ઘણો આભારી છું દિલગીર છું કે છાપા હજી મને મળ્યા નથી મને મહાત્મા ગાંધીનું ચિત્ર અને તેની પાછળનું લખાણ ગમ્યા અમારે યુરોપિયનોને માટે તો હિંદી ભાષા ભણવી ખરેખર મુશ્કેલ થઈ પડે તમે મને દર મહીને હિંદી છાપા મોકલતા રહેશો તો મોટી મહેરબાની થશે—ખાસ કરીને અંગ્રેજી હું પણ આવતી ટપાલે તમને બે છાપા મોકલીશ એક સચિત્ર જર્મન છાપુ છે, અને બીજું એક અંગ્રેજી માસિક છે

જર્મન સચિત્ર છાપાના પહેલા પાના પર એક જર્મન યુદ્ધકેદીની કથા છે તેના ઉપર રશિયામાના એક જર્મન સૈનિકની વાત છે તેમનામાના લગભગ બધા જ હાલહવાલ સ્થિતિમા છે યુદ્ધમાથી પાછા ફરેલા હજારોએ પોતાનુ સર્વસ્વ ગુમાવ્યુ છે અને ક્યાં જવુ તેની પણ તેમને ખબર નથી એમની ગરીબ મા—જેમ એમને પૂરતુ કામ આપી શકે તેમ નથી કે નથી આપી શકતી એક નાની ઓરડી પણ પૃષ્ઠ ૨–૩ ઉપર ડેન્માર્કની સરહદ પર આવેલા દક્ષિણ શ્લેસ્વિગ નામે જર્મન પરગણાની વાત છે, જે ડેન લોકો પચાવી પાડવા મથે છે પૃ ૪થી૬ ઉપર ત્રણત્રણ વાર અમેરિકા નાસી જવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરેલા એક જર્મન છોકરાની મુલાકાતનો અહેવાલ છે અમેરિકાને કાંઠે પહોંચે કે તરત તે પકડાઈ જતો ને તેને ફરી જર્મની મોકલી દેવામા આવતો પૃ ૧૦–૧૧ ઉપર પૈસા, ખોરાક અને વસવાટની તંગી ભોગવતા જર્મન વિદ્યાર્થીઓની દુર્દશાનો ચિતાર છે પૃ ૧૩–૧૫ પર બાળકો માટેની રંગભૂમિની હકીકત છે, ૧૬–૧૭ ઉપર યુદ્ધ દરમ્યાન ચીતરાએલી એક કલાકૃતિની વાત છે અને પૃ ૩૦–૩૧ ઉપર હાસ્યના ટુચકા છે

'જર્મની' શબ્દનો તમારો અર્થ સાચો નથી લાગતો, કેમકે અમે તો મુકાબલે બહુ નાની વયની પ્રજા છીએ ૨૦૦૦ વર્ષ પર જર્મનોએ અલબત્ત ઉચ્ચ કારીગરી કૌશલ મેળવેલુ પણ સાંસ્કૃતિક ધોરણની દૃષ્ટિએ તો પ્રાચીન રોમનો અને ગ્રીકોને મુકાબલે—અને તેથી યે પૂર્વ દેશોના ઇતિહાસની વાત કરીએ તો આરબો, ચીનાઓ ને હિંદીઓની સરખામણીમા—અમે ક્યાય ઊતરતા હતા અમે ટયુટૉનિક વેન્ડેલ, ગૉથેન, સિમ્બ્રીઅન ઍલેમન વગેરે જાતિઓના મિશ્રણરૂપ હતા, અને બધા મળીને જર્મન કહેવાતા જર્મન German એટલે German જેઓ જર નામનુ ભાલા જેવુ હથિયાર સદા ધારણ કરતા તે અને વળી 'જર્મની' એ તો અમારા દેશને અંગ્રેજોએ આપેલુ નામ છે અમે તેને Deutschland ડૉઈશલૅન્ડ કહીએ છીએ euનો ઉચ્ચાર boyમાના ઑય જેવો, ને andનો ઉચ્ચાર fundમાના 'અંડ' જેવો અમારામા બધા જ સ્વરો ચોખ્ખા અને ભારપૂર્વક બોલાય છે

હવે હું તમને અમારે ત્યાની રાજકીય પરિસ્થિતિનો થોડો ખ્યાલ આપીશ સાડા પાંચ વરસના વીરત્વભર્યા યુદ્ધ પછી ૧૯૪૫ના મે મા જર્મનીને નમવુ પડ્યુ કેમકે તેનો લગભગ બધો પ્રદેશ છતાઈ ગયો હતો અને તેના લશ્કરો ખતમ થઈ ગયા હતા તથા શહેરો વેરાન હું એ વખતે ચેકોસ્લોવાકિયામા હતો પૂર્વ તરફથી રશિયન લશ્કરો આવ્યા અને ઉત્તર પશ્ચિમેથી તથા દક્ષિણ પશ્ચિમેથી આવ્યા અમેરિકનો અમે અમેરિકન શરણાગતિ પસંદ કરી ૧૯૪૬ની શરૂઆતમા હું વતન આવ્યો યુદ્ધ પછીના આ ત્રણ વરસ તો કડવી વેદનામા વીત્યા છે ખોરાકની હાડમારી તો જીવલેણ હતી રૅશન એટલુ ઓછુ મળતુ કે લગભગ સૌને કાળા બજાર પર આધાર રાખવો જ પડતો મોટા શહેરો તો કાટમાળના ઢગલા જેવા થઈ ગયા હતા કપડા હતા નહિ અને દુકાનોમા ચિત્રો ને ઍશ ટ્રે સિવાય ભાગ્યેજ કાઈ મળતુ ! કાળા બજારિયા અને ચોરાટિયાઓનો ધંધો ધીકતો હતો આખો દેશ અને અમારી રાજધાની બર્લિન ચાર ભાગમા વહેંચાઈ ગયા હતા ઇંગ્લિશ અમેરિકન ફ્રેન્ચ અને રશિયન પૂર્વ પ્રદેશમાથી પોલ લોકોએ દોઢ કરોડ જર્મનોને તેમના ઘરબાર અને ખેતરવાડીમાથી પશ્ચિમમા હાંકી કાઢીને પૂર્વ દેશનો કબજો લઈ લીધો હતો એ બધા આ પહેલેથી જ ગીચ એવા પ્રદેશમા પૂરની પેઠે ધસી ભરાયા નિષ્ક્રિય કરી મૂકવામા આવેલી ફૅક્ટરીઓ અને મશીનરીની કબજાગીરીએ બૉમ્બમારાથી અપંગ બનેલા જર્મન અર્થતંત્રને તદ્દન પાંગળુ બનાવી દીધુ હતુ લાખો જર્મન સૈનિકો હજી દુશ્મન દેશોના કૅમ્પમા યુદ્ધકેદી હતા યુદ્ધ તેમજ હવાઈ હુમલાઓમા માર્યા ગએલા અસંખ્ય દેશપુત્રોના શોકમા જર્મનો ગરકાવ હતા

૧૯૪૮માં જર્મનીની આ દશા હતી ચારેય ઝોનમાં મોટે ભાગે સ્થિતિ સરખી હતી, છતાં કેટલીક બાબતમા નહિ દાખલા તરીકે પશ્ચિમ ઝોનમા માણસો ઉપર સલામતી હતી જ્યારે રશિયન ઝોનમા તો આજે ય બિનસલામતી પ્રવર્તે છે દેશનિકાલી, ખૂન, લૂંટ અને સ્ત્રી અત્યાચાર તો ત્યા રોજિંદા થઈ પડ્યા છે જર્મની આજ બે ભાગમા વહેંચાએલુ છે પૂર્વમા કૉમ્યુનિસ્ટ કબજાગીરી પ્રચાર અને સરમુખત્યારશાહી છે પશ્ચિમમા અમારે મુક્ત મતસ્વાતંત્ર્ય અને લોકશાહી ચૂંટણીઓ તથા કાયદેસરની સ્થિતિ છે

પછી ૧૯૪૯મા નાણા-સુધારો આવ્યો બધી જ નાણાકીય મિલકતની કિંમત ઘટાડીને પાંચ ટકા પર લઈ જવામા આવી અને સૌને નવુ ચલણી નાણું આપવામા આવ્યુ પરિણામે ઉત્પાદન વધવા લાગ્યુ અને ઉત્પાદકોએ તથા વેપારીઓએ છુપાવી રાખેલો મોટો જથ્થો વેચાવા માટે બહાર આવ્યો નવી આયાતથી જીવનધોરણ પણ ઊંચુ આવ્યુ પણ જ્યાં સૂર્ય હોય ત્યાં પડછાયો પણ હોય જ માર્કનો કિંમત ઘટાડો હજી ચાલુ છે અને કિંમતો એટલી બધી વધી છે કે ઘણાખરા કામગારો તથા બેકારો અને અપંગોને પોતાની રોજિંદી રોટી માટે પણ કપરી મુશ્કેલી વેઠવી પડે છે

દરમ્યાન બોલ્શેવિકોએ પશ્ચિમી પ્રજાઓને બર્લિનમાથી હાંકી કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેમણે બધા રસ્તા અને રેલ્વેઓ રૂંધી રાખી અને શહેરને બે ભાગમા વહેંચી નાખ્યુ આથી પશ્ચિમ ભાગના વતનીઓ માટે ભૂખમરાનો ભય ઊભો થયો બર્લિનમાં બે બર્ગોમાસ્ટર (મેયર), બે મૅજિસ્ટ્રેટ, બે ટ્રેઇડ યૂનિયન, બે પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અસ્તિત્વમા આવ્યા! બન્ને પોલીસ સામસામી અથડામણમા આવવા લાગી એક વિભાગના પોલીસો સામેવાળાના પોતાના જ પોલીસ

બધુઓને પકડવા લાગ્યા ! એ વખતે અમેરિકનો અને બ્રિટિશોએ હવાઈ કામગીરી બરોબર બજાવી બસ અને ટ્રામના કરતા પણ વધારે નિયમિતતાથી હવાઈ વિમાનોના વ્યવહારે જીવનની વસ્તુઓ લાવી લાવીને બર્લિનમા ઠાલવવા માડી

યુદ્ધના અંત પછી જર્મન પ્રજાને ફરીથી નવપલ્લવિત કરવા માટે અનેક રાજકીય પક્ષોએ પ્રયત્ન કર્યા છે, જોકે ફતેહ ઓછી મળી છે પણ આમારે ભૂલવુ ન જોઇએ કે અમારા ઇતિહાસમા કદિ નહોતુ એવુ કપરુ કામ એ છે જર્મન યુવાનો એમાબહુ ઓછો ભાગ લે છે આનુ મુખ્ય કારણ એ છે કે એપયો હજી જૂનવાણી વિચારો ને પ્રણાલિકાઓને વળગી રહે છે જુવાનો એવા પક્ષની રાહ જોઈ રહ્યા છે જે ગઇકાલની અને પરમદિવસની ભૂલો ન કરે હુ વિનીત પક્ષનો સક્રિય સભ્ય છુ

કુશળ ઇચ્છતો—ઈ એ મિશાક

પરદેશનાં પત્રમિત્રો

(૧) Gred Koch, 20 Honnover-S, Brehm Str 66 II,(British Zone, Germany) માનવવંશશાસ્ત્રના અભ્યાસી આ ભાઈ દેશદેશના લોકો, તેમની કૃતિઓ, તેમની ભૌતિક તથા આધ્યાત્મિક માન્યતાઓ વિષે તેમજ માનવજાતના ઇતિહાસ તથા પ્રાગ ઈતિહાસકાળના વિકાસ વિષે જાણવાની ઈચ્છાથી પત્રવ્યવહાર કરવા ઈચ્છે છે (ઉલ્લેખ શ્રી કમળદાસ પારેખ, મુબઈ ૨),

(૨) જાપાનમાં પત્રમિત્રો મેળવવા ઈચ્છનારે નીચે જણાવેલ સરનામે લખવુ Miss Mary Kilabatake, Jr Secretary International Pen Friend Society, Ohsugi, Edogawa, Tokyo, Japan (ઉલ્લેખ· જયત પટેલ સીતાબર્ડી, નાગપુર-૧)

(૩) ભાઇ બસી શાહ (વડોદરા) નીચેનુ સરનામુ મોકલી જણાવે છે કે એ અમેરિકન બહેન હિંદી કૉલેજ-મિત્રો સાથે ઓરમેઇલથી પત્રવ્યવહાર કરવા ઇચ્છે છે Delares Schuler, 12/3 North B Street Richmond, Ind (U S A)

વિવિધ દેશોના પત્રમિત્રો

ભાઈ રમેશચદ્ર શાહ (વાકાનેર) આ નીચેનાં સરનામા મોકલે છે તે આડે એવા વિવિધ દેશોના છે જે આગે જ પ્રકટ થયા છે આર્જેન્ટિના, બોલીવિયા, બ્રહ્મદેશ, ચીન, કેદાહ, લેબૅનન, પાપુઆ અને ઝુલુલૅન્ડ પત્રવ્યવહાર કરનારે એમના નામનો ઉલ્લેખ કરવો

(1) Juan Lewin, Rivera Indarte 373, Cordoba (Argentina)—Stamps, First-day Covers and Magazines, (2) Albert E Escolme, C/o All America Cables *and Radio Inc, La Paz, (Bolivia),—Airmail Stamps*, Music, Snapshots, Sports (3) Maung Myint Thein, 7, Hume Road, Kemmendine, Rangoon (Burma)—Stamps and Photographs, (4) Chan Tin Heng, 29, *Bonham Strand W, Hongkong (China)—Post cards* & Photographs, (5) Bob Selymn, 16, Pekan Melayn, Alor Star, (Kedah)—Photos and View cards, (6) Gaius Ilanjian, C/o American Mission, Beirut (Lebanon)—Stamps, First day covers and Magazines (7) Ronald B Radoniu, C/o Australian Petroleum Co, Pty. Ltd, Port Moresby (Papua)—British Empire Stamps, (8) A H Brown, C/o W C Haworth, "Spero" P O Umfolozi, (Zululand)—Stamps, First-day covers, and Gibbons' Catalogue

હિંદી પત્રમિત્રોનાં સરનામાં

(ગયા અંકને અનુસધાને ચાલુ)

(393) Nalin Manilal Vaidya, 1082, Luhar Pole, Surat—16, Painting, Stamps, (394) Pravin N Dalal, Tara Bhuvan, 2nd Floor, Khetwadi Main Road, Bombay 4-19, Photography, Sports, (395) *Bhalchandra*S Oza, 605, Manekwadi, Bhavnagar (Saurashtra) —18, Stamps, Coins, Photography, (396) S K Makvana, 3/5, Ramnath Rd, Limbdi (Saurashtra)—20, Correspondence, (397) Arunkumar Chandrashanker Bhatt, Lodhawala Chawl, Manekwadi, Plot No 589, *Bhavnagar (Saurashtra)—16, Photography*, Cinema, Cricket, (398) Verma Harilal Popatlal, Juni Shakpith Bhavnagar (Saurashtra)—20, Sports (399) Chhotalal Valsi Shah, Bhatia St, Wankaner (Saurashtra)—18, *Stamps, Match lables, (400) Raghuvir Purushottam* Dave, Mahudha, Via Nadiad—19, Cricket, Music (401) Pravinchandra A Sheth, Near Morvi Gate, Ram Chawk, Wankaner (Saurashtra)—19, Drawing and Painting, Music, Stamps, (402) Patel Ambubhai Rambhai, Kaka's Khadki, Ode, Via Anand—19, Cricket, (403) Jivanbhai U Patel, Desai Falia, Dandi, Via Jalalpur (Dist Surat)—18, Stamps, (404) Sumantlal Chimanlal Choksi, C/o Jesingbhai Laberubhai Choksi, Khetervasi s Pado, Patan (N G)—17, Stamps Coins, (405) Thakorlal Rambhai Amin, Near Two Chora, Virsad, Via Anand—19, Reading, Touring; (406) Balkrishna Sevaklal, Bhutnath Falia, Broach *(B B & C I)—22, Science, Literature, Travelling* (407) Chimanbhai Gordhanbhai Patel, 1/1049 Mahajan Bhuvan, Opp D N High School, Anand—18, Drawing, Stamps (408) Joshi Kantilal Chhotalal, Vishnu Bhuvan, Hindu Lodge, Opp B B & C I Rly. Station, Dadar, Bombay 14—22, Astrology, Nature, Social Customs, (409) Nalinkant Chhaganbhai Patel, 1/1048 Mahajan Bhuvan, Station Rd., Anand—19, Drawing & Painting, Science, (410) Chandrakant Mamtora, *C/o Dr Jayant Khatri*, Mandvi Cutch—19, Stamps Coins, Politics, *(411) Rameshchadra S* Karnik, C/o Shankerrao P. Karnik, Opp Tata High School, Bilimora—Drawing, Stamps (412) Dhiru*bhai M Patel*, Dola Falia, Matvad, Via Jalalpur (Dist Surat)—15, Stamps, Reading, Sports, (413) Daly Eruchshaw Morena, Agano vad, Khansaheb House, Surat—25, Coins, (414) Premalkumar Desai, Shree Nivas, Diwan para Road, Bhavnagar (Saurashtra) —16, Stamps, Picture Post-cards, (415) Ashakant Nimbark, C/o Vaishnav House, Nanbha Rd, Bhavnagar—17, Painting, Stamps, Coins, *Reading (416)* Dharmadas Govindram, Bhoringda, Via Juna Savar (Saurashtra)—32, Gujarati Literature, Commerce

મધ્યમ વર્ગ
લેખક જમીઅત પડચા
('એકતા'માથી)

મધુકરી

હતુ એણે ય ઊજવ્યુ પર્વ આઝાદીનું અંતરથી,
અને મુક્તિનું ગાણુ ગાયું'તુ એવા ઊંચા સ્વરથી,
ગુલામી જાય ભાગી સાભળીને અગનિ-અખરથી,
છતા પણ મુક્તિનુ ન્હાણુ હજી એનુ નથી વાગ્યુ

હજી પણ જન્મગત સંસ્કારિતા નિદાન રાખે છે,
નીતિ ને ન્યાયના પાલનથી એની શાન રાખે છે,
ભલાઇ ને બુરાઇનુ હજી પણ ભાન રાખે છે,
અને 'છે આપણી સરકાર' એવુ જ્ઞાન રાખે છે

છતા આજે વિષમતા જોઈ એ અકળાઈ જાયે છે,
ત્રિશકુની સ્થિતિમાં એનુ હિત હૂમાઇ જાય છે,
જીવન ધોરણ ઊંચા છે, જેને એ પહોચી નથી શકતો,
અને મઝિલ તરફ ઢળવા કદમ ભરતો એ ડગમગતો

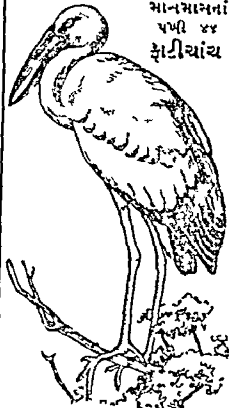
ચિત્રલેખા રાણી ચંદા

૧૯૪૭મા પારીસના યુનેસ્કો-સમારભના પ્રદર્શનમા પ્રશસા પામેલુ જે ચિત્ર આ અકના મુખચિત્રની પાછળ છાપ્યુ છે તેના ચિત્રલેખા શ્રીમતી રાણીદેવી ચદાનો જન્મ કલકત્તાના એક સરકારી બગાળી કુટુબમા ઈ ૧૯૧૨મા થયો હતો એમના પિતા સ્વ કુલચન્દ્ર દે પોલીસ અફસર હતા, પણ એમનુ હૃદય કવિનુ હતુ જોકે એમના કાવ્યો એમના હૃદયમા જ સમાએલાં રહ્યાં, યા તો થોડા એમના પત્નીની જીભે રમતા રહ્યા એ અશિક્ષિત પણ કલાકાર વિધવા આજે શાન્તિનિકેતનમા પોતાની પુત્રીઓ સાથે રહે છે

રાણીદેવીને ચાર ભાઈ અને એક બહેન છે ચારે ભાઇઓ—મુકુલ દે મનીષી દે, પરાગ દે અને સુહાસ દે—કલાકાર છે જેમાના મનીષી દેના ચિત્રોથી તો કુમાર'ના વાચકો પરિચિત છે પોતાના ઇચિંગ અને રેખા તસ્વીરોથી ખ્યાતનામા થએલા મુકુલચન્દ્ર દે હમણા જ કલકત્તાની સરકારી કળાશાળાના આચાર્યપદેથી નિવૃત્ત થયા છે પરાગ વ્યાપારમા પડ્યા છે, પણ અવકાશે ચિત્રો કરે છે સુહાસ વળી કલાની વ્યવહારુ શાખા 'ઍપ્લાઇડ આર્ટ'મા પડ્યા છે મોટી બહેન અન્નપૂર્ણા કલકત્તાના જાણીતા ફુટબૉલ ખેલાડી ગોરગોપાલ ઘોષના વિધવા છે તે હાલ શાન્તિનિકેતનમા શ્રીમતી રાણીદેવીની સાથે જ રહે છે અને નવા ટાપુઓની ઢબે કાપડ છાપવાની કળાની બારીક પદ્ધતિના નિષ્ણાત ગણાય છે શ્રીમતી રાણીદેવી વિશ્વભારતી કૉલેજના આચાર્ય શ્રી અનિલકુમાર ચદાને પરણેલા છે શ્રી અનિલકુમાર પહેલાગ્ય ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના મત્રી અને અતેવાસી હતા અને કવિવર રાણીદેવીની કલાશક્તિને પ્રશસા ને પ્રોત્સાહન આપેલા ચદા દપતીનો બાર વર્ષનો પુત્ર અભિજિત પણ આજથી જ વિશિષ્ટ ચિત્રણા શક્તિ દાખવે છે

શાન્તિનિકેતનના આદરણીય કલાચાર્ય શ્રી નદલાલ વસુ પાસે ચાર વર્ષ કલાશિક્ષણ લીધા બાદ રાણીદેવીએ હિંદી કલાના ભીષ્મપિતામહ સમા અવનીન્દ્રનાથ ઠાકુરને ચરણે બેસી કલાના રહસ્ય સમજવાની અને પોતાના મનોગતને પ્રકટ કરવાની દીક્ષા લીધી આમ એમનુ કુટુબજીવન કલાથી પરિપ્લાવિત હોવા છતા તેમણે નવા રાષ્ટ્રવાદી દેશ પ્રાણથી અલગતા સેવી નથી, એટલુ જ નહિ પણ એમની પીઢીની જેમ એમની કલમે પણ લેખનક્ષેત્રમાં શક્તિઓ દાખવી છે ૧૯૪૨ની લોકક્રાતિમા ભાગ લેવા માટે રાજશાહી સેન્ટ્રલ જેલમા એમને એક વર્ષ ગાળવુ પડેલુ જે દરમ્યાન એમણે 'જનાના ફાટક' નામથી બંગાળીમા લખેલી પોતાની જેલ ડાયરી (જે એમણે પોતે જ પ્રસગચિત્રો અને રેખાચિત્રો વડે સચિત્ર કરી છે) એમની શ્રેષ્ઠ કૃતિ ગણાય છે આ ઉપરાત ચગાંકવા, ભરતકામ બાટીક ઢબની કાપડ છાપકામ અને આલ્પના (રગોળી) પણ તેમના શોખના વિષયો છે

માનમાનનાં
પખી ૪૪
ફાટીચાંચ

પાણીકાઠે વસતા સૌ પખીઓમા પોતાની વિચિત્ર ચાચથી જુદુ તરી આવતુ આ પખી પણ છે તો ગયા અકમા વર્ણવેલા 'ઘોકડા' (Stork)ના જ વર્ગનુ પણ કદે સ્હેજ નાનુ એનુ હિંદી નામ તો 'ઘુગલ', પણ આપણે ત્યા ચોક્કસ નામ ન હોવાથી, તે અંગ્રેજીમા જેમ open bill કહેવાય છે તેમ એને 'ફાટી ચાચ' કહીએ બેસાના રીગડાના રગની એ ચાચ ઘોકડા જેટલી લાંબી તો નહિ, એકાદ વેંતપૂર પણ એનાં બે પાખિયા એકમીજ પર ચપટ ન બેસતા વચ્ચે પોલાણ રહે છે

ગુજરાતનુ આ સ્થાયી પખી ઝીણવટથી અવલોકન કરનારને આ નવુંગા નદીતળાવ કે ઝીલને કાંઠે, પાણીના છીછરા, ડીપ રાખવાની જાત કે વખતે કરચલા વીની ખાતુ નજરે પડશે દેહેક ઘાટની એની કાયાનો રગ ફિક્કો ધોળો યા આછો આસમાની, ખભા, પાખો ને પૂછડી કાળા પગ મેલારાતા હિંદભરમા તેમજ સીલોન, બ્રહ્મદેશ ને સિયામ સુધી તે થાય છે

ચોમાસામા, પાણીની વચ્ચે કે કાંઠા પર ઉગેલા ઝાડમાં, સાઠીકડાના મોટા માળા બાધી વચ્ચેના ખાડામા પાથરેલા પાદડા પર બેથી ચાર ઇંડાં મૂકે છે બચ્ચા જન્મે ત્યારે સાવ નાગા, પીંછા વિનાના ને ઉડતા વાર લાગે તેવા હોઈ નરમાદાને તેમને ઉછેરવાની ચિંતા વધુ હોય છે (વનેચર પાપી)

ખોરાકમાં ભેળસેળ

ખોરાકને બીજી વપરાશની ચીજોમાં ભેળસેળનો પ્રશ્ન પુરાણો છે. આપણે રોગો અને આરોગ્યની વાત કરીએ છીએ, પણ ક્ષય મૅલેરિયા અને બીજા રોગોને અટકાવવા માટે ખોરાકની શુદ્ધિ બહુ જરૂરી છે. મનુષ્યના શરીરમાં Vitality (પ્રાણશક્તિ) તથા Immunity રોગ નિરોધક શક્તિ વધે તો જ રોગજંતુ કંઈ કરી શકતા નથી. જો કે રોગ નિરોધક શક્તિવાળા શરીરમાં રોગજંતુ આવીને પડાવ તો નાખે જ, ખોરાકને પોતાનો વંશ પણ વધારે, છતાં તેના શરીરને એ રોગજંતુ પોતાનો ભોગ બનાવી શકતા નથી. પરંતુ આવા મનુષ્યો carrier કહેવાય છે. એવા carrier પોતે એના ભોગ ભલે નથી બનતા પણ બીજા નબળા માણસને ચેપ લગાડી બગાડી શકે ખરા. આમ વાયટેલિટી અને ઇમ્યુનિટી વધારવા માટે શુદ્ધ ખોરાક ને તેથી પરિણામે મળતી તંદુરસ્તી ને શક્તિની જરૂર છે. હિંદમાં કમનસીબે શુદ્ધ ખોરાક બાબત સખ્ત કાયદો નથી. પેટંટ દવા બાબત કાયદો થયો અને અમલમાં આવ્યો, પણ ખોરાક બાબત હજી કશું જ થયું જણાતું નથી.

ખોરાકમાં ભેળસેળના કેટલાક દાખલા જાણવા જેવા છે. નાના નાના બાળકો રોજ બરફના પખા ખાય છે. તેના પર લારીવાળો ઝેરી એનિલીન રંગનું પાણી છાંટી આપે છે. એ પાણીમાં જરા ખાંડ નાખેલી હોવાથી છોકરાંઓને પખા અપાવનાર માબાપ કે કાકા-મામાઓ બરફવાળાને કાલાવાલા કરીને વધુ રંગ છંટાવે છે. ડૉક્ટરી ભાષામાં આ રંગને પરિણામે થતા રોગોને Anilism અથવા Aniline Poisoning કહે છે. એનિલીન રંગનું ઝેર ધીમું ઝેર છે અને શરીરમાંથી મુશ્કેલીથી નીકળી શકે છે. એ ઝેર ચામડી વાટે પણ દાખલ થાય છે. એ રંગથી રંગેલા કપડા પહેરીએ તો પણ શરીરમાં ઝેરી અસર થાય છે. છતાં એ ઝેરનો ફેલાવો અટકાવવા કોઈ હેલ્થ ઑફિસર કે સૅનિટરી કમિશ્નર કે ઈન્સ્પેક્ટરે કદી કંઈ કર્યું હોવાનું જાણવામાં નથી.

મીઠાઈ અને ફરસાણવાળા 'મીઠો પીળો' નામનો રંગ વાપરે છે. હળદર અને કેસર મોંઘા હોવાથી આ રંગ વપરાય છે ને કોઈ વાંધો લેતું નથી! હળદર મોંઘી હોવાથી ગરીબોને પરવડતી નથી, ને તે બીચારા હળદરના ગાંઠિયા લાવી ખાંડી દળીને ભરી મૂકી શકતા નથી, એટલે ગાંધીને ત્યાંથી તૈયાર (દળેલી) હળદર લાવે છે. આ સસ્તી અને તદ્દન સુંવાળી હળદર મૂળે તો કોઈ લોટ પીળા રંગથી રંગીને Ball millમાં દળીને બનાવવામાં આવે છે!

આપણા બીજા ભાઈઓ વળી હીંગ બનાવે છે. બાવળ, ધાવડી વગેરેના ગુંદરનો કચરો મુંબઈની વખારોમાંથી બહુ નીકળે છે. તેમજ ફરસાણવાળાને ત્યાં વપરાતા 'ચણા'ના લોટના ખાલી કોથળા વેચાતા લાવનાર ખાસી બારદાનવાળા એ કોથળા ખંખેરીને તેમાંથી શેરશેર અચ્છેર અચ્છેર ચણાનો લોટ કાઢે છે. એ ખરીદીને તેમાં પાણી નાખી ઉકાળીને થોડા લાકડાના છોડા નાખીને છેવટે જરા હીંગનું મિશ્રણ કરીને એ ચીકણો ડામર જેવો લોદો પેટીમાં ઢાળી દેવામાં આવે છે. આને 'પેટી હીંગ' કહે છે. આ માલ લાખ્ખોનો બને છે ને વેચાય છે, અને બનાવનાર હિંદના ગરીબોને બનાવીને કરોડપતિ બને છે! માસ ઉકાળીને ગાળી કાઢતાં જે રેસા Fibers બચે છે તે કેસરી રંગથી રંગાઈ કેસરની સુગંધથી સુગંધિત બનીને તૈયાર પૅકબંધ ડબામાં પરદેશથી આવે છે અને 'કેસર' તરીકે વેચાય છે। સુખડના તેલને બદલે Cedaer wood oil (પેન્સિલના લાકડાનું તેલ), મોર પખીના લાકડાનું તેલ, થોડા સુખડના તેલની મેળવણી કરી વેચાય છે। લવિંગ, જાયફળ, એલચી, વરિયાળી, સ્પિરિટમાં પલાળી તેનું સુગંધીદાર તેલ સ્પિરિટથી કાઢી લઈને બાકી રહેલા ખોખા અસલ લવિંગ, જાયફળ, એલચી કે વરિયાળી તરીકે વેચાય છે! વૈદ્યો આવા ખોખા વાપરી દવા બનાવી ગુણની આશા રાખે છે! સૌથી વધુ બુદ્ધિમત્તાનો નમૂનો મેં એકેક વર્ષ પર જ બજારમાં જોયો તે જાણવા જેવો છે. દાળ ગરીના ધોળા મરી બનાવતા છોડાં નીકળી જવાથી વજનની ઘટ પડે છે, એટલે એક બુદ્ધિમાન ભાઈએ ધોળા મરીને મળતા રંગની કાંજી (કાપડના તારને ચડાવે છે તેવી sizing composition) બનાવી તેમાં મરીની ઉપર ચડાવી! આમ કરવાથી મરી ધોળાં થયાં, દાણો મોટો થયો, છોડાનું વજન ઘટ્યું નહિ અને પચીસ ટકા કાંજીનું વજન વધ્યું! આ માલ 'ઊંચી જાતના ધોળા મરી' તરીકે અમદાવાદના બજારમાં મોંઘા ભાવે વેચાયો, પાપડમાં નાખવા માટે મારા ઘરમાં આવ્યો ત્યારે મેં તપાસ્યો ત્યારે જણાયું! આવા અનેક પરાક્રમો આપણા ભાઈઓ કરી શકે છે અને આપણે તંદુરસ્તીની ઝંખના રાખીએ છીએ! 'દીઠે ચઢ્યો તે ચોર' એ કહેવત પ્રમાણે એકાદ દુકાનવાળો કે બીજો કોઈ પકડાય ને તેનો રીપોર્ટ છાપામાં છપાય અને મ્યુનિસિપાલિટીએ બહુ તકેદારી રાખી ગણાય. આ બધા ઢોંગ જ છે, ધતિંગ છે. ક્ષય, ટાઈફૉઈડ, ગરમી, પરમા અને બીજા રોગોવાળા જે કપથી ચહા કે પાણી પીએ તે જ કપ કે ગ્લાસ ઠંડા પાણીમાં જરા ઝબકોળીને બીજા તંદુરસ્ત માણસને તેમાં જ ચહા પાણી, સોડા, લેમન, શરબત, લસ્સી પીવા અપાય છે. એનાથી આગળ વધીને હજામ એક જ અસ્તરાથી રોગી માણસની દાઢી બોડીને તે અસ્તરો sterilize કર્યા વગર બીજાને બોડવા બેસે છે અને સીધો જ ચેપ લોહીમાં દાખલ કરે છે અને હજામ કરતાં આગળ વધીને છૂંદણાં છૂંદનારા ગમે તે દરદીને છૂંદણાં છૂંદેલી સોયથી બીજા તંદુરસ્ત માણસને પણ છૂંદણાં છૂંદે છે! સીધો જ ચેપ લોહીમાં દાખલ કરાય છે. મુંબઈની મ્યુનિસિપાલિટીની સામે જ આ બધું ચાલે છે, છતાં મોટા ખર્ચે નિભાવાતા પ્રજાની તંદુરસ્તીના ઈજારદાર ખાતાં કદી યે કશું કરતાં જણાયાં નથી!

ચાલવાના કુમાં Aniline colours ગુંદર મેળવેલા હોય છે. મીઠાં ઍરેટેડ વોટર્સ, શરબતો, મીઠાઈ ફરસાણ, આઈસક્રુટ, આઈસક્રીમ, પીપરમેંટ, ઘરમાં રસોઈમાં વપરાતાં દળેલી હળદર અને મરચાં, બધામાં જ ઝેર અપાય ત્યાં પ્રજા શી રીતે તંદુરસ્ત રહી શકે? તો પછી બહારની મીઠાઈ ફરસાણ કોઈ જ પ્રકારનાં પીણાં કે તૈયાર મરીમસાલા પણ ન જ ખવાય એવો 'મરજાદી ધર્મ' પાળવો એ તંદુરસ્તીનો હિસ્સો બાંધી લેવા જેવું નથી જણાતું?

આ તો આપણા દેશનો ઈલાજ થયો. પણ જેમાં આપણે સદંતર પરાધીન તરીકે ઝેર પીએ છીએ તેના થોડાક પ્રકારો પણ જોવા જેવા છે. મોટરો દિવસે દિવસે વધી રહી છે, મિલો ને કારખાનાં વધે છે. પરમાત્માએ કે પ્રકૃતિએ તો આપણને શુદ્ધ હવા બક્ષી દીધી, પણ આપણા ભાઈઓ એને ઝેરી બનાવે છે ને આપણે તે ઝેરી હવા શ્વાસમાં લેવી પડે છે. મોટરો અને મિલોમાંથી કાર્બન મૉનોક્સાઈડ નીકળ્યા જ કરે છે. ઘરઘરમાં વપરાતી સગડીઓ કાર્બન મૉનોક્સાઈડ હવામાં નાખ્યા કરે છે. બરાબર ઈજનેરી સિદ્ધાંત પ્રમાણે બનાવેલી સગડી કે ચૂના કાર્બન ડાયોક્સાઈડ ગૅસ કાઢે તે ભારે હોવાથી જમીન પર પથરાય, ખાડાઓમાં ભેગો થાય અને શ્વાસમાં લેનારને સખિયા જેવી અસર કરે, લોહીને લાલને બદલે ભુરાશ પડતું રાખે અને અપચો, સુસ્તી, કામ કરવાની અનિચ્છા વગેરેની પજવે. પણ કાર્બન મૉનોક્સાઈડ તો ઘણો જ ઝેરી છે, પ્રાણનાશક છે.

બીજી તરફ હાઈડ્રોજન સલ્ફાઈડ પણ આપણે અનિચ્છાએ શ્વાસમાં લેવો પડે છે. ગટરોના ગંધાતા પાણી નાનીનાની સુધ

રાઇઓ સડક પર છાંટી દઈ લોકોને ઝેરની અસર પહોંચાડે છે ! રસ્તા પર સૂકો કોરો કચરો નાખનાર ગુનેગાર ગણાય છે. તાજું વાસણ વીછળેલું પાણી રેડનાર ગુનેગાર ગણાય છે. પણ હાઇડ્રોજનસલ્ફાઈડના ખજાના જેવો કચરો, નરક ને ગટરનું પાણી વસ્તીની નજદીક ભેગુ કરનાર કે ફેંકાવનાર 'સુધરાઇ'નું નામ કોણ લઈ શકે?

એકંદરે આપણી સ્ટીમરના એકેએક નટ, બોલ્ટ અને રીવેટ ટાઈટ કરવા જેવા છે. એ સિવાય આપણી સ્ટીમર તરી શકે તેમ નથી. Anti-tuberculosis કે Anti-malaria કે એવી બીજી ઝુંબેશો અર્થ વગરની છે. મનુષ્યને પરમાત્માએ ઈમ્યુનીટી આપી છે તે રોગ-નિરોધક શક્તિને સતેજ કરવાની જરૂર છે. એમા સીરમ કે વૅક્સીન, વીટામીનથીએરી તરીકે ઓર્ગેનોથીરેપી કામ આવે તેમ નથી. શુદ્ધ ખોરાક અને શુદ્ધ હવાની વ્યવસ્થા થવાની જરૂર છે.

(ગુજરાત સમાચાર) —મોહનલાલ મા. ઝવેરી

કાર્તિકેય

દેવ-સેનાપતિનું પદ પામનાર પરાક્રમમૂર્તિ કાર્તિકેયની જન્મ-કથા એવી છે કે શંકર-પાર્વતી જેવા તેજસ્વી યુગલનો પુત્ર મહા ભયંકર થશે એવો ડર લાગવાથી ઈન્દ્રે તેમાં વિઘ્ન નાખવા અગ્નિને મોકલ્યો. તેના છળથી શંકરનું રેત થોડું જમીન પર પડ્યું. તેની શિક્ષા તરીકે પાર્વતીએ તે અગ્નિ પાસે ધારણ કરાવ્યું. તેણે તે શાપ-ભયે થોડો સમય ધારણ તો કર્યું પણ પછી અસહ્ય થતા ગંગા પાસે ધારણ કરાવ્યું. તેણે પણ છોડી દેવાથી છ કૃત્તિકાઓ (ઋષિપત્નીઓ) એ તે ધારણ કર્યું. એ છ કૃત્તિકાઓને પેટે એક જ સાથે એનો જન્મ થયો, ને તેમના નામ ઉપરથી તે 'કાર્તિકેય' કહેવાયો; તેમજ અગાઉના ધારણ કરનારાઓનાં નામ પરથી તેનાં નામ 'અગ્નિપુત્ર', 'અગ્નિભૂ' તથા અગ્નિની સ્ત્રી સ્વાહાના નામ પરથી 'સ્વાહેય', ગંગાપુત્ર તરીકે 'ગાંગેય તથા સ્કન્ન થયેલા રેત ઉપરથી 'સ્કંદ' વગેરે પડયાં. એક જ મુખ અને બે હાથ વાળો તે હોવા છતાં છ કૃત્તિકાઓને પેટે એકસાથે તે જન્મવાથી તેનાં છ મુખ અને બાર હાથ કલ્પીને તેને ષણ્મુખ કે 'ષડાનન' પણ કહ્યો છે. વળી તેના હાથ (શાખા) બહુ લાંબા હોવાથી 'વિશાખા', તથા ગુહામાં વાસ હોવાથી 'ગુહ' પણ કહેવાય છે. કથા એવી છે કે તારકાસુર નામના એક ઉપદ્રવકારી અસુરને એવું વરદાન હતુ કે સાત દિવસના બાળકને હાથે જ તેનો વધ થઇ શકે,—જે અશક્ય હતુ. આથી અંતે તેના નાશ માટે આ તેજસ્વી બાળકનો અવતાર યોજાયો અને અમાસને દિવસે તે જન્મ્યા પછી સાતમે જ દિવસે, સુદ છઠે, તેણે તારકાસુરનો વધ કર્યો. તારકા-વધ પછી તે પાર્વતીનો લાડકો થવાથી દેવસ્ત્રીઓને છેડવા લાગેલો. આની સામે દેવોએ પોકાર ઉઠાવતાં, તેની ઇચ્છેલી સ્ત્રીને સ્થળે પાર્વતીએ પોતાનું રૂપ દર્શાવવા માંડ્યું આથી તેને એટલો પશ્ચાત્તાપ થયો કે તે પછી જગતની સર્વ સ્ત્રીઓને માતા તુલ્ય ગણવાની તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી. વિશ્વામિત્રે તેનો ઉપનયન-સંસ્કાર કર્યો; વિષ્ણુએ તેને વાહન તરીકે ગુરુડ, મયૂર તથા કૂકડો આપ્યાં, વાયુએ પતાકા, સરસ્વતીએ વીણા, બ્રહ્માએ બોકડો, અને શંભુએ મેંઢો આદિ આપ્યાં.

ક્રૌંચ પર્વતમાં બાણ મારીને તેણે આરપાર છેદ પાડેલો એટલો ને પરાક્રમી નીવડ્યો. તેની તેજસ્વિતા તથા પરાક્રમ જોઇને દેવ-સૈન્યના સેનાપતિનું પદ તેને આપવામાં આવ્યું જન્મ પછી પાંચ-મને દિવસે તેનો સેનાપતિ તરીકે અભિષેક થયો અને છઠને દિવસે તેણે અસુર-વધ કર્યો તે ઉપરથી પાંચમ તથા છઠ તેની ઉપાસના-તિથિ ગણાય છે. ઉપર વર્ણવેલી પુરાણકથાની હકીકતોને રૂપક ગણીને જ એ પરાક્રમમૂર્તિના જીવનનો અર્થ ઘટાવવાનો છે.

આ માસ (સપ્ટેમ્બર) ઈતિહાસમાં

તા. ૩ ઑલિવર ક્રૉમવેલનો શુકનવંતો દિવસ: આ દિવસે તે ડનબારની લડાઈ જીત્યો (૧૬૫૦), વૂસ્ટરનું યુદ્ધ જીત્યો (૧૬૫૧) અને આ જ તારીખે તે મૃત્યુ પામ્યો, ૧૬૫૮.

તા. ૪ હિંદના દાદા આદરણીય દાદાભાઈ નવરોજીનો જન્મ, ૧૮૨૫.

તા. ૬ અરબી સમુદ્રમાં ચાંચિયાગીરી ખેલાવતા ચાંચિયા આંગ્રે સામે મુંબાઇ કાઉન્સિલે યુદ્ધ જાહેર કર્યું, ૧૭૨૦.

તા. ૧૧ અંગ્રેજ સર્જિત ભેદનીતિના પરિપાક રૂપ મુંબાઇમાં પહેલ-વહેલું હિન્દુ-મુસ્લિમ હુલ્લડ થયું, ૧૮૯૩.

તા. ૧૪ ઇટાલીના મહાકવિ દાંતે આલીઘીરીનું અવસાન, ૧૩૨૧.

તા. ૧૬ લિવિંગ્સ્ટને વિક્ટોરિયા ન્યાંઝા સરોવર શોધી કાઢ્યું, ૧૮૫૯.

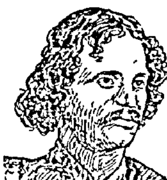
તા. ૧૯ હિંદ-ચડાઈ માટે તૈમુરે અટક આગળ સિંધુ ઓળંગી, ૧૩૯૮.

તા. ૨૦ સ્કૉટિશ સાહસ-સફરી મંગો પાર્કનો જન્મ, ૧૭૭૧.

તા. ૨૫ બાલ્બોઆએ પાસિફિક મહાસાગર શોધી કાઢ્યો, ૧૫૧૩.

તા. ૨૭ હિંદના સાંસ્કૃતિક નવવિધાનના પુરોધા રાજા રામમોહન-રાયનું મૃત્યુ, ૧૮૩૩.

આ માસની વ્યક્તિવિશેષ: ભારતેન્દુ હરિશ્ચન્દ્ર

ગુજરાતમા નર્મદ, મહારાષ્ટ્રમાં ચિપળૂણકર ને બંગાળમાં વિદ્યાસાગર તથા બંકિમચંદ્ર સ્વ-ભાષાની અસ્મિતા સ્થાપવા ગયા એ જ કાળમાં હિંદી ભાષાનું સ્વત્વ સૌ પ્રથમ જગાડનાર તથા પોષનાર એ પ્રદેશમાં થયા તે ભારતેન્દુ હરિશ્ચન્દ્ર મહાકવિ ગણાવી શકાય એવા, કાશીનરેશના પ્રિય કવિ ગોપાલદાસને ત્યાં ૧૮૫૦ની ૯મી સપ્ટેમ્બરે એમનો જન્મ થયો. પાંચ વર્ષની વયે માતા ને નવમે વર્ષે પિતા ગુમાવવાથી ઘરના વિશ્વાસુ નોકર ગંગૂએ તેમને ઉછેર્યા. બચપણથી જ વૃત્તિ સ્વતંત્ર અને તોફાની હતી, એટલે અભ્યાસ માંડ કૉલેજ સુધી પહોંચ્યો, ત્યાં, મનાઇ હોવા છતાં પાન ખાઇને કૉલેજમાં જવાને પરિણામે રૂખસદ મળી. પછી એ હિંદના પ્રવાસે નીકળ્યા, ત્યાં પ્રતિ-પ્રાંતમાં ભાષાની અસ્મિતાના અંકુરો ફૂટતા જોઈ એમને પણ ભાષાના ખેડાણની લગની લાગી અને હિંદી ભાષામાં જ લખવાનું વ્રત લઈ 'કવિવચન-સુધા' નામે માસિક શરૂ કર્યું, જેમાં ઈતિહાસ, પ્રવાસ, પિંગળ, વિજ્ઞાન, નાટક, સમાજસુધારો, રાજકારણ આદિ સર્વ વિષયો પર કલમ ચલાવી. આથી પ્રજામાં જાગૃતિ આવતાં 'હરિશ્ચન્દ્ર-ચન્દ્રિકા' 'કાશી-પત્રિકા', 'આર્યમિત્ર' વગેરે બીજાં પત્રો શરૂ કરી હિંદી ભાષાનું ખેડાણ વિસ્તૃત કર્યું ને હિંદીનું મુખ ઉજ્જવલ કર્યું. પ્રજાએ પણ તેની કદરદાનાસીમાં તેમને 'ભારતેન્દુ' કહી નવાજ્યા, જે ઇલ્કાબ સરકારે પણ માન્ય રાખ્યો. પ્રવાસ દરમ્યાન તેમણે તામિલ અને તેલુગુ સિવાય હિંદની લગભગ બધી ભાષાઓ શીખી લીધેલી.

હિંદી ભાષા ખાતર કરેલી ન્યોછાવરીભરેલી ઉખાવનોને કારણે ઉત્તરાવસ્થામાં તેઓ ભારે તંગીમાં આવી પડેલા; છતાં એવે સમયે પણ બચપણની રમૂજ તથા તોફાની વૃત્તિ તો કાયમ જ રહેલી; અને હિંદી ભાષા ખાતરના કોઈ પણ ખર્ચમાં જરાયે કૃપણતા આવવા ન દીધેલી.

ઇ. ૧૮૮૫નું વર્ષ બેસતાં જ તેમની તબિયત લથડી અને જાન્યુઆરીની ૬ઠ્ઠી તારીખે તો એ ભારતેન્દુનો અસ્ત થઈ ગયો.

—અનુષ્ટુપ—

પશુ નિંદ નહિ ચાહે અન્યન્હત શિકારને,
પરંતુ માનવી ચાહે અન્યનું જ પડાવવા!

—રમણલાલ સોની—

૧૯૨૫મા ટોકિયોના એક પરાગા હીચી નાગનો એક વફાદાર કૂતરો રોજ સવારે પોતાના માલિક સાથે સ્ટેશને જતો અને સાંજે પાછો આવતો આમ ઘણા મહિના ચાલ્યા બાદ માલિક મૃત્યુ પામ્યો, છતા કૂતરો તો માલિકની રાહ જોતો મોડી રાત સુધી બેસી રહેવા લાગ્યો આમ સતત ૧૦ વર્ષ સુધી નિયમિતરીતે ચાલ્યા બાદ અંતે કૂતરો મરી ગયો હીચીની આ સ્વામીભક્તિની એવી તો છાપ પડી કે જાપાનીઝ સરકારે સ્ટેશન પર જ્યા તે દરરોજ માલિકની રાહ જોતો બેસતો ત્યા તેનું એક પૂતળુ કરાવીને મુકાવ્યુ એટલુ જ નહિ પણ દેશની દરેક શાળામા વફાદારીના પ્રતીક તરીકે તેના નાના પૂતળા મોકલ્યા

અનેકાર્થી શબ્દ હેલ= બોજો કે ભાર, બાળવાના લાકડા કે છાણાં ભરેલુ ગાડુ, બેડુ, હીચકવાની મજૂરી, હેલકરીનુ કામ

ગણિતગમ્મત (મ ના ખત્રી)

$10^1-1=9$
$10^2-1=99$
$10^3-1=999$
$10^4-1=9999$
$10^5-1=99999$
$10^{ક્ષ}-1=$(૯૯૯૯ ક્ષ વખત)

મિષ્ઠાન્નમા ભભરાવવાના મેવા તરીકે વાપરવાની દ્રાક્ષ ઉપયોગમા લેતા પહેલા, કોઈ ચૂસે ટીકળતી વસ્તુના ઢાકણા પર એક રકાબીમા મૂકી રાખવાથી વરાળને લીધે તે દ્રાક્ષ ફૂલીને વધુ રસવાળી બનશે

સુભાષિત કુસુમ

पात्रापात्र विवेकोऽस्ति
धेनुपन्नगयोरिव ।
तृणात् सजायते क्षीरं
क्षीरात् सजायते विषम् ॥

લાયક અને નાલાયક વચ્ચેનો તફાવત ગાય અને સાપ જેવો છે ગાય ઘાસખાઈને દૂધ ઉત્પન્ન કરે છે, જ્યારે સાપ દૂધપીને ઝેર ઉત્પન્ન કરે છે

કહેવતોના અર્થ 'નાચવુ નહિ એને આગણુ વાકુ'–કોઈ કામ કરવાની પોતાની ઈચ્છા ન હોય ત્યારે માણસ જાતજાતના ને નિરર્થક બહાના કાઢે છે તે દર્શાવવા માટે વપરાતી આ કહેવતમાં રહેલો શબ્દાર્થ સ્પષ્ટ છે કે સારુ નૃત્ય જાણનારને તેની કળા બતાવવાની વિનંતિ કરતા, તેને જો ઉમંગ ન હોય તો છેવટે 'તમારુ આગણુ વાકુ છે તેથી નહિ ફાવે' એવુ બહાનુ પણ કાઢે

ગઈ ૧૫મી ઑગસ્ટના ત્રીજા સ્વાતંત્ર્યદિને નીકળેલી હિંદની નવી ટિકિટો રદ કરવા માટે ટપાલ ખાતાએ તે દિવસ પૂરતી પોસ્ટ માર્કની ખાસ છાપ યોજેલી, જેના પર વચ્ચે, હિંદના પ્રતીકરૂપ હાથીનુ આલેખન, તે દિવસની તારીખ, તથા 'સ્વાતંત્ર્ય દિન' એવા અક્ષરો અંગ્રેજીમા હતા મુંબઈની જનરલ પોસ્ટ ઑફિસે વાપરેલા એવા સિક્કાની છાપનો નમૂનો આ ઉપર આપ્યો છે

ફિલિપાઈન્સ કુલ ૭૦૮૩ બેટાનો બનેલો દેશ છે, પણ તેમા ૪૬૫૬ બેટાને હજુ સુધી કોઈ નામ જ અપાયુ નથી!

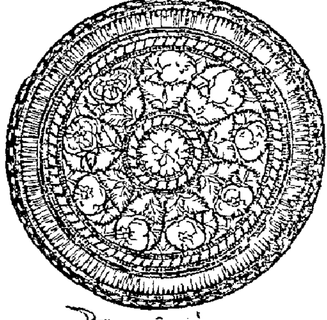

વેપારને ઓથે હિંદમા પગ જમાવવા માટે પોર્ચુગીઝો, ડચ, ફ્રેંચ, ડેનિશ, અંગ્રેજો વગેરે આવતા ગયા તેમ તેમણે સત્તા જમતા ધીરેધીરે પોતાના સિક્કા પણ પાડવા માંડ્યા તે પૈકી પોર્ચુગીઝોનો સિક્કો ૧૮૮મા અંકમા આપેલો આ ઉપર આપેલો સિક્કો ડચ લોકોનો છે જેમા એક તરફ રાજકર્તાના મુકુટની નીચેની ઢાલ આકૃતિમા રાજચિહ્ન નીચે જલપ્રવાહ દર્શાવતી રેખાઓ દરિયાઈ પ્રવાસ સૂચિત કરે છે જમણી બાજુ દર્શાવેલી તેની પાછલી બાજુમા કંપનીનુ પ્રતીક ને સાલ છે

તળ (ત્વચા) ગરમી જણાતી હોય [તાવ ન હોય છતા શરીર ગરમ લાગે, યા શરીરે ફોલ્લીઓ નીકળે, યા ભૂખ ન લાગતા ઉબકા આવ્યા કરે] તો લીમડાના તાજા રસના સેવનથી તથા રોજ રાત્રે ગરમ પાણી સાથે આ તોલો હરડે લેવાથી ફાયદો થશે

તમે જાણો છો?

જેટલી વિદ્યુત્શક્તિ ૧૨૮૦૦૦ મણ કોલસા ઉત્પન્ન કરી શકે તેટલી માત્ર એક શેર યુરેનિયમ કરી શકે * રોજના લગભગ દોઢ લાખ શેફિલ્ડના અસ્ત્રા પરદેશ મોકલવામા આવે છે * એક ગ્રામ રેડિયમની કિંમત લગભગ ૧૩,૦૦૦ પાઉન્ડ થાય છે *

કલાકૃતિમા ઘરમા વપરાતા વાસણકુસણમા કદાચ સૌથી વધુ વપરાશ રકાબીઓ (તરાવરી) નો હોય છે ચાલુ સાંવત્રિક પ્રસંગે ઉપરાંત પાનસોપારી અથવા શુભ પ્રસંગની ચીજવસ્તુ રાખવા પણ તે જ વપરાતી હોવાથી તેના ઉપર તો ચીન જાપાનથી માંડી પશ્ચિમના સર્વ દેશો પર્યંતના દરેક દેશ ને કાળના માનવીઓએ કલાની અર્ચના કરી જ છે બાજુએ આપેલી તરાવરી રૂપેરી જડતરવાળા ઉત્તમ હૈદરાબાદના બીદરીકામનો નમૂનો છે

અમદાવાદ

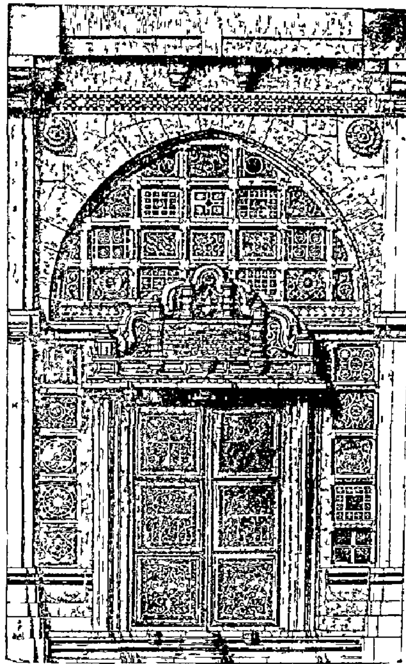
ગુજરાતનું પાટનગર

દેશના ધોરી વ્યાપારમાર્ગ ઉપરની પોતાની કેન્દ્રવર્તી ભૌગોલિક સ્થિતિથી, અને અદ્યતન ઉદ્યોગનગર હોવા છતાં આંતરદેશીય સંસ્કૃતિના વહેણનો જીવંત ને પ્રબળ સાથ ધરાવવાને કારણે, અમદાવાદ જ ગુજરાતનું પાટનગર રહ્યું છે, રહેવાનું છે અને આ નવા યુગમાં સોળે કળાએ વિકસવાનું પણ છે

છતાં એને વિષે આપણે કેટલું સાચું જ્ઞાન ધરાવીએ છીએ? એનો વિવિધરંગી ઇતિહાસ એના દાદા સંસ્કારવહેણ અને એની પુરાણી શિલ્પ–સ્થાપત્યની સમૃદ્ધિથી ખુદ અમદાવાદીઓ પૈકી પણ સંપૂર્ણ જાણકાર કેટલા હશે? માત્ર એની શિલ્પ–સ્થાપત્યની સમૃદ્ધિની જ વાત કરીએ તો, આ શહેરના સ્થાપક બાદશાહ અહમદશાહના ખુદના અવશેષ સંઘરતા મકબરાથી માંડીને છેક હઠીભાઈની વાડી અને સ્વામીનારાયણના મંદિર સુધીનાં છેલ્લા એક જ સૈકા ઉપરનાં મંદિરોમાં આપણી પરંપરાગત વાસ્તુકલાનો જે સમૃદ્ધ વારસો સિલસિલાબંધ રીતે જળવાયો છે તે પોતે જ એક મૂક પણ રસભર ઇતિહાસગ્રંથ છે

જગતમાં બેનમૂન પથ્થરની કોતરકામવાળી ગણાતી સીદી સૈયદની મસ્જિદની જાળીઓ અને સપ્રમાણ શિલ્પના ઉત્તમ નમૂનારૂપ રાણી રૂપમતિની મસ્જિદથી માંડીને જલાગારો તથા સ્નાનાગારોમાં પણ ઉત્કૃષ્ટ નકશીથી કલાવંતીના અંશો ધરાવતી અડાલજની વાવ તથા કાંકરિયા તળાવ સુધીનાં અમદાવાદનાં શિલ્પ–સ્થાપત્યો હજી યે આપણા આ પાટનગરની પુરાતન જાહોજલાલીની વાચા બનીને ઊભાં છે

તમે એ બધું નજરે ન જોયું હોય, કે ન જોઈ શકો તેમ હો તો એનું એક સચિત્ર આલ્બમ બહાર પડ્યું છે એમાં, 'ગુજરાતનું પાટનગર–અમદાવાદ' નામના મહાગ્રંથના લેખક શ્રી રત્નમણિરાવ ભીમરાવે ખુદે આલેખેલી એ નગરની ઇતિહાસરેખા રૂપ પ્રસ્તાવના સાથે, બાવન સુંદર ફોટોગ્રાફો તે તે સ્થળના વર્ણનો સાથે આર્ટ પેપર ઉપર સુઘડ છપાઈ સાથે રજૂ કરાયા છે કિંમત માત્ર બે રૂપિયા [ટપાલખર્ચ જુદું] કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ, ૧૪૫૪, રાયપુર, અમદાવાદ

અમદાવાદની સમૃદ્ધ શિલ્પકલાનો ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો

હિંદુ અને ઈસ્લામી સ્થાપત્યના સુંદર સમન્વય સમો, અમદાવાદના શાહઆલમના રોજાનો મનોહર દ્વારપ્રદેશ એની ઉપલી કમાન ઈસ્લામી અને નીચલી (બારણા ઉપરની) કમાન હિંદુ સ્થાપત્યની ઢબની છે એની જાળીઓની ડિઝાઈન, ઈસ્લામી આદેશ મુજબ કોઈપણ જીવંત પ્રાણીના આલેખન વિનાની છે, છતાં એ જાળીઓની ડિઝાઈનની ઢબ હિંદુ પરંપરા ઉપર છે, અને પિત્તળની જાળીવાળાં એનાં કમાડ અમદાવાદના જ કારીગરોના અદ્ભુત પિત્તળકામનો સુંદર નમૂનો છે. અમદાવાદના શિલ્પ અને સ્થાપત્યના આવા સુંદર નમૂનાઓના બાવન ફોટોગ્રાફોના સુંદર આલ્બમમાંની આ એક વાનગી છે.

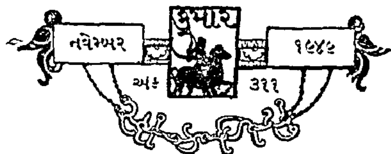
યુનેસ્કોના વિશ્વબંધુત્વ-પ્રદર્શનમાં ભારતની ભાવનાનાં ચિત્રો

ગયા સપ્ટેમ્બરની ૧૯મી તારીખે પારીસમાં યુનેસ્કો (UNESCO-સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના સંસ્કાર સંઘ)નું ચોથું સંમેલન ભર્યું તે પ્રસંગે વિશ્વબંધુત્વની ભાવનાના પુરસ્કાર સાથે સમસ્ત જગતને માટે અખિલ જગત માનવ હકનો ખરડો જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો. તે એનું અનુષંગી એક પ્રદર્શન યોજવામાં આવ્યું હતું. એ પ્રદર્શનમાં હિંદે પણ ભાગ લીધો હતો. આ દેશ તો એ દિશામાં ઘણા જૂના કાળથી પોતાનો ફાળો આપતો આવ્યો છે તેના પ્રતીકરૂપ પ્રસંગો આ બાજુનાં ચિત્રો આલેખવામાં આવ્યાં છે. ઉપલી હારનાં ચિત્રોમાં પહેલું ચિત્ર તિબેટના અંતરાળમાં જઈ જ્ઞાન અને સંસ્કારનો પ્રકાશ ફેલાવનાર વિક્રમશીલા વિદ્યાપીઠના કુલપતિ બૌદ્ધ કલ્યાણ દીપંકર શ્રીજ્ઞાનનું છે (એમનું ચરિત્ર 'કુમાર'ના અંકમાં આવી ગયું) બીજું ચિત્ર સીલોનમાં બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચાર અર્થે સમ્રાટ અશોકે મોકલેલાં પોતાનાં પુત્ર પુત્રી મહેન્દ્ર અને સંઘમિત્રાનું છે અને ત્રીજા ચિત્રમાં છેક ઇન્ડોનેશિયા જનાર રાજેન્દ્ર ચોળ તે ત્યાંના 'અંકોરવાટ'ના મંદિરમાં આલેખેલો છે.

બીજી હારમાં એ જ રીતે આ દેશે ઉદાર ભાવથી પરદેશી આગંતુકો આવકારી પોતાને ત્યાં જે સમાવ્યા તે ભાવનાનું આલેખન છે. ઇતિહાસ સાખી પૂરે છે કે પ્રાચીન કાળથી હિંદે આર્યો, દ્રવિડો, સીથિયનો, મુસ્લિમો અને છેક હમણાં યુરોપિયનો—સૌ પ્રજાઓને આત્મસાત્ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તેના પ્રતીકરૂપ એ હારમાં યુરોપિયન, મુસ્લિમ અને ચીની મુસાફરોનાં ચિત્રો છે.

સૌથી નીચેના મોટા ચિત્રમાં ભારતની પ્રાચીન સંસ્કાર પ્રણાલિમાં રહેલી શુદ્ધ ન્યાયભાવનાનું આલેખન છે. એ ભાવનાના અતિ ઉજ્જ્વળ ઉદાહરણરૂપ જહાંગીરના ન્યાયનો પ્રસંગ તે હિંદના ઇતિહાસમાં જાણીતો છે. શાહનશાહ જહાંગીરની બેગમ નૂરજહાંના હાથે તીર વાગવાથી થયેલા એક ગરીબ ધોબણના પતિના મરણનો ન્યાય તોળવા તેણે ખુદ નૂરજહાંને ન્યાયના સિંહાસન આગળ આરોપી તરીકે હાજર કરીને ન્યાય તોળ્યો હતો. એ પ્રસંગ એમાં આલેખ્યો છે. બધાં ચિત્રો ભીંતચિત્રો (મ્યૂરલ) ઢબે સાદા સપાટ રંગપટ્ટાઓમાં અને સરળ રેખાઓમાં આલેખેલાં છે.

પ્રકાશન તા ૧૯ ૧૧ ૪૯

ચિત્રો

સમુદ્ઘાતન પ્રસંગે સરદાર — ફોટો નરભેશંકુમાર મિસ્ત્રી પૂઠું
યુનેસ્કો પ્રદર્શનમાં ભારતની ભાવનાના ચિત્રો — પૂઠા પાછળ
નૂતન વર્ષાભિનંદનની સામગ્રી — પાછલા પૂઠામાં
માનિની રાધા (પહાડી કલમનું ચિત્ર) — મુખચિત્ર પાછળ
ચૌરપંચાશિકા (રાજસ્થાની કલમનું ચિત્ર) — ત્રિરંગી મુખચિત્ર

કાવ્યો

સૂર્યમુખી — સુન્દરમ્ ૩૨૦
અભિનવ યૌવનાને — બલવન્તરાય ક ઠાકોર ૩૨૦

ચરિત્ર

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ — મનુભાઈ મગનભાઈ પટેલ ૩૨૧

વાર્તા

સાગરસ્વામીનું રત્ન — સીતારામ જે શર્મા ૩૨૭

લેખો

પારીસ — કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી ૩૨૮
સંકેત લિપિઓ — હરભુસિંહ ગોવિંદસિંહ ચુડાસમા ૩૩૦
ચૌર પંચાશિકા — ૩૩૨
દહન [રોજિંદા જીવનમાં વિજ્ઞાન ૩૧] — નરસિંહ મુ શાહ ૩૩૪
નાયક નાયિકા લક્ષણ [નાટ્યશાસ્ત્ર ૩૯] — યોગેન્દ્ર પ્રિયદર્શી ૩૪૦
ટિકિટ સંગ્રહ [૪] — ૩૩૫

વિભાગો

પત્રમિત્ર વિભાગ — ૩૩૭
પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાં — ૩૪૨
માધુકરી — ૩૪૯
ચરચરી [આસપાસના પંખી ૪૬] — 'વનેચર' ૩૪૯
આ માસ ઇતિહાસમાં [વ્યક્તિવિશેષ: માદામ ક્યૂરી] — ૩૫૨
છેલ્લું પાનું — ૩૫૨

આહકોને

કોઇ આકસ્મિક કારણે અંક મોડો ન થયો હોય તો 'કુમાર' દર માસની ૧૫મી તારીખે બહાર પડે છે, એટલે તે અરસામાં અંક ન મળે તો તરત તેની ફરિયાદ કરવી. અકસ્માતે ગુમ થએલા અંકોની ફરિયાદોને, અમારી પાસે નકલો હોય છે ત્યાં સુધી તો પહોંચી વળવાનો અમે પ્રયત્ન કરીએ છીએ, પરંતુ એવા ગુમ થએલા કોઈપણ અંકો ભરપાઈ કરી આપવાનું કશું બંધન અમારે માથે રહેતું નથી

કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ તરફથી તંત્રી, મુદ્રક અને પ્રકાશક બચુભાઈ પોપટભાઈ રાવત
મુદ્રણ પ્રકાશનસ્થાન કુમાર પ્રિન્ટરી, કુમાર કાર્યાલય લિ., ૧૪૫૪ રાયપુર, અમદાવાદ
ન લિ. લવાજમ રૂ. ૭॥ પરદેશમાં રૂ. ૯॥ અથવા ૧૫ શિલિંગ છુટક નકલ આઠ આના

કૃષ્ણની વિનતિને નકારતી
માનિની રાધા
લાક્ષણિક માધુર્યભરી
૧૯મી સદીની
પહાડી કલમનું
ઉમદા ચિત્ર
(સ્વ. આનંદ કુમારસ્વામીનો સંગ્રહ)

આ અને આની પાછળ છાપેલું ચિત્ર, એ બંને આ દેશની તળપદી રાજપૂત શૈલીનાં. બે અંતિમ છેડાનાં ઉદાહરણો છે, અને એ શૈલીના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી ગણીને આ અંકમાં બંને એક-સાથે આપેલાં છે. અજંતા પછી તેના તંતુ પર આપણી ભૂમિમાંથી ઊગેલી એતદ્દેશીય ચિત્રશૈલીઓ બે: ગુજરાતી અને રાજપુત. બંને એકબીજીને ઘણી મળતી છે. મુઘલો પોતાની સાથે ઈરાની ચિત્રશૈલી લાવ્યા, તે રાજપુત કલમ સાથે ભળી જઈને મુઘલશૈલી નીપજી, અને તેની થોડી અસર, હિમાલયની તળેટીની કાંગડા ખીણમાંના રાજપુત રાજ્યોની ચિત્રશૈલી, જે 'પહાડી' કે 'કાંગડા' કલમને નામે ઓળખાય છે, તે પર પડી. આ સામેનું ચિત્ર, એ કાંગડા કલમ પોતાની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી તે અંતિમ કાળ (૧૯મી સદીના અંત)નો નમૂનો છે. પોતાની રેખાઓના કાવ્ય દ્વારા લાવણ્યની લય ઉતારવાનું એનું સામર્થ્ય જાણીતું છે. જ્યારે આની પાછળનું ચિત્ર રાજસ્થાનની રાજપુત શૈલીનું ૧૭મી સદીનું આલેખન છે, જેમાં ઘાટ કે ડોળની પરવા કર્યા વિના ચિત્રકાર મોકળે હાથે કલમ ઘુમાવી પોતાના મનઃપટલ પર પડેલી ચિત્ર-સૃષ્ટિ ઝપાટ બંધ આલેખનો. એમાં માનવ-આકૃતિઓ તથા અન્ય સરંજામ, તેના હૂબહૂ ઘાટપૂરની ચોક્કસાઈ જાળવીને નથી ઉતારેલાં; પણ એ કથાપ્રસંગ ધ્યાનકલ્પનામાં જેવો ઉદ્‌ભવ્યો તેવો સાદા સપાટ રંગોમાં, પૂરની ભભક અને ગતિ સાથે ઉતારેલો છે. અને છતાં તેમાં વિગતોની સચ્ચાઈ પૂરેપૂરી છે: પુરુષનો ઝીણી મલમલનો પારદર્શક જામો, તેની પાઘડી, મૂછનાં થોભિયાં, બેટનું વસ્ત્ર, જોડા—એકેએકમાં. અને સ્ત્રીનાં વસ્ત્રાભૂષણો જુઓ. પારદર્શક ઓઢણી નીચેની રેખાના વેણીબંધ, કનક-કુંડળ ને કંઠાભરણથી માંડીને એ કન્યાના પાલવને છેડે ઝૂલતાં ફૂમતાં સુધીનું આલેખન આપણને ૧૭મી સદીના આપણા પોશાકનો ખ્યાલ આપી રહે છે. અને એ પણ આવા પ્રાચીન ચિત્રોનું મહત્ત્વનું મૂલ્ય છે. એમાંથી આપણા એ સમયના પોશાક, રહેણીકરણી, ઉપસ્કરો, વાતાવરણ વગેરે સામાજિક ઇતિહાસની ઉપયોગી વિગતોનો અભ્યાસ મળે છે. આ બધી રીતે ચિત્ર સાથે તદાકાર થઈએ એટલે એની ભીતરમાંનો આનંદ માણી શકીએ. ઠેઠ આરથી જ સદી પરના આપણા પૂર્વજો આવાં ચિત્રોની મનભર મોજ લઈ શકતા અને આજે પણ કલાની ઊંડી સમજ ધરાવતા પશ્ચિમના ધુરંધર કલાકારો એનો એ જ આસ્વાદ માણે છે. તો પછી આપણી આંખ કે સમજમાં તો કશી મણ્પ નથી, કે? એ સમજ અને [illegible] પણ કેળવવા જોઈએ.

॥अद्यापितांधवल वेश्मनिरत्नदीपमालामयूखपटलैर्दलितांधकारे॥प्राप्तोद्यमेरहसिसंमु
खदर्शनार्थे लज्जाभयार्तनयनामनुचिंतयामि॥१८

बिल्हनः

चंपावती

ચૌરપંચાશિકા • કવિ બિલ્હણના એ કાવ્યના ૧૮મા શ્લોકનું ચિત્ર ૧૭મી સદીની રાજસ્થાની કલમનો નમૂનો (ભારતીય વિદ્યાભવન મુંબાઈના પ્રાચીન ગ્રંથસંગ્રહમાંથી • તેમના સૌજન્યથી)

'આવાં કહેવાં અને એવાંજ ચિત્રોમાં શું કળા રહેલી છે તે અમને સમજાતું નથી' — એમ એક વાચકે 'કુમાર'માંના એક આધુનિક (માૅડર્ન) શૈલીના ચિત્ર વિષે ટકોર આપતાં અમને લખેલું એને, આ ચિત્ર જોઈને પણ કદાચ એવું લાગે. અગાઉ ઘણી વાર રજૂ કર્યું છે તેમ, આપણાં આવાં પ્રાચીન, તેમજ આજની પ્રગતિમાન કલાનાં 'માૅડર્ન' ચિત્રોમાં, જેવું નજરે દેખાય તેવું આબેહૂબ આલેખન નહિ, પણ આપણા માનસપટ ઉપર ધ્યાનમાં ઊતરતી છાપ સાદી રેખાથી રજૂ કરવામાં આવે છે. પણ એ શૈલી વિવિધ ચિત્રકારો પરત્વે જુદીજુદી હોય. ઉપરનું ચિત્ર એવી એક 'રાજસ્થાની' શૈલીનું છે. તેની પદ્ધતિ તથા ખૂબી અંગેની પાછળના ચિત્રના વિવેચનની સાથોસાથ વિગતથી સમજાવી છે તે વાંચવા ભલામણ છે. આ ચિત્રનો કથાપ્રસંગ આલેખતા મૂળ કાવ્યનો પરિચય આ અંકમાં અન્યત્ર આપ્યો છે.

સૂર્યમુખી

•મિશ્ર•

હું પૃથ્વીથી ઉદ્‌ગત પ્રાણ આતુર,
ઊભો છું કો સૂર્યમુખી શું ઉન્નત,
સહસ્રરશ્મિ, તવ રશ્મિ ઝંખતો,
રસાળ તારા ગગને વિમુગ્ધ.

મારી ધરા આ—મુજને ધરી રહી
કો શુક્તિમાં મૌક્તિક જેમ બદ્ધ,
એ માતના ભવ્ય વિરાટ અંતરે
હું કો મહા સંક્રમણો રટી રહું.

હે દ્યૌપિતા ! આ વહનો અહીંના,
એમાં રચો ઊર્ધ્વ પ્રવાહ આપનો,
ઘડી લિયો કોઈક જ્યોતિ-સ્તંભ જે
સાધી દિયે ભૂશ્ચ ભુવશ્ચ સ્વસ્ત્રય.

પ્રભો ! તદા મંદિર આરતી થશે,
ને મારી ત્યાં ઝાલર સૂર પૂરશે.

સુન્દરમ્

અભિનવ યૌવનાને

મુક્તપૃથ્વી•સૉનેટ

ફળી ત્રિદલ વાન રૂપ રમ મોં પ્રકાશે હવે,
પડે ચરણ નાચતા, કર કગમતો કૈં કરે,
અલી, તુજ મુખાંગ પક્ષ્મ દગ ભાવવાચા ધરે;
સમાથ, શિખ કાંઈ જાત પર: બાલ્ય કયમ રે હવે પાલવે.

કુલીન જન આપણે, સુપથ આર્ય આંક્યા પિતર્:
વિલાસ કુગતો દનુજ, ના મનુજ, નથિ નથી જ રે જાનવર,
ન વા અલિ ન કીડિ યે કદિ જણાય પીતામ્બર.

ન કામવશતા, અનંગ શિવપૂત જોબનનિશાન,
ન સ્વાર્થપરતા, સનેહિહિત અબ્ધિતગણે સુકાન,
ન મોહજડતા ક્ષણે, કુંજતે ધડી છો સભાન

અહ્યો—અલિ કુટુંબ ના- ન ઈંન ન્યાતિ જનના વડી,
અન્યાં' મમ નથી જ ડખ' રતિ ના પરાણે કદી સાંપડી

મટે ગમતિએ ય ખૂબ અવધાર હૈડે, અલી,
સજી બનવવા જ મા 'થ ગૃહિણી, ન માદી નરી.

બલવન્તરાય ક. ઠાકોર

ટિપ્પણ • લીટીઓના ક્રમાનુસાર—(૧) વાન=વર્ણ (૫) આર્ય શબ્દ પિતર્ સાથે લેવો. (૮) મહાદેવે ઉમાને પીડતી કામવાસનાને ભસ્મ કરી, તેને અનંગ પ્રેમના નવા અવતાર રૂપ મોક્ષ આપ્યો છે (૧૧) ન ઇવ=નેવ (સરખાવો ભર્તૃહરિ જેવાએ લીધેલ ચ ઇ જેની છૂટો; ભેશક, અતિવિરલ, પરંતુ કોઇ કોઇ આવો પ્રયોગ કાલિદાસમાં પણ છે)(૧૨) પરાણે=બળ-જબરાઇએ (૧૩) અવધાર=મનમાં ફરીફરીને ઠસાવ (૧૪) 'થ=અથ=અથ ચ, અને વળી.

આજની પેઢીને જે માર્ગદર્શક શીખ આપવાનો હક શ્રી બ. ક. ઠાકોર જેવા, ગઈ સાપેક્ષ પેઢીના છેલ્લા અંકોડા સમાન, વયોવૃદ્ધ અને પીઢ વડિલને છે તે તરુણ પ્રજાને એમના જેવા તરફથી સૉનેટ રૂપમાં મળે એ એક સદ્‌ભાગ્ય છે, અને એવો એક બોધ, તારુણ્યમાં પ્રવેશતી આજની 'અભિનવ' કન્યાને બહુ ઉચિતરીતે આ ઉપરની કૃતિમાં એમણે આપ્યો છે: ખીલેલી કળી જે હવે વાન-રૂપ રમ આદિ પ્રકાશે છે તેને જાત પર કાબૂ રાખવા, અને આપણી કુલિન આર્ય પરંપરાની યાદ આપી વિલાસથી બચવા તે ઉપદેશે છે, અનંગનો અર્થ કામ-વશતા નહિ પણ શિવે પવિત્ર કરેલું જોબન-નિશાન એવા મોંઘા સૂત્રો તે બોધે છે, અને અહ્યા અલીના સાંકડા વાડા તથા અન્યાય ત્યજવાનું કહી ઉપરાંત શીખ દે છે કે સ્ત્રી, એ માત્ર મદ ગમ્તીભરેલી નરી માદી થવા નહિ પણ ગૃહિણી અને માતા થવા સરજાઇ છે.

ભાષા અને રચનાની એમને માટે કહેવતી રૂપ થઈ પડેલી કઠોરતા એમના ઘણાં ડાહ્યા ભાવવાળા કાવ્યોનો આસ્વાદ લેવામાં ભલભલાને અંતરાયરૂપ થઇ પડે છે, તો 'કુમાર'ના વાચકોનું તો શું ગજું ? આથી જ એમણે સાથે ટિપ્પણ આપ્યું છે, ને અમે અહીં માર્ગ-દર્શક થવા પ્રયત્ન કર્યો છે. રૂક્ષ જણાતા એમના શબ્દપ્રયોગો પાછળ બલ અને ઓજ રહેલા હોય છે, છતાં અમુક જ ધારીને કારણે એમની મોટી કૃતિઓ દુર્બોધ બની જતી લાગે છે ઓજ બલ અને ઓજવાળા પણ પ્રસાદગુણયુક્ત કાવ્યો તેઓ ન આપે ? અમે નથી માનતા કે કાવ્યમાં પ્રસાદ લાવવાનું તેમનામાં સામર્થ્ય નથી એની સાક્ષી પૂરતા એમના અનેક કાવ્યો આજે ઊભા છે, જેમાંના કેટલાક તો ગુજરાતી સાહિત્યમાં ચિરકાળ રહી રહેશે પણ કવિને (ને તેય વડિલને) એ વિષે વધુ કહેવાનું અમારી મર્યાદા બહાર ગણીએ છીએ.

સરદાર વલ્લભભાઇ કુમાર વયે

બ્લૉક 'હિન્દુસ્તાન' દૈનિકના સૌજન્યથી

સરદાર વલ્લભભાઇના જીવન અને ચારિત્ર્યને સમજવા માટે એક માર્ગદર્શક વાર્તાલાપ મહાદેવભાઈની ડાયરીમા આવે છે તા ૨૫ ૨ ૩૨ના રોજ ગાધીજીએ સરદારને પૂછ્યુ સ્વરાજ્યમા તમને શેનુ દફતર આપશુ? જવાબ સ્વરાજ્યમા હુ લાંરા ચીપિયા ને તુબડી

ગમ્મતમા બોલાએલા આ શબ્દોની પાછળ સરદારના જીવનના આદર્શનુ પ્રતીક રહેલુ છે એમનો આદર્શ શિવ સમ થવાનો લાગે છે

शिल्पिक शिल्पिना श्रेष्ठ सर्वे शिल्प प्रवर्तक ।
भगनेत्राङ्कुशधर पूष्णो दतविनाशन ॥

આ છે શિવનુ સત્ય સ્વરૂપ શિવ એક શ્રેષ્ઠ શિલ્પકાર છે સર્જક છે અને સાથેસાથે ત્વરિત અને દાત ભાગનાર ભયકર સ્વરૂપ—સહારક પણ છે પણ શિવનુ એ ખડન રૂપ પ્રથમ નથી, મડન રૂપ પ્રથમ છે અને શ્રેષ્ઠ પણ મડન રૂપ જ છે સરદારના જીવનમા આ બન્ને રૂપો આપણને જોવા મળે છે આપણે તે તપાસીએ આપણા દેશની રાજકારી પ્રવૃત્તિમા સને ૧૯૧૬થી ગાધીજી સાથે સરદાર ઓતપ્રોત થયા તે પહેલા તેમણે ફોજદારી વકીલ તથા બૅરિસ્ટર તરીકે પ્રસિદ્ધિ મેળવેલી ગરીબ ખેડૂત કુટુબમા જન્મ આપબળ અને ઇચ્છાશક્તિ અન્યાય ને સત્તાનો સામનો તે માટે સઘળળ કેળવવાની શક્તિ એ એમના નાનપણના ગુણ એમના અભ્યાસનો કાળ તે શિક્ષકો ની સામે બડનો પણ સમય છે, એમની વકીલની કારકિર્દીનો કાળ અગ્રેજ ન્યાયાધીશોને નમાવવાનો સમય છે અને એમની રાજકીય કારકિર્દી અગ્રેજ સલ્તનતને નમાવવાનો સમય છે આમ એમનુ ખડનકાર્ય તો જગજાહેર છે પણ સાથોસાથ એમનુ મજબૂત મડન કાર્ય પણ થતુ જ આવ્યુ છે પણ એ લોકોની નજરે બહુ ચડ્યુ નથી સ્વાતત્ર્યપ્રાપ્તિ પછી એમણે દેશની પરિસ્થિતિને થાળે પાડવાનુ ને સગઠનનુ જે મહા કાર્ય કર્યું છે તે તો જગતના રાજકીય ઇતિહાસમા નોધપાત્ર ગણાય તેવુ છે એવુ જ મૂગુ ને મજબૂત અવિરત ને અશ્રાન્ત મડનકાર્ય એ જીવનભર કરતા આવ્યા છે એમની એ જીવન કથા એમના જ પોતાના તથા સ્વ૦ મહાદેવભાઈના શબ્દોમા (જે 'વીર વલ્લભભાઈ' પુસ્તકમા વર્ણવેલી છે તેમાથી સાર રૂપ) સાભળીએ

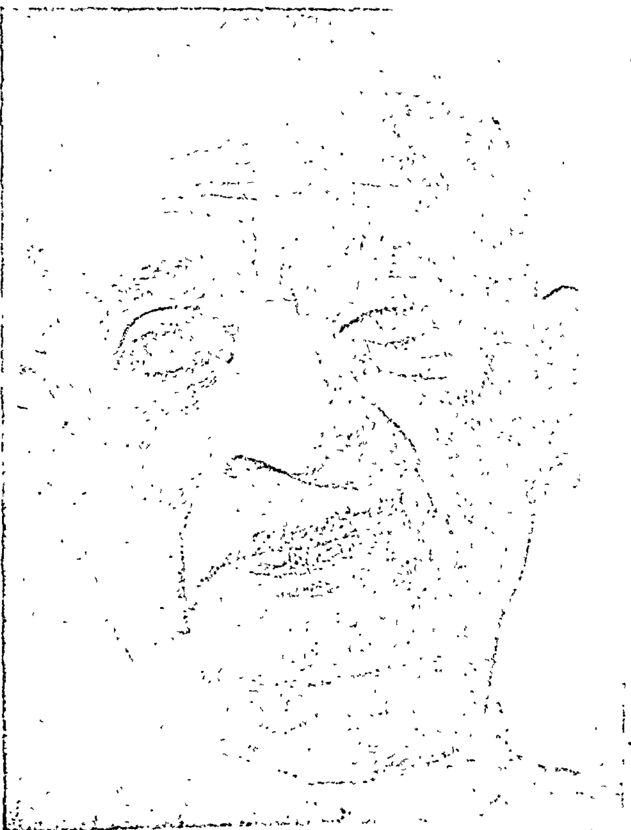
'મારા પિતાને મને ભણાવવાનો શોખ બહુ રોજ સવારના પહોરમા ખેતરે લઈ જાય ખેતરમા કામ કરવા નહિ પણ આવતાજતા રસ્તે પાડા બોલાવવા અને પલાખા ગોખાવવા ગુજરાતી સાત સુધી તો ભણ્યા પણ પછી શુ કરવુ? અમારી શાળાના માસ્તરને તો બધાને સીનિયર માસ્તર બનાવવા ની ભારે હોશ હતી મારી પણ એ જ દશા થાત પણ એવામા ગામડામા અગ્રેજી શાળા નીકળી આપણે તુરત તેમા જોડાયા ત્રણ ચોપડી ત્યા ભણ્યા ચોથી અને પાચમી પેટલાદમા અને પછી મૅટ્રિક થતા સુધીમા નડિયાદ અને વડોદરા આમ બે સ્કૂલો બદલેલી '

વડોદરાની કારકિર્દી વધારે નોધવા લાયક છે નડિયાદથી વડોદરા જવાનુ મુખ્ય કારણ ત્યા અગ્રેજી વધારે સારુ શીખવાય છે એમ સાભળેલુ એ હતુ પણ ત્યા સસ્કૃતમા બહુ રસ ન પડતો હોવાને લીધે વડોદરામા મૅટ્રિકમા આવતા સસ્કૃત છોડી ગુજરાતી લીધેલુ ગુજરાતી શીખવનારા તે વેળા શ્રેય સાધક અધિકારી વર્ગના પ્રસિદ્ધ છોટાલાલ માસ્તર હતા પણ સસ્કૃત છોડીને ગુજરાતી શીખવા આવનાર તરફ રહેજે તેમને અણગમો હશે જે દિવસે વલ્લભભાઈ તેમના વર્ગમા જોડાયા તે દિવસે છોટાલાલ માસ્તર તેમને કહે આવો મહાપુરુષ! ક્યાથી આવ્યા? સસ્કૃત છોડીને ગુજરાતી લો છો પણ સસ્કૃત વિના ગુજરાતી આવડે જ નહિ એ ખબર છે? એમ કહીને સસ્કૃત અભ્યાસના ઘણા લાભો ગણાવ્યા એટલે વિદ્યાર્થી વલ્લભભાઈ ધીમે રહીને બોલ્યા પણ સાહેબ અમે બધા સસ્કૃતમા જ રહેત તો આપ પછી શીખવત કોને? શિક્ષક ખીજાયા પાછલા બાક ઉપર ઊભા રહેવાની સજા થઈ તે સજા તો સુખે ભોગવી, પણ એ ઉપરાત સજા થઈ તે ભોગવવાની ના પાડી શિક્ષકે હુકમ કર્યો 'મહાપુરુષ જાઓ એકડાથી દશ એમ સુધીનો પાડો લખી લાવજો' એક દિવસ થયો બે દિવસ થયા પણ શેના લખી લાવે? માસ્તર સાહેબ રોજ ચીડાતા જાય અને રોજ શિક્ષા વધારતા જાય જાઓ હવે બે વાર લખી લાવજો 'હવે ચાર વાર' હવે આઠ વાર, એમ બસે પાના લખવાનો હુકમ થયો ત્યા સુધી મહાપુરુષ ના ઉપર અસર ન થઈ એક દિવસ છોટાલાલ માસ્તરે પૂછ્યુ કેમ લાવવા છે કે નહિ? કે બીજી શિક્ષાનો વિચાર કરુ? શિષ્યે જવાબ આપ્યો ૨૦૦ પાડા તો લાવ્યો હતો પણ તેમાથી ૨ મારકણા નીકળ્યા તે દરવાજા આગળથી નાસી ગયા એટલે કાઇ ન રહ્યુ પોતાના વિદ્યાર્થીનો આવો મરત વિનોદ સમજવા અને સહન કરવા માટે તો આ જમાનાના શિક્ષકો પણ તૈયાર ન થાય છોટાલાલ માસ્તરે તે ન સાખ્યો એટલે તેને વધુ ધમકી આપી બીજે દિવસે પાછુ પૂછવામા આવ્યુ બીજે દિવસે જરાય ખસિયાણા પડ્યા વિના વલ્લભભાઈએ વિનોદને આગળ વધાર્યો શિક્ષક આગળ જઈને કહ્યુ હા લખી લાવ્યો છુ એમ કહી એક કાગળ બતાવ્યો તેમા લખ્યુ હતુ બસે પાડા છોટાલાલ ર! એક કાગળ બતાવ્યો તેમા લખ્યુ હતુ બસે પાડા છોટાલાલ માસ્તરની અહિંસાનેય પચે કે તેમણે આ અપમાનનો સ્થૂલ પ્રહારથી જવાબ ન આપતા આ ન સુધરી શકે એવા નઠોર છોકરાને મુખ્ય શિક્ષક નરવણે પાસે મોકલ્યા વલ્લભભાઈ આ ધન્યવાદ ની સામે વાધો લે છે તેઓ કહે છે કોઈ પણ શિક્ષક મને મારતા ડર એવો હુ હતો આ મુખ્ય શિક્ષક ની આગળ વિદ્યાર્થીએ નિવેદન કર્યું આવી તે સજા હોતી હશે સાહેબ? કાઇ અમારા અભ્યાસમાથી લખાવતા હોય તો મને ફાયદો થાય આ પહેલી ચોપડીના એકના પાડાથી તો કોઇને ફાયદો ન થાય ઊલટા એ પાડા લખતો જોઇને મને કોઈ મૂરખ કહે' મુખ્ય શિક્ષકે વલ્લભભાઇને મુક્તિ આપી પણ પછી વલ્લભભાઈ તો બીજા એક શિક્ષકની સાથે ઝઘડો કરીને બે જ મહિ

નામાં ત્યાંથી નીકળ્યા, — બલ્કે તેમને કાઢી મૂકવામાં આવ્યા!

આવાં તોફાનમાં સાક્ષરી શિક્ષણ તો તેમને બહુ થોડું જ ગમ્યું હોય? નડિયાદમાં જઈને મૅટ્રિક થયા. અને મૅટ્રિક પાસ થયા પછી તેમને જવાબદારીનું ભાન આવ્યું. ત્યાર પછીનું તેમનું આયુષ્ય તો કોઈ પણ જણના ઉપર પુરુષાર્થી જીવનની છાપ પાડે છે.

આમ, માતપિતાના ઘડતર કરતાં બાળપણની મસ્તીમાં તેમણે કરી લીધેલું પોતાનું ઘડતર વધારે દેખાઈ આવે છે. છતાં માતાપિતાના ઉત્તમ જીવનના સંસ્કારો વલ્લભભાઈ ઉપર અસર પાડ્યા વિના નહિ રહ્યા હોય. કોઈ શિક્ષકને વિષે ભક્તિભાવથી તેમને વાત કરતા નથી સાંભળ્યા, પણ માતાપિતા પ્રત્યેનો તેમનો પ્રેમ ને ભક્તિભાવ તેઓ ઘણીવાર વ્યક્ત કરે છે. પિતાશ્રીનાં કેટલાંક સ્મરણોમાં એકનો-

સરદાર ૧૯૪૭માં (ટાઇમ ઈન્ટરનૅશનલ [illegible])

દેશના સ્વાતંત્ર્યના લડવૈયા અને સંગઠનના ઘડવૈયા

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ

થવા જેવાં છે. નાનપણમાં તેમણે ૧૮૫૭ના બળવામાં ભાગ લીધેલો — ઝાંસીની રાણીના પ્રદેશમાં, અને બેત્રણ વર્ષ સુધી તેમનો ઘેર પત્તો જ નહોતો લાગ્યો! એક વાર મલ્હારરાવ હોળકરે તેમને કેદ કરેલા. કેદ કરી તેને પોતાની સામે બાંધી રાખી મલ્હારરાવ શેતરંજ રમતા હતા. શેતરંજમાં રાજા ખોટી ચાલ ચાલતા જાય ત્યાં ઝવેરભાઈ કહેતા જાય: 'રાજા ફલાણું મહોરું આગળ ચલાવો.' મલ્હારરાવ ચકિત થઈ ગયેલા અને કેદીને છોડીને મિત્ર કરેલા. ડોસા સ્વામીનારાયણના મહાભક્ત હતા. ૪૫ વર્ષની વય પછી તો ઘેર માત્ર એક વેળા જમી જતા; સૂવા-બેસવાનું સ્વામીનારાયણના મંદિરમાં જ રાખ્યું હતું. ૯૨ વર્ષ તેઓ જીવ્યા, પણ વડતાલની યાત્રા તો તેમની હમેશાં ચાલ્યા જ કરતી. વલ્લભભાઈ પણ વડતાલ અનેકવાર ગયેલા, ને ૧૭ વર્ષના થયા ત્યાં સુધી નિરાહારી એકાદશી વિનાનું એકે વર્ષ નહિ ગયું હશે.

ડોસાની શરીરસંપત્તિ તો એટલી બધી સારી હતી કે એક મૂઠી ચોખા અને બાજરી લગભગ આખરની અવસ્થા સુધી નિત્ય હાથા ચાવતા. માતુશ્રીની બહુ વાતો સાંભળી નથી, પણ તેમણે ૮૦ વર્ષની ઉમરે રેંટિયો હાથમાં લીધેલો, અને વલ્લભભાઈને ઘેર અમદાવાદ આવે ત્યારે આખો દિવસ રેંટિયો કાંતતા કે માળા ફેરવતાં.

મૅટ્રિક થયા પછી કૉલેજમાં જઈને સાક્ષરી કેળવણી લેવા જેટલા પૈસા ઘરમાં ન મળે, એ કેળવણીનો મોહ પણ ન મળે, અને એટલાં ચારપાંચ વર્ષ કૉલેજમાં મઝા કરવાની ધીરજ પણ ન મળે, એટલે 'ડિસ્ટ્રિક્ટ પ્લીડર'ની પરીક્ષા આપી પાસ થયા અને ગોધરામાં વકીલાત કરવા માંડી. બોરસદમાં તે વેળા વિઠ્ઠલભાઈ વકીલાત કરતા હતા. નડિયાદમાં મોટા મોટા વકીલોએ પોતાની સાથે રહીને વકીલાત કરવાને તેમને નોતરેલા, પણ વલ્લભભાઈએ કેવળ સ્વતંત્રતાની ખાતર ગોધરાનું નાનકડું ક્ષેત્ર પસંદ કર્યું. એમની નેમ તો પ્રથમથી જ બૅરિસ્ટર થવાને માટે વિલાયતમાં જવા અને રહેવા જેટલા પૈસા અહીં વકીલાત કરીને રળી લેવાની હતી. એટલે આમ, વકીલાત પણ વિલાયત જવાનું પોતાનું સ્વપ્નું ખરું કરવા ખાતર કરવા માંડેલી.

વકીલાત-કાળની એમની વાતો કરતાં એમના અનેક તોફાનો જ યાદ આવે છે. ફોજદારી વકીલ તરીકે જ તેમણે ભારે પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી અને આખા ખેડા જિલ્લામાં થોડાં જ વર્ષની વકીલાતમાં તેમણે હાક વગાડી હતી. કેવળ તેમનાથી ડરીને બોરસદના રેસિડેન્ટ મૅજિસ્ટ્રેટની કોર્ટ આણંદ લઈ જવામાં આવેલી. વલ્લભભાઈ આણંદ પહોંચ્યા, એટલે પાછી પેલી કોર્ટ બોરસદ આવી! ત્રાસ આપનારા પોલીસ અમલદારોને, અને વકીલોનું અપમાન કરનારા તથા તેમને ધમકાવનારા મૅજિસ્ટ્રેટોને વશ કર્યાના અનેક દાખલા એમની વકીલાતમાં મળે છે. એક હરબાન્ડ કરીને મૅજિસ્ટ્રેટની તો તુમાખીનો પાર નહિ. મોટા મોટા અમદાવાદના વકીલોનું પણ તે અપમાન કરતો અને તેની પાસે જતાં સૌ ડરતા. એક ખૂનનો કેસ (વલ્લભભાઈ પાસે ખૂન, ખોટા દસ્તાવેજ ને ધાડ પાડવા સિવાય બીજા કેસો આવે જ શેના?) એ મૅજિસ્ટ્રેટ પાસે ચલાવવાનું વલ્લભભાઈને થયેલું. સાક્ષીઓને શરમાવવા અને દબાવવા ખાતર એ મૅજિસ્ટ્રેટ દરેક સાક્ષીની સામે મોટો અરીસો મુકાવતો. આરોપી પટેલની સામે એણે અરીસો મુકાવ્યો. વલ્લભભાઈએ તુરત જ મૅજિસ્ટ્રેટને કહ્યું કે આ અરીસો સામે રાખીને આરોપીની જુબાની લેવાય છે એ વાતની નોંધ કરો. પેલો ગભરાયો. આવી રીતે તેને પકડનાર કોઈ વકીલ અગાઉ મળ્યો નહોતો. ખૂબ તકરાર ચાલી. વલ્લભભાઈએ કેસ બીજી કોર્ટમાં ચલાવવાની અરજી આપવાનું કહ્યું. આખરે પેલો મોળો પડ્યો ને સાક્ષીઓ લાવવાનું કહ્યું. વલ્લભભાઈ કહે એકે સાક્ષી અહીં રજૂ કરવા માગતો નથી, પણ આ બંધ પાકીટમાં મેં સાક્ષીઓનાં નામ લખ્યાં છે તે સાક્ષીઓ હું સેશન્સ કોર્ટમાં રજૂ કરીશ. અને એ પાકીટ સેશન્સમાં જ ફોડી શકાય તેવી માગણી કરી. મૅજિસ્ટ્રેટ વધારે ગભરાયો! પાકીટ ફોડ્યું. પાકીટમાં એ મૅજિસ્ટ્રેટને જ સાક્ષી તરીકે ટાંક્યો હતો, જે સ્ત્રીનું ખૂન થયું હતું તે જ સ્ત્રીને સાક્ષી તરીકે ટાંકી હતી. અને બીજી ચીજો પેલાને વિમાસણ અને ગભરાટમાં નાખે એવી હતી! મૅજિસ્ટ્રેટ પાણી જેવો પાતળો થઈ ગયો. વલ્લભભાઈની વકીલાતમાં કાયદાના અભ્યાસ કરતાં તેમનું ઊંડું વ્યવહારજ્ઞાન, માનવસ્વભાવની પરીક્ષા, કુદરતપાસની અને પુરાવાને છણવાની અજબ શક્તિએ વધારે ભાગ લીધો છે.

સરદાર વલ્લભભાઈ ઇંગ્લંડમાં બૅરિસ્ટરનો અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે. બ્લૉક: 'હિંદુસ્તાન' દૈનિકના સૌજન્યથી

વિલાયત જવાનાં સ્વપ્નાં તો વલ્લભભાઈએ બાળપણથી જોયાં હશે એમ લાગે છે. ૧૯૨૧માં આપેલા એક હૃદયસ્પર્શી ભાષણમાં તેમણે પોતાના જીવનના આ ભાગ ઉપર સરસ પ્રકાશ પાડ્યો હતો:

"હું તો સાધારણ કુટુંબનો હતો. મારા બાપ મંદિરમાં જ જિંદગી ગાળતા અને તેમાં જ પૂરી કરેલી. મારી ઇચ્છા પૂરી કરવા તેમની પાસે સાધન ન હતું. મને માલૂમ પડ્યું કે દસ પંદર હજાર રૂપિયા મળે તો વિલાયત જવાય. મને કોઈ એટલા રૂપિયા આપે એમ નહોતું તેથી વકીલાતનો અભ્યાસ કર્યો ને વકીલાતનો ધંધો કરી ખર્ચ જેટલી કમાણી કરી ત્યારે વિલાયત જવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ જે કંપનીની મારફત વિલાયત જવાની ગોઠવણ કરવા પત્રવ્યવહાર કર્યો, તેના મને જવાબો મળ્યા, તે જવાબો મારા ભાઈના હાથમાં આવ્યા (બન્ને ભાઈ અંગ્રેજીમાં વી. જે. પટેલ કહેવાય તેથી!) તે ઉપરથી ભાઈએ કહ્યું: 'હું તમારાથી મોટો; મને જવા દો. મારા આવ્યા પછી તમને જવાની તક મળશે, પણ તમારા આવ્યા પછી મારાથી નહિ જવાય.' તે વિલાયત ગયા. તેમના ગયા પછી મારે કુટુંબ-ક્લેશ વેઠવો પડ્યો. તે ત્રણ વર્ષે આવ્યા ત્યાર પછી હું ગયો."

સ્વાશ્રયથી જીવન-ઘડતરનું આ કાર્ય વિલાયતમાં એમણે ટોચે ચડાવ્યું. 'વિદ્યાર્થી દશામાં જેટલા તોફાની હતા તેટલા જ સ્થિર ને એકાગ્રતાવાળા તે વિલાયતમાં બન્યા. જ્યાં રહેતા ત્યાંથી મિડલ ટેમ્પલ (બૅરિસ્ટરના અભ્યાસનું સ્થળ) ૧૧ માઈલ છેટું હતું. દરરોજ સવારે ૧૧ માઈલ ચાલે. અને છેક સાંજે ટેમ્પલની લાયબ્રેરી બંધ

થાય બધા ચાલ્યા જાય ત્યારે યે વલ્લભભાઈ એકલા વાચતા હોય દરવાજો આવીને કહે સાહેબ હવે બધા ગયા, તાળું દેવાનું થયું છે ત્યારે તેઓ ઊઠે બપોરે દૂધ ને બ્રેડ મગાવીને ત્યાં ને ત્યાં જ બેઠાબેઠા ખાઈ લે

વિલાયતમાંનો એમનો એ અભ્યાસ કાળ હિંદી વિદ્યાર્થીઓ માટે કપરો હતો તાજેતરમાં જ ત્યાં મદનલાલ ધીંગરાએ કર્ઝન વાઈલીનું ખૂન કરેલું હતું વિનાયક દામોદર સાવરકર તથા તેમના મિત્રો કાવતરાં ચલાવતા હતા અને ટાકણે બિપિનચંદ્ર પાલ પણ તે કાળે લંડનમાં હતા આ બધાં કારણોથી હિંદી વિદ્યાર્થીઓ ઉપર ચાંપતી નજર રહેતી પરંતુ વલ્લભભાઈ તો ઉપર કહ્યું તેમ પોતાની સાધનામાં જ રત રહેતા આ દિવસોમાં એમણે રોજ સત્તર સત્તર કલાક વાચ્યું અને પરીક્ષામાં પહેલા વર્ગમાં પહેલા આવી ૫૦ પૌંડની સ્કૉલરશિપ ને ચાર ટર્મની માફી મેળવી આવી ભારે સફળતા એમના અભ્યાસનું જ કેવળ પરિણામ નહિ પણ વકીલ તરીકેના લાંબા અને વિશાળ અનુભવનું પરિણામ હતી કહેવાય છે કે એમના પરીક્ષકોને એમના ઉત્તરપત્રો એટલા તો સારા લાગેલા કે એક જણે (મિ સ્કૉટે) તો એમને બોલાવીને વગર માગ્યે મુંબઈના ચીફ જસ્ટિસ (પોતાના ભાઈ મિ બેસિલ સ્કૉટ) પર પત્ર લખી આપ્યો હતો કે આવા માણસને ન્યાય ખાતાની ઊંચી જગ્યા આપવી જોઈએ પરીક્ષામાં આવી શ્રેષ્ઠ સફળતા મેળવીને બીજે જ દિવસે એમણે સ્ટીમર લીધી કોઈને આવી સફળતા પછી જરા હરવા ફરવા માટે થોડા દિવસ રહેવાનું મન થાય કંઈ નહિ તો યુરોપના બીજા દેશો જોવાને માટે થોડા દિવસ ભમવાનું મન થાય પણ એક જ કાર્ય સાધીને પાછા ફરવાનો નિશ્ચય કરીને ગયેલા વલ્લભભાઈ ઘડી પણ વિલાયતમાં ન થોભ્યા

સરદાર વલ્લભભાઈ બારડોલીની લડતમાં વિજયી થયા ત્યારે (ફોટો રવિશંકર રાવળ)

બૅરિસ્ટર થયા કે તરત જ અમદાવાદમાં ધમધોકાર ધંધો ચાલવા માંડયો ખેડા જિલ્લાના કેટલા યે લોકો તો એમની રાહ જોઈને જ બેઠા હશે વિઠ્ઠલભાઈ મુંબઈમાં ધંધો માંડ્યો હતો પણ તે નામનો જ કારણ તેમનો બધો સમય લોકસેવામાં જ જવા લાગ્યો બન્ને ભાઈઓએ પોતાના પુણ્યની વહેંચણી કરી હોય એમ વલ્લભભાઈના અગાઉ ટાંકેલા ભાષણમાંથી જાણવાનું મળે છે જુઓ સાંભળો

અમે બન્નેએ નિશ્ચય કર્યો કે સ્વતંત્રતા જોઈતી હોય તો આ દેશમાં સંન્યાસી જોઈએ સ્વાર્થત્યાગ કરી સેવા કરી જોઈએ એટલે બેમાંથી એકે દેશસેવા કરવી અને બીજાએ કુટુંબસેવા કરવી એમ ઠરાવ્યું ત્યારથી મારા ભાઈએ ધીકતો ધંધો છોડી દેશસેવાનું કાર્ય કરવા માંડયું અને ઘર ચલાવવાનું મારે માથે પડયું આથી પુણ્ય કામ તેમના નસીબમાં આવ્યું અને મારે માથે પાપનું કામ આવી પડયું! પણ તેમના પુણ્યમાં મારો હિસ્સો છે એમ સમજી મન વાળતો પણ એ વહેંચણી લાંબો વખત ટકી નહિ ઈશ્વરે તો નાના ભાઈને માટે પણ સંન્યાસ યોજી રાખ્યો હતો અને તેને માટે તેમણે સાધન નિમિત્ત ગાંધીજીને બનાવ્યા

ઈ ૧૯૧૬માં અમદાવાદમાં ગાંધીજીએ આવીને એમની શાંતિ અને નિદ્રામાં ભંગ પાડયો એમના આશ્રમની આરંભની પ્રવૃત્તિ વિષે ગુજરાત ક્લબમાં મજાક મશ્કરીઓ ચાલતી એકવાર ગાંધીજી ગુજરાત ક્લબમાં વકીલમંડળ આગળ આશ્રમના સિદ્ધાંતોની વાતો કરતા હશે વલ્લભભાઈ બ્રિજ રમતા હતા ત્યાંથી ખસ્યા નહિ અને મિત્રોને કહેવા લાગ્યા શા સારુ ગાંધી આ લોકોની આગળ બ્રહ્મચર્યની વાતો કરતા હશે? ભેંસ આગળ ભાગવત જેવું છે આમ ગાંધીજી આરંભમાં તેમને અવ્યવહારુ પણ લાગ્યા હશે પણ

સરદાર વલ્લભભાઈ કરાંચી કૉંગ્રેસના પ્રમુખપદે બાજુમાં મહાત્માજી અને તેમની પાછળ પંડિત માલવીયજી છે પાછળ પંડિત જવાહરલાલ ઊભેલા છે વલ્લભભાઈ કરાંચી કૉંગ્રેસના પ્રમુખપદે ચુંટાયા ત્યારે સ્વ. સાક્ષર શ્રી નરસિંહરાવ દિવેટિયાએ ગીતાના છેલ્લા શ્લોકનું ચરણ પલટીને લખેલું યત્ર યોગેશ્વરો માધો વલ્લભશ્ચ ધુરંધર એ ઉક્તિનું આ ચિત્ર સ્મરણ કરાવે છે (ફોટો બળવન્ત ભટ્ટ)

.ાહસ એ જ એ પુરુષસિંહનું લક્ષણ આપણે બાળપણથી જોતા .ાવ્યા છીએ આ સાહસથી તેમનો જીવનપલટો શરૂ થયો .લ્લભભાઈના જ શબ્દમાં એ જીવનપલટો વર્ણવીએ

" '૧૯૧૬ સુધી તો ચાલુ રાજમરણથી હું કંટાળેલો હતો ગાંધી .જીની સાથે પણ મને સંબંધ નહોતો આશ્રમમાં બકરાંથી કાંકરા .ીણાવે છે ને દળાવે છે એટલું જ હું તેમને વિષે જાણતો પણ ગુજરાત .ભાનું પ્રમુખપદ લેવાનું તેમને કહેવામાં આવતા તેમણે જે શરતોએ .ે પ્રમુખપદ લીધું તેથી મારી ખાત્રી થઈ કે હવે કાંઈક સાચું કામ .વાનું છે હિંદ સ્વરાજને માટે કૉંગ્રેસ અને મુસ્લિમ લીગે કરેલી .ાગણીનો મુસદ્દો તેમણે દસ જ લીટીનો ઘડેલો પણ એ દસ લીટી .ા મને સેંકડો પાનાના લખાતા મેમોરિયલોના કરતા વધારે જોર .ાગ્યું અને ત્યારથી હું એમના વધારે સમાગમમાં આવતો ગયો'"

આ પછી ખેડાના ગામેગામે તે ગાંધીજી સાથે ફર્યા, અને ખેડાની .ડત પૂરી થયે ગાંધીજીએ જ્યારે પહેલા મહાયુદ્ધમાં સરકારને મદદ .રવા રંગરૂટ-ભરતીનું કામ ઉપાડ્યું અને ગાંધીજીની પોતાની સેના .ાડી થઈ ત્યારે પણ રંગરૂટોમાં પહેલી સહી વલ્લભભાઈની હતી !

પછી તો એકાદ વર્ષ વલ્લભભાઈએ વકીલાત કરી હશે ત્યાં આવ્યા .ોલેટ ઍક્ટ, અને સત્યાગ્રહ તથા અમદાવાદના તોફાન વલ્લભભાઈને

પછી જ્યારે ગાંધીજીએ ગુજરાતના રાજકારણમાં ભાગ લેવા માંડ્યો ત્યારે લૂખા રાજકારણથી કંટાળી જઈ તેના તરફ કાંઈ ટીખળી ફિલસૂફની જેમ હસતા વલ્લભભાઈને ખાતરી થઈ કે હવે સાચા સંગીન કાર્યને માટે માર્ગ ખુલ્લો થાય છે ગોધરામાં મળેલી ગુજરાતની પહેલી રાજકીય પરિષદમાં ગાંધીજી પ્રમુખ થયા અને તે વેળા આદરવામાં આવેલા રચનાત્મક કાર્યને અમલમાં મૂકવા માટે નીમાએલા મંડળના શ્રી વલ્લભભાઈ મંત્રી થયા તે પછી ખેડાની લડત માંડી એ લડત 'ગુજરાત સભા' મારફતે ચલાવવાનો વિચાર કરવા માટે વલ્લભભાઈના ભદ્રના ઘરમાં રોજ સભા થતી ઘણા દિવસની ચર્ચા પછી સર્વાનુમતે લડત લડવાનો ઠરાવ થયો 'મારી સાથે કોણ ખેડા આવવાને તૈયાર છે ?' એમ ગાંધીજીએ પૂછતાંની સાથે પહેલું નામ આપનાર વલ્લભભાઈ હતા તે વેળા વલ્લભભાઈનો બહાર જવાનો પોશાક કાળા સાહેબના જેવો હતો, પણ ગાંધીજી પાસે મૅનચેસ્ટર કેપ, ચાઈના સિલ્કનો હાફકોટ અને કૉલર પહેરીને તેઓ આવતા સામાન્ય રીતે તેઓ ઓછું જ બોલતા, એટલે તેમનું અંતર જોતા પણ ગાંધીજીને ઠીક સમય લાગેલો બસ ખેડામાં ઝંપલાવ્યું તે ઝંપલાવ્યું

બારણે તો મોટી પલટણ પડી હતી વલ્લભભાઈના ઘરમાં દીવાબત્તી થતા ગોરાઓને શંકાઓ જાય અને વારંવાર બત્તીના સિગ્નલ કેમ થાય છે તેનો વલ્લભભાઈ સામે પિસ્તોલ ધરીને ખુલાસો માગે પણ જેમ તોફાનમાં મગજ ઠેકાણે રાખીને તેઓ ઘૂમ્યા, તેમ જ તોફાન પછી પણ તેઓ એની જ શાંતિ જાળવીને ઘૂમ્યા આજે લોકોના કેસો લડ્યા એમાં પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મિ. હિલીનો તો એમણે એટલો બધો વિશ્વાસ મેળવ્યો કે તે પછી દસે વર્ષે એ જ માણસે વલ્લભભાઈ વિના બારડોલીમાં શાંતિ ન જળવાય એવી સાક્ષી પૂરી છે !

આ પછી દેશવ્યાપી અસહકાર આવ્યો ત્યારે વલ્લભભાઈએ ગુજરાતના સાચા સૂબાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું ગાંધીજી પકડાયા તેમને જેલ મળતાં વલ્લભભાઈએ ગાંધીજીનું સ્થાન લીધું ગુજરાત મહાવિદ્યાલય માટે બરમા સુધી પર્યટન કરી ૧૦ લાખ ભેગા કર્યા, ફેરનાફેરવાદી થયા, પક્ષાપક્ષીઓમાં અનેકના આગેવાન બન્યા પણ અસહકારના ધ્રુવતારા તરફની તેમની દૃષ્ટિ કદી ન ખસી

ખેડાની લડત દરમ્યાન શાંત અહિંસક લડત લેવાના પાઠ તેઓ શીખતા હતા ત્યારે ભાગ્યે જ કોઈને લાગ્યું હશે કે એવી જ લડાઈ થોડા જ સમયમાં વલ્લભભાઈ પોતે લેતા થશે પણ અજ્ઞાત રીતે તેમના પાઠ ચાલતા જ હતા ગમે તેટલા કકળાટમાં પણ ન ગભરાવ

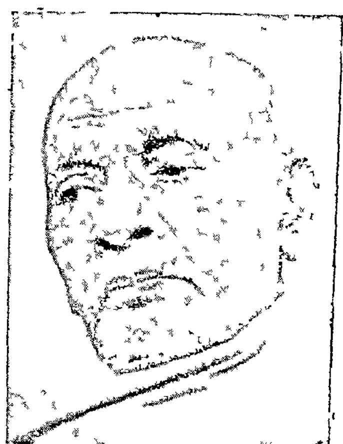
એવી હિંમત તો એમની હતી જ, અપાર વ્યવહારજ્ઞાન વકીલાત માથી મળ્યુ હતુ, તેમા સત્ય અને અહિંસા વિષેની અચળ શ્રદ્ધા ભળી, અને એ ત્રણ હથિયારથી એઓ પોતાની લડાઇઓ લડ્યા છે

જમનાલાલજીના જેલ જવા પછી નાગપુરની ઝડા સત્યાગ્રહની લડતના નાયક તરીકે મહાસભાએ વલ્લભભાઇને નીમ્યા એ લડતમા જોડાયા પહેલા જ ગુજરાતથી તેમો સેંકડો સૈનિકો મોકલી ચૂકયા હતા તેમના ગયા પછી ગુજરાતના અનેક વીરો ત્યા ગયા ત્યાના ગવર્નરે આખી લડત ગેરકાયદે છે અને રાજ્ય ઊંધુ વાળવાને માટે છે એવુ ભાષણ આપેલુ પણ આ પછી તરત ગવર્નરને વલ્લભભાઇને બોલાવવા પડ્યા એકાદ બે અઠવાડિયામા તો લોકોનો હક સ્વીકારાયો, અને હજાર ઉપરાંત કેદીઓને મુક્ત કરાવી વલ્લભભાઈ વિજય વજ ફરકાવતા ઘેર આવ્યા

આ પછી બોરસદની લડાઇ આવી બોરસદની પ્રજા ઉપર બહારવટિયાઓને આશ્રય આપવાનુ, બહારવટિયાઓને પકડવામા મદદ ન કરવાનુ આળ ચઢાવી, વધારાની પોલીસ મૂકી, તેના ખર્ચ માટે ૨,૪૦,૦૮૦નો દડ નાખવામા આવ્યો હતો આમાનો એકે આરોપ સાચો નથી એમ કહી વલ્લભભાઇએ સરકાર ઉપર ગભીરમા ગભીર આરોપો મૂકયા આ આક્ષેપો તેમણે દિવસ ને રાત એક મહિના સુધી ગામડે ગામડે ભાષણો કરીને મૂક્યા સરકારી રીપોર્ટરોએ આખમા તેલ આજીને એમના શબ્દે શબ્દના રીપોર્ટ કર્યા વલ્લભભાઈ આજે પકડાશે, કાલે પકડાશે, એમ સૌ માનતુ હતુ, ત્યા તો સવા મહિનાની અદર, સરકારે પોતાના 'હોમ મિનિસ્ટર'(ગૃહ સચિવ)ને તપાસને માટે મોકલ્યા અને દડ માફ કર્યો એ લડતની અસર એટલી બધી સરસ થઈ કે આણદ તાલુકાના કેટલાક ગામો ઉપર નાખેલો એવો જ કર સરકારે કેવળ એક અરજી ઉપરથી જ રદ કર્યો

ગાધીજી છૂટ્યા પછી લડતો કરવાનુ વલ્લભભાઇને રહ્યુ નહિ, એટલે તેઓ પોતાને મનગમતા રચનાત્મક કાર્યમા પડ્યા એ કાર્ય તે શહેરસુધરાઈ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાના પોતાના એ કાર્યને વર્ણવતા તે કહે છે કે, 'પાચ વર્ષ લગી અમદાવાદમા ગટર પાણીમા પડેલો હતો ' એ શબ્દોમા તેમની એ કાર્ય વિષેની મમતા અને અભિમાન આવી જાય છે પણ તેમના રચનાત્મક કાર્યનો ઉત્તમ નમૂનો તો તેમનુ પ્રલયનિવારણનુ કાર્ય જ્યારે સરકાર માથે હાથ દઈને બેઠી હતી, ત્યારે વલ્લભભાઈએ મોકલેલા સ્વયસેવકો પ્રલયવાળા ભાગોમા પહોચી વળ્યા હતા તેમની દેખરેખ નીચે એ કાર્ય થયુ તેની વ્યવસ્થા, કરકસર ને કાર્યદક્ષતા જોઈને સરકાર પણ હેરત પામી વલ્લભભાઇએ દુકાળ ફડમાથી માગેલા કોડ રૂપિયા પણ સરકારને કાઢવા પડ્યા એ પણ એક લડત હતી એ કરોડની માગણી સ્વીકારતા જ સરકારે વલ્લભભાઈની સત્તા અને અને શક્તિનુ પૂરુ પારખુ કર્યું હતુ અને સરકારના અર્થસચિવે ગાધીજીની ગાદી વલ્લભભાઇએ સાચવી એમ જગતની આગળ કબૂલ કર્યું હતુ તે પછી બારડોલીની લડતથી તો સરકારનુ રાજ્ય બારડોલીમા ગયુ હોય અને વલ્લભભાઈનું રાજ્ય થયુ હોય એમ જ લાગ્યુ એ લડતે તેમને ગુજરાતના સરદાર બનાવ્યા અને એ બિરુદ તેમણે એવુ સાર્થ કરી બતાવ્યુ કે દેશ આખાએ તે સ્વીકાર્યું અને તે સર્વના સરદાર બન્યા

નાગપુરમા તો વલ્લભભાઇએ તબૂમા બેસી, લડતના વ્યૂહો ઘડીને [illegible]ઈ સરદાર લડત જીતે તેમ જીતી બાગ્રે જ એકે ભાષણ તેમને [illegible]રવુ પડ્યુ હશે બોરસદની લડત એટલી ટૂકી હતી કે વલ્લભભાઈના [illegible]ાષણના ભણકારા પણ ગુજરાતમા પહોચ્યા નહોતા ત્યા તો વિજય [illegible]ળ્યો પણ બારડોલીએ જ વલ્લભભાઇના આત્મા અને વાણીનો

સરદાર શક્તિના શિખરે

ગુજરાતને પરિચય કરાવ્યો જેમણે તેમને પ્રત્યક્ષ બોલતા જેયા છે તેમણે તેમની આખમા અલૌકિક તેજ ભાળ્યુ છે વૈખરીનો શોખ તેમને કદી હતો નહિ, એટલે કદી તેમણે અગાઉથી વિચારી રાખેલા ભાષણ કર્યા નથી અને એટલે જ તેમની વાણીમા અજબ સ્વાભાવિકતા લાગે એ ભાષણોમા રહેલી વીરતા અને શૂરતા તો ગુજરાતના ખેડૂતોને વર્ષોના વર્ષો સુધી ચેતન આપતી રહેશે બારડોલી પછીનુ એમનુ જીવન એટલુ જગજાહેર છે કે તેની વિગતોના ઉલ્લેખની જરૂર નથી

સરદાર અને ગાધીજીનુ મિલન એક રાજદ્વારી કોયડો છે એક બીજાની કયી શક્તિઓએ એકબીજા તરફ આકર્ષણ કર્યું હશે? એક સ્થળે એમણે પોતે એ સમજાવતા કહ્યુ છે કે 'મને ઘણા ગાધીજીનો આધળો ભક્ત કહે છે પણ હુ તો સામાન્ય બુદ્ધિનો દાવો કરનારો છુ મારામા સમજશક્તિ પડેલી છે મેં જગત પણ ઠીકઠીક જેયુ છે, એટલે સમજ્યા વગર વિના એક હાથની પોતડી પહેરીને ફરનારની પાછળ ગાડો થઇને ફરુ એવો હુ નથી મારી પાસે ઘણાને ઠગીને ધનવાન થાઉં એવો ધધો હતો, પણ તે છોડયો, કારણ એ માણસ પાસે હું શીખ્યો કે લોકોનુ કલ્યાણ એ ધધો કરીને ન થાય 'ગાધીજીના તત્ત્વજ્ઞાન, અને સરદારની વ્યવહારિકતા બન્ને એકબીજાના પૂરક છે એક સાત્ત્વિક છે તો બીજા રાજસી ગાધીજી પ્રત્યે એમની ભક્તિ કેટલી અનન્ય હતી અને આવા લોખડી માણસનું હૃદય કેવુ ઋજુ હતુ તેના ઘણા પ્રસગો મહાદેવભાઈની ડાયરીમા મળે છે એક સ્થળે મહાદેવભાઈ લખે છે "જે પ્રેમથી બાપુને માટે એ ફળ સમારે છે, ને દાતણ કચરવાનુ ભૂલી ગયા હોય તો, યાદ આવતા દાતણ લેવા દોડે છે, એ બધુ એમની અપાર ભક્તિ સૂચવે છે અને એ ભક્તિ શીખવાને માટે પણ એમના પગ આગળ બેસવાને પ્રેરે છે" પણ એ જ ભક્તિના અધિકારથી તેઓ ગાધીજીને ઠપકો પણ આપી શકે છે જુઓ, એ જ ડાયરીનો (અનુસધાન આગળ પૃ ૩૪૭મે)

મારી પાછળ કાલાવાલા ને લવારો કરતો દોડયા કર્યો

રામસ્વામીનું રત્ન

વિશ્વમા કેટલીક એવી વિચિત્ર ઘટનાઓ બને છે, જેનો ઉકેલ કોઇકને ભલે સહજ લાગે, છતા તેનો પાર પામી શકાય નહિ એવી એક અદ્‌ભુત કથાનુ અહીં બ્રિટિશ વ્યાપારી કાફલાના એક જહાજના ભૂતપૂર્વ રેડિયો-અફસર શ્રી ટી ડબ્લ્યૂ ક્રેમર આલેખન કરે છે

★

અનુવાદક

સીતારામ જે શર્મા

ભરદરિયાની નોકરીની પહેલી સફરે હું ગયો એ વાતને આજ પચીસ વરસના વહાણા વાઇ ગયા છે ત્યાર પછીની જુવાની અને તેનું ઉછળતુ જોમ એટને કોઈ પણ પ્રકારની અલૌકિક કે ગહન તત્ત્વોની અદ્‌ભુત વાતો વિષે મારા દિલમાં ઊંડી અનાસ્થા જ હતી એ વખતે મને રામસ્વામી નામના એક ઠીંગણા હિંદી ઝવેરીનો પરિચય થયો અને અમે મિત્રો બન્યા કુદરતનુ કરવુ કે આ જ રામસ્વામી ગહન તત્ત્વ તરફના મારા એ ઉપહાસને ભયમા ફેરવી નાખવામા કારણભૂત બન્યો, અને મને ખાતરી કરાવી આપી કે જગતમા કશુક એવુ એક તત્ત્વ છે જેનો પાર માનવી પામી શકતો નથી, તે ગૂઢ છે અગમ્ય છે, અગોચર છે

એ રામસ્વામી સાથે પચીસ વર્ષ પૂર્વે મારો જે આખરી મેળાપ થએલો તે પ્રસગનુ અત્યારે સ્મરણ કરતા લાગે છે કે તે વખતે અગમ્ય તાગેથી એ વસ્તુનુ કાઇક તર્કશુદ્ધ સ્પષ્ટીકરણ ભલે કરી શકાય, પણ છતા યે એટલુ તો નક્કી કે એ વખતે હુ કેવળ અજાણમા સામાન્ય કાળા માથાના માનવીની સમજ બહારના એક એવા પ્રદેશમા ગબડી પડેલો કે આજે પણ રખેને એ રામસ્વામીનો કે એના પડછાયાનો યે ફરી ભેટો થઈ જાય, એવા ભયમાંથી હુ છૂટી શકતો નથી

રામસ્વામી સાથેની મારી પહેલી મુલાકાત તો સાવ સામાન્ય હતી એલરમેન—વિલ્સન કપનીના જહાજ 'ઍથેલો' ઉપર મારી નોકરી હતી ત્યારે રામસ્વામી એના ધધા અગે જેમ બીજા જહાજોમા જતો તેમ તેમા આવી ચડ્યા હતો મુબઇ બદરે દુનિયાના સાતે સમુદ્રના જહાજો આવી નાગરતા તેના ખલાસીઓને કિસમકિસમની કલા કારીગરીની અને નવાઇની વસ્તુઓ તથા મોઘુસોઘુ ઝવેરાત વેચવાનો એનો ધધો હતો મુબઈના બારામાં આવીને લગર નાખતા દેશદેશાવરોના એ અગણિત જહાજોમા કોઇક જ એવુ હશે કે જેના કામગારો, ઉજળા બરફ જેવા કપડાવાળા ને કાળા ચળકતા વાળવાળા ઠીંગણા રામસ્વામીને ન ઓળખતા હોય

સવારના સાડા દસનો શુમાર હતો હુ વિરામાસનમા લાબો થઈને જાસૂસી નવલકથા વાચતો હતો જહાજોમાં માલની ચડઊતર કરતા ઊંટડાયન્ત્રોના અવાજો ને માલ ગોઠવતા મજૂરોની વાતો તથા પગલાના કોલાહલથી બહારનુ વાતાવરણ ગાજતુ હતુ નિરભ્ર આકાશમા તપતો મુબઇનો ઉનાળાનો સૂરજ, પોલાદી તુતકને તેની સીડીના પગથિયા તથા ઠેકઠીઆને, ને જે તેની ક્રૂર ઝડપમા આવ્યુ તે સહુને દઝાડી દે એવા ધીકતી રહ્યો હતો બારામા ઊડતી ધૂળમા અસખ્ય ઝીણી જીવાત ને પ્રખર તાપમા રજકણો સાથે બળીને ઉડતી હતી

એવે મારી કૅબિનના બારણે ધીમા ટકોરા પડયા, અને મેં અદર આવવાનુ કહેતા બેઠી દડીનો એક હિંદીવાન અદર આવ્યો એના હાથમા કપડામાં વીંટાળેલી કેટલીક વસ્તુઓનાં પડીકા હતા કૅબિનમા પ્રવેશી તે જરા થોભ્યો અને મારી સામે જોઇ સસ્મિત બોલ્યો 'ગુડ મૉર્નિંગ સર, આપને મારો માલ જરા બતાવુ ?'

અને હું કાઇ બોલુ તે પહેલા તો તેણે પોટકુ છોડીને અદરનો માલ મારી સમક્ષ ગોઠવવા માડયો પથ્થરના વાદરા, અબનૂસના હાથી તાબા પિત્તળની હિંદવી કારીગરીની ચીજો અને બીજી અનેક વસ્તુઓ તેમા હતી આજે તો હુ એ બધીને ભગાર જેવી ગણુ પણ ત્યારે તો હુ નવોસવો હિંદ આવેલો, તેથી ત્યાની કલાકારીગરીની વસ્તુઓમા મને રસ હતો એટલે મેં થોડી ખરીદી કરી, થોડીક રકઝક કરીને કિંમત ઠરાવી અને પછી તો જહાજો અને બીજી બાબતોની વાતોમા અમે તણાયા થોડી વારે ઝવેરી પોતાનો સરસામાન સમેટી લઈ, [illegible]

એના વ્યક્તિત્વથી હુ આકર્ષાયો હતો કશા ભપકા વિનાનો પણ ગૌરવયુક્ત, સીધે સીધી વાત કરનારો, જરા જેટલી યે ખુશામદ નહિ કે માલ ખરીદાવવા કાજે સહેજ પણ વધારે પડતો આગ્રહ નહિ આવા એના વિવેકભર્યા છતા સ્વતત્ર મિજાજથી જ હુ એની તરફ આકર્ષાયો હતો ગમે તે કારણ હોય, પણ ત્યારથી મારા દિલમા રામસ્વામી માટે 'સારા માણસ' તરીકેની છાપ પડી

બરાબર સાત દિવસ પછી તે જ વારે, એણે ફરીથી મારે બારણે ટકોરા માર્યા અને અદર આવ્યો એ જ કાળજીપૂર્વક ઓળેલા ચમકદાર વાળ જરા પણ ડાઘ વિનાના ઊજળા દૂધ જેવા કપડા, બગલમા માલનુ પોટકુ અને આખમા એ જ તેજનો ચમકારો

'ગુડ મૉર્નિંગ સાહેબ,' કહીને એણે મારુ અભિવાદન કર્યું 'સર'ને બદલે એ હિંદી 'સાહેબ' શબ્દ મારી પ્રશસામા એણે વાપર્યો હતો, અને મને એ ગમ્યો પણ ખરો (અનુ પૃ ૩૪૪મે)

પારીસ મેં જ્યારે છેલ્લું જોયું

લેખક ડૉ. કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

જેઓ અમેરિકામા લૉર્ડ હાલીફાક્સ સાથે વાત કરતા આ બાજુના ફોટોગ્રાફમા જણાય છે

પારીસનુ મેં છેલ્લુ દર્શન કર્યું પાનખરમા ત્યારે 'ગ્રાન્દ બુલેવાર્દ', એની આસપાસની શેરીઓ 'સીન' અને 'બ્વા દ બુલોન્ય' પાસેના તરુવરોએ લાલ પીળા અને ગુલાબી રગનો શણગાર ધર્યો હતો પારીસની પાનખરમા પ્રકૃતિ એની અપૂર્વ રગ લીલા રચી રહે છે —ઉત્તર અમેરિકા અને કાશ્મીરમા રચે છે તેમ પારીસમાં રગોની વસત પાનખરમા વિલસી રહે છે

પારીસને મેં સદાય જગતનુ સુન્દરતમ નગર માન્યુ છે અને પારીસના મારા છેલ્લા દર્શને એ માન્યતા વધુ દૃઢ બની છે વિશાળ 'બુલેવાર્દ' (રાજમાર્ગો) રગબેરગી ઉપવનો અને અવિરામ ફુવારા ની જલધારાઓ,—આવા આખને આજી દેનાર સ્થળોથી પારીસ ભર્યુંભર્યું છે એની રચના માનવીને બહિર્જગતની મુક્તિનો પરિચય કરાવે છે આકાશને આવરી લેતા સીધા સોટા જેવા સીમેન્ટ લોખડના તોતિંગ મકાનોની પાસે ન્યૂ યૉર્કમા માનવી વામણો લાગે છે, જ્યારે પારીસના આકાશને આવુ કોઈ જ આવરણ નથી પરિણામે પારીસ એ મુક્ત વિહારનુ સ્થળ બન્યુ છે ન્યૂ યૉર્કમા ચાલવુ એટલુ આનન્દ જનક નથી લાગતુ —અવિશ્રાત માનવસમુદાય અને એકસરખા મકાનોને કારણે લડનમા ચાલવુ એટલુ આનન્દજનક નથી લાગતુ —એની કા તો ધુમ્મસની ધૂધળી નહિ તો વર્ષાની ઝરમરને કારણે ન્યૂ દિલ્હીમા ચાલવુ એટલુ આનન્દજનક નથી લાગતુ,—એની ધૂળની ડમરીઓ અને રસ્તે રખડતા આખલાઓના અતરાયને કારણે ત્યારે પારીસમા ચાલવુ અત્યત આનન્દજનક લાગે છે,—આવી અગવડોને બદલે જાતભાતના દર્શનોના દર્શન દેવાની અને મોકળાશમા મ્હાલવા દેવાની એની ઉદારતાને કારણે

નગરવાસીઓ લેખે પારીસના લોકો અનન્ય છે પૂરા વ્યક્તિવાદી છે એથી પારીસનો માનવમેળો અનેકરગી લાગે છે પુરુષોનો પહેર વેશ ન્યૂ યૉર્ક અને લડનની જેમ નિશ્ચિત નથી જ્યારે સુન્દરીઓની સજાવટ તો માત્ર ચટકરગી જ નહિ પણ કલ્પનારગી પણ હોય છે ચીંથરા જેવા વસ્ત્રો અને વિખરાએલા વાળવાળો પુરુષ અહીં 'ફ્રાન્સ બ્લ હૉટેલ્સ'મા પણ અતડો નથી લાગતો, પણ ઉલટાનો કવિ કે કળાકાર જેવો લાગી રહે છે નગરની વચ્ચોવચ્ચ પણ આમ દરરોજ નજરે ચડે છે પાસેથી 'બસ' અને મોટરગાડીઓનો પ્રવાહ સતત વહી રહ્યો હોય ત્યારે પણ સીન ને કાઠે લોકો ક્યારે માછલુ પકડાય છે એની રાહ જોતા ઊભેલા જોવા મળે છે

ફ્રેન્ચ સસ્કૃતિ પ્રાચીન આર્ય સસ્કૃતિ અને નવોદિત અમરિકી સસ્કૃતિનુ અનેક રીતે મિલનસ્થાન છે અમરિકી જીવન વેગીલુ છે,—લોકો એક દિવસમા બે દિવસનુ જીવન જીવી કાઢે છે જ્યારે આર્ય જીવન ધીમુ છે —લોકો એક દિવસનુ કાર્ય કરવાને બે દિવસ બગાડે છે પણ પારીસનુ જીવન સમતોલ છે લોકો એક દિવસ બરોબર એક દિવસ જેટલુ જ જીવે છે જરીય વત્તુઓછું નહિ લોકો અધરા કે આળસુ નહિ પણ આરામપ્રિય છે એટલે કે તેઓ કેમ જીવવુ એ જાણે છે જીવનની નજીવી ને નાનીનાની વાતો પણ તેઓ માણે છે, અને મહત્ત્વની સૌ વસ્તુઓ માટે એમની પાસે પૂરતો સમય હોય છે

બીજી રીતે પણ પારીસ ન્યૂ યૉર્ક અને ન્યૂ દિલ્હીથી અર્ધે રસ્તે રહેલુ છે અમરિકી સસ્કૃતિ અતર્મુખ છે ત્યા કુદરત એટલી તો ક્રૂર છે કે સારો યે સમય ચાર દીવાલોના આશ્રયમા રહેવુ પડે છે તમે બહાર જાઓ તે પણ એકમાથી બીજા મકાનમા જવા માટે જ આર્ય સસ્કૃતિ બહિર્મુખ છે,—એટલે તો કે આપણા મકાનો પણ અરધા ઉઘાડા અને બારીબારણા, પહોળી પરસાળ અને ખુલ્લી અગાસી વાળા હોય છે જ્યારે પારીસ અર્ધુ અતર્મુખ ને અર્ધું બહિર્મુખ છે

પારીસના જગતનુ સૌથી આહ્લાદક અગ એના રાજમાર્ગોની ધારપરના 'કાફે' છે ત્યા તમે અસખ્ય માનવીઓની આવનજાવનની વચ્ચે કલાકોના કલાકો લગી નિરાતે 'કૉફી' પીતા કે 'કૉગ્નાક' દારૂ આસ્વાદતા બેસી રહી શકો તમે ઓછુ ખરચીને વધુ સમયની મોજ માણો છો એવુ માનીને કોઇ વેઇટર તમને કશું ય સૂચન નહિ કરે, પણ ઉલટાનો તમને નવલકથાકાર માનીને કદાચને કોઈ અણધારી ક્ષણે તમને પ્રેરણા થઈ આવે તો એકાદ પ્રકરણ લખી નાખી શકો એ માટે કલમ અને કાગળ તમારી આગળ ધરશે ઘણીવાર કવિઓ અને કલાકારો આ 'કાફે'મા એમની કૃતિઓ રચે છે 'મોન્ત પારનાસ'-મા 'દોમ' ને 'કુપોલ' જેવા કાફે છે, જ્યા કલાકારો, લેખકો અને ફિલસૂફો મહેફિલ જમાવીને પડ્યા જ રહે છે

પારીસ જ એક માત્ર એવુ નગર છે જ્યા ગરીબો પણ ગૌરવથી રહી શકે છે મોઘુ ને છતા ય ખાવાપીવાનું જ્યા સારુ હોય એટલુ

પ્રા   સંકેત-લિપિઓ

લેખક
કનકસિંહ ગોવિંદસિંહ ચુડાસમા

પ્રાચીનકાળમાં ગુપ્ત સંદેશા મોકલવા માટેના ત્રણ પ્રકારો ('કરપલ્લવી', 'ધ્વજ સંદેશ' ને 'દુંદુભિ સંદેશ') પૈકી ગયા અંકમાં આપણે 'કર પલ્લવી'નો પરિચય કર્યો હવે ધ્વજ સંદેશ લઈએ. તેની યોજના ત્વરિત યાદ રાખવા માટે નીચે મુજબ શ્લોક છે

કર્ણ, ચક્ર, ટકાર, તરુ, વળી પાયા ને વ્યોમે, શિરસ્ત્રાણ
અવકાશ અગર કમરેકકાર, એક, શૂન્ય સંખ્યા પરિમાણ

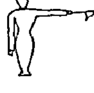
'ક—ખ—ગ—ઘ—ઙ' એ ક વર્ગ માટેની સંજ્ઞા 'કર્ણ',—એમાં ડાબા હાથના ધ્વજથી ડાબો કાન દર્શાવવો

'ચ—છ—જ—ઝ—ઞ' એ ચ વર્ગ માટેની સંજ્ઞા 'ચક્ર',—એમાં ડાબા હાથને કોણીમાંથી વાળી ધ્વજને ઊંચે રાખી હવામાં ચક્ર દોરવું

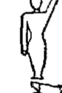
'ટ—ઠ—ડ—ઢ—ણ' એ ટ વર્ગ માટેની સંજ્ઞા 'ટકાર',—એમાં ડાબા હાથને કોણીમાંથી વાળી ધ્વજ વડે ટકોરા મારતા હોઈએ એવી નિશાની કરવી

'ત—થ—દ—ધ—ન' એ ત વર્ગ માટેની સંજ્ઞા 'તરુ',—એમાં ડાબા હાથે ધ્વજને ખભાની સીધી લીટીએ રાખી ઝાડની ડાળ જેમ સ્થિર રાખવો.

'પ—ફ—બ—ભ—મ' એ પ વર્ગ માટેની સંજ્ઞા 'પાયા' (પગ),—એમાં ડાબો હાથ નીચો રાખી ધ્વજને ડાબા પગે અથડાવવો

'ય—ર—લ—વ—ળ' એ ય વર્ગ માટેની સંજ્ઞા 'વ્યોમ';— એમાં ડાબો હાથ ઊંચો સ્થિર રાખી ધ્વજથી વ્યોમ—આકાશ દર્શાવવું

'શ—ષ—સ—હ—ળ' એ શ વર્ગ માટેની સંજ્ઞા 'શિરસ્ત્રાણ',—એમાં ડાબે હાથે ધ્વજને માથાના શિરસ્ત્રાણ પાઘડી અથવા ટોપ ઉપર મૂકતા હોઈએ એમ દર્શાવવું

'અ—ઇ—ઓ—ઉ—એ' એ સ્વર વર્ગ માટેની સંજ્ઞા 'અવકાશ',—એમાં ધ્વજને હવામાં ઊંચો કરીને, પછી 'વ્યોમ'ની સંજ્ઞા જેમ તેને સ્થિર ન રાખતાં વર્તુળમાં ફેરવવો

આમાં પણ કર પલ્લવીની માફક લિપિના અક્ષરોના સમૂહ ક, ચ, ટ, ત, પ, ય, શ, અ, પ્રમાણે તે તે વર્ગોના અક્ષરોના આઠ વિભાગ, તથા કાના, માત્રા અને સંખ્યા માટેના બીજા ત્રણ વિભાગ, એમ અગિયાર વિભાગના ૧૧ સંકેતો યોજેલા છે અને પ્રત્યેક વર્ગના ક્રમાનુસાર અક્ષરો માટે જમણા હાથના સંકેતો છે તેના ચિત્રો સાથે આ નીચે તે દરેકની વિગત સમજાવી છે.

'ા—ૅ—ૈ—ં—ઃ' કાનો, માત્રા, બેમાત્રા, અનુસ્વાર, વિસર્ગ વગેરે વ્યંજનોને લગાડવા માટેનાં ચિહ્નોની સંજ્ઞા 'કમરે કકાર',—એમાં ડાબા હાથના ધ્વજને કમર પર જમણી તરફ સ્થિર રાખવો.

'૧—૨—૩—૪—૫' એ ૧ થી ૫ સુધીની સંખ્યાના વર્ગ માટેની સંજ્ઞા 'એક',—એમાં ડાબા હાથના ધ્વજને જમણા ખભા અને માથાની જગ્યા વચ્ચે તિરકસ રાખવો

'૦—૬—૭—૮—૯' એ ૬ થી ૦ સુધીની સંખ્યાના વર્ગ માટેની સંજ્ઞા 'શૂન્ય';—એમાં ડાબા હાથને સામો લંબાવી જોનાર સામે હવામાં વર્તુળ દોરવું

જમણા હાથની સંજ્ઞાઓ

આમાં પણ, કરપલ્લવીની માફક, જમણા હાથનો ઉપયોગ ડાબા હાથના વર્ગનો પહેલો, બીજો, ત્રીજો, ચોથો ને પાંચમો અક્ષર સમજવા માટે થાય છે એ કેવી રીતે તે દર્શાવતા ચિત્રો તથા સમજ નીચે પ્રમાણે જમણા હાથે ગળાને ક્રૉસ કરી, એક સંખ્યાના ડાબા હાથના સ્થાનની જગ્યાએ ધ્વજ સ્થિર કરવો આથી આ નિશાન વર્ગનો પહેલો અક્ષર દર્શાવે છે 'ક' વર્ગનો પહેલો અક્ષર આપતી વખતે બન્ને હાથ છાતી પર ક્રૉસ થશે

જમણા હાથને સીધો આકાશ તરફ સ્થિર કરવો,→ એ વર્ગનો બીજો અક્ષર દર્શાવશે

'એક' સંજ્ઞાના સ્થાનની સ્થિતિમાં, જમણો હાથ ઊંચો કરીને વર્ગનો ત્રીજો અક્ષર દર્શાવાય છે

વર્ગનો ચોથો અક્ષર દર્શાવવા માટે જમણા હાથના ધ્વજને જમણા ખભાની સીધી લીટીએ રાખવો

ઉપરની ચોથા અક્ષરની સ્થિતિમાં પગ ને ખભાની વચ્ચે જેટલા અંશનો ખૂણો થાય, તેના બે સરખા ભાગ કરતા જે ખૂણો બને, તે ખૂણા પર ધ્વજ રાખીને વર્ગનો પાંચમો અક્ષર દર્શાવવો

અર્ધો અક્ષર દર્શાવવા માટે અક્ષર કાપવા સારુ બન્ને ધ્વજની છાતી પર ચોકડી દર્શાવવી.

અક્ષર ખોટો હોય તેને રદ કરવા માટે જમણા હાથે વાવટો ડાબા-જમણો હલાવી ના પાડતા હોઈએ તેવી સંજ્ઞા કરવી

અક્ષર પૂરો થયો, એમ દર્શાવવા માટે પગ આગળ બન્ને ધ્વજની ચોકડી પાડવી.

શબ્દ પૂરો થયો, એમ દર્શાવવા માટે પગ પાછળ બન્ને ધ્વજની ચોકડી પાડવી.

સંદેશ પૂરો થયો એમ દર્શાવવા માટે બન્ને ધ્વજને માથા સુધી ઊંચા કરી તેને બન્ને પગ પાસે લાવવા. વળી, 'નમસ્તે', 'ફરી પઢો' વગેરે સંજ્ઞાઓ પણ આ સંજ્ઞાથી જ દર્શાવાય છે.

'જમણા જાઓ', એમ દર્શાવવા માટે બન્ને હાથના ધ્વજને ડાબી તરફથી જમણી તરફ લઈ જવા. એ જ રીતે 'ડાબા જાઓ', એમ દર્શાવવા બન્ને હાથના ધ્વજને જમણી તરફથી ડાબી તરફ લઈ જવા. 'પાછા જાઓ' દર્શાવવા પગ નીચેથી આગળના ભાગમાં લાંબા હાથે માથા તરફ ધ્વજ લઈ જવા. અને 'આગળ આવો' દર્શાવવા સારુ માથા ઉપરથી બન્ને ધ્વજ પગ તરફ લાવવા.

રાત્રે સંદેશા આપવા માટે ડાબા હાથમાં લાલ ફાનસ તથા જમણા હાથમાં લીલુ ફાનસ રાખી ઉપરની જ સંજ્ઞાઓ વાપરીને સમાચાર આપી શકાય. ધ્વજસંદેશ આપતી વખતે માણસ આપણું સામે ઊભો રહી સમાચાર આપે છે તેથી તેનો ડાબો હાથ આપણી જમણી બાજુએ ને તેનો જમણો હાથ આપણી ડાબી બાજુએ રહે છે એ ધ્યાનમા રાખવું જોઈએ. વળી ધ્વજમાં પણ કાનો માથાથી જમણી તરફ પગ સુધી, િ ી જમીન નીચે, ુ ૂ જમણી તરફથી ડાબી તરફ, એક માત્રા ને બે માત્રા ડાબી તરફ ઊંચેથી નીચે તથા અનુસ્વાર વાવટાનું બિંદુ માથા પર મૂકીને આપવાની રીત પણ છે. (ચાલુ)

કરકસર અને સગવડની એક વાત

ઘણુંખરું જૂજ અપવાદ સિવાય મોટા ભાગના ગ્રાહકોના લવાજમ આવતા અંક સાથે પૂરાં થાય છે. એ વિષે એક કરકસરની વાત કહેવાની છે. 'કુમાર'નું લવાજમ સેલ્સ ટૅક્સ સાથે હવે રૂપિયા ૭-૧૨-૦ થાય છે. તે મની ઑર્ડરથી મોકલતાં બે જ આના તેનાથી વધુ થાય; પણ જો વી. પી.થી મંગાવવામાં આવે તો ૭ આના થાય; એટલે કે ચાર આના વધારે ભરવા પડે. ઘણાખરા ગ્રાહકો મની ઑર્ડર કરતાં વી. પી.ને આશરે જવું પસંદ કરે છે, કેમકે એથી ટપાલીને ઘેર બેઠા પૈસા વસૂલ આપી શકાય છે ને પોસ્ટ ઑફિસે મની ઑર્ડર કરવા જવાનો ધક્કો બચે છે. ચાર આના કરતા ધક્કો એમને કદાચ વધુ કિંમતી હશે. પણ એ તો અંગત સગવડનો સવાલ છે.

પરંતુ એથી એક બીજી અગવડ ઊભી થાય છે. બધા જ ગ્રાહકોને એકસામટાં અમારે વી. પી. કરવાનાં હોવાથી તેની સંખ્યા ઘણી મોટી—અમુક હજારની થવા જાય છે. પોસ્ટ ઑફિસ એટલાં વી. પી. એકસામટાં નથી લેતી,—રોજ ગણત્રીનાં જ લે છે. આથી તેમના વી. પી નો ક્રમ આવતાં દિવસો વીતી જાય છે. પરિણામે ગ્રાહકો અધીરા થઈ અમને કાગળો લખે છે ને પુછાવે છે કે અમારું વી. પી. હજી કેમ ન આવ્યું. એટલે સરવાળે બંને પક્ષે પત્રવ્યવહારનુ વધારાનું ટપાલખર્ચ થાય છે. જોકે 'કુમાર' તો ક્રમાનુસાર ટપાલ ઑફિસ વી. પી. સ્વીકારે ત્યારે જ લાંબા ગાળે એમને મળવાનું. આમાં સરવાળે લાભ થયો કે ગેરલાભ ?

એક બીજી વાત કરવાની છે. પોતે ગ્રાહક તરીકે ચાલુ રહેવા ઇચ્છે છે, પણ પોતે મનીઑર્ડર નહિ કરે, માટે અમારે વી. પી.થી મોકલવું, એવા ખબર પણ ઘણાખરા નથી આપતા. અલબત્ત, અમે વી. પી. કરીએ તે સ્વીકારી લે છે ખરા. આથી જેમના કાંઈ ખબર ન આવ્યા હોય તે સૌને અમારે તો વી. પી. કરવાં જ પડે છે. પણ જેમને ગ્રાહક તરીકે ચાલુ નથી રહેવું હોતું એ લોકો વી. પી. પાછાં વાળે છે. પરિણામે એવા દર વી. પી. દીઠ અમારા સવા-ચાર આના એળે જાય છે, અને આવ-જામાં અંક ચુંથાઈને મળે છે તે નફામાં! અને આવાં પાછા વી. પી ની સંખ્યા પણ ઓછી નથી હોતી. એટલે આમ અમને નાહકના દંડવા કરતાં આપ અગાઉથી ખબર આપવાની કૃપા કરો તો?

આ બે વાત ઉપર આપ કાળજીથી વિચાર કરશો તો જણાશે કે ગ્રાહક તરીકે ચાલુ રહેવું હોય તો ૭-૧૨-૦નો મની ઑર્ડર કરી દેવો એ જ સારું છે. અને... ચાલુ ન રહેવું હોય તો કૃપા કરીને તેમ વેળાસર જણાવશો.

ચૌરપંચાશિકા

આ અંકનું મુખચિત્ર જેના પરથી આલેખાયું છે તે કવિ બિલ્હણનું રસભર્યું લોકપ્રિય કાવ્ય

ચૌરપંચાશિકા (એટલે ચોરના પચાસ શ્લોકો) એ વિરહ-શૃંગારનું ખંડકાવ્ય છે ઈ. ૧૦૩૦ થી ૧૧૦૦ના ગાળામાં થઈ ગએલો એનો કર્તા પંડિત કવિ બિલ્હણ કાશ્મીરના પ્રવરપુર શહેર પાસેના ખોનમુખ ગામના વિદ્વાન પંડિત જ્યેષ્ઠકલશનો પુત્ર હતો. વેદ, વ્યાકરણ ને કાવ્ય, અલંકાર વગેરે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યા બાદ એ પ્રવાસે નીકળ્યો. 'પંચાશિકા' કાવ્યના રચના પ્રસંગને માટે જે અનેક વાર્તાઓ પ્રચલિત છે તે સર્વમાં મૂળ ખરી હકીકત તરીકે આપણા વિદ્વાન સંશોધક સ્વ. દી. બ. કેશવલાલ ધ્રુવ એમ જણાવે છે કે પ્રવાસમાં તે કેટલોક વખત પંજાબના હાકેમ ક્ષિતિપતિ કે ક્ષિતિપાલને ત્યાં રહેલો, તે દરમ્યાન તેની પુત્રી સાથે એને સ્નેહ બંધાયો. પાછળથી તે જાહેર થતાં કવિને દેશત્યાગ કરવો પડ્યો, ને એ સ્નેહને સંભારીને મોહબદ્ધ બિલ્હણે સંસ્કૃતમાં 'બિલ્હણપંચાશિકા' લખી, જે આજ સુધી ખૂબ લોકપ્રિય કાવ્ય મનાય છે. એમાં રાજકુમારી સાથે ભોગવેલા ભોગનું ઉન્માદક ચિત્ર છે.

પંજાબથી મથુરા, પ્રયાગ, કાશી વગેરે ફરીને તે ગુજરાતમાં આવેલો અને અણહિલપુર પાટણમાં રાજ્યમંત્રી સંપત્કરને ત્યાં થોડો સમય રહેલો. એ કાળે સિદ્ધરાજ જયસિંહનો પિતા કર્ણદેવ ત્યાં રાજ્ય કરતો હતો. અહીં તેણે 'કર્ણસુંદરી' નામની નાટિકા રચી, જેમાંની નાયિકા તે ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ રાણી મીનળદેવી. ગુજરાતમાંથી કાંઈક કારણે તે અત્યંત અપ્રસન્ન થઈ ચાલ્યો ગયો અને સોમનાથ થઈ દક્ષિણમાં છેક રામેશ્વર સુધીની યાત્રાઓ કરી. ત્યાંથી પાછા ફરતાં તે દક્ષિણના ચાલુક્ય રાજાઓની રાજધાની કલ્યાણમાં આવ્યો અને ત્યાંના રાજા વિક્રમાંકદેવે તેને પોતાનો વિદ્યાપતિ બનાવ્યો. કવિ ત્યાં સ્થાયી થયો અને રાજાની પ્રશસ્તિમાં તેનું વિખ્યાત કાવ્ય 'વિક્રમાંકચરિત્ર' લખ્યું, જેના ૧૮મા સર્ગમાં તેણે પોતાનો આત્મવૃત્તાંત લખ્યો છે.

ગુજરાતમાંથી તે નારાજ થઈને ગયો એ વાત તાજી હતી અને પંજાબવાળી વાત વિસારે પડી હતી, તેથી પાછળથી કોઈ બીજા કવિને હાથે એ કાવ્યકૃતિ રૂપાન્તર પામી અને તેમાં ક્ષિતિપાલને બદલે ગુજરાતના રાજા વીરસિંહ અને તેની પુત્રી શશિકલાના નામો સ્થપાયા, એમ દી. બ. કેશવલાલભાઈ જણાવે છે. એ રૂપાન્તરની કથા એવી છે કે રાજપુત્રી શશિકલાને કવિ ભણાવતો હતો, તેમાં તેમની વચ્ચે પ્રીતિ થઈ અને તે દાંપત્યવ્યવહારમાં પરિણમી. રાજાને આની જાણ થતાં તેણે કવિને શૂળીએ ચડાવવાની સજા કરી ને તેને વધસ્તંભે લઈ ગયા. વધસ્થાન દૂર હતું અને તેને પચાસ પગથિયાં હતાં. વધસ્થાને ચડતાં પહેલાં રાજાએ તેને પોતાના ઇષ્ટદેવને સંભારી લેવા કહ્યું. પણ કવિએ તો શશિકલાને જ પોતાની ઇષ્ટદેવતા જાણી તેનું સ્મરણ કરીકરીને વધસ્થાનનું એકેક પગથિયું ચડતો ગયો તેમ તેમ એક એક શ્લોક લલકારતો ગયો. તેમાં એણે જે રસમધુર વર્ણન કર્યું તેમાંની કવિત્વશક્તિથી તથા તેના પ્રેમની નિશ્ચલતાથી પ્રસન્ન થઈ રાજાએ એને માફી બક્ષી ને શૂળીને બદલે પોતાની સુતા આપી.

આ કથામાં પણ ઘણા ફેરફાર છે. એક સ્થળે એવું છે કે શશિકલાના સ્નેહનું વર્ણન કરી રહ્યા બાદ કવિને વધસ્તંભે લઈ જતા હતા ત્યાં શશિકલાની નજરે તે પડ્યો, અને 'કવિને મારશો તો હું પણ મરીશ' એવો પુત્રીએ આક્રંદ કરતાં પ્રધાને રાજાને સમજાવ્યો અને બંનેનું લગ્ન થયું. કર્ણાટકમાં વળી આ કાવ્યની પ્રતમાં રાજાનું નામ મદનાભિરામ અને પુત્રીનું નામ યામિનીપૂર્ણતિલકા છે, અને તેમને પંચાલ દેશના લક્ષ્મીમંદિર નગરના વર્ણવેલાં છે, તો કોઈ વળી શ્રીપુર પાટણ અને પૃથ્વીચંદ રાજા જણાવે છે.

'લાઈટ ઑવ એશિયા' નામના સુંદર અંગ્રેજી કાવ્યમાં બુદ્ધની જીવનકથા ઉતારનાર વિખ્યાત અંગ્રેજ કવિ સર એડવિન આર્નોલ્ડે અંગ્રેજી પદ્યમાં એનો મુક્ત અનુવાદ કર્યો છે. એ તો એના પર એટલા મુગ્ધ હતા કે પોતાનો એ અનુવાદ પોતાના હસ્તાક્ષરમાં એમણે છપાવ્યો છે. એ લખે છે કે પ્રથમ ઑનરેબલ ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીની લાયબ્રેરીમાં તેની હસ્તપ્રત ઈ. ૧૭૯૮માં લાસેન નામના વિદ્વાનને હાથ આવી. તેણે પોતાની ટીકા સાથે ડૉ. ગિ. પીટરને આપી, તેણે દેવનાગરી શ્લોકો સાથે લૅટિન ભાષાંતર સાથે એ પ્રકટ કરી ત્યારથી વિલાયતમાં એની કીર્તિ પ્રસરી. સર એડવિન વળી એની કથા એમ જણાવે છે કે કાંચીપુરના મહારાજા સુંદરવાની કુમારી વિદ્યા સાથે, રાજકવિ ચૌર પ્રેમમાં પડેલો, અને તેની જાણ થતાં રાજાએ એને દેહાંતની સજા ફરમાવી કેદમાં પૂરેલો, ત્યાં એણે આ શ્લોકો રચેલા. જ્યારે એક માન્યતા એવી છે કે શશિકલા સાથે ચોરીથી લગ્ન કરવાથી બિલ્હણની ખ્યાતિ ચૌર કવિ તરીકે ફેલાઈ હશે અને તેથી જ એ 'બિલ્હણપંચાશિકા' કરતાં 'ચૌરપંચાશિકા' નામે વધુ ખ્યાત થઈ.

ગમે તેમ, પણ આ કાવ્ય આજ સુધી એમાંની રસિકતાને કારણે અતિ લોકપ્રિય થયું છે અને તેના હિંદી, ગુજરાતી, મરાઠી વગેરે ભાષાઓમાં અનુવાદો થયા છે. ગુજરાતમાં તો છેક ઈ. ૧૬૨૬માં જૈન કવિ જ્ઞાનાચાર્યે એને અપભ્રષ્ટ સંસ્કૃતમાં ઉતારેલી, ત્યારથી ગુજરાતીઓ એના રસથી મોહ પામ્યા છે. શ્રી નાગરદાસ ઈ. પટેલ અને શ્રી રતનમણીશંકર શિવે તેના કરેલા અનુવાદો તો તાજા છે.

'અદ્યાપિ તાં' એ શબ્દોથી શરૂ થતા એના પચાસે વસંતતિલકાના શ્લોકો મુક્ત શૃંગારના માધુર્યથી ભરેલા છે. આ અંકનું મુખચિત્ર દર્શાવે છે તેમ, તેના ઉપર સચિત્ર પોથીઓ પણ આલેખાઈ છે એ જ એની લોકપ્રિયતાનો પુરાવો છે. એ આખું કાવ્ય તો અહીં ઉતારું જાય તેમ નથી, પણ મુખચિત્રમાંનો ૧૮મો શ્લોક આ મુજબ છે :

अद्यापि तां धवलवेश्मनि रत्नदीपमालामयूखपटलैर्दलितान्धकारे

प्राप्तोद्यमे रहसि संमुखदर्शनार्थं लज्जाभयार्तनयनामनुचिन्तयामि

અદ્યાપિ તે ભવન રત્નદીપ પ્રકાશે
અપાર નાશ થઈ ક્જ્જ્વલ'રોહતુ, ત્યાં
સન્મુખ દર્શન મથું કરવા હું તેના,
લજ્જા ભરે નયન હાલતી, તે સ્મરું છું

(રત્નના ઝગઝગતા દીવાથી જેના અંધકારનો નાશ થયો છે એવા મારા ધવલ ઊજળા ભવનમાં તેના મુખના સંમુખ દર્શનને માટે હું મથતો હતો ત્યારે લજ્જા અને ભયથી પીડાયેલાં જેનાં નયનો ઢળી પડ્યાં હતાં એવી એ (પ્રિયતમા)નું હું હજી યે ચિંતન કરું છું.)

એ કાવ્યનો છેલ્લો પચાસમો શ્લોક તો સુભાષિત તરીકે પણ બહુ જાણીતો છે. તેને વિષે એમ કહેવાય છે કે વધસ્થાને મરતાં ૪૯ પગ-

થયા પૂરા થયા ત્યારે રાજાએ કવિને ફરીને પૂછ્યું કે હજુ યે તમે શશિકલાનો ખ્યાલ છોડી શકતા નથી? ત્યારે કવિએ આ છેલ્લો નિશ્ચયાત્મક શ્લોક કહ્યો

अद्यापि नोज्झति हर किल कालकूट कूर्मो बिभर्ति धरणी खलुपृष्ठभागे
अम्भोनिधिर्वहति दु सहवाडवाग्निमङ्गीकृत सुकृतिन परिपालयन्ति

અદ્યાપિ શંકર ત્યજે નવ કાલકૂટ,
ધારે હજી ધરણી પીઠ પરે જ કૂર્મ
સિંધુ હજી નિજ ઉરે વડવાગ્નિ ધારે
પાળી રહે ત્યમ જ સજ્જન જે સ્વીકાર્યું

(હજી પણ (ભગવાન) શંકર હળાહળ ઝેરનો ત્યાગ કરતા નથી (ધરણી ધર) કૂર્મ હજી પણ પૃથ્વીને પોતાની પીઠ પર ધારી રહ્યો છે, સાગર હજી યે પોતાના અંતરમાં વડવાગ્નિ શમાવી રહ્યો છે (તેમ) ઉદાર આત્માઓ એક વખત પોતે જેને સ્વીકાર્યું તેને વળગી રહે છે)

કાર્બન (અનુસંધાન સામેના પાના પરથી) વીજળી વ્રેપોમાં અને બૅટરીઓમાં થાય છે આ ગુણ કાર્બનની બીજી જાતોમાં નથી હોતો. કોલ ગૅસ અને બીજા પદાર્થો કાઢી લીધા પછી જે લાલચોળ કોલસો રહે છે તેને ઠારવાથી કોક બને છે કોકની સખત જાત (હાર્ડ કોક) ધાતુઓ ગાળવા માટે વપરાય છે આપણા દેશમાં કોલસો તેની ખાણમાંથી કાઢીને એમ ને એમ વાપરવામાં આવે છે આ પ્રથા નુકસાનકારક છે તેથી કોલસામાંથી મળતા ઉપયોગી પદાર્થો વેડફાઈ જાય છે પરંતુ કોકિંગ કરીને વાપરવાથી આ ઉપયોગી પદાર્થો મેળવી શકાય કોલસો દેશનું રાષ્ટ્રીય ધન છે તેનો ઉપયોગ બાર બાર યોગ્ય રીતે થવો જોઈએ ઇંગ્લંડ, અમેરિકા અને બીજા દેશોમાં કોલસામાંથી ખૂબ કિંમતી રસાયનો કાઢવામાં આવે છે કોલસાને હાઇડ્રોજન સાથે સખત દબાણમાં સંયોજીને પેટ્રોલિયમ બનાવવામાં આવે છે આવું કારખાનું કાઢવાનો વિચાર હિંદી સરકાર કરી રહી છે

નાટ્યશાસ્ત્ર (અનુ૦ પૃ૦ ૩૪૧થી ચાલુ)

કેવા પ્રકારના પાત્રો નૃત્ય માટે અયોગ્ય છે તે પણ દર્શાવેલું છે જેમકે પુષ્પાક્ષી (જેની આંખમાં સફેદ ફૂલું હોય), કેશહીના (જેના વાળ ઊતરી ગએલા હોય), સ્થૂલૌષ્ઠી (જેના હોઠ જાડા હોય) લંબિત તન્વી (જેનું શરીર અતિ લાંબુ હોય), અતિસ્થૂલા (જેનું શરીર અતિ જાડું હોય), અતિકૃષા (જેનું શરીર અતિ દુર્બળ હોય), અતિ ઉચ્ચ કે અતિ વામ (અતિ ઊંચું કે નીચું શરીર હોય) કુબ્જ (કૂબડું કે ખૂંધું શરીર હોય), સ્વરહીના (જેનો કંઠ બસૂરો હોય) આ દસ પ્રકારની ક્ષતિઓવાળા પાત્રો નર્તન માટે વર્જિત જાણવા

સ્વ૰ આનંદ કુમારસ્વામીએ 'અભિનય દર્પણ'ના તેમના અંગ્રેજી અનુવાદ 'Mirror of Gesture'માં 'પુષ્પાક્ષી'નો અર્થ 'જેની આંખો પુષ્પ જેવી છે તે' એવો કર્યો છે પરંતુ પુષ્પ જેવી આંખો તો ગુણ રૂપ ગણાય તે દોષ રૂપ કે વર્જ્ય જેવી કેવી રીતે ગણાય? આથી પુષ્પાક્ષીનો અર્થ 'જેની આંખમાં ફૂલ પડ્યું હોય તે' એવો હોવો જોઈએ, કારણકે તેવી આંખો સૌંદર્યમાં હાની રૂપ છે

નર્તક તથા નર્તકી વગેરે નૃત્યારંભમાં રંગભૂમિ પર કેવી રીતે ગોઠવાએલા હોવાં જોઈએ તેનું વિવરણ પણ શાસ્ત્રમાં કરેલું છે તે અનુસાર રંગભૂમિના મધ્ય ભાગમાં નર્તકી તથા તેની બાજુમાં નર્તક તેની જમણી તરફ કરતાલ ધારી તથા બન્ને તરફ પાછળ બે મૃદંગી વળી કરતાલધારી તથા મૃદંગીઓની વચ્ચે ગાયક તથા શ્રુતિકાર ઊભેલા હોવા જોઈએ અર્વાચીન તાનપુરા કે તંબૂરની જગ્યાએ પ્રાચીન કાળમાં વપરાતા વાદ્યવિશેષના વાદકને શ્રુતિકાર કહે છે

પ્રયોગકારો રંગભૂમિ પર ઉપર મુજબ ગોઠવાઈ ગયા બાદ નૃત્યનો આરંભ કરવો એમ કહ્યું છે આ નૃત્ય ગીત તથા અભિનયવાળું તેમજ ભાવ તથા તાલમય હોવું જોઈએ કહ્યું છે કે —

आस्येनालम्बयद् गीतम् हस्तेनार्थं प्रदर्शयत् ।
चक्षुभ्याम् दर्शयद् भावम् पादाभ्यां तालमादिशेत् ॥

અર્થાત્ મુખ દ્વારા ગીત હસ્ત દ્વારા (ગીતનો) અર્થ નેત્ર દ્વારા (અર્થને અનુરૂપ) ભાવ, તથા પગ દ્વારા (ભાવને અનુરૂપ) તાલ દર્શાવવો (ચાલુ)

નવાં પુસ્તકો

ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન : સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનના તાત્ત્વિક આલોચનાત્મક ગ્રંથ Indian Philosophy Vol Iના પ્રકરણ ૪ થાનો અનુવાદ કરનાર ચંદ્રશંકર પ્રા શુક્લ પ્રકાશક વોરા ઍન્ડ કં લિ મુંબઈ ૩ ૮ ૦, **પરિશીલન** પ્રા વિષ્ણુપ્રસાદ ર ત્રિવેદીના વિવેચનાત્મક નિબંધોનો સંગ્રહ પ્રકાશક પ્રા વિષ્ણુપ્રસાદ ર ત્રિવેદી સન્માન સમિતિ વતી નટવર મૂ બીમાવાળા, સુરત, ૪ ૦ ૦, **ગંધાક્ષત** અનંતરાય મ રાવળના વિવેચનલેખોનો સંગ્રહ, પ્રકાશક પરમસુખ પંડ્યા એન એમ ત્રિપાઠી લિ મુંબઈ ૨, ૪ ૦ ૦ **ઇતિહાસ-સંમેલન નિબંધ સંગ્રહ** ગુજરાત સાહિત્ય સભાના ઉપક્રમે યોજાએલ ઇતિહાસ સંમેલન પ્રસંગે સ્વીકારાએલા ઇતિહાસવિષયક નિબંધોનો સંગ્રહ ૪ ૮ ૦, **ગુજરાત સાહિત્યસભા અમદાવાદની કાર્યવાહી સને ૧૯૪૬-૪૭,** ૩ ૮ ૦, **મંદિર-દ્વારે** વિખ્યાત લેખક ખલીલ જિબ્રાનની કૃતિનો અનુવાદ કરનાર કાંતિ ઉપાધ્યાય, પ્રકાશક કૃષ્ણપ્રસાદ લ ભટ્ટ- અમદાવાદ, ૧ ૮ ૦, **રખડતા રામ**- જિબ્રાનના The Wanderer નો અનુવાદ-કરનાર 'પલાશ', ૨ ૦ ૦, **ભિક્ષુક** જિબ્રાનના ચૂંટેલા કથાનકોનો અનુવાદ-કરનાર 'શિવમ્ સુંદરમ્', ૦ ૧૨ ૦, **પાગલ** જિબ્રાનના The Mad Manનો અનુવાદ-કરનાર ગોકુળભાઈ પટેલ ૧ ૮ ૦, ત્રણે પુસ્તકોના પ્રકાશક નવનીતલાલ મદ્રાસી અમદાવાદ **ગાંધી કથા ગીતો** બધા વર્ગોના લોકોને સ્પર્શી શકે એવી શ્રી ચિમનલાલ પ્રા ભટ્ટની પુષ્પાંજલિ કવિતાઓનો શ્રી કાકા સાહેબની પ્રસ્તાવના સાથેનો સંગ્રહ પ્રકાશક નગીનભાઈ દ શાહ- અમદાવાદ ૦ ૧૨ ૦, **ગાંધી ગીતા** ગાંધીજી અને બીજા દેશનેતાઓના પદ્યગ્રંથ સંવાદરૂપે ગાંધીવાદનું તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવતી પુસ્તિકા પ્રયોજક ચંદુલાલ બહેચરલાલ પટેલ પ્રકાશક શ્રી સાવિત્રીચંદ્ર લાલ પટેલ ગોડલ, **ગીતવર્ષા** કવિ 'પંકજ'નો કાવ્યસંગ્રહ પ્રકાશક નટવર વોરા મુંબઈ ૭ ૧ ૮ ૦ **વિદ્યાર્થી માર્ગદર્શન વિભાગ ૧** આગળ અભ્યાસ કરવા ઇચ્છતા વિનીત વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શન કરાવતી શિક્ષણ સંસ્થાઓની યાદી સંપાદક અને પ્રકાશક કાંતિભાઈ લલ્લુભાઈ દેસાઈ બોટાદ ૧ ૦ ૦, **લઘુહસ્તરેખાદર્શન** હસ્તરેખાશાસ્ત્રમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છનારાઓને ઉપયોગી થઈ પડે તેવું અભ્યાસયુક્ત સચિત્ર પુસ્તક લે૰ મગં જોશી પ્ર૰ મુકુંદ કે શાસ્ત્રી, નાગરવાડા માંગરોળ (કાઠિયાવાડ), મુખ્ય વિક્રેતા એમ કુમારની કં, મણિભુવન, ખાડિયા અમદાવાદ ૧, ૧ ૪ ૦

કાર્બન

લેખક ડૉ. નરસિંહ મૂ. શાહ એમ. એસસી. પીએચ. ડી.

કાળો કોયલા જેવો' એ આપણામા જનતાની એક પ્રચલિત ઉપમા છે આપણને અપ્રિય એ કોયલાનુ તત્ત્વ તે કાર્બન આપણી ધરતી પર અસ્તિત્વ ધરાવતા મૂળ તત્ત્વોમા અદ્ભુત એ તત્ત્વ છે એક બાજુ કાર્બન આપણા શરીરની રચનામા આવશ્યક અગભૂત તત્ત્વ છે—આપણા પ્રાણનો આધાર છે, તો બીજી બાજુ એ તત્ત્વવાળો કોલસો, આપણા આધુનિક જીવનમા ઉપયોગી પુરવાર થયેલા અનેક પ્રકારના પદાર્થો માટે જરૂરી કાચા પદાર્થો પૂરા પાડનાર એક અતિ મહત્ત્વપૂર્ણ ઉપયોગી ચીજ છે એટલુ જ નહિ પણ શક્તિ પેદા કરવાનુ એક આદિ સાધન છે આપણે કોલસો બાળીએ છીએ તે આ કાર્ય માટે જ તે ક્રિયા દ્વારા પેદા થતી શક્તિ આપણો ખોરાક રાખે છે આપણને હૂંફમા રાખે છે ને આધુનિક યન્ત્રોને ચલાવે છે

કાર્બન કુદરતમા સ્વતત્ર અવસ્થામા તેમજ સયુક્ત દશામા જડી આવે છે હીરો અને ગ્રેફાઇટ તેના સ્ફટિકમય પાસાદાર રૂપાતરો છે કોલસો તેનો અ સ્ફટિકમય બીનપાસાદાર પ્રકાર છે ખરતા તારાઓમા તેમજ સૂર્ય અને તારાઓમા પણ સ્વતત્ર કાર્બનનુ અસ્તિત્વ માલૂમ પડે છે ખનીજ તેલ યા પેટ્રોલિયમ એટલે કાર્બન અને હાઈડ્રોજનના સયોજનથી પેદા થયેલ હાઇડ્રો કાર્બનનુ પ્રવાહી મિશ્રણ આપણા વાતાવરણમા કાર્બન ડાયોક્સાઈડ વાયુ જૂજ પ્રમાણમા સ્વતત્રરીતે હોય છે તેના સયોજનો એટલે કાર્બોનેટો, જેવા કે ચૂના પથ્થર, આરસપહાણ પુષ્કળ મળી આવે છે કૅલશિયમ અને મૅગ્નેશિયમનો સયુક્ત કાર્બોનેટ ડોલોમાઇટ તરીકે ઓળખાય છે અને કેટલીય પર્વતમાળાઓ તેની બનેલી હોય છે

વનસ્પતિ તેમજ પ્રાણીને નિભાવતા જીવનરસમા કાર્બનના સયોજનો છે આધુનિક રસાયને પ્રાણિજ તેમજ વનસ્પતિજ કાર્બન-પદાર્થો પુષ્કળ સખ્યામા પ્રયોગશાળામા બનાવી જનતાને સુલભ બનાવી દીધા છે આ રસાયન કાર્બનિક રસાયન (Organic Chemistry) તરીકે ઓળખાય છે કાર્બનિક રસાયન કાર્બનના રસાયનનો એક ભાગ છે—એક પ્રકરણ છે પરતુ તેમા આવતા પદાર્થોની સખ્યા અતિશય મોટી હોવાથી સગવડ ખાતર તેને અલાયદુ રાખવામા આવે છે બાકી તો જે રસાયનના સિદ્ધાતો બીજા પદાર્થોને લાગુ પડે છે તે બધા કાર્બનિક પદાર્થોને પણ લાગુ પડે છે

કાર્બનિક પદાર્થોને ગરમ કરવાથી કાળા પડી જાય છે, અને છેવટે તેમાથી કાળો કોલસો રહે છે લાકડાને બાળવાથી તેનો રગ બદલાતો જાય છે અને તેમાથી કોલસા પડે છે કોલસાને વિશેષ ગરમી આપવાથી તે સળગે છે અને છેવટે થોડીક રાખ રહે છે આ ક્રિયામા કોલસાનો કાર્બન હવાના ઑક્સિજન સાથે સયોજાઈ કાર્બન ડાઈ ઑક્સાઇડ બને છે અને તે વાયુ હોઈ હવામા ભળી જાય છે કોલસામા આવેલી બીજી અશુદ્ધિઓ રાખરૂપે પાછળ રહે છે આ ક્રિયામાથી મળતી ગરમી માનવી જૂના કાળથી ઉપયોગમા લેતો આવ્યો છે

કાર્બનની અ સ્ફટિક જાતોમા આપણા રોજિંદા જીવનમા ઉપયોગી પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે (૧) કોયલો લાકડામાથી બનાવેલો (વૂડ ચારકોલ) ખાડમાથી યા એવા બીજા પદાર્થોમાથી બનાવેલો (સ્યુગર ચારકોલ), (૨) મેશ (લૅમ્પ બ્લૅક) કોઈપણ બળતા કાર્બનિક પદાર્થની જ્યોત ઉપર ઠડુ વાસણ ધરવાથી ભેગો થતો કાળો પદાર્થ, (૩) પ્રાણિજ કોલસો (ઍનીમલ ચારકોલ) હાડકા બાળીને બનાવેલો કોલસો, આયવરી બ્લૅક વગેરે, (૪) કોક ખાણમાથી નીકળતી જુદીજુદી જાતો, (૫) ગૅસ કાર્બન, અને (૬) ઇલેક્ટ્રોડ કાર્બન, જેનો પરિચય આગળ આવે છે આ બધાય કાળા ને અપારદર્શક હોય છે

શુદ્ધ અ સ્ફટિકમય કાર્બન મૅગ્નેશિયમ ધાતુને કાર્બન ડાય-ઑક્સાઈડ વાયુના વાતાવરણમા બાળવાથી બને છે

ગુજરાતમાં કોયલો ખૂબ બનાવાય છે પરતુ જે રીત પ્રચલિત છે તે આર્થિક દૃષ્ટિએ ખામી ભરેલી છે ખાડામા લાકડાનો ગજ કરીને બાળવાથી તેમાથી નીકળતા ઉપયોગી પદાર્થો હવામા ચાલ્યા જાય છે તેમાથી બળતણ માટે ઉપયોગી ગૅસ, ઍસેટિક ઍસિડ, એસીટોન અને મિથાઇલ આલ્કોહોલ વૂડસ્પિરિટ એવા પદાર્થો મેળવી શકાય એટલા માટે બધ બકપાત્રોમા લાકડાને બાળી કોયલો બનાવાય છે આ કોયલા વધારે કઠણ હોય છે આ રીતે માઇસોરમા ભદ્રાવતીમા કામ ચાલે છે કોયલામા વાયુઓ સગ્રહવાની શક્તિ છે, કારણ કે તે છિદ્રાળુ છે એટલે તેનો ઉપયોગ પાણી શુદ્ધ કરવા માટે પણ થાય છે ગદકીવાળી જગ્યામા કોયલાની ભૂકી નાખવાથી બદબો અટકી જાય છે નાળિયેરની છાલમાથી બનાવેલો કોયલો વિશેષ ક્રિયાશીલ હોય છે

મેશ બનાવવા માટે તેલ મીણ ને ટર્પેન્ટાઇન જેવા પદાર્થોને અપૂરતી હવામા બાળવામા આવે છે એસીટીલીનમાથી આ પણ પૂરક તરીકે બનાવાય છે આનો ઉપયોગ રબરટાયરની બનાવટમા થાય છે થોડોક ભાગ રગરોગાનમા પણ વપરાય છે

હાડકાઓને નિર્વાતક રીતે આસવનાથી તેમાથી ઍમોનિયા અને બીજા પદાર્થો, વાયુઓ અને હાડકાનુ તેલ (ડીપેલ ઑઈલ) નીકળે છે, અને છેવટે જે કાળો પદાર્થ રહે છે તે ઍનિમલ ચારકોલ કહેવાય છે તેને વિશેષ શુદ્ધ કરવાથી આઈવરી બ્લૅક બને છે ઍનીમલ ચારકોલ ખાડને શુદ્ધ કરવાથી આઈવરી બ્લૅક બને છે ઍનીમલ ચારકોલ ખાડને શુદ્ધ સફેદ કરવા માટે વપરાય છે ગળીના દ્રાવણને ઍનિમલ ચારકોલના બારીક ભુક્કા સાથે ઉકાળો પછી તેને ગાળવાથી રગવિહીન સફેદ દ્રાવણ નીકળે છે યુદ્ધમા ઝેરી વાયુઓને રોકવા વપરાતા ગૅસ માસ્કમા પણ તેને સક્રિય બનાવીને વાપરવામા આવે છે

ખાણમાથી નીકળતો કોલસો એટલે ભૂસ્તરીય કાળમા આપણી પૃથ્વીપર થયેલ ઉલ્કાપાતો અને જ્વાળામુખીય પ્રવૃત્તિઓમા દટાઈ ગએલી વનસ્પતિના અશ્મીભૂત અવશેષો આપણા દેશમા ઝરીઆ અને રાણીગજની ખાણોમાથી ખૂબ કોલસો કાઢવામા આવે છે આસામમા પણ કોલસા નીકળે છે પરતુ એ કોલસામા ગધકનુ પ્રમાણ વિશેષ છે આ કોલસો વાપરવાલાયક બનાવવા સશોધન ચાલે છે હિંદી સરકારે ફ્યુઅલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ આવા કામ માટે કાઢ્યુ છે કોલસાને બધ બકપાત્રો (retorts)મા આસવવાથી તેમાથી કોલ ગૅસ, ઍમોનિયા અને ડામર જેવા ઉપયોગી પદાર્થો મળે છે આ ક્રિયા દરમિયાન બકપાત્રોના ઉપરના ભાગમા સખત કાળુ પડ બધાય છે તે ગૅસ કાર્બન કહેવાય છે આ ગૅસ કાર્બન વિદ્યુત્વાહક છે એટલે તેનો ઉપયો । (અનુ૦ સામેના પાના ઉપર)

ટિકિટ-સંગ્રહ આ યુગનો એ સંસારવ્યાપી શૉખ

કેમ કેળવવો તેની તથા બીજી ઉપયોગી માહિતી આપતો વિભાગ

ભારત સરકારના ઉપયોગ માટે ૧૯૫૦ના જાન્યુઆરીથી નીકળનારી નવી 'સર્વિસ સ્ટૅમ્પ'નો નમૂનો જેમા હાલ આવતી રાજા જ્યૉર્જની છાપને બદલે અશોકસ્તંભનુ ચિત્ર આવશે. એક પૈસાથી માંડી દસ રૂપિયા સુધીની ૧૩ કિંમતની ટિકિટો એમા છે

Registered

UPU

75th ANNIVERSARY

1874

1949

Issued by the authority of THE BRITISH PHILATELIC ASSOCIATION AND THE PHILATELIC TRADERS SOCIETY

UNIVERSAL POSTAL UNION INDIA

INDIA

UNIVERSAL POSTAL UNION INDIA

G L SHROFF Esqr.,

711/3 Sakar Bazar,

AHMADABAD-2

INDIA

'લીગ ઑવ નેશન્સ'ની યે પહેલા સ્થપાયેલા જગત પ્રજાઓના પ્રથમ સંઘ યુનિવર્સલ પોસ્ટલ યુનિયન (વિશ્વ ટપાલ સંઘ)ને ગયે મહિને પોણી સદી પૂરી થઈ. તે નિમિત્તે વિવિધ દેશોએ કાઢેલી ટિકિટો પૈકી ઇંગ્લંડ અને આફ્રિકાના નમૂના સામેના પાને આપેલા છે. હિંદની તે પ્રસંગની ટિકિટો સાથે તેના ફર્સ્ટ ડે કવરનો એક નમૂનો અમે ગયા અંકમા આપ્યો હતો. આ ઉપર એવું બીજું કવર આપ્યુ છે. જે બ્રિટિશ ફિલેટેલિક એસોસીએશન તથા ફિલેટેલિક ટ્રેડર્સ સોસાયટીના અધિકારથી કાઢેલુ છે. એ પ્રસંગે ટિકિટોને રદ કરવા માટે જે ખાસ પોસ્ટમાર્ક યોજાયેલો તે પણ આ ઉપરના કવર પર દેખાય છે. હિંદે કાઢેલા એવા બીજા ફર્સ્ટ ડે કવરનું ચિત્ર સામેના પાને આપ્યુ છે

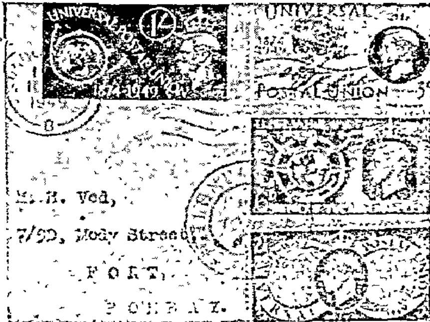
યા અંકમા આપણે ટિકિટોને કાગળ ઉપરથી સલામત કેમ ઉખેડવી, તેમજ જૂની ટિકિટો ઉપરનો મેલ યા પાછળ ચોંટેલા કાગળ કેમ સાફ કરવા તેની વિગતો જોઈ. તેમા એકબે બાબતો ઉમેરવા જેવી છે. વગર વપરાએલી ગુંદરવાળી ટિકિટો ચોમાસામા ભેજને લીધે એકબીજીને ચોંટી જાય છે. તેમ સુકી ઋતુમા એવી ટિકિટો કોકડું વળી જાય છે. એના પર આપણો શ્વાસ મોમાંથી નાખીને તેના ગરમ ભેજથી તેને નરમ પાડી સીધી કરી શકાય છે. એ ન ફાવે તો એક ટેબલના ખાનામા પાણી ભરેલી રકાબીને પડખે એક ડબ્બામા તેને થોડો સમય મૂકી છોડવી, એથી પણ એ ઢીલી થઈ જશે. પછી તેને કોરા કાગળના બે ટુકડા વચ્ચે મૂકી પોચે પોચે દબાવીને સીધી કરી લેવી. એથી ઊલટું ભેજથી ચોંટેલી ટિકિટોને ગયા અંકમા બતાવ્યા પ્રમાણે ઉખેડ્યા બાદ તેને ઉતાવળે સૂકવવાના લોભે ગરમી આગળ ન રાખવી. નહિતર એ કોકડું વળી જશે.

ટિકિટો જેમ બેશરાપણ ખંડિત મેલી, ભારે પોસ્ટમાર્કવાળી, ઊઝરડાવાળી કાગળ ઉખેડીને 'થિન' થઈ ગએલી ખંડિત પરફોરેશનવાળી કે કરચલીવાળી બિલકુલ ન હોવી જોઈએ તેમ તેના પર પોસ્ટમાર્ક સિવાય બીજા કોઈ પ્રકારનો શાહી કે પેન્સિલનો ડાઘ ન હોવો જોઈએ. તેના ખંડિત પરફોરેશનને હાથેથી સુધારવાનો, કે ફપાઈ ગએલા ખૂણા ફરી જોડવાનો, યા ઝાંખી પડી ગએલી તેના પરની આકૃતિને હાથ વડે ચીતરીને સુધારવાનો પ્રયત્ન પણ હરગીઝ ન કરવો જોઈએ. નહિતર એથી ટિકિટની કિંમત માંડી વાળવી થઈ જશે.

ગયા અંકમા જણાવ્યું છે કે ટિકિટ પરના ચિકાશવાળા ડાઘ બેન્ઝાઇનમા પલાળવાથી નીકળી જશે. આ સંબંધમા અમારા મિત્ર ડૉ. નરસિંહ શાહ જણાવે છે કે તે બેન્ઝૅઇન નહિ પણ બેન્ઝોલ યા બેન્ઝીન જોઈએ. બેન્ઝૉઈન તો ઘન હોય છે અને ગુજરાતીમા લોબાનના ફૂલ તરીકે જે વસ્તુ પ્રચલિત છે તેમા રહેલો તે પદાર્થ છે. બેન્ઝીન જે સહેલાઈથી સળગી ઊઠે એવું પ્રવાહી છે. બેન્ઝીનમા જ ચિકાશવાળા ડાઘ કાઢી નાખવાનો ગુણ છે અને ડ્રાઈ ક્લીનિંગમા તે વપરાય છે. ટિકિટ સંગ્રાહકોને એ વસ્તુ મેળવતા મુશ્કેલી ન પડે એ માટે એમણે આ ખુલાસો મોકલ્યો છે

'યુ. પો. યુ.'ની પોણી શતાબ્દી ઉપર આફ્રિકાએ કાઢેલી ટિકિટો

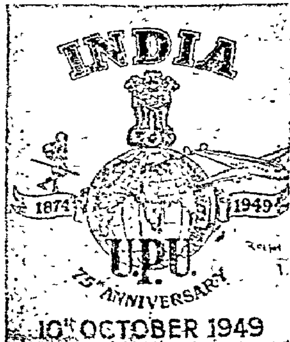
ગયા અંકમાં જેની માહિતી આપી હતી તે, સમસ્ત જગતના દેશોના ટપાલખાતાના સંઘ 'યુનિવર્સલ પોસ્ટલ યુનિયન'ને સ્થપાયે ગયે મહિને પોણોસો વર્ષ પૂરાં થતાં તેની ઉજવણી નિમિત્તે દુનિયાના અનેક દેશોએ ખાસ ટિકિટો તથા ફર્સ્ટ-ડે કવરો કાઢ્યાં છે, કેમકે ટપાલખાતા જેની સાર્વત્રિક સેવા આપનારું ખાતું રાજકારણથી અદૂષિત હોઈ સૌ દેશ તેમાં એક ગાંઠ થઈ શકે. જેમાં જગતભરના દેશો સંઘ રૂપે એકત્રિત થયા હોય એવી એ દુનિયાની સર્વ પ્રથમ સંસ્થા છે. લીગ ઑફ નેશન્સ પણ ત્યાર પછી સ્થપાઈ. આમ હોવાથી ઘણા દેશોએ એ પ્રસંગ ઉજવ્યો હોઈ તેની ટિકિટો વાચક-મિત્રો અમારા ઉપર મોકલે છે. આફ્રિકાની એવી ટિકિટો ચોડેલું ફર્સ્ટ-ડે કવર, બ્રોકન હિલ, ઉત્તર રહોડેશિયા (આફ્રિકા)થી ભાઈ ઠાકોરભાઈએ મોકલેલું આ સામે છાપ્યું છે, જેમાં ચારેમાં વિવિધ આલેખનો છે. પહેલી ટિકિટમાં, અવકાશમાં પૃથ્વીના ગોળાની આસપાસ, તેના પાંચ ખંડો પાંચ રૂપ પાંચ પાત્રોને હાથની સાંકળ રચી રાસ લેતાં આલેખ્યાં છે. બીજીમાં પૃથ્વીના ગોળા ઉપર યુરોપનો પુરાણકાલિન દેવ 'મરક્યુરી' (વ્યાપાર અને વ્યવહારના દેવતા) બેઠેલો ચીતર્યો છે; ચોથી ટિકિટમાં પણ તેના જ આલેખન સાથે અવકાશમાં મોટું પરબીડિયું આલેખેલું છે; અને ત્રીજી ટિકિટમાં પૃથ્વીના બે ગોળાર્ધના નકશા સાથે ઉપર વિમાન તથા નીચે સ્ટીમર છે. બ્રિટિશ આફ્રિકાના વિવિધ પ્રદેશોની ટિકિટો ઉપર આ જ આલેખનો છે.

ઉપર: કાઢેલી આ પ્રસંગની ચાર ટિકિટો ચોડેલું, પોતા પર આવેલું મુંબઈથી ભાઈ શ્રી એ મોકલેલું કવર આફ્રિકાથી આવ્યું છે.

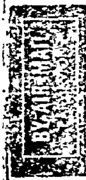

આફ્રિકાએ કાઢેલી 'યુ.પો.યુ.'ની પો
ણીશતાબ્દી જયંતી પ્રસંગની ટિ

હિંદનું એક વધુ ફર્સ્ટ-ડે કવર

'યુનિવર્સલ પોસ્ટલ યુનિયન'ની પોણી સદીની ઉજવણી નિમિત્તે હિંદે કાઢેલાં ફર્સ્ટ-ડે કવરના એક વધુ ડિઝાઈનનો નમૂનો. જેના પર, પૃથ્વીના ગોળાની બે બાજુએ, સ્થાપનાનું ૧૮૭૪ તથા આજનું ૧૯૪૯ એ બે વર્ષો. અને તેના ઉપરના ભાગમાં એક તરફ પ્રાથમિક ટપાલ લઈ જતો હલકારો અને બીજી બાજુ આજે વિમાની ટપાલ લઈ જતું એરોપ્લેન, એમ પોણોસો વર્ષ પહેલાંની તથા આજની સ્થિતિ આલેખી પ્રગતિ દર્શાવી છે. મથાળે ભારતનું રાજચિહ્ન અશોકસ્તંભ છે. ઉપર-નીચે કવરને લગતાં અંગ્રેજી લખાણ છે. આ તથા સામેના પાનાનું, એ બંને કવરો શ્રી ગિરિધારીલાલ શ્રોફે મોકલ્યાં છે.

Our Friends Abroad

[જગતસંપર્ક સાધતો પત્રમિત્ર-વિભાગ]

Jan Sebestik
Hradistska 210 Uhersky Brod (Moravia Czechoslovakia)નો
આ પત્ર મેળવનાર: ચંપકલાલ શાહ, ૯૩૪, પાછિયાની પોળ, કાળુપુર, અમદાવાદ

પ્રિય શાહ ચંપકલાલ 　　　　　　　　 ૨૪મી ઑગસ્ટ ૧૯૪૯

આજે તમારો કાગળ મારા ટેબલ પર જોતાં મને ઘણું જ આશ્ચર્ય થયું. મારા મોડા જવાબ માટે કૃપા કરી મને ક્ષમા કરશો. અહીં જુલાઈ ને ઑગસ્ટ માસમાં રજાઓ પડે છે તેથી તે દરમ્યાન મારા મિત્રોને ખેતરોમાં કાપણીના કામમાં મદદ કરવા હું ગએલો. આથી તમારો કાગળ મેં આજે જ ઘણો મોડો વાંચ્યો.

હું એ જાણીને ઘણો જ ખુશ થયો કે તમને પણ મારા જેવા જ શોખ છે. હું પિયાનો વગાડી જાણું છું. શું તમારે ત્યાં પણ સંગીતમાં પાશ્ચાત્ય સંગીતના સ્વર ચિહ્નો હોય છે? મુસાફરીનો પણ મને શોખ છે. પણ મારો પ્રિય શોખ તો સાહિત્ય તથા ફિલસૂફીનું વાચન છે. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર કૃત 'સાધના' મેં વાંચી અને હવે હું ઉપનિષદો વાંચીશ. પરદેશી ભાષાઓમાં હું જર્મન, ફ્રેન્ચ, રશિયન ને લૅટિન શીખું છું, ને મને આશા છે કે આપણે બન્ને એકબીજાને સારી રીતે સમજી શકીશું.

થોડું મારા દેશ વિષે. મોરેવિયા, બોહીમિયા અને સ્લોવાકિયા એ ત્રણે વિભાગો મળીને, યુરોપના હૃદયભાગે આવેલું અમારું આ ચેકોસ્લોવાકિયાનું નાનકડું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય બનેલું છે. મારું કુટુંબ રહે છે તે યુહર્સ્કી બ્રોડ મોરેવિયાના પાટનગર બ્રુઓની પૂર્વે ૬૦ માઈલ દૂર વસેલું છે. વિખ્યાત જોડા બનાવનાર ટૉમસ બાટાના ઝ્લીનથી મારું ગામ બાર માઈલ જ છે. મારું અમારું ગામ બહુ મોટું નથી: ૯૦૦૦ની વસતિ છે.. હું અત્યારે અમારા શહેરની માધ્યમિક શાળામાં અભ્યાસ કરું છું Nardar, My Dear Frined!

તમારા પત્રની રાહ જોતો, સહૃદય તમારો યાન સેબેસ્ટિક.

પ્રિય મિત્ર ચંપકલાલ 　　　　　　　　 તા. ૨૪, સપ્ટેંબર ૧૯૪૯

તમે કદાચ કલ્પના પણ નહિ કરી શકો કે તમારો આટલો સુંદર કાગળ મળતાં મને કેવો આનંદ થયો હશે. પરદેશના યુવક-યુવતીઓ સાથે પત્રવ્યવહાર કરવાની અમારે માટે કોઈ શક્યતા નથી. અમારા ચેકોસ્લોવાકિયામાં તમારે ત્યાંના જેવા બધી સગવડ આપતા માસિકો નથી, તેથી આંતરરાષ્ટ્રીય મૈત્રીવ્યવહાર બાંધવાની તરફનું ચેકોસ્લોવાકોની ઝંખના અધૂરી રહે છે. અમે અટૂલા પડી ગયા છીએ. અમે ફક્ત રશિયા, પોલૅન્ડ, બલ્ગેરિયા, હંગરી અને રૂમાનિયા સાથે જ પત્રવ્યવહાર કરી શકીએ; પણ અમને તેમની ભાષા નથી આવડતી. એટલે તમારા સિવાય મારે બીજો કોઈ પત્રમિત્ર નથી.

મારી ઊંચાઈ પાંચ ફીટ અને છ ઇંચ છે. મારી માતા અહીંથી ચાર માઈલ દૂર એક શાળામાં ભણાવે છે, જ્યારે મારા પિતા અમારા ગામથી ૯૭ માઈલ દૂર એક શાળામાં શિક્ષક છે. હું મારી માતા તથા મારી ત્રણ બહેનો સાથે અહીં રહું છું. પિતા મહિનામાં એકાદ બે વાર અમારી પાસે આવી જાય છે ... આ વર્ષે મૅટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષા પછી શાળા છોડીને શું કરવું તે નક્કી કરીશ. કદાચ હું યે શિક્ષક જ બનું; પણ કદાચ ખેડૂત બનું તે પણ શક્ય છે. તમારી માફક મને પણ સંગીતમાં રસ છે, પણ હું બહુ સારું વાઈબલ વગાડી શકતો નથી. વળી મારા અભ્યાસ તેમજ માતાને ઘરકામમાં મદદ કરવામાં ઘણો સમય જાય છે. જોકે મારા શહેરમાં થતો સંગીતનો કોઈપણ કાર્યક્રમ હું ચૂકતો નથી. વાચનમાં મને ઐતિહાસિક તેમજ વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકો ગમે છે, પણ મારો મુખ્ય શોખ તો તત્ત્વજ્ઞાન છે. હાલમાં હું મારા અંગત ઉપયોગ માટે 'પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાન'ના ટૂંકા ઇતિહાસનું લખાણ કરી રહ્યો છું. હું ડિક્શનેરીની મદદથી જર્મન, રશિયન, અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ તથા લૅટિન વાંચી શકું છું, પણ અમારે ત્યાં રશિયન સિવાય પરદેશનાં બીજાં કોઈ પુસ્તકો હોતાં નથી. તમે મને 'ગીતા'ની અંગ્રેજી આવૃત્તિ મોકલી તે માટે હું તમારો કેટલો પાડ માનું! કારણ કે મને એશિયાની સંસ્કૃતિમાં ખૂબ રસ છે. મારી પાસે ચીન, જાપાન અને ઇરાનની સંસ્કૃતિને લગતા પુસ્તકો તો છે, પણ હિંદી સંસ્કૃતિ વિષે અમારે ત્યાં એકે પુસ્તક નથી. જોકે સોશિયોલૉજિકલ (સમાજશાસ્ત્રને લગતાં) સામયિકોમાંથી મેં થોડીઘણી માહિતી મેળવી છે, ને હવે તો તમારા તરફથી સીધું જ હિંદની સંસ્કૃતિ વિષે જાણવા હું આતુર રહીશ. તમને યુરોપની અને ખાસ કરીને ચેકોસ્લોવાકિયાની સંસ્કૃતિ તથા જીવન વિષે માહિતી જોઈશે તો હું આપીશ.

અમારી પ્રજાનું જીવન તમે બરાબર સમજી શકો તે માટે હું અમારા ઇતિહાસનો વિકાસ કેમ થયો તે ટૂંકામાં સમજાવીશ. અમારા દેશનો ઇતિહાસ હજુ યુવાવસ્થામાં જ છે. ફક્ત ૯મી સદીમાં જ તે શરૂ થાય છે. ખ્રિસ્તી ધર્મનો અંગીકાર, લખવાની કળાનું શિક્ષણ અને જર્મન તેમજ ફ્રાન્સની ઉચ્ચ સંસ્કૃતિનો સંપર્ક, એ ત્રણ વસ્તુઓની પ્રેરણાથી અમારો દેશ યુરોપના તખ્તા પર આવ્યો. ઈ. સ. ૩૯૫ થી ૧૫૯૨ સુધી સંત વેન્સેસ્લસ, ચાર્લ્સ ૪થો (અમારી ભાષામાં Karel IV) અને પવિત્ર રોમન મહારાજ્યના શહેનશાહ વગેરે રાજવીઓનો અમલ એજ મધ્યયુગના અમારા ઇતિહાસ તથા સંસ્કૃતિનું ઘટક તત્ત્વ છે. પણ ૧૫મી સદીને અંતે ખ્રિસ્તી ધર્મગાદી અને શાહીવાદ સામે બંડ પોકારનાર યાન હુસ (જેને શહેનશાહે વધસ્તંભ પર જીવતો બાળી મૂક્યો ને શહીદ થયો તે)ના ઉપદેશથી નવી હુસ્સીઝમની હીલચાલ અમારે ત્યાં થઈ. સમસ્ત ચેકોસ્લોવાક પ્રજા તથા દેશ ઉપર તે વ્યાપી ગઈ અને વીસ વર્ષ સુધી અમારો દેશ ધાર્મિક યુદ્ધોમાં સંડોવાએલો રહ્યો. તે પછીના સૈકાઓ રાજાશાહી સામેના બળવામાં ગયા અને ૩૩૦ વરસ પર ચેક પ્રજાએ સ્વાતંત્ર્ય ખોયું. ઑસ્ટ્રિયાના શહેનશાહ અમારા પર રાજ્ય કરવા લાગ્યા. પણ પ્રથમ મહાયુદ્ધ શરૂ થતાં કેટલાક આગેવાનોએ અમારા સ્વાતંત્ર્યની લડત ઉપાડી, તેઓ દેશનિકાલ થયા; પણ મહાયુદ્ધના અંતે તેમનું કાર્ય સુખદ રીતે પાર ઊતર્યું, અને ૧૯૧૮ના ઑક્ટોબરની ૨૮મી તારીખે ચેકોસ્લોવાકિયાનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થપાયું. સ્લોવાક પ્રજા તો ૧૦૦૦ વરસથી હંગેરિયનોના જુલમ નીચે કચડાતી હતી. (ઈ. ૧૬૨૦ પહેલાં તો ચેક લોકોનું સ્વતંત્ર રાજ્ય હતું; પણ સ્લોવાક લોકો તો ઘણા લાંબા કાળથી હંગેરીના અમલ નીચે હતા.) અંતે ચેક લોકોએ (બંનેનું) સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યું. અમારા દેશના પહેલા પ્રમુખ તરીકે, અમારા સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધના મહાન યોદ્ધા તેમજ એક મહાન ચેક ફિલસૂફ ટૉમસ જી. મસારિક ચૂંટાયા. ૧૯૩૭માં તેમના અવસાન બાદ તેના પરમ મિત્ર એડવર્ડ

બેનેસ ચુંટાયા. એટલામાં બીજું મહાયુદ્ધ શરૂ થતાં (જર્મનોના આક્રમણને લીધે) તેને પણ તેના મહાન પુરોગામીની માફક દેશવટે જવું પડ્યું, જે દરમ્યાન ચેકોસ્લોવાક પ્રજા જર્મન જુલમ નીચે પીસાતી રીબાતી રહી. મહાયુદ્ધ પૂરું થતાં બેનેસે સ્વતંત્ર ચેકોસ્લોવાકિયામાં વિજયપ્રવેશ કર્યો અને ત્રણ વરસ પછી ઈ. ૧૯૪૮માં તેનું અવસાન થયું. આખી પ્રજા તેને માટે આજે આંસુ સારી રહી છે તે પણ મસારિકની પેઠે અમારી પ્રજાના હૃદયમાંથી કદિ નહિ ભુલાય.

હવે અમારા દેશની ધાર્મિક સ્થિતિ વિષે. મુખ્ય ધર્મ ખ્રિસ્તી છે. માત્ર પાંચ ટકા નિરીશ્વરવાદી અને અઢી ટકા યહુદી છે. પણ ખ્રિસ્તી ધર્મના ઘણા પંથ અહીં છે. મુખ્ય પંથ કેથોલિક છે: લગભગ પોણો ભાગ (હું પણ કેથોલિક છું.) એ સિવાય પ્રોટેસ્ટન્ટ, મોરાવિયન, ચરૈન, ચેકોસ્લોવાક વગેરે અનેક પ્રચલિત છે.

અમારી સંસ્કૃતિ પણ અમારા ઈતિહાસ માફક હજી ઘુવારયામાં જ છે. ખરી રીતે તો તે ૧૯મી સદીમાં જ શરૂ થઈ ગણાય. અમારી પાસે ઇંગ્લંડ ને બીજા દેશો જેવું બહોળું સાહિત્ય નથી, પણ હાલમાં અમારી સમગ્ર સંસ્કૃતિ ફાલતી જાય છે. કારેલ ચાપેક (Karel Capek) એ અમારો જગવિખ્યાત મહાન નવલકથાકાર છે અને ઑટોકર બ્રેઝીના (Otokar Brezina) પરમ સુંદર કવિ છે. આ નીચે અમારા દેશનો નકશો ચીતરી મોકલું છું તેમાં મારું ગામ ક્યાં આવ્યું તે દર્શાવ્યું છે.

હવે હું મારા દૈનિક જીવન વિષે થોડું કહીશ. સવારના ૮થી બપોરના ૧ વાગ્યા સુધી હું શાળામાં હોઉં છું ત્યાં એક ભાષા, ગણિત ને ભૌતિકશાસ્ત્ર ઉપરાંત વિદેશી ભાષાઓ પણ શીખવાની હોય છે: અંગ્રેજી, રશિયન, લૅટિન તથા ગ્રીક. મેં બે અઠવાડિયાંથી ગ્રીક શરૂ કરી છે. આ ઉપરાંત પ્રકૃતિવિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, ભૂગોળ ને ચિત્રકળા પણ ખરા જ. નિશાળે જવું તો મને ખુબ જ ગમે છે, કેમકે અનેક અજ્ઞાત

વસ્તુઓનું જ્ઞાન મેળવવાની મને ઝંખના-તમન્ના છે. ત્યારબાદ બપોરે બીજા દિવસનો અભ્યાસ તૈયાર કરવાનો હોય છે. અને ત્યાર બાદ ફરવા જાઉં છું. નદીકિનારે લાંબી ખીણોમાં ને જંગલોમાં ફરફર ફરવા જવાનું મને બહુ ગમે છે. ખમે ખડિયો ભરાવીને નાના પ્રવાસો કરવા પણ ગમે છે, કેમકે હું ટપાલ ટિકિટોનો સંગ્રહ કરતો નથી, પણ તમારા માટે આ સાથે થોડીક અમારા દેશની ટિકિટો મોકલું છું. મને ટિકિટો કરતાં બીજા દેશોના શહેરોના તેમજ ત્યાંના શિલ્પ-સ્થાપત્યના ચિત્રોનો શોખ છે. મને એવું મોકલશો તો આનંદ થશે. મેં તમને મોકલેલી ટિકિટોમાંની એક ઉપર અમારા દેશનું રાજ્ય-ચિહ્ન છે. તમે મને પુછાવ્યું છે કે મેં Nardar લખેલું તેનો અર્થ શો થાય છે. 'Nardar' એ અમારા દેશના યુવાનોની રાષ્ટ્રીય સલામી છે. અંગ્રેજીમાં જેમ કોઈને બોલાવતી વખતે 'હલો' કહીએ છીએ તેવું.

કૃપા કરીને તમારી સંસ્કૃતિ, ફિલસૂફી ને ધર્મ, તમારા લેખકો, દેશ ને લોકો, તેમજ તમારા વિષે વિગતવાર લખશો. Nandar!

તમારો સહૃદય મિત્ર, યાન સેબેસ્ટિક (Jan Sebestik)

આ વિભાગના નિયમો અમે આ અગાઉ ઘણી વખત પ્રકટ કરી ગયા છીએ, છતાં તેનું પાલન થતું જણાતું નથી. આથી ફરી તે પ્રકટ કરીએ છીએ; એનું પાલન નહિ થએલા પત્રો રદ ગણાશે અને તે વિષેનો કોઈ પણ પત્રવ્યવહાર કરવામાં નહિ આવે. (૧) પોતાનું નામ પ્રકટ કરાવવા ઇચ્છનારે પોતાના જ હસ્તાક્ષરમાં પોસ્ટકાર્ડ પર અંગ્રેજીમાં (પહેલી એ બી. સી. ડી.માં જ) પોતાનું સંપૂર્ણ નામ, પોતાના ઘરનું (શાળા અગર દુકાનનું નહિ) પૂરું સરનામું, ઉંમર અને શોખ જણાવવા; (૨) પોતે ક્યાં સુધી ભણેલા છે અથવા ભણે છે તે જણાવવું. માત્ર અંગ્રેજી ૬ઠ્ઠું કે મૅટ્રિક ભણતા કે ભણી ચૂકેલાઓના જ નામો પ્રકટ થશે, કારણકે પરદેશમાં પત્રવ્યવહાર કરવા ઓછામાં ઓછું અંગ્રેજીનું એટલું જ્ઞાન હોવું આવશ્યક છે; (૩) આ માહિતી નીચે પોતાના વાલી અગર શાળા શિક્ષકની સહી કરાવવી. (૪) આ વિભાગમાં પ્રકટ કરવા માટેના પરદેશી પત્રમિત્રોના પત્રો ખાસ નવી માહિતી કે દૃષ્ટિવાળા હોય તે જ (બને ત્યાં સુધી ટૂંકા) પસંદ કરીને મોકલવા; સાથે ફોટો કે ચિત્ર હશે તો તે આવકારપાત્ર થશે; (૫) તેનો ગુજરાતી અનુવાદ પણ સાથે કરી મોકલવો જરૂરી છે; એમાં ઘટતા સુધારા અમે કરી લઈશું. (૬) એ બધી સામગ્રી ન સ્વીકારાયે પાછી મેળવવા માટેનું પૂરતું પોસ્ટેજ પણ સાથે બીડવું. કીમતી સામગ્રી હોય તો વળતી વખતનું રજિસ્ટર્ડ કરવા સાથેનું પોસ્ટેજ મોકલવું. (૭) પોસ્ટેજ બીડ્યા વિના આ વિભાગને લગતી કોઇ પણ પૃચ્છાનો ઉત્તર આપવામાં નહિ આવે. ❡ કેટલાક અમારી પાસેથી પોતાને મનફાવતા દેશોના પત્રમિત્રોની યાદી મંગાવે છે; પરંતુ અમારી પાસે તેવી કોઇ કાયમી યાદી રહેતી નથી. અમારી પાસે જે કાંઇ આવે છે તે અમે 'કુમાર'માં પ્રકટ કરી દઇએ છીએ. માટે સૌએ પોતપોતાની પસંદગીના સરનામા કુમારના અંકોમાંથી શોધી લેવા; અમારી સાથે નાહક પત્રવ્યવહાર કરવો નહિ. ❡ અમુક ભાઇઓ ખાસ કરીને પરદેશની છોકરીઓના જ સરનામા મગાવે છે. આ માનસ સમજાતું નથી. પરદેશી પત્રમિત્રો સાથે પત્રવ્યવહાર કરનારાઓએ, પોતે આ દેશનાં સંસ્કાર, ચારિત્ર્ય, અને પ્રતિષ્ઠાનાં પ્રતિનિધિ છે એ ખ્યાલમાં રાખીને એવા ગૌરવપૂર્વક પત્રવ્યવહાર કરવો જોઇએ.

પરદેશના પત્રમિત્રો

હિંદ આવવા ઇચ્છતા જર્મન પત્રમિત્ર

નીચે જણાવેલા જર્મન પત્રમિત્ર હિંદ આવવા પૂરતી નાણાંની જોગવાઈ કરવા અહીંની આયાત નિકાસ કરતી પેઢીઓના સરનામાં જાણવા ઇચ્છે છે, જેથી તેમની સાથે પોતે વ્યવહાર બાંધી શકે એવા નામથી જાણકાર પત્રમિત્રો તેમને લખી જણાવે નામ સરનામું W,O Andernach (16) Kassel Kohlen Str 11 1/2 (Germany) ઉલ્લેખ મારફત મેહુ શાહ (વડોદરા) તથા કુમાર

(1) Eric T Cabraal, Makewita Ga-ela, W P (Ceylon)—15, Stamps, Puzzles, (2) P Obeyesekera, St Thomas College, *Gurutalawa (Ceylon)—17*, Stamps, Coins, Picture Post cards, (3) Kingsley Goonesekena, C/o N V Goonesekena, 76, Kuruppumulla (Ceylon)—12, Stamps, Picture Post cards, Cricket Pictures (4) A Sothinathan, Manalpiddy, Karainagar (Ceylon)—16, Politics, Science, Stamps, Photography (5) Z H Ibrahim Esq, 346, Trincomalie Street, Kandy *(Ceylon)-20*, *Correspondence*, *Stamps*, *Coins*, Cricket Picture, (6) P E Seneviratne, 17 Railway Bunglow, Namioya (Ceylon)—14, Stamps, Coins, Pen pals (ઉલ્લેખ ચંદુ પટેલ-વડોદરા) (7) Master Ratilal M Mehta, G P O Box No 170, Suva, Fiji Islands —16, Stamps, Snaps, Reading, (8) Bhikhubhai Purshotam Patel, P O Box No 262, Dar es salaam, I T, B E Africa—*19*, Stamps View cards, Coins, Literature, Photography

હિંદી પત્રમિત્રોનાં સરનામાં (ગયા અંકને અનુસંધાને ચાલુ)

(417) Ramesh C Shah Shree Gujarat Vaishya Sabha, Jamalpur, Ahmedabad—17, Stamps, View cards, (418) Jairam Champsey Ved, Manek Bhavan, Bundar Road Cutch Mandvi—18, Stamps, (419) Bakulesh Anantrai Bhatt *C/o* G A *Bhatt, Plot No* 5 Manek Wadi, Station Road, Krishnanagar, Bhavnagar (Saurashtra)-16, Stamps, (420) Parekh Ghanshyam Pranlal, Vaidya Vilas, 102 Ghod Bundar Rd, Borivali (B S D, B B & C I Rly)—16 Fret work, *Stamps, Coins, Photography, (421) Goverdhandas* Dahyabhai Reshamwala, C/o Prabhudas Gangadas Reshamwala, Rampura Rd, Surat—19, Stamps, Photography, (422) Nalinkant Chhaganbhai Patel, Mahajan Bhavan, Anand—18, Stamps, View-cards, (423) Yashavant Chhaganbhai Patel, Mahajan Bhuvan, Anand—16, Drawing, Music, History, Stamps (424) *Miss Indira Patel*, C/o Kantibhai Chhotabhai Patel, Dave Pole, Nadiad—18, Stamps, Coins (425) Miss Jaya Patel, C/o Dineshbhai *Jayantilal Pat*-Kaker Khad, Haveli, Dave Pole, Nadiad-18, Stamps (426) Prafullchandra D Trivedi, M A, 28, Saraswati Society, Ahmebabad 7—28, Gujarati literature, Music, Philosophy, Religion, Spiritualism, Reading Photography, Travelling, Nature, (427) Chinubhai M Patel, C/o Manilal M Patel, Station Master, Siddhpur—18, Stamps, Coins (428) *Chandrasinh Mathuradas*, Swali Street, Mundra Cutch—19 Stamps Crossword Puzzles, (429) Dave Ratilal Manishanker C/o C V Shah, Bhatia Street, Wankaner (Saurashtra)-18, Rubber Stamps, Book Binding, Travelling (430) *Ramanlal B Patel*, Gamdi, P O Nandej Dist Ahmedabad—23, Philosophy, Metaphysics (431) Dinkerlal K Bodalia, *C/o Govind Nana*, School Falia, Matwad (Surat)—14, Stamps (432) Upendra, C/o R P Shah, Ambalal Chawl, Pritamnagar, Ahmedabad-6—15, Stamps, Coins, View-cards (433) Ravinkumar, Navapara, Bhavnagar (Saurashtra)—17, Sports, Stamps, (*434*) *Rajnikant H* Kothari and Mulprasad Ramji Pujara, Dhiraj Kunj, 5, Jairaj Plot Rajkot (Saurashtra)—19, *Touring*, *Politics*, Stamps (435) Indulal P Shah, Baniya St, Wankaner (Saurashtra)—19, Coins, Stamps, View cards, Sports (436) Mangeshchandra S Bhavsar, P O Box No 12, Ahmedabad—21, Science, Drawing, Reading, Politics (437) Chandrakant Jamnadas *Mehta, C/o Kapu*rchand Kalidas Mehta, Panchadevadawala Building, Opp City Dispensary, Damnagar (Saurashtra)—16 Music, Photography, Dancing, Coins, (438) Rajen B Sheth, C/o Bhagwandas M Sheth, Bibodi Building, Digvijaya Plot, Jamnagar (Saurashtra)—15, Literature, Music, Photography (439) Ramankumar A *Gandhi, C/o Jayant Colour Co, Chippa Moholla* Beawar, Rajputana—19, Stamps, Swiming (440) Bakulray L Bhatt, Lodhawala Building, Plot No 589, Navi Manekwadi, Bhavnagar (Saurashtra)—16, Stamps, Cricket, Literature (441) Shamji Bhanji Opp Pujara Dali, Mandvi Cutch—17, Stamps, Coins (ચાલુ)

અક્ષરોનો પરિચય પામી ચૂકેલા
બાળકોને વાંચતાં કરવાની એક યુક્તિ

બાળકની રંગતિયાળ કલ્પનાને જગાવે તથા તેમને ગમ્મત આપે એવી કોઈ સરસવાર્તા એને કહેવા માંડો, અને વાતનો રસ બરોબર જામે તથા બાળક તલ્લીન બની જાય ત્યાં જ વાર્તા કહેવી અટકાવી દો પછી, જે પુસ્તકમાંની એ વાર્તા તમે કહેવા માંડી હોય તે પુસ્તક બાળકના હાથમાં આપીને તેને કહો કે 'એ આખી વાર્તા આ પુસ્તકમાં આપી છે, તેમાંથી હવે બાકીની વાર્તા વાંચી લે' અધૂરી રહેલી વાર્તાના રસનું માર્યું બાળક એ વાર્તા સાદ્યંત વાંચી જશે, અને એમ એને આડકતરીરીતે વાચનનો મહાવરો પડતો જશે પણ એટલું જોવું કે એ પુસ્તક, બાળક ઉકેલી શકે તેવા મોટાં ચોખ્ખાં બીબાંમાં, પુષ્કળ ચિત્રો વાળું, અને બને તો થોડાં રંગીન ચિત્રો વાળું હોવું જોઈએ ચિત્રે પણ એવા હોય કે બાળકો હોંશેહોંશે વાંચવા લલચાય એવા એક પુસ્તકની માહિતી આ અંકના પાછલા પૂંઠા પર ચિત્રો સાથે આપી છે

પ્રાચીન નાટ્યશાસ્ત્ર — નર્તક-નર્તકી-લક્ષણ

તથા તેની અનુષંગી અન્ય કળાઓનો પરિચય આપતી લેખમાળા——લેખક——હપતો ૩૯ મો

યોગેન્દ્ર પ્રિયદર્શી

નર્તન કરનાર પુરુષ તથા સ્ત્રીને નર્તક તથા નર્તકી કહે છે 'નર્તન' શબ્દમા નૃત્ત, નૃત્ય તથા નાટ્ય એ ત્રણે ક્રિયાઓનો સમાવેશ થઇ જાય છે તે આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ

નર્તક-નર્તકીના લક્ષણો નાટ્યશાસ્ત્રમા તો અલ્પાંશે જ આપેલા છે પરતુ 'અભિનય-દર્પણ' વગેરે ગ્રંથોમાં તેનો સારો વિસ્તાર કરેલો છે આ લક્ષણો નૃત્યકારના ખાસ જરૂરી ગુણો હોવાથી ઉત્તમ નૃત્યકાર થવા માટે કેટલી કેટલી લાયકાતો હોવી જોઇએ તે જાણવુ નૃત્યાભ્યાસમા રસ ધરાવનારાઓ માટે ઉપયોગી થઇ પડશે

આ ગુણો બે પ્રકારના છે ઈશ્વરદત્ત તથા યત્નસિદ્ધ કેટલાકને અમુક ગુણો કુદરતીરીતે જ મળેલા હોય છે, જ્યારે કેટલાક તે કેળવેલા હોય છે પરતુ ઘણીવાર બધા જ ગુણ કેળવી શકાય તેવા હોતા નથી જેમકે રૂપ તે કુદરતીરીતે જ મળેલુ હોય છે એ જ રીતે અમુક ગુણો કેવળ પ્રયત્નથી જ કેળવી શકાય તેવા હોય છે જેમકે ઝડપ. જોકે રૂપ પણ પ્રયત્નથી અમુક અંશે કેળવી શકાય ખરુ આધુનિક વિજ્ઞાન પણ એ દિશામા પ્રશંસાપાત્ર પ્રયોગો કર્યે જાય છે અને પાશ્ચાત્ય દેશોમાં આજે અમુક વૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયાઓ દ્વારા શરીરના વિવિધ ભાગો કે નાક કાન વગેરે અગ ઉપાગોને જોઇએ તેવો ઘાટ આપવાનુ શક્ય બનવા લાગ્યુ છે છતા બનાવટી ને કુદરતી વચ્ચેનો ભેદ તો રહેવાનો જ. આથી જેને જે માટેની કુદરતી બક્ષિશ મળી હોય તે જ વિષય તેણે ગ્રહણ કરવો સારો તેથી દરેક જણ જો પોતાની કુદરતી વૃત્તિ કે બક્ષિશ અનુસાર જ વિષયપ્રવેશ કરે તો પોતાની સારી ઉન્નતિ સાધી શકે

ઘણા કિસ્સાઓમા ઘણાઓનો નૃત્ય પ્રેમ બચારા માણસના સગીત શોખ સાથે સરખાવી શકાય તેવો હોય છે બીમાર માણસ માટે જેમ પકવાન નિષિદ્ધ હોય છે, તેમ શાસ્ત્રમા અરૂપ પાત્ર માટે નૃત્યનો નિષેધ ફરમાવેલો છે; કારણકે તેને નૃત્યની સિદ્ધિ થતી નથી વળી સુંદર વસ્તુનો આધાર પણ સુંદર હોવો જોઈએ નૃત્યકાર સુંદર હોય તો જ નૃત્ય સુંદર લાગે છે, નહિ તો તે નૃત્યની વિડંબના તથા હાંસીનુ કારણ બને છે લોકોમાં આજે નૃત્યનો શોખ વધ્યો હોવાનુ કહેવાય છે ખરુ, પરતુ આ વધી પડેલા શોખની પાછળ નૃત્ય પ્રેમ કરતા બીજી જ વૃત્તિઓ તથા કારણો કામ કરી રહેલા હોય છે નૃત્ય શીખનારાઓનો મોટો વર્ગ સાચા નૃત્ય પ્રેમ કરતા તેની પાછળની મોહિની, ચમકાટ તથા ઝાકઝમાળથી ખેંચાઇને જ તેમાં પડતો હોય છે તેમા યે ખાસ કરીને જાત જાહેરાતની વૃત્તિ સૌથી વધુ ભાગ ભજવતી હોય છે પરિણામે તેમા ઉપરછલ્લાપણુ ઘણુ આવી ગયેલુ છે (જોકે છીછરાપણું તો આજે દરેકે દરેક વિષયમા આવતુ જાય છે.)

'નટ' શબ્દ આપણે અભિનયકાર કે 'ઍક્ટર' માટે વાપરીએ છીએ, પરતુ તેનો મૂળ અર્થ નર્તક કે પ્રયોગકાર થાય છે, જેને માટે અંગ્રેજીમા 'Player' એવો શબ્દ છે 'નટ' શબ્દ નાચવુ માટે છે આથી જ નૃત્યમૂર્તિ શકર 'નટરાજ' કહેવાયા નાટ્ય શબ્દ પણ આ શબ્દ પરથી જ આવેલો છે, કારણકે 'નટનુ કાર્ય કે નટનને યોગ્ય તે નાટ્ય' એવી વ્યાખ્યા છે આથી પ્રાચીન કાળમા નાટ્ય નૃત્ત રૂપે જ ભજવાતુ હશે એવુ અનુમાન છે

આ જ રીતે 'પાત્ર' શબ્દ પણ પ્રાચીન કાળમા નર્તક કે નર્તકીના પર્યાય શબ્દ તરીકે જ વપરાતો હતો, પરતુ આજે તો તે નાટકમાં અમુક રૂપ ધારણ કરનાર માટે જ વપરાય છે આ શબ્દ માટે વળી કેટલાક વિદ્વાનોનો એવો મત છે કે તે નર્તક માટે નહિ પણ માત્ર નર્તકી માટે જ પ્રયોજાતો શબ્દ છે હિંદીમા નર્તકી માટે પાતુરિયા કે પાતુરા શબ્દ છે તે કદાચ આ પરથી જ આવેલો હશે

નર્તકીની જેમ નર્તકના લક્ષણો બધા જ ગ્રથોમા આપેલા નથી પરતુ સ્ત્રી પુરુષના પ્રાકૃતિક ભેદ સિવાય તેમના ઘણાખરા લક્ષણો સયુક્ત કે એકસરખા જ છે.

સયુક્ત લક્ષણો : એક બીજા ગમે તેને વિષે યોજી શકાય તેવા નર્તક ને નર્તકીના એકસમાન લક્ષણો વિવિધ શાસ્ત્રો અનુસાર તારવીને આ નીચે આપ્યાં છે:

નાટ્યશાસ્ત્ર અનુસાર બુદ્ધિ સત્ત્વ, સુંદર સ્વાભાવિક રૂપ, લય તથા તાલ, પરિપૂર્ણ યૌવન, કૌતુહલ (જિજ્ઞાસા વૃત્તિ), ગ્રહણશક્તિ, ધારણશક્તિ (શીખેલુ યાદ રાખવાની શક્તિ), ગીત અને અભિનય ના ગુણો, શ્રમસહિષ્ણુતા તથા ઉત્સાહ વગેરે

સગીત મકરન્દ અનુસાર સર્વ કલા સુશિક્ષિત, વિવિધ વસ્ત્રાભરણયુક્ત, મૃદગ આદિના તાલમા દક્ષ ઇત્યાદિ આ ઉપરાત નર્તક યા નર્તકીના શારીરિક ગુણો તેમા આ પ્રમાણે દર્શાવેલા છે. અગ સૌષ્ઠવ (ઘાટીલુ શરીર), રૂપસપદ (રૂપ-સપત્તિ), સુંદર સુડોળ વદન-મડલ, વિશાલ નયન, બિંબાધર, સુચારુ દતપક્તિ, મોહક ગ્રીવા (ડોક), ક્ષીણ કટિ (પાતળી કમર) સ્થૂલ નિતબ, અતિ ઊંચાઈ કે બહુ નીચાઈ નહિ, ગૌર અથવા શ્યામ વર્ણ, તેમજ લાવણ્ય, કાન્તિ તથા માધુર્ય, વળી ઔદાર્ય, પ્રાગલ્ભ્ય વગેરે માનસિક ગુણો પણ તેમા જણાવેલા છે

ઉત્તમ નર્તકનુ લક્ષણ જણાવતા તેમા કહ્યું છે કે જે લય તથા તાલ અનુસાર ગીતાક્ષરોનુ પોતાના ગાત્ર(શરીર)વિક્ષેપ દ્વારા

ઉચ્ચારણ કરી શકે (ગીતના અર્થને અંગ ભંગીથી દર્શાવી શકે) અથવા જે ગીતધ્વનિને શરીરભંગીથી આંખ દ્વારા પ્રત્યક્ષ કરી શકે તેને ઉત્તમ નર્તક કે નર્તકી જાણવા

નર્તક-લક્ષણ 'અભિનય દર્પણ'માં નર્તકના લક્ષણો આ પ્રમાણે જણાવેલા છે સુરૂપ, સુકંઠ, વાદ્યનિપુણ, ગીતભિજ્ઞ, નર્તન પારદર્શી, વિદ્વાન, દક્ષ વાગ્મી, કલા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રવિદ્, મધુરવાક્, આત્મનિર્ભરશીલ (આત્મવિશ્વાસવાળો), પરિહાસપ્રિય ઇત્યાદિ 'સંગીત રત્નાકર'માં નર્તકનું લક્ષણ જેણે કરણ તથા અંગહારાદિક (જે આપણે આગળના હપતાઓમાં જોઇ ગયા છીએ) માર્ગે નૃત્યનો અભ્યાસ કર્યો છે તે એવું આપ્યું છે તેને આંગિક, વાચિક આહાર્ય તથા સાત્વિક અભિનયનો તથા દસ રૂપક (જે પણ આપણે જોઈ ગયા છીએ)નો જાણકાર પણ જણાવ્યો છે

નર્તકી-લક્ષણ 'પાત્ર' યા 'નર્તકી'ના લક્ષણો 'અભિનય દર્પણ'માં આ પ્રમાણે આપ્યા છે તન્વી (નાજુક અંગવાળી) રૂપવતી, શ્યામા ઉન્નત પયોધરા (ઉન્નત સ્તનવાળી), પ્રગલ્ભા (આત્મશ્રદ્ધા વાળી) સરસા, (સુરુચિ તથા સુંદર વ્યવહાર વાળી) કાન્તા (કાન્તિ ઓજસવાળી), કમનીયા (સુંદર), મનોહરા, (મોહક) કુશલા, નિપુણા, સ્વગર્વા, ગીત વાદ્ય તાલભિજ્ઞા, પ્રસન્ન મુખપંકજ (કમળ જેવા પ્રફુલ્લિત મુખવાળી) તથા સુંદર વેષભૂષા વાળી

'શ્યામા'નો અર્થ શ્યામવર્ણી—કાળા રંગની એવો કરવાનો નથી, કારણ કે તેનો સંબંધ શરીરના વર્ણ સાથે નહિ પરંતુ વય સાથે હોવાનું જણાય છે 'કલ્પદ્રુમ' નામના એક કોષમાં 'શ્યામા'ની વ્યાખ્યા 'યૌવન મધ્યસ્થા' એવી કહેલી છે 'શીતકાલે સુખોષ્ણ તથા ગ્રીષ્મકાળે સુખશીતલા' એવી નવયૌવના નારીનું નામ શ્યામા' એમ પણ એક સ્થળે કહેલું છે બીજા મત અનુસાર જેના સ્તન યુગલ કઠણ હોય, નિતંબ વિશાળ હોય તથા કમર પાતળી હોય તેવા ત્રણ લક્ષણોવાળી સ્ત્રીને શ્યામા કહે છે પરંતુ પ્રચલિત અર્થમાં તો સોળ વર્ષીય શ્યામવર્ણી યુવતી તે શ્યામા અહીં એ ખ્યાલમાં રાખવાનું છે કે શ્યામ વર્ણ એ પાત્રનો ગુણ છે, પણ અત્યંત કૃષ્ણ વર્ણ એ દોષ રૂપ છે

નર્તકીના અન્ય લક્ષણો આ મુજબ કહ્યા છે બિંબતુલ્ય અધર, ચંદ્રના જેવું મુખમંડલ, કંચુકાવૃત્ત કુચકુંભ (કંચુકી એટલે પ્રાચીન સમયમાં વપરાતી રત્નજડિત ચોળી) તેનાથી ઢંકાએલા સ્તન વાળી, ચિત્ર વિચિત્ર રત્નાભૂષણ તથા મણિમૌક્તિકહાર ધારણ કરવાથી સહૃદય દર્શકગણ (પ્રેક્ષકો)માં ચિત્તવિભ્રમ ઉપજાવી શકાય છે એમ પણ કહ્યું છે વળી કહ્યું છે કે સુલક્ષણયુક્ત શરીર, પદ્મતુલ્ય રક્ત કોમલ હસ્ત ચરણ તલ (કમળના જેવી લાલીવાળી હથેળી તથા પાનીઓ) કુસુમશોભિત સુદીર્ઘ વેણીરચના (ચોટલો), સલજ્જ મૃદુ વાણી મૃગતુલ્ય સલીલ ગતિ લાસ્યબહુલ તનુભંગિમા (કોમલ મધુર શરીરભંગી) તથા હાવભાવ વગેરેનું મનોહારિત્વ વગેરે ગુણોથી રંભા, તિલોત્તમા, મેનકા ઉર્વશી આદિ દેવાંગનાઓ તુલ્ય ખ્યાતિ મેળવી શકાય છે

અલંકરણ નર્તકીના અલંકરણ તથા વસ્ત્ર પરિધાનનું વર્ણન આ પ્રમાણે આપ્યું છે મસ્તકે પુષ્પની માળા, મુક્તાજાલથી શોભતી વિલંબિત સરલા વેણી, લલાટમાં કસ્તુરી ચંદન, ગાલમાં પત્રલેખા, રત્નથી સુશોભિત અલકાગુચ્છ (લટોનો ગુચ્છ), નેત્રમાં સૂક્ષ્મ અંજનરેખા, કર્ણમાં સમુજ્જવલ વલયકુંડળ અથવા તાલપત્ર, કંઠમાં તારાહાર, મુક્તાહાર મંડિત સ્તન યુગલ, હાથમાં રત્નજડિત સુવર્ણકંકણ તથા આંગળીઓમાં માણેક અને નીલમથી શોભતી હીરક મુદ્રિકાઓ (વીંટીઓ) ઇત્યાદિ

યૌવન-ભેદ નર્તકીના, તેના યૌવન અનુસાર મુગ્ધા મધ્યા તથા પ્રગલ્ભા એવા ત્રણ ભેદ પાડેલા છે ત્રણ પ્રકારના યૌવન તથા તેના લક્ષણો તો આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ 'મુગ્ધા' નર્તકી પ્રથમ યૌવનમાં હોય છે, 'મધ્યા' નર્તકી દ્વિતીય-યૌવનમાં હોય છે તથા 'પ્રગલ્ભા' નર્તકી તૃતીય-યૌવનમાં હોય છે

વયની આ રીતની ન્યૂનાધિકતા અનુસાર નર્તકીના 'બાલા (કિશોરી), તરુણી તથા 'યૌવના' એવા પણ ત્રણ ભેદ છે. કેટલાકના મત અનુસાર આ તથા ઉપરના ભેદો એક જ છે માત્ર નામોનો જ ફેર છે

પાત્ર-પ્રાણ: નર્તક તથા નર્તકીના ઉપર જોયા તે સિવાયના કેટલાક ખાસ ગુણ પણ શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલા છે તે 'પાત્ર' અર્થાત્ 'નર્તક યા નર્તકી'ના પ્રાણ રૂપ હોવાથી તેને 'પાત્ર-પ્રાણ' નામ આપેલું છે આ ગુણો બે પ્રકારના છે: અન્ત પ્રાણ તથા બહિર્પ્રાણ

અંત પ્રાણ અંતરંગ કે આંતરિક ગુણવિશેષને અન્ત પ્રાણ કહે છે તે આ દસ છે: વેગ, સ્થિરતા, રેખા, ભ્રમરી, દૃષ્ટિ, શ્રમઅભાવ મેધા, શ્રદ્ધા, વાક્ય તથા ગીત તેની સમજણ આ પ્રમાણે છે

વેગ એટલે ત્વરા કે ઝડપ કેટલાક શાસ્ત્રોમાં આની જગ્યાએ 'જવ' નામનો ગુણ પણ જણાવેલો છે પરંતુ વસ્તુત આ બન્ને ગુણો એક જ કે એક સમાન છે, કારણ કે 'જવ'માં પણ ચપળતા વગેરે ગુણોનો જ સમાવેશ થાય છે

સ્થિરતા—અ ચળતાપણું

રેખા—સ્વ૦ આનંદ કુમારસ્વામીએ તેનો અર્થ 'અંગસૌષ્ઠવ' કે Semmetry કર્યો છે, પરંતુ શાસ્ત્રમાં તેનો અર્થ બીજો કરેલો છે તે મુજબ 'મસ્તક નેત્ર તથા હસ્તની મિલાવટથી ઉત્પન્ન થતી નયન મનોહર સંસ્થિતિ'ને રેખા કહે છે

ભ્રમરી—મંડલ આકારે (ગોળાકારે) અંગ પરિભ્રમણ કરવું તે

અશ્રમ થાક ન લાગવો તે

દૃષ્ટિ—રસ કે ભાવયુક્ત નજર

મેધા—સ્મૃતિ કે બુદ્ધિની ધારણ શક્તિ

શ્રદ્ધા—શાસ્ત્રમાં કહેલી વિધિ ગુરુ તથા પોતા પ્રત્યેનો દૃઢ વિશ્વાસ

વાક્ય—પરિશુદ્ધ તથા સ્પષ્ટ વાક્યોચ્ચારણ

ગીત—અસાધારણ ગાનશક્તિ

આ ગુણો સિવાય પાત્રપદ જાળવી રાખવું શાસ્ત્રમાં મુશ્કેલ કહ્યું છે

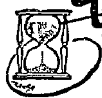
બહિર્પ્રાણ: નર્તનને અનુષંગી નર્તકના બાહ્ય ગુણ સાધનોને બહિર્પ્રાણ કહે છે જેમકે તાલ, સ્વર, વાદ્યકાર, ગાયક તથા કિંકિણી

વાદ્યકાર—પટહ શંખ, બીના વગેરે વાદ્યો બજાવનાર.

કિંકિણી—નૂપુર કે ઘૂઘરાને કિંકિણી કહે છે તેના લક્ષણો જણાવતા કહેલું છે કે તે સુસ્વર (સુરીલા મધુર રણકારવાળા) સુરૂપ (ઘાટીલા) સૂક્ષ્માકૃતિ (નાના કદના) તથા કાંસ્યનિર્મિત (કાંસાની બનાવટના) હોવા જોઇએ વળી તેની સંખ્યા તથા તે બાંધવાની રીત જેવી સૂક્ષ્મ તિસૂક્ષ્મ વિગતો પણ શાસ્ત્રમાં જણાવેલી છે તે એક એક આંગળીને અંતરે, નીલ સૂત્ર (ભૂરા દોરા)થી, સો સોની સંખ્યામાં, બાંધવાનું જણાવ્યું છે વળી શાસ્ત્રમાં નક્ષત્રસમૂહ (તારકવૃન્દ)ને આ કિંકિણીઓના દેવતા તરીકે જણાવેલા છે તે શા કારણથી તે સ્પષ્ટ નથી પરંતુ કિંકિણીઓ તથા નક્ષત્રસમૂહમાં અમુક સામ્ય રહેલું જાણીને શાસ્ત્રકારોએ આવો યોગ સાધ્યો હોય એમ જણાય છે તેની પાછળ તેના આકારનો તથા કદાચ કિંકિણીઓ નક્ષત્રોના જેવી ચ... તથા ચમકારવાળી હોવી જોઇએ તેવો સંકેત પણ હોય

વર્જનીય પાત્ર 'અભિનય દર્પણ' ગ્રંથમાં (અનુ પૃ ૩૩૩મે)

પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાં

અંક ૧૧ · કારતક ૧૯૮૧ (નવેમ્બર ૧૯૨૪)

'નવા વરસે તારા કોડ પૂરા થાઓ. તારી બુદ્ધિમા નમ્રતા, લાગણીમા વિવેક, વિદ્યામા ડહાપણ અને કર્મમા કલ્યાણ પ્રકટો. આરંભ એવો કર કે અંત શુભ આવે.'—એવા આશીર્વચન સાથે ઊઘડતા, પચ્ચીસ વરસ પહેલાના, 'કુમાર'ના ૧૧મા અંકમા તેની નિયમિત સ્વસ્થતાથી રાખેલા મુન્જવણના અગો ઉઠાવ પકડે છે. એ પૈકી સ્વ. નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદીએ લખેલા કવિ બોટાદકરના સસ્મરણોમાથી એકાદ બે તારવીએ .

''સવત ૧૯૭૪ના ઉનાળામાં મારા મિત્ર અમૃતલાલ દાણીના લગ્ન પ્રસગે હું બોટાદ ગયો હતો. 'કલ્લોલિની' આ પહેલા મેં વાચેલી તેના લેખક કવિ 'દામોદર શા' ભાઈ દાણીના પત્નીના મામા થાય છે એ વાત જાણતા તેમની સાથે હું કવિને મળવા ગયો. લાકડાની અનેક ચીપોનાં થીગડા મારેલા, તૂટુંતૂટું થતા કમાડવાળી નીચી ખડકીમા થઈ, અમે ડેલી ઉપરના મેડે ચડયા. મેડો વાસનો બાંધેલો કોઈ નીચો અને જર્જરિત માળણવાળો હતો. જૂના ફાટેલા ગોદડાના ડામચિયા પાસે કવિ બેઠા હતા. કવિનું વય તે સમયે ૪૭ વર્ષનુ હતુ. તેમના મો પર ઘડપણની કરચલી દેખાતી હતી, વાળ સફેદ થયા હતા તથા આખો ધુમાડાયલી જેવી અને પાણી ઝરતી હતી. શરીર સુકલકડી, ડાચા બેસી ગયેલા, ને અવાજ ખોખરો—એવા એ કવિનુ પ્રથમ દર્શન મારી યાદદાસ્તમા સજ્જડ ચોટી ગયુ છે. ભાઈ દાણી જોડે કેટલીક કુટુબકથા દુઃખદ સ્વરે અને પ્રસગોપાત્ત ઉત્તેજિત થઈને કર્યા પછી મારી ઓળખાણ જાણી લઈ મને પૂછ્યુ, 'કેમ આવ્યા છો?' મેં કહ્યુ, 'કલ્લોલિની લેવા.' એક ભાગેલા કબાટ જેવુ કાંઈક પડયું હતુ તેમાથી 'કલ્લોલિની'ની એક નકલ તેમણે મને કાઢી આપી. મેં પૈસા આપવા માડ્યા તો કહે, 'એ ન બને તમે અમૃતલાલની સાથે આવ્યા, મારી સાથે ઓળખાણ કરી, હવે પૈસા લેવાય જ નહિ. લાવો નામ લખી આપુ.' એમ કહી પોતાનુ નામ લખી મને પુસ્તક ભેટ દીધુ.

સંવત ૧૯૭૫ના ઉનાળામા કવિ સાથે ભાવનગરમા ફરી મેળાપ થયો. આ વેળા બોટાદની પાસેના સમઢીઆળા નામના નાના ગામમા બાર કે તેર રૂપિયાના પગારથી એ શિક્ષક હતા. આવી કફોડી આર્થિક સ્થિતિમાં જરા રાહત મેળવવા માટે કોઈ ઉપાય શોધવાનું કવિને સૂઝ્યુ. તે સમયે ભાવનગરમા મોટી વયની જૈન સ્ત્રીઓ માટે એક શાળા કાઢવામા આવી હતી. તેના શિક્ષક તરીકે કેટલાક મિત્રોની ભલામણ પરથી તે રહ્યા હતા. અહીં કવિની આખે પરવાળા આવતા હતા, તબિયત પણ સારી ન હતી, તેમજ તેમને મળેલ કામ પણ અનુકૂળ પડયુ નહિ. ઘણીખરી બાઈઓ મોટી ઉંમરની—વૃદ્ધ ગણાય તેવડી હતી. જેવું કામ હતુ તેવું જ તેમનું ભાવનગરનુ રહેઠાણ હતુ એક ગદા લત્તામા તદ્દન અંધારિયા મેડા પર તે રહેતા હતા. અહીં થોડો સમય રહી તે સમઢીઆળે પાછા ફર્યા.

કવિના ભાવનગર જવાનો ઉપયો પ્રસગ લખતા, તેમણે ગુજરાતનું સાધન મેળવવા માટે કરેલા અનેક પ્રયત્નો તથા યોજનાઓની ગમગીન યાદ આવે છે વૈદ્યનું, વૈષ્ણવ મહારાજના મંત્રી તરીકેનુ તથા ખેડૂતનું જીવન પણ તેમણે જુદેજુદે સમયે અનુભવ્યુ હતુ પણ એકેમા તે ફળીભૂત થયા ન હતા

સવત ૧૯૬૯મા તેમની બદલી લાખેણી ગામે થઈ. અહીં તેમણે એક મોટી નોટ બાધી, અને તેમા વિધવિધ ૫૦-૭૫ ધંધા કેમ, કયા કયા સાધનોથી, કઈ મોટી પેઢી સાથે થઈ શકે તેની ધધાવાર નોધ સુદર અક્ષરે કરી એ નોટના પૂઠા ઉપર નામ લખ્યુ છે :'ઉદ્યોગમાલા'. તેમા ઘણા ધધાના નામ છે. જેવા કે તમાકુનો વેપાર, આપટાના પાન, સરસીઉ તેલ, વસાણાની મોટી દુકાન, ઘીની દુકાન, ગ્યાસતેલની એજન્સી, તૈયાર રૂનો વેપાર, રાણપુરમા કરિયાણાની. રૂ. કપાસીઆ વગેરેના વાયદાનો વેપાર વગેરે આ બધી ટીપ ચાલે છે તેમા વળી એક પાનુ આવે છે કે 'કલ્લોલિની' સ્ટેશન-બુકસેલરોને મોકલવી, અમુક ખાતામા અરજી કરી ઈનામ-લાયબ્રેરીની મંજૂરી માટે મોકલવી. વળી પાછું ઑઈલએન્જિન આદિથી 'ઉદ્યોગમાળા' શરૂ થાય છે. 'વીશી અને હૉટેલ' પેગ કરવી તેની માહિતી પણ ટીપમા છે. શાકભાજીની આડત પણ વિચારમા રહી ગઈ નથી ''

પાછળથી જેના વિકાસ રૂપે 'સરજનહારની સૃષ્ટિ' અને 'વનવગડાના વાસી'ની લોકપ્રિય લેખમાળાઓ પ્રકટી તે જળજગલની જીવસૃષ્ટિનો પરિચય આપવાની પોતાની યોજના પણ 'કુમારે' પહેલા જ વર્ષથી અમલમા મૂકી હતી. એ રીતે આ અંકમા વનરાજ સિંહનો સાડા છ પાના ભરીને જે પરિચય આપવામા આવ્યો છે તેને અને ઉતારેલો એક સાચો કિસ્સો ઉતારીએ :

રોઝા બૉન્હર નામની એક ચિત્રકાર બાઈને જગલી પ્રાણીઓ પાળવાનો બહુ શૉખ હતો. એક વખત તેણે 'નીરો' નામે વિકરાળ સિંહ ખરીદ્યો. લોકો કહેતા કે તે સિંહ બહુ ક્રૂર અને ન હળી શકે તેવો છે પણ રોઝાએ પ્રેમ, માયાળુપણા ને નમ્રતાથી તેને કેળવ્યો

રોઝા મુસાફરીએ જવા નીકળી ત્યારે તેણે તે સિંહ પારીસમા લૅન્ડિન નામના માણસને વેચ્યો. બે વર્ષ પછી તે પાછી આવી ત્યારે તેને માલૂમ પડ્યુ કે નોકરોના જુલમ અને ક્રૂરતાથી તે સિંહ આધળો થઈ ગયો હતો. રોઝા તે સિંહના પાજરા પાસે ગઈ અને 'નીરો' કહીને હાક મારી. આ શબ્દ સાભળતાવેંત જ તે બીમાર વનરાજ પીંજરાના સળિયા તરફ એટલા જોરથી પ્રેમપૂર્વક ધસ્યો કે તેનો ધક્કો લાગવાથી તે અથડાઈને પાછો પડ્યો, અને એક વિચિત્ર અવાજ કાઢી અધમૂઓ થઈ પડયો જ્યારેજ્યારે રોઝા બહારથી આવતી ત્યારે તેને આવકાર આપવા તે આવો અવાજ કાઢતો.

સિંહની આ દશા જોઈ રોઝાને એટલી બધી લાગણી થઈ આવી કે તેણે તે પાછો ખરીદી લીધો. તે એને ઘેર જ મરણ પામ્યો મરતીવેળા તેણે પોતાના પજા પોતાની શેઠાણીના ખોળામા મૂક્યા હતા, કેમ જાણે દીનતથી આજીજી કરતો ન હોય, કે મારો તિરસ્કાર ન કરશો

રોઝા કહેતી કે વિશુદ્ધ નિર્મળ પ્રેમ મને તેવા ભયકર જંગલી પ્રાણીને પણ વશ કરી શકે છે.

શ્રી ધૂમકેતુની 'ઇતિહાસદર્શન'ની માળામાંથી પણ એક ફકરો ટાંકીને ઉતારવા જેવો છે.

સર હેન્રી લૉરેન્સ, જે 'પઠાણ બળવામાં લખનૌમાં ખપી ગયા, તેણે 'ધ ગાઈડ્ઝ' કરીને ચુનંદા સૈનિકોની એક ખાસ ટુકડી બનાવી હતી. જેમ યૂરોપમાં નેપોલિયન બોનાપાર્ટે 'ફ્રેન્ચ ગાર્ડ્ઝ' નામે અસલ ચૂંટી કાઢેલા નામચીન લડવૈયાઓની એક ટુકડી, આપત્તિના વખતે કામ આવે તે માટે રાખેલી, તેમ આ 'ગાઈડ્ઝ'માં બીજા કોઈ નહિ પણ શીખો, પઠાણો ને રજપૂતો હતા. ઇતિહાસ પરથી સિદ્ધ થયું છે કે માત્ર હિંદુસ્તાનમાં જ નહિ પણ જ્યાં જ્યાં બ્રિટિશ સલ્તનત પોતાનો ઝંડો ફરકાવી રહી છે ત્યાં ત્યાં સર્વ ઠેકાણે, તેનો પાયો બાંધવામાં આવા ધનેયા જેવા ચુનંદા શીખો, સાચા મુસલમાનો ને અણીશુદ્ધ રજપૂતો જ હોમાઈ ગયા છે! એ સામ્રાજ્યની તસુ એ તસુ જમીન આ સૈનિકોના લોહીમાંથી જ પેદા થઈ છે.

અફઘાન લડાઈ શરૂ થઈ તે પહેલાં એક વેળા ખૈબરઘાટમાંથી 'ગાઈડ્ઝ' પસાર થવાના હતા. વાયવ્ય પ્રાંત છોડ્યા પછી જે પહાડી મુલક આવે છે તેમાં યુસફઝઈ, આફ્રીદી વગેરે પહાડી જાતો વસે છે. આ 'ગાઈડ્ઝ'માં એક આફ્રીદી સિપાઈ પણ હતો. આ સિપાઈનું ગામ લશ્કરના રસ્તામાં જ આવતું હતું! અને કદાચ તેને પોતાના જ ગામ પર—કે કદાચ પોતાના ઘર પર પણ—હુમલો કરવાનું આવે તેમ હતું! એ વિચારથી, આ જુવાન ચિંતાતુર રહેતો હતો.

એક વેળા આગળ જઈને ચોકી રાખવાનો તેનો વારો આવ્યો. તેની સાથે એક ગુરખો સિપાઈ પણ હતો. બન્ને જણા રાત્રિના ભયંકર અંધકારમાં એકલા ઊભાઊભા ડુંગરાઓની પરંપરા વચ્ચે, પાકું ખખડે તેની પણ ચોકસી કરતા ઊભા. ગુરખા સિપાઈએ પોતાની બંદૂક આ જુવાનને આપીને કહ્યું કે હું જરા તળેટીમાં જઈ આવું.

માણસ કોઈ ફરકતું હતું નહિ. રાત્રિ અંધારી ઘોર હતી. અચાનક જુવાનની નજર આગળ તેનું ઘર, તેનો દેશ, તેના ભાઈભાંડુ તરી આવ્યા, તેની માતા કેટલા પ્યારથી તેને ફરીફરીને નીરખશે એ યાદ આવ્યું, તેના હૃદયે જાણે ભારે બંડ ઉઠાવ્યું, અને અંતે તે બન્ને બંદૂકો લઈ પલાયન કરી ગયો!

તે વખતે 'ગાઈડ્ઝ'નો સરદાર જેન્કિન્સ હતો. તેને આ વાતની ખબર પડી કે તરત જ તે સિપાઈની જાતના જે સત્તર બહાદુર આફ્રીદી જુવાનો પોતાની ટુકડીમાં હતા તે બધાને બોલાવી મગાવ્યા, તેમના હથિયાર લઈ લીધા, તેમના શરીર પર માત્ર લજ્જા ઢાંકવા પૂરતો કપડાનો એક ટુકડો જ રહેવા દીધો, ને પછી તેમને કહ્યું, 'તમે જ્યાં સુધી પેલી બે બંદૂકો લાવી ન શકો ત્યાં સુધી તમને રજા છે! જાઓ, ત્યાં લગી મને તમારું મોં ફરીને બતાવશો નહિ!'

પણ આ પહાડી બચ્ચા તો ખરા વફાદાર હતા. લોહીનું ટીપેટીપું આપીને બદલામાં અનાજનો એક એક દાણો લેનારા હતા. બસ, તે તો ગયા તે ગયા. એ વાતને વરસ બે વરસ વીતી ગયાં.

પેલા સિપાઈઓની જગ્યાઓ પણ પુરાઈ ગઈ, ને એ વાત પણ ભુલાઈ ગઈ. બે વર્ષ પછી, અચાનક એક દિવસે, આ સત્તરે બહાદુર પુરુષો હાજર થયા. તેમના મોં પરથી, જંગલેજંગલ ને પહાડેપહાડ રખડતાં નૂર ઊડી ગયું હતું, ચીંથરેહાલ દશામાં તેઓ હતા, ને બે વર્ષના રાત્રિદિવસના પરિશ્રમ વેઠીને સાહેબની બે બંદૂકો તેઓ મેળવી લાવ્યા હતા! એ સત્તરે જુવાનોના ચહેરા પર જાણે એક ઈશ્વરી સંદેશ કોતરાઈ રહ્યો હતો: 'સાહેબ! આ તમારી બે બંદૂકો, અમે અમારી માની કૂખ ઉજાળી છે તેનું આ દૃષ્ટાંત!'

અને આ સત્તર જુવાનો ફરી નોકરીમાં રહ્યા. આવા આવા હિંદી જુવાનોએ જ ૧૮૫૭નો બળવો ને ચિત્રાલનું યુદ્ધ, અફઘાન લડાઈ ને શીખ લડાઈ, એ બધામાં બ્રિટિશ સરકારની આબરૂ જાળવી હતી.

સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતથી કદી અલગ ન હતું, પણ વચમાં જાના અંધકાર યુગમાં 'કાઠિયાવાડ' નામથી તેનું જે વિભિન્ન વ્યક્તિત્વ ગણાવા માંડ્યું તેની 'પાછળની વિશિષ્ટ સોરઠી સંસ્કૃતિ'ની અસલી સાક્ષીનું જે આલેખન આ અંકની 'માધુકરી'માં એ કાળે નવા નીકળેલા તેજસ્વી ત્રૈમાસિક 'કૌમુદી'માંથી ઉતાર્યું છે, તે પરથી એના લેખકોનું હવે તેની આજે તો સહેજે કલ્પના થઈ શકે એમ છે.

' સૌરાષ્ટ્ર નામનો ટાપુ એક વખત હિંદને તીરે તરતો હતો. સમુદ્રના આસમાની મોજાં એને હાથેપગે ચોગમ રત્નાલંકારો સજાવતાં હતાં. કુદરત એના હૈયા પર બેસીને પાંચકૂકા રમતી હતી.

એક દિવસ કુદરતે સૌરાષ્ટ્ર ને ગુજરાત વચ્ચે સેતુ બાંધી દીધો. સમુદ્ર શોષીને સિંધ કચ્છને સૌરાષ્ટ્રની સહેલગાહે જવાના માર્ગ ખુલ્લા કરી દીધા. દશે દિશામાંથી અહીં ઘણા વિજેતાઓ આવ્યા. આવીને તલવારો આ ભૂમિને ચરણે ધરી દીધી. મુગ્ધ બનીને અહીં કેટલાં પોતપોતાની સંસ્કૃતિની ભેટ અહીં ધરી દીધી. એ નોખનોખ હીર-દોરીઓને ગૂંથીને સૌરાષ્ટ્રે પોતાની એક નવીન સંસ્કૃતિ રચી.

ચોરાઓ, ઠાકરદુવારાઓ, સંધ્યાની આરતી, કોઈ રડ્યોખડ્યો કોઠો, પ્રેમમાંથી વિવેકમાં પલટીને પણ સજીવન રહેલી સોરઠી મહેમાનદારી, આમડાને પાદર ઊઘલતી જાન, ઘુમટામાં આંસુ સારતી 'પ્યારી લાડી'નું ધૂંધરીઆળું વેલડું, ઘોડે બેઠેલો કિનખાબની આભ દીવાળો 'વર લાડો', શરણાઈના શોર, બંદૂકદાર વોળાવીઆ અને ઘોડાની નૃત્યરમતો—એ અમારી જૂની સંસ્કૃતિના રત્નો છે. એમાંથી સાહિત્ય જન્મ્યું છે. કાઠી રજપૂત દરબારોની માનવસૂની ડેલીઓ, રૂપેરી હોકાઓ, કસુંબાની ભેળી પ્યાલીઓ, બથ ભરીને બેસવાને રિવાજે, મૂછોના થોભા અને રાતીચોળ આંખો, રડ્યાખડ્યા સાંઢ ઘોડા ને રડ્યાખડ્યા બહારવટિયાની પવિત્ર નીતિરીતિ અને એ પાળિયાં ચડાવતા રડ્યાખડ્યા ચારણો—એ બધામાં એક વખત અમારી સંસ્કૃતિનો આત્મા ટહુકતો હતો. યુદ્ધના ધમસાણો, લૂંટફાટો, અપહરણો અને લોહીની ધારાઓમાં જેટલું હિંસાનું તત્ત્વ હતું, લોહીની ઘાતકી પિપાસા અને હત્યાકારી દ્વેષ હતા, તેથી સાતગણા વીરત્વની ખેલ કરવાના કોડ, વીરત્વ પ્રત્યે ભક્તિ, માન ને પ્રશંસા હતાં.

કાઠી રજપૂત અને ચારણ, આયર રબારી અને ભરવાડ એ કાઠિયા વર્ણો આ સંસ્કૃતિના સરજનહાર હતા. શિષ્ટ વર્ગોની નિર્બળતાઓ ને કૃત્રિમતાઓ એમનામાં નહોતી. છતાં રસિકતા, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ ને બિરદપ્રતિપાલન ઉચ્ચ હતાં. શૌર્ય વિના સ્નેહ નહોતો. સ્નેહથી જુદી ભક્તિ ન સમજતી. હૃદયના અંતરમાં પણ ભક્તિ વહેતી.

કલ્પનાથી ઘેરાતા એ માનવીઓના લોચન હતાં. વીરપૂજા, સૌંદર્યપૂજા, સ્નેહપૂજા ને અતિથિપૂજા, સત્યપૂજા ને ટેકપૂજા, એમની પૂજાઓ હતી. વાસ્તવિક એ બધાં એક જ સંસ્કારના—જે હીરાના જુદાજુદા પાસા હતા, એક જ રસ જુદીજુદી ધારાઓમાં ટપકતો, નોખનોખા ઝરણું વહાવતો ને સમયધર્મના નોખનોખા કિરણો પડે ત્યારે નોખનોખા રંગો ધારણ કરતો. એ સંસ્કાર હીરો, એ રસ ક્યો? ક્ષત્રિવટ. એ એક જ સંસ્કૃતિના અર્ણમાં બધા વીરો, દાતાઓ ને પ્રેમિકો જન્મ્યા.'

કુમારનું લવાજમ સેલ્સ ટૅક્સ સાથે રૂ. ૭ ૧૨-૦ છે એ વિષેની એક જરૂરી વાત પૃ. ૩૩૨ ઉપર છે

રામસ્વામીનું રત્ન

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૨૯થી ચાલુ)

ફરીથી અમે અલકમલકની વાતો કરી, મેં એકબે વસ્તુઓ ખરીદ કરી અને મારો આભાર માનીને એ ગયો. એના ગયા પછી મને વિચાર થયો કે રામસ્વામી ઝવેરી તરીકે સુવિખ્યાત હોવા છતાં બેમાંથી એકે વખત એણે મને ઝવેરાત તો બતાવ્યું જ નહિ. મને એ વિચિત્ર લાગ્યું. કદાચ એને એમ પણ લાગ્યું હોય કે એવું મોંઘું ઝવેરાત ખરીદવાનું મારા જેવા સામાન્ય માણસનું ગજું નહિ હોય.

'ઑયેયો' પરનો તમામ માલ હવે બંદરમાં ઊતરી ચૂક્યો હતો. અને જહાજ પર ચાલતી વાતો પ્રમાણે કદાચ આવતા બુધવારે અમારે પાછા સ્વદેશ હંકારી જવાનું થાય તેમ હતું. પેલા હીંગણા હિંદી ઝવેરીને બંદર પરની નાનીમોટી તમામ બાતમીઓ મળી રહેતી, તેથી આ વાતની યે તેને ખબર હોવી જોઈએ. એને જ મંગળવારે બપોરના ખાણા બાદ થોડી વારે જ મારા બારણે જરા સંકોચભર્યા ટકોરા પડતા મેં સાંભળ્યા. એ જ સ્વચ્છ કપડાં અને સુઘડ વાળવાળો રામસ્વામી મારી કૅબિનમાં પ્રવેશ્યો. તેણે કહ્યું 'આપને છૂટા પડતી વખતના નમસ્કાર કરવા, અને જતા પહેલાં મારી પાસેથી આપને કાંઈ ખરીદવું હોય તો જાણવા આવ્યો છું.'

'ખરીદવું હતું તે મેં ખરીદી લીધું છે અને હવે કશું ખરીદવાની મારી વૃત્તિ નથી', એવું મેં કહેવા છતાં પણ તેણે પોતાના પોટલા છોડીને અંદરનો માલ બહાર કાઢવા માંડયો. અને એ જ અખનુસના હાથી, તાંબાપિત્તળના વાસણ વગેરે માલ તેણે બેઠક ઉપર ગોઠવ્યો. મેં હાથ વતી બધું ઉસેટી નાખી ફરી કહ્યું કે મારે હવે કાંઈ ખરીદવું નથી.

જરાયે માઠું લગાડયા વિના તેણે સૌજન્યભર્યું માઠું સ્મિત કર્યું ને કહ્યું 'બહુ સારુ, સાહેબ, મને એક નોટપેપર આપશો જરા?'

મને એની માગણી વિલક્ષણ લાગી. એક વિપળ શૂન્ય મનસ્ક હું એમની તરફ તાકી રહ્યો. પછી મેં કાગળનું 'પૅડ' લઈ તેમાંથી એક પાનું ફાડીને આપ્યું. રામસ્વામીએ પછી પોતાના કપડામાંથી ફરીફથી ચાર નાનકડાં ચોરસ પડીકાં કાઢયાં. તેમાંથી ત્રણ પડીકાં એણે મારા ટેબલ ઉપર મૂકયાં અને ચોથું એ ઉઘાડવા લાગ્યો. મેં જોયું કે એનું પરબીડિયું સાવ ફાટી ગયું હતું એટલે તરત તેમાંની વસ્તુઓ હળવે લઈને એણે કાગળ ઉપર ઠાલવી. લગભગ સોએક નાના હીરા હશે એ! મારી તરફ પીઠ કરીને રામસ્વામી બેઠક પર એ કાગળ મૂકી તેમાં હીરા ગોઠવીને એનું પડીકું વાળવા માંડયો. તે એ કામમાં મશગૂલ હતો એ દરમ્યાન મારા ટેબલ પર પડેલા બાકીના પડીકામાં શું છે તે જાણવાની ઉત્સુકતાથી મેં એક પડીકું હાથમાં લઈ જોવા માંડયું. તેમાં ત્રણ ઓપલ રત્નો હતાં.* મારી બિનઅનુભવી આંખને એ અતિ મૂલ્યવાન લાગ્યાં અને એમાંનું એક બહુ નંગ તો મને ઘણું જ ગમી ગયું. જમરૂખ આકારનું ને એક છેડે અણીદાર એ નંગ કાનના એરિંગ માટે જ જાણે ખાસ તૈયાર કરાવ્યું હોય તેવું હતું. અનો પ્રકાશ તો જળાહળાં થતો હતો. હું એને ધારીધારીને જોઈ રહ્યો, ને જેમ તેને વિશેષ જોતો ગયો તેમ એનો મોહ મને આકર્ષવા લાગ્યો. કોઈ અનઅનુભૂત લાગણી હૈયામાં સળવળી ગઈ. 'આ નંગ હાથ લાગે તો કેવું' એવા વિચારે હું ડોલી રહ્યો. 'કેવું અનુપમ છે! ગમે તેમ થાય તો પણ આ તો મારે લેવું જ' એવો નિર્ધાર થઈ ગયો. પણ એને ખરીદવા જેટલી મારી આર્થિક શક્તિ નહોતી!

એકાએક અણકલ્પ્યો વિચાર વીજળીવેગે માથાને ઘેરી રહ્યો. લાલસાનું બળ નીતિની ભાવનાઓને ધક્કા મારીને ઉપર તરી આવ્યું. એની સામે ટકવા જેટલી તાકાત ન રહી. લાલચે મને ઘેરી લીધો. કહેતાં મને શરમ આવે છે, પણ—જીવનમાં પહેલી ને છેલ્લી વખત—એ નંગ ચોરી લેવાનો અધમ નિર્ણય મેં કરી નાખ્યો! મને સૂઝી આવ્યું કે પડીકાને સહેજ નમાવતાં એ નંગ જરા યે ખડખડાટ વિના, બાજુમાં ખુલ્લા પડેલા માસિકના પાનામાં સરકી આવશે. તસ્કરની સિફતથી મેં રામસ્વામી તરફ દૃષ્ટિ ફેંકી. હજુય એની પીઠ મારી તરફ જ હતી, અને પેલું હીરાનું પડીકું સજ્જડ વાળવામાં એ ધ્યાનમગ્ન હતો અને મારી હીલચાલથી તદ્દન અજ્ઞાત હતો.

ધીરે રહીને મેં પડીકું નમાવ્યું અને જમરૂખ આકારનું એ નંગ સરકીને માસિકના ખુલ્લા પાનામાં પડયું. પછી, જાણે કશું યે બન્યું ન હોય તેવા ભાવથી, મેં એ પડીકું બીજા પડીકાની ભેગું ગોઠવી દીધું. માત્ર ગણત્રીની ક્ષણોમાં જ આ બની ગયું, પણ મારે મન તો તે ક્ષણો યુગો જેટલી લાંબી બની ગઈ હતી.

મારું ગુનેગાર દિલ ખૂબ ડખી રહ્યું હતું. તેથી મારું અંગ જરાક ધ્રૂજી ઊઠયું. પણ રામસ્વામી તરફ જોતાં તેને તો નીચો વળીને કામમાં એવો મશગૂલ જોયો કે એણે કશું જ જોયું ન હોવાની મારી ખાતરી થઈ ને મારા મનને શાતા વળી. હીરાનું પડીકું સારી રીતે વાળી વઈને ઊઠયો, ને બાકીના પડીકાં લઈને ચારેને યથાસ્થાને ગોઠવી દીધાં. તે પછી બીજી ચીજવસ્તુઓ એકઠી કરી, એનું હમેશનું સ્મિત ચમકાવતા તેણે મને શુભેચ્છાઓપૂર્વક છેલ્લા નમસ્કાર કર્યાં.

એને જતો જોઈને મારો જીવ જરા હેઠો બેઠો. પણ બીજે દિવસે સવારે અમારા જહાજે લંગર ઉઠાવ્યું ને અમે મુંબઈનું બારું છોડયું ત્યાં સુધી મારા દિલના ગભરાટ અને અશાંતિથી ચિત્તને થતા ચટકા તો ચાલુ જ રહ્યા. પછી, જોકે હું ચોર બન્યો છું એનું ભાન મને સતત હોવા છતાં, 'ઑયેયો' મુંબઈથી દૂર નીકળી ગયું તે પછી જ મારા મનને શાતા વળી. રામસ્વામીના ગયા પછી સલામતીની ખાતર મેં એને બુટપૉલિશની ડાબડીમાં છુપાવ્યું હતું ત્યાંથી બહાર કાઢી ધોઈ સાફ કરીને હવે જોવા માંડયું. અનુ પાણીદાર તેજ જેમજેમ હું જોતો હતો તેમતેમ મને તેનો મોહ વધતો હતો. કેટલું સુંદર એ નંગ હતું! ઈંગ્લંડ પહોંચતા અમને જે સાત અઠવાડિયાં થયાં તે દરમિયાન નિશદિન હું એનું નિરીક્ષણ કર્યા જ કરતો હતો. એણે જાણે મને ભૂરકી નાખી હતી.

અમારી સફર જોકે આનંદદાયક હતી. તેમ છતાં વતનમાં પાછા આવ્યાથી મને થએલો ઉલ્લાસ તો કંઈ ઓર જ હતો! ઇંગ્લાંડના જે પરગણામાં હું રહેતો હતો તેની શાંતિ અને અચલ માધુર્ય બીજી કોઈ પરભોમમાં શોધ્યાં વાધે જેમ ન હતાં. તેમાં યે વળી મારી માતા અને બહેનોએ આ લાંબા વિયોગને અંતે કરેલા ઉમળકાભર્યા સ્વાગતનો આનંદ નિરવધિ હતો.

મિલનના આનંદની ઉત્કટતા જરા શમી અને હું ઠરીઠામ થયો. મેં ટ્રેનમાં સફરોમાં આણેલી અજાયબીભરી ચીજવસ્તુઓવાળી પેટીઓ મેં ઉઘાડી. પેલું નંગ, રેશમી કાપડનો એક તાકો ને કેટલાક કલામય વાસણો મેં બાને આપ્યાં. બહેનો માટે એમને મનગમતી ચીજ વસ્તુઓ હતી. એ સૌ બેહદ ખુશ થયાં, જોકે બાએ નંગ હાથમાં લીધું ત્યારે જ શંકા દેશાવેલી કે ભાઈ, આવા નંગ ઘણીવાર અપશુકનિ

---

* 'ઓપલ' મોટે ભાગે સીલોનમાં નીકળે છે. તેની વિશેષતા તેમાંની રંગલીલામાં રહેલી છે. સાધારણ રીતે તે સફેદ અથવા દૂધિયા રંગના હોય છે, અને તેમાં સોનેરી તેમજ અન્ય રંગના વરખની ઝાંય જેવા સુંદર રંગો દેખાય છે, અને તે બહુ જ આકર્ષક લાગે છે. ઘણી વખત તેમાં સંધ્યાના રંગો જેવા રંગો પણ હોય છે. બહુ—એટલે કે આકાશ વર્ણા ભૂરા રંગનું ઓપલ હોય અને તેમાં ઉપર વર્ણવેલી વિવિધ રંગોની ઝાંય દેખાતી હોય તે ઉચ્ચ કોટિનું ગણાય છે.

ચાળ હોય છે પણ મેં કહેલું કે 'આ એ તો બધા મિથ્યા વહેમ છે, એવી વાતમાં કંઈ માલ નથી' અને આને તેથી સંતોષ થએલો.

પણ બે જ દિવસ પછી આના વેણ યાદ કરવાનો વખત આવ્યો. રામસ્વામીનો તાર આવ્યો. 'સાહેબને સબહુમાન વિનંતિ કે મારું ઓપલ વળતી જ ટપાલે પાછું મોકલશો. નહિતર તમારા પર આપત્તિ ઊતરશે.' નીચે 'કે. રામસ્વામી'ની સહી અને એનું સરનામું હતું.

સામાન્ય પરિસ્થિતિમાં તો મને એના તારની અણઘડ ભાષાથી હસવું જ આવ્યું હોત. પણ ખરી વસ્તુસ્થિતિ હું જાણતો હોવાથી એ વાંચતાં જ હું ભયથી ધ્રૂજી ઊઠ્યો. એ નગ મેં જ ચોર્યું હતું એ તેણે કેમ જાણ્યું? જોકે મારા દિલમાં ખાતરી હતી કે તેણે કેવળ અટકળ જ કરી હોવી જોઈએ, કેમકે મને એ નગ ચોરતા એ જુએ તે તો તે વખતે શક્ય જ ન હતું ગમે તેમ. પણ હવે હું તેને એ પાછું યે કેમ કરીને મોકલી શકું? આ બધી વાતનો ખુલાસો આ સમક્ષ કરી દઉં? પણ એ વિચારમાત્રથી જ હું ભયથી કંપી રહ્યો. મારી મૂંઝવણનો પાર ન રહ્યો. અને એમાંથી રસ્તો કાઢવા જેમ જેમ હું મથતો ગયો તેમતેમ એક જ નિર્ણય થતો ગયો. હવે એ નગ પાછું વાળવાનું તો બની જ શકે તેમ નહોતું રહ્યું. હવે તો સરસે કે તિન પાઈ કરીને નન્નો જ પકડી રાખવો મુનાસબ હતું. જોકે મને ઘણું યે થયું કે એ કમબખ્ત ચીજ મારી નજરે જ ન પડી હોત તો સારું હતું. હવે શું થાય? ધનુષ્યમાંથી બાણ છૂટી ગયું હતું.

વળતી સવારે ખૂબ વિચારને અંતે મેં રામસ્વામીને તારથી જવાબ મોકલ્યો. 'દિલગીર છું. સમજી શકાતું નથી. ઓપલ મારી પાસે નથી. તમારી ગલતી થાય થાય છે.' એની વળતી પડપૂછ કાંઈ આવી નહિ. તેથી મારા જીવને ભારે નીરાંત વળી.

ત્યાર બાદ થોડા સમય પછી વળી પાછું અમારે મિસર, મુંબઈ ને દૂર પૂર્વની સફરે જવાનું થયું. પણ આ વખતે એ રંગભરી સફરમાં મને બહુ જ ઓછો ઉમળકો રહ્યો. મારું ગુનાહિત દિલ ડંખી રહ્યું હતું ને ફરી એ ઝવેરીને મળવાનું આવશે એ વિચારે જીવ બળ્યા કરતો હતો. સિવાય કે હું એને નહિ જ મળવાની કાંઈક હિકમત શોધી કાઢું. પણ તો તો ઉલટું એનું નગ ચોરનાર હું જ છું એ શંકા પાકી થાય. આમ ચિંતાથી હું ખૂબ વ્યગ્ર થઈ ગયો. મારા એ હતોત્સાહને ખંખેરી નાખવા બને તેટલા ફાંફાં મેં કર્યાં. પણ વ્યર્થ.

અમારી સફર અગાઉની જેમ એલેક્ઝાન્ડ્રિયા, પોર્ટ સૈયદ, સુએઝ, એડન અને પછી હિંદી મહાસાગર થઈ મુંબઈ એમ બંદરો કરતી રહી. પૂર્વના દેશોના જે વિધવિધ રંગી ચિત્તહર દશ્યો જોતા અગાઉ મારું રોમરોમ પુલકિત બની ઊઠતું તે જ દશ્યોથી આ વખતે મારા મનને કશો મોદ થયો નહિ. આખી સફર દરમિયાન મને રામસ્વામીના જ વિચાર સતત આવ્યા કર્યા. એને મારે મોઢામોઢ મળવું પડશે. એના બધા આક્ષેપો ને ઉપાલંભો સાંભળીને સાંખી લેવા પડશે, એ સિવાય બીજા કશા વિચાર જ હૈયામાં ઊગતા નહોતા.

આખરે અમારા જહાજે મુંબઈના કિનારે લંગર નાખ્યું. ત્યારે જૂનનો ઉનાળો વાતાવરણને અકળાવી રહ્યો હતો. કૅબિનની અંદર ઉકળાટથી હું ગૂંગળાઈ રહ્યો હતો, છતાં, જહાજ બારામાં ગોઠવાઈ ગયા પછી ય કલાકો સુધી હું બહાર નીકળવાની હામ ભીડી શક્યો નહિ! રખે પેલા સ્વચ્છ ઢીંગણા ઝવેરીનો ભેટો થઈ જાય એ ભય મને ગભરાવી રહ્યો હતો! પણ મારાથી કાંઈ ઓછું જ અનંત કાળ સુધી કૅબિનમાં પગ બાંધીને રહી શકાય? રામસ્વામી મારી પહેલી તલાશ તો મારી કૅબિનમાં જ કરે ને? આથી હામ ભીડીને હું ઉચાટે બહાર નીકળી તૂતક પર ગયો. સુભાગ્યે ત્યાં ઝવેરીનું નામનિશાન જણાયું નહિ. બાકીનો દિવસ મેં આનંદમાં ગુજાર્યો. સાંજના પાંચ વાગે તો રામસ્વામી કામકાજ બંધ કરી દે છે એવું જાણ્યું હતું, એથી ત્યાર પછી તો એની મુલાકાતનો ભય ભાગી ગયો હતો.

પણ બીજે દિવસે સવારના પહોરમાં તો એ આવી પહોંચ્યો. મારે બારણે ટકોરા પડતા તે કોના હોવા જોઈએ એ હું સમજી ગયો. મને યાદ છે કે 'અંદર આવો' કહેતાં પણ મારો અવાજ જરા કે થરાએલો. તે અંદર આવ્યો. એને જોઈને હું અચંબાથી સ્તબ્ધ થઈ ગયો. એ છેક જ બદલાઈ ગયો હતો. અવ્યવસ્થિત વિખરાએલા વાળ, મેલાદાટ કપડાં અને જાણે મૃત્યુનો હાથ ફરી ગયો હોય તેવા ફિક્કા ચહેરામાં તગતગતી, અર્ધ દીવાના જેવી ઊંડી ઊતરી ગએલી આંખો! એવો વિલક્ષણ દેખાવ જોઈને હું એવો તો ગભરાઈ ગયો કે ક્ષણભર મારી નિર્ઘૃણતાને હું વિસરી ગયો ને હું બોલી ઊઠ્યો: 'અરે રામસ્વામી! તમને આ શું થઈ ગયું છે?!'

મારા પ્રશ્નની ઉપેક્ષા કરીને એ મારી સામે ફાટે ડોળે તાકી જ રહ્યો. પછી એ બોલ્યો: 'સાહેબ! કૃપા કરીને મારું ઓપલ મને પાછું આપો. એ મારી વારસાગત સોગાદ છે. એના વિના મારાથી નહિ જ રહેવાય. એનો એવો પ્રભાવ છે કે જો એ નંગ ખોઈ બેસું તો મારા કુટુંબ ઉપર મહાન આફત તૂટી પડે અને જે એને ખોટી રીતે દબાવી રાખે તેનું ય ખેદાનમેદાન થઈ જાય તેવું છે. એ હે સાહેબ, હું તમારે પગે પડીને કહું છું કે મને એ પાછું આપો!'

એના આ કાલાવાલાએ મારા હૈયામાં શૂળ ભોંક્યું. મને તે ઘડી કમતડી થઈ કે એ નગ ચોરવાની મૂર્ખાઈ કરી? જો અત્યારે તે મારી પાસે હોત તો એ જ પળે મેં એને તે આપી દીધું હોત ને મારા અપરાધ માટે ક્ષમા યાચી હોત. પણ દુર્ભાગ્યે હવે તો એ નગ હજારો માઈલ દૂર ઇંગ્લંડમાં પડ્યું હતું. એટલે એ પણ શક્ય નહોતું.

મેં કહ્યું: 'રામસ્વામી, જો શક્ય હોત તો મેં ખુશીથી તે તમને આપી દીધું હોત. પણ મારી પાસે તે છે જ નહિ.' આ શબ્દો બોલતાં જ મને લાગી ગયું કે મારા એ શબ્દોના ભાવાર્થમાં અજાણપણે પણ મેં ચોર્યું હોવાની [illegible] કબૂલત આવી ગઈ હતી!

એ શબ્દો સાંભળતા વેંત જ રામસ્વામી ગાંડો થઈ ગયો હોય તેવું લાગ્યું. એના મોંમાંથી પછી તેલુગુ ભાષામાં શબ્દોનો અસ્ખલિત ધોધ વહેવા લાગ્યો. દરેક વાક્યને અંતે એનો ઘાટો છેક ઊંચે ચડી જતો ને સાથે તેના હાથ પણ ઊંચાનીચા ઊછળતા હતા ને સર્વાંગ ધ્રૂજતું હતું. એના અભિશાપ વધુ વખત સહન કરવા જેટલી તાકાત મારામાં રહી નહિ. એટલે મેં બારણું ઉઘાડી નાખ્યું. બહાર નીકળ્યો ને પાછળના તૂતક પર થઈને સલૂન તરફ દોડી ગયો. રામસ્વામી મારી પાછળ જ કાલાવાલા, શડાશડ ને હવાલા કરતો દોડ્યા કર્યો. સદ્ભાગ્યે આ ભવાડો જોવા એ ડેકમાં કોઈ નહોતું.

સલૂનમાં પેસીને મેં બારણાં વાસી દીધાં. તે પછી રામસ્વામીનો અવાજ ધીરેધીરે વિલીન થઈ ગયો. છતાં થોડી મિનિટ સુધી તો હું અંદર બેસી રહ્યો. તે પછી ધીમેથી બારણું થોડુંક ઉઘાડી તૂતક પર નજર નાખી. પોતા પર આવી પડેલી આપત્તિ અનિવાર્ય છે તે સ્વીકારી લીધા વિના છૂટકો નથી એવું મન વાળીને રામસ્વામી પાછો ફરતો જણાયો. ખિન્ન અને હતાશ બનીને ધીમેધીમે એ ડગ માંડતો હતો. એ કેવો મેલોઘેલો, દાઢી વિનાનો ને ફિક્કો લાગતો હતો! એના દિલ ને દિમાગનો ભંગાર બની ગયો હતો. એની આ દશા જોઈને મારા હૈયા માંહેલો સત્ પુરુષ મને ડામ દઈ રહ્યો: 'ભૂંડા તારા જ કાળા કામને કારણે આ બાપડા ભલા આદમીની આવી દુર્દશા થઈને!' પણ હવે, આટલે સુધી બગડેલી બાજી કેવી રીતે

સુધારી શકાય તેની મને કશી ગતાગમ જ રહી ન હતી

હુ મારી કૅબિનમાં આવ્યો પણ એ દુર્ભાગી આદમીની આ ભીષણ મુલાકાતે ભૂતની માફક મારી પાછળ પડી મને એવા તો ડખ્યા કર્યો કે તત્કાળ મેં નિર્ધાર કરી નાખ્યો 'અબઘડીએ જ હુ જાઉં અને એ ઝવેરીને શોધી કાઢુ મારી વરતી કારવાઈની રજેરજ વાત દિલ ખોલીને એની પાસે કરી નાખુ અને હારી બાજીને હાથ કરવા માટે કશોક પણ વ્યવહારુ માર્ગ શોધી કાઢુ તરત નાસ્તો પતાવીને હુ રામસ્વામીની દુકાન શોધવા નીકળ્યો ત્યારે મારા ખળભળી ઊઠેલા મનને શાતા વળી હતી

રામસ્વામીના સ્થાનની ભાળ મેળવી ત્યા પહોચતા મને એક શબવાહિની લઇને ડાઘુઓ મળ્યા મુબઇ જેવા ગીચ વસતિવાળા શહેરમા તો આવા દશ્યો અનેક વખત જોવા મળે છે પણ પાછળ થતા સ્ત્રીઓના લાક્ષણિક રુદનના કરુણ અવાજો રામસ્વામીવાળા મકાનમાથી જ સભળાતા જોઇને કદાચ ને ત્યાં જ કોઇનુ મરણ થયુ હોવાનો વિચાર મને આવ્યો, અને તેની સાથે જ દિલને અણચિંત્યો કારમો આઘાત થયો કદાચ એના શોકથી વિકળ હોવાથી જ રામસ્વામી હમણા મારી સાથે આવી વિચિત્ર રાડારાડ કરી ગયો ય તો પણ નવાઇ નહિ આવા સયોગોમા મારા જેવાએ એની વણનોતરી મુલાકાત લેવી તે જરૂર વિવેકવિહોણુ ગણાય

આથી શી ઘટના બની છે તેની ભાળ કાઢવા હુ રામસ્વામીની બાજુની દરજીની દુકાનમા પેઠો તમારા પાડોશી રામસ્વામીને ઘેર આ બધી રોકકળ શાની છે?' મેં પૂછ્યુ

એ માણસ આશ્ચર્યથી મારી સામે તાકી રહ્યો 'સાહેબ એ રોકકળ રામસ્વામીની જ પાછળ થઇ રહી છે' દરજીએ કહ્યુ

મારે માથે જાણે વીજળી તૂટી પડી! 'બંદરમાના જહાજોમા જે રામસ્વામી માલ વેચવા આવે છે તેની તમે વાત કરો છો?' મેં પૂછ્યુ દરજીએ હકાર સૂચવતુ માથુ હલાવ્યુ

'પણ—પણ એ બને જ કેમ?' હુ બૂમ પાડી ઊઠ્યો 'હજી કલાક ઉપર તો મેં એની સાથે મારા જહાજ પર વાત કરી છે!'

આ સાભળીને આધેડ બનેલો દરજી તો મને નિરખી જ રહ્યો પછી મને દયાવશ આપતો હોય તેમ મને કહેવા લાગ્યો 'મારા સાહેબ તમે તો ગાંડી વાતો કરો છો રામસ્વામીનુ મુડદુ તો મધરાતનુ એના ઘરમા પડ્યુ હતુ!'

હવે કશુ બોલવા જેવુ મારે માટે રહ્યું ન હતુ તેથી હુ ત્યાથી ત્વરિત વેગે ચાલી નીકળ્યો મારુ મન જોરથી ઘુમરીઓ લઇ રહ્યુ હતુ!

તે પછી થોડા જ વખતમા અમે સિંગાપુર જવા જહાજ હંકાર્યું ઘેર પહોચતા વચ્ચે કેટલા ય મહિના વીતી ગયા એ વચગાળાના સમયમા મારુ થોડુઘણુ સ્વાસ્થ્ય મેં પાછુ મેળવ્યુ અને જીવનમા પહેલાની માફક રસ લેતો થવા લાગ્યો

'સૅાથેલો'એ લીવરપૂલના બંદરમા લગર નાખ્યુ ત્યારે નવેમ્બર ચાલતો હતો સ્ટીમર કપનીમા મારી નોકરીના ખતપત્રો આપીને લાગલો જ હુ ઘેર પહોચ્યો અગાઉની માફક જ બાએ તથા બહેનોએ મીઠા ઊમળકાથી મને નવડાવી દીધો પણ જોયુ કે બાના કાનમા પેલા નગવાળુ એરિંગ ન હતુ! રાતે વાળુ જમતે એણે એ કુડળની વાત કહી 'એક દિવસ રાત્રે સૂતી વેળા હમેશની માફક મેં એને ઘરેણાની પેટીમા સાચવીને જ મૂક્યુ હતુ, પણ બીજી સવારે જોઉં તો એમા એ મળે જ નહિ! મેં એને માટે આખુ ઘર તળેઉપર કરી નાખ્યુ પણ એનો ક્યા ય પત્તો જ લાગ્યો નહિ, તે આજની ઘડી સુધી મારી તો બુદ્ધિ જ બહેર મારી ગઈ છે કે એ આમ અચાનક ગુમ કેમ થયુ હશે એ ગૂઢ રહસ્યથી તથા એવુ સુદર કિંમતી નગ ગુમાવવાને કારણે મારુ મન આ બધા દિવસ ચચર્યા જ કર્યું છે'

'એ કયે દિવસે બન્યુ તેની ચોક્કસ તારીખ યાદ આવી શકે ખરી?' એમ મેં પૂછતા જે તારીખ તેણે કહી તે સાભળતા હુ ચમકી ગયો! જે સવારે હુ રામસ્વામીને તેના મૃત્યુ બાદ મળ્યો હતો બરાબર તે જ તારીખે એ કુડળ ગુમ થયુ હતુ

નવાં પુસ્તકો

નવજીવન કાર્યાલયનાં પુસ્તકો

રાષ્ટ્રભાષાનો સવાલ પંડિત નહેરુના નિબંધનો અનુવાદ—કરનાર નગીનદાસ પારેખ, ૦ ૭-૦, **ગાંધીજીની સાધના** દક્ષિણ આફ્રિકામા ગાધીજીએ કરેલી સ્વરાજ સાધનાના સસ્મરણો, લેખક રાવજીભાઈ પટેલ, ૨ ૪ ૦, **પ્રેમપન્થ-૪** ગાધીજીની આત્મકથાનો સરળ સારાંશ યોજક દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી ૦ ૪ ૦, **જાતે મજૂરી કરનારાઓને** ટૉલ્સ્ટૉયના નિબધનો અનુવાદ—કરનાર નરહરિ પરીખ, ૦ ૪ ૦, **ત્યારે કરીશું શું?** ટૉલ્સ્ટૉયના એ પુસ્તકની સુધારેલી બીજી આવૃત્તિ, અનુવાદકો નરહરિ પરીખ ને પાડુરંગ વળામે, ૨ ૮-૦, **અનાસક્તિયોગ** ગાધીજીએ ગુજરાતીમા ઉતારેલી શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, ૦-૮ ૦, **ગ્રામસેવાના દસ કાર્યક્રમો** ગાધીજીના આદેશાનુસાર રચનાત્મક કાર્ય કરનારાઓને ઉપયોગી માર્ગદર્શન લેખક જુગતરામ દવે, ૧-૦-૦, **અચલાયતન** રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર પ્રણીત પ્રખ્યાત રૂપકના અનુવાદની બીજી આવૃત્તિ—અનુવાદક ગિરિધારી કૃપાલાની, ૧ ૦ ૦, **આંધળાનુ ગાડુ** જુગતરામ દવેનુ જાણીતુ નાટક ૦ ૪ ૦

ગુજરાત વિદ્યાસભાનાં પ્રકાશનો

ગુજરાતનો ઇતિહાસ-૧-૨ આર્યોના આગમનથી લઈ ગુજરાત દિલ્હીની સત્તા નીચે આવ્યુ ત્યા સુધીના પ્રો૦ કોમીસેરિયેટ કૃત તદ્દન નવા જ દૃષ્ટિબિંદુથી લખાયેલ ઇતિહાસનુ ભાષાન્તર કરનાર ડૉ છોટુભાઈ ર નાયક ૩ ૮ ૦, **ઉમર ખય્યામ** અલ્લામા સૈયદ સુલેમાન નદવીના અભ્યાસનિબધનો અનુવાદ—કરનાર અબ્બાસ મુલ્લા નજરઅલી ૨ ૦ ૦, **દવાઓ અને રોગો** દરેક ઘરમા રાખવા યોગ્ય ઘરગથ્થુ દવાઓનો પરિચય ને તેનો ૬૫ રોગ સમજાવતી પુસ્તિકા—લેખક ડૉ હરિપ્રસાદ વ્ર દેસાઈ, ૦ ૬ ૦ **સૂર્યગ્રહણ** ગણિતને આલેખપદ્ધતિ દ્વારા સરળ રીતે સમજાવતુ સચિત્ર પુસ્તક લેખક હરિહર પ્રા ભટ્ટ અને છોટુભાઇ સુથાર, ૨ ૮ ૦, **શતાબ્દી વ્યાખ્યાનમાળા** વિદ્યાસભાના શતાબ્દી મહોત્સવ પ્રસગે યોજિત વ્યાખ્યાનમાળાના વ્યાખ્યાનો ૧ ૦ ૦, **વાર્ષિક વ્યાખ્યાનો** વિદ્યાસભાની વાર્ષિક વ્યાખ્યાનમાળાના સાહિત્યિક સશોધનના અભ્યસનીય વ્યાખ્યાનો, ૨ ૦ ૦

ભારતી સાહિત્યસંઘ લિ. નાં પ્રકાશનો

સંશોધનને માર્ગે ગુજરાતી સાહિત્યના આરભકાળથી માડી છેક આજ સુધીના તેના વિકાસની કેટલીક બાજુઓને સ્પર્શતો લેખસગ્રહ લેખક કેશવરામ કા શાસ્ત્રી, ૩ ૦ ૦, **જ્ઞાનગોષ્ઠી** જુદીજુદી પ્રચલિત વાતોને સસ્કારીને કરેલો સગ્રહ લેખક ધૂમકેતુ ૧ ૦ ૦, **મેઘબિંદુ** ઉપરની જાતમે કરેલો ઐતિહાસિક વાતોનો સગ્રહ, લેખક ઉપર મુજબ, ૩ ૦ ૦

સરદાર પટેલ (અનુ૦ પૃ૦ ૩૨૬થી) ઉતારો વલ્લભભાઇ (ચિડાઈને) "હવે તમે જરા જંપીને બેસવા દો લોકોને બિચારાને ત્યાં ભેગા થયા છે એટલે સૂઝે એમ કરશે ત્યાં વળી તમે પિસ્તોલ બતાવી શા સારુ એમને અકળાવો છો? બીજા ઘણાંઓને પણ લાગશે કે આ માણસ (ગાંધીજી) નવરો છે રાતે કલાકો એ તો ઉપવાસ જ કર્યા કરે છે છૂટવાને માટે આ બહાનું છે એમ માને એ તો વળી નવી વાત બાપુ (હસીને) મહાદેવ કહે છે તે પ્રકારનો ઉપવાસ? વલ્લભભાઇ ઈ રીતનો નહિ! બાપુ 'ત્યારે પ્રમુખ સાહેબની સાવ નાગાઈ જ છે

સરદારનાં જીવન-સોપાન

❑ ખેડા જિલ્લાના કરમસદ ગામમાં ઝવેરભાઈ પટેલને ત્યાં ઇ. ૧૮૭૫ના ઑક્ટોબરની ૩૧મીએ જન્મ (આ તારીખ એમના નિશાળના રજિસ્ટર અનુસારની છે, એમની ચોક્કસ જન્મતિથિ કોઇને યાદ નથી)

❑ ઝવેરભાઇને એક પુત્રી ને પાંચ પુત્ર, એ પાંચમાં પોતે ચોથા. સોમાભાઇ, નરસિંહભાઈ, વિઠ્ઠલભાઈ, વલ્લભભાઈ અને કાશીભાઈ. બહેન ડાહીબેન યુવાનીમાં જ ગુજરી ગએલાં

❑ બાળપણનો ઉછેર નડિયાદ મોસાળમાં. પ્રાથમિક શિક્ષણ કરમસદ પિતા પાસે આવી લીધું. માધ્યમિક શિક્ષણ પેટલાદ, વડોદરા, નડિયાદ એમ વિવિધ સ્થળે અનેક તોફાનો સાથે લઈ નડિયાદ હાઈસ્કૂલમાંથી મૅટ્રિક થયા

❑ આર્થિક પરિસ્થિતિને કારણે કૉલેજનું શિક્ષણ ન લેતાં ડિસ્ટ્રિક્ટ પ્લીડરની પરીક્ષા આપી ગોધરામાં ઈ. ૧૯૦૦ના અરસામાં વકીલાત શરૂ કરી ને ત્યાંથી બોરસદ, આણંદ એમ ૧૯૧૦ સુધીની વકીલાતમાં એ નાનકડા જિલ્લામાં પણ ઊજળી નામના મેળવી

❑ દરમ્યાન કરમસદથી ત્રણ માઈલ દૂર આવેલા ગાણા નામના ગામમાં ઝવેરબા સાથે લગ્ન. ઈ. ૧૯૦૪માં એમના પુત્ર ડાહ્યાભાઇનો જન્મ. તે પછી આજે તેમના અંતેવાસી અને અંગત મંત્રી તરીકે કામ કરતા પુત્રી મણિબેનનો જન્મ. ઈ. ૧૯૦૮માં ટ્યૂમર (ગુમડા)ના ઑપરેશન પછી મુંબાઈની કામા હૉસ્પિટલમાં એમનાં પત્ની ઝવેરબાનું અવસાન

એક દસકાની વકીલાતમાં જરૂરી પૈસા કમાઈ લઈ બાળપણની મહત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ કરવા બૅરિસ્ટરના અભ્યાસ માટે ઇંગ્લંડ ગયા. ત્યાં પહેલા વર્ગમાં પ્રથમ નંબરે આવી ઊંચું માન અને પહેલું ઇનામ મેળવ્યું અને એ ધ્યેય સિદ્ધ થતાંવેંત બીજે જ દિવસે સ્ટીમર પકડીને ૧૯૧૩ની ૧૩મી ફેબ્રુઆરીએ મુંબાઇને કિનારે ઊતર્યા

❑ એ જ વર્ષના ડિસેમ્બરમાં અમદાવાદ આવી ૧૯૧૪ની શરૂઆતમાં ત્યાં બૅરિસ્ટર તરીકેની કારકિર્દી શરૂ કરી

❑ બીજે જ વર્ષે ૧૯૧૫માં અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં ચુંટાઈ આવી જાહેર જીવનમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યાંના ૧૯૧૭ના પ્લેગમાં સૌ શહેર બહાર ઝૂંપડાંઓમાં જઇ વસ્યા ત્યારે પોતે સેનીટરી કમિટીના ચેરમેન હોઇ શહેરની વચ્ચે જ વસીને બાકીઓની સાફસૂફી પર જાતે દેખરેખ રાખી એવી નિષ્ઠા ને પરિશ્રમપૂર્વક કામ કર્યું કે સાથીઓ અને સેવકો સૌના પ્રેમ અને માનના તે ભાજન થયા

❑ સાથેસાથ અમદાવાદની 'ગુજરાત સભા'ના સભ્ય તરીકે રાજકીય ક્ષેત્રમાં પણ પ્રવેશ કર્યો અને ઈ. ૧૯૧૬માં લખનૌ કૉંગ્રેસમાં ગુજરાતના પ્રતિનિધિ તરીકે ગયા

❑ એ જ વર્ષે ઈ. ૧૯૧૬માં ગાંધીજીએ અમદાવાદમાં થાણું નાખતાં તેમના સમાગમમાં આવ્યા અને તેમની સ્થિર સચ્ચાઈવાળી અભિનવ કાર્યપદ્ધતિમાં શ્રદ્ધા પ્રગટી

❑ ૧૯૧૭માં ગોધરાની પહેલી ગુજરાતી રાજકીય પરિષદમાં પ્રમુખ ગાંધીજીના તે મંત્રી થયા ને ૧૯૧૭માં ખેડા સત્યાગ્રહમાં તેમની સાથે અગ્ર ભાગ લીધો. ત્યારથી તેમની પ્રવૃત્તિઓમાં અખંડ સાથ દેતા આવ્યા

❑ ૧૯૨૧માં અમદાવાદ કૉંગ્રેસના સ્વાગત પ્રમુખ તરીકે વિરાટ સમેલનના અતિ સમર્થ અને સફળ સંચાલન દ્વારા પોતાની અજોડ વ્યવસ્થાશક્તિનો પુરાવો આપ્યો

❑ ૧૯૨૨માં બોરસદ સત્યાગ્રહના અગ્રણી થઇને, ને ૧૯૨૩માં નાગપુર ઝંડા સત્યાગ્રહની નેતાગીરી લઇ બંનેમાં વિજય મેળવ્યો

❑ ૧૯૨૪થી ૨૮ના ચાર વર્ષ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ તરીકે અસહકાર કાળની સરકાર સામેની મ્યુનિ.ની કપરી લડતના મુશ્કેલ સમયમાં એવી કુનેહ, હિંમત અને ખબરદારીથી એનું સુકાન સંભાળ્યું કે મ્યુનિસિપલ વહીવટની અને શહેરની શિકલ ફરી ગઈ અને હિંદભરમાં એનું કાર્ય વખણાયું

❑ ૧૯૨૭માં ગુજરાતમાં અતિવૃષ્ટિને કારણે જળપ્રલયનું કારમું સંકટ આવ્યું તેમાં ખુદ સરકારને પણ દિશા નહોતી સૂઝતી ત્યારે પોતાની અદ્ભુત વ્યવસ્થાશક્તિ અને અનવરત પરિશ્રમથી ગામડે ગામડે ઘૂમીને સ્વયંસેવકો દ્વારા રાહતની એવી તો અજબ સંકળના રચી કે એમની કાર્યદક્ષતા અને કરકસર જોઇને સરકાર પણ હેરત પામી અને દુકાળફંડમાં એક કરોડ રૂપિયા તેને કાઢી આપવા પડ્યા

❑ બીજે જ વર્ષે ૧૯૨૮માં આ કારકિર્દીમાં સુવર્ણ કળશ ચડાવનારી બારડોલીની લડત આવી. સરકારની નાદશાહી સામે સરદારી લઇને અણનમ લડત આપી અને અંતે સરકારને નમાવી એવો તો ઝળહળતો વિજય મેળવ્યો કે ગુજરાતે તેમને આપેલા 'સરદાર'ના બિરુદને આખા હિંદે વધાવીને સ્વીકારી લીધું

❑ ૧૯૩૦ની ૧૨મી માર્ચે ગાંધીજીએ મીઠા-સત્યાગ્રહ માટે ઐતિહાસિક દાંડીકૂચ કરી તે અગાઉ તેની પૂર્વતૈયારી તરીકે ખેડા જિલ્લામાં તેઓ દેશને સળગાવી રહ્યા હતા ત્યાં રાસ મુકામે તેમની ધરપકડ કરીને સરકારે ૩ માસની જેલ આપી. તે પછીના ૧૧ માસમાં ૩ વાર ફરીફરીને તેમની ધરપકડ થઈ

❑ એ લડતને અંતે ગાંધી-અર્વિન કરાર થયા બાદ, ૧૯૩૧માં ભરાયેલી કરાચી કૉંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે તેમને ચૂંટીને દેશે તેમની સેવાઓની કદરદાનીમાં પોતે આપી શ[...] ઊંચામાં ઊંચું માન આપી નવાજ્યા

❑ તે પછી ચાલુ લડતોને કારણે ૧૯૩[...] ૩૪ સુધી સરકારે તેમને જેલમાં જ રાખ[...]

❑ ૧૯૩૫માં કૉંગ્રેસે પ્રધાનપદ લેવાનો સ્વીકાર કરતાં કૉંગ્રેસી વહીવટ તળેના પ્રાંતોની વડીવડી દોરવણી આપનારી પાર્[...]મેન્ટરી બોર્ડના તેઓ પ્રમુખ ચુંટાયા. ત્યારથી જ, એક રીતે, દેશ આખાના વહીવટનું સુકાન તેમને હાથ સોંપાયું. તે દેશના પડદા પાછળના શાહ જેવા જ [...]

❑ પાંચ વર્ષ બાદ ૧૯૪૦માં વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહમાં ફરી પકડાયા પણ ૧૯૪[...] તબિયતને કારણે સરકારે તેમને છોડી મૂક[...]

❑ ૧૯૪૨ની ૮મી ઑગસ્ટે થએલી સામુહિક ધરપકડમાં બધા નેતાઓ સાથે તેમને પણ પકડીને અહમદનગરના કિલ્લામાં નજરકેદ કર્યા. જ્યાંથી ૧૯૪૫માં છૂટ[...]

❑ તે પછીની વાટાઘાટોને પરિણામે ૧૯[...]ની કામચલાઉ સરકારમાં તેઓ પ્રધાન[...] બની આવ્યા. ને ૧૯૪૭માં દેશ સ્વતંત્ર થતાં ભારત સરકારના ગૃહસચિવ અને નાયબ વડા પ્રધાન થયા. જે પદેથી બે વરસમાં દેશી રાજ્યોને વિલીન કરીને અને આંતરિક-બાહ્ય ભયો સામે દેશનું રક્ષણ કરીને [...] સંગઠનના સાચા શિલ્પી બની રહ્યા

ના ?' વ૦ 'હા' બાપુ "વારુ ત્યારે એ વાત ગઈ તમે ના કહો તે થાય ?'

એમની અનુપમ મક્કમતાથી હિંદી રાજકારણ તો ઠેકઠેકાણે રંગાએલુ છે મહાદેવભાઈ ડાયરીમા એક સ્થળે લખે છે "અબુલ કલામ આઝાદનો તાર આવ્યો કે તેર મુદ્દા હિંદુઓને કબૂલ હોય તો સયુક્ત મતદાર મડળ ઉપર ઐક્ય થઈ શકે એમ છે તમે બહાર નથી એટલે અડચણ આવે છે. તમે આશીર્વાદ આપો બાપુ 'આપણે ઐક્યને માટે ઝંખીએ છીએ તે ભલે આવો, બાકી શરતો વિષે ખરી સ્થિતિ જાણ્યા વિના અહીં બેઠા આગથી કાઇ કરી શકાય નહિ ' વલ્લભભાઈ 'આ સ્થિતિ મુશ્કેલ છે એમ બતાવે છે એ લોકો તેર તેરને વળગી રહેવા હોય તો ચૌદમુ (') શા માટે ન આપવુ ? તેર કોઇ હિંદુ ન આપે '

સરદારની વ્યવસ્થાશક્તિ એમને માટે વિજયચિહ્ન સમાન છે અને એમના પ્રતિસ્પર્ધીઓ માટે મહાન ભય છે બ્રિટિશ બ્યુરૉક્રસી પણ એમની સપૂર્ણતાથી ત્રાસી હતી એ બળે જ તેમણે અમેલોને હઠાવ્યા, અને એમના એ વહીવટી ગુણો વડે જ એમણે જીવનભર સફળ ગઠનકાર્ય કર્યું અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખપદથી માડીને પાર્લમેન્ટરી બોર્ડના ચેરમેન સુધીના અને આજે ગૃહસચિવ તથા નાયબ વડાપ્રધાનના હોદ્દાઓ એમણે જે અજબ સફળતાથી પાર પાડ્યા છે તેને માટે તો કોઇ પાસે પ્રશસા વિના બીજો શબ્દ નથી

નૂતન હિંદના તે સાવચેત શિલ્પી છે ડગલે ને પગલે તે હથોડા મારી ચકાસે છે કે કયા માટી કઠણ છે ને કયા પોચી લશ્કરનુ ઐક્ય જાળવવામા, સિવિલ સર્વિસનુ દિલ જીતી લઇ કાબૂમા રાખવામા ને પીઠબળ ટકાવી રાખવામા તેમની એ ગઠનશક્તિનો જ વિજય છે ભાગલાથી હિંદે જેટલુ ગુમાવ્યુ છે, તેટલુ જ બે વર્ષના ટૂકા ગાળામા એમણે અજબ કુનેહ અને અથાગ મહેનતથી રજવાડાઓને લોક-શાસનમા મૂકી પ્રાપ્ત કર્યું છે હિંદના દેહ પરના એ ગૂમડા આટલી ઝડપથી નાબૂદ કરી શકાશે એવુ કોઈએ નહિ ધાર્યું હોય નવુ બધારણ અમલમા આવે તે પહેલા હિંદ એક રાષ્ટ્ર બનવુ જોઇએ એ કૉંગ્રેસનુ સ્વપ્ન એમણે સિદ્ધ કરી બતાવ્યુ છે

એમની સિદ્ધિઓને કારણે કોઈ એમને ચક્રવર્તી અશોક સાથે સરખાવે છે, કોઈ બિસ્માર્ક સાથે તો કોઈ હિટલર કે લેનિન સાથે સરખાવે છે પણ એટલુ તો ચોક્કસ કે પોતાની ઝડપી કાર્યશક્તિ ને અસાધારણ નિશ્ચયબળને કારણે હિંદભરમા સર્વત્ર એમનો ધાક છે, તેમ સાથોસાથ એમને માટે આદર પણ છે લોકો ઉપરનો તેમનો આ અસાધારણ કાબૂ એમના ત્રણ ગુણોને લીધે છે એમની કડક શિસ્ત, પરિસ્થિતિનો ને માણસોના તાગ લેવાની એમની કુનેહ ભરી નજર, સ્પષ્ટ નિર્ણાયક બુદ્ધિ ને ત્વરિત અમલ બજાવણી એક લેખક લખે છે કે સ્વતત્ર હિંદના પ્રથમ ગવર્નર જનરલ તરીકે લૉર્ડ માઉન્ટબૅટનને જ રાખવાનો નિર્ણય, ટેલિફોન પરની પાંચ જ મિનિટની એમની ટેલિફોન વાતચિતમાં થયો હતો ૧૯૪૮ની ૧૨મી સપ્ટેમ્બરની મધરાતે, આકાશમાથી એકાએક વીજળી પડે તેમ હૈદરાબાદ પર "પોલીસ પગલા"ની શરૂઆત એમણે અજબ સાહસ વ્યૂહથી કરાવી અને દૂધમા સાકર ઓગળી જાય તેમ દેશી રાજ્યોને સ્વતત્ર હિંદમા ઓગાળી એકરસ કરી નાખવાની એમની કુનેહ, કૌશલ અને ત્વરાએ તો એમની સિદ્ધિઓ પર કળશ ચડાવ્યો છે

પોતાના હાથ નીચેના માણસો પાસેથી કામ લેવામા તેઓ જેટલા કડક તેટલા જ તેમના દિલ જીતી લેવામા નરમ અને તેમને પડખે ઊભા રહેવામા નિશ્ચલ છે એ અતેવાસીઓ તો લાંબા સમયથી જાણે છે, પણ પ્રજાએ, હિંદી સિવિલ સર્વિસના એમના અડગ બચાવ વેળા જાહેરરીતે જાણ્યુ બધારણ સભામા સિવિલ સર્વિસની વફાદારી તથા દેશભક્તિ સામે થએલા આક્ષેપ વેળા એમણે કરેલી ગર્જના આની સાબિતી છે "એ માણસો તો એમના ભારોભાર સોના જેટલા મૂલ્યવાન છે અને ૧૯૪૬-૪૭ ની કટોકટીના સમયમા એમને આપેલો કોલ અદા કરવાને જો આ સભા તૈયાર ન હોય તો એવો વચનભગ કરવા કરતા હુ પણ એમની સાથે જ બહાર નીકળી જઈશ ' પાર્લમેન્ટમાની ચર્ચાઓ વેળા વિરોધીઓને ઉત્તર આપવા એ ઊઠે છે ત્યારે એવા સત્તાવાહી અવાજે જડબાતોડ જવાબો આપે છે કે સૌ મર્યાદાશીલ નિશાળીઆઓ પેઠે શાન્ત થઇ જાય છે

૧૯૪૮મા મહાત્મા ગાધીજીના અવસાન પછી તો, (શ્રી ક મા મુનશીના શબ્દોમા) "એક નવા જ સરદારનો ઉદ્ભવ થયો થોડા દિવસ તો તે શાન્ત, ખિન્ન ને પોતાના કાર્યોમા રસ ગુમાવતા દેખાયા પણ થોડા જ સપ્તાહમા એ દુ ખી મૌન તૂટ્યુ અને ગાધીજીના ક્લાસિક ગૌરવ રૂપે તે દેખાયા હવે તેઓ આક્રમણકારી અજીત લડવૈયા નથી રહ્યા, પણ બધાને ફરજ પાડી શકે તેવી ઊચી શક્તિના શિખરે બેઠેલા છે બોલવાનુ તેમણે હવે બહુ ઓછુ કરી નાખ્યુ છે, પણ બોલે છે ત્યારે સપૂર્ણ સત્તાધીશ અવાજથી બોલે છે તેઓ માત્ર નાયબ વડા પ્રધાન જ નથી, પણ દેશ સમસ્તના રખેવાળની ચકોર નજર ધરાવતા વાલી છે પડિત નહેરૂ સાથે હવે તેમને મતભેદો પડતા નથી, પણ પોતાના એ જુવાન સાથીના ચપળ અને અધીર પગલા પર બારીક નજર રાખી રહેલા પીઢ રાજપુરુષ તે બની રહ્યા છે આપણા વૈદિક દેવોમા જે સ્થાન વરુણનુ છે તે આપણે ત્યા એમનુ છે—'રાજ્યના રક્ષક ને રજેરજ હીલચાલ પર પહેરો રાખતી ચકોર એમની નજર છે, જીવનને સ્થિર કરતી વ્યવસ્થા સ્થાપતા એમના બાહુ છે, ને સૌના એ એવા પ્રેરણાસ્થાન છે કે જેનાથી રાજ્ય તાકાતવાન બને છે "

મનુભાઈ મગનભાઈ પટેલ

સરદાર વલ્લભભાઈનાં ભાષણો

એમની આ ૭૫મી જન્મજયતીને ટાકણે નવજીવન પ્રકાશન મદિરે સાડા છસો પાનાના દળદાર ગ્રથમા, ૧૮ એપ્રિલ ૧૯૧૮થી ૧૫મી ઑગસ્ટ ૧૯૪૭ સુધીની લગભગ ત્રણ દાયકા દરમ્યાન સરદારશ્રીએ કરેલા ૧૫૮ જેટલા વિપુલ ભાષણોનો સમગ્ર બહાર પાડ્યો છે, જેમાના થોડા હિંદી તથા અગ્રેજી ઉપરથી પણ છે (કિં રૂા ૫ ૦ ૦) એનો પરિચય આપતા પ્રકાશકે જે લખ્યુ છે તે અમને સર્વથા યથાર્થ લાગેલ હોવાથી એમનુ જ કથન આ નીચે ઉતારીએ છીએ, જે ઈચ્છુકોને માર્ગદર્શક નીવડશે 'સરદાર પટેલના વ્યક્તિત્વના અનેક નાનામોટા ગુણોનો પરિચય મેળવવાનુ એકમાત્ર સાધન એમના ભાષણો છે એમનુ તેજ, એમની નિર્ભયતા, એમનુ શૂર, એમની અખૂટ ધીરજ, અન્યાય જ્યે બાળી મૂકે એવી ચીડ અને ગુજરાતના ખેડૂત વર્ગને ટટાર કરવાની ને તેજસ્વી બનાવવાની એમની તાલાવેલી—એ બધા ને એવા જ બીજા એમના ચારિત્ર્યના લક્ષણો એમના ભાષણોમા બરાબર પ્રતિબિબિત થાય છે એમની વાણી દ્વારા ગુજરાતી બોલીનુ જે તેજ અને જે સામર્થ્ય પ્રગટ થયુ છે તેવુ બીજે ભાગ્યે જ થયુ હશે હૃદયમા સોસરા ઊતરી જાય એવા રૂઢ પ્રયોગોવાળી જોરદાર તળપદી ભાષા અને શૈલીનો એક નવો જ પ્રકાર આ પુસ્તક દ્વારા સગૃહિત સ્વરૂપમા રજૂ થાય છે અને તે આપણા સાહિત્યમા એક નવી જ ભાત પાડે છે સરદાર પટેલનો ઊછરતી તેમજ ભાવિ પેઢીને સાચો પરિચય કરાવવાને માટે, તેમના વ્યક્તિત્વના ગુણો પ્રગટ કરવાને માટે, પાછલા ત્રીસ વરસ દરમિયાન ગુજરાતમા થયેલી પ્રજાજાગૃતિના ઇતિહાસના દસ્તાવેજ તરીકે અને એક પુરુષાર્થી, સમર્થ તેમજ તેજસ્વી પુરુષની વાણીમા ગુજરાતી બોલી કેવી સમર્થ બની શકે છે તે જોવા માટે સરદાર પટેલના આ ભાષણો એક કીમતી સાધન થઇ પડશે '

અંજલિ

એની વહે ગરદની સુપ્રસન્ન ગંગા,
અને તટે સભર, ગભીર નિરંતરમાં,
એવી સમૃદ્ધ ઉજળી પુરુષાર્થધારા,
વ્હેલે ભરી જીવનલક્ષ્મીના કિનારા
જાગો પ્રફુલ્લ દૃઢ બલિષ્ઠ પ્રફુલ્લ યૌવને
હોમાય પુનિત ભારતના તપોવને —નાથાલાલ દવે

સ્વ ડૉ. બાળકૃષ્ણ અમરજી પાઠક

પરપ્રાંતમાં જઇને પોતાની શક્તિઓ વડે ગુજરાતનું નામ ઊજળું કરનાર વ્યક્તિઓની નામાવલિમાં પોતાનું નામ શોભાવી જનાર ડૉ. પાઠકને ગુજરાત કાંઇ નથી ઓળખતું. પણ બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં કુલપતિ તરીકે સ્વ. આચાર્યશ્રી આનંદશંકર ધ્રુવ જે લોકાદર ને પ્રખ્યભાવ મેળવી ગુજરાતને ઉજળી ગયા તે જ રીતે ડૉ. પાઠકે ત્યાંની આયુર્વેદિક કૉલેજના આચાર્ય તરીકે કેવળ એ યુનિવર્સિટીમાં જ નહિ, પણ સમસ્ત સંયુક્ત પ્રાંતના શિક્ષણજગતમાં પોતાની રશ્મિ ને સન્નારિતા વડે પ્રેમ-સન્માન મેળવેલાં. આયુર્વેદ તેમજ પશ્ચિમી પદ્ધતિના (એલોપથી) વૈદક બંનેના જ્ઞાતા તરીકે જેવા શારીરવિજ્ઞાનના તેવા જ માનસરોગના વિજ્ઞાનના પણ તે જાણકાર હતા ને એ બંનેમાંના એમના પુસ્તકો જાણીતાં છે. આયુર્વેદિક કૉલેજના આચાર્યપદના વ્યવસાયથી એ યુનિવર્સિટીના કુલપતિ ને વિખ્યાત તત્ત્વજ્ઞ ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનના તે પ્રેમનું ભાજન થએલા ને પોતાના એ અંગત પરિચયના ફલસ્વરૂપ એમણે 'કુમાર' માટે રાધાકૃષ્ણનનું ચરિત્ર લખી આપેલું તે તો સૌને યાદ હશે. ગુજરાતના એ રશ્મિશાળી પુત્ર અને અમારા મિત્રના, ગઇ તા. ૭ ઑક્ટોબરના રોજ થએલા અવસાનની દુ:ખભર્યે હૃદયે અમે નોંધ લઇએ છીએ અને 'પ્રજાબંધુ'માં આવેલો એમનો સવિશેષ પરિચય તારવીને આ નીચે આપીએ છીએ.

ડૉ. બાળકૃષ્ણ અમરજી પાઠકનું નામ ગુજરાતના સાહિત્યરસિકોથી અજાણ્યું નથી. કવિરાજ ગણનાથ સેનના 'પ્રત્યક્ષ શારીર'ના ત્રણ ભાગોનો તેમણે કરેલો અનુવાદ અને માનસરોગ વિજ્ઞાન જેવાં તેમનાં પુસ્તકો તે તે વિષયમાં અજોડ છે. ગુજરાતમાં ડૉક્ટરો તો ઘણા છે, પણ ચિકિત્સા સાથે લેખનકાર્ય કરનારા અને સમાજ તથા રાષ્ટ્રના વિવિધ પ્રવાહોથી પરિચિત રહેનારા થોડા જ હશે. ડૉક્ટર અગર વૈદ્યના જીવનમાં આદર્શની જે ઉચ્ચતા ને ભવ્યતા જોઇએ તેને અપનાવનાર તો તેથી યે થોડા મળી આવે છે. એ થોડાઓમાં ડૉ. પાઠકને મૂકી શકાય એમ તેમના થોડા યે પરિચયમાં આવનાર પણ કહી શકે.

ગરીબાઇમાં ઊછરેલા અને ગરીબાઇ છતાં ડૉક્ટરીનો અભ્યાસ કરેલો. એટલે જીવનમાં જે એક પ્રકારની ચોકસાઇ અને કરકસર આવે તે તેમનામાં હતાં. પૈત્રિક સંસ્કારનો વારસો તો એવો મળેલો કે છેલ્લી બીમારીમાં પણ ગમે તેને તેઓ શ્રોતા જ બનાવતા. જીવનમાં સત્યની ઉપાસના કરવી અઘરી છે, છતાં તેમણે એ ઉપાસનામાં પાછી પાની નથી કરી. અને પથારીએ પડ્યા છતાં કટુ સત્યો સમજાવતા ત્યારે એમ લાગતું કે આ વ્યક્તિને પોતાના જીવન કરતાં પણ સત્ય વધારે વહાલું છે.

ગુજરાતના એ રત્નને આચાર્ય ધ્રુવે પારખ્યું અને તેમને બનારસ યુનિવર્સિટીમાં લઇ આવ્યા. ત્યારથી તેમણે આયુર્વેદિક કૉલેજની ઉન્નતિ કેમ થાય તેની, તેના અભ્યાસને શોભે તે રીતે રાત અને દિવસ ચિંતા સેવી. અને પરિણામે સંયુક્ત પ્રાંતમાં જ નહિ પણ ઠેઠ મદ્રાસ પ્રાંત સુધી એ કૉલેજની અને તેના અધ્યક્ષની સુવાસ પ્રસરી. દેશ આઝાદ થતાં આયુર્વેદની ઉન્નતિ માટે બધી પ્રાન્તીય સરકારોએ કાંઇક કરવા ધાર્યું ત્યારે તેમની નજર બનારસ આયુર્વેદિક કૉલેજ અને તેના અધ્યક્ષ તરફ જ ગઇ. આટલાં માન ને પ્રતિષ્ઠાને બળે બનારસ કરતાં સારો પગાર આપનારા તેમને મળી આવ્યા, પણ તેમની નિષ્ઠાએ

માનમાસનાં પંખી—૪૧
થરથરો

શિયાળાની અજવાળી રાતે જાગી જતા ઘણીવાર આકાશમાં પંખીઓ ઊડી આવતાં જોયાં હશે. એ હોય છે ઠેઠ હિમાલયની પેલી પારની દૂર ઉત્તરની ભૂમિના વસાહતીઓ. શિયાળે જ્યારે આપણું ઘણુંખરું પંખીદળ પોતાની કાયા તપાવી ઓછાં હોય છે ત્યારે આપણા ઉત્તર હિંદની નદી તળાવોનાં વનસ્પતિની મોજ માણવા આ માવાવ... પંખી મહેમાનો પરદેશથી અહીં ઊડી આવે છે. કેમકે ત્યાં શિયાળો બહુ કપરો હોય છે જ્યારે અહીંનો શિયાળો એમને માફક આવી રહે છે. અહીં ઉનાળો બેસતાં પાછાં જ ઊડવા લાગે છે.

તેમાં સૌથી પહેલો આવે છે થરથરો. ઉત્તર ચીનથી આવી આપણા વાડીબગીચા કે ખેતરમાં ભમતા આ પંખીનું કદ બુલબુલ જેવડું. આકાર દેવચકલી કે ખંજન જેવો. છાતી પીળી અને માથાનો વર્ણ કાળો. પેટ ને પૂંછડી તરફ (કપાળ) રંગના ને બાજુ પાતળી તથા પગ કાળા. પણ તેની ખરી વિશિષ્ટતા તો એ રીતે તેની પૂંછડી હલે છે તેમાં છે. દેવચકલી—ટીવાળીપોલા જેમ તે પૂંછડીને ઉપરનીચે ન હલાવતાં આખું શરીર પ્રજી ઊઠે તેટલા... ડાબીજમણી—આડી હલાવે છે, ને આથી જ તેને થિરથિરુ કહે છે. વહેલી સવારથી છેક મોડી સાંજ સુધી 'વિર્ વિર્ વિર્' કરતું પૂંછડી હલાવતું ને એકલી બીજી કાંઇ... કરતું તે આખો દહાડો પ્રવૃત્તિમય જ રહે છે.

ખરેરો તથા વ...રપતિ પરથી મળી આવતું થળ કે જીણી દરોજિયા જેવી જીવાત ક્વચિત પાખાળા જંતુઓ એ તેનો આહાર. ઇરાનથી મંગોલિયા સુધીની ભૂમિ પર તે એપ્રીલ ઑગસ્ટ દરમ્યાન પ્રજનન કરે છે. આ માસમાં કે ખરેરામાં ઘાસપાંદડાંનો માળો બાંધી તેમાં નીલવર્ણી સફેદ રંગના ટપકાંવાળાં... રહિત ચારથી છ ઇંડાં તે મૂકે છે (વનેચર

મને બનારસમાં જ બાંધી રાખ્યા. બનારસમાં તેઓ સેવાભાવથી આવેલા ને એ ભાવને તેમણે અંતિમ ક્ષણ સુધી ટકાવી રાખ્યો. લ્લી બીમારી હૃદયરોગની હતી. ડૉક્ટરોએ અને વાઈસ ચાન્સલરે મને સંપૂર્ણ આરામ લેવાનું કહેલું. વાઈસ ચાન્સેલરે તો તેમને કૉલેનું કાર્ય એમ. ઈ. સ્થિતિને સોંપી દઈ ઘેર બેસીને પૂરેપૂરા સાજા ન થાય ત્યાં સુધી પૂરો પગાર લેતા જવાનું કહેલું. યુનિવર્સિટીમાં માત્ર એમને માટે એ બન્યું. છતાં ડૉ. પાઠકે અંતિમ દિવસો સુધી કૉલેજ–ઑફિસનું કાર્ય જ્યાં સુધી કલમ ચાલી ત્યાંસુધી છોડયું નહિ.

મહામના માલવીયનો સ્વર્ગવાસ થયો ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ કહેતા ભારતનો દેવતા ચાલ્યો ગયો. આજે જ્યારે ડૉક્ટર પાઠકનું મૃત્યુ યું ત્યારે તેમના પ્રિય છાત્રોના મોઢે સાંભળવા મળ્યું કે આયુર્વેદનો વતા ચાલ્યો ગયો. ડૉક્ટર છતાં આયુર્વેદ માટે તેમણે જે કર્યું તેને થી વિશેષ અંજલિ શી હોઈ શકે? વૈદ્યોને ડૉક્ટરો જેટલી જ માતા આપવાની તપાસ માટેની ચોપડા કમિટીનું કાર્ય ચાલતું હતું ારે તો ભારપૂર્વક આયુર્વેદનો પક્ષ પ્રસ્થાપિત કરવા મથેલા ને તેમાં વભવા ડૉક્ટરો સાથે ટક્કર ઝીલી તેમનું અજ્ઞાન ખુલ્લું પાડી દેતા.

એમની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ બહુ થોડામાં દેખાય છે. જ્યાં સુધી પોની વાંચવાની શક્તિ રહી ત્યાં સુધી નવુંનવું પોતાના વિષયનું નેનું વાંચ્યા વિના રહી શક્યા નથી. આ બધો જ્ઞાનનો ભંડાર આજે લુપ્ત થયો. તેથી દેશને જે હાનિ થઈ છે તે તરત પુરાવી મુશ્કેલ છે.

જૂનમાં મેં તેમને અમદાવાદથી લખ્યું કે ડૉક્ટરોની સલાહ મુબ તમારે બનારસ છોડી હવાફેર માટે અન્યત્ર જવું. એ પત્રના વાબમાં તેમનો આશાવાદ ને આદર્શ બન્ને પ્રતિબિમ્બિત થયા. મણે લખ્યું કે હવે તો હું તદ્દન સારો છું. અને માત્ર કેરીમાં વઉ મારો રોગ નાબૂદ થઈ જ જશે. અને જો મરવાનું જ હશે તો છી કાશીનું મૃત્યુ શું ખોટું છે? ત્યાં રોતાંકકળતાં સગાંવહાલાંની ધે ચડવા કરતાં અહીંના મારા પ્રિય છાત્રો અને સાથીઓની કાંધે ઢીને હરિશ્ચંદ્ર ઘાટે જવું એ તો મૃત્યુનો એક લહાવો છે. તેમની આશા સફળ થઈ. પુષ્પતોરાથી શણગારેલા તેમના શબને તેમના સાથી ડૉક્ટરો ને વૈદ્યોએ તથા તેમના પ્રિય છાત્રોએ વહ્યું અને તેમના અંતિમ સંસ્કારો તેમના પ્રિય સબંધીજનોને હાથે થાત તેથી સવિશેષ ને શાંતિપૂર્ણ થયા. પ્રભુ તેમના આત્માને શાંતિ આપે અને તેમ પોતાની પાછળ મૂકી ગયેલા બે પુત્રો ને એક પુત્રીને આ સંકટ સહન કરવાની શક્તિ આપે.'

—હસમુખ માવજણિયા

ઝેરી વાયુથી ઝગારા મારતી ફ્લોરેસન્ટ ટ્યૂબ

ચાંદનીના તેજ અંબાર જેવું શુભ્ર તેજ વહાવતી ફ્લોરેસન્ટ ટ્યૂબ કેટલી મનોહર દેખાય છે. તેના પ્રકાશમાં પ્રત્યેક વસ્તુનું સૌન્દર્ય પણ ખીલી ઊઠે છે. તેની વિશિષ્ટતા એ છે કે બહુ ઓછો વિદ્યુત પ્રવાહ વાપરી તે વધુ પ્રકાશ આપે છે. સામાન્ય વપરાશમાં પણ તે 'ગ્લોબલ્બ' કરતાં સસ્તી પડે છે. તેનું આયુષ્ય વધુ હોય છે. પણ તે ફૂટે અથવા અથડાઈને ભાંગે તો અમૃતધારા જેવા તેના પ્રકાશના સ્થાને ઝેરી વાયુ જ વાતાવરણમાં પ્રસરી જાય છે. આ ઝેરી વાયુથી ખૂબ ચેતવા જેવું છે. બેદરકારીને પરિણામે પ્રાણઘાતક નીવડે છે.

એક વખત એક બાર વર્ષના છોકરાને ફ્લોરેસન્ટ ટ્યૂબના કાચ વાગ્યા હતા. ડૉક્ટરે કાચની કરચો કાઢી ઘા તો રુઝાવ્યો, પણ થોડા સમયમાં ત્યાં ગાંઠો બાઝવા માંડી. ફરીથી શસ્ત્રક્રિયા કરવામાં આવી, તો થોડા વખત પછી ફરી ગાંઠો દેખાઈ.

કદાચ ફ્લોરેસન્ટ ટ્યૂબ એકાએક તૂટી પડે અને તેના કાચની કરચો આજુબાજુ જમીન પર વેરાય, તો એકાએક તે ઉપાડી લેવા કે જમીન સાફ કરવા ધસી જવું જોઈએ નહિ. ટ્યૂબ ફૂટે કે તરત જ તે ઓરડામાંથી બહાર નીકળી જવું. થોડા વખત પછી ટ્યૂબમાંથી વાતાવરણમાં પ્રસરેલો ફૉસ્ફરસનો ઝેરી વાયુ બહાર નીકળી જાય તે પછી જ ઓરડામાં આવવું. જમીન પર પાણી છાંટી કાચની કરચો હાથ વડે નહિ પણ બ્રશ વડે ભેગી કરી બહાર ફેંકી દેવી. આ રૂપ રાત બધી જમીન કંતાન વડે લૂછી તે કંતાન નાખી દેવું જોઈએ.

આ ટ્યૂબ ઝળહળતો પ્રકાશ પાથરી શકે તે માટે તેમાં ફૉસ્ફર રસ ભરવામાં આવે છે અને એ સાથે બેરીલિયમ નામનો ઝેરી વાયુ પણ ભરાય છે. તાજેતરમાં વેસ્ટિંગહાઉસ, જનરલ ઈલેક્ટ્રિક ને

—ચંપાષષ્ઠી—

માગશર સુદ પડવાથી છઠ સુધી ઘણાં શિવાલયોમાં તથા વિશેષે દેવી મંદિરોમાં ઓચ્છવ ચાલે છે. જેમાં છેલ્લો સ ષષ્ઠી વિશેષ મહત્ત્વનો હોય છે. કેટલેક સ્થળે એ ચંપાષષ્ઠી ઓળખાય છે. સાધારણરીતે આખો વ છઠની તિથિ દેવપ્રીત્યર્થ વામાં આવે છે, જેમાં માઘ માસની શીતળા ષષ્ઠી, ચૈત્ર માસની ક ષષ્ઠી અને જેઠ માસની અરણ્ય ષષ્ઠી વધુ પ્રસિદ્ધ છે.

ચંપાષષ્ઠીનો આ તહેવાર વિશેષે કરીને મહારાષ્ટ્રમાં ઘણી ધામધીઅને ભાવપૂર્વક ઊજવવામાં આવે છે. શંકરભગવાને ખંડોબાનો તાર લઈ મણિમલ્લ નામના દૈત્યનો સંહાર કરેલો એવી કથા પ્રચલિત હોવાથી ખંડોબા ત્યાં શંકરના અવતાર મનાયા છે. જેજુરી), મંગસુળી ઇત્યાદિ ઠેકાણે ખંડોબાના ઘણાં સુપ્રસિદ્ધ મંદિરો આવેલાં છે ને ત્યાં ચંપાષષ્ઠીનો ઉત્સવ ઘણા મોટા પ્રમાણમાં ભક્તિથી ઊજવાય છે. ખંડોબાની સ્ત્રી 'મ્હાળસા' ના નામે ખ્યાત હોવાથી ખંડોબા 'મલ્હારી મ્હાળસાકાન્ત' કે 'મલ્હારી ન્ડ'ને નામે પણ ઓળખાય છે. 'મલ્હારી માર્તંડ' ઘણા મરાઠા ક્ષત્રિય ખવાસોમાં કુળદેવત તરીકે પુજાય છે. જો કે વેદ અને ણોમાં શિવ વિષે જે માહિતી આપેલી છે તેમાં ખંડોબા વિષે કોઈ ઉલ્લેખ નહિ હોવાથી કેટલાકોનું એમ માનવું છે કે ખંડોબા નામનો કોઈ અસાધારણ શક્તિવાળો મનુષ્ય થઈ ગયો હોવો જોઈએ, જે વખતે જતાં લોકોમાં દેવનો અવતાર મનાયો હશે.

માગશર સુદ પડવાથી ઊજવાતા આ તહેવારમાં કોઈ શાસ્ત્રોક્ત વિધિ નથી. ઘટસ્થાપના, સુવાસિની ભોજન ઇત્યાદિ વિધિ હોય છે. ખાસ કરીને સમાજના નીચલા વર્ગોના લોકોમાં આ તહેવાર વિશેષ પ્રચલિત હોવાથી કેટલીક ખરાબ વિધિઓ આ તહેવારમાં પેસી ગઈ છે. મહારાષ્ટ્રમાં ખંડોબાને 'વાઘ્યા મુરળી' (દેવદાસી) અર્પણ કરવાનો તથા 'બગાડ કાઢવાનો' રિવાજ પેસી ગયા હતા. જેમાંનો 'બગાડ કાઢવાનો' અમાનુષ રિવાજ તો બંધ કરાવવામાં આવ્યો છે. 'બગાડ કાઢવો' એટલે એક ગાડાની વચ્ચોવચ્ચ એક થાંભલો ઊભો કરી તેમાં એક આડો ખીલો ઠોકવામાં આવતો. જે માણસે માનતા માની હોય તેની પીઠમાં એ ખીલો પરોવીને તેને લટકાવવામાં આવતો. પછી હજારો માણસો ભેગા થઈ 'જયમલ્હારી' (ખાંડેરી હજૂર) ઉછાળી ત્યાંથી બળદ જોડી તે ગાડું ચલાવતા.

ચંપાષષ્ઠી કેટલેક ઠેકાણે સ્કન્દષષ્ઠી (સ્કન્દ=કાર્તિકેય) તરીકે પણ ઓળખાય છે.

—માસમાસના તહેવારો-૨—

સીલ્વાનિયાની એ ત્રણ ફ્લોરેસન્ટ ટ્યૂબ બનાવનારી કંપનીઓના ઇજનેરોએ સંયુક્ત મંત્રણા કરી બેરીલિયમને બદલે હેલોફાસ્ફેટ નામનો નવો રાસાયણિક પદાર્થ વાપરવા વિચાર્યું છે.

આમ છતાં પણ ફ્લૉરેસન્ટ ટ્યૂબના ઉપયોગ અંગે સાવચેતીનાં પગલાં લેવાં જરૂરી છે. લોકોએ સામાન્ય રીતે નકામી થએલી ટ્યૂબોને જાડા પૂંઠામાં લપેટી તેના પર 'ફ્લોરેસન્ટ ટ્યૂબ' એવું લખી કચરાની પેટીમાં ન નાખતાં જુદી મૂકવી જોઈએ, જેથી કચરો ભેગો કરનાર તેની ઉચિત વ્યવસ્થા કરી શકે. (નવસૌરાષ્ટ્ર)

ગોકર્ણ પીછી

ગઈ બીજી ઑક્ટોબરે, ગાંધીજીની ૮૧મી જન્મતિથિએ વલસાડમાં સ્થાનિક ચિત્રકાર અમૃત ભટ્ટે એક ચિત્રપ્રદર્શન યોજ્યું હતું. તેના ઉદ્ઘાટનમાં તાળું ઉઘાડવા કે પટ્ટી યા દોરી કાપવાને બદલે તાળાનું એક ચિત્ર બનાવી તેના ઉપર ચિત્રકારે જાતે જ બનાવેલી 'ગોકર્ણ પીછી' વડે ઉદ્ઘાટન કરનાર સજ્જન પાસે છેકો મરાવ્યો હતો, તથા ચિત્ર નીચે તેમની સહી લીધી હતી. ગોકર્ણ પીછી એટલે ગાયના કાનના વાળમાંથી બનાવેલી પીછી. વિષ્ણુધર્મોત્તર પુરાણમાં પ્રાચીન ચિત્રકળા વિષે આવતા ઉલ્લેખોમાં જણાવ્યા મુજબ એ કાળમાં ગાયના વાછરડાના કાનના વાળની પીછીઓ બનાવવામાં આવતી. એ ઉપરથી ભાઈ અમૃત ભટ્ટે એવી પીછીઓ બનાવી. તેનો ઉલ્લેખ કરતાં એઓ લખે છે કે 'જ્યારે પરદેશી પીછીઓ મળતી મોંઘી હતી ત્યારે મેં એવી પીછીઓ મારી જરૂરિયાત પૂરતી જાતે બનાવી લેવાની રાખી. તેને માટે વાંસની હોલ્ડર બનાવું છું. સેબલ તથા રીંછની પીછીઓ કરતાં એ વાળ કાયમ સીધા રહે છે અને એનાથી રેખા ઘણી જ સુંદર બને છે. એ વાળ ઘણા ઓછા પ્રમાણમાં મળે છે તેથી મેં બકરીના વાળનો અખતરો કર્યો. તેમાં એના શરીરના બીજા ભાગના વાળ કરતાં ગરદનના વાળની પીછી ઘણી સારી બને છે. ગાયના કાનના વાળની પીછીનું નામ ગાયની મહત્તા વધારવા મેં 'ગોકર્ણ પીછી' રાખ્યું છે.'

આ માસ (નવેમ્બર) ઇતિહાસમાં

તા. ૧ હિંદની પ્રથમ સામ્રાજ્ઞી તરીકે વિક્ટોરિયાનો ઢંઢેરો ૧૮૫૮
તા. ૨ હિંદના સમર્થ વિજ્ઞાની મહેન્દ્રલાલ સરકારનો જન્મ ૧૮૩૩
તા. ૬ બ્રિટિશ લશ્કરે અમદાવાદ શહેર જીતી કબજે લીધું ૧૮૧૭
તા. ૮ અફઘાનિસ્તાનના અમીર નાદીરશાહનું ખૂન ૧૯૩૩
તા. ૯ મહાયુદ્ધના અંતે વિલિયમ કૈસરે ગાદીત્યાગ કર્યો ૧૯૧૮
તા. ૧૨ બેહોશીની દવા ક્લોરોફોર્મ પ્રથમ વપરાયું ૧૮૪૧
તા. ૧૯ ઝાંસીની વીરાંગના રાણી લક્ષ્મીબાઈનો જન્મ ૧૮૩૫
તા. ૨૦ મહાન રશિયન ચિંતક ટૉલ્સ્ટૉયનું અવસાન ૧૯૧૦
તા. ૨૯ વેલેસ્લીએ ભોંસલેને હરાવી ગ્વાલિયર જીત્યું ૧૮૦૩
તા. ૩૦ લંડનનો ક્રિસ્ટલ પૅલેસ આગથી તારાજ થયો ૧૯૩૬

આ માસની વ્યક્તિવિશેષ : માદામ ક્યૂરી

અકિંચનતાને વરેલી પ્રતિભાવાન દેશભક્ત ને રેડિયમની શોધથી જગવિખ્યાત થએલી આ વૈજ્ઞાનિક વિદુષીનો જન્મ વૉર્સો (પોલાંડ)માં ૧૮૬૭ની ૭મી નવેમ્બરે વ્લાડીસ્લાવ સ્ક્લોડોવસ્કી નામના એક અધ્યાપકને ત્યાં થએલો. નાનપણમાં જ પોતાની પ્રતિભાથી સુવર્ણ ચંદ્રક મેળવી તે ૧૮૮૩માં પારીસની સૉર્બોં વિદ્યાપીઠમાંથી પહેલે નંબરે એમ. એ. થઈ અને ત્યાં પ્રો. પીએરી ક્યૂરી સાથેના વિજ્ઞાનસહકારમાં પરિચય વધતાં ૧૮૯૫માં તેની સાથે લગ્ન કર્યાં.

યુરેનિયમમાં કિરણો ફેંકવાનો જે ગુણ છે, તેનો અભ્યાસ કરતાં મેરીને થોરિયમમાં પણ એ તત્ત્વ જણાયું, અને તે પરથી બીજાં પણ કેટલાંક પ્રબળ તત્ત્વો અજ્ઞાત હશે જ એમ માની, અવિશ્રાંત પ્રયોગો પછી એ દંપતીએ રેડિયમની શોધ કરી. તેને માટે ઑસ્ટ્રિયન સરકારે ભેટ આપેલા પદાર્થ પીચ બ્લૅન્ડનું સતત અન્વેષણ કરીકરીને પોણાચાર વર્ષે ૧૯૦૨માં, મેરીએ એક ડેસીગ્રામ ભાર શુદ્ધ રેડિયમ તૈયાર કર્યું, જેની, રોગાક્રાન્ત કોષોનો નાશ કરવાની શક્તિને કારણે સાડા સાત લાખ સોનાના ફ્રાંકની કિંમત અંકાની. પણ તેનો આર્થિક લાભ ન લેતાં તેણે તેને જનહિતાર્થે જાહેર કર્યું. સાથોસાથ આવા કિરણોત્સારી પદાર્થો વિષે મહાનિબંધ લખી ડૉક્ટરની ઉપાધિ મેળવી.

૧૯૦૬માં પ્રો. ક્યૂરીનું ગાડીના અકસ્માતમાં અવસાન થયું, પણ મેરીએ તો પતિનું કાર્ય ચાલુ રાખ્યું. તેની આ જનહિતાર્થ અને અભિનવ શોધને લીધે ૧૯૦૩ તથા ૧૯૧૧માં તેને વિજ્ઞાનના નોબેલ પારિતોષિક મળ્યા અને ૧૯૧૪માં વિશ્વયુદ્ધ લાગતાં પારીસ વિદ્યાપીઠ તથા પાસ્તર ઇન્સ્ટિટ્યૂટે ૮,૦૦ ૦૦૦ ફ્રાંકને ખર્ચે તૈયાર કરાવી આપેલ રેડિયમ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં એક્સ રેનાં સાજ તથા રેડિયોલૉજિકલ કાર્ય તૈયાર કરી ૧૦ લાખ ઉપરાંત સૈનિકોની તેણે સારવાર કરી.

પોતે પ્રથમ તૈયાર કરેલું રેડિયમ તેણે તો દેશહિતાર્થે પ્રયોગશાળાને ભેટ આપી દેવાથી પ્રયોગો માટે પોતાનું અંગત એવું જરાયે રેડિયમ મેરી પાસે નથી એમ જાણતાં, મિસિસ મેલોની નામની એક અમેરિકન બાઈએ લાખ ડૉલરનું ફંડ ભેગું કરી મેરીને અમેરિકા બોલાવી અને ગ્રામભાર રેડિયમ તેને ભેટ આપ્યું. જે તેણે તો પોતાના મૃત્યુ બાદ પોતાની પ્રયોગશાળાને જ મળે એવી શરતે સ્વીકાર્યું.

૧૯૨૩માં રેડિયમની રજતજયંતી ઊજવી ફ્રેન્ચ સરકારે તેને ૪૦ ૦૦૦ ફ્રાંકનું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું. ૧૯૩૪ના જુલાઈની ૪થી તારીખે તેનો દેહાન્ત થયો.

આ માસનો પ્રસંગ-વિશેષ : ખડકીનું યુદ્ધ—[illegible] ઝગડામાં યશવંતરાવ હોળકરે ઈ. ૧૮૦૨માં પેશ્વા બાજીરાવ બીજાને હરાવીને પૂના સર કર્યું ત્યારે પેશ્વાએ પોતાનું પેશ્વાપણું ટકાવી રાખવા અંગ્રેજોને શરણે જઈ તેમની મદદ લેવા વસઈની સંધિ કરી. એથી અંગ્રેજોની મદદ તો મળી પણ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય ખોઈ અંગ્રેજોની સર્વોપરિતા તેને સ્વીકારવી પડી. પારતંત્ર્યના એ પાશમાંથી છૂટવા તેણે આખરી પ્રયત્ન ઈ. ૧૮૧૮ની ૧લી નવેમ્બરે કર્યો. તેણે ખડકી પાસે રહેતા અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ એલ્ફિન્સ્ટન પર લશ્કર સાથે અચાનક હુમલો કર્યો. પ્રસિદ્ધ મરાઠા સરદાર બાપુ ગોખલેએ પેશ્વાના લશ્કરની સરદારી લીધી હતી. અંગ્રેજ મરાઠા વચ્ચે જબ્બર ધીંગાણું મચ્યું પણ અંગ્રેજોનો સિતારો ચડતો હતો. પેશ્વા હાર્યો અને નાઠો. આ હારથી મરાઠા સામ્રાજ્યનો મૃત્યુલેખ લખાઈ ગયો.

આ અંકના પૃ. ૩૩૧ ઉપર કરકસર અને સગવડની એક ઉપયોગી વાત લખી છે તે તરફ વાચકોનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ.

આદર કરે અપાર, ભોજનમાં ભાજી ભલી,
આણે મન અહંકાર, કડવાં ઘેબર કિસનિયા

સરદાર વલ્લભભાઈને નાનપણમાં બામ-લાઈ થએલી, તેથી આગળી ઉપચાર પ્રમાણે હજામ પાસે ડામ દેવડાવવા ગયા હજામે સળિયો તો ધગાવ્યો, પણ આટલી કૂમળી વયના છોકરાને તે ચાંપવાની તેની હિંમત ન ચાલે વલ્લભભાઈએ તેને કહ્યું 'આમ લાવ્યા શું કરે છે? લાવ તારાથી ન થાય તો હું ચાંપું!' અને એમ કહી એ ત્રણ ચપકા મૂકી દીધા!

ગોધરાની કોર્ટમાં એક વખત તે કેસ ચલાવતા હતા એવામાં તેમનો એક તાર આવ્યો તે ફાડી વાંચી, શાંતિથી ગજવામાં મૂકી દીધો ને ફરી પાછી પોતાના કેસની દલીલો આગળ ચલાવીને કેસ પૂરો કર્યો મુંબઈમાં એમનાં પત્નીને દફ્ફમરનું ઑપરેશન કરેલું તેમાં તે અવસાન પામી ગયાનો એ તાર હતો!

અનેકાર્થી શબ્દ, ઘા—પ્રહાર, જખમ, કાપ, મોટા દુઃખની ઊંડી અસર, યોગ્ય વખતે જોર કરવું તે, લાગ, દાવ (ઘા આવ્યે સોગટી મારવી), આફત આવી પડે તે, ચોવીસ કાગળનો જથ્થો દર્શાવતું પરિમાણ

કહેવતોના અર્થ 'સરસે કે તીન પાઉં'—પોતે કરેલી ચોરી કે ગુના માટે કોઈ છડે ચોક નામુક્કર જવાની નફ્ફટાઈ દેખાડે (અને ઘણી વાર ઉપરથી ભળતી જ વાત ઉપજાવી કાઢી પોતાનો બચાવ કરે) તે માટે વપરાતી આ કહેવત માટે એવી વાત છે કે સફરે નીકળેલા બે મુસ્લિમ મિત્રોને કકડીને ભૂખ લાગતા તેમણે જંગલમાં સસલાનો શિકાર કર્યો, અને તેની ખાલ ઉતારી સાફસૂફ કરી રાખવાનું એકને સોંપી બીજો મિત્ર તેને પકાવવા માટે સૂકાં લાકડાં વીણવા ગયો પણ પાછળ રહેલાને એટલી કકડીને ભૂખ લાગેલી કે શિકારને સાફસૂફ કરતાંકરતાં જ તેનો એક પગ કાપી કાચો ને કાચો ખાઈ ગયો! બીજા મિત્રે આવીને લાકડાં સળગાવી તે પકાવવા લેતાં તેના ત્રણ જ પગ જોયા, તેથી શું આવું આ થઈ, આવી બેવકૂફ ચોરી માટે મિત્રને ધમકાવવા લાગ્યો, ત્યારે પેલો નિર્દોષભાવ દેખાડી તદ્દન નામુક્કર જઈને ઉલટો સામો થઈ કહેવા લાગ્યો કે 'તૂ મેરે પર ખામુખા જૂઠા જુરમાના રખતા હય; યે સરસે કે તીન હી પાઉં થે, ઉનકા ચૌથા પાઉં હી ન થા!' પોતાની ચોરી ઉપર જૂઠનો કળશ ચડાવતી તેની આવી છડે ચોક નફ્ફટાઈથી પેલો મિત્ર તો દંગ થઈ ગયો!

વ્યાપારને આથે હિંદમાં યુરોપીય પગદંડો જમાવવા માંડેલી સત્તાઓએ સિક્કા પણ પાડવા માંડેલા તેવા, ત્રણ પ્રજાઓના (પોર્ટુગીઝ, ડચ અને ડૅનિશના) સિક્કા આ અગાઉ આ પાના પર આવી ગયા છે આ ઉપર ફ્રેન્ચપ્રજાએ શરૂઆતમાં પાડેલો 'હિંદી ફ્રેન્ચ સિક્કો આપ્યો છે

ગણિત ગમ્મત: ૪૫માંથી ૪૫ બાદ કરતા પણ ૪૫ બાકી રહે છે એ જાણો છો? જુઓ

૯+૮+૭+૬+૫+૪+૩+૨+૧= ૪૫
૧+૨+૩+૪+૫+૬+૭+૮+૯=−૪૫
૮+૬+૪+૧+ +૭+૫+૩+૩= ૪૫

ચુંબકસોયવાળા હોકાયંત્રનો ઉપયોગ લોકો ૩ હજાર વર્ષથી કરે છે

'કુમાર'પ્રેમી વાચકો તેના નામાક્ષરો જે વિવિધ ખૂબીથી અમને આલેખી મોકલે છે તે પૈકી નીચેનો નમૂનો ગોંડલથી શશિકાન્ત શાન્તિલાલ ગજ્જરે આલેખી મોકલ્યો છે

ત્રણ વ્યક્તિઓ નીચે મુજબ વાત કરે છે

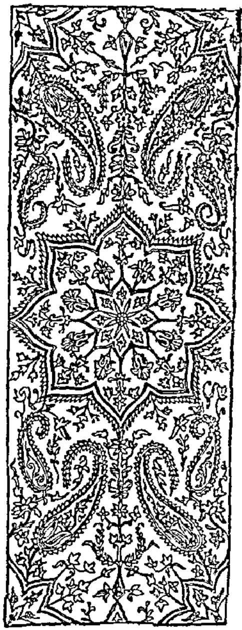
કુસુમ અહીંયા માધુ! કદિ લેસન કરે છે કે? ક્યાં રખડતો હતો?

માધુ હું રમા જોડે રમવા ગએલો

રમા પણ અમે તો લેસન કરીને ગએલા

ઉપલા ચિત્રમાં આ ત્રણે વ્યક્તિઓ પોત પોતાના નામના પહેલા અક્ષરથી જ બની છે અને એ ત્રણે મળી "કુ મા ર" થાય છે

અમેરિકામાં કેવળ દાંતમાં ભરવા માટે ૭॥ કરોડ રૂપિયાનું સોનું અને ૧॥ કરોડ રૂપિયાની ચાંદી વપરાય છે ● મૂર જાતિના લોકોમાં સ્ત્રીને પોતાની ઉમર ખબર ન હોય એ માનાર્હ ગણાતું સમજાય છે ● પતંગિયાને લાલ ને ધોળા રંગનું ઘણું આકર્ષણ હોય છે ● જગતના સૌથી મોટા શહેર લંડનના સાંજિદા કારભાર પર ૧,૫૫,૦૦૦ પૌંડ ખર્ચાય છે

કલાકારીગરીઓ કાશ્મીરના શાલદુશાલા ગાલીચા નમદા પોશાકો લાકડાનું કોતરકામ, વાસણો અને પેપીઅર માશે (કાગળના માવાના વિવિધ સાધનો) આદિ ઉપરની વેલબુટ્ટીની બારીક તથા ભરચક લીલા તો જાણીતી છે તેવા ભરતકામનો એક નમૂનો

લાકડાના વહેરને ગંદરના પાણીમાં પલાળી તેમાં ગરમ કરેલું મીણ રેડવું અને ત્યાર બાદ તેમાં સમાય તેટલું મશીનમાંથી નીકળેલું નકામું ક્રૂડ ઑઇલ ઉમેરવું આટલે કુમારની માગીના જેવા ૩ પગા મોટા બની જશે પછી તેને વાસણમાં ઠારી દેવું અને ઇચ્છાપ્રમાણ વજનના ચોસલા પાડી લેવા સગડી સળગાવવા માટે એક ચોસલાને કોલસાના મધ્યભાગમાં મૂકી દીવાસળીથી તેને સળગાવવાથી તરત ચોસલું સળગવા માંડશે અને તે કોલસાને સળગાવશે —અંબુ રાવળ

IMPORTANT

- Press Publicity & Printing,
- Stationery, Rubber Stamps,
- Designs,
- Blocks,
- Cinema Slides

S. P. GANDHI & Co.

1060, Near Kothari Pole, Gandhi Road, Ahmedabad

સ્ટોકિસ્ટ :

બી. કે. ફાર્માસ્યુટિકલ ઍન્ડ કૅમિકલ વર્ક્સ

(ભાવનગર–મુંબઈ)

ની મશહુર બનાવટો જેવી કે :—

ઍકસ્ટ્રા સ્ટ્રૉંગ કૃષ્ણાંજન પેઇન બામ
(શરદી, સળેખમ અને માથાના દુખાવા માટે)

જર્મ્સ ઍનિમી (ખસ, ખૂજલી તથા ચામડીના દર્દો માટે) ટિન બાય ટિન પૅકિંગમા મળશે.

લખો યા મળો —

એસ. પી. ગાંધી ઍન્ડ કાં.

૧૦૬૦, કોઠારીપોળ પાસે, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ

એક નવું કલાપ્રકાશન

નવચિત્ર

શ્રી અરવિંદ આશ્રમના કલાકારોની કલાકૃતિઓનો

સમૃદ્ધ ચિત્રસંપુટ

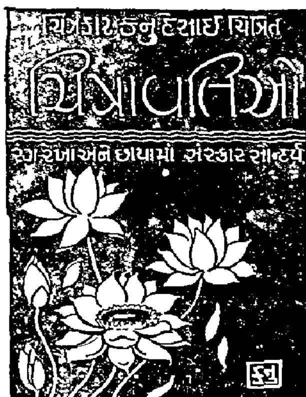
**શ્રી માતાજીએ દોરેલાં બે ચિત્રો
આ ચિત્રપુટની અભિનવ સમૃદ્ધિ છે**

ગુજરાતના જાણીતા ચિત્રકાર
શ્રી કૃષ્ણલાલ ભટ્ટ તથા બીજા બે
ચિત્રકારોનાં આ નવ ચિત્રો પ્રથમ
વાર સંગ્રહરૂપે હવે ઉપલબ્ધ બને છે.

કિંમત રૂપિયા ૧ રજિ. પોસ્ટેજ રૂ. ૧

મળવાના સ્થળ

**શ્રી અરવિંદ કાર્યાલય આણંદ
શ્રી અરવિંદ આશ્રમ - પોંડીચેરી
તથા બીજા જાણીતા બુકસેલરો**

રંગાવલીઓ અને છાયાચિત્રો, લગ્નચિત્રો ને વ્રતચિત્રો,
શૃંગારચિત્રો ને દેવચિત્રો ના ચિત્રસંપુટો: સૂચિપત્ર મંગાવો
કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ · અમદાવાદ

કુમારના વાંચકોને

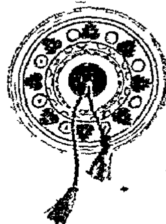
'ચંદનમૂર્તિ', 'રક્તસંધ્યા', 'માયામૃગ' વગેરે વાર્તાઓ તો યાદ હશે જ. શરદેન્દુબાબુની એ બધી અને બીજી થોડી નવી રસપ્રદ વાર્તાઓનો શ્રી રમણિક મેઘાણી અનુવાદિત સંગ્રહ **"મરૂભૂમિમાં"**—નામથી હવે પ્રકટ થયો છે.
કિં ૩–૮–૦ પોસ્ટેજ જુદું. **ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.**

નૂતન વર્ષ

અભિનંદન

પ્રમોદ

બુધવારના સ્નેહી મિત્રો,
સ્નેહી વડીલો

મિત્રો, વડીલો નવ વર્ષને દી
સ્નેહે સ્મરીને સહુને નમું છું

—મુકુન્દ શાસ્ત્રી

નૂતન વર્ષાભિનંદન

નૂતન વર્ષાભિનંદનની સામગ્રી

નવા વર્ષ નિમિત્તના અભિનંદનો મોકલવા માટેની ગભરુ અને મોંઘી સામગ્રી બજારોમાં મળે છે અને વર્ષોવર્ષ [illegible] તેની [illegible] છે એ [illegible] પણ જણાયા કરે છે. પણ આ અભિનંદનો એ અંગત લાગણીનો હૃદય જન્ય ઊર્મિનો વિષય છે; એટલે એ નિમિત્તે મોકલવાની વસ્તુ માણસની હસ્તકૃત હોય એમાં એનું સવિશેષ મૂલ્ય છે. ઈશ્વરે જેમને કવિતા કે ચિત્ર જેવી કલાથી વિભૂષિત કર્યા છે અમની એવી કૃતિઓ પાછળ રહેલો ધબકારો તરત પરખાય છે. કવિ મિત્રોએ સ્વરચિત પંક્તિઓ હસ્તાક્ષરમાં મોકલી છે, એ રીતે અત્રે કેટલીક હસ્તકૃત અભિનંદન સામગ્રી આ ઉપર આપી છે. મથાળાના પહેલા ખંડમાંના ડાબા ખૂણામાં ભાઈ પ્રમોદ [illegible] 'કુમાર'ના [illegible] છે [illegible] તેની નીચેના કવર પર આપણા [illegible] કલાકાર [illegible] શુક્લની [illegible] કવાની કૃતિ છે. ને કવિતા તથા ચિત્રનો [illegible] પાડનાર એક મુગ્ધ કુમારનો પ્રયત્ન તેની નીચે છે. [illegible] ભાઈ બિહારીલાલ [illegible] (જે હવે 'કુમાર'ના એક [illegible] બન્યા છે. તે)ના છે. એમાં સુંદર આયોજન સાથે [illegible] સામગ્રીનો ઉપયોગ કરવાની [illegible] છે, ને એમની [illegible] અને રેશમી ફુમતી દર્શાવેલી નીચેની જગ્યામાં [illegible] નાનકડું [illegible] શાન્તિનિકેતનના કલાના વિદ્યાર્થી ભાઈ બિહારીલાલ [illegible] મોકલ્યું છે, જેમાં એમણે હાથે રચેલા લીનોકટની છાપ છે. (એમનું એક સુંદર રંગચિત્ર હવે પછી 'કુમાર'માં જોશો.)

બાળકોની મતિ[illegible] કરનારી
રસવતી કરનારી સમ્માનભરી રીતે
ઘડનારું હાથમાં [illegible]
તેમના ઘડતા અંતરોમાં [illegible]
એવી [illegible] છતાં જ્ઞાનસમૃદ્ધ
વાર્તાઓ દરેક દેશમાં
સાહિત્યની ભેટ મૂકી ગયા છે
'એનીમલ્સ લેન્ડ' જેવી પશ્ચિમની
આધુનિક કથાઓમાં [illegible]
આપણા [illegible]ઓ થાકતા નથી
પણ આપણી જ
આપણી [illegible] ભૂમિમાં જાગેલી
[illegible] થી [illegible]ઓની
એવી જ વાર્તાઓ પડી છે
તેની આપણે ઉપેક્ષા કરીએ છીએ

★

બાળસાહિત્યમાં એક અગ્રણી પુસ્તકની
શ્રીમતી હંસા [illegible] મહેતાએ
આપણા ગુજરાતની અતિ લોકપ્રિય
વાર્તાઓ ચૂંટીને [illegible]
ગુજરાતી [illegible] અને તેની
આવૃત્તિઓ ઉપર આવૃત્તિઓ થઈ
છે [illegible] આવૃત્તિ
[illegible] પડી છે,
તેમાં [illegible] પૂર્ણ [illegible] ચિત્રો નથી
[illegible] ઉદાર [illegible] ચિત્રો સાથે
[illegible] એ વાર્તાઓ છાપી છે
આની સાથે સાથે
એ [illegible] એક [illegible] ચિત્ર
[illegible] છાપ્યું છે,
અને તેની નીચે
નાના બાળકો વાંચતા સરળ પડે તેવા
એ ચોપડીના [illegible]
તથા અન્ય [illegible] ચિત્રો
[illegible] આપના [illegible] છાપ્યા છે

★

બાળકોના જન્મદિવસ [illegible] જેવા
વારતહેવારે અને અન્ય પ્રસંગે
ભેટ આપવા લાયક એ પુસ્તક
આકર્ષક મજબૂત પૂઠામાં બાંધેલું છે
કિં. ૨-૦-૦ પોસ્ટેજ વગેરે ૦-૮-૦

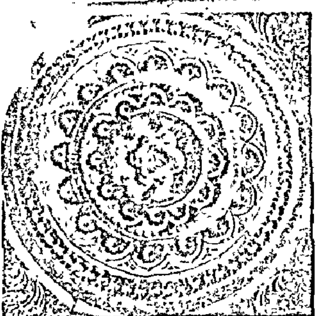
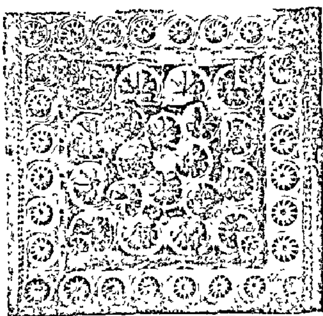
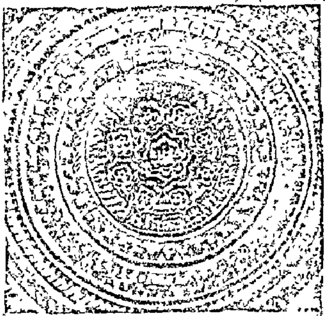
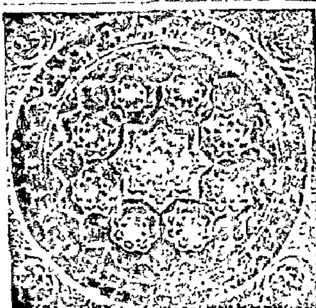
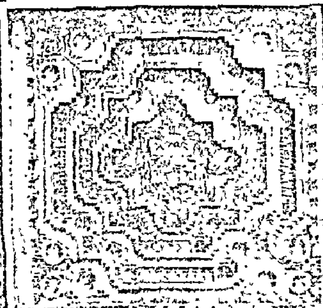
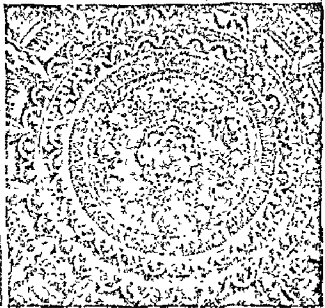
'અટક મટક કી ગાડી બનાઈ,
મેડક જોડ્યા ચાર;
મોચીએ મારી ચકલડી
ને ચકલાભાઈ વેર વાળવા જાય'

કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ રાયપુર અમદાવાદ

કુમાર

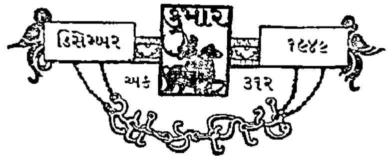
મુખપૃષ્ઠ [illegible] : કલાકાર રવિશંકર રાવળની [illegible]
(ચિત્રલેખન ઉપર શ્રી રવિશંકર રાવળનો પુષ્કળ નમૂનાઓ સાથેનો
વિગતવાર લેખ આ અંકમાં આપેલો છે)

આવતી કાલના નાગરિકો
માટે આજનું અગ્રણી માસિક
સંસ્થાપક • રવિશંકર રાવળ
તંત્રી • બચુભાઈ રાવત
વર્ષ છવ્વીસમું અંક બારમો
ડિસેમ્બર ઓગણીસસો ઓ-
ગણપચાસ સળંગ અંક ૩૧૨

આબુ ઉપરનાં દેલવાડાનાં જૈન મંદિરની કોતરણી ભરેલી છતો (ફોટો - વિક્રમ દલાલ)

ગિરિરાજ આબુ ઉપર દેલવાડાનાં જૈન મંદિરોમાં ગુજરાતના શિલ્પ-સ્વામીઓએ મનોહર આરસમાં, મુલાયમ માખણની જેમ; મખમલ કોતરણીની જે અપ્સરાઓ લીલા વિસ્તારી છે તેની ખરી પ્રતીતિ તો એ મંદિરોની છતોમાંની કોતરણીમાં થાય છે. એક-બે નહિ પણ સંખ્યાબંધ છતોમાં કમળો અને ભૌમિતિક રચનાઓની વિલક્ષી કહેલી એ વદેરોના જે પુંદરશીલ જેટલા પ્રકારો આપ દર્શાવે આપવા છે તેમાંથી એના વૈવિધ્યનો ખ્યાલ આપવા હતાં એકસાથે છ નમૂના અહીં ઉતારવા હતાં તે નાનાં થઈ જવાથી તેનાં ડિઝાઇનોની વિગતો બનાવી શકાતી નથી એનો અમને

ચિત્રો

હરણનું લાવણ્ય — શ્યાવક્ષ ચાવડા — પૂંઠું
દેલવાડા જૈન મંદિરની છતો (ફોટો વિક્રમ દલાલ) — પૂંઠા પાછળ
લય અને તાલ — નારાયણ શ્રીધર બેંદ્રે — મુખચિત્ર પાછળ
ગીત — કનુ દેસાઈ — ત્રિરંગી મુખચિત્ર
કલાકાર શ્યાવક્ષ ચાવડાની પ્રાણીચિત્રણા — પાછલા પૂંઠામાં

કાવ્યો

પવન પથે — સુન્દરમ્ ૩૫૩
ઊઘડ્યાં હરિનાં દ્વાર — નિરંજન ભગત ૩૫૩
ઉપાલંભ — વ્રજલાલ દવે ૩૫૩
મૂંગાનું સ્વપ્નું — મકરન્દ દવે ૩૫૩
ફલિતા — રજનમ્ ૩૫૩

ચરિત્ર

સાને ગુરુજી — વસંત જોષી ૩૫૪

નાટિકા

ગિરિગુરુ ગિરનાર — ચન્દ્રવદન મહેતા ૩૫૬

લેખો

કલાકાર શ્યાવક્ષ ચાવડાની પ્રાણીચિત્રણા — રવિશંકર રાવળ ૩૬૦
છૂપી પોલીસનું ગુનાશોધન વિજ્ઞાન — હીરાનાયક અને રતુનાયક ૩૬૫
ગોપાલ ભાંડ — આચાર્ય ક્ષિતિમોહનસેન ૩૬૭
કાર્બન અને તેનાં વિવિધ રૂપો (રોજિંદા જીવનમાં વિજ્ઞાન ૩૨) — ન. ભૂ. શાહ ૩૬૯
સંકેત લિપિઓ (૩) — કરણસિંહ ગો. ચુડાસમા ૩૭૩
મૅરેથૉનની ૨૬ માઈલની દોડ — વાસુદેવ ભટ્ટ ૩૭૪
સ્ત્રી પુરુષ પ્રકૃતિ (નાટ્યશાસ્ત્ર ૪૦) — યોગેન્દ્ર પ્રિયદર્શી ૩૭૬
ટિકિટ સંગ્રહ [૫] ૩૭૭

વિભાગો

પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાં ૩૭૮
નાતાલ (માસમાસના તહેવારો ૧૩) ૩૭૯
માધુકરી (માઓ ત્સે તુંગ, ઑરેન્જ ચાર્ટ, ગાળાનું મહત્ત્વ) ૩૮૦
ઘુવડ [માસમાસનાં પંખી ૪૬] ૩૮૦
આ માસ ઇતિહાસમાં [વ્યક્તિવિશેષ જદુનાથ સરકાર] ૩૮૩
છેલ્લું પાનું ૩૮૪

કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ તરફથી તંત્રી મુદ્રક અને પ્રકાશક બચુભાઈ પોપટભાઈ રાવત
મુ. પ્ર. પ્રકાશનસ્થાન કુમાર પ્રિન્ટરી કુમાર કાર્યાલય લિ., ૧૪૫૪ રાયપુર, અમદાવાદ
વાર્ષિક લવાજમ રૂા. ૭॥ પરદેશમાં રૂા. ૯॥ અથવા ૧૫ શિલિંગ છૂટક નકલના બાર આના

જાહેરખબરના સોલ એજન્ટ મેસર્સ સાયન્ટિફિક પબ્લિસિટી કંપની
ફર્નાન્ડિઝ બ્રિજ, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ

લય અને તાલ (લીથોગ્રા.)

કલાકાર નારાયણ શ્રીધર બેન્દ્રે

ઊઘડ્યાં ઉરનાં દ્વાર

મારાં ઊઘડ્યાં ઉરના દ્વાર,
મહીં ગળ્યો માનવનો મેળો,
હું જ રહ્યો રે બહાર!

લખ આવે, લખ જાય,
થાય શી ભીડમાં હેલહેલ;
મને જ ના કહે 'આવ!'
અવરને રસની રેલછેલ;
ખાલી ઓખે બહાર ઊભો છું,
અંદર રસની ધાર!

જગને દીધું ઠામ
અરે, ત્યાં મારો તે શો ભાર?
આ તે કેવો કામ,
દીધો તેં પોતાને જાકાર!
હળવે પૂછું: હૈયા, તારો
હું જ ન પામું પાર?
મારાં ઊઘડ્યાં ઉરના દ્વાર!

નિરંજન ભગત

ઉપાલંભ

હે મન! આવા ન હાવશે ટંગ.

કોક હૂંફાળી પાંપણો ઓઢી
પોઢી જવાના તરંગ,
શ્યામ લટો કેરા કોગળ હીંચકે
ઝૂલતા જાવું મંગ.—હે૦

લાલમ લાલ કો ગાલ ગાલીચે
આળોટવાનું અ-સંગ,
પાતળા દેહની પામરી આડેથી
નેણના વીજલ દંગ.—હે૦

રૂપપિયાસી! સ્વરૂપને ઓળખ
દેખ મા એક જ રંગ,
ભૂલ મા, ભીપણ, ભવ-જટામહીં
ખળખળી કાળની ગંગ—હે૦

વ્રજલાલ દવે

મૂગાનું સ્વપ્નું

દિને ખીલ્યાં ફૂલ બોલે રંગભરી વાણી:
'હતભાગી એક છે આ મૂગી રાતરાણી'

રાતે અંધવાયા સહુ ફૂલને ટંટોળે,
કોણ સુણે કથા પોઢેલા જે ધરાખોળે?

સંપદા જે મળી તેનું સુખ નહિ ઉરે,
એથી આખું વન ભરી નિરાગંધા સૂરે.

મકરન્દ દવે

પવનપંથે

· પૃથ્વી સૉનેટ ·

અહીં જડ જમીન સંગ અમને જડ્યા, આંખને
દિધો તિમિર-અંચળો, હૃદયને દિધો કામના-
વિમૂઢ વિપલાગ્નિ, પાંખ કરતી અમારે બધે
રચી અદશ ઇન્દ્રજાળ, અહ દાવ ખાસ્સો ઘડ્યો!

વિદારી મહુ આ હવે ગગન મેર આરોહવુ—
પ્રચણ્ડ પડકાર આ; પરમ તારું આમન્ત્રણ
અહો કયમ સહાય આ અબ જમીનની જિન્દગી?
ઉડે કફડી પાખ, આખ ગગનોની યાત્રા અહે.

અનંત અવકાશના પટ ક્રમત તું ગોદરે
ખડી છ અમ ગામ જ ખમ, એટલી વાર કે
તછ ધરની ગોદને નિમરીએ, ત્યહીં તાહરો
ખડો પવનપંથનો રથ ગ્નેશનો પાડ્યો.

કશી રણઝણી રહી મધુર ચક્રની ઘૂઘરી!
પ્રશસ્ત તવ મૂર્તિ સંગ અબ પ્રીત છે આદરી.

સુન્દરમ્

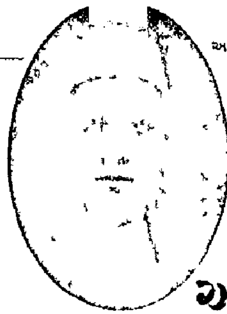
ફલિતા

· પૃથ્વી સૉનેટ ·

કલામય ગુથેલ પુષ્પ થકી શોભતો કુન્તલ;
ગુલાબ સમ ખીલતા મૃદુલ ગાલ, માથે તલ;
અચુંબિત હસી રહ્યા અધરસંપુટ પ્રેમલ;
સુલોચન લમે, તહીં સરવું શોભતું કજ્જલ;
કપોત સમ પાતળી મલપતી ગ્રીવા નાહરી;
બધે ય મુજ દૃષ્ટિ આ ફરી ફરી અને ત્યાં ઠરી
સુડોળ તવ વક્ષ પે સ્થિર થઈ; બન્યો લીન હું.
મનોહરિ' તુજ ચારુતાસભર સર્વ અંગાંગમાં
દીઠી અજબ માધુરી; તદપિ ચિત્ત આ ચંચલ
વિમુગ્ધ નવ એ થયું; ન જરી ડોલતું રંગમાં.
પરન્તુ મુજ આંખડી રતન છુપાવતા અંચલ
પરે પડી અને ઊઠી મનમહીં તરંગાવલિ.
ભવિષ્ય શુભ ભાળતો; હસતું પાલવે કો કલિ
સમુ મૃદુલ બાલ કૃષ-મરવાણીને ઝીલતું.

રંજનમ

આધુનિક મહારાષ્ટ્રમા સંત સમ ગણાતા 'સાને ગુરુજી'

કશા પણ માન સંમાનની અપેક્ષા વગર રાજકારણ, ધર્મ, સાહિત્ય સમાજ-સેવા આદિ અનેક ક્ષેત્રોમા કેવળ લોકસંગ્રહાર્થ કાર્ય કરનાર સાને ગુરુજીનુ અંગત ચારિત્ર્ય પણ એવુ નિર્મળ છે કે આજે જ તે સંતપુરુષોમા ગણાય છે

લેખક · પ્રો૦ વસન્ત જોષી એમ એ

આજના મહારાષ્ટ્રના જીવનમા સાને ગુરુજી તરીકે ઓળખાતા શ્રી પાંડુરંગ સદાશિવ સાનેનુ સ્થાન અદ્ભુત જ બન્યુ છે. સાને ગુરુજીએ જીવનમા વિવિધ ક્ષેત્રોમા એટલુ બધુ કાર્ય કર્યું છે કે તેનાથી તેમને મહારાષ્ટ્રમા જવલ્લે જ કોઈને જ મળેલી કીર્તિ અને લોકપ્રિયતા મળી શક્યા છે. સાહિત્યના બધા વિભાગોમા એમણે સંચાર કર્યો છે. નવલકથા, નવલિકા, નાટક, નિબંધ, કવિતા, ચરિત્ર—એવા અનેક આકારે એંશીક નાનામોટા પુસ્તકો આજ સુધી બહાર પડ્યા છે. રાજકારણમા પણ એમણે અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. હરિજનોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે એમણે મોટી ભૂખ હડતાલ કરી હતી. ખાનગી જીવનમા તેઓ એવી નિર્મળતા જાળવવાનો પ્રયાસ કરે છે કે તેઓ આજે જ મહારાષ્ટ્રના સંતપુરુષોમા ગણાવા લાગ્યા છે. એક સમાજવાદી નેતા તરીકે પણ ભારત એમને ઓળખે છે. તો પણ મહારાષ્ટ્રમા તેઓ જેટલા જાણીતા થયા છે તેટલા બીજા પ્રાંતોમા હજુ થયા નથી. એમનાં કેટલાક પુસ્તકોના ગુજરાતી અનુવાદ બહાર પડ્યા છે ખરા, પણ એ પુસ્તકો દ્વારા એમનુ વ્યક્તિત્વ હજી લોકોને પ્રતીત થયુ નથી. એટલે એમનો ટૂંકો પરિચય અહીં અસ્થાને નહિ ગણાય.

પૈસાદાર ગણાતા એક ચિત્પાવન કુટુંબમા સાને ગુરુજી ૨૪મી ડિસેમ્બર ૧૮૯૯ને દિવસે જન્મ્યા હતા. એમની જિંદગીના શરૂઆતના વર્ષ સુખમા ગયા. પણ કુટુંબના ઝગડા થવાથી એમના ઘરના ભાગલા પડ્યા. એમના પિતાને ભાગે થોડી જમીન સિવાય કંઈ આવ્યુ નહિ. એ સરદાર કુટુંબમા જન્મેલા એટલે નોકરી કરવા જવાય નહિ ને વળી ગૃહસ્થ એટલે ભિક્ષુક પણ થઈ ન શકે. કુળની પ્રતિષ્ઠા અને એનુ અભિમાન સાચવતા પિતાને માથે જે વીતી તેનો ખ્યાલ ગુરુજીએ પોતાના એક પુસ્તકમા આપ્યો છે. મોભો જાળવવા જતાં પુષ્કળ દેવુ થયુ. વારસામા ઘર તો મળ્યુ ન હતુ. એટલે ઝૂંપડી જેવુ કામચલાઉ મકાન કરાવી ત્યાં સાને કુટુંબ રહેતુ. વ્યાજની રકમ આપવા જેટલા યે પૈસા મળે નહિ એટલે વ્યાજ ચડતુ જ જાય અને દેવાની રકમ વધતી જ જાય. આમાંથી માર્ગ કેમ નીકળે એ વિકટ પ્રશ્ન હતો. સસરા ગામમા જ રહેતા. એમનાથી દીકરીની પરિસ્થિતિ જોવાઈ નહિ. એટલે જમાઈને સમજાવવા આવ્યા. જમાઈને અભિમાન કંઈ જેવુ તેવુ ન હતુ અને લડવા તાકવાનુ હોય તો હું હવે આ ઘેર આવવાનો નથી એમ કહી સસરા ગયા. શાહુકાર વ્યાજ ઉઘરાવવા આવ્યા ત્યારે ઘરમા પૈસા ન હતા. છોકરાઓને પૈસા ખરચી ભણાવી શકો છો, પણ વ્યાજ નથી ભરી શકતા એમ કહેતા તમને શરમ પણ નથી આવતી? બેરીને વેચો ને વ્યાજ આપી દો. મામલો [illegible] કોર્ટ કચેરીએ ગયો. ઘર ઉપર જપ્તી આવી. પછીની હાલાકીનુ તો પૂછવુ જ શું? ઘરમા કોઈ દિવસ તેલ હોય તો મીઠુ નહિ એવો સમય આવ્યો. ગુરુજીના માતા પ્રાચીન કાળની સતીઓ જેવા હતા. ખવાય તેવા પાંદડા પાણીમા રાંધે, ભાત બનાવે અને આમ ગુજરાન ચાલે. આવક કંઈ નહિ એટલે ગામમા રહેવા આવેલા એક પેન્શનરને ત્યા કામ કરે. કપડાં ધોવાં, છોકરાંને નવડાવવા, દળણાં દળવા, અને એને માટે માસિક પગાર બે રૂપિયા. આ કુટુંબની પરિસ્થિતિ.

માતાના ઉજ્જ્વળ ચારિત્ર્યની છાપ સાને ગુરુજીના જીવનમા ડગલે ને પગલે દેખાય છે. તેઓ લખે છે: 'મિત્રો! મારામા જેટલુ કંઈ સારુ છે તે મારી માતાનુ છે. મા મારી ગુરુ, મા મારુ કલ્પતરુ. એણે મને શું શું આપ્યુ છે તે કેવી રીતે કહું? બધુ જ આપ્યુ છે. પ્રેમદૃષ્ટિથી જોતા, પ્રેમથી બોલતા એણે જ મને શીખવ્યુ. માણસો પ્રત્યે નહિ પણ ઢોરઢાંખર, પશુપક્ષી, ફૂલ અને ઝાડ પ્રત્યે પ્રેમ રાખતા એણે જ શીખવ્યુ. શરીરને અને મનને જેટલા કષ્ટ થાય પણ ચૂં કે ચા કર્યા વિના પોતાનુ કામ વ્યવસ્થિત રીતે કરતા એણે જ શીખવ્યુ. દરિદ્ર અવસ્થામા પણ સ્વત્વ અને સત્ત્વ ગુમાવ્યા વગર કેમ જીવવુ એ એણે જ બતાવ્યુ. મારી માએ મારા જીવનમા અત્તર રેડ્યુ. મારા જીવનનો રસ, સુગંધ બધુ એનુ જ. ખરેખર હું તો નકામો છું. બધુ એનુ, એ પવિત્ર માનુ.' ગુરુજી માને યાદ કરે છે ત્યારે એમની આંખોમા આંસુ માતા નથી. એમનો સ્વભાવ એટલો ભાવનાવશ છે કે તેઓ લાગણીઓ છુપાવી શકતા નથી.

પુષ્કળ દુઃખ ને આપદા વેઠી એમના માતા મૃત્યુ પામ્યાં ત્યારે ગુરુજી દૂરના એક શહેરમા ભણતા હતા. એક રાત્રે એમને સ્વપ્નામા મા દેખાયા. 'કેમ બેટા, મને મળવા નથી આવતો? એમણે તને ખબર આપી નથી? જરૂર મળવા આવજે.' ગુરુજી ઊઠ્યા. મનમા આશંકા પુષ્કળ હતી. પાસે પૈસો ન હતો. એક મિત્ર પાસેથી પૈસા ઉછીના લઈ ગામ આવ્યા ત્યા ખબર પડી કે માનુ અવસાન થયુ છે! આખરે માને મળી શક્યા નહિ. એનું પાર્થિવ શરીર ખાખ થયુ હતુ. અસ્થિસંચયન માટે સ્મશાનમા જઈ માની કરુણામય મૂર્તિના દર્શન કર્યા. 'શ્યામચી આઈ' નામનુ પુસ્તક એ ગુરુજીએ કરેલુ માનુ સ્મારક છે. સ્ત્રીનુ સાત્વિક્ય, પાતિવ્રત્ય અને સહિષ્ણુતા એવા ગુણો જ્યા સુધી આપણે ત્યા છે ત્યાંસુધી લોકો આ પુસ્તક ભૂલી નહિ શકે. મહારાષ્ટ્રમા એણે લાખો લોકોને રડાવ્યા છે, પવિત્ર બનાવ્યા છે. એ પુસ્તકની આઠથી દસ જેટલી આવૃત્તિઓ થઈ ચૂકી છે.

ભણવાની ગુરુજીને તીવ્ર ઇચ્છા હતી. એમના ગામમા નિશાળ હતી, પણ ફીના સાંસા હતા. મોટા ઘરનો છોકરો, એટલે મજૂરી કરી શકાય નહિ અને કરે તો નામોશી હતી. એવી

વિચિત્ર સ્થિતિમા તેઓ મુકાયા ત્યા એમને ખબર પડી કે ઔંધમા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને ખાવાનુ મફત આપવામાં આવે છે અને ત્યા શાળામા માફી પણ મળે છે પિતાએ કહ્યુ તુ ભણે એમ હુ ઇચ્છુ છુ દિલગીર છુ કે ભણાવી નથી શકતો જાતમહેનતે તુ ભણે તો જવુ હોય ત્યા જા મારા આશીર્વાદ છે તને ૧૯૧૬મા ઔંધ ગયા ત્યારે ગુરુજી અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણમા હતા ત્યા ગયા ત્યારે ખબર પડી કે માત્ર ઔંધ રાજ્યના છોકરાઓને જ ખાવાનું મળતુ હતુ બીજાઓને નહિ પાસે થોડા પૈસા હતા આઠ આના માસિક ભાડાવાળી એક ઓરડી રાખી એમા રહ્યા હાથે રાંધે કપડા ધૂએ અને અભ્યાસ કરે એમ થોડા દિવસ ચલાવ્યુ આખરે પૈસા ખૂટ્યા એક ચક્કીમા નોકરી કરતા માણસ જોડે પરિચય થએલો એ એમને થોડો લોટ આપે થોડા દિવસ એ લોટની ભાખરી બનાવી ખાવાનો પ્રબધ રાખ્યો પણ થયુ કે આમા અપ્રામાણિકતા છે આ પૈસા આપ્યા વિના લઉ છુ તે તો ચોરી કહેવાય એટલે મિત્રનો આગ્રહ છતા લોટ લેવ નુ બધ કર્યું અને આખરે બ્રાહ્મણનો મુખ્ય ધર્મ—ભિક્ષા ! પોતે લખે છે

એ રવિવાર હુ કોઈ દિવસ ભૂલીશ નહિ મારુ અગોછિયુ ધાળી અને એક રૂમાલ લઇ હુ ગોવિન્દાને ઘેર ગયો ત્યા મે ધોતિયુ પહેરી લીધુ ખભા પર એક ભીનુ કપડુ લીધુ હાથમા ઝોળી લીધી મારાથી ઓરડાની બહાર નીકળાયુ નહિ મારા હાથપગ થરથરતા હતા આખોમા પાણી ભરાયા હતા

'શ્યામ ! આમ ક્યાં સુધી ચાલશે ? ગોવિંદા બોલ્યો

'ગોવિંદા દુ ખ થાય છે ' મેં કહ્યુ

'પણ તુ જ કહેતો હતો ને કે આમા દુ ખ થવા જેવુ કશું જ નથી ? ત્યારે આજે આમ કેમ?

હુ બહાર નીકળ્યો ગોવિન્દો અને હુ 'ॐ भवति भिक्षा देहि બોલતા ઘેરઘેર ગયા '

ઔંધમા પ્લેગ ફાટ્યો એટલે છ મહિનામા એમને ત્યાથી નીકળવુ પડ્યુ પછી તેઓ પુનાના જાણીતા મરાઠી વિદ્યાલયમા જોડાયા અને ત્યાથી જ ૧૯૧૮મા મૅટ્રિક થયા ૧૯૨૧ના અસહકારમા એમણે કૉલેજ છોડી પણ પિતાની ઇચ્છાને વશ થઈ ફરી કૉલેજમા જોડાયા અને ૧૯૨૨મા બી એ થયા અને ફેલો નિમાયા ૧૯૨૩મા તેઓ અમળનેરમા તત્ત્વજ્ઞાનમદિરમા વિદ્યાર્થી તરીકે આવ્યા અને ૧૯૨૪મા એમ એ થયા તરત વિલ્સન કૉલેજમા નોકરી માટે અરજી કરી પણ ત્યાથી જવાબ આવે તે પહેલા તો અમળનેરની હાઇસ્કૂલે તાર કરી એમને બોલાવી લીધા ત્યા જે દિવસે જોડાવાના હતા તે જ દિવસે વિલ્સન કૉલેજમા પણ નિમાયાનો કાગળ આવ્યો પણ તેઓ ગયા નહિ ૧૯૩૦ સુધી તેઓ શિક્ષક તરીકે ત્યા રહ્યા

સાહિત્યરચનાની શરૂઆત ગુરુજીએ બાળપણમા જ કરી દીધી હતી તેઓ અંગ્રેજી પહેલા ધોરણમા ભણતા હતા ત્યારની વાત એમને ઘેર એક શાસ્ત્રી ઊતર્યા હતા વિષ્ણુસહસ્ર નામનો પાઠ કરતા હતા ત્યા એમને કેમે કર્યે એક ચરણ યાદ આવે નહિ પાડુરગ પાસે જ બેઠો હતો એણે તરત જ શ્લોક જોડી આપ્યો શાસ્ત્રીએ આશીર્વાદ આપ્યા 'હરિ આગળ જતા તુ કવિ થશે ' એ વખતે પુરાણોમાં વાચેલા આખ્યાનો સાકી વૃત્તમા તે લખતા અંગ્રેજી ત્રીજુ ધોરણ ભણતા હતા ત્યારે એક મિત્રે કહ્યુ સાને તુ કવિતા લખે તો ? ગુરુજીએ હા પાડી બીજે જ દહાડે એક કવિતા લખી કાઢી એમા એમનો પ્રિય વિષય રામની ભક્તિ જ હતી એમને આ વખતે પોતાની કાવ્યશક્તિ વિષેનુ ભાન પહેલીવાર થયુ પછી તો એમણે ઘણા કાવ્યો લખ્યા એટલુ જ નહિ પણ માતપિતાને કહેતા 'મારા કાવ્યો છપાય પછી જુઓ કેટલા પૈસા મળશે ! મિત્રોને કવિતામા જ પત્રો લખતા વિદ્યાર્જન માટે ઔંધ ગયા ત્યા સંસ્કૃતમા કાવ્યરચના શરૂ કરી પુનામા એક ગૃહસ્થને પોતાના છોકરાઓને ભણાવવા માસ્તરની જરૂર છે એવી ખબર મળી ત્યાર એમણે સંસ્કૃતમા લખેલા કાગળમાની આ લીટીઓ જોવા જેવી છે

भवत्पदद्विज शिरसा प्रणम्य विनम्रवृत्त्या खलु प्रार्थयेऽहम्
अकिंचनोऽहं सुमुख सुदीन परतु विद्यार्जनकामकामी ॥
उदार किचिन् क्रियता मदर्थं भवत्कुमारान् वितरामि विद्याम्
कुटुम्बसंबन्धितदा करिष्ये भवान् यदा न प्रयच्छति प्रमाण ॥

એકવાર ઔંધમા હસ્તમેળનુ પ્રદર્શન હતુ ગુરુજીને હસ્ત વ્યવસાય આવડતા ન હતા એટલે એમણે એક કવિતા લખી પ્રદર્શન માટે મોકલી પણ એનો સ્વીકાર થયો નહિ કવિતા શી રીતે મુકાય? આગળ જતા પોતાના કાવ્યો એમને કૃત્રિમ લાગવા માડ્યા એટલે એમણે બધા જ ફાડી નાખ્યા ! પછી કૉલેજમા કાર્લાઇલ રસ્કિન બાયરન કીટ્સ શેલી બ્રાઉનિંગ ઇમર્સન ટેનિસન અને વર્ડ્ઝવર્થ ફરીફરી વાચી ગયા એમનો પ્રિય કવિ વ્હિટમન આ જ મનમા રમતો જડ્યો પોતાના કાવ્યસગ્રહને એમણે 'પત્રી નામ આપ્યુ ત્યારે એ કવિનુ Leaves of Grass એમના મનમા રમતુ જ હતુ

રાજકારણમા તો ગુરુજીએ આગળ પડતો ભાગ લીધો ગાધીજીની બધીજ ચળવળોમા એમણે પુષ્કળ કામ કર્યુ ૧૯ મી મે ૧૯૩૦મા તેઓ અરેસ્ટમા પકડાયા અને પદર મહિનાની સખત કેદ પામ્યા આ સમય એમણે ધૂળિયા અને ત્રિચિના પલ્લી જેલમા ગાળ્યો ૧૯૩૧ની ૨૩મી માર્ચે તેઓ છૂટ્યા ૧૯૩૨મા ૧૭મી જાન્યુઆરીએ ફરી પકડાયા ને ધુળિયા નાશિક જેલોમા ગયા ઑક્ટોબર ૧૯૩૩મા છૂટ્યા અને જાન્યુઆરી ૧૯૩૪મા ફરી પકડાયા પછી ૧૯૪૦ના સત્યાગ્રહમા પકડાયા અને બે વર્ષની સખત કેદ પામ્યા ૧૯૪૨ની ૧૦મી ઑગસ્ટે છૂટ્યા અને ભૂગર્ભગત થયા એમની આગેવાની નીચે મહારાષ્ટ્રમા ભાગફોડની ચળવળ સારી રીતે ચાલી ખાનદેશમા ગાડીઓ પાટા પરથી ઉથલાવી નાખવામા આવી એમળનેરમા આગ લાગી સતારામા ગ્રામરાજ્ય સ્થાપ્યુ ને કર્જત તાલુકાના જગલોમા સશસ્ત્ર બળવાના પ્રયાસો થયા એ બધુ એમની પ્રેરણાને જ આભારી હતુ શિવાજીના વખતમા રામદાસે કર્યું હતુ તેમ એમણે જગમા આખો મહારાષ્ટ્ર સળગાવ્યો એ વખતે કાર્ય કરનારાઓને સ્ફૂર્તિ ગુરુજી તરફથી જ મળતી હતી એ કાર્યકરોને માટે એ કબજ કરવાની અને એમના પોષણની જવાબદારી એમણે માથે લીધી કોઈ પણ રીતે એ તેમને મદદ કરતા મહારાષ્ટ્રે એમને આપેલા એક લાખ રૂપિયા એમણે એ કાર્યમા જ ખરચી નાખ્યા તેમજ લખનમાથી થતી આવક પણ એમણે બધી આપી દીધી ચાલીસની લડતમા લોકો કેવી રીતે આપવો એ બતાવવા એમણે ક્રાન્તિચા મार्गावर નામનુ પુસ્તક લખ્યુ એ છપાયુ નથી પણ એની સાયક્લોસ્ટાઇલ નકલો વેચાતી મળતી હતી

૧૯૩૦ની લડતમા ગુરુજીએ મહારાષ્ટ્રમા પ્રચાર કરી નાખ્યો તેઓ બોલવા ઊભા થાય એની ખબર મળતા જ દસહજાર પદર હજાર માણસ એમના ભાષણો સાભળવા આવતા એ ગાય કે તરત લોકો ગભીર બનતા ઘરેણા ને ગજવામા હોય તેટલા પૈસા ખુશીથી આપી દેતા ગાળે ધણા સ્વયસેવકો પણ મળ્યા ૧૯૩૬મા એમણે ખાદીના ઝામઝની રચના કરી અમળનેરમા ચાલતી નિશાળ મૂકી અમળનેર તરફથી ૨૦ વાગે વાખવાર ગાવતરસ્તુયનમા કેજરપુર મહાસભાના અધિવેશન વખતે પણ એમણે સારો પ્રચાર

ગેરનાર: શ્રીકૃષ્ણે ૮૧મે વર્ષે મહાભારત ખેલ્યુ. અને અહીં પ્રભાસમાં ખેલાઇ યાદવાસ્થળી. કૌરવોને જીતી, અહીં પાછા સૌરાષ્ટ્રને કીર્તિવંતો કરી પ્રભાસનાર્થે, સોમદેવની નિકટ તાં એમનાથી યાદવાસ્થળીના રક્તપ્રપાત ન સહન થઇ શક્યા, 'પિતામહ'નો શ્લોક રટતા હતા...

નાદધ્વનિ:

પિતાહમસ્ય જગતો, માતા ધાતા પિતામહ,

વેદ્યં પવિત્ર ઓંકાર ઋસામ યજુરેવ ચ.

ગેરનાર: શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર એ શ્લોક રટતા હતા ત્યારે અચાનક— પ્રાસ એક પારધિએ અજાણતા તીર માર્યું, અને પ્રભુએ અસાર-સંકેલી લીધી અહીં જ, મારી દૃષ્ટિ સમુખ એમણે ચિતા- .કીધુ ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે હરિણતટે સોમદેવ પ્રતિ મીટ માંડી. નિકટમા દેહ ત્યજતા બોલ્યા હે સોમનાથ! જય હો સોમનાથ' સોમનીથથી સોમદેવે પ્રતિધ્વનિ પુકાર્યો.

સંઘધ્વનિ: શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર કી જય'

[ઘોષ સંગીત કંઇક વાર રહે; પછી સિંહગર્જના; પછી મન્દ સંગીત]

૨

ગેરનાર. એ યુગ અને એની સંસ્કૃતિ કાળના ઓધારમા ક્યાંક ડૂબી ગયા અનાદિ અનંત ને અગાધ એવા અગમ્ય કાળની એક પાંખ ફરી વાર વીંઝાણી

સંઘધ્વનિ: धर्मम् चर । सत्यम् वद ।

ગેરનાર: એક માનવેન્દ્રે મારી ગોદમાથી એક દઢ અને નક્કર કોતરી કાઢી એ ઉપર એ અશોકદેવે બોધપાઠ કોતરાવ્યા કાળદેવને વિનતિ કરી કે લોકકલ્યાણાર્થે એને કાળની તડકી ાથી અલિપ્ત રાખજે, જાનુ જતન કરી જાળવજે કાળે ઉચ્ચાર્યુ કાશ ધ્વનિ: તથાસ્તુ 'મહારાજ અશોકદેવ! ઝંઝાવાતોથી મુક્ત અમર રહેશે તારો આ શિલાલેખ સહસ્રસહસ્ર વર્ષો પછી પ્રસ્થાન પામશે તારુ રાજ્યચક્ર, ને સજીવન રહેશે તારો મર્મમંત્ર.

ગિરનાર મારે 'મસ્તકે ભગવાન દત્તાત્રેય પધારી પોતાની ત્ર પાદુકા મૂકતા ગયા હતા પડખે મારા નાના ભાઇ શત્રુ- ાશિરે ભગવાન જિન પગલીઓ માંડી અને સિદ્ધાચળ બનાવી .અહીં, અમારી આંખ આગળ જ, ઇસાઈ શતક ત્રણથી સાતની . વલ્લભીપુર મ્હોર્યું. જૈન ધર્મનાં સૂત્રો પ્રથમ અહીં જ ગ્રન્થ ૂખાયા ફરતા ફરતા પ્રખર પ્રવાસી હ્યુએનસંગ ચીન દેશથી પધાર્યા, અને આ ભૂમિના ગુણગાન ગાતા ગયા.

એક ધ્વનિ: ઐસો નગર ન મૈંને દેખ્યો

હર્ષોદ્ધ કી ભરની થી.

ઐસો દાન ન મૈંને પેખ્યો,

કીર્તિ ઉજ્જ્વલ કરની થી.

ગિરનાર: પછી તો વલ્લભીપુર ભાંગ્યુ અને ઇડર સ્થપાયુ ના અવશેષોમાથી વળી ચિત્તોડ સરજાયુ, અને ગે ચિત્તોડના ત હિમાદ્રિ સિંહાદ્રિ સુધી ફેલાયા

'અહિંસા પરમો ધર્મ'નો અશોકવર્ધનનો લેખ મારા હૃદય પર ાાએલો છતા કરાળ કાળની રણચંડી તાંડવે ચઢી ભયંકર નોબતો ના ડંકા બજાવવા માંડી

નાદધ્વનિ: યાદવકુળથી ઊપન્યાં, વિવિધ કુળઅભિમાન,

દિન પલટ્યો પલટી ઘડી, ભુલ્યા સકળ સહુ ભાન

ભૂમિ કુજનવન ભમી, દમનવશ્ણી ભેદ,

અગનઝાળ પ્રગટી અહીં, ને ઝઝૂમ્યો વળી મેદ.

ખડ્ગનીર વર્ષાઝડી, વહી રુધિરની ધાર

ગતિ મતિ બગડી અતિ, કુજનવન મોઝાર,

ગિરનાર: મૌર્ય વંશ અને ક્ષત્રપો; એના લોપ પછી ગુપ્ત વંશ, અને પછી પાછા અંધારપછેડો... એમાં ક્યાંક ક્યાંક ચાવડા ને સોલંકીઓ, ગોહીલો ને જેઠવાઓએ પોતા ની મશાલો ફેરવી થડુ- વંશના વારસોએ પાછું વલ્લભીપુર, અહીં વામલી, ત્યાં ઘૂમલી, એમ કાળની કતારોમા અધર્મી વિધર્મી અને પરધર્મીઓના લોહીના છંટ કાવોમાં તાંતી તલવારો રમી

સંઘધ્વનિ: જય અંબે! જય અંબે!

જય અંબે! જય અંબે!

[સંઘધ્વનિ ધીમેધીમે વધે છે એમાં શંખ, કરતાલ, શંખ, શરણાઈ વગેરે સંભળાય છે]

ગિરનાર: એ છે સૌરાષ્ટ્રની ત્રણ સતીઓનો ચિતાપ્રવેશ ગિર- નારને કપાળે ફટકારાએલા શાપોના સાદ' પહેલો શાપ સોનરાણીનો સોન! એને ઘૂમલીના રાણાએ હરી અને હલામણને જલાવતના દીધી સોરઠની એ કવિત્રી હતી એણે વિલાપ લવકાર્યો

સોન: (એ...) લાજે આ રાણગાર, હલામણ! તારા વિના!

તુ મોરો ભરથાર, આજ અગનશય્યા સજુ.

(એ ..) ભીડળ ફૂટે રમગાન, હું હારી હલામણા'

સાથે સ્વર્ગપ્રયાણ, ભૂજડુ થાશે ઘૂમલી

ગિરનાર: સોન ગઈ, ઘૂમલીનો વિનાશ થયો, અને આવ્યો મતિ ભ્રષ્ટ રા'મંડળીક. એની સામે ફટકારાએલો ચારણિયાણી નાગબાઇનો ભીષણ શાપ:

નાગબાઈ: તારા ગરવા ગઢ, મુ સતાપે મંડળીક!

ધૂળમાં ધમરો ધડ, વંશનિકંદન તાહરો!

ગિરનાર: પણ આપણે ઇતિહાસનો ક્રમ જરા ફેરવ્યો પરંતુ મહાકાળના અનંત અગાધ સાગરમા ભૂત શું, ભાવિ શું? એ જ મંડળીક વંશમા બરાબર દોઢ સૈકા પહેલા, અહીં સોરઠની ભૂમિ પર સિદ્ધરાજ જયસિંહે મારેલો છાપો, રા'નોઘણની મૃત્યુશય્યા, રા' ખેંગારની પ્રતિજ્ઞા, એની મહાતેજસ્વી મહારાની સતી રાણી રાણક; એના બે લાડકવાયા પુત્રોની કારમી અને ક્રૂર હત્યા; આખરે રાણક- ના અમર સતીત્વનો રોમાંચક ભડકો.

અવાજો: જય અંબે! જય અંબે'

જય અંબે' જય અંબે!

[કોલાહલ ધીમેધીમે શમે છે]

રાણક: સાજણ રા'ખેંગાર! સુરલોકે સીધાવિયા;

ગરવા ગઢ ગિરનાર, કોણ હવે સથવારી આ?

સિદ્ધરાજ: અરે! આ તેં શું કર્યું? ક્યાં છે રાણક અને ક્યા બે એના કુંવરો? આહીર દેવયતન' ખેંગારના કુંવરોને બદલે તેં આ તારા કુંવરોની મારી પાસે હત્યા કરાવી? ધન્ય છે તારી રાજભક્તિ- ને! પણ સિદ્ધરાજને અત્યારે એની ચર્ચા કરવાનો વખત નથી ક્યાં છે રાણક અને ક્યા છે એના કુંવરો...આ...આ.. તો લે, પેલા તારા ત્રે ભેગા આ પણ જાય... [ચીસ અને કોલાહલ]

રાણક: 'મામેરા તુ મ રોય, મા કર રાતી આંખડી.'

પતિ વિજોગણ નાર, પુત્ર વિહોણી માવડી

સધરા! અભાગી ભાગ! અંતર આગ ન જંપવી એ.

ઘડી બે ઘડીનો લાગ; ચુકતા શાપ ન ચૂકશે

સિદ્ધરાજ: છાંડો સતિયા વેશ, નગણાં રાણકદેવડી!
ચલો અમારે દેશ, પટરાણી પાટણ કરું.

રાણક: તારું સધરા ' કુળ! સઘળો પાટણનો પટ,
રગદોળાશે ધૂળ, શાપે રાણકદેવડી.
જય અંબે! જય અંબે!

લોકોના અવાજો: જય અંબે! જય અંબે!

[ઝાંઝ, કરતાલ, ઢોલ વગેરેના અવાજો]

ગિરનાર: એમ ગિરનારને ખોળે સોરઠની સતીઓ સળગતી ચિતા પર ચઢતી, ત્યારે અહીંના બહાદરિયા દરિયાલાલો અરબી સમુદ્ર તાગી, ચીન-આફ્રિકાના દરિયા ડહોળી દુશ્મનને ડારતા ને સાગર-ઝાલર પર ડંકા બજવતા આખરે જિંદગીને આરે જળસમાધિ લેતા. એવો હતો એક પ્રભાત ચાવડો, સાગરનો સફરી, દરિયાનો બેટ. એણે સોમનાથને કિનારેથી જહાજ હંકાર્યું, સાથે લીધા આફ્રિકા સુનંદા માણસો. આ મારી નજર સામે જળસમાધિ સાધવા...

અવાજો: વહાણ-બંધો તોડી નાખો
સુકાન સૌને સોંપી દો,
જહાજને તરતું મૂકી દો,
આલબેલ! આલબેલ!
રામરામ તુજને ગિરનાર,
સોમનાથ સાગર રખવાળ,
ગાયે અલ્લા બેલી,
બેયા ગાયે અલ્લા બેલી.

પ્રભાત: અને અમારા જુહાર છે; સૌને છે જુહાર! રાજાઓ જયમાં છુટાવતા, તેમ અમે સાગરના રાણાઓ હવે જળસમાધિ સાધીએ છીએ. બોલ્યું ચાલ્યું માફ કરજો બેયા.

ઘેરા અવાજે: ગાયે અલ્લા બેલી
બેયા, ગાયે અલ્લા બેલી!

પ્રભાત ગવડાવે છે: ગાયે અલ્લા બેલી,
બેયા, ગાયે અલ્લા બેલી.
જિંદગી બહુ છે બેલી
બેયા ગાયે અલ્લા બેલી.
હું ચલી આજ અકેલી,
નૈયા ચલી નાવ અકેલી.
ગાયે અલ્લા બેલી,
બેયા ગાયે અલ્લા બેલી.
ચઢી જીવનની હેલી
બેયા, ચઢી જીવનની હેલી
ગાયે અલ્લા બેલી
બેયા ગાયે અલ્લા બેલી.

[પવન, તોફાન, સુસવાટા, વીજળીના કડાકા; પછી સંઘસંગીત; પછી આખરે સિંહની ગર્જના.]

૩

ગિરનાર: હા, હજી હું એ જ ગિરનાર ઊભો છું. ઘણું જોયું: કુળાભિમાન, રક્તપિપાસા ને લોભલોલુપતામાં યાદવાસ્થળીનાં અસંખ્ય પુનરાવર્તનો,—એ સૌ થકી નોતરાતો વિનાશ.

પણ કાળને યે છાયા-પડછાયા હોય છે. ઘણાકમાંક મોટી વીરડી. અનોખી લહેર, દેશદાર મધુરપ મુલકને મલકાતી જાય છે. અહીં જ મારી ગોદમાં જૂનાગઢને તુલસીક્યારે...

કાલધ્વનિ:
વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ જે પીડ પરાઈ જાણે રે,
પરદુઃખે ઉપકાર કરે તો યે મન અભિમાન ન આણે રે.

નરસૈં મહેતા, ભક્ત હરિના, હરિજનના નિત સહવાસી,
કરી તપ પરમેશ્વર પામ્યા, શિવમંદિરમાં ઉપવાસી.

ગિરા સુંદરી થઈ કજમાળી, નરસિંહથી હમિયાં પરભાત,
વૈષ્ણવજનના નિત્ય ભજનથી, દેશ થયો આદર્શ રળિયાત.

ગિરનાર: ઓર યહાં પર આઈ મીરાં, મેવાડકી મસ્ત રાની,
પ્રીતમ કે બિન હુઈ બ્હાવરી, ઠાકુર કી ઠકરાની;
દ્વારકેશ કી દર્શનપ્યાસી, હરિ બિન રહી ઉદાસી.

મીરાં દાસી, જનમજનમ કી, કરે તિરથ વે અકાસી,
ચલી દ્વારિકા, રસ સારિકા, ધન્ય ભયે સોરઠવાસી.

એક સ્ત્રી: મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર,
મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધરના ગુન.

એક પુરુષ: નરસૈંયા ચા સ્વામી સાચા,
નરસૈંયા ચા સ્વામી સાચા.

બને સાથે: હમ જનમમરણ કે સાથી,
પ્રભુ! જનમજનમ કે પ્યાસી!

એક સ્ત્રી: મીરાં દાસી...

પુરુષ: સ્વામી સાચો

બંને: તુમ બીન સદા ઉદાસી,
પ્રભુ જનમજનમ કે પ્યાસી!

ગિરનાર: જે નરસિંહ-મીરાંએ ગાયું, એવું જ લોકોએ ભજન-કવિત-ચારણીમાં ફેલાવ્યું, બદલાવ્યું. અસલ વૃન્દાવનથી આવ્યા'તા ગિરધારી લાલા, સાથે લાવ્યા'તા રાસ ગીત રમાળા, નરસિંહે ગાઈ રાસમાળા, ગોવિંદના ગુણની હારમાળા.

[બંદૂકના અવાજો]

એ છે વીરરસનાં ડંકા નિશાન: અહીં મારી કુખે કંઈક બહારવટિયા આવી ભરાયા છે. કુંવરે કુંવરે કાદુ મકરાણી અને બાવા વાળો, મોર સંધવાણી અને બીજા જાતનાં રાવણાં જન્મ્યાં છે. પણ એ સૌમાં અનન્ય એવો બહારવટીઓ, સતવાદી અને નીતિમાન, એ તો જોગીદાસ ખુમાણ.

કાલધ્વનિ: ભાવનગર દરબાર છે. એની સામે જોગા ખુમાણનાં બહારવટાં છે. રાજ સામે હાડોહાડ વેર છે. છતાં ભાવસિંહજી મહારાજનો કુંવર ગુજર્યો છે ત્યારે ખુમાણોમાં આફાળ ગોદી જોગીદાસ પણ ખરખરો કરવા છાનાછપના આવી ચડ્યા છે. શિયાળમાં સિંહ છુપો ન રહે. મહારાજે ઓળખ્યા અને કહ્યું: 'અરે આવ્યા જોગીદાસ; પણ હવે ખમો.' તલવારો તરપી રહી. રાજ બોલ્યા, 'ખરખરે આવેલ છે. એને આઠ પહોરની છૂટ છે. કોઈ વાળ વાંકો ન કરે' અને જોગીદાસ મરદ બાજરે આસ્યા ગયા.

ગિરનાર: આ દરીકતછે ખુદ ભાવનગરને જ્યારે માવધાઈ સાથે તકરાર પડી ત્યારે હકારીગા જોગીદાસને બોલાવ્યા. પછી (પૃ. ૩૭૦)

કલાકાર શ્યાવક્ષ ચાવડાની
પ્રાણીચિત્રણા

અહીં તથા સામેના પાના ઉપર આપેલા રેખ[illegible] જુદા જુદા પાનામાં હરણ ને [illegible] વિવિધ [illegible] છટાઓ [illegible] આલેખનો આપ્યા છે. આ અંકના [illegible] ઉપરનું ચિત્ર આમાંના જ એક રેખાંક થી મળેલું છે એ તો તમે શોધી કાઢજો હો!

કલાકાર શ્યાવક્ષ ચાવડાના માનવપાત્રો તથા રસવિધાનોની વિશિષ્ટ ચિત્રણાનો પરિચય 'કુમાર'ના વાચકોએ આજ સુધી અનેક વાર કર્યો છે. તેમની વિકાસ પામતી પ્રયોગશક્તિ પર થતા રેખાઓના અભિનવ પ્રયોગોથી આજે તે ગુજરાતના સર્વ ચિત્રકારોમાં તો મોખરે છે જ, પણ તે સાથે મુંબાઇ અને હિંદના બીજા પ્રાંતોના પ્રમુખ કલાકારોની હારમાં પણ તેમણે સ્થાન મેળવ્યું છે.

રેખા દ્વારા મનુષ્ય [illegible] અને પ્રાણીઓના [illegible] તથા [illegible] પ[illegible] ને પૂર્વના જુદાજુદા દેશોમાં અનેક પ્રણાલિકાઓ સર્જાઈ છે. અજંતાની એકધારી રેખાઓમાં આપણે હાથીઓ, હંસો અને અશ્વો જોયા છે, ચીન જાપાનની [illegible] થકી [illegible] પીંછીનો રેખાલેખ પ્રસાર જોયો છે, અને યુરોપની રચનાબદ્ધ [illegible] આકૃતિઓ પણ જોઈ છે. શ્રી ચાવડાએ આ બધા તત્ત્વોને [illegible]

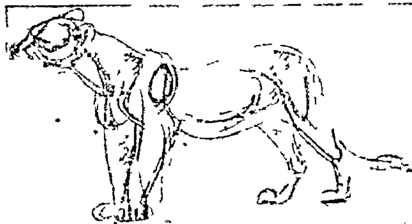
પરિચય
કરાવનાર
**શ્રી રવિશંકર
રાવળ**

આ બને આડા પાનામા સેપીઆ ફાઉન્ટનપેનથી કરેલા સ્કેચ છે, જ્યારે આ નીચે સામસામા આપેલાં ઊભા ચિત્રોમાના પખી થાથી-ક્રેયૉનથી આલેખેલા છે લેશ માત્ર રબર વાપર્યા વિનાના એ સ્કેચોમાનો સચોટ આવેગ કલાકારના હાથની તાકાત બતાવે છે.

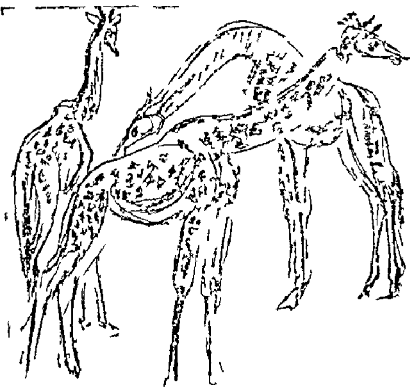

નાવની પોતાની અનોખી શૈલીમા પ્રાણીઓના એંશી ઉપરાત ચિત્રો તૈયાર કરી, મુબાઈની તાજમહાલ હૉટેલમા એક વ્યક્તિગત પ્રદર્શન રજૂ કર્યું ત્યારે એ કૃતિઓ જોઇને મુબાઈ આશ્ચર્યમુગ્ધ બની ગયુ હતું પ્રાણીચિત્રોમા બહુ જ થોડા હિંદી કલાકારો રસ ધરાવે છે અને તે પણ કોઈ પ્રસગ કે કથાનિરૂપણ કરનારાં ચિત્રો જ હોય છે, પરતુ ભાઇ ચાવડાએ તો વિવિધ પ્રાણીઓના અગમરોડ, આવેગ સવેગ અને સ્વભાવના સકેત દાખવતા પિંડોને રેખાબદ્ધ કરવામા અનોખી સફળતા બતાવી છે

ભાઈથી ચાવડા કદી ચિત્રગૃહમા ભરાઇ રહેવાનુ કે ધધાનું જ કામ કર્યા કરવામા સતુષ્ટ બની બેસવાનું પસદ કરતા નથી જરાકે અવસર મળે એટલે શક્ય તેટલા દૂરના પ્રદેશમા જઈ લોકજીવન, વન્યજીવન કે પ્રાણીજીવનનો સપર્ક પામવા, કે કોઈ પ્રાચીન શિલ્પ-

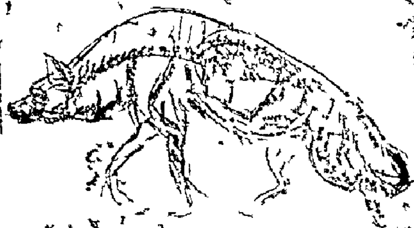

મહાલય જેવા ઊપડ્યા જ હોય અને ત્યાંથી અનિ નવદૃષ્ટિબિંદુ તથ ત જગીભરી આકૃતિઓના આલેખો અવતરેલો કે ત્વરિત રેખાટનોની એક બે નવી નોંધ પોથીઓ(સ્કેચબુકો)નો ભંડારો ભર્યો જ હોય. જાહેર પ્રજા તો એમાંથી કેવળ યોગ્ય ચુનંદી ચીજો વધા સંયોજનાપૂર્વક તૈયાર કરેલાં ચિત્રો જ જોવા પામે છે પણ કલાકારે એ જાહેરમાં મુકાતા આકારોની સિદ્ધિ અર્થે કેટકેટલા રેખાપ્રયોગો, અવલોકનો અને નિરીક્ષણોની તૃપ્તિ મેળવી હોય છે એ સમજવાને તો એની એ અસંખ્ય નોંધપોથીઓ જ જોવી જરૂરી છે. સમારેલા તૈયાર ચિત્રોમાં રંગની ચમક, આકૃતિની સફાઈ વગેરે ગુણો સામાન્ય જનને રોચક બને એમાં નવાઈ નથી પણ ચિત્રકાર પ્રાણીને જોતાં વેંત જ તેની હીલચાલ અને છટાને આવરતી એક ચોટદાર રેખા કેટલી ઝડપથી ખેંચી કાઢે છે તેનું દર્શન તો અસંખ્ય ચિત્રપોથીમાં જ થાય છે ને તે વખતે પ્રાણીના સ્વભાવને સાંકેતમાં તેણે કેટલી તન્મયતા પ્રાપ્ત કરી હતી તેનો ખ્યાલ મળે છે. ચિત્રકાર તો જીવનની ધન્યતા ને પરિશ્રમનો બદલો એ કુદરતનું રહસ્ય પામવામાં માની રહે છે ને એ પળોના પ્રસાદરૂપ એ સ્કેચબુકોને તે મોંઘી સમૃદ્ધિ સમજે છે.

તમે એમના તૈયાર ચિત્રોના થોડા નમૂના જુઓ અને પછી આ મૂળ ભંડારમાં નજર કરશો તો તરત સમજી શકશો કે તમને એક ચિત્ર આપવાને ચિત્રકારે તેના પાત્રને કેવી સમગ્રતાથી પિછાન્યું છે અને તેના પ્રાકૃતિક જીવનનો કેટલો ગાઢ પરિચય મેળવ્યો છે. એના એ ચિત્રાંકનોમાં માત્ર પ્રાણીની શારીરિક સહજિકતા અને રૂપનિર્માણનો જ પ્રશ્ન નથી પણ પ્રત્યેક પ્રાણી ઈશ્વરપ્રણીત સ્વરૂપમાં પણ કેટલું કલાયોગ્ય રેખાદર્શન અને પિંડસર્જન ધરાવે છે તેનું સંપૂર્ણ સંશોધન કરવામાં આવ્યું છે. આદિથી ચાવડા

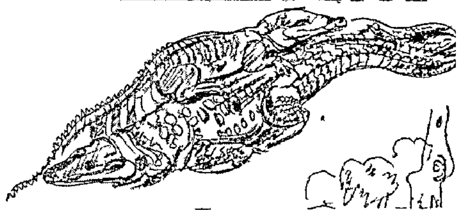

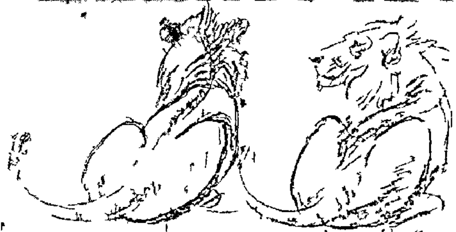
સિંહ વાઘ ઊંટ જિરાફ કાંગારૂ જરખ રીંછ હાથી ઢાળી ગોપાળ—એમ ચિત્રાવલિ પ્રમુખ પર એમની કલમ ચાલી હોવા છતાં એ ઓછાં જાનવરની સંગતિ રાખવાની ટેવ [illegible] અને [illegible] પ્રાપ્યા છે।

પ્રાણીઓનો મિજાજ પકડવાને એક એવી ખાસ દાવ રેખાનો ઉપયોગ કરે છે કે તેને કોઈ ઉસ્તાદ ગવૈયાના એકજ તાનમા રાગનો લય ઉતારવાના સામર્થ્ય બરોબર ગણી શકાય અથવા તો કોઇ કાબેલ બીનકાર એક જ મીંડમા રાગનુ સ્વરૂપ ખડુ કરી દે છે, તેવો પ્રકાર કહી શકાય એમના એ સ્કેચોમા વાઘ હરણ, મગર કે રીંછ એવા જુદાજુદા લક્ષણોવાળા પ્રાણીઓના સ્વરૂપની એક જ રેખા તેની નાસિકાથી લઇ પૂછડીના છેડા સુધી એક જ સપાટે પૂરી થાય છે અને તેમા તે તે પ્રાણીના ગતિવેગ કે મિજાજ ઝડપાઇ જાય છે પછી બીજા અવયવો ચીતરાય ન ચીતરાય તોપણ એ એક જ રેખા તેની વાત પૂરી કરી દે છે

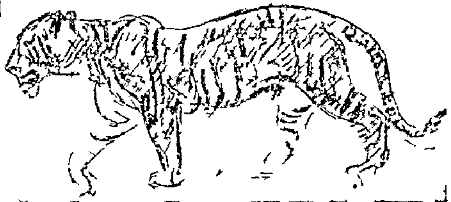
પ્રાણીઓના આવેગ, બલ ચપલતા કે સુકોમળતા દર્શાવનારી રેખાઓને અતીવ સ્ફૂર્તિમાન અને આનદપ્રેરક બનાવવામા ભાઇશ્રી ચાવડાનુ નૈપુણ્ય અને વિશેષતા છે રેખા અને રૂપનો આનદ આપવાનુ કલાકારનુ પ્રધાન કર્તવ્ય બજાવવાની સાથોસાથ તેઓ આપણને પ્રકૃતિના નિષ્પ્રપંચ તટસ્થ વાતાવરણમા ખેંચી જાય છે માણસોના મો અને તેની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓના ચિત્રોથી કટાળેલા સસારમા આ ચિત્રો નવી જ ભાત પાડે છે અને જીવનની પ્રાથમિક નિસર્ગ રમણીયતા તથા સાહજિક સૌંદર્ય તરફ તે અગુલિનિર્દેશ કરે છે ઈશ્વરપ્રણીત રૂપ અને અગમરોડને માનવસર્જિત અલકારો તથા સુશોભનો શા કામના છે? એવુ પણ નથી કે માનવીએ આ પ્રાણીઓ ઉપરથી જ પોતાના અગમાર્દવ અને રગલેપનના પાઠો લીધા હશે?

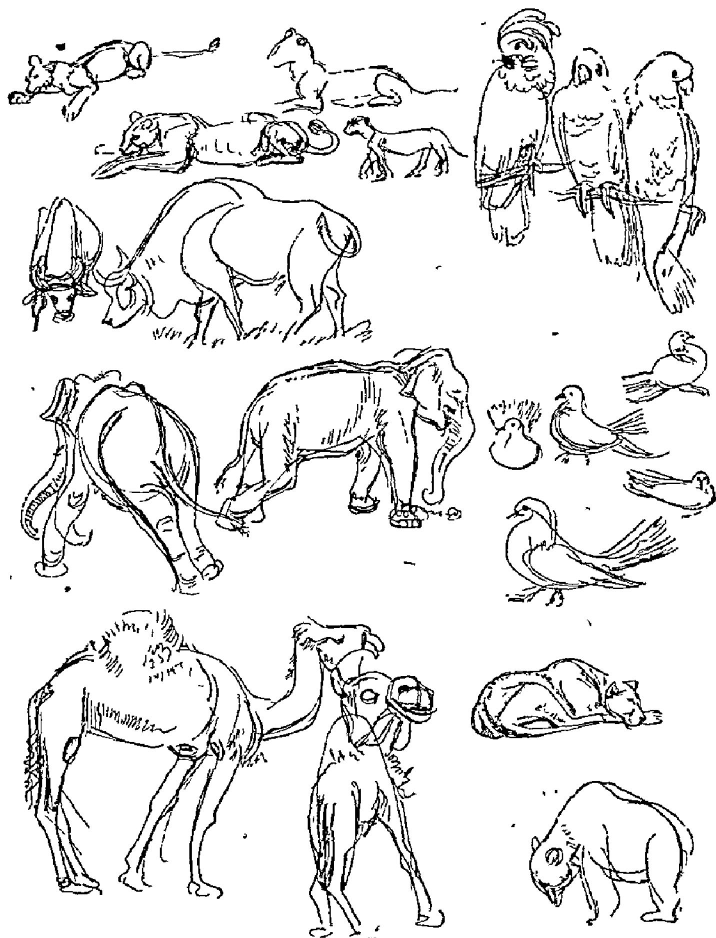

ℂ એ ધ્યાનમા રાખવાનુ છે કે આ બધા આલેખનોમાં પેન્સિલ કે રબરનુ નામનિશાન નથી સ્કેચ બુક પર સીધી ફાઉ ટન પેન જ ચાલી છે વચ્ચે દાખવેલી છાયાઓ પણ પેનના લીટા પર આમળી મારીને ઉપજાવી છે

શ્રી ચાવડાની સ્કેચ બુકમાંથી પશુ-પંખીઓની વિવિધ લીલાઓના કેટલાક નમૂના

છૂપી પોલીસ ખાતાનું ગુનાશોધક વિજ્ઞાન અને તેના વિખ્યાત હિંદી નિષ્ણાત શિવાબાસાપ્પા

અંગ્રેજોનો અમલ હતો ત્યાં સુધી આપણા દેશમાં અમુક ખાતાઓમાં આપણને પ્રવેશ સુલભ ન હતો, ને અમુક ખાતાઓ પ્રત્યે આપણને ઉપેક્ષા હતી. પરિણામે આજે લશ્કર, નૌ-સેના, હવાઈદળ, શહેર-પોલીસ અને છૂપી પોલીસ જેવા ખાતાઓમાં, તેમજ આઈ સી એસ જેવા ઊંચા અને પ્રતિભાયુક્ત વહીવટી શક્તિ માગતા ખાતાઓમાં ખાસ કરીને આપણા ગુજરાતીઓની સંખ્યા ઘણી ઓછી છે,—કાંઈક અંશે સ્વભાવે સલામતી શોધક ને સુખનરતુ હોવાને લીધે તથા થોડે અંશે એ દિશાની માહિતીઓને અભાવે હજી આજે પણ બને ત્યાં સુધી વેપાર કાં કારકુની શોધતા ગુજરાતીઓ એમાં પડવાનો વિચાર બહુ ઓછો કરતા હોય છે પણ એ વૃત્તિ પોતાના તેમજ દેશના હિતમાં ઉચિત નથી એ વાત સમજવાનો અવસર હવે આવી લાગ્યો છે અને સવેળા એ દિશામાં ઉદ્યુક્ત નહિ થઇએ તો પસ્તાવાનો યે વખત આવે તો નવાઇ નહિ. ‘કુમાર’નું હમેશાં એ દૃષ્ટિબિંદુ રહ્યું છે અને હવે પછી તે વિભાગોની ઉપયુક્ત માહિતી આપતા લેખો તથા માળાઓ પુષ્કળ ચિત્રો સાથે પ્રકટ કરવાની યોજના છે. એવા એક વિભાગ છૂપી પોલીસના ગુનાશોધક વૈજ્ઞાનિક સાધનોની લેખમાળા શરુ કરતાં આ લેખમાં, એ દિશામાં તેજસ્વી બુદ્ધિ ધરાવતા એક પ્રતિભાવાન હિંદીની સાધના અને સિદ્ધિની કથા સાથે એ પદ્ધતિઓનો પ્રાથમિક પરિચય આપ્યો છે.

રજૂ કરનાર

નીરા નાયક અને રેણુ સા. નાયક

સી. આઈ. ડી. કે ડિટેક્ટિવ એ શબ્દો આજના વિજ્ઞાનયુગમાં હવે અજાણ્યા ન ગણાય. વિજ્ઞાનની સર્વવ્યાપી અસરોમાંની એક મોટી અસર ગુનાશોધનની કલા ઉપર પણ થઈ છે. અને વિજ્ઞાને કેટલીક એવી શોધો આપી છે કે એનાથી ગુનાઓ અત્યંત ત્વરાથી ને ઓછી તકલિફે તથા સચોટરીતે પકડી શકાય છે, એટલું જ નહિ પણ વિજ્ઞાનની કેટલીક અદ્યતન શોધો તો ગુનો બનવાનો હોય તે પહેલાં જ એની જાણ કરી દે છે!

વિજ્ઞાનની આવી શોધોમાં ઇંગ્લંડ અને અમેરિકાએ ઘણી સારી પ્રગતિ કરી છે. આથી ત્યાં જઇને એ અદ્યતન પદ્ધતિઓથી વાકેફ થઇ આવીને હિંદમાં પણ એ દાખલ કરવાની આકાંક્ષાથી ગયે વર્ષે એક હિંદીએ એ દિશામાં નવું જ પ્રયાણ કર્યું છે, અને પોતાની પ્રતિભા, ઉદ્યમ, દૃઢતા, ને ખંતથી એણે ધાર્યું ધ્યેય પાર પાડ્યું છે.

એ હિંદી યુવક તે શ્રી પુટપ્પા શિવાબાસપ્પા. મ્હૈસુરમાં ગરીબ કુટુંબમાં એમનો જન્મ થએલો. નાનપણમાં જ પિતાની છાયા એમને ગુમાવવી પડેલી. માતા જેમતેમ કરી એમનું અને એમનાથી મોટા બે ભાઇઓનું ગુજરાન ચલાવતી. નાનપણથી જ પુટપ્પાને ડિટેક્ટિવ વાર્તાઓમાં ખૂબ રસ પડતો અને એ વાંચતા વાંચતા મોટપણે એક ડિટેક્ટિવ બની શેરલૉક હોમ્સ જેવાં સાહસો કરવાની એમણે મહત્ત્વાકાંક્ષા બાંધેલી.

પરંતુ અનેક જુવાનોના જેવા એ કુમારકાળના હવાઈ તુક્કાઓ ન હતા. એમનો એ નિશ્ચય દૃઢ હતો. પણ શરુમાં એ માટે અભ્યાસની ડિગ્રી તો મેળવવી જોઇએ જ. એટલે એમણે પાયામાંથી સાધના આરંભી. પ્રથમ તો અભ્યાસમાં હોંશિયારી બતાવી ફી માફ કરવા પ્રયત્નો કર્યાં, અને બીજી બાજુથી મદદો મેળવવા મથ્યા. એક તરફ સખત અભ્યાસ, ફીની ચિંતા ને વધારામાં કંઈ જ ન કમાતા બે ભાઈઓ અને માતાના ગુજરાનમાં સાથ આપવાની ચિંતા હતી. છતાં ય એમણે નિશ્ચયને વળગી રહી આગળ ધપ્યે રાખ્યું. કદીકદી એવા કપરા દિવસો પણ પસાર થતા કે એમને થઇ જતું કે આના કરતાં આપઘાત કરી જીવનનો અંત આણવો સારો. છતાં અંતરમાં બેઠેલી પેલી મહત્ત્વાકાંક્ષા આ હતાશાને હઠાવી દેતી અને યોજનાપુરઃસર પરિશ્રમથી તે ધપે જતા. પોતાના ભાવિ કાર્યપ્રદેશ માટે તેમણે વિષય પણ વિચારપૂર્વક પસંદ કરેલો. પ્રાયોગિક માનસશાસ્ત્ર અને એ વિષય સાથે તેઓ બી. એ. માં ઑનર્સ પાસ થયા. અને હવે પેલી મહત્ત્વાકાંક્ષાને જાણે કે માર્ગ મળવાનાં દ્વાર ખુલ્લાં થયાં.

એમણે વિચાર કર્યો કે હું અભ્યાસકાળમાં ગૂમડા જેવો સૌથી અતડો અપરિચિત રહેતો આમ જ જો હજુ યે રહીશ તો કોઈ મારી બાંહ્ય પકડશે નહિ ને આગળ વધી શકીશ નહિ. આથી એમણે એ દિશામાં યોજનાપૂર્વક પરિચયો કેળવવાના પ્રયત્નો શરુ કર્યાં. અને પરિણામે એમને સી. આઇ. ડી. ખાતામાં જ નોકરી મળી ગઈ.

એમને મન એ દિવસ જીવનનો સોનેરી દિવસ હતો. એમણે ત્યારથી જ નિશ્ચય કરી લીધો કે ઇશ્વરે જ જો મને મારા મનગમતા ખાતામાં અને તે ય આટલી ત્વરાથી નોકરી અપાવી છે તો એમાં દેશને હવે ગૌરવ અપાવીને જ જંપવું. અને એક નિર્ણય કર્યા પછી જળોની જેઠે એને ચોંટી રહેવાની ને તીરની પેઠે લક્ષ્યને વેધવાનો પુરુષાર્થ તો એમનામાં મૂળથી હતો જ. વળી શિવનમારપણું પણ કેળવ્યું જ હતું. એટલે મ્હૈસુરના દીવાન શ્રી મિર્ઝા ઇસ્માઇલની દૃષ્ટિ એમના પર તુરત ઊતરી અને એમને નોકરીમાં સારા લાભ મળતા ગયા. ચૌદ વર્ષ સુધી તો એમણે ત્યાંની ગોપાલસ્વામી આયંગર લૅબૉરેટરીમાં વૈજ્ઞાનિક અખતરા જ કર્યા કર્યા. ઉપાસના કાંઈ નાનીશાની ન હતી! દરમ્યાન એમના ક્ષેત્રમાં એમની પ્રતિષ્ઠા જામતી ગઇ.

ગયા વર્ષે ગાંધી ખૂન કેસના શકાશીલ આરોપીઓની તપાસમાં એમને પણ પૂના બોલાવવામાં આવ્યા. અને ત્યાં એમણે માનસશાસ્ત્ર તથા વિજ્ઞાનનો મેળ મેળવી જે કુશળતા બતાવી એની ઘણી સારી કદર થઇ. આમ મ્હૈસુર સરકારને એમની શક્તિનો અતિમ પરચો મળ્યો, એટલે આમને ગયે વર્ષે, ઇ. ૧૯૪૮માં વધુ અભ્યાસ માટે રાજ્યને ખરચે અમેરિકા મોકલવામાં આવ્યા. ત્યાં શિકાગોમાં ‘સીઓનાર્ડ કીલર લૅબૉરેટરી’માં તે દાખલ થયા. ત્યાં પશ્ચિમના બીજા વિવિધ દેશોના ઘણા વિદ્યાર્થીઓ હતા. પણ હિંદી તો તેઓ

શ્રી શિવાબાસપ્પા અમેરિકામાં

એકલા જ હતા. તેમણે તરત જોઈ લીધું કે બીજા દેશોના વિદ્યાર્થીઓ મોટે ભાગે લહેરી હતા અને તેમની સરકારોના મોકલ્યા જ ત્યાં શીખવા આવેલા; સ્વેચ્છા અને ધગશથી કોઈ આવેલા નહિ. જ્યારે પોતાને તો જીવનભરની એ દિશા માટેની ખરી તમન્ના હતી. તેમણે પોતાનો માર્ગ નક્કી કરી લીધો, કે આ દેશની કોઈ મોહિનીમાં પડ્યા વિના નક્કર અભ્યાસ પાછળ જ મચી પડવું. વળી જો આ બધા લહેરીઓમાં હું કડક ચીવટ બતાવીશ તો અધિકારીઓના હૈયામાં જલદીથી વસી શકીશ.

આથી તેમણે પોતાની તીવ્ર જ્ઞાનતૃષાની સાથોસાથ ખૂબ ચીવટ અને સખત પરિશ્રમથી અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. પરિણામે, એ સંસ્થાના વડા ડૉ. કિલરની પ્રશંસા એમને મળી. એ સિદ્ધિ જેવી તેવી નથી. એ ડૉ. કિલર, ત્રીસ હજાર ડૉલર જેટલી માસિક આવક રળતી આ લૅબોરેટરીના નિર્માતા તેમજ અમેરિકન સરકારના સીક્રેટ 'જી'-મેન*માં મુખ્ય છે. એક વખત એમણે લૅબોરેટરીમાં વર્ગ લેવો બાજુએ રાખી, આ ચીવટથી ભણતા હિંદીની કસોટી કરવા કહ્યું. 'Well, officers! Hear is an announcement for you. Before our new Hindoo Cop learns something from us, we have to learn so many things from him, about *which I request him to speak*' આમ કહીને એમણે શિવાબાસપ્પાને જ વર્ગ લેવાનું આમંત્રણ આપ્યું. અને પોતાની શક્તિઓમાં મૂકેલા ડૉ. કિલરના એ વિશ્વાસને શિવાબાસપ્પાએ સંપૂર્ણ પુરવાર કરી આપ્યો. એમણે એ એક જ નહિ પણ બીજો 'સમય' પણ આખો વર્ગ ચલાવ્યો, અને એ પૂરો થયો ત્યારે, એમની શક્તિથી મુગ્ધ થયેલા દેશપરદેશના સી. આઈ. ડી. અફસરોની પ્રશંસાભરી ચાલુ તાળીઓના ગડગડાટથી લૅબોરેટરી ગાજી રહી.

બીજે જ દિવસે અમેરિકન પત્રોમાં એમની આ કુશળતાનો પહેલો પરચો પ્રકટ થયો અને ત્યાંના 'ફિંગર પ્રિન્ટ મૅગેઝીન'માં એમના ફોટોગ્રાફ સાથે એમનો પરિચય છપાયો. અમેરિકાના પોલીસ ગૅઝેટમાં એક હિંદી અમલદારને મળેલું આ માન પ્રથમ જ હતું.

શરૂઆતમાં તેમણે લાઇ-ડિટેક્ટર (અસત્ય પકડી પાડનારા) યંત્ર વિષે અભ્યાસ આરંભ્યો હતો, અને તે, કેટલીક વાર તો રોજના વીસ વીસ કલાક જેટલા સખત પરિશ્રમને પરિણામે, માત્ર છ જ અઠવાડિયાંમાં પૂરો કર્યો. તેમનો આ ખંત અને પુરુષાર્થ જોઈને ડૉ. કિલરે એમને બીજાં યંત્રોની તાલીમ લેવા સલાહ આપી અને તેમાં પણ એવી જ કુશળતાથી તેઓ આગળ વધ્યા. અભ્યાસ સંપૂર્ણ થતાં એમની સિદ્ધિઓની કદર તરીકે ત્યાં એમને 'અંકલ સૅમ' ચંદ્રક એનાયત કરવામાં આવ્યો, અને આમ, વિશ્વભરમાં અમેરિકન સિવાય બીજા કોઈ દેશવાસીને ન મળેલું એવું બહુમાન એમણે મેળવ્યું.

અમેરિકામાં એમણે કેટલાક કેસોમાં પણ ઊંડો રસ લીધેલો. એમાં એક કિસ્સો એવો આવેલો કે એક વખત એક સ્ત્રીએ પોતાના પતિના મિત્રના પ્રેમમાં પડી પતિનું ખૂન કરેલું. જોકે રહેતા એ મિત્રે આવી પહોંચી ગભરાટમાં સ્ત્રીના હાથમાંની રિવૉલ્વર લઈ લીધેલી, આથી આંગળાંની છાપના આધારે એ મિત્ર જ ગુનેગાર પુરવાર થયેલો. પણ એ કેસની તપાસ ચાલતી હતી તે દરમ્યાન પાસે બેઠેલા શિવાબાસપ્પાને પોતાના માનસશાસ્ત્રના જ્ઞાનથી એ માણસ નિર્દોષ લાગ્યો. એટલે એમણે પોતે એ તપાસ હાથમાં લીધી. 'અસત્ય-શોધક વિજ્ઞાન'માં એક એવું અદ્ભુત રસાયન શોધવામાં આવ્યું છે કે જે ગુનેગારના શરીર પર લગાડીને તેની મદદથી માણસના મનમાં રહેલા કૃત્યના આઘાતો સ્પષ્ટ ઉપસાવી શકાય. શિવાબાસપ્પાએ માનસશાસ્ત્રીય ચાતુર્યથી અનેક પ્રશ્નો પૂછીને પેલી સ્ત્રીની ઊલટતપાસ કરી, અને પછી, તેના હાથ ઉપર પેલું રાસાયનિક દ્રાવણ નાખી રિવૉલ્વર ફોડતાં થયેલા તેના આઘાતની નિશાનીઓ ઉપસાવી આપી! અંતે સ્ત્રીએ ગુનો કબૂલ કર્યો. આમ, એક ગૂંચવાયેલા કેસમાં સાચો ગુનેગાર શોધી આપી અમેરિકામાં પોતાની કુશળતા દર્શાવેલી.

આ પછી થોડો વખત તેમણે હૅન્ડનની પોલીસ-સ્કૂલનો અનુભવ લીધો અને પછી ઇંગ્લંડના જગવિખ્યાત સ્કૉટલૅન્ડ યાર્ડની તાલીમના સંપર્ક માટે લંડન ગયા. લંડનમાં તેમણે સ્કૉટલૅન્ડ યાર્ડનાં યંત્રોનો અભ્યાસ કર્યો. અહીં પણ તેમની કાર્યદક્ષતાની કદર થઈ અને તેમના અમેરિકાના શિક્ષણજ્ઞાનના પ્રભાવે તેમને સારું માન મળ્યું. અભ્યાસ પૂરો થતાંવેંત સૌ પહેલો તેમને દેશ સાંભર્યો, અને પ્રશંસાના સર્ટિફિકેટો સાથે તેઓ હિંદ આવવા સ્ટીમરમાં બેઠા.

ત્યાં જ તેમને ખબર મળ્યા કે પોતાને આવડી મોટી સિદ્ધિ મેળવવામાં મૂળ પ્રેરણાભૂત એવી પોતાની માતાનું અવસાન થયું છે! એમને જબરો આઘાત થયો. પણ કેટલાક અંગ્રેજ મિત્રોએ એ માટે દિલસોજી બતાવવા માંડી ત્યારે એમણે દિલ કઠણ કરીને કહ્યું, 'શરીરને જન્મ દેનારી મારી માતા મરી ગઈ; પણ આત્મા ઉપર પ્રભાવ રાખનારી મારી હિંદમાતા તો હજી જીવે છે ને? એ મારી વાટ જુએ છે. એમાં મને તો માતાનું જ વાત્સલ્ય મળશે.'

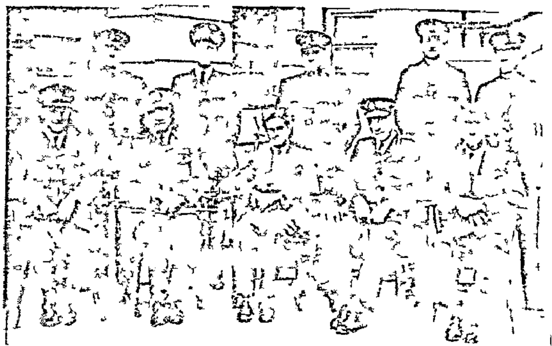
હિંદ આવી તેઓ હોમ ડિપાર્ટમેન્ટના સેક્રેટરી, ડિરેક્ટર જનરલ ઑવ ઇન્ટેલિજન્સ, મિ. સંજીવી, મુંબઈના આઈ. જી. પી. (ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ ઑવ પોલીસ) વગેરેને મળ્યા અને હિંદમાં એક અદ્યતન ગુનાશોધક લૅબોરેટરી સ્થાપવાની હિલચાલ કરી. અમેરિકન ઢબનું એક લાઇ-ડિટેક્ટર (અસત્ય શોધક) યંત્ર તો તેમણે પોતે જ બનાવ્યું હતું, અને તેના સફળ પ્રયોગો પણ તેમણે અહીંના અધિકારીઓ આગળ કરી બતાવ્યા. આથી આજે તેમને મહેસૂરમાં એક ગુના-શોધન પ્રયોગશાળા ખોલવાનું કહેવામાં આવ્યું છે અને ટૂંક સમયમાં જ એની શરૂઆત તેઓ કરી દેવાના છે.

તેમની વય માત્ર સાડત્રીસ વર્ષની જ છે. સ્વભાવે તે હસમુખા અને શરીરે સશક્ત છે. હિંદમાં અમેરિકા જેવી પ્રયોગશાળા સ્થાપી હિંદમાં ગુનાશોધન વિજ્ઞાનને આગળ ધપાવવાના તેમને કોડ છે. તેમને લાઇ ડિટેક્ટર, ડ્રૂકોમીટર, ઈલેક્ટ્રો એનસેફાલોગ્રાફ, ફિંગર પ્રિન્ટ વગેરેનું સારું જ્ઞાન છે અને સાઇકલો તથા મોબાઇલ એન્જિનો ઉપરથી ઘસી નાખેલા અક્ષરોને પણ ઉપસાવી આપીને ગુના શોધવાની શક્તિ ધરાવે છે. એમણે શીખેલી અને પશ્ચિમમાં પ્રખ્યાત એવી એ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓનું જ્ઞાન આપણે પણ જાણવું જરૂરી છે. એટલે હવે તે સંબંધી વિચાર કરીએ.

હવે ગુના શોધન-વિજ્ઞાન પગીનાં પગેરાં, જૂનાં ને તાજાં, કે જે

*સરકારી નોકરો માટે ટૂંકો અમેરિકન શબ્દ : G=Government.

પર સુવડાવી ગુનો કબૂલ કરાવવાની પદ્ધતિથી ખૂબ આગળ વધી ગયુ છે હૅમલેટ પણ જીવતો હોત ને આ વિજ્ઞાનનો લાભ પામી શક્યો હોત તો 'ફાધર' ને એવા બધા શબ્દો વૈજ્ઞાનિક યંત્રોથી સાંભળી એની ગૂઢ વાણીનો જવાબ ઉકેલ લાવી શક્યો હોત ! હવે તો પતિ પત્ની તરફ કે પત્ની પતિ તરફ વફાદાર છે કે નહિ, નોકર શેઠ પ્રત્યે પ્રામાણિક છે કે નહિ, માણસે નશો કરી અમુક કૃત્ય કર્યું છે કે નહિ, એ બધુ યંત્રો દ્વારા જ જાણી શકાય છે ઉદ્યોગોમા અને સામાજિક ક્ષેત્રોમા પણ આ યંત્રોએ આશ્ચર્યકારક પ્રગતિ કરી છે

શ્રી ચિત્રાણાસ્વામી લંડનના સ્કૉટલૅન્ડયાર્ડના અફસરો વચ્ચે

આપણે એકાદ ક્રિમિનલ સાયન્ટિફિક લૅબૉરેટરીમા જઈ આવા યંત્રો જોઇશું તો મુખ્યત્વે આ પણને આટલા વિભાગો જોવા મળશે (૧) ફોટોગ્રાફી, (૨) ફિંગર પ્રિન્ટ અને ફૂટ પ્રિન્ટ (હાથના આંગળા તથા પગની છાપ) પારખનાર ખાતુ, (૩) બૅલાસ્ટિક અથવા ફાયર આર્મ્સ—દારૂગોળીથી ફૂટતા હથિયારોનુ ખાતુ, (૪) લાઇ ડિટૅક્શન—અસત્યશોધન, (૫) કૅમિકલ લૅબૉરેટરી કે જ્યા લોહી પરીક્ષા, પીવેલાપણાની પરીક્ષા, અને ચોરીની તપાસ વૈજ્ઞાનિક રીતે થાય છે, (૬) હૅન્ડ રાઇટિંગ—હસ્તાક્ષર પારખવાનુ ખાતુ

ફોટોગ્રાફી ગુનો પુરવાર કરવામા ફોટોગ્રાફીએ ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે અકસ્માત પ્રસંગની તસ્વીરો કોર્ટમા ગુનાની મહત્ત્વની સાબિતી પૂરી પાડે છે પછી સાક્ષીઓની જરૂર રહેતી જ નથી તેમા યે ખાસ કરીને અલ્ટ્રાવાયોલેટ ને ઇન્ફ્રા રેડ ફોટોગ્રાફી, માઇક્રો ફોટોગ્રાફી, અને એક્સ રે તો ઘણા ઉપયોગી છે હમણા તાજેતરમા જ પોતાની ગુદામા સોનુ છુપાવી લાવેલા આરબો મુંબઇમા આ ફોટોગ્રાફીની કલાથી જ સપડાયા હતા

ફિંગર-પ્રિન્ટ : કુદરતની એક અદ્ભુત અજાયબી એ છે કે દુનિયાભરમા કોઈ પણ બે માણસના આંગળાની છાપ એકસરખી માલૂમ આવતી નથી, અને બાળપણથી માંડી તે વૃદ્ધાવસ્થામા પ્રવેશી મૃત્યુને આધીન થવા સુધીમા આ છાપો કદી બદલાતી નથી ' આથી આવી છાપોને સંઘરવામા આવે છે ગુનો બન્યો હોય તે સ્થળની દીવાલો અથવા વસ્તુઓ ઉપર રાસાયણિક દ્રાવણ છાંટીને આ છાપો ઉપસાવીને તેના ફોટોગ્રાફ લેવાય છે ને પછી એ છાપોને ગુનેગારોની છાપોનો જ્યા સંગ્રહ હોય ત્યાની છાપો સાથે સરખાવવામા આવે છે એ સરખામણીમા જો સફળતા ન મળે તો જેમની છાપ ક્રમ હગા ન હોય તેવા શકમંદ માણસોની આંગળીઓની છાપો લઇ તેની સાથે સરખાવીને ગુનો કોણે કર્યો એ શોધી શકાય છે ગુના શોધક લૅબૉરેટરીમા તો એક ખાસ વિભાગમા દેશભરના ગુનેગારોના આંગળાની આવી છાપો રીતસર સંઘરવામા આવે છે

ફૂટ પ્રિન્ટ એટલે કે પગેરા ઉપરથી પણ આવી પગની છાપો લઈ શકાય છે બૂટની પણ આવી છાપો લઇને ગુનેગારને પકડી શકાય છે

બૅલાસ્ટિક અથવા 'ફાયર આર્મ્સ નુ શાસ્ત્ર' આ પદ્ધતિમા ગુનેગારોએ છોડેલી ગોળીઓ કઇ દિશામાંથી છૂટી કેટલા અંતરથી છૂટી કઈ બંદૂકમાથી છૂટી વગેરે બાબતો ફોટોગ્રાફ અને ગોળીના માપના આધારે તેમજ ગોળીની બનાવટ તથા બનાવ ટાણી કાળીના આધારે પારખીને ગુનો પકડી શકાય છે અમેરિકાએ ઉપર જોયું તેમ એક એવુ રસાયણ શોધ્યુ છે કે જેને આધારે પખવાડિયા સુધીમા ગોળી છોડેલા માણસના હાથ ઉપર એ દ્રાવણ છાંટીને ગોળી છોડના થએના પ્રત્યાઘાતની નિશાનીઓ ઉપસાવીને પકડી શકાય છે

લાઈ-ડિટેક્ટર એનુ પૂરુ શાસ્ત્રીય નામ ' રિગ્મો મૅનોમીટર ' એટલે કે અસત્યશોધક યંત્ર—આ યંત્રની મદદથી ગુનેગારને મારપીટ કર્યા સિવાય એના સત્યાસત્યને તારવી શકાય છે લોહીના દબાણ શ્વાસોચ્છ્વાસ અને માનસિક ફેરફારોના આધારે તેમજ માનસશાસ્ત્રના જ્ઞાન વડે આ યંત્ર શોધવામા આવ્યુ છે પશ્ચિમી જગતમા તો મોટી મોટી પેઢીઓ ને બૅન્કો પણ નોકરોની વફાદારી માપવા આ યંત્રનો બહોળો ઉપયોગ કરતી થઈ છે

કૅમિકલ લૅબૉરેટરી એમા લોહીની પરીક્ષા કરવામા આવે છે ઉપરાંત ડ્રંકોમીટર અને ઈલેક્ટ્રો ગૅલ્વેનોમીટર નામના યંત્રોથી માણસે દારૂ પીધો છે કે નહિ અને તે કેટલો પીધો છે એનુ ચોક્કસ માપ કઢાય છે આ ઉપરાંત તેમા સાહ્કડા તેમજ મોબાઇલ એન્જિનોના ઘસાઇ ગયેલા અક્ષરો રસાયણશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતના આધારે અમુક રાસાયણિક ચીજોને અમુક રીતે ઘસીને પરિશ્રમથી ફરી ઉપસાવી શકાય છે આવી જાતની અનેક તપાસો આ લૅબૉરેટરીમા કરવામા આવે છે

હૅન્ડ રાઇટિંગ—હસ્તાક્ષર માનસશાસ્ત્રના આધારે હસ્તાક્ષરો ઉપરથી ગુનેગારનો સ્વભાવ તપાસી શકાય છે તથા બનાવટી સહીઓ પણ નિષ્ણાતો અભ્યાસને આધારે પકડી શકે છે મુંબઈ ઈલાકાના હસ્તાક્ષર તજ્જ્ઞ શ્રી ઠાકોરદાસ જેઠાનદાસ નજીરે આમા સારી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે

અમે તો અહીં આ પદ્ધતિઓ આપને ટૂંકમા જણાવી તે સમજી વિસ્તારપૂર્વક હવે પછીના લેખોમા આપણે જોઇશું (ચાલુ)

ગોપાલ ભાંડ

લોકહૃદયમાં જીવતી રહેલી બિરબલની પરંપરાની હાજરજવાબી ને સહજબુદ્ધિવાળી એક વ્યક્તિનો પરિચય

બંગાળમાં નવાબી શાસનનો એ સંધ્યાકાળ હતો. અંગ્રેજોનો પગદંડો હજી પૂરો જામ્યો ન હતો. એ વખતમાં નદિયા જિલ્લામાં કૃષ્ણનગરમાં કૃષ્ણચંદ્ર નામે રાજા રાજ્ય કરતા હતા. જોકે એ બહુ મોટા રાજા તો નહોતા, પણ તેમના દરબારમાં જ્ઞાની, ગુણી પંડિતો અને કલાવન્તોનો તો ખાસ્સો એવો જમાવ રહેતો. એ સભાના જ ભક્ત રામપ્રસાદે પોતાનાં ભક્તિપૂર્ણ ગીતો રચ્યાં, ભારતચન્દ્રે પોતાનું 'વિદ્યાસુન્દર' કાવ્ય લખ્યું અને અમર વિદૂષક ગોપાલ ભાંડે રસભર વિનોદની રમઝટ બોલાવી હતી.

'વિદ્યાસુન્દર' વાંચતાં એ યુગની રુચિનો ખ્યાલ આવી રહે છે. પણ ગોપાલ ભાંડ તો સાક્ષાત્ આનંદની પ્રતિમૂર્તિ હતો. એ ભલે પંડિત ન હતો, પણ નદિયાના સંસ્કૃતિસંપન્ન સમાજમાં એ જન્મ્યો હતો. એની અદ્ભુત પ્રતિભા સર્વ પ્રકારના શાસ્ત્રભારથી મુક્ત હતી.

ગોપાલ નામ સાથેના 'ભાંડ' વિશેષણ સિવાય તેના અંગત જીવન વિષે બીજી કંઈ પણ માહિતી નથી મળી શકતી. માત્ર રાજા કૃષ્ણચંદ્રનો તે સમકાલીન હોવાથી કૃષ્ણચંદ્રના જીવનકાળ (૧૭૧૦–૧૭૮૨) દરમ્યાન તે થઈ ગયો એટલું નક્કી. કેટલાક લોકો ગોપાલને કાયસ્થ ગણાવે છે, પણ વસ્તુતઃ તેનો જન્મ નાઈ (વાળંદ) કોમમાં થયેલો. નાઈ લોકો તો પોતાની બુદ્ધિમત્તાને લીધે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. ઓછું શિક્ષણ પામ્યા હોવા છતાં તેઓનો સંગ સારા માણસો સાથે રહેતો હોય છે. હાસ્યવિનોદ માટે પણ નાપિતો સર્વત્ર વિખ્યાત છે.

કેટલાક કહે છે કે કૃષ્ણનગરની ઉત્તરે ઘૂર્ણી નામે ગામમાં તેનો જન્મ થયેલો, પણ ઘણાખરાનું માનવું એવું છે કે ખરી રીતે તો તે શાન્તિપુરમાં જન્મેલો. બહુ નાની ઉંમરે જ તેના પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયો. મામા ગરીબ હોવાથી ગોપાલને લખતાં વાંચતાં કંઈ ન શીખવાયું. તથાપિ બાળપણથી જ તેનામાં હાસ્યની અદ્ભુત પ્રતિભા હતી. એને લીધે જ તે રાજા કૃષ્ણચન્દ્રની નજરે પડેલો ને પછી તેનું સમગ્ર જીવન તેના આશ્રયે જ વીત્યું.

'વિદ્યાસુન્દર'નો યુગ સુરુચિ માટે બહુ જાણીતો તો નથી જ, ને તેમાં યે ગોપાલ તો બીચારો અશિક્ષિત ભાંડ જ હતો. એટલે તેની પાસેથી શિષ્ટ વિનોદની આશા તો ન જ રાખી શકાય. તેના વિનોદની બધી વાતો આજ તો ભદ્ર સમાજમાં ચાલી યે ન શકે. તોપણ પોતાના જમાનાની એ બધી ત્રુટીઓ છતાં યે ગોપાલમાં એક એવી સહજબુદ્ધિ ને સહૃદયતા જોવામાં આવે છે કે જે સાંભળનારને અચરજમાં ગરકાવ કરી દે છે.

નવાબોના અત્યાચારોથી હોય કે પછી બીજા કોઈ કારણે, પણ એ વખતે અમુક લોકો નવાબ સિરાજુદ્દૌલાને ખસેડી તેને સ્થાને શાસક તરીકે અંગ્રેજોને લાવવા માગતા હતા. અને અંગ્રેજોએ પણ મોકો જોઈને મીર જાફરને શિખંડી બનાવી જે જુલ્મ ગુજાર્યો એ તો જગજાહેર છે. કૃષ્ણચંદ્રના હૈયે તો આ ભાવિ દુર્ગતિનું અનુમાન પણ નહોતું થયું, પણ જ્યારે એ લોકો નવાબી અત્યાચારોથી બચવા અંગ્રેજોને બોલાવવાનું કાવતરું રચી રહ્યા હતા ત્યારે ગોપાલે કહેલું, 'મહારાજ, નવાબી બીમારીની ફિરંગીઓ ભલે દવા કરી રહ્યા છે, ને કદાચ એ બીમારી મટી યે જાય, પણ આપે એ વિચાર્યું છે ખરું કે દવાની તાસીર કેવીક જલદ છે?'

ગોપાલની એ સહજ બુદ્ધિ જો એ વખતના શિક્ષિતોમાં હોત તો કદાચ દેશની કેટલી યે દુર્ઘટનાઓ બનવા ન પામી હોત. આ સહજ બુદ્ધિના બળે જ ગોપાલ ભલભલા પંડિતોને પણ હરાવતો. એક વાર કોઈ મોટા પંડિતે તેને પૂછ્યું, 'કેમ, ભાઈ ગોપાલ! અમે આટઆટલી શાસ્ત્રની વાતો બતાવીએ છીએ છતાં અમારું કોઈ સાંભળતું નથી, અને તારી વાત લોકો આટલા ધ્યાનથી સાંભળે છે તેનું કારણ શું?' ગોપાલે કહ્યું, 'પંડિતજી મહારાજ, આપ જૂની પુરાણી સડેલી વાતો કહ્યા કરો છો, ને હું કહું છું નિતનવીન અજબ રસભરી વાતો, એથી લોકો તે પ્રેમપૂર્વક સાંભળે છે.' પંડિતજીએ નિશ્ચય કર્યો કે દરબારમાં પોતે પણ હવે કંઈક નવીન વિચિત્ર વાત સંભળાવવાના.

બીજે દિવસે સભામાં ગોપાલ હજી આવ્યો નહોતો. પંડિતજીએ તક સાધીને કહ્યું, 'મહારાજ, કાલે સંધ્યા સમયે હું ઘાટ પર બેસી સંધ્યા કરતો હતો. એવામાં અચાનક જોયું તો એક બિલાડી મ્યાઉં મ્યાઉં કરતી આકાશમાં ઊડતી જઈ રહી હતી!' આ સાંભળતાંવેંત સૌ કોઈ બોલી ઊઠ્યું કે, 'પંડિતજીનું આજ ખસી ગયું છે કે શું? મંત્રનારાયણ તેમની વ્યવસ્થા કરો.' પોતાની વિચિત્ર વાત સંભળાવતાં તો સંભળાવી, પણ પંડિતજી હવે હતપ્રભ થઈ ગયા. સારે નસીબે એ જ સમયે ગોપાલ ભાંડનું આગમન થયું. તેને સમજતાં વાર ન લાગી કે પંડિતજી પોતાનો નુસખો અજમાવવા ગયા છે, પણ તેમ કરતાં બની ગયા છે. તેણે તરત મામલો સંભાળી લીધો. કહ્યું, 'મહારાજ, કાલે તો એવું બન્યું કે મારા ઘર પાસેથી એક સમડી એક બિલાડીના બચ્ચાને ઝાપટ મારી ઉપાડી ગઈ. પેલું બચ્ચું તો બિચારું તેના પંજામાં એવું ફસાયેલું કે ચીસાચીસ કરી રોતું હતું.' ગોપાલની વાત સાંભળી સૌએ કહ્યું, 'ઠીક ત્યારે, આમ વાત છે!' ત્યારે તો પંડિતજી બરાબર જ કહેતા હતા. પણ બિચારા સંધ્યા કરતા હશે, એટલે એમણે આખ જ ઊંચી કરવાની તસ્દી નહિ લીધેલી. સમજ્યા હશે કે બિલાડી જ ઊડી રહી છે!' આમ, ગોપાલની હાજરજવાબીથી પંડિતજીની આબરૂ રહી ગઈ.

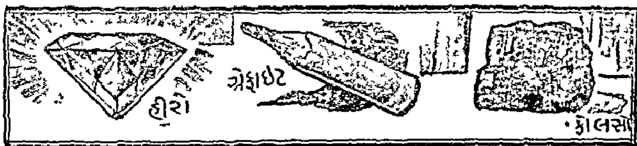
રાજસભામાં એક વિદેશી પંડિત આવેલો. બધી ભાષાઓ બોલવામાં તે એવો તો પારંગત હતો, કે કોઈ કળી નહોતું શકતું કે તેની મૂળ માતૃભાષા કઈ છે. જ્યારે બધા પંડિતો નિષ્ફળ ગયા ત્યારે એ ભાર ગોપાલ ભાંડ પર આવી પડ્યો. રાજસભા મેડા ઉપર ભરાતી હતી. સભા પૂરી થયે એ પરદેશી પંડિતજી નીચે ઊતરતા હતા. સીડી પર અજવાળું કંઈક ઓછું હતું. અચાનક ગોપાલ જાણીજોઈને ઠોકર ખાઈ પંડિત મહાશય ઉપર જ જઈને પડ્યો! આથી પંડિતજી ગુસ્સે થઈ ભભડી ઊઠ્યા 'સડા અંધા!' અર્થાત્ 'સાલો આંધળો છે!' આપત્તિકાળે નીકળેલી એ સ્વાભાવિક ભાષા પરથી ગોપાલે તુરત નિર્ણય જાહેર કરી દીધો કે 'આ મહાશય તો ઉડિયા-ઓરિસ્સાના છે!'

રાજા કૃષ્ણચંદ્ર નવાબી દરબારમાં મુર્શિદાબાદ ગયેલા. સાથે ગોપાલ પણ હતો. રાત્રે જોરથી ધરતીકંપ થયો. સવારે નવાબે કૃષ્ણચંદ્રને કહ્યું, 'તમારા વિદ્વાન પંડિતો જેમ પૂર્ણિમા, અમાવાસ્યા, ગ્રહણ આદિ બરાબર ગણત્રી કરીને અગાઉથી બતાવી દે છે, તેમ હવે તમારે ભૂકમ્પ દર્શાવતું પંચાંગ પણ તૈયાર કરી આપવું પડશે.' કૃષ્ણચંદ્ર ગભરાયો અને શો જવાબ આપવો તે ન સૂઝવાથી ગોપાલને ઉપાય પૂછ્યો. ગોપાલે હાથ જોડી નવાબને કહ્યું, 'જહાંપનાહ, હિન્દુ મરે છે ત્યારે તેને બાળવામાં આવે છે, (અનુસંધાન પૃ ૩૭૦ મે)

રોજિંદા જીવનમાં વિજ્ઞાનનો ફાળો
આલેખતી લેખમાળા-૩૨

લેખક: ડૉ. નરસિંહ મૂળજીભાઈ શાહ
એમ. એસસી. પીએચ. ડી.

કાર્બન અને તેનાં વિવિધ રૂપ

કાર્બનના અસ્ફટિકમય પદાર્થો વિષે ગયા હપતામાં આપણે જાણી ગયા. હવે આપણે સ્ફટિકમય પ્રકારો લઈએ. એમાંથી હીરા વિષે આ લેખમાળામાં અગાઉ લખાઈ ગયું છે (જુઓ 'કુમાર', ફેબ્રુ-માર્ચ ૧૯૪૯). બીજો સ્ફટિકમય પ્રકાર તે ગ્રેફાઈટ.

ગ્રેફાઇટ ગ્રીક શબ્દ 'ગ્રેફો' એટલે લખવું, એ પરથી આવેલો છે. લખવાની પેન્સિલો તથા ચીતરવાના ક્રેયૉનોની બનાવટમાં તે ઘણા લાંબા કાળથી વપરાતું આવ્યું છે. જૂના વખતમાં ગ્રેફાઇટને સીસા તરીકે લેખવામાં આવતું એટલે તે 'પ્લમ્બેગો' અને 'કાળુ સીસું' પણ કહેવાય છે. લખવાની પેન્સિલ માટે 'લેડ પેન્સિલ' શબ્દ પ્રચલિત છે તે પણ આ ઉપરથી જ.

ગ્રેફાઈટ મુખ્યત્વે પરિવર્તિત શિલાઓમાં મળી આવે છે એ વિષે એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે કે પૃથ્વીનાં પડો જ્યારે બંધાતાં હતાં તે ભૂસ્તરીય કાળમાં અતિશય ગરમી અને દબાણમાં ચૂના-પથ્થરનું વિઘટન થતાં તેમાંથી પેદા થએલા કાર્બન ડાઇઑક્સાઇડના કાર્બનમાંથી તેની ઉત્પત્તિ થઈ હશે; યા તો એ પરિસ્થિતિમાં કાર્બનિક દ્રવ્યોનું ગ્રેફાઈટમાં રૂપાંતર થયું હશે. ગ્રેફાઇટવાળી આવી શિલાઓ મુખ્યત્વે સિલોન ને મેક્સિકોમાં મળી આવે છે. સિલોનમાંનાં અગત્યનાં થરાળો શિલાની તડોમાં નીકળતી મોટી રેખાઓમાં આવેલાં છે. મેક્સિકોમાંથી અત્યંત સૂક્ષ્મ ગ્રેફાઇટ નીકળે છે. તે કોલસાના થરોમાંથી મળી આવે છે તેનું બજારુ નામ 'અસ્ફટિકમય ગ્રેફાઈટ' છે. જો કે ખરી રીતે એ અસ્ફટિકમય નથી, પરંતુ તેની બારીકતા દર્શાવવા એ નામ વેપારમાં રૂઢ થઈ ગયું છે.

ઈ. ૧૯૩૫માં દુનિયાની ગ્રેફાઇટની વાર્ષિક પેદાશ ૨૧૦ હજાર ટન હતી. તે પછીના આંકડા મળતા નથી; પરંતુ તેમાં વધારો થયો છે એવા પુરાવા છે. આમાં રશિયાનો હિસ્સો ૩૯ ટકા, કોરિયાનો ૨૧, જર્મનીનો ૧૦, ઑસ્ટ્રેલિયાનો ૯, સીલોનનો ૭, માડાગાસ્કરનો ૫, અને મેક્સિકોનો ૩ ટકા હતો. પણ તે પૈકી સીલોન અને માડાગાસ્કરનું જ ગ્રેફાઇટ બજારમાં ઘણાં વર્ષો સુધી પ્રભુત્વ ધરાવતું રહ્યું હતું, અને હજી પણ ઊંચી જાતનો ગ્રેફાઈટ તો તે દેશો જ પૂરો પાડે છે. મેક્સિકો અને કોરિયામાંથી મુખ્યત્વે અસ્ફટિક જાત નીકળે છે.

ગ્રેફાઈટ એ [illegible] પોચો, કાળો અને અપારદર્શક ખનીજ છે. હીરાનો તે નજીકનો જ સબંધી છે, છતાં ગુણમાં એ બંને વચ્ચે કેટલો બધો ફરક છે! હીરો સખતમાં સખત ખનીજ છે, જ્યારે ગ્રેફાઇટ પોચો! બાકી રાસાયનિક દૃષ્ટિએ બંને એક જ છે. એમના આ પરસ્પર વિરોધી ગુણો એમની જુદીજુદી સ્ફટિકમય રચનાને લીધે છે.

દુનિયાની પેદાશનો લગભગ ૧૨ ટકા જેટલો ગ્રેફાઈટ લખવાની પેન્સિલો અને ક્રેયૉનની બનાવટમાં ખપે છે. પેન્સિલ બનાવવા માટે ગ્રેફાઈટમાં કાંકરા-રેતી વિનાની સાફ કરેલી બારીક માટી બરોબર મેળવીને, તેને ૮૨૫-૧૧૦૦ ડિગ્રીએ શેકીને મિશ્રણ તૈયાર કરવામાં આવે છે. ગ્રેફાઇટ ઉપર તેજાબ, રસાયનો અને ક્ષારોની કોઈ પણ અસર થતી નથી, અને સખતમાં સખત ગરમી સામે પણ તે ટકી શકે છે. આથી ગ્રેફાઈટનો મોટો જથ્થો-લગભગ ૬૦ ટકા તો ધાતુ ગાળવાના કામમાં વપરાતા મૂષકો (crucibles) બનાવવામાં વપરાય છે જો કે વીજળિક ભઠ્ઠીની ખીલવણીએ તેમાં ઘટાડો કર્યો હતો; પણ હવે ચક્ર પાછું ફર્યું છે અને તેનો ઉપયોગ વધવા માંડ્યો છે. એ ઉપરાંત ઊંજણોમાં, રંગરોગાનમાં, ઇલેક્ટ્રોડની બનાવટમાં, ડાયનેમો અને મોટરના બ્રશોની બનાવટમાં, બૅટરીઓમાં અને ઓપ આપવા માટેના બારીક પાઉડરોની બનાવટમાં ગ્રેફાઈટનો ઉપયોગ સારીરીતે થાય છે.

આ વિજ્ઞાનયુગમાં હવે કુદરતી ગ્રેફાઈટની જગ્યા બનાવટી ગ્રેફાઇટ પણ લેવા માંડી છે. અમેરિકામાં નાયાગરા ધોધના પાણીથી પેદા કરેલી સસ્તી વીજળીનો લાભ લઈ ત્યાંના મિ. અચેસન નામના માણસે ઈ. ૧૮૯૬માં ગ્રેફાઇટ બનાવવાની રીત શોધી કાઢી. રેતી અને કોકના મિશ્રણને ૨૪થી ૩૦ કલાક સુધી વીજળીની ભઠ્ઠીમાં સખત ગરમ કરવામાં આવે છે. એથી પ્રથમ કાર્બોરન્ડમ તૈયાર થાય છે કાર્બોરન્ડમ એટલે સિલિકોન કારબાઈડ, જેનું સખત ગરમીને લીધે વિઘટન થાય છે અને ગ્રેફાઈટ બને છે. આ બનાવટી ગ્રેફાઈટ માત્ર પેન્સિલોની બનાવટ સિવાય બાકી બધાં જ કામમાં આવે છે.

કાર્બનની સાથે ધાતુઓનું સંયોજન થવાથી કારબાઇડો બને છે. આવો એક કૅલ્શિયમ કારબાઇડ, ચૂના ને કોલસાને વીજળીની ભઠ્ઠીમાં ગરમ કરવાથી બને છે. એ કારબાઇડ ઉપર પાણીની અસર થતાં તેમાંથી એસીટીલીન નામનો વાયુ છૂટે છે, જે અજવાળાની [illegible] બત્તી માટે વપરાય છે. તેને ઑક્સિજન સાથે મેળવીને સળગાવવાથી પુષ્કળ ગરમી પેદા થાય છે; આથી લોઢાના પાટડા કાપવા માટે તેની ગરમીની જ્યોતનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ઍલ્યુમીનિયમ કારબાઈડ પર પાણીની ક્રિયા થતાં મીથેન વાયુ નીકળે છે. કોલસાની ખાણોમાં આ વાયુ ઘણીવાર નીકળે છે. એ ખાણોમાં થતા ધડાકા આ વાયુ સળગી ઊઠવાથી જ થાય છે.

કાર્બનને બાળવાથી બે ઑક્સાઇડો પેદા થાય છે. એક તો કાર્બન મૉનૉક્સાઇડ બહુ જ મર્યાદિત—ઓછી હવામાં કોલસો બાળવાથી આ વાયુ પેદા થાય છે. એ અત્યંત ઝેરી હોય છે. ગરમ પાણીનો બંબો રહેતો હોય તેવી બાથરૂમમાં બંબો સળગતો રાખીને બંધ બારણે નહાવા બેસવાથી આ વાયુને કારણે ગૂંગળાઇ ગયાના ઘણા દાખલા બન્યા છે. મોટરના ધુમાડામાં પણ આ જ વાયુ નીકળે છે. પશ્ચિમમાં તો એવા દાખલા પણ નોંધાએલા છે કે બંધ બારણે મોટર ઊભી રાખી તેનું એન્જિન ચાલુ કરી, તેનો ધુમાડો અંદર એકઠો થવા દઇને ઘણાએ આપઘાત કરેલા છે. આ વાયુ નીકલ ધાતુ શુદ્ધ કરવામાં વપરાય છે. તે બળે છે ત્યારે ભાદળી જ્યોત નીકળે છે. આપણી સગડીઓમાં ઘણી વાર એ રંગ નજરે પડે છે તે તેનો જ.

બીજો વાયુ તે કાર્બન ડાઇ ઑક્સાઇડ. આ વાયુ આપણા શ્વાસોચ્છ્વાસમાંથી નીકળે છે. કોઇ પણ કાર્બનવાળી ચીજને બાળવાથી આ વાયુ પેદા થાય છે. દારૂની બનાવટ માટે સાકરવાળા પદાર્થોને જ્યારે આથવામાં આવે છે ત્યારે તેમાંથી પણ આ વાયુ પુષ્કળ પ્રમાણમાં નીકળે છે. તે સોડાવૉટર અને એવાં પીણાં (ઍરેટેડ વૉટર્સ) બનાવવા માટે તેમજ આગ બુઝાવવા માટેનાં સાધનો (ફાયર એક્સ્ટીંગ્વિશર્સ)માં થાય છે. આ વાયુને દબાણમાં ઠંડો પાડવાથી ધીમેધીમે તે પ્રવાહી બને છે ને છેવટે ઘન બરફ જેવો થઈ જાય છે. એને સૂકો બરફ કહે છે, કારણ કે તે ઓગળવાથી પાણી થતું નથી. આ સૂકા બરફને અડવાથી દુઃખદાયક ફોલ્લા પડે છે. …થી પાણીના બરફની હરીફાઈમાં આ બરફ ટકી શક્યો નથી. …લીલી વનસ્પતિનાં પાંદડાં સૂર્યના તાપમાં આ વાયુમાંથી જ કાર્બન લઇને તેમાંથી પોતાને ઉપયોગી ખોરાક બનાવે છે. અને… રીતે છૂટો પડેલો ઑક્સિજન હવામાં ભળી જાય છે. આ ક્રિયા… તેજ સંગીકરણ કહે છે. આ રીતે સૃષ્ટિમાં વનસ્પતિ ઘણો ઉપયોગી ભાગ ભજવે છે. તે હવામાં ઑક્સિજન અને કાર્બનડાયૉક્સાઇડ… પ્રમાણ સમતોલ રાખે છે. સામાન્યરીતે હવામાં દર ૧૦,૦૦૦ ભાગે લગભગ ૩ ભાગ કાર્બન ડાઇ ઑક્સાઇડ હોય છે. ગીચ વસતિવાળાં શહેરોમાં અને જ્યાં છૂટથી હવાની આવજા ન થઇ શકતી હો… એવી જગ્યાઓમાં આ પ્રમાણ વધી જાય છે. ત્યારે શ્વાસોચ્છ્વાસ… મુશ્કેલી પડવા માંડે છે અને આકળવિકળ થઈ જવાય છે.

લાલચોળ ધગધગતા કોલસા પર વરાળ છોડવાથી કાર્બન મૉનૉક્સાઇડ, કાર્બન ડાઈ ઑક્સાઇડ અને હાઇડ્રોજન વાયુઓનું મિશ્ર… પેદા થાય છે. આ વાયુ વૉટર ગૅસ કહેવાય છે. એમાં જો વરાળ… બદલે હવા વાપરવામાં આવે તો પ્રોડ્યુસર ગૅસ બને છે. … ગૅસો ઉદ્યોગોમાં ગરમી માટે વપરાય છે. પેટ્રોલની તંગીના દિવસો… મોટરો પણ આ ગૅસ વડે જ ચલાવવામાં આવતી હતી.

આ થઈ કાર્બનના રસાયનની એક બાજુ. બીજી બાજુએ કાર્બ…નિક પદાર્થો તો એટલા વિપુલ છે કે આગળ નિર્દેશ કર્યા અનુસાર… માટે તો એક આખું કાર્બનિક રસાયન અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે. ને… બધી હવે પ્રયોગશાળાની પેદાશ થઈ ગઈ છે. આપણો ખોરાક, આપણાં કપડાંલત્તાં, આપણા આરોગ્ય માટેની આવશ્યક દવાઓ… પધિઓ, રંગો ને બીજી અનેક ચીજોનો સમાવેશ તેમાં થાય છે. … બધી ઉદ્યોગને આખાને વળગતી ચીજો કાર્બનની જ કરામત છે. … સંબંધી વિગતવાર માહિતી હવે પછી ક્રમાર માં આવવાની છે.

આપનું લવાજમ આ અંક સાથે પૂરું થતું હશે

થોડાઘણા અપવાદ સિવાય જે મોટા ભાગના ગ્રાહકોના લવાજમ આ અંક સાથે પૂરાં થાય છે તેમના ગ્રાહક નંબરની … અંકની કોથળી પર છપાવેલ હશે. તો ગયા અંકમાં અમે વિસ્તારથી કહેલી 'કરકસરની વાત' તરફ આપનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. (૧) મની ઑર્ડરથી લવાજમ મોકલતાં આપને માત્ર બે આનાનો ખર્ચ થશે, જ્યારે વી. પી. થી મંગાવતાં છ આના થશે. (૨) … એકસામટા વી. પી. સ્વીકારતી નહિ હોવાથી સેંકડો વી. પી. કરવામાં આપનો ક્રમ આવતાં દિવસો વીતી જશે.

આ બે વાત ઉપર વિચાર કરી આપ રૂ. ૭-૧૨ નો કાં તો મનીઑર્ડર કરી દેશો, અગર વી. પી. થી મોકલવા અમને લખી જણાવશો. આવતો અંક બહાર પડતા સુધીમાં ઉત્તર નહિ મળે તો આપ ચાલુ રહેવા ઇચ્છો છો એમ સમજી આપને ક્રમાનુસાર વી. પી. મોકલશું. અને ચાલુ ન રહેવું હોય તો કૃપા કરી અમને વેળાસર જણાવશો, જેથી અમને સવાચાર આનાના પોસ્ટેજનું અને … પાછું આવવાનું નાહકનું નુકસાન ન થાય. સાથે આપનો ગ્રાહકનંબર અવશ્ય લખી જણાવશો. આ અંકની કોથળી … તે જ.

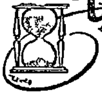
ગોપાલ ભાંડ (અનુ૰ ૩૬૮થી ચાલુ)

એટલે એની રૂહ (આત્મા) ધુમાડા સાથે આકાશમાં ચાલી જાય છે. એ લોકો ત્યાંના ગ્રહોનું રહસ્ય પોતાનાં સંતાનોને સમજાવી દે છે. આથી હિંદુઓ આકાશના તારાની બધી બાબતના પંચાંગ બનાવી શકે છે. પણ જમીન નીચે તો મુસલમાનોને મૃત્યુ બાદ દફનાવાય છે, એટલે ભૂકંપની ખબર તો તેઓ જ પોતાનાં સંતાનોને બતાવતા હશે. માટે ધરતીકંપની આગાહી કરતા પંચાંગ તો મુસ્લિમ પંડિતોએ જ બનાવવા જોઇએ.' ગોપાલની બુદ્ધિથી કૃષ્ણચન્દ્ર બચી ગયો.

હાસ્યરસનો પ્રાણ સહૃદયતા છે. ગોપાલ અત્યંત સહૃદય હતો. ગરીબો, નબળા અને અસહાય પ્રતિ તેના અંતરમાં ભારે સમવેદના હતી. એક વાર એક ગૃહસ્થે કોઇ મોટા જમીનદાર પાસેથી કંઈક મહેનતે એક તળાવ અને તેના કાંઠાની થોડી જમીન ખરીદી ને ત્યાં એક નાનીશી ઝૂંપડી બનાવી તે રહેવા લાગ્યો. જમીનદાર પૂરો નીચ હતો. પેલા બીચારાને તળાવમાંથી પાણી જ ન લેવા દે! કહેતો કે મેં તળાવ વેચ્યું છે, તળાવનું પાણી નથી વેચ્યું! આખરે મામલો કૃષ્ણચન્દ્રના દરબાર સુધી પહોંચ્યો. કરારના કાગળ … જોઈને … પણ વિચારમાં પડ્યો. આખરે ગોપાલને તેને નિવેડો લાવવા સોંપ્યું. ગોપાલે કહ્યું: વાત તદ્દન બરાબર જ છે. કરારમાં ચોખ્ખું જણાવ્યું છે કે આ માણસે પાણી નથી ખરીદ્યું. આથી એ શક તળાવનું પાણી જમીનદારનું જ ગણાય. પણ તે પારકાના તળાવમાં પોતાનું પાણી કેમ રાખી શકે? તળાવ તો તેણે વેચી નાખ્યું છે. એટલે તે હવે પોતાનું પાણી બીજે કોઈ ઠેકાણે લઈ જાય, યા તો આ ગૃહસ્થને એના તળાવમાં પોતાનું પાણી રાખવા બદલ માસિક ભાડું આપે. આ ફેંસલો સાંભળતાં વેંત જમીનદારે પોતાનો હક્ક ઉઠાવી લીધો.

ગોપાલની આવી હાજરજવાબી, સહજબુદ્ધિ ને મહેનતાની વાતો તો સદા સૌ સંભાર્યા કરશે. આચાર્ય ક્ષિતિમોહન સેન (ઑલ ઇન્ડિયા રેડિયો લખનૌથી કરેલું પ્રવચન. આજકાલમાંથી)

પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાં

અંક ૧૨ · માગશર ૧૯૮૧ (ડિસેમ્બર ૧૯૨૪)

'એ સામાન્ય પ્રકારના અંગ્રેજ નથી તે બહુ વિદ્વાન છે ઉમદા કુટુંબના ગૃહસ્થ છે કવિ ને ધર્મશાસ્ત્રી છે તેમણે ઇચ્છયુ હત તો પોતે મોટા મુબાની પદવી ભોગવી શકત, તેમણે ધાર્યું હત તો મોટી કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ થઇ શકત, ને તેમણે માગ્યુ હત તો પાદરી તરીકે ઉચ્ચ પદવી ભોગવી શકત પણ તેમણે લક્ષ્મીને જતી કરી છે, હોદ્દાને ગણકાર્યો નથી અને આજે નિષ્પરિગ્રહી રહી હિંદને અર્થે ભ્રમણ કર્યા કરે છે જ્યા સુધી અંગ્રેજ પ્રજામા એવો એક પણ અંગ્રેજ હોય ત્યા સુધી તેમને ખાતર પણ અંગ્રેજો પ્રત્યે તિરસ્કાર ન કરી શકીએ'

આ શબ્દોમા ગાંધીજીએ જેમની પ્રશસ્તિ કરેલી તે દીનબંધુ ઍન્ડ્રૂઝનુ શ્રી બનારસીદાસ ચતુર્વેદીએ લખેલુ ચરિત્ર 'કુમાર'ના પહેલા વર્ષના છેલ્લા અંકમા આવેલ આજે તો એ જ લેખકે શ્રીમતી માર્ગારેટ સાઇક્સના સહકારથી લખેલો દીનબંધુનો વિસ્તૃત ચરિત્ર-ગ્રંથ બહાર પડયા છે એ પરથી જ પ્રતીતિ થશે કે એ ઊગમકાળે પણ 'કુમારે' પોતાના કાર્યફલકની માંડણી કેટલી વિશાળ કરી હતી એ ચરિત્રનો ઉઘાડ કરતા શ્રી દેશળજી પરમારે લખેલુ કે 'કવિવર રવીન્દ્રનાથના એ પરિચર ને ગાંધીજીના એ પ્રિયસહચર સામાન્ય મિશનરીઓને માર્ગે ચડેલા ધર્મફેલાવક પાદરી નથી, પણ ઇશુ ભગવાનનો પ્યાલો પીધેલો ખરો ખ્રિસ્તી ફકીર છે કલ્પના અને કવિતા હોમીને જીવ ઝોળી વરેલો એ જોગી છે અમલ ને ધનની પાર ઊતરેલો એ અવધૂત છે એ પ્રભુનો માણસ છે ગરીબોનો વાલી છે, દુખિયાનો બેલી છે બ્રિટિશ સલ્તનતના ઝેરમાથી ગળેલુ અમૃત છે'

એ અંકમા ત્રણ વાર્તાઓ હતી એક રસભરી લોકકથા, એક વફાદાર કૂતરાની એબખોધીની કથા, અને ત્રીજી કિરીટ હાથીની ચાલુ વાર્તા જેમા વાઘનો શિકાર ને કળણમા ખૂંતી ગએના હાથી પરથી ગએની ઘાતની કથાના બે રોમાંચક પ્રસંગો એ અંકમા હતા એ કળણની ભયંકરતાનો ખ્યાલ આપતો એક ટુકડો તો ઉતારવા જેવો છે

પણ વાદરાએ અમને ખરેખર ફસાવ્યા જ હતા અમે એક કળણ —'ભુવા'મા આવી પડયા હતા ને કિરીટ અંદર ગરતો જતો હતો કારણ એટલે જમીનના ઉપલા પડ નીચે ઢંકાઇ રહેલુ પોલાણ નદીઓમા પૂર આવવાથી અથવા ભરતીઓટ થવાથી પાણીનો પટ વધે છે આથી કાંઠા ઉપર જ્યા જ્યા પાણીના વમળ પડયા હોય છે, ત્યા પાણી ઘુમાઈ ઘુમાઇને ઊંડા ખાડા પડી જાય છે જ્યારે ઓટ આવે છે કે પાણી ઊતરી જાય છે ત્યારે આ ખાડાઓમા કીચડ એકઠો થાય છે સાધારણરીતે કાંઠા પરનો કીચડ સુકાઇ જાય છે ત્યારે તેના પર થઇને માણસો આવજા કરે છે, પણ આવા વમળની જગ્યાએ પડેલા ઊંડા ખાડાની અંદરનો કીચડ સુકાતો નથી, માત્ર તેનુ ઉપલુ પડ જ સુકાએલુ હોય છે આથી માણસ તેના પર ભૂલથી ચાલતા અંદર ખૂંચી જાય છે આવા કળણને 'ભુવા' કે 'કોઢા' પણ કહે છે જેમજેમ માણસ તેમાથી બહાર નીકળવાનો પ્રયાસ કરે છે, તેમતેમ તે અંદર ગરક થતો જાય છે આવે વખતે માણસે કાંઇ પણ બળ ન વાપરતા તરત ચત્તા સૂઈ જવુ સાથે કોઇ માણસ હોય તો તેને દૂર રહી કપડુ કે દોરડુ નાખવાનુ કહેવુ, અને તે પકડી રાખી પેલા માણસને ખેંચી લેવાનુ કહેવુ સાથે કોઈ ન હોય તો ચત્તા સૂઇને પછી આળોટતા આળોટતા પણ તે ખાડો ઓળંગી જવાથી બચી જવાય છે

કિરીટ બહાર નીકળવાને બળ કરતો હતો તેમ તે અંદર વધારે ગરક થતો જતો હતો આથી તે એટલો ગભરાયો કે કોઈ પણ ઉપાય શોધવા માટે ફાંફા મારવા લાગ્યો તેનો આગલો ભાગ છાતી સુધી અંદર ખૂંચી ગયો હતો, પણ પાછલો ભાગ જરા વધારે બહાર હતો, એટલે તે એવી ત્રાંસી રીતે ખૂંચેલો હતો કે પોતાની જાતને ઊંચકતા તેને વધારે મુશ્કેલી પડતી હતી'

એ વરસે કર્ણાટકમા બેળગામમા કૉંગ્રેસ મળેલી અને ગાંધીજી તેના પ્રમુખ વરાયા હતા 'કુમાર'ના ચિરપરિચિત શ્રી પ્રભુદાસ ગાંધીએ બેળગામના સુંદર ચિત્રો મોકલીને તેનો પરિચય આપતો પત્ર લખેલો તેમાનુ એક વર્ણન આકર્ષક છે 'અહીંની માટી એવી લાલચોળ છે કે માણસ જરાક બેદરકાર રહ્યો કે બે દિવસમા સંન્યાસી થઈ જવાનો ! આસપાસના ડુંગરા, ઝાડી, આસમાનના વાદળા, બધુ એવુ કાવ્યમય દેખાય છે કે આવુ સુંદર નંદનવન છોડીને કાકાસાહેબ (કાલેલકર) ગુજરાતમા કેમ આવ્યા તેનુ જ આશ્ચર્ય થાય છે'

"આફ્રિકા એવો હતભાગી ખંડ છે કે તે જુદીજુદી પ્રજાઓનો ભોગ થઈ પડયો છે અરબ, જર્મન, ફ્રેંચ, અંગ્રેજ, પોર્ટુગીઝ, ઈટાલીઅન, સૌએ આ મહામાય ખંડને પીંખી ખાધો છે ત્યાની મૂળ જાતો એટલી પછાત અને ભોળી છે કે એમનો લાભ લેવા એકેય પ્રજા ચૂકી નથી

ગોરાઓ અહીં આવ્યા તે અગાઉ સૈકાઓ પહેલા હિંદમાથી ઘણા વેપારી લોક અહીં આવી વસેલા તેઓએ વેપાર ચલાવ્યો, મૂળ વતનીઓ જોડે સબંધ કેળવ્યો, ઘરના મકાન બાંધ્યા ને જમીનો ખરીદી, આરોગ્ય ન જળવાય એવા પ્રાંતોમાં પણ તેઓએ વસવાટ કર્યો અને વેપારને અનુકૂળ સાધનો ઉપજાવ્યા

૧૮૯૬મા અહીં હિંદી પ્રજાએ હિંદી મજૂરો વડે રેલવે બાંધવી શરૂ કરી જંગલ ને વેરાન વચ્ચે થઇને રેલવે કાઢવી કેટલી મુશ્કેલ છે તેનો ખ્યાલ આપણને અહીં બેઠા ન આવે હિંદીઓએ પરસેવો અને પૈસો વાપરીને, માણસોનો પણ ભોગ આપીને મૉમ્બાસાથી ઠેઠ યુગાન્ડા સુધી લગભગ ૬૦૦ માઇલની રેલવે સડક બાંધી એ આખુ રાષ્ટ્ર ખરુ કહીએ તો હિંદીઓએ જ નિર્માણ કર્યું છે કર્નલ વેજવૂડે આ સબંધે પોતાના એક પુસ્તકમા લખ્યુ છે કે 'રાષ્ટ્રનિર્માણ કરવાના અને રેલવે બાંધવાના કામમા હિંદીઓએ હાડની કામગીરી કરી નાખી છે લડાઇ ફાટી નીકળી ત્યારે પણ એ જ બહાદુર હિંદીઓ જર્મનો સામે સરયાનમા રહી ઝઝૂમ્યા હતા હિંદી રેલવે અને રેલવેના માણ-

સોએ જ લડાઈ ચલાવી રાખી હતી જર્મન પૂર્વ આફ્રિકાના જંગલોમાં પ્રાણ પાથરનાર પંજાબી શીખો સિવાય કોણ હતું?' પણ આજ સ્થિતિ જુદી છે હવે હિંદીઓ તેમને ખૂંચે છે, ને ત્યાંથી હિંદીઓને તેઓ કાઢવા મથે છે." આમ કહીને એ પૂર્વ આફ્રિકાના 'કેનીઆ' નામના પ્રાંતનો પરિચય એ અંકમાં ચિત્રો સાથે આપ્યો છે

આ અંકની 'માધુકરી'માં એક એવા આપકર્મી માણસના કપરી મુસાફરીના પણ પ્રેરક કુમારકાળના સંસ્મરણનો ફકરો ઉતાર્યો હતો, કે જે જતે દહાડે ઇંગ્લંડનો વડો પ્રધાન થયો આજે પણ એના શબ્દો એટલા જ અસરકારક નીવડે એવા છે:

'સ્કૉટલંડના એક ગામડામાં તે જન્મ્યો હતો નિશાળેથી ભણી ઊતર્યા બાદ એને ખેતરનો આશ્રય લેવો પડ્યો, અને ત્યાં સાથી તરીકે ક્યારા વાળવા, પંખી ટોવા વગેરે કામ કરતાં કરતાં તે ખેતીમાં પારંગત થવા લાગ્યો પણ બાળપણથી જ તે રાજનીતિનો રસિયો હતો, અને ખેતીમાં કંઈ બરોબર ગુજરાન ન ચાલવા લાગવાથી એને કુદરતની મીઠી ગોદ મૂકીને શહેરમાં વસવાનો અવસર આવ્યો. ૧૯ વરસની નાની વયે તે લૉસીમાઉથ પ્રાન્તીય મંડળનો સરનશીન નીમાયો તરત જ તેને બ્રિસ્ટલમાં તક મળી, અને આખરે લંડનની સુવર્ણમય શેરીઓની તેની લાંબા વખતની કલ્પના નજરોનજર નિહાળવાનો અવસર આવી લાગ્યો પરંતુ લંડનમાં તેનાં સુવર્ણનાં સ્વપ્નાં સરી પડતાં જણાયાં તે કહે છે કે, 'હું લંડનમાં આવ્યો ત્યારે એક પણ આદમી એવો ન હતો કે જેને હું પિછાનતો હોઉં અથવા જે મારી પરવા કરે કામ શોધવા માટે મેં કેટલાયે અઠવાડિયાં સુધી 'ડેઇલી ...આર્ક'ની જાહેરખબરની કતારો વાંચ્યા કરી અઠવાડિયાં સુધી ભૂખમરો અને ગ્લાનિયુક્ત દિવસો ગાળતો લંડનની શેરીઓમાં ભટક્યા કર્યો છાપાં વેચનારા છોકરાઓની પણ મને ઈર્ષ્યા થવા લાગી છેવટે 'બસ ગાડી'ના પાસવાનની પણ જગ્યા મળે તો તેની પણ હું તપાસ કરતો રહ્યો પણ એવામાં સારે નસીબે અઠવાડિયે પંદર શિલિંગના દરે મને એક કામ મળી ગયું

"પણ મારા ઘરનું ભાડું આપવામાં મારી સઘળી મૂડી ખૂટી ગઈ, અને હલકું માથે દેવું થયું એટલે એક સાઇકલવાળાની દુકાને, અઠવાડિયે દસ શિલિંગને પગારે પરબીડિયાં પર સરનામાં કરવાના હંગામી કામે રહી ગયો અને બાર માસ સુધી ત્યાં જ નભાવી લીધું ત્યાર પછી મારો પગાર વધીને એક પાઉંડ થયો. એ વર્ષ દરમ્યાન બોધરામાં ચાલતી રેલવેની ઑફિસમાં ભરતિયાં કરવાના કામે મને રોકવામાં આવ્યો હતો હું તો બોલી ઊઠ્યો. વાહ! આ તો જબરી ફતેહ ગણાય! મારી વાત માનો ન માનો, પણ મારે હિસાબે તો એ વર્ષ મને ભારે વિજય અને પરાક્રમનું નીવડ્યું એ પંદર શિલિંગમાં તો મેં ખાધું, પીધું ને રાજ કર્યું નવરાશની વેળાએ હું બર્કબેકમાં હાયબરી ઇન્સ્ટીટ્યૂટ તથા સિટી ઑવ લંડન કૉલેજમાં ભણતો તેની કેટલીક ફી પણ હું આ પગારમાંથી જ ભરતો, એટલું જ નહિ, પણ રજાઓમાં વતન જવાની વાટખર્ચી પણ એમાંથી જ બચાવી શકતો કિંગ્ઝ ક્રૉસ અને ઍંગલ વચ્ચે આ બાજુના ભાગની ગલીઓમાંથી હું સોંઘામાનું સીધુંસામાન ખરીદી લેતો મારા ખોરાકમાં જવનો લોટ મુખ્ય હતો, પણ લંડનમાં તો એ બહુ મોંઘો એટલે તે હું મારા વતન સ્કૉટલંડથી મંગાવી વાપરતો આમ મારું રોજનું ગુજરાન છ સાત આનામાં પતી રહેતું ચા કૉફી જેવા વિલાસના તો મને સાંસા જ હતાં, એટલે એને બદલે સદા ગરમ પાણીથી ચલાવી લેતો! એ પણ આ કેવો જ ખોરાક છે, અને ગટગટાવ્યા પછી તો આ એટલું સ્વાદિષ્ટ પણ લાગે છે એમ મને જણાઈ આવ્યું! બપોરનું ખાણું હું પીઅર્સ અને ગ્લીનીની સોંઘી વીશીઓમાં ખાઈ આવતો મને યાદ છે કે તે ખાણા પાછળ મેં રોજના બે કે ત્રણ આનાથી વધુ ખર્ચ્યું નથી એ ખાણું તો મારા આખા દિવસનું મુખ્ય ભોજન હતું સવારના આઠથી સાંજના છ સુધી મારે નોકરી ભરવી પડતી તોપણ પરોઢિયે ચારને ટકોરે તો હું પથારી છોડી ઊભો થઈ જતો, અને વિજ્ઞાન તથા અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતો રાત્રે નાઈટક્લાસમાં જતો એટલે ૧૧ વાગ્યા પહેલાં સૂવા પામતો નહિ એવામાં એ વખતની નૅશનલ લિબરલ ક્લબના ચિટનીસના રહસ્યમંત્રી બનવાની મને તક મળી, અને તે દિવસથી મારો સિતારો ચડવા લાગ્યો '

આ આપકથા છે ઇંગ્લંડના પંતપ્રધાન થએલા રામ્સે મૅકડોનલ્ડની

આજથી પચીસ વરસ પર ગુજરાતી સાહિત્યમાં જેના પ્રકાશને વાચકોને આકર્ષ્યા હતા અને કવિશ્રી નાનાલાલ જેના પર મુગ્ધ થયા હતા તે સ્વ. પૃથુરાજ શુક્લની 'ફુલપાંદડી'ના ફકરા સૌ પહેલાં 'કુમાર'ના આ જ અંકમાં પ્રકટ થએલા તેની એક વાનગી 'હું તારી આગળ અક્કડ ઊભો રહું છું એનો અર્થ એમ નથી કે હું ગર્વિષ્ઠ છું પણ જો હું તને નમીને પ્રણામ કરવા જાઉં તો તારું મુખકમળ મારી દૃષ્ટિમર્યાદામાંથી ખસી જાય' 'કોણ કહે છે કે હું કવિ છું! હું તો માત્ર મારી મા મને જે હાલરડાં ગાય છે તેનું અનુકરણ કરું છું'

અંગ્રેજોમાં કોઈને ઘેર જતાં કે કોઈને મળતાં વેળા ટોપી ઉતારવાનો રિવાજ શાથી પડ્યો તે દર્શાવતો આ ફકરો રસમય છે એ રિવાજ જૂના વખતથી ચાલતી એક રૂઢી ઉપરથી પડ્યો છે પહેલાંના વખતમાં કોઈ અંગ્રેજ સરદાર કોઈને ત્યાં મહેમાન થઈને જતો ત્યારે માથા પરથી ટોપી ઉતારતો આથી તે એમ જણાવતો કે હું મારી તલવારને અડું નહિ, પણ યજમાનના ભરોસા ઉપર છું ત્યારથી એ લોકોમાં–ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ આગળ–ટોપી ઉતારવાનો ચાલ પડ્યો છે

કોથળી મુબારક!

કુમાર ઉપર આવતી કોથળી માટેના કાગળોની તંગીને કારણે વચ્ચે અમારે એ બંધ કરી નાના કાગળે માં વીંટીને 'કુમાર' મોકલવું પડેલું ત્યારે, ઓહોહો, કેટલા બધા વિરોધના કાગળો આવેલા! ને ગ્રાહકોની વાત પણ સાચી હતી: કોથળી વિના તેનું મુખ્ય આકર્ષણ અને મોંઘું ધન જે ચિત્રો, તેનો ચોળાઈને ચૂંથો થઈ જતો હતો કેટલાકે તો અમને ત્યાં સુધી લખેલું કે લવાજમમાં થોડો વધારો કરીને પણ અમારે કોથળી તો ચાલુ રાખવી જ! અલબત્ત, એવું કશું કર્યા વિના જ અમે વહેલામાં વહેલી તકે ફરી કોથળી ચાલુ કરી દીધી પણ અમારો એક નવાઈના કારણની આજલગી અમને ખબર પડી નથી જે કોથળી માટે સૌ આટલા આતુર હતા (કુમારના સંરક્ષણનું કાર્ય બજાવ્યા પછી પણ એ બીજા અનેક ઉપયોગમાં આવતી હોઈ લોકો એને કાળજીપૂર્વક સાચવી રાખે છે) એ જ કોથળી ઉપર, નામ સરનામાને બરોબર મથાળે, પોતાનો ગ્રાહક નંબર લખેલો હોય છે, એ યાદ રાખવાની અને દરેક પત્રવ્યવહાર વખતે તે અમને લખી જણાવવાની જરા સરખી તકલીફ પણ લોકો કેમ નહિ લેતા હોય? એટલી નાની સરખી આપની તસ્દી તો અમારી મોટી જહેમત બચાવી દે છે હજારોના સમુદાયમાંથી આપનું નામ શોધી કાઢવાની તો કૃપા કરીને આ વાંચીને તરત, પેલી સાચવી મૂકી રાખેલી કોથળી પરનો નંબર લવાજમ બાબતના આપના નિર્ણય સાથે લખી જણાવશો? આભાર–ઘણો આભાર અને હવે આપની કોથળી આપને મુબારક

સંકેત-લિપિઓ

—લેખક—
કરણસિંહ ગોવિંદસિંહ ચુડાસમા

ગુપ્ત સંદેશાઓ મોકલવા માટેની જે વિવિધ પદ્ધતિઓ પ્રાચીન કાળમાં પ્રચલિત હતી તે પૈકી બે કરપલ્લવી ને ધ્વજ સંદેશ આપણે અગાઉના હપતામાં જોઈ ગયા ત્રીજી દુંદુભિ સંદેશ એટલે કે ઢોલ મારફતે સંદેશો મોકલવાની પદ્ધતિ સમજીએ તે પહેલાં આધુનિક કાળમાં દુનિયાભરમાં પ્રચલિત ટેલીગ્રાફ-ની-તારની લિપિનો પરિચય પણ મેળવી લઈએ દુંદુભિ સંદેશની સંજ્ઞાઓ લગભગ એવી હોવાથી એ સમજવી આથી સરળ પણ પડશે

જેણે તાર ઑફિસ જોઈ હશે તેમણે ત્યાંના ટેબલ ઉપરના નાના વીજળિક યંત્રો ઉપરનો એક પિત્તળનો દાંડો દબાવીને તેમાંથી કડ કડાટ કરતા અવાજો નીકળતા સાંભળ્યા હશે એ કડકડાટ એ જ તાર ટેલીગ્રાફની સંકેત લિપિ

તેમાં દાંડાની ઠેસીને દબાવીને તરત મૂકી દેવાથી 'કડ' એવો અવાજ નીકળે, અને દબાવીને થોડી વાર રહીને પછી મૂકી દેવાથી 'કટ' અવાજ નીકળે છે આ 'કડ' અને 'કટ' એ બે અવાજોને આડા અવળા, ઉલટાસુલટા અને વિવિધ સંખ્યાઓમાં ગોઠવીને ABCDની રોમન લિપિના બધા અક્ષરો, અંકો વગેરેના સંકેતો યોજ્યા છે તેને લખાણથી સમજવા માટે 'કડ' અવાજને માટે . આવું ટપકું અને 'ક ટ' અવાજને માટે — આવી આડી લીટી યોજવામાં આવી છે એક 'ક ટ' એટલે ત્રણ કડ', એ રીતે તેમના અવાજના સમયનું માપ ગણેલું છે એ આખી લિપિ નીચે મુજબ છે

A	—	કડ ક ટ
B	—	ક ટ કડ કડ કડ
C	— —	ક ટ કડ ક ટ કડ
CH	— — — —	ક ટક ટક ટક ટ
D	—	ક ટ કડ કડ
E		કડ
F	—	કડ કડ ક ટ કડ
G	— —	ક ટક ટ કડ
H		કડ કડ કડ કડ
I		કડ કડ
J	— — —	કડ ક ટક ટક ટ
K	— —	ક ટ કડ ક ટ
L	—	કડ ક ટ કડ કડ
M	— —	ક ટક ટ
N	—	ક ટ કડ
O	— — —	ક ટક ટક ટ
Ö	— — —	ક ટક ટક ટ કડ
P	— —	કડ ક ટક ટ કડ
Q	— — —	ક ટક ટ કડ ક ટ
R	—	કડ ક ટ કડ
S		કડ કડ કડ
T	—	ક ટ
U	. —	કડ કડ ક ટ
V	—	કડ કડ કડ ક ટ
W	. — —	કડ ક ટક ટ
X	— —	ક ટ કડ કડ ક ટ
Y	— — —	ક ટ કડ ક ટક ટ
Z	— —	ક ટક ટ કડ કડ

અંકોની સંજ્ઞા

1	. — — — —	કડ ક ટક ટક ટક ટ
2	— — —	કડ કડ ક ટક ટક ટ
3	— —	કડ કડ કડ ક ટક ટ
4	—	કડ કડ કડ કડ ક ટ
5		કડ કડ કડ કડ કડ
6	—	ક ટ કડ કડ કડ કડ
7	— —	ક ટક ટ કડ કડ કડ
8	— — —	ક ટક ટક ટ કડ કડ
9	— — — —	ક ટક ટક ટક ટ કડ
0	— — — — —	ક ટક ટક ટક ટક ટ

વિરામ ચિહ્નો અને બીજી સંજ્ઞાઓ

[illegible]	— — —	કડ ક ટ કડ ક ટ કડ ક ટ
,	— — — —	ક ટક ટ કડ કડ ક ટક ટ
;	— — —	ક ટ કડ ક ટ કડ ક ટ કડ
[illegible]	— — —	ક ટક ટક ટ કડ કડ કડ
?	— —	કડ કડ ક ટક ટ કડ કડ
!	— — — —	ક ટક ટ કડ કડ ક ટક ટ
' '	— — — —	કડ ક ટક ટક ટક ટ કડ
— —	—	ક ટ કડ કડ કડ કડ ક ટ
" "	— —	કડ ક ટ કડ કડ ક ટ કડ
ખોટો અક્ષર		કડ કડ કડ કડ કડ કડ કડ કડ
રાહ જુઓ	—	કડ ક ટ કડ કડ કડ
સંદેશ પૂરો	— —	કડ કડ ક ટ કડ ક ટ
(કૌંસ)	— — — —	ક ટ કડ ક ટક ટ કડ ક ટ

તારની આ સંકેત લિપિનો શોધક સૅમ્યુઅલ ફિન્લે મોર્સ નામે એક અમેરિકન હતો તેના નામ પરથી એ લિપિ મોર્સ કોડના નામથી જાણીતી છે એનું વિસ્તૃત ચરિત્ર 'કુમાર'ના એક ઘણા જૂના અંકમાં આવી પણ ગયું છે ૧૭૯૧ની ૨૭મી એપ્રિલે તે જન્મેલો ઇંગ્લૅંડમાં કળાનો અભ્યાસ કરી તેણે ન્યૂ યૉર્ક જઈને તસ્વીર કલાકાર તરીકે ધંધો શરૂ કર્યો પણ નાનપણથી જ વિજ્ઞાનનો શૉખ હોવાથી વીજળીના કેટલાક અખતરાઓ કરતા કરતા તેને વીજળીની મદદથી સંદેશાઓ મોકલવાની શક્યતા જણાઈ, એટલે મથામણ કરીને તેણે ઉપર જણાવ્યું તેવું 'કડ ક ટ'ના સંકેતો દ્વારા સંદેશો મોકલી શકે તેવું યંત્ર બનાવ્યું અને એ બે અવાજોમાં સંકેત લિપિ યોજી કાઢી તેના અખતરા તરીકે ઈ ૧૮૩૫માં તેણે ન્યૂ યૉર્ક યુનિવર્સિટીમાં અરધા માઈલનો તારવ્યવહાર ચલાવી બતાવ્યો, એટલે અમેરિકન કૉંગ્રેસે ૧૮૪૩માં તેની આ શોધ માટે નાણાં મંજૂર કર્યાં અને બીજે વર્ષે વૉશિંગ્ટનથી બાલ્ટીમોર સુધીની તાર લાઈન નખાઈ તેમાં ઈ ૧૮૪૪ના મેની ૨૪મી તારીખે દુનિયાનો પહેલો તાર સંદેશો નીચેના શબ્દોમાં ઊતર્યો What hath God wrought? આજ એક સૈકામાં તો એ દુનિયાભરના દેશોમાં સર્વવ્યાપી સંકેત લિપિ બની ગઈ છે (ચાલુ)

શ્રમશીલતાની પરાકાષ્ઠા સમી રમત

મૅરૅથૉનની ૨૬ માઈલ દોડ

આ હવાકમા સતત ૨૬ માઇલ દોડી પહેલા આવનાર અરવિંદભાઈ લક્ષ્મણભાઈ રાઠોડ

લેખક
વાસુદેવ
ભટ્ટ

જરા વિચાર તો કરી જુઓ એક બે નહિ પણ છવ્વીસ માઈલની દોડ!

આનંદ આપતી કોઈ ફિલ્મ જોવા માટે પણ સતત બે અઢી કલાક બેસી રહેતા ઘણાને થાક લાગતો હશે ત્યારે આ તો સવા ત્રણ કલાક સુધી સતત દોડ્યે જ રાખવાની વાત થઈ! કેટલાકને તો એ ગળે પણ નહિ ઊતરે પણ એ હકીકત છે કે આ દુનિયામા, અને આપણા ગુજરાતમા એકીસાથે છવ્વીસ છવ્વીસ માઇલ દોડનારા પડ્યા છે!

સમગ્ર દુનિયાનો મોટામા મોટો ખેલકૂદ ઉત્સવ તે વિશ્વ ઑલિમ્પિક ઉત્સવ' એ ઉત્સવમા જેનો સમાવેશ કરવામા આવેલો છે તે આ લાંબી દોડ (મૅરૅથૉન)નુ પૂરુ અંતર ૪૨ ૧૮૫ મીટર એટલેકે ૨૬ માઈલ ને ૩૮૫ વાર હોય છે એ અંતર દોડવા માટે ત્યા તો થોકબંધ યુવાનો મેદાને પડે છે ઑલિમ્પિક ઉત્સવમા એ જવા મર્દોને દોડતા જોવા એ એક લહાવો ગણાય છે

આ તો સમસ્ત દુનિયાના આંકની વાત થઈ, પણ ખુદ ગુજરાત અને અમદાવાદમા પણ આ ૨૬ માઈલ દોડનારા પડ્યા છે એની સાબિતી તાજેતરમા જ મળી

ગઈ તા ૨૯મી નવેમ્બરે પરોઢિયે છ વાગ્યે અમદાવાદના વિખ્યાત કાંકરિયા તળાવને કાંઠે કેટલાક યુવાનોનુ ટોળુ જમા થયુ હતુ

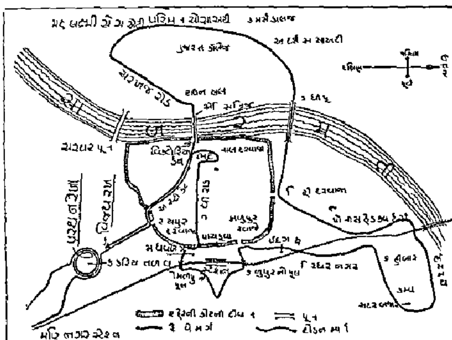
સાડા છ વાગતા સુધીમા તો એક ઍમ્બ્યુલન્સ કાર, એક મોટર એક મોટર સાઇકલ અને આઠ દસ સાઈકલો એ જગ્યાએ હાજર થઇ ગયા સાદ પડ્યો છવ્વીસ માઇલ દોડના હરીફો તૈયાર થઈ જાય વારાફરતી ત્રણ યુવાનો બહાર આવ્યા તેમને ઍમ્બ્યુલન્સ કારમા બેસાડી એક ડૉક્ટરે તેમની શારીરિક પરીક્ષા કરી અને એ ત્રણેને દોડવા માટે લાયક ઠરાવ્યા પોણા સાત વાગે ફરી સાદ પડ્યો દોડનારા હરીફ ભાઇઓ પ્રસ્થાન રેખા ઉપર આવી જાય'

ત્રણે યુવાનો પ્રસ્થાન રેખાએ આવી પહોચ્યા પ્રસ્થાનકારે (દોડ શરુ કરાવનાર પંચે) દોડવાની સંજ્ઞા આપી સમય નોંધનાર અધિકારીઓએ અટક ઘડી (સ્ટૉપ વૉચ) ચાલુ કરી અને દોડ શરુ થઇ

આગળ લાલ વાવટા સાથે એક મોટર 'પાયલટ કાર' તરીકે નીકળી તેની પાછળ ત્રણ દોડનારા અને તેમની સાથે બબ્બે સાથ કુલિસ્ટો મોસંબીની થેલીઓ સાથે રસ્તે પડ્યા

કાંકરિયા તળાવના બે ચક્કર પૂરા થયા સવારમા ફરવા આવેલા થોડાઘણા લોકો આશ્ચર્ય સાથે આ ખેલ જોઈ રહ્યા હતા હરીફાઈના સંચાલકોને ખાતરી હતી કે બહુ લોકો જોવા આવવાના જ નથી અને તેથી લોકો જો દોડનારા પાસે ના આવે તો દોડનારાને લોકો પાસે લઈ જવાનુ નક્કી કર્યું હતુ આથી કાંકરિયાના બે ચક્કર લગાવ્યા બાદ દોડનારાનો માર્ગ મણિનગર તરફ વાળેલો મુખ્ય માર્ગે મણિનગર સ્ટેશન પર પહોંચી બાજુના રસ્તેથી પાછા કાંકરિયે ત્યાથી રાયપુર દરવાજે થઈ આસ્તોડિયા માર્ગે વિક્ટોરિયા ગાર્ડન આગળથી લાલ દરવાજા અને ભદ્ર આવી સીધા જાહેર રાજમાર્ગે ગાંધીરોડ પર તે પૂરો કરી પાંચકૂવા દરવાજાની બહાર માધવબાગ પાસે થઈ ગોમતીપુરના પૂલ પરથી સરસપુર ઊતરી કાળા દરવાજે હાથ દઈ કાલુપુરનો પૂલ ઊતરીને પ્રેમદરવાજા ઈદગા ચોકી અને ગિરધરનગરને માર્ગે શાહીબાગ ત્યાથી છેક કૅમ્પમા સદરબજાર પાર કરી પાછા ભીમનાથ અને ત્યાથી સાબરમતીના રેલવે પૂલ પાસે કૅન્ટોનમેન્ટ બગલા આગળ થઇ પોલીસ હેડ ક્વૉર્ટર્સ

ત્યાથી સીધા દિલ્હી દરવાજે થઈ શાહપુર દરવાજાને માર્ગે ગાંધીપૂલ વટાવી સ્વસ્તિક સોસાયટી પહોચ્યા ત્યા તો દિવસ ચઢી ગયો હતો, પણ પેલા ત્રણ જણા હજી લેશમાત્ર થાકતા જણા

અમદાવાદ–મૅરૅથૉન શરતની દોડનો નકશો એની ૨૬ માઈલ દોડમા અમદાવાદ ના બધા જ અગત્યના સ્થળો આવરી લેવામા આવ્યા છે

ન હતા. આદર્શ સોસાએટીથી સીધા પરિમલ સોસાએટીને રસ્તે મહાલક્ષ્મી ને પાલડી આગળ થઈ સરખેજ રોડ ઉપર ટાઉન હૉલ: ત્યાંથી એલિસ બ્રિજ ઊતરી, વિક્ટોરિયા ગાર્ડન આગળથી પાછા આસ્તોડિયા રોડ અને રાયપુર દરવાજે થઇ કાંકરિયાને રસ્તે.

આટલું વાચતા કદાચ તમને થાક લાગ્યો હોય તો ભલે, પણ પેલા દોડનારા થાકી જાય તેમ નહોતા. પારસી અગિયારી પાસે દોરેલી વિજય-રેખા તેમની જ રાહ જોતી હતી. અને આ વીરોએ તેને વટાવી ત્યારે જ પરસ્પરને સંતોષ થયો.

જગતની ૨૬ માઈલ દોડમા ઊતરે છે તો ઘણા, પણ ઊતરે તેટલા બધા જ કાંઇ દોડ પૂરી કરી શકતા નથી. ને જેઓ પૂરી કરે છે તેમાથી ઘણાને તો તરત જ તબીબી સારવાર આપવી પડે છે. પણ આપણે ગૌરવ લેવા જેવી વાત તો એ છે કે અમદાવાદના આ ત્રણ દોડવીરોને કાંઇ પણ સારવારની જરૂર નથી પડી. દોડ પૂરી કર્યા પછી સ્વાભાવિક શ્રમ બાદ કરતા તેઓ પૂરા સ્વસ્થ હતા. સેન્ટ જ્હૉન ઍમ્બ્યુલન્સ બ્રિગેડ તરફથી સારવાર માટે જે સારી વ્યવસ્થા કરવામા આવી હતી તે પણ તેમણે બીન-ઉપયોગી ઠરાવી. અલબત્ત, આટલી દોડ દરમિયાન તેમને ખોરાક-પાણીની જરૂર પડે જ, અને તેથી સ્થાનિક ઑલિમ્પિક સંસ્થા તરફથી કરવામાં આવેલી વ્યવસ્થા પ્રમાણે તેમણે દોડ દરમિયાન મોસંબી અને કૉફી લીધા હતા.

પ્રથમ આવનાર દોડ-વીર હતા ભાઈ અરવિંદભાઈ લક્ષ્મણભાઈ રાઠોડ. મિલના સાચા ચલાવનાર એ કારીગરનું શરીર તેમની વીરતાનો પુરાવો જરા યે આપી શકે તેવુ નથી. તમને તે રસ્તામા મળે તો તમે સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન કરી શકો કે તે સતત સવા ત્રણ કલાક સુધી દોડી ૨૬ માઈલનું અંતર પાર કરી શકયા હશે!

બીજા ભાઇ છે એક ડૉક્ટર. તેમનું નામ છે ડૉ. વી. એલિયટ. ૩૫ વર્ષના એ ડૉકટરને બહુ નાનપણથી જ દોડવાનો નાદ લાગેલો છે. નથી પહેલવાન જેવું બદન, તેમ નથી એક સામાન્ય માણસ જેટલી પણ ઊંચાઈ. છતાં થનગનતા પગવાળો એ યુવાન ઇ.૧૯૩૬મા શરુ કરી આજ સુધીમાં ૨૬ માઇલ દોડની શરત ૧૧ વાર દોડ્યો છે, જેમાંની પાચ તો અખિલ હિંદ ઑલિમ્પિક ઉત્સવના આશરા નીચે દોડાએલી છે. સામાન્યરીતે જગતમા કોઇ પણ દોડ-વીર ચારપાચથી વધારે વાર આ શરત દોડી શકતો નથી. પણ આ યુવાન ૧૧ વાર દોડ્યા છતા આશા રાખે છે કે તે ૪૦ વરસની ઉમરે ૪૦ માઇલની દોડ દોડી બતાવશે!

એ તો થાય ત્યારે ખરું. પણ છવ્વીસ વર્ષની ઉમરે છવ્વીસ માઇલની દોડ જેણે દોડી બતાવી, તે છે ત્રીજે નંબરે આવનાર ભાઇ રમણલાલ નાગરજી મહેતા. ઊંચુ, સપ્રમાણ ગૌર બદન, અને મો પર રમતુસ્મિત તેમને પ્રતિભા આપે છે. કૉલેજના જુવાનો (!) જાણીને નવાઈ પામશે કે તેઓએ સેકન્ડ કલાસમાં પ્રથમ સ્થાન મેળવી

અમદાવાદ-મૅરેથૉનની ૨૬ માઈલ દોડમાં અનુક્રમે પહેલા અને ત્રીજા નંબરે આવનાર બે દોડ-વીરો: ડૉ. વી. એલિયટ (જમણી તરફ) તથા શ્રી રમણલાલ નાગરજી મહેતા (ડાબી બાજુ). ઉપર છે તે) જેઓ એમ એ. થઈ પુરાતત્ત્વના અભ્યાસી છે ને પી એચ ડી ની તૈયારીઓ કરે છે

અમદાવાદના ખાડિયા લત્તાગાંથી મૅરેથૉન દોડતા ઉપરના બને હરીફો.

એમ. એ. ની પરીક્ષા પસાર કરી છે અને પીએચ ડી. ની તૈયારી કરી રહ્યા છે. તેમણે ભારત-સરકાર-સંચાલિત સ્થાપત્ય-શાળાની તાલીમ મેળવી છે, અને પુરાતત્ત્વ સશોધન તથા પ્રાચીન કળાઓમા સારો રસ ધરાવીને કાર્ય પણ કરેલુ છે હાલમા તેઓ અમદાવાદના કૅલિકો મ્યૂઝિયમ ઑવ ટેક્સટાઈલ્સમા ક્યૂરેકટર તરીકે કામ કરી રહ્યા છે. ઇ. ૧૯૪૪-૪૫મા ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રની આંતર-કૉલેજ હરીફાઇમા તેઓ 'ચૅમ્પિયન' થયા હતા, એ પણ તેમની શારીરિક સપત્તિનું સૂચક છે આવા યુવાનો આપણા શહેર અને પ્રાંતમા છે એ આપણા સદ્ભાગ્ય છે.

પણ આપણા દુર્ભાગ્ય યે છે કે તેમની શક્તિ તેઓ જયા પ્રદર્શિત કરે છે તે રમતગમતના મેદાન તરફ આપણી નજર જ નથી ઊપડી. આપણા જનસમુદાયમા અને એ જનસમુદાયને દોરનાર આપણા આગેવાનો, નેતાઓ અને અખબારોમા આ નજર જલદી આવે તેવી આશા ખોટી તો નહિ જ પડેને?

અંગ્રેજી ભાષાનું સામ્રાજ્ય

હું મારા નાનકડા જ્ઞાનભંડારમાંથી અંગ્રેજીનો બહિષ્કાર કદી થનાર નથી હું એ ભાષા ભૂલવા માગતો નથી બધા ભારતીય જનો એને છોડે અથવા ભૂલે એવું પણ હું ઇચ્છતો નથી. માત્ર મારો આગ્રહ એટલો જ છે કે એને યોગ્ય હોય તેના કરતા વધારે સ્થાન ન મળે અથવા એને આપણી કેળવણીનું માધ્યમ બનાવવામા ન આવે. એને કેળવણીનું માધ્યમ બનાવી આપણે આપણી ભાષાઓને કંગાળ બનાવી એથી વિદ્યાર્થીઓ પર આપણે ભારે બોજો નાખ્યો મારી સમજ પ્રમાણે હિંદની બહાર આવું કરુણ દૃશ્ય કયા ય જોવા નહિ મળે. ભાષાની આ ગુલામીથી આપણા કરોડો લોકો વરસો સુધી જ્ઞાનથી વંચિત રહ્યા છે. આ વાતની આપણને નથી શરમ લાગતી, નથી પસ્તાવો થતો આ કઈ નાની વાત છે? આ બધુ જાણવા છતાં હું અંગ્રેજી ભાષાના બહિષ્કારની વાત સહી શકતો નથી. જેમ તામિલ વગેરે પ્રાંતિક ભાષા છે ને હિન્દુસ્તાની રાષ્ટ્રભાષા છે તેવી જ રીતે અંગ્રેજી વિશ્વભાષા છે—જગતની ભાષા છે, એ વાતનો કોઇથી ઇનકાર થઈ શકે તેમ નથી. અંગ્રેજોનું સામ્રાજ્ય દોષવાળું હતુ ને તેથી જવા બેઠું, પણ અંગ્રેજી ભાષાનું સામ્રાજ્ય કદી નાશ પામવાનુ નથી.—ગાંધીજી

પ્રાચીન નાટ્યશાસ્ત્ર — સ્ત્રી-પુરુષ-પ્રકૃતિ

તથા તેની અનુષંગી અન્ય કળાઓનો પરિચય આપતી લેખમાળા——લેખક——હપતો ૪૦મો

યોગેન્દ્ર પ્રિયદર્શી

જગતનાં પ્રાણીમાત્ર—અર્થાત્ મનુષ્ય, પશુ, પખી વગેરે જીવો નર તથા નારી એવા બે ભાગમા વહેંચાએલા છે મનુષ્ય જાતિના આ બે ભેદોને સ્ત્રી તથા પુરુષ કહે છે એ તો આપણે જાણીએ છીએ સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચેનો ભેદ પ્રાચીન નાટ્યશાસ્ત્રમા તેમના આટલા પ્રાકૃતિક ગુણો દ્વારા દર્શાવ્યો છે

સ્ત્રી-ગુણ કોમળતા, માર્દવ, સુંદરતા વગેરે સ્ત્રીઓનો ગુણ છે વળી સહનશીલતા તથા સ્વાર્પણ (આત્મ સમર્પણ) સ્ત્રીઓના મુખ્ય ગુણ ગણાયા છે

પુરુષ-ગુણ વીરત્વ, બળ, સાહસિકતા, સ્પર્ધા, ઔદાર્ય, અહંકાર તથા ગૌરવ વગેરે પુરુષોના ગુણ કહ્યા છે ટૂંકમા સર્વ પ્રકારની સુકુમારતાને સ્ત્રીઓના ગુણ અને સર્વ પ્રકારની ખડતલતાને પુરુષોના ગુણ કહ્યા છે બીજી રીતે કહેતા તો રૂપ તથા શીલને સ્ત્રીઓનુ ભૂષણ કહ્યુ છે તથા વીરત્વ અને સ્પર્ધાને પુરુષોનુ ભૂષણ કહ્યુ છે

જગતના પ્રાણીમાત્ર જેમ બે વિભાગમા વહેંચાએલા છે તેમ જગતની વસ્તુમાત્ર ઉત્તમ મધ્યમ તથા અધમ એવા ત્રણ વિભાગમા વહેંચાએલી છે આ વિભાગીકરણ સત્ત્વ, રજસ તથા તમસ નામના ત્રણ તત્ત્વોને અનુષંગીને થએલુ છે આ ત્રણ તત્ત્વો સૃષ્ટિમા સર્વત્ર પથરાએલા છે આથી જ સૃષ્ટિ સત્ત્વ, રજસ તથા તમસ એવા ત્રણ તત્ત્વોમાથી બનેલી કહેવાય છે

આથી દરેક વસ્તુની જેમ મનુષ્યપ્રકૃતિના પણ સાત્ત્વિક, રાજસિક તામસિક એવા ત્રણ ભેદ કરેલા છે (૧) શાંતરસપ્રધાન કારુણ્યમય અને સ્થિરમૂર્તિને સાત્ત્વિક કે સત્ત્વગુણી જણાવ્યો છે, (૨) વીરરસપ્રધાન, અનુરાગમય ગૌરવમૂર્તિને રાજસિક કે રજોગુણી જણાવ્યો છે અને (૩) રૌદ્રરસપ્રધાન, કટુસ્વભાવી ચંડમૂર્તિને તામસિક કે તમોગુણી જણાવ્યો છે

જગતના સર્જક, પાલક તથા સંહારક તરીકે ગણાતા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશની ત્રિપુટી વસ્તુત આ ત્રણ તત્ત્વોના આવિષ્કરણ કે પ્રતિનિધિ રૂપ છે સામાન્ય રીતે મનુષ્યજાતિમા બ્રાહ્મણ સાત્ત્વિક, ક્ષત્રિય રાજસીક તથા ચાંડાલને તામસિક ગણાય છે વળી સાત્ત્વિક પુરુષ ત્યાગી, રાજસિક પુરુષ ભોગી તથા તામસિક પુરુષ ઉદ્યોગી હોય છે

આ સાત્ત્વિક, રાજસિક તથા તામસિક પ્રકૃતિવાળાને સામાન્ય વ્યવહારમા આપણે ઉત્તમ, મધ્યમ તથા અધમ માણસો તરીકે ઓળખીએ છીએ અર્થાત ઉપર કહ્યુ તેમ આ ઉત્તમ, મધ્યમ ને અધમના ભેદો ઉપરના આ ગુણોને આધારે જ પાડવામા આવેલા છે શાસ્ત્રમા તેમના લક્ષણો પણ આપ્યા છે

ઉત્તમ પુરુષ ગાંભીર્ય ધૈર્ય માર્દવ, ઔદાર્ય, દાક્ષિણ્ય, ત્યાગ વગેરે ગુણોયુક્ત જીતેન્દ્રિય પુરુષ વળી નાના શાસ્ત્રસંપન્ન (વિવિધ શાસ્ત્રો ભણેલો), વિવિધ કલાઓ તથા ધર્માધર્મ સમજવામા વિચક્ષણ, તેમજ સ્વભાવ તથા આચરણમા શ્રેષ્ઠ હોય તે

મધ્યમ પુરુષ મધુર, જ્ઞાનસંપન્ન, લોકાચારને જાણનાર તથા મધ્યમ પ્રકૃતિના ગુણોવાળો

અધમ પુરુષ દુ શીલ (ખરાબ સ્વભાવવાળો), દુરાચારી (ખરાબ આચરણવાળો), કુસત્ત્વ (બાયલો) અલ્પબુદ્ધિ ક્રોધી, કૃતઘ્ની, ઘાતકી, રુક્ષ વચની, ઉદ્ધત, અભિમાની, સ્ત્રીલોલ (લંપટ), વ્યસની, કલહપ્રિય (કજિયાખોર) ચાડિયો, પાપકર્મી, અન્યનું પડાવી લેવાની દાનતવાળો વિગેરે સર્વ દુર્ગુણસંપન્ન

એ જ રીતે સ્ત્રીની ત્રણ પ્રકૃતિ નીચે મુજબ છે

ઉત્તમા: ઉત્તમ ગુણ, શીલ તથા કુળવાળી સ્ત્રી, જે મૃદુ સ્વભાવી સસ્મિતા, ચપલા (ચતુર), પરિમિતા (મર્યાદાવાળી), દક્ષા (ડાહી), સલજ્જ (લજ્જાયુક્ત), વિનયાન્વિતા (વિનયશીલ), ગભીરા, ધૈર્યા (ધીરજવાળી) તથા રૂપમાધુર્યા હોય તે ઉપરાંત નીચેના ગુણોવાળી સ્ત્રીને પણ ઉત્તમા કહી છે શાંત સ્વભાવા, (અપ્રિય થવા છતાં જે શાંત રહે કે રોષમા પણ મૌન રહે—ક્રોધ પામે નહિ તેવી સ્ત્રી), કાર્ય કાલ વિશેષજ્ઞા (કાર્યને સમજનારી તથા સમય અનુસાર ચાલનારી), કલાશિલ્પ-વિશારદા (કલા વિષયોમા પ્રવીણ) તથા ઉત્તમ કુળ તેમજ ધનવાળા પણ જેની કામના કરે તેવી સ્ત્રી

મધ્યમા: બહુ ઉત્કૃષ્ટ નહિ કે બહુ નિકૃષ્ટ નહિ તેવા મધ્યમ પ્રકારના સ્વભાવ તથા ગુણોવાળી સ્ત્રી વળી પુરુષની કામના કરનાર તથા પુરુષ જેની કામના કરે તેવી, કામોપચારકુશલા સ્ત્રીને પણ મધ્યમા કહી છે તેને પ્રતિપક્ષની ઈર્ષ્યા કરનારી તેમજ ઘડીમા કોપાયમાન તથા ઘડીમા પ્રસન્ન થનારી (ક્ષણકોપાક્ષણપ્રસાદા) પણ જણાવી છે

અધમા રૂક્ષા (વાણી વર્તન તથા દેખાવમા કર્કશ), અસ્થાનમા હસનારી, ઉતાવળે ચાલનારી, ઉદ્ધત, ક્રોધી, ક્રૂર સ્વભાવવાળી તથા અધમ પુરુષોના અન્ય સર્વ લક્ષણોયુક્ત સ્ત્રીને અધમા કહી છે આ ઉપરાંત તેમા અન્ય લક્ષણો પણ કહ્યા છે. જેમકે અતિમાનિની (અતિ માનવાળી), પરુષા (દુષ્ટ વચનો બોલનારી) દીર્ઘરોષા (લાંબો સમય રોષ રાખનારી) તથા કારણ વગર ક્રોધ કરનારી વગેરે

આવતા હપતામા આપણે સ્ત્રીસ્વભાવ અનુસાર સ્ત્રીઓના વિવિધ પ્રકારો જોઈશુ

ઉનાળા કરતાં શિયાળામા ટાઢ વધારે શાથી પડે છે?

ઘણા લોકો એમ માને છે કે ઉનાળા કરતા શિયાળામા સૂર્ય પૃથ્વીથી દૂર જવાથી શિયાળામાં ટાઢ પડે છે પણ આ માન્યતા ખોટી છે એથી ઊલટું શિયાળામા તો સૂર્ય ઉનાળાના કરતા પૃથ્વીની વધુ નજીક હોય છે આમ છતા તેમ થવાનુ કારણ એ છે કે પૃથ્વીની ધરી સીધી ન હોઈ સહેજ વાંકી હોવાથી જુદાજુદા સમયે પૃથ્વીનો જુદોજુદો ભાગ સૂર્યની તરફ ઝૂકેલો હોય છે ઉનાળા અને શિયાળામા ઉષ્ણતામાનમા ફરક થવાનુ મુખ્ય કારણ છે જ્યા સૂર્યના કિરણો ત્રાંસા પડે છે ત્યા ગરમી ઓછી હોય છે અને જ્યાં સીધા પડે છે ત્યા વધારે હોય છે પૃથ્વીની ધરી વાંકી હોવાને કારણે વરસનો અરધો ભાગ ઉત્તર ગોળાર્ધનો ભાગ સૂર્ય તરફ ઝૂકેલો હોવાથી ત્યા સૂર્યના કિરણો સીધા પડે છે જેથી ત્યા ઉનાળો હોય છે અને તે જ વખતે દક્ષિણ ગોળાર્ધમા કિરણો ત્રાંસા પડતા હોવાથી ત્યા શિયાળો હોય છે વરસના બીજા અરધા ભાગમા આથી ઉલટી સ્થિતિ હોય છે જો પૃથ્વીની ધરી સીધી અને તેની મધ્યરેખાને કાટખૂણે હોત તો આ પ્રમાણે ન થતા, ફક્ત વિષુવવૃત્ત આગળ કાયમ ઉનાળો રહેત અને બને ધ્રુવ આગળ કાયમ શિયાળો હોત

ટિકિટ-સંગ્રહ

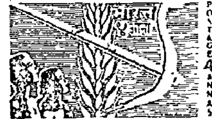
આ યુગનો એ સંસારવ્યાપી શૉખ

રસ કેળવતો તેની તથા બીજી ઉપયોગી માહિતી આપતો વિભાગ

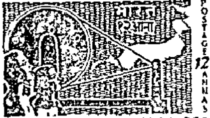

જેનું વર્ણન નીચેની ટિકિટો સાથે આપ્યું છે તે ભાવલપુર રાજ્યની સિલ્વર જ્યુબિલી ટિકિટો પૈકીની એક

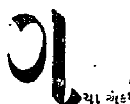

REPUBLIC OF INDIA
POSTAGE 3½ ANNAS
INAUGURATION JAN 26.1950

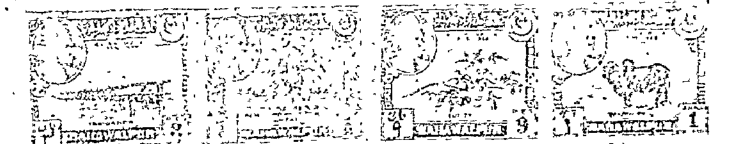
ભારત-પ્રજાસત્તાકની નવી ટિકિટો

આવતી તા. ૨૬મી જાન્યુઆરી ૧૯૫૦ના રોજ ભારત-પ્રજાસત્તાકની ઘોષણા થઇને નવું બંધારણ અમલમાં આવશે તે પ્રસંગને સ્મરણાંકિત કરવા હિંદના ટપાલખાતા તરફથી જે નવી ટીકીટો બહાર પડનારી છે તેનું દર્શન ઉપર આપ્યું છે. એમાં બે આનાની ટિકિટ ઉપર લોકોના આનંદોત્સવના, ૩½ આનાવાળી ઉપર જ્ઞાન અને સંસ્કારપ્રચારના, ૪ આનાવાળી ટિકિટ ઉપર કૃષિ-ઉન્નતિના અને ૧૨ આનાવાળી ટિકિટ ઉપર ગૃહઉદ્યોગના પ્રતીક રૂપ આલેખનો છે.

યા અંકથી અહીં સુધી આપણે ટિકિટો ઉખેડવાની, તેને સાફ કરવાની તથા તેની અખંડિતતા અને કુદરતીપણું જાળવી રાખવાની વાત કરી. પણ કેટલીક ટિકિટોને ઉખેડ્યા વિના તેના અસલ કાગળ ઉપર રહેવા દેવામાં જ તેમનું મૂલ્ય હોય છે. દાખલા તરીકે કોઇ ખાસ પ્રસંગને માટેની પોસ્ટમાર્ક (જેવી ૩૧૦ અંકમાંની ગાંધીની ટિકિટો ઉપર, તથા તેનીપહેલાંના અંકમાંની સ્વાતંત્ર્ય દિનની ટિકિટો ઉપર આપી હતી તેવી) જો ટિકિટો ઉપર છપાઇ હોય તો તે પોસ્ટમાર્કની સંપૂર્ણ છાપ સાથે તેને એ કાગળ ઉપર જ રહેવા દેવી જોઇએ, કેમકે એમાં વિશિષ્ટતા રહેલી છે. એ જ રીતે ફર્સ્ટ-ડે કવર ઉપર આવેલી ટિકિટો પણ ઉખેડી ન લેતાં તેને કવર ઉપર જ રહેવા દેવી એ વધારે સારું છે. કેટલાક શિખાઉઓ મોટું કવર સંઘરવાની કડાકૂટથી બચવા માટે એ સ્પેશ્યલ પોસ્ટમાર્ક જેટલા ભાગ સાથે ગોળ કે લંબગોળ યા ચિત્રવિચિત્ર ઘાટમાં ટિકિટને કવર ઉપરથી કાતરી લે છે એ પણ ભૂંડું છે. બને ત્યાં સુધી કવરને જ આખું સાચવવું. વળી જે સંગ્રાહકને અત્યંત પુરાણા ને કીમતી જથ્થાતાં કે વિરલ પાકીટો કે ફોલ્ડરો હાથ લાગે તેણે તેના પરથી પણ કોઇ અનુભવી ટિકિટ-સંગ્રાહકને પૂછ્યા વિના ટિકિટો ઉખેડી લેવી ખોટી છે; કેમકે એવી પુરાણી ચીજોમાંથી તો કોઈ અતિ વિરલ ને મૂલ્યવાન વસ્તુ મળી આવે. એટલે એવી ચીજો પણ અકબંધ રાખવી જ સારી.

ટિકિટોની પાછળ ચોંટેલા કાગળ ઉખેડીને સાફ કરવા માટે તેને પાણીમાં ડબોળી નાખતાં પહેલાં એટલું તપાસી જવું કે એમાંના કોઇ કાગળ ઉપર કૉપીઇંગ પેન્સિલથી લખાણ કે લીટો કરેલો ન હોવો જોઇએ; નહિતર એ રંગ પાણીમાં પડતાંવેંત પ્રસરીને બધી જ ટિકિટોને ખરાબ કરી મૂકશે. એ જ રીતે કેટલીક ટિકિટો ચાકનો ભૂકો કરેલા કે મિશ્રણવાળા કાગળો ઉપર છાપેલી આવે છે. (ઑસ્ટ્રિયા અને ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડીઝની તેમજ બીજા પણ કેટલાક મુલકોની ટિકિટોનો કાગળ એવો હોય છે.) એ કાગળ અત્યંત લીસો અને ચમકદાર સપાટી જેવો હોય છે, એટલે તરત પરખાઇ આવે છે. (શંકા પડે તો કોઇ અનુભવીને બતાવી જોવી અગર કૅટલૉગમાં તેની માહિતી આપેલી હોય છે તે જોઈ લેવી). એ પ્રકારના કાગળ પર છાપેલી ટિકિટોને

હિંદનાં દેશી રાજ્યોમાં ભાવલપુર રાજ્ય ટિકિટોમાં કદાચ સૌથી વધુ રસ લેતું જણાયું છે. આ વરસે તેના નવાબને ગાદીનશીન થયે પચીસ વર્ષ થયાં તેની રજતજયંતી નિમિત્તે કાઢેલી ટિકિટો પૈકી ચાર નીચે આપી છે, જેના ઉપર રાજ્યની સમૃદ્ધિ રૂપ પેદાશો (ઘઉં, કપાસ, નહેર-યોજના, ઉત્તમ પશુઓ)નાં આલેખનો સાથે નવાબની છબિ અને 'સિલ્વર જ્યૂબિલી: ૧૯૨૪-૧૯૪૯' લખાણ છે.

સ્ત્રી-પુરુષ-પ્રકૃતિ

તથા તેની અનુષંગી અન્ય કળાઓનો પરિચય આપતી લેખમાળા—— લેખક ——હપતો ૪૭મો

યોગેન્દ્ર પ્રિયદર્શી

જગતનાં પ્રાણીમાત્ર—અર્થાત્ મનુષ્ય, પશુ, પંખી વગેરે જીવો નર તથા નારી એવા બે ભાગમાં વહેંચાએલાં છે. મનુષ્ય જાતિના આ બે ભેદોને સ્ત્રી તથા પુરુષ કહે છે. એ તો આપણે જાણીએ છીએ. સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચેનો ભેદ પ્રાચીન નાટ્યશાસ્ત્રમાં તેમના આટલા પ્રાકૃતિક ગુણો દ્વારા દર્શાવ્યો છે.

સ્ત્રી-ગુણ: કોમળતા, માર્દવ, સુંદરતા વગેરે સ્ત્રીઓના ગુણ છે. વળી સહનશીલતા તથા સ્વાર્પણ (આત્મ-સમર્પણ) સ્ત્રીઓના મુખ્ય ગુણ મનાયા છે.

પુરુષ-ગુણ: વીરત્વ, બળ, સાહસિકતા, સ્પર્ધા, ઔદાર્ય, અહંકાર તથા ગૌરવ વગેરે પુરુષોના ગુણ કહ્યા છે. ટૂંકમાં સર્વ પ્રકારની સુકુમારતાને સ્ત્રીઓના ગુણ અને સર્વ પ્રકારની ખડતલતાને પુરુષોના ગુણ કહ્યા છે. બીજી રીતે કહેતાં રૂપ તથા શીલને સ્ત્રીઓનું ભૂષણ કહ્યું છે તથા વીરત્વ અને સ્પર્ધાને પુરુષોનું ભૂષણ કહ્યું છે.

જગતનાં પ્રાણીમાત્ર જેમ બે વિભાગમાં વહેંચાએલાં છે તેમ જગતની વસ્તુમાત્ર ઉત્તમ, મધ્યમ તથા અધમ એવા ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાએલી છે. આ વિભાગીકરણ સત્વ, રજસ તથા તમસ નામના ત્રણ તત્ત્વોને અનુલક્ષીને થએલું છે. આ ત્રણ તત્ત્વો સૃષ્ટિમાં સર્વત્ર પથરાએલાં છે. આથી જ સૃષ્ટિ સત્વ, રજસ તથા તમસ એવા ત્રણ તત્ત્વોમાંથી બનેલી કહેવાય છે.

આથી દરેક વસ્તુની જેમ મનુષ્યપ્રકૃતિના પણ સાત્વિક, રાજસિક યા તામસિક એવા ત્રણ ભેદ કરેલા છે. (૧) શાંતરસપ્રધાન, કારુણ્યમય અને સ્થિરમૂર્તિને સાત્વિક કે સત્વગુણી જણાવ્યો છે, (૨) વીરરસપ્રધાન, અનુરાગમય ગૌરવમૂર્તિને રાજસિક કે રજોગુણી જણાવ્યો છે; અને (૩) રૌદ્રરસપ્રધાન, ક્રૂરસ્વભાવી ચંડમૂર્તિને તામસિક કે તમોગુણી જણાવ્યો છે.

જગતના સર્જક, પાલક તથા સંહારક તરીકે ગણાતા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશની ત્રિપુટી વસ્તુતઃ આ ત્રણ તત્ત્વોના આવિષ્કરણ કે પ્રતિનિધિરૂપ છે. સામાન્ય રીતે મનુષ્યજાતિમાં બ્રાહ્મણ સાત્વિક, ક્ષત્રિય રાજસી તથા શૂદ્રાદિને તામસિક મનાય છે. વળી સાત્વિક પુરુષ ત્યાગી, રાજસિક પુરુષ ભોગી તથા તામસિક પુરુષ ઢોંગી હોય છે.

આ સાત્વિક, રાજસિક તથા તામસિક પ્રકૃતિવાળાને સામાન્ય વ્યવહારમાં આપણે ઉત્તમ, મધ્યમ તથા અધમ માણસો તરીકે ઓળખીએ છીએ. અર્થાત ઉપર કહ્યું તેમ આ ઉત્તમ, મધ્યમ ને અધમના ભેદો ઉપરના આ ગુણોને આધારે જ પાડવામાં આવેલા છે. શાસ્ત્રમાં તેમના લક્ષણો પણ આપ્યા છે.

ઉત્તમ પુરુષ: ગાંભીર્ય, ધૈર્ય, દાક્ષ્ય, ઔદાર્ય, દાક્ષિણ્ય, ત્યાગ વગેરે ગુણોયુક્ત જીતેન્દ્રિય પુરુષ. વળી નાના શાસ્ત્રસંપન્ન (વિવિધ શાસ્ત્રો જાણેલો), વિવિધ કલાઓ તથા ધર્માધર્મ સમજવામાં વિચક્ષણ, તેમજ સ્વભાવ તથા આચરણમાં શ્રેષ્ઠ હોય તે.

મધ્યમ પુરુષ: મધુર, જ્ઞાનસંપન્ન, લોકાચારને જાણનાર તથા મધ્યમ પ્રકૃતિના ગુણોવાળો.

અધમ પુરુષ: દુઃશીલ (ખરાબ સ્વભાવવાળો), દુરાચારી (ખરાબ આચરણવાળો), કુસત્વ (બાયલો) અલ્પબુદ્ધિ, ક્રોધી, કૃતઘ્ની, ઘાતકી, ગુરુ-વચની, ઉદ્ધત, અભિમાની, ઓછાંછો (હલકટ), વ્યસની, કલહપ્રિય (કજિયાખોર), ચાડિયો, પાપકર્મી, અન્યનું પડાવી લેવાની દાનતવાળો વિગેરે સર્વ દુર્ગુણસંપન્ન.

એ જ રીતે સ્ત્રીની ત્રણ પ્રકૃતિ નીચે મુજબ છે:

ઉત્તમા: ઉત્તમ ગુણ, શીલ તથા કુળવાળી સ્ત્રી, જે મધુરસ્વભાવી, સસ્મિતા, ચપલા (ચતુર), પરિમિતા (મર્યાદાવાળી), દક્ષા (ડાહી), સલજ્જ (લજ્જાયુક્ત), વિનયાન્વિતા (વિનયશીલ), ગંભીર, ધૈર્ય (ધીરજવાળી) તથા રૂપગુણયુક્ત હોય તે. ઉપરાંત નીચેના ગુણોવાળી સ્ત્રીને પણ ઉત્તમા કહી છે: શાંત સ્વભાવા, (અપ્રિય થવા છતાં જે શાંત રહે કે રોષમાં પણ મૌન રહે—ક્રોધ પામે નહિ તેવી સ્ત્રી), કાર્ય-કાલ-વિશેષજ્ઞા (કાર્યને સમજનારી તથા સમય અનુસાર ચાલનારી), કલાશિલ્પ-વિશારદા (કલા-શિલ્પોમાં પ્રવીણ) તથા ઉત્તમ કુળ તેમજ ધનવાળા પણ જેની કામના કરે તેવી સ્ત્રી.

મધ્યમા: બહુ ઉત્કૃષ્ટ નહિ કે બહુ નિકૃષ્ટ નહિ તેવા મધ્યમ પ્રકારના સ્વભાવ તથા ગુણોવાળી સ્ત્રી વળી પુરુષની કામના કરનાર તથા પુરુષ જેની કામના કરે તેવી, કામોપચારકુશલા સ્ત્રીને પણ મધ્યમા કહી છે. તેને પ્રતિપક્ષની ઈર્ષ્યા કરનારી તેમજ ઘડીમાં કોપાયમાન તથા ઘડીમાં પ્રસન્ન થનારી (ક્ષણકોપાક્ષણપ્રસાદા) પણ જણાવી છે.

અધમા: રૂક્ષા (વાણી વર્તન તથા દેખાવમાં કઠોર), અસ્થાનમાં હસનારી, ઉતાવળે ચાલનારી, ઉદ્ધત, ક્રોધી, હઠ સ્વભાવવાળી તથા અધમ પુરુષોનાં અન્ય સર્વ લક્ષણોયુક્ત સ્ત્રીને અધમા કહી છે. આ ઉપરાંત તેમાં અન્ય લક્ષણો પણ કહ્યાં છે: જેમકે અતિ માનિની (અતિ માનવાળી), પરુષા (દુર્વચનો બોલનારી), દીર્ઘરોષા (લાંબો સમય રોષ રાખનારી) તથા કારણ વગર ક્રોધ કરનારી વગેરે.

આવતા હપતામાં આપણે ગુણભાવ અનુસાર સ્ત્રીઓના વિવિધ પ્રકારો જોઈશું.

ઉનાળા કરતાં શિયાળામાં ટાઢ વધારે શાથી પડે છે?

ઘણા લોકો એમ માને છે કે ઉનાળા કરતાં શિયાળામાં સૂર્ય પૃથ્વીથી દૂર જવાથી શિયાળામાં ટાઢ પડે છે પણ આ માન્યતા ખોટી છે. ઊલટું શિયાળામાં તો સૂર્ય ઉનાળાના કરતાં પૃથ્વીની વધુ નજીક હોય છે. આમ છતાં તેમ થવાનું કારણ એ છે કે પૃથ્વીની ધરી સીધી ન હોઈ સહેજ વાંકી હોવાથી જુદાજુદા સમયે પૃથ્વીનો જુદોજુદો ભાગ સૂર્યની તરફ ઝૂકેલો હોય છે. ઉનાળા અને શિયાળામાં ઉષ્ણતામાનમાં ફેર થવાનું મુખ્ય કારણ એ છે જ્યાં સૂર્યનાં કિરણો ત્રાંસાં પડે છે ત્યાં ગરમી ઓછી હોય છે અને જ્યાં સીધાં પડે છે ત્યાં વધારે હોય છે. પૃથ્વીની ધરી વાંકી હોવાને કારણે વરસનો અર્ધો ભાગ ઉત્તર ગોળાર્ધનો ભાગ સૂર્ય તરફ ઝૂકેલો હોવાથી ત્યાં સૂર્યનાં કિરણો સીધાં પડે છે તેથી ત્યાં ઉનાળો હોય છે અને તે જ વખતે દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં કિરણો ત્રાંસાં પડતાં હોવાથી ત્યાં શિયાળો હોય છે. વરસના બીજા અરધા ભાગમાં આથી ઊલટી સ્થિતિ હોય છે. જો પૃથ્વીની ધરી સીધી અને તેની ભ્રમણકક્ષાને કાટખૂણે હોત તો આ પ્રમાણે ન બનતાં, ફક્ત વિષુવવૃત્ત આગળ કાયમ ઉનાળો રહેત અને બંને ધ્રુવ આગળ કાયમ શિયાળો હોત.

ક્રિસ્ટ-મસ

માં પણ જે કેટલાક તહેવારો છે
નયતા ને ઉદાત્તતાની દૃષ્ટિએ સૌથી
ાસ નાતાલ (Christmas) ક્ષમા ને
કિ પ્રેમમૂર્તિ ઈશુ ખ્રિસ્તના જન્મોત્સવ
રેક ખ્રિસ્તી ભાવપૂર્વક ઊજવે છે
કુમારી મરિયમ(Mary)ને પેટ બેથ-
ાં ઈશુ ખ્રિસ્તનો જન્મ થયેલો ઈશ્વરની
પે વહેલી ઉંમરથી જ પોતાના જમા-
ોને અનેક પ્રશ્નો પૂછી સ્વતંત્ર રીતે
કર્યું એને પરિણામે જે એક જીવનદૃષ્ટિ
તેમણે શરૂ કર્યો પૃથ્વી પર સ્વર્ગ નિર્માણ
શાંતિ, ક્ષમા અને પ્રેમનો સંદેશ લોકોને
એ ઉદાત્તતા એ વખતનો રૂઢિચુસ્ત સમાજ
જેથી ઈશુને ક્રૂસ પર ચડવું પડયું એ કારુણ્યમૂર્તિના
સાથે આપેલે તે બોધ ઉપદેશો સંઘરાએલા હતા તેના નામે એક
પુરાણની સ્થાપના શરૂ થયો એ આજનો ખ્રિસ્તી ધર્મ
આ તો લોકે ૨૫મી ડિસેમ્બરે ઈશુ ખ્રિસ્તનો જન્મો
, પણ ઈશુના જન્મદિવસની ચોક્કસ તારીખ મળતી
આશ્ચર્ય છે. ઈશુના મૃત્યુ પછી છેક ૪થી સદીમાં તેમના
દિવસનો ઉત્સવ ઉજવાવો શરૂ થયો હોય એમ લાગે છે. લોકે
વખતે પણ કોઈ ચોક્કસ તારીખે તે ઊજવવો તે બાબત એકમત
હોતો. કેટલાકો ૬ઠ્ઠી જાન્યુઆરીએ ઊજવતા, કેટલાકો ૨૫મી ડિસે-
મ્બરે, તો વળી બીજા ૨૫મી માર્ચે ઊજવતા પણ પછી ૨૫મી ડિસે-
મ્બર જ આ તહેવાર માટે નિશ્ચિત તારીખ ગણાવા લાગી તેના
કારણો હતાં. તે કાળે સૌથી આગળપડતા રોમન લોકો મિથ્રેઇ-
મ નામના ધર્મના ઉપાસક હતા અને તે ૨૫મી ડિસેમ્બરે સૂર્ય-
નો જન્મોત્સવ ઊજવતા પણ પાછળથી જ્યારે મિથ્રેઈઝમ લય
ામી ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રચલિત બન્યો ત્યારે ખ્રિસ્તીઓએ ૨૫મી ડિસે-
મ્બરને જ ઈશુના જન્મોત્સવ તરીકે પસંદ કરી વળી ઇંગ્લંડમાં તો
ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રાદુર્ભાવ પહેલા પણ તેમનું નવું વર્ષ ૨૫મી ડિસે-
મ્બરે જ શરૂ થતું હોવાથી ત્યાં મોટો ઉત્સવ તો કરતા જ હતા તેથી
ાંના લોકોએ પણ એ જ દિવસ આ તહેવાર માટે પસંદ કર્યો
ામ, ધીમેધીમે ૨૫મી ડિસેમ્બર તેને માટે નિશ્ચિત થઈ.

પ્રારંભમાં આ તહેવાર રોમની આસપાસના પ્રદેશમાં ઉજવાવો
રૂ થઇ ધીમેધીમે ભૂમધ્ય સમુદ્રના કાંઠાનો પ્રદેશ, ઍલેક્ઝૅન્ડ્રિયા,
રૂસલેમ, એમ બાકીના ખ્રિસ્તી ધર્મના વિસ્તારોમાં પ્રસરવા લાગ્યો
શરૂઆતમાં તો આ તહેવાર ખ્રિસ્તી દેવળોમાં ઊજવાતો નહોતો,
હુ કેટલાક ધર્માધિકારીઓએ તો ઈશુનો જન્મોત્સવ ઊજવવા વિષે
ંધો પણ ઉઠાવેલો કે ઈશુ કોઈ રાજા મહારાજા નથી કે એમનો
ન્મોત્સવ ઊજવી લોકો આનંદપ્રમોદમાં ગુલતાન થઇ જાય પણ
ાછળથી એ વિરોધ દૂર થઈ એ સર્વત્ર ઊજવાવા લાગ્યો

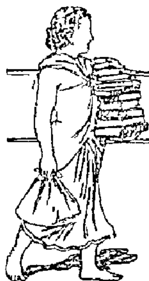
આ તહેવારને દિવસે ખ્રિસ્તીઓ જે વિધિ કરે છે તે કંઇક અંશે
આપણી દીવાળી અને બેસતા વર્ષના તહેવારના વિધિને મળતી છે
ઘર શણગારવું, ખ્રિસ્ત જયંતીના ગીતો ગાવા, દેવળમાં પ્રાર્થના
વા જવું, નવાં કપડાં પહેરીને એકબીજાને હળવુંમળવું અને
નાતાલના અભિનંદન આપવા, મિત્રમંડળ સહિત મેજબાની કરવી,

[ખોળામાં બેઠેલા બાળક ઈશુ સાથેના 'માતૃમૂર્તિ મેરી', એ પશ્ચિ-
મના અનેક ચિત્રકારોનો ચિત્રવિષય બનીને ઘણી નામી કલાકૃતિઓ
તેના પર યોજાઇ છે. આ ઉપર આપેલું એ સમયનું છાયાચિત્ર એક
જર્મન કલાકારે કાળા કાગળમાંથી કોરેલી કલાકૃતિ છે, જેમાં ખોળામાં
બાલ-ઈશુ સાથે માતા મેરી વૃક્ષઝુંડ નીચે બેઠેલા છે, અને બંનેના
ચહેરાની આસપાસ આભામંડળ છે પાસે ભરવાડ ઊભેલો છે]

નાતાલના અભિનંદન આપતા સુંદર આલેખનોવાળાં પત્રો સગા-
સ્નેહીઓ ને મિત્રો પર મોકલવા, ભેટસોગાદો આપવી ઇત્યાદિ
વિધિ તેમનામાં હોય છે પણ બાળકો માટે તો આ તહેવાર એટલે
સ્વર્ગીય આનંદના દિવસો! ઘણાં ખ્રિસ્તી કુટુંબોમાં નાતાલને માટે
એક દેવદારનું ઝાડ લાવી તેને ઘરમાં રોપે છે, જે 'નાતાલનું ઝાડ'
(Christmas tree) કહેવાય છે આ ઝાડ પર દીવાઓ તથા રંગ-
બેરંગી ચળકતી વસ્તુઓ લગાડી તેને બને તેટલું આકર્ષક રીતે શણ-
ગારે છે. પછી તેના પર બાળકોને જે વસ્તુઓ ભેટ આપવાની હોય
છે તે ટીંગાડે છે અને નાતાલને દિવસે તે તેમને ભેટ આપે છે વળી
ઘણી મહેનત કરીને સુંદર ડિઝાઇનની બનાવેલી કેઇક (પૂરી જેવો
પદાર્થ) ખાવા પણ મિત્રોને આમંત્રણ અપાય છે.

બાળકોને માટે બીજી આનંદની વસ્તુ તે 'સાન્તા ક્લૉઝ' (Santa
Claus)ની મોહમયી કલ્પના. આ કલ્પના એશિયા માઇનોરમાં થઈ
ગએલા, બાળકો, મુસાફરો આદિના રક્ષણકર્તા એક સંત નિકોલસ
પરથી આવી છે નાતાલના દિવસે ધોળી લાંબી દાઢી ને લાલ ડગલો
પહેરેલા એ સંત નિકોલસ (સાન્તા ક્લૉઝ) આવીને બાળકોને જાત
જાતની વસ્તુઓની ભેટ આપે છે એમ ખ્રિસ્તી બાળકો માને છે એ
અનુસાર ઘણે ઠેકાણે તો આવો વેશ ધારણ કરીને 'સાન્તા ક્લૉઝ'
પણ ઘણા બને છે

નાતાલના દિવસે સામાન્યત. ઉપર મુજબ વિધિ છે, છતાં કેટ
લાક દેશ પરત્વે ખાસ વિધિ પણ હોય છે (અનુ૦ સામેના પાને)

મધુકરી

> અન્યોના વિપરીત વા અનુભવે જે લે ધડો, સુજ્ઞ તે,
> જે કો સ્વાનુભવે સ્વદોષ ત્યજતા, સામાન્ય તે જાણવા,
> ને જે ઠોકર ખાઇને ન સુધરે, તે મૂર્ખ સાચા જ છે,
> ધારે 'નીત' છતા ગણે 'જીત' અરે, તે કોણ ? ન જાણુતો !
>
> ('નવભારત') ય. ત્ર્ય. બોગડેના મરાઠી મુક્તકનો અનુવાદ

ચીની લોક-રાજ્યનો પ્રમુખ માઓ ત્સે-તુંગ

ચીનનો મોટો ભાગ કબજે કર્યા બાદ, પોતાના પક્ષની જમાવટ પાકી કરી લઇને ચીનના સામ્યવાદી પક્ષે ગઈ તા ૧લી ઑક્ટોબરે ચીનના પુરાણા પાટનગર પેકિંગમાંથી ચીની લોકરાજ્યની જાહેરાત કરીને તેના અગ્રણી માઓ ત્સે તુંગને પોતાના પ્રથમ પ્રમુખ તરીકે ચૂંટ્યો છે જોકે ઘણાને એવી કલ્પના યે ન આવે કે એના જેવા વિદ્વાન અને રંગદર્શી અભ્યાસીને માથે વળી આવી સરમુખ્ત્યારીની સત્તાનો મુકુટ પહેરાવાશે પરંતુ મૂળથી જ તે ચીની સામ્યવાદી પક્ષની પાછળના સાચા બળ અને બુદ્ધિ રૂપ રહેતો આવ્યો છે

ચીનના હુનાન પ્રાંતના અંતરાળના એક ભાગમાં એનો પિતા એક શ્રીમંત ખેડૂત હતો તેણે હોંસથી પોતાના આ ફરજંદને પ્રાચીન સાહિત્ય, અર્થશાસ્ત્ર અને રાજકારણના અભ્યાસ માટે પેકિંગ મોકલ્યો ત્યાં મોજશોખને તિલાંજલિ આપીને અને કપરો પરિશ્રમ કરીકરીને એ પેકિંગ યુનિવર્સિટીની લાયબ્રેરીનો નાયબ લાયબ્રેરિયન થયો અહીં જ તે 'ચીનના લેનિન' તરીકે વિખ્યાત નેતા ચેન ત્સુના સંપર્કમાં આવ્યો અને તેને ચીની સામ્યવાદી પક્ષ સ્થાપવામાં મદદ કરેલી ત્યારથી એ પક્ષના સંચાલક મગજ તરીકે તે રહેતો આવ્યો છે

આજે પચાવનની એની ઉંમર છે, છતાં વીસ વરસનો હોય એમ લાગે એ તદ્દન શાન્ત અને નિરાડંબરી સ્વભાવનો સીધો સાદો આદમી છે, અને હજીયે સાધારણ નાગરિકના જેવો જૂનો ભૂખિયા રંગનો સૂટ કે સામાન્ય પોશાક પહેરે છે રાજદ્વારી વિષયો ઉપર તો, અલબત્ત, એણે ઘણા પુસ્તકો પત્રિકાઓ લખ્યા છે પણ ઘણાને ખબર નહિ હોય કે એ એક સિદ્ધહસ્ત કવિ છે ચીનમાં કાવ્યોનું મૂલ્ય તેમાંના કાવ્યતત્ત્વ ઉપરાંત કવિના હસ્તાક્ષરોની સુંદરતા ઉપર પણ અંકાય છે, અને માઓના કાવ્યોની ગુણવત્તા તેમાંની ઉત્તમ લક્ષણા ઉપરાંત તેના સૌંદર્યમંડિત સુડોળ લખાવટવાળા હસ્તાક્ષરો માટે પણ પંકાય છે ચીનાઓના પ્રમાણમાં મોટી ગણાય તેવી આંખો, કાળા સુંવાળા વાળ વિશાળ ખભા અને સજ્જડ બીડાએલા રહેતા નિશ્ચલતા દર્શાવતા હોઠવાળો ચીનનો આ અગ્રણી આજની દુનિયામાં સૌથી ઓછો જાણીતો રાજદ્વારી સરમુખત્યાર છે ચીનને રાષ્ટ્રવાદના પ્રથમ પાઠ ભણાવનાર ત્યાંના પરમ માનનીય નેતા ડૉ. સુન યાટ સેનના વારસદાર તરીકે તે પોતાને ઓળખાવે છે

આપણાં આસપાસનાં પંખી–૪૭
ઘુવડ

પરંપરાગત માન્યતાને કારણે જેનો બોલ કે દર્શન ભલભલાના મનમાં પણ અમંગળની આશંકાઓ જન્માવે છે એ ઘુવડ પશ્ચિમમાં તો જોકે 'ડહાપણ'નું પ્રતીક મનાયું છે પણ સામાન્ય પક્ષીસમાજથી જુદો પડી આવતો તેના ચહેરાનો ડોળ જ ભયજનક લાગે છે. દુનિયાભરમાં વ્યાપક આ પખીની આપણે ત્યાં લગભગ પાંચ જાતો થાય છે

સફેદ પીંછાંથી ઢંકાએલો વાંદરાના જેવો લાગતો ગોળ ચહેરો, છાંટણાવાળી બદામી કાયા, ઠેઠ સુધી પીંછે ઢંકાએલા પગ, ને અંધારામાં તગતગતી ભયંકર ગોળ આંખોવાળી જાત આપણે ત્યાં વ્યાપક છે સૂર્યનો પ્રખર તાપ ઝીલી ન શકવાથી તે આખો દિવસ કોઈ ખંડેર કે અવાવરૂ જગ્યામાં અંધારે ખૂણે લપાઈ રહે છે જે દરમ્યાન તે અક્કડ બેસી રહીને ઝોકાં ખાધા કરે છે પણ અંધારું જામતાં પોતાની ચૂપકી મેરી ઠોર ચોકસાઈ વહેતી કરી ઉંદરછછૂંદરના શિકારે નીકળે છે અને ભૂતના પડછાયાની જેમ એક મકાનેથી બીજે મકાને ભટકે છે આથી સર્વત્ર તે અપશુકનિયાળ મનાયું છે છતાં ઉંદરોની વૃદ્ધિ અટકાવવા પૂરતું તો તે આપણને લાભદાયી જ છે તેના માંસ, હાડકાં ને પીંછાંનો ઉપયોગ ભૂવાઓ તથા ઊંટવૈદો જંતરમંતર તેમજ ઔષધિ તથા પક્ષઘાત ઉપર કરે છે વર્ષા દરમ્યાન અમે ત્યારે તે તેના અંધારા ખૂણામાં કચરાની ગાદી કરી ત્યાં ચારથી સાત લીસાં સફેદ ઈંડાં મૂકે છે

ઉપર જેનું ચિત્ર આપ્યું છે તે પાણી નજીક રહેતી જાતનું છે તેની વિશિષ્ટતા તેના માથા પરનાં શીંગડાં જેમ ઊભાં પીંછાં તે આહારની શોધમાં પાણી પર ઝૂકતી ડાળ કે પથ્થરની ધાર પર સંધ્યા ટાણે બેસી પાણીની સપાટી નજીક આવતી માછલી પર નજર રાખે છે અને તક મળ્યે ઝડપી લે છે કવચિત્ દેડકાં, ગરોળી ને નાના પંખી પણ મારે છે

અને તેની સાથે ચીની લોકરાજ્યના ચૂંટાએલા છ ઉપ-પ્રમુખો પૈકી એક માદામ સુન-યાટ-સેન પણ છે; પણ એ સાચો 'ચીનવાસી' નીવડે છે કે 'સામ્યવાદી' એ તો સમય બતાવશે.

પરંતુ એટલું તો નક્કી છે કે ચીન જેમ આજ સુધી બનતુ આવ્યું છે તેમ એશિયાના ભાવિ ઘડતરમાં અગત્યનો ભાગ ભજવવાનું જ.

સ્કૉટલૅન્ડ યાર્ડ : લંડનના પોલીસ દળનું વડું મથક

છૂપી પોલીસનાં ગુનાશોધક વૈજ્ઞાનિક સાધનોનો પરિચય આપતો જે લેખ આ અંકમાં અન્યત્ર પ્રકટ થયો છે તેને અનુસંધાને લંડનના જગવિખ્યાત પોલીસના વડા મથકનો આ ટૂંકો પરિચય પણ સાથે રસદાયક થઈ પડશે.

છૂપી પોલીસના વડા મથકને માટે વળી 'સ્કૉટલૅન્ડ યાર્ડ' જેવું વિચિત્ર નામ કેમ અપાયું હશે એ નવાઈ પમાડનારું છે. અમદાવાદના વડા પોલીસ મથકને માટે 'ગાયકવાડની હવેલી' શબ્દ જે રીતે પ્રચલિત થયો છે તેવી જ એની કથા છે. આજથી ૨૦૦ વર્ષ પહેલાં ઈંગ્લંડના રાજાઓના જૂના રાજમહેલ વ્હાઈટ હૉલનો વાડો 'સ્કૉટલૅન્ડ યાર્ડ' તરીકે ઓળખાતો હતો. ઈ. ૧૮૪૨માં જ્યારે લંડન શહેરના પોલીસ દળે પહેલવહેલું ગુપ્તચરખાતું ખોલ્યું ત્યારે તેનું મથક એ જગ્યાએ રાખવામાં આવ્યું હતું, તે પરથી પોલીસ મથકને માટે એ સ્થાનનું નામ પ્રચલિત બન્યું. પછી તો એ એટલું પ્રચલિત થયું કે ઈ. ૧૮૯૦માં પોલીસ દળને તે જગ્યાએથી વેસ્ટમિન્સ્ટર પૂલ પાસેના એક વિશાળ મકાનમાં ખસેડવામાં આવ્યું ત્યારે તેઓએ તે મકાનને પણ જૂની જગ્યાનું જ નામ આપ્યું! અને આજે તો લંડનના લોકોના મનમાં એ વિચાર એટલે સુધી રૂઢ થઈ ગયો છે કે 'પોલીસ દળ' એટલે 'સ્કૉટલૅન્ડ યાર્ડ' એવો એ પર્યાય શબ્દ બની ગયો છે!

એ 'ન્યૂ સ્કૉટલૅન્ડ યાર્ડ' હવે, ૧૮૯૦, ૧૯૦૫ અને ૧૯૪૦માં બાંધવામાં આવેલાં ત્રણ મોટાં મકાનોનો બનેલો છે. તેના મધ્યવર્તી કેન્દ્ર રૂપ મુખ્ય કચેરી સંખ્યાબંધ ખાસ ખંડોની બનેલી છે, જેમાં લંડનનાં ૧૭૫ થાણાંઓ સાથે ચોવીસે કલાક સંદેશાઓની આપલે થયા જ કરે છે. ૭૦૦ ચોરસ માઈલના બનેલા એ વિરાટ લંડન શહેરમાં એવું કશું જ બનતું નથી જેની સ્કૉટલૅન્ડ યાર્ડને થોડી સેકન્ડ અથવા થોડી મિનિટોમાં ખબર ન પડે. તરત જ આ ખંડોમાંના અમલદારો તરફથી લંડનભરમાં જાળની માફક બિછાવેલી પોલીસ ફોજોને તે સંબંધમાં યોગ્ય પગલાંના હુકમો છૂટે છે.

કચેરીનો સૌથી મોટો ખંડ 'માહિતી ખંડ' તરીકે ઓળખાય છે. સંદેશાઓ ઘણુંખરું ટેલીફોન અથવા ટેલીપ્રિન્ટર દ્વારા મળ્યા કરે છે. આખા લંડન શહેરની સમસ્ત પ્રજાને બે ટેલીફોન નંબરો ખૂબ જ જાણીતા છે. એક ૯૯૯ અને બીજો વ્હાઈટ હૉલનો ૧૨૧૨. કોઈ પણ શહેરીને જલદીથી પોલીસની તાત્કાલિક મદદની જરૂર પડે કે તરત તે ૯૯૯ નંબર પર ફોન કરે છે. એ જ આંકડા પસંદ કરવાનું કારણ એ કે અંધારામાં પણ તે નંબર સહેલાઈથી ડાયલ ફેરવીને જોડી શકાય. તરત જ તેનું જોડાણ 'માહિતી-ખંડ' સાથે થઈ જાય છે.

માહિતી-ખંડનું બારણું ઉઘાડતાં જ મકાનોના નકશા તૈયાર કરનાર ડ્રાફ્ટ્સમેનોનાં ટેબલ જેવાં મોટાં ટેબલો પર શેતરંજનાં પ્યાદાંઓ ગોઠવેલા વિશાળ નકશાઓ નજરે પડે છે. આ દરેક નકશો લંડનના એકેએક વિભાગનો હોય છે, અને તે પરનાં પ્યાદાંઓ તે એ વિભાગમાંની પોલીસની મોટરો દર્શાવે છે. જેને યુનિફૉર્મ પહેરેલા પોલીસો હાંકતા હોય તેવી મોટરોને નાની ગોળાકાર ચકતી દ્વારા દર્શાવેલી હોય છે, અને જે મોટરોને સાદાં કપડાંવાળી છૂપી પોલીસ હાંકતી હોય ને તેથી તે શહેરની સામાન્ય મોટર કે લૉરી જેવી દેખાતી હોય તેને ચોકડ આકારનાં ચકતાંથી દર્શાવેલી હોય છે. આ ઉપરાંત ટેમ્સ નદીમાં પણ પોલીસની હોડીઓ રાખેલી હોય છે, તેને હોડીઓ જેવા આકાર દ્વારા દર્શાવેલી હોય છે. આ દરેક મોટર તથા હોડીને સ્કૉટલૅન્ડ યાર્ડમાંથી રેડિયો દ્વારા સીધા સંદેશાઓ મોકલી શકાય છે. તે ઉપરાંત ૨૩ વિભાગોનાં મથકોમાં ટેલીપ્રિન્ટરથી સંદેશા મોકલી શકાય છે.

આ ઉપરાંત આખાયે લંડન શહેરમાં પોલીસ દળના ઉપયોગ માટે જ ખાસ ટેલીફોન બૉક્સો રાખવામાં આવી છે ને તેને ટપાલખાતાની ટેલીફોનની લાલ કોટડીઓથી જુદી પાડવા બ્લ્યુ રંગેલી છે. તે બૉક્સનું બારણું પણ ઉઘાડ્યા સિવાય કોઈ પણ શહેરી માત્ર રિસીવર ઉપાડે કે તરત જ તેનું પાસેમાં પાસેના પોલીસ થાણા સાથે જોડાણ થાય છે. પોલીસો પોતે પણ પોતાના વિભાગમાં ફરતાં ફરતાં કંઈ કામ હોય તો આ ટેલીફોનનો ઉપયોગ કરે છે. વળી આવી દરેક બૉક્સને મથાળે બત્તી હોય છે અને પોલીસ-થાણાને પોતાના વિસ્તારમાંના ફરજ પરના પોલીસનું કંઈ કામ હોય તો તેને ટેલીફોન પર બોલાવવા માટે તે બત્તી કરીને તેનું તે તરફ ધ્યાન ખેંચે છે. માહિતી-ખંડમાંના આ ત્વરિત સાધનો તથા યુક્તિઓ વડે તેમજ જુદાજુદા વિસ્તારોમાં ફરતી પોલીસ દળની મોટરોની મદદથી ગયા વર્ષ દરમિયાન લગભગ ૭,૦૦૦ માણસોની ઘણી જ જલદીથી ધરપકડ કરી શકાઈ હતી.

ગુનેગારોના આંગળાંની છાપ લેવા માટેનું અહીંનું ખાતું રેલ્વેની એકાદ મોટી ટિકિટ ઑફિસ જેમ ગોઠવવામાં આવેલું છે. સ્કૉટલૅન્ડ યાર્ડ પોતાના આ વિભાગને માટે અભિમાન લઈ શકે એવા તેના ભૂષણરૂપ એ છે. ત્યાંના અગાઉના કમિશનર, સર એડવર્ડ હેન્રીએ એ છાપોના કુંડાળાં, કમાનો, શંકુઓ વગેરેના ચિહ્ન પ્રમાણે તેનું જે વર્ગીકરણ કર્યું છે તે પદ્ધતિનો આજે દુનિયાના દરેક દેશનાં પોલીસદળો ઉપયોગ કરી રહ્યાં છે. —વિન્ડહામ મરે

શી અભ્યાસી વૃત્તિ!

આજથી ૨૫ વરસ પર એવેલીન ચીઝ્મૅન નામની કીટ-વિજ્ઞાનની અભ્યાસી એક અંગ્રેજ બાઈ દક્ષિણ પાસિફિક પ્રદેશનાં કીટકોનો સંગ્રહ કરવા ત્યાં ગએલી. તેણે ત્યાંથી મહા મુશ્કેલીએ એકઠાં કરીકરીને લંડનના સાઉથ કેન્સિંગ્ટન મ્યૂઝિયમને મોકલેલાં વિવિધ કીટકોનો સરવાળો હમણાં ૧૦૦,૦૦૦ (એક લાખ)ની સંખ્યાએ પહોંચ્યો છે! આ પહેલાં એ બાઈએ ન્યૂ ગીની, પાપુઆ અને આફ્રિકામાં આવી કીટકશોધો કરેલી; અને હવે તે પાસિફિકમાં આવેલા માપણી થયા વિનાના પ્રદેશોમાં જવાની છે.

સાપનું ઝેર

'કુમાર'ના ૩૦૭મા અંકના ૨૨૦ પાના પર 'સાપનું ઝેર' નીચે જે હકીકત લખાએલી છે, તે બરાબર છે પણ અધૂરી છે.

સાપનું ઝેર સાપના પેટમાં જાય તો એને અસર નથી થતી. સાપનું ઝેર માણસના મોં વાટે પેટમાં જાય તો યે અસર નથી થતી. જેમ પેનીસીલીન અને કોરેમીન જેવા પદાર્થો પેટમાં જવાથી અસર વગરના થઈ જાય છે તેમ. પેટમાંના હાઈડ્રોક્લોરિક ઍસિડની અસર નીચે આ બધા પદાર્થો પોતાનો ગુણ ગુમાવી દે છે. સાપનું ઝેર અસરકારક થવા સીધું લોહીમાં જ જવું જોઈએ એ જરૂરી શરત છે. એટલે કોઈને સર્પ-દંશ થયો હોય તેને ચૂસીને થૂંકી નાખવાનું કામ તદ્દન સલામત છે. પણ ચૂસનારનું મોં સાફ—ચાંદી વગરનું કે આળું થએલું ન હોવું જોઈએ. —જશભાઈ જ. પટેલ

ગોળનું મહત્ત્વ

ઉપરના દેખાવથી માણસો ભુલાવામાં પડે છે, પણ બીજી બાબતોમાં સાચી ન હોય તો ય ગોળની બાબતમાં પૂરેપૂરી સાચી છે. ગોળને આહારના ક્ષેત્રમાંથી મારી હટાવવામાં ખાંડ ફાવી છે તેનું એક કારણ એ પણ છે કે ખાવાની ચીજોમાં પણ આપણે ભાગ્યે ખોરાકનો ભેદ કરીએ છીએ. પહેલવહેલી ખાંડની બનાવટ શરૂ થઈ ત્યારે આપણા ગામડાના લોકોમાં તેના ઉપયોગની બાબતમાં બીક નહિ તો ય વહેમ તો હતો જ. એમને બીચારાને એટલી માહિતી નહોતી કે ભાવિમાં વિજ્ઞાન એમના વહેમને સાચો ઠરાવશે. શેરડીના રસમાંથી બનેલી ખાંડમાં સો એ સો ટકા સુક્રોઝ હોય છે. એ ગળપણવાળું કાર્બોહાઈડ્રેટ તત્ત્વ છે અને તે શરીરના પોષણનું નહિ પણ તેમાં ગરમી ટકાવી રાખનારા બળતણનું જ કામ આપે છે. એનાથી શરીરને માત્ર ગરમી મળે છે, બીજું કશું મળતું નથી. અમેરિકાના સંયુક્ત રાજ્યોની આહાર અને પોષણ કાઉન્સિલવાળા ડૉ. વિલ્ડરે આજથી કેટલાં યે વરસો પહેલાં જણાવેલું કે 'ખોરાકની ચીજોમાં અમે ખાંડની ભલામણ કરતા નથી કેમકે એ શરીરને ઉષ્ણતા સિવાય બીજું કશું પૂરું પાડતી નથી.' અને એથી યે વધારે નુકસાન કરનારી વાત તો એ છે કે આહારના બીજા પદાર્થોમાંથી શરીરને પોષક જે બીજાં વિટામિન તત્ત્વો મળે છે તેને ખાંડ ગરમી પેદા કરતી વખતે વાપરી નાખે છે.

પરંતુ ગોળ ખાંડથી તદ્દન જુદો પદાર્થ છે. ગોળ માટે શેરડીના રસમાંથી ઘણુંખરું પાણી ઉડાડી દઈ બનાવવામાં આવતી ચીજ. આથી શેરડીના રસમાં રહેલાં બધાં ખનિજ તત્ત્વો અને શરીરને પોષણ આપનારાં બીજાં દ્રવ્યો ગોળમાં સચવાઈ રહે છે.

દક્ષિણ હિંદમાં કોનુર મુકામે આવેલી પોષણને લગતું સંશોધન કરનારી સંસ્થાના નિયામક તરફથી પૂરા પાડવામાં આવેલ ગોળના પૃથક્કરણમાં ત્રણ ખનિજ દ્રવ્યોના નીચે બતાવ્યા મુજબના પ્રમાણ જણાવવામાં આવેલાં છે: કૅલ્શિયમ—૮૦ મિલિગ્રામ, ફૉસ્ફરસ—૩૮, લોહ ૧૧ અને તાંબુ ૫૬ મિલિગ્રામ.

જે ઘેરા રંગને કારણે ખાનારાઓના મનથી ગોળ ઊતરી જાય છે તે તેમાં રહેલાં સારાં તત્ત્વોને આભારી છે. એ રંગ મેલને કારણે ગોળ પર થઈ જાય છે એ સમજ તદ્દન ખોટી છે. શરીરને નીરોગ રાખનારાં ને પોષણ આપનારાં ખનિજ તત્ત્વો તેમ જ ક્ષારો વગેરેને કારણે ગોળનો રંગ એવો ઘેરો થાય છે.

ગોળનું રસાયણી પૃથક્કરણ કરતાં તેમાં પાંચમો ભાગ ગ્લુકોઝ (પાકાં ફળોમાં તેમ જ મધમાં રહેલું સાકરતત્ત્વ) હોય છે. એથી ખાંડને બદલે ગોળથી શરીરને ફાયદો છે, કેમકે સુક્રોઝ તત્ત્વને પચાવવાને શરીરના અંગને જે મહેનત પડે છે તે ગોળમાં રહેલા ગ્લુકોઝ તત્ત્વને પચાવવાને પડતી નથી.

આજકાલ મધુપ્રમેહની બીમારી ખૂબ વધી છે તેનો હેતુ આમ ગોળને બદલે કારખાનાની ધોળી ખાંડ ખાવાની ટેવને આભારી છે. ઉપરાંત એ ધોળી ખાંડ દાંતના સડાને માટે પણ જવાબદાર છે. ૧૯૩૩માં હવાઈ બેટમાં કરવામાં આવેલા પ્રયોગોના અહેવાલમાં જણાવ્યું છે કે શેરડીના રસના ગોળની રસીમાં વિટામિન બી ૧ અને બી ૨ સારા પ્રમાણમાં હોય છે. ગોળમાં પણ એ બન્ને વિટામિન હોવાં જોઈએ. ચેકોસ્લોવાકિયા અને જાપાનમાં થયેલા પ્રયોગોનો અનુભવ પણ એ જ પ્રકારનો છે.

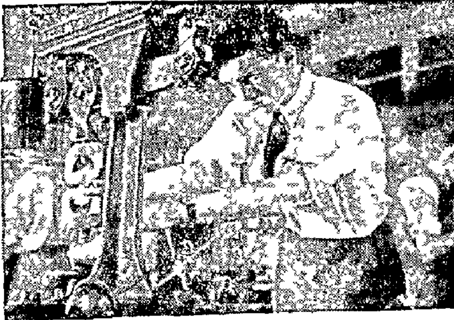
આ બધી પુરાવારૂપ હકીકતોથી તેમ જ આપણા ગામડાંના લોકોના પેઢીઓના અનુભવથી પુરવાર થાય છે કે કારખાનામાં બનેલી ખાંડથી શરીરને ઘસારો પહોંચે છે, દાંત સડી જાય છે અને મધુપ્રમેહ તેમ જ પાંડુરોગ જેવી બીમારી પેદા થાય છે. ત્યારે એથી ઊલટું આપણો ગોળ વિટામિન બી ૧, બી ૨ જેવાં પ્રજીવક તત્ત્વો, કૅલ્શિયમ, લોહ ને ફૉસ્ફરસ જેવાં ખનિજ તત્ત્વો અને કેરોટીન, ગ્લુકોઝ, ફ્રુક્ટોઝ, પ્રોટીન ને મેદ જેવાં શરીરને તંદુરસ્તી બક્ષનારાં તત્ત્વો ઓછા પ્રમાણમાં પણ શરીરને પૂરાં પાડે છે.

('હરિજનબંધુ' પરથી) —દેવેન્દ્રકુમાર ગુપ્ત

અથાણું

૯૮ વર્ષના વૃદ્ધનો ફોટો લેતાં ફોટોગ્રાફરે કહ્યું, 'દાદા, તમે ૧૦૦ વર્ષના થશો તે વખતે તમારો ફોટો લેવાનું સદ્ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થશે કે કેમ એનો મને વિચાર આવે છે.'

વૃદ્ધ બોલ્યા, 'કેમ? કેમ? તમારી તબિયત તો તંદુરસ્ત લાગે છે.'

વાસ્તુશાસ્ત્રીનું શિક્ષણ: પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓમાંથી આવતા તેર વર્ષથી મોટી વયના વિદ્યાર્થીઓને ઔદ્યોગિક જીવનના સામાન્ય જ્ઞાન સાથે તેનું ક્રિયાત્મક શિક્ષણ આપવા માટે ઇંગ્લંડમાં હૅંડનહામ ટેક્નિકલ નામે શાળા છે. ત્યાં બે વર્ષના અભ્યાસ બાદ ત્રીજે વર્ષે તો ખાસ ચૂંટેલા વિદ્યાર્થીઓ (આ જ વધુ પ્રાવીણ્ય મેળવવા ઇચ્છે છે) એમાં વાસ્તુશાસ્ત્ર (ઇમારતી બાંધકામ) શીખવવા તરફ વધુ ધ્યાન અપાય છે. તે ઉપરાંત ઈંટકામ, સુથારીકામ, નળ તથા વીજળી ફિટિંગ ને ઘર શણગારની વ્યવહારુ તાલીમ અપાય છે. શાળામાં આવતો દરેક વિદ્યાર્થી પહેલે વર્ષે આ બધા જ હુન્નર શીખે છે ને પછી બીજે વર્ષે પોતાને વધુ ગમતા એક વિષયમાં પ્રાવીણ્ય મેળવે છે. બાજુના ચિત્રમાં આ શાળાના એક વિદ્યાર્થી સિમેન્ટની ... યંત્ર પર કામ કરી રહ્યા છે.

આ માસ (ડિસેમ્બર) ઈતિહાસમાં

તા. ૧ ઇંગ્લંડની 'રૉયલ ઍકેડેમી ઑવ આર્ટ્સ' સ્થપાઈ, ૧૭૬૮.
તા. ૪ હિંદમાં સતીનો અમાનુષી રિવાજ બંધ થયો, ૧૮૨૯.
તા. ૬ પારસીઓએ હિંદને કિનારે પહેલો પગ મૂક્યો, ૭૧૫.
તા. ૮ નાનાસાહેબ પેશ્વાનો જન્મ, ૧૮૨૪.
તા. ૧૨ માર્કોનીનો આટલાંટિકપારનો પ્રથમ વાયરલેસ, ૧૯૦૧.
તા. ૧૩ ઍબેલ ટાસ્માને ન્યૂ ઝીલાંડ ટાપુ શોધી કાઢ્યો, ૧૬૪૨.
તા. ૧૬ ચીનના કાનસુ પ્રાંતમાં ૨૦ લાખ જિંદગીઓનો ભોગ લેનારો, જગતના ઇતિહાસનો સૌથી ભયંકર ધરતીકંપ થયો, ૧૯૨૦.
તા. ૧૭ રાઈટ બંધુઓ પ્રથમ એરોપ્લેનની મદદથી ઊડ્યા, ૧૯૦૩.
તા. ૧૮ અમેરિકામાં ગુલામીનો અમાનુષી રિવાજ નાબૂદ થયો, ૧૮૬૫.
તા. ૧૯ ઉત્તરધ્રુવનો સાહસસફરી સર વિલિયમ પેરી જન્મ્યો, ૧૭૯૦.
તા. ૨૨ કવિવર ટાગોરની વિશ્વભારતી વિદ્યાપીઠની સ્થાપના, ૧૯૨૧.
તા. ૨૩ સ્વામી શ્રદ્ધાનંદનું ખૂન, ૧૯૨૫.
તા. ૨૬ રાઓલ્ડ આમુન્ડસેને દક્ષિણ ધ્રુવ સર કર્યો, ૧૯૧૧.
તા. ૩૦ રશિયામાં સોવિયેટ લોકસત્તાની સ્થાપના, ૧૯૨૨.

આ માસની વ્યક્તિવિશેષ : સર જદુનાથ સરકાર

બંગાળના આ દેશખ્યાત સંશોધકનો જન્મ ત્યાંના કરમચડિયા

ગામડામાં ૧૮૭૦ની ૧૦મી ડિસેમ્બરે થએલો. વાચતા આવડતા થયું તેમ તેમ પિતાએ કરેલો ગ્રંથસંગ્રહ વાંચી નાખી સોળમે વર્ષે તેણે એન્ટ્રન્સ (મૅટ્રિક)ની પરીક્ષા પાસ કરી, ને ઇતિહાસ તથા સાહિત્યના વિષય સાથે કલકત્તાની પ્રેસિડેન્સી કૉલેજમાંથી પહેલે નંબર એમ. એ. થઈને કલકત્તાની રિપન કૉલેજના અંગ્રેજીના અધ્યાપક તરીકે જોડાયા. સાથોસાથ અંગત અભ્યાસ પણ ચાલુ રાખી ૧૮૯૭માં પ્રેમચંદ રાયચંદની અંગ્રેજી તથા ઇતિહાસની પરીક્ષા આપી રૂ. ૭,૦૦૦નું ઇનામ મેળવ્યું; અને કલકત્તા વિદ્યાપીઠ માટે 'ઔરંગઝેબના સમયનું હિંદુસ્તાન, તેની હકીકત અને ભૂગોળ' નામનું એક મૌલિક પુસ્તક લખી 'પ્રેમચંદ રાયચંદ સ્કૉલર'ની પદવી મેળવી અને ઇતિહાસ ખાતર ફારસી, લૅટિન, સંસ્કૃત, પોર્ચુગીઝ, હિંદી, ઉર્દૂ, મરાઠી વગેરે અનેક ભાષા શીખ્યા. હિંદી ઇતિહાસની પ્રમાણભૂત માહિતીઓ મેળવવા તેઓ છેક વિલાયતથી પણ સાધનસામગ્રી મેળવવાનું ચૂકતા નહિ. ઇતિહાસને બરાબર સમજવા એમણે તે તે સમયની કલાકૃતિઓનો પણ ઊંડો અભ્યાસ કર્યો. દરમ્યાન ૧૮૯૮માં પટણા કૉલેજમાં જોડાયા હતા ત્યાં ૧૯ વર્ષ ઇતિહાસ શીખવ્યો અને ૧૯૧૭માં બનારસ હિંદુ કૉલેજમાં જોડાયા, તે પછી ઇંડિયન એજ્યુકેશનલ સર્વિસ, પટણા યુનિવર્સિટી વગેરે સ્થાન પછી કલકત્તા યુનિવર્સિટીના ઉપકુલપતિપદેથી ૧૯૨૮માં નિવૃત્ત થયા.

કૅમ્પબેલ ગોલ્ડ મેડલ ઉપરાંત ઇંગ્લંડની રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીના ફેલોનું તથા ઇંડિયન હિસ્ટૉરિકલ રેકર્ડ્સ કમિશનના સભાસદત્વનું, તેમજ બંગીય સાહિત્યપરિષદના અધ્યક્ષ થવાનું માન પણ તેમને મળ્યું છે.

આ માસનો પ્રસંગવિશેષ: કૉંગ્રેસની સ્થાપના—'૫૭નું સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ નિષ્ફળ ગયા પછી અંગ્રેજોના આપખુદ અમલને કારણે દેશમાં ફરીથી અસંતોષનું છૂપું વાતાવરણ એવું જામતું ગયું કે વળી પાછી રાજકીય ક્રાંતિ ફાટી નીકળવાના સંજોગો જણાવા લાગ્યા. આ બાબતની ખાત્રીલાયક જાણ તે વખતના એક સિવિલ સર્વન્ટ હ્યુમને થતાં, એ ભાવિ ભયાનક અરાજકતામાંથી સરકાર તથા દેશને ઉગારી લેવા, એ જમ અસંતોષને ઓછો કરનાર 'સેફ્ટી વાલ્વ' તરીકે એકાદ રાજકીય સંસ્થા હિંદમાં સ્થાપવાની તેને જરૂર જણાઈ. એ દૃષ્ટિથી તેણે હિંદના જુદાજુદા પ્રાંતોના નેતાઓને માર્ચ ૧૮૮૫માં એક પરિપત્ર પાઠવી અખિલ હિંદ માટે કાર્ય કરતી એક સંસ્થા સ્થાપવાની સૂચના કરી, જેને બધા નેતાઓએ ઉત્સાહથી વધાવી લેતાં પહેલું અધિવેશન ૨૫મી ડિસેમ્બરે પૂનામાં શ્રી વ્યોમેશચન્દ્ર બૅનરજીના પ્રમુખપણા નીચે ભરવાનું ઠર્યું પણ એ ટાંકણે પૂનામાં કૉલેરા શરૂ થવાથી તે અધિવેશન મુંબાઈમાં ગોકુલદાસ તેજપાલ સંસ્કૃત કૉલેજમાં ભરાયું. આમ, ૨૮મી ડિસેમ્બર ૧૮૮૫ની બપોરે ૧૨ વાગ્યે હિંદના સ્વાતંત્ર્ય માટે અવિરામપણે લડનાર શક્તિશાળી સંસ્થા ઇન્ડિયન નૅશનલ કૉંગ્રેસનો જન્મ થયો.

નવાં પુસ્તકો

નવજીવન પ્રકાશન મંદિરનાં પુસ્તકો

મહાદેવભાઈની ડાયરી (પુસ્તક ૩જું): જેનો પરિચય આગાઉ અપાઈ ગયો છે, અને જેને વિષે સવિશેષ લખવું પડે તેમ નથી એ લોકપ્રિય બનેલી ડાયરીનું વધુ પુસ્તક, ૫-૦-૦; **રામનામ** વિષેના ગાંધીજીનાં મંતવ્યોનું સંપાદન—કરનારઃ ભારતન્ કુમારપ્પા, ૦-૧૦-૦; **ગાંધીજી સાથે ગોળમેજીમાં** ગએલા શ્રી ઘનશ્યામદાસ બિરલાએ તે પ્રસંગની રાખેલી ડાયરીનો અનુવાદ—કરનારઃ કરીમભાઈ વોરા, ૧-૦-૦; **બાપુની ઝાંખી** કહાવતા, અનેક પાસાવાળા તેજસ્વી હીરા જેવા તેમના જીવનના ચારિત્ર્યદ્યોતક પ્રસંગો—લેખકઃ દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર, ૧-૦-૦; **ग्रामसेवकके दस कार्यक्रम** ગ્રામસેવકને ઉપયોગી કાર્યક્રમો સમજાવતા એ ગુજરાતી પુસ્તકની હિંદી આવૃત્તિ—લેખક જુગતરામ દવે, ૧ ૪ ૦; **પ્રાચીન સાહિત્ય** ઉપર કવિવર ટાગોરે લખેલા, તેજસ્વી અને વિવેચનાત્મક વિચારણાવાળા લેખોના જાણીતા પુસ્તકના અનુવાદની ત્રીજી આવૃત્તિ—અનુવાદકઃ મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ અને નરહરિ દ્વા. પરીખ. પ્રકાશકઃ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, ૧-૦-૦.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયનાં પ્રકાશનો

ગીતાંજલિ: કવિવર ટાગોરની વિશ્વવિખ્યાત કૃતિનો ગુજરાતી અનુવાદ—કરનારઃ મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ (કાન્ત), ૦ ૬-૦; **પરમ પૂજ્ય બાપુજી:** મહાત્મા ગાંધીજીની આત્મકથાનો ટૂંકો અને લોકગમ્ય સાર તથા એમની સાથેના જીવનના કેટલાક તેજસ્વી પ્રસંગોનું આલેખન—લેખકોઃ ગોપાલન અને જી. રામચંદ્રન, ૧-૦-૦; **પ્રેમપંથ (૨):** ગાંધીજીની આત્મકથામાંથી તેમના બાળપણના પ્રસંગોની તારવણી કરી તેને બાલભોગ્ય બનાવેલી પુસ્તિકા, ૦-૪-૦; **કહેવતો:** સ્વ. આશારામ દ. શાહના વિખ્યાત ને અપ્રાપ્ય પુસ્તક 'ગુજરાતી કહેવત સંગ્રહ'માંથી તારવી કાઢેલી ૨૫૦૦ પ્રચલિત કહેવતોનો સંગ્રહ—યોજકઃ શાન્તિલાલ ઠાકર, ૧-૪-૦; સં. ૨૦૦૬નું **મુંબઈ ડાકોરનિર્ણય શુદ્ધ ટિપ્પણી પંચાંગ:** કર્તાઃ શાસ્ત્રી હિંમતરામ મ. જાની, ૦-૬-૦.

આ માસ (ડિસેમ્બર) ઈતિહાસમાં

- ૧ ઈંગ્લંડની રૉયલ ઍકેડેમી ઓવ આર્ટ્સ' સ્થપાઈ, ૧૭૬૮
- ૪ હિંદમાં સતીનો અમાનુષી રિવાજ બંધ થયો, ૧૮૨૯
- ૬ પારસીઓએ હિંદને કિનારે પહેલો પગ મૂકયો, ૭૭૫
- ૮ નાનાસાહેબ પેશ્વાનો જન્મ, ૧૮૨૪

૧૨ માર્કોનીનો આટલાંટિકપારનો પ્રથમ વાયરલેસ, ૧૯
૧૩ એબેલ ટાસ્માને ન્યૂ ઝીલાંડ ટાપુ શોધી કાઢ
૧૬ ચીનના કાનસુ પ્રાંતમાં ૨૦લાખ જિંદગી
જાનમાલની ખુવારીમાંનો સૌથી ભયંકર ધ૭
૧૭ રાઈટ બંધુઓ પ્રથમ ઍરોપ્લેનની .નું
૧૮ અમેરિકામાં ગુલામીનો અમા
૧૯ દ્ક્ષિણ ધ્રુવનો સાહસસફરી ર પૂર્ણરંગી
૨૨ કવિવર ટાગોરની વિશ્વ સપ્ટે મુખચિત્ર
૨૩ સ્વામી શ્રદ્ધાનંદનુ શાહ) ઑક્ટો નુ ,,
૨૬ રાષ્ટ્રીય આમ નાથ દાસ) જાન્યુ ,,
૩૦ રાસ્યામ લાઈ) ડિસે ,,
આ માર કા (રાજસ્થાની સ્વામ)નવે ,,
બંગાળ સિકલાલ પરીખ) જાન્યુ ,,
નુ આગમન (નાનાસાહેબ) એપ્રિલ ,,
રાની બજાર (મગનલાલ ત્રિવેદી) મે ,,
મ (કૃષ્ણલાલ ભટ્ટ) જૂન ,,
મગી (સોમાલાલ શાહ) ઑગસ્ટ ,,
દેરા (જગન્નાથ અહિવાસી) ફેબ્રુ ,,
૨ કા પેઢી (મગનલાલ ત્રિવેદી) માર્ચ ,,

એકરંગી, દ્વિરંગી, રેખાંકન બ્લૉક્સ

ગત પતિકા નાયિકાનું મુખચિત્ર પાછળ
કી (બિહારીલાલ બારૈયા) જુલાઈ પૃષ્ઠ
યિકા પ્રકારના ચિત્રો ઑગ ના પૃષ્ઠમાં
સર્ગદૃશ્યોની તકતીઓ (સત્યેન્દ્ર બીસી)
જૂનના મુખચિત્રની પાછળ
નવર્ષાભિનંદનની સામગ્રી નવે૦ પૃષ્ઠમાં
વરાષ્ટ્રની પ્રગતિ (ચંદ્ર) ઑગસ્ટનું પૃષ્ઠ
નિની રાધા નવે૦ મુખચિત્રની પાછળ
રા (નંદલાલ વસુ) ઑક્ટો નીજી આર્ટપ્લેટ
નઈ કળાશાળાની કૃતિ જાન્યુ પાછલે પૃષ્ઠે
ચિત્રપ્રદર્શનમાં ભારતની ભાવનાનાં ચિત્રો
નવે૦ પૃષ્ઠની પાછળ

ત ચાલુ છે (રંગયો) ૨૨૭
શ્રી કૃષ્ણ (રાગી ચંદ્ર) સપ્ટે મુખ૦ પાછળ
નેતાલ (બેંદ્રે) ડિસે મુખ૦ પાછળ
મ (શ્યાવક્ષ ચાવડા) સપ્ટે પૃષ્ઠ
વ પાર્વતી (સરિતાસેન) ફેબ્રુ પૃષ્ઠ
વક્ષ ચાવડાની પ્રાણીચિત્રણા
ડિસે પાછલો પૃષ્ઠમાં
દુ પાણી ભરતો (ગોસ્વામી) એપ્રિલ પૃષ્ઠ
તનુ લાવણ્ય (શ્યાવક્ષ ચાવડા) ડિસે પૃષ્ઠ
રાઈટનું ઉદ્યાન મે મુખ૦ પાછળ

સ્તાન, તેની હકીકત
'પ્રેમચંદ રાય-
કારસી,
ભાષા

ફોટોગ્રાફ્સ

કાશ્મીરની ખીણમાં સ્લેજ (એ એલ સૈયદ)
એપ્રિલ મુખચિત્રની પાછળ
ગિરનાર પરથી વિહંગદૃશ્ય (શ્રીરામ ભટ્ટ)
ફેબ્રુ પાછલા પૃષ્ઠમાં
ચિંતનરત ગાંધીજી (જગન મહેતા) જાન્યુ પૃષ્ઠ
સરસ્વતીતટે હુપ કાળ (નવિનકુમાર) મે પૃષ્ઠ
સરદાર વ પટેલ (નરસિંહકુમાર) નવે પૃષ્ઠ

શિલ્પ-સ્થાપત્ય

દર્પણમાં મુખદર્શન (ભુવનેશ્વર) માર્ચ પૃષ્ઠ
દેલવાડા મંદિરના સ્તંભ (રોહિત મહેતા)
ઑક્ટો પૃષ્ઠમાં
દેલવાડા મંદિરની છતો (વિક્રમ દલાલ)
ડિસે પૃષ્ઠમાં
દેલવાડા મંદિરનો મંડપ (મફતલાલ દૂધિયા)
ઑક્ટો પાછલા પૃષ્ઠ સામે
દેવમૂર્તિનું પિત્તળનું સિંહાસન જુલાઈ પૃષ્ઠમાં
પાર્વતી (જગન મહેતા) ઑગ પાછલા પૃષ્ઠમાં
મદ્રાસ કળાશાળાનું જૂનું માટીકામ
જૂન પાછલા પૃષ્ઠમાં
શ્રીરંગમ્ મંદિરના સ્તંભો (વિનોદ શાહ)
સપ્ટે પૃષ્ઠમાં
હિંદી માટીકામનો નમૂનો જૂન પૃષ્ઠ
હીરા ભાગોળ માર્ચના પાછલા પૃષ્ઠમાં

ટપાલની ટિકિટો

અમેરિકન ટિકિટોનો વૈવિધ્ય વૈભવ
જુલાઈ પાછલા પૃષ્ઠમાં
ફૉકલૅન્ડ આઈલૅન્ડ ટિકિટો મે પાછલા પૃષ્ઠમાં
ગણદેવીની ટિકિટો ઑક્ટો મુખ૦ પાછળ
ગેરિસબર્ગ ટિકિટો તથા કાર્ડ ડે કવર ૫૩
'તરુણ દિન'ની ,, ,, ૬૦
પાલોમર વેધશાળા ,, એપ્રિલ પાછલા પૃષ્ઠે
બે શતાબ્દીઓના , જૂન પૃષ્ઠમાં
સ્વતંત્ર હિંદની નવી ટિકિટો ૬૫
હિંદની નવી ટપાલ ટિકિટો ૨૫૨

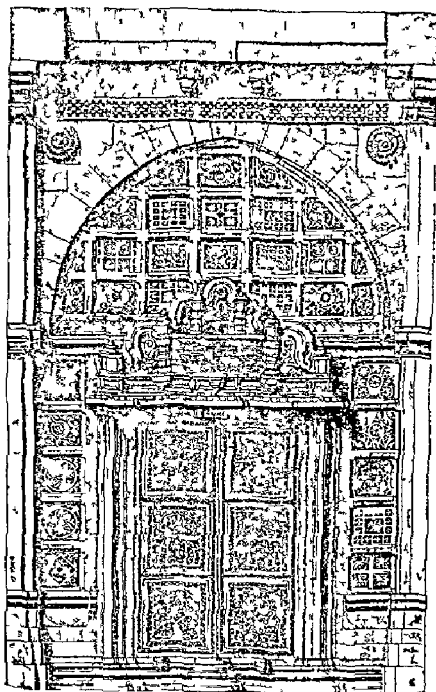
કાવ્યો

આ કારણે (નિરંજન ભગત) ૨

અંક ૩૦૧ થી ૩૧૨ સુધી

વાર્ષિક સાંકળિયું

અભિનવ યૌવનાને (બ ક ઠાકોર) ૩૬૦
અંધકારનું શિલ્પ (અશોક હર્ષ) ૯૮
આજ (શાંતિકુમાર પંડ્યા) ૨૧૬
ઉત્તર (પ્રિયકાંત મણિયાર) ૧૮૮
ઉદ્યાનમાં (મનજી નાથ દવે) ૩૧૩
ઊતરડ્યા ફરના હાર (નિરંજન ભગત) ૩૫૩
કાર્તિકેય (પ્રાણજીવન રાવળ) ૨૫૬
કોણ ? (પિનાકિન્ ઠાકોર) ૨
ગણદેવીને (અશોક હર્ષ) ૨૬૧
ગીત ગોકુળ (મકરન્દ દવે) ૩૪
ગીત (ઉશનસ્) ૨૫૬
ગીઝાના પિરામિડો (કૃ૦ શ્રીધરાણી) ૬૬
ગોઠ (ઈન્દુલાલ ગાંધી) ૨
ચાંદની (મકરન્દ દવે) ૨૮
તુ અને હું (પિનાકિન્ ઠાકોર) ૨૨૪
देहि मे विवरम् (નિરંજન ભગત) ૨૨૬
નયન અંધ (નિરંજન ભગત) ૩૪
નિરાધાર (મકરન્દ દવે) ૩૧૬
પવન પગે (સુન્દરમ્) ૩૧૦
પ્રણયીની ઉક્તિ (ગુલાબદાસ બ્રોકર) ૧૬૧
પારેવાં (નિરંજન ભગત) ૧૮૦
પ્રાણના મોતન (મકરન્દ દવે) ૬૪
પીળી છે પાઘડી ને (રાજેન્દ્ર શાહ) ૧૨૧
કવિતા (રજનમ્) ૩૫૩
બાવનજનિત શક્તિ (પ્રિ મણિયાર) ૨
ભૂલ ભાંગી (રાજેન્દ્ર શાહ) ૨૫૬
મૂંગાનું સ્વપ્નું (મકરન્દ દવે) ૩૧૩
મૃત્યુને (અશોક હર્ષ) ૨૨૪
મૈત્રી (પ્રભુદાસ કાલિદાસ વ્યાસ) ૧૨૧
યત્ન (નિરંજન ભગત) ૨૮૦
વાટ (મકરન્દ દવે) ૧૬૨
વિષાદ (જયંત પાઠક) ૬૪
વીર્યવાનને (અશોક હર્ષ) ૨
વેળા (નિરંજન ભગત) ૬૪
શા કારણે ? (પ્રિયકાન્ત મણિયાર) ૧૨૧
શાન્તિ (ઉશનસ્) ૧૮૨
શિવરૂપ (પ્રાણજીવન રાવળ) ૨૨૬

અમદાવાદની સમૃદ્ધ શિલ્પકલાનો ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો

હિંદુ અને મુસ્લિમ સ્થાપત્યના સુંદર સમન્વય સમો અમદાવાદના શાહઆલમના રોજાનો મનોહર દ્વાર પ્રદેશ. એની ઉપરની કમાન મુસ્લિમી આકૃતિની (ઘાટની) અને નીચેનો હિંદુ સ્થાપત્યની ઢબનો છે. એની જાળીઓ મુસ્લિમી આદેશ મુજબ જીવંત પ્રાણીના આલેખન વિનાની છે, છતાં એ જાળીઓની ડિઝાઈન હિંદુ પરંપરા ઉપર છે. આ ચિત્તરણી જાળીઓમાં એ અમદાવાદના જ કારીગરોના અદ્ભુત ચિત્તરણાનો સુંદર નમૂનો છે. અમદાવાદના શિલ્પ અને સ્થાપત્યના આવા સુંદર નમૂનાઓના બાર ફોટોગ્રાફોના સુંદર આલબમમાંથી આ એક નમૂનો છે

અમદાવાદ

ગુજરાતનું પાટનગર

■ ગુજરાતના ધોરી વ્યાપારમાર્ગો ઉપરની ઉત્તમ ધરતી ભૌગોલિક સ્થિતિથી અને આધુનિક ઉદ્યોગનગર હોવા છતાં આંતરદેશીય સંસ્કૃતિના પ્રદેશનો જીવંત ને પ્રબળ સ્રોત ધરાવતા હોવાને કારણે અમદાવાદ જ ગુજરાતનું પાટનગર રહ્યું છે રહેવાનું છે અને આગામી યુગમાં એ વધુ વિકસવાનું છે

■ છતાં એને વિષે આપણે કેટલું સાચું જ્ઞાન ધરાવીએ છીએ? એનો વિવિધરંગી ઇતિહાસ એના સમૃદ્ધ વૈભવ અને એની પ્રાચીન શિલ્પ-સ્થાપત્યની સમૃદ્ધિથી ખુદ અમદાવાદીઓ પૈકી પણ સંપૂર્ણ જાણકાર કેટલા હશે? માત્ર એના શિલ્પ-સ્થાપત્યની સમૃદ્ધિની જ વાત કરીએ તો, એ શહેરના સ્થાપક બાદશાહ અહમદશાહના ખુદના અવશેષ સંઘરતા મકબરાથી માંડીને છેક હઠીભાઈની વાડી અને સ્વામીનારાયણના મંદિર સુધીના હજીએ જ સૈકા ઉપરના મંદિરોમાં આપણી પરંપરાગત વાસ્તુકલાનો જે સમૃદ્ધ વારસો સિલસિલાબંધ રીતે જળવાયો છે તે પોતે જ એક મૂક પણ રસભર ઇતિહાસ સમ છે

■ જગતમાં જોટો ન મળે એવી પથ્થરી કોતરણીવાળી મનાએલી સીદી સૈયદની મસ્જિદની જાળીઓ અને સપ્રમાણ શિલ્પના અનન્ય નમૂના રૂપ રાણી રૂપમતીની મસ્જિદથી માંડીને જવાગારો તથા મિનારાઓમાં પણ હૃદયે વેરાએલી કળાલક્ષ્મીના અવશેષો ધરાવતી અડાલજની વાવ તથા કાંકરિયા તળાવ સુધીના અમદાવાદના શિલ્પ-સ્થાપત્યો હજી યે આપણા એ પાટનગરની પુરાતન જાહોજલાલીની વાચા બનીને ઊભા છે

■ તમે એ બધું નજરે ન જોયું હોય કે ન જોઈ શકો તેમ હો તો આનું એક સચિત્ર આલબમ બહાર પડ્યું છે એમાં, ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ નામના મહાગ્રંથના લેખક શ્રી રત્નમણિરાવ ભીમરાવે ખુદ આલેખેલી એ નગરની ઇતિહાસરેખા રૂપ પ્રસ્તાવના સાથે બાર સુંદર ફોટોગ્રાફો તે તે સ્થળના વર્ણનો સાથે આર્ટ પેપર ઉપર સુઘડ છપાઈ સાથે સંઘરાયા છે કિંમત માત્ર બે રૂપિયા [પોસ્ટેજ જુદું] કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ

કલાકાર શ્યાવક્ષ ચાવડાની
પ્રાણીચિત્રણા

અન્ય પ્રકારોની જેમ આ [illegible] શ્રી ચાવડાની [illegible] શક્તિ [illegible] ગાના લેખમાં અત્યંત વિશદ અને મુગ્ધ રીતે જે રીતે સાંપડ્યું છે તેની અતિશય પ્રતીતિ [illegible] છે [illegible] પ્રાણીસંગ્રહસ્થાનમાં જાનવરોના પિંજર સમે જઈ તેઓને ઉતારેલાં [illegible] ત્વરિત-આલેખનો [illegible] તે પકડી શકે છે તેનું સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે [illegible] જાતના કાગળો પર [illegible] કલમના લસરકા વડે [illegible] સીધા લસરકા લેતી તેમની આંગળીઓ જે આસાની ને સપ્રમાણતાથી [illegible] કૃતિ [illegible] એવા નમૂનાઓ જોઈને પ્રશંસા વિના બીજો ઉદ્ગાર ન નીકળે [illegible] તેમ [illegible] [illegible]

કોઈ જંગલમાં એક સિંહ રહેતો હતો. તે એટલો જબરો હતો કે એનાથી બીજાં બધાં પશુઓ બીને નાસતાં. પોતાના ભક્ષણ માટે એ દરરોજ કેટલાં યે જનાવરોને મારી નાંખતો.

ધીમેધીમે પશુઓની સંખ્યા એટલી ઓછી થવા માંડી કે બધાં ગભરાયાં. શું કરવું તેનો વિચાર કરવા સૌએ ભેગાં મળી એક મોટી સભા બોલાવી. ત્યાં એમ ઠર્યું કે બધાંએ વારા-ફરતી સિંહરાજને પોતાનો ભોગ આપવા જવું, કે જેથી આમ સામટું નુકસાન થતું અટકે.

થોડાંએક પશુઓ વનરાજ પાસે આ નિશ્ચય જણાવવા ગયાં. સૌના વતી એક ડાહ્યું

આજનાં સ્વપ્નશિલ્પી બાળકોને તેમની જિજ્ઞાસાને પ્રેરતું વાચન આપો તો તેઓ અ વતી કાલનાં દેશશિલ્પી નાગરિકો બનશે.

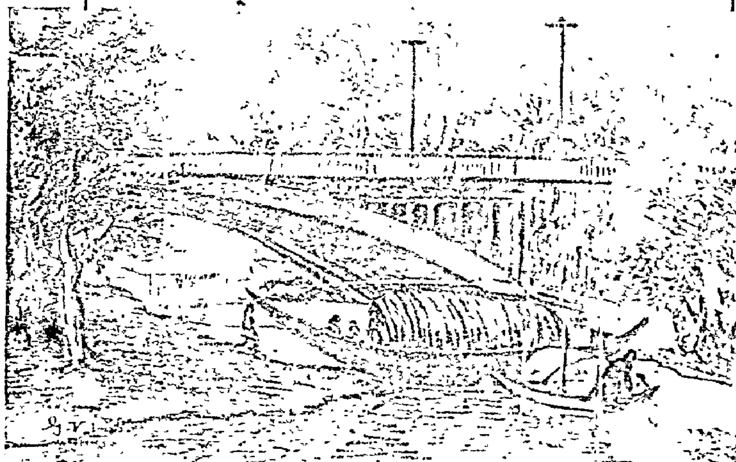
કુમાર

આવતી કાલનાં નાગરિકોનું અદ્યતન માસિક

સંસ્થાપક · રવિશંકર રાવળ

વ. ૨૭ અં. ૫ ૩૧૭ માહે મે ૧૯૫૦

તંત્રી
બચુભાઈ રાવત

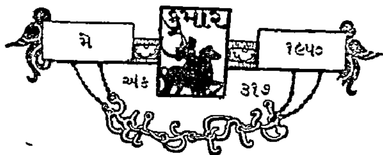

પુલની કમાન (શ્રીનગર) · ચિત્રકાર ગોરધન પટેલ · આ ચિત્રની શીપોગ્રાફ પદ્ધતિની નકલ અંદર આપી છે.

આમ્રમંજરી

ચિત્રકાર શ્રી ગાર્ડંડ ભટ્ટ [illegible] (એમનો પરિચય આ ગ્રંથમાં આપ્યો છે)

પ્રવાહ [illegible] અને [illegible] ભારતમાં આમ્રમંજરીને એક અનેરો રસ છે કેમકે પૂર્ણ પરના ભ્રમરોને ગુંજન કરવા આમ્રસંપત્ત આદિકાળથી ગવાતી રહી છે [illegible] પોતાના પ્રદેશમાં [illegible] કોઈ [illegible] નથી અને ગયો તે [illegible] મળતા પુષ્પ [illegible] પ્રતીક તરીકે [illegible] હિન્દુસ્તાનમાં આ ચિત્રના અનેક પ્રકાર [illegible] થયા છે અજંતાના કલાકારોએ આ પુષ્પની [illegible] બતાવી છે તે સૌમાં શ્રેષ્ઠ નમૂનો છે શ્રી ગાર્ડંડ ભટ્ટે આ ચિત્રમાં તે જ વિષય [illegible] અપનાવ્યો છે અને તે સાથે અદ્યતન પદ્ધતિનું નવા પ્રકારનું ચિત્રવિધાન [illegible] તથા [illegible] સફળતા મેળવી છે આધુનિક જગતના બે [illegible] ચિત્ર દ્વારા પ્રતિબિંબિત કરવા તેમણે તેમાં પૂર્વ ને પશ્ચિમના પ્રતીક [illegible] અને [illegible] નું આયોજન કર્યું છે અમેરિકાના પ્રદર્શનોમાં એ ઘણું પ્રશંસા પામ્યું હતું ને ફ્રાન્સના [illegible] ચિત્રકાર માટીસે (Matisse)એ આ ચિત્ર માટે ભાઈ ગાર્ડંડને અભિનંદન આપ્યાં હતાં

ચિત્રો

ધ્વનની કમાન (લીથો પ્રાન) ગોસ્વામી રંજન — મુખપૃષ્ઠ
સાઠમારી — ચિત્રકાર ગાર્ડ ભટ્ટ — ત્રિરંગી મુખચિત્ર
કાલીયદમન — ચિત્રકાર સોમાલાલ શાહ — મધ્ય ફોલ્ડમાં

કાવ્યો

દે અપકાર — રાજેન્દ્ર શાહ ૧૫૧
બુગદાગાથી પસાર થતાં — પ્રજારામ ૧૫૧
પ્રશાન્ત નીરવ — શ્રીકાન્ત માલુલીકર ૧૫૧

ચરિત્ર

મ કે. ભટ્ટ — રવિશંકર રાવળ ૧૫૩
ડૉ હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઈ — ૧૫૭
બાઘ ગઠરિયા [આપકથા] — ચન્દ્રવદન ચીમનલાલ મહેતા ૧૬૧

વાર્તા

ઈમાન અને ઈનામ — સારંગ બારોટ ૧૬૧

લેખો

જનતમગાઈથી ભણતર [સામયિક વિચાર] — મ ગો મુ ૧૫૨
આવતી પેઢીનુ આરોગ્ય — ૧૫૨
લીથો છાપ — ૧૫૬
સવાગાસન [યોગાસનો ૨] — દામુભાઈ શુકલ ૧૬૦
ડાકોર અને ગળતેશ્વર — અમૃતલાલ વ પડ્યા ૧૬૨
પ્લૅટિનમ [રોજિંદા જીવનમા વિજ્ઞાન ૩૭] — ન મૂ શાહ ૧૬૮
ગજગ્રહ — વાસુદેવ ભટ્ટ ૧૭૦

વિભાગો

ગંગોત્સવ દશહરા [માસમાસના તહેવાર ૧૮] — ૧૭૨
પચ્ચીસ વર્ષ પહેલા — ૧૭૫
પત્રમિત્ર વિભાગ — ૧૭૯
ટિકિટ સંગ્રહ [૧૦] — ૧૮૦
માધુકરી [સાલિમઅલી ટચબ નાઇટ સાહસ ગગનની] — ૧૮૨
ફૅયડ [માસમાસના પખી-૫૨] — ૧૮૨
આ માસ ઇતિહાસમા [વ્યક્તિવિશેષ સર રોનાલ્ડ રૉસ] — ૧૮૬
છેલ્લુ પાનુ — ૧૮૭

ગ્રાહકોને

કોઈ આકસ્મિક કારણે અંક મોડો ન થયો હોય તો 'કુમાર' દર માસની ૧૫મી તારીખે બહાર પડે છે, એટલે તે અરસામાં અંક ન મળે તો તરત તેની ફરિયાદ કરવી. અકસ્માતે ગુમ થએલા અંકોની ફરિયાદોને અમારી પાસે નકલો હોય છે ત્યાં સુધી તો પહોંચી વળવાનો અમે પ્રયત્ન કરીએ છીએ પરંતુ એવા ગુમ થએલા કોઈ પણ અંકો ભરપાઇ કરી આપવાનું કશું બંધન અમારે માથે રહેતું નથી

કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ તરફથી તંત્રી મુદ્રક અને પ્રકાશક બચુભાઈ પોપટભાઈ રાવત
મુદ્રણ પ્રકાશનસ્થાન કુમાર પ્રિન્ટરી કુમાર કાર્યાલય લિ, ૧૪૫૪ રાયપુર, અમદાવાદ
વાર્ષિક ટેક્સ સાથે રૂ ૭॥ પરદેશમાં રૂ ૯॥ અથવા શિ૦૧૫ છુટક નકલના બાર આના

હે અંધકાર!

મિશ્ર

ગ્હોરી રહે છે તેજમાં કાંચનાર:
તો મ્હેકે છે મધુર નિશિગંધા થકી અંધકાર.

હે અંધકાર!
તારાં મહા ગૌરવથી અજાણ—
અંધારમાંથી દ્યુતિને પથે જવા—
મેં ઝંખના કૈં કીધ વારંવાર.
એ સર્વ હેલના...
ને તોય,
હે પ્રેમલ સ્નિગ્ધ સૌમ્ય!
પ્રશાન્ત તારાં સઘળાં રહસ્યનાં
તેં તો ઉઘાડી દીધ છે દ્વાર.

મેં તેજની સૃષ્ટિનું કીધ દર્શન:
જ્યાં રૂપ છે રંગીન...
જ્યાં મધુસ્વરે
આનંદમાં ગીતનું નિત્ય નર્તન.
તથાપિ એ તેજ થકી જ તે બની
રહે અરે સીમિત દૃષ્ટિ નેણની,
ને શબ્દના નૂપુરનો જ્યહીં ધ્વનિ
ત્યાં મૌનના સ્પંદનને પિછાનવા
મારાં નહીં જાગ્રત કર્ણ.
રે ઘણું
ઘણું યે એ તેજ મહીં લહ્યા થકી
અદીઠ તેં જાય રહી અલક્ષણ.

તારે નથી સીમા...
ન ભિન્ન વર્ણની
સોહામણી ચંચલ કોઈ છે કલા.
અવર્ણનીય હે!
તું સ્હેજમાં જ્યોતિ અનંત વિશ્વનાં
દર્શાવતો, જે પ્રગટે પ્રતિક્ષણ;
દિક્કાલથી જ્યાં થઈને અબાધિત
મારાં રમે લોચન સ્ફૂર્તિપૂર્ણ.

તારે નથી પાર...
તથાપિ સૃષ્ટિનાં
સૌ મંડળોની ગતિ કેરું લાસ્ય જે,
અશ્રાવ્ય એનો લય સંગ છંદમાં
મહીં મૂકે જે અંતર તાલ દે રહે...
એ કંપનોની અનુભૂતિ શી પ્રિય!
રે શાન્ત આનંદની સૌમ્યમૂર્તિ હે!
ઓ સર્વથી યે પણ કૈં વિશેષ—
તેં પક્ષ્મની ભીતરના પ્રદેશમાં
સુગોપ્ય મારું મૂલ રૂપ જે રહ્યું
તેનું ય તે દર્શન છે મને દીધું.
તારું કરું ગૌરવ હે ઉદાર!
હે અંધકાર!

રાજેન્દ્ર શાહ

બુગદામાંથી પસાર થતાં

મંદાક્રાન્તા

સન્ધ્યાં તેં આ ગિરિવન, અમે ભવ્ય અટ્ટાલિકાઓ,
તારા વ્હેતા નદ થકી વહાવ્યા જ વિદ્યુત્પ્રવાહ,
તારાં પંખી, ગગન અમ આ વેગીલાં વાયુયાનો,
તારી વ્હાલી પ્રકૃતિ, નગરો શોભીતાં કૈં અમારાં
તારી પૃથ્વી ઉપર નકશો કર્વીએ મનસ્વી,
વીંધી પ્હાડો તુજ નીકળીએ તીર જેવા તરસ્વી,
પ્યોં સિન્ધુ, ધરતીઉરથી વારિ ખેંચ્યા ફુવારે,
તારાં સૂકાં રણ રમણીય હામ હૈયે અમારે!

કાલે જન્મ્યો મનુ વિકસતો વામનેથી વિરાટ!
વ્યાપી જાશે ત્રણ ભુવનમાં વર્ધતો આ અફાટ
તારા મર્ત્યસ્વરૂપ સરખો એકથી અન્ય પાત્રે
થાતો વ્યસ્ત ક્ષણક્ષણમહીં દીર્ઘથી દીર્ઘ ગાત્રે!
આકાશો સૌ સભર મનુથી, તું તદા ક્યાં જ હોશે?
કે, ત્યારે એ મનુસ્વરૂપમાં હે પ્રભો, તું જ હોશે?

પ્રજારામ

પ્રશાંત-નીરવ

પૃથ્વી

અખંડ રમણું અહો ભ્રમણ કરી વિશ્વે મચી!
અનંત નભનારલા ઘુમરતા ફરે ફૂદડી,
અદીઠ મરીચિ ક્રમે ગગન, ઘૂમી પૃથ્વી રહે
નહુ અનિલ, નીલ આ નભ ધરે નવા રંગને,
ખીલે મુકુલ, સૃષ્ટિની સકલ ચીજ,—રે ધૂલિનો
કણેકણ ક્ષણેક્ષણ સ્થિર લહે પરિવર્તન.
અને સમીર મંદમાં ઝુલન ખીલતા પુષ્પશી
પ્રતિક્ષણ ધરિત્રી નવ્યતર રૂપ ધારી લસે

અહીં અખિલ કિંતુ છે પ્રખર ગ્રીષ્મ મધ્યાહ્ન શું
પ્રશાંત નીરવ, પ્રચંડ નવ ઊર્મિ વંટોળની
ચડે ડમરી, વાયુ સ્હેજ મમ સૂક્ષ્મ સંવેદનો
ન કે ક્યહીં ઊઠે, બધું જ ગમ શૂન્યમાં મૂર્છિત!
અને અહીંતહીં પડેલ મુજ સ્વપ્નના દર્ભ શો
પલેપલ ચહી રહે ભીષણ વિશ્વ-ઝંઝાનિલ!

શ્રીકાન્ત માહુલીકર

'અંધકાર'નું ગૌરવ ગાતા આ કાવ્યમાં, પ્રકાશ ને અંધકારની સરખામણી કરીને રૂમાં બે વૃક્ષના પ્રતીકથી સૂચન મૂક્યું છે પછી કહે છે મેં તો 'અંધકારમાંથી પ્રકાશ જવા'ની ઝંખનાઓ કરેલી, પણ એ અવહેલનાને ગણકાર્યા વિના તેં તો તારા રહસ્યના દ્વાર પ્રેમથી મારી આગળ ખોલી દીધાં. તેજની સૃષ્ટિ ભલે સુંદર હોય, પણ એના પ્રકાશ વડે આંખની દૃષ્ટિ મર્યાદિત પણ બની જાય છે ને ઘણી અદીઠ વસ્તુઓ પરખ્યા વિનાની રહી જાય છે. એને મુકાબલે, હે અંધકાર, તારે નથી કોઈ સીમા, કે નથી કોઈ સોહામણી ચંચલ કલા. તું તો સહેજમાં અનંત વિશ્વના જ્યોતિ દેખાડી રહે છે. અને તેથી યે વધુ તો એ કે, પાંપણની પાછળના અંતરતમ પ્રદેશમાં છુપાએલું પડેલું મારું સાચું મૂળ રૂપ તેં મને બતાવી દીધું. ¶ 'બુગદામાંથી પસાર થતાં' એવા સાદા મથાળા નીચે રેલવેની મુસાફરીમાં નજરે પડતા દશ્યો પરથી આવતા વિચારો દર્શાવ્યા છે. તેમાં માણસે, જાણે ઈશ્વરની સૃષ્ટિ સામે હોડ માંડી હોય તેમ, પર્વત, નદી, આકાશ, કુદરત બધે પોતાના પુરુષાર્થ વડે જે સમાન સૃષ્ટિ ખડી કરી છે તેનું વર્ણન છે. આમ, વામનમાંથી વિરાટ થતો માણસ શું ત્રણે ભૂમીને વ્યાપી જશે? અને પછી પ્રશ્ન કર્યો છે કે બધા આકાશો માણસથી ભરાઈ ગયા હશે ત્યારે હે પ્રભુ તું ક્યાં હશે? કે પછી એ માણસના સ્વરૂપમાં જ તું સોહી રહ્યો હોઈશ? ¶ 'પ્રશાંત નીરવ' લાગતા ગ્રીષ્મના પ્રખર મધ્યાહ્નનું વિશદ આલેખન કરતા આ કાવ્યમાં એ શાંતિની પાછળ રહેલી એવી જ પ્રખર કોઈ ક્રાંતિની ઝંખના મૂકી છે,—ઉનાળાના બપોરની આકરી અકળામણમાં જ્યારે મેઘ તોડી પાડે એવા ઝંઝાનિલની આપણે ઝંખના કરીએ છીએ તેવી.

૭૫૧ ...
...
...નામ...
અમરિત...
ના કરેલું ...
...

નીચે કાઠિયાવાડના ભીલ ...ત્રો
...ણી બાજુ વૃંદકમાં પાત્રાલેખન
જમણી બાજુ ગામડાના ભાઈબહેન

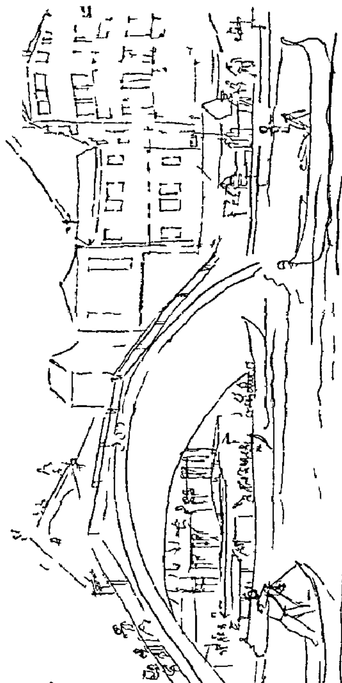

સ્કૂલ ઑવ આર્ટમાં જોડાયા અને ઘરના સંજોગો પ્રતિકૂળ હોવા છતાં ધગશ અને ધૈર્યથી પાંચ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ પૂરો કર્યો (૧૯૩૭) તેમાં લગભગ દરેક વર્ષે તેમના કામની કદર રૂપે તેમને ઇનામ ક સ્કૉલરશિપ મળી જતાં પ્રિન્સિપાલ કૅપ્ટન સૉલોમનની નેમ પર ... દૃષ્ટિ હતી અને તેમનું તે વખતનું એક ચિત્ર ... મુંબઈના પ્રિન્સ ઑવ વેલ્સ મ્યુઝિયમમાં ખરીદાયું ...

૧૯૩૮માં તેમણે અને તેમના સહાધ્યાયી વિનુભાઈ ... ભાવનગરના નવા બંધાએલા નટરાજ રંગભવનનું અલંકરણ કામ લીધું અને એટલી નાની ઉંમરે એ બે તરુણોએ તે કામમાં ... જે કલ્પયોજનાઓ ને રંગવિધાનો કર્યાં છે તે ધન્યવાદને પાત્ર ...

તે પછી સાહસિક ... કામ શોધવા દિલ્હીનો ...

ઉપર 'ઈન્ટરનૅશનલ હાઉસ આવ ફિલાડેલ્ફિયા'ના પ્રવેશદ્વારે શ્રી ગાર્ડેડ, ડાબી બાજુ શ્રી ભટ્ટની સ્કેચ કરી શક્તિ દાખવતા, પરબાર્યાં ફાઉન્ટનપેનથી કરવામાં સ્કેચ તે પૈકી આ છે તે વેનીસનું દૃશ્ય

અને ઠક્કર બાપાએ સ્થાપેલા હરિજન કેંદ્રના પ્રાર્થનામંદિરના ઉપરના ઘુમ્મટમાં હરિજન સંતોના આઠ ચિત્રો કર્યાં આ કાર્યની ત્યાં એટલી સારી છાપ પડી કે તે પછીના યુદ્ધના વર્ષો (૧૯૪૦ ૪૧)માં યુદ્ધ સમયને અંગે રંગભ્રમણા અથવા રૂપગોપના (કૅમોફ્લેજ) કરનારી સંસ્થામાં કૅપ્ટન સૅલ્ઝમનના હાથ નીચે કામ કરવા માટે તેમની વરણી થઈ ત્યાંથી છૂટીને મુંબાઈ આવીને તેમણે પોતાની સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ તરીકે એક ધંધાર્થી (કૉમર્શિયલ) કલાગૃહ શરૂ કર્યું અને વેપારીઓ તેમજ સીને કંપનીઓ માટે પ્રચારચિત્રો અક્ષરપાટીઓ અને બીજા ઘણી જાતના કામ ઉપાડ્યા ઉપરાંત, ૧૯૪૪ ૪૫માં, મુંબાઈની આર્ટ સોસાયટી ઑવ ઇન્ડિયાના મંત્રી તરીકે કામ કરીને તેમણે ઘણા કલાકારો સાથે સંપર્ક અને મૈત્રી કેળવ્યા

પણ આ બધું છતાં એમને લાગ્યા જ કરતું હતું કે હવેનો યુગ વિશેષ તાલીમ અને અનુભવની અપેક્ષા રાખે છે અને તે આપે એવી સંસ્થા હિંદમાં નથી આથી એમણે અમેરિકા જવાનો સંકલ્પ કર્યો તે માટે આરંભમાં એકબે ગૃહસ્થોએ મદદ કરવા વચન આપ્યું હતું પણ પાછળથી તેઓ વિમુખ થયા છતાં આથી નિરાશ ન થતાં તેમણે તો ડગ ધર્યું તે પાછું ન જ ફેરવ્યું ને સારી આવકવાળો ધંધો મૂકીને પોતાના જ સાહસ પર તે (૧૯૪૬)માં અમેરિકા ગયા, જ્યાં મુરલ (ભીંત) ચિત્રો અને ગ્રંથચિત્રોના ખાસ અભ્યાસક્રમો ફિલાડેલ્ફિયાની પેન્સિલવાનિયા ઍકૅડમી ઑવ ફાઈન આર્ટ્સમાં પસાર કર્યા ત્યાર બાદ ૧૯૪૭માં બાન્સ ફાઉન્ડેશન(મેરીઆન પેન્સિલવાનિયા)માં સ્કૉલર તરીકે તેમની ચૂંટણી થઈ આ સંસ્થાની અમેરિકા તથા યુરોપમાં એટલી ઊંચી છાપ અને પ્રસિદ્ધિ છે કે તેમાં જેવાતેવાને પ્રવેશ મળવો બારે મુશ્કેલ છે 'બાન્સ સ્કૉલર' ઠરે તે માણસની કક્ષા માટે ત્યાં કોઈ પ્રશ્ન કરે જ નહિ એ સંસ્થામાં તેમણે સૌંદર્યરસશાસ્ત્ર (Esthetics) અને કલાદર્શન(Art appreciation)માં પહેલું વર્ષ પૂરું કર્યું અને પછી એક વર્ષ ફિલાડેલ્ફિયા મ્યૂઝિયમ સ્કૂલ ઑવ ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ આર્ટમાં પ્રચાર ચિત્રકળાના વિભાગમાં એક વર્ષ વિતાવ્યું ફરી તેમને બાન્સ સ્કૉલર થવાની તક મળી અને કલાશિક્ષણ તેમજ પાશ્ચાત્ય ચિત્રકળાની પરંપરાનો કોર્સ અભ્યાસક્રમ પૂરો કર્યો આ રીતે બે વર્ષનું કામ થયા પછી જ ત્યાં M A

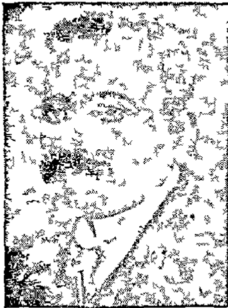
કલાપ્રદર્શન મુંબઈના કલારસિક શેઠ સ્વ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીએ ખુલ્લું મૂક્યું તેના પ્રારંભમાં પણ ડૉક્ટરે અમદાવાદના કલાસ્થાનો અને જૂના કલાધરો તથા કારીગરોને માટે ખૂબ કુશળતાથી બિરદાવલી કરી હતી હિંદદેવીના ચિત્રકાર મગનલાલ માસ્તરની કલા, સોમનાથ ભૂધર મિસ્ત્રીના પેઢીગત ઉત્કૃષ્ટ લાકડાના કોતરકામ, અને સ્વ૦ શિલ્પીઓ રવિકરણ તથા ગુલાબજીની કારીગરીનો ઘણો પરિચય આપ્યો અને અમદાવાદની જગવિખ્યાત મસ્જિદો મંદિરો ને કારીગરો સાથે સહકાર્યકર્તાઓને પણ તે ભૂલ્યા નહોતા

ટાગોરની પ્રસાદીનો રસ લેવા અધીરા ગુજરાતી યુવાનો અને વિદ્વાનો માટે આ સમારંભ વેળા એક બીજો પ્રસંગ પણ રચાઈ ગયો. ગુરુદેવની સાથે શાન્તિનિકેતનના વિદ્વાન આચાર્ય ક્ષિતિમોહન સેન પણ આવેલા. તેમની અને કરુણાશંકરભાઈની ઠીક ગાઢ બેઠી. તેઓ હિંદી સારું જાણતા અને કરુણાશંકરભાઈ અંગ્રેજી મુદ્દલ ન જાણતા એટલે તે બધી વાત હિંદીમાં જ કરતા. તેમને વિનતિ કરવાથી તેમણે ટાગોરના મૂળ બંગાળી કાવ્યો વાંચી હિંદીમાં સમજાવવા માટે તજવીજ કરી. ત્યાં પહેલી જ વાર ઘણાએ બંગાળી ઉચ્ચારણમાં કવિના કાવ્યો સાંભળ્યા. તેની સાથોસાથ થતા ક્ષિતિમોહનસેનના વાર્તિકથી બધાને પરમ સંતોષ થયો અને ઘણા ઊગતા સાહિત્યકારોમાં સાહિત્યનું અભિનવ દર્શન પ્રકટ્યું. મેં કવિવરનું 'સોનાર તરી' કાવ્ય એ વખતે પહેલું સાંભળ્યું. તેની અસર એટલી બધી રહી ગએલી કે ઘણા વર્ષો પછી રટ લઈને સ્વ મેઘાણી પાસે તેનો ગુજરાતી અવતાર કરાવી 'કુમાર'માં છાપેલો. એ આખા યે પ્રસંગ પછી કંઈક નવી જ્યોતિ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઝળકી ને જૂની રૂઢિના સાહિત્યજીવનમાંથી નવી પેઢીને નૂતન અવકાશ મળ્યો. ભાઈ વિજયરાય વૈદ્ય અને સ્વ બટુભાઈ ઉમરવાડિયાએ તો પોતાના નવા શરૂ કરેલા માસિક 'ચેતન' પત્રમાં તે સ્વીકાર્યું પણ ખરું. આ બધા પુણ્યનો યશ ડૉ હરિપ્રસાદને આપીએ તો જરાયે ખોટું નથી

એ પરિષદ ખૂબ સફળ ગણાઈ. પ્રદર્શનની મારી કામગીરી પણ બધાને નવા પ્રકારની અને પ્રગતિદર્શક લાગી. મારા મિત્ર સ્વ ઇંદુ ગાહગમદે એ પરિષદનો અહેવાલ આ રીતે ડૉક્ટરે લખેલો લેખ તથા તેના ફોટા ચિત્રો પોતાના 'વીસમી સદી' માસિકમાં ખૂબ વિસ્તારથી પ્રકટ કર્યા. તેથી અમદાવાદના મિત્રોમાં મારા માટે લાગણી થઈ. પ્રદર્શન ઉપર મેં સ્વ હીરાલાલ પારેખને એક વિવેચનનો લેખ આપી તે પ્રતબંધુમાં અગ્રલેખ તરીકે છપાઈ. પ્રસિદ્ધિના મોહથી મેં મારું નામ નહોતું આપ્યું પણ ડૉક્ટરે તે વાંચી ખૂબ આનંદ દર્શાવ્યો ત્યારે મને ગુપ્ત આનંદ થયો હતો

પરિષદ પછી એક માસ સુધી મેં ઘરમાં કે મારા કામમાં ધ્યાન આપ્યું નહોતું. અમદાવાદમાં મારા ચિત્રકામના ઘરાકો હજુ દેખાયા નહોતા એટલે ખર્ચ તથા આવકમાં પણ ખૂબ ખમવું પડેલું. ઉપરાંત થાક અને ઉજાગરાથી પાછળથી તબિયત બગડી, આથી નાઈલાજે ઘર બંધ કરી હું કુટુંબને લઈ ભાવનગર પિતાને આશ્રયે જતો રહ્યો. થોડા વખત પછી ડૉક્ટર, સ્વ હીરાલાલ પારેખ, શ્રી પ્રાણલાલ કીરપારામ દેસાઈ તથા મોતીલાલભાઈ વગેરે ચારપાંચ મિત્રો સૌરાષ્ટ્રના પ્રવાસે નીકળ્યા અને તેમાં ભાવનગરની મુલાકાત ગોઠવી. હું તો બિછાને હતો, બેત્રણ દિવસ એ બધા ભાવનગરમાં મારે ત્યાં રહ્યા. તેમાં બધા વધુ નિકટ આવ્યા અને તેમનો સંબંધ મને એ વખતે અમદાવાદમાં લીલી વાડી જેવો સુખદ લાગવા માંડ્યો. બીજી રીતે તો અમદાવાદ ત્યારે તો કેવું હતું તેને કવિવર ટાગોરના વ્યાખ્યાનનું આ વાક્ય ઉચિત રીતે લાગુ પડે છે, "When the material makes itself too aggressive and furiously multiplies itself into unmeaning voluminousness harmony of creation is disturbed and truth is obscured (જ્યારે ધનસંપત્તિનું બળ વધુ પડતું થઈ જાય છે અને કોઈ અર્થ વિનાના પ્રમાણમાં તે ભયંકર રીતે વિસ્તાર કરે છે ત્યારે, સર્જનનું સ્વારસ્થ્ય બગડી જાય છે ને સત્ય અલોપ થાય છે) પ્રદર્શનના દિવસોમાં મારા મિત્ર સ્વ પ્રો હરિલાલ ભટ્ટે પણ જૂનાગઢથી પત્ર (૨૪ ૪ ૧૯૨૦) લખ્યો હતો કે અમદાવાદ સૌને રસહીન લાગે છે અને આનંદશંકરભાઈએ તો એ જાહેરમાં કબૂલ કર્યું છે. મહાત્મા ગાંધીજી તેને સ્વાર્થ છોડતા અને આત્મસમર્પણ કરતા કેટલે દરજ્જે શીખવે છે એ જોવાનું છે. નવજીવનમાં તો ગાંધીજીના તત્સમના લેખ માટે સ્વામી આનંદે ભારતમાતાનું ચિત્ર કરાવી પ્રકટ કર્યું હતું અને તેની વાત ડૉક્ટરે ગર્વપૂર્વક અનેક વ્યાખ્યાનોમાં કરી હતી

મારી બીમારી અને નિર્વાહ પૂરતી આવકના પણ અભાવને જ લીધે મને અમદાવાદ છોડી દેવાનો પણ વિચાર આવી ગયો, એવામાં કલકત્તાના ઍલ્યુમીનિયમના વેપારી જીવણલાલ કંપનીના ભાગીદાર શ્રી રામજીભાઈ હંસરાજનો પત્ર આવ્યો કે તેઓએ શ્રી મોનીભાઈ અમીન સાથે બીજા કેટલાક યુવાનોને લઈ બંગાળનો પ્રવાસ ગોઠવ્યો છે અને મારે તેમાં સામેલ થવું. તે સાથે તેમણે મારી બીમારીના ખબર જાણી ગુજરાતના કલાકારની ખબર લેનાર એક વિરલ ગુજરાતી તરીકે મને ઉત્સાહ આપે એવી રકમ પણ મોકલી આપી. એ પત્રથી મને શ્રદ્ધા પ્રકટી કે મારા માટે જીવનકાર્ય પડ્યું છે અને ખબર લેનાર ભગવાન છે. મેં વિનયપૂર્વક તે પત્રનો જવાબ આપ્યો ને એ બદલ કંઇક પણ કામ મારી પાસેથી તેઓ લેશે એ શરતે તેનો સ્વીકાર કર્યો. આ પ્રવાસનું વિગતવાર વર્ણન મેં નવચેતનમાં પ્રકટ કર્યું હતું પણ મુદ્દાની વાત એ છે કે એ પ્રવાસ પછી મારી નિરાશા ઊડી ગઈ. કલકત્તા, શાંતિનિકેતન, કાશી વગેરે જોઈ મનને ખાતરી થઈ કે મારી સાધના નકામી નહિ જાય અને હું ગુજરાતમાં

ઉપર ડૉ. હરિપ્રસાદ યુવાન વયે સામેના પાના ઉપર ડૉ. હરિપ્રસાદ મધ્ય વયે જ્યારે મૂછો રાખતા ત્યારે લેખને મથાળે આપેલી છબિ ડૉ. હરિપ્રસાદ છેલ્લા સમયમાં એ રીતે પાછળ હાથ રાખીને ઊભા રહી ભાષણ કરતા એમને સૌ કોઈ જોતા છે. સામેનું ચિત્ર અમદાવાદની છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વખતે ડૉ. હરિપ્રસાદે યોજેલી ભજનિકોની મંડળી વચ્ચે કવિવર રવીન્દ્રનાથ શ્રીમતી સરલાદેવી તથા મહાત્મા ગાંધીજી (ત્યારે ટોપી પહેરતા હતા) પાછળની હારમાં કવિવરની જોડે આચાર્ય ક્ષિતિમોહન સેન તથા ગોકળના વિદ્યાધિકારી ચંદુલાલ પટેલ

કલાની ચેતના માટે કૃતનિશ્ચય બન્યો. વિદ્યાર્થીઓને કળાનો ઉચ્ચતર અભ્યાસ કરાવવા મેં એક 'ગુજરાત કલામંદિર' નામની સંસ્થા સ્થાપી. ધીકાંટા રોડ પર જીવનલાલ અમરશીના પુસ્તકભંડારમાં તેનો વર્ગ ખોલ્યો. પણ મહિનાઓ સુધી ચારપાંચ વિદ્યાર્થી ઉપર સંખ્યા વધી નહિ ને તેમાં પણ કોઈકને તો મારે જ મદદ કરી નિભાવવા પડતા. શહેરના ડ્રૉઈંગ માસ્તરોને બોલાવી બેઠકો કરી પણ ખાતાના ચોકઠાથી બનેલું ગુલામી માનસ બદલી ન શકાયું. ઘણાને મારા પ્રયત્નો રેતીમાં બાગ કરવા જેવા લાગ્યા. પણ ડૉક્ટર વારંવાર બધા ખબર પૂછ્યા કરતા.

ભાવનગરથી આવીને મેં કલામંદિરનું પાટિયું ઉતારી લીધું અને ખર્ચ કમી કરી નાખી કેટલુંક વિદ્યાર્થીઓને ઘરમાં જ મફત પાઠ આપવા લાગ્યો. એ વખતે ડૉક્ટરના દવાખાને શ્રી મણુભાઈ પુરાણી વખતોવખત મળતા. તે એમના અખાડાનું એક હસ્તલિખિત માસિક ચલાવતા. જેમાં પોતે ચિત્રો પણ કરતા અને એકબે વિદ્યાર્થીઓ પાસે પણ ચિત્રો કરાવતા. તેમાં ભાઈ કૃષ્ણલાલ ભટ્ટ અને બીજા એક બે જણ હતા. તેમને લઈને એક વાર તે મારે ઘેર આવ્યા. અણુભાઈ પણ 'મૉડર્ન રીવ્યૂ'માં કલાના નવઉત્થાનના લેખો વાંચી રાષ્ટ્રીય કળાના ભક્ત બન્યા હતા. મારી વિચારસરણી અને ઉદાર કાર્યનીતિથી તેમનો સમાગમ વધ્યો અને એમ અમે મિત્રો બન્યા. મેં ચિત્રશાળાનો ખોળો કાઢી નાખ્યો હતો અને મુંબઈથી મળતા કામો કર્યે જતો હતો. તે વખતે વાર્તાઓ અને લેખોનાં ચિત્રોનું કામ પણ મારી પાસે ઠીક પ્રમાણમાં આવતું. પણ અમદાવાદમાંથી કશું નહિ છતાં અમદાવાદના સરકારી મંડળમાં મારા માટે એક પ્રકારના આદર અને સદ્ભાવની લાગણી પ્રગટી. સુભાગ્યે મને રાયપુર ભઠ્ઠાની પોળમાં સગવડવાળું નવું ઘર મળ્યું ત્યારથી નિરાંતનો અનુભવ થવા લાગ્યો. આ ઘર ડૉક્ટર સાહેબના દવાખાનાથી વધુ નજીક હતું એટલે અમારો સત્સંગ રોજનો થયો, અને કરુણાશંકર માસ્તર જે અંબાલાલભાઈને ત્યાં મુખ્ય અધ્યાપક હતા તે પણ ત્યાં મળતા એટલે કળા, સંસ્કાર અને શિક્ષણની અનેક વાતો ત્યાં છણાતી.

એવામાં એક અનોખો બનાવ બન્યો. અંબાલાલ શેઠે પોતાના બાળકોની કેળવણી માટે પોતાને ઘેર એક સંપૂર્ણ શાળા રચવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો અને તેમાં એક ઉચ્ચ પંક્તિના કળાકાર શિક્ષક મેળવવા મુંબઈ તેમજ બંગાળના પત્રોમાં જાહેર ખબર આપી હતી. મને એક દિવસની તારીખે શ્રી સરલાદેવીના ગૃહમંત્રી મારા મિત્ર નંદલાલ દલાલે રસ્તે મળતાં પૂછ્યું કે આ જગ્યા માટે મેં અરજી કેમ ન કરી? એમના કહેવાથી મેં એક સાદા નોટપેપર અરજીના રૂપમાં પત્ર લખ્યો કે 'ગુજરાતમાં યોગ્ય માણસના અભાવને કારણે આપને નિરાશ થવું ન પડે એટલા માટે હું આ જગ્યા માટે મારી ઉમેદવારી મૂકું છું' વગેરે. મને નોકરી માટે તિરસ્કાર તો હતો જ, પણ મારા મિત્ર સ્વ. હાજીમહમ્મદનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો અને

યોગાસનો

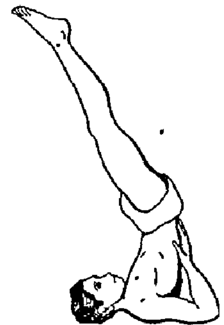
આપણા શરીર, મન અને જ્ઞાનતંતુઓ, ત્રણેને એકીસાથે સ્વસ્થ રાખતી અનન્ય વ્યાયામપદ્ધતિ

[૨] સર્વાંગાસન

લે. દામુભાઈ શુક્લ

આ આસન કરવાથી શરીરના બધા અંગોને કસરતનો લાભ મળે છે તેથી તેનું નામ સર્વાંગાસન છે જેઓ કોઈપણ કારણસર શીર્ષાસન કરી ન શકે તે આ આસન કરીને પણ શીર્ષાસનના બધા લાભ મેળવી શકે છે

પ્રથમ તમારા પાથરણાને લાંબુ પાથરો અને તેના ઉપર ચિત્તે લાંબા થઈને ચત્તા સૂઈ જાઓ પછી બંને પગ સાથે રાખીને ધીમેધીમે ઊંચકો, એ જમીન સાથે લગભગ ૩૦ અંશનો ખૂણો થાય એટલે પગને થોડીક ક્ષણ થોભાવો પછી ફરી પાછા પગને ઊંચકો ને ૬૦ અંશનો ખૂણો કરી થોભાવો છેવટે પગને ઊંચકીને જમીનથી બરાબર કાટખૂણે રાખો ૧

હવે શરીરને કમ્મર પાસેથી ઊંચું કરો અને હાથનો ટેકો આપીને ખભાના પાછળના સ્નાયુઓ ઉપર ઊભું રાખો પછી, છાતીના ઉપરના ભાગમાંના હાડકાથી જે લગભગ ત્રિકોણ જેવી જગ્યા થાય છે, ત્યાં તમારી દાઢીને દબાવો ને નજરે પગ સામે રાખવાને બદલે ગળામાંની થાઈરૉઈડ ગ્લૅન્ડ (પ્રાણગ્રંથી) ઉપર મનને સ્થિર કરો અર્ધી કે એક મિનિટથી શરૂ કરીને, જો આ આસન એકલું જ કરવું હોય તો, તે ચાળીસ મિનિટ સુધી કરી શકાય પણ જો બીજા આસનોની સાથે એ કરવું હોય તો એને વધારેમાં વધારે સમય છ મિનિટનો આપવો

હવે શરીરને જે ક્રમમાં ઊંચક્યું હતું તે જ ક્રમમાં ધીમેધીમે પાછું નીચે ઉતારો પગને છેક નીચા લેતા અગાઉ પહેલાંની જેમ જ ક્રમવાર ૯૦ ૬૦ ને ૩૦ અંશના ખૂણા કરો, ને પછી જ પગને લાંબા કરો

આ આસનથી પ્રાણગ્રંથીઓ અને જાતીય ગ્રંથીઓ પર ઘણી સારી અસર થાય છે અને એનાથી આખું શરીર ચેતનવાળું બને છે

મેં તેમના સ્મરણમાં ગ્રંથ બહાર પાડવાનું માથે લીધું હતું, તેના સંપાદન માટે રોકેલા શ્રી બચુભાઈ રાવતના ખર્ચને તેમજ છાપ ખાનાના બીલોને પહોંચી વળવાનું વગેરે મને તંગ કરી રહ્યા હતા એટલે હું આ તક માટે આકર્ષાયો, અને કોઇ અજબ સંકેતની પેઠે ત્રીજે દિવસે મને અંબાલાલ શેઠે બોલાવ્યો અને મેં એક વર્ષ માટે બાળકોના ચિત્રશિક્ષક બનવાનું સ્વીકારી આગળની વાત કરસનદાસના અનુભવ ઉપર રાખી

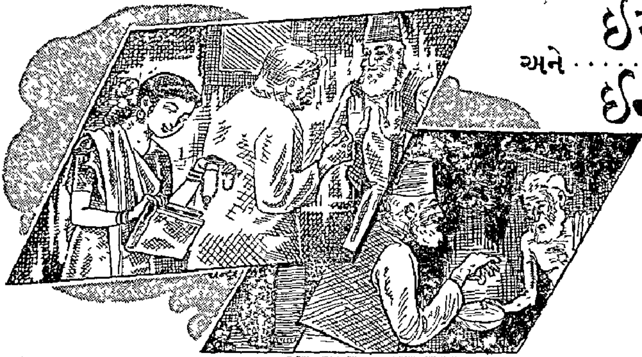
ડૉકટર વગેરે મારું મિત્રમંડળ તો આ ખબરથી હરખાયું કલાકારને યોગ્ય પગાર અને સગવડ સાથે ચિત્રશિક્ષણ માટે રોકનાર શ્રીમંતની પણ એ વખતે વાહવાહ ગણાઈ પણ મારા વ્યાપક સર્જન વ્યવહાર અને લોકસંપર્ક ઉપર એથી મર્યાદાઓ આવી ગઈ તે હકીકત મારે માટે એક મહાન મનોમંથન હતું

એ જ અરસામાં અમદાવાદે રાષ્ટ્રીય મહાસભાને (કૉંગ્રેસને) આમંત્રી અને ડૉકટર હરિપ્રસાદે ગાંધીજી સાથે વાદ કરીને પણ મહાસભાના મંડપમાં ફૂલો ને ચિત્રોના સુશોભનો કરવાનું મંજૂર કરાવ્યું તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે મંડપ માટે મેં છએક મુરલ ચિત્રોના સ્કેચ તૈયાર કર્યા અને તેનું મોટા મુરલ માપમાં શ્રી કલ્યાણજીભાઈ શુક્લ જે મારા કામમાં મદદ કરતા તેમને કરવાનું સોંપ્યું ડૉકટરે એ ચિત્રો ખૂબ હોંશથી કૉંગ્રેસના મંડપમાં ગોઠવાવ્યાં તેમાં ખર્ચ તો નજીવું થયું હતું છતાં કૉંગ્રેસને રાહત આપવા તે ચિત્રો વેચવાનું જાહેર કર્યું અમદાવાદમાંથી કોઈ તેનું લેનાર ન મળ્યું અને શ્રી જમનાલાલ બજાજ તે ખરીદી ગયા એથી ડૉકટરનો જીવ બહુ બળ્યો તેમાં તેમની માનીતી ચિત્રકથાઓ હતી, જે પૈકી એકમાં દધિચિ ઋષિનો દેહ ત્યાગ ચીતરાવી તેમણે ગાંધીજીના સંકલ્પનું સ્મરણ કરાવ્યું હતું

શહેર બહાર હું જ્યાં રહેતો હતો ત્યાં આસપાસ શરદીનું વાતાવરણ રહેતું એક રાત્રે શહેરમાંથી મારી સાઇકલ પર આવ્યો ત્યારે સૂતી વખતે જણાયું કે ન સમજાય એવી શ્વાસની મૂંઝવણ થાય છે જેમતેમ કરી મેં રાત કાઢી ને સવાર સુધી તો છુટકારો નહિ એવું લાગવા માંડ્યું સવારમાં ડૉકટર સાઈકલ પર બરોબર સાડા આઠ વાગે ત્યાંથી સર ચિનુભાઇના બંગલે જવા નીકળતા એ મને યાદ આવ્યું એટલે રેલવેના ફાટક આગળથી એમને બોલાવી લાવવા મારા ચિ નરેન્દ્રને મોકલ્યો થોડીક ઇંતેજારી પછી ડૉકટરની તંદુરસ્ત કાયા નિર્ભયતા પ્રસારતી મારી સામે હાજર થઈ ને બરોબર તપાસી ધીમેથી કહ્યું ગભરાશો નહિ તમને આ દમની શરૂઆત છે સૂઈ રહો ને દવા લેવા છોકરાને મોકલો એ પછી હું હરતો ફરતો થયો ત્યાં સુધી એમની સાઈકલ એ રસ્તે વાળી મારી ખબર રોજ લેતા ને મને આરામ થયા પછી પણ એ ઘડી ખબર અંતર પૂછી જતા એવી સ્નેહશીલતા, તત્પરતા ને લાગણી જીવનભર તેમણે દાખવ્યા છે

દેશમાં હવે અસહકારનું પૂર પૂરજોશ હતું સર્વત્ર ઘણા બનાવો અને ફેરફારો થયા હતા ડૉકટરે શહેરની મ્યુનિસિપાલિટીમાં શ્રી વલ્લભભાઈની મંડળીમાં એકનિષ્ઠપણે કામ આપવા માંડ્યું હતું મુંબાઈની ચોપાટીના દરિયા પરની દીવાદાંડી જોઈ કાંકરિયાની ફરતા એવા દીવા મુકાવવા તેમણે વલ્લભભાઈનો કેડો પકડ્યો હતો એ પાર પાડી તેઓ મિત્રોને ત્યાં સાથે લઈ જતા અને રાત્રિએ એ દીવાની રોશની પાણીમાં પડતી નિહાળી અમદાવાદ કેવું સુંદર થતું જાય છે એવો સંતોષ લેતા અમદાવાદ એમને મન મકાનો અને માણસોનું એક નિવાસસ્થાન નહિ પણ ગુજરાતના પાટનગરની પ્રતિમા હતું અમદાવાદની વિવિધ બીનાઓ તેની પ્રગતિ ગાંધીજીની આગેકૂચ વિદ્યાપીઠ કૉંગ્રેસ એ બધાની વાતો કરતા એ થાકતા નહિ

(ચાલુ)

ઈમાન અને . . . . ઈનામ

લેખક
'સારંગ' બારોટ

દાદુમિયાંની પાંચેક દાયકા વિતાવી ચૂકેલી જિંદગીનો ભૂતકાળ પચરંગી હતો. જિંદગીના પહેલા દસકામાં એમણે એમના દાનાશા ગામની ગામઠી શાળાના શિક્ષકને પતરાની મજબૂત સાટીથી લોહીલુહાણ કરેલો. બીજા દસકામાં ગામના મુખીના ખેતરમાં ઝૂમતા જુવારના ઊભા પાકમાં પોતાની ઘોડી ચરાવેલી જેને પરિણામે ખૂબ જ મોટો ઝગડો જામી મામલો તાલુકાની કચેરી સુધી પહોંચેલો અને દાદુમિયાંએ ટૂંક મુદતની સજા પણ ભોગવેલી. પણ આનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે સજા પૂરી થતા એ બહાર આવ્યા ત્યારે આસપાસનાં ગામોના તોફાની છોકરાઓના તે સહેલાઇથી મુખી બની શક્યા અને વ્યવસ્થિત ચોરીઓ કરનારી એક ટોળકી એમની સરદારી નીચે જામી. જિંદગીના ત્રીજા દસકાની શરૂઆતમાં દાદુમિયાંની કેટલીક ચોરીઓ પકડાઈ અને પુરવાર થઇ થોડીક જમીન અને ઘર હતાં તે જપ્ત થયાં અને ગામના મુખી તેમજ ઠાકોર સાહેબની કરડી નજરના પરિણામે દાદુમિયાને ત્રણ વર્ષની સખ્ત કેદની સજા થઇ. એમના સાથીઓ પણ દાદુમિયાની આ સરકારમાન્ય મહત્તાના ઓછાવત્તા ભાગીદાર બન્યા.

એ ત્રીજા દસકાના મધ્યાહ્નકાળે બીજી વારની જેલમાંથી બહાર આવતા જ જૂના સાથીઓ એકત્રિત કરી દાદુમિયાએ એમના જાની દુશ્મન ગામમુખી અને ઠાકોર સાહેબની સાન ઠેકાણે લાવવા બહારવટું શરૂ કર્યું પણ સાતેક વર્ષના એ બહારવટાની એમની કારકિર્દી ઉજળી હતી. એ દરમ્યાન ગામમુખીની જુવાન દીકરી ત્રણેક વાર એમના હાથમાં સપડાઇ, પણ ત્રણે ય વખત તેને બહેન ગણી મપડાના પૈસા આપી જતી કરેલી, અને ત્રણે ય વખત એના બાપને કહેવડાવેલું કે 'દાદુ બહારવટું કરી જાણે છે. તારી દીકરીને હાથ નહિ લગાડૂ.' દાદુમિયાં સ્ત્રી, બ્રાહ્મણ અને માગણ જાતના બેરખાં હતા.

પણ પછીનાં વર્ષોની વાતે પલટો લીધો. પાત્રીસીએ પહોંચતાં પહેલાં એક દિવસ અચાનક જ દાદુમિયાંએ બહારવટું સંકેલી લીધું. સાથીઓને ભાવભીની આંખે વિદાય આપતાં એમણે એમને જીવનનો ખરો માર્ગ સમજાવ્યો અને ચોરી-લૂંટનો ધંધો કરવો એ પાક પરવરદિગારની અવગણના કરવા જેવું છે એવો આદેશ દીધો. દાદુમિયાંનો આ ઇન્કિલાબ એક જબરદસ્ત કોયડા તરીકે દરેકના મનમાં રમી રહ્યો છે. સૌ કોઈ જાણે છે તે માત્ર એટલું જ કે એમને કોઈ ફકીર મળી ગયો હતો જેની વર્ષોની મહેનત પછી દાદુમિયાં સદાચારી બન્યા હતા, અને એ ફકીરે પોતાની એક પાલિત બેટી જોડે દાદુમિયાંના નિકાહ પઢાવી દીધા હતા.

ગમે તેમ, પણ બહાદુર બહારવટિયા દાદુમિયાંનું જે નામ એક વખત લોકજીભે રમતુ હતુ તે શાન્તિથી વિલીન થઈ ગયુ. બહારવટું સંકેલી લીધા પછી કોઈ વતનમાં તો રહી શકે એમ ન હતુ, એટલે સૌ જુદીજુદી જગ્યાએ અને પરવડી શકે એટલા દૂર વિખરાઈ, કોઈ ને કોઈ ડાળે વળગી ગયા. દાદુમિયા એમની બીબીને લઇ મુંબાઈ ગયા અને બહુપુત્રા મુંબાદેવીના પુત્રસમુદાયમાં અલોપ થઈ ગયા.

આજે એમને ત્રણ બચ્ચાં છેઃ બે દીકરી અને એક દીકરો. દીકરીઓ મોટી પરણાવવા લાયક થઈ ગઈ છે એ આજકાલ દાદુમિયાની ચિંતાનો વિષય છે, કારણકે વિકટોરિયા ફેરવવાના ધંધામાંથી દીકરીઓની શાનદાર શાદી કરાવી શકાય એટલું ધન એ બચાવી શક્યા નથી. અને છતા અલ્લામિયાની બંદગી કરતા એ જિંદગીના દિવસો ટ્રામની ટોકરીઓ અને મોટરના હૉર્નથી ગાજતી મુંબાઇની સડકો પર દૂર કરી રહ્યા છે. આવતી સાલ તો ગમે તેમ કરી બંને દીકરીઓના સાથે નિકાહ પઢાવવાનો એમણે પોતાની બીબી સાથે મસલત કરી નિશ્ચય કરી નાખ્યો છે. એ નિશ્ચયની ચિંતા એમના દિમાગમાં એવું ઘર કરી ગઇ છે કે ઘણી વાર એથી ઘેરાએલું એમનું મન ટ્રામની ઘંટડીના અવાજ કે મોટરનાં હૉર્ન પણ એમને સાંભળવા દેતું નથી.

એકવાર એમ શૂન્યમનસ્ક થએલા દાદુમિયાંની તંદ્રા એક સ્ત્રીના ઉપરાઉપરી આવતા અવાજે તૂટી. એમણે લગામ ખેંચી ગાડી ઊભી રાખી ને પેલી સ્ત્રી તરફ જોયુ

'અલ્યા બહેરો છે કે શું ?—કોટમાં જવું છે; શું લઇશ ?'

ફૂટડા ઘાટની એ ગુજરાતણના ગુલાબી હોઠમાંથી નીકળતું અપમાનજનક સંબોધન સાંભળી દાદુમિયાંએ (અનુ. પૃ. ૧૯૬મે)

ડાકોર અને ગળતેશ્વર

ગુજરાતનાં એ પ્રાચીન-અર્વાચ
તીર્થસ્થાનો વિષે અભ્યસનીય પ્રવાસલેખ • લેખક-અમૃતલાલ વ. પં

લોકોના મનને એમ જ, કે મહીની નજીકમાં, વલ્લભવિદ્યાનગર (આણંદ) ખાતે બેઠેલા આ સંશોધકો ને સાહિત્યકારો, કે જે ગુજરાત અને ગુજરાત બહારની નવીન વાતો ખોળવા મથ્યા કરે છે, તે ઘર આગણાના ડાકોર અને ગળતેશ્વર તો કયારના જઈ આવ્યા હશે. એટલે જે કોઇ ભેગુ થાય તે અમારી સાથે ગળતેશ્વરની ચર્ચા ઉપાડે. અને શરમ માથે મૂંડી નીચી કરી ગળતેશ્વર જોયુ હોવાની અમારે ના પાડવી પડે' આ શરમને ટાળવા અનેકવાર પ્રયાસો કર્યા, પણ કંઇક ને કંઇક વિઘ્ન આવી જાય અને તે ન ટળે. હમણા મહિના'ક દિવસના મંદવાડમાથી હું ઠીકઠીક ઊગરી ગયો હતો અને બે'ક ટૂંકા પ્રવાસો પણ ખેડી નાખ્યા હતા (જોકે એ દરેક પ્રવાસમાંથી તબિયત બગાડીને જ પાછો ફરતો હતો), એટલે અમારી ગળતેશ્વર નહિ જોયાની શરમને ટાળવાનો નિર્ધાર કરી અમારા પ્રિન્સિપાલ શ્રી ડોલરરાય માકડ મને આવીને કહી ગયા કે પરમ દહાડે આપણે ડાકોર થઈ ગળતેશ્વર જવાનુ નક્કી કર્યું છે. પણ રાત્રે મને તબીબી સલાહ મળી કે મારે અઠવાડિયુ જરાય બહાર નીકળવું નહિ. જવાનુ હતુ તેની સવારે શ્રી માકડ સાહેબને મે' આ તબીબી વિઘ્નની વાત કરીને આવવા માટે અસમર્થતા દર્શાવી. પણ તેઓ કહે કે ડાકોર ખાતે છપ્પન ભોગ મળે તેની વ્યવસ્થા માટે ગઇ સાંજે અગાઉથી માણસ મોકલી દીધા છે છપ્પન ભોગનુ નામ સાંભળી આ બ્રાહ્મણ ભાઈના મોમા પાણી આવી ગયું 'થયુ કે મહિના [illegible] તો પથારીમાં છુ જ, એટલે છપ્પન ભોગને લીધે બીજા સાત દિવસ વધુ પથારી સેવવી પડે તો કંઈ વાંધો નહિ. પણ ખાંડની અછતના આ સમયે છપ્પન ભોગની લાધેલી આ તકને તો જવા દેવી નહિ જ'

રાત્રે ૮ાની ગાડીમાં અમે આણંદથી ઊપડી કલાકેકમા ડાકોર જઈ પહોંચ્યા અમારી મંડળીમા પ્રિન્સિપાલ ડોલરરાય માંકડ, વલ્લભવિદ્યાનગરના બિરલા વિશ્વકર્મા મહાવિદ્યાલય (એન્જીનીઅરિંગ કૉલેજ)ના સ્થાપત્યવિભાગ (Architecture)ના પ્રાધ્યાપક શ્રી રમણિકરાય ઠાકર અને હું એમ ત્રણ જણ હતા.

ગુજરાતમા મુખ્ય વૈષ્ણવ તીર્થો બે જ છેઃ દ્વારકા અને ડાકોર બંને સ્થળે રણછોડરાયજી બિરાજે છે. ડાકોર તીર્થની ઉત્પત્તિ દ્વારકામાંથી જ થઇ છે, એટલે ડાકોરજીના દર્શન વગર દ્વારકાની જાત્રા અધૂરી લેખાય છે, અને જે લોકો દ્વારકાની જાત્રાએ જઈ શકતા નથી તેઓ ડાકોરજીની જાત્રા કરી દ્વારકાના પુણ્યના ભાગીદાર બને છે ડાકોરતીર્થની ઉત્પત્તિ વિષે જે દંતકથા છે તે 'કાવ્ય દોહન' ભાગ ૭ મા સદ્ગત શ્રી તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠીએ આપી છે. એ કવિ ગોપાળદાસ વિરચિત છે. બીજી કથા કપડવણજ પાસેના તોરણા ગામના એક વાણિયા કવિ રણછોડ ભગતે વિક્રમ સંવત ૧૮૬૯માં રચેલી 'રણછોડજીના ગરબા' રૂપે મળી આવે છે.

ભક્ત બોડાણો

કહે છે કે ડાકોરનું મૂળ નામ ડંકપુર* હતુ. ત્યા વજેસિંગ બોડાણા નામે રજપૂત રહેતો હતો, જે શ્રી કૃષ્ણનો મોટો ભગત હોવાથી બોડાણો કહેવાતો. રણછોડજીને ચડાવવા તેણે હાથમાં ત ઉગાડ્યાં હતાં ને દર ચારચાર છ મહીને તે હરિના દર્શને ડા દ્વારકા જતો હતો. આમ કરતાં કરતા સિત્તેર વર્ષ વીતી ગયાં:

'સિત્તેર વર્ષ સેવા કરી સ્વામિણિયો સમજવાય રે,
ડાકોરથી તો દ્વારકામાંહે વર્ષે બેત્રણ ફેરા ખાય:
—રણછોડ રચીત

કરમાં તુલસી વાવીને જઇ, ચતુર્ભુજને ચઢાવી રે;
પ્રભુજી તો પ્રસન્ન થયા ને, દિલમાં દયા આવી-રણછોડ*

બોડાણો હવે ખૂબ ઘરડો થયો હતો. કથા કહે છે કે એક દિ દ્વારકામાં શ્રી રણછોડરાયજીએ બોડાણાને કહ્યુ કે તારી ભક્તિ હું પ્રસન્ન થયો છું અને વૃદ્ધાવસ્થાને લઈ તારાથી અહીં આ હવે અશક્ય બનશે માટે હું તારી સાથે ડાકોર આવું છું. ગ ગાડુ લઇ આવ. બોડાણે ડાકોરથી તૂટેલુ ગાડુ મેળવ્યુ, ઘણીના ગોળ્યા અને આવ્યો દ્વારકા. દ્વારકાના ગૂગળી બ્રાહ્મણો બોડા ગાડું જોઈ હસવા લાગ્યા.

બોડાણો કહે 'હસો ભાઈઓ હસવા સરખી વાત રે,
ઇશ્વરઈચ્છા કોઇ ન જાણે, કેવુ થશે પ્રભાત'-રણછોડ

બોડાણાએ ઉતારો કર્યો. અધરાતે રણછોડરાયજી તેના ગાડ આવી બેઠા અને તેને જગાડ્યો. ભક્ત અને ભગવાન બંને ડા પાદરે આવી પહોંચ્યા, સવાર પડતાં દ્વારકામા ગૂગળીઓને જ પડી કે રણછોડરાય તો બોડાણા સાથે ડાકોર જતા રહ્યા! ગૂગળી ડાકોર આવ્યા. ભગવાને કહ્યુ કે દ્વારકામાં સેવવાની વાવમા મ બીજી મૂર્તિ દાટેલી છે, તેને નવ માસ પછી કાઢી તેની સ્થા દ્વારકામા કરજો એટલે તમારો ધંધો ચાલુ રહેશે અધીરા ગૂ ઓએ મૂર્તિ નવને બદલે સાતમે મહીને વાવમાંથી ખોદી કા પરિણામે તે નાની નીકળી. એટલે જ કહે છે કે ડાકોરમાં આવે રણછોડરાયની અસલ મૂર્તિ કરતાં દ્વારકામાંની હાલની મૂર્તિ ના છે આ બનાવ ક્યારે બન્યો તે વિષે કાવ્યમાં લખ્યુ છે કે:

સંવત બારસેં બારમાં પ્રભુ બાકી કશી ન રાખી રે;
દયા કરી ડાકોરમાં આવ્યા, તે સર્વે પૂરે સાખી-રણછો

ડાકોરતીર્થ

ચોખ્ખા દેશી ઘી ને શુદ્ધ કેસરની વાનીઓના છપ્પન ભો આઠ દહાડાની દવા ન કરી શકે તેવો સુધારો મેં એક રાતમા તબિયતમા અનુભવ્યો! સવારે ૬॥ વાગ્યે દર્શનનો સમય; અમે વહેલા ઊઠીને નહાઇધોઈ પરવાર્યા. મૂર્તિને નવડાવે તે વખતે દર્શન કરી અમારે પુરાતત્ત્વ દૃષ્ટિએ તેનો અભ્યાસ કરવો હતો

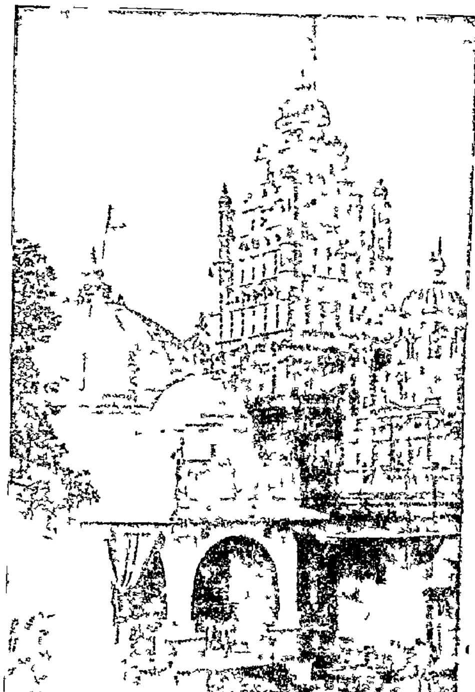
આણંદથી ગોધરા જતી રેલવે લાઇન પર, આણંદથી ૧૮ મા દૂર, ચરોતરના પ્રદેશમા ડાકોર આવેલું છે. ડાકોરનું પ્લૅટફૉર્મ મોટું છે, ને ત્રણેક ફર્લાંગ લાંબુ હોઈ લાંબામાં લાંબા પ્લૅટફૉર્મોમાં તેની ગણત્રી થાય છે. મેળાઓ વખતે અહીં સ્પેશ્યલ ટ્રેનો ઘણી આવતી હોઈ અનેક પ્લૅટફૉર્મોને બદલે એક જ લાંબું પ્લૅટફૉર્મ બનાવ્યુ છે કે જે પર એકીવખતે અનેક ટ્રેનો ઊભી રહી શકે દ્વારકા અને

---

* પ્રિન્સિપાલ માંકડના કહેવા પ્રમાણે મૂળ નામ ડંકપુરને બદલે ડક-પુર હોવું જોઇએ, કારણ કે એમાંથી જ આધુનિક નામ સંભવી શકે છે.

બીજા તીર્થોમાં રસ્તા પર જે ગંદકી હોય છે તે ડાકોરમાં ન દેખાઈ શહેરમાં વીજળી તથા નળ છે અને મેળા વખતે સ્વચ્છતા જાળવવાના ખર્ચ માટે મ્યુનિસિપાલિટી જાત્રાળુ દીઠ બે આનાનો જાત્રાવેરો ઉઘરાવે છે શહેરના મુખ્ય માર્ગોની બાંધણી સારી છે શહેરમાં મુખ્ય તો બે જ મહત્ત્વનાં સ્થળો છે શ્રી રણછોડરાયજીનું મંદિર અને ગોમતી તળાવ બીજાં મંદિરો પણ ઘણાં છે જાત્રાળુઓ માટે અનેક ધર્મશાળાઓ છે દરરોજ સરેરાશ પાંચસો જેટલા જાત્રાળુઓ ડાકોર આવે છે ગોધરા સુધીની સળંગ ટ્રેનો સિવાય આણંદથી ડાકોર માટે વધારાની ટ્રેન દરરોજ બપોરે દોડે છે પૂનમને દહાડે પાંચેક હજાર માણસ એકઠું થાય છે આસો સુદ પૂનમનો મેળો મોટામાં મોટો હોય છે અહીંના તીર્થગોર નવાડી મેવાડા બ્રાહ્મણો છે બીજા તીર્થોની જેમ અહીંના ગોર જાત્રાળુને ત્રાસરૂપ થઈ પડતા નથી એ લોકો વ્યવહારદક્ષ છે શ્રીગોડ અને તપોધન બ્રાહ્મણોની વસતિ પણ ડાકોરમાં સારી છે દ્વારકાના શંકરાચાર્યના શારદાપીઠની શાખા રૂપે અહીં પણ શંકરાચાર્યનો મઠ છે *

ડાકોરમાં અમારી વ્યવસ્થા સાચવનાર હતા ત્યાંની સંસ્થાન હાઈસ્કૂલ ને બીજી કેળવણી સંસ્થાઓના મંત્રી શ્રી ગિરિજાશંકર હરિકૃષ્ણ પંડ્યા, ને શ્રી ગોવિંદપ્રસાદ મોહનલાલ ત્રિવેદી (સંગીતશિક્ષક) બંને ગૃહસ્થો અમને રણછોડજીના મંદિરમાં લઈ ગયા સ્નાન થતી વખતે મૂર્તિનાં અમે નજીકથી દર્શન કરવા ભાગ્યશાળી થયા મૂર્તિની ઊંચાઈ ચાર ફૂટ જેટલી જ જણાઈ કાળા કસોટી પથ્થરની ચતુર્ભુજ વિષ્ણુની એ મૂર્તિ અગિયારમા બારમા સૈકા જેટલી જૂની જણાઈ

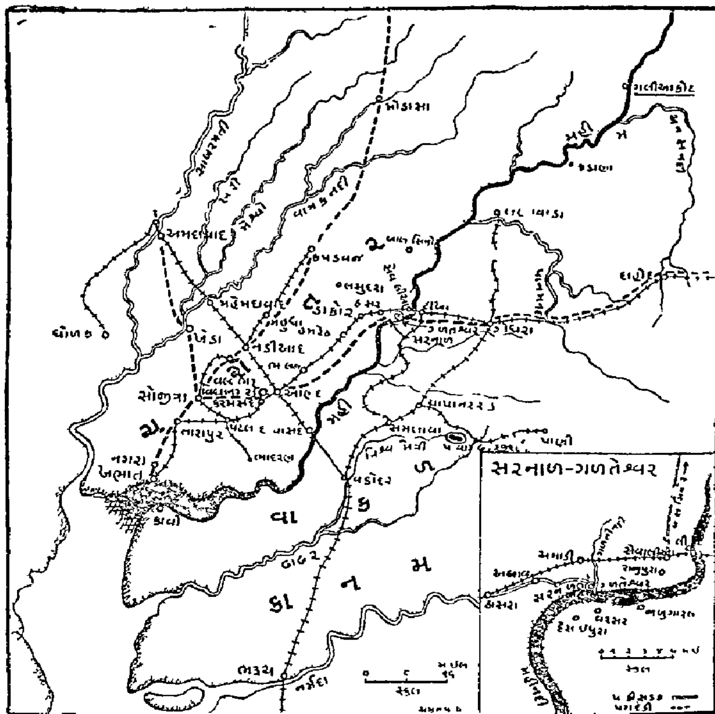
ડાકોરના રણછોડરાયજીના મંદિરનું મુસ્લિમ તાજિયા જેવું લાગતું શિખર
મહારાષ્ટ્રના હેમાદ્રિપંતી મંદિરોના શિખરનું વિકૃત સ્વરૂપ છે

હિંદુત્વના અભિમાનીને ડાકોરજીનું મંદિર જોઈ પહેલી નજરે નિરાશા ઉપજે તેમ છે દૂરથી તેનો ઉપરનો ભાગ જોતાં એમ જ લાગે છે કે આ મંદિર હિંદુનથી પણ પથ્થરનો બાંધેલો મુસલમાની તાજિયો છે ખરું જોતાં મહારાષ્ટ્રના હેમાદ્રિપંતી મંદિરોના શિખરનું વિકૃત રૂપ છે મંદિરનો નીચેનો ભાગ કંઈક વિશેષ જૂનો છે મંદિર બંધાયા વિષે એવી માહિતી છે કે સંવત ૧૭૮૧ (સને ૧૭૨૫)માં જોધપુર મારવાડથી ડાકોર આવેલા અભેસિંહ રાજાએ આ મંદિર પ્રથમ બંધાવેલું આ પહેલાં રણછોડરાયજીની મૂર્તિ એક બીજા મંદિરમાં હતી સંવત્ ૧૮૨૮ (ઈ ૧૭૭૨)માં પેશ્વાના શરાફ સતારાના રહેવાશી ગોપાળ જગન્નાથ તાંબેકર નામે ગૃહસ્થે આ મંદિર નવું વિસ્તાર્યું

રણછોડજીના મંદિરની સામે જ ગોમતી તળાવ છે આ તળાવમાં પાણી બહારથી આવતું નથી ચોમાસામાં ભરાઈ રહે છે તે જ પાણી આખું વર્ષ રહે છે ને તેમાં જ જાત્રાળુઓ બારે માસ નહાય છે આખું ગામ તેમાં કપડાં ધૂએ છે સૈકાઓ પહેલાં ડાકોર વસ્યું હશે ત્યારથી ગોમતી તળાવના આ પાવક જળમાં યાત્રાળુઓ પોતાના મેલ અને પાપ ધોતા આવ્યા છે પરિણામે દુનિયાના પાપોથી તે એવું બધું ભરાયું છે કે હવે તેનું પાણી એ પાપમાંથી છુટકારો માગે છે તળાવ અર્ધા માઈલનો વિસ્તાર ધરાવતું હોઈ પાકું બાંધેલું છે

શ્રી ગિરિજાશંકરભાઈ પંડ્યાનું આખું કુટુંબ ઉચ્ચ કેળવણી પામેલું અને સંસ્કારી છે તેમને ત્યાં ભોજન લઈ અમે ગળતેશ્વર જવા માટે સ્ટેશને ઊપડ્યા શ્રી પંડ્યા અને તેમના પુત્ર પણ અમારા સંગાથી બન્યા અને તેથી અમને હર્ષ થયો અમે જાણ્યું કે ગળતેશ્વરમાં મંદિર નજીક ધર્મશાળા છે અને ત્યાંથી રાત્રે સૂવા માટે ગાદલાંગોદડાં મળી રહે છે આથી અમારા સંગાથીઓએ પોતાની સાથ આણેલાં

* દ્વારકા અને ડાકોર ઉપરાંત ગુજરાતમાં શંકરાચાર્યના બીજા મઠો પ્રભાસપાટણ (સૌરાષ્ટ્ર) અને નડિયાદ પાસે ચમ્પારી ગામમાં છે

ડાકોર ગળતેશ્વર અને તેના અનુષંગી સ્થાનો દર્શાવતો મહી નદીથી પરિપ્લાવિત વિશાળ પ્રદેશ

બિછાના સાથે ના લીધા પણ ધર્મશાળા ને તેમા યે તેના ગાદલા ગોદડા વિષે મને કંઈક અણગમો હોવાથી મેં મારા પોતાના સાધનો સાથે લીધા વળી રાત્રે ગળતેશ્વરમા વાળુનો પ્રશ્ન હતો માંકડ સાહેબ તો સાત્ત્વિક માણસ એટલે સાંજે જમે જ નહિ અને કોઈ બહુ આગ્રહ કરે તો માત્ર થોડુંક દૂધ લઈ લે ઠાકર સાહેબ અને પંડ્યા સાહેબ પણ ભગત માણસો હતા ઇતર પ્રકારમા હુ એક જ હતો, અને જોઈતા સુખસગવડ નહિ મળે તો નિર્જન ગળતેશ્વરને આંગણે મારું શું થશે તેની ચિંતા હતી જોકે મારી પાશ્ચિમાત્ય જેવી જણાતી પ્રવાસ વેળાની કેટલીક આહારવિહારની ટેવો અને મુલાયમિયતને દેશી ઢબ તથા ખડતલપણામા પલટાવી નાખવા માંકડ સાહેબ સદા પ્રયત્નશીલ રહેતા આવ્યા છે ગમે તેમ, મને પૂછ

વામા આવ્યુ કે ગળતેશ્વરમા સાંજે જમવા માટે શું લઈએ? મેં ડ
રમાં ઠેકઠેકાણે કંદોઈઓની દુકાને 'ડાકોરના સુપ્રસિદ્ધ ગોટા
પાટિયા જોએલા મને થયુ કે આ ગોટા તે મિષ્ટાન્નના લાડુ થતા હશે
ડાકોરમા છપ્પનભોગમા હોય છે તેમ એમા પણ કેસર મેવો ન
ખૂબ નખાતા હશે મેં કહ્યુ કે અહીં ત્રણ શેર ગોટા લઈએ! પં
સાહેબે તુરત જ ગોટા મગાવ્યા પડીકા આવી ગયા અને થેલી
મા નખાઈ ગયા મેં નિરાંત અનુભવી કે ગળતેશ્વરમા હવે વાંધો ન

બરોબર પોણાબારે ટ્રેઈન અગાડી જઈ પહોંચી, અને તુરત
ત્યાંથી અમે બે માઈલ દૂર મહી તરફ ચાલવા માંડ્યું રસ્તો પગ
હોઈ ભૂલા પડી જવાય એવો છે, માટે અગાડીથી ગળતેશ્વર
હોય તો અગાડીથી કોઈ ભોમિયો સાથે રાખવો (જુઓ પૃ ૧૯

ચન્દ્રવદન ચીમનલાલ મહેતાની

પાપકથા

આંધિ ગડકિયાં....

આ એ જ સુરત કે જેની કીરત એક વખત ચોતરફ પ્રસરી રહી તી આ એ જ સુરત, જેની બરકતની નોબત દૂર દૂર દરિયાપાર ગાજી રહી હતી આ એ જ સુરત જેના પર કુદરતના ચારે હાથ હતા, જ્યા વેપારરોજગારની આબાદી હતી જ્યા ચોર્યાશી બદરના વાવટા ફરકતા, જ્યા દુનિયાના મશહૂર મુસાફરો અને સાહસિક સોદાગરો સફરે આવતા આ એ જ સુરત જેનો ઉલ્લેખ ગ્રીક મુસાફર ટૉલેમીએ ઇ સ ૧૩૨મા અને ભરૂચમા આવેલા ચીની મુસાફર હ્યુએનસગે 'સુરથ'ના નામથી કર્યો છે આ એ જ સુરત, જેની ખ્યાતિથી ખેંચાઈ મહમદ ઘોરીનો સેનાપતિ કુતુબુદ્દીન તેરમી સદીમા ભીમદેવને હરાવી રાદેર સુધી આવી પહોચ્યા હતો અને જેની દોલત દેખી ઇ ૧૩૪૭મા મહમદ તઘલખે અને લૂટવાનો હુકમ આપ્યો હતો, પણ ૧૩૭૩મા જેની ઉપયોગિતા પ્રમાણીને દૂરદેશી સુલતાન ફિરોઝ તઘલખે ત્યા નાનો કિલ્લો બાધવા હુકમ કીધો હતો આ એ જ સુરત જેની સમૃદ્ધિ સાભળી પોર્ચુંગીઝ ચુટારાઓએ વહાણોમા આવીઆવીને ઈ સ ૧૫૩૦ ને ૧૫૩૧મા એમ ત્રણ ત્રણ વખત એને લૂટ્યુ ને બાળ્યુ હતુ એનો આજનો કિલ્લો ઇ ૧૫૪૦મા બધાયો, જેની વાહવાહ સાભળી ખુદ અકબરની પણ દાઢ સળકી અને એણે રાજા ટોડરમલ્લને ચુકીનીથી કિલ્લાની તપાસ કરવા મોકલ્યો, ને ઇ ૧૫૭૩મા તો એ કિલ્લાના મેદાનમા ખકબરે તબૂ નાખ્યા, કિલ્લો ઘેરી જીતી લઇ એની ફરીથી મરામત કરી, અને એમા એની નજરે ચડેલી તુર્કોથી પહેલીવાર અહીં આ ણેલી દૂર ગોળા ફેંકી શકે એવી સુલેમાની તોપો એણે સીધી આગ્રા મોકલાવી વળી પોતાની સાથે આવેલા જનાનામાથી પોતાની બેગમોને આ સુરતના જ તાપી કિનારેથી મક્કે હજ કરવા જવા વહાણ પર ચડાવી

આ એ જ સુરત કે જ્યા ૧૬૦૮મા પહેલુ અગ્રેજ વહાણ આવ્યુ, ૧૬૧૨મા એમણે કોઠી નાખી અને ૧૬૧૩મા મુઘલો તરફથી વેપારનો પરવાનો મેળવ્યો, અને જ્યા ૧૬૧૫મા સર ટૉમસ રો ઊતર્યાં અને જહાગીરને મળી કેટલાક 'હક્કો' લઇ ૧૬૧૮મા પાછો ફર્યો આ એ જ સુરત કે જેને શિવાજીએ ને મરાઠાઓએ ૧૬૬૪મા, '૬૯મા, '૭૦મા, '૯૬મા અને ૧૭૦૨ તથા ૧૭૦૫મા આમ છ છ વખત હલ્લા કરી લૂટીને ખેદાનમેદાન કરી નાખ્યુ

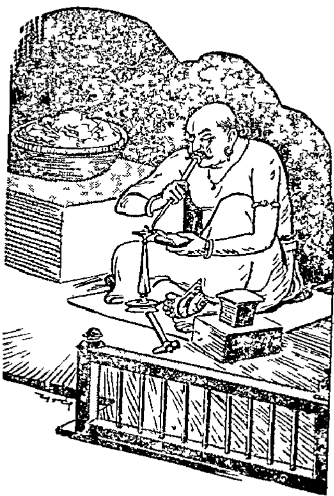
અને આ એ જ સુરત જેના પર વરી ફરીને કરાળ કાળનો પજો વારવાર પડતો જ રહ્યો ૧૭૨૭મા તાપીમા ભયકર રેલ આવી અને ૧૭૩૨મા કારમો દુકાળ પડયા, ગાયકવાડ, નવાબ સીદીઓ અને અગ્રેજોની આ શહેર માટેની ખેંચતાણમા જ્યા લડાઈ ઉપર લડાઈઓ થયે જ ગઈ, જ્યા ૧૮૩૭મા નવ હજાર ઘર બળી ગયા એવી ભીષણ આગ લાગી અને તેની તરત જ પાછળ ફરીથી બીજી નાશકારક રેલ આવી, અને પછી તો આગ રેલના જાણે પગ બેઠા ૧૮૮૩ની ત્રીજી રેલ, '૮૯ની બીજી આગ પાછી રેલ પછી '૯૭ની મરકી અને ૧૮૯૯ ૧૯૦૦નો સવત ૧૯૫૬નો છપ્પનિયો દુકાળ

આવાઆવા અનેક કારમી જખમો સુરત પર થતા જ રહ્યા, અને છતા આ સુરતે એની ઈશ્ક મિજાજી એનો નવાબી રગઢગ, એની વાંકછડા ને લહેકાલટકા, એના ઠઠ્ઠા ઠાવકાઇ ને એનુ લહેરી મોજીપણુ, એનો રહેવાણી સ્વભાવ અને એનુ અજબ લોહીથી ધબકતુ દિલ બેપરવાઇથી સાચવી રાખ્યુ હતુ

નર્મદે કહ્યુ છે તેમ સુરતશહેરની સૂરત સોનાની મૂરત નહોતી રહી, પણ એ બની તી રાતી સૂરત રેલ આગ, લૂટ લડાઇ ને દુકાળ મરકીથી એ પીખાઇ ગઇ હતી એ જૂની ઝવક, એ અસલી રોનક, એ મદીલી તદુરસ્તી, એ મુલાયમ ખૂબસૂરતી હવે નહોતા, સાપ ગયા હતા અને લિસોટા દેખાતા હતા પણ ભાગ્યુ ભાગ્યુ તો યે ભરૂચ'વાળી કહેવતની જેમ પડયુ પડયુ તો યે એ સુરત હતુ

એનુ ગોપીપરુ અને એનો નાણાવટ, એનો મર્ઝન રૂમીખાની અથવા સીરિયાથી આવી વસેલા મિરઝા શામીનો ચકલો ને એની બુરહાનપુરી ભાગોળ એની મક્કાબારી અને એનો ડક્કા ઓવારો એનુ ચૌટુ અને એનો ચોક, એનુ ઘણુંઘણુ જૂના ગૌરવને તાજુ કરાવવા હજી હયાત હતા

કંચન તે કચન, એને વળી કસોટલુ કેટલુ? સોનાનો ઘાટ ઘડે તે સોની ને એ સોનીમા જીવનના ઘાટ ઘડનારા બે એક અમદાવાદમા દેસાઇની પોળમા જીવી જનાર અમર મરજીવો અક્ષયદાસ ગુજ

રાતને છપ્પાના ચાબખ વડે ચમકાવનાર, ને સાહિત્યમાં અક્ષય કીર્તિ પામનાર અખા ભગત બીજો હલ્મી તે રહીઆદાસ ગમે તે ધાતુનો દાગીનો કરવા આપો, સો ટચના સોનાનો કરીને આપે એવા એ ભગત

આ રહીઆદાસ નક્કી કોઇ દરિયાવ દિલનો સોની હોવા જોઇએ દાન કરવાની એની એવી રીત પણ હોય, યા તો એના ઘર લક્ષ્મીની કૃપા હોવાથી નધણિયાતું ધન એને આવી મળતું હોય ને એમાંથી એ દાગીના ઘડી આપવામાં વહેંચી દેતો હોય ગમે તેમ પણ એ પ્રખ્યાત થયો, એના નામથી સુરતનો આખો ચકલો પંકાયો, એને લઇને સોનીની ન્યાત જરાવની થઇ અને એ ગાણે શહેરની આબરૂ વધારી

એ સોની ભાઈઓને અમે 'સોની મહાજન'ને નામે ઓળખતા મામાજીનુ ઘર એ મારા બાનું મોસાળ ને અબાજીને ચકલે અસલ રહીઆ સોનીનો ચકલો ત્યાં સામે એક બાજુ કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી રહે બીજી બાજુ રાજેન્દ્ર સોમનારાયણ દલાલ રહે એકે ગુજરાતી ભાષાનુ વ્યાકરણ લખેલુ બીજાએ નામઆીન નવલકથા લખેલી પણ તે ઉપરાંત એ મહોલ્લામાં દસબાર સોનીઓના ઘર નગીન બાપુ, જેકો જડિયો મગન વાદામારૂ, બલ્લુકંઓળી ગમન શિલ્પી,—બધા જ મહાન કારીગરો દિવસના બાદશાહ ને રાતના રાજા વાણુ કરી દીવેલની દીવી પાસે એરણ પર હથોડી લઇ બેસે જરા લાંબી અને છેડે વળેલી' ભુંગળી વડે સહેજ ફૂંક મારી એ બંગડી કે વીંટી ઉપર દીવીના કોડિયાની જ્યોતની ઝાળ વાળતા અને સોનાને તપાવી ત્યાં પાંદડી કે બદામ, વેલ કે બુટ્ટો ગઢી લેતા તે જોવાની મને ખૂબ મજા પડતી પાછળથી અંકોડાનુ ઝારણુ તો મને પે આવડતુ એના જંતરડામાંથી અમે તાર ખેંચતા, સગેઠી ગોઠવી ધમણ ધમતા, રેતીમાં અરીઠા પલાળી ગેરૂ નાખી સોનાની કંઠીઓ ધોતા વીંટીમાં હીરો જડતા જેકા જડિયાને જોવો એ એક લ્હાવો ગણાતો અને ત્યાં રહેતા સોની મહાજનના શિખાઉ છોકરાઓ નગીન બાપુની સગેડી આસપાસ કારીગરી જોવા ઘણી વાર બેસતા પોતાને ઘેર કામ શિખાય નહિ પણ સારે ઘેર ચિત્ત દઇ એકી નજરે કામ જોતા મને ત્યારે ખબર નહિ કે એ પણ એક નિશાળ ચાલતી

પ્રભાશંકર

મગમાળા, મોહનમાળા, બોરમાળા અને શાંકણુમાળા બનાવવામાં નગીનભાઇ એક્કો ગણાતા લાખની નાની લખોટી ઉપર સોનાની પતરી મઢી એને એવી તો ગોળમટોળ બનાવતા! ને કડા કંદોરામાં જેકિસનદાસ એક્કા ગણાતા કડાના બે છેડા આગળ સામસામા વાઘનાં મોં બનાવતા ત્યારે તો જેકિસનદાસ રંગે ચડતા એમાં જો મો બરાબર થાય તો ઠીક છે નહિ તો તેને ભાંજો દેતા 'મારો વાઘ કાં જવાનો? મારા હાથમાં મો ને સાથો સિફ્ત કરે છે?' બરાબરના ઝુરેન થાય અને વાઘનુ મો ઠીક આવી ખુશી થઇ બોલતા 'હવે દાસ ગોઠવાયા એને સાસાને સામે વાઘનુ મોઢુ લાઇવા તે નહિ ગમે ઉગણા વાઘણુ બનાવી હોત તો તરત બેસી જતે!' ને પછી હસતા એક વાર એમ વાઘ બનાવવા જતા ઘાટ બેસે જ નહિ એટલે જેકિસનદાસે એક બાજુ નાગનુ મો અને બીજી બાજુ પૂછડું બનાવી દીધુ અને પછી ઘરાક આગળ છબ ચલાવી એને પાણી પાણી કરી દીધો 'શેઠ! વાઘના કડા તો સૌકોઇ પહેરે છે, પણ હાથ પર નાગ વીંટાળીને ફરવુ એ કોઇ જેવીતેવી વાત નથી, શિવજી ભગવાન જ એમ કરતા'

મને સોની ગમતા જરા ફિશિયારીખોર ખરા, પણ એમની સાકરની જીભના લ્હેકા આગળ બધુ માફ છે એમની ચાલમાં લ્હેકો એમની જબાનમાં લ્હેકો, એમની સલામ કરવાની ઢબમાં લ્હેકો અને પુરુષવર્ગમાં જેટલો લ્હેકો લહેરાતો એથી વધારે સોનારણોમાં ઠરસો ઠમકતો છટાદાર ઠમકી ચાલે કોઈ ઓર ઠરસામાં સોનારણ બનીઠનીને જ્યારે બહાર નીકળતી ત્યારે મહોલ્લો ચિત્તમાં લપસી પડતો અંગે આલ્પાકાના પીળા સફેદ અંગરખા અને માથે લાલ ચટક સોનેરી લપ્પાની બારીખમ પાઘડી પહેરી પિછોડી ફલવતા સોની મહાજન ટોળે મળી લગનના નોતરા દેવા નીકળતા ત્યારે જોઇ લ્યો એમની અદા! શાંતિથી, નમ્રતાથી, આજીજીપૂર્વક, ઉમળકે અરધાઅરધા થઈ એ વરઘોડામાં આવવાનુ અને જમવા પધારવાનુ નોતરૂ આપતા, ઓચ્છવ પ્રસંગે પાટ બેસવા પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓને આગ્રહ કરીકરીને ક્હેતા, અને એ ટોળાની કેડે, રૂમાલ ભેર ચાલતી સોનારણો મલકાતી, હસતી, 'આવજો જ' એમ ઓ કરાવીને જ ઓટલા નીચે ઉતરતી

મામાજી મુખત્યાર હતા, ને છોટાભાઇ કાયદામાં કાંઇક ભણેલા મુખત્યાર તે વકીલ નહિ, પણ વકીલ માટેની બધી તૈયારી કરે તે દાવો નોંધાવવા અરજી લખવી, સ્ટૅમ્પના કાગળ રાખવા, ફારગતી અપાવવી, હુકમનામાં દાખલ કરાવવા, વિલ બનાવવા ફરિયાદો નોંધાવવી વગેરે જાતજાતનુ અદાલતી કામ તે કરતા બેપાંચ મોટા વકીલો સાથે સારું એટલે શાખ પણ સારી અને મહોલ્લામાં તો વકીલ જ સોની મહાજનને કોરટ દરબારે ભાગ્યે જ જવુ પડતું પણ મન્સીપાલીટીના ઘરવેરાના, ખાળ કૂવાના અને નળ કૂવાના કાગળિયા આવતા તો તરત નગીનભાઈ કે જેકિસનદાસ, ઉઘાડે શરીરે પણ માથે ટોપી નાખી, છોટાભાઇને પૂછવા આવતા અને છોટાભાઈ લાખ રૂપિયાનું કામ છોડી તરત એમને સલાહ આપતા 'ભાઈ, પરોણી પહેલો ભીડ અગવડે મને એ કામ લાગશે'

'ત્યારે, છોટાભાઇ સાહેબ! ભાણુભાઇને અહીં લઇ આવ્યા એમ? ભણાવો, ભણાવો ભણશે તો પામશે' 'એમ ત્યારે, હવથી ઉપડો નિશાળે અને કરો કકુના' નગીન બાપુ ને જેકિસનદાસે બારણે આવતા જ લલકાર્યું એ ભાષા જ જુદી, એનો લ્હેકો જ ઓર, એની મિઠાશ જ અલાયદી દરેક વાક્યને લ્હેકાવતા બોલવુ એ પણ એક કળા જ છે સરસ્વતીએ સોની મહાજનની જીભે એના ઘોળ ચડાવ્યા છે

સામે વળી ઘેલાભાઈ સોની રહેતા એ ઘેલાકાકા ચોથી ડાકી લાવ્યા હતા! એક પર બીજીને હિસાબે નહિ, ત્રણને ચિતામાં સુવાડીને એ ઘેલાકાકા તો સામેને પોતાને ઘેરથી જ ક્હેવાવતા 'હવે એને એક જોરતાન બંધાવી દો, અને એક ખડિયો કલમ,—કે ગાડું ચાલશે'

પણ મામાજીએ તૈયારી પાકી રાખી હતી એમને પોતાને એક પુત્ર અને ત્રણ પુત્રી, એ ચારેને ભણાવનાર મહેતાજી ઘેર આવવાના

તા. કપાળે ટીલું, લાંબો અંગરખો અને મખમલની ગોળ ટોપી પહેરી, એક સવારે એ પરભાશંકર માસ્તર પધાર્યા, અને લાંબી ચર્ચા પછી આંક-પલાખાં, દેશી હિસાબ અને લેખાં ગણિત ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો. આ જ તો મ્હોકાણ હતી. મને એમાં જરાકે ગમ પડતી નહોતી. પાંચમાંથી સાત બાદ થાય જ નહિ; અને થાય તો વળી વળી શેની લેવાની, એવહીના દશકા મગજમાં ચોંટતા જ નહિ.

થોડા દિવસ મને એક મહેતાજીની નિશાળે બેસાડેલો. મહેતાજી પાન ચાવતાંચાવતાં પચીસપચાસ છોકરાઓને એકીસાથે આંક ગોખાવતા. એમાં 'સાડાસાતનો પા' જે બોલી જાય તે પાર ઊતર્યો ગણાતો. દોઢાં-અઢિયા સુધી તો મારું ઠીકઠીક ચાલ્યું, પણ પાછળથી ચકરડું! પરભાશંકરે બધું પોતાને માથે લઇ લીધું અને સવારના ભણવા બેસવાનું નક્કી કર્યું. પરભાશંકર મારતા નહિ, પણ ડોળો કકડાવતા ને કોઈકવાર ચૂંટી ભરી લેતા. પણ એમનો ધાક બહુ. રજાને દિવસે પરભાશંકર ભણાવવા આવ્યા છે એવી બૂમ પડતી કે પેટમાં ફાળ જ પડતી. લેસન તો કર્યું ન હોય, ને આંક તો શાના આવડે? લેખાંપલાખાંમાં મૂળથી જ રસ પડતો નહિ. મામાજીની મહેનત છતાં ગણિતનો પાયો મૂળથી જ લૂલો નખાયો ને તે આગળ ઉપર ખૂબ નડ્યા.

સુરતના ગબરૂ ગોપીપરામાં ગોપીઓ નહોતી વસતી, કે નહોતો રહ્યો ત્યાં રાજા ગોપીચંદ. એનો વસાવનાર તો હતો રંગીલા દિલનો અને ગુલાબી સ્વભાવનો, બુદ્ધિશાળી ચતુર અને કુનેહબાજ, મહમદ બેગડાનો અને સુલતાન મુઝફ્ફરશાહનો દીવાન મલેક ગોપી. એક ગરીબ વિધવા બાઈનું એ એકનું એક ફરજંદ. સંગીત અને સત્તાનો શોખીન. વારતહેવારે એ આખા શહેરના ગુલાબ એકઠા કરી કરી મોજ ઉડાવતો. એણે બંધાવેલા વિશાળ ગોપી તળાવનો તો આજે પત્તો નથી; પણ ગોપીપરું હજી હયાત છે. ત્યાં મોતીના તોરણો બંધાતાં અને રસ્તે રૂપિયા ભરેલા ગાડા ફરતાં. અત્તરની ખુશબો ઊડતી ને રંગબેરંગી રેશમી સાડીઓ ફરફરતી. આજે ફૂઆબજાર ઊભેલી ત્યાંની હવેલીઓમાં એક વખત રોનક હતી. હરરોજ રંગીન હાંડીઓમાં ત્યાં રોશની થતી ને પગથિયે સાથીઆ પુરાતા. એની એ હવેલીઓ વચ્ચે છઠ્ઠા નંબરની નિશાળનું મકાન હતું. મકાનની આસપાસના ઓટલાઓ ઉપર ઝવેરીઓની બેઠક રહેતી. સફેદ ચકચકતી જેવા ગલેફથી ઢંકાએલા ગાદીતકિયા ઉપર બેસી તેઓ હીરાના પડીકાં બાંધતા ને મોતીના લચ્છા ટંગાવતા. નાનાંનાના કાચના હાંડીઓમાં તરેહતરેહનાં મોતીઓની સેરો લટકાવતા, અને નાનકડી, નાજુક, લાકડાની કુમસે બાંધેલી પેટીમાંથી રમકડા જેવું સુંદર ત્રાજવું કાઢી એમાં વાલ અને રતીએ હીરા જોખતા. લાલ પટક કપડાની કોથળીમાં રૂપિયા રાખતા. ફુરસદે એ ગાદીએ તકિયાથી બેસી ટહલા મારતા, શરબત કે ચા પીતા, એકાદ છાપું હાથ આવી જાય તો તે કસીકસી વાચતા, અને મોજથી ઝૂલતા.

લગનસરાની મોસમમાં એ નિશાળ આગળથી હાથી નીકળતો. "હાથી! હાથી!" એવી બૂમ પડતાં જ છોકરાઓ વર્ગ છોડી ઓટલે ભરાતા, અને થોડા માર પડતાં પાછા ક્લાસમાં બેસી જતા. પણ કોઈ છાનામાના નિશાળમાંથી સટકી જઇ ગોપીપુરાની પાછળના મેદાનમાં હાથીને રોટલા ખાતો જોવા દોડતા. ત્યાં ખીમચંદ અને ખૂબચંદ હૈં હૈં આસમાની સુલતાની હંકારતા:

'અહે, નગીનચંદ શેઠે દરરોજના હજાર રૂપિયા આપી હાથી મંગાઇવોચ.'

'કાંડી, શેઠ?

'સચીનના નવાબ પાસેથી. પડમ દા'ડે નવસાડી ભાગોળને રસ્ટે આઇવો ટે મેં જોયો હ ની.'

પણ ખીમચંદને પણ ટપી જાય એવો અમારો સોભાગચંદ હંગાવતો: 'હોય નહિ. આ ટો વડોદરાનો હાઠી, ગઇ સાલ મારા પોમીકા લગન વખટે હું એના પર જ બેઠો'ટો ને'

ત્યાં તલકચંદ કહેતો કે 'આ વખતે તો નગીનચંદ શેઠ જાતે જ સોનાની અંબાડી બનાવવાના છે, સુ સમજે છ? થઈ જાય, રાજ્જા!'

અમે કંઈ બહુ સમજતા નહિ, પણ એ ફંફાસોને સાચી માની. જરા ફુલાઇ, ખુશ થઈ, માવત હાથીને ચીતરતો તે ચીતરામણ જોવામાં ગુંથાઈ જતા. એની સૂંઢ અને કપાળ ઉપર સફેદ પીળો, લીલો, લાલ, ભૂરો, એવાએવા રંગ વડે એટલા સરસ વેલબુટ્ટા તે પાડતો કે હાથી ખૂબ જ સોહામણો લાગતો.

અમારી એ છઠ્ઠા નંબરની નિશાળ નીચે મોટી નિશાળ પરસાળ હતી. એમાં ચારપાંચ ક્લાસો બેસતા. વચ્ચે કોઇ પણ જાતની ભીંત કે આંતરા વિના બેસી જતા. ચોથા ક્લાસમાં કોઇને બાંકડા પર ઊભો કરે કે એ તાબૂત બધાથી દેખાય. કોઇને ક્યાંક સોટી પડે કે અવાજ ચારે બાજુ સંભળાય. આંક-પલાખાંના લલકાર તો ચાલુ જ હોય. ઘેર ભણાવવા આવનાર પરભાશંકર માસ્તર આ જ નિશાળમાં શીખવતા ત્યાં એક બીજા માસ્તર હતા. નામે છબિલદાસ. જાતે શ્રાવક, સ્વભાવે જરા દયાળુ. તે એક દિવસ હેડમાસ્તરને મહામહેનતે સમજાવી આખી નિશાળને છેલ્લા કલાકમાં હાથી જોવા લઇ ગયા! ઘેર મામાજી કહેતા કે નિશાળના ઈતિહાસમાં એ અભૂતપૂર્વ બનાવ હતો. અસલ તો એમ કોઈ લઈ જાય જ નહિ—લઈ જવાય જ નહિ. છબિલદાસ માસ્તરે બાંટા પાડીપાડીને અમને સૌને હારમાં રહેવાની, તોફાન નહિ કરવાની, રસ્તે બરોબર ચાલવાની. એમ જાતજાતની સૂચના આપી. પછી ટોળું નીકળ્યું. આગળ છબિલદાસ માસ્તર ચાલે: કાળો આલપાકાનો ડગલો, મખમલની ગોળ ટોપી, કપાળે પીળો ચાંદલો, હાથમાં નાની લાકડી, અને મોટી બરાવદાર

નૂછે. દરેક હવેલીવાળા એને ઓળખે. અને એટલે એઓ બધા એને સલામ કરે. કોઈ વળી પૂછી પણ લે: 'કાં ચાલ્યા છબિલદાસ?'

પણ છબિલદાસ હસતાહસતા ઈશારતથી જ જવાબ દેતા ને બધા સમજી જતા. અને પછી તો આખું ગોપીપરું ગાજી ગયું કે નિશાળ હાથી જોવા ચાલી!

છબિલદાસે ત્યાં વળી એક નાનું ભાષણ આપી દીધું. હાથી એ કેવું પ્રાણી છે, ને વળી કેટલું હોશિયાર છે. 'એની સૂંઢથી એ ટાંકણી પણ ઉપાડી શકે છે, નાની બે આની પણ એ ઉપાડી શકે છે.' કોઈકે કંઈ નાખ્યું ને કોઈકે કંઈ નાખ્યું. પણ માવતના હોંકારા વિના હાથી કંઈ કરતો નહિ. પછી છબિલદાસે રૂમાલમાં બાંધવામાંથી શોધી એક બે આની કાઢી. માવત બાજુમાં જ હતો એને કહી છબિલદાસે બેઆની નાખી અને માવતને હોકારો કરવા કહ્યું. માવતે જાતજાતના હોકારા કીધા, પણ હાથીએ કંઈ બે આની ઉપાડી નહિ. પણ દીપચંદ ત્યાં હતો. એણે જમાવ્યું: 'અરે કંઈ વાટ છે? રોજ હું બે આની નાખું છું ને સાલો ઉઠાવે છે, અને આજે કેમ નહિ, જોઉં ટો?—' કરી એણે બે આની નાખી અને તરત હાથીએ ઉપાડી।

અને બધાએ તાળી પાડી, દરમ્યાન દીપચંદે છબિલદાસની બેઆની ઉપાડી લઈ તે તરાસી જોઈને બોલ્યો. 'અરે શું છબિલદાસ સાહેબ! ટગાડી બેઆની જ ખોટી છે ને. હાથીને ટો ગોના બી સમજ છે, સમજ્યા કેની? એમ હાથી બાથી તમારાથી છેતરાય નહિ હો કે?'

છૂટા નબરની નિશાળમાં એક બે વરસ કાઢ્યાં હશે. હું રહેતો ત્યાંથી નિશાળ બહુ દૂર નહોતી. બંબાજીના ચકલા પછી ખપાટિયો ચકલો, ત્યાંથી ડાબે હાથે વળતા ગોપીપરું, ને ત્યાં આ નિશાળ, ઉનાળામાં સવારની નિશાળ થતી ત્યારે વહેલા ઊઠવામાં બહુ મુશ્કેલી પડતી. જ્યારે મોડો ઊઠીને દોડતો નિશાળે જતો ત્યારે ત્રણ-ગાની નાની ગાશી (પણ મારાથી તો મોટી) સોટીમાં ચા લઈ નિશાળે આવતી. પરભાશંકર માસ્તરની નજર પડતી કે તરત મને ચા પીવા ક્લાસ બહાર જવા દેતા. એમાં વળી કોઈ દિવસ અંગૂઠા પકડીને બારિટલ પર ઊભા રહેવાની સવારના સાત ગાળી હોય તો ફૂલેલો પણ મારી જોતી અને ઘેર ખબર પણ પહોંચી જતી. બપોરે મામાજી ઘરમાં હોય તો હિસાબ લેતા, પણ તેમાં તો એક જ વાત આગળ આવતી કે હિસાબમાં બગાડ્યો.' એમાં પેલ આજે પણ જે વિષે લખતાં તાવ ચઢે એવા દુષ્કર, વિચિત્ર, આડાંતરાં પાંતીના દાખલા તો શાપ સમાન જ હતા. ત્યારે પણ હું એ સમજતો નહોતો. આજે પણ હજી સમજતો નથી.

પરભાશંકર સેતાન ફળિયામાં રહેતા. અમારા ઘરથી બહુ આઘે નહિ. નિશાળમાં કડક, ઘરમાં નરમ ગરમ. મારે એક દિવસ સવારના એમને ઘેર જવાનું થયું. બારણામાં જરી આગળ દાખલ થતાં જ અંદરથી પરભાશંકરે બૂમ પાડી: 'કોણ, ભાઈ ચન્દ્રવદન કે? આવ ભાઈ; બેસ હું, હું હમણાં આવ્યો.' હું તો બેસતો જ નહોતો. માસ્તરને ઘેર એમ કેમ બેસાય? પણ એટલામાં સો ગોરાણી બહાર આવ્યાં અને વાડકીમાં દળની બે લાડુડી લાવ્યા. પાછો અંદરથી અવાજ આવ્યો: 'ભાઈ ચંદ્રવદન' આ ખાવા માંડ, એટલામાં હું આવ્યો. આ તો પરસાદ છે ના ન પડાય. કેમ છે બધાં?'

મેં એક લાડુડી પૂરી કરી ન હતી એટલામાં તો પરભાશંકર બહાર આવ્યા. આ કડક સ્વભાવના માસ્તરે બેપાંચ વાર સોટી કાન આમળાવેલા અને સજા પણ કરેલી. તે આવડા નરમ, આટલા માયાળુ, આટલા ભલા? વાત મગજમાં ઊતરતી જ ન હતી. પણ એમણે તો બેસાડ્યો. 'પહેલાં બેસ, પછી જે કહેવાનું હોય તે કહે.' હું બેઠો, એટલે એમણે કહ્યું: 'બોલ, ભાઈ! મામાજીએ શું કહેવડાવ્યું છે.'

'તમારે બંનેએ આજે અમારે ત્યાં જમવાનું છે, તે અગિયારેક સુમારે આવી પહોંચજો.'

'વારુ આજે શું છે એની કંઈ ખબર છે?'

'માતાનો થાળ છે, એમ કહ્યું છે.'

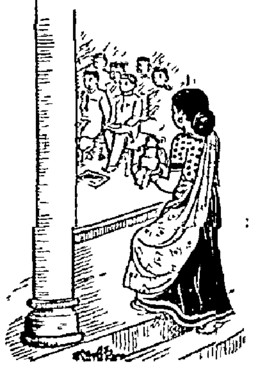
'વારુ ભાઈ, કહેજે કે અમે આવી જઈશું. બીજું કંઈ કહ્યું છે?'

'ના.'

'ઠીક તો બીજો એક લાડુ લે ભાઈ, એ ખાઈને જા.'

મેં બંને લાડુ ખાધા હતા એને ભાવ્યા પણ હતા. પણ પરભાશંકરના આગ્રહને વશ થઈ ત્રીજો પણ ખાધો. એમને ઘેર જતાં મને બીક લાગતી હતી. પણ પાછા વળતાં મને બહુ આનંદ થતો હતો. આ પરભાશંકર?! એને આટલા માયાળુ તો કદી ધાર્યા નહોતા.

મામાજી એમને મહિને પાંચ રૂપિયા આપતા, અને એ જમાનામાં મોંમાગ્યો પગાર ગણાતો. ઉપરાંત વરસના ખાસ ખાસ પ્રસંગે બ્રહ્મભોજન વખતે પરભાશંકરને જમવાનું નોતરું ગયું જ. પછી તો હું ઘણીવાર એમને ઘેર જતો. એમની તબિયત ઠીક ન હોય ત્યારે અચૂક અમને ઘેર જતો. ગુજરાતી અભ્યાસ પૂરો કરી અંગ્રેજી પહેલી ચોપડી શરૂ કરી, ત્યારે પરભાશંકરની આંખમાં હરખનાં આંસુ આવ્યાં હતાં: 'હવે તો મારું કામ નહિ. ભાઈ મોટા થઈને ભણી-ને અમને ભણાવશો.' (ચાલુ)

પ્લૅટિનમ

પરંતુ હવે પ્લૅટિનમ મિશ્રિત ધાતુઓના બનાવાય છે.

ઓસ્મિયમ ધાતુને બાળવાથી 'ઓસ્મિક ઍસિડ' બને છે. આ પદાર્થ ચરચરાટવાળી ગંધ પ્રસરાવે છે અને આંખોને ઇજા કરે છે. આ ઍસિડનાં દ્રાવણો સૂક્ષ્મદર્શક વડે વનસ્પતિના સૂક્ષ્મ ભાગો તપાસવામાં ઉપયોગમાં લેવાય છે.

૧૯૩૯માં કૅનેડાની પેદાશ ૧,૪૮,૯૭૭ ઔંસ પ્લૅટિનમ અને લગભગ ૧૩૫ હજાર ઔંસ પેલેડિયમ, રેડિયમ ને બીજી ધાતુઓ હતી. એ જ વરસમાં ટ્રાન્સવાલે ૫૧ હજાર ઔંસ પ્લૅટિનમ ને ૭૦૦૦ ઔંસ ઓસ્મિરીડિયમ પેદા કર્યું. એ જ વર્ષમાં બેલ્જિયન કૉંગોની તાંબાની ખાણોમાંથી તેર હજાર ઔંસ પેલેડિયમ કાઢવામાં આવેલું.

આમ થોડાં વર્ષો થયાં આ વિરલ જણાતી ધાતુઓ આપણા જીવનમાં તેમજ ઉદ્યોગોમાં મદદ પ્રાપ્ત કરતી જાય છે.

સોના કરતાં પણ મોંઘું એવું સફેદ સુવર્ણ પ્લૅટિનમ અને તેની સાથે મળતી બીજી થોડી ધાતુઓ

— — રોજિંદા જીવનમાં વિજ્ઞાન ૩૭ —

લેખક ડૉ. નરસિંહ મૂળજીભાઈ શાહ પીએચ. ડી.

આપણા રોજિંદા ઉપયોગમાં મહત્ત્વનું સ્થાન લેતી ધાતુઓમાં મોંઘામાં મોંઘી ધાતુ કઈ એમ કોઈ પૂછે તો આપણે કહેવાના કે સુવર્ણ સોનું. પરંતુ એનાથી યે મોંઘી ધાતુઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને આ યુગમાં તેમનો ઉપયોગ સીધી તેમજ આડકતરીરીતે આપણા સામાન્ય જીવનમાં રોજ બ રોજ વધતો જ જાય છે. આવી ધાતુઓમાં પ્રથમ આવે પ્લૅટિનમ અને એની સાથે મળી આવતી તેના જેવી જ અન્ય કીમતી ધાતુઓ.

સોનું, રૂપું અને પ્લૅટિનમ—એ ધાતુ ત્રિપુટી 'ઉમદા ધાતુઓ' કહેવાય છે. હિંદી રસશાસ્ત્રમાં પ્લૅટિનમને માટે શ્વેત સુવર્ણ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે. ગરમીમાં કે ઠંડીમાં ઑક્સિજન તેમજ શુદ્ધ હવાના વાતાવરણમાં તેના પર કોઈ જ જાતની અસર થતી નથી.

ઈ. સ. પૂર્વે સાતમા સૈકાના મિસર દેશના જે પુરાણા અવશેષો મળી આવે છે તેમાં વાપરેલા ગૂઢ લિપિચિત્રોમાં પ્લૅટિનમની મિશ્ર ધાતુઓ વાપરેલી માલૂમ પડે છે. ૧૫૫૭માં મેક્સિકોની ખાણોમાંથી એક એવી ધાતુ મળી આવતી જેના પર અગ્નિની કાંઈ અસર ન થતી તેમજ સ્પેઈનના કારીગરોની કારીગરી તેના પર નિષ્ફળ નીવડતી. ૧૭૩૫માં સ્પેનના મુસાફરોએ દક્ષિણ અમેરિકામાં કોલંબિયા પાસે એક ધાતુની શોધ કરી, અને તેના રૂપેરી રંગને લીધે સ્પૅનિશ ભાષાના શબ્દ 'પ્લાટા' એટલે રૂપું, એ ઉપરથી તેનું નામ પાડ્યું પ્લૅટિનમ. પ્લૅટિનમ ધાતુના નમૂના ૧૭૪૧માં યુરોપમાં લાવવામાં આવ્યા, તેના પર અનેક રાસાયનિકોએ સંશોધન આદર્યું અને પુરવાર કર્યું કે રૂપું અને પ્લૅટિનમ એ ભિન્ન ભિન્ન ધાતુઓ છે.

શરૂઆતમાં તો પ્લૅટિનમ નિરૂપયોગી લાગેલું. તેનો કોઈ ભાવ ન પૂછતું. ૧૮૩૮માં કોલંબિયાના ભરાણોમાંથી સોનાની સાથે તે મળી આવ્યું અને સોનામાંથી તેને જુદું પાડવામાં આવ્યું. ઓગણીસમી સદીના અંત સુધી દુનિયાને પ્લૅટિનમ ધાતુ કોલંબિયાની ખાણો પૂરી પાડતી. આ એનો ઇતિહાસ.

રશિયા (યુરલ પ્રદેશ), કૅલિફૉર્નિયા, બ્રાઝિલ, ઑરેગોન અને ઑસ્ટ્રેલિયામાં પણ પ્લૅટિનમના ભરાણો આવેલા છે. રશિયા લગભગ એક સૈકા સુધી પ્લૅટિનમની માગણીનો પુરવઠો પૂરો પાડતું અને લગભગ ૯૩ ટકા રશિયાનું તથા બાકીનું કોલંબિયાની પેદાશનું પ્લૅટિનમ દુનિયાના બજારોમાં આવતું. પણ હવે ૧૯૩૩થી કૅનેડાની નિકલની ખાણો લગભગ આખી દુનિયાને પ્લૅટિનમ પૂરું પાડે છે.

પેલેડિયમ, ઑસ્મિયમ, ઈરીડિયમ, રૂથેનિયમ અને રેડિયમ—એ પાંચે ધાતુઓની સાથે પ્લૅટિનમ મળી આવે છે. આ સમૂહમાં પ્લૅટિનમ સૌથી વિશેષ સર્વસામાન્ય છે. કુદરતમાંથી જડી આવતી પ્લૅટિનમ ધાતુ સામાન્યરીતે ઉપરની આ પાંચે ધાતુઓ સાથે જ મળી આવે છે. આ ઉપરાંત સોનું અને લોઢું પણ તેની સાથે હોય છે. આ ધાતુઓ ઝીણાઝીણા દાણા રૂપે મળી આવે છે.

કુદરતી પ્લૅટિનમને પારા સાથે મેળવીને પહેલા તેમાંથી સોનું કાઢી લેવામાં આવે છે. પછી પ્લૅટિનમ ધાતુસમૂહને હાઇડ્રોક્લોરિક અને નાઇટ્રિક ઍસિડના મિશ્રણ (ઍક્વા રીજીઆ)માં ગાળવામાં આવે છે. તેની ઑસ્મિરીડિયમ ધાતુ (ઑસ્મિયમ ને ઇરીડિયમ) પર કાંઈ અસર નથી થતી એટલે તે છૂટું પડી જાય છે. પછી પ્લૅટિનમ તેના ક્ષાર રૂપે જુદું કરવામાં આવે છે અને ઇરીડિયમ દ્રાવણમાં ક્ષાર રૂપે રહી જાય છે. પ્લૅટિનમના ક્ષારને ગરમ કરવાથી પ્લૅટિનમ ધાતુ છૂટી પડે છે અને તેને ગરમ કરીને તેમાંથી શુદ્ધ પ્લૅટિનમ બનાવાય છે.

ઑસ્મિયમ, ઇરીડિયમ અને પ્લૅટિનમ અનુક્રમે સૌથી વિશેષ ભારે ધાતુઓ છે. તેમના પર ઍસિડની કે વાતાવરણની અસર થતી નથી ને તેમનું ગલનબિંદુ ખૂબ ઊંચું છે. ઑક્સિ હાઇડ્રોજન જ્યોતની ગરમીમાં જ તે ઓગળે છે, એટલે રાસાયનિક, વીજળિક અને ધાતુ સંશોધન ઉદ્યોગોમાં આ ધાતુઓ કિંમતી ગણાય છે. પરંતુ પ્લૅટિનમને કાર્બન અને ફૉસ્ફરસ સાથે તપાવવાથી તે બટકણું બની જાય છે.

પ્લૅટિનમનો ખાસ ઉપયોગ ઝવેરાતમાં થતો અને હજી પણ થાય છે. હવે ૩૬ ટકા ઝવેરાતની બનાવટમાં, ૨૩ ટકા દાંતના કામમાં, ૧૮ ટકા વીજળીના ઉદ્યોગમાં, ૧૪ ટકા રાસાયનિક ઉદ્યોગમાં અને ૫ ટકા પરચુરણ કામમાં પ્લૅટિનમ વપરાય છે. પ્લૅટિનમની કીમત અગાઉ સોના કરતા છ ગણી વધારે હતી, પરંતુ કૅનેડાનું પ્લૅટિનમ ઉત્પાદન એટલું બધું થવા લાગ્યું કે અત્યારે સોના કરતા પ્લૅટિનમની કીમત થોડી જ વધારે રહે છે.

પ્રયોગશાળાઓમાં ઉપયોગી સાધનો જેવા કે મૂષકો, પતરા, પ્યાલા, તાર વગેરેની બનાવટમાં પ્લૅટિનમ વપરાય છે. ઉદ્યોગોમાં પણ પ્લૅટિનમના વાસણોનો ઉપયોગ વધતો ચાલ્યો છે. ટેલિફોન અને તારના સાધનોની બનાવટમાં તેમજ બીજા વીજળિક ઉદ્યોગોમાં કૉન્ટૅક્ટ પૉઈન્ટ તરીકે પ્લૅટિનમ ધાતુઓ વપરાય છે. એરોપ્લેનના અમુક ભાગોની બનાવટમાં પણ પ્લૅટિનમ હોય છે.

ઈરીડિયમ મિશ્ર ધાતુમાં ઉપયોગમાં આવે છે, કારણકે તે ખૂબ સખત ને ચીકણી હોય છે અને જરા યે કાટ ખાતી નથી. પ્લૅટિનમને બદલે પેલેડિયમનો ઉપયોગ આજે વધતો ચાલ્યો છે, કેમકે પેલેડિયમ એક તો સસ્તું છે અને બીજું પ્લૅટિનમ જેવું જ કામ તે આપે છે. ઈ. ૧૯૩૭માં અમેરિકાના વીજળી ઉદ્યોગે ૩૨,૫૪૮ ઔંસ પેલેડિયમ વાપર્યું હતું, જ્યારે પ્લૅટિનમ તેનાથી અરધું જ વપરાયું હતું.

બનાવટી દાંત અને પોલાણો ભરવા માટે પેલેડિયમનો ઉપયોગ પણ વધતો ચાલ્યો છે. ખૂબ સખ્ત ઉષ્ણતા માપવા માટે, રેઝિસ્ટન્ટ થર્મૉમીટરો અને થર્મોકપલોની બનાવટમાં પ્લૅટિનમમિશ્ર રેડિયમ, ઇરીડિયમ વગેરે ધાતુઓ વપરાય છે. ઇન્જેક્શન આપવા માટે વપરાતી સોયો, ફાઉન્ટન પેનની ટાંકો, ઘડિયાળના ધરા તથા ચક્ર, મચ્છવાટકા, ઝવેરાત ને તારની બનાવટમાં આ ધાતુઓ જુદી જુદી રીતે ખૂબ વપરાય છે. પ્લૅટિનમનો તાર એક ઇંચના એકવીસ હજારમા ભાગ જેટલો પાતળો બનાવી શકાય છે!

પ્લૅટિનમ ને કાચનો પ્રસરણાંક લગભગ સરખો હોવાથી ગરમ કાચમાં પ્લૅટિનમ દાખલ કરીને ઠંડુ પડતા ઢીલા પડવાનો કે તૂટી જવાનો ભય રહેતો નથી. વીજળિક બલ્બોમાં વપરાતા તાર પહેલા પ્લૅટિનમના બનાવાતા, (અનુસંધાન જુઓ સામેના પાનાને છેડે)

ગજ-ગ્રાહ

અઢાર અઢાર જબરદસ્ત મર્દોની બધી જ શક્તિના પ્રવાહનું વાહન બનેલું દોરડું સ્થિર રહેતું તમે કદી જોયું છે? સામસામા એકબીજાને ખેંચતા નવનવ જણાની તાકાત એવી તો સરખેસરખી હોય કે દોરડું ન તો આ બાજુ ચસકે કે ન પેલી બાજુ ત્યારે દોરડું, એકબીજાની તાકાતના ત્રાજવાની દાંડી સરખું, પાંચ, દસ, બાર કે પંદર સેકન્ડ વીતવા છતાં સ્થિર થઈ જાય એ પળની તંગ પરિસ્થિતિનો રોમાંચ સમજાવવો મુશ્કેલ છે

ખેંચવું એ માણસની એક કુદરતી પ્રવૃત્તિ છે, ને તેથી કાયાના કૌશલનો ક્યાસ કાઢતી કસોટીઓમાં ખેંચવાની શક્તિ માપવાની યોજનાનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવે છે

કોઈ પણ એકલી વ્યક્તિની ખેંચવાની શક્તિનું નિરપેક્ષ માપ કાઢવાને બદલે જ્યારે બે વ્યક્તિઓની ખેંચવાની શક્તિનો તુલનાત્મક ક્યાસ કાઢવામાં આવે છે,—એટલે કે જ્યારે એકબીજાને પોતપોતાની તરફ ખેંચવાનું આવે છે ત્યારે, જો કે વ્યક્તિની ખેંચવાની શક્તિનો આંક તો નથી મળતો, પણ કોણ વધારે તાકાતવાન છે એ તો સમજાય જ છે વધારામાં, ભાગ લેનારને તથા જોનારને બંનેને એમાં ખૂબ મઝા પડે છે, કારણ કે માપવાની એ ક્રિયા એક રમતનું સ્વરૂપ લે છે

તેમાં યે બે વ્યક્તિને બદલે બે સમૂહો કે ટુકડીઓનો આ પ્રમાણે તુલનાત્મક ક્યાસ કાઢવામાં આવે ત્યારે તો વળી એ ક્રિયા ખૂબ જ ઉત્તેજક અને આકર્ષક બને છે એ જોરદાર અને આકર્ષક ક્રિયા એનું જ નામ ગજ ગ્રાહ પોતાને પાણીમાં ખેંચી જતા ગ્રાહ (મગર) સામે બલપૂર્વક જાતને ટકાવી રાખી સહાય માટે પ્રભુપ્રાર્થના કરતા ગજ (હાથી)ની પુરાણોમાંની ગજેન્દ્રમોક્ષની કથા ઉપરથી આ રમતનું નામ પડ્યું છે

બે ટુકડીઓ, પોતાની ખેંચવાની શક્તિનો પરચો દેખાડવા માટે, તેમની વચ્ચે મૂકવામાં આવેલું દોરડું પોતાની બાજુ ખેંચી લઈ જવાનો પ્રયત્ન કરે (એટલે કે, પોતે ખેંચાઈ ન જતાં સામી ટુકડીને પોતાની તરફ ઘસડી લાવવાનો પ્રયત્ન કરે) એ આ રમતનો મુખ્ય મુદ્દો હોય છે એ એટલો તો સરળ અને સ્વાભાવિક છે કે તેને કોઈ પણ એક દેશની પોતાની રમત ન જ કહી શકાય હુતુતુતુ અથવા ખોખો તો અમુક જ ભાગોમાં રમાતી હોવાનો સંભવ છે, મારે જ્યાંજ્યાં રમાતી હોય ત્યાંત્યાં પણ તેમાં પ્રકારભેદ અને નિયમભેદ પણ હશે પણ ગજગ્રાહ? એ તો, દુનિયાના કોઈ પણ ભાગમાં જાઓ તો પણ એક જ સ્વરૂપે જોવા મળશે હા, કદાચ એટલો ફેર પડે કે કોઈ જગ્યાએ, વિજય મેળવવા માટે દસ ફૂટનું ખેંચાણ જરૂરી હોય તો કોઈક જગ્યાએ બાર ફૂટનું

છતાં આ રમતને વ્યવસ્થિત કરવા માટે કેટલાક નિયમો તો ઘડવા જ પડ્યા છે દાખલા તરીકે, બંને ટુકડીમાં નવ નવ લઠ્ઠા જ રાખી શકાય વળી દોરડાની લંબાઈ જાડાઈ વગેરે માટે પણ મર્યાદાઓ છે પણ એ બધા નિયમોમાં ખાસ જાણવા જેવો અગત્યનો નિયમ તો એક જ છે દોરડાની બરાબર વચ્ચેના ભાગમાં એક ખાસ નિશાની કરવામાં આવે છે પછી એ વચ્ચેના ભાગથી છ છ ફૂટને અંતરે, બંને બાજુ, બીજું એક એક નિશાન કરવામાં આવે છે વચ્ચેના નિશાનને 'મધ્યપટ્ટી' અને બાજુઓના નિશાનને આપણે 'બાજુપટ્ટી' કહીશું જેવી દોરડા ઉપર આ ત્રણ નિશાની, એવી જ ત્રણ નિશાની જમીન ઉપર એક લીટી વચમાં અને તેનાથી છ છ ફૂટને અંતરે બંને બાજુ બીજી એક એક લીટી વચ્ચેની લીટીને 'મધ્યરેખા' અને બંને બાજુની રેખાઓને 'બાજુરેખા' કહેવામાં આવે છે

હવે, રમત શરૂ થતાં પહેલાં દોરડાને જમીન પર એવી રીતે મૂકવામાં આવે છે કે મધ્યપટ્ટી બરાબર મધ્યરેખા ઉપર અને બંને બાજુપટ્ટીઓ બાજુરેખાઓ પર રહે પછી દરેક ટુકડી એક એક બાજુરેખાની પાછળ પોતાના નવ નવ લઠ્ઠ ભેરુઓને તેમની તાકાતના પ્રમાણમાં ગોઠવી દે છે પછી પંચ રમત શરૂ કરવાની સંજ્ઞા આપે તે સાથે જ દોરડું પોતાની તરફ ખેંચવાની રસાકસી શરૂ થાય છે, અને એ રસાકસીને અંતે જે ટુકડી સામેની 'બાજુપટ્ટી'ને પોતાની 'બાજુરેખા'ની અંદરની તરફ ખેંચી લાવે (એટલે કે દોરડું પોતાની તરફ બાર ફૂટ જેટલું ખેંચી જઈ શકે) તે ટુકડી જીતી ગણાય છે અને આવી

'હુતુતુ'મા બધા ભિલ્લુઓ એક જ શરીરના જુદાજુદા અંગ બની સમૂહકાર્ય કરે છે, 'ખોખો'મા એકનુ આદર્યું તત્પરતાથી ઉપાડી લઈ બીજો પૂરુ કરે છે, જ્યારે ગજગ્રાહમા તો બધા જ ભેરૂઓ એક જ રંગે રગાઈ જાય છે, એકસરખા બની જાય છે, જાણે એક જ વ્યકિત બને છે સંઘમેવ શક્તિનુ આ રમત સર્વોત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે

કુલ ત્રણ તકમાથી જે ટુકડી બે વાર જીતે તે વિજેતા થઇ ગણાય છે

પણ આ રમત આમ સમજવામા જ સહેલી છે રમવામા તો તે એટલી બધી ભારે છે અને એમા એટલા તો શ્રમની જરૂર પડે છે કે કેટલાક નિષ્ણાતો તેને નુકસાનકારક ગણે છે ! એટલે જ વિશ્વઑલિમ્પિકમાથી એને બાતલ કરવામા આવી છે, અને ભારતના રમત ઉત્સવમાથી પણ તેને બગાડી મૂકવાની ભલામણ થઇ ચૂકી છે

પણ છતા રમત છે તો ફાક્ડી અઢાર અઢાર જબરદસ્ત મર્દોની બધી જ શક્તિના પ્રવાહનુ વાહન બનેલુ દોરડુ સ્થિર રહેલુ તમે કદી જોયુ છે? એક બાજુવાળા નવ જણા સામી બાજુવાળા નવ જણને ઢહાડ્યુ કરતા પોતાની બાજુ ખેંચી લાવે એમા એ ખેંચી લાવનારની સરસાઈ ભલે દેખાઈ આવતી હોય, પણ એમા કાંઇ રમતની મઝા નથી પણ સામસામી એકબીજાને ખેંચતા નવ નવ જણાની તાકાત એવી તો સરખેસરખી હોય કે દોરડુ ન તો આ બાજુ ખસકે કે ન તો પેલી બાજુ ત્યારે દોરડુ, એકબીજાની તાકાતના ત્રાજવાની દાંડી સરખુ પાચ સેકન્ડ દસ સેકન્ડ, બાર સેકન્ડ કે પદર સેકન્ડ પસાર થઈ જવા છતા સ્થિર થઈ જાય એ પળની તગ પરિસ્થિતિનો રોમાચ સમજાવવો મુશ્કેલ છે એ તો નજરોનજર જ જોવુ પડે

અને એ વખતની રમનારની સ્થિતિનો ખ્યાલ પણ જાતે રમ્યા સિવાય નહિ આવે તેમને કોઈ પણ ભોગે સામા પક્ષના કરતા વધારે કૌશલ દેખાડીને દોરડુ આખુ આ બાજુ ઘસડી લાવવુ છે કૌશલ? હા, કૌશલ પણ ખરુ જ, માત્ર તાકાત નહિ રમત છે તો ભલે તાકાતની પણ એમાં એકલી તાકાતથી કામ નથી પતતુ શરીરમા તાકાત હોય પણ તેને કામે લગાડતા ન આવડતી હોય તો કામ ન આવે એ કામે લગાડવામા ખ્યાલ ખાસ રાખવાનો છે તે શરીરના ખૂણે ખાચરે પડેલી બધી જ શક્તિને એક બિન્દુ પર એકાગ્ર કરવાનો ને શક્તિની એવી એકાગ્રતા મજબૂત ઈચ્છાશક્તિ વિના ન જ સભવે

સાચી વાત જ એ છે કે આ રમતમા સૌથી પહેલી અને સૌથી છેલ્લી જરૂરિયાત ઈચ્છાશક્તિની જ છે શરીરની બધી જ શક્તિને ભેગી કરવાનુ, અગના કોઈ પણ અવયવને ખૂણે શક્તિનો કણ પણ બાકી ન રહે તે રીતે સમગ્ર શરીરશક્તિને દોરડાના એક જ કેન્દ્ર ઉપર બહાર લાવવાનું કામ દૃઢ ઈચ્છાશક્તિ વિના શક્ય ન બને 'કોઇ પણ ભોગે દોરડુ ખેંચી જ જવુ છે' એવો મજબૂત સકલ્પ હોય તો જ બાકીનું કામ શક્ય બને અને છેલ્લે પણ ઇચ્છાશક્તિની જ જરૂર છે દોરડુ જતુ લાગે, સામો પક્ષ આપણને એક ફૂટ, બે ફૂટ, ત્રણ ફૂટ ખેંચી ગયેલ છે એમ લાગે, ત્યારે પણ દૃઢ ઈચ્છાશક્તિ ઉપર જ બધો આધાર રહે છે એવા પણ અનેક પ્રસગો જોવા મળે છે કે જેમા સારી તાકાતવાળી ટુકડી પણ ત્રણેક ફૂટ ખેંચાઇ જતા દોરડુ મૂકી દે છે, અને એવા પ્રસગો પણ વખતે જોવા મળે છે કે સામાન્ય તાકાતવાળી ટુકડી છેક સાડાઅગિયાર કે પોણાબાર ફૂટ ખેંચાઇ ગયા છતા પણ હિંમત ન હારતા પ્રયત્ન ચાલુ રાખીને પ્રબલ ઇચ્છાશક્તિને છેલ્લી ઘડીએ કેન્દ્રિત કરીને સામી ટુકડીને પોતાની બાજુ (એટલે કે કુલ લગભગ ૨૪ ફૂટ) ઘસડી લાવે છે!

આવી પ્રચડ ઈચ્છાશક્તિના પ્રેર્યા ખેલાડીઓ જ્યારે કામે લાગી પડયા હોય છે ત્યારે તેમને પોતાને તો ઝાઝી ખબરે નથી હોતી કે તેમનું શું થઈ રહ્યુ છે પણ જોનારા જો રમત જોવાનો રસ બાજુએ રાખી દરેક ખેલાડીનુ નિરીક્ષણ કરે તો તેને ખબર પડે કે દરેક જણ શું કરી રહ્યો છે કેટલી પ્રચડતાથી શરીરની પેશી યે પેશીમાથી શક્તિનો કણેકણ નિચોવી નિચોવીને દોરડા પર એકાગ્ર કરી રહ્યો હોય છે

ખેંચવુ એ ક્રિયા તો હાથની જ છે, પણ રમનારાને રમી રહ્યા પછી જ ખબર પડે છે કે તેના એકલા હાથ જ નહિ પણ આખુ શરીર દુખે છે તેમા ય કમ્મર અને જાગ તો ખલાસ થઈ જાય છે ચતુર પ્રેક્ષકોને તો આ નજરોનજર દેખાતુ જ હોય છે ખેંચનારના પગના અગૂઠાથી માડી તેની પીંડી, જાગ કમ્મર, પેટ, પીઠ, છાતી, ખભા, ગરદન અને હાથ બધુ જ કામે લાગ્યુ હોય છે ત્યારે મો જ એકલુ બાકી રહેતુ હશે? ના મોનું તો રોમેરોમ એટલુ તગ બની જાય છે કે તે અરીસો બની જાય છે,—અરીસો નહિ પણ તેમની કામગીરી જોવાનુ માપવાનુ યત્ર 'મીટર'

પચ રમત શરૂ કરવાની સજ્ઞા આપે ત્યારથી જ ધ્યાનથી જોવા માડો તો જણાશે કે ખેલાડીનુ સમગ્ર શરીર કેવુ તો કામે લાગી જાય છે દરિયાના કોઈ જબ્બર મોજાની 'સ્લો મોશન'થી ફિલ્મ ઉતારી હોય ને તેમા જેમ મોજુ ખૂબ ધીમે ધીમે પોતાની પ્રચડ તાકાત સાથે ગતિ કરતુ દેખાય છે તેવુ જ એ દૃશ્ય હોય છે

આ રમતમા સફળતા મેળવવા ખેલાડીઓએ નાનીમોટી જુદી-જુદી યુક્તિઓ પણ શીખી લીધી હોય છે · પગ કેમ ઠેરવવા, હાથથી પકડ કેમ લેવી, ક્યારે પકડ બદલવી, ક્યારે આંચકો આપવો વગેરે પણ આ બધી પ્રયુક્તિઓના સારરૂપ બાબત એક જ છે અને તે છે આખી ટુકડીએ એક જ સાથે એક જ દિશામા, એક જ બિન્દુ પર પોતાની શક્તિનો અણુ યે અણુ કેન્દ્રિત કરવો ટુકડીને જો વિજય મળવાનો જ હોય તો તે આમા જ મળે અને આમા જો ચૂક થઇ તો સફળતા ચૂકવાનો પૂરેપૂરો સભવ અને આમ, સફળતા મળે એટલા માટે આખી ટુકડી એકીસાથે શક્તિનો અણુ યે અણુ કામે લગાડે ત્યારે કેટલી પ્રચડ તાકાત એ દોરડા પર ભેગી થતી હશે

હુતુતુ ખોખો, ગજગ્રાહ અને બીજી રમતોમા પણ સમૂહકાર્ય (ટીમ વર્ક)ની જરૂર તો પડે જ છે પણ તે બધાનો પ્રકાર જરા જુદો રહે છે હુતુતુમા બધા ભિલ્લુઓ એક જ શરીરના જુદાજુદા અગ બની સમૂહકાર્ય કરે છે, ખોખોમા એકનુ આદર્યું તત્પરતાથી ઉપાડી લઇ બીજો પૂરુ કરે છે, જ્યારે ગજગ્રાહમા તો બધા એક જ રગે રગાઇ જાય છે, એકસરખા બની જાય છે, નવ મટીને જાણે એક જ વ્યક્તિ બને છે એક ચાપ દાબતા એકસામટી નવ તોપો ફૂટે એમ સઘમેવ શક્તિનુ આ રમત સર્વોત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે

વાસુદેવ ભટ્ટ

મથાળાના ફોટોગ્રાફમાં ગજગ્રાહ ખેંચતી દર્શાવેલી ટુકડી અમદાવાદમા ઘણાં વર્ષોથી અણજીત રહી છે, અને વડોદરામા હિન્દવિજય જિમખાના તરફથી થતી હરીફાઈઓમા પણ જ્યારેજ્યારે તેણે ભાગ લીધો છે ત્યારે દરેક વખતે વિજેતા થઈને જ આવી છે એ ટુકડીએ એવી ખૂબી હસ્તગત કરી છે કે સામેની ટુકડી ગમે તેવી મજબૂત અને વજનદાર હોય છતા થોડા જ સમયમા અને સહેલાઈથી તેને ઘસડી લાવે છે આ ટુકડી અમદાવાદના ખાડિયા સાર્વજનિક વ્યાયામ શાળાની છે

ગંગોત્સવ:દશહરા

આમ્રમાસના તહેવારો ૪

ક્ષ્વાકુ કુળના પ્રતાપી રાજા સગરે અશ્વમેધ યજ્ઞ શરૂ કર્યો યજ્ઞનો ઘોડો સૈન્ય સાથે રાજાનુ ચક્રવર્તીપણુ કબૂલ કરાવવા નીકળ્યો અશ્વને નીકળી ગયે ઘણો લાંબો સમય થઇ ગયો છતા અશ્વ કે સેના કોઇ જ પાછુ ફર્યું નહિ એટલે રાજાને ખૂબ ચિંતા થવા માંડી તેણે પોતાના ૬૦ હજાર પુત્રોને અશ્વની શોધમા મોકલ્યા, પણ તે ય પાછા આવ્યા નહિ, એટલે સગર રાજાની ચિંતા વધી છેવટે સગર રાજાનો પૌત્ર અશુમાન યજ્ઞના અશ્વને શોધવા નીકળ્યો ફરતા ફરતા તે કપિલઋષિના આશ્રમમા આવ્યો ત્યા તેણે યજ્ઞના અશ્વને ચરતો દીઠો કપિલ ઋષિએ કહ્યુ હે વત્સ, તારા કાકાઓ મારા રોષને કારણે અહીં ભસ્મ થઇ પડયા છે તેમનો જો ઉદ્ધાર કરવો હોય તો ફક્ત એક જ રસ્તો છે ગંગાના પવિત્ર પ્રવાહને જો આ રાખ પરથી તુ વહેવડાવે તો જ તેમનો ઉદ્ધાર થાય ' અશુમાન અશ્વને લઈ ઘેર આવ્યો અને યથાવિધિ યજ્ઞ પૂરો કર્યા બાદ પોતાના કાકાઓના ઉદ્ધાર માટે ચાલી નીકળ્યો ગંગાને પ્રસન્ન કરવા તેણે કડક તપશ્ચર્યા આદરી પણ તે ગંગાને પ્રસન્ન કરી શક્યો નહિ તેના પછી તેના પુત્ર દિલીપે પણ એવી જ રીતે ગંગાને પ્રસન્ન કરવા તપ કર્યું પણ તેને ય સફળતા મળી નહિ દિલીપ પછી તેના પુત્ર ભગીરથે ગંગાને પ્રસન્ન કરવાનો ભીષ્મ નિર્ધાર કરી આસન પર પલાંઠી વાળી તેની તપશ્ચર્યામા અનેક વિઘ્નો આવ્યા પણ ભગીરથ પોતાના ધ્યેય કે કાર્યથી જરાપણ ચ્યૂત થયો નહિ તેની એ ભીષણ તપશ્ચર્યા જોઇ આખરે ગંગા પ્રસન્ન થયા અને ભૂલોક પર આવવાનું કબૂલ કર્યું સ્વર્ગમાથી વિષ્ણુના ચરણ પાસેથી તે નીકળ્યા અને શંકર ભગવાનના મસ્તક ઉપર થઇ પૃથ્વીતલ પર વહેતાવહેતા હરિદ્વાર પ્રયાગ વારાણસી વગેરે ઠેકાણે થઈ જ્યા સગર રાજાના પુત્રો ભસ્મ થઈ પડયા હતા ત્યા આવી પહોચ્યા અને તેના પર વહી તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો સગરના પુત્રો જ્યા ભસ્મ થઇ પડયા હતા તેની પાસેના સમુદ્રને 'સાગર' નામ મળ્યુ

ગંગા સ્વર્ગમાથી જેઠ સુદ ૧૦ને મંગળવારે હસ્ત નક્ષત્ર વખતે ભૂલોક પર આવેલા આ દિવસ ગંગોત્સવના નામે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો અને તહેવાર તરીકે ઉજવાવા લાગ્યો ગંગામા સ્નાન કરવાથી દશ પ્રકારના પાપ દૂર થાય છે એમ કહેવાય છે તે દશ પાપ આ પ્રમાણે કઠોર ભાષણ અસત્ય ભાષણ ચાડી ખાવી, વૃથા બોલવુ, ચોરી, હિંસા અનીતિકારક વિષયભોગ, પરાપહાર, અનિષ્ટ ચિંતન અને દુરાગ્રહ આ દશ પ્રકારના પાપ ગંગાસ્નાનથી દૂર થતા હોવાથી ગંગાને દશહરા પણ કહે છે

હિંદુ ધર્મમા નદીઓને અને નદીસ્નાનને ઘણું ઊંચુ સ્થાન મળેલુ છે પવિત્ર નદીમા સ્નાન કરવાથી દશ પ્રકારના ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે અને મૃત્યુ બાદ ઉત્તમ યોનિમા જન્મ મળે છે એમ શાસ્ત્રમા કહેલુ છે પણ સૌ નદીઓમા ગંગાનુ માહાત્મ્ય અનેરુ છે દેવોની નદી ગણાતી એ પવિત્ર ભાગીરથીના પ્રવાહમા એકવાર સ્નાન કરવાની પ્રત્યેક હિંદુમાત્રની જન્મથી જ ઇચ્છા હોય છે મૃત્યુ સમયે જો તેનુ એકાદ ટીપુ પાણી મરનારના મુખમા પડે તો સદ્‌ગતિ મળે એમ મનાતુ હોવાથી ઘણા વર્ગના હિંદુઓ ગંગાજળ લાવીને પોતાના ઘરમા રાખી મૂકે છે મરનારના અસ્થિ ગંગામા નાખવા એ એક અગત્યનુ ધાર્મિક કૃત્ય ગણાય છે દર સાલ લાખો જાત્રાળુઓ ગંગાના માટે કાશી પ્રયાગ ગંગોત્રી આદિ સ્થળે જઈ ગંગાનુ દર્શન કરી આવે છે ગંગાની મહત્તા અનેક સાધુસંતોએ ગાઈ છે શંકરાચાર્ય જેવાએ તેનુ સ્તવન કરતા કહ્યુ છે કે, હે દેવી, તારા જલનુ પાન કરીને સર્વ વિષયોથી અલિપ્ત થઈ હુ ભગવતનુ પૂજન કરુ એ જ મારી ઇચ્છા છે તુ ત્રિવિધ તાપનુ નિવારણ કરનારી છે ને સ્વર્ગમા જવા માટે નીસરણી જેવી છે ' કવિકુલગુરુ કાલિદાસ ગંગાની સ્તુતિ કરતા કહે છે, હે દેવી તારે કાંઠે જે રહે છે તેમને ગર્વ નથી તે જ્ઞાની છે મિત હારથી તેમણે પોતાનો દેહ શુદ્ધ કર્યો છે અને રાજમંદિરો તથા રાજભોગ નો ત્યાગ કરીને તેઓ આનંદમા રહે છે '

ગંગોત્સવનો ઉત્સવ જેઠ સુદ ૧થી૧૦ સુધી ચાલે છે તે વખતે ગંગામા રોજ સ્નાન કરવુ, ગંગામાતાની પ્રતિમા બનાવી દેવીની માફક તેની પૂજા કરવી, એ મુખ્ય વિધિ છે તે દિવસે બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ સૂર્ય હિમાલય તથા ભગીરથની પૂજા કરી દસદસ શેર તલ તથા જવ અને દસ ગાયો બ્રાહ્મણને દાન આપવાથી દસ જન્મના પાતક નાશ પામે છે એમ સ્કંદ પુરાણમા જણાવ્યુ છે વળી નદીમા રહેનારા માછલા દેડકા તથા બીજા જલચર પ્રાણીઓ તેમજ હંસ ક્રૌંચ વગેરે પક્ષીઓની પ્રતિમા કરીને તેમને નદીમા પધરાવવી ઘી અને સક્તુના અર્ઘ્ય આપવા અને દસ બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવવુ આદિ વિધિઓ તે દિવસોમા ચાલે છે આ તહેવાર ફક્ત ગંગાને કાંઠે જ પળાય છે એવુ નથી કૃષ્ણા ત્રિવેણી ગોદાવરી નર્મદા આદિ નદીઓને કાંઠે આવેલા પ્રસિદ્ધ તીર્થોમા પણ ઉપર મુજબ ઉત્સવ થાય છે

આમ ગંગોત્સવ એ મુખ્યત ધાર્મિક તહેવાર છે પણ તેની પાછળ ઐતિહાસિક સબધ હોય એમ પણ લાગે છે ગંગાવતરણની જે કથા ઉપર આપી છે તેમા ઇક્ષ્વાકુ કુળની પરાક્રમગાથા સૂચી હોય એમ જણાય છે ઇક્ષ્વાકુ કુળના સગર રાજાના હજારો પ્રજાજનો દૂર તરફનો પ્રદેશ જીતવા ગયેલા તેમનાથી તે કાર્ય ન થતા સગરના પુત્રોએ તે માટે પ્રયત્ન કર્યો ત્યાર બાદ અશુમાન તથા દિલીપે પ્રયત્ન કર્યો છેવટે ભગીરથ આર્યોની વિજયપતાકા ગંગાસાગર પર ચડાવવા સમર્થ થયો હોવો જોઇએ અને એમ થતા પોતાના પૂર્વજોનુ ઋણ તેણે ચૂકવ્યુ એટલે તેમનો ઉદ્ધાર થયો અને તેઓ સ્વર્ગમા ગયા એવો અર્થ એ કથામાંથી નીકળી શકે આમ ગંગોત્સવ એ આર્યોના પ્રાચીન પરાક્રમનુ સ્મરણ કરાવતો ઐતિહાસિક તહેવાર પણ છે

આ તહેવારમાથી ચારિત્ર્યઘડતરની દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ બોધ રહેલો છે કાર્ય નાનુ હોય કે મોટુ સહેલુ હોય કે વિકટ, પણ એક વાર તે હાથમા લીધા પછી તેને ગમે તે ભોગે પાર પાડવુ જ જોઇએ એ ભગીરથના દૃષ્ટાંતમાથી આપણને શીખવા મળે છે આજે કોઈ પણ કામ માથે લઇ તે પૂરુ કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા આપણામાથી નષ્ટ થતી જાય છે કર્તૃત્વશક્તિ પર વિશ્વાસ રાખવાને બદલે આપણે દૈવવાદી બની ગયા છીએ એવે વખતે કોઇ પણ એક ધ્યેય આંખ આગળ રાખીને તે પાર પાડવા માટે ભગીરથ પ્રયત્ન કરવાનો સદેશ આપતો આ તહેવાર પ્રેરક છે કર્મકાંડના બળાપા ગૂંચવાઇને નહિ પણ આ ભાવનાથી જ તે ઊજવવો જોઇએ

ગળતેશ્વર મંદિર અને તેનું સ્થાપત્ય (પૃ. ૧૬૪થી ચાલુ)

અમાડીથી ગળતેશ્વરનો રસ્તો કોતરાવાળો હોવાથી અમે ચડ ઉતર કરતા કલાકેકમાં મહીની[1] નજીક જઈ પહોંચ્યા અને ગળતેશ્વરનું મંદિર દેખાવા લાગ્યું. પ્રભાસ પાટણ(સૌરાષ્ટ્ર)માં હિરણ્યા નદીના કાંઠે (નગરમાં) જે સુપ્રસિદ્ધ સૂર્યમંદિર છે તેના જેવો આકાર આ મંદિરનો દેખાયો. હવે અમે એક નાની નદી[2] ઓળંગી. એનું નામ હતું ગળતી. એમાં પાણી ગળ્યા કરતું હોય તેમ વહેતું હોઈ લોકો એને ગળતી કહે છે. અને આ ગળતીનો સંગમ જ્યાં મહી સાથે થાય છે તે સ્થળે જ ગળતેશ્વરનું મંદિર આવેલું છે. એક નાનો ટેકરો ચડીને અમે મંદિરે આવી પહોંચ્યા. મંદિરની બાજુમાં જ ધર્મશાળા હતી. તેમાં કાયમ રહેનારા બેત્રણ સાધુઓ હતા. મોટા સાધુના શિષ્ય મદ્રાસી સાધુ હતા. ઊતરવા કરવાની આ લોકોએ અમારી સગવડ સાચવી. ગળતેશ્વર વિષે પૂછતાં મદ્રાસી સાધુએ અમોને તામીલ-ગુજરાતી અને હિંદુસ્તાનીની મિશ્ર ભાષામાં ઉત્તર આપ્યો: ઑલ ઇન્ડિયામેં ગળતેશ્વર બડા મોટા તીરથમ્ છે. રાતકુ ટીમમેં ભગવાનકા ચિટ્ટર (letter) અમારા ગુરુજીને મળ્યો, અને મોટું દ્રવ્યમ્ ખરચ કરીને આ મંદિર રીપેર કરાવ્યું છે, સમજ ગયા તમે લોક?

ગળતી નદીના નામ પરથી આ મંદિર ગળતેશ્વર કહેવાય છે. મહી નદીના કાંઠે પ્રાચીન શિવમંદિર હોવાનો એકમાત્ર ઉલ્લેખ માળવાના પરમાર રાજા સીયક બીજાના વિક્રમ સંવત્ ૧૦૦૫ (ઇ. ૯૪૯)ના હરસોલના તામ્રપત્રમાં છે. શક્ય છે કે એ શિવાલય'નું મંદિર તે આ ગળતેશ્વરનું જ મંદિર હોય. તેના ઇતિહાસ પર પ્રકાશ પાડનાર બીજી કોઈ પ્રાચીન નોંધ કે શિલાલેખ ગળતેશ્વરમાં મળી આવ્યા નથી.

મંદિર એટલે દેવમૂર્તિનું સ્થાન. ઈસ્વી સનના આરંભકાળ સુધી ભારતમાં પથ્થરના દેવમંદિરો બંધાયાની પરંપરા જણાતી નથી. હિંદુ મૂર્તિપૂજાનો વિકાસ પણ ગુપ્તકાળ(ઈ. ૩૫૦-૬૫૦)થી જ નજરે પડે છે. મંદિરના ભાગોમાં અંદરનો મુખ્ય ભાગ ગર્ભગૃહ (ગભારો) કહેવાય છે. એમાં દેવમૂર્તિ વિરાજતી હોય છે. એના પર શિખર (ઘુમ્મટ) હોય છે, ને શિખર પર આમલક (ઈંડુ). ભક્તો જ્યાં દર્શન કરવા ઊભા રહે છે તે મંડપ કહેવાય છે. એના પર પહોળું અને નાનું શિખર હોય છે. પગથિયાં ચડીને જ્યાંથી મંડપમાં દાખલ થવાય છે તે અર્ધમંડપ કહેવાય છે.

કોઈ પણ મંદિરને ઓળખવાની નિશાની છે તેનું શિખર. એની ઉત્પત્તિ હજુ અજાણી છે. પ્રાચીનતમ મંદિરોને શિખરો ન હતાં. ગર્ભમંડપ પર ધીમે ધીમે શિખર આવીને ઊંચું થતું ચાલ્યું છે. ગુપ્તકાળના મંદિરોના શિખરો ઘણાં નાનાં હોય છે. શિખરના વિકાસનો ઇતિહાસ સૌરાષ્ટ્રમાં સારી રીતે જોવા મળે છે. ગુપ્તકાળનાં ગોપ, કદવાર વગેરેનાં મંદિરોનાં નાનાં શિખરો ૧૧-૧૨મા સૈકામાં ખૂબ ઊંચાં બની જાય છે. એ કાળ પછીના હિંદના મંદિરસ્થાપત્યમાં ત્રણ શૈલીઓ સ્પષ્ટ રીતે નજરે પડે છે: (૧) ઉત્તરની નાગર (Indo Aryan) (૨) દક્ષિણની દ્રવિડ અને (૩) એ બંનેના સંમિશ્રણરૂપે કર્ણાટકની ચાલુક્ય (Chalukya) કે વેસર. આ વર્ગીકરણ શિખરોના પ્રકાર પર આધાર રાખે છે. વળી કોઈ પણ મંદિરની તપાસમાં શિખર ઉપરાંત તેના પાયાના આકારનો અભ્યાસ પણ કરવાનો હોય છે.

ઇ. ૯૬૧માં મૂળરાજ સોલંકી (આ વંશને ઇતિહાસકારો સોલંકી નહિ પણ ચૌલુક્ય કહે છે, કારણ કે આ વંશના રાજાઓ પોતાના લેખોમાં પોતાના વંશનું નામ સોલંકી નહિ પણ ચૌલુક્ય વાપરે છે) અનહિલ્લપુર પત્તન (ઉત્તર ગુજરાતના પાટણ)ની ગાદીએ બેઠો. એની પહેલાનાં મંદિરો તળ ગુજરાતમાં હજુ સુધી ક્યાંય પણ મળી આવ્યાં નથી, પણ સૌરાષ્ટ્રમાં તે વખતનાં કેટલાંયે મંદિરો છે. સૌરાષ્ટ્રનાં આ ચૌલુક્ય પૂર્વ કાળનાં મંદિરોમાંનાં જૂનામાં જૂનાં ગુપ્ત કાળ જેટલાં જૂનાં છે. આ મંદિરોના પાયાનો આકાર લગભગ ચોરસ છે, જ્યારે ચૌલુક્ય કાળના મંદિરોનો લગભગ ગોળાકૃતિ છે. બન્ને આકૃતિ વચ્ચે આ મુખ્ય તફાવત છે. સૌરાષ્ટ્રનાં આ પુરાતન મંદિરો નાગર શૈલીનાં છે અને પાયા તથા ઘુમ્મટના આકારની દૃષ્ટિએ ઓરિસાના ભુવનેશ્વર વગેરેનાં મંદિરો સાથે તે ખૂબ મળતાં આવે છે. તેથી કેટલાક પુરાવિદો માને છે કે મંદિર સ્થાપત્ય આપણે ત્યાં ઓરિસાથી આવ્યું છે. પણ હું આ અભિપ્રાયની વિરુદ્ધ છું. મારી માન્યતા પ્રમાણે ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રનું મંદિર સ્થાપત્ય તળપદી ઉત્પત્તિનું છે, કારણ કે સૌરાષ્ટ્રનાં મંદિરો ઓરિસ્સાના ભુવનેશ્વરાદિનાં મંદિરો કરતાં વિશેષ જૂનાં છે અને આપણે ત્યાં આપણી આ તળપદી શૈલીના વિકાસના બધા અંકોડા મળી આવે છે.

પાટણના ચૌલુક્યોએ એક નવી જ મંદિર સ્થાપત્ય શૈલી ગુજરાતમાં દાખલ કરી ને તે ચૌલુક્ય શૈલી (જે ચાલુક્યથી જુદી કહેવાય છે). આ મૂળ તો આપણા પ્રાંતની નાગર વર્ગની તળપદી શૈલી જ, પણ તેમાં થોડાક કર્ણાટકની વેસર શૈલીનાં દાક્ષિણાત્ય તત્ત્વો આવતાં આ નવી શૈલી ઉત્પન્ન થઈ હતી. ગુજરાતના ચૌલુક્યો મૂળ કર્ણાટકના હતા, તેથી તેમના સમયે ગુજરાતમાં કર્ણાટકનાં તત્ત્વો ખૂબ આવ્યાં છે ને તેના જ પરિણામરૂપે આ શૈલી આપણે ત્યાં ઉદ્ભવી. આ દાક્ષિણાત્ય તત્ત્વો હોવા છતાં તેની ગણતરી ઉત્તરની નાગર શૈલીમાં જ થાય છે. રુદ્રમાળ, મોઢેરા, આબુ, ગિરનાર, પ્રભાસ વગેરેનાં બધાં ચૌલુક્યકાળનાં મંદિરો આ શૈલીનાં છે અને ગુજરાતની આ શૈલીની અસર તેની આજુબાજુના તેની સંસ્કૃતિથી પ્રભાવિત થએલા પ્રદેશો જેવા કે માળવા, ડાહલ (જબલપુર), મારવાડ, ઉત્તર મહારાષ્ટ્ર વગેરેની તત્કાલીન સ્થાપત્યશૈલીઓ ઉપર પણ થએલી.

આ રીતે જોયું કે મંદિર સ્થાપત્યની બે પ્રાચીન શૈલીઓ ગુજરાતમાં મળી આવે છે: સૌરાષ્ટ્રનાં ચૌલુક્ય પૂર્વ કાળનાં મંદિરોની નાગર વર્ગની એક વિશેષ શૈલી અને ચૌલુક્ય કાળનાં ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રનાં મંદિરોની નાગર વેસર મિશ્રિત વિશિષ્ટ શૈલી. એમાં આખા ગુજરાતમાં એક માત્ર ગળતેશ્વરનું જ મંદિર એવું છે કે જે આ બેમાંથી એકે પણ વર્ગમાં પૂરેપૂરું આવતું નથી. ગળતેશ્વરના મંદિરના પાયાનો આકાર લગભગ ચોરસ છે અને આ દૃષ્ટિએ તે ચૌલુક્ય શૈલીનાં મંદિરોથી જુદું પડતું હોઈ સૌરાષ્ટ્રનાં મંદિરોની સાથે મળતું આવે છે, પણ શિખર અને બીજા બાહ્ય ભાગોની કળાની દૃષ્ટિએ તે ચૌલુક્ય મંદિરોના જેવું જ છે. સને ૧૯૨૭માં હિંદી સરકારના પુરાતત્ત્વ ખાતાના એક અમલદાર સુપ્રસિદ્ધ પુરાવિદ ડૉ. બર્જેસે તેની તપાસ ચલાવી હતી. તેમના કહેવા પ્રમાણે આ મંદિર ગુજરાતની ચાલુક્ય શૈલીનું હોવાને બદલે કર્ણાટકની ચાલુક્ય શૈલીનું હોવાનું વધારે જણાય છે. ગર્ભગૃહનો આકાર ચોરસ છે ને આ દૃષ્ટિએ તે કલ્યાણ પાસેના અંબરનાથના પ્રાચીન મંદિર સાથે સામ્ય ધરાવે છે. ગર્ભગૃહના દ્વાર પરની કોતરણી ગુજરાતનાં ચૌલુક્ય મંદિરો કરતાં કર્ણાટકનાં ચાલુક્ય મંદિરોના જેવી છે. ગર્ભગૃહનો પાયો તારાના આકારનો હોઈ કર્ણાટકમાં ડંબળમાં આવેલ દોદ્દાબાસપ્પાના મંદિર સાથે સમાનતા ધરાવે છે. આ સિવાય બીજી રીતે ગળતેશ્વરનું મંદિર

---

[1] ગુજરાતની મહાન નદી મહી વિષે આ જ લેખકનો એક માહિતીપૂર્ણ તથા અભ્યસનીય લેખ, નકશાઓ સાથે આવતા અંકમાં આવશે.

[2] નાની નદીઓ માટે ગુજરાતના જુદાજુદા ભાગોમાં જુદાજુદા નામો છે, દા.ત. સૌરાષ્ટ્રમાં 'વોંકળો' ને દક્ષિણ ગુજરાતમાં 'ખાડી'.

ગુજરાતની ચૌલુક્ય શૈલીનું છે મોઢેરાના મંદિરની જેમ આ મંદિરની આસપાસની કોતરણીમાં ભોગાસનોના શિલ્પો ખૂબ છે

ગળતેશ્વર મંદિરનો પત્થર તેની નજીકમાં જ થતો એક જાતનો પાષાણ છે જેનો રંગ ભૂખરો લાલ છે ક્યાંક ક્યાંક મહીકાંઠાના કાળા પત્થરનો પણ ઉપયોગ થયો છે મંદિરનો કેટલોક ભાગ પડી જતા પુરાતત્ત્વ ખાતાએ તેનું સમારકામ કરાવ્યું છે, પણ શિખર હજી અધૂરું જ છે અને તેના પત્થરો આજુબાજુ પડ્યા છે

ગળતેશ્વર આગળ મહીનો પટ ખડકવાળો છે તેથી અહીં મહી અનેક ધારાઓમાં વહેંચાઈ ગઈ હોવાથી ઊંડી પણ નથી આથી ભરેલા ગાડા અહીં મહીને ઓળગી શકે છે વળી અહીં નદીનો ઢાળ વિશેષ હોવાથી પૂર વખતે પાણી થોડાક વખતમાં જ ઊતરી જાય છે ને રેતીનો અભાવ છે આથી પણ અહીં જ મહીને ઓળંગવી સુગમ હોઈને અજ્ઞાતથી માળવાનો મહામાર્ગ અહીં મહીને ઓળંગતો હતો અને અવરજવરની આ પરિસ્થિતિને લઈ ગળતેશ્વર જેવું સુંદર મંદિર અહીં બંધાયું હશે હવે તો આ પ્રદેશ નિર્જન જેવો લાગે છે

સરનાળ

મહીમાં અમે સહુ નાહ્યા અને ત્યાંથી નજીક એક માઈલ આવેલા સરનાળ આગળ પ્રાચીન 'ચંદ્રહાસ' નગરીના અવશેષો જોવા ગયા અહીં પૌરાણિક ચંદ્રહાસ રાજા રાજ્ય કરતો હોવાની દંતકથા છે પણ દંતકથા કંઈક જુદું જ કહેતી હોય છે ને સંશોધન કરતા ખરી વસ્તુ કંઈક જુદી જ નીકળે છે અવશેષો વિસ્મૃત છે અને તે પ્રાચીન સરનાળ ગામના હોવા જોઈએ સરનાળ (એનું મૂળ નામ કળી શકાતું નથી) દસમા અગિયારમા સૈકામાં મહીકાંઠે એક ઠીક ઠીક વ્યાપારિક મથક હશે પ્રાચીન સાહિત્યમાં એની નોંધ નથી એના આગળ બનેલા મુઘલાઈ જમાનાના એક ઐતિહાસિક બનાવની નોંધ અકબરના તવારીખનવેશ અબુલ ફઝલે લીધી છે ગુજરાતની મુસ્લિમ સલ્તનતની પડતીના વારામાં અહીં રાજકીય અંધાધૂંધી ફેલાએલી ને તેમાં કેટલાય મુસલમાન સરદારોએ બંડ ઉઠાવેલું એમને સમ્રાટ અકબર ગુજરાત પર ચડી આવ્યો ઈબ્રાહીમહુસેન મિરઝા નામનો સરદાર સરનાળ જઈ સંતાઈ રહ્યો અકબરને વડોદરામાં સમાચાર મળતા તે સરનાળ પર સૈન્ય લઈ ચડી ગયો અને ઈ ૧૫૭૦ના ડિસેમ્બર માસની ૨૩મી તારીખે યુદ્ધમાં સરનાળને આગણે અકબર અને તેના એક મંત્રી રાજા ભગવાનદાસના જીવ જોખમમાં મુકાયા એ યુદ્ધમાં રાજા ભગવાનદાસનો ભાઈ મરાયો મિરઝા ઇબ્રાહીમ હુસેન સરનાળના ગઢના બીજા દરવાજા વાટે મારવાડ નાસી ગયો અબુલ ફઝલ 'તહુંમ' સરનાળ શહેર છે ને ... 'સરનાળ' શહેર હતું અને તેને ગઢ પણ હતો આ ગઢના અવશેષો ક્યાંક ક્યાંક નજરે પડે છે આજે તો સરનાળમાં માત્ર સો સવાસોની વસતિ છે

દિવસ ઢળવા લાગ્યો અને હવે મારું મન સરનાળના અવશેષોને બદલે ગળતેશ્વર મંદિરની ધર્મશાળામાં પડેલી અમારી થેલીઓની અંદરના મઘમઘતા ડાકોરના ગોટાઓ તરફ વધુ ને વધુ વળવા લાગ્યું જેમતેમ અમે મંદિરે પહોંચ્યા સમાચાર મળ્યા કે મોટા મહારાજ છોડી ગયા છે અને જે માણસ પાસે માદલા ગોદડાની ઓલીની ચાવી રહે છે તે પણ સરનાળ જતો રહ્યો છે પરિણામે અમને બેએક માદલા તો પેલા મદ્રાસી સાધુની કૃપાથી મળ્યા, પણ ઓઢવા માટે કશું મળ્યું નહિ એટલે ચિંતા થઈ કે આવા ખુલ્લા સ્થાનમાં અને વળી નદીના કાંઠે આ શિયાળાની રાત શી રીતે ગાળવી જેમતેમ દૂધ મેળવ્યું, પણ તે ઉકાળેલું નહિ હોવાથી મેં ન પીધું અને તો થતું હતું કે ક્યારે પેલી થેલીઓના મો ઊઘડે અંતે પંડ્યા સાહેબ થેલીઓ લાવ્યા ને મને થયું કે હવે મહેફિલ જામશે ... કાના દોરા તૂટતા તેમાંથી તો સળના ગોળ ગોળ મોટા ભજિયા ... ગબડી પડ્યા ! મેં કહ્યું કે પંડ્યા સાહેબ આ તો ફૂલવડી (સૌરા... કહેવાય છે તે પ્રમાણે) છે, પણ પેલા મીઠા મીઠા ડાકોરના ... ક્યાં ? પંડ્યા સાહેબ કહે કે, એ જ ડાકોરના ગોટા!' હુ ... આભો જ બની રહ્યો મેં નિરાશ થઈ માંકડ અને ઠાકર સાહેબને ... કે તમે કેમ મને કહેલું નહિ કે ડાકોરના ગોટા મિઠાઈ નહિ પણ ... પ્રકારના ભજિયા થાય છે ? એ બંને સદ્ગૃહસ્થો બોલ્યા કે અ... પોતાને ય ખબર નહિ કે ડાકોરના ગોટા એ મિઠાઈ નહિ પણ ભજિ... યાનો એક પ્રકાર છે મેં કહ્યું કે ડાકોરમાં વિષ્ણુ ભગવાને ... ભોગ આપ્યા ત્યારે ગળતેશ્વરના મહાદેવ આપણી પાસેથી હવે ... 'ભોગ' લેશે એમ લાગે છે અને ખરેખર એમ જ બન્યું પથા... પૂરતી મળી નહિ, ખાવાનું કારસ થયું, પાણી ન મળ્યું ને પા... સાહેબ સાવ અંધારામાં અર્ધો માઈલ ચાલી થોડુંક પાણી ... ભરી લાવ્યા, સખત ઠંડીમાં સહુ ઉઘાડા પડી રહ્યા, ઠંડીને લઈ મ... તાવ ચડી આવ્યો, ચાર વાગે ઊઠીને અમે ચાલતા થયા, લોકો... અગાઉથી કહેલું કે સવારે અગાડીને રસ્તે જતા નહિ, કારણ કે ... રસ્તો છે એટલે છ માઈલને લાંબે રેતાળ રસ્તે ડાકોર સુધી ચાલ... ગયા, અને ટ્રેનમાં જગ્યા મળી નહિ ! આમ, વલ્લભવિદ્યાનગર પહો... ચતા સુધીમાં તો ગળતેશ્વરના મહાદેવે અમારી પાસેથી છપ્પ... 'ભોગ' પૂરા કરી લીધા!

(સામેના પાનેથી ચાલુ) લુટારુઓએ એમને પણ જતા ... કશું યે પડાવી લેવા જેવું નારદ પાસેથી ન નીકળ્યું એટલે ગુસ્સા... ને ગુસ્સામાં એમણે સાધુને ખૂબ માર માર્યો સાધુ તો બિચા... આખી રાત ત્યાં ને ત્યાં પડી રહ્યા

સવારે ઊઠીને નારદે જોયું તો ગઈ કાલે પોતાને લૂંટનાર ટોળ... તથા એક બીજા લુટારુઓના ટોળા વચ્ચે ઝપાઝપી થતી હતી ગઈ કાલ... ના ટોળાનો એમાં કચ્ચરઘાણ વળી ગયો એક લુટારો એમાં ... ઘાયલ થયો હતો એટલે એને પડ્યો રહેવા દઈ સૌ પલાયન કરી ગયા

બધાના જવા પછી નારદે ત્યાં જઈને જોયું તો ગઈ કાલે ... માર મારવામાં જે સૌથી આગળ પડતો હતો એ જ લુટારો ... પીડાતો ત્યાં પડ્યો હતો બંનેએ એકબીજાને ઓળખ્યા લુટારાની ... આંખમાંથી આંસુ સર્યાં નારદે લુટારાની માવજત કરવા માંડી ... એનો અંત પળે પળે પાસે આવતો હતો

'મારું એક કામ કરશો ?' લુટારાએ માંડમાંડ પૂછ્યું 'તમે મ... નહિ ઓળખતા હો મારું નામ મહાદત્ત હું પાડુ શેઠનો નાનો ભાઈ ... પાડુ શેઠ સામે વેર લેવા હું લુટારો બન્યો, એમનું હતું એટલું લૂંટી લીધું મારા મનને શાંતિ વળી ... પણ ના, એ મારી ભૂલ હતી આ દિકરાને પણ ઉપકારથી વાળજો એ આજ તમે મને શીખવ્યું મને આમાં જ ખરી શાંતિ લાગે છે ' મહાદત્તને આટલું બોલતામાં ડચ... આવ્યું ભગવન્, હવે આટલું કરજો જુઓ પેલી દૂરની ગુફામાં પાડુ શેઠનું બધું ધન પડ્યું હશે તમે એ બધું એમને પહોંચાડશો ! મને એથી જ સાચી શાંતિ વળશે '

મહાદત્તને છેલ્લું ડચકું આવ્યું એકલે હાથે મહાદત્તનો અગ્નિ સંસ્કાર પતાવી નારદ પાડુ શેઠ પાસે ગયા ને બધી વાત કહી મહાદત્તે કહી હતી એ ગુફામાંથી બધું ધન નીકળ્યું એને લીધે બૌદ્ધ વિહાર બંધ થતો અટક્યો એ દિવસથી પાડુ શેઠનાં મન ને ... ચાલ્યા ગયા એમણે ચોક્કસ માન્યું કે દેવળ કે મહાદત્ત પોતાના કરતા કોઈ રીતે ઓછા તવંગર નહોતા ' —ચ

પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાં

અંક ૧૭ · વૈશાખ ૧૯૮૧ (મે) ૧૯૨૫

વૈશાખી પૂર્ણિમાએ કુમાર સિદ્ધાર્થને જ્ઞાન લાધ્યું અને તે 'બુદ્ધ' થયા. એ નિમિત્તે 'કુમાર'ના એ વૈશાખ અંકમાં કાકાસાહેબ કાલેલકરનો, અત્યંત સરળ રીતે ટૂંકમાં ભગવાન બુદ્ધનું ચરિત્ર તથા તેનો બોધ સમજાવતો સુંદર લેખ આપેલો ગયા જ અંકમાં બોધિજયંતી નિમિત્તે એ ચરિત્રસ્મરણ કરેલું હોઈ અહીં એ નહિ લઈએ. પણ ભગવાન બુદ્ધના ક્ષમાના અને ઔદાર્યના ઉદ્દેશને મૂર્ત કરતી બે ચોટદાર વાર્તાઓ એ અંકમાં આવેલી, તેમાંની એક ઉતારીએ.

'મહાદત્ત, હજુ જલદી ' કાશીને માર્ગે એક ગાડી તાબડતોબ જતી હતી. પળે પળે માત્ર ચાબુકના અવાજ આવતા. પણ હવે પડઊતર રસ્તો આવ્યો એટલે ચાબુક પણ નકામી હતી. પાડુ શેઠે ગાડીમાંથી બહાર ડોકિયું કર્યું તો એક બૌદ્ધ સાધુ એમની નજરે ચડ્યા.

'આપને કઈ તરફ જવું ?' પાડુ શેઠે પૂછ્યું.

'વારાણસી ' એ ટૂંકા જવાબમાં પણ માધુર્ય હતું.

'તો તો બેસી જાઓ ' કાશી પહોંચવા આતુર બનેલા મનને શાંત કરવા પાડુ શેઠે ઉપાય શોધ્યો. ઘડી બે ઘડીમાં તો બંને જણ મોહ અને મોક્ષની ગહન વાતોમાં ગૂંથાઈ ગયા.

ત્યાં ગાડી ઓચિંતી ઊભી રહી ગઈ. જોયું તો ચોખાની ગૂણોથી ભરેલું એક ગાડું રસ્તો રોકી ઊભું હતું. આ જોતાં વેંત શેઠનું મગજ તપી ગયું. 'મહાદત્ત, મૂઢ માફક બેસી શું રહ્યો છે ? ઊતર નીચે, અને ગાડામાંથી કોથળા ફેંકી દે, એટલે ગાડું સહેલાઈથી ફરી શકશે '

ગાડીવાળાએ શેઠનો હુકમ પાર પાડ્યો ને ગાડી આગળ ચલાવી. પણ ત્યાં તો એક પણ અક્ષર બોલ્યા વિના સાધુ બહાર કૂદી પડ્યા.

'કેમ, કેમ ?' શેઠે અધીરાઈથી પૂછ્યું.

'બાપુ, ક્ષમા. આ ગરીબ ખેડૂતના ચોખા ધૂળભેગા કર્યા એમાં મને શું મળ્યું ? એણે બિચારાએ તો પોતાનું બધું ખોયું. હું હવે એ વીણવામાં મદદ કરીશ '

'આપ તો પ્રભુના માણસ છો. કોઈ દુનિયાદારીને તો આવી નિરર્થક દયા ન પાલવે ' હસીને આટલું કહી શેઠે ગાડી આગળ હંકાવી મૂકી. દયાની એક દૃષ્ટિ નાખી સાધુ એને જોઈ રહ્યા.

પછી સાધુ ગાડાવાળા દેવળને મદદ કરવા લાગ્યા. બંનેએ વેરાયેલા ચોખા વીણી સાફ કરી નાખ્યા. દેવળને આ અદ્‌ભુત લાગ્યું. પરવારીને તેણે ગાડું આગળ ચલાવ્યું. સાધુ પણ એમાં જ બેસી ગયા. રસ્તામાં બંને અપકાર અને ઉપકાર પર વાતો કરતા હતા, ત્યાં દેવળની નજરે એક સાપ પડ્યો. એ જોઈ બીકને લીધે એનાથી ચીસ નીકળી ગઈ.

પણ એ કેવળ ભ્રમ હતો. બારીકાઈથી સાધુએ જોયું તો એ સાપ નહિ પણ સોનામહોરોથી ભરેલી કેડે બાંધવાની વાસળી હતી. તરત જ એમણે ધારી લીધું કે એ પાંડુ શેઠ સિવાય બીજા કોઈની હોય નહિ. એટલે સાધુએ દેવળને કહ્યું, 'ભાઈ, અપકારનો બદલો ઉપકારથી વાળવો એ મેં તને હજુ હમણાં જ કહ્યું. તારે માટે એ તક આવી પહોંચી છે. તારા ચોખા જેમણે વેરી નખાવ્યા એ શેઠની જ આ વાસળી છે. એમને એ તું ન આપી આવે ?'

દેવળને આ વાત જરા ન રુચી. પણ સાધુને એ ના પાડી શકે એમ ન હતું. ઘણી વારે એણે ડોક હલાવી હા કહી.

કાશીએ જઈને દેવળ જુએ છે તો કાંઈ નવો જ તમાશો હતો. બજારચોકમાં મહાદત્તની પીઠ પર સિપાઈના કોરડા પડતા હતા. તપાસ કરતાં દેવળને જણાયું કે મહાદત્ત એના શેઠની સોનામહોરોની વાસળીની ચોરીના આરોપ માટે પકડાયો હતો. આ સાંભળતાં તો દેવળનું હૈયું કંપી ઊઠ્યું. તરત જ તેણે બૂમ પાડી, 'એ નિર્દોષને ન મારો. વાસળી તો આ રહી '

દેવળે વાસળી વિષે બધી હકીકત કહી, એટલે મહાદત્તને છોડી મૂકવામાં આવ્યો. પણ પાડુ શેઠ સામે મહાદત્તનું દિલ વેરથી બળતું હતું. એ વેરમાં ને વેરમાં તે ક્યાંક અદૃશ્ય થઈ ગયો.

પાડુ શેઠનું મન વિચારોથી ઊભરાવા લાગ્યું. દેવળની ઉદારતાનો ખ્યાલ કરતાં તેમને પોતા તરફ તિરસ્કાર છૂટ્યો. પણ એટલામાં એમને પેલા સાધુ સાંભર્યા. શેઠે નક્કી માની લીધું કે દેવળની આ ભલમનસાઈનું મૂળ કારણ તો એ સાધુ જ હશે. એમનું નામ નારદ છે એવું તો ગાડીમાં વાતવાતમાં શેઠે જાણી લીધું હતું.

શેઠે એ નારદ શ્રમણની તપાસ આદરી. આખરે પત્તો મળ્યો. શેઠ એમના ચરણમાં ઢળી પડ્યા. 'આપનો ઉપકાર કેમ કરી વાળીશ ?' શેઠે આર્ત સ્વરે પૂછ્યું. નારદ તો કાંઈ જ ન બોલ્યા, માત્ર થોડું હસ્યા.

'મારી એક વિનંતિ સ્વીકારશો ? કોસામ્બી નગરીમાં એક બૌદ્ધ વિહાર બંધાવવા મારું મન છે. આપ ત્યાં પધારી લોકોને સન્માર્ગે ચડાવવાનું માથે ન લો ?' નારદે એટલું સ્વીકાર્યું.

થોડા માસમાં તો કોસામ્બીમાં બૌદ્ધ વિહાર બંધાઈ ગયો. દેશ દેશના ધર્મપ્રેમી લોક શ્રમણ નારદનો ઉપદેશ સાંભળવા ત્યાં આવવા લાગ્યા. ટૂંક સમયમાં તો આ વિહારની ખ્યાતિ ચોમેર ફેલાઈ ગઈ.

અને સાથે સાથે પાડુ શેઠની કીર્તિ પણ આથી બહુ વધી ગઈ. દેશના મોટામાં મોટા ઝવેરીઓમાં એનું નામ પહેલું ગણાવા લાગ્યું.

ઓચિંતા એક દિવસ શેઠને પાસેની નગરીના રાજા માટે સોનાનો એક મુકુટ બનાવવાનો હુકમ મળ્યો. બને તેટલો સુંદર મુકુટ એમણે તૈયાર કર્યો. રાજા કદાચ વધારે ખરીદી કરે એમ ધારી, થોડા બીજા જવાહર પણ સાથે લઈ, શેઠ એ નગરી તરફ જવા નીકળ્યા. સાથે હથિયારબંધ માણસો હતા.

ને તો ય રસ્તામાં શેઠ લૂંટાયા. લુટારુઓના એક મોટા ટોળાએ શેઠને પળવારમાં ભિખારી કરી નાખ્યા. શેઠને આ લૂંટથી ભારે નુકસાન પહોંચ્યું અને આ આવી પડેલા સંકટને અંગે બૌદ્ધ વિહાર કાઢી નાખવો પડશે એ વિચારે એમના દિલમાં દુઃખની કંપારી છૂટી.

એ જ સાંજે નારદ એ રસ્તે થઈને જતા હતા. એક હાથમાં પુસ્તકોથી ભરેલી ઝોળી અને બીજા હાથમાં ભિક્ષાપાત્ર સિવાય એમની પાસે ત્રીજું કાંઈ યે ન હતું. હતા પેલા (સામેના પાનાને છેડે જુઓ)

ઇમાન અને ઈનામ (અનુ પૃ ૧૬૧થી ચાલુ) એક નિસાસો નાખ્યો અને પૂછ્યું કોટમાં કઈ જગ્યાએ બાન ?

'ફ્રાન્ટન—ચોરા ફ્રાન્ટન આવવાજવાનું શું લઈશ ?'

ત્રણ રૂપિયા બાન બેસો દાદુમિયાએ ગાડીની બેઠક તરફ હાથ કરતાં કહ્યું

બે રૂપિયા મળશે કહી એ ગુજરાતણ હાથમાંનું મોટું પ્લાસ્ટિકનું પ કિટ રમાડતી, બીજી ગાડીની શોધમાં હોય તેમ, રસ્તા પર નજર ફેરવવા માંડી

પાયલું ઓછું આલજો બાન ' દાદુમિયાને મહાલક્ષ્મીના ભરચક વસ્તામાં રસ્તા પર રકઝકમાં ઝાઝો વખત ગાડી રોકી રાખવામાં પોલીસદાદાનો ડર હતો

નહિ બે રૂપિયા મળશે' કહી પેલી ફરી આમતેમ જોવા લાગી

મા સ્ત્રી ફુટપાથ પર જે જગ્યાએ ઊભી હતી ત્યાં જ, એની પાછળ આવેલા એક મોટા માળાના મુખ્ય દરવાજામાંથી એક આધેડ ઉંમરનો પુરુષ નીકળ્યો અને બહાર આવતાં જ સ્ત્રીને પૂછ્યું 'ગાડી કરાવી ?'

'પોણા ત્રણ રૂપિયા માગે છે, આવવા જવાના '

અઢી રૂપિયા આપીશું બેગમિયા ચાલો ' કહી એ શેઠ જેવા લાગતા લાંબા ડગલાવાળા ગુજરાતીએ ગાડીમાં બેઠક લીધી અને ગુજરાતણ એની બાજુમાં આવી બેસી ગઈ દાદુમિયાએ ગાડી કોટ તરફ હંકારી

ગાડીમાં બેઠેલા શેઠની ઉંમરની સરખામણીમાં યુવતી લાગતી હતી તો એમની પુત્રી જેવડી પણ બન્ને ધણીધણિયાણી હતાં એ વાત મુંબઈના નમરજનોથી ટેવાયેલી દાદુમિયાની નજર તુરત પારખી ગઈ હતી ગાડી વેગમાં લેવા ઘોડાના કાન આગળ ચાબુકનો સટાકો બોલાવતા દાદુમિયા મનમાં ખુદાને બંદગી કરવા લાગ્યા હે અલ્લા ! તારી મહેરબાની છે કે મારી દીકરીઓનું તેં આવા બાપ ઉંમરિયા ખાવિંદ જોડે પાનું નથી પાડ્યું '

અને આમની નજર આગળ એમની બેઉ પુત્રીઓના નાનકી યુવાન ભાભિ રતિના ચહેરા ફરી વળ્યા એ ગુલાબી ચહેરાઓના દર્શન થતા જ હૃદયમણીના છોડ જેવી એમની દીકરીઓ સકીના અને નજમા નજરે પડી બીજી ક્ષણે ચિંતાછાયું નિસ્તેજ મોઢું દેખાયું અને ફરી પાછું દાદુમિયાનું દુઃખ એમના મન પર સવાર થયું ગાડીના પૈડાની સાથે દાદુમિયાના મનના વિચારો ચકરાતા હતા ડામરની સડક સાથે અથડાતા ઘોડાની નાળજડી ખરીવાળા ડાબડાનો સવાદી અને તાલબદ્ધ અવાજ દાદુમિયાના હૈયાના નગારા પર ડંકા વગાડી ભૂતકાળના આબાદીભર્યા દિવસોનું સ્મરણ જગાડી જતા હતા એક વખત દાદુ બહારવટિયાના નામથી ધરતી ધ્રુજતી આજે એક વેરાગી ઢીંગલીએ એ કંપાવનારા નામના ધણીને અહીંયા બેસો છે કે શું ? કહી જમાનાની તાસીરનું તાદૃશ ચિત્ર દાદુમિયાની આંખ આગળ દોરી આપ્યું હતું

વખત વખતની વાત છે ભાઈ જાણે પોતાના ઘોડાને સંબોધતા હોય એમ કહી દાદુમિયાએ એક ઊંડો નિસાસો નાખ્યો અને મનની વરાળને જાણે વિખેરી નાખી ગાડીનો વેગ વધારતા ફરી વાર ઘોડાના કાન આગળ ચાબુકનો સટાકો બોલાવ્યો

ગાડી ફોરા ફ્રાન્ટન પહોંચી પેલી બેંક આગળ ઊભી રાખ ગાડીમાંથી શેઠનો અવાજ સંભળાયો ધરાકના સૂચન મુજબ દાદુમિયાએ ગાડી ઊભી કરી આખમાંની જવાનીનો એ માલિક એની ધરવાળીને જોડે બેંકના સેઈફ ડિપોઝીટ વૉલ્ટમાં ગયો ને દાદુમિયા પોતાની દાઢી પર હાથ ફેરવતા હમેશના વિચારોમાં લીન થઈ ગયા

ચોમાસાના દિવસોમાં મુંબઈનું આબોહવા ને શહેરના લોકોના મિજાજ જેવું જ અનિશ્ચિત હોય છે શેઠ અને શેઠાણી સેઈફ ડિપોઝીટ વૉલ્ટમાં ગયા કે દસ જ મિનિટમાં તો વાદળા ઘેરાઈ આવ્યાં અને વરસાદ પડવા માંડ્યો દાદુમિયાએ પોતાની કોચવાનની બેઠક પરથી ઊતરી ગાડીની છત્રી ચડાવી અને વરસાદથી બચવા ગાડીની અંદર બેઠા વાદળાને લીધે ચોમેર અંધકાર છવાઈ ગયો હતો દાદુમિયાએ ખિસ્સામાંથી બીડી કાઢી સળગાવી અને દીવાસળીને બહાર વરસતા પાણીમાં નાખી જોઈ રહ્યા થોડી વારે વરસાદનો મારો વધ્યો અને પાણીના રેલા વહેવા લાગ્યા દીવાસળી પાણીના ધસારાથી જરાક ખસી અને તરવા લાગી, પણ એટલી જરાક આગળ પડેલી સિગારેટની એક ખાલી ડબ્બીની આડ નડવાથી એની ગતિ અટકી પડી દાદુમિયાં એ રમતને જોઈ રહ્યા વરસાદ વધતો ચાલ્યો તેમ રેલાનું જોર પણ વધ્યું ને વધતા જતા પ્રવાહમાં પેલું સિગારેટનું ખોખું જરાક ખસીને બાજુએ થઈ ગયું દીવાસળીને ફરી પાછો વેગ મળ્યો ને એની મજલ આગળ વધી દાદુમિયા દાઢી પસવારતા એક આછા સ્મિત સાથે મનમાં જ બોલ્યા અલ્લામિયાની દુઆથી મુસીબતો આમ આસાન બની જાય છે ' અને ફરી પાછા એ એમની વિચારતંદ્રામાં પડ્યા

દાદુમિયાની વિચારધારા આડાઅવળા વહેળોમાંથી પસાર થતા એક જગ્યાએ સ્થિર થઈ અને એમને ભાન થયું કે આવા ભારે વરસાદમાં તો પોતે કોટમાંથી શહેરમાં કોઈ દૂરને રસ્તે ભાડે જવાના ચારપાંચ રૂપિયા તો સહેલાઈથી કમાઈ શકે શેઠશેઠાણીને લટકતા રાખી જો એ ધરાક મેળવે તો પણ નફો જ હતો પણ એમ કરવું એમને ઠીક ન લાગ્યું વિચારનું વહેણ જરાક બદલાયું અને એમને થયું કે પેલા શેઠ પાસે જ વધારે ભાડું કેમ ન માગવું ? પણ પોતે અઢી રૂપિયામાં બંધાઈ ચૂક્યા છે એ વાતનું નૈતિક બંધન એમને મૂંઝવતું હતું અને છેવટે વિજય એ નૈતિક બંધનનો જ થયો શેઠ શેઠાણી આવ્યાં દાદુમિયા ગાડીમાંથી નીચે ઊતર્યા ને ધોધમાર વરસાદથી બચવા એક જૂના આવરોમાં શરીર ઢાંકતા પોતાની કોચવાનની જગ્યા સંભાળી અને એમની લાક્ષણિક ઢબે ચાબુકનો સટાકો બોલાવી ગાડીને વેગમાં લીધી

મહાલક્ષ્મી પહોંચતા દાદુમિયાએ ગાડીને પેલા મોટા માળના દરવાજા આગળ ઊભી કરી એમનું ઠરાવ મુજબ એમને અઢી રૂપિયા આપી વરસાદથી બચવા દોડતું દોડતું એ દરવાજામાં પેઠું અને અંધકારમાં ખોવાઈ ગયું

અતિશય વરસાદ ને વહેલી સવારથી જોડેલા ઘોડાના થાકેલા ડગલાએ દાદુમિયાને તબેલા તરફ દોર્યા

દાદુમિયાએ ગાડી તબેલામાં મૂકી ઘોડો છોડ્યો અને ગાડીની બત્તીઓ બુઝાવવા લાગ્યા બીજી બત્તી ઓલવવા જતાં એમની નજર ગાડીની બેઠક પર અપરિચિતરીતે ચમકતી કોઈ વસ્તુ પર પડી અને એમણે જોયું તો એ પ્લાસ્ટિકનું એક મોટું ચમકતું પાકિટ હતું તુરત જ એમને પેલી ધરડા વરની કૂટડી યાદ આવી જે ગાડી કરતાં આ જ પાકીટ સાથે રમત કરતી હતી બન્ને લટકતા પીળા અંગૂઠામાં સાવચેતીથી પાકીટને વીંટાળી દાદુમિયા એમની એ રડીમાં પહોંચ્યા અને ઘરમાં પેસતા જ પાકીટ અભરાઈએ ચડાવ્યું

'શું સતાડ્યું અબ્બાજાન ?' મોટી દીકરી સકીનાએ ટકોર કરી

કાંઈ નહિ બેટા, એ તો '

પણ ત્યાં સુધીમાં તો સકીના નજમા વચ્ચેમાં અને દાદુમિયાની બીબીએ મળી એ ચળકતી ચીજનો કબજો લઈ લીધો હતો અને પાકીટની અંદરની વસ્તુઓ જોવા માટે જાણે યુદ્ધ આદર્યું હતું

'ક્યાંથી મળ્યું અબ્બા ?' નજમાએ પૂછ્યું

'ઘરાકનું છે, બેટા' ભૂલથી રહી ગયું ગાડીમાં શું છે અંદર?'

'અંદર તો ઘણું છે ઘરમાં રાખીએ તો દીકરીઓના વિવા' રંગેચંગે થાય એટલું' સકીનાની માએ કહ્યું ને બહાર નીકળતી વસ્તુઓ સૌ જોઈ રહ્યાં બે સોનાના કડાં; ચાર મોતીની બંગડી, એક મોતીની માળા; એક હીરાની વીંટી, એક સો રૂપિયાની નોટ, કેટલીક છુટ્ટી નોટો અને થોડુંક પરચુરણ પાકીટમાંથી સકીનાએ બહાર કાઢ્યું. દાદુમિયાએ કડાંને હાથમાં લઈ વજનનો અંદાજ કાઢ્યો, મોતીની માળા અને બંગડીઓની કારીગરી પર આંખ ફેરવી, હીરાની વીંટીનો ચમકાર તપાસ્યો. વેરાએલી નોટોને એકત્રિત કરી સરખી ગોઠવીને ગણી; ને ત્યારબાદ એક પછી એક બધું ચિવટપૂર્વક પાકીટમાં મૂકી અને બંધ કર્યું ને બીબીના હાથમાં આપતાં મોટી દીકરી તરફ જોઈ બોલ્યા: 'સકીના, બેટી! તારી અમ્માને આટલાં વર્ષે તારા અબ્બાજાનનું પારખું લેવાનું સૂઝ્યું છે. એ પાકીટને અભરાઈએ મૂક, બેટી! અને ખાવાનું થયું હોય તો આપ મારે વાળુ કરીને કાલબાદેવી જવું પડશે પારકી થાપણ ઘરમાં રાખવી ઠીક નહિ' આટલું કહી દાદુમિયાએ બીબીના મોં તરફ જોયું તો ત્યાં સ્મિત રમી રહ્યું હતું

પાકીટ બગલમાં મારી દાદુમિયા કાલબાદેવી જવા નીકળ્યા ત્યારે વરસાદ બંધ થયો હતો. મુંબાઈના રસ્તાઓ સ્નાન કરી સ્વચ્છ બન્યા હતા અને ધીમીધીમી શીતળ હવા ગંદી ગલીઓના વાતાવરણને નિર્મળતાનો ઓપ આપી રહી હતી. દાદુમિયા મોટા રસ્તાના નાકે આવી કાલબાદેવી તરફ જતી ટ્રામની રાહ જોતા ઊભા

પાકીટના માલિકના રહેઠાણની દાદુમિયાને જાણ હતી, એટલે માળો તો એમને મળ્યો, પણ ત્રીસેક કુટુંબને સંઘરતા એ મોટા મકાનમાં શેઠ-શેઠાણીને નામ જાણ્યા વિના શોધી કાઢવાનું કામ જરા આકરું હતું પહેલા અને બીજા માળે થોડીક પૂછપરછ કરી, પણ શેઠનો પત્તો મળ્યો નહિ ત્રીજા માળે પહોંચી દાદુમિયાએ એક કુટુંબને પૂછ્યું: 'ભાઈ! આ માળમાં એક શેઠ રહે છે, જેમના થોડાક દાગીના ખોવાયા છે; એમને મળવું છે મારે.'

'હા હા, એ તો પાંચમે માળે રહે છે.' પેલા કુટુંબના મોવડીએ કહ્યું: 'નામ રામદાસ શેઠ, પાંચમે માળે દીવાનખાનામાં પૂછજો'

દાગીના ખોવાયાની વાત પવનવેગે માળામાં પ્રસરી ચૂકી હતી દાદુમિયા શેઠ-શેઠાણીના દરવાજે જઈ ઊભા ત્યારે એ બંનેના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. પાકીટ શેઠાણીને આપતાં દાદુમિયાએ કહ્યું. સંભાળી લ્યો બેન! બધું ય જેમનું તેમ જ છે,—જોજો ફરી આમ રખડતું ન મૂકશો'

શેઠાણીએ ઝડપથી પાકીટ ખોલી અંદરની વસ્તુઓ પર નજર નાખી લીધી. શેઠ દાદુમિયા તરફ જોઈ ઉપકારવશ બની બોલ્યા.

'અમે તો આશા છોડી હતી, બડેમિયા! પોલીસને પણ જાણ કરી છે હમણાં જ પોલીસને ખબર આપું છું કે ખોવાએલી વસ્તુઓ મળી ગઈ છે અઢી હજારની મતા આમ ઘેર બેઠાં કોઈ પહોંચતી કરશે એનો તો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ક્યાંથી આવે?'

શેઠ એમના વિશાળ ઓરડાના ખૂણે શોભતા ટેલીફોન તરફ ગયા અને પોલીસ ચોકીનો નંબર જોડી વાતચિત કરવા લાગ્યા

'બેન' ગરીબની મતિ ફરી જાય એટલું જોખમ આમ રસ્તામાં મૂક્યું? તમને એટલી ય ખબર ન રહી?' દાદુમિયાએ શેઠાણીને કહ્યું

'વરસાદની ઝડીમાં હું તો ભૂલી ગઈ, દીવાનખાનામાં પેસતાં જ યાદ આવ્યું એટલે પાછી દોડી, પણ રસ્તા પર તમારી ગાડી દીઠી નહિ આજે આ દાગીના ન મળ્યા હોત તો કાલે હું પહેરત શું? મારી ભાણેજના લગ્ન છે, મિયાં સાહેબ!'

'સારું બા, સારું. શાદી મુબારક હજો, હવે હું જાઉં' કહી દાદુમિયા બારણામાં ઊભા હતા ત્યાંથી પીઠ ફેરવી દાદર ભણી ચાલ્યા.

શેઠની પોલીસ જોડેની વાતચીત પૂરી થઈ હતી. દાદુમિયાને જતા જોઈ આમણે ટેલીફોન નીચે મૂકતાં હાક મારી એમને પાછા બોલાવ્યા: 'ભલા માણસ' એમ તે જવાતું હશે. લ્યો આ ચા-પાણી જેમ થોડું' કહી શેઠે પોતાની પત્નીના હાથમાંથી પાકીટ પોતાના હાથમાં લીધું અને એમાંનું પરચુરણ હથેળી પર કાઢી માંહેથી એક આઠ આની ઊંચકી, બાકીનું પરચુરણ પાછું પાકીટમાં નાખી શેઠ અધેલી દાદુમિયાને આપવા લાગ્યા

'ના શેઠ, રહેવા દ્યો. આપ જેવાની મે'રબાનીથી ચા પાણીની ખોટ નથી; રહેવા દ્યો શેઠ' દાદુમિયાએ કહ્યું.

'અરે એમ તે ચાલે, ભાઈ?' કહી શેઠે દાદુમિયાની અનિચ્છાની દરકાર કર્યા વિના આઠ આની એમના ખિસ્સામાં ઠેસવી દીધી

દાદુમિયા કશું જ બોલ્યા નહિ. દાદરો ઊતરી તે કાલબાદેવીના મોટા રસ્તા પર આવ્યા અને ટ્રામની રાહ જોતા ઊભા.

'. .નેર બાલબચ્ચોં કી તંદુરસ્તી કાયમ રહે, બાબા! અંધા લાચાર હૂં' એક ફકીરનો અવાજ દાદુમિયાના કાને પડ્યો.

એમણે ખિસ્સામાં હાથ નાખી પેલી અધેલી બહાર કાઢી ફકીરના હાથમાં મૂકી. આ! જાણે એ આઠ આનીનો બોજ ઉતરી જતાં એક મોટી હળવાશ અનુભવતા હોય તેમ એક લાંબો શ્વાસ લીધો

'તેરે મન કી મુરાદ પૂરી હો, સખી દાતાર! અલ્લા તેરી રોજીમેં બરકત કરેગા... .'

'અલ્લાકે પ્યારે! તેરે બાલબચ્ચોંકી ખેર...સખી દાતાર. ' એવી આગળ વધતા ફકીરની દુઆ સાંભળતા દાદુમિયા પોતાની દાઢી પસવારતા સ્મિત કરી રહ્યા.

નવાં પુસ્તકો

યુગવીર આચાર્ય ભાગ ૨જો: પંજાબકેસરી શાસન પ્રભાવક આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભ સૂરીશ્વરજીનો ચરિત્ર ગ્રંથ. પ્રયોજક: ફુલચંદ હરિચંદ દોશી 'મહુવાકર'. પ્રકાશક: આત્માનંદ જૈન સભા—મુંબાઈ, ૨-૮-૦, **સંત જ્ઞાનેશ્વર અને મહાત્મા એકનાથનું** કિશોરો માટે સરળ ભાષામાં લખાએલું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર, લેખક: પ્રફુલ્લ પ્રા[illegible]કોર, પ્રકાશક: શ્રી રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ—અમદાવાદ, ૦-૬-૦, **શ્રી જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્યનું** સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર, લેખક: પુરુષોત્તમરાય ગિરજાશંકર ભટ્ટ મવાડાકર, પ્રકાશક: નવભારતી કાર્યાલય રાજકોટ, ૧-૦-૦, **વીર વ્યક્તિઓ'** હિંદની ઐતિહાસિક ૧૯ વ્યક્તિઓની જીવનકથાઓનું. ત્રીજા ધોરણના બાળકો માટેનું પાઠ્યપુસ્તક, લેખકો. રતનશી પુરુષોત્તમ મનડા ને મહાશંકર હરજીવન દવે, પ્રકાશક અનડા બુકડીપો અમદાવાદ, ૦ ૯-૦; **સત્યાગ્રહ એટમબોમ્બ-હિંદુ મુસ્લિમ ઐક્યનો** સબક આપતી નાનકડી પુસ્તિકા; સંસ્કરણકાર ને પ્રકાશક હબીબ મામતાણી રાજકોટ, મૂલ્ય: **'જિજ્ઞાસુ'** **સુખ મહેમાન'** ડૉ. જીવાદત્ત સાહિત્યમાળાનું ૪૦મું પુસ્તક; લેખક અને પ્રકાશક: ડૉ. કેખશરૂ દો. જીવા—નવસારી. **भारत की सांस्कृतिक दिग्विजय:** પ્રાચીન કાળમાં વિદેશોમાં વિસ્તરેલી ભારતીય સંસ્કૃતિની યશકથા, લેખક: પ્રો. હરિદત્ત વેદાલંકાર, પ્રકાશક સર્વોદય સાહિત્ય સંઘ—ન્યૂ દિલ્હી, ૦-૧૨-૦; **નિમિષ'** ગીજુ દેસાઈના ઊર્મિગીતો ને મુક્તકોનો સંગ્રહ; પ્રકાશક વલ્લભજી સુંદરજી કવિ મુંબાઈ. ૨-૮-૦.

Our Friends Abroad

[જગતમ્પર્ક સાધતો પત્રમિત્ર-વિભાગ]

આ પત્ર મેળવનાર ગિરધારીલાલ ઑફ ૭૨૧/૩, સાકર બજાર, અમદાવાદ-૨

પ્રિય ગિરધારીલાલ

સુંદર ફ્રેઈમ ફોટા સાથેના તમારા મેડના પત્ર માટે ઘણો આભાર ફરી તમારા સમાચાર મળતા ઘણો જ આનંદ થયો તમારો પત્ર મળ્યા પહેલા જ મેં થોડા સામયિકો ને ટિકિટો તમને મોકલ્યા છે, ને ત્યારબાદ આઠ ગાડિવા પર થોડી ટિકિટો સિક્કાઓ સ્ટેમ્પ ફેટ ઑગ અને બીજી કેટલીક વસ્તુઓ પણ મોકલી છે આશા રાખુ છુ કે તમને તે બધુ વહેલુ મળી જશે પાર્સલ વજનદાર હોવાથી મેં તે સાદી ટપાલથી જ મોકલેલ છે

છેલ્લા પત્રમા તમે મને કેટલીક બાબતો વિષે પૃચ્છા કરેલી તેમા પહેલુ તો અમારા દેશના સ્ત્રી પુરુષોના પોશાક વિષે હુ આ સાથે અમારા દેશના જુદાજુદા પ્રાંતોના વિશિષ્ટ પોષાકો પહેરેલા માણસોના થોડા ચિત્રો મોકલ્યા છે પણ એ પોષાકો રવિવાર કે બીજા કોઇ રજાને દહાડે જ તેઓ પહેરે છે બીજુ તમે મને સ્વીડનની ભાષા શીખવવા વિષે લખ્યુ હતુ પણ તે એટલુ સહેલુ નથી હુ નથી ધારતો કે તમે તે બરોબર બોલી શકાય એટલુ શીખી શકો, કેમકે અમારે ત્યાના ઉચ્ચારો બહુ ગૂઢ છે પણ છતા તમે વાચતા તો શીખી શકો

સૌ પ્રથમ તો હુ તમને સ્વીડિશ મૂળાક્ષરોના ઉચ્ચારો શીખવીશ તે થોડા ફેરફારવાળા છે A નો ઉચ્ચાર અંગ્રેજી શબ્દ Bull માના u જેવો છે B C અને D અંગ્રેજી પ્રમાણે જ, E નો ઉચ્ચાર અંગ્રેજી wryમાના a જેવો cap talમાના ? જેવો પહોળો નહિ F, G અને H અંગ્રેજી મૂળાક્ષરો માફક જ I નો પણ ઉચ્ચાર અંગ્રેજી I માફક જ પણ પહેલા પુરુષ એકવચનના I જેવો નહિ J નો ઉચ્ચાર અંગ્રેજી wryમાના y જેવો, K અંગ્રેજી માફક જ, પણ kneeમાના k જેમ તેનો ઉચ્ચાર અધ્યાહાર નહિ L અંગ્રેજી શબ્દ littleમાના પહેલા L જેવો, છેલ્લા L જેવો નહિ M અને N અંગ્રેજી માફક જ O નો ઉચ્ચાર અંગ્રેજી શબ્દ doમાના o જેવો ઉકારવાળો, home કે moreમાના સાંકડા o જેવો નહિ P અંગ્રેજી માફક જ, Q તો અમારે ત્યાં જવલ્લે જ વપરાય છે R નો ઉચ્ચાર German માના R જેવો અર્ધ ઉચ્ચાર French કે Garbo માના r જેવો નહિ, S અંગ્રેજી s મુજબ જ પણ ક્યારેય તેનો સ્વતંત્ર ઉચ્ચાર થતો નથી T અંગ્રેજી જેમ જ, U નો ઉચ્ચાર તમારે માટે કરવો લગભગ અશક્ય જ છે, પણ તમે અંગ્રેજી, જર્મન કે ઇતર યુરોપની બીજી કોઇ ભાષામા ન હોય એવા સ્વરનો ઉચ્ચાર કરી શકો, એમ ન ફાવે તો અંગ્રેજી more માના o ના ઉચ્ચારને મળતો કરી શકો, V અને W બને અંગ્રેજી V માફક જ—w જેવા નહિ Y જર્મન ü માફક, X તથા Z પણ અમારામા ભાગ્યે જ વપરાય છે આ ઉપરાત, A ઉપર એક ટપકુ મૂકતા તેનો ઉચ્ચાર અંગ્રેજી more માના o જેવો સાંકડો, A ઉપર બે ટપકા મૂકતા અંગ્રેજી as માના a જેવો પહોળો અને O ઉપર બે ટપકા મૂકતા અંગ્રેજી first માના i જેવો ઉચ્ચાર થાય છે પણ મૂળાક્ષરોના આ ઉચ્ચારો તે શબ્દોમા સંકળાએલા હોય ત્યારે જ થાય છે

હવે નામ અને જાતિ વિષે

નર જાતિ Gossen (ગૂસેન)–છોકરો તેનું સર્વનામ han (he)
નારી જાતિ Flickan (ફ્લિકન) તેનુ સર્વનામ hon (she)
Reale Boker (બૂકેન) ચોપડી તેનુ સર્વનામ den (it)
નાન્યતર જાતિ Trädet (ટ્રેડેટ)–વૃક્ષ સર્વનામ den (it)

એક વચનમા અમે ડેફિનિટ આર્ટિકલ તરીકે n કે en વાપરીએ છીએ અને તે શબ્દને છેડે મુકાય છે દાખલા તરીકે bok-boken નાન્યતર જાતિમા t કે et પ્રત્યય લગાડાય છે દા ત träd-trädet જો શબ્દનો છેલ્લો અક્ષર સ્વર હોય તો ત્યા એકલો n કે t મૂકો પણ જો વ્યંજન હોય તો et કે en મુકાવો જોઇએ દા ત flicka flickan ઇનડેફિનિટ આર્ટિકલ en કે ett છે જે અંગ્રેજી આર્ટિકલ 'a', 'an' અને 'one' જેવા જ છે

બહુ વચન સ્વીડિશમા બહુવચન કરવા માટે છ રીતો છે
૧ or મૂકીને (en skolas—skolor = school) a નો ઉચ્ચ અંગ્રેજી માફક
૨ ar મૂકીને (en pojke–pojkar)
૩ er „ (en bok–bocker)
૪ r „ (en sko–skor–shoe)
૫ n „ (ett hjärta–hjärtan–he
૬ કંઈ પણ મૂક્યા સિવાય (ett träd–träd)

આમા પણ કેટલાક અપવાદો હોય છે જે હું પાછળથી બતાવીશ

બહુવચનમા ડેફિનિટ આર્ટિકલ તરીકે a કે na પ્રત્યય લગાડાય છે પણ જો શબ્દ પહેલા વિશેષણ હોય તો નર અને ના જાતિના બહુવચનમાં de અને den પ્રત્યયો લાગે છે અને નાન્યતરજાતિમા det પ્રત્યય લાગે છે આમા વિશેષણ હમેશા a પૂરુ થાય છે દાખલા તરીકે Den fina goss n–The f (nice) boy ઉપર ન ૩ના ટિપ્પણમા bokના o ઉપર બહુવચનમા માથે બે ટપકા આવે

હવે સર્વનામ લઇએ અંગ્રેજી પહેલો પુરુષ એક વચન I મા jog you માટે du, He માટે han she માટે hon it માટે den અને det we=vi you=ni અને they માટે de અહીં તમે જોઈ શકશો કે બીજા પુરુષ બહુવચનમા you du (યૂ ડૂ) અને you ni (યૂની) એમ બે પ્રયોગ થએલા છે you du એવી વ્યક્તિ માટે વપરાય છે જે આપણી બહુ પરિચિત હોય અને વયમા આપણા જેવડી જ હોય જ્યારે ni નો પ્રયોગ પોતાથી અપરિચિત તથા મોટી ઉમરની વ્યક્તિ માટે થાય છે ખેડૂતો જેવી ગ્રામ જનતા હમેશા du નો પ્રયોગ કરે છે, જ્યારે શહેરીઓ ni નો

હવે થોડા ક્રિયાપદો to be–att vara Jag är–I am du är–you are han är–he is hon är–she is den är–it is det är–it is de är(o) they are, vi är(o)–we are ni är(o)–you are

બહુવચનમા તમે ar કે aro બને વાપરી શકો ar બોલતી વ

અને aro વખતી વખતે વપરાય છે, જોકે હાલમા ar પણ નગળ-પત્રો અને નવલકથાઓમા વપરાતો થયો છે arનો ઉચ્ચાર œ'r અને aroનો œ'ro થાય છે. To have=att hava—અર્ઠ હા, Jag har, Du har, Han har, Hon har, Den har, Det har, Vi ha (har બોલતી વેળા), Ni har, De ha (har બોલતી વેળા) હમણા તો માણસો લખવાવાચવામા લગભગ har નો જ પ્રયોગ કરે છે હવે વધુ સ્વીડિશ બીજે વખતે

ઈસ્ટરની રજાઓમા હુ ગામડે જવાનો છુ અહીં સ્વીડનમા ઈસ્ટરમા અમે ઇંડા વિશેષ ખાઇએ છીએ અને એ દિવસો દરમ્યાન બધે જ પીળો રંગ વિશેષ વપરાય છે

વારુ, પ્રિય ગિરધારીલાલ તમારા મિત્રો, માતાપિતા તથા સબધીઓને યથાયોગ્ય સહ તમારો સહૃદય મિત્ર Bjorn

એક આંતરરાષ્ટ્રીય પત્રમિત્ર-સસ્થા

ભાઇ કાસમઅલી એન મરચટ, બી એ (૪ થે માળ, ૧૧૪, બનાતવાળા બીલ્ડિંગ ડોંગરી સ્ટ્રીટ, મુબઇ ૯) લખે છે આ સાથે હુ B P C C International (British Polish Correspondence Club)નુ એક ઓળખાણ પત્ર મોકલુ છુ,જેનો હુ એક હિંદી સભ્ય છુ આ સસ્થા 3, Novar Crescent ,kirkcaldy (Scotland)મા આવેલી છે અને એના લગભગ ૧૨૦૦ જેટલા સભ્યો દુનિયાભરમા વિસ્તરેલા છે વાર્ષિક ફી હિંદી સભ્યો માટે ફક્ત રૂ ૩ છે પ્રવેશ ફી કઇ નથી આ વાર્ષિક ફીના બદલામા સભ્યોને વરસમા પત્રમિત્રોના સરનામા સાથેના ચાર બુલેટીનો મળે છે,એમાનુ એક સચિત્ર અટલે જુદાજુદા દેશના મિત્રોનાચિત્રોસાથેનુ હોય છે ને વર્ષનુ છેલ્લુ એટલે ચોથુ બુલેટીન એ કલબના બધા સભ્યો સપૂર્ણ લિસ્ટ હોય છે ૧૯૪૯ના બુલેટીન પ્રમાણે એડન અમેરિકા, આર્જેન્ટીના, આસ્ટ્રેલિયા, બેલ્જિયમ, બેલ્જિયન કોંગો, બ્રાઝીલ, બલ્ગેરિયા, કેનેડા, સીલોન, સાઇપ્રસ, ચેકોસ્લોવાકિયા, ડેનમાર્ક, ઇરીટ્રીઆ, ફ્રાંસ, ગ્રેટબ્રિટન, વેસ્ટ જર્મની, હોલૅંડ, હોન્ડુરાસ, ઇન્ડિયા (હિંદ),ઈન્ડોચાઈના,ઇન્ડોનેશિયા,ઈરાન,આયર્લેન્ડ,(આયર) ઇટાલી, જમાઇકા, કેન્યા (આફ્રિકા), મલાયા, મોરોક્કો, મોરીશિયસ, ન્યૂ ઝીલૅન્ડ, નૉર્થન ર્હોડેશિયા, (આફ્રિકા), નૉર્વે, પાકિસ્તાન પોલૅન્ડ પોર્ટુગલ, એલે સાલ્વાડોર, સેન્ટ્રલ અમેરિકા, સાઉથ આફ્રિકા, સ્પેન, સ્વીડન, સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ, ટાન્ગાન્યિકા (પૂર્વ આફ્રિકા), ટાસ્માનિયા (ઑસ્ટ્રેલિયા), ટર્કી, યુગાન્ડા (પૂર્વ આફ્રિકા) ઝાંઝીબાર(પૂર્વ આફ્રિકા), ફિનલૅન્ડ, હગેરી, આટલા દેશોમા આ કલબના સભ્યો છે

કુમારના વાચક બધુઓમાથી કોઇને સભ્ય બનવુ હોય તો અગર વધુ માહિતી જોઇતી હોય તો પોતાનું સરનામુ તથા જવાબી ટિકિટ મને મોકલી આપશે તો એમને જોઇતી માહિતી આપીશ

આ સસ્થામા નાતજાતનો કે સ્ત્રી-પુરુષનો કોઈ ભેદભાવ નથી ઓછામા ઓછી વય ૧૬ વર્ષની હોવી જોઇએ અને અગ્રેજીનુ સાધારણ જ્ઞાન હશે તો ચાલશે

પરદેશનાં પત્રમિત્રો

(1) *Henrique Eduardo Cruz, Caixa Postel No* 264, Lobito (Angola), Stamps, (2) Bartolomeu De Oliveria, Caxia Postel 47, Joad Pessoa (Paraiba) Brazil), View cards, Stamps, (3) Williams Cornelius,Grange Hill, P O Westmoreland(Jamaica) (4) Johny Gober, Dir, 'The Internat Club Exchange P O Box 67, Wien39 (Austria),View-cards, Photos, (5)Nikolai Schaworonkoff Kaenkuja4, Helsingfors (Finland), Stamps, Beauties, (6) Alex A Kotopoulis,C/o *Bangue de Grecce, Athenes*, (Greece) View cards (7) Emile Karvel Arason, Vestmannabr, 46 a (Island), *Stamps, (8) Imants Budriks, L Paegles* 9 8 , Riga (Latvian S S R Russia), Unused Stamps (ઉલ્લેખ ભાઈ રમેશચન્દ્ર શાહ, ઝાપા શેરી, વાકાનેર, સૌરાષ્ટ્ર) એ જ ભાઇ વધુમા લખે છે કે ઑસ્ટ્રેલિયામા 'Koala Stamp And Hobby Club' નામની એક પ્રખ્યાત કલબ છે તેના સભ્ય થવાની કોઇનેઇચ્છા હોય તો મારી પાસે તેના સભ્ય થવા ફૉર્મ છે પોસ્ટેજનો પોણો આનો મોકલનારને હુ તે મોકલીશ

હિંદી પત્રમિત્રો

(486) *Mahendra C Shah C/o C J Shah*,3 Dashi Porwad Society, Ellisbridge Ahmedabad (Stamps), (487) Mr Bachubhai H Bhatt,C/o Dr P H Bhatt, Dhanasuthar s Street, Ahmedabad (Stamps) (ઉલ્લેખ ગિરધારીલાલ શાહ,સાકરબજાર અમદાવાદ)(488)Mathuradas Haridas Ved,7/9D,ModyStreet,Fort Bombay 1—18, Stamps, Viewcards, Coins (489) Natwarlal Jivram Jani Mundra Cutch—21 Stamps, Films, Reading (490) Arunkumar R Amin, C/o Dr R L Amin,146 B Princess Street, Bombay 2—15, Sports Stamps, Photography (491) Shah Balkrishna Amritlal, Khusal Gagas pole, Kalol (N G)—18, Reading, Exercise, Travelling, (492) Ramanlal Manilal Thakkar C/o Manilal Chhaganlal Thakkar, 766, Gomtipur, Near Ambaji s Temple, Ahmedabad 10 —18, Stamps View cards, Literature (493) Dilipkumar Bhailal Balshi, Bakshi Khadaki, Rajpipla Via Ankleshwar—19, Drawing, Stamps Reading (494) SureshkumarS Thaker, Bhula Thaker s pole, Punchkoi Nadiad(Kaira)–20 Stamps Sports,Films, Literature (495) Jaukroy H Trivedi, C/o H J Trivedi, Parsiwada, Sadar Bazar, Rajkot (Saurashtra) —14, Swimming, Literature, Paper cutting, Stamps, Photography, (496) Jayant Meghani, C/o Chitradevi Meghani Meghani kutir,Plot No 1165 B,Sir Pattani Rd , Ghogha Circle, Bhavnagar (Saurashtra)—13, Stamps, (497) Irani Godrej Meherwanji, C/o Minoo K Pooniwala, 246, Bibis wadi, Saiyadpura, Surat —16,Stamps,(498)Ramakant Dattatraya Mahulikar, 835,Bhaw s pole, Raipur,Ahmedabad-17,Penfriendship, Literature, Chess, (492) Gulabrai Mehta, 2, Jairaj Plot, Rajkot (Saurashtra)—26 Gymnasium, Music, Reading, (500) K P Vishram, C/o Premji Murarji Shah Kodhy (Cutch)—17, Penfriendship, Literature, (501) Bakulesh A Bhatt, Manekwadi, Plot No 5, Station Road, Krishnanagar, Bhavnagar (Sau)—17, Stamps,Sports,Literature 502)Ma Para Kanti Plot No 603, Manekwadi, Krishnanagar, Bhavnagar(Sau)–18 Photography, Reading (અપૂ)

મધુકરી

આજ આકાશ ઓરે અંધકારથી વાદળીની રૂપેરી કિનારે
ક્ષિતિજની આંખડીમાં સમાવા જતી કુંજડી કૈંક લાગી હતારે
આજ વૈશાખ જોગી તણા વેરાગા ગૂંચળા વાળના ઘૂમવે છે
આજ સૂકી સરિતા તણે કાંઠડે નેન પંખિણીઓના ચૂમે છે

—ગીનુ દેસાઈ

સાલિમઅલી હિંદી પક્ષીઓના જગન્માન્ય મહાવિદ્વાન

ભારતવર્ષના પક્ષીઓના નિરીક્ષણ ને સશોધનના ક્ષેત્રમા આજ સુધી મુખ્યત્વે અગ્રેજ અભ્યાસીઓએ જ રસ લઈને કામ કર્યું છે શરૂઆતમા હિંદી સરકાર આ દેશના પક્ષીઓનો સળંગ સકલિત ઇતિહાસ લખાવ્યો ને ત્યાર પછી 'ઇન્ડિયન ફૉના'ની જાણીતી ગ્રંથાવલિમા પક્ષીઓ વિષેના ગ્રથો લખાયા, એ બધામા પણ અગ્રેજોની જ કામગીરી છે તે પછી એક જ ભારતીય જને આજ સુધીમા એ દિશામા ગણનાપાત્ર અભ્યાસ, નિરીક્ષણ અને સશોધન કર્યા છે અને તે શ્રી સાલિમઅલીએ પણ તે એવા કે આજે એ ગુજરાતી વિદ્વાન જગતભરમા હિંદી પક્ષીઓના એકમાત્ર નિષ્ણાત મહાવિદ્વાન તરીકે પકાયા છે, કેમકે તેમણે હિમાલય માનસરોવર અને અફઘાનિસ્તાનથી માંડીને ત્રાવણકોર સુધીના સમગ્ર ભારતના પ્રદેશે પ્રદેશના પક્ષીઓના નિરીક્ષણ અને અભ્યાસ કર્યા છે ગુજરાતી ભાષામા આ પ્રકારનુ સાહિત્ય આપતા આપણા એકમાત્ર સામયિક 'પ્રકૃતિ'માથી તેમનો જીવન પરિચય તારવી આ નીચે ઉતારીએ છીએ

શ્રી સાલિમઅલીનો જન્મ મુબઈમા ઈ ૧૮૯૬ની ૧૨મી નવેમ્બરે થયો હતો જાતે એ સુલેમાની વહોરા છે ૧૮૫૭ના બળવા પછી એમનુ કુટુબ મૂળ વતન ખભાત છોડીને ધધા અર્થે મુબઈ આવી વસેલુ એટલે હવે મુબઈ જ એમનુ વતન થઈ ગયુ છે વડોદરા રાજ્યની હાઈકોર્ટના એક વખતના જસ્ટીસ અને સુપ્રસિદ્ધ દેશભક્ત સદ્ગત અબ્બાસ તૈયબજી એમના સગા મામા થાય

બચપણથી જ એમને પક્ષીઓનો રંગ લાગેલો પરતુ એ કેવળ ગિલોલના નિશાન બાજી પૂરતો સાચી ઉત્કંઠા તો એમને એક અકસ્માતથી થએલી એક દિવસ એક પીળા ગળાવાળી ચકલી એમની ગિલોલનો ભોગ થઈ પડી અજ્ઞાત એવુ આ નવુ પક્ષી જોઈને એનુ નામ જાણવાનુ કુતૂહલ થતા એ લઈને તે પોતાના કાકા શ્રી અમીરૂદ્દીન તૈયબજી (સ્વ બદરૂદ્દીન તૈયબજીના ભાઈ) પાસે ગયા શ્રી અમીરૂદ્દીન મુબઈની નૅચરલ હિસ્ટરી સોસાયટીના આદ્ય સ્થાપકોમાના એક હતા પરતુ એમને પણ એ નવુ પક્ષી અજ્ઞાત નીવડ્યુ એટલે એમણે સોસાયટીના મત્રી શ્રી ડબ્લ્યુ એસ મિલાર્ડ ઉપર ભલામણ લખી આપી એ ચિઠ્ઠી લઈને તે ગયા એ વખતે શ્રી નૉર્મન બી કિન્નિયર (લડનના બ્રિટિશ મ્યૂઝિયમના પ્રાણીસગ્રહ વિભાગના આજના સચાલક) પણ ત્યા હતા એમણે શ્રી સાલિમના પક્ષીને ઓળખી આપ્યુ એ હતુ રાજી (yellow throated sparrow), એની ઓળખાણ કરાવીને મડળના સગ્રહમાના એ પક્ષીના અન્ય પ્રતીકો પણ શ્રી કિન્નિયરે દેખાડ્યા એ સાથે અન્ય જાતિના પણ પક્ષીઓ એમના જોવામા આવતા પક્ષીઓના વિષયમા એમનો આખો દૃષ્ટિકોણ બદલાઈ ગયો, અને પક્ષીઓને હણીને સતોષ માનવાને બદલે, જે પક્ષી નજરે ચડે એને ઓળખવાની અને એનો જીવનવ્યવહાર જાણવાની ઉત્કટ અભિરૂચિ એમનામા જાગૃત થઈ આ જિજ્ઞાસાને સતોષવા માટે શ્રી કિન્નિયરે એમને પક્ષીઓના વિષયના કેટલાક પુસ્તકો સૂચવ્યા આ પ્રસગ સને ૧૯૦૮મા બન્યો એ સમયે એમનુ વય બાર વર્ષનુ હતુ

કાલક્રમે શ્રી સાલિમે મૅટ્રિક પસાર કરી એમના મોટાભાઈ બર્મામાં વૉલ્ફ્રામ ધાતુની

આસમાનનાં પંખી [૫૨] દૈયડ

બાર માસ આપણે ત્યા જ રહેતુ હોવ
છતા, પોતાના શરમાળ સ્વભાવને લી
આપણાથી અપરિચિત રહી જતુ આ દૈય
દેવચકલીના વર્ગનુ જ પખી છે પરતુ કેટ
પણ પખી કરતા ચડિયાતી તેના ગળાન
મિઠાશ તો ગજબની હોય છે આથી
પક્ષીપ્રેમીઓના હૃદયમા તે સર્વોચ્ચ સ્થા
બિરાજે છે

દેખાવે રૂઆબદાર અને દૃઢ બાંધાનુ ત
કદમા તે લગભગ બુલબુલ જેવડુ હોય
નરનુ મ થુ મળુ, ગરદન, છાતી, પીઠ કા
ચમકવાળા ઘેરા આસમાની, પાંખો જ
વિશેષ કાળી પેટ અને પૂછડીની હેઠળ
પીછા તથા બહારની બને ધારોનાં ચાર
પીછા સ્વચ્છ સફેદ પાંખમા પણ ના
શ્વેત પટ્ટો ચાય અને પગ કાળા માદા
કાળો રગ આછો ધુમાડિયો તથા શ્વેત
પણ મેલો રાખોડી જેવો હોય છે

ગરમ ઋતુ આવતા તેનો કઠ ખુલે છે
તેમા યે તેના સવનનકાળ ચૈત્ર વૈશાખમા
તે ખરા ઉન્માદમા આવી જઈ, દેવચ
તથા ચકદિલની માફક પૂછડી પટપટા
પોતાના ગાનમા મસ્તાન જોવામા આવે
એ વખતે એના કાળા અને પડખેના ધો
પીછાના વિસ્તારથી એની શોભા ઓર
છે એ ઉત્સાહ ગરમી જતા ઓસરી જ
ચોમાસામા તે સાવ મૂગુ બની જાય

તીડ તમરાને ફૂદા મકોડા એ તેનો
હાર મા અર્થે તે જમીન પર ફરતુ નજરે
છે, પણ તેનુ પ્રિય સ્થાન તો ઝાડની ડાળી

હાલ તેનો પ્રજનનકાળ ચાલે છે એ
કોઈ વૃક્ષની બખોલમા છાલ, પીંછ
સાઠીકડાની પથારી કરી રકાબી
માળો બાંધી, તેમા ફિક્કા લીલા કે લીલા
પડતા આસમાની રગના ઘેરી, બદામી
છાટવાળા ૪ ૫ ઈંડા તે મૂકે છે (વનેચ

ખાણના ઉદ્યોગમા તથા ઇમારતી લાકડાના વ્યાપારમા રડ્યા હતા શ્રી સાલિમને અભ્યાસમા ઝાઝો રસ નથી એ જોઇને એમણે એમને પોતાની પાસે બોલાવી લેવાથી ઈ ૧૯૧૪મા શ્રી સાલિમ બર્મા ગયા ત્યા ત્રણ વર્ષ ભાઇની સાથે ધંધામા ગાળી ૧૯૧૭મા એ દેશ પાછા ફર્યા અને હમેશ માટે ધંધામા જ રોકાવાનુ હોઈ તે મુંબાઈની દાવર કૉલેજમા દાખલ થયા અને હાયર ઍકાઉન્ટન્સીની ડિપ્લોમા મેળવી

બર્માંમાના વસવાટ દરમ્યાન પક્ષીઓનો અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો હતો, એટલે મુંબાઇ આવ્યા પછી એમને એ વિષયનુ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન મેળવવાની વૃત્તિ થઈ, આ માટે માર્ગદર્શન અર્થે એ સેઈન્ટ ઝેવિયર્સ કૉલેજના ખ્યાતનામા વનસ્પતિવિદ્ અધ્યાપક રેવરંડ બ્લેટર પાસે ગયા. રેવ૦ બ્લેટરે એમને બહિઃસ્થિત વિદ્યાર્થી (out-student) તરીકે કૉલેજના બી એસસી.ના પ્રાણીશાસ્ત્ર (ઝૂઑલૉજી)ના વર્ગમા દાખલ કર્યા એ જ વર્ષમા મુંબાઇ નૅચરલ હિસ્ટરી સોસાયટીના ભૂતપૂર્વ સંગ્રહપાલ (ક્યુરેટર) અને હવે બ્રિટિશ મ્યૂઝિયમના એક અધિકારી શ્રી એસ એચ પ્રેટર પણ બહિઃસ્થિત વિદ્યાર્થી તરીકે એ જ કૉલેજમા સિનિયર બી એસસી મા પ્રાણીશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતા હતા, એટલે બંને વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી જામી. બંને મિત્રોએ બી એસસી નો અભ્યાસક્રમ પૂરો કર્યો. પછી શ્રી પ્રેટર મુંબાઇ નૅચરલ હિસ્ટરી સોસાયટીમા જોડાયા અને શ્રી સાલિમ બર્મા પાછા ફર્યા (૧૯૧૯) પરતુ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ તાજેતરમા પૂરુ થયુ હતુ એટલે વ્યાપારધંધા મોળા પડતા હતા. આથી એમના મોટા ભાઇએ ધંધો સંકેલી લેવામા પણ ડહાપણ માન્યુ અને બંને ભાઈઓ ૧૯૨૩મા સ્વદેશ પાછા ફર્યા

મુંબાઈ આવતા અચાનક એક નવી તક એમને મળી ગઈ એ સમયમા મુંબાઈ સરકારે જાહેર પ્રજાને પ્રાણીજીવનનો પરિચય કરાવવાના ઉદ્દેશથી એક યોજના ઘડી હતી અને એ કાર્ય માટે યોગ્ય વ્યાખ્યાતાની શોધમા હતી રેવ૦ બ્લેટરે શ્રી સાલિમની ભલામણ કરતા મુંબાઈ સરકારે એમની નિમણૂક કરી (૧૯૨૬) બે વર્ષના અનુભવ પછી શ્રી સાલિમને લાગ્યુ કે આ વિષયમા પરદેશમા જઈને વિશેષ જ્ઞાન મેળવવુ આવશ્યક છે, તેથી એમણે પોતાના ખર્ચે જર્મની જઈને શિક્ષણ લેવા સરકાર પાસે રજાની માગણી કરી.

રજા મળતા વેંત એ જર્મની ગયા અને બર્લિન યુનિવર્સિટીના પ્રાણીશાસ્ત્રના મ્યૂઝિયમમા દાખલ થયા. ત્યાં એમણે પક્ષીશાસ્ત્રના જગન્માન્ય એકમાત્ર પ્રમાણિત વિદ્વાન ડૉ. સ્ટ્રેસેમૅનના હાથ નીચે સાત મહિના કામ કર્યુ. એમના કાર્યથી પરમ સતુષ્ટ થઈને ડૉ સ્ટ્રેસેમૅન એમને, યાયાવર પક્ષીઓના સ્થળાન્તર વિષયના અભ્યાસ અવલોકન અર્થે પોતાની સાથે હેલિગોલૅન્ડ દ્વીપમા લઇ ગયા (સને ૧૯૨૯) પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછી હેલિગોલૅન્ડ દ્વીપની કિલ્લેબંદી તોડી નાખવામા આવી હતી અને એ લશ્કરી કેન્દ્ર તરીકે બધ કરવામાં આવ્યો હતો એને સ્થાને ધ્રુવપ્રદેશ બાજુથી આવતા યાયાવર પક્ષીઓના અવલોકન અભ્યાસનુ એક મોટુ કેન્દ્ર ત્યા સ્થાપવામા આવ્યુ હતુ અને એનુ સચાલન ડૉ ડ્રાટકે નામના સમર્થ પક્ષી તત્ત્વજ્ઞને સોંપાએલુ હતુ ડૉ સ્ટ્રેસમૅનના સગમા શ્રી સાલિમે ડૉ ડ્રાટકેના મહેમાન તરીકે પાનખર ઋતુમા બે અઠવાડિયા હેલિગોલૅન્ડ દ્વીપમા ગાળ્યા ને ત્યાંની પ્રણાલિનો અભ્યાસ કર્યો એ સાથે એમનો જર્મનીનો અભ્યાસ પૂરો થયો જર્મનીથી નીકળીને એ લડન ગયા અને બ્રિટિશ મ્યૂઝિયમના પક્ષીવિભાગમા છ અઠવાડિયાં અનુસધાર્થ ગાળ્યા. જે દરમ્યાન ભારતીય પક્ષીઓના સમર્થ જ્ઞાતા અને નિરીક્ષક-અન્વેષક બે અગ્રેજ વિદ્વાનો ડૉ. ક્લૉડ ટાઈસરસ્ટ અને શ્રી હ્યૂ વ્હીસ્લર સાથે એમને પરિચય થયો.

જર્મની અને લડનમા પક્ષીવિદ્યાનો અભ્યાસ પૂરો કરીને તે ૧૯૩૦મા દેશ પાછા ફર્યા તે પૂર્વે તો મુંબાઈ સરકારે પેલી પ્રકૃતિ શિક્ષણની યોજના બધ કરી દીધી હતી એટલે દેશ આવીને એ ભારે વિમાસણમા પડ્યા મુંબાઈમા એમનું પોતાનુ ઘર તો હતુ નહિ એટલે એમના પત્ની સાથે એ મુંબાઈના પડખે અલીબાગ પાસે આવેલા કિહિમમા એમના સસરાના ઘેર રહેવા ગયા સુગરીની નીડરચનાનુ એમનુ અપૂર્વ અવલોકન એમણે આ જ દિવસોમા કરેલુ

આરભમા એમણે હિંદી પ્રાણીઓના નિરીક્ષણ વિભાગ (ઝૂઓલૉજિકલ સર્વે ઑવ ઈન્ડિયા)મા જોડાવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરતુ એ યુનિવર્સિટીની કોઈ ડિગ્રી ધરાવતા ન હોવાથી એમને ત્યા સ્થાન મળ્યુ નહિ એટલે નોકરી શોધવાનો પ્રયત્ન છોડી દઇને એમણે સ્વતત્રપણે પક્ષીઓનુ નિરીક્ષણકાર્ય કરવાનો નિર્ણય કર્યો. એના આરભ અર્થે એમણે દક્ષિણ હૈદરાબાદનો પ્રદેશ પસંદ કર્યો એ સમયે સર અકબર હૈદરી નિઝામ સરકારના અર્થસચિવ હતા એમણે શ્રી સાલિમને હૈદરાબાદ રાજ્યના પક્ષીઓના સશોધન–નિરીક્ષણનુ (Survey) કાર્ય સોંપ્યુ અને એ દ્વારા ભારતવર્ષનાં શુદ્ધ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિના એમના નિરીક્ષણકાર્યના શ્રી ગણેશ મડાયા આ કાર્ય પૂરુ થયુ કે તરત જ મુંબાઈની નૅચરલ હિસ્ટરી સોસાયટીએ સમારેલ

ભારતના પ્રાદેશિક વિભાગોના પક્ષીઓના સંશોધન નિરીક્ષણની યોજના ઘડી કાઢી એ કાર્ય માટે શ્રી સાલિમને નિયુક્ત કર્યા શ્રી સાલિમે આજ સુધી કરેલા પક્ષીસંશોધનમાં દક્ષિણ હૈદરાબાદ ત્રાવણકોર ને કોચીન રાજ્યો, મધ્યભારત—ગ્વાલિયર ઇન્દોર ધાર અને ભોપાલ રાજ્ય મહીસુર રાજ્ય ભાવલપુર રાજ્ય કચ્છ રાજ્ય, ગુજરાત વડોદરા, પાલણપુર રાધનપુર ને ખંભાત રાજ્યો, મિશમી ગિરિપ્રદેશ (આસામ) ડાંગપ્રદેશ—સોનગઢ વ્યારા ને નાશિક મધ્યભારત—બસ્તર રાજ્ય ને ઓરિસા પ્રદેશ એટલાનો સમાવેશ થાય છે 'કચ્છનાં પક્ષીઓ' ને 'ત્રાવણકોરનાં પક્ષીઓ' વિષે તો શ્રી સાલિમે સ્વતંત્ર ગ્રંથ લખ્યા છે એમના આ સંશોધન નિરીક્ષણોના પરિણામે આજે ભારતવર્ષનો એક પણ પ્રદેશ એવો નથી રહ્યો કે જ્યાંના પક્ષીઓનું શાસ્ત્રીય નિરીક્ષણ ન થયું હોય

શ્રી સાલિમનો પક્ષીવિદ્યાનો રસ પણ પક્ષીઓની ગૃહવ્યવસ્થા ને જીવનવ્યવહાર Ecology વિદ્યાના અભ્યાસમાં કેન્દ્રિત થએલો છે આ વિશિષ્ટ વિષયમાં યુરોપ ને અમેરિકામાં અત્યંત મહત્ત્વની પ્રગતિ થઈ છે, પરંતુ ભારતવર્ષનાં પક્ષીઓ સંબંધમાં આવું કાંઈ હજી થયું નથી શ્રી સાલિમના પોતાના નિરીક્ષણો દ્વારા એટલી અનેકવિધ મહામૂલી નવી સામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ છે કે એ બધાનો સમાવેશ અર્થે 'ભારતવર્ષનાં પક્ષીઓ'નો નવીન ગ્રન્થ લખાવવાનો નિર્ણય ભારત સરકારે કર્યો છે ને એ માટે સુપ્રસિદ્ધ અમેરિકન પક્ષીતત્ત્વવિદ્ ડૉ એસ ડિલોન રિપ્લે ને શ્રી સાલિમની વરણી કરવામાં આવી છે આ ગ્રન્થ 'ફોના'ના ગ્રન્થો કરતાં મોટા ગજાની રચનાવાળો થવાનો સંભવ છે

શ્રી સાલિમની પક્ષીસંશોધન વિષયની સર્વતોમુખી પ્રવૃત્તિ અને અપૂર્વ વિદ્વત્તાનું યથાર્થ મૂલ્યાંકન કરીને ઇંગ્લન્ડના બ્રિટિશ ઑર્નિથૉલૉજિકલ યૂનિયને એમને પોતાના સન્માનિત સભ્યપદે સ્થાપ્યા છે આ સંસ્થા ઉચ્ચતમ કક્ષાના અને જગન્માન્ય પક્ષીતત્ત્વવિદ્યામણીઓનું જ આવું બહુમાન કરે છે ભારતીય પક્ષીતત્ત્વવિદોમાં આવું માન મેળવનાર શ્રી સાલિમ પ્રથમ ને એકલા જ છે એટલી જ ઉચ્ચ કક્ષાની 'અમેરિકન ઑર્નિથૉલૉજિકલ યૂનિયને' પણ શ્રી સાલિમને પોતાના સન્માનિત સભ્યપદે સ્થાપ્યા છે ને એ જ રીતે ડૉયત્સ ઑર્નિથૉલૉજિશ ગેસેલશાફ્ટ'ના પણ શ્રી સાલિમ સન્માનિત સભ્ય છે હિંદમાં એમને સન્માનિત સભ્યપદે સ્થાપીને ગૌરવ લેનારી પ્રથમ સંસ્થા 'ગુજરાત પ્રકૃતિ મંડળ' છે

શ્રી સાલિમ પ્રકૃતિએ શાંત પ્રસન્નચેતા ઉદારમતવાદી નિર્મળ પ્રકૃતિના, મધુર ને અભિજાત સજ્જન છે પક્ષીવિદ્યામાં આટલા રસબસ હોવા છતાં એમણે અંગ્રેજી સાહિત્યનો સારો અભ્યાસ કરેલો છે ભારે ધનવાન કુટુંબમાં જન્મ્યા અને ઉછર્યાં છતાં તે ઐશ્વર્યથી મદમત્ત નથી એમના એક ભાઈ આઈ સી એસ થએલા છે અન્ય ભાઈ શ્રી હામિદઅલી કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીની ખેતીવાડી વિજ્ઞાનની ડિગ્રીઓ મેળવી આવ્યા છે શ્રી સાલિમ પોતે ઇંગ્લંડ ફ્રાન્સ ને જર્મનીમાં દીર્ઘકાળ રહેલા છે, છતાં એ વિલાયતી રંગે રંજ પણ રંગાએલા નથી એમને અનેક અંગ્રેજ યુરોપિયનો સાથે ગાઢ મૈત્રી સંબંધ હોવા છતાં ગોરી ચામડીનો એમને રંજ પણ મોહ નથી એ પ્રબળ રાષ્ટ્રપ્રેમી હિંદી છે સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં એમના કુટુંબીજનોએ ભારે ફાળો આપ્યો છે એમના વડીલ બન્ધુ શ્રી હામિદઅલીએ સને ૧૯૪૨ની લડત પ્રસંગે કારાવાસ સેવ્યો છે અને આજે પણ ચુસ્ત મહાસભાવાદી છે શ્રી સાલિમના ભાણેજ ભાણેજીઓએ પણ સ્વાધીનતાના યુદ્ધ પ્રસંગે જેલ ભોગવી છે શ્રી સાલિમ પોતે પણ જેલમાં જવાનો નિશ્ચય કરી બેઠા હતા પરંતુ છેક છેલ્લી પળે પક્ષીઓના ગમના અભ્યાસનું સાતત્ય ખંડિત ન થાય એ વિચારથી જવાનું માંડી વાળવું પડેલું

જીવનના અશેષ સંયોગો એમના પક્ષીવિદ્યાના અભ્યાસને સર્વથા અનુકૂળ હોવા છતાં, શ્રી સાલિમનું જીવન ભારે વ્યથાથી ભરપૂર છે એ વ્યથા તે શ્રી સાલિમના પત્નીનું ભર યુવાનીમાં અકાળ અવસાન શ્રી સાલિમના પત્નીને પણ પક્ષીઓમાં ખૂબ રસ હતો જર્મનીના અભ્યાસકાળે એ એમના પતિ સાથે હતાં એટલું જ નહિ પરંતુ ત્રાવણકોરનાં પક્ષીઓના નિરીક્ષણ પ્રસંગે તો એમણે શ્રી સાલિમના મંત્રી અને સહકર્મચારી રૂપે અથાગ પરિશ્રમ કર્યો હતો સને ૧૯૩૯માં શસ્ત્રક્રિયાના પરિણામે એમનું અવસાન થયું અને શ્રી સાલિમનું દાંપત્યજીવન ખંડિત થયું આદર્શ પતિ હોવાથી શ્રી સાલિમે પુનઃ લગ્નસંબંધ સાંધ્યો નહિ અને એ કરુણ ઘટના પછી ડહેરાડૂન છોડીને એ મુંબાઈ આવી સ્થિત થયા આજે જીવનની પ્રત્યેક પળ એ પક્ષીઓના જીવનનાં અભ્યાસ મનન ને ચિંતનમાં ગાળે છે અને એમાં જ કૃતકૃત્યતા અનુભવે છે

પક્ષીવિષયની એમની પ્રથમ જિજ્ઞાસાને સંતોષનાર મુંબાઈની નૅચરલ હિસ્ટરી સોસાયટી સાથે શ્રી સાલિમ ગાઢ સંબંધે સંકળાએલા છે એક પ્રસંગે મંડળના સંગ્રહપાલ curator તરીકે એમણે કામ કરેલું છે એકાદ અપવાદ વિના એમનાં અશેષ સંશોધન નિરીક્ષણો પણ એ મંડળ તરફથી જ એમણે કરેલાં છે આજે પણ તે એ મંડળના અવૈતનિક મંત્રી અને મંડળના મુખપત્રના એક સંપાદક છે —હ આ

ટ્યૂબ લાઇટ – ફ્લૉરેસન્ટ ટ્યૂબો

હમણાં કેટલાક વખતથી આપણે ત્યાં વ્યાપારી અને ઔદ્યોગિક મથકોમાં—દુકાનો હોટેલો ઑફિસો કારખાનાં વગેરેમાં ફ્લૉરેસન્ટ ટ્યૂબના પ્રકાશનો પ્રચાર વધતો જાય છે, અને કેટલેક ઠેકાણે રસ્તાના દીવાઓ પણ તેના જ વપરાવા લાગ્યા છે કોલસાની ખાણોમાં પણ તેનો ઉપયોગ સફળતાપૂર્વક થયાના પ્રયોગો થયા છે સામાન્ય ભાષામાં તે 'ટ્યૂબ લાઇટ' નામથી ઓળખાય છે સાદા વપરાશમાં આવતા વીજળીના ગોળાઓની સરખામણીમાં તેમાં ઓછી વીજળી બળે છે વળી તે વધુ ટકાઉ તથા પ્રકાશમાન છે, તેમજ ઓછો ઝળહળ મારતી હોવાથી આંખને ઓછી ઝંખવે છે

ફ્લૉરેસન્ટ ટ્યૂબો એ વીજળિક મોચ (discharge) વડે પ્રકાશ મેળવવાના સાધનોનું એક રૂપ છે આ ટ્યૂબના દરેક છેડે ઇલેક્ટ્રોડ સીલ કરીને બેસાડેલા હોય છે ટ્યૂબમાં થોડો આર્ગન વાયુ ને થોડી પારાની વરાળ દાખલ કરેલી હોય છે તેમાં વીજળીનો પ્રવાહ દાખલ થતાં આર્ગનવાયુના કણો ઉત્તેજાય છે તે પારાની વરાળને ઉત્તેજે છે અને તેથી અલ્ટ્રાવાયોલેટ કિરણો ઉત્પન્ન થાય છે ટ્યૂબની અંદરની બાજુ પર મૅગ્નેશ્યમ ટંગસ્ટેટ જેવા ખાસ રાસાયણિક ક્ષારો લગાડેલા હોય છે તે અલ્ટ્રાવાયોલેટ કિરણોને શોષતા ન હોવાથી એ કિરણો સફેદ કિરણોમાં પલટાઇને તેમાંથી પ્રકાશ સ્ફુરે છે આ ક્ષારોને વિવિધ મિશ્રણમાં વાપરવાથી વિવિધ રંગ પેદા કરી શકાય છે એ પદાર્થોને 'ફૉસ્ફર' કહેવામાં આવે છે અને તેઓ મોટે ભાગે જસતના સંયોજનો હોય છે 'ફૉસ્ફર' એટલે પ્રકાશ ધરે એવા પદાર્થો

સામાન્ય રીતે વપરાતા વીજળીના ગોળા બલ્બો કરતાં આ ફ્લૉરેસન્ટ દીવાઓ વધારે કાર્યક્ષમ હોય છે આપણા સામાન્ય બલ્બોમાં વીજળીના તારને ગરમ કરવા માટે ૯૦ ટકા વીજળી ખપી જાય છે ને બાકીના ૧૦ ટકામાંથી જ પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય છે જ્યારે તેના મુકાબલે વીજળીની વપરાશના પ્રમાણમાં ફ્લૉરેસન્ટ ટ્યૂબો ત્રણગણો વધારે પ્રકાશ આપે છે

આક્રમ

ત્યારે અમારી જુવાની પાગરતી હતી તેના જોશમા જે કોઇ રોપકારી કાર્ય કરવાનુ આવે તે માટે સાહસવૃત્તિ ઉછાળા મારતી

આ સાહસવૃત્તિ દાખવવાનો પ્રસગ પણ અણધાર્યો જ સાપડી યો કોચરબમા રાત્રીશાળા ચતાવવા અમે બેએક મિત્રો જતા ા એક દિવસે ગામના બે જુવાનોએ અમને કહ્યુ 'આજે ટેકરા ામા બકરાનો વધ થવાનો છે આપણે એ બકરાને બચાવવા ાઇએ' અમે તુરત જ હા પાડી ગામનાપાચ સાત જુવાનો અને ખાડાના સાતઆઠ તરુણો ભેગા થઈ, સાદી લાઠીઓ લઇ, બીજી શી ગણતરી કર્યા વગર ઊપડયા

એલિસબ્રિજમા ત્યારે ગુજરાત કૉલેજથી આગળ ચિનાઈવાળાના ગલા આગળ એકે સોસાએટી કે મકાન નહોતુ ત્યાથી પસાર થતા ળિયામાં અધારી રાત્રે રસ્તો વીંધતા અમે આગળ ઊપડયા પાજ પોળથી આગળ આવતી ટેકરીઓ તરફ અમારો માર્ગ જતો હતો

ટેકરીઓ પાસે આવ્યા ત્યારે જ અમો અમારા કાર્યનો ખ્યાલ ાવ્યો બરાબર ટેકરીઓની વચ્ચે સ્ત્રી પુરુષોની મોટી મેદની મી હતી મેદનીમા સ્ત્રીઓ ગાતી હતી અને પુરુષો નાચતા હતા રુષો પાસે લાકડીઓ તથા ધારિયા હતા શણગારેલા બે બકરા રાબર નાકે બાધેલા હતા અને ત્યા એમની પૂજા થતી હતી હવે મારા કાર્યની વિકટતા અમાને સમજાઈ સામે બે હજાર જેટલા પુરુષો હતા જ્યારે અમે માડ વીસ સત્તર હોઇશુ !

અમે વ્યૂહ ગોઠવ્યો ત્રણ ટુકડીઓ બનાવી ટુકડીઓ ાા આગે નોના હાથમા લાકડી આપી આસપાસની ટેકરીઓ પર સહુને ઠવી દીધા સહુને સૂચના હતી કે સીટી વગાડતા જ બધાએ કોટા કરતા સીધા ધસી જવુ

અમારી ટુકડી સૌથી પ્રથમ ધસી લાઠી વીંઝતા, બૂમો મારતા અમે બરોબર વચ્ચે સ્થાને પહોચી ગયા બધાની બૂમોથી અને ચારે બાજુથી ધસતી ટુકડીઓ જોઇને ત્યા ભારે શોરબકોર મચી ગયો બધા આમતેમ દોડવા લાગ્યા અમારો વ્યૂહ સફળ થયો

આ અધાધૂધીમા અમે એક ટુકડી સાથે બકરાો વિદાય કરી દીધા અને બીજા કચકચ કરવામા રોકાયા અમે વાત કરતા હતા ત્યા સામે ઊભેલી વ્યક્તિઓમાંથી એકે છરા સાથે હુમલો કર્યો પડએના સાથીદારે સમયસૂચકતાપૂર્વક લાકડી વડે એ છરાને જો ભોયભેગો ન કર્યો હોત તો મારી લાશ ત્યા નીચે જ પડી હોત'

બકરા આપીએ પણ એનો વધ નહિ કરવાનો, એવી શરત કરી અમે ત્યાથી નીકળી આવ્યા ત્યારે થયુ કે બકરા બચાવવા જતા અમે પણ જાન ગુમાવવાની અણી પર જ આવ્યા હતા —નીરૂ દેસાઈ

(એલિસબ્રિજ આરોગ્ય સમિતિ તરફથી શ્રી નીરૂ દેસાઈ અને અશોક હર્ષના તત્રીપણા નીચે શરૂ થએલા નવા ત્રૈમાસિક 'ઘડતર માથી)

ગરીબોની બદામ મગફળી

મગફળી માણસ ઢોર અને ઉદ્યોગ ત્રણેને એકસરખી ઉપયોગી છે પૌષ્ટિક આહારની નજરે આપણે ત્યા તેનો બહુ ઓછો વિચાર થએલો છે પણ ગરીબોના મેવા કે ગરીબોની બદામ તરીકે ઓળખાની એ મગફળી અથવા ભોયશીંગનો પ્રચાર જરૂરી છે વળી એનો પાક જમીનને નત્રવાયુ (નાઇટ્રોજન) પૂરો પાડી તેને સમૃદ્ધ બનાવે છે એની ફળી ખાદ્ય તરીકે તથા ઔદ્યોગિક ઉત્પન્નમા કામ લાગે છે, જ્યારે ફળી ઉતારી લીધેલો પાલો ઢોરોના ખોરાક તરીકે

આપણે ત્યા લગભગ બધે જ સ્થળે તેનો પાક ઊતરે છે દુનિયાના મગફળીના પાકનો અરધો ભાગ (૩૦ લાખ ટન) આ દેશમા જ થાય છે અહીં તેનો મુખ્ય ઉપયોગ તેલ તથા ખોળ તરીકે થાય છે

આપણા હિંદી લોકોના ખોરાકમા જેની વધુમા વધુ ઊણપ રહે છે એ પ્રોટીનનુ સારુ જેવુ પ્રમાણ શીંગદાણા તેમજ તેના ખોળમા રહેલુ છે વળી મગફળી ફૉસ્ફેરિક તેમજ વિટામીન બી થી(ખાસ કરીને વિટામીન બી-૧થી) સમૃદ્ધ છે અને વિટામીન બી ૨ વર્ગના ખોરાકમા પણ અગત્યનુ સ્થાન ધરાવે છે સ્નિગ્ધ પદાર્થ સાથે એનુ કૅલરીનુ (એટલેકે શરીરમા ગરમી ઉત્પન્ન કરવાનુ) પ્રમાણ પણ ઊચુ રહેલુ હોઇને ખોરાક તરીકેનુ તેનું મૂલ્ય અધિક છે તે એકથી વધુ પડતી ખાવાથી પિત્તને ઉત્તેજતી હોઇને ગોળ અથવા સાકર સાથે લેવાથી પિત્તનો સભવ નથી રહેતો આપણે ત્યા ગામડાઓમા તો હજુ યે ગોળ ને મગફળીનો નાસ્તો સારી પેઠે પ્રચલિત છે

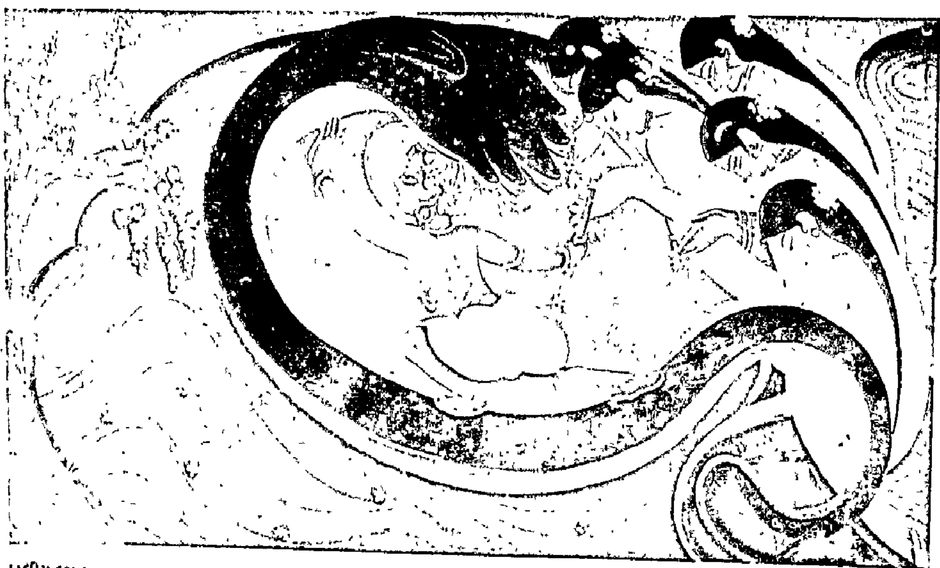
મગફળીનુ તેલ હવે ખાદ્ય તરીકે આ દેશમા ચાલુ થયુ છે અન્ય કોઇ દેશોમા એ એટલુ જ પ્રચલિત હોય તો તે ફ્રાસ અને બ્રાઝિલમા

ઘણાને જાણીને નવાઈ લાગશે કે મગફળીનુ મૂળ વતન દક્ષિણ અમેરિકામા આવેલો બ્રાઝિલ દેશ છે પેરૂમાની આદ્કોનની કબ્રોમાથી તેના દાણા મળી આવેલા બ્રાઝિલ તથા પેરૂના કેટલાક જૂના લખાણમાથી તેનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે હિંદની કોઈ ભાષામા તેનો પ્રાચીન ઉલ્લેખ નથી મળતો –સસ્કૃતમુદ્ધામા નહિ તામિલમા તેને 'મનીલા કોટલ' કહે છે, તે પરથી એમ અનુમાન થઈ શકે કે અમેરિકાથી ફિલિપાઈન્સ થઇને હિંદમા તેનો પ્રવેશ થએલો હશે અમેરિકાએ કૃષિ જગતને પાચ અમૂલ્ય વસ્તુઓની ભેટ આપી છે મગફળી કપાસ, મકાઈ, તમાકુ અને બટાટા

કાચા અથવા શેકેલા શીંગદાણા ગોળ યા સાકર સાથે અથવા તે વિના ખવાય છે તે ઉપરાત તેનો દાળ, રસાદાર શાક વગેરેમા પણ ઉપયોગ થાય છે વળી શેકેલા શીંગદાણાના લોટનો કૉફીના સ્થાને ઉપયોગ થઈ શકે છે અને કેટલાકના અભિપ્રાય મુજબ તો અસલ કૉફી કરતા પણ ભોયશીંગની કૉફી વધુ સ્વાદિષ્ટ હોય છે કોપરા અને ચટણીના બીજા સામાન્ય મસાલા સાથે તેની ચટણી પણ સ્વાદિષ્ટ બને છે (ઘડતર)

મદ પડેલી બૅટરી ફરી ચાલુ કરવા વિષે

કુમાર ના જાન્યુઆરી અકના છેલ્લા પાના ઉપર નકામી થઈ ગએલી બૅટરીને ફરી ચાલુ કરવા માટેનો જે નુસ્ખો છાપ્યો છે તે બાબતમા અમને ઘણી પૃચ્છાઓ આવી હોવાથી, એ નુસખો વધારે સ્પષ્ટતાથી અત્રે ફરી આપીએ છીએ ગયે વખતે છપાયેલા વાક્યમા કાગળનુ પડ કાઢી નાખવુ'એવા શબ્દ છાપભૂલથી રહી જવા પામ્યા હતા એ બૅટરીની રચના એવા પ્રકારની હોય છે કે તેમા વચ્ચે કારબનની સ્ટિક મૂકીને તેની ચોમેર જરૂર પૂરતુ રસાયણ ભરી તેને લાકડાના ભૂસા કે એવી વસ્તુઓ વડે સજ્જડ કરી દીધેલુ હોય છે તે સુકાઇ જવાને કારણે બૅટરી મદ પડી જાય છે તેને ફરી તાજી કરવા ભેજ આપવાની જરૂર હોય છે આથી એવી મદ પડી ગએલી બૅટરીના ઉપરનુ કાગળનું પડ કાઢી લઈ તેને પાણીમા બોળી રાખવાથી અદર પાણીનો ભેજ પહોચીને ફરી બૅટરીને ચાલુ કરે છે અદરના રસાયણની વચ્ચે કાર્બન મૂકેલો હોય છે તેનુ ટોચકુ બૅટરીના મથાળામા વચ્ચોવચ દેખાતુ હોય છે અને એ ટોચકાની આજુબાજુ ડામર જેવુ કોઈ મિશ્રણ દાબીને મથાળુ બધ કરી દીધેલુ હોય છે એ મિશ્રણમા, વચલા ટોચકાથી દૂર કિનાર ઉપર એક નાનુ છિદ્ર પાડી, બૅટરીને પાણીમા એવી રીતે ઊભી રાખવી કે પાણી છિદ્ર વાટે અદર જઈ શકે પણ ટોચકાને બહુ હરકત ન કરે આમ થવાથી પાણી સીધુ અદર જઇને બૅટરીને જલદી તાજી કરી મૂકશે થોડા કલાક આ રીતે

કાલીય દમન

ચિત્રકાર - શ્રી સોમાલાલ શાહ

આ અંકના મુખચિત્રના કર્તા, અને જેમની પ્રતિભાવાન કલાનો પરિચય અન્યત્ર આપ્યો છે તે શ્રી આનંદ ભટ્ટે પ્રાથમિક તાલીમ જેમની પાસે લીધેલી તે શ્રી સોમાલાલ શાહની પણ આ વિરલ સુંદર કૃતિ આ જ અંકમાં આપી શકાય છે તે એક સુયોગ છે. અખિલ ભારતના કલાકારોનાં ચિત્રોના દિલ્હીમાં ભરાયેલા પ્રદર્શનમાંથી ભારતની મધ્યસ્થ સરકારના ચિત્રાલય માટે શ્રી સોમાલાલ શાહનું આ ચિત્ર ખરીદાયું છે એ ગુજરાતને માટે એક ગૌરવ-પ્રસંગ છે. કાલિનાગના દમનના ઉશ્કેરાટભર્યા આ ચિત્ર-પ્રસંગ રેખાનાં સંવેગ અને સ્પંદનને ઉપસાવવા માટે, કલાકારે આ ચિત્રમાં નવી શૈલી કરતાં કાંઈક અનોખો જ પ્રબંધ ગોઠવીને નાવીન્ય દાખવ્યું છે, અને તેમાં વેગ તથા વર્ણાંકનું સામંજસ્ય રચ્યું છે. ક્રુદ્ધ કાલિની ગૂંચળાયેલી દેહ. તેની સામે મથન કરતા બાલકૃષ્ણના દેહનું આયોજન, યમુનાતટનો વળાંક, પાણીનાં મોજાંની ઘૂમરી, નાગ-ગોરીઓનો અનુનય, એ સર્વમાં રહેલી વળાંકની લીલા આખા ચિત્રમાં એક અભિનવ તાલસંવાદિતા પ્રકટાવે છે.

કનુ દેસાઈનાં ભવ્ય આલ્બમો

- છાયાચિત્રો ભાગ ૧
- છાયાચિત્રો ભાગ ૨
- રંગચિત્રો ભાગ ૧
- રંગચિત્રો ભાગ ૨
- નૃત્યરેખા
- રંગલહરી ભાગ ૧
- રંગલહરી ભાગ ૨
- લગ્નોત્સવ
- મંગલાષ્ટક
- જીવનમંગલ
- વ્રતચિત્રાવલિ
- ગાયત્રી
- મહાત્મા ગાંધી (Mahatma Gandhi)
- ભારત-પુણ્ય-પ્રવાસ
- મીરાંબાઈ
- રૂપરેખા
- શ્રીલેખા
- શૃંગારિકા
- ચિત્રમંજરી
- ચિત્રરેખા
- રંગાવલિ
- ગીતગોવિંદ
- ગગળ ચિત્રાવલિ

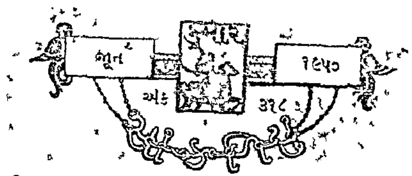
હવે પછી

- પ્રણયમાધુરી
- મૂર્તિરેખા
- ઋતુરંગાવલિ

કુમાર કાર્યાલય

શિલ્પ-પરિચય

ચિત્રો

વનશ્રી [નિસર્ગદૃશ્ય] — ચિત્રકાર ત્રિગુણાતીત પચોળી — પૂંઠું
સૌન્દર્યો — ચિત્રકાર વી કો માળી — ત્રિરંગી મુખચિત્ર
નાગદમન [ગુજરાતનું પ્રાચીન શિલ્પ] — પાછલા પૂંઠાની અંદર
લણણી — ચિત્રકાર વી એસ ધોંપતકર
ઑસ્ટ્રિયાની નવી ટિકિટો — પાછલા પૂંઠા ઉપર

કાવ્યો

અજાણ ઉર — દેશળજી પરમાર — ૧૮૯
ખેતરિયે મગલ — રાજેન્દ્ર શાહ — ૧૮૯
બે ગીત — નિરંજન ભગત — ૧૮૯
સ્મિત — હરીન્દ્ર દવે — ૧૮૯
યજ્ઞ — ૧૯૯

ચરિત્ર

ડૉ હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઈ — રવિશંકર રાવળ — ૧૯૦
સ્વ હરિશ્ચન્દ્ર ભટ્ટ — નિરંજન ભગત — ૧૯૪
બાંધ ગઠરિયાં [આપકથા] — ચન્દ્રવદન ચીમનલાલ મહેતા — ૨૦૧

વાર્તા

માનવીનું મન [વનફૂલ] — અનુવાદક રમણિક મેઘાણી — ૧૯૬

લેખો

આપણી સ્વચ્છતાનું સરવૈયું [સામયિક વિચાર] — કેદ રાવ — ૧૯૩
લગડી [આપણી રમતો] — વાસુદેવ ભટ્ટ — ૧૯૮
વિપરીતકરણી [યોગાસનો-૩] — દામુભાઈ શુક્લ — ૨૦૪
મહી ગુજરાતની મહાનદી — અમૃતલાલ વ પડ્યા — ૨૦૬
વિરલ ધાતુઓ [રોજિંદા જીવનમાં વિજ્ઞાન ૩૮] — ન મૂ શાહ — ૨૦૯
કંકુમિસરેશ [સંકેતલિપિઓ ૪] — કરણસિંહ ગો ચુડાસમા — ૨૧૧
ગોરખઆંબલી [આપણી વનસ્પતિ ૩૨] — જયતીલાલ ઓઝા — ૨૧૨
વિદ્યાર્થી તાલીમ છાવણીની સમાજસેવા — બ્રહ્મકુમાર ભટ્ટ — ૨૧૭

વિભાગો

રોગના જંતુઓ [ચિત્રબોધ] — ૧૯૨
પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાં — ૨૧૩
પત્રમિત્ર વિભાગ — ૨૧૬
ટિકિટ સમાચાર [૧૧] — ૨૧૮
આ માસ ઇતિહાસમાં (વ્યક્તિવિશેષ હજરત મો૦ પયગંબર) — ૨૨૦
માધુકરી [હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ કોઈકાનલ સિંહોની ગણતરી લવિંગ] — ૨૨૧
પોરટ [માસમાસનાં પંખી-૫૩] — ૨૨૧
છેલ્લું પાનું — ૨૨૪

કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ તરફથી તંત્રી મુદ્રક અને પ્રકાશક બચુભાઈ પોપટભાઈ રાવત
મુદ્રણ પ્રકાશનસ્થાન કુમાર પ્રિન્ટરી કુમાર કાર્યાલય લિ ૧૪૫૪ રાયપુર, અમદાવાદ
વાર્ષિક (ટપાલ સાથે) રૂ ૭॥ પરદેશમાં રૂ. ૯॥ અથવા શિ ૧૫ છૂટક નકલ બાર આના

કુમાર આવતીકાલના નાગરિકોનું માસિક

જૂન ૧૯૫૭

અજાણ ઉર

પૃથ્વી

અજાણ્યું ઉર એ નવા, મન જુદાં, જુદાં ગામના,
કુટુંબ નવના વળી, જન કુટુંબના, ને સ્થિતિ
જુદી, તન જુદાં, જુદાં વય ઉદર, નામે નવા,
અહો! જગત ક્રીડના ઉભય જીવની શી ગતિ!

મળ્યા, નયનથી હસ્યા, પ્રણયમૌનની ગતિ
હસી નજરમાં નમી વિરલ નમ્રભાવે રહ્યાં
અશેષ નિરાંત જે હૃદયની નવી ઉન્નતિ
પ્રભા ફરકતી મગા યગન થૈ મળ્યા એક શાં

દેશળજી પરમાર

સ્મિત

મિશ્ર

આનંદની અંતર-સાગરે ઉઠી
ઝીણી નાની ઊર્મિ! અને તરંગ એ
એ વાત નાની કહેવા ધસેલા
બે હોઠની ઉપર, કિન્તુ એને
દાબી દીધા – નવ વાત નાની
આવી કને બોલવી જ હતી, રે!

કિન્તુ ધસ્યા બાઉ તરંગ, પાછા
કર્યાં નહીં ને નયનો ગયાં એ
આવી અને સુસ્મિત નિતે ઉરાં
પાડી દિધું અંતરનું રહસ્ય!

હરીન્દ્ર દવે

Mumbai ... Ai Dand

યજ્ઞ

(વસંતતિલકા)

સાહિત્યની મમત ના, નવ યત્ન નવું
અર્પે જનુ સતત રે! નિજ પ્રેય તત્વ,
એ યાર્થ અજ્ઞ જનના બસ એ જ યજ્ઞ
ને એ જ છે જગતચાલક આદ્ય યજ્ઞ

નીચોવતા ફરથકી જલ મેઘ મેઘ,
સીંચે અપાર સરિતા જલગાધ મોહે,
ખારાશ તો ય ઘટતી નહિ સિંધુમાંહે
ને મેઘ કે સરિત ના નિજ યત્ન છોડે

ખેતરિયે મંગલ

"આપણું ખેતરિયે મગન"

ટહુકે મોર, ગાન અમે ઝરમર-ઝરમર જન...
આપણું ખેતરિયે મગન.

ધરતીની ધૂળ ઝરતી આજે
મનહર મીઠી ગંધ,
નીલ દાભના અંકુરે શો
ઉપવન રે આનંદ!
થને થન વ્હેતા ઝરણાંનો નાદ ગમે રનકન...

'હું નાની એનામણું'
'સાવ્યો તું જોગી ને હવ'
બાગીને મ્હેનતના આપણું
ભગા જમશું કૃત
આભ વનને આધારે જ
નગછટા અકાઈ,
એના તે ઉતરાગ હૈયાને
ઉમગ રંગ ગાઈ,
દિનભરના ભીના, પોઢણિયે ઓઢીશું કવન
આપણું ખેતરિયે મગન

રાજેન્દ્ર શાહ

સ્નેહની રુશનાઈ

તમારી સ્નેહની રુશનાઈ ન'તી મેં એવી જાણી કે
વ માગે અર્થ પૂરો ત્યાં ગયા અક્ષર ઊડી નાને!

પ્રિયકાન્ત મણિયાર

બે ગીત

૧

એવું કોણ ગાની જાય?
જય બધે માર બીન-ખાની થાય'—એવું૦

સંધ્યાની સ્મિતનુરની છાઈ,
નભ ના ખીલ્યું નીલું
એ જ રે નગીન તેજ ગાઈ ન્યું
નિનરનો નવ પીન
અનહૂ એવો આ અનંત ઝીલું
સુજનો માગે જ નગ તેમાની જાય —એવું૦

દયાનું માન દૈયું ધાતા,
પાપચે એનો બાન
મનન ઊંડ માનવી જાતા
સૂના મંગન દાન
નાગીને મુજ નય લીન ધ્યાન
નભનું નાન્ડકન્ડ કે ગાની જાય'—એવું

૨

એવું કોણ કે રડી જાય?
જાગે ચાંદમુખીનો વાળરંગ જૂ રડ બની જાય'—એવું૦

નીંદભૂલી બે નેન ગઈ,
ને મનમાં મૌન છાયું.
પૂનમમાં યમૈ ચમાન જોઈ
ને ગીત ન એક ગવાયું
એવી અનન્યની એકલતાની નયમાં વમી જાય'—એવું૦

એરની નાતને પાનર મેલે
રે કોણ ઉછાની કોર?
બીનના સૌ દાગ રહ્યે
કે સાન મેનો ફરગોન?
આતમના સુજ આગુંઅ ઉમાં વિનાટ ધમી જાય'—એવું૦

નિરંજન ભગત

ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ

લેખક રવિશંકર રાવળ

એમણે કદી સ્વાર્થ જોયો ન હતો; કીર્તિ શોધી ન હતી; પણ માત્ર 'જ્ઞાન, ચારિત્ર્ય અને સેવા'ના મંત્રને ધ્યેય તરીકે રાખીને અવિરત પુરુષાર્થ વડે એવું તો ઉદાત્ત અને ઊર્ધ્વગામી જીવનવિધાન કર્યું કે જે દ્વારા તે ગુજરાત આગળ ઘણી ભાવનાઓ અને સ્વપ્ના મૂકી ગયા

૧૯૨૩માં હું શેઠ ભોળાભાઈ સારાભાઈની ગૃહશાળામાંથી છૂટો થયો અને ફરી શહેરમાં ખાડિયામાં જૂના મારા મકાનમાં આવી વસ્યો. ડૉક્ટર મારી પ્રવૃત્તિમાં વધુ રસ લેતા ને વખતોવખત વિદ્વાન મિત્રોને મારે ત્યાં તેડી લાવતા. એ રીતે જ મુંબઈ રહેતા ગુજરાત વિદ્યાપીઠના આચાર્ય શ્રી ગિદવાણી તથા શ્રી મલકાણીનો પરિચય કરાવી તેમને મારે ત્યાં ચિત્રો બતાવવા લાવેલા.

આમ મારી આસપાસ તેમના ઊમળકા અને આનંદનું વાતાવરણ મને ઘણું પ્રોત્સાહક અને પ્રેરક થાતું. પણ એ તો એનું સક્રિય ફળ લેવાને ઈંતેજાર હતા. આથી ૧૯૨૩ના જુલાઈની ૨૭મી તારીખે તે મને સર ચીનુભાઈને ત્યાં પ્રથમ પરિચય માટે લઈ ગયા. હું માત્ર નિસ્પૃહ ભાવે કલારસિક મિત્રના સમાગમના લોભે જ ત્યાં ગએલો. એ આખા કુટુંબના સહૃદય સ્વાગતથી મારા મનમાં ઘણી જ લાગણી થઈ. બધા કલારસના તરસ્યા અને માર્ગદર્શન ને અભ્યાસના અભાવે તેમના જીવનમાં પ્રાપ્ત થયેલી તકોનો સુંદર ઉપયોગ કરવા અધીર હતા. એમને સ્વેચ્છાથી માર્ગદર્શન આપવા મેં કહ્યું. ડૉક્ટર મારફત તેમણે મને નિયમિત પુરસ્કારથી એ કામ કરવા સૂચવ્યું. પરંતુ કોઈ પણ જાતનું બંધન સ્વીકારવાની વૃત્તિ હવે મને રહી નહોતી. એટલે મારામાં શ્રદ્ધા હોય તો હું પ્રસંગોપાત્ત માર્ગદર્શન કે અભ્યાસપાઠ આપું અને તેને તેઓ અનુસરશે તો મને પુરસ્કારથી પણ વધુ બદલો મળ્યો માનીશ, એમ મેં જણાવ્યું.

તે પછી એમના ભવનમાં એક સુસજ્જિત ચિત્રખંડ તૈયાર કરાવ્યો અને ત્યાં ઘરના આબાલવૃદ્ધ ધીમેધીમે કલાની તાલીમ ને પરિચયમાં વિકાસ કરવા લાગ્યા. એ એક અનોખું પ્રકરણ છે. પણ તેમાં ડૉક્ટર અખંડ રસ લેતા ને કંઈ પણ કામ કે નવી યોજના થયે તેથી ખુશ રહેતા. પોતે પણ ત્યાં ઘેર આવતાં પત્રો ને પુસ્તકોનું અવલોકન અને મનન કરતા થઈ ગયા.

આ નાનકડા કલારસિક મંડળે માત્ર ચિત્રકળા જ નહિ પણ સંગીત, સાહિત્ય અને નૃત્ય તથા નાટ્યમાં અમદાવાદમાં કેટલીક પ્રારંભિક પ્રેરણા આપી છે. વળી વિશેષ તો ત્યાંથી ઊગતા કલાકારોને અનેક વાર પ્રોત્સાહન અને ઉદાર સહાય પણ મળી રહેતાં અને એ રીતે કલાની એક લીલી વાડી ત્યાં ખીલવા માંડી હતી. ડૉ. હરિપ્રસાદ એ બધાના સલાહકાર ગુરુજન કે સન્મિત્ર બની સદૈવ એ જાગૃતિ રખાવવા અહોનિશ પ્રયત્ન કરતા. ડૉક્ટર તરીકે એ કુટુંબની શારીરિક સંપત્તિની જ તકેદારી નહિ પણ સાંસ્કારિક તેમજ આધ્યાત્મિક સમૃદ્ધિ માટે પણ તેમની નિસ્પૃહ ચિંતા ઘણું આદર્શ હતી.

કળાઓના આશ્રયદાતા તરીકે એ કુટુંબના ગુણો ને જ્ઞાન વિકસાવવા તે નવાનવા પુસ્તકો અને વ્યક્તિઓનો તેમને પરિચય કરાવતા અને અંતે તેમાંથી ગુજરાતમાં તેમના દાન અને સંસ્કારના પ્રવાહ વહે એ જ તેમની શુભ નેમ હતી. કેટલાયે વિદ્યાર્થીઓ, સાક્ષરો, કલાકારો આ મંડળની ઓથમાં યાત્રાઓના પ્રવાસ મહિનાઓ સુધી ફરતા. શ્રીમંત વર્ગનો જીવ નિરાંતે ગામ-પરગામ કે ધામો યા પ્રાચીન સ્થળો જોવામાં જાય તો પણ ડૉક્ટરને એને ઘણું આદર અને પ્રેમપૂર્વક તેમાં સ્થાન મળતું. લગભગ એ હરપ્રવાસના સચિત્ર વૃત્તાંતો 'કુમાર'માં ઊતરેલાં છે.

આ પ્રવાસો દરમ્યાન નિવૃત્તિસમયમાં ડૉક્ટરે તેમની એક પ્રવૃત્તિનો એક અનોખો પ્રકાર સર્જેલો. કુટુંબમંડળ અને સાથીઓની વ્યક્તિઓને વિનોદને ખાતર ઉપનામો આપ્યાં. તેમણે પ્રત્યેકને માટે નામની એક હસ્તલિખિત ગૂઢ પત્રિકા કાઢવા માંડી હતી. ભસતા કૂતરા કરડે નહિ એ લોકોક્તિની સામે તેમણે આ નામ યોજ્યું હતું કે આ કૂતરો તો એવો છે કે જે ભસશે પણ ખરો અને કરડશે પણ ખરો. એનો અર્થ એ કે તમારો દોષ પણ બતાવીશ ને ટકોરશે પણ ખરો. એમાં કુતૂહલ દેખાવમાં ટીખળ અને મજાક ઉડાવતા પ્રસંગોની પાછળ દોષ બતાવી સુખ ને હળવા મનો ભાવ લેવાનો ગુપ્ત બોધ આપતા. કાગળની ટુકડા સવારે વગેરે ડૉક્ટર રચતા ને વખતોવખત ભાખવા તરીકે એક વાર એ લોકો સૌને રૂપિયા ખર્ચને બહુ વિરલ અને સમૃદ્ધિદાયક ગણાતો. જનમ મુખનો લાભ થઈ જતાં ડૉક્ટર આવા તેવા વહેમો અને પોતાની માન્યતાને આધીન બની શકતા નહિ એટલે એ લાભ આવ્યે કે

૫૦મે વર્ષે ડાયરીમાં એમણે લખ્યું

"૨૫ વર્ષની ઉંમરે મેં જાહેર જીવન શરૂ કર્યું આજે મને પચાસ વર્ષ થયાં છે એ ૨૫ વર્ષ દરમિયાન એક દિવસ યજ્ઞ કર્યા વગર હું જમ્યો નથી. યજ્ઞ એટલે જેમાં કશો ન્યૂન સ્વાર્થ નથી એવી કેવળ સ્વાર્થત્યાગની ક્રિયા, ભાષણ, ઉપદેશ, સેવા અથવા પરોપકાર અર્થે કરેલું કંઈ કામ લખાણ એમાં ગણી શકાય દવાખાનું આમાં મને સહાયક થયું એમાં કંઈ ને કંઈ પરોપકારનો પ્રસંગ સહેજે પ્રાપ્ત થઈ જાય'

એમની છેલ્લી ડાયરીના છેલ્લા પાના પર અવસાન પહેલાના પાંચમા દિવસની તા ૨૪-૩ ૫૦ની છેલ્લી નોંધ આ પ્રમાણે છે

"પ્રભુએ મને માગ્યું મોત આપ્યું"

"જે શહેરની જીવનભર સેવા કરી છે ત્યાં જ મૃત્યુ થાય તો અંતિમ વિદાય સારી થાય, પણ તે વિશે મમતા નકામી છે સ્વજનોથી દૂર કે પરદેશમાં થાય તો યે શું છે? એવા ભોગ મોહ છોડવા માગ"

"મૃત્યુ નજીક છે એમ લાગતાં પ્રભુને 'જબ પ્રાણ તન સે નીકલે, આનંદ ટિકટ હો' એ પ્રાર્થના કરી મારો રેકર્ડ ચોખ્ખો છે એ ભાવથી મૃત્યુનો ડર લાગતો જ નથી"

તુરત કસુંબી કસુંબી, કસુંબી, કસુંબી રંગ હો ગયે' એ રાગમાં

'પધારો પધારો, પધારો, પધારો શબનારથી'

નામનું સ્વાગતગીત બનાવ્યું અને એ સૌની પાસે જ ગવડાવ્યું રાગ ઢાળ અને શબ્દોની ગડગમ તો તેમને એવા સિદ્ધ હતા કે આગા ગીતો ઉત્તમ તેમજ સચોટ બનતા એ માટે તે બનાવ જ છંદો, રાસ ગરબી ઢાળો, વાવણીઓ, મરસીઓ, નાટકના ગાયનો વગેરેના ઉપયોગ કરી શકતા એ પત્રિકાની પ્રવૃત્તિ ? ગમનો ગમનો ઉદ્દેશ વ્યક્ત કરતું એક કાવ્યનીવગિરિની ઓળખ ? છે આ અંકના ? તે એમણે વાંચેલ તે નમૂના તરીકે ઉતારીએ

રાગ રાગમી

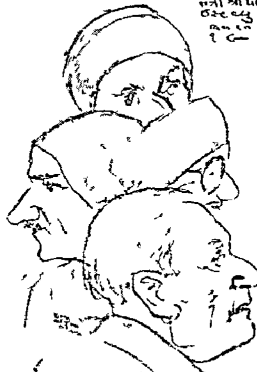
સમાપ્ત આજે ઓળખાણ, સમાપ્ત બધું પર્વ
જ્ઞાનપ્રદેશ ઘણા અહિં નિરખ્યા કરશો નહિ કોઈ ગર્વ
સૌન્દર્ય જે વસી રહ્યા છે, તેની લીલા ન્યારી
રહેજો રાખી હરી હોય તો તેને મનમાં ન્યારી
પુરુષાર્થ ને સ્વદેશાભિમાન સ્વરાજના કે મહિમા
પ્રસરાવો સમજ તો જાગ્યો ? હે !
ચિત્ર અને સંગીત વિભૂતિ, ? સાથે તેમ
વિરલ સમય મિલ્યા કરશો તો જીવન કરશો કેમ

બસેગા ઔર કાટેગા છે આખર તો પણ શા?
? ગાંધીજીની સાથે ? અધિકાર એ ? ?
રામરાજ્ય છે હવે આવ્યા, બોલ્યુંચાલ્યું માફ
કરજો વિનતી ? ને દિલ હતું અમ સાફ

'બસેગા કાટેગા'ની હસ્તલિખિત ? આવી કૃતિઓનો ભંડાર છે તેમાં ઉત્તમ ચિત્રો પણ કરતો શ્રી દાદાસાહેબ ગાનજીકર શ્રી રસિકલાલ પરીખ ડૉ બાળકૃષ્ણ પાઠક શ્રી બાબુરાવ ગાંડેલા શ્રી ચૈતન્યપ્રસાદ દીવાનજી શ્રી રત્નમણિરાવ ભીમરાવ વગેરે સ્નેહી સંબંધી જનો જે જે ત્યાં સાથ હોય તે પણ તેમાં ફાળો આપતા એ ? ? બે પ્રતિકૃતિઓ આ સાથે છાપી છે

ડૉક્ટરે આ કળાની ? ? ની વધારવામાં મારા ઉપરાંત ? તેની સાર્થકતા સૌને સમજાઈ હતી મેં આગ્રહે જ મારી જાતને આગળ મૂકવા કે લાભ ઉઠાવવા ઇચ્છા કરી હતી, પણ ગુજરાતમાં કળા પાંગરે અને અભિનવ ચિત્રકારો પાકે એ મારી ધગશ સતત રહેતી અને તેથી તરુણ કલાકારોની સારી મૌલિક કૃતિઓ ખરીદી તેમને ઉત્તેજવાનો પ્રસ્તાવ ત્યાં કર્યો હતો તેમાંથી શ્રી કનુ દેસાઈ, કૃષ્ણલાલ ભટ્ટ રસિકલાલ પરીખ વગેરે કલાકારોના સૌપ્રથમ ચિત્રો ત્યાં જ સચવાયાં છે એટલું જ નહિ પણ શ્રી રસિકલાલ પરીખ, શ્રી યજ્ઞેશ શુક્લ શ્રી કૃષ્ણલાલ ભટ્ટ વગેરે લાંબી મુદતોની શિષ્યવૃત્તિઓ પણ તેમની તરફથી પામ્યા હતા ગુજરાતના કલાકારોને માટે એવી નિયમિત સહાય આ ? ? (અનુસંધાન પૃ ૨૯૫)

ડાબી બાજુ ડૉ હરિપ્રસાદના ? ? ? એ ? ? ? પ્રાંતના ગિરિનિવાસ દરમ્યાન ? ? ? નામે હસ્તલિખિત ગૃહપત્રિકા ? ? એક અંકના મુખપૃષ્ઠ ઉપર શ્રી રવિશંકર રાવળે આલેખેલું ? ? ચિત્ર ? ? ?–શ્રી ? ? વચ્ચે ડાબી બાજુ–શ્રી ? જમણી બાજુ–શ્રી રસિકલાલ છો પરીખ નીચે–ડૉ હરિપ્રસાદ

આપણી સ્વચ્છતાનું સરવૈયું

શારીરિક આરોગ્ય માટે કસરત, પુષ્ટિકારક ખોરાક, સ્વચ્છ પાણી અને હવાની જેટલી જરૂર છે તેટલી જ સ્વચ્છ શરીર અને સ્વચ્છ ઘર તથા આંગણાની જરૂર છે આપણા દેશના મોટા ભાગમા રોજ નહાવુધોવુ, સ્વચ્છ ધોએલા કપડા પહેરવા, વાસણકુસણ સ્વચ્છ રાખવા અને ઘર તથા આંગણા ઝાડીઝપેટીને વાળવા, એ સિદ્ધાન્ત તરીકે તો લગભગ બધા માન્ય રાખે છે, પરંતુ વ્યવહારમા તેનો અમલ ઘણો ઓછો થતો જોવામા આવે છે અને સ્વચ્છતાની સામાજિક ટેવનુ તો ભાન જ નથી

શરીરને સ્વચ્છ રાખવા માટે નહાવાની જરૂર આપણા જેવા ગરમ દેશમા સહુ સ્વીકારે છે, પરંતુ નહાવાનુ પાણી હમેશા સ્વચ્છ ન હોય; બંધિયાર તળાવ કે છીછરી નદીના પાણીમા નહાવાનુ હોય, સારી રીતે નહિ માંજેલા વાસણમા નહાવાનુ હોય, બરોબર સાફ ન હોય એવી જગામા નહાવાનુ હોય, ખુલ્લામા નહાવાને લીધે શરીરના ઘણા ભાગો સારી રીતે સ્વચ્છ ન થઈ શકતા હોય, નહાઈને તદ્દન સ્વચ્છ કપડા ન પહેરાતા હોય, એવુ ઘણુ આપણા સમાજમા સામાન્યત જોવામા આવે છે નહાવા ધોવાની અગત્યને ધાર્મિક ફરજ ગણવામા આવી હોવા છતા ઉપર જણાવેલી સ્થિતિ જ આપણે ત્યા મોટા પ્રમાણમા પ્રવર્તે છે

સ્વચ્છ ધોએલા કપડા પહેરનારાઓમાના ઘણાખરા માત્ર ઉપરના કપડા સ્વચ્છ પહેરવાની વિશેષ કાળજી રાખતા જણાય છે પણ શરીરની ચામડીને જે કપડા અડકે છે તે તદ્દન સ્વચ્છ રાખવાની તો સૌથી વિશેષ જરૂર છે આ કાળજી બહુ ઓછા પ્રમાણમા જોવામા આવે છે, ને કપડુ જો રંગીન હોય અને એ મેલુ ન જણાય તો તો તે મેલુ નથી એમ જ માની લેવામા આવે છે!

વાસણકુસણ માંજીને સાધારણરીતે સાફ તો રાખવામાં આવે છે, પરંતુ ખાવાની ચીજ ભરેલા વાસણ ઉઘાડા ઢાંક્યા વગરના રાખવાની બાબતમા, તેમા અસ્વચ્છ હાથ બોળવા બાબતમા, ચમચો સાફ કર્યા વિના અંદર નાખવાની બાબતમા, ગળણુ મેલુ રાખવાની બાબતમા વાસણ ઉપરનુ ઢાંકણુ વાસણ ઉપરથી લઈને નીચે કચરાવાળી જમીન ઉપર મૂકવાની બાબતમા, કડછી તાવેથો વગર સાફના જમીન ઉપર મૂકવામા, આવી ઘણી બાબતમા સ્વચ્છતા જાળવવાની તો બહુ જ ઓછી કાળજી આપણે ત્યા રાખવામા આવે છે એટલે આપણી સ્વચ્છતાની સમજ બહુ ભુંડી છે

ઘર અને આંગણું સ્વચ્છ રાખવામા પણ આપણી દૃષ્ટિ કેવળ સ્વાર્થી હોય છે આપણા ઘરનો તથા આંગણાનો કચરો આપણે ફળિયામા કે પડોશીના ઘર આગળ નાખીએ છીએ (અગર તો બારી કે બારણામાંથી હવામા ઉડાડીએ છીએ જે ઘણે ભાગે પાછો પવન સાથે આપણા ઘરમા જ આવે છે)! નાના છોકરાને ઘર બહાર પોળને નાકે અગર ચોકઠામા જાજરૂ બેસાડવાની અતિશય ગંદી રીતમા પણ આપણે સ્વાર્થી વૃત્તિ રાખી, પાડોશીની પછીતે કે બીજાના ઓટલા પાસે બાળકોને બેસાડીએ છીએ!

રસ્તામા ફળિયામા, પોળના ચોકમા અને પાડોશીની પછીતે એંઠવાડ કે ગંદી ચીજો નાખતા તો આપણને જરા પણ સંકોચ થતો નથી, એટલુ જ નહિ પણ કુદરતી હાજતો માટે પણ બેશરમરીતે આપણે રસ્તાનો, ફુટપાથનો ને ગલીકૂચીનો ઉપયોગ કરીએ છીએ આ જાતની બેશરમ અને ગંદી રીત માત્ર અભણ અને પછાત વર્ગના લોકોમા જ નહિ પણ ભણેલા અને ઊંચી જ્ઞાતિઓના માણસોમા પણ જોવામા આવે છે રસ્તે ચાલતા ને જતાઆવતા સુઘડ તથા સંસ્કારી સ્ત્રીપુરુષોને આ ટેવ અતિ ત્રાસરૂપ લાગે છે

ટ્રેનના ડબ્બામા થૂંકવાની તથા કચરો ને ફળ છોતરા વગેરે નાખવાની ટેવ તો બહુ જ સાધારણ હોય છે અને બારી પાસે બેઠેલા માણસો પણ ડબ્બામા જ આ જાતની અસ્વચ્છતા કરે છે ટ્રેનના જાજરૂ તો બેદરકારી ને સ્વચ્છતાનુ ભાન ન હોવાને પરિણામે અત્યંત ગંધાતા અને ગંદા જોવાનો અનુભવ સહુને વારવાર થતો હશે થર્ડ ક્લાસમા જ નહિ પણ સેકન્ડ ક્લાસમા મુસાફરી કરનારા સાધારણ 'સુધરેલા' વર્ગના ગણાતા માણસોમા પણ આ ટેવો જોવામા આવે છે

આ બધી અસ્વચ્છ અને ગંદી ટેવો માટે કેટલેક અંશે આપણા દેશની ગરીબી જવાબદાર છે એ ખરુ છે, પરંતુ ગરીબ ન હોય તેમનામા પણ ઘણી ગંદી ટેવો જોવામા આવે છે વળી એ માટે જેમ વ્યક્તિઓ જવાબદાર છે તેમ કેટલાક અંશે સ્વચ્છતાની સગવડનો અભાવ પણ જવાબદાર છે શહેરમા કુદરતી હાજત માટેના સ્થળો બહુ ઓછા રાખવામા આવેલા હોય છે, ને જેટલા હોય છે તે સ્વચ્છ રાખવાની કે તે માટે પૂરતુ પાણી આપવાની પણ કાળજી સુધરાઈ તરફથી રાખવામા આવતી નથી સ્ત્રીઓ માટે તો એવા સ્થળો ભાગ્યે જ રાખવામા આવે છે, અને ગામડામા તો એવી સગવડ બીલકુલ હોતી જ નથી અને સાધનોના અભાવ એ પણ કેટલેક અંશે એક કારણ ગણી શકાય

પરંતુ આપણો સ્વચ્છતાનો ખ્યાલ પણ અધૂરો જ છે અને નાગરિકતરીકેની ફરજની કમસમજ દર્શાવનારો છે આપણા સમાજમા સારી સ્થિતિવાળાના ઘરોમા યે નહાવા માટે તેમજ ખાળે બેસવા માટે, બન્ને માટે એક જ સ્થળનો ઉપયોગ ઘણીખરી જગ્યાએ થતો જોવામા આવે છે જ્યા જુદી જુદી ઓરડીની સગવડ ન હોય ત્યા ખાળ તરીકે જાજરૂનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ,—નહાવાની ઓરડીનો નહિ, એટલુ ભાન પણ ઘણાને હોતુ નથી

આ બધી ગંદી ટેવો સુધારવાનો મુખ્ય ઉપાય શાળામા બાળકોને આ બાબતનુ સ્પષ્ટ શિક્ષણ આપીને, તે બાબતના કડક નિયમો કરીને, અને તે નિયમોનુ ચુસ્તપણે પાલન કરવવાનો બંદોબસ્ત કરીને જ કરી શકાય અત્યારે ઊછરતા બાળકોમા સ્વચ્છતાના નિયમોનુ સચોટ ભાન થાય, ને તેઓ પોતે જ અસ્વચ્છતા પ્રત્યે તિરસ્કાર તથા શરમની લાગણી રાખતા થાય, તો જ ભવિષ્યની પ્રજામા સ્વચ્છતાની ટેવ પડે એમ લાગે છે વ્યાખ્યાનો કે સમજૂતીથી અસ્વચ્છતાની ટેવ દૂર થાય એવી તો આશા જ નથી સ્વચ્છતાના નિયમના ભંગ માટે દંડની ને જાહેરમા તેમના નામ પ્રગટ કરવાની શિક્ષા કરવાના કાયદા ઘડવામા આવે, અને એ કાયદાનુ ચુસ્તપણે તથા કોઈની શેહશરમ રાખ્યા વિના પાલન કરવામા આવે તો જ થોડોઘણો સુધારો થવાનો સંભવ છે

શાળાઓ માત્ર પુસ્તકો ભણવા ભણાવવા માટે જ નહિ પણ સારી ટેવો પાડવા માટે છે, ચારિત્ર્ય અને સદ્વર્તન ઘડવુ એ શાળાઓની ખાસ ફરજ છે, એવો ખ્યાલ આપણી શાળાના સંચાલકોને થાય તો જ આ બધુ શક્ય બને —ક. (જ્યોતિર્ધર)

['હિન્દ સેવક સમાજ'ના શ્રી કોદંડરાવે 'ઇન્ડિયન સોશ્યલ રીફૉર્મર'મા લખેલા લેખ ઉપરથી]

સૌન્દર્યનો ઉપાસક કવિ સ્વ. હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ

લેખક નિરંજન ભગત

ઈ ૧૮મી મેની સાંજે મુંબઈમા આપણા આ એક સાચા કવિ ને સૌંદર્યોપાસકે ગાત્રત્યાગ કર્યો એ આપણું મોટું દુર્ભાગ્ય છે

જગતમાં આ કલાનો અંત આણવો એ જ જાણે કે શ્રી હરિશ્ચન્દ્રના જીવનનો પરમ પુરુષાર્થ હતો એમના વ્યક્તિત્વની સુરેખ છબિ જો એક જ વાક્યમા આલેખવી હોય તો એમના જ પરમ મિત્ર (અને ગુજરાતના એક અગ્રગણ્ય કવિ)ની, એમને અર્પણ થએલી એક કાવ્યપંક્તિના શબ્દોથી આલેખી શકાય

'અકલાંત જેહ સહ્યપાન્થ કલા પ્રવાસે"

આમ, આવા અક્લાંત કલાપ્રવાસીને જીવનનો થાક લાગે એ તો જીવનની પોતાની જ કરુણતા છે

વાતવાતમા એકવાર એમણે કહેલું કે નાનપણથી મારે બે સ્વપ્નો હતા એક યુરોપ જવાનું ને બીજું ચિત્રકાર થવાનું ' આ બન્ને સ્વપ્નો પોતાને વિષે તો પોતે સિદ્ધ કરી શકે એવા સંજોગો ન હતા, એટલે એમણે બીજી રીતે સિદ્ધ કર્યાં પહેલું એમણે પોતાના નાના ભાઇ (શ્રી પ્રબોધ ભટ્ટ જેઓ સારબૉ (પારીસ) યુનિવર્સિટીના પીએચ ડી છે તે)મા એમણે સિદ્ધ કર્યું ને બીજું અનેક ચિત્રકારો અને એમના ચિત્રોની સેવા કરવામા

પોતે યુરોપ ન ગયા, પણ યુરોપના એક આપણા જેવા જ, એ સમયના દુર્દૈવી દેશ' પોલાન્ડનો કલાવારસો એ અહીં લાવ્યા અને પોલાન્ડના તારણહાર માર્શલ પિલ્સુદ્સ્કીનું એક સ્વતંત્ર જીવન ચરિત્ર તથા પોલાન્ડના એક યુવાન કવિ વોઇચેહ બાકના કાવ્યોનો 'શ્રી ચાપ્રિ' અનુવાદ એમ પોલાંડ વિષયક બે પુસ્તકોનું ગુજરાતી સાહિત્યને અર્પણ કર્યું જોકે એમની માતૃભૂમિ હિંદ છે પણ એમની હૃદયભૂમિ તો જાણે પોલાંડ જ અને એમનો એ પોલાંડપ્રેમ અનેક પોલિશ કલાકારો તથા લેખકોની સ્વાગત અને ગાઢ મૈત્રીમા એમણે પ્રગટ કર્યો પોતે જાણે કે વૉર્સોના રસ્તાઓ ઉપર જ ચાલે છે એવા ગૌરવસ્વપ્નમાં મુંબઈના રસ્તાઓ પર તે ફરતા ને પછી તો પોલાંડ દ્વારા સારા યે યુરોપે એમના સૌંદર્યપ્રિય માનસ પર કોઈ અજબ ભૂરકી નાખી પોતાના ત્રણ પરમપ્રિય પુસ્તકોમા એ ગીતા ની સાથે ગ્રીક ફિલસૂફ પ્લેટો અને જર્મન કવિ રિલ્કેની કૃતિઓ ગણાવતા હોલ્ડરલીન હાઈન ગટે સ્ટીફન જ્યૉર્જ અને રિલ્કે જેવા જર્મન કવિ ઓ બોદલેર પોલ વર્લે અને વાલેરી જેવા ફ્રેંચ કવિઓ લીઓ પાર્ડી અને ડૅન્ટે જેવા ઈટાલિયન અને પૉલિશ કવિઓ તથા અન્ય યુરોપી દેશોના પણ માનીતા કવિઓના પોતે એક સહ્યપાન્થ કલાપ્રવાસે' નીકળ્યા જેવા બની ગયા હતા આ પરથી એમની અદ્ભુત રસિકતા અને સંવેદનશીલતાનો પરિચય થાય છે શ્રી હરિશ્ચંદ્રના વ્યક્તિત્વનું આ પાસું એમના જીવનનું ગૌરવ છે અને ગુજરાતનું સદ્ભાગ્ય છે આવું સંસ્કૃતિ પ્રત્યેનો એમનો પ્રેમ એમના 'મહિમા ના કાવ્યો પરથી કલ્પી શકાય છે, તોપણ શ્રી હરિશ્ચંદ્ર સાચી રીતે તો પોલાંડના જ સંસ્કારવારસ છે

આવા એક વારસની પોતાના સંસ્કારોની માતૃભૂમિ પ્રત્યેની 'છેલ્લી મનીષા' પિલ્સુદ્સ્કીના મૃત્યુ પરના એમના પોતાના જ કાવ્યની નીચેની પંક્તિઓ પરથી કંઈક કલ્પી શકાય

અને છેલ્લી મારી હરખભર્યને એક મનીષા
હું મારા હૈયાને શિશુ સમયની હોંસ પુરવા
તહીં હાટો મારા વતન મહીં એકાદ હળવે,
સુતેલી માતાના પદકમળની આરતી કરી
રમુ કાવ્યાન્તે યે ચરણરજ થૈ એ જ પદમા'

'સ્વપ્નનું સત્ય અને બીજાં કાવ્યો' તથા 'કેસૂડો અને સોનેરુ' નામના પ્રકટ થએલા કાવ્યસંગ્રહો તેમજ હજુ અપ્રગટ એવાં થોડાં કાવ્યો એ શ્રી હરિશ્ચંદ્રનું ગુજરાતને અર્પણ થએલું કાવ્યસર્જન 'સ્વપ્નનું સત્ય માના'—ને તથા વસંતપંચમીએ મૃત્યુ પામેલી બહેનને એ બે કાવ્યો ગુજરાતી કવિતામા સરલતા ને સચ્ચાઈના અજોડ નમૂના રૂપે જીવશે, અને કેસૂડો ને સોનેરુ માના 'મહિમા' ના કાવ્યો એમના છંદપ્રભુત્વના તથા અર્થગૌરવના સહાયના સાક્ષી રૂપ ચિરંજીવ રહેશે

તેમા આત્માની અમરતાનું દર્શન એમણે—

'આ સૃષ્ટિના અંતમહીં થ ત્યારે,
અશ્વત્થે જે એક પર્ણે સુવાનુ
તારુ પેલુ શૈશવી રૂપ તેમા
અંગૂઠો હું ધાવતો તારી સાથે '

એ પ્રતીકમા પ્રગટ કર્યું છે તો પૃથ્વી પ્રત્યેનો આશ્ચર્યમુગ્ધ પ્રેમ એમણે 'પૃથ્વીને' નામક કાવ્યમા

'બ્રહ્માંડોના વૃક્ષનું હું જ સાચે
ખીલ્યાનું છે એક આશ્ચર્ય પુષ્પ'

એ પ્રતીકમા પ્રગટ કર્યો છે અને જીવનનું મધુરદર્શન 'ઈન્દ્ર ને નામક કાવ્યમા આ રીતે કર્યું છે

'નવે ખંડમા ધરતીમા જ્યાં
એક પ્રવાસે વજ્રપાશમા
બાંધે એવો, પ્રેમપાશ હું
શું માગુ તારો ઈન્દ્ર આપ તું '

તો મૃત્યુનું મંગલ દર્શન આ પંક્તિઓમા ગાયું છે

'નયનમા કરુણા થકી જો જુએ
જીવન મૃત્યુ બધું સરખું જ છે!

શ્રી હરિશ્ચન્દ્રનું જીવન ને મૃત્યુ બન્ને જગતની આ કરુણા પાસે જાણે કે જવાબ માગી રહ્યા છે!

ઉરમંથનના ખેલવા પીવા જહેર ' એમ એમણે ગાયું છે અને એ ઝેર પી લઇને પછી પણ પોતાને પક્ષે તો ઉદારભાવે આ પ્રભુને કહી જ રાખ્યું છે કે

વિધિવશ મળે સૌએ સૌએ જુદા વિધિથી થવુ,
જીવતર મહીં થોડું જીવી ઘણું ન બગાડવું
ગત વિસરવું ભાવિ સાચું પુન સરજવા

એટલે, ગત વિસરીને, એમનો આત્મા તો ક્યારનો ય સાચું ભાવી પુન સરજવા પ્રવૃત્ત થઈ ગયો હશે આવા આત્માઓએ હજિ ય જપ જાણ્યા નથી ઇશ્વર શું આવા આત્માઓને આમ ઓછું જીવાડીને ઘણું ખાટતો હશે? કો જાને! આપણે તો એટલું જ જાણીએ કે આવા જીવન તથા મૃત્યુને માટે તો જગતમા આ કલાનો અંત આણીને જ સાચું તર્પણ કે પ્રાયશ્ચિત્ત થઇ શકે

જ્યાંજ્યાં કવિતા કલા જીવે છે, ત્યાંત્યાં આજે પણ હરિશ્ચન્દ્ર જીવે છે આપણે પ્રભુને એટલી પ્રાર્થના કરીએ કે જીવનમા અસુન્દરનો અંત આવો કારણ કે એમા જ હરિશ્ચંદ્રના આત્માની શાંતિ છે

[એમની સવિશેષ જીવનનોંધ આ અંકની 'માધુકરી'મા આપી છે]

ડૉકટરના હસ્તાક્ષર અને શ્રી રાવળના આલેખનવાળું 'ભમેળા કાર્ટેમા'નું પાનું. જેમાં, શ્રી રાવળ નિસર્ગશોભા માટે આગ્રહપૂર્વક બહાર જતા વરસાદમાં લપસી પડવાથી ઉપજેલા પ્રસંગ પર નિર્દોષ રમૂજ-કાવ્યનું આલેખન છે.

ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ (અનુ. પૃ. ૧૯૧થી ચાલુ) કુટુંબ અમદાવાદમાં જોયું નથી એ બધાનું ઋણ ડૉ. હરિપ્રસાદની નિઃસ્વાર્થ કલાભાવના પ્રતિ રહ્યું છે ગુજરાત વિદ્યાપીઠના તે સેનેટર બન્યા ત્યારે પણ ત્યાંની કલાની ફૅકલ્ટીના તે 'ડીન' થયા. અને ત્યાંથી શ્રી કનુ દેસાઈને શાંતિનિકેતનમાં અભ્યાસ કરવા માટે બે વર્ષની સ્કૉલરશિપ તેમણે અપાવી. માત્ર એક કુટુંબમાં જ કલાનું ગમક બનાવવામાં ડૉકટરને સંતોષ નહોતો થતો, પણ સમગ્ર અમદાવાદ શહેરમાં રસિકતા, કલાપ્રેમ તથા નિસર્ગપ્રેમ કેમ વધે તેનું તે અહોનિશ ચિંતન કરતા, યોજનાઓ ઘડતા અને અધિકારી માણસોને ભેગાં કરી તે માટે કંઈક ને કંઈક કરવા દેશપરદેશનાં દષ્ટાન્તો આપી પ્રેરણા આપતા.

ભારતીય કલા અને સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિરૂપ ને પ્રધાન ગણાતા એશિયાભરના એકમાત્ર ત્રૈમાસિક તરીકે જગતના કલાવિદોમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવનાર 'રૂપમ્' પત્રના તંત્રી શ્રી અર્ધેન્દ્રકુમાર ગાંગુલી ૧૯૨૭માં અમદાવાદમાં પહેલી વાર આવ્યા ત્યારે ડૉકટર તથા સ્વ. હીરાલાલ પારેખે મને કહ્યું કે અમદાવાદમાં કલાના પ્રસંગો યોજવા માટે એક કલાસંસ્થા હોવી જોઈએ. શ્રી ગાંગુલી જેવી વ્યક્તિને સત્કારવાને બીજાં કોઈ મંડળોની યોગ્યતા મર્યાદિત ગણાય. 'ગુજરાત કલા પ્રવર્તક મંડળ'ના કટુ બનાવોને લઈને હું આવા મંડળ કે તેની કાર્ય-કડાકૂટથી કંટાળેલો હતો, પણ એ બે મિત્રોએ તો તુરતાતુરત એક સાદું બંધારણ ઘડી પાંચ-દસ સ્થાપક સભ્યો સાથે 'ભારત કલામંડળ' નામનું નવું મંડળ જન્માવ્યું અને બીજે જ દિવસે સંસાર સુધારા હૉલના મેડા પર તે મંડળના નામથી મોટો સન્માન સમારંભ યોજી ડૉકટરે ગુજરાતીમાં લખેલું માનપત્ર શ્રી ગાંગુલીને આપ્યું. મને તો કશી બાબતની ખબર જ પડી નહિ કે આમંત્રણો તથા માનપત્રનો ખર્ચ ક્યાંથી આવ્યો અને કોણે તે તૈયાર કર્યો.

આ રીતે જ ડૉકટર સાહેબે મને હમેશાં જાહેર જીવનમાં ધકેલેલો શાર્યો કર્યો હતો અને મને જાહેર કામ કરવાની દીક્ષા આપી હતી. ત્યાર પછી તો એ 'ભારત કલામંડળ'ના આશ્રયે શહેરમાં ઘણા કલાપ્રસંગો ઊજવાઈ ગયા. તેનાં કાર્યોમાં જરાકે મૂંઝવણ કે મુશ્કેલી આવતી ત્યારે હું તેમને મળતો અને તે કોઈ ને કોઈ તોડ કાઢી આપતા. પોતાનાં આવાં ફ્રેકલકાર્યોમાં તેઓ ઘણી વાર બંધારણ કે નિયમોની થોડી અવગણના કરતા. પણ કાર્યસાધકતા ને શુદ્ધ નિષ્ઠાથી કરેલાં તેમના આ શુભ કાર્યો પ્રતિ સૌ ક્ષંતવ્ય નજરે જોતા.

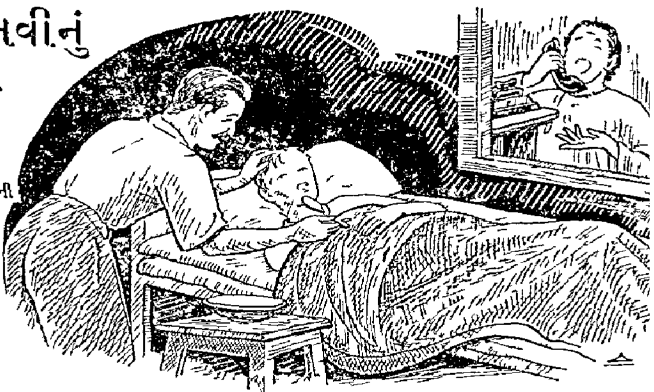
અમદાવાદની જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં તો તેમનો ફાળો જાણીતો છે એ શહેરની મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્ય બનીને ગાંધીજીના આદેશ પ્રમાણે તેમાં પાયાની સેવાઓ તેમણે ઉપાડી અને 'અમદાવાદના આરોગ્ય'ને એનો પ્રથમ પ્રશ્ન માની, જાતે ઝાડુવાળાઓ તથા ભંગીઓની સરદારી લઈ, સાતસાત વખત તેની છેક ઊંડામાં ઊંડી પોળોના પણ ખૂણેખૂણામાંથી ગાડાગંધ કચરો કઢાવ્યો આવી રીતે એક પછી એક પોળ સાફ કરાવીને ત્યાં પાણી છંટાવતા, અને રાત્રે એ પોળમાં પોળના નાગરિકોને ભેગા કરી આરોગ્ય-પ્રવચન કરતા. અમદાવાદ શહેરમાં જે સુખાકારી અને રોગની નિવૃત્તિ થઈ તે ડાક્ટરની આ મૂંગી સેવાને આભારી છે. એ વેળા અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખપદે સરદાર વલ્લભભાઈ, સ્વ. બલુભાઈ ઠાકોર કે માનનીય માવળંકર જે કોઈ ઉત્તરોત્તર અધિકાર પર આવ્યા એ સૌ ડૉકટર સાહેબની સ્વચ્છતા અને સૌન્દર્ય માટેની ધગશ પિછાની એમના એવા કાર્યોમાં જોઈતો સર્વ સહકાર અને સાથ આપતા.

અમદાવાદ એમને મન ગુજરાતનું ધબકતું હૃદય હતું અને તે જગતનાં શહેરોની બરોબરી કરે એવું કરવા એમના મહામનોરથો હતા. આવડા મોટા અમદાવાદ શહેરને મ્યૂઝિયમ ન હોય એ ઊણપ વિષે સદોદિત જીવ બાળી, તે વાતનો કેડો પકડી, તેમણે મ્યુનિસિપાલિટી પાસે સરદાર પૂલ પાસે તેને માટે ખાસ જમીન રખાવીને નકશા કરાવ્યા હતા. મ્યુનિસિપાલિટી જો એમની ભાવનાની ખરી કદર કરવા ચાહે તો એમનું એ અધૂરું સ્વપ્ન તેણે જલદી પ્રત્યક્ષ કરવું જોઈએ. મ્યુનિસિપાલિટીએ કરેલી 'ફરતા પુસ્તકાલય'ની યોજના ને રાણીબાગમાં જાહેરરીતે થતા રેડિયોબ્રોડકાસ્ટની ગોઠવણ પાછળ તેમનો જ વેગ હતો. ત્યાં શહેરના સંગીત-કલાકારોના સંગીતની બેઠકો પણ તેમણે જ ગોઠવેલી. ગુજરાતી ભાષામાં 'સૌન્દર્યનારાયણ' શબ્દનો પ્રયોગ સૌન્દર્યપ્રેમી આ ડૉકટર સાહેબે જ દાખલ કર્યો છે.

ધીરેધીરે મને તે પોતાની સાથે અમદાવાદની આસપાસનાં ગામડાં, કસ્બા અને નગરોમાં લઈ જવા લાગ્યા. હું ન માનું તો ત્યાંનાં સ્થાનિક માણસોને મારે ત્યાં લઈ આવે અને મને સમજાવે કે તેઓ તમને લેવા આવ્યા છે. પછી સાથે જ જઈએ ત્યારે ગામડાંનાં માણસોની ખાસિયતો, સ્વભાવ, વર્તન, બધામાં તેમના નિરીક્ષણનો લાભ મને આપતા. એમની સાથે નરોડા, ઉમરેઠ, નડિયાદ વગેરે સ્થળોમાં જઈ આવ્યા પછી જ મને આપણું ગુજરાત કેવું ને ક્યાં છે તેનું દર્શન થવા લાગ્યું કોઈ ગામમાં વિશિષ્ટ કારીગરો, તો કોઈ ગામમાં ધર્મશાળાઓ/સમાજસેવકો, ક્યાંક જનતાની સેવા કરનારા પુણ્યશીલ સાધુઓ, તો ક્યાંક સંસ્કારમૂર્તિ પંડિતો કે આગેવાન મુખીઓ દ્વારા જે બહુવિધ કલ્યાણકાર્ય થયાં કરતું તે જોઈ ડાક્ટર હરખાતા અને કહેતા કે આપણી યુનિવર્સિટીના ઓળા અહીં નથી પડ્યા તેથી જ આ લોકોનાં મન શુદ્ધ છે. તેઓ પુરસ્કારના હિસાબો કરતા નથી કે પ્રસિદ્ધિની લોલુપતા રાખતા નથી; જીવનનું પુણ્ય ભેગું થાય એ જ તેમની દૃષ્ટિ. (જુઓ અનુ૦ પૃ૦ ૨૦૮મે)

માનવીનું મન

વિખ્યાત
બંગાળી
લેખક
'વનફૂલ'ની
વાર્તા
★
અનુવાદક
રમણિક
મેઘાણી

નરેશ અને પરેશ બેઉ સગા ભાઈ પણ એક જ વેલના બે ફૂલની ઉપમા એમને નહિ આપી શકાય. આકૃતિએ અને પ્રકૃતિએ બન્ને રીતે બેઉમાં મેળ કરતાં અમેળ જ વધુ હતો. નરેશના ચહેરાનું વર્ણન એકદમ ટૂંકમાં કરી શકાય. વાને શામળો, લાંબો, ટૂંકાટૂંકા વાળ, ગોળ મોં અને બે તેજસ્વી આંખો, નોળિયાની પૂંછડી જેવી ભરાવદાર મૂછ અને પોપટની ચાંચ જેવું અણિયાળું નાક.

અને પરેશ? વાને ઊજળો, કદે ઠીંગણો, માથાના વાંકડિયા વાળ સુંદર રીતે ઓળેલા, મોં જરા લંબગોળ અને નાક જાડું ને ચીબું. બેઉ આંખોમાં એક પ્રકારનો તન્મય ભાવ. દાઢીમૂછ સફાચટ, ગળામાં કંઠી અને કપાળે ચંદનનો લેપ.

માનસિકરીતે બન્ને પોતપોતાના મંત્રમાં ચુસ્ત નિષ્ઠાવાન હતા. એક હતો ચુસ્ત વૈજ્ઞાનિક અને બીજો હતો ચુસ્ત વૈષ્ણવ. અત્યંત નિષ્ઠાપૂર્વક નરેશે જ્ઞાનમાર્ગ અને પરેશે ભક્તિમાર્ગ સ્વીકાર્યો હતો.

નરેશનો 'કમ્બાઈન્ડ હૅન્ડ' નોકર જ્યારે નરેશ માટે 'ફાઉલ કટલેટ' મુરઘીની વાની બનાવવામાં પરોવાયો હોય ત્યારે એ એક જ મકાનમાં પરેશ સ્વયંપાક કરી નિરામિષ ભોજન પતાવી શ્રીમદ્ ભાગવતમાં મગ્ન હોય — આવું લગભગ સદા યે દેખાતું.

પણ આ ઉપરથી એમ ન માનશો કે બેઉ સદા ઝઘડ્યા જ કરતા. એવું જરાયે નહોતું. એમની વચ્ચે કજિયો થતો જ નહિ, અને એનું હોવા જેવું કારણ એ હતું કે આર્થિક પ્રશ્ન માટે એમને પરસ્પરની પાસે હાથ લંબાવવાની જરૂર નહોતી.

બન્ને એમ. એ. થએલા હતા — નરેશ કેમિસ્ટ્રી લઈને પાસ થયો હતો અને પરેશ સંસ્કૃત લઈને. બેઉ કૉલેજમાં પ્રોફેસરપદે હતા અને સારો પગાર મેળવતા હતા. પિતાએ મૃત્યુ પહેલાં પોતાની મિલકત બેઉને સરખે ભાગે વહેંચી આપી હતી. જે મકાનમાં તેઓ રહે છે તે પણ વારસામાં મળેલું છે. મકાન મોટું છે, એટલું મોટું કે ત્રણ કુટુંબો પુત્ર પૌત્રાદિ સાથે છૂટથી રહી શકે. પરંતુ નરેશ અને પરેશના મનમાં પૃથ્વીની અનિત્યતા વિષે કંઈક એવા વિચારો અધાયા છે કે આજ સુધી એમણે લગ્ન કર્યાં નથી. પરેશ વિચારે છે કે 'કા તવ કાન્તા' — એ જ સત્ય છે. 'રિલેટિવિટી'નો વિદ્યાર્થી વિચારે છે કે ... નિર્મળા સાચે જ શું મૃત્યુ પામી છે? હું જોઈ શકતો નથી — પણ એટલે જ શું?

પરિણામે નરેશ અને પરેશ સગા ભાઈઓ હોવા છતાં પ્રકૃતિના છે અને ભિન્ન પ્રકૃતિના હોવા છતાં યે એક જ મ શાન્તિપૂર્વક રહે છે.

પણ એક બાબતમાં એ બન્ને સરખા છે. પલ્ટુને એ બ છે. પલ્ટુ એમના નાનાભાઈ તપેશનો દીકરો છે. તપેશ અ બાદમાં નોકરી કરતો. ઓચિંતું કોગળિયું થતાં એક દિવસ એની પત્ની મનોરમા અવસાન પામ્યાં. ભાઈનો તાર મળ આઘાત પામેલા નરેશ અને પરેશ ત્યાં જઈ પહોંચ્યા હતા, પણ અને મનોરમાના છેલ્લા શબ્દો જ તેઓ સાંભળી શક્યા. એ શબ્દો આ હતા: 'અમે તો જઈએ છીએ. પલ્ટુનું ધ્યાન તમે રા

પલ્ટુને લઈ નરેશ ને પરેશ કલકત્તા આવ્યા. તપેશના વારસામાં જે થોડી રકમ મળી હતી તેમાંથી અરધી પરેશના માટે રામકૃષ્ણ મિશનમાં આપવાનું સૂચન નરેશ તરફથી તુરત પરેશ બોલી ઊઠ્યો કે 'તો તો પછી બાકીની અરધ વિજ્ઞાનના સંશોધન પાછળ ખરચાવી જોઈએ!' અને એમ ન પલ્ટુ વિષે તો આગળથી નક્કી કર્યું કે જો આપણે કોઈ જ ર નથી તો પછી પલ્ટુના ભાવિની ચિંતા જ શા માટે કરવી?

ધીરે — નરેશ ને પરેશ બેઉની આંખના રતન જેવો પલ્ટુ ધીમે મોટો થવા લાગ્યો. નરેશ કે પરેશ બેમાંથી કોઈ જ પોતાનો પલ્ટુ પર લાદતા નહિ. પલ્ટુને જ્યારે જેમ રુચતું તેમ જ તે નરેશ સાથે જમીજમીને જ્યારે એનો મુરઘીનો સ્વાદ ઓસરી ત્યારે એ પરેશના નિરામિષાહારી ભોજન તરફ થોડા દિવસ ને થોડા દિવસ નિરામિષ ભોજન પછી માંસાહારની ઇચ્છા ફરી પાછો નરેશના રસોડા બાજુ જતો. પણ એ કોઈ રોકટ

નરેશ કે પરેશ બેમાંથી કોઈ તેને કોઈ બાબતમાં જ ઇચ્છતા નહિ. જોકે બેઉ મનોમન તો એમ જ માનતા કે પલ્ટુ

થઈને પોતાના જ આદર્શને સ્વીકારશે

પલ્ટુ સોળ વર્ષનો થયો છે. આ વર્ષે એ મૅટ્રિકની પરીક્ષા આપશે. સુંદર સ્વસ્થ કાયા, ગૌરવર્ણ ને પ્રેમાળ આંખો. નરેશ ને પરેશ બન્ને હૃદયથી પલ્ટુને ચાહતા. આ બાબતમાં બેઉમાં જરાયે ફેર નહોતો.

એ પલ્ટુ જ એક દિવસ માંદો પડ્યો.

નરેશ ને પરેશ ચિંતામાં પડ્યા. નરેશ વૈજ્ઞાનિક હતો. એ સ્વાભાવિકપણે એક ઍલોપેથિક ડાક્ટરને લઈ આવ્યો. પરેશે પ્રથમ તો કંઈ વાંધો ન લીધો, પણ જ્યારે ઉપરાઉપરી સાત દિવસ વીતી ગયા ને છતાં તાવ ન ઊતર્યો ત્યારે તે શાન્ત રહી ન શક્યો. તેણે નરેશને કહ્યું: 'મને થાય છે કે કોઈ સારા વૈદ્યરાજને બોલાવીને પલ્ટુની તબિયત દેખાડી જોઈએ?'

'ભલે એમ જ કરો—'

વૈદ્યરાજ આવ્યા. સાત દિવસ એની દવા ચાલી, પણ તાવ ઓછો ન થયો. ઊલટાનો વધ્યો. પલ્ટુ જેમતેમ બકવા લાગ્યો. અસ્થિર થઈ પરેશે ત્યારે નરેશને કહ્યું: 'વારુ કોઈ સારા જ્યોતિષીને બોલાવીને એની કુંડળી બતાવી હોય તો કેમ? શું કહે છે?'

'ભલે જ્યોતિષીને બોલાવો. છતાં ગમે તેમ કરો પણ આ તાવ એકવીસ દિવસ પહેલાં જશે નહિ. ડાક્ટરે કહ્યું છે કે એને ટાઇફૉઇડ છે.'

'એમ જ છે કે શું?'

પલ્ટુની કુંડળી લઈ વ્યગ્ર પરેશ જ્યોતિષીને ત્યાં દોડ્યા. જ્યોતિષીએ કહ્યું: 'મંગળ મારકેશ થઈ બેઠા છે.' શું શું કર્યે એ શાન્ત થાય એની એક યાદી એણે આપી. પરેશ એ મુજબ પ્રવાળ વગેરે ખરીદી લાવી, પલ્ટુને હાથે બાંધી, મંગળની શાન્તિ માટે જપ જપાદિની વ્યવસ્થા કરવા લાગ્યો.

પરંતુ આમ છતાં માંદગી ઉત્તરોત્તર વધતી જ ચાલી. આખરે એક દિવસે નરેશે કહ્યું: 'વૈદ્યરાજની દવાથી ખાસ ફાયદો થતો નથી. ડાક્ટરને જ ફરી બોલાવીશું કે?'

'તો એને બોલાવો—'

નરેશ ડાક્ટરને બોલાવવા ગયો. પરેશ પલ્ટુને ઓશીકે બેસી એના માથા પર પોતાં મૂકવા લાગ્યો. પલ્ટુ બકવાદ કરતો હતો: 'બા, મને લઈ જા. બાપુજી ક્યાં?'

ભય ને ચિન્તાથી પરેશનું હૈયું ધ્રૂજી ઊઠ્યું. ઓચિંતું એને યાદ આવ્યું. તારકેશ્વર જઈને ધ્યાન ધર્યે દૈવી દવા મળી શકે છે બરાબર!

નરેશ પાછો ફરતાં જ પરેશે કહ્યું: 'હું જરા તારકેશ્વર જાઉં છું. પાછા વળતાં એકબે દિવસ થશે.'

'ઓચિંતા તારકેશ્વર કેમ?'

'ભગવાનનું ધ્યાન ધરવા—'

નરેશે કંઈ જ ન કહ્યું. ઉતાવળો એવો પરેશ બહાર નીકળી ગયો. ડાક્ટરે દરદીને તપાસી કહ્યું: 'બહુ ખરાબ પલટો લીધો છે.'

ડાક્ટરની દવા ચાલવા લાગી.

બે દિવસ પછી પરેશ પાછો ફર્યો. એના હાથમાં માટીનું એક શકોરું હતું. ઉલ્લાસિત થઈ એણે કહ્યું: 'ભગવાનનો સ્વપ્ન આદેશ મળ્યો છે. એમણે કહ્યું છે કે માંદાને ઇન્જેક્શન ન આપશો. અને કહ્યું છે કે આ ચરણામૃત રોજ એક વાર નિયમિત પાજો. એથી માંદગી આપમેળે ચાલી જશે,—દરદી સાજો થઈ જશે.'

ડાક્ટરે પોતાનો વિરોધ જણાવ્યો. નરેશે પણ ના પાડી. કંઈ ગંદકીવાળા દરદીને ફૂલ જેવી સ્વચ્છ નહિ એવું પાણી કોઈ પણ રીતે આપી ન શકાય.

હતબુદ્ધિ પરેશ હાથમાં શકોરું માથે મૂકીને એમ ચૂપ બેસી રહ્યો.

પણ હકીકતમાં સ્થિતિ જુદી જ બની. પરેશને ખબર ન પડે તે રીતે પલ્ટુને ડાક્ટર નિયમ મુજબ ઇન્જેક્શન આપવા લાગ્યા, ને એ જ રીતે નરેશ અને ડાક્ટરને ખબર ન પડે એમ પરેશ પલ્ટુને રોજ થોડું થોડું ચરણામૃત આપવા લાગ્યો. થોડાક દિવસ આ રીતે ચાલ્યું, પણ દરદ ઓછું થવાનાં લક્ષણો દેખાતાં નહોતાં.

ગાઢ રાત્રિ છે. ઓચિંતા નરેશે બાજુના ઓરડામાં જઈ પરેશને જગાડ્યા: 'ડાક્ટરને બોલાવવા જરૂરી છે, પલ્ટુને કંઈક થાય છે.'

'અરે શું કહો છો?' પલ્ટુને ત્યારે શ્વાસ ચડ્યા હતો.

પાગલની જેમ પરેશ દોડતો નીચે જઈને ડાક્ટરને ફોન કરવા લાગ્યો. એનો અધીર ઊંચો સાદ સંભળાતો હતો: 'હલ્લો—આપ કોણ છો? ડાક્ટર? હલ્લો—હા, હા, હવે મને—પલ્ટુને તમે ઇન્જેક્શન આપો. ના, વાંધો નથી. સમજ્યા? હલ્લો—સમજ્યા? વાંધો નથી—તમે ઇન્જેક્શન લઈ જલદી આવો—મારે વાંધો નથી. સમજ્યા—'

બીજી બાજુ નરેશ પાગલની જેમ પેલા શકોરામાંથી ચમચા વતી થોડુંક ચરણામૃત લઈ પલ્ટુને પાવતો હતો: 'ભલે લે તો—લે તો બાપા—એક વાર પી જા તો જરાક—' એના હાથ થરથર ધ્રૂજતા હતા.

ચરણામૃત પલ્ટુના મોંમાંથી પાછું નીકળી ગયું.

સંસ્કૃત ભાષાથી ભડકનારાઓ માટે

સંસ્કૃત અઘરી ભાષા હોવાથી તેમાં ઝટ પાસ નહિ થવાય એ બીકે પોતાના ઘણા વિદ્યાર્થીઓ ચોથા ધોરણમાંથી સંસ્કૃતને બદલે ફારસી કે ફ્રેન્ચ લે છે, એમ જોઈને એક વિદ્વાન હેડ માસ્તરે શિક્ષણના પ્રેમમાંથી એ બીકી ભડક નિવારવાનો એક રસ્તો શોધી કાઢ્યો. નવું વર્ષ શરૂ થતાં ચોથા ધોરણમાં પોતે વર્ગ લેવા જાય અને એક અત્યંત સારો સરળ, ઝટ સમજાય એવો શ્લોક પાટિયા પર લખી પોતે મોટેથી ગાય અને આખા વર્ગને પોતાની સાથે ગવડાવે. શ્લોકના ગાનમાધુર્યની એવી અસર થતી કે સંસ્કૃત રસમય ભાષા છે એમ લાગવા માંડતું. પછી વિદ્યાર્થીઓને જ શ્લોકનો અર્થ પૂછે ને એમાં કોઈ અઘરી રચના કે શબ્દ હોય તો તેના ઉકેલનું સૂચન માત્ર કરે. આથી સરળ શ્લોકનો અર્થ વિદ્યાર્થીઓ આપોઆપ બેસાડી શકતા, અને આમ એક પછી એક શ્લોક—કોઈ ચાતુરીના, કોઈ વિનોદના, કોઈ બોધના, કોઈ ભક્તિના, એમ આવતા જાય એવો રસ જમાવતા કે સંસ્કૃતની ભડક ભાગી જતી. હમણાં નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા બાદ એમણે એ નુસખાને નાની પુસ્તિકાનું રૂપ આપ્યું છે (પુસ્તિકાનાં સંપાદક—શ્રી શાકરલાલ અમૃતલાલ દવે, પ્રકાશક: ગુર્જર સાહિત્ય મંદિર, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ ૦—૧૦—૦). તેમાં ચોથાથી સાતમા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ પોતાની કક્ષા અનુસાર સમજી શકે તે રીતે ચાર ભાગમાં શ્લોકોને ગોઠવ્યા છે, અને તે દરેક ભાગને અંતે ઉપર કહ્યું તેમ, શ્લોકોને સમજવામાં મદદરૂપ થાય તેવાં સૂચનોની ટીપ મૂકી છે. પણ અર્થ એમનો આપ્યો નથી. થોડા બીજા ઉપરાંત શ્લોકોના અર્થ સમજવામાં લેખ, વિનોદ ને ચાતુરીથી ભરેલા એવા રસમય સુભાષિતો ઉચિત થશે કે વિદ્યાર્થીઓ ઉપરાંત અભ્યાસીને પણ એ ધણી ઉપયોગી થશે.

જમીન પર ગબડી પડી
આ ગોટીને પસાર થઈ જાય છે

બે પગે દોડતા માણસને એક પગે દોડનારો કદી પકડી શકે ખરો
તમે કહેશો કે 'ના
એ 'ના'ને 'હા'માં પલટાવતી આપણી રમત

લંગડી

લેખ:
વાસુદેવ ભા

દોડવું એ ક્રિયા નૈસર્ગિક છે અને એટલે જ દોડવાની ક્રિયા પર રચાએલી રમતો વધારે છે એ રમતોને અગત્યની બનાવવા તેમા કેવી નાનાવિધ મુશ્કેલીઓ યોજવામા આવે છે તે પણ આપણે જોયુ એવી જ એક અભિનવ અડચણ તે એક પગ ઉપર દોડવાની યોજના એને લગડી લેવી કહે છે આપણે ત્યા નાનીનાની તો એવી ઘણી રમતો છે કે જેમા લગડી લેવાની હોય, પણ મોટી, એટલે કે વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ પામેલી અને અટપગા કાનૂનથી નિયમન પામેલી, એવી જે મુખ્ય રમત આપણે ત્યા છે એનુ નામ છે 'લગડી' ભારતમા જુદાજુદા પ્રાતે તે વિવિધ નામ સાથે અને વિવિધ પ્રકારે રમાય છે

આ રમત જોતા મુળભૂત સવાલ એ થાય છે કે એક માણસ બે પગે દોડતો હોય અને તેને બીજો માણસ (કે જેની દોડવાની શક્તિ લગભગ પેલા માણસ જેટલી જ છે) તે લગડી લઈને પકડવા જાય તો તે તેને કદી પણ પકડી શકે ખરો? સવાલ વાજબી છે, ને તેનો વાજબી જવાબ પણ છે સરખી શક્તિવાળા બે માણસ દોડતા હોય એક આગળ અને એક પાછળ આગળનો બે પગે અને પાછળનો એક પગે હોય અને બન્ને સીધા જ દોડયા કરે તો પાછળનો માણસ કદી પણ આગળના માણસને પકડી ના શકે પણ આગળનો માણસ સીધી દોટ છોડી વળાંક લેવાનુ શરૂ કરે કે તરત જ પાછળના માણસને લાભ મળવા લાગે છે—કહો કે લાભ ઉઠાવવાની તક મળે છે સાઈકલનુ આગળનુ પૈડુ જેટલી મુસાફરી કરે છે તેના કરતા પાછળનુ પૈડુ ઓછી મુસાફરી કરે છે, કારણ કે સાઈકલ જ્યારેજ્યારે વળાંક લે છે ત્યારે-ત્યારે પાછળનુ પૈડુ આગળના પૈડાના જ રસ્તે ન જતા જરા ટૂકો રસ્તો લે છે લગડીની બાબતમા પણ આ જ નિયમ લાગુ પડે છે બે પગે દોડનાર માણસ જ્યારેજ્યારે વળાંક લે ત્યારેત્યારે તેને પકડવા જનાર લગડી લેતો માણસ રસ્તો જરા ટૂકાવવાનો એટલે, જો તે પોતાની ઝડપ પેલા દોડનારની ઝડપ જેટલી જ રાખે તો તેમની વચ્ચેનુ અતર જરા ઓછુ કરી શકવાનો, અને જો એ જ વેળા પોતાની ઝડપ એકદમ વધારી નાખે તો તેને પકડી પણ શકવાનો આનો અર્થ એ કે લગડી લેનારને સફળતાની તક આપવા માટે દોડનારની પાસે ફરજિયાત વળાંક લેવરાવવા જોઈએ અને એનો ઉપાય એ કે દોડનારને અમુક મર્યાદિત અતરમા જ દોડવાનુ કહેવુ જોઈએ એ મર્યાદા જેમ ટૂકી તેમ પકડવા જનારને વધારે સગવડ આજ સિદ્ધાંત ઉપર લગડીની રમત રચવામા આવી છે

આજના તેના વ્યવસ્થિત સ્વરૂપનો સામાન્ય ખ્યાલ આ પ્રમાણે છે (જુઓ સામેના પાના પરનો નકશો) ૩૦ ફૂટના વ્યાસવાળું એ કુંડાળુ દોરવામા આવે છે [મહારાષ્ટ્રે એક નવો અખતરો એ કર્યો છે ગોળ કુંડાળાને બદલે તેનો સમચોરસ રાખે છે, ને એ સમચોરસને લીધે પડતા ખૂણાઓમા જ્યારે દોડનાર—પકડનાર—જાય છે ત્યારે ત્યા નવીનવી પ્રવૃત્તિઓ જોવાની મળે છે] દાવ લેનાર ટુકડી કે એને રમનાર પક્ષ કહેવામા આવે છે તેના નવે નવ ખેલાડી આ કુંડાળાની અંદર ચારે બાજુ ગમે ત્યા ઊભા રહે છે કુંડાળાની બહાર દાવ આપનાર ટુકડી કે જેને મારનાર પક્ષ કહેવામા આવે છે તે, તેના નવે નવ ખેલાડી ક્રમ પ્રમાણે (પહેલા કોણ પકડવા જશે, બીજો કોણ ત્રીજો કોણ એમ નવે જણનો ક્રમ નક્કી કરીને) વ્યવસ્થિત બેસાડી દે છે કુંડાળાને એક પ્રવેશદ્વાર હોય છે પહેલો પકડવા જનાર આ પ્રવેશદ્વારની બહાર એક પગે ઊભો રહી પકડવા જવા માટે એક પગે થઈ રહે છે પચ રમત શરૂ કરવાની સજ્ઞા આપે કે તરત તે કુંડાળામાં દાખલ થઈ પોતાનુ કૌશલ દેખાડવા માડે છે અને પકડાય એટલા

લગડીની રમતમા એક ખેલાડીની પગ, જેમાં રમનાર પીટકું થઈ નીચે પડીને સરકી જાય છે પચ પણ કેવાં સાવચેત છે!

ભિલ્લુને પકડવા મથે છે જેઓ પકડાઇ જાય તે કુંડાળાની બહાર નીકળી નિયત જગ્યાએ બેસી જાય છે પકડવા આવેલો ભિલ્લુ થાકે એટલે કુંડાળાની બહાર નીકળી જાય છે અને તાજો ભિલ્લુ લંગડી લઇ કુંડાળામાં દાખલ થાય છે, અને આમ આગળ ધપાવે છે

રમત પૂરે પૂરી પાંચ મિનિટ ચલાવવાની હોય છે પાંચ મિનિટ પહેલાં બધા રમનારા (એટલે કે દાવ લેનારા) પકડાઇ જાય, તો તેમને ફરીથી અંદર બોલાવવામાં આવે છે અને રમત ચાલુ રાખવામાં આવે છે પાંચ મિનિટ પૂરી થતા પહેલાં બધા મારનાર (એટલે કે દાવ આપનાર) થાકી જઇને બહાર નીકળી ગયા હોય, તો તેમને દરેકને ફરીથી બીજી વાર વારાફરતી મોકલવામાં આવે છે આમ, કોઈ પણ હિસાબે પાંચે પાંચ મિનિટ રમત ચાલુ રાખવી જ પડે છે

દાવ આપનાર ઉપર એક ખાસ શરત એ હોય છે કે પોતાનો વારો ચાલુ હોય તે દરમિયાન કુંડાળાની અંદર, ઊંચો રાખેલો પગ કે શરીરનો બીજો કોઇ પણ ભાગ તે જમીનને અડાડી ન શકે અડાડે તો તેની એક ભૂલ થઈ ગણાય

જેટલા મારનારનો વારો પૂરો થયો હોય તેનાથી બમણા ગુણ રમનાર પક્ષને મળે છે, અને પછી જેટલા રમનાર બાદ થયા હોય તેનાથી બમણા ગુણ મારનાર પક્ષને આપી, તેમાંથી તેણે કરેલી ભૂલ દીઠ એક લેખે ગુણ બાદ કરવામાં આવે છે બે રમતને અંતે જે ટુકડી વધારે ગુણ મેળવે તે ટુકડી જીતી ગણાય

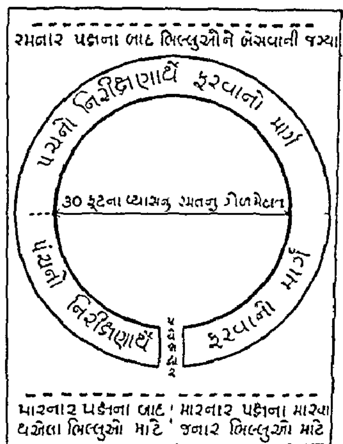
આ રમત શિશુ અને કિશોરોને ખૂબ આકર્ષે છે કુમારોનો આકર્ષ છે ખરી, પણ શિશુ–કિશોરો જેટલી નહિ. અને યુવાનોને તો તેમાં બહુ ઓછો રસ પડે છે

એક પગ પર સમતોલપણું સાચવી ટપ્, ટપ્ ટપ્ કરતા લંગડી લેતા શિશુમાં કેટલીક વાર એવી તો ઢબ અને છટા જોવાની મળે છે કે રસદૃષ્ટિવાળા કોઈ કવિને જરૂર એમાંથી કવિતા જડે

પકડવા જનારે પોતાનું સમતોલપણું સાચવવાનું હોય છે એટલે તેની ગતિ ઉપર એક જાતની મર્યાદા મુકાઈ જાય છે ખાસ કરીને તેને વાંકા વળવાનું–નીચા નમવાનું મુશ્કેલ પડે છે દાવ લેનાર આનો પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવે છે એ લાભ ઉઠાવવામાં એ ખાસ કરીને બે જાતની પ્રયુક્તિઓ અજમાવે છે: એક તો ઓચિંતાની દિશા બદલવાની–એટલે કે પલટી લેવાની, અને બીજી નીચે જમીન પર ગબડી પડી આળોટીને પસાર થઈ જવાની ! આમાં એ પકડવા આવનારને ઉતરવાનો–એટલે કે એક દિશામાં જવાનો ચાળો કરી બીજી દિશામાં દોડી જવાનો—પ્રયત્ન કરે છે આ બધા પ્રયત્નોને પરિણામે તે પકડનારના પંજામાંથી સરકી જવામાં અને કેટલીક વાર તો પકડનારનું સમતોલપણું ગુમાવડાવવામાં પણ સફળ થાય છે

પકડવા જનાર પણ દાવ લેનારની મુશ્કેલીઓ જાણતો હોય છે અને તેથી તેનો લાભ ઉઠાવવાનો પૂરો પ્રયત્ન કરે છે દાવ લેનારને ત્રીસ ફૂટના કુંડાળાની બહાર નીકળી ન જવાય તેની ખાસ તકેદારી રાખવાની હોય છે, એટલે પકડવા જનાર તેને કુંડાળાની વચમાં જતા રોકે છે આમ કરવામાં તેને બીજો એક લાભ એ થાય છે કે તેને દોડનારના કરતાં ઓછું અંતર કાપવું પડે છે અને એટલે પેલાને પકડવાનો સંભવ વધે છે આ ઉપરાંત બબ્બે હાથ પહોળા કરી, બબ્બે બાજુથી તેને આવરી લેવો, ઓચિંતાની લાંબી છલાંગ મારવી, એવી કેટલીક બીજી પ્રયુક્તિઓ પણ તે અજમાવે છે

આ તો આ પત્રે આ રમતના કેટલાક અંગ ઉઘાડ્યા જોયા, પણ જ્યારે આખી રમત સમગ્રપણે અને સજીવ પ્રવાહમાં જોવાની મળે છે ત્યારે જ તેની ખરી મઝા માણી શકાય છે

આ જુઓ કુંડાળાની અંદર નવ જણ રમે છે, પણ તે પ્રવેશ દ્વારની ઠેઠ સામી બાજુએ ને જરા છૂટાછૂટા પડેલા છે પકડનાર પ્રવેશદ્વારની બહાર એક પગ ઊંચો કરી પકડવા જવા માટે તત્પર થઈ રહ્યો છે ચાલો, પગે સિસોટી મારી, હવે ગયા પછી પકડવા જનારે લંગડી શરૂ કરી છે હજી તો તદ્દન તાજો જ છે એટલે કેવો સ્ફૂર્તિથી ફલાંગો મારે છે અને કોને પકડવો તેની પસંદગી કરવા બધા રમનારની ભિલ્લુરૂપી શિકાર તપાસે છે હ, એક મોટો નજરે ચડ્યો લાગે છે! બસ બધા પડખાં બાજુ પર રાખી પેલા છોકરા તરફ તેણે ગતિ કરી દીધી છે પેલો રમનાર પણ સમજી ગયો છે કે હવે તેનું આવી બન્યું પોતાની નિર્બળતા તે મનમાં તો જાણે જ છે, અને એટલે તેણે આત્મવિશ્વાસ જરા ગુમાવ્યો છે, એનું પ્રતિબિંબ તેના મોં પર પણ દેખાય છે પકડનાર આ બધું જોઈ સમજી ગયો છે કે એ 'વિકેટ' હમણાં પડી સમજો પણ રમનારની ટુકડીનો નાયક એમ કંઈ કોઠો પડવા દેવા તૈયાર નથી તે પોતે અને બીજા કેટલાક અચ્છા ખેલાડી પકડનારને લોભાવવા તેની પાસે આવે છે જરા સાહસ ખેડી તેના મોં પાસે થઈને પસાર પણ થઈ જાય છે પરંતુ પકડવા આવનાર ભિલ્લુ પણ પોતાની ટુકડીનો અનુભવી ભિલ્લુ છે, અને તેથી તે એમ છેતરાય એમ નથી તેણે તો પેલા બાળ શિકાર સાથે જ ઉંદર-બિલાડીની રમત શરૂ કરી દીધી છે, અને તેને છોડવા તૈયાર નથી પેલો મૂંઝાએલો ખેલાડી છટકવા પ્રયત્ન તો કરે છે, પણ ત્યાં તો આ પેલાએ મારી એક છલાંગ, અને ઝડપથી તેને એક ટપલી લગાવી દીધી એક 'વિકેટ ડાઉન' આ બધું તો માત્ર અગિયાર સેકન્ડમાં જ પૂરું થયું છે!

પકડનારે રેવચર કરી બીજી પસંદગી કરી લીધી છે હવે વારો બીજાનો એ રમનાર નામે ૧, પકડનાર ...નાયક અને બીજા લક્ષમાં રાખે છે તેમનાં આ લક્ષ્યાંગમાં પકડનારને નથી મળતી કેમ?

તે તેના મગજમાં, અને પરિણામે કાર્યમાં ખરેખર પહોંચાડી રહી છે પણ એ પાકો ઉસ્તાદ છે પક્ષનો પીછો છોડતો જ નથી અને છતાં ગનર। એક પેંતરો ગોઠવી રહ્યો છે પેલા લલચાવનારાઓમાંનો એક તેની પાસેથી પસાર થઈ બાજુ પર ઊભો છે અને જરા ગાફેલ થયો કે બસ પકડનારે પોતાનો પેંતરો અજમાવી લીધો જુઓ, જુઓ! કેવી પલટી મારીને આણે પેલા ગાફેલ બિન્દુ તરફ તીર જેવી ફલાંગ લીધી છે! રમનાર આખી ટુકડીએ હાહાકાર મચાવી મૂક્યો પેલાને ચેતવ્યો, અને તેને નસાડવા બને તે બધું કર્યું પેલો ગાફેલ બિન્દુ પણ હવે તો ચેતી ગયો ને આછો ચિત્કાર કરી ઝડપ લેવા માંડ્યો પણ પેલો પકડનાર તો તીર જેવો છૂટ્યો છે નાસનાર નાસે તે પહેલાં તો એ આખો ને આખો તેની ઉપર આવી પડ્યો ને! ખલાસ બીજો બિન્દુ બાદ અને એ બીજો બિન્દુ એટલે ટુકડીના પહેલી પંક્તિના પાકા બિન્દુઓમાંનો એક નાયક અને આખી ટુકડીના ગુસ્સા તથા ચીડના ઉદ્ગારો વચ્ચે તે બહાર નીકળ્યો। પ્રેક્ષકોએ પકડનારને શાબાશી આપી પણ પકડનારે તો આમાંની એક પણ બાબત પર ધ્યાન નથી આપ્યું એ તો કર્તવ્યનિષ્ઠ થઈને પેલા બીજા માંદા સિક્કાની પાછળ ક્યારનો ય લાગી ગયો છે રમત શરૂ થયે માત્ર સોળ જ સેકંડ થઈ છે એમ અટક ઘડી (સ્ટૅાપ વૉચ) જણાવે છે એટલા વખતમાં બે બિન્દુ બાદ થયા એ પકડનાર પક્ષને માટે ખુશાલીની બીના છે અરે, પણ ત્યાં તો બીજી છ સેકન્ડમાં પેલો ત્રીજો નબળો બિન્દુ પણ ઊપડ્યો બાવીસ સેકન્ડમાં ત્રણ બાદ!

હર્ષના પોકારો વચ્ચે રમત આગળ ચાલી રમનાર ટુકડી હવે સચેત થઈ ગઈ છે કેમકે તેણે થોડા જ વખતમાં ત્રણ બિન્દુ ગુમાવ્યા છે, જેમાં એક તો પાકો નાયકે બધાને ખબરદાર કરી દીધા છે

પકડનારની સ્ફૂર્તિ જરા કમી થઈ છે તેણે એક નવી પસંદગી તો કરી છે પણ તે પસંદ થએલો બિન્દુ નબળો જ છે તેની તેને પોતાને પણ ખાતરી નથી મધ્યમ કોટિનો બિન્દુ માનીને તેણે તેને પસંદ કર્યો છે અને પીછો પકડ્યો છે પણ પસંદ થએલો બિન્દુ ધાર્યા કરતાં જરા ઊંચી કોટિનો છે તેણે પકડનારને પોતાનો પરચો દેખાડવા માંડ્યો છે ઝડપ લે છે અને અંતર વધારે છે, જરા થોભી લલચાવે છે, અંતર ઓછું થતાં બીજી દિશામાં ગતિ દેખાડે છે, પલટી લઈ પેલાને થાપ આપે છે અને પરિણામે એનો થાક વધારે છે

રમત જામી છે રમનાર અને પકડનાર બન્ને પોતાની પ્રયુક્તિઓ અજમાવી રહ્યા છે પણ પકડનાર સમજી ગયો છે કે હવે તેની શક્તિ તેને લાંબુ નહિ રમવા દે એટલે જ તો તેણે હવે ઝડપ વધારી છે અને બધી શક્તિ ભેગી કરી આ ચોથા બિન્દુને બાદ કરવા કમર કસી છે તેણે પૂરી ઝડપ લીધી છે, અને અંતર ઘટાડ્યું પણ ખરું અને જુઓ તો ખરા, આટલો થાકેલો હોવા છતાં તેણે કેવી ફલાંગ લીધી! એ એ પેલો ગયો ગયો અરે, વાહ! રમનાર પણ કોઈ ફાંકડો ખેલાડી લાગે છે તેણે શું સુંદર 'સ્ટન્ટ' કર્યો! એકદમ પડતું મૂક્યું પોટલું થઈ જમીન પર પડ્યો લપાયો, આળોટ્યો અને પકડનાર નીચો નમે ને તેને પકડે તે પહેલાં તો તેની બાજુમાં થઈ પસાર થઈ ગયો! તેને પકડવા પકડનાર નીચો તો નમ્યો હતો ને હાથ પણ લંબાવ્યો હતો એ હાથ પડત તો પેલા રમનાર પર, પણ એ તો ખમી ગયો હવે જો પોતાનો હાથ કે શરીર લંબાય તો તો હાથ જમીનને જ અડે અને 'ભૂલ' થાય એ નક્કી પણ વાહ! શી ગમ્મતથી તેણે હાથ ને શરીરને પાછાં લઈ પોતાનું સમતોલપણું સમાલી લીધું! વાહ, ખેલાડી, વાહ!

પકડનાર સમજી ગયા કે પેલો છટક્યો પણ એ કાંઈ એમ એને જતો કરવા તૈયાર નથી થાક લાગ્યો છે, ફેફસાંએ ધમણનું અનુકરણ શરૂ કર્યું છે, છતાં તે પ્રયત્ન નથી છોડતો રમનાર હજી જમીન પર જ છે એ તેણે જોઈ લીધું પોતાનું સમતોલપણું તો હજી હમણાં જ મળેલું છે છતાં તેણે લમડી લેતાંની સાથે જ દિશા બદલી અને પેલા તરફ ફલાંગ મારી પણ થાકેલા શરીરે જોઈએ એવી ગતિ ન લીધી અરે!

રમનારે તો સ્વસ્થતા મેળવી લીધી હતી અને દિશા પણ પકડી હતી અસલ ઝડપમાં દોડતા એ રમનારને હવે પોતે પકડી નહિ શકે એ પકડનાર સમજી ગયો છે ડહાપણભરેલો રસ્તો એક જ છે કે પોતે બહાર નીકળી જવું અને નવા તાજા પકડનારને એ રમનારનો હવાલો સોંપવો તેણે પ્રવેશદ્વાર તરફ જોયું તેનો અનુગામી બિન્દુ ત્યાં પૂરી તૈયારી સાથે ઊભો છે એટલે હવે પોતે નિવૃત્તિ લે તો તેમાં વાંધો નથી, એટલું જ નહિ પણ એ જ એકમાત્ર માર્ગ છે

પણ જુઓ તો ખરા! આટલો નાનો છોકરો પણ કેવો હોશિયાર છે એમ સીધેસીધો તો નથી જ નીકળતો કંઈક પેંતરો ગોઠવે છે રમનાર આગળ નાસે છે તેનો પીછો એવી રીતે પકડ્યો કે તેને દોડતાંદોડતાં પ્રવેશદ્વાર પાસેથી પસાર થવું પડે બસ બરાબર એ જ વખતે તેણે એક ફલાંગે કુંડાળાની બહાર પગ દીધો! રમનાર તો હજી પ્રવેશદ્વારની પાસે છે, અને નવો પકડનાર તો ટાંપીને ઊભો જ હતો હવે પૂછવાનું શું હોય? નવા પકડનારે પ્રવેશદ્વારમાંથી જ એક તાજગીભરી ફલાંગ મારી અને સીધો જ પેલા રમનારને પકડ્યો! પેલા થાકેલા પકડનારે બહાર નીકળતાં નીકળતાં પણ ખરી તરકીબ અજમાવી દીધી! પોતે ન પકડી શક્યો પણ પોતાના બિન્દુ પાસે આંખના પલકારામાં આણી મહેનતે તેને પકડાવ્યો! તાજા રમનારે એક નવા (પાંચમા) બિન્દુને હાથ કર્યો, ને રમત આગળ ચાલી —

—એ તો એમ ચાલ્યા જ કરશે, અને મઝા પણ પડ્યા કરશે પરંતુ લેખ પૂરો કરવો જ પડશે

અંતમાં એક વાત એક નાના સરખા—વીસ જ ફૂટના—મેદાન પર આટઆટલું કૌશલ્ય જોવાનું મળી શકે એવો તમે કદી ખ્યાલ કર્યો હતો? હજારો ફૂટના વિસ્તારમાં રમાતા પ્રસંગોમાં જઈ તમે ઘણી વાર ઘણાં કલાકો અને કળા કારીગરી જોવા જશો પણ આપણા રમતના મેદાન તરફ તમે કદી નજર કરી છે? આપણા કારખાનાં ભલે વાસણો ને મોટરો ઘડતાં હોય, પણ આપણા નાગરિકો તો રમતના મેદાન પર જ ઘડાય છે એ ન ભૂલશો ગાડીનું ઘડતર કરતાં મેદાન પર નજર કરવી એ આપણી ફરજ છે એ ન ભૂલશો ફરજ? હા, ફરજ

કલાનો અભ્યાસ કરવા ઇચ્છનારાઓ માટે અગત્યનું

ગયા અંકમાં અમે જાહેર કર્યા મુજબ વડોદરાની શ્રી સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીમાં જૂન ૧૯૫૦થી હિંદભરમાં સૌ પ્રથમ એવો, મૅટ્રિક પાસ થએલા વિદ્યાર્થીઓ માટે ચાર વર્ષનો ડિગ્રી કૉર્સ શરૂ થશે તે ઉપરાંત ત્યાં ચિત્ર, પ્રતિમા ને શિલ્પના વિવિધ અભ્યાસક્રમો માટે સર્ટિફિકેટ કૉર્સ, ડિપ્લોમા કૉર્સ વગેરેની ગોઠવણ પણ છે તેની તાલીમ નિષ્ણાતો જ આપશે ચિત્ર કળા ઉપરાંત ત્યાં સંગીતનો પણ એવો જ અભ્યાસક્રમ યોજ્યો છે એ બન્ને પૈકી ગમે તે માટે વિગત જાણવા ઇચ્છનારાઓએ નીચેને સરનામે લખવું ફાઈન આર્ટ ઑર્ગેનાઈઝર, શ્રી સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી, પુષ્પબાગ યુનિવર્સિટી રોડ વડોદરા

ચન્દ્રવદન ચીમનલાલ મહેતાની આપકથા

બાંધી ગઠરિયાં

બાના મોસાળનું ઘર રંગતા ફળિયામાં. ત્યાંથી ત્રણચાર ઘર બાદ, અંબાજી માતાના દહેરાની નાની ગલીની બરાબર સામેની એવી જ એક નાની ગલીને નાકે ગાળીની દુકાન હતી. ત્યાં રોજ સાંજે માળણ ફૂલ વેચવા બેસતી. એ ગલીમાં દાખલ થતાં બીજું જ ઘર તે અમારો 'શિવદાસ પૅલેસ' કહેવાતો! વડોદરાના પૅલેસો (રાજમહેલો) જોયા પછી આ પૅલેસ જોઈને હસવું આવતું. વરસાદમાં ઓટલે કાદવ ભરાઈ જતો, એટલે તો એનો ઓટલો નીચો હતો. અમારા એ 'પૅલેસ'ને થાંભલે મ્યુનિસિપાલિટીનું ફાનસ ટીંગાડેલું હતું, ભીંતે પોપડા વળતા, અંદરથી છોને ચૂનો ખર્યા જ કરતા. રંગરોગાનનું તો ઠેકાણું જ શાનું હોય? એ હતું અમારું બાપીકું ઘર. નીચે બે ઓરડા; એવા જ ઉપર બે; અને ત્રીજે માળે પણ એવા જ બે, પણ માળિયાં જેવા. ઉપર ચાલો તો ઘર આખું ધ્રૂજે!

અહીં મારા શિવદાસ દાદા રહેતા. એંશી-પંચ્યાશી ઉપર ઉંમર હશે, પણ સ્વભાવમાં ભારે તીખારા. શરીર કસાએલું; પગમાં જોર. પાઘડી-અંગરખો પહેરી, પિછોડી નાખી નીકળે તો લાગે દમામદાર. દર શિયાળે દિવેલમાં સાંતળેલી મેથીના લાડુ ખાય અને અમને બોલાવી મારીઠોકીને ખવડાવે. એકવાર મેં ન ખાધા, ત્યારે હાથ પગ બાંધીને મને ઉપર માળિયે ચડાવી દીધેલો! લાડવો ખાઉં તો જ છુટકારો થાય એમ હતું ત્યારે મને ગમત કરવાની ટેવ પડી ગઈ હતી. આખરે દાદાએ હારી, મને પકડી રાખી, જબરદસ્તીથી મોંમાં

મેથીનો આખો લાડવો જબરદસ્તીથી મારા મોંમાં ગડબાવી દીધો

લાડવો ગડબાવી દીધો. નરદમ મેથી તે! ત્યાંથી છૂટી સીધા આવી મામાજીને ફરિયાદ કરી. એટલે મામાજીએ ત્યાં નહિ જવા ફરમાવ્યું. બેત્રણ દિવસ શામો (નોકર) બોલાવવા આવ્યો. પણ હું શાનો જાઉં, એટલે દાદાજીએ ત્યાંથી જતાંઆવતાં ડોકિયું કર્યું. છોટામામા રોજ સાંજે રસ્તા પર જરા પાણી છંટાવી ઓટલે ગાદીતકિયો નાખી બેસતા. એમ ઓટલે એની મુલાકાત થઈ ગઈ:

'ચંદ્રો કેમ હમણાં કંઈ દેખાતો નથી?'

'એના તમે હાથપગ બાંધો તે એ કેમ આવે?'

'તો શું એની પૂજા કરું? કાલે સવારે મોકલજો, નહિ તો હાડકાં જ ખોખરાં નાંખીશ?'

'સવિતાએ એને અહીં રહેવા અને ભણવા મોકલ્યો છે. અહીં રહેશે ત્યાં સુધી એ ત્યાં નહિ આવે.'

'અરે કંઈ વાત છે' આજે જ ચીમનને હું કાગળ લખું છું'

'તે ભલે; પણ હું બેઠો છું ત્યાં સુધી એ માર ખાવા નહિ આવે.'

મામાજીની મક્કમતા જોઈ દાદાજી જરા ઢીલા પડ્યા: 'છોકરાઓ મેથીના લાડવા ખાય તો શરીર મજબૂત થાય. તમે સમજાવીને ખવડાવતા હો તો હું અહીં મોકલી આપું.'

'અહીં લાડવા બનાવી શકાય છે. અને એ સમજાવીને જ ખવડાવવાના હોય તો તમે જ સમજાવીને કેમ નહિ ખવડાવો. પણ છોકરાને માર તો નહિ પડવા દઉં'

બસ મેથી અને મેથીપાક બને બંધ. અને પછી તો ડોસા સાવ ખખડી ગયા અને શ્રીચરણ પણ થઈ ગયા. પણ મામાજી એમની મોટાઈની બહુ વાતો કરતા. એમને શિવદાસ વાલ તરીકે બધા એ ઓળખતા. મહોલ્લામાં સૌની મહાજન તો એને શિવા વાલ જ કહેતા.

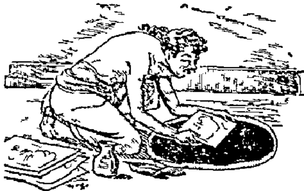
આત્મારામ ભૂખણની જાણીતી પેઢીમાં શિવદાસ મુનીમ હતા. એ પેઢીને માટે એવું કહેવાતું કે જંગલમાં પણ એની હૂંડી સીકરાતી. પેઢી ઘણી મોટી, અને ઘણા મુનીમો કામ કરતા હોઈ એમાં શિવદાસ નામના બેત્રણ મુનીમો હતા. એમને ઓળખવા એક શિવદાસ ભગ, બીજા શિવદાસ દાળ, ત્રીજા શિવદાસ વાલ, એ રીતે ઓળખાતા. શિવા વાલ તો પછી આખરે મોટા મુનીમ થયા હતા. મામાજી તો કહેતા કે આત્મારામ ભૂખણની આબરૂ એટલી બધી હતી કે એક વખત શિવદાસને પેઢીને કામે ઝાંસી જવું પડેલું ત્યારે આત્મારામ ભૂખણની પેઢીના મુનીમ આવે છે જાણી એમને તેડવા સામે હાથી મોકલવામાં આવેલો, અને દરબારમાં એમને જમણે હાથે બેઠક આપવામાં આવેલી! (આ સાબિત કરવા મારી પાસે કંઈ જ દસ્તાવેજી પુરાવા નથી')

શિવદાસદાદાને નજીવું વ્યસન ભાંગનું, ને ઉપરાંતમાં કાવોકસુંબી અને એટલામાં સારી રીતે દસબાર સંતાનથી શોભતું. અને તેના વિસ્તારવાળું બહોળું કુટુંબ એમણે નભાવ્યું હતું.

રાવબહાદુર કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીના જમાઈ પ્રો. શ્રી મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે, અને એ પ્રો. દવેના જમાઈ સ્વ. પ્રો. જ્યોતિશ-ચંદ્ર પાઠકજી. જ્યોતિશચન્દ્રના પિતા સરદાર જનાર્દન. જ્યોતિશચંદ્રના ભાઈ મનોજ મારી સાથે ભણતો અને અમે બે નાનપણમાં સારા દોસ્ત હતા. ત્રિવેદી, દવે અને પાઠકજી એ ત્રણે સંયુક્ત કુટુંબ અમારી નજીક જ રહેતાં. તેમાં સરદાર જનાર્દન પહોળી કોર કિનારનું ધોતિયું, કાળો ડગલો ને માથે કાળા ફુમતાવાળી લાલચટક 'ફેઝ' પહેરીને નીકળતા, એ જોઈ અમને જરા પણ નવાઈ લાગતી નહિ. ધોતિયા ઉપર પારસી-મરાઠી ટપકીની પાઘડી પહેરનાર—ખાસ કરીને કચેરીમાં મેં ઘણા જોયા હતા, પણ ફેઝનો ઠાઠ તો મારી જાણમાં આ પહેલો જ હતો. સ્વ. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ પહેરતા. પણ તે કેટલા સમયને માટે. પણ જનાર્દન પાઠકજી તો જીવ્યા સુધી. આરેમાંડે અન-

સરે એ ટકિંશ ફેઝથી જ શોની રદલા વગ્ગ જમણે માને એક મોતીનું કોકરનુ પણ પહેરતા મારે ઘણી વાર એમની પાસે મામાજીના દસ્તાવેજ કામગો લઇ સહી કરાવવા જવુ પડતુ ત્યારે એ હીંચકે સૂતા કોઈ રાગ લલકારતા જ હોય

એમના ઘરના આગલા ભાગમા એક નાની કોટડીમા ગોરધન રહેતો ગોરધન હતો તો નોકર પણ કારીગર બાદશાહ હતો, અને સ્વભાવે હસમુખો આસપાસના લોકોના વાસણોની કલાઇ પણ કરતો સીવવાનુ કામ પણ કરતો, ચિત્રો ચીતરીને પૂઠા પર કોતરી સાઝી(રંગોળી) પૂરવાની સ્ટેન્સિલો(બીબા) બનાવતો સાઝીના દિવસોમા આખુ સુરત એ ગોરધનની સાઝી જોવા છેક દૂરદૂરથી આવતુ સિંહ વાઘ તો ઠીક પણ રાધાકૃષ્ણ, અર્જુનનો મત્સ્યવેધ અને એવાએવા ખાસ્સા મોટા ચિત્રો કાળી કોયલીની ભૂકી પાથરેલી સપાટ ભૂમિ પર એવી તો ચતુરાઈથી ચીતરતો કે લોકો છક થઈ જતા!

બીજુ ભૂકી કપડામા આગળીથી ચાળેલો રગ ભરવો એ પણ એક કળા છે અમે સૌ એ ગોરધન પાસે શીખવા જતા પણ ગોરધન તો હદ કરતો કથરોટમા પાણી ભરી એની ઉપર સપાટી ઉપર કોલસાની ભૂકીનુ પડ પાથરી તે ઉપર વિવિધરંગના હનુમાન ચીતરે અને એ જ પ્રમાણે પાણીમા પણ તળિયે સાઝી પૂરતા ગોરધનને અમે દોડધાદોડધા જતા એમા ગોરધન જો કંઈ ખાસ કરામત કરવાનો હોય તો તે વહેલી સવારે ચાર વાગ્યે ઊઠીને કરી નાખે, અને સવારના છ સાત વાગતામા તો એના કિસબની વાહવાહ ફેલાઇ જ ચૂકી હોય આવા કોતરેલા બીબા એ વેચતો પણ ખરો, અને કેટલીક વાર તો એ કોતરવાના સાધનો પણ સાદા ખીલામાથી ઘસીને બનાવી આપતો રસ્તે ચાલતા પણ સૌ કોઈનું કામ કરતો છોકરાઓને તો એ મનગમતો કારીગર હતો

આવા કોતરેલા બીબા ઉપરથી સાઝી પૂરવાનુ, ઘોઘારાણા શણગારવાનુ પતગો બનાવવાનુ ગળામા પહેરવા મોતીની કંઠીના ફુમતેદાર છેડા ગૂથવાનુ, કોયડાની રમત રમવાનુ અને શિયાળામા થીજેલા ઘીની આગી કરવાનુ એવુએવુ તો ઘણુંઘણું અમે એ ગોરધન પાસે શીખેલા એ પરગજુ મહેનતુ ભલો અને માયાળુ ગોરધન ઘણી રીતે અમારો મૉન્ટેસોરી શિક્ષક કહી શકાય

આત્મારામ ભૂખણની જે પેઢીમા શિવલાલદાદાએ મુનીમગીરી કરેલી એ જ આત્મારામ ભૂખણના, બાવાજી રોડ પરની ગલીમા આવેલા ડેલામા સરકારી મિડલ સ્કૂલ બેસતી એ ડેલામા હાથી બંધાતો એ હાથી ગુજરાત સરકારે આત્મારામ ભૂખણને કંઇક કામગીરી પેટે બક્ષેલો અને હાથી તો રાજદરબારે જ શોભે બીજે ક્યાં નહિ, ત્યારે આત્મારામ ભૂખણની પેઢી જતે દિવસે તૂટી એવી વાતો પણ સાભળેલી

મામાજીએ પરભાર સાથે મસલત કરી છઠ્ઠા નબરની ગુજરાતી નિશાળમાથી ઉઠાડી મને અમેજ નિશાળમા દાખલ કરાવી દીધો માગ કિનારનુ ધોતિયુ ફડફડતો અગરખો બારેબગ પાઘડી અને મગીબધ પિછોડી પહેરી મામાજી જાતે મને નિશાળે મૂકવા આવ્યા હતા નિશાળના હેડમાસ્તર આત્મારામ દીવાનજી (જેમણે પાછળથી ભૂગોળ પર પુસ્તક લખેલુ તે) દાદર ચઢતા સામા જ મળ્યા તીખા સ્વભાવનુ મોઢુ અમલદારી રુઆબ માથે બ્લૅક લૅર કૅપ તગખોરિયો કોટ અને ખારેસી ઢાંચાઈ એ બધા ઉપરથી મારી નજર તો ફરીફરીને ફરી અટકતી હાથમાની સોટી ઉપર એટલે આપણા તો હાજા જ ગગડી ગયા ક્લાસ બધા ખુલ્લા કે ટને એક ખૂણામાથી બધા વર્ગોમા જે થાય તે દેખાય ને પોચારનું તો પૂછવુ જ શું? એવા નિશાળ ખડમાથી હેડમાસ્તર અમને એમના ઓરડામા લઈ ગયા

'અરે ઠાકોરભાઈ શેઠ તમે જાતે શુ આવ્યા? ચિઠ્ઠી લખત તો બસ હતુ' દીવાનજીએ વિનયથી કહ્યું મામાજીએ સામો વિવેક કર્યો અને ઉમેર્યું 'સવિતાનો છોકરો'

'સવિતા—કોણ?'

'ચુનીલાલ કામેશ્વરની છોકરી'

'એ હું એમ? બહુ સારી રીતે ઓળખુ એના નાટકો પણ વાચ્યા છે હુએ ત્યારે તમારા—'

'મારો ભાણો—સવિતા મારી સગી ભાણેજ થાય'

'એમ કે? ઠીક આપ પધારો અને એની કશી ચિંતા કરશો નહિ'

નામ દાખલ થઈ ગયુ મામાજીએ પટ વાળુ દફ્તર વેચાતુ મગાવી આપ્યુ એ ખભે લટકાવીને સવારી નિશાળે જતી ડેલામા નિશાળ છ મહિના જ ચાલી ત્યાથી ખાલી કરીને ખપાટીઆ ચકલે મહિરમા ચાલ્યા ગયા વચમા મદિર અને આસપાસના ખડોમા વર્ગો, એમ સરકારી મિડલ સ્કૂલ ચાલતી બાજુમા હજી છાપખાનુ પાછળ ચકનવાડી ત્યા લગ્નો થાય બીજી બાજુ મોટા મદિરનો ટેકરો, ત્યા મેળા ભરાય લગનસરામા લાખા વરઘોડા નીકળે વાજા વાગે ને ધમાલ હેડમાસ્તર દીવાનજી તો બદલાઈ ગયા અને દેસાઇ આવ્યા, પણ અક્કલાસ ટીચર હતા—શુક્લ, ગોધરાના બે પીળા થતા કરે જરા દેખાવડા, બડા ઉસ્તાદ, નવાનવા શિખાઉ એસ ટી સી ભણકાનો પાર નહિ એક આ કપરા પણ આપણા પર મહેરબાની બહુ આવડે, પણ દાખલામા આપણો બગરડો મામાજીને ખુશ કરવા પરીક્ષાને આગલે દિવસે દાખલાનો આખો પેપર ફોડી આપી, રાતોરાત ઉપર ગાગીએ બેસાડી મારી પાસે દાખલા કરાવ્યા સવારે પરીક્ષા વખતે અમાનો એક ન મળે! જેકીસનદાસ હરજી માસ્તર દાખલાના પરીક્ષક હતા એની ગોળ મખમલની ટોપીમા બે જણ સોયો હમેશા રહેતી એથી કદાચ એને બધા દરજી કહેતા હશે કે એમનો ધધો પણ દરજીનો હોય,—કોણ જાણે

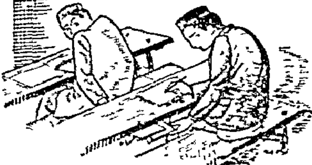
પહેલા અપૂર્ણાંકમા આકડા જ ન બેસે! ત્રિરાશીમા માંડ બહુરાશીમા બેપાણુ નફાતોટામા અધૂર ને પાતી તો આવડે જ ક્યાંથી? એ દરેક દાખલામાથી સરવાળે મીંડુ પરિણામે નાપાસ અમેજ પહેલા ધોરણમા બે વર્ષ!

હવે મામાજીએ બીડું ઝડપ્યું. રાતના બે કલાક દાખલાનું પારાયણ બેઠું લાકડાવાલા ને ગોખલે, વારાફરતી ચલાવાયા. અવળચંડા અપૂર્ણાંક, તિતાલી ત્રિરાશી, જીવલેણ પાની, ચિત્તભ્રામક ચક્રવર્તી વ્યાજ, લોહીચૂસ નફાતોટો ને ઉપરટ સનેપાત થાય તેવા દાખલા: "એક ઓરડામાં ૪૦ ફૂટ લાંબી, ૩૦ ફૂટ પહોળી, અમુકતમુક માપની બે બારીવાળી દીવાલને રંગ લગાવવો હોય તો... ?" આમ, દાખલામાં રોજબરોજ બૅંકમાં નાણું મુકાતું, મરઘાબતકાં વેચાતાં, પાંચ મજૂર અને છ બાળકો ઘર બાંધતા યા તળાવ કે ઊંડી ખાઈ ખોદતા, ને એમાં મને દટાઈ જવાનું મન થતું! એક કિલ્લામાં વળી લશ્કર આવે, અને ખોરાક ખૂટી જાય. આ દાખલા મારાથી શે ભણાય? મને આવડયા જ નથી. ગણિત મારો કાળ, ભવભવનો દુશ્મન, મારે મન એ ભયંકર ત્રાસ! ગણિતના બનાવનારને હું ગાળેગાળ દેતો.

રવિવારે પણ દાખલાની ત્રેહોકાણ. રજાને દિવસે પણ બે કલાક ગણિત! અમુક દાખલા કર્યા પછી જ રમવાની રજા. પણ અમુક દાખલા થાય જ નહિ તેનું શું? પણ મામાજી હોશિયાર. એમને આખું ગણિત મોઢે; લેખાપલાખામાં પાવરધા. નફાતોટાના દાખલા તો મોઢે જ કરતા. મારા પર વિશ્વાસ મૂકી મને ગણિત આપી કહે, 'વીસમો ગણી લાવો' થોડી વાર સ્લેટ પર ટપટપ કરી બંદા પાછળનો જવાબ જોઈ લખી દેતા: 'આવ્યો, પાંચ પૂર્ણાંક બે તૃતીયાંશ' મામાજી કહેતા, 'બને જ નહિ.' પોતે ત્યારે મનમાં ગણતા હોય, યા ગણી પરવાર્યા હોય. ચોપડીનો જવાબ ખોટો ઠરતો. એમ તો ગોખલેના ગણિતમાં પણ એમણે કંઈક ભૂલો સુધારેલી પણ આપણે ...મા પકડાઈ જતા: 'લાવો રીત બતાવો જોઉં' પણ સ્લેટમાં રીત ...ને વાત શેની? બે કલાક વધારે દાખલા ગણવાની સજા' ...હેલા ધોરણથી મૅટ્રિક સુધી દાખલામાં બધા 'ઢ' તે 'ઢ' જ ...સો બસો દાખલામાં એકાદ ખરો પડી જતો. સાદા દદબાજક ...આવડે. ગણિતમાં મામાજી ભારે હોશિયાર. નિશાળના શિક્ષકો ને વર્કમેનના અધ... ગણાતા ગણિતના દાખલા પૂછવા આવતા. ...ને ઘણી વાર વગર કાગળ-પેન્સિલે ગણી આપતા, પણ આપણે ...રકિમિયો એમની પાસેથી ન શીખી શક્યા તે ન જ શીખી શક્યા ...ધાટા પાડયા છે, ખિજાયા છે, રિસાયા છે, વધારે કલાક દાખલા ગણવાની સજા કરી છે, રજાને દિવસે રખડવા જવાની બંધી કરી છે, પણ સાચાબોલા મામાજીએ કોઈ દિવસ હાથ ઉપાડી તમાચો મારવાની સજા નથી કરી. મને ગણિત ન આવડે એનું એમને બહુ દુઃખ થતું. પાડમાળા શીખવતા તે આવડતી. પણ ગણિત? અલ્લાયો! મૅટ્રિક કેમ પાસ થવાશે એની મામાજીને હંમેશા ચિંતા રહેતી.

અંગ્રેજી પહેલીથી મૅટ્રિક સુધીની નીસરણી ચડતા વારેવારે ગણિતના ખૂંટા નડતા. સડસડાટ ચડવાની તો વાત જ ક્યાં. પણ પહેલે જ પગથિયે લપસેલા. એમ પાંચમા ધોરણમાં પણ જુબિલી ઊજવેલી! સેકન્ડ સ્ટૅન્ડર્ડમાં તો 'કૉપી' કરેલી, એટલે જોઈતા માર્ક

મળી ગયેલા. મારી આગળ બેઠેલા છોકરાએ બહાદુરીથી અને ભલમનસાઈથી પોતાનો આખો પેપર જ મને ડાબે હાથે પાછળથી સરકી દીધેલો. અને આપણે ચાલાકીથી નકલ દાખલા ૨૬ પર ઉતારી લીધેલા આગ થઈમાં ચડયા. ત્યારથી ફોર્થમાં પણ એમ જ. દાખલામાં નાપાસ પણ મામાજીએ હેડમાસ્તરને ખૂબ જ કાલાવાલા કરેલા, અને વધારે કાળજી લેવાનાં વચનો આપેલાં, એટલે આગળ વધી શક્યા. પછી તો ઍલ્જિબ્રા અને જ્યૉમેટ્રીની સાથે ગણિતના સાથે ઠંઇક મોકળો થયેલો.

બીજા ધોરણમાં ચડયા ત્યારે અમારી મિડલ સ્કૂલ માટે બાલાજીના ટેકરા ઉપર પાકી બાંધણીનું, કારખાના આકારનું ખાસ મકાન નિશાળને માટે મળ્યું. આ એ જ ઐતિહાસિક બાલાજીનો ટેકરો, જ્યાં રૂપૈયા ભરીને ગાડાંઓની હાર જમા થતી' મેં તો કંઈ એવા ગાડા જોયા નહોતાં, પણ નિશાળ બંધાતા પહેલાં જ એ ટેકરા પર ભારે આગ લાગેલી તે જોઈ હતી ત્રણ દિવસ સુધી ત્યાં બંબા પાણી છાંટતા રહેલા તે રોજ જોવા જતા. આગ... સુરત શહેર તો તાપી નદીની રેલ અને ભયંકર આગ માટે પ્રખ્યાત. તે આગ... એકલી સુરતની આગ ઉપર જ જો કોઈ લખવા બેસે તો એક રસિક પુસ્તક થાય. સંશોધનશીલ નવજુવાન સંશોધક લેખક રત્નમ માર્શલ જેવા એ કામ કરી શકે.

એ ટેકરો એટલે ઉકરડો. આસપાસના ઘરો અને મંદિરોમાંથી જાતજાતનો કચરો ત્યાં નખાતો. આગ પછી આસપાસના બળેલા ઘરના હાડ પણ ત્યાં એકઠા થયેલા એવા ટેકરા પરની રાખમાંથી નિશાળ ઊભી થઈ મકાન જરા ગાઢ હતું. આજકાલ, સરકારી મકાનોમાં કલાકૌશલ્યને રૂખસદ આપવામાં આવે છે, એ વાત નો ધ્યાન ખેંચે એવી હતી ખરી, છતાં બીજી રીતે એમાં એક ડ્રૉઇંગ ક્લાસ હતો. એક બાજુ કૂવો, પાસે બાવાજીનું જૂનું જગન્નાથ મંદિર, બીજી બાજુ જરીકસબના કારીગરોના મકાનો, અને નિશાળ સાથે નાનકડું કૉમ્પાઉન્ડ,—એવું કે ક્રિકેટમાં શૉર્ટ લેગ ઉપર ફીલ્ડર ઊભો રહે તોપણ તેને બાઉન્ડરી લાઇન પર ઊભા રહેવું પડે, અને મિડ-ઑન વાળાને તો બહાર જ જવું પડે' છતાં ત્યાં જ અમારી કેપ મૅચો રમાતી! અને અમે બારબાર ફટકાને હિસાબે બરાબર છ અઠવાડીએ બે વાર મુકરર, એ હિસાબે ક્રિકેટની શરૂઆત કરેલી'

મુંક્ શરાફ કરીને એક લાંબો વિદ્યાર્થી અમારી સાથે ભણતો ઊંચાઈને લીધે ક્લાસમાં એ પહેલો ઊભો રહેતો. ક્લાસમાં એ છેલ્લો બેસતો! નિશાળમાં એ કશું જ નહિ ભણતો, છતાં ત્યાં ચેષ્ટા કરતો. બોલવામાં ખૂબ ઝડપી, રુઆબદાર પાકો ને જનરલ માહિતીનો ઊંડો અભ્યાસી અસ્ખલિત જબાન બોલતો. બાપામાં વિરોધનું ગઢરૂપ અમે એની પાસેથી જ શીખ્યા હતા. ગાળગલોચનું નિરંતર પણ એની જીભે વસ્યા હતા રસ્તામાં કોઈ ન જાણે એવા ગુપ્ત શબ્દોનો ભંડાર અમે એની પાસેથી વધાર્યો. નવીનદાસ કાઠ માસ્તર અમને વ્યાકરણ શાકડાની પદ્ધતિ શીખવતા. કવિતા એક ગોખણવેડાનું સાધન હતું પણ મનુ અમને જાતજાતની ભાષા ભણાવતો અને કવિતા લયમાં સમજાવતો. એમાં પ્રાણ રહેતા, અર્થ સ્પષ્ટ થતા, અને એને અમે બારીકાઈથી તારવતા. જે વાંચતા કંઈક ચોખલિયા ભડકી ઊઠે એવા જે હતા તો એ અને જ બનાવતો. પાસે એક ખાસ્સી દાબડી. અને એમાં નાનીનાની ડબ્બીઓ. એમાં જાતજાતના ચૂર્ણો ભરતો. અને તે વિદ્યાર્થીઓમાં વેચે પૈસે વેચતો. સિપાઈઓ, છોકરા, અને મિત્રોને ચાખી આરોગે જાતનાં અને નવું જાતનું રંગ જેમ ચૂર્ણ બનાવતો. સાથે ...

તાનની ગોળીઓ પણ વેચતો

નાની ડાબડીમાંથી મોટું જોરતાન થયું અને એમાંથી ફૂટપટ્ટી-રબર વેચતો થયો. ક્રિકેટ પીપરમીટમાં એને રસ નહોતો. 'સાલા એમાં તો દાંત ખરાબ થાય, ચૂરણ જ સરસ, કે એટમજી પેટ તો બરાબર રહે !' બધાનો માનીતો ને રોકડાનો વેપાર,–ઉધાર કોઈને નહિ, એ થી એનું ગાડું આમ તો સારું ચાલતું, પણ ભણવામાં મીંડું

'મારો બાપ કાં અંગ્રેજી ભણેલો કે હું ભણું ? આ તો ઠીક છે મારા ભાઈ, ઘેર બેસી માખો મારીએ એના કરતાં આ શું ખોટું ? સાલા કાઢી મૂકશે તારે વાત. હમણાં તો ત્રણ ત્રણ વરસ દરેક ક્લાસમાં રહીશું એટલામાં બધા જ ઘરાક બંધાઈ જશે અને પછી જુઓ રાજા ! બાલાજીના ટેકરા પર એવી તો દુકાન કાઢું છું, કે માસ્તર સુદ્ધાં મને સલામ કરશે '

એક દિવસ ગણુએ હેડમાસ્તરના છોકરાને ચૂરણ ચખાડ્યું, ને તરત જ વેચ્યું, અને 'હિસાબ કોઈનો' સુણાવી દીધો. પેલા પાસે પૈસા નહિ ને વાત વધી. અમે બહુ યે સમજાવ્યો, પણ ગણુ માને શાનો ? અમારામાંથી એક જણ ચૂરણની કિંમત આપી દેવા તૈયાર થયો, પણ ગણુભાઈ કોઈ પણ હિસાબે નમતું આપવા તૈયાર નહોતા. 'શી સાલા કેવી બીજી તારીખે ગણી લે છે ! બે દિવસ મોડી આપીએ તો દંડ કરે છે. તો હું શેનો પૈસો જવા દઉં ? હેડમાસ્તરની એસીતેસી !' ગણુરામ જ્યારે વેપારની વાતો કરતા ત્યારે પોતે વિદ્યાર્થી છે એ ભૂલી જ જતા

હેડમાસ્તર સોટી લઈને નીકળ્યા. જુવાનીઓ સેવાઈ કેટલા જણા ચૂરણ વેચાતું લે છે તેનો ક્યાસ કઢાયો. થોડા કબૂલ થયા, તેમને ગણુએ જ બૂમ પાડી કહ્યું કે 'બધા જુઠું બોલે. કોઈ કૈં કહેતા નહિ. હું ચૂરણ વેચું અને છોકરાઓ ચૂરણ ખાય એમાં હેડમાસ્તરના બાપનું શું જાય ?' વાત બહુ વધી ગઈ. બે ત્રણ જણાએ માર ખાધો

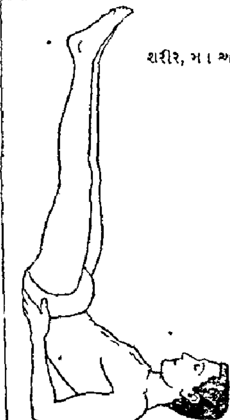

આખરે ગણુને ડિસમિસ કરવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો. એને ભણતાં જ નથી આવડતું અને નાપાસ થાય છે, એવો શેરો પડ્યો.

ગણુ રોજ નિયમિત નિશાળે આવે. તે એક દિવસ ન આવ્યો. તે દિવસ ફી લેવાનો હતો. એની ફી નથી આવી એટલે એને ડિસમિસ કરવામાં આવે છે એવો હેડમાસ્તરે સરક્યુલર કાઢ્યો ત્યાં તો ફક્ત બે જ કલાકમાં ખબર આવ્યા કે ગણુ એકાએક હૃદય બંધ પડવાથી ગુજરી ગયો છે ! આવા કારણે સરકારી નિશાળમાં રજા તો શાની પડે ? પણ કોઈ શિક્ષક વર્ગ લીધો નહિ અને લીધો ત્યાં કોઈ નિશાળિયો ભણ્યો નહિ. પાણીની ઓરડી પાસે પાણી પાનારો ઘરડો બ્રાહ્મણ થોડા છોકરાઓની વચ્ચે ડુસકે ડુસકે રડતો હતો (ચાલુ)

વિપરીતકરણી

શરીર, મન અને જ્ઞાનતંતુઓ, ત્રણેને સ્વસ્થ રાખતી યોગાસનોની વ્યાયામ પદ્ધતિ : હપ્તો ૩

જેને શીર્ષાસન પણ ન ફાવે અને સર્વાંગાસન પણ ન ફાવે તે આ વિપરીતકરણી વડે એ બન્ને આસનોનો ફાયદો મેળવી શકે. આ ક્રિયાથી છ મહિનામાં ઘરડું શરીર જુવાન થઈ જાય છે એમ યોગના જૂનાં પુસ્તકોમાં લખ્યું છે. એ ગમે તે હોય, પણ એમાંથી જો 'જિહ્વાબંધ' બાદ કરીએ, તો પહેલા બન્ને આસનો કરતાં એમાં ઓછી મહેનત છે એ વાત ચોક્કસ. જિહ્વાબંધ એક સ્વતંત્ર ક્રિયા છે. એમાં જીભને તાળવે લગાડવાની છે. પણ એ ક્રિયા કોઈ નિષ્ણાત પાસેથી શીખીને પછી જ કરવી

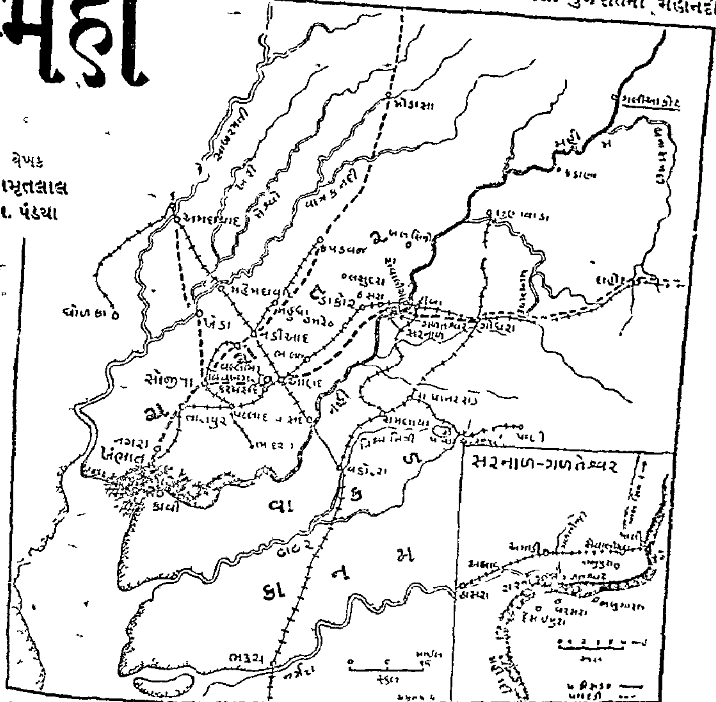
આ આસન કરવા માટે પ્રથમ સર્વાંગાસનની જેમ સૂઈ જાઓ. હવે બન્ને પગને ૯૦ અંશનો ખૂણો થાય ત્યાં સુધી તે જ પ્રમાણે ઊંચકો. પછી હાથનો ટેકો આપી કમરના ઉપરના ભાગના શરીરને અધ્ધર કરો. પણ આમાં શરીરને સર્વાંગાસન જેટલું ઊંચું લેવાનું હોતું નથી. માથાનો પાછળનો ભાગ, ડોક ને ખભાના બધા સ્નાયુઓને જમીનને અડકેલા રાખવા. છાતી દાઢીથી દૂર રાખવી. આંખો કાં તો બંધ રાખવી, કાં પગના અંગૂઠા પર કેન્દ્રિત કરવી. આરંભ કર્યા પછી જિહ્વાબંધ કરવાનો હોય છે પણ જેને તે ન ફાવે તેણે આટલે આવીને અટકવું. આટલું કરવાથી પણ શરીરને ખૂબ ફાયદો થાય છે. કેટલાક ભાઈઓ તો આમાં બતાવ્યા પ્રમાણે શરીર રહી શકે એવી લાકડાની પેટી બનાવે છે. તેમાં તેઓ વિપરીતકરણી અનાયાસે કરી શકે છે અને તે નિયમિત કરતા રહીને પેટનાં અનેક દર્દોને દૂર કરી શકે છે

હસુભાઈ શુક્લ

પોતાની કરાળતા અને વિશાળતાથી 'સાગર'નું બિરૂદ પામેલી ગુજરાતની મહાનદી

મહી

લેખક
અમૃતલાલ
વ. પંડયા

ભૌગોલિક, પૌરાણિક અને ભૂસ્તરશાસ્ત્રીય માહિતી આપતો આ અભ્યાસનીય લેખ આ સાથેના બે નકશાઓની મદદથી વાંચવાથી વિશદ ને રસમય બનશે

ગુજરાતની મુખ્ય નદીઓ ચાર: સાબરમતી, મહી, નર્મદા તાપી મહી નદી મુખત્વે ખડકો, પર્વતો અને વનોના પ્રદેશમાંથી ... હોવાથી નર્મદા વગેરેના કાંઠે જેમ પુરાતન કાળમાં જુદીજુદી ... વસી અને નગરો ઊભા થયા તેમ, એના ચરોતરમાંના ભાગને ... કરતાં, બન્યું જણાતું નથી

ગુજરાતની પૂર્વોત્તરે માળવાનો ઉચ્ચ પ્રદેશ આવેલો છે તેની ... ના કાળા ખડક, એટલે કે સોપાન શિલાઓ (Deccan traps)નો ... થયો છે માળવાના આ ઉચ્ચ પ્રદેશમાં વિન્ધ્યાચળના શિખરભાગ આગળથી, પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ ગણત્રી કરતાં, અનુક્રમે આ ... નદીઓ નીકળે છે [તેમના નામની પડખે કૌંસમાં તેમનાં પ્રાચીન નામ આપેલાં છે] દસાન (પ્રાચીન દશાર્ણ), બેતવા (પ્રાચીન વેત્રવતી જેના કાંઠે સાંચી=પ્રાચીન કાકનાદ વિદિશા ... બેસનગર કે ભેલસા ઇત્યાદિ ઐતિહાસિક ગામો આવેલાં છે); સિન્ધ, પાર્વતી (પ્રાચીન પારા), કાલી સિન્ધ (પ્રાચીન નિર્વિન્ધ્યા), શિપ્રા, ચંબલ (પ્રાચીન ચર્મણ્વતી) અને મહી [જુઓ ત્રીજે પાને મોટો નકશો]

એમાંની બીજી બધી નદીઓ ઉત્તર તરફ વહી પછી પૂર્વ તરફ ...

અંતે યમુનાને જઈ મળે છે ને યમુના ગંગાને મળે છે, આ પ્રમાણે માળવાની આ બધી નદીઓ પૂર્વવાહિની છે. એમાં અપવાદ રૂપે એક માત્ર મહી છે, જે પશ્ચિમવાહિની છે. તે સરદારપુર પાસેથી નીકળી, પહેલાં તો સવાસો માઈલ જેટલે પશ્ચિમોત્તર તરફ સીધી ચાલી જાય છે; અને પ્રતાપગઢ આગળ એકાએક લગભગ ૩૪ અંશનો વળાંક લઈ, દક્ષિણ–પશ્ચિમ ખૂણામાં ગુજરાત તરફ વળી જાય છે. આ વિસ્તારમાં મેવાડપ્રદેશની બધી નદીઓ એક પછી એક તેને મળે છે.

મેવાડની દક્ષિણે મહી જ્યાં આ અસામાન્ય પ્રકારનો (નદીઓની બાબતમાં) વળાંક લે છે, ત્યાંથી ભાષાદૃષ્ટિએ, ગુજરાત શરૂ થઈ જાય છે. પછી તે વાંસવાડા અને ડુંગરપુરના પ્રદેશોનો સીમાડો બાંધતી ખંભાતના અખાતની દિશામાં આગળ ચાલે છે. આ બધો પ્રદેશ જંગલોથી ભરપૂર હોઈ ડુંગરાળ છે અને તેમાં ખનીજો ખૂબ છે. એ 'વાગડ' કહેવાય છે. વાગડ એટલે વગડો કે વન. ગુજરાતમાં ત્રણ વાગડ છે: એક તો આ વાગડ; બીજો વાગડ ઉત્તર ગુજરાતમાં વઢિયાર પ્રદેશ આગળ; અને ત્રીજો કચ્છમાં. આ વાંસવાડા-ડુંગરપુરના પ્રદેશો ગુજરાતી બોલનારા છે ને અહીંની પ્રજાએ તો ગુજરાત સાથે જોડાવા માગણી પણ કરેલી, પરંતુ હાલ તો તેમને રાજસ્થાન સાથે સાંકળી રાખવામાં આવ્યા છે. પણ તેમનો ભાષાકીય, સાંસ્કૃતિક, ઔદ્યોગિક અને વ્યાપારિક સંબંધ ગુજરાત સાથે જ છે. આ પ્રદેશમાં મહીને કાંઠે ગલિયાકોટ નામનું વહોરાભાઈઓનું તીર્થસ્થાન છે, જ્યાં જાત્રા માટે તેમની મોટી સંખ્યામાં જાય છે.] પાછળ નકશો જુઓ.]

ગલિયાકોટથી થોડે આગળ મહી લુણાવાડાના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરે છે. આ પ્રદેશની ભૂગોળને લગતું આપણું જ્ઞાન ઘણું ઓછું છે. બાલાસિનોરને થોડેક છેટે પશ્ચિમે રાખી, મહી જે પ્રદેશમાં હવે આવે છે તે મહીકાંઠો કહેવાય છે. અહીં તે અરવલ્લી પર્વતમાંથી બહાર નીકળી મેદાનમાં આવે છે. આ મેદાનપ્રદેશ લોએસ Loess નામની ઘણી બારીક ને લીસી ગોરાટ માટીનો રચાયેલો છે. ને એ પોચી માટીમાં મહીના પ્રવાહે ઘણા જ ઊંડા કોતરો પાડ્યાં છે. ગુજરાતમાં આ 'મહીનાં કોતરો' જાણીતાં છે, અને તે ધાડપાડુ ને લુટારાને સંતાઈ રહેવા માટે આદર્શ સ્થળ ગણાયાં છે. એવાં જ ઊંડાં કોતરો, પૂર્વથી પશ્ચિમે અરાવલ્લીની તળેટીએ તળેટીએ મહીની જેમ બીજી નદીઓ (વાત્રક, મેશ્વો, સાબરમતી વગેરે)એ પણ પાડ્યાં છે. [જુઓ પાછળ નાનો નકશો] મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામનના ઈ. ૧૫૦ના ગિરનારના ખડકલેખમાં તેણે આનર્ત અને સુરાષ્ટ્ર સાથે જે 'શ્વભ્ર' પ્રદેશ જીત્યાની નોંધ આપી છે તે, મારા ધારવા પ્રમાણે ગુજરાતનો આ કોતરવાળો પ્રદેશ જ હોવો જોઈએ; કારણ કે 'શ્વભ્ર'નો અર્થ 'કોતર' થાય છે. સાબરમતીનું મૂળ નામ પણ 'શ્વભ્રમતી' હતું.

આ પ્રદેશમાં, સેવાલિયા આગળ, આણંદ-ગોધરા રેલવે લાઈન પર મહીનો પૂલ આવે છે. મહી પર આ બીજો પૂલ છે. પહેલો રતલામ અને દાહોદ વચ્ચે પંચપિપલ્યા સ્ટેશન આગળ આવે છે; [જુઓ સામે નકશો] ત્રીજો આણંદ અને વડોદરા વચ્ચે વાસદનો જાણીતો પૂલ છે. સેવાલિયા આગળ મહી પશ્ચિમ તરફ વળે છે અને સાતેક માઈલ ડાકોરના સાંનિધ્ય સુધી રેલવે લાઈનની હારોહાર, તેનાથી બે માઈલ છેટે રહીને, વહે છે. [જુઓ નાનો નકશો] ડાકોરથી ઠાસરા, આંબાવાવ, અગાડી ને ગળતેશ્વર થઈ સેવાલિયા સુધી પાકી સડક છે [જુઓ નાના નકશામાંનો પેટા નકશો] અને તેના પર દિવસમાં ચારેક વાર ડાકોરથી સેવાલિયા સુધી બસ દોડે છે. સેવાલિયાથી બાલાસિનોર પણ બસ જાય છે. ડાકોર સેવાલિયા સડક ઉપર ઠાસરા અને અગાડી વચ્ચે જે આંબાવાવ ગામ આવે છે ત્યાંથી એક પાકી સડક સરનાળ થઈ મહીના કાંઠે ઊંચે ગળતેશ્વરના મંદિર જાય છે. મહીને મળનારી ગળતી નદીને કાંઠે આવેલું ગળતેશ્વર અહીં માઈલ થાય છે [જુઓ નાના નકશામાં પેટાનકશો]

બાલાસિનોર પાસે મહીના કાંઠે તથા સાવલી નજીક મહી ઉપરે જૂનાં દેવાલયો છે. ગળતેશ્વરની સામે વરસડા છે (જે પેટા વરસરા તરીકે છપાયું છે) ત્યાંથી ઉસર સુધી પાકી સડક છે, અને મહાશિવરાત્રીને દિવસે મહીને કાંઠે વરસડામાં મોટો મેળો ભરાય છે. ઉસર અને તેની આસપાસ મહીના તટપ્રદેશો ભૂસ્તર નામના ભૂસ્તરશાસ્ત્રીને ઈ. સ. ૧૮૯૩માં પ્રાગૈતિહાસિક અવશેષો મળી આવ્યા હતા એ રીતે આ ઉસર મહીનદીની ઉપત્યકા (તટપ્રદેશ)માં એક અગત્યનું પુરાતન-સ્થળ જણાય છે. આ ઉસર મહીની પૂર્વ દિશામાં ટીંબા અને સમલાયા વચ્ચે નાની રેલવે લાઈન ઉપર એક સ્ટેશન છે. ઉસરની આ કેટલીક માહિતી એક વાચક ભાઈ કમળકુમારે ગળતેશ્વરનો લેખ વાંચીને મોકલી છે.

ગળતેશ્વરના સાંનિધ્ય લગભગથી મહી નદી પહોળી થવા લાગે છે ને તેથી 'મહીસાગર' કહેવાની જાય છે. આ મહીસાગર તે ચરોતર પ્રદેશનો પૂર્વ સીમાડો. મહી અને ઢાઢરની વચ્ચે આ પછીનો પ્રદેશ વાંકળ કહેવાય છે. [જુઓ નાનો નકશો] ત્યાંથી વહેતી મહીસાગર ખંભાત આગળ ખંભાતના અખાતને મળે છે. એના મુખની પશ્ચિમે ખંભાત અને દક્ષિણે કાવી બંદરો છે. કાવી પૂર્વકાળમાં કપાસિસ કહેવાતું, કારણ ત્યાંથી ભરૂચના કાનમપ્રદેશનો કપાસ, કે જે હિંદના દેશી કપાસમાં સૌથી સારો ગણાય છે તે, પરદેશ ચડતો હતો. મહીના ઉદ્ગમથી મુખ સુધીની કુલ લંબાઈ લગભગ ૩૫૦ માઈલ છે.

આપણું પ્રાચીન સાહિત્ય જોતાં મહીનું નામ વાલ્મીકિ રામાયણના કિષ્કિંધાકાંડમાં મળી આવે છે. મહાભારતમાં (ભીષ્મપર્વ, અધ્યાય ૯મા) તેને 'મહિતા' કહી છે અને તેની ઉત્તરના પ્રદેશને 'મહ્યુત્તર' કહ્યો છે, જે મહીસાગર-સંગમની ઉત્તરે આવેલ પ્રદેશ હશે. એ મહીકાંઠો હોવો જોઈએ. પુરાણોમાં પારિપાત્ર પર્વતનું નામ ઘણે સ્થળે આવે છે. પારિપાત્ર એટલે હાલનો અરાવલ્લી ને તેની સાથે પૂર્વમાં જોડાએલો વિન્ધ્યાચળનો ભોપાલ સુધીનો ભાગ. વૈદિક સાહિત્ય અને મનુસ્મૃતિમાં આર્યાવર્તનો દક્ષિણ સીમાડો આ પારિપાત્ર પર્વતને કહ્યો છે. પુરાણો પ્રમાણે આટલી નદીઓ પારિપાત્ર પર્વતમાંથી નીકળે છે: વેત્રવતી (બેતવા), સિન્ધુ (માળવાની સિન્ધ), કાવેરી (ઓમકાર-માંધાતા આગળ નર્મદાને મળતી), પારા (પાર્વતી), શિપ્રા (ઉજ્જૈનવાળી), નર્મદા, મહતી (મહી), વૃત્રઘ્ની (વાત્રક) અને પર્ણાશા (બનાસ, પાલનપુર-રાધનપુર વાળી)

પુરાણોમાં મહીના પ્રદેશને 'માહેય' કહ્યો છે અને તેની ગણત્રી અપરાન્ત (અપર=પશ્ચિમ+અંત=છેડો: પશ્ચિમનો છેડો, એટલે હિંદનો પશ્ચિમ સાગરકાંઠો)ના એક પ્રદેશ તરીકે આ રીતે કરી છે: આનર્ત, અર્બુદ, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, સારસ્વત (પાટણવાડો), ભારુકચ્છ (ભરૂચનો પ્રદેશ માનવો), માહેય, આનર્તનર્મદ (રેવાકાંઠો), શૂર્પારક (સોપારા-મુંબઈ), ને નાસિક્ય (નાશિક). પુરાણોમાં 'ભારુકચ્છાઃ સમાહેયાઃ' આવો પ્રયોગ બહુ આવે છે. આમ, મહીપ્રદેશની ગણત્રી પશ્ચિમ સાગરકાંઠાના એક પ્રદેશ તરીકે કરેલી હોવાથી જણાય છે કે આ નામ મહીતટના ગુજરાતપ્રદેશ માટે–ખાસ કરી મહીકાંઠા ને ચરોતરના પૂર્વ ભાગ માટે પ્રાચીન કાળમાં વપરાતું હતું.

વળી સ્કંદ પુરાણમાં મહીતટના પ્રદેશ માટે 'કુમારિકા ક્ષેત્ર' નામ પણ મળી આવે છે એની ઝીણી વિગતો શ્રી રત્નમણિરાવે પોતાના 'ખંભાતના ઇતિહાસ'માં ચર્ચી છે. મહીસાગર-સંગમનું

પર્વતો.

... (1) FOLD MOUNTAIN ... (2) SCARP-MOUNTAIN ... LOWLAND ... PLATEAU) ... [illegible]

નદીઓ

[illegible]

પ્રાચીનનામો જે કૌંસમાં આપ્યા છે

પ્રાચીન રાજમાર્ગ

ઉત્તર અને મધ્ય ભારતમાં આવેલા આપણા પર્વતોની રચના તથા નદીઓના વહેણો વગેરે દર્શાવતો આ નકશો, મહી નદી વિષેના લેખની સાથોસાથ જોતા જણાશે કે તે ઉપરાંત, આ નકશામાં ઉપર ડાબી બાજુએ 'પર્વતો' અને 'નદીઓ'ના મથાળા નીચે આપેલું લખાણ, તથા નકશામાં બતાવેલા પ્રાચીન રાજમાર્ગો તેમજ આધુનિક નામોને પડખે આપેલા તેના પ્રાચીન નામ પણ રસપ્રદ છે.

કંદ અને થોડાક બીજા પુરાણોમાં ખૂબ મહત્ત્વ છે

અસુરો અને દેવો વચ્ચે થયેલા દેવાસુર સંગ્રામો તો પ્રસિદ્ધ છે એક દેવાસુર સંગ્રામમાં અસુરો હાર્યા એટલે તેમની વચ્ચે તારક નામનો અસુર થયો એણે પારિયાત્ર પર્વત (અરાવલી) પર બ્રહ્માનું તપ કર્યું કે તે દેવોને હરાવી શકે બ્રહ્માએ કહ્યું કે નાના બાળક સિવાય તને બીજું કોઈ મારી શકશે નહિ તારકે મહીસાગર સંગમ આગળ પોતાને માટે તારકપુર નામનું નગર વસાવ્યું ને દેવો સાથે યુદ્ધ કરી તેમને હરાવ્યા દેવો બ્રહ્મા પાસે ગયા એટલે બ્રહ્માએ કહ્યું તેને બાળક મારી શકશે આથી દેવોએ શિવના બાળક પુત્ર કાર્તિકેયને તેને મારવા કહ્યું કાર્તિકેયે તારકનો વધ કર્યો અને દેવો અસુરો પર વિજયી થયા આની ખુશાલીમાં તેમણે મહીસાગર સંગમ પાસે વિજયનો સ્તંભ રોપ્યો ને આ સ્થાન સ્તંભતીર્થ તરીકે પંકાયું જે પાછળથી ખંભાત થયું આ જૂનું ખંભાત તે હાલનું નગરા, કે જે ખંભાતની ઉત્તરે પાંચ માઈલ પર આવેલું છે તારકપુર તે હાલના પેટલાદ અને ખંભાત વચ્ચેનું તારાપુર ત્યાં અમને એક શિલાલેખ મળી આવ્યો છે તેમાં એનું મૂળ નામ તારકપુર આપેલું છે વળી તારાપુરમાં તારક દૈત્યનો એક ટેકરો છે એની પણ અમે તપાસ કરી છે

મહીની ખાસ અગત્યમાં તો આ છે કે જ્યારે નર્મદાના મુખથી ભરૂકચ્છનું પુરાતન બારું પુરાયું ત્યારે હિંદના મુખ્ય બંદર તરીકે તેનું સ્થાન મહીમુખે આવેલા ખંભાતે લીધું ખંભાત હિંદનું મુખ્ય બારું બનતા હિંદના જુદાજુદા ભાગોમાંથી ત્યાંથી આયાત નિકાસ માટે નવા રસ્તા વિકાસ પામ્યા ખંભાતથી જતા પુરાતન માર્ગો વિષે વલ્લભવિદ્યાનગરના સંસ્થાપક અને કર્મયોગી શ્રી ભાઈલાલભાઈ ડી. પટેલ ઊંડું અને વિશદ જ્ઞાન ધરાવે છે તેઓ સડકોના બાંધકામના વિષયમાં હિંદમાં નિષ્ણાત મનાય છે અને પ્રજાસત્તાક હિંદમાં સડકોના બાંધકામ તથા વિકાસ પરત્વે તેમણે અંગ્રેજીમાં પ્રમાણભૂત ગ્રંથ લખ્યો છે શ્રી ભાઈલાલભાઈના સંશોધન પ્રમાણે ખંભાતથી સોજિત્રા સુધી મોટો રાજમાર્ગ જતો ત્યાં તેમાંથી ત્રણ રસ્તાઓ ફંટાતા પહેલો ખેટક (ખેડા) કર્ણાવતી (અમદાવાદ) મોઢેરા અને પાટણના માર્ગે ભિન્નમાલ જતો બીજો નડિયાદ મહુધા, કપડવણજ અને મોડાસા થઈ ચિતોડ જતો અને ત્યાંથી પૂર્વ રજપુતાના તથા મધ્ય ભારતમાં થઈ કનોજ જતો ત્રીજો માર્ગ સોજિત્રાથી ફંટાઈ પેટલાદ અને ડાકોર પર રહી ગળતેશ્વર આગળ મહીને ઓળંગતો અને પછી ત્યાંથી ગોધરા દાહોદ વગેરેને રસ્તે ઉજ્જૈન જતો અને ઉજ્જૈનથી તે વિદિશા (ભીલસા) કૌશામ્બી કાશી ને પાટલીપુત્ર વગેરે સ્થળે જતો [જુઓ મોટો નકશો]

આ પ્રમાણે જે સ્થળે હાલ ગળતેશ્વર છે ત્યાં ખંભાતથી ગંગા–મધ્ય હિંદનો મહામાર્ગ મહી નદીને ઓળંગતો અને એથી અહીં જે શહેર વિકાસ પામ્યું તે સરનાળ સરનાળ ગળતેશ્વર આગળ જ છે અને ગળતેશ્વરનું મંદિર સરનાળની હદમાં આવેલું છે ગયા અંકમાં એ ગળતેશ્વરના મંદિરના પ્રવાસનો વિસ્તૃત લેખ આવી ગયો તે તો સૌ વાચકોના ખ્યાલમાં હશે (સંપૂર્ણ)

ડૉ૦ હરિપ્રસાદ દેસાઈ (અનુસંધાન પૃ૦ ૧૯૫થી ચાલુ)

એમાંથી જ ડૉક્ટરે પોતાના જીવનનું જ્યોતિર્મય સજીવ તત્ત્વજ્ઞાન ઘડી કાઢ્યું હતું ને અટલ શ્રદ્ધાથી તેને વ્યવહારમાં ઉતાર્યે જતા હતા એવાઓમાં યે ખરાખોટાની તેમને પરખ થઈ જતી પણ દરેક સાથેનો વિનય તે સાચવી લેતા

એમનું તત્ત્વજ્ઞાન કેટલું સુદૃઢ અને ક્ષમતાભર્યું હતું તેની પ્રતીતિ તો ૧૯૩૪માં તેમના પ્રિય વચેટ પુત્ર વિષ્ણુના મૃત્યુ પ્રસંગે થઈ અમે નીલગિરિના પ્રવાસમાં હતા ત્યાં સવારમાં ટ્રંક કૉલ આવ્યો વિષ્ણુનો તાવ ઊતરતો નથી અને તબિયત ગંભીર છે સાંજે ખબર દઈશું સાંજ સુધી અમારો નિત્ય ક્રમ ચાલુ રહ્યો સાંજે જમતા હતા ત્યાં ટ્રંક કૉલ આવ્યો ચૈતન્યપ્રસાદે ઊઠીને ફોન લીધો અને ડૉક્ટરને બોલાવ્યા તે વખતે દીવાનજીનું મોં ગંભીર હતું એટલે સૌને લાગ્યું કે સમાચાર સારા નથી ત્યાં ડૉક્ટર ફોન પર જરા તરડાતે સ્વરે બોલી ઊઠ્યા કોણ વિષ્ણુ? હેં? ભાઈ ગયો? રામ! રામ! હું કાલે જ ઉપડું છું સૌને લાગ્યું કે ડૉક્ટર આ પ્રસંગે વિમૂઢ બની જશે પણ તેમણે એટલું જ કહ્યું કે તમે ગભરાશો નહિ હું ખમી શકું છું મારું જ્ઞાન મને ક્યારે કામ લાગશે? નહાવાનું પાણી કઢાવો એમની લાગણીઓને સમાધાન વડે દબાવતા તેમણે રાત કાઢી ને બીજે દિવસે એકલા ચાર દિવસનો પ્રવાસ ખેડી અમદાવાદ ગયા

એમના જેલજીવનના પ્રસંગો તો અનેક સાથીદારોના હૃદયોમાં યાદગાર બન્યા છે જેલમાં તેમણે જુદાજુદા પ્રાંતના દેશસેવકોનો સંપર્ક સાધ્યો અને ભારતની એકતાની પ્રતીતિ મેળવી ત્યાં પણ કળા, સંસ્કૃતિ ને સાહિત્યમાં નવું ચિંતન કરતા જ હોય એ બધું તો એમની ૧૯૩૦ની સાલથી લખાતી આવતી મોટી જેલ ડાયરીઓમાં વિગતવાર નોંધાયું છે અને એમની આનંદી પ્રકૃતિના નમૂના રૂપ હસ્તલિખિત પત્રિકાઓ 'જેલ લીલા' અને 'જમેગા કાટેજ' ના અંકોમાં ખીલેલું તેમનું હાસ્ય તેમના ઉલ્લાસમય જીવનનું પ્રતિબિંબ છે જીવનના ઘણા વહેલા કાળથી તેઓ નિયમિત રોજનીશી લખતા અને તેમાં રોજના પ્રસંગો વાચન અને અવલોકન ઉપરાંત ચિંતન મનોમંથન તથા આત્મશોધન નોંધતા તે પૈકી અમુક સમયની રોજનીશીનો તો નાશ કર્યો છે તેનો પ્રકાર સમજવા માટે આ સાથે ચોકઠામાં તેના થોડા અવતરણો આપ્યા છે

એમની સાથેના પ્રસંગોમાં કોઈને કદી અણગમા કે કંટાળાનો અનુભવ થતો નહિ ઊલટું એમની સાથે ફરવા જવું પ્રવાસ કરવો કે વાચન કરવું યા પ્રદર્શન જોવું એ જીવનની અનેરી મઝા રૂપ હતું કળાના દરેક પ્રસંગે એ મારી પાસેથી પ્રશ્ન પૂછીપૂછીને તેનું રહસ્ય સમજવા પ્રયત્ન કરતા અને હિંદની કળાના બધાં પ્રવાહોનો તેમણે એ રીતે સરસ પરિચય કર્યો હતો ઘણા પ્રસિદ્ધ કળાકારો અને વિદ્વાનો સાથે સીધા સવાલો કરી પોતાના પ્રશ્નોના નિરાકરણ તેઓ શોધ્યા હતા તાજેતરમાં યુનેસ્કો તરફથી અમેરિકા અને યુરોપના આજના સંપ્રદાયના 'મૉડર્નિસ્ટ' ચિત્રોનું પ્રદર્શન મુંબઈમાં આવ્યું હતું એ કૃતિઓની વિચિત્રતા જોઈને સાધારણ માણસ તો ગભરાઈ જ જાય પણ એમણે તો મારો હાથ પકડી એ પ્રદર્શનના એકેએક ચિત્ર પાસે મિનિટો સુધી મારી ચર્ચા સાંભળી એ બધા જ વિષે હું પણ અનુકૂળ મતનો નહોતો છતાં તેમણે મારા વક્તવ્યમાંથી એ કળાશૈલીનું આજનું નવું દૃષ્ટિબિંદુ મનમાં ઉતારી સંતોષ લીધો

આવા અનુરાગી ને સમાનધર્મી છતાં ઉદાત્ત ને ઊર્ધ્વગામી એ સન્મિત્ર મારા જીવનનો મહાન સમૃદ્ધિભંડાર હતા જાહેર પ્રજાએ તેમને ઓળખ્યા તે પહેલાં ૧૯૨૮થી હું તેમનો અંતેવાસી બંધુ અને શિષ્ય થવાનો લહાવ માણી ચૂક્યો હતો એમણે ગુજરાત આગળ ઘણી ભાવનાઓ અને સ્વપ્નો મૂક્યાં છે તેમણે કદી સ્વાર્થ જોયો નહોતો કીર્તિ શોધી નહોતી, છતાં માણસના ગયા પછી તેનું મૂલ્યાંકન કરનારા પરખંદાઓ તો સમજશે કે તેમની સાથે મુકાય એવા શોધ્યા જડવાના નથી ગુજરાત એમના આદર્શો અને ભાવના સિદ્ધ કરશે ત્યારે જ એમને યોગ્ય શ્રદ્ધાંજલિ આપેલી થશે (સ [illegible])

કેટલીક વિરલ ધાતુઓ

લેખક
ડૉ. નરસિંહ મૂ. શાહ
એમ એસસી., પીએચ ડી.

પ્લૅટિનમથી ત્રણ ગણી મજબૂત. . .ટંગ્સ્ટન
ઍલ્યુમીનિયમ અને લોખંડ બંનેના ગુણ ધરાવતી. . .ટિટેનિયમ
માણસના શરીરમાં હાડકાંને બદલે નાખી શકાય એવી. . .ટેન્ટાલમ
તેજાબ જેને અસર કરી શકતો નથી એવી. . .ઝિર્કોનિયમ
ગજવેલને અજબ ગુણ આપતી. . .મૉલિબ્ડેનમ
અને પોલાદને સાફ કરતી. . .વેનેડિયમ

ટંગ્સ્ટન, ટિટેનિયમ, ટેન્ટાલમ, ઝિર્કોનિયમ અને વેનેડિયમ, આ બધી ધાતુઓ 'વિરલ ધાતુઓ' તરીકે ઓળખાય છે. એ પરથી કદાચ એવો ખ્યાલ બંધાય કે એ અત્યંત ન્યૂન પ્રમાણમાં મળતી હશે અને આપણા રોજિંદા જીવનમાં બહુ ખપની નહિ હોય. પરંતુ પરિસ્થિતિ એથી ઊલટી છે. આ ધાતુઓના ખનીજ બીજી વપરાશમાં ગણાતી સામાન્ય ધાતુઓના કરતા પૃથ્વીમાં વિશેષ પ્રમાણમાં મળી આવે છે. ઝિર્કોનિયમ તો ત્રાંબા કરતા બે ત્રણ ગણું ને સીસાના કરતા તેર ગણું વધારે નીકળે છે. ગેલિયમ ધાતુના ખનીજ તો રૂપા કરતા દોઢસો ગણા વધારે મળી આવે છે.

આ વિરલ કહેવાતી ધાતુઓ વિશેષ પ્રચારમાં નથી એના કારણોમાં એક તો એ કે તેમનાં ખનીજોમાંથી એ ધાતુઓ સહેલાઈથી ને સસ્તીરીતે કાઢી શકાતી નથી. બીજું એ કે સામાન્ય પ્રચલિત ધાતુઓ કરતા આ ધાતુઓના ગુણધર્મ કેટલીકવાર જોઈએ તેવા હોતા નથી. છતા કેટલા યે ઉદ્યોગોમાં તેઓએ પોતાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરી છે. આમ છતા, લાગે છે કે કદાચ થોડા જ વર્ષોમાં આજની પ્રચલિત ધાતુઓની જગ્યા આ 'વિરલ' ધાતુઓ લેશે.

ટંગ્સ્ટન મેળવવાના સૌથી વિશેષ ઉપયોગી ખનીજો વૉલ્ફ્રામ, શીલાઈટ ને ફર્બેરાઈટ લેખાય છે. કલાઈના ખનીજોની સાથે નીકળતું વૉલ્ફ્રામ લોહનું ટંગ્સ્ટેટ છે અને બીજા ખનીજો કરતા વિશેષ સામાન્ય છે. શીલાઈટ એ કૅલ્શ્યમ ટંગ્સ્ટેટ છે. ૧૯૧૮ સુધી વૉલ્ફ્રામ ખનીજની પેદાશ દુનિયામાં સૌથી વિશેષ ચીનમાં હતી. ત્યાર બાદ બ્રહ્મદેશનો નંબર આવે. આ ઉપરાંત અમેરિકા, પોર્ટુગલ, મલાયા, સયામ (થાઈલૅન્ડ), ઑસ્ટ્રેલિયા વગેરેમાં પણ ટંગ્સ્ટનના ખનીજો નીકળે છે. ટંગ્સ્ટનના ખનીજને હાઈડ્રોક્લોરિક ઍસિડ સાથે ઉકાળવાથી ટંગ્સ્ટિક ઍસિડ થાય છે તેને સોડા સાથે ગરમીમાં સીઝવવાથી સોડિયમ ટંગ્સ્ટેટ નામનો ક્ષાર બને છે. એ રંગવામાં મૉર્ડન્ટ તરીકે વપરાય છે તેમજ ગરમ કપાસીનને ફાયર-પ્રૂફ કરવા માટે પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે. ટંગ્સ્ટિક ઍસિડને કોલસા સાથે મેળવવાથી યા હાઈડ્રોજન વાયુના વાતાવરણમાં લાલચોળ તપાવવાથી ટંગ્સ્ટન ધાતુ બને છે.

ટંગ્સ્ટન પોલાદના રંગની ભારે ધાતુ છે. પ્લૅટિનમ કરતાં એ ત્રણ ગણી સખત હોવાથી તથા તેનું ગલનબિંદુ ઊંચું (૩૩૦૦ ડિગ્રી) હોવાથી ઔદ્યોગિક ઉપયોગોમાં તે પ્લૅટિનમનો હરીફ છે. વીજળીના ઉદ્યોગમાં તો તેણે પ્લૅટિનમને હટાવીને તેની જગ્યા લેવા માંડી છે. વીજળીબત્તીના ગોળામાં વપરાતા તાર ટંગ્સ્ટનના હોય છે. પણ એ ઉદ્યોગમાં તો માત્ર બે જ ટકા ટંગ્સ્ટન વપરાય છે. તેનો સૌથી વિશેષ ઉપયોગ તો ગજવેલના ઉદ્યોગમાં થાય છે, અને દુનિયામાંથી નીકળતા ૩૬,૦૦૦ ટન ટંગ્સ્ટનના લગભગ ૯૫ ટકા તો એમાં જ ખપી જાય છે. ટંગ્સ્ટનવાળું પોલાદ લાલચોળ તપાવો તોપણ કઠણ જ રહે છે. એથી ઝડપથી ચાલતા સંચા અને ઓજારો-હથિયારોની બનાવટમાં ટંગ્સ્ટન-પોલાદ પુષ્કળ વપરાય છે. છેલ્લા ત્રણ દસકામાં બીજી કોઈ ધાતુ ટંગ્સ્ટન જેટલી ઉપયોગી માલૂમ પડી નથી. વાયરલેસ વાલ્વોમાં, ક્ષ કિરણોની ટ્યૂબોમાં કૅથોડ તરીકે, વીજળીના સામાનમાં સંસર્ગ પૉઇન્ટોમાં, સ્પાર્ક પ્લગોમાં તેમજ અતિ ઉષ્ણતામાં ટકી શકે એવા મૂષકોની બનાવટમાં પણ આ ધાતુ ખૂબ વપરાય છે.

ટંગ્સ્ટનની મિશ્ર ધાતુઓમાં લોહ ઉપરાંત ૧૮ ટકા ટંગ્સ્ટન, ૪ ટકા ક્રોમિયમ અને ૧ ટકા વેનેડિયમવાળી મિશ્ર ધાતુ સામાન્ય છે. સ્ટેઈનલેસ સ્ટીલ, મોટરકારની સ્પ્રિંગો, કાપવાના ઓજારો, છરી ને અસ્તરાના પાના, કાનસો, કરવતો વગેરે સામાનની બનાવટમાં ઉપયોગી વિધવિધ પ્રકારના ગજવેલોમાં પણ ટંગ્સ્ટન વપરાય છે. બખ્તરને છેદી અંદર પ્રવેશતી શેલો (ગોળીઓ)ની બનાવટમાં, બખ્તરના પ્લેટોમાં અને તોપોની બનાવટમાં ટંગ્સ્ટન-મિશ્ર ગજવેલ ખૂબ ઉપયોગી નીવડ્યું છે.

ટંગ્સ્ટનના ઉપયોગની આવી મહત્ત્વની આખી યાદીમાં 'ટંગ્સ્ટન-કાર્બાઈડ'નો ઉલ્લેખ પણ કરવો જોઈએ. આ કાર્બાઈડ હીરાને બાદ કરતા સૌથી વધુ સખત પદાર્થ છે. કાચ, પોર્સિલેઈન અને મૅંગેનીઝ-ગજવેલ (જેને સામાન્ય ઓજારો વડે ન કાપી શકાય તેના) જેવા સખત પદાર્થો કાપવા માટે તેનો જ ઉપયોગ થાય છે. 'કાર્બોલૉય' નામના ઉપયોગી ઘર્ષક પદાર્થો (abrasives)ની બનાવટમાં આ કાર્બાઈડ વપરાય છે. આ ઉપરાંત ટંગ્સ્ટનના સંયોજનો રંગરોગાનમાં પણ વપરાય છે.

ટિટેનિયમ ધાતુ હાદરો વર્ષ થયા જાણીતી છે, પણ બીજી ધાતુઓની સરખામણીમાં તે એટલી ઉપયોગી નીવડી નથી. કુદરતમાંથી પુષ્કળ મળી આવતી આ ધાતુના મુખ્ય ખનીજો રૂટાઈલ અને ઇલ્મેનાઈટ. તેમાં ઇલ્મેનાઈટ કાળો મેર જેવો હોય છે. ત્રાવણકોરમાંથી તે પુષ્કળ મળી આવે છે અને દુનિયાને લગભગ ૯૮ ટકા ઇલ્મેનાઈટ એકલું ત્રાવણકોર પૂરો પાડે છે. ત્યાર બાદ નોર્વેનો નંબર આવે. નવાઈની વાત એ છે કે એવા કાળા પદાર્થમાંથી ઘણો સરસ સફેદ રંગ બને છે.

રૂટાઈલ ઑસ્ટ્રેલિયામાં પુષ્કળ નીકળે છે તેનાથી ટિટેનિયમ ઑક્સાઈડ બ્રાઝિલ, અમેરિકા અને નોર્વે વગેરે દેશોમાં થાય છે. ૧૮ ટકા સફેદ પદાર્થ છે અને ચિનાઈ માટીને પીળો રંગ ચડાવવા માટે ખૂબ વપરાય છે. બનાવટી દાંતને કુદરતી રંગ આપવા માટે પણ તેને.

ઉપયોગ થાય છે ટિટેનિયમ એટલું હલકું છે કે ઍલ્યુમીનિયમ કરતા તે માત્ર દોઢ ગણું વધારે ભારે છે, અને કાટ ન લાગે એવી ગજવેલ (સ્ટેઈનલેસ સ્ટીલ) જેટલી તેની મજબૂતાઈ છે વળી તેની ગાઢ સપાટી પર પણ કાટ ચડતો નથી આથી તે એક બાજુ લોઢાના અને બીજી બાજુ ઍલ્યુમીનિયમ જેવી હલકી ધાતુના, બન્નેના ગુણો ધરાવે છે પણ આ ધાતુને ખનીજમાથી કાઢવાનુ ખૂબ મુશ્કેલીભર્યું છે એમા સુધારણા કરી તેની કિંમત સસ્તી કરી શકાય તો જ તે 'સ્ટેઇનલેસ સ્ટીલ'ની હરીફાઈ કરી શકે આજે તો ટિટેનિયા (ટિટેનિયમ ડાયૉક્સાઈડ)નો ઉપયોગ રંગરોગાનની બનાવટમા મબલખ થાય છે આ સિવાય તેના બીજા ઔદ્યોગિક ઉપયોગો હજી શોધાયા નથી

ઝિર્કોનિયમ ટિટેનિયમનો ભાઈ કહી શકાય તેના પર તેજાબોની અસર થતી ન હોઈ ઉદ્યોગોમા તેજાબ પ્રૂફ સરંજામની બનાવટમા ખૂબ ઉપયોગી છે ટૅન્ટાલમ આજે એટલું બધુ મળતુ નથી, અને આજકાલ ઍટમિક શક્તિના કારખાનામા બાધકામની ધાતુ તરીકે તેની ઉપયોગિતા અંગે અનેક શક્યતાઓ છે

ટૅન્ટાલમ વાઢકાપમા ખૂબ વપરાય છે, કેમકે તેના પર શરીરના પ્રવાહીઓ કશી જ અસર કરી શકતા નથી આથી હાડકાના પૂરક ભાગ તરીકે તે મૂકવામા આવે છે પ્લાસ્ટિક-સર્જરીમા તેના તાર ટાકા લેવા માટે ખાસ ઉપયોગમા આવે છે બનાવટી આખની પછવાડે તેનો જ પડદો મૂકવામા આવે છે પણ આ ધાતુનુ ઉત્પાદન ઘણું ન્યૂન છે ગત વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન પણ તેની વધારેમા વધારે વાર્ષિક પેદાશ લગભગ ૫૦ ટન હતી તે ભારે અને નિષ્ક્રિય છે તેના પર કોઈ પણ તેજાબની અસર થતી નથી બૅટરીથી ચાલતા રેડિયો સેટમા રેક્ટીફાયર સેલોમા તે વપરાય છે નિર્વાતક રેડિયો ટ્યૂબોની બનાવટમા તે ખાસ ઉપયોગી છે

મૉલિબ્ડેનમ ધાતુ બાધકામમા ઘણી ઉપયોગી છે લોઢાની સાથે મેળવીને તેમાથી મોલી ગજવેલ તૈયાર કરવામા આવે છે લોઢામા માત્ર બે ટકા મૉલિબ્ડેનમ ઉમેરવાથી ગજવેલના ગુણોમા આમૂલ પરિવર્તન થાય છે અને તેને પછી ગમે તેટલી ગરમ કરો તો પણ પોચી પડતી નથી ખૂબ ઝડપથી ફરતા યંત્રો જેવા કે લેથના ઓજારો, એન્જિનના પૈડા વગેરેની બનાવટમા આ ગજવેલ અતિ મહત્ત્વનુ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી ચૂકી છે વીજળીના ગોળાની બનાવટમા ટંગસ્ટનની સાથે પણ તેનો પૂરક તરીકે વપરાશ છે તેનુ ઉત્પાદન પણ ખૂબ વધતુ ચાલ્યુ હોવાથી તેમાથી મોટી નળીઓ-ગોળાકાર સીલિન્ડરો બનાવાય છે આ ઉપરાત રેડિયોવાલ્વ જેવા ઇલેક્ટ્રૉનિક સરંજામની બનાવટમા પણ તે વપરાય છે કાચ બનાવવાની વીજળિક ભઠ્ઠીમા તેનો ઉપયોગ ઇલેક્ટ્રોડ તરીકે થાય છે, અને પ્લૅટિનમ જેવી ધાતુઓના ઢાળા પાડવાની જરૂરી ડાઇઓ પણ તેની જ બને છે વિમાનના કેટલાક ભાગોની બનાવટમા તથા પેટ્રોલિયમ ઉદ્યોગમા તેના ઉપયોગનો વિકાસ થતો જાય છે વળી તેના વિધવિધ સંયોજનો સંસર્ગપદાર્થો (catalysts) તરીકે ચામડા રબર અને કાપડની વસ્તુઓને રંગવા માટે તથા એનામલ અને ફિનિશિંગના કામમા ખૂબ વપરાય છે રાસાયનિક પૃથક્કરણમા પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે

મૉલિબ્ડેનમના ઉપયોગી બે ખનીજો કુદરતમાથી મળી આવે છે એક મૉલિબ્ડેનાઇટ ને બીજુ વુલ્ફેનાઇટ મૉલિબ્ડેનાઇટ મોટેરે મળતુ આવે છે, અને કેટલીક જગ્યાએ ગ્રેનાઇટની સાથે જ ભળી આવે છે મૉલિબ્ડેનમનુ વાર્ષિક ઉત્પાદન લગભગ ૧૦,૦૦૦ ટન ઉપરાત હોઈ મોટો ભાગ (લગભગ ૯૦ ટકા) અમેરિકા જ પૂરો પાડે છે બાકીનામા નૉર્વે અને મેક્સિકો આવે છે

વૅનેડિયમ ધાતુ તરીકે ઔદ્યોગિક ઉપયોગિતા ધરાવતુ નથી પરતુ તેનો લગભગ ૯૫ ટકા ખાસ જાતની ગજવેલની બનાવટમા ખપે છે બાકીના પાચ ટકામાથી તેના જુદાજુદા ક્ષારો અને સંયોજનો બનાવાય છે ગજવેલની બનાવટમા તે સાફસૂફીનુ કામ આપે છે અને ગજવેલમા રહેલો ઑક્સિજન વાયુ કાઢી નાખે છે ઉપરાત ગજવેલને ખૂબ ચીકણી, સખત ગરમીમા પણ ટકી શકે એવી અને વળી ન જાય એવી મજબૂત બનાવે છે એન્જિનો, મોટરના સ્ટીઅરિંગ ગીઅર, ઍક્સલ, સ્પ્રિંગો વગેરેની બનાવટમા વૅનેડિયમ ગજવેલ ખૂબ અગત્યની પુરવાર થઈ છે વૅનેડિયમના ક્ષારો તેમજ સંયોજનો કાપડના રંગાટમા, રંગરોગાનમા અને દવાઓમા પણ વપરાય છે વૅનેડિયમ બ્રૉન્ઝ પીળો રંગ છે

વૅનેડિયમના મહત્ત્વના ખનીજો ત્રણ ચાર છે પેટ્રોનાઇટ રૉસ્કોલાઇટ, કાર્નોટાઇટ અને વૅનેડીનાઇટ આ ખનીજો પેરુમાથી કોલસા જેવી કાળી શિલાઓમા મળી આવે છે, અને દુનિયાના ઉત્પાદનનો ૩૩ ટકા જેટલો હિસ્સો એ જ દેશ આપે છે

દુદુભિ-સદેશ

(અનુસધાન સામેના પાનાથી ચાલુ)

એમા પહેલા જથ્થાનો બોલ તો સજ્ઞાથી દર્શાવ્યો છે તે જ મુજબ વગાડવાનો છે, પણ એ જ સજ્ઞા વડે જ્યારે બીજા જથ્થાનો બોલ વગાડવાનો હોય, ત્યારે એ બોલ પછી તેમા એક 'મિજાગ' ઉમેરવાનો છે એ જ રીતે ત્રીજા જથ્થાનો બોલ વગાડવા માટે બે 'મિજાગ' વગાડવાના દાખલા તરીકે 'અ' દર્શાવવા માટે એકનો 'તડિંગ', પણ 'ક' માટે 'તડિંગ મિજાગ,' એ જ રીતે 'ખ' માટે 'તડિંગ મિજાગ મિજાગ'

કાના માત્રા વગેરેવાળા બારાક્ષરીના અક્ષરો દર્શાવવા માટે વ્યજનમા સ્વરસજ્ઞાઓ ઉમેરવાની છે દાખલા તરીકે 'કુમાર' કરવુ હોય તો ક+ઉ, મ+આ, અને ર એટલે તેને વગાડવાની સજ્ઞાઓ આ રીતે આવે ○ ● —; ○ ○ — — ● ● ○ ○, — ○ ● 'તડિંગ મિજાગ ધિન, તડિંગ તડિંગ, ધિન ધિન મિજાગ મિજાગ તડિંગ તડિંગ, ધિન તડિંગ તડિંગ'

આકસખ્યા તો, આગળ કહ્યુ તેમ, અક્ષર વડે જ દર્શાવવાની છે જેમકે ૧૦ કહેવુ હોય તો ક+સ તે આમ વગાડાય ● — — ●, ○ — ○ ● 'તડિંગ ધિનૂ-ધિન મિજાગ, તડિંગ ધિન તડિંગ-મિજાગ'

હવે એક ઉદાહરણ લઈએ દાખલા તરીકે આપણે એવો સદેશો મોકલવો છે કે "ત્રણ ચોર નાઠા છે પકડો" તેને આ રીતે વગાડાય — ● S, — ○ ●, ○ — ● ● ● (● ● ●), ○ ○ ● ○ —, — ○ ○ (● ● ●), — ○ — ● ● ○ ○, ○ ○ ○ ● ● ○ ○ (● ● ●) ○ ○ ● ● — — (● ● ●) — — ●, ○ ●, — ● ● ○ —, (● ● ● ● ●) શબ્દ પૂરો થયાના ત્રણ મિજાગ કૌંસમા દર્શાવ્યા છે

ધિન મિજાગ મા ધિન-તડિંગ તડિંગ, તડિંગ ધિન-તડિંગ મિજાગ મિજાગ (મિજાગ મિજાગ મિજાગ) તડિંગ તડિંગ મિજાગ તડિંગ ધિન, ધિન તડિંગ તડિંગ (મિજાગ મિજાગ મિજાગ), ધિન-તડિંગ ધિન મિજાગ મિજાગ, તડિંગ તડિંગ, તડિંગ તડિંગ તડિંગ મિજાગ મિજાગ તડિંગ તડિંગ (મિજાગ મિજાગ મિજાગ) તડિંગ તડિંગ મિજાગ મિજાગ ધિન ધિન (મિજાગ મિજાગ મિજાગ), ધિન ધિન મિજાગ, તડિંગ મિજાગ ધિન તડિંગ મિજાગ તડિંગ ધિન (મિજાગ મિજાગ મિજાગ, મિજાગ મિજાગ)'

આ રીતે મહાવરો પડવાથી ઝપાટાબધ સદેશા મોકલી શકાય

દુંદુભિ-સંદેશ

અંધારી રાત્રે, ગીચ જંગલમાં, યા ગમે તેટલે દૂર છૂપા સંદેશા મોકલવા માટેની સહેલી સંકેતલિપિ

લેખક
કરણસિંહ ગોવિંદસિંહ ચુડાસમા

સાંકેતિક સંદેશાઓ મોકલવા માટેના બે પ્રકારો—કરપલ્લવી અને ધ્વજસંદેશ—વિષે આપણે અગાઉ જોઈ ગયા (જુઓ અંક ૩૧૦-૩૧૧). ત્રીજી પદ્ધતિ દુંદુભિ-સંદેશની છે. એનો વિચાર કરતાં પહેલાં આપણે આધુનિક તારની (મોર્સ) લિપિનો પરિચય પણ મેળવ્યો (અંક ૩૧૨); કેમકે એ બંને વચ્ચે સામ્ય છે.

કરપલ્લવી અને ધ્વજ-સંદેશાનું કામ, માત્ર આપણી નજર પહોંચે ત્યાં સુધીનું જ મર્યાદિત છે. પણ અતિ દૂર સુધી સંદેશાઓ પહોંચાડવા હોય તો એ અશક્ય નહિ તો મુશ્કેલ પડે; અને તેમાં માણસો તથા સમય વધુ જોઈએ વળી, તાર મોકલવાની વ્યવસ્થા સર્વ સ્થળે ન હોય, અથવા કરવી હોય તો અગવડભરી પણ ઘણી છે. આથી તત્કાળ ઉપયોગમાં લઈ શકાય એવી કોઈ પદ્ધતિ હોવી જરૂરી છે, અને તેની ગરજ આ 'દુંદુભિ-સંદેશ' દ્વારા સાધી શકાય છે એ બહુ સગવડભરી ને સસ્તી પદ્ધતિ છે. સાધનમાં જોઈએ માત્ર દુંદુભિ—ઢોલ કે નગારું—તથા તે પીટવાની દાંડીઓ એના અવાજ દ્વારા ઘણે દૂર સુધી, તેમજ ઓછા સમયમાં વધુ ઝડપથી સંદેશાઓ મોકલી શકાય છે. અને તેનો મોટો ફાયદો તો એ છે કે તે રાત્રે પણ મોકલી શકાય છે. ધ્વજ-સંદેશ માટે તો દિવસનો પ્રકાશ જોઈએ; પણ ઢોલનો અવાજ અંધારી રાત્રે તેમજ ગીચ ઝાડીવાળા જંગલમાં પણ દૂર પહોંચી જાય છે. આફ્રિકા તથા બીજા મુલકની જંગલ-જાતિઓમા આજે પણ તેમની રીત પ્રમાણે આ સંદેશ-પદ્ધતિ ચાલુ છે.

આ સંદેશની બીજી સરળતા એ છે કે તેની સંજ્ઞાઓના બોલ સ્મરણમાં ન હોય તોપણ, એક કાગળ ઉપર તેની સંજ્ઞાઓ લખી લઈ તેમાં જોઈજોઈને તે મુજબ બોલ વગાડીને સંદેશ મોકલી શકાય છે. સંદેશ લેવામાં પણ એ જ રીતે સાથમાં જો કોઈ સાથી, આવેલા સંદેશાની નોંધ કરી તેના અર્થ ઘટાવનાર તરીકે, મદદમાં હોય તો વળી વધુ સરળ થઈ પડે આ કોઠો શીખવા માટે કોઠાને ઢોલ યા કેરોસીનના એકાદ ખાલી ડબા પર ચોડી, તેની સામે બેસી, ડબાની બે બાજુનો ઢોલક પેઠે ઉપયોગ કરીને મહાવરો પણ પાડી શકાય

તાર-પદ્ધતિમાં જેમ 'કટ્' અને 'કડ' એવા બે પ્રકારના બોલ છે, તેમ આ દુંદુભિ સંદેશમાં તેને અનુકૂળ 'તડિંગ' અને 'ધિન્'એવા બે બોલ રાખ્યા છે, અને તેને તાર પદ્ધતિની ઢબે મિશ્ર કરીને લિપિની યોજના કરી છે. પણ અંગ્રેજી લિપિમાં માત્ર ૨૬ અક્ષરો જ હોવાથી એવી યોજના તેમાં સહેલાઈથી થઈ શકે; જ્યારે આપણી લિપિમાં (માત્ર મુખ્ય જ લઈએ તોપણ) ૩૫ અક્ષરો ને માત્ર ૯ સ્વરસંજ્ઞાઓ મળી ઓછામાં ઓછી ૪૪ની વ્યવસ્થા કરવી પડે. [આમાં પે સ્વરસંજ્ઞામાંથી હ્રસ્વ 'ઇ' અને દીર્ઘ 'ઈ', તેમજ વિરામચિહ્નો તથા આંકડા તો કાઢી નાખેલા છે] તેમાં પ્રશ્નાર્થની એક સંજ્ઞા ઉમેરતાં કુલ ૪૫ સંજ્ઞાઓની રચના આ નીચેના કોઠાઓમાં આપી છે. વિરામચિહ્નોની બહુ અગત્ય ગણી નથી; અને અંકસંખ્યા તો અક્ષરોમાં દર્શાવી શકાય એટલે તેને પણ જતી કરી છે. લિપિને બને તેટલી ટૂંકી અને સરળ રાખવી એ જ ધ્યેય નજર સામે રાખ્યું છે

આ ૪૫ની રચના પણ જો મોર્સ પદ્ધતિની માફક માત્ર 'તડિંગ' અને 'ધિન્'ના મિશ્રણથી જ કરવા જઈએ તો તો ઘણી લાંબી અને ગૂંચવણિયા થઈ જાય. આથી તેને ટૂંકી ને સરળ કરવા માટે માત્ર પંદર જ સંજ્ઞાઓ યોજી છે, અને પછી તેને ત્રણ જથ્થે ત્રિગુણિત કરીને ૪૫ કરી છે. તેમાં 'બોલ'ની સંજ્ઞા આ પ્રમાણે યોજી છે: પોલું મીંડું (૦) એટલે 'તડિંગ'; લીટી (—) એટલે 'ધિન્'; ટુબકી (●) એટલે 'ધિજાંગ'.

સંજ્ઞા	બોલ	જથ્થો-૧	જથ્થો-૨	જથ્થો-૩
૦	તડિંગ	અ	ક	ખ
૦ ૦	તડિંગ તડિંગ	આ	ચ	છ
૦ ૦ ૦	તડિંગ તડિંગ તડિંગ	ઇ	ટ	ઠ
—	ધિન્	ઉ	ત	થ
— —	ધિન્ ધિન્	એ	પ	ફ
— — —	ધિન્ ધિન્ ધિન્	ઐ	ગ	ઘ
૦ —	તડિંગ ધિન્	ઓ	જ	ઝ
— ૦	ધિન્ તડિંગ	ઔ	ડ	ઢ
૦ — —	તડિંગ ધિન્ ધિન્	અં	દ	ધ
— — ૦	ધિન્ ધિન્ તડિંગ	અઃ	બ	ભ
૦ ૦ —	તડિંગ તડિંગ ધિન્	ય	શ	ક્ષ
— ૦ ૦	ધિન્ તડિંગ તડિંગ	ર	ષ	જ્ઞ
૦ — ૦	તડિંગ ધિન્ તડિંગ	લ	સ	ઋ
— ૦ —	ધિન્ તડિંગ ધિન્	વ	હ	ન
૦ ૦ — —	તડિંગ તડિંગ ધિન્ ધિન્	?	ળ	મ

● ધિજાંગ — બીજા જથ્થાનો અક્ષર દર્શાવવા માટેનો બોલ
●● ધિજાંગ ધિજાંગ — ત્રીજા " " " "
ડ ઘા — અર્ધો અક્ષર દર્શાવવા માટેનો બોલ
●●● ત્રણ વાર ધિજાંગ: પૂરો થએલો શબ્દ દર્શાવનારો બોલ
●●●●● પાંચ વાર ધિજાંગ: સંદેશ પૂરો. એમ " "

પ્રત્યેક અક્ષર વગાડીને થોડો (એક સેકન્ડનો) વિરામ લઈ બીજો અક્ષર શરૂ કરવો. શબ્દ પૂરો થયે ત્રણ વખત ધિજાંગ વગાડવું; અને સંદેશ પૂરો થયે પાંચસાત વખત ધિજાંગ વગાડીને સંદેશ પૂરો થવાની સંજ્ઞા આપવી.

આપણી અક્ષરમાળામાં 'ક ચ ટ ત પ', 'ખ છ ઠ થ ફ' એવા પાંચપાંચ અક્ષરના જે સમૂહ છે, એ સમૂહના રૂપમાં જ ઉપરની યોજના કરી છે. સ્વરાક્ષરોના પણ એવા બે સમૂહ કર્યા છે: 'અ આ ઇ ઉ એ' અને 'ઐ ઓ ઔ અં અઃ' [એમાંથી, અગાઉ કહ્યું તેમ, હ્રસ્વ 'ઇ' ને દીર્ઘ 'ઈ'ને પડતા મૂક્યા છે].

આ રીતે પાંચપાંચ અક્ષરના જે નવ સમૂહ થાય છે તેને ત્રણ-ત્રણના જથ્થામાં, ત્રણ વિભાગમાં ગોઠવેલા આ કોઠામાં જણાશે. પ્રત્યેક વિભાગમાં પાંચપાંચ સંજ્ઞાઓ લેખે ત્રણ વિભાગમાં મળી પંદર સંજ્ઞાઓ ગોઠવી છે, અને તેની સામે ત્રણ જથ્થે પાંચપાંચ અક્ષરો ગોઠવ્યા છે. દરેક વિભાગમાં પ્રથમ પાંચ સંજ્ઞાઓ છે; તેની સામે તેના દરેકના બોલનો ઉચ્ચાર છે, અને તેની સામે પાંચપાંચ અક્ષરસમૂહોના ત્રણ જથ્થા છે. (અનુ. સામેના પાને)

ગોરખઆંબલી

લેખક
પ્રો. જયંતીલાલ ઓઝા, એમ. એસસી.

ગોરખઆંબલી કે 'રૂખડો' નામથી ઓળખાતી વનસ્પતિને સંસ્કૃતમાં ગોરક્ષી, 'ચપર્ણિક' અને દીર્ઘદંડી, મરાઠીમાં 'ગોરખચિંચ' અને હિંદીમાં 'ગોરખ ઇમલી' કહે છે. અંગ્રેજીમાં તે 'Baobab' તેમજ *Monkey bread tree* નામે ઓળખાય છે. તેનું શાસ્ત્રીય નામ 'ઍડેન્સોનિયા ડિજિટાટા' ('Adansonia digitata L.') ઍડેન્સન નામે ફ્રેન્ચ વનસ્પતિશાસ્ત્રીના માનમાં ઍડેન્સોનિયા નામ પડ્યું છે ને ડિજિટાટા એ નામ, ડાળી ઉપર તેના પાનની રચના આંગળીઓ જેવી હોવાનું સૂચક છે. ગોરખનાથે તેમના શિષ્યોને આ વૃક્ષ નીચે બેસીને બોધ આપેલો તેથી તેનું નામ ગોરખ આંબલી પડેલું છે એવી માન્યતા પ્રચલિત છે. વનસ્પતિસૃષ્ટિમાં બહુ જાડા થડવાળી ને દીર્ઘજીવી વનસ્પતિ તરીકે તેની ગણના થાય છે. તેનું આયુષ્ય ૫૧૫૦ વર્ષનું મનાય છે.

મૂળ તો એ આફ્રિકાનું વતની, પરંતુ વર્ષો પૂર્વે આરબ વેપારીઓ તેને હિંદમાં લાવ્યા ત્યારથી તે આપણે ત્યાં પણ કુદરતી બની ગયું છે. ઉત્તર પ્રદેશ, બિહાર, મુંબઈ ને મદ્રાસના ઘણા ભાગમાં તે જોવા મળે છે. તેના જાડા થડ, મોટા સફેદ ફૂલ અને લાંબી દોરી પર લટકતાં મોટા ફળની અજાયબી માટે તે બગીચાઓમાં પણ ઉગાડાય છે.

તેના થડનો ઘેરાવો ૩૦ ફીટ અગર તેથી યે વધારે હોય છે, પરંતુ થડની જાડાઈના પ્રમાણમાં એ ઝાડની ઊંચાઈ ઓછી—૪૦થી ૭૦ ફીટ—હોય છે. થડ શંકુ આકારનું (તળિયે ઘણું વધારે પહોળું અને ટોચ તરફ ધીમેધીમે સાંકડું) હોય છે. તેની શાખાઓ ચોમેર ફેલાયેલી હોવાથી તે ઘેરાવદાર દેખાય છે. તેની બહારની છાલ ભૂરી ને કઠણ લાકડા જેવી તથા અંદરની છાલ રાખોડી ને રેસાવાળી હોય છે. તેનાં પાન સંયુક્ત દાંડીવાળાં અને ૩ થી ૯ (સામાન્ય ૫) નાના પાનનાં બનેલાં હોય છે. નાના પાન ૨ થી ૫ ઇંચ લાંબા ને ૧½ થી ૨ ઇંચ પહોળાં, તળિયે સાંકડાં પરંતુ ટોચે પહોળાં અને અણીદાર ટોચવાળાં હોય છે. સંયુક્ત પાનની દાંડી ૬ થી ૭ ઇંચ લાંબી અને રુવાંટીવાળી હોય છે. પાન શિયાળે ખરી પડે છે.

મે અને જૂન માસમાં ગોરખ આંબલીને ફૂલ આવે છે. તે રાત્રે ઊઘડે છે ને સવારમાં વૃક્ષ પરથી ખરી પડે છે. તેની વાસ તીવ્ર અને અણગમતી હોય છે. ફૂલ સફેદ, મોટાં, કક્ષસ્થ (પર્ણકોણમાંથી નીકળતાં) એકાકી અને લગભગ ૯ ઇંચ લાંબી જાડી દાંડી પર લટકતાં હોય છે. ફૂલમાં વજ્ર નાની પ્યાલી આકારનું અને પાંચ પાંખડીનું બનેલું હોય છે. તે પર મખમલ જેવી રુંવાટી હોય છે. ફૂલમણિને પાંચ મોટી સફેદ પાંખડી હોય છે. પુંકેસર તંતુઓ એક જાડી દાંડી પર ગોળ દડા જેવી આકૃતિમાં ગોઠવાએલા હોય છે. સ્ત્રીકેસર ગાઢ હોય છે અને તેના ગર્ભાશયમાં ૫ થી ૧૦ કોષ હોય છે.

ગોરખ આંબલીના ફળને સપુડી કહે છે. તે મોટું, લંબાકાર અગર લંબગોળ, કઠણ, ૯થી ૧૨ ઇંચ લાંબું ને ૪ થી ૫ ઇંચ પહોળું હોય છે. તે પર ભૂરી, મખમલ જેવી રુવાંટી હોય છે. ફળની અંદર સ્પંજ જેવો ને ખાટો ગર્ભ હોય છે ને તેમાં કઠણ, ચળકતા મૂત્રપિંડાકાર ઘણાં બીજ હોય છે.

આ ઝાડ બીજ વડે ઊગે છે, પણ તે ધીમે ઊગનારી વનસ્પતિ છે. દરિયાકિનારાની રેતાળ જમીન તેને સારી ભાવે છે. કાપકલમથી પણ તેને ઉગાડી શકાય છે.

આફ્રિકામાં આ વૃક્ષની અંદરની છાલના રેસામાંથી દોરીદોરડાં, માલ ભરવાના કોથળા, માછલાં પકડવાની જાળ વગેરે બનાવવામાં આવે છે. હિંદમાં તેમાંથી હાથી ઉપર મૂકવાના ચારજામા સારા બને છે. આફ્રિકામાં તેની છાલમાંથી કાગળ બનાવવા માટે માવો તૈયાર કરવામાં આવે છે અને તેમાંથી સારી જાતનો કાગળ બને છે. તેનું લાકડું આછું પીળું, નરમ અને બહુ હલકું હોય છે અને તેમાંથી દાબડા, ડબ્બી, પેટીઓ, હોડકાં, હલેસાં વગેરે બનાવવામાં આવે છે. તેના બીજમાંથી ચરબીવાળું તેલ મળે છે. તેના ફળની કઠણ છાલની રાખમાં ૪૭ ટકા કાર્બોનેટ પોટાશ હોય છે તેમજ તેના બીજની રાખમાં ૩૧ ટકા પોટાશ અને ૩૪.૨ ટકા ફૉસ્ફેટ્સ હોય છે અને તેથી તેનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ કરી શકાય છે.

ગોરખ આંબલીનાં મૂળ, છાલ, પાન ને ફળ ઔષધીય દૃષ્ટિએ ઉપયોગી મનાય છે. ગૅમ્બીઆ (આફ્રિકા)માં તેનું મૂળ જ્વરઘ્ન (તાવનાશક) ઔષધ તરીકે વપરાય છે. તેની છાલ પણ જ્વરઘ્ન ગણાય છે. ગોલ્ડ કોસ્ટ (આફ્રિકા)માં પણ તાવમાં ક્વિનાઇનને બદલે તે વપરાય છે. તેમાં ચીકણો ગુંદર હોય છે અને છાલમાં 'ઍડેન્સોનીન' નામનું પાસાદાર કડવું રાસાયનિક તત્ત્વ હોય છે.

ગોરખ આંબલીના સૂકા પાનનો ભૂકો ઝાડા, તાવ અને બીજા રોગમાં અપાય છે. પશ્ચિમ આફ્રિકામાં તેનો ઉપયોગ તાવમાં અતિશય પરસેવો થતો અટકાવવા માટે ને બાધક તરીકે થાય છે. તે સાન્ત્વક મનાય છે.

તેનું ફળ પિત્તપ્રકોપ, ઊલટી, મરડો અને વધુ પડતા પરસેવામાં ઉપયોગી લેખાય છે. તેનો ગર્ભ તાવમાં ઉપયોગી છે. તે ગરમી ઓછી કરે છે ને તરસ મટાડે છે. મુલકમાં તેના ફળનો ગર્ભ છાશ સાથે ઝાડા ને મરડામાં બાધક તરીકે વપરાય છે. કોંકણમાં તે ગર્ભ અંજીર સાથે દમમાં અપાય છે ને તેનાં શરબતમાં જીરું અને સાકર ઉમેરી પિત્તપ્રકોપ તથા અજીર્ણમાં આપવામાં આવે છે.

ઇતિહાસ શીખવતા શિક્ષક—મનુ, એક જ દિવસે બે બનાવ બન્યા હોય એવો દાખલો આપ.
મનુ—મારા ભાઈ ને ભાભી એક જ દિવસે પરણેલા!

પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાં

અંક ૧૮ · જેઠ ૧૯૮૧ (જૂન) ૧૯૨૫

આજથી બરાબર પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાનો ૧૮મો અંક, એ 'કુમાર'ના પોતાના સ્વતંત્ર છાપખાના 'કુમાર પ્રિન્ટરી'માં છપાએલો પહેલો અંક પાછળથી જેણે પોતાની સુઘડ તથા કલાત્મક છપાઈ વડે ઠીકઠીક પ્રતિષ્ઠા જમાવી તે 'કુમાર પ્રિન્ટરી' વિષે એ અંકની મિજલસમાં નાની નોંધ છે કે: 'ઘણા માસથી ચિંતવેલું અમારું સ્વપ્ન આ અંક રૂપે સાચું પડતું છે એક વસ્તુની કલ્પના અને તેની સિદ્ધિ વચ્ચે કષ્ટો, મૂંઝવણો અને કસોટીઓની મહા નદી ધોધમાર વહી જતી હોય છે એટલે જ ઝંપલાવનારા ઓછા હોય છે એ ઝંપલાવનારમાંથી જેની શ્રદ્ધા ખૂટે, જેનો ઉત્સાહ ડગે, અને જે હારી ખાઈ થાકે તેના બારે વહાણ ડૂબે'

આ અંકમાં શીખ ધર્મ તેના ધર્મગુરુઓ તથા તેમના ધર્મ મંદિર અમૃતસર વિષે તેમજ એ ધર્મના વીર સંતાનોના પરાક્રમો તથા આત્મબલિદાન વિષે જુદાજુદા ત્રણ લેખો છે તેમાંથી તારવેલી નીચેની સામગ્રી એ વિષેનો સમગ્રતયા ખ્યાલ આપી રહેશે

'**જે**નું જીવન એ સત્યનું તીર્થક્ષેત્ર હતું, ને જ્ઞાનના દુષ્કાળમાં જેણે કલ્યાણની પરબ માંડી હતી' એ ગ્રીસના પ્રાચીન તત્ત્વચિંતક સોક્રેટિસનું ચરિત્ર પણ આ અંકમાં આવેલું અને સતત ચાલી આવતી 'આકાશ દર્શન'ની ઉપયોગી લેખમાળામાં તારાઓ ઉપરથી દિશા ને સમયનું જ્ઞાન મેળવવાની આ અંકમાં જે રીત આપેલી છે તે પણ રસમય છે પણ સ્થળ સંકોચને લીધે અહીં ઉતારી શકતા નથી

શીખોનો ઇતિહાસ એટલે આત્મબલિદાનની પરંપરાઓ જમાતની એ બહાદુર અને બળવાન પ્રજાએ માત્ર છેલ્લા બસો વર્ષમાં જ પોતાના બળ, ટેક, ઉજ્જ્વળ બલિદાનો અને શૌર્યભર્યાં સાહસોથી હિંદનું નામ ઉજ્જ્વળ કર્યું એ વીર કોમનો ઇતિહાસ શૌર્ય ને સ્વાર્પણ તથા ધર્મભક્તિ અને દેશભક્તિની કથાઓથી ભરોભર્યો છે

આ સિંહ સમી શૂરવીર પ્રજા કેમ ઉત્પન્ન થઈ તેનો આખો યે ઇતિહાસ અદ્ભુત છે એ પ્રજાને ઉત્પન્ન કરનાર અને ઘડનાર એના દસ ગુરુઓ આજથી ચારસો વર્ષ પહેલાં હિંદુ અને મુસલમાન સંસ્કૃતિ તથા ધર્મને એકઠા કરી, તેમના ભેદભાવ ભુલાવી તેમાંથી આ નવી જ કોમ ઉત્પન્ન કરનાર પહેલા ગુરુ અકાલ પુરુષ બાબા નાનક એ હિંદુ-સંપ્રદાયના 'શિષ્યો' વધતા ગયા તેઓ 'શીખ' કહેવાયા હિંદુ-મુસલમાનનું ઐક્ય કરવાના ઉદ્દેશથી આ સંપ્રદાય સ્થપાએલો, પણ કાળબળે પાછળથી એ જ શીખો હિંદુ સંપ્રદાય રૂપે પલટાઇ ગયા.

બીજા ગુરુ અંગદે શીખો માટે ગુરુમુખી નામની લખવાની નવી લિપિ યોજી તેનો પ્રચાર કર્યો 'લંગર' નામની એક સંસ્થાની સ્થાપના તેમણે કરી જેમાં સૌ કોઇને વિના મૂલ્યે ભોજન મળતું અને રાજાથી રંક સુધી સૌ સાથે બેસીને જમતા આથી શીખ લોકોમાં ભાઈચારો ખૂબ ફેલાયો. ત્રીજા ગુરુ અમરદાસે શીખોના પ્રદેશને રર ભાગોમાં વહેંચી નાખી તે દરેક પર એકેક ઉપદેશક નીમ્યો ચોથા ગુરુ રામદાસે શીખોના મુખ્ય સ્થળ તરીકે અમૃતસરની સ્થાપના કરી

પાંચમા ગુરુ અર્જુનજીએ શીખોને હથિયાર ધારણ કરાવ્યા અને પોતાના ધર્મના રક્ષણ અર્થે ઝૂઝી મરવાની પ્રેરણા પાઈ શીખોના વેદ રૂપ 'આદિગ્રંથ'નો તેમણે સંગ્રહ કર્યો એ ગ્રંથસાહેબે શીખોમાં અજબ ચેતના રેડી એમના સમયમાં દિલ્હીના તખ્ત ઉપર મુઘલ બાદશાહ જહાંગીર હતો તેના શાહજાદા ખુશરૂએ તેની સામે બળવો જગાવ્યો તેમાં ગુરુ અર્જુનજીએ તેને મદદ કરી ખુશરૂ હાર્યો,ગુરુજી પકડાયા ને લાહોરના કિલ્લામાં તેમને કેદ કરવામાં આવ્યા, જ્યાં થોડા વખત પછી તેમનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો ગુરુ અર્જુનજીના આ બલિદાનથી શીખ પ્રજાના લોહી ઊકળી ઊઠ્યાં હવે તેમને જરૂર હતી માત્ર લડાયક બનાવીને દોરનાર સુકાનીની તે સુકાની પણ તૈયાર હતો એ છઠ્ઠા ગુરુ હરગોવિંદ તેમણે શીખોને કવાયત શીખવી બહાદુર લડવૈયા બનાવ્યા, અને મુઘલો પર છૂટાછવાયા છાપા મારી તેમનામાં વધારે હિંમત રેડી આ પછી શીખોના બલિદાનોની પરંપરા શરૂ થઈ જેમજેમ મુઘલ સલ્તનત તરફથી દંડ, કેદ, દેશનિકાલ ને ફાંસીની સજાઓ વધતી ગઈ તેમતેમ શીખ પ્રજાની સહનશીલતા અને ધર્મપ્રેમ વધતા જ ગયા નવમા ગુરુ તેગબહાદુરને પકડી ઔરંગઝેબના દરબારમાં લઈ જવામાં આવ્યા અને તેમની સમક્ષ બે વાત મૂકવામાં આવી કાં તો મુસલમાન બની છૂટી જાઓ, અથવા તો મરવાને તૈયાર થાઓ તેગબહાદુરે બીજી જ વાત કબૂલ કરી ધર્મને માટે માથું આપવું ઉચિત ધાર્યું

ગુરુ તેગબહાદુરના આવા મૃત્યુથી એમના બાળ પુત્ર-દસમા ગુરુ-ગોવિંદસિંહનો ક્રોધાગ્નિ ભભૂકી ઊઠ્યો તેમણે પોતાનું આખું જીવન, સર્વ સમય ને શક્તિ શીખોને એક મહાન લડાયક પ્રજા તરીકે તૈયાર કરવામાં જ ખરચ્યા, અને એને પરિણામે શીખો પરાક્રમી સિંહોના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયા જીવ્યા ત્યાં સુધી લડીને ગુરુ ગોવિંદસિંહે ઔરંગઝેબ અને મુઘલ સલ્તનતને તોબા પોકરાવી પોતાના મરણ સમયે તેમણે આજ્ઞા કરેલી કે પોતાના પછી કોઈને ગુરુ ન નીમવો, એટલે ત્યાર પછી કોઇ ગુરુ થયા નહિ

કહેવાય છે કે ગુરુ ગોવિંદસિંહે શીખ પ્રજાને લડાયક પ્રજા બનાવવા માટે બાર વર્ષ સુધી કઠણ તપશ્ચર્યા કરીને શક્તિની ઉપાસના આદરેલી બાર વરસના તપ પછી ગુરુ બહાર આવ્યા ત્યારે શીખોએ ગુરુ તપશ્ચર્યાનો ઉત્સવ ઊજવવા સારૂ કેશગઢમાં એક મોટી સભા બોલાવી ગુરુજીની આજ્ઞા ઝીલવા સેંકડો શીખ વીરો ત્યાં એકઠા મળ્યા હતા ઉપદેશ પૂરો થયા પછી ગુરુએ વીજળીની જેમ પેઠે સણસણતી પોતાની ભયાનક શમશેર બહાર કાઢી અને તેને હવામાં વીંઝી ઘેરા ગંભીર સ્વરે બોલ્યા, 'હું તમારા બલિદાનનો ભૂખ્યો છું, મને બીજું કશું ન જોઇએ. શીખ વીરોના શિર જોઇએ. છે કોઇ શીખ બચ્ચો, જે આ દેવીને પોતાનું માથું અર્પણ કરે?'

આખી સભા સ્તબ્ધ બની સાંભળી રહી હતી ગુરુએ ફરીથી તલવાર વીંઝી પૂછ્યું,'છે કોઇ આ માતાના ખપ્પરમાં શિર સોંપનારો'

શાન્ત મેદનીને બંને હાથે ખસેડતો સિંહ જેવો રૂપાળો એક યુવાન શીખ આગળ આવ્યો અને ગુરુ ચરણે શિર મુકાવી તે બોલ્યો

'ગુરુજી, મારું માથું હાજર છે.' એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના ગુરુ તેને મંદિરમાં લઈ ગયા. થોડી વારે ગુરુ પાછા આવ્યા. તેમની તલવાર લોહીથી તરબોળ હતી! આ વિકરાળ દૃશ્યથી આખી સભા સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. ગુરુએ ફરીથી હવામાં તલવાર ઉછાળી ગર્જના કરી: 'હજી વધુ બલિદાન જોઈએ! તૈયાર હોય તે ચાલ્યો આવે.'

એ એક બલિદાનથી તો શીખોનું લોહી ઊકળી ઊઠ્યું. ગુરુના એ શબ્દે સંખ્યાબંધ શીખો બલિદાન માટે ધસ્યા. તેમાં ધર્મસિંગ જાટ પહેલા હતા. પછી માખનસિંગ તૈયાર થયા. પછી સાહેબસિંગ અને તેમની પછી હિંમતસિંગ. અને એ પાંચેયના એ જ રીતે બલિદાન લેવાયાં. ગુરુજીએ અંદર જઈ મંદિરના બારણાં બંધ કર્યાં. થોડી વારે મંદિરના દ્વાર ઊઘડ્યાં અને એ પાંચેય શિષ્યો 'વાહ ગુરુજી કી ફતેહ' પોકારતા બહાર આવ્યા! આખી મેદની પર વીજળી પડી હોય તેમ સૌ આશ્ચર્યથી ચમકી ઊઠ્યા. ત્યાં તો ગુરુજીનો ધીરો સ્વર સંભળાયો:

'પ્યારા શીખો! નવાઈ ન પામતા. આ તો માત્ર મેં તમારી કસોટી કરી હતી, અને એ કસોટીમાંથી તમે પાર ઊતર્યા છો. મારી ખાતરી થઈ છે કે મારો બોલ પડતાવેંત શીખ ધર્મને ખાતર પોતાનું શિર દેતાં કોઈ પણ શીખ બચ્ચો હવે નહિ અચકાય.'

વર્ષો સુધી અખંડ પરિશ્રમ વેઠી ગુરુ ગોવિંદસિંહે શીખ પ્રજામાં સિંચીસિંચીને શૌર્ય અને ઝનૂન ભર્યાં હતાં. ઊલટું, તેમણે આ પ્રસંગ શોધી, તેઓ બલિદાન માટે કેટલા તૈયાર છે તેની કસોટી કરી લેવા આ તદબીર કરી. તલવારમાંથી ટપકતું લોહી વગેરે બધું નકલી જ હતું. ગુરુએ બલિદાનમાં માથું માગ્યું અને એક પછી એક પાંચ જણ માથાં આપનારા પણ નીકળ્યા. ગુરુજીએ એમને 'પંજ પ્યારા' કહી ભર સભામાં ભારે માન આપ્યું અને ત્યારથી શીખસમાજ બલિદાન દેવા હરદમ ખડે પગે તૈયાર રહેવાનું શીખી ગયો.

અમૃતસરનું સુવર્ણમંદિર એ શીખ ધર્મનું મોટું ધામ છે. શીખો તેને 'હરિમંદિર' યા 'દરબારસાહેબ'ના નામે ઓળખે છે. તેઓ પોતાના ધર્મપુસ્તકને 'ગ્રંથસાહેબ' કહે છે. આમ શીખોએ 'સાહેબ' શબ્દનો અર્થ ધાર્મિક ને ઊંચો કર્યો છે. 'સાહેબ'નો અર્થ તેઓ 'પરમાત્મા' કરે છે. 'સત્ નામ સાહેબનું' એ એમનું મહાવાક્ય છે.

અમૃતસર લાહોરની દક્ષિણે ચાળીસ માઈલ પર આવેલું છે. તેની આજુબાજુ જેલમ અને ગ[illegible]ર નદીઓ આવેલી છે. આ બે નદીઓની વચ્ચેના પ્રદેશમાં શીખ ધર્મનો ફેલાવો અને શીખ લોકના ખૂબ પરાક્રમો થયેલાં છે. શીખ ગુરુઓએ આ બે નદીઓના અંતરાળમાં રહીને જ પોતાનાં ભજન ગાયાં છે, ત્યાં જ તેઓએ મુઘલ સામ્રાજ્યની જોહુકમી સામે ઝુંબેશ ઉઠાવી જીવસટોસટના સંગ્રામો ખેલેલા.

કહેવાય છે કે પંજાબની પાંચ નદીઓના કાંઠા ઉપર બેસી ઋષિઓ ઋગ્વેદનાં સ્તોત્રો બોલતા તે વેળા, જ્યારે જ્યાં આ સુવર્ણમંદિર છે તે જગ્યાએ, એક નાનકડું પવિત્ર સરોવર હતું. એ સ્થળનો ત્યાર પછીનો ઇતિહાસ જણાયો નથી, પણ એ સ્થળે આવેલા એક ખાબોચિયામાં નહાવાથી એક રક્તપીતિયો સાજો થવાનો ચમત્કાર જોઈને ચોથા ગુરુ રામદાસે, એ ખાબોચિયાને સ્થળે મોટું તળાવ ખોદાવ્યું અને પાસે જ એક મોટું ધર્મમંદિર ચણાવવા માંડ્યું. અમૃતસરના સુવર્ણમંદિરની સ્થાપના આમ થઈ.

અહમદશાહ દુર્રાનીએ હિંદ ઉપર સવારી કરી તે વેળા તેણે એ મંદિરને જમીનદોસ્ત કરી અપવિત્ર કર્યું. પાછળથી શીખ રાજા રણજીતસિંહે મંદિરનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો. એણે મંદિરનો નીચલો અર્ધો ભાગ આરસ અને બીજા બેમૂલ પથ્થરોથી ચણાવ્યો અને ઉપલા ઘુમ્મટના ભાગને સોનાનાં પતરાંથી મઢાવ્યો. ત્યાર પછી એ સુવર્ણમંદિર તરીકે ઓળખાવા લાગ્યું.

શીખ પ્રજા વિશે એક વાત ખાસ જાણવા જેવી છે. કોઈ પણ શીખ જન્મથી શીખ નથી ગણાતો. બાળક જન્મ્યા પછી તેને એક મુખ્ય મંદિરમાં લઈ જવામાં આવે છે. ત્યાં થોડાક પાણીમાં સાકર નાખી, એ વાસણને વીંટળાઈને પાંચ માણસ પ્રાર્થના કરવા બેસે છે. પ્રાર્થના દરમ્યાન કિરપાણથી પાણીને હલાવ્યા કરે છે. પછી એ પાણીને બાળકના મોં અને વાળ પર છાંટે છે અને બાકીનું એને પીવરાવી દે છે. આ દીક્ષા લીધા પછી જ બાળક શીખ થયો ગણાય છે.

શીખ લોકોમાં પણ અંદરઅંદર જુદાજુદા વિભાગો છે. દશમ ગુરુ ગોવિંદસિંહને માનનારા શીખો સિંહ તરીકે ઓળખાય છે. પહેલા ગુરુ નાનક અને એમની પછીના આઠ ગુરુઓમાં માનનારા માત્ર શીખ કહેવાય છે. વળી તેઓની સંજ્ઞા પાંચ 'ક'માં રહેલી છે. [illegible] ધર્મચુસ્ત શીખ પાસે આ પાંચ વસ્તુ તો હોવી જ જોઈએ: કેશ–લાંબા વાળ, કિરપાણ–જમૈયા જેવી નાની તલવાર, કાંગદાનીઓ, કચ્છ, અને હાથ ઉપર લોઢાનું કડું. આ બધાં ચિહ્નો બતાવે છે કે શીખોને લડાયક પ્રજા તરીકે તૈયાર કરવાનો જ એમના ધર્મગુરુઓનો ઉદ્દેશ હતો. કડું પહેરે છે તે સંયમની નિશાની છે, કચ્છ સહેલાઈથી સગવડ છે, કિરપાણ એ ધર્મની રક્ષા કરવાની શક્તિની નિશાની અને સ્ફુર્તિ જગાડનારી વસ્તુ રૂપે મનાય છે. કેશનું તો એ ઘણું બહુ જતન કરે છે, તેથી કંગી (કાંસકી)ની તો જરૂર રહી જ છે. વાળ કતરાવવાની કે બીડી પીવાની એમને ધર્મની સખત બંધી હોય છે એ સૌ જાણકારી છે. પણ ગાયનું માંસ ખાવાની એમના ધર્મની મનાઈ છે.

સુવર્ણમંદિર તળાવની મધ્યોમધ્ય બાંધેલું છે. સૂર્યના તેજમાં ઝગમગતો સોને મઢેલો તેનો ઉપરનો ભાગ અને તળાવના પાણીમાં પડતું પ્રતિબિંબ, દૂરથી આ મંદિર જોતાં કરતાં એક ઘાટનું અને પરીઓનું પધરાએલું વધારે લાગે છે. તળાવનો કાંઠો આરસની ફરસબંધીથી જડેલો છે, અને તેના ઉપર અનેક જાતના ચિત્રવિચિત્ર માનવીઓ–ભિખારીઓ, શીખ ભજનિકો અને શ્રદ્ધાળુ યાત્રાળુઓનાં ટોળાં બેઠેલાં જોવામાં આવે છે. તળાવની પાળ પરથી મંદિરમાં જવા માટે કોતરકામવાળા એક મોટા દરવાજામાંથી પસાર થઈ, મંદિર તરફ જવાનો એક પહોળો આરસજડિત રસ્તો આવે છે, જેના ઉપર થઈને તળાવ વીંધી મંદિરમાં જવાય છે. મંદિરના મુખ્ય ભાગમાં આવેલા મોટા આરસના ચોગાનમાં, તથા ભીંતો પર ઠેરઠેર રંગબેરંગી પંખીઓ, પશુપક્ષી, ફૂલવેલ વગેરે વિવિધ સુશોભનો કોતરેલાં છે. પ્રભુ સર્વ દિશાએથી પૂજાય એ આશયથી મંદિરની ચારેકોરની દીવાલોનાં બધાં દ્વાર સદા ખુલ્લાં રાખવામાં આવે છે. પ્રાર્થના સવારના વહેલી રાતના અગિયાર સુધી ચાલુ હોય છે. પ્રાર્થના ચાલતી હોય ત્યારે પણ ગમે તે ધર્મના માણસને દાખલ થવા દેવામાં આવે છે.

એમની પ્રાર્થના કરવાની રીત પણ રસિક હોય છે. ગ્રંથી મોટેથી ગ્રંથસાહેબ વાંચે, એક જણ મોટા ચામર વડે ગ્રંથસાહેબને ચામર ઢાળે અને બાકીના શાંતિથી સાંભળે. ગ્રંથસાહેબને એક ઊંચી ખાસ પીઠ પર રેશમની મોટી મુલાયમ ગાદી પર રાખવામાં આવે છે. ભક્તજન આવીને ગ્રંથસાહેબ પર ફૂલ ને દક્ષિણા ચડાવે છે. આપણાં મંદિરોમાં દક્ષિણાના બદલામાં ચરણામૃત મળે છે. શીખ મંદિરમાં પૂજાને બદલે જાઓ તો 'કડાસાહેબ' પણ મળે. 'કડાસાહેબ' એટલે પ્રસાદનો શીરો. મંદિરના પાછળના ભાગમાં મંડપ છે. તળાવનો આ ભાગ ખાસ પવિત્ર ગણાય છે.

Our Friends Abroad

[જગતસંપર્ક સાધતો પત્રમિત્ર-વિભાગ]

અમેરિકામાં ઉદ્યોગની ઈજનેરીમાં ડૉક્ટરેટનો
અભ્યાસ કરવા ગયેલા શ્રી સુરેન્દ્ર ૭ ચોકસિયાના એક પત્રમાંથી

ભાઈ,

આવતી રજામાં અમારી યુનિવર્સિટીમાં જુદાજુદા દેશમાંથી આવેલા વિદ્યાર્થીઓ પ્રદર્શન ગોઠવશે હિંદી વિભાગની જવાબદારી મારે માથે છે તે માટેની બધી સગવડો યુનિવર્સિટી વિદ્યાર્થી સંઘ આપશે પ્રદર્શન સફળ થાય એ જ અમારે જોવાનું છે એક હિંદી છોકરીને ચિત્રકામ સારું આવડતું હોવાથી તેની પાસે એક બંગાળી, એક ગુજરાતી સ્ત્રી ને એક પંજાબી સ્ત્રીના ચિત્રો તૈયાર કરાવ્યા પ્રાંતીયતા બતાવવા નહિ પણ આપણી સંસ્કૃતિનું વૈવિધ્ય દર્શાવવા બહુ જ સુંદર અને આકર્ષક થયા છે ઉપરાંત હિંદનો નકશો, Hydro electric power projects, ને બીજી Scientific researchની આંકડાસહિત વિસ્તૃત માહિતી, બંગાળ તેમજ તેલંગાનાના ચિર જીવ પ્રસંગો આલેખતા રમરંગીન પોસ્ટરો આ બધું તૈયાર કરવામાં જુટાયા છે મિત્રોનો હાર્દિક સહકાર છે ઉપરાંત, આપણા એલચીખાતાને ફિલ્મો ને ચિત્રો મોકલવા લખ્યું હતું તેનો ટૂંકમાં જવાબ આવી ગયો તેઓ Our Heritage I & II, 'શાંતિનિકેતન' ને 'ભારત નાટ્યમ્' એમ ત્રણ ફિલ્મ મોકલશે ને ૨૫ ૩૦ ચોરસ ફોટોગ્રાફો (૮ ×૮ ') તથા આપણા નેતાઓના ચિત્રો તેમજ મરીનડ્રાઈવ, કાપડની મિલો, મ્યૂઝિયમ, દિલ્હીની સેક્રેટેરિયેટ તાજમહાલ કુતુબમિનાર અજન્તા ઇલોરા સોફિયા કૉલેજની છો કરીઓ, ચાંદીનું માટીનું સુંદર નકશીકામ, ખેતીની રીતો હિંદીસ્ત્રીનો પહેરવેશ વગેરેના સુંદર, લાક્ષણિક ને આકર્ષક ચિત્રો છે અમારી પાસે હાથીદાંતની વસ્તુઓ છે, તે બધું મળીને પ્રદર્શન સરસ થશે

અહીં બહુ જ ઊંધુ લાગે મોટરમાં હાંકવાનું પૈડું ડાબી બાજુ, રસ્તામાં પણ Keep Right —જ્યારે આપણે ત્યાં Keep Left હોય છે પરદેશ મોકલવાની મોટરોમાં ખાસ જમણી બાજુ પૈડું બનાવે છે ઇલેક્ટ્રિક ચાંપ, (Switch) પણ નીચે ઉતારો એટલે off થાય—આપણે ત્યાં on થાય, હજામત કરવી, નહાવું, વાંચવું વગેરે રોજિંદા કામો પણ અહીં રાત્રે જ પતાવાય છે અહીં પાક વધારે પકવીને પછી ભાવ ટકાવવા બાળી મૂકવાનો રિવાજ ઘણો પ્રચલિત છે, તેમ પ્રાણીઓનું વધારાનું માંસ પણ બજારમાં મૂકે જ નહિ

મોટર રસ્તા પર ઊભી રાખવી હોય તો પણ પૈસા પડે તે લેનાર કોઈ માણસ ન હોય, પણ એવી parkingની જગ્યાઓએ એક યંત્ર હોય તેમાં મોટર ઊભી રહે કે તરત જ લાલ બત્તી થાય ને દસ સેન્ટ ન નાખો ત્યાં સુધી તે બળ્યા જ કરે, એટલે શરમાને પણ નાખવા પડે

અહીં અરધો ડૉલર, ૧ ડૉલર, ૧૦ સેન્ટ ૫ સેન્ટ ૧ સેન્ટ એમ જુદાજુદા સિક્કાઓ છે સેન્ટ તાંબાનો ૧૦ સેન્ટ નિકલના ને બીજા થોડા ચાંદીના હોય છે ડૉલરો તો કાગળના જ હોય છે દેશની અંદરનું પોસ્ટેજ સાદું ૩ સેન્ટ, એરમેલ ૬ સેન્ટ, કાર્ડ ૧ સેન્ટ

અહીં દર ગુરુવારે વિદ્યાર્થીઓને યુનિવર્સિટી તરફથી મફત ફિલ્મ દેખાડવામાં આવે છે વૈજ્ઞાનિક સાધનોની, પાશ્ચાત્ય યંત્રયુગની સિદ્ધિઓની કે અમેરિકન સંસ્કૃતિની મહત્તા પ્રતિબિંબિત કરતી જ બહુધા તો હોય ગયે ગુરુવારે 'This is United States' એટલે અમેરિકાના જુદાજુદા ભાગોના રંગીન ચિત્રોની ફિલ્મ દેખાડી ખરે ખર પ્રેરણામય રીતે સુંદર રચવાથી આ લોકો પ્રચાર કરે છે આપણે ત્યાં તેનાથી વધી જાય તેવા સ્થળો છે પણ પ્રયાસ કરતા જ નથી

I love each stone each leaf each blade of grass I love birds animals and human beings I love Liberty, I love Peace I love the Flag—all of the United States —એમ બોલીને પૂરું કરે છે, અને વાતાવરણમાં તેની ગાઢ પ્રેરણા વ્યાપી રહે છે

હમણા વસંત ઋતુ આવતા સવાર બહુ જ વહેલી ઊગે છે તેને કારણે આખા ગામના ઘડિયાળો એક કલાક આગળ મૂક્યા છે પહેલાના ૭ એટલે હમણાના ૮ તેને D S T (Daylight Saving Time)—દિવસનો પ્રકાશ બચાવવાનો સમય કહે છે આ તો અહીં દર વર્ષે થાય ને સપ્ટેમ્બર સુધી રહે આપણે ત્યાં સમય ફેરવવો હોય તો કેટલી ધમાલ થાય! જ્યારે અહીં તો આ કુદરતી છે

હમણા અહીં ધાર્મિક સપ્તાહ થયું તેમાં જુદાજુદા નિષ્ણાતોના વ્યાખ્યાનો હતાં પ્રમુખ ચીનના ડૉ કૂ હતા તે હિંદ આખું ફર્યા છે તેણે પોતાના પ્રવચનમાં અમેરિકાને ખૂબ ફટકા માર્યા પણ પોતાના ચાલુ જીવનથી સામાન્ય અમેરિકનને સંતોષ છે એને જીવનની કૃત્રિમતા સાલતી નથી કે અશાન્તિ જણાતી નથી, કેમકે તેના આચાર ને વિચારમાં સામ્ય છે

પ્રકીર્ણ પત્રો

'કુમાર'નો મે માસનો અંક જોયો મેં લખેલા પત્રનો ઉતારો છાપી આપે મને ઘણો આભારી કર્યો છે એ લખાણના પ્રત્યુત્તરમાં મને 'કુમાર'ના ઘણા વાચકબંધુઓ તરફથી પત્રો મળ્યા છે ઇંદોર, ઓખા, કલકત્તા નડિયાદ, સુરત અમદાવાદ, વલસાડ વગેરે સ્થળોથી પત્રો આવ્યા છે એ 'કુમાર'ના બહોળા ફેલાવાના લીધે છે પણ એક વસ્તુ મારી સમજમાં ન આવી કોઈ બહેનનો પત્ર હજી આવ્યો નથી [કેમકે ઘણી બહેનોને પોકળ પત્રમિત્રોનો કડવો અનુભવ થયો છે અમારી પાસે એવી ફરીયાદો પણ આવી છે—તંત્રી]

બીજું 'કુમાર'ના લખાણના પ્રત્યુત્તરમાં ઘણાખરા પત્રો ગુજરાતીમાં આવેલા હોવાથી લખનાર ભાઈઓનું અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન કેટલું છે એ કળી શકાયું નહિ અંગ્રેજી તો બાજુ રહ્યું શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં પણ પત્ર લખી શક્યા નથી ઘણાખરા ભાઈઓને અંગ્રેજીનું થોડુંઘણું જ્ઞાન હશે—પણ ભાન તો નથી જ આ ફરિયાદ નથી પણ ખરી વસ્તુસ્થિતિ છે ' (કાસમઅલી એન મર્ચંટ, ૪થે માળ, ૧૧૪, બનાતવાલા બીલ્ડિંગ, ડોંગરી સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૯)

'અહીં ગુજરાતી મિત્રોમાં ટિકિટોની અદલાબદલીમાં મને ઘણા જ કડવા અનુભવો થયા છે મૅટ્રિકમાં અને કૉલેજમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓએ મારી ટિકિટો પચાવી પાડી છે વારંવાર લખવા છતાં બદલામાં ટિકિટો મોકલતા નથી હમણા જ ત્રણેક માસ ઉપર વડોદરામાં

બી એસસી નો અભ્યાસ કરતા એક વિદ્યાર્થીનું સરનામુ આવેલુ મેં તેમને કાંઈ વધી ટિકિટો અદલાબદલી કરવા આમંત્રણ આપેલુ તેમનો જવાબ આવ્યો કે 'અદલાબદલી કરવા રાજી છું પરંતુ મારામા વિશ્વાસ રાખજો ' એટલે મેં તેમને સારામા સારી ૨૧ Commemorative ટિકિટો મોકલાવી પરંતુ બદલામા તેમણે બધી જ સામાન્ય ને સારી હતી તે બધી જ ફાટેલી, મોકલી, અને પછી જણાવ્યુ કે પરીક્ષા થઈ ગયા પછી સારી ટિકિટો મોકલીશ પરંતુ પરીક્ષા થઇ ગયા પછી મેં તેમને બે પત્રો લખ્યા તેમની ફાટેલી ટિકિટો પાછી મોકલાવી, પરંતુ હજી સુધી તેમનો કોઈ જવાબ નથી આવા અનુભવો પરથી જાણી શક્યો છુ કે આપણે ત્યા ફક્ત ૧૦ ટકા મિત્રો સારા નીકળે છે જ્યારે પરદેશોમા ૮૦ ટકા

ટિકિટ સંગ્રાહકોને ઉપયોગી થઈ પડે અને કદાચ દુનિયામાં સૌથી મોટી છે એવી ક્લબનું સરનામુ આ સાથે આપને મોકલુ છુ એનું વાર્ષિક લવાજમ દોઢ રૂપિયા છે પહેલી નજરે જોતા લવાજમ વધારે લાગે, પરંતુ અનુભવે જણાયુ છે કે છુટક છુટક ગુજરાતી મિત્રો સાથે દસ પંદર ટિકિટો મોકલી એક્સચેન્જ કરવા કરતા એકસામટી ૫૦ ૧૦૦ જુદીજુદી ટિકિટો મોકલનાર એ ક્લબના સભ્યો સાથે એક્સચેન્જ કરવુ એ સરવાળે વધુ ફાયદાકારક છે ક્લબનું સરનામુ President J R Cooke, The Stamp Collectqr s Exchange Club Hickson Ontario, (Canada)

આ ક્લબના ૧૩ ૦૦૦થી ઉપર સભ્યો છે બધા જ ટિકિટ સંગ્રાહકો તે ઉપરાત તેમને બીજા શોખો પણ હોઈ શકે એ ક્લબ તરફથી દર બે માસે ૩૨ થી ૩૬ પાનાનુ મૅગેઝીન નીકળે છે તેમા નવાજૂના ૨૫૦ સભ્યોના સરનામા દરેક વખતે આપવામા આવે છે તે ઉપરાત નવી બહાર પડતી ટિકિટોના સમાચાર ટિકિટસંગ્રહ અંગેના લેખો વગેરે હોય છે આ ક્લબમા જોડાવા માટે કોઈ જાતનો ભેદભાવ રાખવામા આવતો નથી દુનિયાના દરેકે દરેક દેશના સભ્યો એમા જોડાએલા હોય છે એ આનાવાળુ જવાબી કવર મોકલનારને એ ક્લબનુ ફૉર્મ તેમજ માહિતી હુ મોકલી આપીશ (મોરારભાઈ સી પટેલ, દોલા ટ્વીઆ પો ગટવાડ, વાયા જલાલપુર, જિ સુરત)

ગયા માસના કુમાર મા મારા ઑસ્ટ્રેલિયન ક્લબના ફૉર્મ વિષે નો ઉલ્લેખ કર્યો તેથી ઘણા ભાઈઓએ લાભ ઉઠાવ્યો છે નીચેના દેશોમા આવેલી ક્લબોમા જે ભાઈઓને દાખલ થવાની ઇચ્છા હોય તેઓ રિપ્લાઇ કાર્ડ લખશે તો તેમને હુ તે દેશોની ક્લબના સરનામા, માહિતી વગેરે જણાવીશ આટલા દેશોના સરનામા મારી પાસે છે (૧) ઇટાલી, (૨) માલ્ટા, (૩) ર્હોડેશિયા, (૪) ઑસ્ટ્રેલિયા, (૫) નૉર્વે (૬) જર્મની, (૭) ભારત (૮) બગદાદ (ઇરાક), (૯) ચેકોસ્લોવાકિયા (યુરોપ) (૧૦) સ્વીડન, (૧૧) બેલ્જિયમ (૧૨) અમેરિકા (૧૩) ફિનલૅન્ડ, (૧૪) પાકિસ્તાન અને સ્કૉટલૅન્ડ

–રમેશચંદ્ર સી શાહ, ઝાંપાસ્ટ્રીટ વાંકાનેર (સૌરાષ્ટ્ર)

પરદેશના પત્રમિત્રો

When writing to the following friends add Germany (Br. Zone) in each address and state that you have received the address from Mr Girdharilal Shroff 711/3, Sakar Bazar Al medadad 2

Boys Only

(1) Klaus Wosnitza 24 Ttzehoe Reichustr, 21 Schleswig Ho stein—20, Agriculture Mus c (2) Armin Draber, 24 Ttzehoe Bruckenstr 32 Schleswig Holstein—17, Stamps (3) Bodo Forstreut r 24 Ttzehoe Brunnenstr, 39 Schleswig Holes ein—20, Science Art (4) Hans Behrendt 24 Wilster Am Market, 23 Schleswig Holstein—17, Literature (5) Theodor Voigt 24 Ttzehoe Kamper Weg 100 Schleswig Holstein—18, Literature (6) Hans Joch m Mohr, 24b Ttzehoe Breibestre, 6 Schlesw g Holstein—18, Sports, Biology, (7) Guido Dus h 24b Ttzehoe Lindenstr, 59 Schleswig Holstein—19 Hockey, Literature, (8) Michael Dammann, 24b Ttzehoe-Brookstr, 3 *Schleswig Holstein—18 Stamps* (9) Hans Junge, 24b Ttzehoe Brukenstr, 24 Schleswig Holstein—18 Sport Literature (10) Horst Oft, 24b Ttzehoe Lindenstr, 28 Schleswig Holstein—18, Stamps, Art (11) Peter Klein 24 Wilster Allee 5 Schelswig Holstein—17 Art, Technic

Girls Only—All 17 years old—

(1) Heike Mollenhoff, 24b Ttzehoe Bre ledburgestr, 19 Schleswig Holstein Culture Economy (2) Sigrid Hinrichsen, 24b Ttzehoe Edendorferstr 84 Schleswig Holstein Regin Custom (3) Ilse Holm, *24b Ttzehoe Lindenstr, 76 Schleswig Holstein*-Religion, Economy All 18 years old (4) Horst Zindler, Schenefeld Bahnhofstr, 16 Schleswig Holste n—Art, Technic (5) Hedwig Bielfeldf, 24b Ttzhoe Kirchenstr 6 Schleswig Holestein Music Literature (6) Inge Dahl, 24b Poschendorf b Schenefeld S hleswig Holstein Music Religiou (7) Inge Zentschura 24b Lóoft Ttzehoe, Schleswig Holste n Relig on Literature (8) Illse Langemack 24b Ttzeboe Hindenburgstr, 6 Schlèswig Holstein–Sport Mus c (9) Alfons grand, 24 Ttzehoe Bergstr, 5 Schleswig Holestein *Sport Technic 19 years old* (10) Ingrid Ralfs, 24b Ttzehoe Brunnenstr, 23 Schleswig Holstein Education Sport, (11) Karl Heinrich Ehreeforth 24 Ttzehoe Ht Klosterhof, 10 Schlesw g Holestin—Music, Art 20 years old (12) Elisabeth Bruhn 24b Wilster Market 15 Schleswig Holstein Custom

[A list of Indian boys and girls addresses is to be sent to Germany Pen friends Those who wish to correspond with them may write to Mr Girdharilal Shorff, 711/3, Sakar Bazar, Ahmedabad 2 stating their full name address sex, age hobbies etc Those who want a reply from Mr Shroff Should enclose a reply cover]

હિંદી પત્રમિત્રો

(503) Zaveri Harendra Harjivandas Sardar Bldg, Ist Floor, Near Masjid, Bhavanishanker Rd, Dadar Bombay 14–16 Stamps Coins Penfriendship (504) Ravindra Krishnadas Bhatia C/o Mr K C Bhatia Arvind Vastu Bhandar, Dharangaon East

Khandesh—15, Stamps Photography, Drawing and Painting, (505) Jayantilal Jivanlal Udeshi, C/o J S Bhatia, 81, Bora Bazar St, Fort Bombay 1—16, Stamps, Cricket, Science, (506) Indulal P Lavingia, Lavingia Street, Dhandhuka—20, Stamps (507) Miss Dina Vakil, C/o Mohanlal S Vakil, Jhaveri Bldg, Top floor, Opp Dunlop Rubber Co French Road, Bombay 7—19, Stamps, Photography, Music, Coins (508) Jaykumar H Pandya, 621, Aumkar Kutir, Krishna Nagar, Bhavnagar (Saurashtra)—17, Stamps, Politics, Reading, (509) Mahendrakumar Pranjivandas Mody, Vajir Building, Bha Divani Street, Bhavnagar (Saur)—16, Cricket, Swimming, Photography, (510) Jagdishchandra Patel, C/o Shivabhai K Patel, Vanshikra Falia, Matvad, Via Jalalpur Dist Surat—17, Stamps

(ચાલુ)

વિદ્યાર્થી તાલીમ-છાવણીની વિશિષ્ટ સમાજસેવા

આજે ગુજરાતના યુવાનો શરીરશ્રમથી શરમાતા હોય છે કે ખરા ચારિત્ર્યના ઘડતરને વિસરીને ફેશનને નાટક-ચેટકમાં પડ્યા હોય છે ત્યારે વિદ્યાર્થીઓનું એક જૂથ શરીરશ્રમદ્વારા સમાજસેવા કરવાનો એક નાનકડો પણ અદ્ભુત પ્રયોગ સફળરીતે કરી બતાવે ને સમાજસેવાનો એક નવો જ ચિરાગ જલાવે એ હમણાંની વાત છે. ખંભાત ગામથી ૭ માઈલ દૂર હજારેક માણસની વસતિનું ભૂવેલ નામનું એક નાનકડું ગામડું છે. છેલ્લા ૩૭ વરસથી એની સહકારી મંડળીના કાર્યની પ્રણાલિકા અને પ્રતિષ્ઠા માત્ર સરકારમાં જ નહિ પણ આજુબાજુના અનેક ગામડાંમાં સદ્ધર રીતે સ્થપાયેલી છે, અને વિશાળ વડની વડવાઈઓ પેઠે આ મંડળીની છાયા નીચે બીજી અનેક નાનીમોટી પ્રવૃત્તિઓ પ્રફુલ્લિતમાં ચાલે છે.

ગુજરાતના વિદ્યાર્થી મંડળોની મધ્યસ્થ સંસ્થા 'અખિલ ગુજરાત વિદ્યાર્થી કૉંગ્રેસે' આ વરસે ઉનાળાની રજાઓમાં ત્યાં શરીરશ્રમ દ્વારા સમાજસેવાનો પ્રયોગ કરવાનું નક્કી કર્યું. ભૂવેલના લોકોએ આ નિર્ણયને આવકાર્યો અને વિદ્યાર્થીઓની ખાવાપીવાની તમામ જવાબદારી સ્વીકારી લીધી. છાવણીના સ્થળ તરીકે શાળાનું મકાન નક્કી કરવામાં આવ્યું, અને આ મકાનની બાજુમાં જ આવેલા ગામના તળાવને ખોદીને ઊંડું કરવાનું કાર્ય ઉપાડી લેવાનું વિદ્યાર્થીઓએ નક્કી કર્યું. તા. ૧૨મી મેથી છાવણીની શરૂઆત થઈ. ૬૧ વિદ્યાર્થીઓ જોડાયા, જેમાં મેટ્રિક તેમજ શાળાના ઉપરના ધોરણમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ હતા. શરૂઆતમાં વીસ પચીસ ગામલોકો પણ જોડાયા, પરંતુ ચોમાસુ પવન ફૂંકાવા લાગતા ગામલોકો ખાતર નાખવાના કામમાં પડ્યા ને પછી માત્ર વિદ્યાર્થીઓએ જ ખોદકામ ઉપાડી લીધું.

છાવણીનો કાર્યક્રમ શિસ્તબદ્ધ અને વ્યવસ્થિત રહેતો. સવારના સાડા ચાર વાગે સૌ ઊઠી જતા અને પ્રાતઃવિધિ તથા પ્રાર્થના પતાવી બરાબર સાડા પાંચે સૌ કોદાળી, પાવડા, ત્રિકમ અને ટોપલા લઈને વ્યવસ્થિત ટુકડીઓમાં ખોદકામ શરૂ કરી દેતા. નવ વાગ્યા સુધી એટલેકે સતત રોજ સાડાત્રણ કલાક આ ખોદકામ કરવામાં આવતું.

બાદ નાસ્તામાં મગફળી અને ગોળ લઈ સૌ ગામના સહકારી કૂવે સ્નાન માટે જતા ને ત્યાંથી ભોજન માટે જતા. ભોજનમાં બાજરીના રોટલા, શાક, દાળ અને સાંજના ઘણુંખરું દાળભાત રહેતા. ભોજન પછી ૩ વાગ્યા સુધી આરામ અને ૩ થી પા વર્ગો લેવાતા. સાડાપાંચથી છ છાવણીને લગતું પરચૂરણ કાર્ય પતાવી સાડા છથી સવાસાત ગામના બાળકોને રમતો રમાડવામાં આવતી. સાંજના ભોજન બાદ રાતના સવા આઠથી પોણા દસ સુધી નિયમિત ગામના ચોરે રંજનકાર્યક્રમ ગોઠવાતો આવતો. રાતના દસ વાગે સૌ સૂઈ જતા.

બૌદ્ધિક વર્ગોમાં જાણીતા સામાજિક કાર્યકરોએ નીચે મુજબના વિષયો ઉપર વર્ગો લીધા. આકાશદર્શન, પછાત વર્ગના પ્રશ્નો, વિદ્યાર્થી મંડળોનું સંચાલન, યુરોપની વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિ, સાહિત્યનો શોખ, સેવાકાર્ય અંગે સૂચનો, વિશ્વની રાજકીય અને ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ, પત્રકારત્વ, ભારતનું બંધારણ, ગુજરાતના સામાજિક અને કેળવણી વિષયક પ્રશ્નો, વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિના મુદ્દા, ગામડાનું અર્થશાસ્ત્ર વગેરે.

વર્ગ દરમ્યાન એક દિવસ બાજુના ઉનેન ગામની મુલાકાત લીધી અને ત્યાં ગામલોકો સમક્ષ રંજનકાર્યક્રમ આપ્યો. એક દિવસ ભૂવેલથી ૧૦ માઈલ દૂર આવેલા ધુવારણથી મછવામાં બેસીને ખંભાતના અખાતમાં સામે કાંઠે આઠેક માઈલ આવેલા ભરૂચ જિલ્લાના કાવી ગામ સુધી દરિયાનો પ્રવાસ કર્યો.

વળી એક દિવસ શિબિર શણગારની હરીફાઈ યોજવામાં આવી ને ગામના આગેવાનોની બનેલી એક પરીક્ષક સમિતિ નક્કી કરવામાં આવી. શાળાનું મકાન ને મેદાન તદ્દન સ્વચ્છ બની ગયાં, અને જ્યાં ભોજન કરવામાં આવતું તે ગામની ધર્મશાળા તો કદી નહિ હોય તેટલી વાળીઝૂડીને સાફ બનાવી દેવામાં આવી. ગામના કૂવાની, પરબડીની, ચોરાની પણ સફાઈ કરવામાં આવી. છાવણીમાં સફાઈ જળવાઈ રહે તે માટે છાવણીથી દૂર કામચલાઉ જાજરૂ બાંધી દેવામાં આવેલાં. પેશાબ કરવા માટે પણ અમુક અંતરે ખાસ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. થૂંકવાનું પણ ખાસ જગ્યાએ જ. પીવાના પાણીની કોઠીને અરધી જમીનમાં દાટી દેવામાં આવી જેથી પાણી ઠંડુ રહી શકે. છાવણીમાં દવાખાનું પણ ચલાવવામાં આવતું અને એક તબીબી વિદ્યાર્થી તેનું કામ સંભાળતા. ઉપરાંત, છાવણીમાં રોજ ભીંતપત્રો લખાતા જેથી છાવણીના સભ્યોમાં શી વાતો ચાલી રહી છે તેની જાણ મુખ્ય કાર્યકરોને થઈ શકતી. છાવણીમાં કુલ ૬૧ વિદ્યાર્થીઓ જોડાયા, તેમાં ઉત્તર ગુજરાત ૧૩, અમદાવાદ ૧૧, ખેડા ૪, વડોદરા ૧૮, સુરત ૧૫. તેમાંથી સરેરાશ ૪૦ વિદ્યાર્થીઓએ રોજ તળાવનું ખોદકામ કર્યું.

ખોદાણની માટીમાંથી પાળ પરનો રસ્તો પહોળો બનાવ્યો. તળાવને કાંઠે ચાલ્યો જતો, ૨૫૦ ફૂટ લાંબો અને સરેરાશ ૫ ફૂટ પહોળો તથા ૮ ફૂટ ઊંચો ગાડારસ્તો સમારવામાં આવ્યો. બાકીની માટી આજુબાજુના ખાડા પૂરવામાં, ઢાળ દબાવવા વગેરેમાં વપરાઈ.

આજે યુવાનોમાં સમાજ ને દેશ પ્રત્યેની તેમની જવાબદારીનો દુઃખજનક અભાવ જણાય છે, અરે પોતાની જાત માટે જીવનસંગ્રામ લડી લેવાની પણ તેમનામાં શ્રદ્ધા નથી અને માત્ર વિદ્યાર્થીઓનું જ નહિ, પણ સમગ્ર સમાજના ચારિત્ર્યનું ધોરણ કથળી ગયું છે. આવી પરિસ્થિતિમાં ગુજરાતના મૂઠીભર વિદ્યાર્થીઓએ સમાજસેવાનો આ એક વિશિષ્ટ અને અદ્ભુત પ્રયોગ કરીને સમાજસેવામાં શારીરિક શ્રમને સુયોગ્ય પ્રાધાન્ય આપતી એક નવી હવા ફેલાવી છે તે નિઃશંક છે, અને તે માટે એ નવયુવાનો સાચે જ સમસ્ત ગુજરાતના અભિનંદનને પાત્ર છે. એ મૂઠીભર નવજુવાનોએ માત્ર સમાજસેવાના [illegible] પસીનો પાડીને નિઃસ્વાર્થભાવે પ્રગટાવેલો એ ચિરાગ ગુજરાતનો વિદ્યાર્થીવર્ગ જલતો રાખે અને સમસ્ત ગુજરાતના જાહેર જીવનમાં એ ચિરાગની જ્યોત પ્રસરે એવી આશા આપણે રાખીએ.

—મહેશકુમાર ભટ્ટ (ગુજ૦ સમાચાર)

ટિકિટસંગ્રહ આજનો સંસારવ્યાપી શોખ

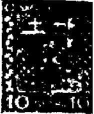
એ કેમ કેળવવો તેની તથા બીજી ઉપયોગી માહિતી આપતો વિભાગ

જગતમાં આજે અનેક પ્રકારના સંગ્રહ કરવાના શોખ છે દેશદેશના સિક્કા, કિસમકિસમના પતંગિયાં, વિવિધ પંખીઓ અને પ્રકારોના પીંછા, ઝાડઝાડના પાંદડા અને વનસ્પતિઓ, દેશદેશની માટી અને રેતી રાખવા અને માછલીઓ, કીડા અને કરોળિયા, પંખીઓ ઘાટઘાટના ગાડા ને વાહનો, (જુદીજુદી બનાવટની પેન્સિલો દીવાસળીની છાપો વગેરે તો અતિ સામાન્ય ને બાલિશ છે)—એમ અનેક ગણાવી શકાય, પણ દુનિયામાં સૌથી મોટી સંખ્યાના માણસોને આકર્ષતો શોખ તો ટિકિટસંગ્રહનો એનું કારણ એ છે કે તેમાં ઘણા પ્રકારના આકર્ષણો છે અને લગભગ બધા સ્વભાવના માણસોને તેમાં રસ પડે છે બીજા શોખોમાં અમુક મર્યાદાઓ છે કેટલાકમાં ખૂબ ભમવા ફરવાનું હોય છે, કેટલાકમાં ખૂબ શ્રમ લેવાનો હોય છે, કેટલાક સંગ્રહો માટે મોટી જગ્યા તેમજ નાણું જોઇએ છે, કેટલાકમાં ચાલુ કડાકૂટ (માછલીઓ અને પંખીઓ જેવાની સારવાર) રાખવાની હોય છે આ દૃષ્ટિએ ટિકિટોનો સંગ્રહ ઓછામાં ઓછી તકલીફ ખર્ચ વાળો સરળ ગમે ત્યારે—ફુરસદની એકાંત પળોમાં અભ્યાસ ને આનંદ આપનારો હોય છે વળી તેમાં હરીફાઈનું વિશાળ ક્ષેત્ર રહેલું છે, અને છતાં એ હરીફાઈ ધંધાદારી હરીફાઇ જેવી ગળાકાપુ નથી તેમ જ રમત ગમતની હરીફાઇ પેઠે કોઈ એક જ પક્ષને વિજય અપાવનારી પણ નથી, પરંતુ એ તો સૌને મૂલ્યવાન ને વિરલ વસ્તુઓ મેળવવાની તક આપતું વહોળું ક્ષેત્ર છે વળી એમાં ઉચ્ચ નીચ કે યુવાન વૃદ્ધના ભેદ વિના સૌ નિકટરીતે હળીમળી શકે છે, એટલું જ નહિ પણ તે ભાષા કે જાતિના ભેદ ભુલાવીને આંતરરાષ્ટ્રીય મિત્રતા સ્થાપી આપે છે જગતના રાષ્ટ્રો વચ્ચે એખલાસ લાવવા માટેની 'લીગ ઑવ નેશન્સ' અને 'યુનો' જેવી સંસ્થાઓની કલ્પના પણ નહોતી ત્યારે ટપાલ વિષયક બાબતોમાં વિવિધ પ્રજાઓ ને દેશો વચ્ચે એક રાગથી કામ કરતી 'યુ પી યુ' (યુનાઇટેડ પોસ્ટલ યુનિયન—વિશ્વટપાલસંઘ) જેવી સંસ્થા સ્થપાઈ હતી, પરંતુ દેશદેશના ટિકિટ સંગ્રાહકોના સંપર્કો વધતાં એ યુ પી યુ કરતાં યે પહેલાં દુનિયાભરમાં મિત્રતાનો એક અદૃશ્ય સંઘ સ્થપાઇ ચૂક્યો હતો આમ સામાજિક ને જાગતિક બંધુભાવનું પોષક એક બળવાન સાધન (પત્રમિત્રતાની માફક) આ શોખ બને છે

આ ઉપરાંત આ શોખની શિક્ષણશક્તિનું મહત્ત્વ તો અનેક વખત ગવાઈ ચૂક્યું છે ઈતિહાસ અને ભૂગોળના સામાન્ય જ્ઞાન ઉપરાંત દેશદેશના લોકો, વિખ્યાત સ્થળો, ક્રાંતિકારક બનાવો, રાજકીય ઉથલાઓ, પ્રજાપ્રજાની વિભૂતિઓ, પાક પેદાશો અને ઉદ્યોગો, વિચિત્ર વિશિષ્ટતાઓ આદિનું જ્ઞાન ટિકિટ-સંગ્રાહકને તેના શોખને લીધે જેટલું સરળ અને ગમતભરીતે મળી જાય છે તેટલું સામાન્ય માણસને નથી હોતું પ્રકૃતિના અભ્યાસીને તેમાંથી દેશદેશનાં પંખી પ્રાણી અને વનસ્પતિનો પરિચય મળે છે અને સિક્કાઓ, ધ્યાનમુદ્રાઓ તથા રાજચિહ્નોના શોખીનોને વળી તેની વિવિધતા મળી રહે છે વિશેષમાં ટિકિટના ઉત્પાદનને લગતા અભ્યાસથી કાગળ ને શાહીની બનાવટ છાપવાની પદ્ધતિઓ આદિનું જે જ્ઞાન થાય છે તેથી એ પણ પ્રતીત થાય છે કે ટિકિટોની બનાવટમાં વિજ્ઞાન ને કળાએ કેટલી પ્રગતિ કરી છે

ઉપરાંત આ શોખથી જે સામાન્ય તાલીમ મળે છે તે પણ કીમતી હોય છે સ્વચ્છતા અને કલાત્મક રસદૃષ્ટિ તો આ શોખ શરૂ કરવાની સાથોસાથ કેળવવા જ પડે છે, અને બારીક અવલોકન તથા વિવિધતાઓ યાદ રાખવા માટેની તીવ્ર સ્મરણશક્તિ તો એવી કેળવાય છે કે એક નવી ભાષા શીખનારના જેટલી કક્ષાએ બુદ્ધિ કેળવાય છે

જોકે આવા નિર્દોષ જ્ઞાનદાયી શોખની સાથે પૈસાની વાતને ભેળવતા જતા હલકી કક્ષાની વાત કરવા જેવું થાય પણ એટલું કહેવું જોઇએ કે બીજા શોખો પાછળ રોકેલાં નાણાં જેમ તેમાં જ રોકાઇને સ્થગિત થઇ જાય છે તેવું આમાં નથી જો જરા ગણતરી, ચતુરાઇ અને વિવેકબુદ્ધિથી વિરલ ને મોંઘી ટિકિટોની આપલે કરવામાં આવે તો રોકાએલી રકમનું વળતર મળવા ઉપરાંત કોઇ વાર ઠીક રકમ મળી પણ રહે છે પરંતુ આ કહેવાની સાથોસાથ એ પણ લાલ બત્તી બતાવવી જોઈએ કે આ શોખમાં જે ઘડીએ 'કમાણીની જ' લાલચ પેઠી તે ઘડીએ તે 'શોખ' મટીને 'સટ્ટો' બની જવાનો અને એવા સટ્ટાખોરનું સ્થાન ટિકિટસંગ્રહના શો

ચોરસ્તોવાહિયાની ટિકિટ પર એ દેગના પ્રતીકો ને સંજ્ઞાચિહ્નો

ખીનોમાં કોડીના મૂલનું યે નથી ગણાતું

ટિકિટ સંગ્રાહક શોખીનોના સામાન્ય રીતે ત્રણ પ્રકાર ગણાય શરૂઆત કરનારો 'શિખાઉ', મધ્યમ કક્ષાનો 'સંગ્રાહક', અને 'નિષ્ણાત' પણ એ ત્રણની વ્યાખ્યા શીકે જ્યાં ત્યાંથી ટિકિટો એકઠી કરીને પડીકાં કે ખોખાં ભર ભર કરનારો 'શિખાઉ' નહિ કહી શકાય તેમ આલ્બમો ભર ભર કરનારો 'સંગ્રાહક' નહિ કહેવાય, કે અમુક વર્ષોનો રીઢો સંગ્રાહક અને ધંધાદારી યુક્તિઓ અજમાવીને સરસ વેચાણો કે સાટા-દોદા કરીને પૈસા કમાતો માણસ 'નિષ્ણાત' પણ નહિ કહેવાય ઈ ૧૮૪૦માં પહેલવહેલી ટિકિટ છપાઇ ત્યાર થી માંડીને તે આજ સુધીમાં દુનિયા આખીમાં ૧,૫૦,૦૦૦ (દોઢ લાખ) ઉપરાંતની જાતો ટિકિટોમાં છપાઈ છે એવી એક સામાન્ય ગણતરી કહેવાય છે અને તેમાં રોજ દિનપ્રતિદિન વધારો થતો જાય છે, પણ ગણતરીના ધોરણ માટે એ આંકડો માન્ય રખાયો છે તેના ૧૦ ટકા, એટલે કે પંદર હજાર વિવિધ 'કિસમ'ની ટિકિટો જેણે એકઠી કરી હોય તે હજી તો શરૂ કરનારો શિખાઉ ગણાય પંદર હજાર અને પચાસ હજાર વચ્ચેની સંખ્યાની જાતો જેની પાસે હોય તે મધ્યમ ને ૫૦,૦૦૦ ઉપરાંત જાતો જેની પાસે હોય તે જ નિષ્ણાત ધ્યાન રાખવાનું છે કે આ સંખ્યા કુલ 'ટિકિટોની' સંખ્યા નથી, પણ 'જાતો'ની સંખ્યા છે કીમતનું તત્ત્વ પણ આમાં ગૌણ છે ખરી કીમત તો જાતોની વિવિધતા અને વિશાળતા ધરાવવામાં છે કોઇની પાસે ૨૦,૦૦૦ જાતની ટિકિટો હોય, પણ તેની કિંમત માંડ ૫૦૦ રૂપિયા પણ ન હોય, અને કોઈની પાસે માત્ર મોંઘામૂલના સુંદર ૨૦૦ નંગ હોય પણ તેની કિંમત ૪૦,૦૦૦ રૂપિયા હોય, તો એ બેમાં ખરો સંગ્રાહક કોણ? ૨૦,૦૦૦ જાતવાળો જ ખરો શોખીન કહેવાય, કેમકે તેણે સંગ્રાહકની દૃષ્ટિપૂર્વક જહેમત કરીને (કાળજી, ધીરજ અને અવલોકન પૂર્વક) એ સંગ્રહ કરેલો હોય છે જ્યારે પેલો મોંઘ મૂલી ૨૦૦ ટિકિટનો સંગ્રાહક તો સટ્ટોરિયો છે, કેમકે તેની દૃષ્ટિ માત્ર મૂલ્ય ઉપર અને તેમાંથી ક્યારે સારો તડાકો પાડી શકાય

તેના ઉપર હોય છે

પણ શિખાઉ પાસે ટિકિટોની આટલી મોટી વિવિધતા હોવી જોઈએ એ આંકડો સાંભળીને ગભરાવાની જરૂર નથી આ શોખમા જે ખાસ અગત્યની વસ્તુ છે તે તો કાળજી, ધીરજ અને શ્રમપૂર્વક મેળવેલુ જ્ઞાન પાચ હજાર પુસ્તકોની લાયબ્રેરી એકઠી કરનારા કોઈ સામાન્ય બુદ્ધિના શ્રીમંત કરતા એક બહુશ્રુત અને અભ્યાસી વિદ્વાન જેમ ચડિયાતા છે તે જ રીતે બહુ સખ્યાની વિવિધતા ખરીદી લઈને એકઠી કરી નાખનારા સગ્રાહક કરતા ધીમેધીમે, શ્રમપૂર્વક, ચો તરફથી એકઠી કરીને, અદલાબદલી કરીને અને કાળજીપૂર્વક વીણીવીણીને નાના સગ્રહથી શરૂઆત કરનાર ખંતીલો સગ્રાહક ચડિયાતો છે ટિકિટસગ્રહ એ મુખ્યત્વે જ્ઞાનનુ સાધન બનવો જોઈએ તેની પાછળ રસભરી ગમ્મત, ઊંડુ અધ્યયન અને નિરીક્ષણ, ખતપૂર્વકની શોધ અને ચૂટણીની વિવેકબુદ્ધિ હોવી જોઈએ શાત અભ્યાસ અને ધીરજપૂર્વકની સાધના વડે જ માણસ હજારો જાતોના વર્ગીકરણ સમજી શકે તેમજ કરી શકે જ્ઞાન અને ડહાપણ કદી નાણાથી ખરીદી શકાતા નથી

સાચા ટિકિટ શૉખીનને મન ટિકિટ એ જ મુખ્ય વસ્તુ છે સાચી તમન્નાવાળા સગ્રાહકને તો અમુક પરફોરેશનમા થોડો ફેર શોધી કાઢવામા કે છાપવામા કોઇ આખે ન ચડે તેવી બારીક ભૂલ શોધી કાઢવામા જે રસ પડે છે તે સોધા-મોઘાના સાટાદાગા નથી પડતો પોતે જે અવલોકનો નિરીક્ષણો કપાસના અને જાતજહેમતથી, કેસમકિસમની વિશિષ્ટતાઓ વિવિધતાઓ અને વિરલતાઓ ભેગી કરી હોય છે તેનુ જ તેને ખરુ ગૌરવ અને ખરા રાગાચ હોય છે

ઑસ્ટ્રિયાની નવી ટિકિટો

રશિયાની અસર નીચના હગેરીની નવી ટિકિટોનો સમૂહ ગયા અકમા આપ્યો હતો આ અકને પાછલે પૂઠે ઑસ્ટ્રિયાના પ્રજાસત્તાકની નવી બહાર પડેલી ટિકિટોનો સમૂહ ભાઈ અજીતકુમાર સઘવીના સૌજન્યથી આપીએ છીએ તેમા અનુક્રમે પુષ્પ છોડ શાંતિ સદેશ ઉતારતુ કબૂતર ખ્રિસ્તી ધર્મના સ્થળો અને ક્રિસ્ત માતૃમૂર્તિ મેરી નગરોના ચોક અને વિખ્યાત મકાનો તથા છેલ્લી હારમા વિવિધ પ્રતીકો છે તેના ઉપર ચાનો ખાસ ટપાલ સિક્કો પણ છે બીજી હારમા પહેલી ટિકિટ કાર્લ મિલૉકરના સ્મરણમા કાઢેલા ફર્સ્ટ ડે કવર સાથેની છે

ટિકિટ સગ્રહના શૉખથી થતો એક મોટો ફાયદો તે નાનાવિધ જ્ઞાનના ક્ષેત્રોનો પરિચય કહી શકાય તેનો માત્ર આછો ખ્યાલ આપવા પૂરતો એક સમૂહ આ ઉપર છાપ્યો છે તેની મથાળાની હારમા ત્રણ વિખ્યાત પુરુષો છે (૧) ડેન્માર્કની ટિકિટ ઉપર ત્યાનો જગજાણીતો પરીકથાકાર હૅન્સ ઍન્ડર્સન (૨) દક્ષિણ રહોડેશિયાની ટિકિટ ઉપર આફ્રિકાનો અગ્રગી સસ્થાન સ્થાપક સેસિલ રહોડ્ઝ, અને (૩) રશિયાની ટિકિટ પર લેનિન બીજી હારમા પશુપખીની વિવિધતાની વાનગી છે (૧) ન્યૂઝીલાડની ટિકિટ ઉપર કીવી નામનુ જાનવર (૨) બેલ્જિયમ કૉંગોની ટિકિટ પર આફ્રિકાનુ ઓકાપી નામક પશુ ને (૩) ગ્વાટેમાલા (મધ્ય અમેરિકા) ની ટિકિટ ઉપર 'ક્વેટ્ઝાલ' પખી ત્રીજી હારમા (૧) જર્મનીની ટિકિટ ઉપર ત્યાનો વિખ્યાત પુરાતન કિલ્લો (૨) ગ્રીકની ટિકિટ ઉપર સૂર્યદેવ અને (૩) જાપાનની ટિકિટ ઉપર ત્યાના વિશિષ્ટ સઢવાળા વહાણનો પરિચય મળવા ઉપરાત તે તે દેશોની લિપિઓ પણ જોવા મળે છે ચોથી હારમા ઍરમેઇલની ટિકિટોના નમૂના છે જેમા પહેલી ઈટાલીની, બીજી હૉલૅન્ડની અને ત્રીજી જર્મનીની છે અને એ ત્રણેમા વાયુ ઉડ્ડયનના વિવિધ પ્રતીકોના આલેખનો છે પહેલીમા હાથાળો ઘોડો અને ત્રીજીમા પૃથ્વીના ગોળાને આવરીને ઊડતો જર્મનીનો રાષ્ટ્ર પ્રતીક ગરુડ છે, જ્યારે વચલી ત્રિભુજાકારના આલેખનવાળી ટિકિટના અનોખા ત્રિકોણ ઘાટમા વિશિષ્ટ ચિત્રરચના દેખી છે

આ માસ (જૂન) ઇતિહાસમાં · દિનવિશેષ · વ્યક્તિવિશેષ · પ્રસંગવિશેષ

દિનવિશેષ

તા. ૧ લાલા લજપતરાયની સહાયથી લાહોરની વિખ્યાત ડી. એ. વી. (દયાનંદ ઍંગ્લો વૈદિક) કૉલેજ સ્થપાઈ ૧૮૮૬
તા. ૩ શ્રી [illegible] કર્વે મહિલાવિદ્યાલય સ્થપાયું ૧૯૧૬
તા. ૪ હિંદના [illegible]યુગના [illegible] રાજા [illegible]નો જન્મ [illegible]
તા. ૫ પહેલા મહાયુદ્ધમાં બ્રિટિશ સેનાપતિ લૉર્ડ કિચનર દરિયામાં ગાયબ થયા ૧૯૧૬
તા. ૮ હજરત મુહમ્મદ પયગંબર સાહેબનું અવસાન ૬૩૨
તા. ૯ દિલ્હીની લૂંટ તથા કત્લ કરનાર નાદિરશાહનું ખૂન ૧૭૪૭
તા. ૧૨ ગોખલેએ પૂનામાં હિંદ સેવક સમાજ સ્થાપી ૧૯૦૫
તા. ૧૪ હવાઈ રસ્તે આટલાંટિક મહાસાગર પાર થયો ૧૯૧૯
તા. ૧૬ દેશબંધુ ચિત્તરંજન દાસનું અવસાન ૧૯૨૫
તા. ૧૮ નેપોલિયનનો અંત કરનાર વૉટર્લૂનું યુદ્ધ ૧૮૧૫
તા. ૨૧ વરસનો સૌથી લાંબામાં લાંબો દિવસ
તા. ૨૨ કેપથી કેરો સુધીની સૌથી લાંબી રેલવે ખુલ્લી મુકાઈ, ૧૯૦૪
તા. ૨૪ ઉત્તર અમેરિકાના ન્યૂ ફાઉન્ડ લૅન્ડ ટાપુની શોધ ૧૪૯૭
તા. ૨૫ બાળશિક્ષણના આચાર્ય ગિજુભાઈનું અવસાન, ૧૯૩૯
તા. ૨૬ હિંદમાં સોનાનું ચલણ શરૂ થયું ૧૮૯૩
તા. ૨૮ સૌથી જૂનું ગુજરાતી દૈનિક મુંબઈ સમાચાર શરૂ થયું ૧૮૮૦
તા. ૩૦ હિંદના દાદા દાદાભાઈ નવરોજીનું અવસાન ૧૯૧૭

વ્યક્તિવિશેષ : હજરત મુહમ્મદ પયગંબર સાહેબ

જગતના ચાર મહાન ધર્મોમાંના એક ઈસ્લામ ધર્મના આ સ્થાપકનો જન્મ અરબસ્તાનમાં મક્કા શહેરમાં ત્યાંના ધાર્મિક સ્થળ કાબાની દેખરેખ રાખતા કુરેશી નામના ઊંચા ગણાતા કુળમાં ઈ. સ. ૫૭૦ના એપ્રિલની ૨૦મીએ થયેલો. બાળવયે માતા પિતા ગુમાવી બેસવાથી ૬ઠ્ઠા વર્ષની ઉંમર સુધી બકરા ચરાવવાનું સાદું જીવન ગાળી ૧૨ વર્ષની વયે કાકા અબુ તાલિબ સાથે તે વેપારાર્થ સીરિયા ગયા. જ્યાં તેમને યહૂદી ને ખ્રિસ્તી ધર્મના પરિચયે એકેશ્વરવાદની ઊંડી છાપ પાડી. કાકા સાથેના વેપારમાં ખ્યાતિ મેળવ્યા બાદ ખદીજા નામની એક શ્રીમંત વિધવા બાઈના વેપારી કારભારના મુખી તરીકે પરદેશોમાં વેપાર કર્યો. તેમાં તેમની કુનેહ તથા ઈમાનદારીથી ખદીજાએ એમના ગુણોથી મોહિત થઈ તેમની સાથે લગ્ન કર્યું. એ વખતે એમની વય ૨૫ વર્ષની હતી ને ખદીજાની ૪૦ની હતી. દરમ્યાન વેપાર ની સાથે લોકસેવાનાં પણ કાર્યો તેઓ કરવા લાગ્યા. મક્કાની હજે આવતા યાત્રાળુઓના જાનમાલના રક્ષણાર્થે તેમણે સૌ આગેવાનોને બોલાવી હલ્ફ-ઉલ્-ફુજૂલ નામનું એક સરઘસ દળ ઊભું કર્યું ને બીજાં પણ કેટલાક ધાર્મિક ઝઘડા શાંતિથી પતાવ્યા. વિચારશીલ પ્રૌઢ સ્વભાવ અને ધંધાની ઈમાનદારીથી તેમની પ્રતિષ્ઠા એટલી વધી કે લોકો તેમને અલ-અમીન કહેતા.

[પયગંબર સાહેબના નામના અક્ષર (મુહમ્મદ) [illegible]]

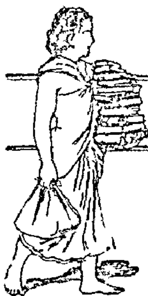
પણ આરબ લોકોની અંધ ધર્મશ્રદ્ધા, અજ્ઞાન, અંદરઅંદરની ફાટફૂટ તથા તેમની નૈતિક અને સામાજિક સ્થિતિથી તેમને ઘણો સંતાપ થતો અને તેમનું મન સત્ય તથા ઈશ્વરની ખોજમાં બેચેન રહેતું. મક્કાની ઉત્તરે હીરા પહાડમાં તેમણે તપશ્ચર્યા કરી અને ૪૦ વર્ષની ઉમરે પોતાને ખુદાઈ પયગામ મળ્યો તે અનુસાર ઈસ્લામનો પ્રચાર આદર્યો. શરૂમાં તો લોકોએ તેમનો ઉપહાસ કર્યો પણ તેમના ઉપદેશથી આકર્ષાઈ યસરબના કેટલાક માણસોએ ઈસ્લામ સ્વીકાર્યો અને ઈ. સ. ૬૨૨માં તેમને ધર્મોપદેશ અર્થે આમંત્ર્યા. ત્યાં જતાં તેમનું બળ વધી જશે એ બીકે કુરેશીઓએ તેમનું ખૂન કરવા ધાર્યું પણ તેઓ ચેતીને રાતોરાત ઘરમાંથી છટકી જઈ શહેર બહાર એક ગુફામાં સંતાયા અને ત્રણ દિવસ બાદ ઈ. સ. ૬૨૨ની ૨૦મી સપ્ટેમ્બરે યસરબ પહોંચ્યા. આ હિજરત (ઘર છોડીને જવા)ના પ્રસંગના સ્મરણમાં તે તારીખથી ઈસ્લામનો હીજરી સન શરૂ થયો. અને તેમના આગમનના માનમાં યસરબનું નામ બદલીને મદીનતુન્નબી (નબીનું શહેર મદીના) પાડ્યું. ત્યાર પછી ઈસ્લામનો પ્રચાર વધતો જ ગયો અને સૌએ તેમને નવા રાજ્યના હાકેમ બનાવ્યા. જોકે મદીનાવાળાએ નવા રાજ્ય પર કુરેશીઓએ તે પછી ત્રણ મોટા હુમલા કર્યા, પણ તે નિષ્ફળ ગયા.

ઈસ્લામ પગભર થયા બાદ ૬૦ વર્ષની ઉમરે તેમણે મક્કાની યાત્રાએ જવાનો નિર્ધાર કર્યો ને ત્યાંની એ હજ માટે ૧૪૦૦ માણસો લઈ સંપૂર્ણ અહિંસક રીતે હથિયારો વિના ત્યાં ગયા. કુરેશીઓએ શરૂમાં તો તેમને રોક્યા પણ તેમના અહિંસક છતાં અડગ વર્તનથી તેમના પર બહુ અસર થઈ અને બંને પક્ષ વચ્ચે હુદેબિયાની સુલેહ થઈ જે અનુસાર બીજે વર્ષે હજે આવવાની શરત કરી તે પાછા ગયા. તે બાદ યહૂદીઓનું ખૈબર શહેર જીતી લઈ આસપાસના બાદશાહો પાસે ઈસ્લામ સ્વીકારાવ્યો. તેને અંગે લડાઈઓ પણ થઈ. દરમિયાન હુદેબિયાની સુલેહનો કુરેશીઓએ ભંગ કરતા ૧૦,૦૦૦ માણસોનું લશ્કર મોકલી તેના સરદારને પકડી મંગાવ્યો અને પછી તેને માફી આપી એક પણ માણસનું લોહી રેડ્યા વિના મક્કા સર કર્યું.

ઈ. સ. ૬૩૨માં ૬૩ વર્ષની વયે મક્કાની છેલ્લી યાત્રા કરી એ જ વર્ષના જૂનની ૮મીએ તેઓ જન્નતનશીન થયા.

પ્રસંગવિશેષ : રાજા દાહીરનો વધ

ઈ. ૭૧૨માં સિંધમાં બ્રાહ્મણ કુળના રાજા દાહીરનો અમલ ચાલતો હતો ત્યારે તે વખતના ધીંગા બંદર દેબળ પાસેના બંદર પર ચાંચિયા લોકોની આણ વર્તાતી હતી. આ ચાંચિયાઓએ દેબળ બંદરેથી પસાર થતા ૧૦૦૦ આરબો પર હુમલો કરી તેમને પોતાના કેદી બનાવતાં બગદાદના ખલીફાએ દાહીર રાજા પાસે એ મુસ્લિમોની માગણી કરી. પણ ચાંચિયાઓ પર પોતાનું વર્ચસ્વ ન હોવાને કારણે દાહીરે એ માગણી માન્ય કરવાની અશક્તિ દર્શાવતાં ખલીફે મોટા સૈન્ય સાથે પોતાના સરદાર મીર કાસિમને હુમલો કરવા મોકલ્યા. મીર કાસિમે ચાંચિયાઓને હરાવી મુસલમાનોને છોડાવ્યા. તે પછી તેણે દાહીર પર પણ હુમલો કર્યો. દાહીરે સિંધને બચાવવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો. મોટું યુદ્ધ જામ્યું. દાહીર બહાદુરીથી લડ્યો પણ કેટલાક દેશદ્રોહીઓને કારણે તે હાર્યો અને ઈ. ૭૧૨ના જૂનની ૨૦મીએ મીર કાસિમે તેનો વધ કરાવ્યો. દાહીરની શૂરવીર રાણીએ બાકીની સેના ભેગી કરી યુદ્ધ ચાલુ રાખ્યું પણ અંતે તેની પણ હાર થતાં આખો સિંધ દેશ મુસલમાનોના તાબામાં ગયો. હિંદમાં મુસ્લિમ આક્રમણ અને મુસ્લિમોની સત્તાસ્થાપનાના ત્યારથી એ શ્રીગણેશ મંડાયા.

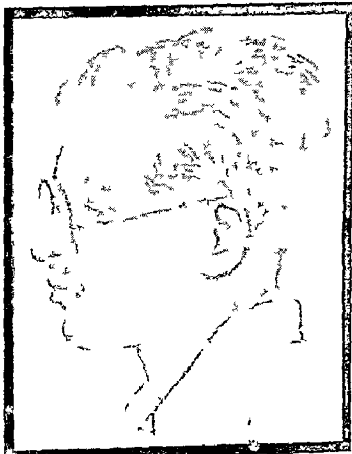
શ્રદ્ધાંજલિ

ફિરગયતના પ્હેના પીના જહેર અને પ ો
ફરફદધિના પીયૂષોની રહે નહિ ગારત્ર
નહિ જ કદી રે ામે ગા વિના વિપ પીયૂષો

વિધિવશ ગયે સૌએ સૌયે છગ વિધિથી ય઼ુ
જીવતરમહીં થોડુ જી ઘણુ ન બ ાડયુ
ગત વિસરવુ ભાઈ સાન પુન સગ નવા

સ્વ હરિશ્ચન્દ્ર ભટ્ટ

ઉપર ઉતારેલી સુંદર પ્રવાહી હરિગી છંદ ી આવી સચોટ બોધક પંક્તિઓ આ ા ાર કવિ ક ામહત્યા કરીને પોતા ા જીવતરનો ગત આણ્યો એ એક આ વાતજનક ગ શ્ર ા છે પણ ગયા માસની ૧૮મીએ મુબાઈમા અ ગાશ્રય હકીકત બની ગયુ પોતાના નામ ક ના અને લખાણોથી ઘાર'ના વાચકોના પરિ િત ભાઈ હરિશ્ચન્દ્ર વગભગ ૨ ૬ દાયકા ઉપરાતથી અમારા પરમ મિત્ર હતા મુબાઈના પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટના એક મકાનની નાની સામાન્ય જે આરડીમાનો એમનો વાસ અમાન મુબાઈમાનુ થાણુ હતુ અને તેઓ પોતાના ડિન્સ્યુર (ગેલચીખાતા)મા નોકર રહ્યા ત્યારથી તો મિત્રો મનકગા ગમત અમારા મુબાઈમાન ડિસ્ટ્રિક્ટ જનરલ કહેતા ને ગ જ વ ત ઉપરથી અમારા સબધનો વ ચ્ચે ને ધ્યાવ આવશે ભો રતળિયાથી તે છત સુધી ક્રમની પ તકા અને વચ્ચે વચ્ચે સુંદર ચિત્રો થી ખીચોખીચ ભરેલી ઔતિવાળી ગમ ી ગ ા ઓવી બેઠક ી એ ઓરડી અનેક કવિઓ અને કલાક રો તથા રાજકાર ી સાહિત્યરસિક તેમ જ સગ્રહપ્રિય મિ ત્રો અને મુબાઈની ગાથી અંકિત થયા જ કરતી મુબાઈ અમ દાવાદ ા નવોદિત કવિઓથી માડીને ઈરાનની કલા ઉપર જગતભરમા નિષ્ણાત ગણાતા આર્થર પોપ સુધીના માણસો એ ઓરડીની ગમ ત ની ના ી ઓ ળખીતા આ ીગયેલા

સ્વ હરિશ્ચન્દ્ર ભટ્ટ

વાચકો તો વે ી ચર્ચાઓ હેતુ ક્રમક પદ્ય લખનાર અ (જેના સૂરિસ ત્ર ન્ ફરીથી કવિ બિયાળજરની

માનમાનના પળા મરુ
પોપટ

રીતી તરિયાથી જમીન ઉપર જ આવે ો ઘા ગો ા ટ ા ૂ ળો પાની અરસ સહેજ જ ા ી ન હોય, પણ તેમા ર ા તેલ ળુ ીજુદી નતો ર થ છે તેને ન બહુ થા ા જ તારવી ગ ના દરો ને વિ ર થ ડીમ િ્રીતો ના રગે કુમારના (ક ગા) અકમા લોઈ ૧રા ડી ા

મેનાના મ્હની તેની ગ ા ાત વચ્ચે વ ન ગા વિરોધ નજરે ૨ડે છે તેની વા ી ા ા તથા પ્રભાવ ન ાવાજ હા ગાતા વા ા ઓગ જ છ પણ તેની વિશિષ્ટતા તો છે તેનુ ઢ વ ગ ુ ગાઢાને વાદ ી સ્રાવાણુ ર ક ી ર ાનુ ગ થ હોય છે અને ઘર ા ઉના ખા તો ક્વચિત્ જ હોય છે

સામાન્યત તે નાના ટોળાંમા ર ૬ બહુ વન ગતિવ ગા પ્ર ટામા ર જ ગા ાય રેસ્મોકી સખ્યામા તેમનો નિરા ા કવ બગાડ ગચાવતા જમરૂખ ા વગેરે ફેસ ાન ળો ફ ઘાડીધાળી ખડાઈ જમીન રોર ાા ગેરસામગ્ર તુરી પણ ઘણ્ને બહુ નુકસાન પહોચા છ

આ ાજના માનતા ગા ખાવ સાથે તેને કુદાનુ મન પણ બહુ ભ વ્યુ કે નાણી બ બાનીને ઘણુ ઘણુ નુકસાન પહોચા છ

ન સુધારીથી ન ૬ સિ ર ન કોડ ા બ ધાજ જ ન ાય કેટ ાકીમા જમાનથી ઘ ગ ગયા એ મ બાને પો ય ગ યો કોતરી ને ગાથી ફિટેલા જ બાનવા પાયો તમા સ ામ ાગે ળ પીસા મહે ચાર થી છ ર ા મૂકે છે બચ્ચાના ઉછેરમા ઉત્સાહ ે સરખો ફાળો આપે છે આ ી ટીન ા ગ ફેરી ક કતા ી ન ી ા પ ર ૧ પ જરૂર ા ર ગા ગમ્ મુક્ત રહેવા ૬ ા ર ન આ ા બર ન્થી કરી દેતા

એક વેપારી પેઢીમાં મહેતાજીનું કામ કરતાંકરતાં સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, થોડા ફ્રેન્ચ ને પાલિ જેટલા સાહિત્યના સંસ્કારવાળો બહુશ્રુત સાહિત્ય રસી બન્યો, એ એમની એકધારી સાધના ને તમન્નાભર્યા પુરુષાર્થનું જ પરિણામ હતું. જર્મન, સ્પેનિશ, પોલિશ કે રશિયન સાહિત્ય વિષે ની કોઈ પૃચ્છા કરવા કે પુસ્તક માગવા આવનાર કૉલેજિયનોથી માંડીને મુંબઈની મોટી લાયબ્રેરીઓના લાયબ્રેરીઅનો સુધીના વિવિધ માણસો એમના આ વિશાળ જ્ઞાનનો લાભ પામતા ગયા. આપબળે જાતઘડતર કરનાર ભાઈ હરિશ્ચન્દ્ર ભગવતી શંકર ભટ્ટનો જન્મ ૧૯૦૬ની છઠ્ઠી ડિસેમ્બરે અમદાવાદમાં થએલો. તેઓ મૂળ સુરત જિલ્લાના ઓલપાડ ગામના મોતાળા બ્રાહ્મણ.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ મુંબઈમાં લઈ મેટ્રિક થયા બાદ, ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં જવાની તૈયારી પિતાના અવસાનને લીધે પડતી મૂકી, દેશી વેપારી પેઢીમાં એમને નોકરી લેવી પડેલી. છતાં અભ્યાસના અનુરાગને લીધે એ નોકરી સાથે એક વર્ષ સેન્ટ ઝેવિયર્સ કૉલેજમાં અભ્યાસ કરેલો. ઉપરાંત હાઈસ્કૂલના શિક્ષણની સાથેસાથે જૂની ઢબ પ્રમાણે સંસ્કૃત અને વેદાધ્યયન શીખવાનો પણ પ્રયત્ન કરેલો.

કુટુંબપોષણને માટે નોકરી અર્થે અભ્યાસ છોડી દીધેલો હોવા છતાં વાચનનો નાદ એમનો એટલો તીવ્ર હતો કે કાવ્ય, રાજકારણ, સંસ્કૃતિ, ઈતિહાસ, કલાવિવેચન વગેરેના યુરોપી સાહિત્યના ઘણા ખરા પુસ્તકોથી તેઓ પરિચિત હતા. તેમાં યે સ્લાવ સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ (મુખ્યત્વે પોલાંડ વિષે)નો એમનો અભ્યાસ એટલો બહોળો હતો કે એક વખત પોલાંડ વિષે પોતે વાંચેલા પુસ્તકોની યાદી મુંબઈમાંના પોલાંડના એલચીને મોકલીને વિશેષ પુસ્તકોના નામ મેળવવા માટે તે એમને મળવા ગયા ત્યારે એ એલચી (ડૉ. બાનાસિન્સ્કી)એ કહેલું કે પોલાંડ વિષે મારા કરતાં પણ તમે વધારે પુસ્તકો વાંચ્યાં છે. પાછળથી તેમને મુંબઈમાંના પોલાંડના એલચી ખાતામાં નોકરી મળી, જે ગયા મહાયુદ્ધમાં એ દેશ પાદાક્રાંત થયા બાદ એલચીખાતું બંધ થયું ત્યાં સુધી રહેલી. ઉપરાંત તે કલાના અભ્યાસી ને રસિક ભોક્તા હતા ને શ્રેષ્ઠ ગ્રંથવિધાનની પણ એમને દૃષ્ટિ હતી. સાહિત્ય ને કલાની આવી સુમેળવાળી દૃષ્ટિ હોવાથી પોલિશ કોન્સલ ખાતામાંથી મુક્ત થયા બાદ મુંબઈમાં શ્રી જયંત દલાલ ને શ્રી મુરલી ઠાકુરની સાથે એ 'નાલંદા' પ્રકાશનગૃહમાં જોડાયા અને એ સંસ્થાના શરૂનાં બધાં પ્રકાશનો એમનાં જ વિધાયાં છે.

કલા, કવિતા, સાહિત્ય અને સંસ્કાર વિષેની એમની ધૂન કોઈ અનોખી ભક્તિ જેવી હતી. તદ્દન મધ્યમ આવકમાં સાદું જીવન ગાળતા એ મહેતાજી જેવા માણસને કોઈ કલાપ્રદર્શનમાંથી સવાસો રૂપિયાનું ચિત્ર કે પૂતળું ખરીદતા જોનારા ઘડીભર આશ્ચર્ય પામી જતા. એ જ રીતે કોઈ કવિ કે સાહિત્યરસિક મિત્રને, તેના જન્મદિને છપાવવામાં એમના ફક્કડ છપાઈનો મૂલ્યવાન કાવ્યગ્રંથ કે સાહિત્યગ્રંથ એમના તરફથી ભેટ આવી પડતો તેને આશ્ચર્યમુગ્ધ ને આર્દ્ર બનાવી મૂકતો. કલાત્મક ગ્રંથવિધાન ને ફક્કડ મુદ્રણકાર્યના એ આશક પાસે સારો ડગલોટોપી ન હોય, પણ યુરોપ અમેરિકાના ગ્રંથરત્ન ગણાતી 'લિમિટેડ એડિશન'ની મોંઘી ચોપડીઓનો સંગ્રહ રહેતો.

આવી ઊંચી રસવૃત્તિ અને વિશાળ વાચનવાળા ભાઈ હરિશ્ચન્દ્ર આ જમાનાની છાપાળવી જાહેરાત પામ્યા નથી, બલ્કે, એક સન્મિત્રે હમણાં જણાવ્યું હતું તેમ આ મિત્ર an unknown soldier—અજાણ્યા સૈનિક જેવા હતા, અને એમ જ અજાણ્યા રહીને, અચાનક જ ગયા માસમાં ચાલ્યા ગયા. પણ જેમના જીવન-તંત્રમાં એમના સંસ્કારરસ ટકે અને ઉલ્લાસી ફૂમતાં ઉડવાની દોરવણી રહી ગઈ છે તે સૌ એક ફક્કડ મિત્રની અને ગુજરાતને એક ફક્કડ સંસ્કારસેવકની ખોટ પડી છે. આ લખનારને અંગત રીતે તો, એમના જેવો હેતાળ મિત્ર ગુમાવ્યાની જે અંગત ખોટ પડી છે તેના આઘાતની કળ વળે ત્યારે ખરી. આજે માત્ર આ અધૂરી અંજલિથી એમના આત્માને શાંતિ ઈચ્છી મન વાળીએ છીએ.

—ન. ગ.

કોડઈકાનલ

પ્રકૃતિએ જ્યાં છૂટે હાથે પોતાનું માધુર્ય રેલાવ્યું છે એવું હિંદભરમાં મહાત્ એક આમોદવાળું આ હવા ખાવાનું સ્થળ, મદ્રાસ ઈલાકાના મદુરા જિલ્લામાં પાલનીની ટેકરીઓના પઠાર પ્રદેશ પર આવેલું છે. ગિરિનિવાસોમાં રાણી રૂપ ગણાતા નીલગિરિના ઉટાકામંડ કરતાં પણ અહીંનું હવામાન ચડિયાતું મનાય છે, અને એટલી જ ઊંચી એની પ્રતિષ્ઠા ત્યાંની વેધશાળાને લીધે છે.

કોડઈકાનલ રોડ સ્ટેશનથી ૫૦ માઈલ દૂર, સમુદ્ર સપાટીથી ૭૦૦૦ ફૂટ ઊંચે વસેલું આ નાનું ગામ શાંતિ અને આરામનું આદિધામ છે. વૉટર વર્કસ તથા વીજળીની આધુનિક સગવડો સાથે ઢોળાવવાળી ટેકરીમાં ને આહ્લાદક નિસર્ગદૃશ્યોથી ભર્યું ભર્યું એ રમણીય ગિરિધામ ત્યાંના વિશાળ સરોવરને લીધે વધુ આકર્ષક બને છે.

કોડઈની ફરતો ગૅરોન રોડ નામનો ટેકરીઓ અને ખીણોમાંથી પસાર થતો ૩૦ માઈલ લાંબો રસ્તો ફરવા જવા માટેનું એક મોટું આકર્ષણ છે. તેની આજુબાજુની હરિયાળી ને પાણીના ધોધો બધી જ ચિંતા ભુલાવી દે તેવું માદક વાતાવરણ રચી રહે છે.

શહેરથી ત્રણ માઈલ દૂર આ પ્રદેશના સર્વોચ્ચ સ્થળે ૭૬૮૮ ફૂટની ઊંચાઈએ સરકાર સ્થાપિત વેધશાળા છે, જેમાં પૃથ્વીનું ચુંબકત્વ, હવામાનશાસ્ત્ર તથા સૂર્યને લગતા આકાશી અવલોકનો અને ખગોળશાસ્ત્રીય નિરીક્ષણો કરવામાં આવે છે. તેમાં પણ મુખ્ય કામ તો સૂર્યવિજ્ઞાનને લગતાં નિરીક્ષણોનું થાય છે.

ટેકરીની બાજુમાં શ્રી રામનાથન્ નામના એક અમેરિકન હિંદુ બાનુએ બંધાવેલું સુબ્રહ્મણ્યનું સુંદર મંદિર છે. અહીંથી અને પ્રોસ્પેક્ટ પૉઈંટ પરથી પહાડના ઢોળાવથી દૂર પાલનીની ટેકરી પરનું વિખ્યાત યાત્રાધામ (મંદિર) તથા તેનું સરોવર જોઈ શકાય છે. 'પિલર રૉક્સ' નામના ૪૦૦ ફૂટની ઊંચાઈવાળા ત્રણ પ્રખ્યાત સીધા ખડકો પણ અહીંના દૃશ્યમાં મધુર ભવ્યતા ઉમેરે છે.

સિંહોની વસ્તી-ગણતરી

સોરઠનો વનરાજ એ આખી દુનિયામાં સિંહોની એક વિરલ જાતિ ગણાય છે, અને હિંદભરમાં તેની વસતિ કાઠિયાવાડના ગીરના જંગલમાં જ માત્ર મર્યાદિત છે. ઉપરાંત તેની વસતિ દિનપ્રતિદિન ઘટતી જતી હોવાથી જગતનું આ મોંઘું પ્રાણીધન સાચવવા માટે થોડા સમય પર વડાપ્રધાન જવાહરલાલના ખાસ ફરમાનથી તેના શિકારની બંધી કરવામાં આવી હતી. હવે, તેમાં આગળ ડગલું ભરીને ગયા એપ્રિલની ૨૨મી તારીખે સિંહોની વસતિ ગણતરી કરવામાં આવી છે. એ ગણતરી મુજબ સૌરાષ્ટ્રના જંગલોમાં હાલ ૨[illegible] સિંહો રહે છે, એમાં ૧૭૨ મોટા અને ચાળીસ નાનાં છે.

આમાં જામવાળા ખાતે ૪૧, વિસાવદર ખાતે ૨૪, સાસણ ખાતે ૬૮, જસાધાર પાસે ૪૫, અમરેલી પાસે ૨૧ અને ગિરનારમાં ૩ સિંહો રહે છે. આ ઉપરાંત બીજા ડુંગરોમાંયે પણ ક્યાંક ક્યાંક સિંહો રહેતા હોય એમ જણાય છે. પરંતુ એ અંગેની વિગતો મેળવી હજી બાકી છે. આ કપરી વસતિગણતરી જે રીતે કરવામાં આવી છે તેની પદ્ધતિ રસપ્રદ છે. દેશ વનોના સંરક્ષણ ખાતાને વ

જો તે ગર્જનાથી ગાજતા જંગલોમાં સાત સાત સૈકા સુધી પુરી વ્યવસ્થા કર્યા બાદ જ ગણતરી કરી શકાઈ છે વસતિગણતરી ટુકડીની સરકારી રાજકોટની રાજકુમાર કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ શ્રી વીનર બનાઈધેલ શ્રી એમ. જે. અને મેજર ગોઈગ દોઢ વર્ષના સતત સંશોધન બાદ સિંહોની આદિ રીતને લગતા ચોક્કસ સિદ્ધાંતો શોધી કાઢ્યા અને તેના પાયા પર યોજના તૈયાર કરવામાં આવી

આ સિદ્ધાંતો નીચે મુજબ છે (૧) દરેક દરેક સિંહને એક દિવસમાં ઓછામાં ઓછું એક વખત પાણી પીવું પડે છે (૨) સિંહો હંમેશા ધોરી માર્ગ પર જ ચાલે છે, (૩) કોઈ પણ સંજોગોમાં કોઈ પણ બે સિંહોના પગલાંમાંની છાપ એક સરખી હોતી નથી

ટુકડીઓ પહેલા તો ગીરના વિસ્તારોમાં જ્યાં જ્યાં સિંહો ઘૂમતા હોય ત્યાં ત્યાં સતત ત્રીસ ગીરને સારા દિવસ સુધી જહેમત ઉઠાવી સિંહોના જે કંઈ પગલાં પડ્યા હોય તે ભૂંસી નાખ્યા ત્યાર બાદ ત્રીજે સવારે તેઓ પાણી પીવાના સ્થળે અને ધોરી માર્ગ પર છુપાઈને રોકાયા અને સિંહોના તાજા પગલાંની છાપ લઈ તેમ તેનું માપ લઈ ગણતરી કરતા ગયા સ્વાભાવિક રીતે તમને લાગશે એકની એક સિંહની ગણતરી નહિ થવા પામી હોય કારણ કે દરેક સિંહ ચોવીસ કલાકમાં એક વખત તો પાણી પીવા આવે છે જ એટલે ગણતરીમાં એક પણ સિંહ બાકી રહી ગયો હોય એમ નથી તેમ કોઈ પણ સિંહ બે વખત પણ ગણાયો નથી કારણ કે પગલાંમાંની કોઈ છાપ એક સરખી આવતી નથી

ભારતભરમાં આવી સિંહોની વસતિગણતરી આ પહેલી જ છે ને એ ગણતરી પાછળ આધારભૂત એવા શોધાયેલા સિદ્ધાંતો પણ નવા જ હોઈ એ સિદ્ધાંતો પણ અતિ મહત્ત્વના બની જાય છે

લવિંગ

મુખવાસ તથા ગરમ મસાલા તરીકે વપરાતા આ તેજાનાનો ખાસ ઉપયોગ દાંતના દુખાવાના ઉપચાર તરીકેનો છે ઘર ઘરની જાણીતી વાત છે એ અદ્ભુત શોધ ઘણી પ્રાચીન છે કેમકે આજથી બે હજાર વર્ષ પૂર્વે દાંતના દુખાવામાં તેમજ દવા ઔષધોમાં લવિંગના ઉપયોગની નોંધનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે ઇતિહાસમાં ચીનના જૂના ગ્રંથોમાં લવિંગનો ઉલ્લેખ થયો છે

લવિંગનું મૂળ વતન હિંદી મહાસમુદ્રના ટાપુઓનું મૂળ વતની એ ટાપુઓના મૂળ વતનીઓ અને ત્યાંના પ્રવાસીઓ વચ્ચે તેનો વેપાર ધમધોકાર ચાલતો ઘણા પ્રાચીન સમયથી દાંતનો દુખાવો રોકવા ઉપરાંત આ મસાલો અને રોગ ઉપચાર રસોઈમાં તેમજ ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં લવિંગનો ઉપયોગ થતો આવ્યો છે આ યુગમાં લવિંગનું તેલ ખુબ જાણીતું ટૂથપેસ્ટ બનાવવા માટે વપરાતું આધુનિક સમયમાં તેને મળી તેમાંથી સુગંધીદાર પદાર્થો તૈયાર કરવામાં આવે છે કોકાકોલા આઇસક્રીમ અને મીઠાઈ ખાદ્ય વસ્તુઓ બનાવટમાં વપરાતું બનાવટી વૅનીલા એસેન્સ પણ તેમાંથી જ તૈયાર કરવામાં આવે છે પૂર્વના દેશોમાં ખાસ કરીને જાવામાં લવિંગનું ધૂમ્રપાન કરવામાં આવે છે

લવિંગના ઝાડ ની ખૂબ કાળજી રાખવી પડે છે એ ઝાડ ૪૦ ફૂટ ઊંચા થાય છે અને બારે માસ લીલું રહે છે કળીઓ ગુલાબી રંગની થાય છે તે તોડી લેવાય છે ત્યાં જે ફૂલ નીકળે તે સાવ નાના હોય છે આ ઝાડને એક વખત રોપ્યા પછી વીસ વર્ષ સુધી ફળ આપે છે ઑક્ટોબર સુધીમાં અને સાઈ ત્યાંથી જાન્યુઆરી સુધીમાં એક મોસમમાં એક ઝાડ ૪૦૦૦ લવિંગ આપે છે

દુનિયામાં દર વર્ષે ૧૨૦૦૦ ટન લવિંગ પેદા થાય છે આ માંનો મોટો ભાગ ઝાંઝીબાર (આફ્રિકા)માંથી આવે છે સદીઓ સુધી લવિંગ વેપારનો ઇજારો ડચ લોકોનો હતો ફ્રેંચ ભૂમિ મોરેશિયસ મડાગાસ્કર અને અઢારમી સદીમાં આફ્રિકામાં ઝાંઝીબાર ખાતે લવિંગના ઝાડ રોપ્યા અને નાળીઆના પરેશી પેમ્બા ટાપુમાં તેને સાનુકૂળ સ્થાન મળી ગયું તેનું કારણ ત્યાંની ફળદ્રુપતા અને ગરમી ભરેલી હવા છે લવિંગના ઝાડની ખૂબ કાળજી રાખવી પડે છે

—ડૉ. નરસિંહ મૂ. શાહ (પ્ર. ધા.)

પાણીકળા મહારાજ

પાણીકળા મહારાજ નામથી જાણીતા શ્રી ઉજ્જવર મહારાજ જોશી જમીનમાં પાણી શોધી કાઢવાની અદ્ભુત શક્તિ ધરાવે છે માત્ર નકશા ઉપર હાથ મૂકીને આ જગ્યાએ કેટલા ફૂટ ઊંડે પાણી છે તે કહી શકે છે ૬૦ હાથ નીચે પાણી છે કે નહિ તે પણ આ રીતે તેઓ કહી શકે છે

સૌરાષ્ટ્ર સરકારે ઘણા ખાસ ગામોમાંથી આવા પાણી શોધવા માટે રાજસ્થાન સરકારમાંથી તેમને બોલાવ્યા છે તેઓ રાજસ્થાન અન્ડરગ્રાઉન્ડ વૉટર કમિટીના ચૅરમૅન છે જોધપુર જવાહરલાલ સાથે રહી કચ્છ અને મીઠાપુરમાં પાણી શોધી આપ્યું હતું જે જગ્યાએ પરદેશથી પાછા ફરેલા મોટા નિષ્ણાતો દોલતા કહી શક્યા ત્યાં આ મહારાજે કેટલા હાથ નીચે મીઠું પાણી નીકળશે તે કહેલું અને તે પ્રમાણે થયું

તે મારવાડના એક જ મહાન બ્રાહ્મણ છે સૌરાષ્ટ્રમાં જે વર્ષ પહેલાં જ્યારે આવ્યા ત્યારે તેમના કથનને માનવામાં આવતું પરંતુ પાછળથી જ્યારે તેમણે પોતાની શક્તિ પુરવાર કરી ત્યારે વિશ્વાસ બેઠો તેઓ નાની ધોતિયું ને માથે પાઘડી પહેરે છે સામાન્ય રીતે પાઘડી તેમના માથા પર જ હોય છે માથે તેલ નાખ્યા વિના હંમેશા ન વાળી મૂછો ... અને જગતસાહેબ સૂચના આપે તો આ કામ માટે તે બહાર નીકળે છે પાણી શોધવા માટે તેમને કંઈ મહેનત કરવી પડતી નથી

તેમના કામ માટે તે કોઈ પણ ફી લેતા નથી ... તેમણે નક્કી કર્યું છે કે જામનગરમાં તેમના તરફથી જ સદાવ્રત ચાલે છે તેનું ખર્ચ ... તેઓ મહિને પગાર તરીકે તેનું પાંચ રૂપિયા ૨૩૦૦ મેળવે છે (તારણ)

ચોમાસુ માન્સૂન

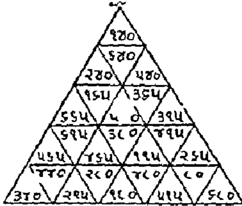
ચોમાસા માટે અંગ્રેજીમાં વપરાતો શબ્દ મોન્સૂન અરબી શબ્દ મૌસમ (Mosam) ઉપરથી આવેલો છે અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દો મોસમ ઉપરથી બન્યો છે મોસમ એટલે ઋતુ ... હિંદી મહાસાગરમાં વાતા પવનો ... અરબી સમુદ્ર બાજુથી ... આ પવનો સમય અનુસાર થાય છે આ પવનો ... ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અરબી ભાષામાં મોસમ અરબસ્તાનના વ્યાપારીઓ દ્વારા હિંદુસ્તાનમાં આવેલા હોય યા અરબસ્તાનમાંથી ... ગયો હોય

—નવજીવન ...

(ગાંધી શતાબ્દી ... (અંક ૪૬)માં ... શબ્દો વાળા લેખમાંથી ...)

એક ફૂલના ફાગળકે ઉજાસ આવીને પ્રકાશ,
દીપકના એ હીરા કાગળ ને અજવાસ

આવતી પહેલી તારીખે ગોંડલ રાજ્ય વાંચીને દેશાંટ્યાગી પૂજારો ... પણ લખવાનો અનુરોધ થયો છે તે સમયે ગોંડળ (સૌરાષ્ટ્ર) ના સદ્‌ગત રાજવી ભગવતસિંહજીના વૃક્ષપ્રેમનો એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. એમની આગલ રજા વગર વિના ઝાડ કાપવાની એમના આખા રાજ્યમાં મનાઈ હતી. એક વખત રાજધાની ગોંડળની જ એક નવી બંધાતી ઈમારત માટે સડકની વચ્ચોવચ્ચ જડી ઝાડ આવતું હતું તે કાપવા માટે ઈજનેરે તેમની અનુમતિ માગી. તેને ના પાડતા એમણે કહ્યું, 'આપણે આ નવલખો મહેલ છે તે કદાચ પડી ગયે નવો બાંધીને ઊભો કરવાનો સંકલ્પ કરીએ તો ધારી મુદતમાં અરે એક રાતમાં પણ આપણે બાંધી શકીએ. પણ આ ઝાડ ઉખેડી નાખ્યું તો આટલું ઊંચું ને ઘટાદાર થતાં બીજાં કેટલાં વર્ષ જોઈએ?

૧૯૫૦ આ ત્રિકોણની ત્રણે બાજુ ઉપર નજર નોંધ (ડાબેથી) અને ત્રણ ખૂણે આવતા નાના ત્રિકોણોની રકમોનો સરવાળો કરતાં આ વર્ષ (૧૯૫૦) આવે છે. (અમેરિકાના એક પ્રખ્યાત અંગ્રેજી માસિકમાં શ્રી એન લેખકે રચિત)

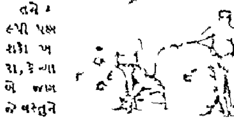
અંગ્રેજી શબ્દ ચાર્મ - જોડવાથી બનતો શબ્દ ... બોટ, ચાસ ... પક્ષી

દુકાનાવટની હદ સુધી પહોંચેલા બે હરીફો એક વખતે સામસામા ભેગા થયા. એક અંદર જતો હતો બીજો બહાર આવતો હતો. એકે બીજાને જોઈને ગુસ્સાથી કહ્યું: 'હું ગધેડાને રસ્તો આપતો નથી.'

'તો હું આપું છું' બીજાએ હસીને કહ્યું.

કહેવતોનો અર્થ 'વાઘરી વાડે બેસાડી ગામ'ની વાઘરી (ચામડાની નાની દોરી)નો ખપ પડતાં તેને માટે આખી ભેંસ મારી નાખવાનું જેવું બેવકૂફી ભરેલું છે, તેવું જ કોઈ મામૂલી લાભ માટે મોટું નુકસાન વહોરવા નીકળવું મૂર્ખાઈભર્યું છે એમ દર્શાવવા માટે આ અનોખા ઉદાહરણવાળી કહેવત વપરાય છે. તેને મળતી બીજી કહેવતો આગ લગાડીને તાપણી કરવી, ''વડ બાળીને કરી પણ કરવું, ખીલા માટે ભીંત પાડવી વગેરે.

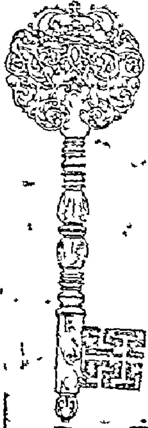
તમે કદી પણ શકો ખરા, કે આ બે જણ જે વસ્તુને ગબડાવી રહ્યા છે તે સિક્કા છે? પાસિફિક મહાસાગરના મેલેનેશિયન દ્વીપસમૂહમાં ના 'યાપ' ટાપુના વતનીઓ આવા મોટા પૈડાં જેવા પથ્થરના સિક્કા વાપરે છે, જેમાં સાચકડી બરાબર મેળવી જાણે કોઈ ... તો વઈ જાય છે!

વિલાયતમાં ઠંડી ખૂબ હોવાને કારણે માણસો બહુ સ્નાન ન કરતા હોય એ જ સ્વાભાવિક છે, ત્યાં, એવી ગણતરી નીકળી છે કે એક માણસ તેના આખા જીવનમાં હાથમોં ધોવા માટે દોઢ હજાર ટન પાણી વાપરે છે.

ચાંદી ... ચીજો તથા વાસણોસાથે કપૂરનો ટુકડો રાખી મૂકવાથી રંગ ઝાંખો નહિ પડે અને વસ્તુ ચોખ્ખી સુગંધિત રહેશે.

આ મી ... સૃષ્ટિમાં વધારે પરિમાણથી કરોળિયો સૌથી ચડિયાતો ને તાકાતવાન સાબિત થયા છે. કરોળિયો પોતાની વણાટ કરતાં સો ગણું અંતર ... વધારે ... ગણું જ છે ને તમારા પોતાના વજન કરતાં ૮૦૦ ગણું વજન ઉપાડી શકે છે.

એકલા લંડન શહેરની વસતિ આખા ઑસ્ટ્રેલિયા ખંડની વસતિ કરતાં વધુ છે.

આંખ આવીને બહુ દુખતી હોય તેના ઉપર લીમડાના પાનને સાફ કરી, ઘી ચોપડીને ગરમ કરી, દરેક આંખે ચાર ચાર પાંચ પાંચ પાનની થેપડી મૂકી પાટો બાંધી દેવાથી આંખમાંથી ગરમ પાણી રૂપે ગરમી નીકળી જઈને સવારે આંખ ચોખ્ખી થઈ જશે.

અત્યંત બારીક મલમલ જેવા કપડામાં સહેલાઈથી પિન ભરાવવી હોય તો કપડાની તળેના ભાગમાં ટાઈપરાઈટર (?)નો ટુકડો રાખી તેમાં ભરાવવાથી તેને ટેકો મળે છે, પિન ... રહેશે અને કપડું ફાટશે નહિ.

એક અદ્‌ભુત ચીજ છે. દુનિયાના તવંગરોમાં તવંગર માણસ પાસે પણ એને ખરીદવાના પૈસા નથી. પણ તમે ધારો તો એ મફત મેળવી શકો. એનું નામ સંતોષ.

स्वास्थ्य सम्बन्धी
श्रेष्ठ मासिक
आरोग्य
वार्षिक
मूल्य
४)
नमूना मुफ्त
पता: 'आरोग्य' गोरखपुर